КАРЛ МАРКС

К. МАРКС

БИОГРАФИЈА

Karl Marx

БҮТҮН ӨЛҚӘЛӘРИН ПРОЛЕТАРЛАРЫ, БИРЛӘШИН!

АЗӘРБАЈЧАН КП МК јанында
ПАРТИЈА ТАРИХИ ИНСТИТУТУ —
Сов.ИКП МК јанында
МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ ИНСТИТУТУНУН
ФИЛИАЛЫ

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ

КАРЛ МАРКС
БИОГРАФИЈА

Русча икинчи нәшриндән тәрчүмә

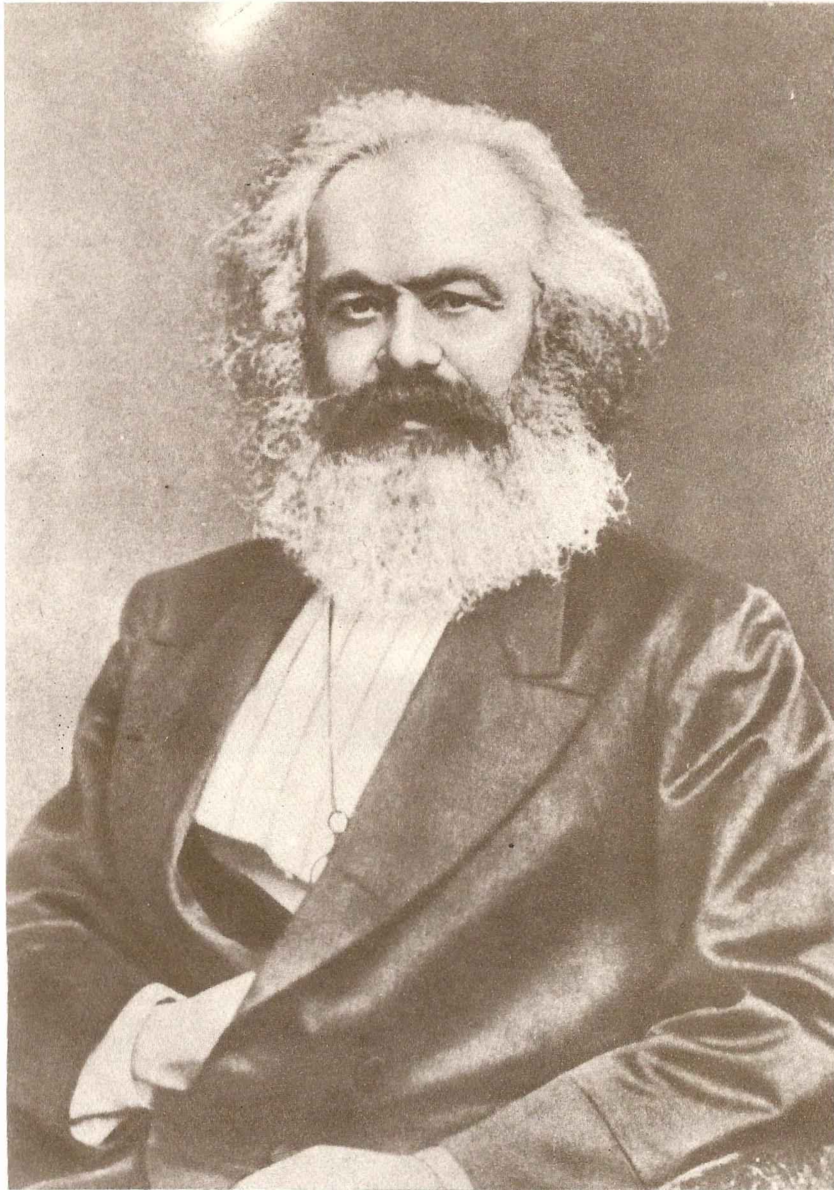
Бакы · 1984

3К16
М27

Биографијаны ашағыдакы
мүәллифләр һеј'əти јазмышдыр

П. Н. Федосејев (рәһбәр),
И. А. Бах,
Л. И. Голман,
Н. Ј. Қолпински,
Б. А. Қрылов,
И. И. Кузминов,
А. И. Малыш,
В. Г. Мосолов,
Ј. А. Степанова

Ајры-ајры бөлмәләри
Г. А. Багатурија, В. С. Выгодски,
Р. П. Қонјуша, Ј. Т. Харитонов јазмышдыр.

КИРИШ

Бөјүк тарихи шәхсијјәтләр сырасында Карл Маркс көркәмли јер тутур. Өз сәдагәтли досту вә силаһдашы Фридрих Енкелс илә бирликдә о, коммунизмин гәләбәси уғрунда пролетариатын синфи мүбаризәсинин нәзәријјәсини вә тактикасыны һазырламышдыр. Маркс вә Енкелс тарихә бүтүн дүнја фәһлә синфинин даһи мүәллимләри вә онун иши уғрунда бөјүк мүбаризләр кими, ингилаби фәһлә һәрәкатынын идеја илһамчылары вә парлаг тәшкилатчылары кими дахил олмушлар.

Бәшәријјәтә вә ән ингилабчы синиф олан пролетариата дүнјаны дәрк едиб дәјишдирмәк үчүн бөјүк силаһ вермиш

олан ән габагчыл, әсл елми дүнјакөрүшү Марксын ады илә бағлыдыр вә онун ады илә адланмышдыр.

Сосиализмин утопијадан елмә чеврилмәси, капитализмин мәһв олмасы вә коммунизмин гәләбәси лабүдлүјүнүн һәртәрәфли вә дәрин нәзәри сурәтдә әсасландырылмасы Марксын ады илә бағлыдыр.

Бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын вә фәһлә синфинин елми коммунизм идејаларыны мәнимсәмиш олан илк ингилабчы партијаларынын мејдана кәлмәси Марксын ады илә бағлыдыр.

Капитал зүлмүнә гаршы фәһләләрин кортәбии һәрәкатынын капитализми девирмәк вә чәмијјәти сосиализм әсаслары үзәриндә ингилаби сурәтдә дәјишдирмәк уғрунда шүурлу синфи мүбаризәјә чеврилмәси Марксын ады илә бағлыдыр.

Ичтимаи фикрин бүтүн чохәсрлик тарихиндә Марксын елми рәшадәтинин мисли јохдур. Марксы һәлә кәнч јашларында, антик мифолокијаја көрә, инсанлара билик верән, онлара сәнәт өјрәдән, инсанлары ачлыгдан, сојугдан вә зүлмәтдән хилас етмәк үчүн онлара од кәтирән Прометеј илә мүгајисә едирдиләр. Бәшәријјәтин јарадычы дүһасы, тәрәгги уғрунда, азадлыг вә сәадәт уғрунда мүбаризәјә сөнмәз ирадәси өз тәчәссүмүнү Прометејин сурәтиндә тапмышды. Маркс чәмијјәтин инкишаф ганунларыны кәшф едиб, илк дәфә зәһмәткешләрә сосиал зүлмдән азад олмаг, әсл инсан һәјаты үчүн, һәр бир адамын рифаһы үчүн, бүтүн физики вә мә'нәви габилијјәтләринин һәртәрәфли азад инкишафы үчүн шәраит јаратмағын реал јолларыны вә васитәләрини көстәрмишдир.

Марксдан әввәлки сосиал нәзәријјәләр, бир гајда олараг, варлы синифләрин нәзәријјәләри, халг күтләләринин мәнафејиндән чох узаг нәзәријјәләр иди. Синифли чәмијјәтин бүтүн тарихи әрзиндә тәһсил инһисары, елмлә, инчәсәнәтлә, сијаси фәалијјәтлә мәшғул олмаг инһисары һаким истисмарчы синифләрин әлиндә иди, зәһмәткешләр исә истисмарчылар үчүн әсарәтли физики әмәјин ағырлығы алтында әзилмишдиләр, сијасәтдән, тәһсилдән вә мәдәнијјәтдән узаг салынмышдылар. Мәзлум күтләләрин бә'зи нүмајәндәләри ара-сыра ичтимаи һәјат һаггында өз бахышларыны ифадә етсәләр дә, бунлар елми бахыш дејилди, чүнки бунларда ән јахшы һалда ајры-ајры ағыллы фәрзијјәләр олурду, лакин бүтөвлүкдә тарихи

инкишафын кедиши вә перспективләринин анлашылмасы олмурду. Бунлар кортәбии е'тираз вә кортәбии һәрәкат идеолокијасыны ифадә едирди.

Истисмар вә чәһаләтин әздији зәһмәткеш күтләләр бир чох әсрләр боју ја идеализә едилән кечмишә, өтүб кедән «гызыл әсрә» гајытмагда, ја да о бири, ахирәт дүнјасы һаггында дини әсатирләрдә ничат ахтарырдылар. Фәһлә синфинин Марксдан әввәл јаранмагда олан һәрәкаты гаранлыгда өзүнә јол ахтарырды, онун елми сурәтдә әсасландырылмыш мәгсәди јох иди, бу һәрәкат капитал һөкмранлығындан хилас олмаг үчүн дүзкүн јол танымырды. Чох заман мүхтәлиф сосиал хәјалпәрәстләр вә утопистләр фәһләләрин шүуруну хырда буржуа мөвһуматы илә зибилләјир, фантастик лајиһәләрлә онлары чашдырырдылар. Е'чазкар шәфа васитәләринә е'тигад тәбиәт ганунларыны билмәмәкдән ирәли кәлдији кими, сосиал саһәдә дә мө'чүзәләрә е'тигад ичтимаи һәјат ганунларыны билмәмәјә әсасланырды.

Бунунла белә, инкишаф етмәкдә олан азадлыг һәрәкаты елми нәзәријјәјә тә'кидлә әсл тәләбат һисс едирди. Белә бир нәзәријјәнин һазырланмасы үчүн мүәјјән мадди зәмин вә идеја зәмини дә јетишмишди.

Сәнаје ингилабы илә әлагәдар олараг мәһсулдар гүввәләрин сүр'әтлә артмасы, инсанын инсан тәрәфиндән истисмарыны мәһв етмәк кими бөјүк тарихи вәзифәнин һәлли үчүн, әмәјин азад едилмәси үчүн реал әсас јарадырды. Капитализмин инкишафы илә әлагәдар олараг бу вәзифәни јеринә јетирмәјә гадир сосиал гүввә мејдана кәлмишди. Белә бир гүввә фәһлә синфи иди.

Феодализмин дағылмасы вә капитализмин бәргәрар олмасы дөврүндәки чошғун ингилаблар вә фәһләләрин күтләви чыхышлары синфи зиддијјәтләри вә јетишмиш сосиал проблемләри о гәдәр ашкар сурәтдә гаршыја гојмушду ки, артыг бунлары көрмәмәк олмазды. Бәшәријјәтин габагчыл фикри бу зиддијјәтләри вә проблемләри сезир, бу вә ја дикәр формада әкс етдирир, тарихин гаршыја гојдуғу суаллара чаваблар ахтарырды. Јени дүнјакөрүшү үчүн нәзәри зәмин дә белә мејдана кәлирди. Лакин варлы синифләрин идеологлары өзләринин синфи тәбиәти үзүндән сосиолокијада ардычыл елми нөгтеји-нәзәрдә дура билмәздиләр, чүнки ичтимаи һәјат просес-

ләринин елми сурәтдә анлашылмасы сосиализм илә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр, сосиализмин мадди дашыјычысы исә пролетариатдыр.

Әлбәттә, марксизм дүнјакөрүшү ичтимаи фикрин әввәлки чәрәјанларындан тәчрид олунмуш һалда, дүнја сивилизасијасынын кениш инкишаф јолундан кәнарда мејдана кәлмәмишди. Марксизм тәбиәти вә ичтимаи һәјаты дәрк етмәк саһәсиндә бәшәријјәтин јаратдығы ән јахшы нә варса, бунларын һамысынын гануни хәләфи олду. Марксизм тә'лими ичтимаи фикрин бүтүн наилијјәтләринә, хүсусилә дә алман фәлсәфәсинин, инкилис сијаси игтисадынын вә франсыз сосиализминин наилијјәтләринә архаланырды.

Өзлүјүндә бу наилијјәтләр тарихи просесин һәртәрәфли елми анлашылмасыны вермирди, бүтөв бир дүнјакөрүшү дејилди. Тарихә, тарихи инкишаф просесләринә вә бу инкишафда ајры-ајры ичтимаи синифләрин, ајры-ајры шәхсијјәтләрин вә халг күтләләринин ролуну анламаға тамамилә јени бир үсулла јанашмаг лазым иди. Бу јени јанашма үсулуну исә Маркс һазырлады.

Маркс ичтимаи фикрин габагчыл чәрәјанларында сәмәрәли нә варса, һамысыны тәнгиди сурәтдә нәзәрә алыр, фәһлә һәрәкатында јохлајыр вә пролетариатын мөвгеләриндән јарадычы сурәтдә јенидән ишләјирди.

В. И. Ленин фәһлә синфи үчүн, бүтүн зәһмәткешләр үчүн Марксын елми кәшфләринин әһәмијјәтини мүстәсна бир дәгиглик вә дәринликлә мүәјјән етмишдир. «Бу вахтадәк бүтүн мәзлум синифләри гара күндә сахлајан мә'нәви көләликдән гуртулмаг јолуну пролетариата анчаг Марксын фәлсәфи материализми көстәрди. Капитализмин үмуми гурулушунда пролетариатын һәгиги вәзијјәтини јалныз Марксын игтисади нәзәријјәси ајдынлашдырды»[1].

Фәһлә синфи мәнафејинин елми ифадәси олан марксизм пролетариатын синфи мүбаризәси илә сых әлагәдар формалашмыш вә инкишаф етмишдир. Капитализмин дахили зиддијјәтләринин ашкара чыхарылмасы буржуа чәмијјәтинин мәһвинин лабүдлүјү нәтичәсинә кәтирмишдисә, фәһлә һәрәкатынын дурмадан инкишафы сүбут едирди ки, мәһз пролета-

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 23-чү чилд, сәһ. 51.

риат капитализм гурулушунун мәзарчысы вә јени чәмијјәтин, сосиализм чәмијјәтинин јарадычысы олачагдыр.

Ичтимаи мүнасибәтләрин инкишафы просесинин дәрин тәһлили әсасында Маркс вә Енкелс пролетариатын бөјүк тарихи ролуну баша дүшдүләр, онлар баша дүшдүләр ки, пролетариат ичтимаи мүнасибәтләри көкүндән дәјишдирмәјә, инсанын инсан тәрәфиндән истисмарыны ләғв етмәјә вә сосиализм чәмијјәти јаратмаға гадир олан гүввәдир. Пролетариатын үмумдүнја-тарихи ролу онун өз һәјат шәраитиндән ирәли кәлир. Пролетариат бүтүн зәһмәткешләри капиталист истисмарынын зүлмүндән азад етмәдән өзүнү азад едә билмәз. Бунда Маркс пролетариатын апардығы вә әмәк адамыны буржуа чәмијјәтиндә инсана лајиг олмајан јашајыш шәраитиндән азад етмәли олан синфи мүбаризәнин јүксәк һуманист мәгсәдини көрүрдү.

Беләликлә, елми тәһлил јолу илә белә бир һәгигәт сүбут едилди ки, коммунизм хәјалпәрәстләрин арзусу дејил, реал тарихи һәрәкатдыр. XIX әсрдән е'тибарән коммунизм уғрунда мүбаризә тарихин гануну олмушду. Бу ганунун кәшф едилмәсиндә вә күтләләрин коммунистчәсинә маарифләндирилмәсиндә Марксын ролуну сосиализм дөврүнүн көркәмли шаири В. В. Мајаковски көзәл ифадә етмишдир:

«Бизә елә кәлирди —
коммунизм көрфәзинә
бизи анчаг
тәсадүфи далғалар
ора-бура чырпараг,
апарыб
чыхарачаг.
Маркс тарихин бир вахт
ганунларын ачараг
дүнјанын суканчысы
ејләди пролетары.
Һәрфләрлә өртүлмүш
ади вәрәгләр дејил,
гуру рәгәмләр дејил
Марксын китаблары.
Маркс ајаг үстүнә
галдырыб фәһләләри,
рәгәмдән дә низамлы
дәстәләрлә апарды
ирәли».

Маркс вә Енкелс биринчи олараг фәһлә синфинин ингилаби дүнјакөрүшүнү әсасландырдылар вә тарихдә илк дәфә олараг күтләләрин һәрәкаты дини хәјаллар вә утопик арзулар әвәзиндә елми идеолокија әлдә етмиш олду.

Бөјүк алим олан Маркс ејни заманда вә ән әввәл аловлу ингилабчы иди. Елми дә о ән чох һәрәкәтверичи ингилаби гүввә кими гијмәтләндирирди. Капитализмин деврилмәси вә сосиализмин гәләбәси уғрунда фәһлә һәрәкатынын вә ингилаби мүбаризәнин тәшкилинә јардым көстәрмәк онун һәјатынын башлыча мәгсәди вә ән јүксәк мә'насы иди. О, XIX әсрин фәһлә һәрәкатында бир чох мүһүм ишләрин тәшәббүсчүсү вә руһу, әсас тарихи һадисәләрин иштиракчысы иди. Бүтүн өлкәләрин фәһләләринин бејнәлхалг һәмрә'јлијини инкишаф етдирмәкдә Марксын хидмәтләри бөјүкдүр. Бејнәлхалг пролетариатын рәһбәри олмаг е'тибары илә онун бүтүн фәалијјәтиндә бејнәлмиләлчилик мүгәддәс бајраг вә рәһбәр принсип иди.

Бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын рәһбәри олмаг е'тибары илә Марксын фәалијјәти халг күтләләринин азадлыг мүбаризәси тарихиндә јени сәһифә ачды. Һәр шејдә јениликчи олан Маркс бурада да нәзәријјә илә практиканын диалектик вәһдәти нүмунәсини көстәрди; онун фәалијјәти күтлә илә күтлә рәһбәрләринин мәнафеләринин үзви вәһдәтини әкс етдирди. Марксын шәхсиндә Авропа фәһләләринин гаршысында күтләләрә гејбдән хәбәр верән мүәллим-пејғәмбәр дејил, елми мәзлумларын хидмәтинә верән вә бу елми күтләләрин өз әлиндә силаһа чевирән алим дурурду. Фәһләләрлә ән сых әлагә, һәрәкатын бүтүн формаларыны дәриндән билмәк Маркса сөзүн әсл мә'насында габагчыл фәһләләрин ән јахшы арзуларынын, бејнәлхалг пролетариатын ичтимаи шүурунун ифадәчиси кими чыхыш етмәјә имкан верирди.

Бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын бүтүн тарихи, бүтөвлүкдә дүнја ингилаб просесинин инкишафы, һабелә ајры-ајры өлкәләрдә ингилаби мүбаризәнин мүвәффәгијјәтләри вә уғурсузлуглары гәти сүбут етмишдир ки, габагчыл мүбариз ролуну јалныз ингилаби марксизм-ленинизм нәзәријјәсини рәһбәр тутан бир партија јеринә јетирә биләр. Һәлә Русија фәһлә һәрәкатынын илк чағларында В. И. Ленин Марксын нәзәријјәсинин ингилаби маһијјәтини сон дәрәчә дүрүст ифадә етмишди: «Бүтүн өлкәләрин сосиалистләрини бу нәзәријјәјә чәлб едән

јенилмәз чазибә гүввәси мәһз ондан ибарәтдир ки, һәмин нәзәријјә (ичтимаи елмин сон наилијјәти олуб) чидди вә ән јүксәк елмилији ингилабиликлә бирләшдирир, һәм дә бунлары тәсадүфи бирләшдирмир, нәзәријјәнин өзүндә дахилән вә гырылмаз бир сурәтдә бирләшдирир вә доктрина банисинин һәм алим, һәм дә ингилабчы олмасы һеч дә бу бирләшдирмәнин јеканә сәбәби дејилдир»[1].

Чидди елми ингилаби нәзәријјә илә ингилаби практиканын вәһдәти — коммунизмин һәрәкәтверичи гүввәсидир. Ингилаби практика олмадан, марксизм идејалары һәјата кечирилмәдән нәзәријјә көһнәлмиш еһкамлар јығынына, реформизмин вә оппортунизмин өртүјүнә чеврилир, дикәр тәрәфдән дә, елм олмадан, ичтимаи инкишаф просесләри чидди елми сурәтдә баша дүшүлмәдән ингилабчылыг дөнүб авантүризм олур, анархизмә доғру апарыр.

Марксын бүтүн һәјаты вә фәалијјәти ән јүксәк елмилик вә ингилаби илһам нүмунәсидир.

* * *

Карл Маркс ағыр һәјат кечирмишдир. Лакин о асан јоллар ахтармырды да. О, һәр шејдән әввәл, мүбариз иди. Әмәк адамларынын азадлыг вә сәадәти уғрунда мүбаризә, истисмарчылара вә онларын әлалтыларына гаршы мүбаризә онун һәјат мәгсәди иди. О, кәнч јашларындан мүтләгијјәтә, чәһаләтә, сијаси вә сосиал зүлмә гаршы тәкбәтәк мүбаризәјә киришмишди. Бүтүн һәјаты боју о, амансыз тәнгид силаһыны әлиндән бурахмыр, јалан идејалара, сахта шүарлара, гондарма елми нәзәријјәләрә гаршы, көһнәлијә, ријакарлыға, ирадәсизлијә гаршы чыхараг, һаким синифләрә, онларын идеологларына вә сијаси хадимләринә мејдан охујурду.

Варлы синиф ичәрисиндән јетишән Маркс парлаг университет шөһрәтиндән, мүвәффәгијјәт газанмыш алим вә ја дәбдә олан әдәбијјатчы үчүн јаранан тәмтәраглы һәјатдан әл чәкди вә сијаси мүһачирин ағыр талејини сечди, өз мүһити илә әлагәни кәсди, доғма өлкәсини тәрк етмәјә мәчбур олду, өзүнү, арвадыны вә ушагларыны чәлаји-вәтән олмаға вә мәһрумијјәтләрә, полис тә'гибләринә мәһкум етди.

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 356.

һәдсиз, әзәмәтли әмәк вә сон дәрәчә ағыр, бә'зән јохсул јашајыш шәраити үзүндән јаранмыш хәстәликләр нәтичәсиндә Марксын һәјаты тез сөндү. Лакин она өз нәзәри вә әмәли фәалијјәтинин илк бәһрәләрини көрмәк сәадәти нәсиб олду, һәлә сағлығында мәшһурлашды, фәһләләрин наминә һәјат рәшадәти көстәриб, онларын гызғын мәһәббәтини газанды.

Бу китаб Карл Марксын ағыр вә парлаг һәјатынын тәсвиринә һәср едилмишдир.

Марксын шәхсијјәти чохчәһәтлидир. Онун симасында ән бөјүк алим, јорулмаз тәдгигатчы вә елми һәгигәтләри илк дәфә кәшф едән шәхс, аловлу ингилабчы трибун, мүдрик пролетар стратеки вә тактикачысы, пролетар күтләләринин азадлыг мүбаризәсинин рәһбәри кими әламәтләр үзви сурәтдә бирләширди. Марксы јүксәк бәшәри кејфијјәтләр — садәлик, сәмимилик вә һәјатсевәрлик, сарсылмаз ирадә вә гејри-ади әмәк габилијјәти, горхмазлыг вә мәрдлик фәргләндирирди. Бунларын һамысыны биографијада әкс етдирмәк сон дәрәчә мүрәккәб вәзифәдир.

Елми коммунизм банисинин биографијасыны јаратмаг саһәсиндә илк тәчрүбәләр онун бөјүк силаһдашы Фридрих Енкелсә мәхсусдур. Енкелс Марксын биографијасына даир бир нечә чох көзәл очерк, һабелә ајры-ајры дөврләрдә Марксын фәалијјәтини ишыгландыран бир сыра мәгаләләр јазмышды. Енкелс һәјатынын сон илләриндә достунун даһа кениш биографијасыны јаратмаг, хүсусилә онун биринчи Интернасионалдакы ролуну әкс етдирмәк арзусунда иди. Тәәссүф ки, бу нијјәти Енкелс јеринә јетирә билмәди.

Марксын биографијасына даир очерки 1914-чү илдә В. И. Ленин Гранат енсиклопедија лүғәти үчүн јазды. Ленин јығчам енсиклопедија мәгаләсиндә нәинки Марксын һәјатынын әсас мәрһәләләрини, һабелә онун нәзәријјәсинин маһијјәтини дә популјар шәкилдә вә ејни заманда чох дәриндән шәрһ етди. Ленинин очерки Марксын әсл елми биографијасыны һазырламағын, онун һәјат јолуну вә тә'лиминин инкишафыны јарадычылыгла әкс етдирмәјин классик нүмунәсидир.

1918-чи илдә көркәмли философ вә тарихчи, Алманија сосиал-демократијасынын сол ганадынын нүмајәндәси, Алманија Коммунист Партијасынын баниләриндән бири олан Франс Мерингин «Карл Маркс. һәјатынын тарихи» адлы ки-

табы чапдан чыхды. Мерингин әсәри узун илләр апарылан тәдгигатын бәһрәсидир. Әсәрин мәзмун зәнкинлији вә әдәби мәзијјәтләри она кениш вә һаглы шөһрәт газандырды. Лакин Марксын «1844-чү илин игтисади-фәлсәфи әлјазмалары», «Алман идеолокијасы» (там мәтни), «1857—1858-чи илләрин игтисади әлјазмалары» кими мүһүм әсәрләриндән Мерингин хәбәри олмамышды, Марксын биографијасына даир бир чох фактлар она мә'лум дејилди.

Мерингин китабы чапдан чыхдыгдан сонра марксист алимләр Марксын һәјат вә фәалијјәтинин ајры-ајры мәрһәләләрини, онун елми вә әдәби јарадычылығына даир мүхтәлиф проблемләри сәмәрәли шәкилдә тәдгиг етдиләр. Топланмыш материалы биографик әсәрләр шәклиндә үмумиләшдирмәк үчүн сон илләрдә тәшәббүсләр едилмишдир. Марксын вә Енкелсин чохчилдли биографијасынын франсыз марксисти О. Қорнју тәрәфиндән јазылмыш илк чилдләри, Маркс һаггында АВСП МҚ јанында Марксизм-Ленинизм Институту тәрәфиндән һазырланмыш коллектив биографија әсәри вә башга монографијалар чыхмышдыр.

Марксын һәјат вә фәалијјәтинә марксизмин вә фәһлә һәрәкатынын тарихини сахталашдыран буржуа вә реформист идеологларын бир чох китабы һәср едилмишдир. Елми коммунизмин бөјүк банисинин биографијасы хүсусилә сон заманлар идеја мүбаризәсинин башлыча објектләриндән бири олмушдур. Марксизмин әлејһдарлары кәнч Марксы јеткин Маркса гаршы гојмаға чәһд едир, онун тә'лиминдә зиддијјәтләр тапмаға чалышырлар. Антикоммунистләр хүсусилә белә ујдурмалар јајмаға сә'ј көстәрирләр ки, куја Марксын тә'лими көһнәлмишдир, куја тарих онун көстәрдији јолла кетмәмишдир.

Марксын һәјат јолунун вә онун тә'лиминин тарихи мүгәддәратынын, дүнја инкишафынын кедишинә онун идејаларынын чох бөјүк тә'сиринин, бејнәлхалг фәһлә вә коммунист һәрәкатында вә әввәлчә ССРИ-дә, сонра да бир сыра башга өлкәләрдә сосиализм гурулушунун гәләбәләриндә бу идејаларын тәнтәнәсинин елми сурәтдә ишыгландырылмасы антикоммунистләрин вә јаланчы сосиалистләрин бүтүн бу ујдурмаларыны гәти сурәтдә тәкзиб едир.

Елми биографија сәнәдләрә вә чидди сурәтдә јохланмыш

тарихи фактлара әсасланмалы, бурада идејалар вә бунларын тә'сири, нәзәријјә вә әмәли фәалијјәт мүгајисә едилмәлидир. Белә бир мүгајисә чох јахшы көстәрир ки, марксизм һәјатда, тарихин бүтүн кедишиндә јохланмыш вә тәсдиг олунмушдур.

Марксын бу биографијасы үчүн мәнбә, һәр шејдән әввәл, марксизм баниләринин Әсәрләриндә, «Илк әсәрләриндән» мәчмуәсиндә, «Марксын вә Енкелсин архиви» чилдләриндә вә ајры-ајры нәшрләрдә (мәсәлән, «Һиндистан тарихинә даир хроноложи игтибаслар», «Ријазијјата даир әлјазмалары» вә и. а.) чап едилмиш әсәрләри вә мәктублары олмушдур.

Һазырда марксизмин вә фәһлә һәрәкатынын тарихинә даир мәнбәшүнаслыг зәмини хејли кенишләнмишдир. Буну демәк кифајәтдир ки, К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин икинчи нәшринин 39-чу чилдиндә биринчи нәшрә дахил олмајан 400-дән чох әсәр вә 600-дән чох мәктуб чап едилмишдир. Бу әсәрләрин хејли һиссәси үмумијјәтлә илк дәфә дөврижјәјә дахил едилмишдир; Маркс вә Енкелсин биографијасына даир бир сыра мүһүм сәнәдләр чилдләрә әлавәләрдә чап едилмишдир.

Бундан әлавә, Марксын һәлә чап едилмәмиш әсәрләринин кениш фондундан: «Капитал»ын илк вариантларындан, конспектләр вә игтибаслар јазылмыш чохлу дәфтәрләрдән, шәхси китабханасында олан китаблардакы гејдләрдән истифадә едилмишдир. Бу исә Марксын јарадычылыг лабораторијасына бәләд олмаг, онун елми марағынын мигјасыны дәгигләшдирмәк, һәјата кечирилмәјән бә'зи елми вә әдәби нијјәтләри һаггында даһа там тәсәввүр әлдә етмәк имканы вермишдир. Марксизм-Ленинизм Институтунун Мәркәзи партија архивиндә сахланан башга сәнәдләр дә: Марксын аилә үзвләринин материаллары, Енкелсин әлјазмалары, елми коммунизм баниләринин үнванына фәһлә һәрәкаты вә демократик һәрәкат хадимләринин чохлу мәктублары, бу хадимләр арасында кедән вә Маркс һаггында гијмәтли мә'лумат верилән јазышма да Марксын биографијасы үчүн мүһүм мәнбә олмушдур.

Алим вә мүбариз олмаг е'тибары илә Марксын симасы мүасирләринин хатирәләриндә парлаг тәсвир едилир. Биографија үзәриндә ишләјәркән, тәбиидир ки, хатирә әдәбијјатындан истифадә едилмишдир.

XIX әсрдәки мүхтәлиф фәһлә тәшкилатларынын сәнәдлә-

риндә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатына рәһбәрлик саһәсиндә Марксын фәалијјәтинин мүхтәлиф чәһәтләрини ајдынлашдырмаг үчүн сон дәрәчә чох мә'лумат вардыр. Бу сәнәдләрин нәинки әлдә олан чохлу нәшрләрини (Интернасионалын Баш Шурасынын протоколларыны, Коммунистләр иттифагынын сәнәдләрини, башга сәнәд мәчмуәләрини), һабелә сәнәдләрдән һәлә чап олунмајанларыны да нәзәрә алмаг лазым иди. Коммунистләр иттифагында, I Интернасионалда, фәһлә синфинин мүхтәлиф милли тәшкилатларында фәалијјәт көстәриб Маркс илә сых әлагәдар олан хадимләрин шәхси архивләри бу тәдгигат үчүн мүәјјән дәрәчәдә гијмәтли олмушдур. Пруссија, Белчика вә Франса полис архивләринин материалларындан да истифадә едилмишдир.

Марксын заманындакы вахташыры нәшрләр мәнбәләрин хүсуси бир групуну тәшкил едир. Нәинки Марксын редактә етдији вә ја билаваситә әмәкдашлыг етдији мәтбуат органларыны, һәмчинин онун фәалијјәти вә ја китаблары һаггында рә'јләр чап едилән буржуа гәзет вә журналларыны да нәзәрдән кечирмәк лазым иди.

В. И. Ленинин әсәрләри, хүсусилә онун Маркса, Енкелсә вә марксизмә һәср едилмиш әсәрләри мүәллифләр үчүн ән мүһүм васаит вә мисилсиз методоложи рәһбәрлик олмушдур.

Мүәллифләр коллективи китабда бәһс едилән нәзәри проблемләрин, фәһлә һәрәкаты нәзәријјәси вә тактикасынын елми шәрһи верилән Сов.ИКП сәнәдләринә вә гардаш марксист-ленинчи партијаларын сәнәдләринә әсасланмышдыр.

Маркс вә марксизм һаггында ССРИ-дә вә харичдә чыхан аз-чох әһәмијјәтли тәдгигат әсәрләринин һамысы, хүсусилә дә гијмәтли сәнәд материалы верилән әсәрләр нәзәрә алынмышдыр.

Китабда Марксын һәјат јолуну вә јарадычылығыны әкс етдирән шәкилләр верилир. Бу шәкилләр К. Марксын вә Ф. Енкелсин Музејиндә вә Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институтунун Мәркәзи партија архивиндә сахланылан тарихи сәнәдләр фондларындан сечилиб көтүрүлмүшдүр.

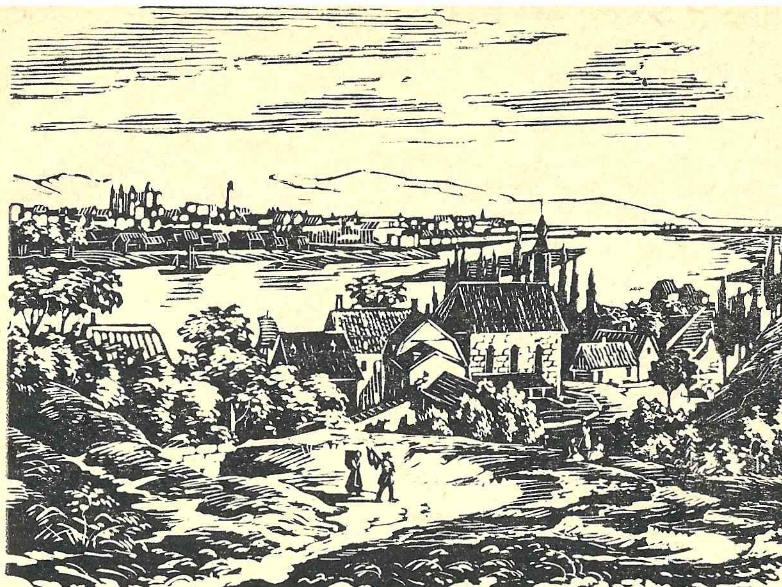
Бу коллектив әсәрин үмуми редактәси илә *Л. И. Голман*, *А. И. Малыш*, *П. Н. Федосејев* мәшғул олмушлар. Мүәллифләр һеј'әтинин көмәкчиләри *Н. С. Румјантсева* вә *М. J. Узардыр.*

* * *

Икинчи нәшрин мәтниндә бә'зи јерләр дәјишдирилмиш вә дәгигләшдирилмишдир. Китабын чапдан чыхмасындан сонра совет мәтбуатында вә харичи мәтбуатда дәрч едилмиш рә'јләрдә ирәли сүрүлән гејдләр нәзәрә алынмышдыр. Китаб рус дилиндән башга дилләрә тәрчүмә едиләркән ирәли сүрүлән ајры-ајры арзулар да һәјата кечирилмишдир. Биринчи нәшрин бурахылдығы вахтдан бәри тапылан јени сәнәдләр вә материаллар әсасында бир сыра дүзәлишләр вә әлавәләр едилмишдир. Мүәллифләр коллективи К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләринин икинчи нәшринә әлавә чилдләрин бурахылмасы саһәсиндә Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институту тәрәфиндән башланмыш олан ишдә әлдә едилән нәтичәләрдән дә истифадә етмәјә чалышмышдыр.

Марксын биографијасынын икинчи нәшриндә адлар көстәричиси вә вахташыры нәшрләр көстәричиси дә верилмишдир. (*Ј. М. Овсјанникова* тәрәфиндән тәртиб едилмишдир). Әлјазмасынын мәтбәәдә јығылмаға һазырланмасында *Т. В. Чикилева* иштирак етмишдир.

Мүәллифләр коллективи бу әсәрин биринчи вә икинчи нәшрләринә көмәк едән бүтүн јолдашлара, елми коллективләрә вә идарәләрә, хүсусилә дә әлјазмасы илә таныш олуб, китабы чапа һазырлајаркән бөјүк фајда верән өз гејдләрини сөјләјәнләрә, һабелә китабын чапдан чыхмасы мүнасибәти илә өз рә'јини билдирәнләрә вә ресензија јазанлара тәшәккүр едир.

Биринчи фәсил

МАТЕРИАЛИЗМӘ ВӘ КОММУНИЗМӘ ДОҒРУ КЕДӘН ЈОЛ

Биз бәшәријјәт үчүн ән чох чалышмағымыза имкан верән бир пешә сечмишиксә, онун ағырлығы бизи әјә билмәз...

Карл Маркс

Марксын ушаглыг вә кәнчлик илләри Алманијанын игтисади вә сијаси чәһәтчә ән чох инкишаф етмиш һиссәси олан Рејн вилајәтиндә кечмишдир. Бу вилајәт XVIII әсрин ахырларындакы Франса буржуа ингилабынын тә'сиринә башга алман вилајәтләриндән даһа чох мә'руз галмышды. Һәмин илләрдә Рејн вадиси ингилабчы ордуларын һәрби әмәлијјаты, кәндли үсјанлары, азадлыг, бәрабәрлик вә гардашлыг һаггындакы јакобин идејаларындан руһланан алман демократларынын чыхышлары үчүн бир мејдан олмушду. Франсызларын гәләбәләри нәтичәсиндә Рејнин сол саһили Франса республикасынын, сонра да Наполеон империјасынын тәркибинә дахил ол-

мушду. Бурада феодал гајдалары әсасән мәhв едилмишди: ири мүлкәдар вә килсә торпаг саhиблији ләғв едилмиш, феодал имтијазлары арадан галдырылмыш, андлылар мәhкәмәси, буржуа «Наполеон мәчәлләси» тәтбиг едилмишди. Бу исә hәмин јерин сәнаје чәhәтдән инкишафына тәкан вермишди.

1815-чи ил Вјана конгресинин гәрары илә Рејн вилајәтинин бөјүк бир hиссәси Пруссијанын тәркибинә кечәрәк, феодал-мүтләгијјәт гурулушунун hөкм сүрдүјү бу ән ири алман дөвләтинин Рејн әјаләтини тәшкил етмишди. Јункерләр—мүлкәдар задәканлар өз имтијазларынын хејли hиссәсини сахламышдылар. Бу имтијазлы зүмрәдән Пруссијада там күчлү олан бүрократијанын јухары тәбәгәси вә өлкәдә милитаризмә сәчдә јарадан даими забитләр әмәлә кәлирди. Үмумдөвләт нүмајәндәли идарәләри јох иди. Әјаләт мәчлисләри олан ландтаглар јалныз мәшвәрәтчи сәсә малик иди, силк нүмајәндәлик принсипи исә бурада буржуазијанын hүгугларыны олдугча сыхышдырырды. Мәсәлән, аз гала јүз мин нәфәрлик әhалиси олан Ахен вә Көлн кими ики бөјүк шәhәри Рејн ландтагында чәми 3 депутат тәмсил едирди, 6520 задәкан исә 25 нүмајәндә көндәрирди.

Өзүнүн игтисади инкишафы чәhәтдән Пруссија Инкилтәрәдән вә Франсадан олдугча кери галырды. Сәнајенин јүксәлмәсинә бахмајараг Пруссија сајча аз вә зәиф инкишаф етмиш пролетариаты олан аграр өлкәси олараг галырды. Әhалинин әсас hиссәсини ири торпаг саhибләриндән јарымфеодал асылығында олан кәндлиләр вә шәhәр хырда буржуазијасы (сәнәткарлар вә алверчиләр) тәшкил едирди.

Бунунла белә, Алманијада да сәнаје тәрәгги едирди. Онун ајры-ајры вилајәтләриндә капиталист истеhсалы очаглары јаранып, фабрикләр вә мә'дәнләр мејдана кәлирди, 1835-чи илдән дәмир јоллары чәкилмәјә башланмышды. Рејн әјаләти Пруссијанын башга рајонларындан, hәтта сәнаје чәhәтчә инкишаф етмиш рајонларындан да ирәлидә кедирди. Бурада феодализмин дајаглары о гәдәр әсаслы сурәтдә сарсымышды ки, Пруссија hөкумәти Франса ингилабынын наилијјәтләрини тамам ләғв едә билмәди, хүсусилә «Наполеон мәчәлләсини» Пруссија hүгугу илә әвәз едә билмәди. Бунунла белә, Рејн әјаләтиндә дә јајылмыш олан полис-мүтләгијјәт идарә үсулу Рејн буржуазијасыны сыхышдырмышды. Бу буржуазија ону харичи рәгабәтдән кифајәт гәдәр мүдафиә етмәјән Пруссија hөкумәтинин верки вә көмрүк сијасәтиндән наразы иди вә хејли дәрәчәдә Пруссијанын вә бүтүн Алманијанын буржуа даирәләринин мүхалифәтчи әhвал-руhијјәсини ифадә едирди.

20—30-чу илләрдә Рејн әјаләтиндә баш верән игтисади вә сијаси ирәлиләмәләр бүтүн Алманијанын вә бир чох башга Авропа өлкәләринин кечирдији ичтимаи просесләри экс етдирирди. Инкилтәрәдә вә Франсада олдуғу кими, сосиал вә

сијаси гурулушда феодал галыгларыны арадан галдырмалы вә капитализмә сәрбәст јол ачмалы олан буржуа ингилабы үчүн илкин шәртләрин артмасы һәр јердә мүшаһидә едилирди. Өлкәнин орта әсрләрдән галан сијаси вә игтисади дағыныглығы Алманијанын капиталист инкишафы үчүн башлыча манеә иди. Алманијада өз көмрүк сәрһәдләри, өз пул ваһидләри, өлчү вә чәки системләри олан 38 дөвләтин мөвчудлуғу игтисадијјатын инкишафыны сон дәрәчә чәтинләшдирирди. Алманијада һекемонлуг уғрунда мүбаризәдә Пруссијанын рәгиби олан Австријанын әксинә олараг, 1834-чү илдә Пруссија башда олмагла 18 дөвләтин Көмрүк иттифагынын јарадылмасы игтисади дағыныглығы арадан галдырмаг үчүн анчаг биринчи аддым олду. Хырда алман дөвләтләринин өз һакимијјәтиндән вә имтијазларындан јапышан һөкмдарлары һәр чүр тәрәггинин гызғын әлејһдары идиләр. Бу чүр һөкмдар кнјазчыглардан бири демишди: «Мән өз дөвләтимдә һеч бир дәмир јолу арзуламырам, мән истәмирәм ки, һәр бир чәкмәчи вә дәрзи дә мәним кими сүр'әтлә кедә билсин».

Алманијанын бирләшдирилмәси мәсәләси өлкәнин тәрәггипәрвәр гүввәләринин башлыча диггәтини чәлб едирди. Франсада 1830-чу ил буржуа ијул ингилабы Алманија буржуазијасы вә зијалылары ичәрисиндә мүхалифәтчи әһвал-руһијјәни чанландырды. Лакин алман буржуазијасы гәтијјәтсиз иди, мүлкәдар даирәләри илә сазишә кирмәјә мејл едирди вә бунун да сәбәби онун тәкчә игтисади чәһәтдән нисби зәифлији дејилди. Буржуазијанын архасында артыг јени ичтимаи гүввә — фәһлә синфи ајаға галхырды вә буржуазија фәһлә синфинин симасында өз кәләчәк дүшмәнини көрүрдү. Доғрудур, алман фәһлә һәрәкаты һәлә јеничә мејдана кәлирди.

Бу заман габагчыл капиталист өлкәләриндә — Франсада вә Инкилтәрәдә пролетариат артыг капиталистләр синфинин антагонисти кими, буржуа чәмијјәтинә објектив сурәтдә дүшмән олан бир гүввә кими тарих сәһнәсинә чыхырды.

Тәрәгги етмәкдә олан сәнаје ингилабы, сәнәт вә мануфактурадан машын техникасына әсасланан ири капиталист сәнајесинә кечилмәси зәһмәткешләри јохсуллашдырыр, хырда сәнәткарлары вә алверчиләри вар-јохдан чыхарыр, капиталист фабрикиндә амансыз истисмар едилән фәһләләрә сајсыз-һесабсыз изтираблар кәтирирди. Јени машынлар јүзләрлә вә минләрлә фәһләни кәраксиз едир, ишсизлик төрәдирди. 1825-чи илдән е'тибарән капиталист игтисадијјатыны вахташыры сарсыдан бөһранлар заманы бу изтираблар даһа да күчләнирди.

Ејни заманда ири машынлы истеһсалын јарадылмасы фабрикләрдә пролетар күтләләринин тәмәркүзләшмәсинә сәбәб олур, онларын сых бирләшмәсинә, кечмиш сәнәткарларын јенидән мүстәгил саһибчик олмаг кими һәјата кечә билмәјәчәк арзуларда өзүнү көстәрән хырда буржуа психолокијасындан

тәдричлә азад олмасына көмәк едирди. Синфи шүурун ојанмасы просесиндә фәһләләр артыг кечмишдә олдуғу кими машынлары дејил, фабрикчиләрин өзләрини, һәмчинин бүтүн имтијазлы варлы синифләри дүшмән һесаб етмәји өјрәнирдиләр. Фәһләләрин зүлмә мүгавимәт көстәрмәк мәгсәди илә әввәлчә пешәләр үзрә, сонра исә һәмчинин даһа кениш мигјасда бирләшмәк сә'ји артырды, фәһләләрин илк тәшкилатлары: һәмкарлар иттифаглары (Инкилтәрәдә тред-јунионлар), гаршылыглы јардым чәмијјәтләри јаранырды.

1831-чи вә 1834-чү илләрдә Франсанын ири сәнаје мәркәзи олан Лионда пролетар үсјанлары баш верди. Лион тохучулары күчә сәнкәрләриндә вурушурдулар вә онларын бајрағы үзәриндә бу сөзләр јазылмышды: «Ја ишләјә-ишләјә јашамалы, ја да вуруша-вуруша өлмәли!». Үсјанлар нисбәтән тезликлә јатырылды, лакин бунлар буржуазијаны сон дәрәчә горхуја салды. Артыг биринчи үсјан барәсиндә 1831-чи ил декабрын 8-дә һөкумәтин «Journal des Débats» гәзети јазырды: «Лион үсјаны мүһүм бир сирри — чәмијјәтдә варлылар синфи илә һеч бир шеји олмајан синиф арасында дахили мүбаризә кетдијини ашкара чыхарды». 30-чу илләрин икинчи јарысында Инкилтәрәдә фәһлә синфинин илк мүтәшәккил күтләви сијаси һәрәкаты — чартизм мејдана чыхды. Онун иштиракчылары 6 бәнддән ибарәт Халг хартијасынын («чартер» — һәрәкатын ады да бу сөздәндир) гәбул олунмасыны тәләб едирдиләр, бу бәндләрдән башлычасы исә үмуми сечки һүгугу верилмәси иди. Чартистләр сијаси мүбаризәјә фәһлә күтләләринин вәзијјәтини јахшылашдырмаг васитәси кими бахырдылар.

Истисмара гаршы халг күтләләринин кортәбии е'тиразы, онларын јахшы һәјата сә'ји артыг чохдан даһа әдаләтли сосиал гурулуш хәјаллары доғурурду. Бу зәмин үзәриндә утопик сосиализм мејдана кәлди. О өз классик формасында — XIX әсрин әввәлләриндә үч даһи мүтәфәккир: А. Сен-Симон, Ш. Фурје вә Р. Оуен тәрәфиндән һазырланмышды. Онларын әсәрләриндә капитализм гурулушунун јаралары вә ејбләри кәскин вә сәрраст тәнгид едилир, кәләчәк коммунизм чәмијјәтинин бир сыра әламәтләри барәсиндә даһијанә фәрзијјәләр верилирди. Чох илләр кечдикдән сонра, 1874-чү илдә Фридрих Енкелс јазмышды ки, елми сосиализм «үч мүтәфәккирин — Сен-Симонун, Фурјенин вә Оуенин чијинләри үзәриндә дурдуғуну һеч вахт унутмајачагдыр, онлар өз тә'лимләринин бүтүн фантастиклијинә вә бүтүн утопиклијинә бахмајараг, бүтүн дөврләрин ән бөјүк зәкаларындандырлар вә о гәдәр чохлу һәгигәтләри даһијанә сурәтдә ирәличәдән һисс етмишләр ки, бунларын дүзкүнлүјүнү инди биз елми сурәтдә сүбут едирик»[1].

[1] *Қ. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 18-чи чилд, сәһ. 498—499. (Қ. Марксын вә Ф. Енкелсин әсәрләриндән көстәрилән јерләр икинчи нәшрә аиддир).

Ушаглыг вә кәнчлији

Карл Һенрих Маркс 1818-чи ил мајын 5-дә Трир шәһәриндә вәкил Һенрих Марксын аиләсиндә анадан олмушдур. Бу заман Марксын аиләси Брүккенһасседә 664 нөмрәли вә индијәдәк саламат галмыш икимәртәбәли евдә јашајырды (индики үнваны — Брүккенштрассе, 10). Ики илдән сонра аилә Симеонштрасседә олан башга бир евә көчдү вә Маркс 1835-чи илдә Трирдән кетдији вахта гәдәр орада јашады.

Рејн чајынын голу Мозелин саһилиндә јерләшән Трир шәһәри Алманијанын гәдим шәһәрләриндән иди. Орта әсрләрдә ири руһани кнјазлығынын пајтахты, Трир архијепископунун игамәткаһы олан бу шәһәр сонралар Пруссијанын Рејн әјаләтиндә маһал шәһәрләриндән бири олса да, өз әһәмијјәтинә көрә Рејн бојунча јерләшән башга шәһәрләрдән (Көлн, Дүсселдорф вә и. а.) кери галмаға башламышды. Бу илләрдә Трир әһалисинин сајы күчлә 15 мин нәфәрә чатырды. Лакин сакит Трир дә бүтүн Алманијада инкишаф етмәкдә олан ичтимаи һәрәкатдан кәнарда галмырды. Бурада да ағыр күзәран кечирән шәһәр јохсуллары илә шәһәрлиләрин варлы азлығы арасында кәскин сосиал тәзадлар мејдана чыхырды. Сосиалист нәзәријјәләрин сәдалары да Трирә кәлиб чатырды. 20—30-чу илләрдә шәһәрдә илк алман утопик сосиалистләриндән бири олан Лүдвиг Һалл өз китабчаларыны бурахырды.

Карл Марксын атасы Һенрих Маркс көркәмли шәхсијјәт иди. Кениш мә'лумат саһиби олан бу адам XVIII әсрин габагчыл мүтәфәккирләринин әсәрләринә јахшы бәләд иди. Руссонун вә Волтерин әсәрләрини Трир вәкили мүнтәзәм мүталиә едирди; онун китабханасында ингилабчы јазычы Т. Пејнин «Инсан һүгуглары» китабы вар иди. Локкун, Лејбнитсин, Лессингин әсәрләринә дә о, јахшы бәләд иди. Али апелјасија мәһкәмәси јанында вәкил вәзифәсиндә чалышан бу исте'дадлы һүгугчу өз һәмкарлары арасында бөјүк һөрмәт саһиби иди. Марксын өзүнүн даһа сонралар вердији мә'лумата көрә, онун атасы «истәр өз шәхси сафлығы илә, истәрсә өз һүгуги исте'дады илә фәргләнирди»[1].

Һенрих Марксын сијаси көрүшләри бүтөвлүкдә либерализмдән кәнара чыхмырды, лакин бу өзү дә Пруссија һакимијјәт даирәләриндә шүбһә доғурурду. 1834-чү ил јанварын 18-дә Казино салонунда Рејн ландтагы депутатлары шәрәфинә шәнликдә Һенрих Маркс чыхыш едиб нүмајәндәли гурулуш леһинә данышдыгдан сонра һәтта полис онунла марагланмышды.

Маарифчилик идејаларыны гәбул етмиш олан Һенрих Маркс раввин аиләсиндән олса да, дин мәсәләләриндә бир гәдәр азадфикирлиликлә фәргләнирди. О, динин конкрет фор-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 414.

маларына вә ортодокс еһкамлара чох лагејд јанашырды. Карл анадан олмаздан аз әввәл о, иудаизмдән лүтеранлыға кечмишди—бу аддым исә о заманкы Алманијада јәһудиләр үчүн олан мәһдудијјәтләрлә әлагәдар иди. Сонралар онун арвады вә ушаглары да христианлыға гәбул едилдиләр.

Һенрих Маркс оғлуна бөјүк бир һәссаслыгла јанашыб даим онун мә'нәви инкишафы гајғысына галырды.

Карл да атасына гызғын бағлы иди. Оғул илә ата арасында онларын бахышларында вә һәјат мәгсәдини анламагда ихтилаф әмәлә кәлдији дөврдә дә бу дујғу зәифләмәмишди. Маркс бүтүн һәјаты боју атасынын хатирәсинә дәрин еһтирам бәсләмиш вә онун көһнә дагерротипдән алынан фотошәклини һәмишә јанында сахлајарды. Маркс вәфат етдикдә, бу фотошәклини Енкелс онун гәбринә гојмушду.

Марксын анасы Һенријетта Пресбургун әсли Һолландијалы иди. О, доггуз ушаг анасы олдуғуна көрә анчаг ев ишләри илә мәшғул олурду. Онун мә'нәви аләми мәһдуд иди вә Марксын атасы она әсл дост олдуғу һалда, анасы белә бир дост ола билмәмишди. Марксын үч гардашы вә беш бачысы вар иди; гардашлары еркән јашларында өлмүшдүләр вә анчаг үч бачысы — бөјүк бачысы Софја вә кичик бачылары Емилија вә Луиза — ондан артыг јашадылар.

Карл аиләнин севимлиси иди. Чанлы зәка, ојунларда зирәклик, һәр чүр фантастик әһвалатлары вә нағыллары образлы сөјләмәк вә јаратмаг бачарығы сајәсиндә о, ушаг компанијаларынын чаны олмушду. Марксын гызы Елеонора хатырлајырды ки, Карлын өз бачыларына чох бөјүк тә'сир көстәрдијини бибиләриндән дәфәләрлә ешитмишди.

1830-чу илдә Маркс Трир кимназијасына дахил олду. Көркәмли мүвәффәгијјәтләр газанмаса да, јахшы охујурду. Лакин шакирдләрдән јарадычы мүстәгиллик тәләб едиләркән кәнч Маркс биринчи јери тутурду. Камал аттестатында көстәрилирди ки, онун јазылары фикир зәнкинлији вә фәнни дәриндән баша дүшмәси илә фәргләнирди, гәдим дилләри — латын вә јунан дилләрини өјрәнәркән о, гәдим мәтнләри, биринчи нөвбәдә «чәтинлик дилин хүсусијјәтләриндән даһа чох идејаларын маһијјәтиндә вә үмуми әлагәсиндә олдуғу»[1] мәтнләри асанлыгла вә инамла шәрһ едирди. Маркс ријазијјат саһәсиндә дә јахшы билијә саһиб олмушду. Мәктәб јолдашлары онун кәскин дилинә вә јолдашларындан бә'зиләрини масгара етдији сатирик ше'рләринә көрә ону севир вә ејни заманда ондан бир гәдәр горхурдулар.

Мүәллимләр чәһәтдән Марксын бәхти кәтирмишди. Бу заман Трир кимназијасынын директору өз дөврүнүн ән мә'луматлы педагогларындан бири олуб кимназијада тарих вә фәл-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 1-чи нәшри, I чилд, М.—Л., 1938, сәһ. 411.

сәфәдән дәрс дејән Иоһанн Виттенбах иди. Онун дүнјакөрүшүнә алман вә франсыз Маарифчилији идејалары чидди тә'сир көстәрмишди. Бу адам либерал әһвал-руһијјәли иди вә кәнчләрдә «тәрәггијә вә нәчиблијә мүгәддәс инам» тәрбијә етмәји зәрури сајырды. Тәбиидир ки, Виттенбах Пруссија һакимијјәт даирәләриндән е'тимад көрмүрдү вә өмрүнүн сон илләриндә һәтта полис нәзарәти алтына алынмышды. Ријазијјат вә физика мүәллими Иоһанн Штајнинкери мүдиријјәт материализмин тәрәфдары һесаб едирди вә онун «вәтәнпәрвәрлик әһвал-руһијјәсинә» шүбһә илә јанашырды.

Трирдә Фридрих-Вилһелм крал кимназијасынын галын диварлары шакирдләри бурадан кәнарда гајнајан һәјатдан ајыра билмәди. 1833-чү илдә кимназијада гадаған едилмиш әдәбијјат, һабелә һөкумәт әлејһинә јөнәлдилмиш сатирик ше'рләр тапылды. Шакирдләрдән бири һәбсә алынды.

Артыг о заман Маркс бүтүн мүртәче шејләрә гаршы нифрәт бәсләмәјә башламышды. О, 1835-чи илин пајызында кимназијаны битирдикдән сонра өз иртичачы бахышлары илә мәшһур олан вә кимназија үзәриндә полис нәзарәти кими хүсуси тапшырыгла директор мүавини тә'јин едилән мүәллим Лөрсүн јанына вида көрүшүнә кетмәкдән нүмајишкаранә имтина етди.

Һәмин дөврдә Марксын мә'нәви симасыны сәчијјәләндирән чох мүһүм бир сәнәд онун 1835-чи илин августунда кимназијаны битирәркән јаздығы «Пешә сечәркән кәнчин дүшүнчәләри» мөвзусунда инша иди. Бурада кәнч Маркс бәшәријјәт наминә фәалијјәт үчүн ән кениш мејдан ачан бир пешә сечмәк лазым кәлмәсиндән бәһс едирди. О баша дүшүрдү ки, belə бир пешә сечмәк асан дејилдир. Инсан һеч дә һәмишә истәдији пешәни сечә билмир, зира «бизим чәмијјәтдәки мүнасибәтләримиз мүәјјән дәрәчәдә артыг һәлә бунлара мүәјјәнедичи лајыр»[1]. Ејни заманда һәмин иншада бир фикир—мәһдуд егоист чәрчивәләрә сығыныб галмамаг, инсанлара хидмәт јолларыны вә васитәләрини ахтармаг фикри гызғын сурәтдә сәсләнмишди. «Инсан анчаг өзү үчүн чалышырса, о, бәлкә дә, мәшһур алим, бөјүк биличи, көзәл шаир ола биләр, лакин һеч заман һәгигәтән мүкәммәл вә бөјүк инсан ола билмәз». Кәнч Маркс јазырды ки, инсан бәшәријјәт үчүн ән чох чалышмаг имканы верән бир пешә сечмишсә, онда мискин, мәһдуд бир егоист фәрәһ һисс етмәз, онун сәадәти милјонлара мәхсус олар[2].

Бу иншада һисс едилир ки, Маркса XVIII әср маарифчиләринин идејалары, инсанын вәзифәсинин һамынын рифаһына чан атмагдан ибарәт олмасына онларын дәрин инамы, инса-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Илк әсәрләриндән. М., 1956, сәһ. 3.
[2] Бах: јенә орада, сәһ. 5.

нын әтраф мүһитдән асылы олмасы һаггында онларын тә'лими тә'сир көстәрмишди. Доғрудур, кәнч Марксын азадлыгсевәр, һуманист әһвал-руһијјәси һәлә хејли гејри-мүәјјән характер дашыјырды, лакин о заманкы Алманијада һөкм сүрән мүртәче гајдаларла тоггушмасы, дәрин зәкасынын сонракы фәалијјәти Маркса ирәлијә доғру даһа бир аддым атмагда көмәк етди.

Боннда вә Берлиндә тәләбәлик илләри

Һенрих Маркс Карла бөјүк үмидләр бәсләјирди. О, Карлы кәләчәкдә алим олмаға һазырлајырды. О өз оғлуна јазырды: «Сән... өз рифаһын вә өз аиләнин рифаһы үчүн вә — һиссијјатым мәни алдатмырса, — бүтүн бәшәријјәтин рифаһы үчүн һәлә узун бир һәјат кечмәлисән»[1].

1835-чи илин октјабрында Маркс һүгугу өјрәнмәк үчүн Бонн университетинә дахил олду. О, бүтүн кәнчлик еһтирасы илә мәшғәләләрә киришди. Атасы өз мәктубларында оғлуну һәтта инандырмаға мәчбур олмушду ки, һәддиндән артыг сә'ј көстәрмәклә чаныны үзмәсин. Маркс бир нечә мүһазирә курсуна јазылмыш, хејли китаб, хүсусилә тарихә даир китаблар алмышды. О, ихтисас курсларындан әлавә јунан вә Рома мифолокијасы һаггында, Һомерин јарадычылығы һаггында, ән јени инчәсәнәт тарихи һаггында мүһазирәләр динләјирди. Гызғын тәсәввүрә вә јарадычылыг арзусуна малик олан Маркс өзү дә өз гәләмини бәдии әдәбијјат саһәсиндә сынамаға башламышды: ше'рләр јазырды, университетдә јарадылан шаирләр дәрнәјинә дахил олмушду, бу дәрнәк исә Һөттинкен университетиндә олан белә бир дәрнәклә јазышырды.

Алманијанын башга университетләри кими, Бонн университетинин дә тәләбәләри һәмјерли тәләбә чәмијјәтләриндә бирләширдиләр. Маркс трирли һәмјерли тәләбә чәмијјәтинин үзвү олду вә онун идарә һеј'әтинин тәркибинә сечилди. Бизә һәмин тәләбә чәмијјәти үзвләринин әкс олундуғу бир литографија кәлиб чатмышдыр, онларын арасында кур шәвә сачлы, симасы чидди вә фикирли олан кәнч Маркс да вардыр.

Тәләбә Марксын шүурунда, шүбһәсиз, она мәктәбдә, гисмән дә аиләдә тәлгин едилән ән'әнәви анлајышлара јени бир бахыш јетиширди. Онун дүшүнчәләри, көрүнүр, атасына јаздығы вә бизә кәлиб чатмајан мәктубларында өз әксини тапмышды. Белә мәктублардан биринә чавабында Һенрих Маркс, көрүнүр, динин әхлаг үчүн әсас ола билмәси һаггында оғлунун чидди шүбһәләрини һәлл етмәјә чалышараг јазырды: «Ахы сән билирсән ки, мән һеч дә фанатик дејиләм. Лакин һәр кәс кеч-тез бу е'тигада тәләбат һисс едир...». О, әлавә бир дәлил олараг аллаһа е'тигад едән Нјутон вә Лејбнитс кими бөјүк

[1] Marx — Engels Gesamtausgabe (MEGA), Abt. I, Bd. 1, Halbband 2, S. 196.

алимләри оғлуна мисал кәтирирди[1]. Лакин Марксын тәнгиди зәкасыны артыг мө'тәбәр шәхсләри мисал чәкмәклә дајандырмаг олмазды.

Бонида Маркс чәми ики семестр охуду, сонра исә атасынын мәсләһәти илә мәшғәләләрини һүгугшүнаслыг саһәсиндә ән көркәмли мүтәхәссисләрин мүһазирә охудуғу Берлин университетиндә давам етдирмәк гәрарына кәлди.

Маркс Берлинә кетмәздән әввәл, 1836-чы илин јај тә'тилини ата-анасынын евиндә кечирди. Бу заман о, ушаглыг илләринин рәфигәси Женни фон Вестфален илә адахланды. Кизли һөкумәт мүшавири Лүдвиг Вестфаленин гызы Женни (1814-чү илдә анадан олмушду) аристократ аиләсиндән иди. Онун бабасы көркәмли һәрбчи, Брауншвејг Һерсогунун мүшавири олмуш вә шотландијалы гадынла евләнмишди, бу гадын исә Шотландијанын јүксәк ә'јанлары нәслиндән иди. Лакин Женнинин атасында өз нәслинин бә'зи үзвләринә, о чүмләдән дә бөјүк оғлу — Женнинин өкеј гардашы, сонралар Пруссија назири олмуш Фердинанда мәхсус аристократ тәкәббүрү вә задәкан ловғалығы јох иди. Лүдвиг фон Вестфален «плебеј» илә — христианлығы гәбул етмиш јәһуди Һенрих Маркс илә достлуг едирди вә онун оғлуна меһрибан мүнасибәт бәсләјирди. Кәнч Маркс илк дәфә Сен-Симонун тә'лими һаггында Вестфалендән ешитмишди. Карл Маркс да Трир мүшавиринә бәрк бағлы иди, ону мүрәббиләриндән бири һесаб едирди вә сонралар өз докторлуг диссертасијасыны она итһаф етмишди. Женнинин анасы — мә'мур аиләсиндә јетишән Каролина фон Вестфален өз садәлији вә сәмимилији илә фәргләнирди. Кичик ушаглара — Женнијә вә Едгара (кимназијада Марксын шакирд јолдашы вә досту) силк мөвһуматындан азадлыг дујғусу хејли дәрәчәдә ата-аналарындан кечмишди.

Ағыллы, тәһсилли, Тририн биринчи көзәли вә балларын краличасы сајылан (чох иллpoints сонра Маркс Трирдән она јазмышды: «Әр үчүн сон дәрәчә хошдур ки, онун арвады бүтөв бир шәһәрин хәјалында «валеһедичи шаһзадә ханым» кими јашамагда давам етсин»[2]), Женни өзү илә ејни силкә мәнсуб чаванларын евләнмәк һаггында бир чох әлверишли тәклифләрини рәдд едиб, тәрәддүд етмәдән өз талејини варлы вә әсилзадәләрә мәнсуб олмајан бир аиләдә јетишмиш чаван тәләбәнин талеји илә бағламағы гәрара алды.

Маркс илә Женни һәлә ушаглыг илләриндә бир-биринә рәғбәт бәсләјирдиләр. Заман кечдикчә бу һиссләр мөһкәмләниб гызғын бир мәһәббәтә чеврилди. Чошғун, һәрарәтли кәнч илә надир гадын нәзакәти вә мәлаһәтинә малик олан һәссас гызы нәинки инчә дујғулар, һабелә онларын мә'нәви тәләбләринин јахынлығы бир-биринә бағлајырды. Женни Марксын

[1] MEGA, Abt. I, Bd. 1, Halbband 2, S. 186.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 531.

исте'дадыны вә зәнкин тәбиәтини гијмәтләндирмишди. О өзү һәр шејдә өз Қарлына лајиг олмаға чалышырды. Маркс севдији бу гызы илаһиләшдирирди вә ашиг оланларын чоху кими, өз һиссләрини ше'рдә ифадә етмәјә чалышырды. Женнинин шәрәфинә нә гәдәр чох ше'р јазылмышды. Јеничә башлајан шаирләрин һамысында олдуғу кими, бурада да сајсыз-һесабсыз нидалар вә һәдсиз мүбалиғәләр ишләдилирди, бунлара исә Маркс өзү сонралар истеһза едирди. Лакин бә'зән онун өз дујғуларынын бүтүн дәринлијини сәмими бир лирика илә тәрәннүм едән сәтирләр дә јазылырды.

«Көрүнмәз телләр бизи
Әбәдилик бағлады.
Талеји кәм гәлбимин
Сәнсән голу-ганады.

Чошғунлугла нә кәзсәм,
Тапмасам өмр узуну —
Бахышын, тәбәссүмүн
Мәнә бәхш едәр ону».

Маркс илә Женни фон Вестфаленин адахланмасы бир мүддәт Женнинин гоһумларындан кизли сахланырды ки, гоһумлар тәрәфиндән онларын кәбининә мүгавимәт көстәрилмәсин. Женни севдији адама әрә кетмәк һүгугу уғрунда өз әсилзадә гоһум-әгрәбасы илә узун мүддәт ағыр мүбаризә апармалы олду. Маркс илә Женнинин адахландығы вахтдан једди ил кечдикдән сонра, нәһајәт, онларын евләнмәси мүмкүн олду. Бу мүддәт әрзиндә чох шеј дәјишилмишди: Марксын белә бир гыз сечмәсини гызғын бәјәнән Һенрих Маркс 1838-чи илдә вәфат етмиш, Карла оғул мүнасибәти бәсләјән Лүдвиг фон Вестфален дә 1842-чи илдә өмрүнү баша вурмушду.

1836-чы илин октјабрында Маркс Берлинә кедиб Берлин университетинин һүгуг факүлтәсинә дахил олду. Пруссија монархијасынын пајтахтында Маркс о заманкы алман һәјатынын кәскин зиддијјәтләри илә — јункерләрин тәзјиги, буржуазијанын сијаси һүгуг бәрабәрсизлији, кениш халг күтләләринин сәфаләти илә даһа јахындан үз-үзә кәлди. Берлин университетинин профессорлары арасында бир чох көркәмли алим вар иди. Бундан аз әввәл фәлсәфә кафедрасына Һекел башчылыг едирди; һүгуг факүлтәсиндә ән көркәмли алман һүгугчуларындан бири — мүтәрәгги бахышлы Е. Һанс мүһазирә охујурду. Маркс Һансын мүһазирәләринә кедирди вә онун тәрәфиндән «сон дәрәчә чалышган тәләбә» кими гијмәтләндирилмишди. Ола билсин ки, Маркс Һансын шәрәфинә 1838-чи илдә профессорун анадан олмасы күнү онун еви гаршысында университет тәләбәләри тәрәфиндән тәшкил едилән нүмајишдә иштирак етмишди. Бу нүмајиш полисин диггәтини чәлб етмишди.

Берлиндə Маркс илк заманлар тəнһа һəјат сүрүрдү. О бурада Бонн университетиндəкиндəн даһа артыг бир кəркинликлə чалышырды. Сонралар о, атасына јазмышды: «Берлинə кəлдикдəн сонра мəн бүтүн əввəлки танышлығымы кəсдим, истəмəдəн бир нечə көрүшə кетдим, елм вə инчəсəнəтлə дəриндəн мəшғул олмаға чалышдым»[1]. Бунун нəтичəлəриндəн бири, Женнијə һəср едилмиш үч дəфтəр сонетлəрдəн вə башга ше'рлəрдəн əлавə, чохлу маһны, баллада, романс, епиграм олду.

Кəнч Маркс өз поетик əсəрлəринин чохунда ингилаби романтизм руһунда олан гијамчылыг мејлинə јер вермишди. О өз гəлəмини драм («Оуланем» мəнзум фачиəси) жанрында вə һəтта сатирик роман («Әгрəб вə Феликс») жанрында да сынамышды, лакин бүтүн бу тəшəббүслəр баша чатдырылмадан галмышды.

Кəнч Марксын ше'рлəри бөјүк бəдии дəјəрə малик дејилди. О өзү бу əдəби əсəрлəрини чох тəнгиди шəкилдə гијмəтлəндириб бурада бирчə мəзијјəт—бир гəдəр һисс сəмимилији көрмүшдү. Марксын бу жанрда јаздыгларынын һамысы ичəрисиндə јалныз «Чошғун маһнылар» 1841-чи илдə «Athenäum» журналында чап едилмишди. Лакин бу əсəрлəр онун биографијасына даир мəнбə олмаг е'тибары илə олдугча мараглыдыр. Ше'рлəр јазылмыш сəһифəлəрдəн бизим гаршымызда мөвчуд оланла кифајəтлəнмəјəн, чошғун фəалијјəтə, мүбаризəјə чан атан чаван адамын сурəти чанланыр. О, һəлə нечə фəалијјəт көстəрмəк лазым кəлдијини билмир, лакин бүтүн варлығы илə баша дүшүр вə һисс едир ки, сүрүнмəк, талејин һазырладығы илə кифајəтлəнмəк, салынмыш јолла кетмəк олмаз.

«Әкəр бүтүн гəлбим дүшүбсə ода
Өмр едə биллəмми мəн сакитликлə?
Туфансыз, дөјүшсүз, јарымјухуда
Јашаја билмəрəм бирчə ан белə.
. . . .
Кəлин чыхаг зəһмəтли,
Узаг, чəтин бир јола,
Өмрү мə'налы едəк,
Гојмајаг донуб гала.
Әталəт јүкү алтда
Јашамарыг биз бир ан,
Һəр сə'јə, чəсарəтə
Гадир јаранмыш инсан».

Чох заман Маркс өз наразылығыны мүчəррəд вə һəјатдан ајры кəтүрүлəн фəлсəфи системлəрлə ифадə едирди, елə бир дүнјакөрүшү тапмаға чалышырды ки, һəјат просеслəрини дүзкүн баша дүшмəкдə вə бунларда фəал иштирак етмəкдə дајаг олсун. Онун Һекел һаггында ше'р формасында сөјлəдији фикирлəри хејли дəрəчəдə Марксын өзүнə аид етмəк олар:

[1] *К. Маркс* вə *Ф. Енкелс.* Илк əсəрлəриндəн, сəһ. 7.

«Кантла Фихте кәзиб зулмәт көјләрдә
Даим ахтарырлар намә'лум аләм.
Мәнсә чалышырам нә тапсам јердә
Дәриндән анлајам, кениш дәрк едәм».

Лакин Берлиндә Марксын башлыча мәшғәләси поезија дејил, елм иди. 1837-чи ил нојабрын 10-да атасына јаздығы вә бу дөврдән галмыш јеканә мәктубунда о, охудуғу китаблар һаггында, өјрәндији чох бөјүк материалы системләшдирмәк чәһдләри һаггында, мүстәгил нәзәри ахтарышлары һаггында мә'лумат верир. Мәктуб артыг бу илләрдә Марксын көстәрдији марағын кенишлијини вә рәнкарәнклијини, онун әмәкдә сон дәрәчә инадкар олдуғуну, өзүнә јүксәк дәрәчәдә тәләбкарлыгла јанашдығыны вә өзүнүн чыхардығы нәтичәләрә тәнгиди мүнасибәт бәсләдијини көстәрир, һәм дә һәмин нәтичәләрин әсассыз олдуғуну јәгин етдикдә, бунлары дәрһал амансызчасына кәнара атырды.

Маркс Берлиндә һүгугшүнаслыгла, тарих, инчәсәнәт нәзәријјәси, харичи дилләрлә мәшғул олмагла јанашы, кет-кедә даһа әсаслы сурәтдә фәлсәфәни өјрәнмәјә башламышды. Бундан өтрү илк тәкан верән сәбәб онун һүгуг фәлсәфәсинә даир бөјүк әсәр јазмаг тәшәббүсү олмушду, лакин, шүбһәсиз, фәлсәфәјә олан марағына өз дөврүндәки керчәклији бүтүн зиддијјәтләри илә бирликдә дәрк етмәк сә'ји дә гида верирди.

Һекел фәлсәфәсини өјрәнмәси. Кәнч һекелчиләр арасында

Маркс өз мәшғәләләри кедишиндә дүнјаны субјектив идеализм мөвгеләриндән изаһ етмәк чәһдләринин нәзәри чәһәтдән тамамилә сәмәрәсиз олдуғуну јәгин етди. Керчәклији она дахилән хас олан ганунаујғунлуглар нөгтеји-нәзәриндән изаһ етмәк сә'ји, јахуд о заман фәлсәфи идеализм мөвгеләриндә дуран Марксын дедији кими,—идејаны керчәклијин өзүндә ахтармаг сә'ји Марксы Һекел фәлсәфәсинә кәтириб чыхармышды. Маркс јазырды: «...Објектин өзүнә онун инкишафында диггәтлә нәзәр јетирмәк лазымдыр вә кәнардан һеч бир ихтијари бөлмәләр кәтирилмәмәлидир»[1].

Һекел фәлсәфәсиндә XVIII әсрин ахырларында — XIX әсрин әввәлләриндә Авропада баш верән вә Франса ингилабы нәтичәсиндә феодал ичтимаи мүнасибәтләринин көкүндән дағыдылмасы илә әлагәдар олан тарихи ирәлиләмәләр өз әксини тапмышды. Бу ичтимаи просесләр, һабелә елмләрин, хүсусән тәбиәт елмләринин чошғун инкишафы көһнә, метафизик тәфәккүр үсулуна чидди зәрбә вурду. Сонралар Енкелс јазырды: «...Һекел фәлсәфәсинин һәгиги әһәмијјәти вә ингилаби характери мәһз ондан... ибарәт иди ки, о, инсан тәфәккүрү вә фәалијјәтинин нәтичәләринин гәти характери һаггындакы һәр чүр

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Илк әсәрләриндән, сәһ. 8.

тәсәввүрү һәмишәлик арадан галдырмышды»[1]. Диалектик методу илк дәфә мүнтәзәм сурәтдә ишләјиб һазырламасы Һекелин көркәмли хидмәти иди.

Һекел фәлсәфәсиндә дүнја даими инкишаф, ашағы пилләләрдән јухары пилләләрә доғру јүксәлмә просесиндә олан ваһид бир там кими гаршыја чыхырды. Һекелин фикринчә, инкишаф дахили зиддијјәтләрин арадан галдырылмасы васитәси илә, бунларын мүбаризәси васитәси илә баш верир вә бу мүбаризә нәтичәсиндә јени пилләјә кечилир, јахуд әввәлки зиддијјәтләр «көтүрүлүр» вә јени кејфијјәтә мәхсус јени зиддијјәтләр мејдана кәлир. Инкишаф просеси кәсиләнликлә кәсилмәзлијин, тәдричи кәмијјәт дәјишмәләри илә тәдричиликдә кәсилмәләрин, јени кејфијјәтә кечид демәк олан сычрајышларын вәһдәтидир. Һекел бу принсипи, һәр шејдән әввәл, бәшәр чәмијјәтинин тарихи саһәсиндә јеридирди. Һекелин фикринчә, үмумдүнја тарихи руһун ганунаујғун инкишаф просесидир, һәм дә бу инкишафын мә'насы руһун өз азадлығыны дәрк етмәсиндәдир.

Лакин Һекел диалектикасы идеалист зәмин үзәриндә гурулмушду. Мөвчуд олан һәр шејин әсасы олараг Һекел нә исә бир мүтләг идејаны е'лан едирди вә бүтүн диалектик һәрәкәт просесини дә һәмин идејанын өз-өзүнә инкишафына мүнчәр едирди. Енкелс јазырды ки, Һекелин фикринчә, «мүтләг идеја... өзүнү тәбиәтә «јадлашдырыр» (јә'ни тәбиәтә чеврилир), сонра да руһда — јә'ни тәфәккүрдә вә тарихдә, — јенидән өзү-өзүнә гајыдыр»[2]. Мүтләг идејанын инкишафы мүтләг һәгигәт шәклиндә мејдана чыхан Һекел фәлсәфәсиндә баша чатыр. Өз фәлсәфи системини бәшәр фикри инкишафынын, һәмчинин үмумијјәтлә һәр һансы инкишафын сон нөгтәсинә јүксәлтмәк бүтүн һадисәләри даими һәрәкәтдә, фасиләсиз дәјишмәләрдә нәзәрдән кечирмәји тәләб едән Һекелин өзүнүн диалектик методуна кәскин сурәтдә зидд иди. Һекел фәлсәфәсинин мәһдудлуғу хүсусилә онун сијаси бахышларында өзүнү көстәрди. Сијаси сәпкидә Һекел конститусијалы монархијаны бәшәр чәмијјәти инкишафынын зирвәси е'лан етмишди, бу монархијанын да вәзифәси Пруссија дөвләтини анчаг бир гәдәр «јахшылашдырыб», ону буржуазијанын тәләбатына ујғунлашдырмаг иди. Беләликлә, објектив сурәтдә Һекелин диалектик методунун ингилаби мәзмуну метафизик мүһафизәкар системин тәләбатына гурбан верилирди.

Һекелин диалектик методу илә онун метафизик системи арасындакы зиддијјәт феодал буховларындан хилас олмаға чан атан, лакин ејни заманда ингилаби мүбаризә формаларындан горхан, иртича гүввәләри илә сазишә мејл көстәрән

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 21-чи чилд, сәһ. 275.
[2] Јенә орада, сәһ. 277.

алман буржуазијасынын дүнјакөрүшүнүн јарымчыглығыны вә икилилијини әкс етдирирди.

Маркс һәлә Берлинә кәләндән әввәл Һекел фәлсәфәси илә таныш олмушду, лакин Һекелин әсәрләрини чидди өјрәнмәјә о, 1837-чи илин јазында киришмишди. Китаблар үзәриндә јухусуз кечәләр кечирмәк нәтичәсиндә сәһһәти чидди сурәтдә позулмуш олан Маркс бу заман Берлин шәһәринин кәнарындакы Штраловда истираһәт едирди. Бурада о, «Һекел илә башдан ахыра гәдәр, һәмчинин онун шакирдләринин чохунун әсәрләри илә таныш олмушду»[1].

1831-чи илдә вәфат етмиш философун шакирдләри арасында бу вахт артыг тәфригә јетишмишди. Онларын бир һиссәси — Һинрикс, Габлер, Көшел вә башгалары — динин гызғын мүдафиәчиләри кими чыхыш етмишдиләр. Бу сағ һекелчиләр Һекел фәлсәфәсини христиан ортодоксијасы руһунда шәрһ едирдиләр, бүтөвлүкдә мөвчуд сијаси гајдалара бәраәт газандырырдылар.

Һекел мәктәбинин сол ганадынын нүмајәндәләри, кәнч һекелчи дејиләнләр — Д. Штраус, Бруно вә Едгар Бауер гардашлары, А. Руке, Л. Фејербах вә башгалары — өз әсәрләриндә Һекел фәлсәфәсиндән радикал нәтичәләр чыхармаға чалышырдылар. Кәнч һекелчиләр бу фәлсәфәнин мүһафизәкар — дини шәрһини рәдд едиб, христианлығын вә бүтөвлүкдә динин еһкамларыны тәнгид едирдиләр. Биринчи олараг бу иши Д. Штраус көрмүш вә өзүнүн «Исанын һәјаты» адлы икичилдлик әсәриндә (1835—1836-чы илләрдә чыхмышдыр) инчилләрә кортәбии сурәтдә мејдана кәлиб, еркән христиан ичмаларынын арзу вә үмидләрини ифадә едән әсатирләрин мәчмусу кими јанашмышды. Онун әксинә олараг Б. Бауер һесаб едирди ки, инчилләр өз мүәллифләринин шүурлу әсатир јаратмасы мәһсулудур, бу јарадычылыг үмумбәшәри мәнлик шүурунун инкишафында бир пилләни әкс етдирир вә мәнлик шүурунун сонракы инкишафы вә тәкмилләшмәси кедишиндә бәшәријјәт бу пилләни өтүб кечмәлидир. Бауер дини вә инчили тәнгид едәркән Штраусдан ирәли кедирди. О, Исанын нәинки илаһилијини, һәтта мөвчуд олмасынын өзүнү дә шүбһә алтына алыр, христианлығын мәншәјини антик дүнјанын мә'нәви һәјаты вә фәлсәфи чәрәјанлары илә бағлајырды.

Кәнч һекелчиләрин динин ортодокс мүдафиәчиләри илә теоложи формалы мүбаһисәсинин мүәјјән сијаси мәзмуну вар иди — аллаһын вәһји кими динин инкар едилмәси, онун инсан руһунун инкишафы мәһсулу е'лан едилмәси мүтләгијјәт идарә үсулунун ән мүһүм дајагларындан биринин сарсылдылмасы демәк иди. Керчәклији тәнгид јолу илә дәјишдирмәк принсипини ирәли сүрән кәнч һекелчиләр динин тәнгидиндән сијасә-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Илк әсәрләриндән, сәһ. 14.

тин тәнгидинә, һәмчинин мүртәче романтизмин вә Пруссија мүтләгијјәтинин идеолокијасыны тәнгид етмәјә доғру бир аддым атмышдылар. Бунун сајәсиндә һесаб едилирди ки, кәнч һекелчилик алман радикал буржуазијасынын фәлсәфәси ролуну ојнајыр.

Кәнч һекелчилијин башлыча зәифлији онун нүмајәндәләринин идеализми иди. Һәм дә Һекелдән фәргли олараг онлар тарих һаггында субјектив бахышлара мејл едирдиләр. Нәзәри тәнгидин һәр шејә гадир олмасына е'тигад, јалныз көркәмли шәхсијјәтләрин тәнгиди фикри васитәси илә бәшәрин мәнлик шүурунун тәрәггисини, демәли, кәнч һекелчиләрин күман етдији кими, һәмчинин һәр чүр тәрәггини тә'мин етмәјин мүмкүн олмасына инам онлары инсанларын әмәли фәалијјәтинин, хүсусилә дә халг күтләләринин фәалијјәтинин әһәмијјәтини лазымынча гијмәтләндирмәмәјә кәтириб чыхарырды.

Кәнч һекелчиләрлә Маркс Берлин университетинин тәләбәси икән таныш олмушду. Мешшанларын нәзәриндә гәти һесаб едилән дини вә фәлсәфи еһкамлары онларын чәсарәтлә тәнгид етмәси, онлардан бир чохунун сијаси әгидәләринин радикаллығы, вичдан, мәтбуат вә и. а. азадлығыны мүдафиә етмәси — бунларын һамысы кәнч Марксын рәғбәтинә сәбәб олурду. О, кәнч һекелчиләрин «Докторлар клубу» адланан Берлин дәрнәјинин үзвләри илә јахынлашды, бу дәрнәјин гәлби исә о заман Бонн университетинин теолокија үзрә приват-досенти Бруно Бауер иди. Дәрнәјин тәркибинә тарих мүәллими, Маарифчилик дөврүнүн дәрин биличиси вә бөјүк пәрәстишкары, аз сонра Марксын јахын досту олмуш Карл Фридрих Көппен, чоғрафија мүәллими А. Рутенберг вә башгалары дахил идиләр.

Чох тезликлә Маркс «Докторлар клубу»нун мә'нәви рәһбәрләриндән бири олду. Онун кениш билији, мәнтиг күчү, чыхардығы нәтичәләрин дәринлији вә ардычыллығы һәтта јашча бөјүк олан вә чәмијјәтдә мүәјјән нүфуз газанмыш адамлары да һејран едирди. Маркс илә нәинки бәрабәр адам кими рәфтар едир, һәтта бир чохлары онун үстүнлүјүнү ачыг е'тираф едирдиләр. О, Көппенә бөјүк тә'сир көстәрмишди вә Көппен 1840-чы илдә бурахылан «Бөјүк Фридрих вә онун әлејһдарлары» адлы китабыны она итһаф етмишди. Көркәмли кәнч һекелчиләрдән бири олан М. Һесс бир гәдәр сонра, 1841-чи илдә өз досту Ауербаха јазырды: «...Ән бөјүк, бәлкә дә инди сағ оланлар ичәрисиндә *јеканә әсл философла* таныш олмаға һазырлаш... Доктор Маркс, мәним пәрәстишкаһымын ады беләдир, һәлә лап чаван адамдыр (онун јашы чәтин ки 24-дән артыг олсун); о, орта әср growth дининә вә сијасәтинә сон зәрбәни ендирәчәкдир, онун шәхсијјәтиндә ән дәрин фәлсәфи чиддијјәт ән инчә зәка илә бирләшир; бир шәхсијјәтдә Руссонун, Волтерин, Һолбахын, Лессингин, Һејненин вә Һекелин бирләшди-

јини тәсәввүрүнә кәтир; мән механики сурәтдә гарышдығыны дејил, *бирләшдијини* дејирәм — онда доктор Маркс һаггында тәсәввүрүн олар»[1]. Һессин рә'јинә чохлары шәрик идиләр.

Докторлуг диссертасијасы

1839-чу илин әввәлиндән Маркс бүсбүтүн фәлсәфә тарихини дәриндән өјрәнмәклә мәшғул олду. О, гәдим дүнјанын фәлсәфи фикрини, хүсусилә онун Епикур мәктәби, стоисизм вә скептисизм кими чәрәјанларыны кениш тәдгиг етмәјә башлады. Мөвзунун сечилмәси һәм бу фәлсәфи системләрә кәнч һекелчиләрин үмуми марағы илә, һәм дә, башлыча олараг, Марксын өзүнүн мараг даирәси илә мүәјјән олунурду. Кәнч һекелчиләр бу системләрдә мәнлик шүуру фәлсәфәсинин сәләфләрини көрүрдүләр. Атеизм идејаларыны мәнимсәјән Маркс антик дөврүн ән бөјүк мүтәфәккирләриндән бири олан вә онун тәрәфиндән ән бөјүк јунан маарифчиси адландырылан Епикурун фәлсәфәсинә тамамилә тәбии бир мејл көстәрирди. Етик проблемләри, инсанын ону әһатә едән аләмә мүнасибәти мәсәләләрини ишләјиб һазырлајан фәлсәфи чәрәјанлар Марксы дәриндән марагландырырды. Нәһајәт, фәлсәфә тарихи саһәсиндә апардығы тәдгигат Маркса ону нараһат едән бир проблемин һәллиндә көмәк етди, бу да ондан ибарәт иди ки, фәлсәфә харичи аләмә нечә мүнасибәт бәсләјир, о, мөвчуд олан һәр шејә ағлабатан вә зәрури бир шеј кими һагг газандырырмы, јохса мөвчуд оланын әксинә олараг, мөвчудлуғу лазым кәлән шеј онун өзүндә вардыр. Беләликлә, Маркс артыг илк елми тәдгигләриндә абстракт, сырф нәзәри марағы дејил, елә бир дүнјакөрүшү һазырламаг зәрурәтини рәһбәр тутурду ки, бу да ону нараһат едән белә бир суала чаваб вермәкдә она көмәк етмәли иди: инсаны табеликдән нечә азад етмәли, ону нечә азад инсана чевирмәли.

1839-чу илдә јазылыб аз гала 90 илдән сонра «Епикур фәлсәфәси, стоисизм вә скептисизм фәлсәфәси тарихинә даир дәфтәрләр» ады илә нәшр едилән једди дәфтәр һазырлыг ишләри һәмин мәшғәләләрин илк бәһрәси олду. Бу «Дәфтәрләр»дә Маркс фәлсәфәнин динлә бир јерә сыға билмәдијини ашкара чыхарды. Артыг о заман Маркс үчүн фәлсәфә дүнјаја тә'сир көстәрә билән фәал гүввә иди. О јазырды: «Көјдән од оғурламыш Прометеј јер үзәриндә евләр тикиб мәскән салмаға башладығы кими, бүтөв дүнјаны әһатә едән фәлсәфә дә тәзаһүрләр аләминә гаршы үсјан едир»[2].

Маркс мәһз һәјата фәал сурәтдә дахил олан фәлсәфә мөвгејиндән Һекелин бә'зи ардычылларыны тәнгид едирди, зира онлар иддиа едирдиләр ки, *«мө'тәдиллик* мүтләг руһун нормал тәзаһүрүдүр»[3]. О, фәлсәфәнин чох кениш идрак имканлары вә

[1] MEGA, Abt. I Bd. 1. Halbband 2, S. 261.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Илк әсәрләриндән, сәһ. 195.
[3] Јенә орада, сәһ. 196.

онун дүнјаја тә'сиринин бөјүк күчү һаггында, инсан зәкасынын гүдрәти һаггында фикри мүдафиә едәрәк, шејләрин маһијјәтини дәрк етмәкдә инсан руһунун ачизлијини ирәли сүрән вә күјә дәркедилмәз тәзаһүрләр аләми гаршысында кор-коранә пәрәстиши тәблиғ едән фәлсәфи системләрин нүмајәндәләрини хүсусилә ачы-ачы лаға гојур. Маркс кантчы агностикләри дә бу чүр философлар сырасына дахил етмишди, онун сәрраст ифадәсинә көрә, бунлар билмәзлијин пешәкар каһинләридир вә бунларын «күндәлик мәшғәләси өзләринин гүдрәтсизлији вә шејләрин гүдрәти һаггында аһ-наләләрдән ибарәтдир»[1].

Кәнч Марксын радикализми вә азадфикирлилији онун Епикур фәлсәфәсинә јанашмасында өзүнү хүсусилә көстәрмишди. Антик мүтәфәккирин бахышларында Маркс онун азадлыг проблемини анламасыны ајрыча гејд едәрәк, Епикурда руһун азадлығына вә мүстәгиллијинә, дин вә хурафатын сыхычы буховларындан, ахирәт дүнјасында интигам алынмасы горхусундан азад олмаға парлаг сурәтдә ифадә едилән сә'ји јүксәк гијмәтләндирмишди. Маркс өзүнә хош кәлән бу чүр чәһәтләри көркәмли Рома философу вә шаири Лукретсинин дә бахышларында гејд едирди.

Епикуру аллаһсызлыгда тәгсирләндирән антик нәсиһәтчи-јазычы Плутархын Епикур илә мүбаһисәсиндән бәһс едәркән Маркс бу чүр һүчумлардан Епикур фәлсәфәсини мүдафиә едир, онун атеист нәтичәләринә һәмрә'ј олур. О, көһнә атеистләрин белә бахышларына тәрәфдар чыхыр ки, диндә инсанлар өз хассәләрини нә исә бир али варлыға — аллаһа кечирирләр.

Антик фәлсәфә тарихи проблемләри үзәриндә Маркс бүтүн 1839-чу ил вә 1840-чы илин бир һиссәси әрзиндә өзүнә мәхсус бир чиддијјәтлә чалышмышды. 1841-чи илин әввәлләриндә о, фәлсәфә доктору дәрәчәси алмаг үчүн диссертасијадан өтрү «Демокритин натурфәлсәфәси илә Епикурун натурфәлсәфәси арасында фәрг» мөвзусуну сечир. Диссертасијанын там бир сыра мүддәаларыны о, һәлә әввәлләр «Дәфтәрләр»дә гејд етмиш вә гисмән ишләјиб һазырламышды. Артыг мөвзунун өз адында Һекелә гаршы мүәјјән бир мүбаһисә вар иди, чүнки Һекел Демокритин, Епикурун вә Лукретсинин антик атомистикасына вә материализминә ачығча јанлыш бир шәкилдә јанашырды. 1841-чи илин мартында диссертасијаја јаздығы мүгәддимәдә Маркс әслиндә Һекели бу фәлсәфи системләри лазымынча гијмәтләндирмәмәкдә төһмәтләндириб көстәрмишди ки, бунлар «јунан фәлсәфәсинин әсл тарихинә бир ачардыр»[2].

Диссертасијада Маркс бәшәријјәтин мә'нәви инкишафында бөјүк јунан атомистләриндән Демокритин вә Епикурун

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Илк әсәрләриндән, сәһ. 127.
[2] Јенә орада, сәһ. 24.

бахышларынын тутдуғу јерә јүксәк гијмәт вермишди. Епикурун фәлсәфи системиндә диалектика үнсүрләринин ашкара чыхарылмасы да Марксын хидмәти иди. О, хүсусилә атомларын өз-өзүнә јајынмасы һаггында Епикурун тә'лимини гејд едиб бунда диалектик өзүһәрәкәт принсипинин ифадәсини көрмүшдү. Јајынма принсипини о, фәаллыг, фәалијјәт принсипи кими шәрһ едир. «Беләки, хејир шәрдән гачмагдыр, һәзз исә изтирабдан јајынмагдыр»[1]. Маркс тәбиәт һаггында Демокритин вә Епикурун бахышларыны мүгајисә едиб Епикура үстүнлүк вермишди, зира Епикурун фәлсәфәси онун етик бахышлары үчүн вә һәр шејдән әввәл азадлыг һаггындакы тә'лими үчүн әсас олмушду. Маркс әхлаг проблемләринә фәлсәфәнин һәјата фәал мүдахиләси мөвгеләриндән јанашмышды. О, ағлабатмаз дүнјаны дәјишдирмәк тәрәфдары олмуш, фәлсәфә илә һәјатын диалектик вәһдәти принсипини гејд етмишди. О јазырды: «...Дүнја фәлсәфиләшдији дәрәчәдә фәлсәфә дүнјәвиләшир..., фәлсәфәнин һәјата кечмәси ејни заманда онун итирилмәсидир...»[2]. Бунунла о, демәк истәмишди ки, фәлсәфә һәјата кечәркән һәјаты нә исә јени, даһа јүксәк бир пилләјә галдырыр, ејни заманда да өзү халис нәзәријјә олмагдан чыхыр, әмәли ишләрдә тәчәссүм олунур. Бурада биз нәзәријјә илә практиканын гаршылыглы әлагәси һаггында, бунларын вәһдәти һаггында кәләчәк тә'лимин илк рүшејмләрини көрүрүк.

Маркс диссертасијада өз атеист бахышларынын инкишафында ирәлијә доғру даһа бир аддым атды. Әсәр башдан-баша мүбариз атеизм руһунда вә хурафата нифрәт руһунда иди, бу әсәр елми тәдгигаты дини чәрчивәјә салмаға, ону динин мәнафејинә табе етмәјә чалышан һәр чүр мүртәче фәлсәфә әлејһинә јөнәлдилмишди. Диссертасијаја мүгәддимәнин өзүндә Маркс ачыгча атеизми өз шүары е'лан етмишди. О, габагчыл фәлсәфә елмини нәзәрдә тутуб јазырды: «Фәлсәфә... һәмишә — Епикур илә бирликдә — өз әлејһдарларына дејәчәкдир: «Гара чамаатын аллаһларыны рәдд едән шәхс дејил, аллаһлар һаггында гара чамаатын рә'јинә гошулан шәхс кафирдир»... Ахы Прометејин:

Доғрусу, бүтүн аллаһлара нифрәт едирәм,

— дејән е'тирафы фәлсәфәнин өз е'тирафыдыр, онун көјләрдә вә јер үзүндә олан бүтүн аллаһлара гаршы јөнәлдилмиш өз кәламыдыр...»[3].

Маркс диссертасијада гејд етмишди ки, аллаһын варлығы барәсиндә сүбут дејилән шејләрин һамысы бош тавтолокијалардыр. Ејни заманда о баша дүшүрдү ки, дини дүнјакөрүшү ағласығмаз олса да, дин реал гүввәдир. Дини арадан галдыр-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Илк әсәрләриндән, сәһ. 43.
[2] Јенә орада, сәһ. 78.
[3] Јенә орада, сәһ. 24.

маға көмәк етмәјә чан атан әсл елмин вәзифәси нәинки динин еһкамларыны девирмәкдән, һәмчинин онун маһијјәтини, мәншәјини вә јајылмасыны изаһ етмәкдән ибарәтдир. Маркс belә бир нәтичәјә кәлмишди ки, аллаһлара е'тигадын мејдана кәлмәси инсан шүурунун инкишафында биринчи пилләни әкс етдирир, әтрафдакы һадисәләр аләмини һәлә баша дүшә билмәјән вә ону изаһ едә билмәјән, она фөвгәлтәбии, иррасионал хассәләр иснад верән примитив тәфәккүр сәвијјәсини әкс етдирир. Маркс көстәрирди ки, *«кимин үчүн дүнја ағласығмаздырса, буна көрә дә ким өзү ағылсыздырса, ондан өтрү аллаһ мөвчуддур»*[1].

О заман Берлин университетиндә диссертасија мүдафиә едилмәси хејли дәрәчәдә мүрәккәб проседура вә хејли мадди мәсрәфлә әлагәдар иди. Буна көрә дә Маркс өз диссертасијасыны Ијена университетинә көндәрди. 1841-чи ил апрелин 15-дә Маркс фәлсәфә доктору диплому алды.

Докторлуг диссертасијасы Марксын идеја инкишафында мүһүм мәрһәлә иди. Бурада Маркс бүтөвлүкдә һәлә идеалист, һекелчи олуб галдығына бахмајараг, ачыгча атеист бахышларла чыхыш етмиш вә фәлсәфәнин керчәклијә фәал мүнасибәти принсипини ирәли сүрмүшдү. О заман Марксын нәзәриндә Һекелин — онун адландырдығы кими, «нәһәнк мүтәфәккирин» — нүфузу һәлә нә гәдәр јүксәк олса да, бир сыра мәсәләләрдә о өз мүстәгил јолу илә, Һекелин бахышларындан фәргли нәтичәләрә апарыб чыхаран бир јолла кетмәјә сә'ј көстәрмишди. Диссертасијада Маркс өз дүнјакөрүшүнүн формалашмасында мүһүм јер тутмаға башлајан проблемләрин изинә дүшмүшдү. Сонралар фәлсәфә илә керчәклијин мүнасибәти проблеми үзәриндә чалышаркән Маркс тезликлә тәфәккүрлә варлығын мүнасибәти мәсәләсинә кәлиб чыхмалы иди. Марксын принсипчә идеализм илә бир јерә сығмајан мүбариз атеизми сонралар Марксын материализмә кечмәсини асанлашдырды.

Фејербаха мүнасибәт

Марксын өз диссертасијасыны баша чатдырдығы илдә Алманијанын идеја һәјатында мүһүм һадисә баш верди — Фејербахын «Христианлығын маһијјәти» китабы чапдан чыхды вә өз дөврүнүн габагчыл зәкаларына күчлү азадедичи тә'сир көстәрди. Фејербах мүәјјән чәрчивә дахилиндә биринчи олараг кәнч һекелчиләрин идеализминә үстүн кәлмиш бир философ ролу ојнады. О өз китабында материализм мөвгеләриндән дини тәнгид едәрәк е'лан етди ки, тәбиәт инсан шүурундан асылы олмадан мөвчуддур. Мәһз тәбиәт елә бир әсасдыр ки, тәбиәтин мәһсуллары олан инсанлар өзләри дә бу әсас үзәриндә јүксәлмишләр. Фејербах өјрәдирди ки, тә-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Илк әсәрләриндән, сәһ. 98.

биәтдән вә инсандан кәнарда һеч бир шеј јохдур вә инсанын дини фантазијасынын јаратдығы али варлыглар инсанын өз маһијјәтинин анчаг фантастик ин'икасларыдыр. Фејербах көстәрди ки, инсан ајрыча бир шәхсијјәт олмаг е'тибары илә онун өзүндә олмаса да, инсанларын мәчмусуна, бүтүн бәшәријјәтә, нөв'и-бәшәрә вә ја, Фејербахын терминолокијасы илә десәк, варлыг нөвү олмаг е'тибары илә инсана мәхсус бүтүн чәһәтләри аллаһ анлајышында тәчәссүм етдирир. Фејербах јазырды: «Сән аллаһа мәһәббәт иснад верирсән, чүнки өзүн севирсән, сән аллаһы мүдрик вә хејирхаһ һесаб едирсән, чүнки үрәјиачыглығы вә дәрракәни өз али кејфијјәтләрин сајырсан... Аллаһ инсанын али һәгигәт — инсани һәгигәт олараг көтүрүлән маһијјәтидир»[1]. Демәли, инсан аллаһ анлајышында өзү тәрәфиндән өзкәләшдирилмиш олан өз инсани маһијјәтини өзүнә гајтармалыдыр.

Артыг о заман фејербахчылығын бә'зи чәһәтләри кәнч Марксын јетишмәкдә олан дүнјакөрүшүнә мәхсус мејлләрә зидд иди. Фејербах фәлсәфәсиндә олан сејрчилик, фәал амил кими фәлсәфәнин вәзифәси һаггында Марксын тәсәввүрләринә ујғун кәлмирди, диалектиканы Фејербахын лазымынча гијмәтләндирмәмәси диалектик методун ингилаби ролуну Марксын дәриндән баша дүшмәсинә зидд иди. Лакин бүтөвлүкдә Фејербахын китабыны о, елмин идрак үфүгләрини кенишләндирмиш бир әсәр кими руһ јүксәклији илә гаршылады. Динин јер үзүндә әмәлә кәлмәси һаггында Марксын өз фикирләри дә ону Фејербаха мејл етдирирди. Сонралар, Марксын материалист әгидәләри јетишдикчә, алман классик фәлсәфәсинин, ејни заманда һәмин фәлсәфәнин идеалист әсасына чох күчлү зәрбә вурмуш бу ахырынчы нүмајәндәсинин бахышлары Маркса кет-кедә даһа чох тә'сир көстәрирди.

Доғрудур, бир чох кәнч һекелчиләр кими Маркс да о заман «Христианлығын маһијјәти»ни, һәр шејдән әввәл, радикал атеизмин манифести кими, дини хурафатын, мәсәлән, Штраусун китабында олдуғундан даһа артыг бир ардычыллыгла тәкзиб едилмәси кими гаршыламышды. Бүтүнлүклә идеалист олдуғуна көрә о бу әсәрин материалист мәзмунуну һәлә дәрк етмәмишди. Лакин о, Фејербахын идејаларыны реал бәшәри мүнасибәтләрин баша дүшүлмәсиндә ирәлијә доғру әһәмијјәтли бир аддым һесаб етмишди. Бу идејаларын гавранылмасы Марксын материалист дүнјакөрүшүнүн формалашмасына көмәк едән амилләрдән бири олду. Фејербахын әсәри Марксы даһа артыг инандырды ки, динин тәнгид едилмәси дүнјанын мөвчуд гурулушуну тәнгиди сурәтдә баша дүшмәк јолунда бир пилләдир вә инсаны мә'нәви әсарәтдән вә башга әсарәтләрдән хилас етмәк уғрунда мүбаризәнин бир форма-

[1] *Л. Фејербах.* Сечилмиш фәлсәфи әсәрләри. II чилд, М., 1955, сәһ. 47, 49.

сыдыр. Сонралар Маркс, һәр шејдән әввәл, Фејербах фәлсәфәсини нәзәрдә тутараг, бу барәдә јазмышдыр: «Динин тәнгиди белә бир тә'лимә кәтириб чыхарыр ки, *инсан — инсан үчүн ән јүксәк варлыгдыр,* демәли, белә бир *гәти тәләбә* кәтириб чыхарыр ки, инсаны һәгир, мәзлум, ачиз, мәнфур бир варлыға чевирән *мүнасибәтләр дағыдылмалыдыр»*[1].

Беләликлә, кәнч Маркс Фејербахы габагчыл фәлсәфәнин көркәмли бир нүмајәндәси, онун өз сөзү илә дејилсә, өз идејаларында өз халгынын вә өз заманәсинин «ән инчә, ән гијмәтли вә көзә көрүнмәз ширәләрини»[2] чәмләшдирән бир нүмајәндәси һесаб едирди. Бу идејалары ачыг вә чәсарәтлә горујуб сахламаг, онлары мүһафизәкар вә чәһаләтпәрәстләрин һүчумларындан мүдафиә етмәк, онлары даһа да инкишаф етдириб дәринләшдирмәк Марксын өз гаршысына гојдуғу башлыча вәзифәләрдән бири олду.

Сијаси фәалијјәтинин башланмасы. Пруссија сензурасы әлејһинә мәгалә

Докторлуг диссертасијасы үзәриндәки иши битирдикдән сонра Марксын кениш јарадычылыг планлары вар иди. О, Б. Бауер илә бирликдә Бонн университетиндә фәлсәфәдән дәрс демәк нијјәтиндә иди, Фејербахын иштиракы илә «Атеизм архиви» кими сәчијјәви адла журнал нәшр етмәк, христиан инчәсәнәти һаггында әсәр јазмаг истәјирди. Ики ај Трирдә галдыгдан сонра, 1841-чи ил ијулун әввәлләриндә Маркс Бонна көчдү. О бурада Б. Бауер илә хүсусилә јахынлашды вә она сағ һекелчиләр әлејһинә јөнәлдилмиш атеист руһлу «Һекелә гаршы мәһшәр заманы чалынан шејпурун сәси» адлы памфлет јазмасында көмәк етди.

Лакин Марксын кафедра алмаг үмидләри баш тутмады. 1840-чы илдә крал IV Фридрих-Вилһелмин тахта чыхмасы илә әлагәдар олараг мүхалифәтчи даирәләр һөкумәтин либерал хәтт јеридәчәји үмидиндә олсалар да, тезликлә о, ачыгча һисс етдирди ки, ондан һеч бир конститусија ислаһаты көзләмәк лазым дејилдир. Пруссија монархијасы үнванына азачыг тәнгид чәһдләри амансызлыгла јатырылырды. Иоһанн Јакоби Пруссијада нүмајәндәли гурулуш јарадылмасы леһинә мүлаһизә јеритдији китабчасы үстүндә дөвләтә хәјанәтдә иттиһам олунду. Б. Бауер Бонн университетиндән кәнар едилди.

Һөкумәтин чәза тәдбирләринин күчләнмәси вә өз арзусу илә конститусија вериб либерал гајдалар јарадачаг «көзүачыг монарх» һаггында бә'зи кәнч һекелчиләрин хәјалларынын боша чыхмасы бу чәрәјанын ән радикал әһвали-руһијјәли нүмајәндәләринин сијасәтә дөнүшүнү мүәјјән етди. Бу радикал-демократик үнсүрләрин илк сыраларында Маркс, Б. Бауер

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 422.
[2] Јенә орада, сәһ. 105.

вә А. Руке дурурду. Маркс өзү үчүн гәти сурәтдә сијаси мүбариз талејини сечди.

О, бүтүн кәнчлик еһтирасы илә Пруссија мүтләгијјәтинә гаршы, демократик азадлыглар уғрунда билаваситә мүбаризәјә киришди. О әввәлләр башладығы нәзәри ишләрини бир јана гојду вә 1842-чи ил јанварын орталарында — февралын әввәлләриндә «Ән јени Пруссија сензура тә'лиматы һаггында гејдләр» мәгаләсини јазды. Марксын бу илк публисист чыхышында сензура һаггында јени Пруссија фәрманы кәскин тәнгид едилирди, һалбуки һәмин фәрманы һөкумәт мәтбуаты, гисмән дә һәмчинин мө'тәдил мүхалифәтчи мәтбуат куја јени кралын либерал нијјәтләринин сүбуту олараг тә'рифләјиб көјләрә галдырырды.

Ријакарлыгла тәртиб едилмиш тә'лиматын әсл мејлини Маркс өз мәгаләсиндә ашкара чыхартды. О, ачыгча јазырды ки, тә'лимат мәтбуат азадлығынын кенишләндирилмәси һаггында анчаг заһири бир хәјал доғурараг, әслиндә мүртәче сензуранын өзбашыналығы үчүн даһа бөјүк мејдан ачыр. Маркс көстәрирди: *«Сахта либерализмин* ади һәрәкәти беләдир: күзәштә кетмәјә мәчбур олдуғуна көрә инсанлары — аләтләри гурбан верир вә ишин маһијјәтини — мөвчуд тә'сисаты дәјишмәз сахлајыр. Бунунла да сәтһи дүшүнчәли чамаатын диггәти јајындырылыр»[1]. Тә'лиматда әсас бәндләрдән бири христиан динини тәнгид етмәјин тамамилә гадаған олунмасы иди. О заманлар динин тәнгиди мүхалифәтчи сијаси бахышларын тәзаһүрүнүн әсас формасы олдуғуна көрә, һөкумәт әслиндә мөвчуд гурулушун һәр һансы шәкилдә тәнгидини боғмаға чалышырды.

Маркс Пруссија һөкумәтинин мәтбуаты тамамилә сензуранын нәзарәти алтына гојмаг нијјәтини писләјирди. О көстәрирди ки, фикир тәрзини чәзаландыран ганунлар јалныз өзүнү дөвләт зәкасынын мүстәсна саһиби сајан вә өзүнү халга гаршы гојан бир һөкумәт тәрәфиндән верилә биләр. Белә бир һөкумәт анчаг бүрократик машына архаланыб тәкчә мә'мурлара е'тибар едә биләр. Һәр һансы һәрәкәти вә чыхышы мөвчуд идарә үсулу тәрәфиндән аз гала мүгәддәс сајылыб јол верилән бүрократијанын, тәкәббүрлү вә һәр шејә ихтијарлы мә'мурларын үстүн нүфуза малик олмасыны Маркс бүтүн Пруссија дөвләт системинин сәчијјәви гусуру һесаб едирди.

Беләликлә, Маркс сензура шәраитинин тәнгидини бүтөвлүкдә Пруссија дөвләт тә'сисатыны, феодал-мүтләгијјәтчи гурулушун өзүнүн башлыча гүсурларыны гәти вә ардычыл писләмәклә әлагәләндирирди.

Маркс ингилаби руһда сәсләнән белә бир нәтичәјә дә кәлмишди ки, *«сензуранын* керчәк, *радикал мүаличәси* онун *мәһв*

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 4—5.

едилмәси олары, чүнки бу тә'сисат өзү јарарсыздыр»[1]. Истәр бу нәтичә, истәрсә онун мүһакимәләринин бүтүн кедиши охучуну белә бир фикрә кәтириб чыхарырды ки, Алманијада ичтимаи гајдалары гисмән јахшылашдырмаг дејил, әсаслы сурәтдә дәјишдирмәк лазым кәлир. Доғрудур, һәләлик она бу дәјишиклијин нә һәрәкәтверичи гүввәләри, нә дә синфи мәгсәдләри ајдын дејилди. Лакин ингилабчы публисист олараг Марксын артыг бу илк чыхышы өзү онун ингилаби-демократик әгидәләрини парлаг сурәтдә әкс етдирирди.

О заман Алманијада мөвчуд олан сензура шәраитиндә Марксын мәгаләси чап едилә билмәзди. Бу мәгалә анчаг 1843-чү илдә, Руке тәрәфиндән Исвечрәдә нәшр едилән «Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publicistik» мәчмуәсинин биринчи чилдиндә чап олунду.

«Rheinische Zeitung»ун әмәкдашы вә редактору

Ингилаби-демократик бахышлары Марксы кениш фәалијјәт мејданы, өз идејаларынын тәблиғи үчүн трибуна ахтармаға сөвг едирди. О, 1842-чи илин јанварындан Көлндә нәшр едилмәјә башлајан «Rheinische Zeitung» адлы мүхалифәтчи органын әмәкдашы олду. Гәзет Рејн әјаләтинин ири буржуазијасынын көркәмли нүмајәндәләри олан Кампһаузен, Һанземан вә либерал мүхалифәтин башга лидерләри тәрәфиндән јарадылмышды вә онларын вәсаити илә нәшр едилирди. Гәзетин мүәссисләри онун нәшринә көркәмли әдәби гүввәләри чәлб етмәјә чалышараг, радикал даирәләрә, хүсусилә кәнч һекелчиләрә мүрачиәт етмишдиләр. Үмуми дүшмәнә гаршы Рејн либераллары илә бу фәлсәфи чәрәјанын нүмајәндәләри арасында бир нөв кизли иттифаг бағланмышды. Артыг о заманлар Рејн әјаләтинин сијаси даирәләриндә рә'ји мө'тәбәр сајылан Марксын төвсијәси илә «Rheinische Zeitung»ун редакторлуғуна Берлинин кәнч һекелчиси А. Рутенберг тә'јин едилди. Гәзетдә Бауер гардашлары, Һесс, Көппен вә башгалары кими кәнч һекелчи публисистләр әмәкдашлыг едирдиләр. Лакин әввәлләр гәзетин истигамәти хејли дәрәчәдә гејри-мүәјјән иди, либерал фикирләр үстүн јер тутурду. Гәзет охучулар арасында бөјүк мүвәффәгијјәт газанмамышды. 1842-чи илин јанварында онун чәми 400 абунәчиси вар иди.

Марксын «Rheinische Zeitung»да әмәкдашлығы 1842-чи илин мајында башланды, бу заман о һәмин гәзетдә Рејн әјаләт ландтагынын фәалијјәти һаггында мәгаләләр силсиләсиндән өзүнүн биринчи мәгаләсини дәрч етдирди. Мәгалә Алманијада чох бөјүк тә'сир бағышлады. 1842-чи илин јајындан е'тибарән Маркс гәзетдә даһа фәал иштирак етмәјә башлады. О һәмин гәзетдә нәинки өз мәгаләләрини дәрч етдирир, һабелә

[1] *К. Маркс* вә *Енкелс.* Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 27.

онун редактә олунмасына кет-кедә даһа чох тә'сир кѳстәрирди. Гәзетин ишләри Марксы 1842-чи ил октјабрын орталарында Кѳлнә кѳчмәјә мәчбур етди. 1842-чи ил октјабрын 15-дән о, гәзетин редактору вәзифәсини тутду.

Маркс гәзетә рәһбәрлик етмәјә башладыгдан сонра онун истигамәти кет-кедә даһа ајдын шәкилдә ингилаби-демократик характер алмаға башлајыр, Пруссија мүтләгијјәтинин вә онун идеоложи мүдафиәчиләринин тәнгиди кәскинләшир. Бу илк әмәли иш мәктәби Марксын габилијјәтинин бир чох чәһәтләринин: онун тәшкилатчылыг исте'дадынын, гәзет үчүн әмәкдашлар сечмәк бачарығынын, истәр бир мүәллиф, истәрсә дә бир редактор кими кѳстәрдији фәалијјәтиндә чох бѳјүк иш бачарығынын вә әдәби зәкасынын ашкара чыхмасына имкан верди.

Бѳјүк күндәлик гәзетин редактору олан Маркс даим сосиал-игтисади проблемләрлә үз-үзә кәлирди. О һәр һәфтә кечирилән вә гәзетин бир сыра әмәкдашлары илә мүшаһидә шурасы үзвләринин топлашдығы кѳрүшләрдә иштирак едирди. Бурада сосиал мәсәләләр гызғын мүзакирә едилирди.

Маркс гәзет әмәкдашларынын даирәсини кенишләндирмәјә вә онун шѳһрәтини хејли јүксәлтмәјә наил олду. Тезликлә гәзетин тә'сири Рејн әјаләтиндән вә һәтта Пруссија краллығындан хејли узагларa јајылды. Мүхбирләр ичәрисиндә әввәлләр ѳз мәгаләләрини Берлиндән, инди исә Инкилтәрәдән кѳндәрән кәнч Енкелс дә вар иди. «Rheinische Zeitung» бүтүн Алманијанын демократик даирәләринин әһвал-руһијјәсинин ифадәчиси олду. Онун тиражы да артды: 1842-чи илин августунда гәзетин 885 абунәчиси олдуғу һалда, нојабрда онун тиражы 1820 нүсхәјә, 1843-чү илин јанварында исә 3400 нүсхәјә чатды. Бу о заманлар үчүн бѳјүк бир рәгәм иди. 1842-чи илин декабрында «Mannheimer Abendzeitung» бу гәзет һаггында јазырды: «Истәр Алманијада, истәрсә дә онун һүдудларындан кәнарда гәзетин абунәчиләринин сајы күндән-күнә артыр, тәрәгги вә азадлыг достларынын... онларын мәнафејини мүдафиә едән органы вардыр».

Марксын мәгаләләри гәзетин руһуну мүәјјән едирди вә гәзетин истигамәти Пруссија һѳкумәтини чидди сурәтдә нараһат етмәјә башламышды. Рејн ландтагынын фәалијјәти һаггында мәгаләләр силсиләсиндән Марксын биринчи мәгаләси дәрч едилдикдән сонра сензура даһа чох ирад тутмаға башлады. Бу силсиләдән килсә илә дѳвләтин гаршылыглы мүнасибәти мѳвзусунда икинчи мәгаләни сензура гадаған етди. Мешә оғурлуғу һаггында ганунун Рејн ландтагында мүзакирәси мүнасибәти илә Марксын јаздығы мәгалә һакимијјәт даирәләринин хүсуси гәзәбинә сәбәб олду. Рејн әјаләтинин обер-президенти фон Шапер «мѳвчуд дѳвләт идарәләрини ѳткәм вә һѳрмәтсиз шәкилдә писләмәклә әлагәдар олараг» гәзет әлеј-

һинә иш галдырмаг гәрарына кәлди. Гәзетин гадаған едилмәси тәһлүкәси јаранды. 1842-чи ил нојабрын 30-да Маркс Рукејә јазырды: «...Инди биз сәһәрдән ахшамадәк дәһшәтли сензура әзабларына дөзмәли, назирликлә јазышмалы олуруг, обер-президентин шикајәтләри илә, ландтагда иттиһамларла, сәһмдарларын фәрјадлары вә и. а. вә с. илә мәшғул олмаға мәчбуруг, мән исә јалныз она көрә өз вәзифәмдә галырам ки, зоракылығын өз планларыны һәјата кечирмәсинә гүввәм дахилиндә имкан вермәмәји өзүмә борч билирәм...»[1]. Белә бир шәраитдә Марксдан мүстәсна дөзүм вә чевиклик тәләб олунурду ки, гәзетин принсипиал хәттини дәјишдирмәдән, Пруссија иртичасына ону бағламаг үчүн арзу етдији бәһанә верилмәсин.

Марксын публисистикасында ингилаби-демократик идејалар

О заманкы Алманијанын сијаси вә ичтимаи һәјатынын вачиб мәсәләләри әтрафында даими вә кәскин мүбаһисәләр кедишиндә Марксын ингилаби-демократик әгидәләри мөһкәмләнир, онун гызғын ингилабчы публисист гәләми чилаланырды.

Марксын мәгаләләри мөвчуд гурулушун башдан-баша ағлабатмаз олмасы руһунда иди, бу мәгаләләр һәмин гурулушун «өзбашыналыг һүгугу вә зоракылыг һүгугу» тәблиғ едән мәддаһларынын дәлилләрини ифша едирди. Бу мәгаләләр тәрәггијә, көһнә, вахты кечмиш шејләр үзәриндә јенилијин лабүд тәнтәнәсинә дәрин инамла фәргләнирди. Ингилаби дөврүн әдәбијјаты — өз амансыз тәнгид ишиндә *«дағыланы дағыдан, рәдд едиләни рәдд едән јени һәјата мәхсус бир һиссә, өз күчүнү билмәк һиссинә»*[2] архаланан әдәбијјат һаггында Марксын өзүнүн сөјләдији сөзләри бу мәгаләләрә ән чох аид етмәк оларды.

Маркс «Rheinische Zeitung»да дәрч едилән «Мәтбуат азадлығы вә силк мәчлиси протоколларынын дәрч едилмәси һаггында мүзакирәләр» адлы биринчи мәгаләсиндә сензура вә сөз азадлығы мәсәләсинә, өзүнүн е'тирафына көрә, «Ән јени Пруссија сензура тә'лиматы һаггында гејдләр» мәгаләсиндәкинә нисбәтән башга бир нөгтеји-нәзәрдән јанашмышды. Әввәлләр Маркс мәтбуат азадлығы һаггында үмуми сәпкидә бәһс етдији һалда, инди бу проблеми мәтбуат азадлығына мүхтәлиф сосиал групларын вә силкләрин мүнасибәти мәсәләси илә әлагәләндирмишди. Бурада Маркс Пруссијадакы феодал-мүтләгијјәт идарә үсулунун тәнгидини нәинки бу идарә үсулу үчүн сәчијјәви олан мәтбуат шәраитинә, һабелә бу идарә үсулунун лап сосиал әсасларына — задәканларын һөкмранлығына, Пруссија сијаси тә'сисаты вә идарәләрини бүрү-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 370.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс,* Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 88.

јән силк имтијазларына аид етмишдир. Маркс силк нүмајәндәлији принсипинин өзүнү дә гәти һүчум атәшинә тутараг онун халга зидд характерини көстәрирди.

Рејн ландтагы задәканларын һөкмранлыг етдији типик феодал, силк идарәси иди, нүмајәндәли гурулуша мискин бир пародија иди. Маркс көстәрирди ки, мәнафеји ландтаг тәрәфиндән мүдафиә едилмәли олан әјаләт «өз нүмајәндәләри васитәси илә мүбаризә апармагдан даһа чох, онлара гаршы мүбаризә апармалы олур»[1].

Ландтагын силки характери мәтбуат азадлығы һаггындакы музакирәләрдә дә өзүнү көстәрди. Кнјазларын вә задәканларын нүмајәндәләри мәтбуат азадлығы әлејһинә чыхыр, хүсусилә дә буну әсас көстәрирдиләр ки, мәтбуат азадлығы ингилаб јаранмасына көмәк едир. Маркс ингилабын јаранмасыны кимләринсә бәднијјәт фитнәләри илә изаһ етмәк мәгсәди илә едилән бу чәһдләри ифша етди вә көстәрди ки, ингилаб ганунаујғун вә објектив просесдир. Сәма чисимләринин һәрәкәтини астрономун мүшаһидә борусу доғурмадығы кими, ингилаблары да мәтбуат азадлығы доғурмур.

Марксын публисистик чыхышларынын чох әламәтдар чәһәти ландтагда буржуазија нүмајәндәләринин тутдуғу мөвгејин јарымчыглығыны тәнгид етмәсиндән ибарәт иди. Маркс кифајәт гәдәр ајдын баша дүшүрдү ки, онлар мәһдуд синфи мәнафеји әсас тутурлар, бу, «вәтәндашын дејил, буржуанын мүхалифәтидир»[2].

Маркс буржуанын әксинә олараг, ландтагда кәндли депутаты илә һәмрә'ј олуб, онун «там ләјагәтли, мәрд вә гәти бахышыны» мәтбуат азадлығы әлејһдарларынын мискин чәһдләринә ачыгчасына гаршы гојурду. О гејд етмишди ки, азадлыг уғрунда мүбаризә јолу сәмәрәсиз килејләр вә итаәткар хаһишләр јолу дејилдир, азадлыг уғрунда низә вә балталарла мүбаризә апармаг лазымдыр.

Мәгаләдә Марксын ингилаби-демократик бахышларынын маһијјәти: феодал-монархија силки гурулуша нифрәт, ајры-ајры силкләр үчүн имтијазлар дејил, бүтүн халг үчүн демократик азадлыглар әлдә етмәјә чағырыш, алман буржуа либерализминин мәһдудлуғунун тәнгиди, күтләләри фәалијјәтсиз отуруб көзләмәјә мәһкум едән либерал тактикасына гәти ингилаби фәалијјәтин гаршы гојулмасы парлаг сурәтдә өзүнү көстәрди.

Публисист Маркс нәинки о заманкы Алманијанын ичтимаи вә сијаси гајдаларына, һәмчинин бу гајдаларын идеолокија саһәсиндәки мүдафиәчиләринә — мүртәче философлара вә тарихчиләрә мүһарибә е'лан етди. О, мүртәче романтизми хүсусилә амансыз тәнгид етмишди, бу романтизмин Алманијадакы

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 46.
[2] Јенә орада, сәһ. 71.

нүмајәндәләри — һүгугчу Штал, тарихчи Лео вә башгалары, һәмчинин Алманијанын һүдудларындан кәнарда — франсызлардан Боналд, Де Местр, исвечрәли Һаллер — Маарифчилик идејаларына гаршы јүрүш е'лан етмишдиләр, Франса буржуа ингилабына лә'нәт јағдырыр, орта әсрләри тәрәннүм едирдиләр. Тарихи һүгуг мәктәби дә (Һуго, Савинјі вә башгалары) задәкан-феодал идарәләринә һагг газандырырды, бу мәктәб тарихи ән'әнәләрин позулмазлығыны вә гәдимдән бәри мөвчуд олуб мүгәддәс тутулан тә'сисаты әсас көстәрир, бунлары хүсуси халг руһунун расионал сурәтдә изаһ едилә билмәјән вә хүсусилә дә әсла дәјишдирилмәли олмајан мәһсулу е'лан едирди.

Маркс «Тарихи һүгуг мәктәбинин фәлсәфи манифести» адлы мәгаләсиндә бу чәрәјанын мүртәче характерини, онун габагчыл идејалара, һәр шејдән әввәл, мөвчуд гајдалары ингилаби јолла девирмәк идејасына дүшмән олдуғуну ашкара чыхармышды. Сонралар о, тарихи һүгуг мәктәбини даһа кәскин гијмәтләндириб көстәрмишди ки, бу мәктәб «букүнкү күнүн әчлафлығына дүнәнки күнүн әчлафлығы илә һагг газандырыр, гамчы көһнә, мирас галмыш, тарихи бир гамчыдырса, буна гаршы тәһкимлиләрин һәр һансы фәрјадыны гијамчылыг е'лан едир»[1].

«Rheinische Zeitung»да дәрч едилән мәгаләләриндә Маркс дөвләтин тәбиәтини вә ролуну, мадди фәалијјәтлә мә'нәви фәалијјәтин гаршылыглы мүнасибәтини баша дүшмәкдә һәлә бүтөвлүкдә идеализм мөвгеләриндә дурур. Лакин керчәклији тәнгиди сурәтдә дәрк етмәк, азадлыг идеалларыны халис тәфәккүр даирәсиндә дејил, керчәклијин өзүндә бәргәрар етмәк сә'ји, халгын әсл мәнафејини баша дүшүб мүдафиә етмәк арзусу Марксы әтраф дүнјаны вә һәр шејдән әввәл ичтимаи мүнасибәтләри даһа дәриндән вә конкрет шәкилдә анламаға, — нәтичә е'тибары илә материализмә сөвг едирди.

Маркс ичтимаи һадисәләрин материалист шәрһинә доғру аддым атараг, гәзетин сәһифәләриндә бир сыра дәрин фикирләр, о чүмләдән һүгуги нормаларын формалашмасы просесиндә реал мүнасибәтләрин ролу һаггында фикирләр сөјләмишдир. О өз мәгаләләриндән бириндә јазырды: *«Ганун* керчәклијин анчаг идеал, шүурлу ин'икасы, әмәли һәјат гүвәләринин өз-өзүнә ајрылыб әлаһиддәләшмиш *нәзәри* ифадәси ола биләр»[2].

Маркс мүасирләринин зеһинләрини дүшүндүрән сосиал мәсәләләрә дәрһал чаваб верирди. «Rheinische Zeitung»ун редактору вәзифәсини өз үзәринә көтүрдүкдән сонра ертәси күн гәзетдә онун «Коммунизм вә Аугсбург «Allgemeine Zeitung» гәзети» мәгаләси чыхмышды. Бурада Маркс «Rheinische Zei-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 416.
[2] «Rheinische Zeitung», 13. XI. 1842.

tung»ун коммунизм идејалары тәблиғ етмәси барәсиндә Аугсбургда чыхан мүртәче «Allgemeine Zeitung» гәзетинин ирәли сүрдүјү иттиһама чаваб вермишди. Мәгаләдә габагчыл Авропа өлкәләри үчүн, ән әввәл Инкилтәрә вә Франса үчүн коммунизм проблеминин нә гәдәр бөјүк әһәмијјәт кәсб етдији е'тираф олунур. Коммунизм сон дәрәчә чидди бир мүасир мәсәләдир, «Авропа әһәмијјәтли» мәсәләдир. Бундан әлавә, Маркс коммунизм идејалары илә бу өлкәләрдә пролетар күтләләринин кенишләнмәкдә олан мүбаризәси арасында гырылмаз әлагә олдуғуну дәрк етмәјә башламышды. Маркс јазырды: «Һазырда һеч бир шејә саһиб олмајан силкин орта синифләрин сәрвәтиндән пај *тәләб етмәси* Манчестер, Парис вә Лион күчәләриндә һамынын нәзәринә чарпан бир фактдыр»[1]. Бурада һәмин шәһәрләрин адларынын чәкилмәси тәсадүфи дејилдир: Манчестер чартист һәрәкаты мәркәзләриндән бири иди, Парис вә Лион франсыз пролетариатынын ингилаби чыхышлары мејданы олмушду. 1831 вә 1834-чү илләрдә Лион тохучуларынын үсјанлары һәлә чох адамын јахшыча јадында иди.

Маркс гаршысына чыхан проблемин бүтүн әһәмијјәтини баша дүшәрәк, сонралар хатырладығы кими, дәрк едирди ки, о заманкы биликләри она сосиализмин вә коммунизмин мәзмуну һаггында һәр һансы бир гәти мүлаһизә сөјләмәјә имкан вермирди. Лакин бу заман артыг Лерунун, Консидеранын, Прудонун әсәрләри илә таныш олмуш Маркс о заманкы сосиалист фикринин бу нүмајәндәләринин доктриналарында нәзәри чәһәтдән зәиф олан тәрәфләри ајдын һисс етмишди. О, утопик сосиализмин о заман јајылан тәглидчи доктриналарыны бунларын ашкар еһкамчы характеринә көрә, мүтләг һәгигәти дүнјаја е'лан етмәк мејлинә көрә тәнгид етмишди. Маркс јазырды: ««Rheinische Zeitung» ...индики формада олан коммунизм идејаларыны һеч *нәзәри чәһәтдән дә реал* һесаб етмир, демәли, бунларын *әмәли сурәтдә һәјата кечмәсини* даһа аз арзу едә биләр вә ја буну даһа аз дәрәчәдә һеч олмазса мүмкүн саја биләр...»[2].

Кәнч Маркс бәјанатлар вермәјә дејил, керчәклијә еһкамчы ресептләр гәбул етдирмәјә дејил, керчәклијин зиддијјәтләрини һәлл етмәк јолларынын тапылмасы мәгсәди илә бу зиддијјәтләри инадла вә дәриндән өјрәнмәјә сә'ј көстәрирди. Сонракы илләрдә, көркәмли утопик сосиалистләрин бахышларыны даһа кениш вә дәриндән өјрәндикдән сонра Маркс онларын тә'лиминин расионал үнсүрләрини гијмәтләндириб, елми коммунизм нәзәријјәсини һазырлајаркән бунлардан јарадычылыгла истифадә едә билмишди.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 115.
[2] Јенә орада, сәһ. 117.

1842-чи ил октјабрын 25-дә — нојабрын 3-дә «Rheinische Zeitung»да «Алтынчы Рејн ландтагында мүзакирәләр» адлы мәгаләләр силсиләсиндән үчүнчү мәгалә олараг чап едилән «Мешә оғурлуғу һаггында ганун мүнасибәти илә мүзакирәләр» адлы мәгаләсиндә Маркс чидди сосиал проблемләрдән бәһс етмишди. Бурада Маркс хүсуси мәнафе әксинә олараг бүтөвлүкдә чәмијјәтин мәнафејини садәчә мүдафиә етмәмиш, «јохсул, сијаси вә ичтимаи чәһәтдән бинәсиб күтләнин мәнафејини»[1] мүдафиә етмишди. Беләликлә дә онун ингилаби демократизми даһа дәгиг сосиал үнвана јөнәлдилмишди. Мөвчуд гурулушда зүлм едилән кениш зәһмәткеш тәбәгәләринин мәнафејини мүдафиә етмәк онун бајрағы олду.

Маркс көстәрди ки, Рејн ландтагы мешәни гырмаг үстүндә чәзалары күчләндирән вә һәтта јохсулларын чыр-чырпы јығмасына гаршы дәһшәтли тәдбирләр нәзәрдә тутан јени ганун лајиһәсинә тәрәфдар чыхмагла, тамамилә мешә саһибләринин, хүсуси мүлкијјәтчиләрин нөгтеји-нәзәринә кечир, бунларын мәнафеји исә мүлкијјәтдән мәһрум олан зәһмәткеш күтләләрин мәнафејинә әксдир. Һәм дә Маркс дәрк етмәјә башламышды ки, тәкчә ландтаг дејил, бүтөвлүкдә дөвләт дә хүсуси мүлкијјәти мүдафиә едир. Доғрудур, о һәлә куја бүтүн чәмијјәтин мәнафејинин мүдафиәчиси олан дөвләт тә'сисатынын өзү һаггында идеалист анлајышдан хилас олмамышды. Она елә кәлирди ки, силк имтијазларынын вә бүрократик-полис системинин һөкм сүрдүјү Пруссија дөвләт гурулушунда дөвләтин бир дөвләт олмасы принсипи, характери өзү арадан галхыр. О, һиддәтлә јазырды ки, Пруссијада дөвләт «өз характеринә ујғун һәрәкәт етмәк әвәзиндә, хүсуси мүлкијјәтин характеринә ујғун һәрәкәт етмәк дәрәчәсинә енир»[2]. Лакин Маркс башлыча чәһәти — хүсуси мүлкијјәтин мәнафеји илә мөвчуд дөвләтин сијасәти арасындакы әлагәни артыг сезмишди.

Маркс Пруссија дөвләтини мешә саһибләринин хидмәтчиси, хүсуси мәнафејин гулу олмагда иттиһам едәрәк, онун халг мәнафејинә дүшмән олдуғуну көстәрирди. Марксын о заманкы мәгаләләриндә тез-тез ишләтдији хүсуси мәнафе анлајышы онун нәзәриндә кет-кедә даһа конкрет мәзмун алыр. Хүсусини үмумијә фәлсәфи мә'нада гаршы гојмаг архасында варлыларла јохсуллар арасындакы зиддијјәтләр көрүнмәјә башлајыр.

Бу зиддијјәтләр, һабелә Пруссија дөвләтинин халга зидд маһијјәти Марксын 1843-чү ил јанварын 15—20-дә гәзетдә чап едилән «Мозел мүхбиринә бәраәт» мәгаләсиндә даһа дәгиг шәкилдә ашкара чыхарылмышды. Бу мәгалә Мозел шәрабчы кәндлиләринин ағыр вәзијјәти һаггында вә јохсуллуг чәкән

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 125.
[2] Јенә орада, сәһ. 137.

шәрабчылара һөкумәтин јардым көстәрмәк истәмәмәси һагтында П. Коблентсин «Rheinische Zeitung»да чап едилмиш мәгаләләрини бөһтанчы мәгаләләр е'лан етмәјә чалышан Рејн әјаләти обер-президенти фон Шаперин бәјанатына чаваб иди. Гәзетин редактору кими Маркс фон Шапер илә мүбаһисәјә башлајыб һакимијјәт нүмајәндәси илә ачыгча дөјүшә кирмишди.

Марксын мәгаләсиндә мүтләгијјәтин вә феодализм галыгларынын һөкмранлығы шәраитиндә халгын мүсибәтләри сәбәбләринин даһа дәриндән баша дүшүлдүјү ајдын олурду. Мозелин шәрабчы кәндлиләринин ағыр вәзијјәтинин тәгсирини тәбиәтин шылтаглары вә ја ајры-ајры мә'мурларын сәһвләри үзәринә јыхмаға чалышанларын рә'јинә Маркс гәти е'тираз едирди. О јазырды: «*Дөвләт* һәјаты һадисәләрини тәдгиг едәркән *мүнасибәтләрин објектив тәбиәтини* нәзәрдән гачырмаг вә һәр шеји фәалијјәт көстәрән шәхсләрин *ирадәси* илә изаһ етмәк кими бир сапынтыја чох асанлыгла гапылырлар. Лакин истәр хүсуси шәхсләрин, истәрсә дә һакимијјәтин ајры-ајры нүмајәндәләринин фәалијјәтини мүәјјән едән вә тәнәффүс үсулу кими онлардан әсла асылы олмајан *мүнасибәтләр* вардыр»[1]. Бунунла да Маркс охучуну белә бир фикрә кәтириб чатдырырды ки, халгын мүсибәтләринин башлыча сәбәбини Пруссијанын ичтимаи гурулушунун өз характериндә, Пруссија монархијасынын өз тәбиәтиндә ахтармаг лазымдыр. О, халгдан ајры дүшән вә онун үзәриндә дуран, күтләләрин мәнафејинә лагејдлик көстәрән бүрократик машын һагтында көзәл бир дилла јазырды. Маркс халгын мәнафеји илә Пруссија дөвләтинин сијасәти арасында даими зиддијјәт олмасы мәсәләсини ачыгча ирәли сүрүрдү. Бүтүн мәгаләдә белә бир фикир әсас јер тутурду ки, мөвчуд гајдалар шәраитиндә халг һөкумәтдән һеч бир јахшы шеј көзләјә билмәз. Буна көрә дә тәәччүблү дејилдир ки, обер-президентә чавабын нәзәрдә тутулан беш бөлмәсиндән анчаг икиси чап едилди. Мәгаләнин галан һиссәсинин дәрч олунмасы гадаған едилди.

Бу мәгаләдә Марксын публисист үслубунда да мүәјјән дәјишикликләр һисс олунурду. Өз мәнтигинә көрә тәкзибедилмәз, лакин бир гәдәр абстракт чүмлә гурулушларына аз тәсадүф едилирди, амма халг күтләләри мәнафејинин мүдафиәчисинин гәзәбли сәси әввәлки мәгаләләрә нисбәтән даһа гәти шәкилдә ешидилирди. «Әтрафдакы әһали арасында һөкм сүрән еһтијачын *ачыглы* сәсини чох заман билавасигә ешитмәли олан адам өз фикирләринин ифадәси үчүнән зәриф вә тәвазөкар образлар тапмаға көмәк едән естетик әдәби асанлыгла итирир. О бәлкә дә өз вәтәниндәки һәјат шәраитинин

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 192.

унутмаға имкан вермәдији халг еһтијачы дили илә бир мүддәт ачыг данышмағы һәтта өз *сијаси* борҹу һесаб едәҹәкдир»[1].

«Азадлар»ла мүнагишә

Кәнч һекелчиләрдән кет-кедә даһа чох узаглашан Марксын нәзәри бахышлары вә һәр шејдән әввәл онун «Rheinische Zeitung»да јеритдији тактика хәтти ону бу заман Берлиндә јаранмыш «Азадлар» дәрнәјинин үзвләри илә мүнагишәјә кәтириб чыхартды. Бу дәрнәјә Едгар Бауер вә сонралар Макс Штирнер тәхәллүсү илә чыхыш едән Каспар Шмидт башда олмагла кәнч һекелчиләр групу дахил иди. «Азадлар»ын сәчијјәви әламәти ағына-бозуна бахмадан, мүсбәт програм ирәли сүрмәдән һәр шеји абстракт сурәтдә тәнгид етмәк, гуру инкар тәблиғ етмәк, әсла мүнасиб олмајан һалларда белә коммунизм вә атеизм һаггында курултулу ифрат радикал ибарәләр сөјләмәк иди. «Азадлар» билдирирдиләр ки, онлар һеч бир сазиши, һеч бир шәртилији гәбул етмирләр. Өз гызғын чыхышлары илә онлар Берлин буржуаларыны чахнашмаја салырдылар, лакин онларын чыхышлары һөкумәт үчүн һеч бир реал тәһлүкә тәшкил етмирди, анчаг демократик һәрәкаты һөрмәтдән салырды.

Маркс «Азадлар»ын әл атдыглары абстракт тәнгидин әсассыз олдуғуну дәфәләрлә гејд етмишди. О тәләб едирди ки, дүзкүн нәзәријјә конкрет шәраитә тәтбигән вә бу шәраитин материалы әсасында изаһ олунсун вә инкишаф етдирилсин. О, «Rheinische Zeitung»ун ректору олдугдан сонра онларын мәгаләләринин чапыны дајандырды. 1842-чи илин нојабрында Маркс бу мүнасибәтлә Рукејә јазырды: «...Бу чамаат «Rheinische Zeitung»а *өзләринин* органы, онлара итаәткар орган кими бахмаға адәт етмишләр, мән исә даһа белә көһнә гајдада сөз ахынына јол вермәмәји гәрара алдым»[2]. «Азадлар» онун үзәринә мүһафизәкарлыг кими бошбоғаз иттиһамлар јағдырырдылар. Дәрнәк үзвләриндән бири олан Едуард Мејенә чавабында Маркс белә бир тәләб ирәли сүрмүшдү: «јајғын мүһакимәләр, курултулу ибарәләр, тәкәббүр вә тәшәххүс азалдылмалы вә мүәјјәнлик артырылмалы, конкрет керчәклијә диггәт артырылмалы, иши даһа чох билмәли». О һәмчинин коммунист вә сосиалист доктриналарыны сон дәрәчә сәтһи шәрһ етмәјин, бунлары өтәри, тәсадүфи театр ресензијаларында нәзәрдән кечирмәјин јолверилмәз олдуғуна диггәти чәлб едиб, «коммунизмин тамамилә башга чүр вә даһа әсаслы мүзакирә олунмасыны»[3] тәләб етди. Лакин «Азадлар» Марксын тәнгидинә гулаг асмаг истәмир, кет-кедә даһа чох дәрәчәдә субјективизмә, анархистлик едән фәрдијјәтчилијә јуварланырдылар. Онларла әлагәнин кәсилмәси лабүд иди, бу

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 187.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 368.
[3] Јенә орада, сәһ. 369.

Марксын кәнч һекелчиләрдән ачыгча ајрылмасынын башланғычы иди.

«Rheinische Zeitung»ун гадаған едилмәси

Марксын «Rheinische Zeitung»да иш шәраити кет-кедә даһа чох ағырлашырды. Гәзетин үзәриндә икигат сензура гојулмушду: ади сензордан сонра инди ону ири мә'мур, рекирунгспрезидент дә нәзәрдән кечирирди. Бә'зән сензура тәрәфиндән гараланыб бәрбад һала салынан нөмрә чапдан чыха билмирди. Маркс Пруссија полис дөвләтинин ағыр мүһитиндә боғулурду. О, 1843-чү илин јанварында Рукејә јазырды: «Һәтта азадлыг наминә дә бојундуруг алтында олмаг ачыдыр; дәјәнәклә вурушмаг әвәзиндә санчаг батырмаг ачыдыр. Ријакарлыг, ахмаглыг, кобуд өзбашыналыг мәни тәнкә кәтирмишдир, ујғунлашмаг, ишин ичиндән чыхмаг, итаәт етмәк, һәр бир хырдачы ирадла һесаблашмаг мәни тәнкә кәтирмишдир»[1].

Һөкумәт даирәләри «Rheinische Zeitung»да Пруссија дөвләти үчүн кет-кедә даһа артыг тәһлүкә көрмәјә башлајырдылар. Гәзетин редактору онларда сон дәрәчә горху доғурурду. 1843-чү ил јанварын әввәлләриндә Берлиндән Көлнә кәләк вә артыг ики сензура мәрһәләсинә әлавә олараг гәзетә нәзарәт етмәк тапшырығы алан һөкумәт сензору Сен-Пол Марксы «Rheinische Zeitung»ун «илһамчысы» вә «онун нәзәријјәләринин чанлы мәнбәји» адландырырды. «Leipziger Allgemeine Zeitung» вә «Deutsche Jahrbücher» кими демократик мәтбуат органларынын һөкумәт тәрәфиндән бағланмасы әлејһинә Марксын е'тираз етдији мәгаләләри һаким даирәләриндә кәскин наразылыг доғурурду. Пруссија һакимијјәт даирәләринин сәбрини түкәндирән ахырынчы гәтрә Марксын «Мозел мүхбиринә бәраәт» мәгаләси олду.

1843-чү ил јанварын 19-да һөкумәт гәзетин нәшрини 1843-чү ил апрелин 1-дән гадаған етмәк һаггында гәрар гәбул етди. Галан мүддәт үчүн хүсусилә чидди сензура гајдасы гојулурду. Рәсми мә'луматда дејилирди ки, «Rheinische Zeitung» «килсәдә вә дөвләтдә мөвчуд олан гајдалара гаршы дүшмәнчилик ојатмаға, бу гајдалары сарсытмаға, наразылыг төрәтмәјә, бәд нијјәтлә дөвләт идарәсини писләмәјә... вә дост дөвләтләри тәһгир етмәјә ашкар сурәтдә јөнәлдилән мејли илә»[2] фәргләнир. Ахырынчы чүмләдә Алманијанын ишләринә чарын гарышмасыны «Rheinische Zeitung»ун кәскин сурәтдә писләмәси нәзәрдә тутулурду, бу һадисә рус мүтләгијјәти нүмајәндәләринин наразылығына сәбәб олмушду. Берлиндәки чар елчиси «һәлә дә ачыг ингилаби характерли мәсләк күдән»[3]

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 372.
[2] *J. Hansen.* Rheinische Briefe und Akten zur Geschichte der politischen Bewegung 1830—1850. Bd. I (1830—1845). Essen, 1919, SS. 402—403.
[3] Бах: «Фәһлә синфинин вә ингилаби һәрәкатын тарихиндән» мәчмуәси, М., 1958, сәһ. 660.

гәзетин гадаған едилмәсини Санкт-Петербурга мәмнунијјәт һисси илә хәбәр верирди.

«Rheinische Zeitung»ун гадаған едилмәси е'тираз далғасы доғурду. Бүтүн Рејн әјаләтиндә һәмин сәрәнчамы ләғв етмәк хаһиши илә Пруссија кралына көндәриләси петисијаларын алтында имзалар топланырды. Көлндә гыса мүддәтдә 1000 имза топланды. Мәнафеји Маркс тәрәфиндән гәзет сәһифәләриндә чох гызғын мүдафиә едилән Мозел шәрабчы кәндлиләри дә өзләринин петисијасыны көндәрдиләр. Онлар јазмышдылар: «Биз билмирик, «Rheinische Zeitung» јалан мә'лумат јајмышдырмы, һөкумәтә бөһтан атмышдырмы, лакин биз билирик ки, о бизим јерләр вә бизим вәзијјәтимиз һаггында, бизим һакимијјәт даирәләри вә бизим талејимиз һаггында анчаг һәгигәти јазмышдыр»[1]. Мүхалифәтчи мәтбуат һөкумәтин тәдбирини, ичтимаи һәјатын ән вачиб мәсәләләрини мүзакирә етмәк үчүн һәлә алман мәтбуатынын әлиндә олан минимум имканлар үзәринә ачыг һүчум кими гијмәтләндирди.

Лакин гәзетә малијјә вәсаити бурахан либерал Рејн буржуалары ону мүдафиә үчүн һеч бир радикал тәдбирә әл атмаг нијјәтиндә дејилдиләр. Әксинә, Марксын рәһбәрлији алтында гәзетин тутдуғу ингилаби-демократик истигамәт онлары әсла разы салмырды. Крала петисија мәсәләси мүзакирә едилдији заман сәһмдарлардан вә гәзетин мүшаһидә шурасы үзвләриндән бири гәзетин мејли әлејһинә узун бир нитг сөјләмишди. Онун мәс'ул наширләриндән бири олан Д. Оппенһејм 1843-чү илин февралында сәһмдарларын үмуми јығынчағында чыхыш едәркән шикајәтләнмишди ки, 1842-чи илин нојабрынадәк онлара «Rheinische Zeitung»дакы мәгаләләрдән һакимијјәт даирәләринин наразы галмасы һаггында һеч бир шеј мә'лум олмамышдыр вә «јалныз 1842-чи илин нојабрындан е'тибарән индики көзләнилмәз фәлакәтә кәтириб чатдырмыш олан мүнагишә башланмышдыр»[2]. Бу исә мәһз һәмин заман гәзетин редактору олмуш Марксын сијаси хәттини артыг ачыгча писләмәк демәк иди.

Јаранмыш олан шәраитдә Марксын гәзетдә ишини давам етдирмәси мүмкүн олмады. 1843-чү ил мартын 18-дә «Rheinische Zeitung»да онун редаксијадан чыхмасы һаггында бәјанаты е'лан едилди. Бунунла белә, сәһмдарлар гәзети сахлаја билмәдиләр. Мартын 31-дә онун сон нөмрәси чыхды.

Маркс Пруссијада ингилаби тәблиғатла ачыг чыхыш етмәјин мүмкүн олмадығыны јәгин едиб Пруссија дөвләтинин сәрһәдләрини тәрк етмәк гәрарына кәлди. Һәлә «Rheinische Zeitung» редаксијасындан кетмәздән әввәл Маркс харичдә ингилаби орган нәшр етмәк планынын мүзакирәсиндә, биринчи нөвбәдә Руке илә мәктублашаркән, иштирак етмишди.

[1] «Trier'sche Zeitung», 2. III. 1843.
[2] «Frankfurter Journal», 21. II. 1843.

Маркс белә һесаб едирди ки, јалныз маһдуд даирә үчүн нәзәрдә тутулан галын академик мәчмуә дејил, халг үчүн нәзәрдә тутулан вахташыры, ајлыг журнал нәшр етмәк лазымдыр. 1843-чү ил мајын ахырларында Маркс белә бир нәшрин бурахылмасы планлары һаггында данышыглар үчүн бир нечә күнлүјә Дрезденә Рукенин јанына кетди.

Маркс артыг әсла шүбһә етмирди ки, ингилаб лабүд сурәтдә јахынлашмагдадыр. О, Пруссија дөвләти һаггында јазырды ки, ахмагларла долу олан кәми өз лабүд талејинә доғру үзмәкдәдир. Бу тале исә көзләнилән ингилаби фыртынадыр.

Бундан сонра ингилаб, онун тәбиәти, онун сәбәбләри вә һәрәкәтверичи гүввәләри мәсәләси Маркс үчүн әсас мәсәлә олур. Бу дөврдә онун нәзәри инкишафы чох бөјүк сүр'әтлә кедирди вә бу ишдә онун әмәли сијаси фәалијјәти һәлледичи рол ојнамышды. «Rheinische Zeitung»дакы фәалијјәти Марксын дүнјакөрүшүндә әсаслы ирәлиләмәнин — идеализмдән материализмә вә ингилаби демократизмдән коммунизмә кечидин башланғычы олду. Бу дөврдә Маркс халг күтләләринин әзән Пруссија феодал-мүтләгијјәт гурулушунун әлејһинә бу күтләләрин мәнафејини тәкчә гызғын сурәтдә мүдафиә етмирди. О, тәдричән белә бир факты дәрк етмәјә јахынлашмышды ки, мүхтәлиф ичтимаи тәбәгәләрә мәнсуб олан адамларын һәрәкәтләринин әсасыны нә исә објектив амилләр тәшкил едир, онларын хүсуси мәнафеји мүәјјән шәкилдә онларын чәмијјәтдәки објектив вәзијјәти илә бағлыдыр. Маркс үчүн ахтарышларынын башлыча истигамәти кет-кедә даһа чох ајдынлашырды, бу да «истәр хүсуси шәхсләрин, истәрсә дә ајры-ајры һакимијјәт даирәләри нүмајәндәләринин фәалијјәтини мүәјјән едән»[1] објектив мүнасибәтләрин тәбиәтини ашкара чыхармагдан ибарәт иди.

Өз редакторлуг фәалијјәти дөврүндә игтисади проблемләрлә үз-үзә кәлән Маркс нәинки бу проблемләри кифајәт гәдәр билмәдијини, һабелә бунларын һәјатда биринчи дәрәчәли рол ојнадығыны һисс етди. Сонралар Енкелс белә хатырлајырды: «дәфәләрлә Марксдан ешитмишдим ки, мәһз мешә оғурлуғу һаггында гануну вә Мозел кәндлиләринин вәзијјәтини өјрәнмәси ону сырф сијасәтдән игтисади мүнасибәтләри өјрәнмәјә вә, беләликлә, сосиализмә кечмәјә сөвг етмишди»[2].

Марксын зәкасы мөвчуд гурулушу һәгигәтән дәјишдирмәјә гадир гүввәни ахтармаг үзәриндә ишләмәјә башлајыр. Марксын кетдији јолун нә гәдәр дүзкүн сечилдијини «Rheinische Zeitung» бағландыгдан ај јарым сонра онун Рукејә көндәрдији мәктубдан көрмәк олар. Бурада Маркс јазырды: «...Сәнаје вә тичарәт системи, мүлкијјәт вә инсанларын истисмары

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 192.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 39-чу чилд, сәһ. 385.

системи индики чәмијјәт дахилиндә тәфригәјә — көһнә системин ничат тапа билмәјәчәји бир тәфригәјә әһалинин төрәјиб артмасындан даһа бөјүк бир сүр'әтлә апарыр...»[1].

Гәзетдә ишләмәк Маркса дөвләт саһәсинә аид олан башга бир мәсәләдә дә бөјүк тәчрүбә верди. Онун үчүн ајдын олду ки, дөвләт һеч дә, Һекелин иддиа етдији кими, дүнја зәкасынын тәчәссүмү, ајры-ајры хүсуси мәнафеләр үзәриндә јүксәлән үмуминин тәчәссүмү дејилдир.

Беләликлә, «Rheinische Zeitung» бағландыгдан сонра мүвәггәти олараг, һәлә јени ингилаби журналын нәшри иши әмәли шәкилдә гурулана гәдәр, өз ифадәси илә десәк, дәрс отағына чәкилән Марксын гаршысында бир вәһдәт тәшкил едән ики вәзифә — чәмијјәт вә дөвләт һаггында Һекелин идеалист консепсијасыны тәнгиди сурәтдә јенидән нәзәрдән кечирмәк, һәмчинин ичтимаи просесин әсл һәрәкәтверичи гүввәләрини, дүнјанын ингилаби сурәтдә дәјишдирилмәси јолларыны вә формаларыны ашкара чыхармаг вәзифәси дурду.

Крөјтснахда. «Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнгидинә даир» әлјазмасы. Тарихә даир дәфтәрләр

1843-чү илин мајында Маркс Рејнин кичик шәһәрчији олан Крөјтснаха кәлир, бу заман онун нишанлысы Женни фон Вестфален өз анасы илә бурада иди. 1843-чү ил ијунун 19-да «Көлндә јашајан фәлсәфә доктору ч-б Карл Маркс илә... Крөјтснахда јашајан ханым Иоһанна Берта Јулија Женни фон Вестфаленин» никаһы гејд едилмишдир.

Крөјтснахда кечирилән бир нечә ај — 1843-чү илин мајындан октјабрына гәдәр — Марксын бөјүк вә ағыр һәјатында аз гала ән ишыглы ајлар иди. Адәтән өз һиссләрини билдирмәкдә тәмкинли олан Маркс евләнмәздән азча әввәл Рукејә јазырды: «Әсла романтикаја гапылмадан Сизи әмин едә биләрәм ки, мән лап боғаза гәдәр, һәм дә тамамилә чидди сурәтдә вурулмушам»[2].

Женнинин симасында Маркс нәинки севән бир арвад, һабелә өз ишләриндә тәмәннасыз вә фәдакар бир көмәкчи тапмышды. О өз јарадычылыг планлары һаггында Женнијә данышыр, өз чәсарәтли фикирләрини она сөјләјирди. Маркс өз әсәрләрини тәһсилли вә ағыллы арвадынын мүһакимәсинә верирди. О, Марксын әсәрләринин илк охучуларындан бири, бә'зән бунларын илк тәнгидчиси олурду. Женнинин тәнгиди гејдләринә Маркс там диггәтлә јанашыр, онун гејри-ади әдәби зөвгүнә архајын олуб мәсләһәтләринә мәмнунијјәтлә гулаг асырды.

Крөјтснахда олдуғу мүддәт Маркс үчүн ән кәркин јарадычы фәалијјәт вахты олду. Онун үчүн биринчи сырада дөв-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 377—378.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 374.

лэт вэ һүгуг һаггында Һекел тэ'лимини тэнгид етмэк дурурду, бу тэ'лимдэ эслиндэ философун чэмиј̇ј̇эт һаггындакы идеалист бахышлары ј̇екунлашдырылмышды. Марксын бу фэалиј̇ј̇этинин бэһрэси ј̇алныз 1927-чи илдэ Совет Иттифагында «Һекелин һүгуг фэлсэфэсинин тэнгидинэ даир» ады илэ чап едилмиш натамам әлјазмасы олду.

Һекелин дөвлэт вэ һүгуг һаггындакы бахышларынын тэнгиди һэлэ 1842-чи илин илк ајларында башланмышды. Артыг о заман Маркс бу бахышларын мэркэз бэндлэриндэн бирини — конститусијалы монархијанын мэдһ едилмэсини писләмишди. 1842-чи ил мартын 5-дэ Маркс Рукејэ Һекелин һүгуги вэ сијаси консепсијаларына һэср едилэн тэнгиди мэгалэ јазмаг нијјэтиндэ олдуғуну билдирмишди. О өз мэгалэсинин истигамэти һаггында белэ јазырды: «Бурада башлыча чэһэт *конститусијалы монархијаја* гаршы мүбаризэдир...»[1]. Марксын бу мэгалэси бизэ кэлиб чатмамышдыр; һэтта ола билэр ки, о, гэти шэклэ салынмамышды. Лакин Марксын фикринин кедиши ајдындыр. О, демократик принсиплэрлэ монархија гурулушунун бир јерэ сыға билмэјэчэјини көстэрмэк истэјирди. Лакин бу дөврдэ о, һэлэ бүтөвлүкдэ чэмијјэт һаггында Һекелин тэ'лимини тэнгиди сурэтдэ јенидэн нэзэрдэн кечирмэк вэзифэсини өз гаршысына гоја билмэмишди. Белэ бир вэзифэни о јалныз бир илдэн сонра ирэли сүрмүшдү.

1843-чү илин эввэллэриндэ Исвечрэдэ Л. Фејербахын «Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publicistik» адлы мэчмуэдэ дэрч едилэн «Фэлсэфэнин ислаһына даир илк тезислэр» эсэри Һекел идеализмини тэнгид етмэкдэ Маркс үчүн чидди көмэк олду. Бу эсэрдэ Фејербах өз материалист бахышларыны ифадэ етмишди: «Тэфэккүрүн варлыға керчэк мүнасибэти белэдир: *варлыг — субјект, тэфэккүр — предикат*. Тэфэккүр варлыгдан ирэли кэлир, варлыг тэфэккүрдэн ирэли кэлмир»[2]. Фејербах көстэрмишди ки, Һекел фэлсэфэси теолокијанын сон сығыначағыдыр. О, динин тэнгидинэ тэтбиг етдији өз методуну идеалист фэлсэфэјэ дэ шамил едэрэк гејд етмишди ки, «һэр јердэ *предикаты субјектин* јеринэ вэ *субјекти објектин* вэ *принсипин* јеринэ гојмаг, јэ'ни спекулјатив фэлсэфэни *тэрсинэ чевирмэк* кифајэтдир, онда биз өртүксүз, халис, ашкар шэкилдэ һэгигэти алмыш оларыг»[3].

Идеалист фэлсэфэни белэ «тэрсинэ чевирмэк», тэфэккүрлэ варлыг арасында һэгиги мүнасибэти мүэјјэн етмэк һаггындакы бу идејадан Маркс «Һекелин һүгуг фэлсэфэсинин тэнгидинэ даир» әлјазмасында Һекел идеализминин тэнгиди үчүн үмуми методоложи принсип кими истифадэ етмишди. Һекелин бахышлары һаггында Фејербахын тэнгиди Маркса онун мүс-

[1] *К. Маркс* вэ *Ф. Енкелс.* Эсэрлэри, 27-чи чилд, сэһ. 356.
[2] *Л. Фејербах.* Сечилмиш фэлсэфи эсэрлэри I чилд, М., 1955, сэһ. 128.
[3] Јенэ орада, сэһ. 115.

тэгил сурэтдэ тутдуғу јолла, материализмэ доғру кедэн јолла даһа да ирэлилэмэсиндэ көмэк етди. Бунунла бэрабэр бу заман Маркс Фејербах фэлсэфэсинин зэиф тэрэфлэрини дэ, һэр шејдэн эввэл, вачиб сијаси мэсэлэлэрдэн кэнара чэкилмэсини дэ баша дүшмүшдү. «Фэлсэфэнин ислаһына даир илк тезислэр» чапдан чыхдыгдан аз сонра Маркс Рукејэ јаздығы мэктубунда гејд едирди: «Фејербахын афоризмлэри мэни анчаг бу чэһэтдэн гане етмир ки, тэбиэтэ һэддиндэн артыг күч верир вэ сијасэтдэн олдугча аз бэһс едир. Һалбуки бу — индики фэлсэфэнин һэгигэт ола билмэси үчүн јеканэ иттифагдыр»[1]. Бурада инсан һаггында Марксын бахышлары илэ Фејербахын бахышлары арасында фэрг артыг нэзэрэ чарпыр. Фејербах инсаны абстракт һуманизм мөвгелэриндэн, башлыча олараг, тэбии варлыг кими гаврајырды; о, фэлсэфэнин мүхтэлиф мэсэлэлэрини һэлл едэркэн бу мэһдуд антроположи принсипи эсас тутурду. Маркс үчүн артыг о заман инсан һэр шејдэн эввэл ичтимаи варлыг иди, тарихэн јаранмыш ичтимаи мүнасибэтлэрин мэһсулу иди.

Буна көрэ дэ тэсадүфи дејилдир ки, «Һекелин һүгуг фэлсэфэсинин тэнгидинэ даир» элјазмасында мэркэз проблем дөвлэтлэ мүлки чэмијјэт арасында гаршылыглы мүнасибэтдэн ибарэтдир. О заманлар «мүлки чэмијјэт» дејилэркэн хүсуси мэнафе, һэр шејдэн эввэл, мадди мэнафе вэ бунунла бағлы олан сосиал мүнасибэтлэр саһэси нэзэрдэ тутулурду. Мүлки чэмијјэтин ајры-ајры шэхсијјэтлэрин санки гапалы, бир-биринэ дүшмэн ваһидлэр кими бир-биринэ гаршы дурдуғу бир саһэ олмасы һаггында кениш јајылмыш тэсэввүр «инсан инсана јағыдыр» принсипинин һөкм сүрдүјү капитализмдэ инсан мүнасибэтлэринин сэчијјэви чэһэтлэриндэн бирини экс етдирирди. Мүлки чэмијјэтин тэбиэти вэ онун дөвлэтэ мүнасибэти мэсэлэсинин дүзкүн һэлли мөвчуд ичтимаи гајда һаггында елми, материалист анлајыша доғру кедэн јолда чидди бир аддым иди, бүтөвлүкдэ тарихи просесин эсас сэбэблэрини баша дүшмэк үчүн бир васитэ иди.

Һекелин фикринчэ, дөвлэт мүлки чэмијјэтдэн даһа јүксэк инкишаф пиллэсиндэ дурур вэ ону мүэјјэн едир. Маркс исэ бунун эксинэ олан бир тезис ирэли сүрмүшдү ки, мүлки чэмијјэт дөвлэт үчүн илкин шэртдир. Маркс дөвлэтин маһијјэти илэ конкрет ичтимаи мүнасибэтлэрин характери арасындакы элагэни сезэрэк, сијаси гурулуша нисбэтэн хүсуси мүлкијјэтин мүэјјэнедичи ролу һаггында даһијанэ фикир сөјлэмишди. О јазырды: «Өзүнүн эн јүксэк пиллэсиндэ сијаси гурулуш... *хүсуси мүлкијјэт гурулушудур*»[2]. Хүсуси мүлкијјэти Маркс һэлэ башлыча олараг јуридик сэпкидэ баша дүшсэ дэ, бурада ич-

[1] *К. Маркс* вэ *Ф. Енкелс.* Эсэрлэри, 27-чи чилд, сэһ. 374—375.
[2] *К. Маркс* вэ *Ф. Енкелс.* Эсэрлэри, 1-чи чилд, сэһ. 333.

тимаи вә сијаси тә'сисатын изаһында үмуми материалист мејли артыг шүбһәсиздир.

Маркс өз тәнгидинин башлыча атәшини Һекелин сијаси бахышларына гаршы, хүсусилә дә Пруссија бүрократијасыны вә силки монархија гурулушуну мәдһ етмәсинә гаршы јөнәлтмишди. Маркс мөвчуд тә'сисат гаршысында тә'зим едән Һекелин һүгуг фәлсәфәсинә вердији тәнгиди тәһлили јекунлашдыраraг јазырды: «Һекел мүасир дөвләтин маһијјәтини олдуғу кими тәсвир етдијинә көрә дејил, мөвчуд оланы *дөвләтин маһијјәти* кими гәләмә вердијинә көрә мәзәммәтә лајигдир»[1].

Маркс Һекели тәнгид едәркән инсана лајиг ичтимаи гурулуш һаггында өз анлајышыны — демократија анлајышыны ирәли сүрдү. Марксын нәзәриндә демократија халгын өз мүгәддәратыны тә'јин етмәсидир, демократијанын әсас гануну, онун фикринчә, инсан варлығыдыр, башга сөзлә десәк, инсанын мәнафејидир, халгын мәнафејидир. Маркс Һекелин терминолокијасыны ишләдәрәк јазырды ки, демократија һәр чүр дөвләтин һәгигәтидир, јә'ни дөвләтин инкишафынын идеал, сон мәгсәдидир. Маркс иддиа едирди ки, јалныз демократијада инсан даһа онун өзүнүн јаратдығы гүввәләрин — сијаси тә'сисатларын әлиндә бир ојунчаг олмајачаг, онларын ағасы олачагдыр. Јалныз бу шәраитдә дөвләт халга гаршы дурмур, *«онун мөвчудлуғунун* хүсуси *формасы»*[2] олур. Маркс хүсусилә «ән јени дөвр франсызларына» истинад едирди, онлар исә баша дүшмүшдүләр ки, «һәгиги демократијада *сијаси дөвләт јоха чыхыр»*[3]. О, шүбһәсиз, инсанларын идарә едилмәси јерини шејләрин идарә едилмәсинин тутдуғу кәләчәк чәмијјәт идејасыны ирәли сүрмүш бөјүк утопик сосиалист Сен-Симону нәзәрдә тутурду.

Беләликлә, демократијаны формал халг һакимијјәти дејил, реал халг һакимијјәти кими баша дүшмәк сә'ји Марксы бунун һәјата кечә биләчәји ичтимаи гурулушу ахтармаг зәрурәти гаршысында гојурду. Беләликлә, коммунизмә доғру аддым атылмышды, һәрчәнд әлјазмасында демократија анлајышынын өзүндә мүәјјән дәрәчәдә Фејербахын антрополокизминин вә абстракт һуманизминин тә'сири өзүнү көстәрмишди.

Марксын дүнјакөрүшүндә материалист үнсүрләр Һекел идеализминин тәнгидинин дәринләшмәси илә сых әлагәдә јетиширди. Маркс Һекел фәлсәфәсинин ајры-ајры чәһәтләрини тәнгид етмәкдән бу фәлсәфәнин идеалист әсасларыны тәнгиди сурәтдә јенидән нәзәрдән кечирмәјә кечир. Һәлә Маркс өзүнү материалист адландырмаса да, әслиндә Һекели артыг материализм мөвгеләриндән тәнгид едир. О, идеалист методун өзүнүн гүсурлу олдуғуну гејд едир, чүнки бу метод «өз фик-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 1-чи сәһ. 291.
[2] Јенә орада, сәһ. 253.
[3] Јенә орада.

рини предметдән алыб инкишаф етдирмир, өз предметини ишини битирмиш, һәм дә ону абстракт мәнтиг даирәсиндә битирмиш тәфәккүр нүмунәси үзрә гәрарлашдырыр»[1]. Һекелин тимсалында Маркс белә бир нәтиҹәјә кәлир ки, идеализм лабүд сурәтдә динә вә мистикаја доғру апарыр. О, Һекел фәлсәфәсинин идеалист характери илә онун мүһафизәкар сијаси бахышлары арасындакы әлагәни ашкара чыхарыр вә онун системиндә Пруссија монархијасынын конкрет тарихи фактдан мүтләг идејанын инкишаф мәрһәләсинә чеврилдијини көстәрир. Һекел јарымфеодал дөвләтинин башга атрибутларыны — силки гурулушу, бүрократијаны, мајораты вә саирәни дә ејни илә бу ҹүр мистикләшдирир.

Һекелин һүгуг фәлсәфәсини тәнгид етмәк үзәриндә ишләмәси Марксы тарихин өзүндә Һекел конструксијаларыны рәдд етмәк үчүн фактик материал ахтармаға сөвг едирди. Онун «Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнгидинә даир» адлы әлјазмасында башдан-баша материалист мејл — абстракт илкин шәртләри дејил, конкрет керчәклијин тәһлилини әсас тутмаг, «мәнтиг ишиндән» дејил, «ишин мәнтигиндән» чыхыш етмәк мејли өзүнү көстәрир. Мүлки ҹәмијјәтлә дөвләтин гаршылыглы мүнасибәти проблемини һәлл етмәјин јалныз ҹәмијјәтин инкишаф тарихинин ән ҹидди сурәтдә өјрәнилмәси әсасында мүмкүн олдуғуну баша дүшән Маркс мәсәләнин үмуми шәкилдә гојулушу илә кифајәтләнмир, ону тарихи сәпкидә ајдынлашдырмаға ҹан атырды. Буна көрә дә «Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнгидинә даир» әлјазмасы үзәриндә ишләмәклә јанашы, о, 1843-ҹү илин јајында (әсасән ијул — август ајларында) тарихи әсаслы сурәтдә өјрәнмәјә башламышды.

Јығҹам хәтлә јазылмыш беш «Крөјтснах дәфтәри»ндә дөвләт нәзәријјәси вә тарихинә даир вә ајры-ајры өлкәләрин: Инкилтәрәнин, Франсанын, Алманијанын, Америка Бирләшмиш Штатларынын, Италијанын, Исвечин тарихинә даир әсәрләрдән чохлу игтибаслар вардыр. О, XVIII әсрин ахырларындакы Франса ингилабынын тарихинә даир хүсуси әсәрләрә, о ҹүмләдән көркәмли алман тарихчиси Ваксмутун бу мөвзуја һәср олунмуш китабына ајрыҹа диггәт јетирмишди. Бу һадисәјә дәрин диггәт вермәси истәр Марксын јашадығы дөврдәки ҹәмијјәтин гәрарлашмасында онун ролуну баша дүшмәси илә, истәрсә дә бу парлаг мисал әсасында ҹәмијјәт инкишафынын башлыҹа сосиал амилләрини өјрәнмәк сә'ји илә изаһ олунурду. Бу заман Маркс тәрәфиндән әсәрләри өјрәнилән мүәллифләр сырасында Интибаһ дөврүнүн көркәмли италјан мүтәфәккири Макиавелли, франсыз маарифчиләриндән Монтескијө вә Руссо, мүртәҹе романтизмин нәзәријјәчиләриндән Шатобриан вә Јустус Мөзер дә вар иди.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 1-ҹи ҹилд, сәһ. 232.

Игтибасларын проблематикасы вә характери, һабелә бунлара верилән көстәричиләрин мәзмуну о заман Марксы марагландыран мәсәләләр даирәси һаггында тәсәввүр әлдә етмәк имканы верир. Бунлар бә'зи һалларда һәмин мәсәләләрә Марксын нечә јанашдығыны ајдынлашдырмаға көмәк едир. Игтибасларда феодал мүлкијјәти вә чәмијјәтин синфи гурулушуна вә сијаси тә'сисатына онун тә'сири проблеминә бөјүк диггәт јетирилир. Бөјүк Франса буржуа ингилабынын тарихини тәһлил етмәјә хејли јер верилмишдир, бу тәһлил Маркса мүхтәлиф синифләрин мәнафејинин тоггушмасыны вә ингилаби һадисәләрин инкишафына бу мүбаризәнин тә'сирини даһа дәриндән баша дүшмәк имканы вермишдир. Бурада буржуазијанын јеритдији сијасәтин игтисади амилдән, хүсусилә мүлкијјәт мүнасибәтләриндән асылылығыны изләмәјә Марксын сә'ј көстәрдији хүсусилә һисс едилир. О, игтибаслары елә груплашдырмышды ки, бурада ганун гаршысында һамынын формал бәрабәрлији јаранмасы илә дејил, мүлкијјәт мүнасибәтләринин радикал сурәтдә дәјишдирилмәси илә әлагәдар олан *әсл* бәрабәрлији буржуа ингилабынын тә'мин едә билмәдији нәзәрә чарпыр.

Мөвзу көстәричиләри һәмчинин сүбут едир ки, Марксын материалист бахышлары јалныз идеалист ичтимаи тә'лимләри тәнгид етмәк зәмининдә дејил, һабелә тарихи һадисәләри онун өзүнүн материалистчәсинә дәрк етмәк чәһдләри просесиндә формалашмышдыр. Көстәричиләрдә «Мүлкијјәт вә онун нәтичәләри» бәнди мәркәзи јер тутур. Бу рубрика алтында Маркс сијасәтин мүлкијјәт мүнасибәтләриндән асылылығы һаггындакы материалы бирләшдирмишди.

Марксда тарихин ибрәт дәрсләринин өјрәнилмәси әсл бәшәри чәмијјәт адландырылмаға лајиг олан ичтимаи гурулуша кечид јолларыны ахтармасы илә дә әлагәдардыр. Кечмиш ингилабларын мәһдудлуғуну Марксын көрә билмәси дә ону ингилаби демократизм чәрчивәләриндән кәнара чыхарыр вә онда коммунист бахышларынын формалашмасына көмәк едирди. Дикәр тәрәфдән, тарихлә мәшғул олмасы Марксын нәзәри ахтарышларыны елми зәмин үзәриндә гојур, утопизм әлејһинә е'тибарлы бир васитә олурду.

Крејтснахда кечирилән бир нечә ај Марксын дүнјакөрүшүнүн инкишафында мүһүм мәрһәлә олду. Бир чох илләрдән сонра Енкелсин јаздығы кими, бу заман о «belә бир әгидәјә кәлмишди ки, Һекел тәрәфиндән «бүтүн бинанын зирвәси» кими тәсвир едилән дөвләт дејил, әксинә, Һекелин бу гәдәр лагејдликлә јанашдығы «мүлки чәмијјәт» елә бир саһәдир ки, бәшәријјәтин тарихи инкишафы просесини анламаг ачарыны бурада ахтармаг лазымдыр»[1].

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 378—379.

Һекелиң һүгуг фәлсәфәсинин вә онун бүтөвлүкдә идеализминин кениш тәнгиди, һабелә әввәлки тарихин вердији тәчрүбәнин үмумиләшдирилмәси, Фејербахын материалист вә һуманист бахышлары илә танышлыг Марксын бахышларында материалист мејлләрин күчләнмәсинә кәтириб чыхартды. Инди бу мејлләр үстүн јер тутурду. Диалектик методун ингилаби маһијјәтини гәбул едиб инкишаф етдирмиш бөјүк диалектик олмаг е'тибары илә Маркс көрмүшдү ки, мөвчуд чәмијјәт өзүнүн әсаслы сурәтдә дәјишдирилмәси зәрурәтини дашыјыр. Лакин о, һәмин дәјишиклијин истигамәтини јалныз чох тәхмини шәкилдә (идеал «демократија» дөвләти, јахуд «һәгиги демократија» шәклиндә) гејд етмишди вә бу чеврилиши һәјата кечирмәјә гадир олан сосиал гүввәни һәлә анчаг ахтарырды.

«Deutsch-Französische Jahrbücher»ин нәшринин һазырланмасы. Парисә көчмәси

Маркс һәлә «Rheinische Zeitung»ун чыхмасынын дајандырылмасына гәдәр, алман вә франсыз демократларыны бирләшдирәчәк мәтбуат органы јаратмаг планлары һаггында башланан јазышманы Крөјтснахда давам етдирмишди. О, нәзәрдә тутулан нәшрин характерини, мәгсәдләрини, кәләчәк әмәкдашлары һеј'әтини диггәтлә дүшүнмүшдү.

1843-чү илин сентјабрында Рукејә мәктубунда Маркс Парисдә нәшр едилмәси гәрара алынан журналын програмыны гејд етмишди. Бу журналын әсас истигамәти, Марксын фикринчә, мөвчуд дүнја гајдасыны амансыз тәнгид етмәкдән ибарәт олмалы иди, һәм дә бу тәнгид өзүнүн чыхарачағы нәтичәләрдән горхмамалы вә һакимијјәт башында дуранларла тоггушмагдан кери чәкилмәмәли иди. Бу тәнгиди Маркс мүстәгил бир мәгсәд кими, тәнгид хатиринә тәнгид кими дејил, јени дүнјакөрүшү һазырламаг, јени дүнјаја доғру кедән јоллары ачмаг васитәси кими нәзәрдә тутурду. О һәмин дүнјакөрүшүнүн ән мүһүм принсипләриндән бирини — партијалылыг принсипини ирәли сүрмүшдү. Маркс нәзәри тәнгиди әмәли ингилаби фәалијјәт шәклиндә тәчәссүм етдирмәк, мөвчуд гурулушун тәнгидини «сијасәтдә мүәјјән партијалы мөвге илә» әлагәләндирмәк, «демәли, тәнгидимизи *керчәк* мүбаризә илә әлагәләндириб ејниләшдирмәк»[1] вәзифәсини ирәли сүрәрәк, илк дәфә нәзәријјә илә практиканын вәһдәти һаггында чох мүһүм идејаны ифадә етмишди.

Маркс мөвчуд гурулушун тәнгидиндә вә кәләчәк чәмијјәт һаггында бахышларында һәлә Фејербахын тә'сири дујулан анлајышлара («Һәгиги инсан маһијјәтинин» һәјата кечирилмәси вә и. а.) хејли јер верирди. Фејербах һуманизминин бу үнсүрләри, һәмчинин демократик әһвали-руһијјә, мүтләгијјәт

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 381.

әлејһинә олан әһвали-руһијјә елә бир үмуми әсас тәшкил едирди ки, бунун үзәриндә бир мүддәт — јахын кәләчәјин көстәрдији кими, чох гыса бир мүддәт әрзиндә артыг һәгиги елми коммунист дүнјакөрүшү һазырламаг үчүн јоллар ахтаран Маркс илә буржуа радикалы Руке, демократ Ј. Фрөбел, ингилабчы шаир К. Һервег, радикал публисист К. Л. Бернајс, «һәгиги социализмин» кәләчәк идеологларындан бири олан М. Һесс вә башгалары бирликдә һәрәкәт едә биләрдиләр.

Бир сыра көркәмли франсыз социалистләрини — Ламенне, Блан, Кабе, Прудон вә башгаларыны журналда иштирак етмәјә дә'вәт етмәк нәзәрдә тутулурду. Маркс Фејербахы да әмәкдашлыг етмәјә чәлб етмәк үчүн тәшәббүс көстәриб ондан Шеллингин мүртәче фәлсәфәсини тәнгид едән мәгалә јазмасыны хаһиш етмишди. 1843-чү ил октјабрын 3-дә Фејербаха көндәрилән бу мәктубу В. И. Ленин јүксәк гијмәтләндирәрәк јазырды ки, «Маркс фәлсәфәдәки әсас хәтләри һејрәт едиләчәк бир ајдынлыгла гејд едирди»[1]. Лакин Фејербах үмумијјәтлә кәнарда дурмағы үстүн тутду. Бунунла белә, Маркс ону ингилаби фәалијјәтдә гызғын иштирак етмәјә чәлб етмәк үмидләрини итирмирди, буну исә онун 1844-чү ил августун 11-дә артыг Парисдән Фејербаха јаздығы мәктуб сүбут едир. Фејербахы журнала чәлб етмәјин баш тутмамасынын јерини бөјүк алман ингилабчы шаири Һенрих Һејненин бурада әмәкдашлыға разы олмасы мүәјјән дәрәчәјә гәдәр долдурурду.

Журналын јарадылмасы илә бағлы олан бөјүк тәшкилатчылыг иши Марксын Парисдә олмасыны тәләб едирди. Алманијадан кетмәк һаггында чохдан јетишмиш олан гәрар Пруссија һөкумәтинин Маркса «исти јер» вә'д едиб ону әлә алмаг чәһди нәтичәсиндә сүр'әтләнди. Мәрһум атасынын досту, кизли мүшавир Ессер васитәси илә Маркса Пруссија дөвләт хидмәтинә кечмәси тәклиф едилмишди. Сонралар Маркс буну хатырлајараг јазырды: *«О мәнә бу тәклифләри билдирдикдән сонра* мән Пруссијаны тәрк едиб Парисә кетдим»[2]. 1843-чү ил октјабрын ахырларында Маркс арвады илә бирликдә Парисә көчүб Ванно күчәсиндәки 38 нөмрәли евдә јашамаға башлады.

Сонралар Маркс бир нечә дәфә Франсанын пајтахтына кәлмишди. О бу өлкәни јахшы танымышды, онун тарихинә дәриндән бәләд олмушду, бу өлкәнин зәһмәткеш күтләләринин ингилаби рәшадәти һаггында һәмишә руһ јүксәклији илә данышырды. Лакин онун бахышларынын инкишафына илк дәфә ил јарыма гәдәр Парисдә галмасы ән бөјүк тә'сир көстәрмишди. Мәһз бурада онун ингилаби-коммунист мөвгеләринә кечмәси баша чатды вә онун һәјат мәгсәди—ән ингилабчы синиф

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 374.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 419.

олан пролетариатын мәнафејини ифадә етмәк вә онун иши уғрунда мүбариз олмаг мәгсәди тамамилә мүәјјәнләшди.

Дүнја елм вә мәдәнијјәтинин ән ири мәркәзләриндән, һабелә ингилаби һәрәкатын ән бөјүк очагларындан бири олан Франса пајтахтынын чошғун сосиал вә сијаси һәјатынын тә'сири бу өлкәдә јашадығы лап илк ајлардан өзүнү көстәрди. В. И. Ленинин ифадәси илә десәк, «о заман Парисдә бөјүк бир сијаси чошғунлуг вар иди, мүхтәлиф сосиалист нәзәријјәләри гызғын мүзакирә олунурду»[1]. Франсанын пајтахты буржуа дүнјасыны сарсыдан синфи зиддијјәтләри вә чарпышмалары өјрәнмәк үчүн чох көзәл имканлар верирди. Мәһз бурада Маркс сонралар ингилабчы пролетариатын нүмајәндәләри илә илк сијаси әлагәләр јаратмышды.

Материализмә вә коммунизмә гәти кечид

1844-чү ил февралын ахырларында «Deutsch-Französische Jahrbücher» журналынын гоша (1 вә 2-чи) бурахылышы чапдан чыхды. Орада Марксын әсәрләриндән башга, Енкелсин «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир гејдләр» вә «Инкилтәрәнин вәзијјәти» мәгаләләри, Һејненин вә Һервегин ше'рләри, Һессин, Бернајсын мәгаләләри, һабелә бир сыра башга материаллар чап едилмишди.

«Јазышмадан» бөлмәсиндә журналын нәшри һазырландығы дөврдә Марксын Рукеjә јаздығы мәктубларын бир һиссәси, һәмчинин Рукенин өзүнүн, рус ингилабчысы М. А. Бакунинин вә Фејербахын мәктублары дәрч едилмишди. Журналын әсас мәсләкини Марксын ики мәгаләси мүәјјән етди. Бунлардан бири — «Јәһуди мәсәләсинә даир» — көрүнүр, һәлә Крејтснахда јазылмышды, икинчиси—«Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнгидинә даир. Кириш» мәгаләси исә артыг 1843-чү илин декабрында — 1844-чү илин јанварында Парисдә јазылмышды.

«Јәһуди мәсәләсинә даир» мәгаләсиндә Маркс Алманијада сијаси һүгуглардан мәһрум олан јәһудиләрин емансипасијасы проблемини өз әсәрләриндә идеалист мөвгеләрдән һәлл едән Б. Бауерин әлејһинә чыхмышды. Б. Бауер чарәни јәһудиләрин диндән емансипасијасында көрүрдү. Маркс бу нөгтеји-нәзәрин әсассыз олдуғуну көстәрди.

Маркс јәһудиләрин емансипасијасы кими хүсуси мәсәләни нәзәрдән кечирәркән бәшәријјәтә әзаб верән сосиал вә сијаси зүлмдән онун азад едилмәси кими үмуми проблеми ирәли сүрмүшдү. Һәм дә бу заман о, сијаси емансипасија илә бәшәри емансипасија арасында фәрг гојмушду.

Сијаси емансипасија дедикдә, Маркс феодал буховларындан инсанын азад олмасыны вә буржуа ингилабы кедишиндә һәјата кечирилән буржуа-демократик азадлыгларынын е'лан едилмәсини нәзәрдә тутурду. Сијаси емансипасијанын бөјүк

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 24-чү чилд, сәһ. 289.

әһәмијјәтини е'тираф едән Маркс ејни заманда онун мәһдудлуғуну да көрүрдү. О јазырды: «*Сијаси* емансипасија, әлбәттә, бөјүк тәрәггидир; доғрудур, о, үмумијјәтлә бәшәри емансипасијанын сон формасы дејилдир, лакин о, индијәдәк дүнјада мөвчуд олан гајдалар *чәрчивәси дахилиндә* бәшәри емансипасијанын сон формасыдыр»[1]. Онун мәһдудлуғу буржуа ингилабынын тохунулмаз бир ичтимаи институт кими сахладығы хүсуси мүлкијјәтин мөвчудлуғу илә бағлыдыр.

Маркс сијаси емансипасија нәтичәсиндә әлдә едилән вә буржуазијанын идеологлары тәрәфиндән инсанын тәбии һүгугларынын ифадәси е'лан олунан әсас буржуа азадлыгларынын маһијјәтинин дәрин материалист тәһлилини верди. О көстәрди ки, бу «инсан һүгуглары», һәр шејдән әввәл, мүлки чәмијјәт үзвүнүн һүгугларыдыр, јә'ни буржуанын һүгугларыдыр. Буржуа нөгтеји-нәзәриндән көтүрүлән азадлыг әслиндә фәрдин хүсуси мүлкијјәтә өз билдији кими сәрәнчам етмәк азадлығыдыр, фәрдин тәһлүкәсизлији һүгугу онун мүлкијјәтчи кими тәһлүкәсизлији, онун шәхсијјәтинин вә һәр шејдән әввәл әмлакынын тәһлүкәсизлији һүгугудур. Демәли, сијаси емансипасија, јахуд сијаси ингилаб, — Маркс бу һәр ики термини буржуа ингилабы мә'насында синоним кими ишләдир,— инсанын мүлки чәмијјәт үзвү кими, «инсан маһијјәтиндән вә бирлијиндән ајры салынмыш егоист инсан»[2] кими азад олмасыдыр.

Маркс сијаси емансипасијанын әксинә олараг бәшәри емансипасија — инсаны мүасир мүлки чәмијјәтин гүсурларындан азад етмәк, фактик бәрабәрсизлији, зүлмү, гаршылыглы сојуглуғу ләғв етмәк, чәмијјәтдә егоизм вә фәрдләрин бир-биринә дүшмәнчилији әвәзиндә әсл ичтимаи әсасларын һәгигәтән үстүн олмасы үчүн һәр чүр шәраит јаратмаг мүддәасыны ирәли сүрдү. Фејербах терминолокијасына башга мәзмун версә дә, һәлә хејли дәрәчәдә бу терминолокијаны ишләдән Маркс јазырды ки, «јалныз инсан «өз гүввәләрини» *ичтимаи* гүввәләр кими дәрк вә тәшкил едәчәји заман вә буна көрә дә ичтимаи гүввәни *сијаси* гүввә кими өзүндән даһа ајырмајачағы заман, — јалныз о заман бәшәри емансипасија баш верәчәкдир»[3].

Бу мүһакимәләрдә әслиндә мүлки чәмијјәтин лап әсасыны көкүндән дәјишдирән вә инсанларын һәгиги бирлијини бәргәрар едән сосиалист ингилабы идејасынын илк гејдләри верилмишди. Доғрудур, Фејербах антрополокизминин тә'сири јалныз терминолокијада дејил, бәшәри емансипасија мәсәләсинин гојулушундакы бир гәдәр абстрактлыгда да һисс едилир, һалбуки сијаси емансипасијанын — буржуа ингилабы-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 392.
[2] Јенә орада, сәһ. 400.
[3] Јенә орада, сәһ. 406.

нын — тәнгиди артыг чох конкрет характер дашыјыр. Бунунла белә, «Јәһуди мәсәләсинә даир» мәгаләсиндә Маркс әслиндә буржуа ингилабы илә сосиалист ингилабы арасында әсаслы фәрг олмасы идејасыны ифадә етмиш вә ејни заманда белә бир тезис ирәли сүрмүшдү ки, буржуа ингилабынын ардынча лабүд сурәтдә сосиалист ингилабы кәлмәлидир. Сијаси емансипасијанын мәһдудлуғуну арадан галдырыб бәшәри емансипасијаны кимин һәјата кечирмәли олмасына, сосиал тәрәггини һансы ичтимаи гүввәнин өзүндә тәчәссүм етдирмәсинә чавабы Маркс «Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнгидинә даир. Кириш» адлы башга бир мәгаләсиндә вермишдир.

Маркс әввәлки ингилабларын вердији тәчрүбәнин тәһлилинә әсасланыб белә бир нәтичәјә кәлмишди ки, ингилаб дөврүндә ичтимаи синифләрдән бири бүтүн чәмијјәтин хиласкары кими чыхыш етмәјә чалышыр, лакин бу заман өз хүсуси вәзијјәтини әсас тутур вә өз хүсуси мәгсәдләрини күдүр. Бунунла белә, һәмин синиф бүтүн чәмијјәтин бу чүр хиласкары ролуну өз үзәринә анчаг о һалда көтүрә биләр ки, објектив сурәтдә онун «өз иддиалары вә һүгуглары... һәгигәтән чәмијјәтин өзүнүн һүгуглары вә иддиалары олсун»[1]. Үмумбәшәри емансипасијаны елә бир синиф һәјата кечирә биләр ки, бүтүн мүасир чәмијјәтә зидд олсун, демәли, бүтүн чәмијјәти азад етмәдән өзүнү азад едә билмәсин. Белә бир синиф пролетариатдыр.

Пролетариатын үмумдүнја-тарихи ролу — капитализм чәмијјәтинин дағыдычысы вә јени дүнјанын, сосиализм дүнјасынын јарадычысы олмасы ролу һаггында Марксын идејасы чох бөјүк әһәмијјәтә малик иди. Бу идеја сосиализми утопијадан елмә чевирмәк үчүн башланғыч нөгтәси олду. Бу замандан е'тибарән Марксын дүнјакөрүшүнүн формалашмасы просеси ејни заманда елми коммунизмин, ингилаби пролетар дүнјакөрүшүнүн формалашмасы просеси олур.

«Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнгидинә даир. Кириш» мәгаләсиндә Маркс башга чох мүһүм бир тезиси дә — габагчыл нәзәријјәнин чох бөјүк ингилабиләшдиричи әһәмијјәти вә чәмијјәти сосиал чәһәтдән әсаслы сурәтдә јенидән гурмаг уғрунда мүбаризәдә бу нәзәријјәнин гүдрәтли амил ролу ојнамасы һаггындакы мүддәаны да әсасландырды. О јазырды: «Тәнгид силаһы, әлбәттә, силаһлы тәнгиди әвәз едә билмәз, мадди гүввәни јенә дә мадди гүввә рәдд етмәлидир; лакин нәзәријјә дә күтләләрә јијәләнән кими, мадди гүввә олур»[2]

Маркс пролетариата ингилаби тә'лимин нәтичәләриндән лазымынча истифадә етмәли вә бунлары һәјата кечирмәли олан бир ичтимаи гүввә кими бахырды. «Фәлсәфә пролета-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 425.
[2] Јенә орада, сәһ. 422.

риатда өз *мадди* силаһыны тапдығы кими, пролетариат да фәлсәфәдә өз *мә'нәви* силаһыны тапыр...»[1].

Пролетариатын үмумдүнја-тарихи ролу һаггында идејанын формалашмасы пролетариата зидд синифләрин тә'сири дујулан бүтүн нәзәријјәләрдән Марксын узаглашмасында да мүһүм аддым демәк иди. Буна көрә тәсадүфи дејилдир ки, Марксын мәһз илк дәфә бу нәтичәјә кәлдији мәгаләсиндә о, мүһафизәкар вә мүртәче идеолокијанын бир чох тәзаһүрләринин јығчам шәкилдә тәнгидини вериб, бу чәрәјанлар һаггында даһа әввәлки мәрһәләләрдә сөјләдији тәнгиди мүлаһизәләрини дәринләшдирмишди. Бундан әлавә, Маркс биринчи дәфә олараг кәнч һекелчиләрин нәзәри бахышларынын әсаслы гүсурларындан, онларын мүбаризәни анчаг нәзәријјә даирәси илә мәһдудлашдырмаг сә'јиндән ачыг данышмышды.

Бөјүк достлуғун пролегу

«Deutsch-Französische Jahrbücher»ин мүндәричатында ики ад — Карл Марксын ады илә Фридрих Енкелсин ады јанашы дурур. Илк нәзәрдә тәсадүфи көрүнән бу һалын дәрин рәмзи мә'насы вардыр. Енкелсин шәхсиндә Маркс тезликлә өзүнә, демәк олар, бүтүн сонракы һәјатында әл-әлә вериб кетдији һәмфикир вә сәдагәтли дост, елми фәалијјәтиндә вә әмәли мүбаризәсиндә әвәзсиз көмәкчи тапмышды, elә бир адам тапмышды ки, онун ады Марксын өз адындан ајрылмаз олмушду.

Марксын бахышлары һансы истигамәтдә тәкамүл едирдисә, Енкелсин дә мә'нәви инкишафы һәмин истигамәтдә кедирди, лакин бунун мүәјјән хүсусијјәтләри вар иди.

Фридрих Енкелс дә Пруссијанын Рејн әјаләтиндә доғулмушду. О, 1820-чи ил нојабрын 28-дә Вуппер чајы вадисиндә јерләшән Бармендә, чох мүһафизәкар бир адам олан тохучу фабрикчиси аиләсиндә анадан олмушду. Динин гызғын тәрәфдары олан атасы өз ушагларыны чидди буржуа гајдалары вә дини ортодоксија руһунда тәрбијә етмәјә чалышырды. Лакин кәнч Енкелсдә бу, дәрин дахили е'тираз һисси доғурурду.

Атасы Фридрихин кимназијаны битирмәсинә имкан вермәјиб, ону тачир етмәк үчүн Бременә көндәрди. Енкелс конторда ишләјәркән бош вахтларыны мүстәгил тәһсилә һәср етди: тарихи, фәлсәфәни, әдәбијјаты, лингвистиканы, ушаглыг јашларындан мүстәсна габилијјәт көстәрдији харичи дилләри өјрәнмәклә мәшғул олду. Өз заманынын габагчыл идејалары илә, һәр шејдән әввәл, кәнч һекелчиләрин әсәрләри илә танышлыг Енкелсә аиләдә она тәлгин едилмиш дини бахышлардан азад олмагда көмәк етди.

Енкелсин ингилаби-демократик бахышларынын формалашмасы һәм о дөврүн мүтәрәгги ичтимаи чәрәјанларынын—

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 428.

Бөрне демократизминин, Һекел фәлсәфәсинин, кәнч һекелчиләрин радикал идејаларынын тә'сири алтында, һәм дә билаваситә һәјат тәчрүбәсинин—доғма шәһәриндә зәһмәткешләрин истисмар едилмәси илә јахындан танышлығын тә'сири алтында давам едирди. Кәнч Енкелсин парлаг әдәби исте'дады да еркән јашларындан өзүнү көстәрмишди. Артыг 1839-чу илдән о, бир заманлар бахышларына чох рәғбәтлә јанашдығы «Кәнч Алманија» радикал әдәби групунун органы «Telegraph für Deutschland» адлы мүтәрәгги журналын әмәкдашы олду. О лап илк мәгаләсиндә — «Вупперталдан мәктублар»ында саһибкарларын дини ријакарлыг пәрдәси архасында кизләниб фәһләләрә рәһмсизчәсинә зүлм етмәләри мәнзәрәсинин тәсвирини вермишди. Енкелсин сонракы әдәби-тәнгиди вә публисист чыхышларында ингилаби-демократик идејалар тәблиғ едилир, Алманијада мөвчуд гајдаларын мүбариз тәнгиди верилирди.

1841-чи ил сентјабрын икинчи јарысындан 1842-чи ил августун орталарына гәдәр Енкелс Берлиндә топчу һиссәсиндә көнүллү забит сифәти илә һәрби хидмәт кечмишди. Пруссија пајтахтында олмасы она Берлин университетиндә мүһазирәләри динләмәк, өз танышлары даирәсини кенишләндирмәк имканы верди. Берлиндә о, кәнч һекелчиләрлә јахынлашды вә о заманлар онларын бахышларына әсасән шәрик олуб, Алманијада кенишләнән идеја мүбаризәсиндә фәал иштирак етди. О заман Фејербахын әсәрләри, хүсусилә онун «Христианлығын маһијјәти» китабы Енкелсин бахышларынын формалашмасына әһәмијјәтли тә'сир көстәрди. Енкелс сонралар јазмышды: «Адам кәрәк бу китабын азадедичи тә'сирини һисс едәјди ки, бу хүсусда бир тәсәввүрә малик олајды»[1].

Берлиндә Енкелс о заманлар хејли сағa доғру тәкамүл едиб мистика вә мүртәче идејалар тәблиғатчысы олмуш мәшһур философ Шеллингин әлејһинә бир сыра әсәрләр («Шеллинг вә вәһј», «Шеллинг исапәрәст философдур») јазмышды. Енкелсин дәрин мә'налы, парлаг формалы памфлетләри атеизм вә чәһаләтә гаршы барышмазлыг руһунда иди. Бунлар кениш шөһрәт газанмышды вә охучулардан аз адам күман едә биләрди ки, бунларын мүәллифи дипломлу бир философ дејил, кәнч көнүллү забит вә университетин көнүллү динләјичисидир.

1842-чи илин пајызында Енкелс атасынын шәрик олдуғу тичарәт ширкәтинин конторунда ишләмәк үчүн Инкилтәрәјә, Манчестерә кетди. Бу габагчыл капиталист өлкәсиндә Енкелс тәгрибән ики илә гәдәр јашады. О өз заманына көрә ән чох инкишаф етмиш форма алан, өзүнә мәхсус ән кәскин зиддијјәтләри олан капиталист керчәклији илә билаваситә таныш-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 21-чи чилд, сәһ. 281.

лыгдан чох шеј өјрәнди. Инкилис сијаси игтисадыны, инкилис утопик сосиалистләринин, хүсусилә Роберт Оуенин әсәрләрини өјрәнмәси дә Енкелсә дүшүнмәк үчүн материал верди. Јенә Инкилтәрәдә Енкелс Авропада ән чох инкишаф етмиш фәһлә һәрәкаты олан чартизм илә үз-үзә кәлди.

Инкилтәрәдә Енкелс чошғун публисист фәалијјәтинә башлады. О, оуенчи вә чартист мәтбуатында әмәкдашлыг едир, «Rheinische Zeitung»а, «Schweizerischer Republikaner» журналына мәгаләләр вә корреспонденсијалар көндәрирди, «Deutsch-Französische Jahrbücher» үчүн ики әсәр јазмышды.

Инкилтәрәдә јашамаг, онун игтисади һәјатыны вә сијаси инкишафыны өјрәнмәк, һәмчинин фәһлә һәрәкаты илә, онун лидерләри илә јахындан таныш олмаг, бу һәрәкатда билаваситә иштирак етмәк Енкелсин дүнјакөрүшүндә материализмә вә коммунизмә тәрәф әсаслы дөнүшү артыг мүәјјән етди. Енкелс өзү сонралар көстәрмишдир ки, синфи әксликләрин вә партија мүбаризәсинин әсасыны тәшкил едән игтисади мүнасибәтләрин ичтимаи һәјатда һәлледичи рол ојнамасы нәтичәсинә о, мәһз Манчестердә кәлмишди.

Маркс кими, Енкелс дә фәһлә синфиндә чәмијјәти дәјишдирә биләчәк бир гүввә көрдү. Јени дүнјакөрүшүнүн бу үнсүрләри Енкелсин о заманкы мәгаләләриндә, хүсусилә оуенчиләрин органы «New Moral World»дакы чыхышларында өз әксини тапды. Лакин материализм вә коммунизм мөвгеләринә кечид «Deutsch-Französische Jahrbücher»дә чап едилмиш әсәрләриндә — «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир гејдләр» вә «Инкилтәрәнин вәзијјәти. Томас Карлејл. «Кечмиш вә инди»» адлы әсәрләриндә ән парлаг шәкилдә өзүнү көстәрмишди.

Маркс кими, о заманлар кәнч Енкелс дә өз идеја сәләфләринин тә'сириндән һәлә тамамилә азад олмамышды. О заман фејербахчылығы пролетариатын силаһландырылмасы үчүн тамамилә гәбул едилмәли олан ингилаби фәлсәфә һесаб едирди. Утопик сосиалистләрин ардынча Енкелс коммунизмдә јалныз зәһмәткешләри дејил, капиталистләрин өзләрини дә буржуа мүнасибәтләринин сых чәрчивәсиндән азад етмәк васитәсини көрүрдү.

Илк дәфә Енкелс Маркс илә 1842-чи ил нојабрын ахырларында Инкилтәрәјә кедәркән јолүстү «Rheinische Zeitung» редаксијасына кәлдији заман көрүшмүшдү. Бу елә бир дөвр иди ки, Маркс Берлиндәки «Азадлар»ла кәскин мүнагишәдә иди, Енкелс исә Берлиндә оларкән онларла әлагә сахламышды. Буна көрә ики кәләчәк достун илк көрүшү чох тәмкинли кечди. Лакин бүтүн бунлар Маркса Енкелси «Rheinische Zeitung»ун Инкилтәрә мүхбири кими гијмәтләндирмәсинә вә онун әдәби фәалијјәтини диггәтлә изләмәсинә мане олмурду.

Енкелсин «Deutsche-Französische Jahrbücher»ә көндәрдији вә бу журналда чап едилән әсәрләри Маркса көстәрди ки,

Енкелсин идеја инкишафы јолу өз истигамәтинә көрә онун өз инкишафы јолуна ујғун кәлир. Бу замандан е'тибарән онларын арасында јазышма башланды вә бу јазышма сых достлуғун башланғычы үчүн бир пролог олду. Енкелс үчүн дә сосиалист идејаларынын инкишафында «Deutsch-Fransösische Jahrbücher» редакторунун ролу, 1842-чи илдә «Инчилин е'чазкар хиласы» адлы өз сатирик поемасында Марксы адландырдығы кими, «Тририн чошғун гәлбли гара оғлунун» мүстәсна исте'дады кет-кедә даһа чох ајдынлашырды. Поема онун кәләчәк силаһдашы тәрәфиндән Е. Бауер илә бирликдә јазылмышды.

«Deutsch-Französische Jahrbücher»ә мүасирләринин вердији гијмәт

«Deutsch-Französische Jahrbücher» чохлу рә'јләрә сәбәб олду вә чох јахшы јајылмаға башлады. «Mannheimer Abendzeitung» тәсдиг едирди ки, Парисә кәлән, демәк олар, һәр бир алман өзү илә журналын бир нүсхәсини апарыр. Лејпсигдән, Берлиндән, Вјанадан бир сыра ири сифаришләр алынды. Парисдәки сәфири тәрәфиндән һәмин журналын «тәһлүкәли» истигамәти барәсиндә мә'лумат алан Пруссија һөкумәти бу журналын өлкәјә кәтирилмәсини гадаған етди вә Маркс, Руке, Һејне вә бә'зи башга шәхсләр Пруссија әразисиндә оларларса, онлары һәбсә алмаг һаггында сәрәнчам верди. Сәрһәддә журналы мүсадирә етмәјә башладылар. Бә'зи мә'лумата көрә, үч минлик тиражын $^{2}/_{3}$ һиссәјә гәдәри полисин әлинә кечди.

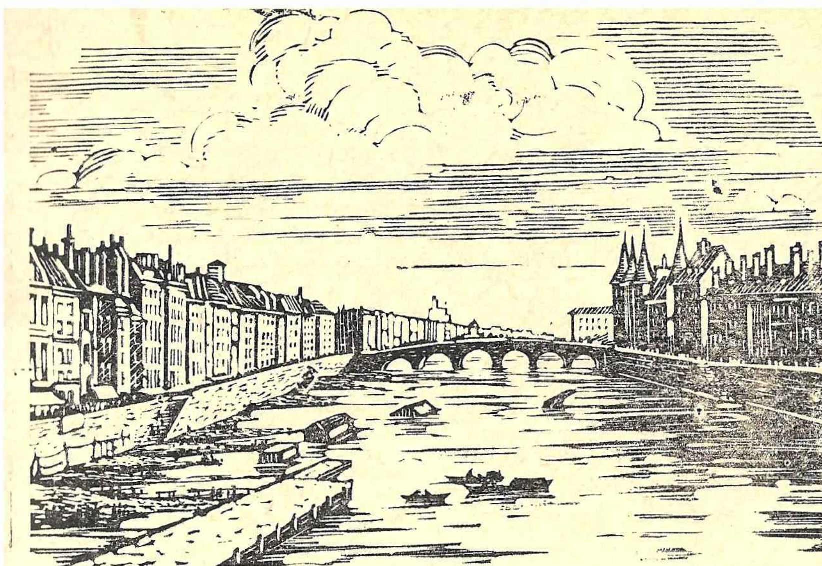
«Deutsch-Französische Jahrbücher»ин чапдан чыхмасы бу нәшрин ингилаби-пролетар мејлини ајдын һисс едән сағ мәтбуат, һабелә мө'тәдил мәтбуат тәрәфиндән гызғын һүчумларла гаршыланды. Лејпсигдә чыхан иртичачы «Eisenbahn» гәзети 1844-чү ил апрелин 4-дә «Jahrbücher»ин редакторлары вә әмәкдашлары һаггында јазырды ки, онларын мәгсәди «бүтүн милләтләрдән олан пролетариаты көјләрә галдырмагдыр вә онлар јалныз пролетариата үмид вә е'тимад нәзәри илә бахырлар», буна көрә дә «Алманијанын либерал мәтбуатынын мүгәддәс борчу ән гәти сурәтдә өз һиддәтини билдириб онунла һәр һансы јахынлығы чидди сурәтдә рәдд етмәкдән ибарәтдир». Мүртәче «Allgemeine Zeitung» да тезликлә өз һиддәтини билдирди. Бу гәзет 1844-чү ил мартын 5-дә јазырды: «Парисдә чыхан јени журналын вердији тәнгид чох амансыздыр, онун мүбаһисәси һәр чүр естетик нормалар чәрчивәсиндән кәнара чыхыр, онун сатирик дили исә хәнчәр кими кәсмәсә дә, чох јекә бир јумруғун зәрбәсинә бәнзәјир».

Лакин «Deutsch-Französische Jahrbücher»ин нүсхәләри Алманијада вә башга өлкәләрдә, о чүмләдән Русијада ингилаби идејалара һәссас олан охучулара да кәлиб чатырды. Бөјүк рус маарифчиси, ингилабчы демократ В. Г. Белински Марксын журналдакы мәгаләләрини охудугдан сонра А. И. Кертсенә

јазмышды: «Һәгигәти мән өзүмә көтүрдүм, — һәм дә *Аллаһ* вә *дин* сөзләриндә зүлмәт, гаранлыг, зәнчир вә гамчы көрүрәм, һәм дә инди бу ики сөзү онларын ардынча кәлән дөрд сөз кими севирәм»[1]. Русијада Марксын мәгаләләринин әлјазмасы шәклиндә тәрчүмәләри дә јајылырды.

«Deutsch-Französische Jahrbücher»дәки мәгаләләр Марксын һәјат вә фәалијјәтинин там бир дөврүнә јекун вурурду, бу дөвр нәтичәсиндә о, идеализмә үстүн кәлиб гәти сурәтдә материализм мөвгеләринә кечир вә ардычыл ингилабчы демократдан дөнүб коммунист, фәһлә синфинин идеологу олур. В. И. Ленин јазырды ки, «Маркс бу журналда ...бир ингилабчы кими чыхыш едир, «мөвчуд олан нә варса, һамысыны амансыз тәнгид етмәк», хүсусән «силаһла тәнгид етмәк» фикрини ирәли сүрүр, *күтләләрә* вә *пролетариата* мүрачиәт едир»[2]. Бу замандан е'тибарән Марксын дүнјакөрүшүнүн инкишафында онун диалектик материализми вә елми коммунизм нәзәријјәсини јаратмаға гәдәм гојдуғу јени мәрһәлә башланыр.

[1] *Белински.* Мәктублар. СПБ, 1914, III чилд, сәһ. 87.
[2] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 26-чы чилд, сәһ. 50.

Икинчи фәсил

ПРОЛЕТАР ДҮНЈАКӨРУШҮ ӘСАСЛАРЫНЫН ҺАЗЫРЛАНМАҒА БАШЛАНМАСЫ

> Дүшүнмәк үчүн философлар вә ишимиз уғрунда мүбаризә етмәк үчүн фәһләләр бизимләдирләрсә, — јер үзәриндә һансы гүввә бизим мүвәффәгијјәтләримизә гаршы дура биләр?
>
> ***Фридрих Енкелс***

Рукедән ајрылма

Марксын «Deutsch-Französische Jahrbücher»дә шәрһ едилән јени бахышлары һәләлик анчаг, елмин әввәлки инкишафыны вә чәмијјәтин тарихи инкишафыны мүәјјән шәкилдә үмумиләшдирмәјә әсасланан, лакин истәр тарихи чәһәтчә, истәрсә дә, биринчи нөвбәдә, фәлсәфи вә игтисади чәһәтчә кениш әсасландырылмасы лазым кәлән даһијанә бир фәрзијјә иди. Бу замандан е'тибарән Маркс бүтүн өз чошғун нәзәри фәалијјәтини бу вәзифәјә табе етдирди.

Лакин о өз елми вә әдәби нијјәтләрини даһа «Deutsch-Französische Jahrbücher»ин бурахылмасы илә әлагәләндирмә-

ли олмады. Биринчи нөмрә чапдан чыхдыгдан аз сонра мә'лум олду ки, бу нәшри давам етдирмәк мүмкүн дејилдир. Алманијада кизли нәшр вәзијјәтинә салынан журналын орада јајылмасы чох бөјүк манеәләрә раст кәлирди.

«Deutsch-Französische Jahrbücher»ин нәшрини белә тезликлә дајандырмағын даһа дәрин олан башга сәбәбләри дә вар иди. Артыг биринчи бурахылыш һазырландығы дөврдә журналын редакторлары Маркс илә Руке арасында принсипиал ихтилафлар баш верди вә сонра бунлар ачыг мүнагишә шәклини алды. Буржуа радикалы Руке Марксын коммунист әгидәләрини бәјәнмирди. О, кәнч һекелчи олмаг е'тибары илә «гејри-тәнгиди» күтләјә, фәһлә синфинә е'тинасыз мүнасибәт бәсләмәји өјрәнмишди. Марксын вә Енкелсин мәгаләләринин гәти ингилаби тону мөвчуд гајдалары онларын амансыз тәнгид етмәси, Марксын фәһләләрлә сых әлагәләр јаратмаг сә'ји ону һүркүдүрдү. Журналын биринчи бурахылышы сәһифәләриндә Маркс вә Енкелсин чыхышларынын мәзмуну илә Рукенин чыхышларынын мәзмуну арасындакы фәрг охучуларын нәзәринә чатырды. Сонралар Маркс вә Енкелс «Мүһачирәтин бөјүк нүмајәндәләри» адлы памфлетдә гејд етмишдиләр ки, бурахылыш үчүн Руке тәрәфиндән јазылмыш мүгәддимәјә нисбәтән онларын мәгаләләриндә бунун «там әкси дејилирди»[1]. Журнал чыхдыгдан сонра јоллары бу гәдәр әсаслы сурәтдә бир-бириндән ајрылан ики редакторун әмәкдашлыг етмәсинин даһа мүмкүн олмадығы ашкар көрүндү. Һәлә бу јахынларда мүттәфиг олан бу ики шәхс мүхтәлиф чәбһәләрә чәкилди.

О замандан е'тибарән Маркс пролетар һәрәкатынын буржуа әлејһдары Рукенин мөвгејини дәфәләрлә мәтбуатда тәнгид етмәли олмушду. Лакин буна бахмајараг, кечмиш һәмкарына гаршы полис тә'гибләри һазырланмасы 1845-чи илин јанварында Маркса мә'лум олан кими, Маркс дәрһал Рукејә мүвафиг хәбәрдарлыгла мәктуб көндәрди.

Маркс 1844-чү илдә Парисдә

Маркс Парисдә даһа чох јашадыгча Ијул монархијасынын сосиал вә сијаси шәраитини, о заманкы франсыз чәмијјәтинин мүхтәлиф сијаси вә сосиалист чәрәјанларынын характерини даһа дәриндән дәрк едирди. Марксын мүхтәлиф мүхалифәтчи даирәләрин нүмајәндәләри илә, франсыз сосиалистләри илә, ингилабчы пролетарлар илә, ингилабчы алман мүһачирләри илә әлагәләри дә кет-кедә даһа сых олурду.

Франсада 1830-чу ил буржуа ингилабы ири торпаг саһибләринин әвәзиндә һакимијјәт башына малијјә вә сәнаје буржуазијасынын јухары тәбәгәсини — банкирләри, биржа вә дәмир јолу магнатларыны, даш көмүр вә дәмир мә'дәнләри

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 8-чи чилд, сәһ. 291.

саһибләрини, онларла әлагәдар олан торпаг мүлкиjjәтчиләрини һакимиjjәт башына кәтирди. Бу малиjjә аристократиjасы капитализмин чошғун инкишафындан максимум хеjир көтүрүрдү. 1830-чу илдән 1840-чы иләдәк 10 ил әрзиндә Франсада бухар машынларынын саjы 4 дәфәдән чох артмышды. 1828-чи илдән 1847-чи иләдәк метал әридилмәси ики дәфәдән чох, даш көмүр һасилаты исә үчгат јүксәлмишди. Сонралар Маркс Ијул монархиjасыны сәрраст олараг «Франсанын милли сәрвәтини истисмар едән сәһмдар ширкәти» адландырмышды; «бу ширкәтин дивидендләри назирләр, палаталар, 240 000 сечичи вә онларын әлалтылары арасында бөлүшдүрүлүрдү»[1]. Өлкәдә баш верән сәнаjе чеврилиши фәһләләрин истисмарыны күчләндирир, реал әмәк һаггыны азалдыр, иш күнүнү узадырды. Јүксәк әмлак сензи фәһлә синфини, шәһәр вә кәндин орта тәбәгәләринин хеjли һиссәсини сиjаси чәһәтдән һүгугсуз вәзиjjәтә салырды. Өлкәдә наразылыг артырды. Ингилаби идеjаларын јаjылмасы үчүн ән әлверишли мүһит фәһлә синфи иди. О нәинки радикал-республикачы тә'лимләрә, һәмчинин сосиалист тә'лимләринә меjл көстәрирди.

30-чу илләрин ахырларындан фәһләләр арасында утопик сосиализм вә коммунизм идеjалары ән чох јаjылырды. Франсада о заманкы сосиалист вә коммунист тә'лимләри чох рәнкарәнк иди. Утопик сосиализми Сен-Симонун вә Фурjенин тәглидчиләри тәмсил едирдиләр. Онларын вердикләри шәкилдә мүәллимләрин доктриналары сон дәрәчә еһкамчы, тәригәтчи характер алырды, бу доктриналарын објектив ингилаби мәзмуну исә бир кәнара атылмышды. Пролетариатын мүстәгил ингилаби чыхышларына мәнфи мүнасибәт, сосиализмә кечмәjин динч реформист јолунун вә синифләр арасында аһәнкдарлығын тәблиғи, ингилаби һәрәкәтләрдән горхмаг онлары П. Леру вә Ф. Бүшенин «христиан» сосиализминдән вә Луи Бланын «дөвләт» сосиализминдән башламыш П. Ж. Прудонун анархист рәнкли сосиализминә гәдәр башга хырда буржуа сосиализми, геjри-пролетар сосиализми чәрәjанларынын нүмаjәндәләри илә јахынлашдырырды. Фәһләләр арасында бу идеjаларын јаjылмасы франсыз пролетариатынын идеjа вә сиjаси чәһәтдән кифаjәт гәдәр јеткинләшмәдиjини әкс етдирирди.

Утопик коммунистләрин идеjалары башга характер дашыjырды. Онларын тә'лиминин әсасыны идеалист, бә'зән фантастик тәсәввүрләр тәшкил етсә дә, бунлардан бә'зиләри, мәсәлән, Етjенн Қабе динч тәблиғат, тәчрүбә үчүн коммунист колониjалары јарадылмасы васитәси илә коммунизми тәтбиг етмәjин мүмкүн олмасы һаггында хәjаллар бәсләмәкдә давам етсәләр дә, онларын идеаллары мөвчуд чәмиjjәтин аjры-аjры тә'сисатларыны дәjишдирмәк јолу илә һәмин чәмиjjәти јениләш-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 7-чи чилд, сәһ. 10.

дирмәк чәрчивәсиндән кәнара чыхырды. Утопик коммунистләр тамамилә јени бир гурулуш јаратмаға чағырырдылар. Онлар пролетар күтләләринин шүурунда буржуа чәмијјәти илә, мүбаризә апарыб јаратмаг лазым кәлән кәләчәк чәмијјәт арасында әкслијин баша дүшүлмәсинин ојанмасына тәкан верирдиләр. Бу мә'нада Қабенин «Икаријаја сәјаһәт» китабы вә онун нәшр етдији «Le Populaire» гәзети мүсбәт рол ојнамышды.

Капитализм гајдаларындан пролетариатын наразылығынын артмасыны франсыз утопик сосиализминдәки ингилаби чәрәјан, XVIII әсрин көркәмли франсыз ингилабчысы Бабөфүн тә'лимини давам етдирән Теодор Дезами вә Огүст Бланкинин тәмсил етдији чәрәјан даһа артыг дәрәчәдә әкс етдирирди. Онлар мөвчуд системи ингилаби јолла девирмәјин вә ингилаби диктатура јаратмағын зәрурилијини гәбул едирдиләр. Һәм дә Бабөфүн ардынча Бланки капитализм гурулушуну јахшы тәшкил едилмиш кичик бир азлығын гәсди јолу илә девирмәји мүмкүн һесаб едирдисә, Дезами гәсдчилик тактикасыны рәдд едирди. Лакин һәтта бу ән габагчыл чәрәјанын нүмајәндәләри дә капитализмдән сосиализмә кечидин објектив шәраитини баша дүшмүрдүләр, сосиализм чәмијјәтинин јарадычысы олмаг е'тибары илә пролетариатын үмумдүнја-тарихи ролуну дәрк етмәмишдиләр, ону кениш зәһмәткеш тәбәгәләри вә истисмар едилән күтләләр ичәрисиндән ајырмамышдылар.

Парисдә Маркс фәһлә дәрнәкләриндә мүхтәлиф сосиалист доктриналары әтрафында апарылан гызғын мүбаһисәләрин билаваситә шаһиди олду. О, әксәријјәти кизли чәмијјәтләр шәклиндә мөвчуд олан фәһлә тәшкилатларындакы идеја мүбаризәсиндән хәбәрдар иди. Марксын јәгин етдији кими, франсыз фәһләләринин сијаси тәчрүбәси чох бөјүк иди. Лакин онларын бејниндә мүхтәлиф сосиалист идејаларынын гарышдырылмасыны әкс етдирән һәрч-мәрчлик вә долашыглыг һөкм сүрүрдү. Франса сәнајесиндә хырда, јарымсәнәткар мүәссисәләринин үстүнлүјү үзүндән франсыз фәһлә синфинин сосиал тәркибиндә олан хүсусијјәт онун идеолокијасына тә'сир көстәрирди. 1830-чу илдә ири буржуазијанын хәјанәтини јәгин едән фәһләләр һәлә буржуа вә хырда буржуа республикачыларына инаныр вә сијаси чәһәтдән онларын ардынча кедирдиләр.

Парисдә Маркс истәр франсызларын, истәрсә дә алман мүһачирләринин фәһлә тәшкилатлары илә билаваситә әлагәјә кирди; онларын рәһбәрләри илә таныш олду, фәһлә јығынчагларына кедирди. Парисдән Алманијаја көндәрилән полис мә'луматларындан бириндә һәр базар күнү алман коммунистләринин јығынчаглары кечирилмәси вә бурада 100—200 нәфәрин иштирак етмәси хәбәр верилирди. Бу јығынчагларда чыхыш едәнләр сырасында Марксын да ады чәкилир. Маркс өз тәәс-

сураты һаггында 1844-чү илин августунда Фејербаха јазырды: «Сиз франсыз фәһләләринин јығынчагларындан бириндә иштирак етсәјдиниз, әмәјин тагәтдән салдығы бу адамларын бакир сафлығыны вә нәчиблијини јәгин едәрдиниз... Тарих бизим сивилизасијалы чәмијјәтин бу «барбарларындан» инсанын емансипасијасы үчүн әмәли үнсүр һазырлајыр»[1].

Маркс пролетарлашан алман мүһачир сәнәткарларынын 1837-чи илдә мејдана кәлиб тәкчә Парисдә дејил, Алманијада, Исвечрәдә, Инкилтәрәдә вә башга јерләрдә дә өз ичмалары олан тәшкилатынын — Әдаләтлиләр иттифагынын рәһбәрләри илә көрүшүрдү. Бу иттифаг франсыз кизли чәмијјәтләри илә, хүсусилә бланкист «Илин фәсилләри» чәмијјәти илә әлагәдар иди. Тәшкилатын үзвләри ичәрисиндә әввәлләр Бабөфүн вә онун шакирдләринин идејалары һөкм сүрүрдү, сонралар исә илк алман утопик коммунисти В. Вејтлингин бахышлары кениш јајылмышды.

Маркс Прудон илә дә јахындан таныш олду. Чох заман бүтүн кечә давам едән узун-узады мүбаһисәләрдә Маркс Прудона дүнја һаггында диалектик вә материалист бахышы тәлгин етмәк истәјирди. Маркс Блан вә Қабе илә дә шәхсән таныш иди.

Мүхтәлиф фәһлә тәшкилатлары илә әлагә сахлајан Маркс о заман бунлардан һеч биринә дахил олмамышды. О өзүнү сосиалист тәригәтләриндән һеч бири илә бағламаг истәмирди, чүнки онларын бахышларынын зәиф чәһәтләрини вә елмә зидд характерини ајдын дәрк едирди. Маркс пролетариата мөвчуд гурулушун көкүндән дәјишдирилмәси јолларыны вә васитәләрини көстәрән әсл елми ингилаби нәзәријјә һазырламағы, һәмчинин бу нәзәријјәни тәблиғ етмәји өз вәзифәси һесаб едирди. Бунунла о, һәмин дөврдәки фәһлә һәрәкаты иштиракчыларынын идеја сәвијјәсини јүксәлтмәк, тәригәт гапалылығындан вә биртәрәфлилијиндән азад олан ингилабчы тәшкилатларын, әсл пролетар тәшкилатларынын формалашмасына көмәк етмәк үмидиндә иди. Сонралар Марксын јаздығы кими, сөһбәт «һәр һансы утопик системи һәјата кечирмәкдән дејил, көзүмүз гаршысында чәмијјәтин ингилаби сурәтдә дәјишдирилмәси кими тарихи просесдә шүурлу иштирак етмәкдән кедирди»[2].

Марксын Парисдәки фәалијјәтинин бүтүн рәнкарәнклији бөјүк нәзәри ишлә, фәһлә һәрәкатынын өјрәнилмәси илә мәһдудлашмырды. О, франсыз радикал даирәләри илә, хүсусән «La Réforme» гәзети әтрафында групплашмыш хырда буржуа демократлары вә сосиалистләри илә, мүхтәлиф өлкәләрин ингилабчы даирәләринин Парисдә јашајан нүмајәндәләри илә кениш танышлыг јаратмышды. Маркс 1844-чү ил мартын

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 381.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 14-чү чилд, сәһ. 451.

ахырларында кечирилән бејнәлхалг демократлар банкетиндә иштирак етмишди.

Марксын Ванно күчәсиндәки мәнзилинә шаирләрдән Кеорг Һервег вә Һенрих Һејне, Әдаләтлиләр иттифагы Парис ичмаларынын рәһбәрләри К. Евербек вә К. Мөјрер, журналист Бернајс, рус ингилабчысы Бакунин вә бир чох башгалары кәлирдиләр. Рејн вилајәтинин сакинләриндән радикал әһвали-руһијјәли һәким Р. Данијелс вә публисист Һ. Бүркерс 1844-чү илин нојабрында Парисә кәлиб Маркслa көрүшмүшдүләр.

Маркс «Rheinische Zeitung»да әмәкдашлыг едән демократ шаир Һервег илә достлуг мүнасибәтләри сахлајырды. Маркс вә буржуа демократизми мөвгеләриндә дуран Һервег бу дөврдә артыг һәмфикир олмасалар да, Маркс ону Рукенин кобуд, мешшан һүчумларындан мүдафиә едирди.

Марксы бөјүк алман шаири Һенрих Һејне илә бөјүк вә дәрин достлуг телләри бағлајырды. Парисдә онлар тез-тез, бә'зән һәр күн көрүшүрдүләр. Һејне өз ше'рләрини Маркса вә онун арвадына охујурду; ахырынчынын рә'јини чох јүксәк гијмәтләндирирди. Бә'зән Маркс онун јаратдығы әсәрләрин илк редактору ролуну ојнајырды. Сонралар Марксын гызы Елеонора јазмышды ки, Һејне илә Маркс чох заман бу вә ја дикәр ше'р үзәриндә бирликдә ишләјир, мүкәммәл шәклә салана гәдәр ону сајсыз-һесабсыз мигдарда тәкрар едиб һәр сәтрини чилалајырдылар. Марксын тә'сири алтында Һејненин јарадычылығында сосиал мотивләр күчләнди вә тәсадүфи дејилдир ки, о өз поезијасынын зирвәси олан «Тохучулар» ше'рини вә «Алманија. Гыш нағылы» поемасыны мәһз бу заман јаратды. «Гыш нағылы»ны Маркс һәлә поема ајрыча нәшр һалында чыхмаздан әввәл мүәллифин она көндәрдији корректура вәрәгләри әсасында «Vorwärts! гәзетиндә чап етмишди.

Һәссас вә дәриндән мүтәәссир олан Һејне бәдхаһларын вә тәнгидчиләрин һүчумларына мә'руз галдығы һалларда Марксын евиндә өзүнә тәсәлли ахтарырды. Шаир өз кәнч достунун аиләсинә бағланмышды вә бу достунун дахили аләми шаирә һәгигәтән јахын иди. Бир дәфә Һејне она чох гијмәтли бир хидмәт көстәрди. Марксын 1844-чү ил мајын 1-дә анадан олан јарым јашлы гызы Женнидә көзләнилмәдән күчлү гычолма һаллары башланды. Евдә һамы — валидејнләр дә, дајә дә — лап чашыб галмышдылар, лакин мәһз бу заман онлара кәлмиш Һејне ишә гарышды. О, һејрәт едиләчәк бир сәбрлә, һәкимин кәлмәсини көзләмәдән, гыза ванна етди вә ону, онунла бирликдә исә бәрк горхуја дүшмүш әр-арвад Маркслары да нормал вәзијјәтә гајтарды.

Бу дөврдә Марксын Парисдәки достлары ичәрисиндә Һејне бәлкә дә ән јахын вә әзиз иди. Бу даһи шаир вә өз заманынын ән тәһсилли адамларындан бири илә үнсијјәт Маркса олдугча чох шеј верди. Әбәс дејилдир ки, сонралар Маркс Парисдән

сүркүн едиләчәји тәһлүкәси олдуғуну билдикдә Һејнејә јазмышды: «Бурада мәним видалашмалы олдуғум бүтүн адамлар ичәрисиндә Һејне илә ајрылыг мәним үчүнән ағырдыр. Мән чох истәрдим Сизи өзүмлә апарым»[1].

Һејне өзү дә өмрүнүн сон күнләринә гәдәр алим, ингилабчы, инсан Маркса ән дәрин еһтирамыны сахламышды. Һејне 1856-чы илдә, вәфат етмәздән бир аз әввәл, «алман коммунистләринин рәһбәрләри» һаггында јазаркән көстәрмишди ки, онлар «Алманијанын ән габилијјәтли зәкалары вә ән чошғун ирадәли адамларыдыр», «Алманијада јашамагда олан елә јеканә адамлардыр» ки, кәләчәк онлара мәхсусдур[2].

Парисдә оларкән Маркс рус мүһачирләриндән М. А. Бакунин, В. П. Боткин, Һертсенин досту Н. И. Сазонов вә башгалары илә таныш олду. О ән чох Бакунин илә көрүшүрдү. Онунла сөһбәтләриндә Маркс өз материалист вә коммунист бахышларыны шәрһ едәрәк, о заман дүнјакөрүшүндә сентиментал идеализм илә, өз дедијинә көрә, «инстинктив» сосиализми бирләшдирән Бакунинә бу истигамәтдә тә'сир көстәрмәјә чалышырды.

Марксын достлары онун аиләсиндә нәинки дост мүнасибәт, һәмчинин әсл јардым көрүрдүләр. Марксын бөјүк гызы Женни анасынын бу сөзләрини хатырлајырды ки, анасы өз тојундан аз сонра кичик бир вәрәсә пајы алмышды. Кәнч әр-арвад онлара чатан пулу мүчрүјә гојмушдулар. Еһтијачы олан достлары вә һәмфикирләри онлара гонаг кәләндә, онлар мүчрүнү ачыб столун үстүнә гојурмушлар вә орадан һәр кәс лазым олдуғу гәдәр пул көтүрә билирмиш.

Елми мәшғәләләр

Енкелсин көстәрдијинә көрә, Маркс Парисә көчдүкдән сонра «сијаси игтисады, Франса социалистләрини вә Франса тарихини гызғын шәкилдә өјрәнмәјә башламышды»[3]. Чох заман о, бир нечә күн далбадал китаб архасында әјләшир, анчаг јемәк вә гыса мүддәт јатмаг үчүн тәнәффүс едирмиш.

Маркс капитализмин вә онун зиддијјәтләринин инкишафынын дахили механикасыны, сијасәтлә игтисадијјатын гаршылыглы әлагәсини баша дүшмәјә чалышырды. Бу елми мәшғәләләрдә мүасир чәмијјәтин синфи мүбаризәси проблемләри мүһүм јер тутурду. Маркс Франса буржуа ингилабынын классик нүмунәләринә дөнә-дөнә мүрачиәт едирди. О, Франса тарихинин ән мүһүм дөврләриндән бирини — 1792—1793-чү илләр дөврүнү ән әсаслы сурәтдә өјрәнирди, ахы бу заман 1792-чи ил августун 10-да монархија девриликдән сонра буржуазијанын мө'тәдил тәбәгәләринин нүмајәндәләри олан жирондистләрлә радикал буржуа ингилабчылары олан јако-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 387.
[2] Бах: *Һ. Һејне.* Әсәрләринин там күллијјаты, М.—Л., 1937, 10-чу чилд, сәһ. 337.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 22-чи чилд, сәһ. 350.

бинләр арасында мүбаризә кенишләнмишди. Маркс Конвентин тарихини јазмаг нијјәтиндә иди вә хејли материал топламышды. О, јакобинләрин башчыларындан Робеспјерин, Сен-Жүстүн, Демуленин әсәрләрини өјрәнмиш, Конвентин үзвү, јакобин Левассөрүн хатирәләринин конспектини тутуб буна «Јакобинләрин жирондистләрлә мүбаризәси» башлығыны вермишди.

Марксын әдәби планларындан, көрүнүр, демократик даирәләрдә хәбәр тутмушдулар. 1845-чи илин гышында «Trier'sche Zeitung» Марксын Парисдән сүркүн олунмасындан бәһс едәрәк јазырды ки, о, харичә көчүр ки, «орада өз «Конвентин тарихи» әсәрини тамамласын». Марксын нијјәти һәјата кечмәди. Лакин Франса ингилабынын тарихини өјрәнәркән кәлдији нәтичәләрдән о, башга әсәрләриндә кениш истифадә етди. Нәзәрдә тутулан әсәр үчүн һазырлыг материаллары да һәдәрә кетмәди. Ән бөјүк ингилаби сарсынты дөврүндә Франсада синифләрин мүбаризәси тарихини Марксын өјрәнмәси, бу мүбаризәнин мадди зәминини, плебеј күтләләринин бу мүбаризәдә ролуну ајдынлашдырмасы онун тарих һаггында материалист анлајышы һазырламасына хејли дәрәчәдә көмәк етмишди.

Маркс синфи мүбаризәнин мәншәји, ганунаујғунлуглары вә формалары проблемләрини ишләјиб һазырламагла мәшғул оларкән Реставрасија дөврүнүн тарихчиләриндән Тјерринин, Минјөнүн, Кизонун әсәрләриндән истифадә етмишди. Буржуа тарихшүнаслығында бу чәрәјанын нүмајәндәләри, өз бахышларынын бүтүн мәһдудлуғуна бахмајараг, чәмијјәтин синифләрә бөлүндүјүнү вә буржуа чәмијјәтинин мејдана кәлмәсинә кәтириб чыхаран тарихи просесдә синфи мүбаризәнин мүһүм ролуну гәбул едирдиләр. Лакин онлар синифләрин мәншәјинин игтисади әсасларыны көрә билмәмишдиләр вә капитализм дөврүндә синфи мүбаризәнин әсл характерини анламамышдылар. Онларын әксинә олараг Марксы биринчи нөвбәдә чәмијјәтин синфи гурулушунун зәмини олараг онун игтисади гурулушу, дүнјанын өз дөврүндә мөвчуд олан игтисади мүнасибәтләринин тәбиәти марагландырырды, чүнки бу мүнасибәтләрин тәбиәти көз гаршысында төрәјән синфи мүнагишәләри баша дүшмәк үчүн бир ачар верирди. Марксын елми мәшғәләләриндә сијаси игтисад кет-кедә даһа бөјүк рол ојнамаға башлады.

Маркс Һекелин һүгуг фәлсәфәсини тәнгид етмәси просесиндә 1843-чү илин јајында belә бир нәтичәјә кәлди ки, «мүлки чәмијјәт» дејилән чәмијјәтин, јә'ни сосиал мүнасибәтләр мәчмусунун анатомијасыны сијаси игтисадда ахтармаг лазымдыр. Бу замандан та өмрүнүн ахырына гәдәр игтисади проблемләрин өјрәнилмәси Маркс үчүн онун елми тәдгигләринин башлыча истигамәти олур.

Парисдә Маркс бир чох игтисадчыларын: Смитин, Рикардонун, Сејин, Скарбекин, Чемс Миллин, Дестүт де Трасинин, Мак-Куллохун, Буакилберин вә башгаларынын әсәрләрини охумушду. Игтисади әсәрләрдән көтүрдүјү чохлу игтибасларын јанында чох заман өз шәрһләрини вә дүшүнчәләрини јазмышды. Бу гејдләрдән, хүсусилә Ч. Миллин «Сијаси игтисадын әсаслары» китабы барәсиндәки кениш гејдләриндән көрүнүр ки, буржуа сијаси игтисадындан Марксын узаглашмасы јеничә башланмыш олса да вә онун өз игтисади бахышлары һәлә лап илк формалашма мәрһәләсиндә олса да, о, буржуа игтисади нәзәријјәләринә чох тәнгиди јанашырды. Маркс буржуа сијаси игтисадынын әсас ејбини — тарихән мејдана кәлмиш вә кечичи олан капиталист мүнасибәтләрини куја «инсанын нәсибинә»[1] ујғун кәлән әзәли мүнасибәтләр кими шәрһ етмәсини ајдын көрмүшдү.

Капиталист игтисадијјаты вә онун үзәриндә јүксәлән буржуа чәмијјәти һаггында Марксын гејдләри өз дәринлији илә фәргләнирди. Бу гејдләрдә, доғрудур, һәлә рүшејм шәклиндә, истисмарчы гурулушун игтисади әсасларынын тәнгиди верилир, истеһсал васитәләри үзәриндә буржуа хүсуси мүлкијјәтинә хас олан зиддијјәтләр көстәрилирди.

Енкелсин «Deutsch-Französische Jahrbücher»дә чап едилән «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир гејдләр» әсәри Маркса чох дәрин тә'сир көстәрмишди. Маркс бу әсәри даһијанә әсәр һесаб едирди вә сонралар өз әсәрләриндә, хүсусән «Капитал»да буна дәфәләрлә истинад етмишди. О, Енкелсин әсәрини диггәтлә охумуш вә конспектини чыхармышды, ахы, бу әсәрдә илк дәфә олараг социализм мөвгеләриндән буржуа игтисад елминин вә буржуа ичтимаи гурулушунун тәнгиди верилмишди.

«1844-чү илин игтисади-фәлсәфи әлјазмалары»

Бу дөврдә Маркс өз ахтарышларынын нәтичәләрини бизә тамамланмамыш, гисмән дә гырыг-кәсик үч әлјазмасы шәклиндә кәлиб чатан әсәриндә шәрһ етмишди. Бу әлјазмалары «1844-чү илин игтисади-фәлсәфи әлјазмалары» ады илә мә'лумдур. Әлјазмалары һәмин илин апрел — август ајларында јазылмышды.

«Игтисади-фәлсәфи әлјазмалары»нда Марксын бу дөврдәки игтисади вә фәлсәфи бахышлары шәрһ едилир. Маркс мүгәддимәдә јазырды ки, о өз нәтичәләринә «сијаси игтисадын вичданлы тәнгиди шәкилдә өјрәнилмәсинә әсасланан там емпирик тәһлил јолу илә»[2] кәлмишдир. О өз гаршысына хүсуси мүлкијјәти вә мөвчуд сијаси игтисады кениш тәнгид етмәк мәгсәдини гојмушду.

[1] *К. Маркс.* Чемс Миллин «Сијаси игтисадын әсаслары» китабы барәсиндә гејдләр. «Вопросы философии», 1966, № 2, сәһ. 119.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Илк әсәрләриндән, сәһ. 519.

Маркс «Deutsch-Französische Jahrbücher»дә ирәли сүрдүјү белә бир фикри инкишаф етдирирди: инсанын емансипасијасы анҹаг о һалда мүмкүндүр ки, «мүлки ҹәмијјәт» көкүндән дәјишдирилсин, башга сөзлә десәк, капиталист истисмарчы гурулушу мәһв едилсин. Бурада күтләләрә, пролетариата мүраҹиәт дә ајдын ифадә едилмишдир. Мүәллифин сијаси рәғбәти тамамилә әмәк адамлары тәрәфиндәдир. О, мәһз Франса пролетарлары һаггында јазмышды ки, «онларын дилиндә инсан гардашлығы ибарә дејил, һәгигәтдир вә онларын зәһмәтдән кобудлашмыш сималарындан бизим үзүмүзә бәшәр нәҹабәти күлүр»[1]. О, «фәһләни тәнәззүлә вә машын сәвијјәсинә енмәјә мәһкум едән»[2] системи ифша едиб дамғалајыр.

Маркс буржуа сијаси игтисадына өз мүнасибәтини мүәјјән едәркән онун инкишафыны материалистҹәсинә изаһ едир. Маркс дејир ки, игтисади фикрин инкишафы нә исә бир мүтләг руһун һәрәкәти илә дејил, хүсуси мүлкијјәтин тарихи метаморфозлары илә бағлыдыр. Игтисади фикрин тарихи естафетиндә феодализмин дағылмасы вә бүтүн иҹтимаи-игтисади һәјат гурулушунун аддым-аддым капитала табе олмасы күзкүдә олдуғу кими өз әксини тапмышдыр. Сијаси игтисад һәр шејә гадир олан капиталын хидмәтчисинә, сијаси игтисадчылар исә «емпирик ишбазларын», јә'ни капиталистләрин елми виҹданына чеврилир. Истеһсал даирәсиндә реал дәјишикликләрин керчәк кедиши еләдир ки, капиталист ән нәһајәт торпаг мүлкијјәтчисинә галиб кәлир, јүксәк дәрәҹәдә инкишаф етмиш хүсуси мүлкијјәт «инкишаф етмәмиш» вә ја «јарымчыг хүсуси мүлкијјәтә»[3] үстүн кәлир.

Јалныз әкинчи әмәјини һәр ҹүр сәрвәтин субстансијасы һесаб едән физиократлардан фәргли олараг Смит вә Рикардонун үмумијјәтлә әмәји белә бир субстансија һесаб етмәси шәксиз ирәлијә доғру әһәмијјәтли аддым иди. Буна көрә дә Смитин вә Рикардонун «маарифли сијаси игтисады» Маркс тәрәфиндән һәмин елмин инкишафында ән јүксәк пиллә кими гијмәтләндирилирди, һәрчәнд о һәлә бурада һәмин игтисадчыларын башлыҹа наилијјәтини — онларын әмәк дәјәр нәзәријјәсини илк сыраја гојмурду. Лакин Маркс белә мүсбәт гијмәт вермәклә бәрабәр, буржуа игтисад елминин зәиф вә садәҹә мәддаһ руһлу ҹәһәтләрини дә кәскин тәнгид едирди.

Маркс сијаси игтисады «онун өјрәндији һәрәкәтин гаршылыглы әлагәсини» баша дүшмәмәкдә вә бунда иттиһам едирди ки, игтисади фактлары, һадисәләри вә просесләри сијаси игтисад адәтән бир-бириндән тәҹрид олунмуш шәкилдә, xариҹи гүввә вә ја ирадәнин тә'сири нәтиҹәси кими шәрһ едир. Бу, буржуа игтисад елминә хас олан метафизик методун һаглы

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Илк әсәрләриндән, сәһ. 607.
[2] Јенә орада, сәһ. 528.
[3] Јенә орада, сәһ. 579.

тәнгиди иди. Маркс буржуа игтисад елминин игтисади һадисәләрә метафизик, тарихә зидд шәкилдә јанашдығыны ајдынлашдырыб, капиталист керчәклијинин өзүндән асылылығыны — онун мәһдудлуғунун бу мәнбәјини ашкара чыхарараг, буржуа игтисад елми илә онун өзү тәрәфиндән јарадылан јени елм арасында сәдд гојмушду. О өз гаршысына хүсуси мүлкијјәт, мәнфәәтпәрәстлик, рәгабәт, инсанын дәјәри (әлбәттә, Маркс һәлә иш гүввәсинин дәјәри категоријасыны билмирди) вә онун гијмәтдән дүшмәси вә и. а. арасындакы мүһүм гаршылыглы әлагәни дәрк етмәк вәзифәсини гојмушду[1].

Маркс буржуа сијаси игтисады һаггында өз тәнгидинин әсас һиссәсини јадланма вә јадланмыш әмәк категоријасынын маһијјәтини ашкара чыхармагла верди. Һәм дә бурада о өз консепсијасыны гурмаг үчүн сијаси игтисадын өзү тәрәфиндән гәбул едилән «мүасир сијаси игтисад фактыны», јә'ни фәһләнин истеһсал етдији сәрвәт артдыгча, онун кет-кедә даһа чох јохсуллашмасыны башланғыч нөгтәси олараг көтүрмүшдү.

Өзлүјүндә «јадланма» термини Маркса гәдәр фәлсәфә әдәбијјатында кениш ишләдилирди. Һекел өзүндән јадланмыш руһ аләминдән бәһс едирди. Онун әсәриндә мүтләг идеја өзүнү тәбиәтдә, сонра да руһда — тарихдә вә тәфәккүрдә јадландырыр вә јенидән өзү өзүнә, «халис шүур ефиринә»[2] гајыдыр. Фејербах јадланманы инсан тәрәфиндән өз мүһүм «нөв хассәләрини», јә'ни бүтүн инсанларын сәчијјәви тәбии кејфијјәтләриндән ирәли кәлән үмуми хассәләринин јадланмасына мүнчәр едирди ки, бу заман инсан аллаһы јарадыр вә ону дүнјанын јарадычысына чевирир. Буна көрә дә јер үзүндә инсан өз әсл маһијјәтинә јабанчы олан фәрдијјәтчи һәјат тәрзи сүрмәјә мәчбур олур, мүвафиг «нөв» һәјаты исә јалныз дини фантазијада мөвчуд олур, халис хәјали бир һәјата чеврилир. Фејербах јадлашма проблеминә Һекелин вердији идеалист шәрһи рәдд етмәјә чалышараг, бу анлајышы абстракт инсанын тәбии кејфијјәтләринин јадлашмасына мүнчәр етмишди, буну абстракт һуманизм руһунда шәрһ едирди: о, һәмин проблемин сосиал мәзмунуну нәзәрдән гачырмышды.

Маркс лап әввәлдән инсанларын ичтимаи һәјатына мүрачиәт етмишди вә јадлашманы истеһсал васитәләри үзәриндәки хүсуси мүлкијјәтлә мүәјјән едилән бу һәјат шәраитиндән һасил едирди. О, јадлашманы, һәр шејдән әввәл, инсанларын сосиал әлагәләринин, сосиал үнсијјәтинин елә бир формасы кими шәрһ едирди ки, бурада онларын һәјат вә әмәк шәраити, онларын фәалијјәтинин нәтичәси вә бир-биринә мүнасибәтләри јабанчы вә дүшмән харичи гүввә кими гаршыја чыхыр. Онун анлајышында јадлашма хүсуси мүлкијјәт гурулушунун билаваситә нәтичәсидир. Игтисади саһәдәки јадлашма ичти-

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Илк әсәрләриндән, сәһ. 560.
[2] Бах: *Һекел.* Әсәрләри, М., 1959, IV чилд, сәһ. 262.

маи мүнасибәтләрин мүхтәлиф мадди даирәләриндә, нәтичә е'тибары илә исә һәмчинин мә'нәви даирәләриндә башга јадлашма формаларынын әсасыдыр. Башланғыч нөгтәси олараг реал керчәклији көтүрән Маркс бунунла да классик фәлсәфәнин вә онун тәглидчиләринин чағырдыглары «халис идејалар вурушуна»[1] дејил, јадлашманы доғуран, ону лабүд едән әдаләтсиз вә гејри-һуманист керчәклијә гаршы дөјүшләрә истигамәт көтүрүрдү. Проблемин артыг бу чүр гојулушунун өзүндә бу саһәдә Һекел вә Фејербах фәлсәфәсинин зәиф чәһәтләриндән јаха гуртармаг үнсүрләри вар иди. Бунунла бирликдә, капиталист истеһсал үсулунун ағлабатан, нормал олмасы вә әбәди характери һаггында буржуа сијаси игтисадынын башлыча тезиси әслиндә рәдд едилирди.

Маркс јадлашдырылмыш әмәк категоријасыны хүсусилә әтрафлы инкишаф етдирди. О гејд едирди ки, инсанын һәјат фәалијјәти вә онун шүурлу ичтимаи варлыг кими өзүнү тәсдиг етмәси, һәр шејдән әввәл предметләр аләмини әмәли сурәтдә јаратмасында, ичтимаи истеһсалда тәзаһүр едир. Фәһлә тәрәфиндән мәһсул истеһсалы фәһләнин өзүнүн предметләшмәсидир, истеһсал едилмиш предметин исә хүсуси мүлкијјәтин һөкмранлығы нәтичәсиндә итирилмәси әмәјин јадлашмасыдыр, зира шеј фәһләнин гаршысына «нә исә бир *јад варлыг* кими, истеһсалчыдан *асылы олмајан бир гүввә* кими»[2] чыхыр. Әмәјин мәһсуллары бунлары јарадана дејил, капитал саһиби олана чатыр. Мүәллиф капиталы өзкә әмәјинин мәһсулу үзәриндә хүсуси мүлкијјәт кими мүәјјән едир. Инсан өз әмәји илә, өз истеһсал фәалијјәти илә, истеһсал етмәјәнин истеһсал үзәриндә вә мәһсул үзәриндә һакимијјәтини доғурур. «Предметин мәнимсәнилмәси о дәрәчәдә јадлашма кими мејдана чыхыр ки, фәһлә нә гәдәр чох предмет истеһсал етсә, бир о гәдәр аз шејә саһиб ола билир вә бир о гәдәр күчлү дәрәчәдә өз мәһсулунун, капиталын һакимијјәти алтына дүшүр»[3]. Капиталын гүдрәти артдыгча, өз әлләриндән башга һеч бир предмети олмајан фәһлә кет-кедә даһа чох јохсуллашыр. Бир гүтбдә тәләбат вә онун өдәнилмәси васитәләри инчәләшдикчә, дикәр гүтбдә «тәләбатын тамамилә кобуд, абстракт бәситләшмәси» мејдана кәлир. Беләликлә, әмәјин јадлашдырылмасы артмагда олан әмлак бәрабәрсизлијиндә, әмәклә капитал арасындакы учурумун дәринләшмәсиндә ифадә олунур.

Капитализм шәраитиндә фәһлә үчүн әмәк шәраити вә әмәјин өзү бир лә'нәтдир, «онун маһијјәтинә мәхсус олмајан нә исә *харичи* бир шејдир»[4]. Капиталын һакимијјәти алтында муздлу фәһлә «өзүнү тәсдиг етмәк дејил, инкар едир, өзүнү

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 90.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Илк әсәрләриндән, сәһ. 560.
[3] Јенә орада, сәһ. 561.
[4] Јенә орада, сәһ. 563.

хошбәхт дејил, бәдбәхт һисс едир»[1], өз мә'нәви вә физики гүвәләрини инкишаф етдирмәк дејил, өз бәдәнини вә руһуну тагәтдән салыр, позуб корлајыр. Мадди не'мәтләр истеһсалчысы јаранмыш олан әмәк бөлкүсүнүн гулудур; о, һәмишәлик мүәјјән пешәјә бағланмышдыр. Фабрикдә, дәзкаһ башында вә и. а. фәһләнин әмәји ичбари характер дашыјыр — бу, «фәһләнин өзү өзүнү итирмәсидир». Фәһлә әслиндә анчаг јемәк, ичмәк вә и. а. кими халис һејвани функсијалары ичра етмәкдә өзүнү азад һисс едир. О, анчаг ишләмәдији заман «өзүндәдир», ишләдикдә исә артыг «өзүндә» дејилдир.

«Игтисади-фәлсәфи әлјазмалары»нда јадлашдырылмыш әмәк консепсијасы өз маһијјәтинә көрә өзкә муздлу әмәјини капиталын мәнимсәмәси һаггында марксизм нәзәријјәсинин рүшејм формасы, илкин формасыдыр, хејли сонралар Маркс тәрәфиндән «Капитал»да инкишаф етдирилиб елми сурәтдә әсасландырылмыш чох мүһүм идејаларын ескиз шәклиндә гејд едилмәси вә ембрион һалыдыр.

Инсанын өз әмәји мәһсулундан јадланмасы, инсанлар арасында мадди һәјат истеһсалы шәраитинин өзү тәрәфиндән јарадылан дүшмән экслији, Марксын фикринчә, һөкмән «нөв маһијјәтинин» чылызлашмасына, *«инсанын инсандан јадланмасына»*[2] кәтириб чыхарыр. Демәли, инсанлар арасында нормал вә инсан тәбиәтинә ујғун ичтимаи әлагәләр вә гаршылыглы мүнасибәтләр көһнә дини һәр һансы али дин формасынын әвәз етмәси јолу илә дејил, Фејербахын зәнн етдији кими, мәһәббәт тәблиғи јолу илә дејил, јалныз чәмијјәтин, мүлкијјәт мүнасибәтләринин көкүндән дәјишдирилмәси јолу илә бәрпа едилә биләр.

Хүсуси мүлкијјәт әмәјин јадланмасынын, јахуд өзү өзүнә јадланмасынын әсасы вә сәбәбидир. Дикәр тәрәфдән, хүсуси мүлкијјәт өзү дә онун нәтичәси олур. Әмәјин јадланмасы хүсуси мүлкијјәтин тәкрар истеһсалы кими бир нәтичә верир. Маркс хүсуси мүлкијјәти јадланмыш әмәјин мадди, јекунлашмыш ифадәси адландырырды[3]. Бурадан да фәһләләрин игтисади вә сијаси емансипасијасы үчүн зәрури вә башлыча шәрт олараг чәмијјәтин хүсуси мүлкијјәтдән емансипасијасы нәтичәси чыхарылырды, бу исә һәмчинин јадланманын тамамилә реал сурәтдә көтүрүлмәси демәкдир. Һәм дә Маркс гејд едирди ки, фәһләләрин азад едилмәси «үмумбәшәри емансипасијаны әһатә едир»[4].

«Игтисади-фәлсәфи әлјазмалары»нда чәмијјәтин коммунистчәсинә јенидән гурулмасы проблемини Маркс әсасән фәлсәфи сәпкидә нәзәрдән кечирирди. Һәм дә бурада о, ән'әнәви

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Илк әсәрләриндән, сәһ. 563.
[2] Јенә орада, сәһ. 567.
[3] Бах: јенә орада, сәһ. 571.
[4] Јенә орада, сәһ. 570.

фəлсəфи дилдə, чох заман Фејербахын фəлсəфəси дилиндə данышараг, коммунизми тамамилə һуманизмин ејни олан баша чатмыш натурализм, јахуд натурализмə бəрабəр олан баша чатмыш, реал һуманизм адландырырды. Бунунла белə бурада Маркс өз идеја сəлəфлəриндəн бүтөвлүкдə хејли ирəли кетмиш вə принсипчə јени бахышлар ирəли сүрмүшдү. Мүхтəлиф мүнасибəтлə о, *əсл* коммунизм һаггында өз бахышларыны шəрһ едиб көстəрмишди ки, əсл коммунизм хүсуси мүлкијјəтин, демəли, һəмчинин инсанын һəр чүр јадланмасы вə өзү өзүнə јадланмасынын, истəр игтисади мə'нада, истəрсə шүур даирəсиндə, хүсусəн дини чəһəтдəн јадланмасынын арадан галдырылмасынын əн јүксəк формасыдыр.

Маркс көстəрирди ки, тəбиəт елмлəринин инкишафы, сəнаједə тəчəссүм тапан əмəли тəбиəтшүнаслыг хүсуси мүлкијјəт зəмининдə, бир тəрəфдəн, игтисади сəрвəт, дикəр тəрəфдəн, игтисади јохсуллуг јаранмасына кəтириб чыхарыр. Коммунизм зəмининдə исə бунлар инсан тəбиəти зəнкинлијинин өзүнү тамамилə көстəрмəси үчүн вə инсан тəлəбатынын өзүнүн зəнкинлəшмəси үчүн шəраит јарадыр. Маркс коммунизм һаггында онун мəзмунуну тəһриф едəн вə коммунизм идејасынын өзүнү нүфуздан салан əввəлки вə јетишмəмиш тəсəввүрлəрдəн фəргли олараг гејд едир ки, јалныз инсанла тəбиəт, инсанла инсан арасындакы зиддијјəтлəри арадан галдыран, инсанын һисслəрини инсанилəшдирəн, бунлары инсанын ичтимаи вə тəбии маһијјəтинə ујғунлашдыран, *«зəнкин вə һəртəрəфли, бүтүн өз һисслəри вə гаврајышлары чəһəтдəн дəрин»*[1] инсан истеһсал едəн ичтимаи гајда коммунизм адландырыла билəр. Белəликлə, Маркс кəлəчəк чəмијјəти бəшəријјəт тарихиндə əн јүксəк һуманист принсиплəрə ујғун бир пиллə кими нəзəрдəн кечирир; бу пиллə инсан шəхсијјəтинин тəрəггисинə, онун мадди вə мə'нəви тəлəблəринин һəртəрəфли өдəнилмəсинə, шəхси мəнафе илə ичтимаи мəнафејин аһəнкдар сурəтдə бирлəшмəсинə кəтириб чыхарыр.

Маркс утопик коммунизмин мүхтəлиф чəрəјанларына хас олан бəрабəрлəшдиричилик мејллəрини өз əсəриндə кəскин сурəтдə пислəмишди. О, бунларын хүсуси мүлкијјəт вə əмлак бəрабəрсизлији һөкмранлығына гаршы тарихəн шəртлəнмиш е'тираз формасы кими əһəмијјəтини гəбул едəрəк, бунлары кəлəчəк үчүн бир идеал кими рəдд етмишди. Маркс бəрабəрлəшдиричи коммунизми инсан шəхсијјəтини инкар едəн, таразлашма тəблиғ едəн кобуд, дүшүнүлмəмиш коммунизм адландырыр. Онун принсиплəриндəн бири «*јохсул* вə тəлəбатсыз инсанын *гејри-тəбии* садəлијинə»[2] гајытмагдыр. Бу, əслиндə һəгиги коммунизмə гаршы истеһзадыр.

[1] *К. Маркс* вə *Ф. Енкелс.* Илк əсəрлəриндəн, сəһ. 594.
[2] Јенə орада, сəһ. 587.

Марксын әгидәсинә көрә, коммунизмин гәләбәси хүсуси мүлкиjјәтә әсасланан гурулуш дахилиндә һазырланыр. Лакин бу гәләбәни тә'мин етмәк үчүн нәзәри шүур кифајәт дејилдир. «Хүсуси мүлкиjјәт *идејасыны* мәһв етмәк үчүн коммунизм *идејасы* тамамилә кифајәтдир. Реал керчәкликдә хүсуси мүлкиjјәти мәһв етмәк үчүн исә *керчәк* коммунист фәалиjјәти тәләб олунур»[1]. Беләликлә, Маркс коммунист ингилабынын һәјата кечирилмәси васитәси олараг кениш күтләләрин ингилаби мүбаризәсинин зәрурилиjини гејд едир.

Фәлсәфи сәпкидә Маркс һәр шејдән әввәл беләә бир суала чаваб вермәјә чалышырды: «...Бәс биз Һекел *диалектикасы* илә нә кими гаршылыглы мүнасибәтләрдәјик?»[2]. Һекел фәлсәфәсинин тәнгиди тәһлили әсәрин башлыча мәгсәдләриндән бири, хүсуси, ахырынчы фәслин мөвзусу олду. «Игтисади-фәлсәфи әлјазмалары»нда һекелчилиjин, хүсусилә «Руһун феноменолокиjасы»нын кениш вә кифајәт гәдәр јеткин тәнгиди верилмишдир. Маркс Фејербахын мүсбәт тәчрүбәсиндән вә кәшфләриндән истифадә едиб, ардычыл материализм мөвгеләриндән Һекел фәлсәфәсинин дәрин тәһлилини верир. Маркс бу фәлсәфәнин ингилаби чәһәти илә мүһафизәкар чәһәти арасында ајдын фәрг гоја билмишдир. О һәмин фәлсәфәнин идеализмини гәти сурәтдә рәдд едиб, Һекелдә абстраксија формаларынын вә тәфәккүр формаларынын керчәкликдән ајры дүшдүјүнү көстәрир вә гејд едир ки, «мүтләг идеја өзлүјүндә бир һечдир, јалныз *тәбиәт* нә исә бир шејдир»[3]. Маркс јадланма категориjасынын материалист шәрһи чәрчивәсиндә «Һекел диалектикасынын *мүсбәт* моментләрини»[4] јадланманын инкишафы вә көтүрүлмәси просеси һаггында Һекелин абстракт идеалист формада ифадә едилсә дә, сәмәрәли олан фикирләрини нәзәрдән кечирмиш вә гиjмәтләндирмишди.

Фејербаха вәчдли мүнасибәтинә бахмајараг, Маркс ичтимаи истеһсалы, ичтимаи практиканы өн сыраја чәкмишди. Бүтүн өз шәрһиндә о, инсанлар арасындакы мүнасибәтләрдә јалныз тәбии әлагәләр көрән, нөв'и-бәшәр анлајышыны јалныз инсанла тәбиәтин тәбии вәһдәти кими шәрһ едән Фејербахын консепсиjасындан хејли ирәли кетмиш вә ону рәдд етмишди.

Маркс инсанлар арасындакы мүнасибәтләрин формалашмасына ичтимаи мүһитин һәлледичи тә'сирини гәбул етмәјә әсасланырды. О, әслиндә сүбут етмишди ки, чәмиjјәтдәки мүнасибәтләри мүәjјән едән шәртләр, јә'ни мадди һәјат истеһсалы шәраити дәјишилмәз галдыгча, чәмиjјәтдәки бу мүнасибәтләрин јахшылашмаға доғру һәр һансы шәкилдә дәјишиләчәјини көзләмәк әбәсдир.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Илк әсәрләриндән, сәһ. 606.
[2] Јенә орада, сәһ. 621.
[3] Јенә орада, сәһ. 639.
[4] Јенә орада, сәһ. 636.

Беләликлә, Марксын әлјазмалары, терминолокија чәһәтдән һәлә гејри-адекват формада олса да, диалектик вә тарихи материализмин бир сыра чох мүһүм мүддәаларынын формалашмасында мүәјјән мәрһәләни әкс етдирирди. «1844-чү илин игтисади-фәлсәфи әлјазмалары» Марксын ахтарышларынын кенишлијини, буржуа ичтимаи елмләрини мүвәффәгијјәтлә тәнгид етмәк вә ичтимаи һадисәләри тәһлил етмәк үчүн чох бөјүк әһәмијјәти олан материалист диалектика методунун јарадылмасы просесиндә онун сә'јләрини көстәрир.

«Vorwärts!» гәзетиндә әмәкдашлыг

Маркс өз мәтбу органынын бурахылмасыны давам етдирмәк үмидләрини итирдикдән сонра башга нәшрләрин сәһифәләриндә мәтбу чыхышлар үчүн имканлар ахтармаға башлады. Тезликлә онун үчүн вә «Deutsch-Französische Jahrbücher»ин башга кечмиш әмәкдашлары үчүн мүһачир «Vorwärts!» гәзетиндә чап олунмаг имканы јаранды.

Бу гәзет 1844-чү илин әввәлләриндән е'тибарән Парисдә зирәк алман тачири Һенрих Бөрнштејн тәрәфиндән нәшр едилирди вә о, редакторлуға исте'фада олан Пруссија забити Адалберт Борнштедти чәлб етмишди, сонралар исә ајдын олмушду ки, бу адам Пруссија вә Австрија полисинин кизли часусу имиш. «Vorwärts!» һәфтәдә 2 дәфә чыхырды. Әввәлләр онун сијаси мәсләки чох мө'тәдил иди. Гәзет «Deutsch-Französische Jahrbücher»ин чыхмасыны ачы һүчумларла гаршылајыб, орада чап едилән мәгаләләрин мүәллифләрини «коммунист јығыны» адландырмышды. 1844-чү илин мајында редактор вәзифәсинә радикал Карл Лүдвиг Бернајсын кәлмәси илә вәзијјәт дәјишилди. Маркс илә достлуг едән тәһсилли вә ингилаби әһвали-руһијјәли бу публисист гәзетә—нашир Бөрнштејнин мүгавимәтинә бахмајараг — демократик истигамәт верә билди. Бу исә гәзетдә Марксын әмәкдашлығы үчүн имкан јаратды. Бурада Һејне, Һервег, Евербек, Бакунин, Бүркерс, Руке вә башгаларынын әсәрләри дә чап олунмаға башлады.

Һәр һәфтә кечирилән редаксија мүшавирәләриндә о гәдәр чошғун мүбаһисәләр олурду ки, гәзетин редакторларындан биринин хатырладығы кими, пәнчәрәләри ачмаг мүмкүн дејилди, јохса гызғын һај-күјүн сәбәбини билмәк үчүн күчәдә чамаат топлашарды. Башлыча мүбаһисәләр Маркс илә Руке арасында олурду. Маркс галиб кәлди вә 1844-чү илин јајындан е'тибарән гәзетин хәттинә кетдикчә даһа чох тә'сир көстәрмәјә башлады. Сонралар Енкелсин јаздығы кими, Марксын тә'сири алтында гәзет «о заманкы алман мүтләгијјәтинин вә јаланчы конститусијачылығын мискинлијини ачы-ачы лаға гојмаға»[1] башлады.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 22-чи чилд, сәһ. 350, 353.

Vorwärts!»дакы јери әһвали-руһијјә буржуа мәтбуаты тәрәфиндән һисс едилмәмиш галмады. Штутгартда чыхан «Schwäbischer Merkur» гәзети хәбәр верирди ки, «Vorwärts!» редаксијасында «ифрат радикал партија» үстүн кәлмишдир. Алман демократ журналисти А. Вејл Һамбургда чыхан «Telegraph für Deutschland» журналынын ијул нөмрәсиндә јазырды: «Инди Маркс илә Руке бир-бириндән һәмишәлик узаглашмышлар, бу исә јахшыдыр. Маркс вә онун силаһдашлары һәлә мүһүм ишләр көрәчәкләр, чүнки онлар кәнч вә истеʼдадлыдырлар...».

«Vorwärts!» гәзетиндә Марксын рәһбәр ролу тәкчә онун үмуми хәттиндә өзүнү көстәрмирди; бир сыра мәгаләләрдә дә Маркс идејаларынын, хүсусилә «Игтисади-фәлсәфи әлјазмалары»нда инкишаф етдирилән идејаларын билаваситә тәʼсири дујулурду. О заманлар Маркс илә таныш олмаға чан атан Вејтлинг 1844-чү илин октјабрында Лондондан она јазмышды: «Зәннимчә, Сизи «Форвертс»дә чап едилән бир нечә мәгаләдән, бунларын руһуну Сизин барәниздә мәнә дејиләнләрлә мүгајисә едиб танымышам...»[1].

Маркс илә Руке арасындакы зиддијјәтләр тезликлә ачыг мүбаһисә шәкли алды. 1844-чү илин ијунунда Силезијада дөзүлмәз истисмара вә диләнчи пајы гәдәр аз әмәк һаггына гаршы еʼтираз едән тохучуларын үсјаны баш верди. Бу, алман пролетариатынын бүтүн Алманијада әкс-сәда доғуран илк ачыг чыхышы иди. 1844-чү илин ијун — ијул ајларында фәһләләрин тәʼтил вә чыхышларынын далғасы Баваријадан Шәрги Пруссијаја гәдәр һәр јери бүрүдү; Һабсбурглар империјасына табе олан Чехијада чидди фәһлә иғтишашлары олду. Алман буржуазијасы тәшвишлә еʼтираф етмәјә мәчбур олду ки, тәкчә Инкилтәрәдә вә Франсада дејил, алман дөвләтләриндә дә пролетариат өзүнүн мөвчуд олдуғуну вә өз тәләбләрини зәһмли сәслә вә гәти шәкилдә билдирмишдир. Горхуја дүшмүш буржуа мәтбуаты јазырды ки, «тохучуларын үсјаны капиталистләри пролетариатдан нә гәдәр дәрин бир учурумун ајырдығыны көстәрир»[2].

Үсјан һаггында Рукенин рәʼји буржуа публисисти үчүн типик олан бир рәј иди. Руке «Vorwärts!» гәзетиндә «Пруссијалы» тәхәллүсү илә чап етдирдији мәгаләсиндә иддиа едирди ки, Силезија һадисәләри «сијаси руһу» олмајан мәʼнасыз вә сәмәрәсиз бир гијам иди. О, пролетариатын мүстәгил чыхышына кәскин мәнфи мүнасибәт бәсләмишди.

Маркс Рукенин бу чыхышына һәмин гәзетин 1844-чү ил 7 вә 10 август тарихли нөмрәләринин сүтунларында чаваб верди. Онун чавабы белә бир ад дашыјырды: ««Пруссијалы»нын

[1] *В. Вејтлинг.* Аһәнкдарлыг вә азадлыг тәʼминаты. М.—Л., 1962, сәһ. 533.
[2] Бу китабдан ситат кәтирилир: *С. Б. Кан.* Силезија тохучуларынын ики үсјаны. М.—Л., 1948, сәһ. 363

«Пруссија кралы вә сосиал ислаһат» мәгаләси барәсиндә тәнгиди гејдләр». Маркс бу әсәриндә Рукенин әксинә олараг, һәр шејдән әввәл, Силезија үсјанынын чох бөјүк әһәмијјәтини гејд етди. Бу үсјанда о, алман фәһләләринин синфи шүурунун јүксәлмәси тәзаһүрүнү, хүсуси мүлкијјәт чәмијјәтинә өзләринин әсаслы сурәтдә әкс олдугларыны анламаға башладыгларыны көрмүшдү. Маркс Силезија үсјанына чәмијјәтин ингилаби дәјишдиричиси олан фәһлә синфиндә гүдрәтли потенсијаллар олдуғуну көстәрән әламәтдар нишанәләрдән бири кими бахырды.

Пролетариатын чыхышы вә бу мүнасибәтлә Рукенин мешшан нәсиһәтчилији Марксы фәһлә синфинин үмумдүнја-тарихи вәзифәси һаггында онда формалашмагда олан идејанын бә'зи чәһәтләрини конкретләшдирмәјә, дүнјаны сосиалистчәсинә јениләшдирмәк јоллары проблемини даһа дәриндән дүшүнмәјә сөвг етди. Сосиал мәсәләни пролетар күтләләринин дејил, сијаси һакимијјәтин, дөвләтин, хүсусилә дә Пруссија монархијасынын һәлл етмәли олдуғуну е'лан едән Рукенин әксинә олараг, Маркс мөвчуд дөвләт системләри нүмајәндәләринин тәшәббүсү илә әсаслы ичтимаи дәјишиклик јаратмағын вә зәһмәткешләрин сосиал мүсибәтләрини ләғв етмәјин мүмкүн олмасы фикрини гәти сурәтдә рәдд етди. О белә бир нәтичәјә кәлди ки, хүсуси мүлкијјәтин төрәтдији сәфаләти мөвчуд гурулуш чәрчивәси дахилиндә һеч бир ислаһатла, һеч бир дөвләт мүдахиләси илә мәһв етмәк мүмкүн дејилдир.

Күтләләрин, пролетариатын ингилаби фәалијјәти олмадан, ингилаб олмадан јени чәмијјәтә кечмәјин мүмкүн олмамасы һаггында артыг «Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнгидинә даир. Кириш» әсәриндә вә «Игтисади-фәлсәфи әлјазмалары»нда сөјләдији фикрини инкишаф етдирәрәк Маркс бу мәгаләсиндә чох бөјүк әһәмијјәти олан белә бир мүддәа ирәли сүрмүшдү: ингилабда онун сијаси чәһәти — мөвчуд һакимијјәтин деврилмәси — илә сосиал чәһәти — көһнә ичтимаи мүнасибәтләрин дағыдылмасы — бир-бири илә гырылмаз сурәтдә бағлы вә гаршылыглы сурәтдә әлагәдардыр. «Һәр бир ингилаб *көһнә чәмијјәти* дағыдыр вә буна көрә о, сосиал ингилабдыр. Һәр бир ингилаб *көһнә һакимијјәти* девирир вә буна көрә о, *сијаси* характер дашыјыр»[1]. Беләликлә, бурада Маркс сијаси һакимијјәти пролетариатын әлә алмасынын зәурурилијини гәбул етмәјә олдугча јахынлашыр.

Тарихи көрүш

1844-чү ил августун ахырларында Инкилтәрәдән Алманијаја гајыдан Енкелс Парисдә Марксын јанына кәлди. О, Парисдә галдығы он күн әрзиндә Маркс ондан демәк олар ајрылмырды. Һәр күн кечирилән ачыг сөһбәтләр онларын там фикир бирлијини,

[1] *К. Маркс вә Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 448.

нәзәријјә вә практика саһәсиндә бүтүн мәсәләләрдә онларын нөгтеји-нәзәрләринин бир-биринә ујғун кәлдијини ашкара чыхартды. Енкелс јазырды: «1844-чү илин јајында мән Парисдә Маркс илә көрүшдүјүм заман бүтүн нәзәри саһәләрдә бизим там разылығымыз мејдана чыхды вә о замандан е'тибарән биз биркә ишләмәјә башладыг»[1]. Идеја һәмрә'јлији онларда бир-биринә рәғбәт јаранмасы илә тамамланды. Маркс илә Енкелс дост олдулар вә бүтүн кәләчәк фәалијјәтләри саһәсиндә әмәкдашлыг барәсиндә разылыға кәлдиләр. Онлар өз планлары барәсиндә сөһбәт етдиләр вә бирликдә чыхыш етмәк гәрарына кәлдиләр. Хүсусилә Марксын сијаси игтисада даир китаб јазмаг нијјәтини Енкелс тамамилә бәјәнди.

Маркс өз јени достуну «Vorwärts!» гәзетиндә әмәкдашлыға чәлб етди. Марксын сајәсиндә Енкелс франсыз фәһлә һәрәкаты хадимләри илә вә бир сыра ингилабчы мүһачирләрлә, о чүмләдән Бакунин илә таныш олду. Онлар франсыз сосиалистләринин вә коммунистләринин јығынчагларына бирликдә кедирдиләр. Енкелс вәтәнә гајытдығы заман достларын арасында бүтүн кәләчәк аддымлары барәсиндә бир-биринә мә'лумат вермәк һаггында мөһкәм разылыг вар иди. Бу вахтдан е'тибарән онлар мүнтәзәм сурәтдә мәктублашырдылар.

1844-чү илин пајызында Маркс илә Енкелсин Парисдә көрүшү онларын мисилсиз јарадычы әмәкдашлығынын башланғычы олду. В. И. Ленин јазырды: «Гәдим рәвајәтләрдә мүхтәлиф тә'сирли достлуг нүмунәләриндән данышылыр. Авропа пролетариаты дејә биләр ки, онун елмини, инсан достлуғуна даир ән тә'сирли гәдим рәвајәтләрдәкиндән даһа сәмими бир достлугла јашамыш олан ики алим вә мүбариз јаратмышдыр»[2].

Кәнч һекелчиләрә гаршы Енкелс илә бирликдә чыхыш етмәјә һазырлыг

Енкелс Парисә кәлдији заман Марксын артыг кәнч һекелчиләрә гаршы јөнәлдилмиш әсәр јазмаг нијјәти јетишмишди. Һәлә «Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнгидинә даир. Кириш» адлы мәгаләсиндә о, алман мүртәче гајдаларына гаршы мүбаризәдә фәлсәфә саһәсиндән ирәли кетмәјән «нәзәри партијаны» ачыг писләмишди. Маркс јазырды: «Биз бу партијанын даһа әтрафлы тәсвирини вермәјә бир дә гајытмаг һүгугуну сахлајырыг»[3]. «1844-чү илин игтисади-фәлсәфи әлјазмалары»на мүгәддимәдә Маркс «көһнә *фәлсәфи* вә хүсусилә *һекелчи транссендентлијин* чылызлашыб *теоложи карикатура* шәкли алмыш тамамланмасы вә нәтичәси»[4] олан кәнч һекелчиләрдән идејача ајрылмағын зәрурилији мәсәләсини

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 21-чи чилд, сәһ. 220.
[2] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 13.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 421.
[4] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Илк әсәрләриндән, сәһ. 522.

ачыгча гојмушду. Маркс Бауерин әлејһинә чыхмаг нијјәтини 1844-чү ил августун әввәлләриндә Фејербаха билдирмишди.

Енкелс Парисдә оларкән ајдынлашды ки, о, кәнч һекелчиләр барәсиндә Марксын бахышларына тамамилә шәрикдир. Маркс она Бауер гардашлары әлејһинә бирликдә китабча јазмағы тәклиф етди. Дәрһал ишә башладылар. Енкелс һәлә Парисдә оларкән тәгрибән бир јарым чап вәрәги һәчминдә өз һиссәсини јазды, Маркс исә достунун Алманијаја кетмәсиндән сонра да — 1844-чү илин сентјабр — нојабр ајлары әрзиндә иши давам етдирди.

Маркс вә Енкелс үчүн кәнч һекелчиләрин ачыг тәнгид едилмәси зәрурәти бир сыра мүлаһизәләрдән ирәли кәлирди. Онлар баша дүшүрдүләр ки, елми пролетар дүнјакөрүшүнүн һазырланмасы јалныз јабанчы идеја чәрәјанларындан даим узаглашмаг просесиндә мүмкүндүр. Дикәр тәрәфдән, кәнч һекелчиләр өзләри дә, хүсусилә Бауер гардашлары әтрафында груплашан Берлин кәнч һекелчиләри чох дәјишилмишдиләр. Онлары радикал буржуазијанын идеологлары едән өз демократик әгидәләриндән әл чәкмиш кәнч һекелчи лидерләр бир чох чәһәтдән сағa тәкамүл етмишдиләр. Бунлар артыг динә вә Пруссија дөвләтинә гаршы мүбаризәдә әввәлки мүттәфигләр дејилдиләр. Инди онлар «күтләни» тәкәббүрлә пислəјән, ону фәалијјәтсиз вә сүст бир шеј кими, тәрәгги јолунда манеә кими нәзәрдән кечирән анархист зијалылар групундан ибарәт идиләр. Бауер гардашларынын фикринчә, тәрәгги үчүн јеканә һәрәкәтверичи амил «тәнгиди тәнгид» иди, һәм дә онлар һесаб едирдиләр ки, бунун тәчәссүмү онлар өзләридирләр.

Кәнч һекелчиләр 1843—1844-чү илләрдә Б. Бауер тәрәфиндән Шарлоттенбургда бурахылан өзләринин «Allgemeine Literatur-Zeitung» адлы ајлыг мәчмуәсинин сәһифәләриндә өз кечмиш мүхалифәтчи әһвали-руһијјәләриндән ачыгча әл чәкирдиләр. Б. Бауерин һәмин нәшрин сәккизинчи бурахылышында дәрч едилән «1842-чи ил» адлы мәгаләсиндә мүәллиф «Rheinische Zeitung»да өз ифадәсини тапан «1842-чи ил радикализминдән» ачыгча узаглашырды. Бауер ачыгча Маркса, Енкелсә вә коммунизмин дикәр алман тәрәфдарларына ишарә едәрәк, өз мөвгејини «социализмдә јени бир сөз тапдығына инананларын» бахышларына гаршы гојмушду. О, сијасәтә өз ашкар лагејд мүнасибәтини билдирәрәк дејирди ки, тәнгид даһа сијаси тәнгид дејилдир. Буржуа ингилабына доғру кедән Алманија шәраитиндә белә бир нөгтеји-нәзәр хүсусилә зәрәрли иди, чүнки бу нөгтеји-нәзәр мөвчуд јарымфеодал мүтләгијјәт идарә үсулу үзәриндә гәләбәни тә'мин едә биләчәк јеканә гүввә олан фәһлә синфинин, кениш халг күтләләринин ингилаби фәалијјәтинә лагејдлик көстәрирди.

Бауерин «Allgemeine Literatur-Zeitung»а вердији истигамәт иртичa үчүн ачыгча фајдалы иди. Гәзет үзәриндә сензура нәзарәтини ичра едән һөкумәт мә'мурунун рә'ји бу чәһәтдән сәчијјәвидир. О јазырды: «Бауерләр мәни һәгигәтән севиндирирләр, онлар сензура тә'лиматына чох көзәл ујғунлашмышлар». Бунун әксинә олараг, демократик мәтбуат Бауерләрин мејлләрини кәскин сурәтдә писләмишди.

Субјективист бахышлар тәблиғ едән кәнч һекелчиләр иддиа едирдиләр ки, — онларын фәлсәфәсинин мүртәче сосиал мә'насы да објектив сурәтдә бунда иди — шүурда һәр һансы зиддијјәтин арадан галдырылмасы бунун керчәкликдә арадан галдырылмасынын ејнидир. Марксын дедији кими, онлар *«реал, објектив, мәндән кәнарда* мөвчуд олан силсиләләри *анчаг идеал,* анчаг *субјектив,* анчаг *мәндә* мөвчуд олан силсиләләрә чевирмәји»[1] өјрәнмишләр.

Марксын вә Енкелсин гаршысында кәнч һекелчиләрин сахта радикализмини ифша етмәк вә «тәнгиди тәнгидин» әксинә олараг өз материалист вә коммунист бахышларыны шәрһ етмәк вәзифәси дурду.

Марксын көрдүјү иш просесиндә Бауерләрә гаршы нәзәрдә тутулан кичик бир китабча бөјүјүб 20 чап вәрәгиндән артыг ири һәчмли бир китаб шәклини алды. Бурада Маркс «1844-чү илин игтисади-фәлсәфи әлјазмалары»нда, буржуа игтисадчыларынын китабларындан көтүрдүјү игтибасларда вә Конвентин тарихинә даир һазырлыг әсәрләриндә олан бә'зи идејалардан вә материаллардан истифадә етди. Буна әлавә олараг о, инкилис вә франсыз материалистләриндән Беконун, Локкун, Һоббсын, Һелветсинин вә башгаларынын әсәрләрини хүсуси олараг өјрәнди. Енкелс әсәрин һәчмчә хејли кенишләнмәси хәбәрини алдыгда, Маркса јазмышды: «Бу јахшыдыр, һеч олмазса, башга һалда һәлә узун мүддәт сәнин јазы столунда гала биләчәк шејләрин чоху мејдана чыхар»[2].

Китабын әлјазмасы үзәриндә иш 1844-чү ил нојабрын ахырларында баша чатды, лакин артыг сентјабрын ахырларында — октјабрын әввәлләриндә алман мәтбуатында белә хәбәрләр мејдана чыхды ки, Маркс Бауер гардашларына гаршы «Тәнгиди тәнгидин тәнгиди» ады илә бир китабча һазырлајыр вә бурада «тәнгиди тәнгид» «тамамилә мәһв едилмәлидир»[3]. Маркс китабы Сүрихдә Ј. Фрөбелин нәшријјатында чап етдирмәк истәјирди, лакин Фрөбелин шәрики олан Руке нәзәрдә тутулан разылығы позду. Онда Маркс Парисдә нашир тапмаға чалышды, лакин бурада да онун ахтарышлары мүвәффәгијјәтлә нәтичәләнмәди. Китаб 1845-чи ил февралын ахырларында Франкфурт-Мајнда «Мүгәддәс аилә, јахуд Тән-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 90.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 17.
[3] «Frankfurter Ober-Postamts-Zeitung», 14. X. 1844.

гиди тәнгидин тәнгиди. Бруно Бауерә вә компанијасына гаршы» ады илә чапдан чыхды.

«Мүгәддәс аилә»

«Мүгәддәс аилә» башлыча олараг фәлсәфи мәзмунлу әсәрдир. Бу әсәрдә фәлсәфәнин бир чох ән мүһүм проблемләринин материалист шәрһи верилир, бу әсәр јени дүнјакөрүшүнүн фәлсәфи әлејһдарларына гаршы мүбариз чыхышдыр. Әсәрдә кәнч һекелчиләрин субјектив идеализминин тәнгиди хејли јер тутур. Кәнч һекелчиләрин фәлсәфәси классик алман идеализминин бүтүн нөгсанларыны писләшдирилмиш шәкилдә, чох заман ејбәчәр шәкилдә өзүндә топладығына көрә, кәнч һекелчиләрин Маркс вә Енкелс тәрәфиндән тәнгиди әслиндә бүтөвлүкдә идеализмин, онун методунун, орада диалектиканын алдығы тәһриф едилмиш форманын тәнгиди иди. Бу тәнгид ардычыл материализм мөвгеләриндән едилирди. «Мүгәддәс аилә»нин мүәллифләри мәнлик шүуру гаршысында кәнч һекелчиләрин пәрәстишини лаға гојараг јазырдылар ки, «тәнгиди тәнгидчи... һеч чүр хәјалына кәтирә билмир ки, *шүурла варлығын* бир-бириндән фәргләндији бир аләм мөвчуддур, — елә бир аләм мөвчуддур ки, мән онун анчаг фикри мөвчудлуғуну арадан галдырдығым һалда, о јенә әввәлки кими мөвчуд олмагда давам едир»[1].

«Мүгәддәс аилә»дә Маркс илк дәфә олараг XVII әсрин — XIX әсрин биринчи јарысынын фәлсәфәси тарихинин материализм нөгтеји-нәзәриндән тәһлилини верди: о бу фәлсәфәни фәлсәфәдә ики әсас чәрәјанын—материализм илә идеализмин мүбаризәси нөгтеји-нәзәриндән арашдырырды. Маркс материализм идејаларынын утопик сосиализм вә коммунизм идејалары илә дахили әлагәсини, һәмчинин материализм тарихинин тәбиәтшүнаслығын инкишафы илә әлагәсини хүсусилә гејд етди.

Лакин Маркс фәлсәфә тарихиндә материализмин чох бөјүк мүтәрәгги әһәмијјәтини гәбул етсә дә, өз бахышларыны өзүндән әввәлки материалист философларын бахышлары илә ејниләшдирмирди. О, диалектик методун бүтүн наилијјәтләри илә зәнкинләшдирилмиш јени материализмин — диалектик материализмин әсасларыны гојур.

«Мүгәддәс аилә»нин мүәллифләри диалектикаја мадди аләмин инкишафынын өз објектив просесләринин тәфәккүрдә екс олунан ајрылмаз хассәси кими бахырлар. Буна көрә дә «Мүгәддәс аилә»дә ичтимаи һадисәләр бунларын диалектик һәрәкәти һалында тәһлил едилир, бунлара мәхсус дахили зиддијјәтләр һәмин һәрәкәтин мәнбәји кими, бунларын мүбаризәси јени кејфијјәтә ингилаби кечид үчүн илкин шәрт кими ашкара чыхарылыр.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 210.

Маркс кәнч һекелчиләрин фәлсәфи бахышларыны тәнгид едәркән идеализмин гносеоложи көкләрини, хүсусилә тәкчәнин үмумидән ајрылмасыны вә конкрет, тәкчә шејләрин јалныз үмуми анлајышларын мөвчудлуг формалары кими гавранылмасыны ашкара чыхарыр. Маркс истеһза илә јазырды ки, спекулјатив философ *«мө'чузә* төрәтмишдир: «үмумијјәтлә мејвә» кими гејри-керчәк, *фикри маһијјәтдән* о, *тәбиәтин* керчәк *шејләрини* — алма, армуд вә саирәни һасил етмишдир»[1]. Шејләрдә үмумини ајырмаг јолу илә бунлары дәрк етмәк просеси идеалист философларда һәмин шејләрин «јарадылмасы әмәлијјатына» чеврилир. Бу идеалист вә метафизик консепсијаларын әксинә олараг Маркс тәкчә илә үмуминин гаршылыглы мүнасибәтинин диалектик материалист шәрһини верир. Маркс үмумини әлаһиддәдән вә тәкчәдән ајырмағын тамамилә јанлыш олдуғуну көстәрәркән буну әсас тутур ки, конкрет, һисс илә гавранылан шејләр аләминдән үмуми анлајышлара кечилмәсини јалныз шејләрә објектив сурәтдә хас олан дахили кејфијјәтләрин ашкара чыхарылмасы әсасында дүзкүн тәсәввүр етмәк олар.

«Мүгәддәс аилә»дә әксликләрин вәһдәти вә мүбаризәси диалектикасынын анлашылмасына да мүһүм төһфә верилмишдир. Маркс буржуазија илә пролетариат арасындакы антагонист зиддијјәтин тәбиәтини тәһлил едәрәк, бу зиддијјәтин дахили гурулушуну ашкара чыхарыр, онда мүһафизәкар чәһәтлә ингилаби чәһәти фәргләндирир. О көстәрир ки, «бүтүн антагонизм чәрчивәси дахилиндә хүсуси мүлкијјәтчи *мүһафизәкар* тәрәфи, пролетар исә *дағыдычы тәрәфи* тәмсил едир»[2]. О, мүбаризә едән тәрәфләрин барышмазлығыны гејд едир, чүнки антагонизми сахламаға јөнәлдилән һәрәкәт хүсуси мүлкијјәтчидән, ону мәһв етмәјә јөнәлдилән һәрәкәт исә пролетариатдан ирәли кәлир. Бунунла бәрабәр әксликләр олмаг е'тибары илә пролетариат вә буржуазија мүәјјән бир нисби вәһдәт тәшкил едир, чүнки һәр икисини капитализм гурулушу доғурмушдур. Буна көрә һәмин зиддијјәтин пролетар ингилабы васитәси илә һәлли һәм хүсуси мүлкијјәти, һәм дә бу мүлкијјәтин төрәтдији пролетариаты арадан галдырыр.

«Мүгәддәс аилә»нин бүтүн мәзмунунун әсас хәтти тарихин јаранмагда олан материалист анлајышынын бир сыра башланғыч müддәаларыны ишләјиб һазырламагдан ибарәтдир. Мәнтиги категоријалары нә исә мүстәгил сурәтдә мөвчуд олуб инсанларын һәрәкәтләри үзәриндә һөкмран бир шејә чевирән кәнч һекелчиләрин әксинә олараг Маркс вә Енкелс «бәшәр фәалијјәти» олмаг е'тибары илә тарих һаггында үмуми бахышы дүрүст ифадә етмишләр. «Мүгәддәс аилә»дә дејилир: ««Тарих» *өз* мәгсәдләринә чатмаг үчүн васитә олараг инсан-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 65.
[2] Јенә орада, сәһ. 39.

дан истифадә едән нә исә хүсуси бир шәхсијјәт дејилдир. Тарих өз мәгсәдләрини күдән инсанын фәалијјәтиндән *башга бир шеј* дејилдир»[1].

Маркс дөвләт илә мүлки чәмијјәтин гаршылыглы мүнасибәтләри проблеми һаггында да өз анлајышыны дәринләшдирәрәк, базис вә үстгурум һаггында материалист тә'лими ишләјиб һазырламаг үчүн әсаслар јаратмышды. О көстәрмишди ки, һәр бир тарихи дөврдә мүәјјән игтисади гурулуш мөвчуддур вә буна мүәјјән сијаси гурулуш ујғун кәлир. Маркс көстәрирди: «...Антик дөвләтин өз *тәбии әсасы* көләлик олдуғу кими, ејни илә *мүасир дөвләтин* дә өз *тәбии әсасы* мүлки чәмијјәтдир...»[2]. О, буржуа дөвләти һаггында өзүнүн вә Енкелсин анлајышыны ифадә едәрәк көстәрмишдир ки, бу дөвләт буржуа чәмијјәтинин «сијаси үст тәбәгәсидир», бунунла да дөвләти игтисади базис үзәриндә сијаси үстгурум кими изаһ етмәјә олдугча јахынлашмышды.

Маркс ајдын баша дүшүрдү ки, дөвләтлә игтисади гурулуш арасында нәинки мүәјјән бир ујғунлуг, һабелә дәрин диалектик әлагә вардыр. Дөвләтин бу вә ја дикәр формасы нәтичә е'тибары илә чәмијјәтин игтисади гурулушу илә мүәјјән олунур, лакин дөвләт өзү дә бу гурулуша әкс тә'сир көстәрир. Мәсәлән, Маркс гејд едирди ки, буржуа дөвләти буржуазијаны сыхан феодал һүгугларыны вә имтијазларыны дағыдараг, капитализмин инкишафына мејдан верир, бу инкишафа көмәк едир.

Маркс «мүлки чәмијјәт» анлајышынын јајғынлығыны вә дүрүст олмамасыны арадан галдырмаға чалышараг, «Мүгәддәс аилә»дә бу анлајышы конкретләшдирмишди. О, чәмијјәтин инкишафыны мүәјјән едән башлыча шеји ајырмаға чалышмышды. О һәмин мүәјјәнедичи амилин madди не'мәтләр истеһсалы олдуғуну артыг ајдын көрүр вә истеһсал мүнасибәтләри анлајышына истеһсал просесиндә инсанлар арасында әмәлә кәлән ичтимаи мүнасибәтләр кими јанашырды. Маркс бу чүр мүнасибәтләрин хүсусијјәтиндән бәһс едәрәк гејд едирди ки, бунларда *«инсан үчүн варлыг, инсанын предмет варлығы* олмаг е'тибары илә *предмет* ејни заманда *инсанын башга инсан үчүн мејданда олан варлығыдыр,* онун *башга инсана инсани мүнасибәтидир, инсанын инсана ичтимаи мүнасибәтидир»*[3].

Маркс мадди истеһсалы анламагда «Игтисади-фәлсәфи әлјазмалары»на нисбәтән ирәлијә доғру бир аддым атараг, бәшәријјәтин бүтүн тарихинин әсасыны мадди истеһсалда көрүрдү. Маркс јазырды ки, тарихи «дөврүн сәнајесини, һәјатын

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 102.
[2] Јенә орада, сәһ. 125—126.
[3] Јенә орада, сәһ. 47.

өзүнүн билаваситә истеһсалы үсулуну»[1] дәрк етмәдән һеч бир тарихи дөврү дәрк етмәк олмаз.

«Мүгәддәс аилә»дә Маркс тарихдә халг күтләләринин һәлледичи ролу вә тарихи инкишаф кедишиндә бу ролун артмасы һаггында чох мүһүм мүддәаны ифадә етмишди. Маркс гејд едирди ки, зәһмәткеш күтләләрин ролу ингилаби дөврләрдә хүсусилә ашкара чыхыр. Лакин индијәдәк баш верән бүтүн чеврилишләр азлығын мәнафеји үчүн баш верән ингилаблар иди. Буна көрә дә һәмин ингилабларда тарихин кедишинә күтләләрин тә'сири мәһдуд олмушду. Лакин ичтимаи тәрәгги күтләләрин өзүнүн мәнафејини кет-кедә даһа чох әкс етдирдикчә, онларын тарихи просесләрә тә'сири мигјасы да артачагдыр. Маркс ирәличәдән көстәрирди: сосиалист ингилабы елә бир дөврүн башланғычы олачагдыр ки, бу заман «тарихи фәалијјәтин көклүлүјү илә бирликдә, демәли, һәмин фәалијјәти көстәрән күтләнин дә һәчми артачагдыр»[2]. В. И. Ленин бу идејанын әһәмијјәтини хүсусилә гејд едир, ону ичтимаи инкишаф һаггында Марксын ән дәрин идејаларындан бири һесаб едирди.

Маркс вә Енкелс тарихин материалистчәсинә анлашылмасынын формалашмасы просеси илә сых әлагәдар олараг елми коммунизм нәзәријјәсини, һәр шејдән әввәл, кәләчәк сосиалист ингилабынын башлыча фәалијјәт көстәрән вә апарычы гүввәси олмаг е'тибары илә пролетариатын үмумдүнја-тарихи ролу һаггында тә'лими ишләјиб һазырлајырдылар. «Мүгәддәс аилә»дә Маркс илк дәфә олараг фәһлә синфинин бу ролунун сосиал-игтисади мәшрутлуғу фикрини ифадә етмишди. О көстәрмишди ки, капитализм чәмијјәти ики гүввәнин — хүсуси мүлкијјәтлә пролетариатын даими антагонизми чәрчивәсиндә инкишаф едир. Капиталист мүнасибәтләринин инкишафы даим бу әкслики јенидән мејдана кәтирир, капиталистин, хүсуси мүлкијјәтчинин мәнафеји һәмин әкслијин сахланмасыны тәләб едир. Пролетариатын һәјат шәраитиндә исә «мүасир чәмијјәтин бүтүн һәјат шәраити ән јүксәк инсанијјәтсизлик дәрәчәсинә чатдығындан», пролетариат бу чүр мүнасибәтләри ләғв етмәјә чалышыр. Маркс јазырды: «Хүсуси мүлкијјәтин пролетариаты төрәтмәклә өзү үчүн чыхардығы һөкмү пролетариат ичра едир...»[3].

Беләликлә, «һазыркы заманда бу вә ја башга пролетарын вә ја һәтта бүтүн пролетариатын өз мәгсәдини нәдә *көрмәсиндән»* асылы олмајараг, пролетариат капитализм чәмијјәтиндәки өз објектив вәзијјәти үзүндән бу чәмијјәти дағытмалыдыр. Бүтүн мәсәлә бундадыр ки, о нәји *«өз варлығына»* мүвафиг сурәтдә «тарихән етмәјә мәчбур олачагдыр»[4].

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 166.
[2] Јенә орада, сәһ. 90.
[3] Јенә орада, сәһ. 39, 40.
[4] Јенә орада, сәһ. 40.

Пролетариат өз тарихи вәзифәсини дәрк етдикчә, — буну дәрк етмәсинә исә капиталист истисмарынын ағырлығы көмәк едир, — о, мөвчуд гурулуша гаршы мүбаризә үчүн бирләшмәјә башлајыр. Маркс гејд едирди ки, бу бирләшмә пролетариаты әзәмәтли гүввәјә чевирир.

Маркс истисмар олунан башга синифләр барәсиндә пролетариатын хиласкарлыг вәзифәси мәсәләсинә дә тохунмушдур. Әввәлки ингилабларын тәчрүбәси әсасында о көстәрмишдир ки, ингилабларын һәр бириндә өз хүсуси мәнафеји үзүндән һәрәкәт едән синиф рәһбәр кими чыхыш едир, һәм дә бу мәнафе ејни заманда, һәр һалда заһирән, үмумбәшәри мәнафе кими тәзаһүр едир. Мәсәлән, буржуа ингилабында һәр шејдән әввәл буржуазијанын мәнафеји үчүн феодализм гурулушунун игтисади вә сијаси мүнасибәтләрини сындырмагдан бәһс олунурду, һәрчәнд бунларын сындырылмасы бүтүн бәшәријјәт үчүн дә мүтәрәгги әһәмијјәтә маликдир. Лакин бурада буржуазијанын мәнафеји илә халгын ашағы тәбәгәләринин мәнафејинин ујғунлуғу мүвәггәти вә сон дәрәчә мәһдуд иди.

Бунун әксинә олараг, пролетариатын синфи мәнафеји «елә бир күтләнин» мәнафејинә тамамилә вә бүсбүтүн ујғун кәлир ки, «онун азад олмасынын реал шәраити буржуазијанын өзүнү вә чәмијјәти азад едәркән мөвчуд олан шәраитдән әһәмијјәтли дәрәчәдә фәрглидир»[1]. Пролетариат өзүнү истисмарчы гурулушдан азад етмәклә бүтүн чәмијјәти дә ондан азад едир. Тарихдә илк дәфә олараг габагчыл синфин мәнафеји һәгигәтән ән кениш зәһмәткеш күтләләрин мәнафеји илә бирләшир вә бу мә'нада үмумбәшәри мәнафе характери алыр. Марксын бу мүлаһизәләриндә муасир чәмијјәтин мәзлум күтләләринин ингилаби азадлыг һәрәкатында рәһбәр рол ојнајан һекемон синиф олмаг е'тибары илә пролетариат һаггында онун сонралар инкишаф етдирдији мүддәанын илк үнсүрләри вар иди.

Маркс вә Енкелс пролетариата јалныз мадди не'мәтләрин дејил, һәмчинин мә'нәви не'мәтләрин јарадычысы кими бахырдылар. Онлар јазырдылар: «Тәнгиди тәнгид һеч бир шеј јаратмыр, фәһлә һәр шеји јарадыр, о дәрәчәдә һәр шеји јарадыр ки, өз мә'нәви мәһсуллары илә дә бүтүн тәнгиди рүсвај едир»[2]. Мисал олараг онлар П. Ж. Прудонун «Мүлкијјәт нәдир?» әсәрини көстәрирдиләр. Маркс вә Енкелс бу әсәри кәнч һекелчиләрин тәнгидиндән мүдафиә етмишдиләр. Онлар Прудонун ири капиталист мүлкијјәтини ифша етмәсини гијмәтләндирирдиләр. Бунунла бәрабәр, онлар хүсуси мүлкијјәти тәнгид едәркән һәмин хүсуси мүлкијјәт нөгтеји-нәзәриндә галан Прудонун бахышларынын мәһдудлуғуну дәрк едирдиләр. Онларын Прудонда көрдүкләри зәифликләр Прудонун сонралар

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 89.
[2] Јенә орада, сәһ. 21.

хүсусилә ајдын шәкилдә мејдана чыхан хырда буржуа реформист бахышларынын өзәјини тәшкил едирди.

В. И. Ленин Марксын тә'лиминин инкишафында «Мүгәддәс аилә»нин јерини мүәјјән едәрәк јазырды ки, бурада «пролетариатын ингилаби ролуна Марксын артыг демәк олар мүәјјәнләшмиш бахышы»[1] верилмишдир.

Марксын вә Енкелсин јени әсәриндә, «Игтисади-фәлсәфи әлјазмалары»ндакына нисбәтән аз дәрәчәдә олса да, һәр һалда Фејербахын хејли тә'сири өзүнү көстәрир. 1867-чи илдә Маркс «Мүгәддәс аилә»ни јенидән охујуб Енкелсә јазмышды: «Мән бу әсәрдә бизи утандырачаг һеч бир шеј тапмајыб хош бир һејрәт ичәрисиндә галдым, һәрчәнд Фејербаха пәрәстиш инди чох күлүнч тә'сир бағышлајыр»[2]. Марксын тәрәфиндән «Фејербаха пәрәстиш» адландырылан шеј онун вә Енкелсин бахышларынын формалашмасы просесинин хүсусијјәтләриндән бири илә бағлыдыр: онлар өз дүнјакөрүшүнү аддым-аддым һазырлајаркән бунун принсипчә јени характерини јалныз тәдричлә дәрк едирдиләр, һәм дә бунун дәрк едилмәси онларын бахышларынын објектив инкишафы просесиндән кери галырды. Башга сөзлә десәк, онлар «Мүгәддәс аилә»дә објектив сурәтдә Фејербахдан хејли ирәли кетсәләр дә, субјектив ҹәһәтдән өзләрини онун шакирди һесаб едирдиләр. Буна көрә дә һәлә 1844-чү илин августунда Маркс һесаб едирди ки, Фејербах сосиализмә фәлсәфи зәмин вермишдир. Артыг материалист вә коммунист олан Маркс вә Енкелс өзләрини, Фејербах терминолокијасына ујғун олараг, «реал һуманист» адландырырдылар, һәрчәнд «реал һуманизм» анлајышына онлар Фејербаха мә'лум олмајан вә она јабанчы олан јени бир мәзмун верирдиләр.

Лакин Фејербахдан терминоложи асылылыгдан әлавә, онун тә'лиминдән Марксын вә Енкелсин објектив узаглашмасы просесинин өзү дә һәлә баша чатмамышды. Тарихин материалист анлајышынын формалашмасы һәлә һеч дә тамамланмамышды. Бу вәзифә Марксын вә Енкелсин сонракы әсәрләриндә јеринә јетирилди.

Маркс вә Енкелс «Мүгәддәс аилә»дә ҹәмијјәтин игтисади инкишафынын ганунаујғунлугларыны тәһлил едәркән башланғыч нөгтәси олараг јадланма анлајышындан истифадә етмәкдә давам едирләр. Маркс мүлкијјәт, капитал, сәнаје, муздлу әмәк кими анлајышлары ишләдәркән бунлары «јадланмыш јашајыш үнсүрләри», «фәһләләрин өзләрини јадландырмасынын конкрет мәһсуллары» адландырмагда давам едир. Доғрудур, бу категоријаларын бүтүн тәһлили башдан-баша дәрин тарихилик руһундадыр. Бундан әлавә, «Мүгәддәс

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 29-чу ҹилд, сәһ. 11.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-ҹи ҹилд, сәһ. 245.

аилә»дә, јадланма гаршысында кәнч һекелчиләрин сәчдә етмәси, онларын «инсана мәхсус бүтүн муәјјәнликләри вә тәзаһүрләри тәнгиди сурәтдә дәјишдириб *ајры-ајры фантастик варлыглар* вә инсан маһијјәтинин *өз-өзүнү јадландырмасы* һалына салмаг»[1] мејлләри чох кәскин тәнгид едилир. Бунунла белә, «Мүгәддәс аилә» мүәллифләринин ичтимаи формалара вә идарәләрә јадланмыш инсан фәалијјәтинин мүхтәлиф тәзаһүрләри кими бахмасы да һәлә мүчәррәд характер дашыјырды. Марксын вә Енкелсин көтүрдүкләри елми тәдгигат јоллары онлары ичтимаи һадисәләрин өјрәнилмәсинә даһа конкрет тарихи шәкилдә јанашмаға доғру апарырды. Јадланма категоријасы керчәклијин мүһүм чәһәтләрини фәлсәфи мә'нада дәрк етмәк үчүн өз әһәмијјәтини сахласа да, сонрадан чәмијјәтин инкишаф ганунларынын тәһлили кедишиндә өз јерини даһа дәгиг вә конкрет сосиоложи вә игтисади анлајышлара вермәли иди.

Бүтөвлүкдә «Мүгәддәс аилә» пролетар дүнјакөрүшүнүн нәзәри әсасларынын јарадылмасы, Марксын вә Енкелсин өз сәләфләриндән вә идеоложи әлејһдарларындан узаглашмасы јолунда мүһүм бир мәрһәлә иди. Бу әсәр Марксын бахышларынын инкишафында «Игтисади-фәлсәфи әлјазмалары» үзәриндә ишләјәркән башланан мәрһәләдән даһа јүксәк пилләиди.

Марксын вә Енкелсин китабы һаггында алман мәтбуатында чох гызғын рә'јләр сөјләнирди. Буржуа «Kölnische Zeitung» гәзети 1845-чи ил мартын 21-дә тәсдиг етмәли олмушду ки, бу китаб сосиалист бахышларыны ифадә едир, чүнки бурада «муасир ичтимаи хәстәликләри арадан галдырмаға јөнәлдилмиш һәр чүр јарым тәдбирләрин әсассыз олмасы» тәнгид едилир. Радикал «Mannheimer Abendzeitung» гәзети 1845-чи ил мартын 25-дә дәрч едилән рә'јдә јазырды ки, «Мүгәддәс аилә» Маркс вә Енкелс тәрәфиндән сон заманлар јазылан бүтүн әсәрләр ичәрисиндә ән дәрин вә ән күчлү әсәрдир. Ејни заманда мүртәче «Rheinischer Beobachter» гәзети китабын маһијјәтини чох дүрүст анлајыб, 1845-чи ил 28 апрел тарихли нөмрәсиндә бу китабда хүсуси мүлкијјәтин тәнгид едилмәсинә гаршы, «һисси вә мадди оланын јүксәк тутулмасына», «һәр чүр метафизиканын вә фәлсәфәнин лаға гојулмасына», һәмчинин бүтүн христиан-алман кејфијјәтләринә ачы истеһза едилмәсинә гаршы кәскин чыхыш етмишди. Алманијанын ән ири мүһафизәкар гәзетләриндән бири олан «Allgemeine Zeitung»ун һиддәти даһа күчлү иди. Гәзет 1845-чи ил апрелин 8-дә «Мүгәддәс аилә» һаггында јазырды ки, бу китабда «һәр бир сәтир... дөвләтә, килсәјә, аиләјә, ганунчулуға, динә вә мүлкијјәтә гаршы гијам тәблиғ едир... Гысача десәк, бу ки-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 22.

табда ән радикал, ән ашкар коммунизм мејдана чыхыр вә бу да хүсусилә она көрә тәһлүкәлидир ки, ч-б Марксын нә чох кениш биликләри олдуғуну, нә дә Һекел мәнтигинин мүбаһисә чәббәханасындан истифадә етмәк бачарығыны, адәтән «дәмир мәнтиг» адландырылан шеји инкар етмәк олмаз».

Бруно Бауер бу китаб һаггында ачиз олдуғу гәдәр дә иддиалы бир мәгалә јазыб шикајәтләнирди ки, ону куја баша дүшмәмиш вә тәһриф етмишләр. Бу «әкстәнгидә» Марксын вә Енкелсин гыса чавабы (1846-чы илин јанварында «Gesellschaftsspiegel» журналында дәрч едилмишдир) ашағыдакы сөзләрлә битирди: «Бруно Бауер ән мәһарәтсиз *сахтакарлыға,* ән ачыначаглы бир тәһрифә әл атыб, она *Енкелс* вә *Маркс* тәрәфиндән «Мүгәддәс аилә»дә чыхарылан өлүм һөкмүнү сон мәрһәләдә анчаг тәсдиг етмшдир»[1].

Парисдән сүркүн

1844-чү илин пајызында «Vorwärts!» гәзети үзәриндә гара булудлар ојнашырды. Гәзетин ингилаби-демократик мәсләки, онун сәһифәләриндә кәскин сосиал мәсәләләрин, хүсусилә фәһлә синфинин вәзијјәтинин мүзакирә едилмәси, Һејненин парлаг сатирик ше'рләринин дәрч олунмасы ону демократик әһвалруһијјәли охучулар ичәрисиндә мәшһурлашдырмышды. Гәзетин 800 абунәчиси вар иди, бу да мүһачир мәтбуат органы үчүн о заманлар бөјүк бир рәгәм иди.

Мүртәче мәтбуат «Vorwärts!» үзәринә кобуд һүчумлар јағдырырды. Парисдә чыхан «Le Globe» гәзети јазырды: «Бу гәзет биринчи ингилаб дөврүндәки һәр һансы франсыз вәрәгәсиндән даһа писдир». 1844-чү ил сентјабрын 19-да «Elberfelder Zeitung»: «бу вәрәгәнин мөвчуд олмасына алман дөвләтләри һөкумәтләри дөзәчәкми, Франса һөкумәти дөзәчәкми» — дејә бағырараг, бу «тәһлүкәли мәтбуата» гаршы ән гәти тәдбирләр көрүлмәсини тәләб едирди. Лакин «Vowärts!» гәзетинә Франса вә Пруссија һөкумәтләринин дөзәчәји барәсиндәки бу нараһатлыг әбәс иди. Гәзетин ифшачы үслубу Пруссија, һәмчинин Франса һакимијјәт даирәләрини сон дәрәчә ачыгландырырды.

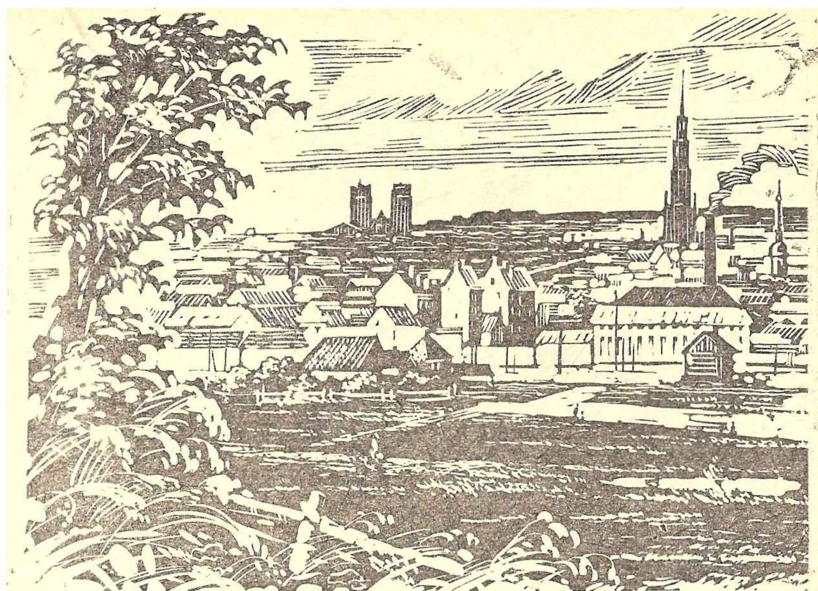
Һәлә 1844-чү илин ијулунда Пруссијанын Парисдәки сәфири Франса һөкумәтинин гәзети бағламасына наил олмаға чалышараг буну әсас көстәрирди ки, гәзет «чары өлдүрмәји тәблиғ едир» (крал IV Фридрих-Вилһелм үзәринә бургомистр Чехин гәсди барәсиндә «Vorwärts!» гәзетиндә дәрч едилән рә'ј нәзәрдә тутулурду). Бу иттиһамын чәфәнк олмасы үзүндән мәсәләни андлылар мәһкәмәсинә чыхармаға чәсарәт етмәјән Франса һөкумәти гәзет үчүн лазыми киров верилмәдијиндән истифадә етди вә мәс'ул редактор Бернајсы һәбсханаја салды. Гәзетин редаксијасы «Vorwärts!»-и ајлыг мәчмуә етмәк гәра-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 1-чи нәшри. III чилд, сәһ. 249.

рына кәлди, бу исә киров верилмәсини тәләб етмирди. Онда Франса һакимијјәт даирәләри 1845-чи ил јанварын 16-да «Vorwärts!»ин әмәкдашларыны — Марксы, Һејнени, Бүркерси, Бакунини вә башгаларыны Франсадан сүркүн етмәк һаггында сәрәнчам верди. Пруссија һакимијјәт даирәләринин тәзјиги алтында атылан бу аддым Франса вә Алманијанын демократик даирәләриндә һиддәт далғасы доғурду. Хырда буржуа демократларынын вә сосиалистләрин органы «Réforme» гәзети 1845-чи ил февралын 4-дә Франса һөкумәтинин гәддар аддымы һаггында јазыр вә башга гәзетләри бу тәдбирә гаршы е'тираз сәсини учалтмаға чағырырды. Бабувист фәһләләр тәрәфиндән бурахылан «Fraternité de 1845» журналы март нөмрәсиндә Пруссија кралынын Парисдән «алман әдибләринин» вә онларын сырасында «трирли коммунист философ ч-б Карл Марксын» сүркүн едилмәсинә јөнәлдилән фитнәләрини ифша едирди. Радикал «Trier'sche Zeitung» гәзети Кизо һөкумәтинин сәрәнчамы һаггында хәбәр верәрәк гејд едирди ки, Директорија заманындан бәри харичиләрә гаршы бу гәдәр чидди тәдбирләр көрүлмәмишдир. Ичтимаи фикрин тәзјиги алтында Франса һөкумәти бә'зи күзәштләрә кетмәјә, хүсусилә Һејненин сүркүн едилмәси сәрәнчамыны ләғв етмәјә мәчбур олду. Лакин Маркс барәсиндә Франса һөкумәти амансыз иди.

1845-чи ил февралын 3-дә Маркс Парисдән Брүсселә јола дүшдү. Бир мүддәтдән сонра онун ардынча арвады да кичик јашлы гызы илә бирликдә јола дүшдү, һәм дә о, һакимијјәт даирәләринин вердији гыса мүддәт әрзиндә ев шејләрини дәјәр-дәјмәзинә сатараг көчмәк үчүн лазым кәлән пулу әлдә етмәјә мәчбур олду.

Марксын һәјат вә фәалијјәтинин Парис дөврү белә баша чатды. О, Парисә һәлә јени дүнјакөрүшү ахтармаг просесиндә оларкән кәлмишди. Франса пајтахтында о, гәти сурәтдә материализм вә коммунизм мөвгеләринә кечди. Маркс Парисдән кедәркән онун гаршысында јени ингилаби тә'лимин әсасландырылмасыны вә ишләниб һазырланмасыны баша чатдырмаг, пролетар даирәләриндә вә демократик даирәләрдә бу идејаларын јајылмасына вә тәблиғинә көмәк етмәк кими ајдын бир мәгсәд дурурду.

Үчүнчү фәсил

ТАРИХИН МАТЕРИАЛИСТ АНЛАЈЫШЫ

Марксын *тарихи материализми* елми фикрин ән бөјүк наилијјәти олду. Индијәдәк тарих вә сијасәт һаггындакы бахышларда һөкм сүрән һәрч-мәрчлик вә өзбашыналығын јерини сон дәрәчә мүкәммәл вә дүзкүн бир елми нәзәријјә тутду вә мәһсулдар гүввәләрин артмасы нәтичәсиндә бир ичтимаи һәјат гурулушундан дикәринин, даһа јүксәк бир ичтимаи гурулушун нечә јетишиб әмәлә кәлдијини... көстәрди...

В. И. Ленин

Брүсселдә

Маркс 1845-чи ил февралын әввәлләриндә Брүсселә кәлдикдә, өз вәсаитинә көрә өзүнә дәрһал даими мәнзил тапа билмәди вә јалныз мајын әввәлләриндә өз аиләси илә бирликдә шәһәрин мәркәзиндән кәнарда олан вә хејли дәрәчәдә фәһләләр јашајан Алјанс күчәсиндәки 5 №-ли евә көчдү. Бурада Маркс бир илә гәдәр јашады. Бундан сонра о Брүсселин гәдим кушәләриндән бири олан Сент-Һудул мејданына көчдү. 1846-чы илин октјабрындан 1848-чи илин февралына гәдәр Марксын аиләси

д'Орлеан күчәсиндә (сонрадан ады дәјишдирилиб дү Президан күчәси адландырылмышды) 42 №-ли евдә јашамышдыр. 1848-чи илин феврал—март ајларында Марксын Брүсселдә јашадығы ахырынчы јер јенә дә Сент-Һүдүл мејданы олду.

Маркс Белчикада үч илдән артыг галды. Бу дөвр бөјүк әмәклә долу иди. Бурада јени, пролетар дүнјакөрүшүнүн елми әсасларыны ишләјиб һазырламагла јанашы, пролетариатын габагчыл үнсүрләрини сых топламаг вә ингилаби пролетар партијасыны јаратмаг саһәсиндә Марксын кәркин әмәли фәалијјәти кенишләнди. Јарадычылыг чәһәтдән Марксын һәјатынын Брүссел дөврү сон дәрәчә мәһсулдар олду. Бу дөврүн артыг илк ил јарымынын ән мүһүм нәтичәси ики көркәмли әсәрдә: Марксын «Фејербах һаггында тезисләр» вә онун Енкелслә бирликдә јаздығы «Алман идеолокијасы» әсәрләриндә тарихин материалист анлајышынын мүкәммәл консепсијасыны ишләјиб һазырламагдан ибарәт олду.

О заманлар кичик Белчика игтисади чәһәтдән Авропанын габагчыл өлкәләриндән бири иди. 1830-чу ил буржуа ингилабы онун Һолландијадан ајрылмасына сәбәб олмуш вә онун нәинки милли истиглалијјәтини, һәмчинин хејли дәрәчәдә игтисади мүстәгиллијини дә тә'мин етмишди. 40-чы илләрин орталарына јахын Белчикада инкишаф етмиш көмүрчыхарма, машынгајырма, тохучулуг сәнајеси вар иди. Ири машынлы истеһсал хырда сәнәткарлығы вә ән'әнәви ев пешәләрини сыхышдырыб арадан чыхарараг мануфактуранын јерини тутурду. Капитализмин инкишафы зәһмәткеш күтләләр үчүн типик нәтичәләр вермишди. Фәһләләрин чохунун әмәк һаггы чүзи мигдарда иди; иш күнүнүн узунлуғу 14 саата чатырды. Гадын вә ушаг әмәји кениш мигјасда, о чүмләдән шахталарда тәтбиг едилирди. Ишсизлик зәһмәткешләр үчүн әсл бәла иди.

Белчика зәһмәткешләринин вәзијјәти капитализмә мәхсус сосиал зиддијјәтләрин тәһлили үчүн бол гида верирди. Белчиканын халг күтләләринин сәфаләти илә онун заһири игтисади «тәрәггиси» арасындакы тәзад Марксын зеһниндә дәрин из бурахмышды.

Буржуа монархијасынын антидемократик характери һәр аддымда өзүнү көстәрирди. Өлкәдә 1831-чи ил либерал конститусијасы гүввәдә олса да, јүксәк әмлак сензи сечичиләрин сајыны әһалинин чәми 1%-нә ендирирди. 40-чы илләрдә Белчикада дахили ишләр назири олан Нотомб демишди: «Бизим конститусијанын јахшы чәһәти анчаг будур ки, халг ондан һеч истифадә етмәмәјә разылашыр!» Католик руһаниләри вә клерикаллар ичтимаи һәјатда мүһүм рол ојнајырдылар.

Лакин Белчиканын һаким даирәләри демократик вә сосиалист идејаларынын јајылмасына мане ола билмирдиләр. Көркәмли утопик коммунист Буонарроти 1823-чү илдән Брүсселдә јашајырды вә 1828-чи илдә бурада өзүнүн мәшһур «Бәрабәр-

лик наминә гәсд, јахуд Бабөф гәсди дејилән гәсд» адлы мәшһур китабыны нәшр етдирмишди. Сен-Симонун вә Фурјенин тә'лими дә тәблиғ едилирди. Радикал-демократик мүхалифәтин ајры-ајры нүмајәндәләри утопик сосиализмин тә'сири алтында идиләр. Бунлардан бә'зиләри Белчика пролетариаты ичәрисиндә демократик республика хејринә тәшвигат апарырдылар. Полшадан, Италијадан, Алманијадан вә Франсадан көчүб Белчикада мәскән салмыш сијаси мүһачирләр дә Белчика чәмијјәтинин габагчыл үнсүрләринин ингилаби идејалары мәнимсәмәсинә көмәк едирдиләр.

Белчика һакимијјәт даирәләри ингилабчы мүһачирләрә чох һәвәссиз сығыначаг верирдиләр. Марксын Брүсселә кәлмәси крал һөкумәти үчүн хејли нараһатлыг төрәтди. Әдлијјә назири полисә әмр верди ки, бу «тәһлүкәли демократ вә коммунист» үзәриндә кизли нәзарәт гојсун. 1845-чи ил мартын 22-дә Марксы полис идарәсинә чағырыб Белчикада чари сијасәт мәсәләләри барәсиндә һеч бир шеј чап етдирмәмәк һаггында илтизам имзаламаға мәчбур етдиләр. Онун Брүсселдә галмасына јалныз бу шәртлә ичазә верилирди.

Марксын Франсадан говулмасына тәһрик едән Пруссија һөкумәти дә ону раһат гојмурду. Инди исә Пруссија һөкумәти онун Белчикадан сүркүн едилмәсинә чалышырды. Маркс Пруссија һакимијјәт даирәләринин онун талејинә гарышмаг үчүн формал бәһанә әлдә едә билмәмәсиндән өтрү 1845-чи илин декабрында рәсми сурәтдә Пруссија тәбәәлијиндән чыхмалы олду.

Һакимијјәт даирәләринин полис ирадларына вә вәсаитинин мәһдудлуғуна бахмајараг—башлыча јашајыш мәнбәји мүнтәзәм олмајан әдәби фәалијјәтиндән алдығы газанч иди,—Маркс вә аиләси тезликлә јени јерә өјрәшдиләр. Парисдә олдуғу кими, Брүсселдә дә Марксын евиндә һәмишә шадлыг һөкм сүрүрдү. Марксын парлаг ағылы, енсиклопедик билији вә көзәл зәкасы, Женнинин гонагпәрвәрлији вә нәзакәти, мисилсиз мә'луматы вә еһтирамлылығы онларын мәнзилини јалныз ингилабчы мүһачирләр үчүн дејил, Белчика зијалыларынын бир чох габагчыл нүмајәндәләри үчүн дә севимли көрүш јеринә чевирмишди. Бу мәнзил алман сосиалистләри, франсыз ингилабчылары, полјак, белчикалы вә рус демократлары үчүн бир нөв сијаси клуб олмушду. Чох заман Маркс вә онун достлары ахшамлар гоншулугдакы гәһвәханаја топлашыб фәлсәфи, сијаси вә әдәби мөвзуларда гызғын сөһбәтләр вә мүбаһисәләр едирдиләр.

Көһнә Парис достлары (Һејне, Евербек, Һервег, Бернајс вә башгалары) Маркс илә јазышырдылар. Јени танышлыг вә әлагәләр јаранырды. Марксын көркәмли ингилаби мүтәфәккир шөһрәти, онун әсәрләри чохларында онунла таныш олмаг

арзусу доғурурду. «Мүгәддәс аилә» китабынын чапдан чыхмасы бу чәһәтдән бөјүк рол ојнады. Маркса дост мүнасибәти бәсләјән алман публисисти Кеорг Јунг бу әсәри охујуб 1845-чи ил февралын ахырларында Маркса јазмышды: «Сиз артыг өз достларыныз үчүн нә олмушсунузса, инди бүтүн Алманија үчүн белә олмалысыныз. Сиз өз парлаг јазы үслубунуз вә дәлилләринизин мүстәсна ајдынлығы илә бурада өзүнүзә һөрмәт газандырачагсыныз вә биринчи дәрәчәли улдуз олачагсыныз»[1].

1845-чи ил сентјабрын 26-да Марксын аиләсиндә икинчи гызы Лаура доғулду, 1846-чы илин декабрында исә оғлу дүнјаја кәлди, ону Женнинин кичик гардашы вә Марксын јахын досту Едгар фон Вестфаленин шәрәфинә Едгар адландырдылар. Маркс Брүсселдә олдуғу лап биринчи илдә онун аиләсинә әслиндә даһа бир нәфәр әлавә олунду. Женнинин анасы Каролина фон Вестфален өз гуллугчусу, ијирми ики јашлы Јелена Демуту гызынын көмәјинә көндәрмәк гәрарына кәлди. Јелена Демут Маркс аиләсинин әсл хејирхаһлыг тәчәссүмү олуб бу аиләјә бүтүн гәлби илә бағланды. Анаданкәлмә зәкалы вә чевик хасијјәтли Јелена евин башлыча зәһмәтини өз үзәринә көтүрдү. Бүтүн аилә үзвләри, биринчи нөвбәдә Маркс өзү үрәјиачыг вә гајғыкеш Ленхенин «диктатурасына» сөзсүз табе олурдулар. Маркс вә арвады она дәрин һөрмәт вә сәмими меһрибанлыгла јанашырдылар.

Енкелсин кәлмәси. Јени фәлсәфи әсәрә башламаг нијјәти

1845-чи ил апрелин әввәлләриндә Фридрих Енкелс Бармендән Брүсселә кәлиб дәрһал ән јахын дост һүгугу илә Марксын евинә дахил олду. Маркс Алјанс күчәсинә көчдүкдә, Енкелс гоншулугда, 7 №-ли евдә мәнзил тутду. 1844-чү илин пајызында Енкелс Парисдә Маркс илә тарихи көрүшү заманы Марксын арвады орада олмадығына көрә, илк дәфә онунла Брүсселдә таныш олду.

Енкелсин 1845-чи ил мајын ахырларында Лејпсигдә чап едилиб бурахылан «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» китабы илә әлагәдар оларaг Маркс үрәкдән севинир вә досту илә фәхр едирди. Маркс инкилис пролетариатынын ағыр һәјат вә мүбаризәсинин бу реалист тәсвиринин — сонралар В. И. Ленин тәрәфиндән «капитализмә вә буржуазијаја гаршы дәһшәтли бир иттиһам»[2] адландырылан әсәрин мәзмун дәринлијини, дил парлаглығыны јүксәк гијмәтләндирди. Маркс өз силаһдашынын китабында фәһлә синфинин бөјүк тарихи вәзифәси һаггында өз идејаларынын да ифадәсини тапды, Ен-

[1] Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институту Мәркәзи партија архиви (бундан сонра — МЛИ МПА), ф. 1, сијаһы 5, сахлама ваһиди 63.
[2] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 10.

келс исә бу идејалара мүстәгил сурәтдә, өз һәјати вә елми тәчрүбәси әсасында кәлиб чыхмышды. Маркс өз игтисади тә'лимини ишләјиб һазырламаға башлајаркән, бу китабда верилмиш мә'лумата вә чыхарылмыш нәтичәләрә бир чох чәһәтдән архаланырды.

1845-чи илин јазында, Енкелс Белчика пајтахтына кәлдији заман Маркс артыг елми коммунизмин фәлсәфи әсасы олараг тарихин материалист анлајышыны ишләјиб һазырламаг зәрурәтини баша дүшмүшдү. Өз фәлсәфи вә сосиал бахышларыны мүсбәт формада инкишаф етдирмәк вә бунунла бирликдә ән јени фәлсәфи вә сосиал доктриналары тәнгид етмәк нијјәтини Маркс вә Енкелс һәлә 1844-чү илин сентјабрында «Мүгәддәс аилә»нин мүгәддимәсинин сон сөзләриндә ифадә етмишдиләр. Енкелс Брүсселә кәлдији заман Маркс артыг тарих һаггында өз јени, материалист консепсијасыны она үмуми шәкилдә шәрһ едә билмишди. Онлар алман фәлсәфәси нүмајәндәләринин идеалист бахышларынын әксинә олараг бу јени дүнјакөрүшүнү бирликдә һәртәрәфли ишләјиб һазырламаг гәрарына кәлдиләр.

Достлардан һәр бири өз фәрди елми вә әдәби планларыны да унутмурду. Енкелс Инкилтәрәнин игтисадијјаты вә тарихи илә мәшғәләләрини давам етдирирди. Маркс өз игтисади тәдгигатына јенидән башламышды вә бунун нәтичәләрини бөјүк бир игтисади-сосиоложи әсәрдә вә ајры-ајры мәгаләләрдә шәрһ етмәк фикриндә иди. Белә ки, һәлә Енкелс Белчикаја кәлмәздән әввәл о, Ф. Листин «Милли сијаси игтисад системи» китабы һаггында бир мәгалә үзәриндә ишләјирди. О заман Маркс да, Енкелс дә алман буржуазијасынын бу идеологу, игтисади протексионизм системинин бу чарчысы илә ачыг мүбаһисәјә кирмәк фикриндә иди. О заман бу нијјәт һәјата кечирилмәмиш галса да, Лист әлејһинә Марксын мәгаләсинин бу јахынларда ашкара чыхарылан гејдләри көстәрир ки, о, буржуа игтисади фикринин нүмајәндәләрини тәнгид етмәјә нә гәдәр дәриндән јанашырды. Листин бахышларында Маркс «милли идеаллара» хидмәт һаггындакы тәмтәраглы ибарәләрлә өзүнүн гызғын варланмаг арзусуну, өз истисмарчы вә милләтчи нијјәтләрини, даһа күчлү харичи рәгибләр гаршысында горхуја дүшдүјүнү, јункерләр вә бүрократија гаршысында сүрүндүјүнү пәрдәләмәјә чалышан алман буржуазијасынын спесифик чәһәтләринин ин'икасыны көрмүшдү. Маркс «мәһсулдар гүввәләрин милли конфедерасијасы» һаггында Листин думанлы дүшүнчәләрини мәһз белә шәрһ етмишди. О, арашдырдығы китабы гијмәтләндирәрәк јазырды: «Алман буржуасы сәрвәт јаратмаға нә исә бир сентименталчасына тәмтәраглы, ријакарчасына идеализә едән сијаси игтисад гурашдырмагдан башлајыр»[1].

[1] «Вопросы истории КПСС», 1971, № 12, сәһ. 5.

Маркс Листин әсәрини тәһлил едәрәк, сијаси игтисадын «әмәк», «мүбадилә дәјәри» вә с. кими категоријалары һаггында өз бахышларыны шәрһ едирди. О, «мәһсулдар гүввәләр» кими чох мүһүм сосиоложи анлајышын материалист шәрһи јолларыны мүәјјән едәрәк, бу анлајышын Лист тәрәфиндән верилән идеалист шәрһини гәти сурәтдә бир кәнара атмышды, һәмчинин Сен-Симонун ардычылларыны она көрә тәнгид етмишди ки, онлар «мәһсулдар гүввәләри» (истеһсал просесиндә инсанын истифадә етдији тәбиәт гүввәләрини, өз гүввәсини вә сәнаје фәалијјәти нәтичәсиндә әлдә едилән васитәләри) абстракт шәкилдә, мөвчуд сосиал шәраитдә бунларын инкишаф етдији ичтимаи формадан кәнарда нәзәрдән кечирирдиләр. Маркс мәһсулдар гүввәләрә капиталист мүнасибәтләринин ејбәчәрләшдиричи тә'сир көстәрдијини гејд етмишди. Капитализмин мәһсулдар гүввәләр үчүн бухова чеврилдијини вә бу бухову мәһв етмәк лазым кәлдијини гејд етмәклә о, ичтимаи просесдә мәһсулдар гүввәләрлә истеһсал мүнасибәтләринин диалектик гаршылыглы тә'сиринин һәлледичи ролу һаггында өз сонракы кәшфинә јахынлашмышды (бу мүддәа тезликлә «Алман идеолокијасы»нда ифадә едилмишди). Беләликлә, өз игтисади мәшғәләләри кедишиндә дә Марксын гаршысына даим ичтимаи һадисәләрин өјрәнилмәсиндә тарихин елми анлајышына әсасланан јени үмумметодоложи принсипләри һазырламаг мәсәләси чыхырды.

Бәшәр чәмијјәтинин тарихи һаггында Марксын һәләлик анчаг үмуми шәкилдә олса да, принсипчә јени бахышы гәрарлашдығы заман јени дүнјакөрүшүнүн чәмијјәт һаггында Фејербахын бахышлары илә нәинки бир јерә сығмамасы, һәтта бунларын бир-биринә тамамилә әкс олмасы да она ајдын олду. Өз «коммунист әгидәләриндән» данышмаға башлајан вә өзүнү «брукбергли коммунист заһиди» адландыран Фејербахын гондарма коммунизминдән дә узаглашмаг тәләб едилирди. Бу сахта коммунист бахышларындан әсл ингилаби коммунист нәзәријјәсинин әсаслы фәргини ајдынлашдырмаг лазым кәлирди.

Фејербах материализминин ардычыл олмадығыны вә мәһдудлуғуну баша дүшән Маркс мүтәрәгги фәлсәфәнин инкишафында алман мүтәфәккиринин хидмәтләрини гијмәтләндирмәкдә давам едирди. Маркс вә Енкелс бүтүн һәјатлары боју Фејербаха дәрин һөрмәт бәсләмишләр. 1872-чи илин сентјабрында бу философ вәфат етдикдә рејстагын сосиал-демократ депутаты Антон Мемминкер онун мәзары үстүнә Марксын адындан вә онун Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијиндә вә Алман Сосиал-Демократ Фәһлә Партијасында олан силаһдашлары адындан әклил гојду.

«Фејербах һаггында тезисләр»

Јени фәлсәфи әсәр јазмаг үчүн Марксын гәнаәти өз әксини «Фејербах һаггында тезисләр»дә тапды. Маркс бу он бир тезиси 1845-чи илин јазында, јәгин ки, апрел ајында, 1844-чү илдән 1847-чи илә гәдәр Парисдә вә Брүсселдә истифадә етдији чиб дәфтәрчәсиндә јазмышды. Сонралар даһа да ишләниб һазырланмалы олан вә тәләсик јазылан бу гејдләр әлјазмасы шәклиндә олан чәми беш сәһифәчик тәшкил едир, лакин бунлар фикир јығчамлығына вә дәринлијинә көрә, ифадәләрин ајдынлығына вә дәгиглијинә көрә јәгин ки, мисилсиздир. Енкелсин вердији тә'рифә көрә, бу гејдләр «јени дүнјакөрүшүнүн даһијанә рүшејми верилән илк сәнәддир»[1].

Тезисләрин мәркәзиндә дуран идеја чәмијјәтин һәјатында madди ингилаби практиканын һәлледичи ролудур. Маркс көстәрир ки, практика һәр чүр идракын, о чүмләдән, демәли, фәлсәфи идракын да башланғыч нөгтәси, әсасы, ме'јары вә мәгсәдидир.

Маркса гәдәр ајры-ајры философлар сезир вә һәтта е'лан едирдиләр ки, практика идракын ме'јары вә мәгсәдидир. Лакин чәмијјәтин һәјатында вә идрак просесиндә практиканын ролуну, фәлсәфә үчүн бу категоријанын әһәмијјәтини јалныз ардычыл ингилабчы синиф олан пролетариатын мөвгеләриндән һәгигәтән баша дүшмәк мүмкүн иди. Практика категоријасынын идрак нәзәријјәсинә дахил едилмәси гносеолокијада әсл ингилаб демәк иди вә бүтүн фәлсәфәдә ингилаби чеврилишин башлыча үнсүрләриндән бири олду.

Јени дүнјакөрүшү мөвгеләриндән Маркс истәр әввәлки материализми онун сејирчилијинә көрә, истәрсә идеализми практиканы сырф нәзәри фәалијјәтә мүнчәр етдијинә көрә тәнгид едир. Лакин бу о демәк дејилдир ки, Маркс материализмдән вә идеализмдән јүксәкдә дурмаға чалышыр. Өз дүнјакөрүшүнү о, там гәтијјәтлә јени материализм кими мүәјјән едир.

Идеализмин әксинә олараг Маркс гејд едир: керчәклији дәјишдирмәк үчүн сырф нәзәри тәнгид кифајәт дејилдир, әмәли-тәнгиди, ингилаби фәалијјәт зәруридир, јалныз шүуру дејил, варлығы да дәјишдирмәк зәруридир. Јалныз ингилаби практика просесиндә инсан истәр ону әһатә едән керчәклији, истәрсә дә өзүнү дәјишдирир.

Инсана тәчрид едилмиш абстракт фәрд кими бахан Фејербахын метафизик вә тарихә зидд тәсәввүрләринин әксинә олараг Маркс тарихи материализмин ән мүһүм мүддәаларындан бирини ифадә едир: инсанын маһијјәти бүтүн ичтимаи мүнасибәтләрин мәчмусудур. Инсан чәмијјәтдә мөвчуддур, о, чә-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 21-чи чилд, сәһ. 371.

мијјәтин мәһсулудур, һәм дә үмумијјәтлә чәмијјәтин дејил, һәр дәфә чәмијјәтин мүәјјән формасынын мәһсулудур.

Маркс динин арадан галдырылмасы шәртләри мәсәләсини ардычыл атеизм, пролетар атеизми нөгтеји-нәзәриндән һәлл едир. Марксдан әввәлки материалистләр, хүсусилә Фејербах дини онун јер үзәриндәки әсасына мүнчәр етмишдиләр вә онун дәрин тәнгидини вермишдиләр. Онларын тарихи хидмәти бунда иди. Лакин јалныз Маркс көстәрди ки, дин јер үзәриндәки бу әсасын зиддијјәтләриндән, сосиал антагонизмләрдән ирәли кәлир вә дини арадан галдырмаг үчүн мөвчуд чәмијјәти ингилабиләшдирмәк зәруридир. Сонралар бу фикир «Капитал»ын биринчи чилдиндә даһа да инкишаф етдирилди вә өз классик ифадәсини алды.

Әввәлки материализмин мүһүм әламәтләри онун сејирчилији вә метафизиклији иди. Маркс сејирчилијә ингилаби практиканы, көһнә материализмә коммунизмин фәлсәфи әсасы олан јени, диалектик материализми гаршы гојур. Јени дүнјакөрүшүнүн принсипини о, ахырынчы тезисдә классик шәкилдә ифадә едир: «Философлар дүнјаны анчаг мүхтәлиф шәкилдә *изаһ етмишләр,* лакин мәсәлә ону *дәјишдирмәкдән* ибарәтдир»[1].

Башланғыч мүддәалары Маркс тәрәфиндән «Фејербах һаггында тезисләр» кими даһијанә гејдләрдә бу гәдәр јығчам вә парлаг шәкилдә ифадә едилән јени дүнјакөрүшүнү Маркс вә Енкелс онларын биркә әсәри олан «Алман идеолокијасы»нда ишләјиб һазырладылар.

«Көркәмли әчнәби сосиалистләрин китабханасы». Мәтбуатда чыхыш

Ејни заманда Маркс вә Енкелс «Көркәмли әчнәби сосиалистләрин китабханасы»ны бурахмаг планыны һәјата кечирмәјә тәшәббүс көстәрирдиләр. Бу план барәсиндә Енкелс 1845-чи илин феврал — март ајларында Бармендән Маркса дәфәләрлә јазмышды. Бу нәшр сосиалист фикринә вә сосиалист мүәллифләр тәрәфиндән буржуа чәмијјәтинин тәнгидинә мараг ојатмаг үчүн алман охучуларыны франсыз вә инкилис утопик сосиализминин көркәмли нүмајәндәләринин әсәрләри илә таныш етмәкдән өтрү дүшүнүлмүшдү. «Китабхана»нын биринчи бурахылышында үмуми кириш вериб бурада сосиалист идејаларынын инкишафы тарихини ишыгландырмаг, һабелә чап едилән әсәрләрдән һәр биринә кениш тәнгиди шәрһ вериб бурада биринчи нөвбәдә диггәти бу вә ја дикәр утопик сосиалистин тә'лиминдә олан расионал үнсүрләрә чәлб етмәк нәзәрдә тутулурду.

Марксын көстәрилән гејд дәфтәрчәсиндә, бир гәдәр сонра

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 4.

онун «Фејербах һаггында тезисләр»и јаздығы дәфтәрчәсиндә галмыш олан өтәри гејдләр бу силсиләдән чап едиләчәк әсәрләрин нә гәдәр кениш мигјасда нәзәрдә тутулдуғуну көстәрир. Бу силсилә Мореллинин, Маблинин, Сен-Симонун вә онун мәктәбинин, Фурјенин вә онун шакирди Консидеранын, Оуенин, Кабенин, Прудонун вә башга мүәллифләрин әсәрләрини әһатә етмәли иди. Чәмијјәтин ингилаби методларла дәјишдирилмәси тәрәфдарлары олан утопистләрин әсәрләринә: Бабөфә, Буонарротијә, Дезамијә хүсуси јер верилирди. Маркс «Китабхана»ја Бөјүк Франса буржуа ингилабы дөврүндәки плебеј күтләләри идеологларынын: «Сосиал дәрнәк» нүмајәндәләринин, «гудузларын» башчыларындан Ру вә Леклеркин, сол јакобин Еберин әсәрләрини дә дахил етмәји нәзәрдә тутурду. Сосиалист тә'лимләринә јахын бахышлар ирәли сүрән инкилис Годвин дә унудулмамышды.

Бу нәшрин һәјата кечирилмәси идејасы көстәрир ки, Маркс тәрәфиндән ишләниб һазырланан јени тә'лим дүнја мәдәнијјәти вә сивилизасијасынын бүтүн әввәлки инкишафына архаланырды. Утопик сосиализмин зәиф чәһәтләринин тәнгиди Маркса вә Енкелсә онун гијмәтли үнсүрләрини көрмәкдә мане олмурду вә бу үнсүрләрин мәнимсәнилмәси јени, ингилаби-пролетар дүнјакөрүшүнүн ишләниб һазырланмасына вә тәблиғинә зидд дејилди, әксинә, бу вәзифәнин јеринә јетирилмәсини асанлашдырырды.

Нәзәрдә тутулан силсиләнин нәшриндәки чәтинликләр, һабелә «Китабхана» үчүн нәзәрдә тутулмуш редакторлардан бири олан Мозес Һессин идеја мөвгеләринин ашкара чыхан сәбатсызлығы һәмин планын һәјата кечирилмәсинә мане олду. Јеринә јетирилән јеканә иш Фурјенин «Үч харичи вәһдәт һаггында» әсәриндән бир нечә фәслин Енкелс тәрәфиндән тәрчүмә едилмәси олду вә бу тәрчүмә онун кириши вә хүласәси илә бирликдә «Тичарәт һаггында Фурједән парчалар» ады илә журнал мәгаләси шәклиндә дәрч едилди.

1845-чи илдә Маркс «Пеше интиһар һаггында» мәгаләсини јазды вә бу мәгалә Елберфелддә нәшр едилән «Gsellschafts-spiegel» журналынын 1846-чы ил јанвар бурахылышында дәрч едилди. Һәмин мәгаләдә Маркс буржуа чәмијјәтинин нүмајәндәләриндән бири, Парис полис архивләринин мүһафизи вәзифәсиндә чалышан буржуа һүгугчусу вә статистикачысыны бу чәмијјәт әлејһинә шәһадәтә мәчбур едир. Бу архивләрин материаллары әсасында Жак Пеше өз хатирәләрини јазмышды, Маркс да һәмин хатирәләрдән парчалар вермишди. Полис хроникасындан кәтирилән бу фактлар буржуа әхлагы, мә'нәвијјаты вә мәишәтинин ијрәнч чәһәтләрини ашкара чыхарыр. Бунлар нәинки интиһарын сосиал әсасыны — әлачсыз диләнчилији, ишсизлији вә и. а. — ашкара чыхарыр, һабелә инсан-

лары чана дојуб атдыглары бу рәһмсиз аддыма мәчбур едән мә'нәви-психоложи сәбәбләри көстәрир. Маркс өз мәгаләси илә гејд етмишди ки, буржуа аләминдә кобуд егоизм һөкм сүрүр, инсан шәхсијјәти даим алчалдылыр, бу да бир чохларыны һәјатда дахили бошлуға вә мә'јуслуға кәтириб чыхарыр, бурада икиүзлүлүк, ријакарлыг, тәбии һиссләрин тапдаланмасы, аиләдә ејбәчәр мүнасибәтләр һөкм сүрүр.

Илк ардычыллар

Маркс вә Енкелс јени ингилаби тә'лимин нәзәри әсасларынын ишләниб һазырланмасыны јаранмагда олан ингилаби дүнјакөрүшүнү фәһлә синфинин о заманкы азадлыг һәрәкаты иштиракчылары арасында јајмаг вәзифәсиндән ајырмырдылар. Сонралар Енкелс бу дөврү хатырлајараг јазырды: «Бизим үзәримизә өз бахышларымызы елми чәһәтдән әсасландырмаг вәзифәси дүшүрдү, лакин Авропа пролетариатыны вә ән әввәл Алманија пролетариатыны бизим әгидәләримизин дүзкүнлүјүнә инандырмаг да бизим үчүн аз әһәмијјәтли дејилди»[1]. Буна көрә дә Маркс вә Енкелс Брүсселдә олдуглары елә биринчи илдә ингилабчы зијалыларла вә фәһлә синфинин габагчыл нүмајәндәләри илә әлагәләри мөһкәмләтмәк јолунда аддымлар атырлар.

Маркс вә Енкелс өз идејаларыны илк заманлар бир о гәдәр дә мәтбуат васитәси илә јајмырдылар, чүнки о заман онларын мәтбуата јолу чох мәһдуд иди, даһа чох Брүсселдәки мүһачирләрин ингилабчы ганады илә, Белчика демократлары илә, Алманијада вә Франсада галан достлары илә шәхси үнсијјәт јолу илә јајырдылар. Ән јахшы адамларын һамысы Маркса вә Енкелсә доғру чан атырды. Онлары әһатә едән адамлар ичәрисиндә һәмфикирләр өзәји јаранмаға башлајырды. Онларын бир чохлары үчүн јени дүнјакөрүшүнүн мәнимсәнилмәси просеси адәт етдикләри бахышларын дәјишдирилмәси вә јенидән нәзәрдән кечирилмәси илә, хырда буржуа идеја тә'сирләринин һәмишә сүр'әтлә вә тамамилә олмаса да, арадан галдырылмасы илә әлагәдар иди. Маркс вә Енкелс пролетар ингилабчыларынын бу илк дәстәсинин формалашмасына вар гүввә илә көмәк көстәрирдиләр.

Марксын вә Енкелсин бир чох достлары да онларын өзләри кими Пруссијанын Рејн әјаләтиндән кәләнләр иди. Маркс Парисдән Брүсселә кәләркән ону Һенрих Бүркерс мүшајиәт етмишди. О, 1845-чи илин пајызына гәдәр Белчиканын пајтахтында галмыш, сонра Көлнә гајыдыб орада Марксын тәрәфдары кими фәалијјәт көстәрмишди. 1844-чү илин нојабрында Парисдә Маркс илә таныш олан кәнч һәким Роланд Данијелс Көлнә гајытдыгдан сонра өз јени танышы илә әла-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 21-чи чилд, сәһ. 221.

гәни давам етдирмишди. Онунла көрүш Данијелсин һәјатында дөнүш нөгтәси олмуш вә Данијелсин бахышларынын формалашмасына бөјүк тә'сир көстәрмишди. Аз сонра Данијелс Маркс тә'лиминин ардычыл тәрәфдары олду.

Маркс вә Енкелс Брүсселдә олдуглары дөврдә һәмчинин истеʼфада олан топчу забити Иосиф Вејдемејер илә јахынлашдылар. 1845-чи илдә мүхалифәтчи әһвали-руһијјәнин тә'сири алтында Вејдемејер Пруссија ордусу сыраларыны тәрк едиб журналистика илә мәшғул олмаға башлады. Сосиалист идејалары ону марагландырды. Алманијада Вејдемејер Енкелсин «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» китабы һаггында илк рә'ј чап етдирәнләрдән бири олду. Тезликлә Вејдемејер «алман фәһлә партијасынын ән јахшы мүбаризләриндән бири»[1] олду вә сонралар АБШ-да да елми коммунизмин тәблиғиндә көркәмли рол ојнады.

Һәлә 1843-чү илдә Инкилтәрәдә Енкелс илә достлашмыш олан истеʼдадлы алман шаири вә публисисти Кеорг Вејерт 1845-чи илин јајында бир мүддәтә Белчиканын пајтахтына кәлди. 1846-чы илин јазында о, Брүсселдә алман тичарәт ширкәтинин нүмајәндәси кими јашамаға башлады. Бу замана гәдәр Вејерт фәһлә синфинин мүсибәтләрини тәсвир едән вә онун ингилаби әһвали-руһијјәсинин артмасыны әкс етдирән бир сыра очеркләр, мәгаләләр вә ше'рләр чап етдирмишди. Мәсәлән, Вејерт «Топ төкәнләр» ше'риндә фәһләләр адындан јазырды:

...Кәләр вахты, башланар
Амансыз дөјүш, туфан,
Сизә атәш ачарыг
Ондүјмәли топлардан![2]

Енкелсин вә Брүссел танышлығы заманындан е'тибарән јенә мөһкәм достлуг телләри илә бағландығы Марксын идеја тә'сири Алманијада пролетар әдәбијјатынын баниси Вејертин јарадычылығынын ингилаби-коммунист характерини гәти мүәјјән етди вә о, «алман пролетариатынын биринчи вә *ән көркәмли* шаири»[3] олду. Мәһз Маркс вә Енкелс илә сых әлагә илләриндә о өз ингилаби поезијасынын ән парлаг нүмунәләрини — «Уста шакирдләринин маһнылары» силсиләсини јаратды.

Марксын тә'сири башга бир ингилабчы шаирин — Фердинанд Фрејлигратын да јарадычылығынын инкишафында һәлледичи рол ојнады. 1844-чү иләдәк Фрејлиграт романтик чәрәјанын нүмајәндәси кими чыхыш едирди, гондарма екзотикаја

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 22.
[2] *К. Вејерт.* Сечилмиш әсәрләри. М., 1957, 1-чи чилд, сәһ. 34.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 21-чи чилд, сәһ. 5.

ујур, «саф инчәсәнәт» идејаларыны тәблиғ едирди. Лакин сонралар шаирдә реал керчәклијә доғру дөнүш башланды вә онун ше'рләриндә ингилаби мотивләр сәсләнди. 1845-чи илин февралында Фрејлиграт Брүсселдә Маркс илә көрүшдү вә о заман онларын танышлығынын гыса мүддәт давам етмәсинә бахмајараг, — Фрејлиграт тезликлә Исвечрәјә кетмишди,—бу танышлыг шаирин шүурунда дәрин из бурахды. Доғрудур, онун јарадычылығында «һәгиги сосиализмин» күчлү тә'сири өзүнү көстәрирди, лакин онун бә'зи әсәрләри коммунист идејаларыны да гаврадығыны сүбут едирди. Мәсәлән, Фрејлиграт «Ашағыдан јухары!» ше'риндә фәһлә синфи ичәрисиндә олан вә Марксын, Енкелсин тә'сири алтында анламаға башладығы гүдрәтли ингилаби имканлары белә бир поетик формада ифадә етмишди:

Биз күчлүјүк! Чәһәннәми мәһв елəјиб јени дүнја гурарыг.
Бу аллаһын нифрәтидир — һәлә дә пролетарыг![1]

Марксын вә Енкелсин ән јахын силаһдашларындан вә достларындан бири олмаг нәсиби гисмәт олан адам Брүсселә башгаларындан сонра кәлмишди. Бу, тәһкимли кәндли оғлу, мәтбуатда өз чәсур чыхышлары илә, хүсусән Бреславл харабалыгларыны тәсвир етмәси вә 1844-чү илдә үсјан етмиш Силезија тохучуларыны ачыг мүдафиә етмәси илә мәшһурлашан силезијалы мүәллим Вилһелм Волф иди.

Полис тә'гибләри тәһлүкәсиндән јахасыны гуртармаға чалышан Волф Инкилтәрәјә мүһачирәт етмиш, сонра, 1846-чы илин апрелиндә исә Брүсселә көчмүшдү. Бурада о, ән әввәл, Марксы вә Енкелси ахтарыб тапмаға чалышмышды. Сонралар Енкелс онларын көрүшүнү белә тәсвир едирди: «О заманлар Маркс илә мән Брүсселин әтраф јерләриндән бириндә јашајырдыг; биз бирликдә бир әсәрлә мәшғул идик, бу заман бизә хәбәр вердиләр ки, Алманијадан кәлмиш бир чәнаб бизимлә данышмаг истәјир... Бу, Вилһелм Волф иди... Һеч бир нечә күн дә кечмәмишди ки, бизимлә мүһачирәтдә олан јени јолдаш арасында сәмими достлуг мүнасибәтләри јаранды вә биз јәгин едә билдик ки, о, һеч дә көзә чарпмајан бир адам дејилдир. Классик гәдим дөвр мәктәбиндә көзәл тәрбијәләнмиш зәкасы, зәнкин јумору, чәтин нәзәри проблемләри ајдын баша дүшмәси, халг күтләләринә зүлм едәнләрин һамысына аловлу нифрәти, онун чошғун вә ејни заманда сакит хасијјәти, — бунларын һамысы дәрһал бизә ајдын олду; лакин онун характеринин сарсылмаз мөһкәмлијини, һеч бир шүбһә доғурмајан гәти сәдагәтини, дүшмәнә вә доста гаршы, һәмчинин дә өзүнә гаршы өз борчуну даим һисс етмәсини тамамилә гијмәтләндирмәјимиз үчүн узун илләр биркә фәалијјәт көстәр-

[1] *Ф. Фрејлиграт.* Сечилмиш әсәрләри, М., 1956, сәһ. 154.

мәјимиз вә мүбаризәдә, гәләбә вә мәғлубијјәтдә, јахшы вә пис вахтлардакы дост мүнасибәтимиз лазым кәлди»[1].

Бир мүддәтдән сонра Марксын достлары вә танышлары сырасына мүһачир фәһләләр: мүрәттибләрдән Валлау вә Борн, Парисдән Брүсселә көчмүш алман фәһләси Јунке вә башгалары да дахил олду.

Маркс Белчика демократијасынын ән ингилабчы үнсүрләринә дә тә'сир көстәриб онларын пролетариат мөвгеләринә кечмәсинә көмәк етди. Хүсусилә онун Белчика достлары сырасында фәлсәфә вә бәлағәт намизәди Филипп Жиго, һәмчинин Лјеждән кәлиб Маркс вә Енкелс илә сонралар, 1847-чи илдә јахынлашмыш олан вәкил вә ингилабчы публисист Виктор Тедеско да вар иди.

Маркс коммунизмдән узаг, лакин ингилаби-демократик әгидәләрә шәрик олан адамларла да сых әлагә сахлајырды. Мәсәлән, бу заман көркәмли Полша тарихчиси вә ингилабчысы, 1830—1831-чи илләрдәки Полша үсјанынын фәал иштиракчысы, Полша мүһачирләринин ингилабчы-демократик ганадынын лидери Иоахим Лелевел Маркс аиләсинин досту олмушду. О тез-тез Марксын јанына гонаг кәләрди.

Инкилтәрә сәфәри

1845-чи илин јајында, Брүсселдә олмајан инкилис елми әдәбијјаты илә, биринчи нөвбәдә игтисади әдәбијјат илә таныш олмаг вә Инкилтәрәнин сосиал-игтисади шәраитини өјрәнмәк үчүн Маркс Енкелс илә бирликдә бу өлкәјә кетди. Маркс вә Енкелс тәгрибән ијулун 12-дән августун 21-дәк Инкилтәрәдә галдылар. Бу мүддәт әрзиндә достлар Лондонда вә Манчестердә олдулар. Бүтүн капиталист өлкәләри ичәрисиндә ән чох инкишаф етмиш олан бу өлкә илә тәгрибән ај јарым әрзиндә танышлыг Маркса капитализм чәмијјәти үчүн сәчијјәви олан вә онун башга өлкәләрдә бу гәдәр парлаг вә тамамланмыш олмајан формаларда мүшаһидә етдији һадисәләри даһа јахшы тәсәввүр етмәк имканы верди.

Инкилтәрәдә фәһлә һәрәкаты илә билаваситә танышлыг вә онун нүмајәндәләри илә шәхси әлагәләр јаратмаг Маркс үчүн чох вачиб иди. О вахт инкилис пролетариаты нисбәтән јүксәк сијаси шүур вә мүтәшәккиллик сәвијјәсинә чатмышды. Он ил әрзиндә Британија адалары Халг хартијасы уғрунда фәһлә синфинин гүдрәтли мүбаризәси мејданы олмушду. Хартија тәрәфдарларынын өз партијасы — 1840-чы илдә тә'сис едилмиш вә јерли тәшкилатлары шәбәкәсинә малик Милли чартист ассосиасијасы вар иди. Чартизмин јүксәлдији илләрдә бу партијанын үзвләринин сајы 50 мин нәфәрә чатырды. Чартистләрин күтләви митингләр вә нүмајишләр тәшкил етмәкдә, мәтбуат органлары нәшр етмәкдә хејли тәчрүбәси вар иди. Марксын кәлдији заман чартист һәрәкаты, 1842-чи илдә фәһләлә-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 57.

рин чартистләр тәрәфиндән тәшкил едилмиш чыхышларынын мәғлубијјәти ардынча кәлән мүәјјән тәнәззүлдән сонра јенидән чанланмаға башламышды вә өзүнүн 1847—1848-чи илләрдәки сон чошғун јүксәлишинә доғру кедирди.

Фәһлә синфинин дәрин сосиал көкләрә малик вә објектив сурәтдә капитализм гурулушу әлејһинә јөнәлдилән сијаси һәрәкаты олмаг е'тибары илә чартизмин илк елми характеристикасыны Енкелс Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти һаггындакы китабында вермишди. Марксын вә Енкелсин јаранмагда олан фәлсәфи вә сијаси консепсијалары бахымындан чартист һәрәкатынын өјрәнилмәсини давам етдирмәк вә онун тәчрүбәсинин үмумиләшдирилмәсиндән фәһлә синфинин үмумдүнја-тарихи ролу һаггындакы мүддәанын даһа да инкишаф етдирилмәси, онун мүбаризә формаларынын вә капитал зүлмүндән зәһмәткешләрин азад олунмасынын һәгиги јолларынын ајдынлашдырылмасы үчүн истифадә етмәк лазым кәлирди.

О заманлар хејли күчлү олан инкилис тред-јунионларынын, һәмчинин Инкилтәрәдә ингилабчы мүһачирләр тәрәфиндән јарадылмыш пролетар тәшкилатларынын вә демократик тәшкилатларын фәалијјәти тәчрүбәси дә диггәтә лајиг иди. Лондон тәдричлә алман тәшкилатындан бејнәлмиләл тәшкилата чеврилмәкдә олан Әдаләтлиләр иттифагынын фәалијјәт мәркәзләриндән бири иди. Һәлә 1840-чы илдә Әдаләтлиләр иттифагынын хадимләри Лондонда алман фәһләләринин ачыг Маарифчи чәмијјәтини јаратмышдылар.

Бу сәфәр заманы Енкелс Марксын әвәзсиз мүшајиәтчиси иди. Ики илә гәдәр Инкилтәрәдә јашамыш олан Енкелс бу заман Марксын һәлә кифајәт гәдәр мәнимсәмәдији инкилис дилини чох көзәл билирди. Енкелс чартист һәрәкатынын бир чох лидерләри илә таныш иди, бир сыра чартист вә сосиалист гәзетләринин, о чүмләдән чартистләрин башлыча органы «Northern Star»ын мүхбири иди. Һәлә 1843-чү илдә Енкелс Лондонда Әдаләтлиләр иттифагынын рәһбәрләриндән Иосиф Молл, Карл Шаппер вә Һенрих Бауер илә шәхсән таныш олмушду. Буна көрә о, асанлыгла Марксы бу адамлар ичәрисинә кәтирә билди. Инкилис елми әдәбијјатына јахшы бәләд олан Енкелс бу чәһәтдән дә Маркса хејли көмәк көстәрирди.

Достлар Манчестер китабханаларындан биринин, јерли тачир Һамфри Чатам тәрәфиндән һәлә 1653-чү илдә орта әср гәсри, сонралар исә монастыр олан бир бинада јарадылмыш китабхананын гираәт салонунда саатларла мәшғул олурдулар. Чатам китабханасында Марксын вә Енкелсин өз севимли јери вар иди. Сонралар Енкелс бурада Маркс илә кечирдији вахты хатырлајараг 1870-чи илдә она јазмышды: «Сон күнләр әрзиндә мән 24 ил бундан әввәл бизим әјләшдијимиз кичик бүрч артырмасындакы квадрат стол архасында јенидән хејли иш-

ләдим; мән бу јери чох севирәм: рәнкли шүшәләр сајәсиндә бу јерә һәмишә күн дүшүр. Китабханачы гоча Чонс да һәлә орададыр, лакин чох гочалмышдыр вә артыг һеч бир иш көрмүр...»[1].

Инкилтәрәдә Маркс вә Енкелс чартизмин сол ганадынын көркәмли лидери, пролетар мәншәли, истеʼдадлы чартист тәшкилатчысы, натиг вә журналист Чорч Чулиан Һарни илә јахынлашдылар. Һарни «Northern Star»ын редакторларындан бири иди. О, сосиалист иди, бабувист коммунист идејаларынын тәрәфдары иди. Харичи ингилаби һәрәката мүәјјән еʼтимадсызлыг көстәрән бир чох чартистләрин әксинә олараг, Һарни чартистләрин континент ингилабчылары илә фәалијјәт бирлијини јаратмаға чалышырды. Сонралар Һарнинин васитәси илә Маркс вә Енкелс ингилабчы чартистләрин дикәр рәһбәри — чартист һәрәкатына 1846-чы илин јанварында дахил олмуш Ернест Чонс илә дә таныш олдулар.

Маркс вә Енкелс Инкилтәрәнин пајтахтында олдуглары заман сол чартистләрлә Әдаләтлиләр иттифагынын нүмајәндәләри арасында әлагәләрин мөһкәмләнмәсинә һәр васитә илә көмәк едирдиләр. Онлар чартистләрин мүхтәлиф милләтләрдән олан мүһачирләрлә 1845-чи ил августун орталарында Уеббер-стритдә «Мәләк гаршысында» ашханасында кечирилән мүшавирәсиндә иштирак етдиләр. Мүзакирә едилән мәсәләләр барәсиндә онларын Маркс илә ејни рәʼјини ифадә едәрәк Енкелс өз чыхышында Лондонда бејнәлхалг ингилаби тәшкилат јарадылмасы һаггында мүшавирәдә ирәли сүрүлән идејаја гызғын тәрәфдар чыхды. 1845-чи ил сентјабрын 22-дә, артыг Маркс вә Енкелс Инкилтәрәдән кетдикдән сонра, белә бир тәшкилат тәʼсис едилди. Бу тәшкилат «Гардаш демократлар» адланмаға башланды. Һәмин тәшкилатда пролетар үнсүрләр — сол чартистләр (биринчи нөвбәдә Һарни, сонралар һәмчинин Чонс) вә Әдаләтлиләр иттифагынын рәһбәрләри — Шаппер вә Молл көркәмли рол ојнајырдылар. Тәʼсис јығынчағында Вејтлинг иштирак етмишди.

«Гардаш демократлар» чәмијјәтинин јарадылмасы габагчыл пролетарлар ичәрисиндә бејнәлхалг һәмрәʼјлик һиссинин ојанмасынын парлаг әламәти иди. Маркс вә Енкелс бу чәмијјәтлә әлагә сахлајыр, онун фәалијјәтинә пролетар-ингилаби истигамәти вермәјә вә онун рәһбәрләринә хырда буржуа хүлјаларындан азад олмагда көмәк етмәјә чалышырдылар. 1845-чи ил сентјабрын 22-дә кечирилән јығынчағын өзү Енкелс тәрәфиндән пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләрини мәтбуатда ифадә етмәк үчүн бир әсас олмушду. Һәмин јығынчаға һәср едилән «Лондонда милләтләр бајрамы» адлы мәгаләсиндә о өзүнүн вә Марксын нөгтеји-нәзәрини ифадә едәрәк јазырды: «...Бүтүн өлкәләрин пролетарларынын мәнафеји

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 32-чи чилд, сәһ. 423.

ејнидир, онларын дүшмәни ејнидир, онлар ејни мүбаризәни апармалыдырлар; пролетарларын әксәријјәти артыг өз тәбиәти үзүндән милли хурафатдан азаддыр вә онларын бүтүн мә'нәви инкишафы вә һәрәкәти маһијјәтчә һуманистдир вә милләтчилијә зиддир. Јалныз пролетарлар милли әлаһиддәлији мәһв едә биләрләр, јалныз ојанмагда олан пролетариат мүхтәлиф милләтләр арасында гардашлыг јарада биләр»[1].

Сијаси игтисадын вә сосиалист әдәбијјатынын тәнгиди шәкилдә өјрәнилмәси

Брүсселдә галдығы бүтүн müддәт әрзиндә, һәмчинин Инкилтәрәјә кетдији заман Марксын нәзәри фәалијјәтиндә сијаси игтисад проблемләринин тәдгиги вә буржуа гурулушуну тәнгид едән утопик сосиалистләрин әсәрләринин өјрәнилмәси хејли јер тутурду. Маркс буржуа чәмијјәтинин игтисади әсасларынын һәртәрәфли тәһлили вә о заманлар игтисад елминдә һөкм сүрән бахышларын тәнгиди сурәтдә јенидән нәзәрдән кечирилмәси үчүн зәрури олан фактик материал топламаг саһәсиндә әввәлләр башладығы иши давам етдирди. О, һәм кечмиш әсрләрин игтисадчыларынын әсәрләрини, һәм дә өз дөврүндә јашајан мүәллифләрин әсәрләрини өјрәнирди. Брүсселдә вә Манчестердә Маркс мүхтәлиф китаблардан көтүрүлән игтибасларла хејли дәфтәр долдурмушду.

Маркс капиталист игтисадијјатынын өзүнә чох диггәт верирди. Ону капиталист истеһсалында машынларын тәтбиги, гијмәт јаранмасы вә пул тәдавүлү, кредит вә банк әмәлијјатлары кими мәсәләләр марагландырырды. Маркс Авропа, Америка вә Асија өлкәләринин игтисади инкишафы тарихинә даир кениш фактик материал топлады. Әһали проблемләри дә онун диггәт мәркәзиндә иди.

Капитализмин инкишафынын сосиал нәтичәләрини өјрәнәркән зәһмәткеш синифләрин, пролетариатын вәзијјәти Марксын диггәт мәркәзиндә дурурду. Классик капитализм өлкәси олан Инкилтәрәдә фәһлә күтләләринин јашајыш вә әмәк шәраити ону хүсусилә марагландырырды. Бу мөвзуја даир Енкелсин китабындан әлавә Маркс чохлу башга материалдан да истифадә етмишди. Башга өлкәләрдә дә зәһмәткеш күтләләрин јохсуллашмасы проблеми Марксы дәриндән марагландырырды.

Өз дөврүндә јашајан буржуа игтисадчыларынын (Н. Сениорун, Ч. Мак-Куллохун, Ч. Ст. Миллин, Ш. Ганилин вә башгаларынын) әсәрләрини охујаркән үмумијјәтлә буржуа сијаси игтисадына хас олан мәддаһлыг мејлләринин күчләнмәси Марксын ити нәзәриндән гачмамышды. Смит вә Рикардо заманлары буржуа игтисадчылары өз көрүш даирәләринин бүтүн мәһдудлуғуна бахмајараг, елми һәгигәтә сәмими чан

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 590.

атдыглары һалда, буржуа игтисади фикринин даһа сонракы мәктәбләринин нүмајәндәләри истисмарчы гурулушу мүдафиә наминә елми објективлији капитализмин зиддијјәтләрини шүурлу сурәтдә пәрдәләмәклә, керчәклијә бәзәк-дүзәк вермәклә әвәз етмәк үчүн әлләриндән кәләни едирдиләр.

Маркс Чон Стүарт Миллин «Сијаси игтисадын һәлл едилмәмиш бә'зи мәсәләләри һаггында тәчрүбәләр» әсәрини онун атасы, вахтилә Рикардонун тә'лиминин мүтәрәгги нәтичәләрини мүдафиә едән Чемс Миллин игтисади әсәрләри илә мүгајисә едәрәк буржуа игтисад елминин тәнәззүлү әламәтләрини көрмүшдү. Маркс јазырды: «Бу кичик *Милл нәзәријјәбазлыг едән буржуанын* нә гәдәр ағыр бир вәзијјәтә дүшмәсинә көзәл мисалдыр»[1].

Маркс буржуа сијаси игтисадынын мәддаһ чәрәјанына буржуа фритредерләрини — тичарәт азадлығы тәрәфдарларыны аид едирди. О бунларын әлејһдарлары олан протексионистләрин дә әсәрләрини өјрәнирди. 1845-чи илин пајызында Маркс вә Енкелсдә һәтта протексионизм вә тичарәт азадлығы һаггында бу чәрәјанларын нүмајәндәләри арасындакы гызғын мүбаһисә илә әлагәдар олараг биркә әсәр чап етдирмәк идејасы доғмушду, бу чәрәјанлардан һәр бири исә өзүнүн мүдафиә етдији системи сосиал бәлаларын арадан галдырылмасы үчүн һәр шејә әлач ола биләчәк бир васитә кими гәләмә вермәјә чалышырды.

Капитализм системинин тәнгиди верилән әдәбијјат да Марксы дәриндән марагландырырды. Франсыз вә алман утопик сосиалистләринин идеја ирсини о һәлә Брүсселә кәлмәздән әввәл өјрәнмишди. Бурада исә о, инкилис утопик сосиализмини өјрәнмәклә мәшғул олур. Маркс Роберт Оуенин әсәрләрини, һәр шејдән әввәл, онун «Јени мә'нәви дүнја һаггында китаб» адлы әсас әсәрини әтрафлы өјрәнир. О, Чон Брејин, Томас Едмондсын, Уилјам Томпсонун вә Оуенин башга ардычылларынын да әсәрләринә хејли вахт сәрф едир, бунлар исә Рикардонун әмәк дәјәр нәзәријјәсини сосиалист руһунда шәрһ едәрәк онун игтисади тә'лими васитәси илә утопик сосиализм доктриналарыны әсасландырмаға чалышырдылар.

Маркс зәһмәткеш синифләрин истисмар едилмәсини вә јохсуллуғуну арадан галдырмаг үчүн бу мүәллифләрин сәмими сә'јинә јүксәк һөрмәт бәсләмәклә бәрабәр, буржуа сијаси игтисадындан көтүрүлән илкин шәртләр әсасында, мәһсуллары дәјәрләринә көрә гијмәтләндирмәклә билаваситә мүбадилә етмәк үчүн базарлар јаратмаг јолу илә, «иш пулу» вә и. а. васитәси илә сосиалист ичтимаи мүнасибәтләри јаратмаг һаггында онларын утопик планларына чох шүбһә илә јанашмышды. О өз гејдләриндә көстәрмишди ки, бу сосиал ресептләр

[1] MEGA, Abt. I, Bd. 6, S. 609.

идеалист вә фантастик тәсәввүрләрә әсасланыр. Томсонун методунун лап әсасынын гүсурлу олмасы һаггында Маркс өз гејдләриндән бириндә көстәрирди: «Томпсон күман едир ки, «бәрабәр тә'минат», «көнүллү мүбадилә» вә и. а. һаггындакы ибарәләр васитәси илә һәр шеј етмәк олар»[1].

Маркс буржуа чәмијјәтинә феодал сосиализми дејилән сосиализм шәклиндәки аристократ мүхалифәтини ифадә едән чәрәјанын әдәбијјатына да диггәт јетирмишди. О, франсыз јазычысы Вилнјов-Баржемонун «Христиан сијаси игтисады»ны, бу чәрәјана јахын олан инкилис тарихчиси вә идеалист философу Томас Карлејлин «Чартизм» китабчасыны охумушду. Бу мүәллифләр мөвчуд буржуа гајдаларына гаршы ифшаедичи чыхышларла јанашы олараг капитализмдән әввәлки мүнасибәтләри сон дәрәчә идеализә едир, кечмишә гајытмаг кими мүртәче бир чағырышла чыхыш едирдиләр. Бу, капитализмин сағдан тәнгиди иди, ичтимаи инкишаф ганунларыны әсла баша дүшмәјән бир тәнгид иди.

Маркс игтисади романтизмин көркәмли нүмајәндәси, Исвечрә игтисадчысы Симонд де Сисмондинин «Сијаси игтисад очеркләри» илә дә таныш олмушду. Сисмондинин бахышларында капиталист мүнасибәтләринин тәнгиди тарихә зидд бахышларла вә кечмишә, хүсусилә хырда әмтәә истеһсалына бәзәк-дүзәк вермәклә хүсуси бир шәкилдә бирләширди. Маркс өз гејдләриндә көстәрмишди ки, Сисмонди «бә'зи јерләрдә... гәдим гајдалары идеализә едир»[2].

Марксын сијаси игтисад проблемләрини вә башга ичтимаи елмләрин проблемләрини ишләјиб һазырламасы мүәјјән нијјәтә табе иди. Һәлә «1844-чү илин игтисади-фәлсәфи әлјазмалары»ны јаздығы замандан бәри онун шүурунда кениш бир әсәрин чизкиләри јетиширди, бу әсәрдә о, мүасир чәмијјәтин бүтүн игтисади гурулушуну вә онун әсас сијаси тә'сисатларыны ингилаби коммунизм мөвгеләриндән нәзәрдән кечирмәк истәјирди. Брүсселә јола дүшмәси әрәфәсиндә, 1845-чи ил февралын 1-дә Маркс «Сијасәтин вә сијаси игтисадын тәнгиди» ады илә бу әсәри нәшр етдирмәк һаггында Дармштадт нашири Леске илә мүгавилә бағламышды.

Марксын бу планлардан хәбәрдар олан јахын достлары Марксын игтисади әсәринин мејдана чыхмасына мүстәсна дәрәчәдә бөјүк әһәмијјәт верирдиләр. 1846-чы ил мартын 7-дә Роланд Danијелс она јазырды. «Биз сәнин «Сијаси игтисад»ыны сәбирсизликлә көзләјирик»[3]. Вејдемејер 1846-чы ил 30 апрел тарихли мәктубунда Маркcдан хаһиш едирди: «Анчаг чалыш ки, сәнин «Сијаси игтисад»ын тезликлә һазыр олсун; ахы коммунизм һаггында ағыллы бир шеји һәвәслә оху-

[1] MEGA, Abt. I, Bd. 6, S. 615.
[2] MEGA, Abt. I, Bd. 6, S. 615.
[3] МЛИ МПА, фонд 20, сахлама ваһиди 1.

јачаг адамлара биз əслиндə һеч бир шеј тəклиф едə билмирик, чүнки онлар үмуми ибарəлəрлə кифајəтлəнмəк арзусунда дејилдирлəр вə һамылыгла маарифлəнмə васитəси илə коммунизм *гурулачағына* инанмаг истəмирлəр»[1].

Дармштадтда Марксын əсəрини нəшр етмəк нијјəтиндəн хəбəр тутан полис даирəлəри бу нијјəтə сон дəрəчə мəнфи мүнасибəт бəслəдиклəрини наширə ачыгча билдирмишдилəр. Лескенин сонрадан мүəллифдəн анчаг елми проблемлəрлə кифајəтлəнмəсини тəлəб етмəси дəрһал Марксын гəти е'тиразына сəбəб олду. О, 1846-чы ил августун 1-дə Лескејə чаваб вермишди ки, өз əсəрини мүртəче сензуранын тəлəблəринə ујғунлашдырмаг вə онун хатиринə ингилаби мəзмуну гурбан вермəк нијјəтиндə дејилдир, онун «китабы елми китабдыр, лакин Пруссија һөкумəтинин баша дүшдүјү мə'нада јох»[2]. 1846-чы ил сентјабрын 19-да Леске Маркса билдирмишди ки, сəрт сензура тəлəблəри үзүндəн онун əсəрини нəшр едə билмəјəчəкдир.

Бүтүн манеəлəрə бахмајараг Маркс өз нəзəри тəдгиглəрини дəринлəшдирмəкдə давам едирди. Сијаси игтисад проблемлəрини өјрəнмəк просесиндə — бу исə, əлбəттə, Марксын үмуми нəзəри, үмуми фəлсəфи консепсијаларынын да формалашмасына көмəк едирди, — ајдын олду ки, əввəлки игтисади нəзəријјəлəри тəнгид етмəк вə јени игтисади тə'лим ишлəјиб һазырламаг үчүн һəр шејдəн əввəл елмин методоложи əсасларыны — онун фəлсəфи бүнөврəсини, дүнјакөрүшү бүнөврəсини тəнгиди сурəтдə јенидəн ишлəмəк лазымдыр. Бејинлəри сијаси игтисад саһəсиндəки јени идејалары гаврамаға һазырламагдан өтрү јени дүнјакөрүшү үчүн зəмини тəмизлəмəк тəлəб олунурду. Бир сөзлə, сијаси игтисадын тəнгидиндəн əввəл, јајылмыш фəлсəфи вə сосиал доктриналарын тəнгидини вермəк лазым кəлирди. Буна көрə дə сијаси игтисада даир китаб јазмаг нијјəти мүвəггəти олараг өз јерини биринчи сыраја кечəн идејаја — Алманијада пролетар сосиализминин идеоложи əлејһдарларына гаршы јөнəлдилəн мүбаһисə характерли фəлсəфи əсəр јаратмаг идејасына вермəли иди, бу əсəри дə Маркс вə Енкелс «Алман идеолокијасы» адландырдылар.

1846-чы ил августун əввəллəриндə Маркс нəзəрдə тутдуғу əсəрлəрин белə бир нөвбə илə бурахылмасы һаггында јазырды: «Мəсəлə бундадыр ки, предметин мəним тəрəфимдəн вериləчəк *мүсбəт* шəрһиндəн *əввəл,* алман фəлсəфəсинə гаршы вə бу мүддəтдə мејдана кəлмиш олан *алман сосиализминə* гаршы мүбаһисə характерли əсəр јазмағы сон дəрəчə вачиб билирдим. Бу она көрə зəруридир ки, мəним сијаси игтисад саһəсиндəки нөгтеји-нəзəрими, индијəдəк мөвчуд олмуш

[1] МЛИ МПА, фонд 1, сијаһы, 1, сахлама ваһиди 5538.
[2] *К. Маркс* вə *Ф. Енкелс.* Əсəрлəри, 27-чи чилд, сəһ. 397.

алман елминә гаршы ачыгча чыхан нөгтеји-нәзәрими мәнимсәмәјә чамааты һазырламаг мүмкүн олсун»[1].

«Алман идеолокијасы» үзәриндә иш

Мәтбуатда јени фәлсәфи әсәрлә чыхыш етмәк үчүн Марксын вә Енкелсин јетишмиш олан нијјәти 1845-чи илин пајызында даһа конкрет бир план характери алды. Артыг алман идеолокијасынын—Фејербах, Бауер, Штирнер кими өз нүмајәндәләри шәхсиндә алман фәлсәфәсинин вә алман «һәгиги сосиализминин» тәнгидинә һәср едилмиш икичилдлик әсәрин јазылмасындан бәһс олунурду. Бу, јајда Фејербахын өзүнү ачыгча «коммунист» е'лан етдији мәгаләсинин, сентјабрда «һәгиги сосиалистләрин» бир сыра әсас әсәрләринин вә башлыча олараг, октјабрын орталарында «Wigand's Vierteljahrsschrift» журналынын Бауер вә Штирнерин мәгаләләри верилән III чилдинин чыхмасы илә әлагәдар иди.

«Алман идеолокијасы» Марксын редакторлуғу илә коллектив бир әсәр кими нәзәрдә тутулмушду. Ајры-ајры тәнгиди бөлмәләри јазмаға Маркс вә Енкелс Мозес Һесси чәлб етмишдиләр. Лакин «һәгиги сосиализмин» баниләриндән бири олан Һессин онларла јахынлашмасы мүвәггәти характер дашыјырды. Асанлыгла мүхтәлиф тә'сирләр алтына дүшән (Маркс ону ришхәндлә «дәјишкән» адландырырды) вә буна көрә дә еклектизмә мејл көстәрән Һесс јени материалист тә'лимин бә'зи чәһәтләрини сәтһи гаврамышды. Бир мүддәтдән сонра о, јенидән Марксын вә Енкелсин идеја әлејһдарлары чәбһәсинә кечди.

«Алман идеолокијасы» үчүн Һесс ики фәсил — кәнч Һекелчи А. Рукенин әлејһинә олан фәсли вә «һәгиги сосиалист» К. Кулманын әлејһинә олан фәсли јазмышды. Лакин «Алман идеолокијасы»нын сон вариантында Руке һаггындакы фәсил чыхарылды, Кулман һаггындакы фәсли исә Маркс вә Енкелс әсаслы сурәтдә редактә етдиләр.

«Алман идеолокијасы»нын јарадылмасы просесиндә Маркс вә Енкелс әмәкдашлығын јени, јүксәк формасыны һәјата кечирдиләр. Бу әмәкдашлыг артыг онларын илк биркә әсәри олан «Мүгәддәс аилә»јә нисбәтән башга чүр олду. Орада әмәк бөлкүсү чох садә шәкилдә гурулмушду: бирликдә һазырланмыш план әсасында һәр мүәллиф әсәрдән өз һиссәләрини јазырды, бу да мүндәричатда көстәрилмишди. Лакин «Алман идеолокијасы», хүсусилә онун биринчи чилди һәр икисинин бөлүнмәз әсәридир. Онун мүәллифләри елми ишдә коллективлији мүасир елмин әсас принсипләриндән бири һесаб едирдиләр. Онлар өзләри бурада һәртәрәфли јарадычы әмәкдашлыг нүмунәси көстәрдиләр. Лакин тарихин материалист анлајышынын јарадылмасында вә елми коммунизм нәзәријјәсинин

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 398—399.

ишләниб һазырланмасында һәлледичи ролу Маркс ојнады. Бир чох илләр кечдикдән сонра, артыг өз достунун вәфатындан сонра Енкелс өзүнә мәхсус тәвазөкарлыгла јазырды ки, ингилаби нәзәријјәнин бирликдә ишләниб һазырланмасы просесиндә рәһбәр тутулан фикирләрин бөјүк һиссәси вә хүсусилә бунларын гәти шәкилдә ифадәси Маркс тәрәфиндән верилмишди. «Маркс бизим һамымыздан јүксәкдә дурур, даһа узаглара нәзәр салыр, даһа кениш даирәдә вә даһа тез көрүрдү. Маркс даһи иди, биз исә ән јахшы һалда исте'дад идик. Онсуз бизим нәзәријјәмиз инди чатдығы мәрһәләјә һеч дә чата билмәзди. Буна көрә дә һәмин нәзәријјә дүзкүн олараг онун адыны дашыјыр».[1]

Маркс вә Енкелс китаб үзәриндә бөјүк бир чошғунлугла, кечә-күндүз ишләјирдиләр. Һарни әсәрин јарадылмасы шәраити һаггында Енкелсдән мә'лумат алдыгдан сонра, 1846-чы ил мартын 30-да она јазмышды: «Мән өз арвадыма сизин икинизин сәһәр саат 3—4-ә гәдәр бирликдә чох фәлсәфи бир систем үзрә јазмағынызы хәбәр вердикдә о деди ки, белә бир систем онун үчүн јарамазды вә Брүсселдә олсајды, сизин арвадларыныз арасында «гијам» дүзәлдәрди. Мәним арвадым ингилаблар тәшкил етмәк әлејһинә е'тираз етмир, бу шәртлә ки, һәмин иш *гысалдылмыш иш күнү* системи үзрә көрүлсүн»[2].

«Алман идеолокијасы»нда онун мүәллифләринин парлаг мүбаһисә мәһарәти өзүнү көстәрди вә бу мәһарәт биркә әмәкдә санки икигат гүввә алды. Марксын вәфатындан сонра, Енкелс галан әлјазмаларыны арашдырыб бунларын арасында «Алман идеолокијасы»ны тапдыгда, онун фәсилләриндән бирини Марксын кичик гызы Елеонораја вә Јелена Демута охумушду. Бунунла о өз динләјичиләринә чох севинч кәтирмишди. О, һәмин һадисә һаггында Марксын дикәр гызы Лаураја 1883-чү ил ијулун 2-дә јаздығы мәктубунда хәбәр вермишди ки, Јелена Демут белә сөјләмишди: «Инди мән билирәм нәјә көрә о заман сиз һәр икиниз Брүсселдә кечәләр елә күлүрдүнүз ки, евдә һеч кәс јата билмирди». Енкелс исә әлавә едир: «О заман биз өткәм чаванлар идик, Һејненин поезијасы бизим нәсримизә нисбәтән садәлөвһ бир ушаглыгдыр»[3].

Маркс вә Енкелс «Алман идеолокијасы»ны 1845-чи илин нојабрында јазмаға башладылар. Әсәрин сон гурулушу бирдән-бирә јаранмады. Маркс вә Енкелс Бауерин вә Штирнерин Виганд журналынын III чилдиндә дәрч едилән мәгаләләринин, һәмчинин Фејербахын әсәрләринин үмуми, һиссәләрә бөлүнмәмиш тәнгидиндән башладылар. Сонра Бауерин вә Штирнерин тәнгидини ики хүсуси фәсилдә вериб бунлара үмуми кириш олараг Фејербах һаггындакы фәсли әлавә етмәк вә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 21-чи чилд, сәһ. 301.
[2] «The Harney Papers». Assen, 1969, p. 239.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 36-чы чилд, сәһ. 29.

бурада Фејербахын бахышларыны тәнгиди сурәтдә арашдыраркән, өз бахышларынын мүсбәт шәрһини дә чәмләшдирмәк гәрара алынды. Бу гәрара ујғун олараг Маркс вә Енкелс ики дәфә Штирнерин тәнгидинә ара вермишдиләр ки, бу фәсилдән кениш нәзәри һашијәләри киришә кечирсинләр вә бунлары әсасән тәнгиди материалларла әвәз етсинләр. Бауерин вә Штирнерин әлејһинә јөнәлдилән сырф мүбаһисә характерли һиссәләр исә, әксинә, киришдән икинчи вә үчүнчү фәсилләрә кечирилмишди. Беләликлә, ишин кедишиндә биринчи чилдин материалы бөлүшдүрүлүб ајрылыр, онун гурулушу дүрүстләшдирилирди.

Нәзәри чәһәтдән ән мүһүм фәсил биринчи чилдин илк, кириш фәслидир («I. Фејербах. Материалист бахышла идеалист бахышын әкслији»). Бурада Маркс вә Енкелс өз бахышларыны әсасән мүсбәт формада шәрһ едирләр, «Алман идеолокијасы»нын галан фәсилләриндә исә бу иш әсасән өз әлејһдарларынын тәнгиди шәклиндә көрүлүр. Тамамланмамыш галан киришдә тарихин материалист анлајышынын, һабелә елми коммунизм нәзәријјәсинин аз-чох мүнтәзәм шәрһи верилир. Биринчи чилдин галан ики фәслиндә кәнч һекелчиләр фәлсәфәсинин тәнгиди үстүнлүк тәшкил едир. Бунлардан бири Бруно Бауерин тәнгидинә («II. Мүгәддәс Бруно»), дикәри исә Макс Штирнерин тәнгидинә («III. Мүгәддәс Макс») һәср едилмишдир. Вигандын журналында (Лејпсигдә нәшр едилирди) Бауерин вә Штирнерин чыхышларыны ришхәндлә нә исә бир «Лејпсиг килсәси» кими тәсвир едәрәк Маркс вә Енкелс бу ики фәслин әввәлиндә «Лејпсиг килсәси» адлы үмуми бир кириш верир вә бунлары «Лејпсиг килсәсинин бағланмасы» адлы бир сонлугла битирирләр.

Һәчм е'тибары илә ән бөјүк вә гурулуш е'тибары илә ән мүрәккәб фәсил Штирнер һаггындакы фәсилдир. Штирнерин 1844-чү ил октјабрын ахырларында Лејпсигдә чыхан «Јеканә вә онун мүлкијјәти» китабы нәзәри чәһәтдән классик алман фәлсәфәсинин позулмасы вә бајағылашдырылмасынын сәчијјәви мәһсулу иди. Бурада Һекел фәлсәфәсинин бүтүн наилијјәтләри тамамилә итирилмиш, онун бүтүн гүсурлары һәдсиз дәрәчәдә дәринләшдирилмишди. Һекел идеализминин објективлији сырф субјективизмә вә волјунтаризмә, диалектикасы софистикаја, тәнгид исә ибарәчилијә чеврилмишди. Штирнер сон һәддә чатдырылмыш фәрдијјәтчилијин тәблиғчиси кими чыхыш етмишди. Онун фәрдијјәтчи-анархист идејаларында алман хырда буржуаларынын капитализмин инкишафындан наразылығы әкс олунурду. Лакин Штирнер фәрдијјәтчилији өз тәбиәтинә көрә коммунизмә, хүсуси мүлкијјәт үзәринә һәр чүр һүчумлара дүшмән иди. «Јеканә вә онун мүлкијјәти» китабынын мүәллифи әлејһинә чыхмаг — Вигандын журналында онун мәгаләси бу башлыча әсәри тәнгид етмәк үчүн јалныз

бир сәбәб олмушду — һәм дә она көрә зәрури иди ки, о заманкы Алманија шәраитиндә Штирнерин бахышлары хырда буржуазија мүһитинә, зијалылара вә долајы јолла фәһлә һәрәкатына мүәјјән тә'сир көстәрирди.

«Алман идеолокијасы»нын икинчи чилди, өз «мүхтәлиф пејғәмбәрләринин» симасында «һәгиги сосиализмин» тәнгидинә һәср едилмишдир. Хырда буржуа сосиализминин 1844-чү илдән е'тибарән Алманијада јајылмаға башлајан бу нөвүнүн типик әламәти алман фәлсәфәсини, хүсусилә Һекел вә Фејербах фәлсәфәсини утопик сосиалистләрин, башлыча олараг франсыз утопик сосиалистләринин доктриналары илә бирләшдирмәкдән ибарәт иди. Нәтичәдә сосиалист тә'лиминә реал шәраитдән вә әмәли тәләбатдан ајры салынан чох абстракт бир характер верилмишди. Синфи мүбаризә вә сосиал ингилаб јолу илә пролетариатын азад едилмәсинин јеринә «һәгиги сосиалистләр» сентиментал мәһәббәт тәблиғи васитәси илә бәшәријјәтин азад едилмәсини гојурдулар. Онлар капитализмин инкишафындан горхуја дүшмүш алман мешшанларынын мүртәче мәнафејини ифадә едәрәк, ингилаби коммунизмин ачыгча әлејһинә чыхыр вә она «кобуд дағыдычы» мејлләр иснад верирдиләр. Коммунизм дүнјакөрүшүнүн јолу үзәриндә дуран бу чәрәјаны гәти дәф етмәк лазым иди.

«Алман идеолокијасы»нын икинчи чилдинин биринчи фәслиндә Земмиг вә Маттејин «һәгиги сосиализм» фәлсәфәсини тәмсил едән мәгаләләри; дөрдүнчү фәсилдә — бу чәрәјанын әсас нүмајәндәси олан Грүнүн «һәгиги сосиализм» тарихшүнаслығы нүмунәси олан китабы; ахырынчы, бешинчи фәсилдә Кулманын нә исә бир «һәгиги сосиализм» дининдән ибарәт китабы тәнгид едилир. Бизә кәлиб чатан әлјазмасында икинчи вә үчүнчү фәсилләр јохдур. Ола биләр ки, Енкелсин «һәгиги сосиалистләрин» поезија вә нәсрини тәнгид етмәјә һәср олунан «Алман сосиализми ше'рләрдә вә нәсрдә» адлы мәгаләси (1847-чи илин пајызында дәрч едилмишдир) икинчи чилдин бир һиссәсини тәшкил едирмиш.

«Алман идеолокијасы» үзәриндә иш 1846-чы илин апрелиндә әсасән баша чатдырылмышды. Бу иш ара-сыра даһа бир ил әрзиндә давам етдирилмиш вә Енкелс тәрәфиндән икинчи чилдә әлавә олараг «Һәгиги сосиалистләр» мәгаләсинин јазылмасы илә баша чатдырылмышды.

Чәмијјәтин инкишафы һаггында бахышларда ингилаби чеврилишин баша чатмасы

Бүтүн марксизм нәзәријјәсинин бүнөврәси олан марксизм фәлсәфәсини ишләјиб һазырламаг 1848-чи ил ингилабына гәдәр олан дөврдә Марксын елми фәалијјәтиндә биринчи сырада дурурду. Тәбиидир ки, бу дөврүн ән ири әсәри олан «Алман идеолокијасы» ән әввәл фәлсәфи әсәр иди. Бу әсәр тарихин материалист анлајышынын (тарихи материализ-

мин) аз-чох мүнтәзәм олан илк шәрһи кими көркәмли јер тутур.

Маркс вә Енкелс јени дүнјакөрүшүнү Һекелдән сонракы алман фәлсәфәсинин тәнгиди формасында ишләјиб һазырлајырдылар. Бу фәлсәфәнин нүмајәндәләри илә мүбаһисәдә белә бир мәсәлә мәркәзи јер тутур: мөвчуд керчәклији нечә дәјишдирмәли? Кәнч һекелчиләр мөвчуд оланы сөздә тәнгид едирдиләр, бу тәнгиди долајы шәкилдә, динин тәнгиди формасында едирдиләр. Бу, керчәклијин өзүнә гаршы дејил, керчәклијин көлкәләринә гаршы мүбаризә иди. Кәнч һекелчиләр әслиндә мөвчуд оланы гәбул едир, она анчаг башга бир шәрһ вермәјә чалышырдылар. Маркс вә Енкелс хүлјалара гаршы бу фәлсәфи мүбаризәни һәмишәлик ифша етмәји өз гаршыларына мәгсәд гојдулар. Онлар сүбут етдиләр ки, тәкчә тәнгид етмәк кифајәт дејилдир, дүнјаны дүзкүн изаһ етмәк вә, башлычасы, дәјишдирмәк лазымдыр.

«Алман идеолокијасы»нда тарихин материалист анлајышынын шәрһи санки үч һиссәјә бөлүнүр: илкин шәртләр, консепсијанын өзү вә бундан ирәли кәлән нәтичәләр.

Бурада Маркс вә Енкелс әсас тутдуглары илкин шәртләри илк дәфә ифадә етмәкдән башлајырлар. Бу илкин шәртләр ашағыдакылардыр: инсанлар, онларын фәалијјәти вә онларын фәалијјәтинин мадди шәртләри. Бу, ејни заманда, һәм тарихин өзүнүн илкин шәртләридир, һәм дә тарихин материалист анлајышынын илкин шәртләридир. Һекелин ардынча алман идеалистләри иддиа илә е'лан едирдиләр ки, онларын фәлсәфәси куја илкин шәртләр олмадан кечинир, чүнки һәр чүр илкин шәртләр куја еһкамчы шәртләрдир,—бунун әксинә олараг, «Алман идеолокијасы»нда фәлсәфәнин белә бир башлыча мәсәләси ардычыл бир шәкилдә материалистчәсинә вә диалектикчәсинә һәлл едилир: јени дүнјакөрүшүнүн гурулмасыны нәдән башламалы. Маркс вә Енкелс мүәјјән — һәм дә еһкамчы, нәзәри дејил, керчәк, реал илкин шәртләри шүурлу сурәтдә әсас тутдугларыны ачыг е'тираф едир вә бунлары дәгиг көстәрирләр.

Маркс вә Енкелс тәбиәтә метафизикчәсинә дәјишилмәз бир шеј кими бахан әввәлки материализмин ардычылсызлығыны ачыб көстәрәрәк инсанын јашајыб фәалијјәт көстәрдији тәбии шәраитин өзүнүн тарихи характерини ашкара чыхарырлар. Онлар инсанын верилмиш бир шеј кими тәсадүф етдији тәбии шәраитлә инсанын өз фәалијјәти сајәсиндә јарадылан шәраити фәргләндирирләр. Онлар көстәрирләр ки, мөвчуд чәмијјәтдә мадди мүһит өзү инсанларын тарихи фәалијјәтинин мәһсулу олур. Маркс вә Енкелс инсанын тәбиәтә экс тә'сирини баша дүшмәјән вә нәзәрә алмајан Фејербах илә мүбаһисә едәрәк јазырлар: «Бу фәалијјәт, бу фасиләсиз һисси әмәк вә јарадычылыг, бу истеһсал инди мөвчуд олан бүтүн һисси аләмин

о гәдәр дәрин әсасыны тәшкил едир ки, һәмин мөвчуд истеһсал бирчә иллијә дајансајды, Фејербах нәинки тәбиәт аләминдә чох бөјүк дәјишикликләр көрәрди, — һәтта тезликлә бүтүн бәшәр аләми дә, Фејербахын өзүнүн дә сејр етмәк габилијјәти вә онун өз мөвчудлуғу да чох тезликлә арадан галхарды»[1], Чәмијјәт инкишаф етдикчә тәбии шәраит кет-кедә даһа чох дәрәчәдә инсанларын фәалијјәтинин тарихи мәһсулларына чеврилир. Мәсәләнин бу чүр гојулушунда чәмијјәтин инкишафы һаггында јени нәзәријјәнин дәрин тарихилији өзүнү көстәрир.

Маркс вә Енкелс гејд едирләр ки, мүәјјән тәбии мүһит бәшәр чәмијјәтинин мөвчудлуғу вә инкишафы үчүн објектив мадди шәртдир. Онлар һәмчинин гејд едирләр ки, инсанларын физики, чисмани гурулушу онларын харичи тәбиәтә мүәјјән мүнасибәти үчүн шәртдир. Лакин «Алман идеолокијасы»нда башлыча тәдгигат предмети тарихин бу ики илкин шәрти дејилдир. Мүәллифләр бүтүн диггәтләрини тарихи просесин һәлледичи амили олмаг е'тибары илә инсанларын фәалијјәтини нәзәрдән кечирмәјә јөнәлдирләр.

Бу фәалијјәтин ики тәрәфи вардыр: истеһсал (инсанларын тәбиәтә мүнасибәти, онларын тәбиәтә тә'сири) вә үнсијјәт (инсанларын, биринчи нөвбәдә, истеһсал просесиндә бир-биринә мүнасибәти). Истеһсалла үнсијјәт бир-бири үчүн гаршылыглы сурәтдә шәртдир, лакин бу гаршылыглы тә'сирдә мүәјјәнедичи тәрәф истеһсалдыр.

Бәшәр чәмијјәтинин бүтүн тарихи истеһсалдан башланыр. Мәһз мадди истеһсал инсаны һејвандан фәргләндирир. «Инсанлары һејванлардан шүуруна көрә, динә көрә — үмумијјәтлә истәнилән һәр шејә көрә фәргләндирмәк олар. Онлар өзләри өзләрини һејванлардан өзләри үчүн зәрури јашајыш васитәләрини *истеһсал етмәјә* башлајан кими фәргләндирмәјә башлајырлар...»[2]. Инсанын һејвандан спесифик фәргини сонралар Маркс «Капитал»ын биринчи чилдиндә конкретләшдирмишдир.

Бәшәр тарихинин биринчи илкин шәрти бундан ибарәтдир ки, инсанлар јашамалыдырлар, демәли, онларын јемәји, ичмәји, мәнзили, палтары олмалыдыр. Буна көрә дә илк тарихи һадисә һәмин тәләбаты өдәмәк үчүн зәрури олан васитәләрин истеһсалыдыр. Истеһсал үсулу һәмин чәмијјәтин бүтүн һәјатыны мүәјјән едир. Сосиал фәалијјәтин әсас тәрәфләри истеһсалын мүхтәлиф нөвләри кими мејдана чыхыр.

Маркс вә Енкелс «Алман идеолокијасы»нда нәинки чәмијјәтин һәјатында мадди истеһсалын һәлледичи ролу һаггында-

[1] *Ҝ. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Фејербах. Материалист бахышла идеалист бахышын әкслији («Алман идеолокијасы»нын биринчи фәслинин јени чапы), М., 1966, сәһ. 35.
[2] *Ҝ. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Фејербах..., сәһ. 23.

кы мүддәаны һәртәрәфли инкишаф етдирмиш, һәмчинин ирәлиjә доғру сон дәрәчә мүһүм бир аддым атмышлар. Бу әсәрдә онлар әслиндә илк дәфә олараг мәһсулдар гүввәләрин вә истеһсал мүнасибәтләринин инкишаф диалектикасыны ашкара чыхармышлар. Бу чох мүһүм кәшф — ону 1845-чи илә аид етмәк олар — бурада мәһсулдар гүввәләрин вә үнсиjjәт формасынын диалектикасы кими ифадә едилмишди. Бу кәшф тарихи материализм категоријаларынын јаранмагда олан бүтүн системини санки јенидән ишыгландырды, тарихин материалист анлајышынын маһиjjәтини бүтөв бир консепсија кими ифадә етмәк имканы верди.

Маркс вә Енкелс тәрәфиндән едилән кәшф ашағыдакы әсаслы мүддәалардан ибарәтдир. Мәһсулдар гүввәләр ичтимаи мүнасибәтләрин типини, үнсиjjәт формасыны мүәjjән едир. Мәһсулдар гүввәләр өз инкишафынын мүәjjән пилләсиндә мөвчуд үнсиjjәт формасына зидд чыхыр. Бу зиддиjjәт сосиал ингилаб јолу илә һәлл едилир. Бухов олмуш әввәлки үнсиjjәт формасынын јерини даһа чох инкишаф етмиш мәһсулдар гүввәләрә уjғун кәлән јени үнсиjjәт формасы тутур. Сонралар бу јени үнсиjjәт формасы өзү дә инкишаф едән мәһсулдар гүввәләрә даһа уjғун кәлмир, онлар үчүн бухова чеврилир вә ингилаб јолу илә сонракы, даһа мүтәрәгги үнсиjjәт формасы илә әвәз олунур. Беләликлә бүтүн тарихи инкишаф әрзиндә онун ардычыл пилләләри арасында варислик әлагәси әмәлә кәлир.

Маркс вә Енкелс бу чох мүһүм кәшфин әһәмиjjәтини ајдын баша дүшүр вә дәгиг ифадә едирләр. Онлар хүласә едиб јазырлар: «Беләликлә, бизим анлајышымыза көрә, бүтүн тарихи тоггушмаларын көкү мәһсулдар гүввәләрлә үнсиjjәт формасы арасындакы зиддиjjәтдәдир»[1].

Чәмиjjәтин инкишаф ганунларыны баша дүшмәк үчүн бу кәшфин биринчи дәрәчәли әһәмиjjәти вар иди. Әввәлләр Маркс игтисади мүнасибәтләрин сијаси, һүгуги вә и. а. мүнасибәтләри мүәjjән етдијини ајдынлашдырмышдыса, инди игтисади мүнасибәтләрин өзүнүн нә илә мүәjjән олундуғу ашкара чыхарылмыш, тарихи просесин даһа дәрин әсасы көстәрилмишди: сон нәтичәдә мәһсулдар гүввәләр инсанлар арасындакы бүтүн мүнасибәтләри мүәjjән едир, бунларын инкишафы бир чәмиjjәт формасындан дикәринә кечилмәси үчүн шәрт олур. Әввәлләр Маркс чәмиjjәтин бүтүн һәјаты үчүн мадди истеһсалын әсас олдуғуну баша дүшмүш вә көстәрмишдисә, инди бу әсасын өзүнүн дахили инкишаф механизми ашкара чыхарылмышды. Бунунла да ичтимаи һәјатын башлыча тәрәфләри арасында: мәһсулдар гүввәләрлә истеһсал мүнасибәтләри арасында, истеһсал мүнасибәтләринин мәчмусу илә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Фејербах..., сәһ. 79.

сиіаси үстгурум арасында, һәмчинин ичтимаи шүур формалары арасында олан асылылыг аідынлашдырылмышды.

Марксын кәшфи бүтүн тарихи просеси елми шәкилдә баша дүшмәк вә тарихи әсл елми шәкилдә дөврләрә бөлмәк үчүн ачар верди. Мәһсулдар гүввәләрлә истеһсал мүнасибәтләри арасындакы зиддијјәтләри һәлл едән мәһз сосиал ингилаблар тарихин елә дүјүн нөгтәләридир ки, бунлар ону әсас дөврләрә бөлүр, чәмијјәтин бир формасындан дикәринә, јахуд — Марксын даһа сонракы терминолокијасы илә ифадә едиләрсә — бир ичтимаи формасијадан дикәринә кечиди тәшкил едир.

Маркс вә Енкелс «Алман идеолокијасы»нда истеһсалын тарихи инкишафынын әсас мәрһәләләрини ајдынлашдырыб көстәрирләр ки, бунун әсасыны мәһсулдар гүввәләрин инкишафы тәшкил едир. Мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвијјәсинин харичи ифадәси әмәк бөлкүсү дәрәчәсидир. Әмәк бөлкүсүнүн һәр бир пилләси мүвафиг мүлкијјәт формасыны мүәјјән едир (сонралар Марксын көстәрдији кими, мүлкијјәт мүнасибәтләри истеһсал мүнасибәтләринин һүгуги ифадәсидир).

Маркс вә Енкелс бу јени идејалара архаланараг, бәшәр чәмијјәтинин мејдана кәлдији замандан е'тибарән онун әсл бәшәри чәмијјәтә, коммунизм чәмијјәтинә гаршыдакы кечидә гәдәр инкишафынын мәнзәрәсини үмуми шәкилдә гејд едирләр.

Илкин тарихи мүнасибәтләрә ибтидаи, тәбии сурәтдә мејдана кәлән әмәк бөлкүсү ујғун иди, о да илк мүлкијјәт формасыны, гәбилә-тајфа мүлкијјәт формасыны мүәјјән едирди. Илкин тарихи мүнасибәтләрдән чәмијјәтин сонракы инкишаф мәрһәләсинә кечид мәһсулдар гүввәләрин инкишафы илә, тәбии әмәк бөлкүсүндән ичтимаи әмәк бөлкүсүнә, онун елә бир формасына кечидлә бағлыдыр ки, бу да чәмијјәтин синифләрә бөлүнмәсиндә ифадә олунур. Бу, синифләрин мејдана кәлмәсиндән әввәлки чәмијјәтдән синифли чәмијјәтә кечид иди. Ичтимаи әмәк бөлкүсү илә бирликдә хүсуси мүлкијјәт, дөвләт, сосиал фәалијјәтин јадланмасы кими төрәмә тарихи һадисәләр дә инкишаф едир. Ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн инкишафы мүлкијјәт формаларынын сонракы инкишафыны вә бунлардан биринин јерини дикәринин тутмасы мүәјјән едир. Икинчи мүлкијјәт формасы антик мүлкијјәтдән, үчүнчүсү — феодал мүлкијјәтиндән, дөрдүнчүсү — буржуа мүлкијјәтиндән ибарәтдир. Ардычыл сурәтдә бири дикәринин јерини тутан вә тарихи инкишафын башлыча пилләләриндә һөкм сүрән мүлкијјәт формаларыны ајырыб тәһлил етмәкдә мәһз ичтимаи формасијалар һаггындакы тә'лимин башланғычы верилмишдир.

Маркс вә Енкелс башга тарихи мүлкијјәт формаларына нисбәтән ахырынчы, буржуа мүлкијјәт формасынын тарих-

габығыны вә әсас мәрһәләләрини: сех гурулушундан мануфактураја вә ири сәнајејә кечилмәсини даһа әтрафлы нәзәрдән кечирирләр. Бурада буржуа чәмијјәтинин инкишафында илк дәфә олараг ики башлыча мәрһәлә: мануфактура дөврү вә ири сәнаје дөврү ајрылыб тәһлил едилир. Артыг «Игтисади-фәлсәфи әлјазмалары»нда Маркс — хүсуси мүлкијјәтин бүтүн әввәлки, утопик тәнгидчиләриндән фәргли олараг — хүсуси мүлкијјәтин мејдана кәлмәсинин тарихи зәрурилијини вә бәшәр чәмијјәтинин мүәјјән инкишаф мәрһәләсиндә онун мөвчуд олмасынын зәрурилијини, һәмчинин онун сонра лабуд сурәтдә мәһв едиләчәјини көстәрмишдир. «Алман идеолокијасы»нда сүбут едилмишдир ки, јалныз ири сәнајенин инкишафы илә хүсуси мүлкијјәтин мәһв едилмәсинин зәрурилији ашкара чыхыр вә онун мәһви үчүн мадди шәраит јараныр.

Буржуа чәмијјәти дахилиндә мәһсулдар гүввәләрин инкишафы пролетар, коммунист ингилабы үчүн ики әсас мадди илкин шәрт јарадыр. Бу, биринчиси, истеһсалын инкишафынын јүксәк сәвијјәсидир, бу сәвијјә принсипчә хүсуси мүлкијјәтлә бир јерә сыға билмәз вә бунунла бирликдә чәмијјәтин коммунизм әсаслары үзәриндә тәшкили үчүн зәруридир, икинчиси, күтләви пролетарлашмадыр, бу да ингилабчы синфин формалашмасына доғру апарыр. Бу мүддәа елми коммунизм нәзәријјәсинә ән мүһүм үнсүрләрдән бири кими дахил олмушдур. Маркс вә Енкелс көстәрирләр ки, коммунист ингилабы хүсуси мүлкијјәти мәһв едир вә синифсиз чәмијјәтә кечилмәсини ичра едир.

Маркс вә Енкелс истеһсалын тәһлилиндән үнсијјәт даирәсини, јә’ни ичтимаи мүнасибәтләри, ичтимаи гурулушу, чәмијјәтин синфи гурулушуну, фәрдләрин, синифләрин вә чәмијјәтин гаршылыглы мүнасибәтләрини тәһлил етмәјә кечирләр. Онлар буржуа чәмијјәтинин гәрарлашмасы тимсалында синифләрин формалашмасы ганунаујғунлуғуну тәдгиг едирләр. Маркс вә Енкелс илк дәфә синифләрин мејдана кәлмәсини вә инкишафыны мадди истеһсалын өзүнүн инкишафы илә әлагәләндирмиш, чәмијјәтин нә јолла синфи фәргләри арадан галдырмаға кәлиб чыхачағыны илк дәфә елми сурәтдә көстәрмишләр.

Даһа сонра Маркс вә Енкелс сијаси үстгурум саһәсини нәзәрдән кечирәрәк, дөвләтин вә һүгугун мүлкијјәтә мүнасибәти мәсәләсини хүсуси олараг ајырырлар. Бурада онлар илк дәфә олараг үмумијјәтлә дөвләтин маһијјәтини вә хүсусилә буржуа дөвләтинин маһијјәтини елми шәкилдә ашкара чыхарырлар. Маркс вә Енкелс јазырлар ки, дөвләт һаким синфә мәнсуб олан фәрдләрин өз үмуми мәнафеләрини һәјата кечирдикләри вә һәмин дөврүн бүтүн мүлки чәмијјәтинин (јә’ни игтисади мүнасибәтләринин) өз јығчам ифадәсини тапдығы бир формадыр. Буржуа дөвләти истәр өлкәдән кәнарда, истәр-

сә өлкә дахилиндә буржуаларын өз мүлкиј̃јәтини вә өз мәнафеји̇ни гаршылыглы тә'мин етмәк үчүн лабүд суратдә гәбул етмәли олдуглары сијаси тәшкилат формасындан башга бир шеј дејилдир. «Алман идеолокијасы»нда артыг көстәрилмишдир ки, дөвләтин мејдана кәлмәси чәмијјәтин синифләрә бөлүнмәсинин нәтичәсидир вә буна көрә дә коммунист ингилабы нәтичәсиндә синифләр мәһв едилдикдә, дөвләт өзү дә арадан галхачагдыр.

Маркс вә Енкелс чәмијјәтин вә онун тарихинин материалист консепсијасынын шәрһини ичтимаи шүур формаларынын нәзәрдән кечирилмәси илә баша чатдырырлар. Онлар хүсусилә һаким шүурун һаким синфә мүнасибәтини ајдынлашдырыр вә бунунла да идеоложи үстгурумун синфи тәбиәтини ашкара чыхарырлар. «Алман идеолокијасы»нда илк дәфә идеоложи чәрәјанлара синфи мүнасибәт һәртәрәфли тәтбиг едилмиш, фәлсәфәдә партијалылыг принсипи ардычыл јеридилмишдир.

«Алман идеолокијасы»нда шүурун варлыға мүнасибәти һаггында фәлсәфәнин әсас мәсәләсинин материалист һәлли ифадә едилмишдир. Бу чох мүһүм мүддәа бурада ашағыдакы тезисләрдә ифадә олунур: «Шүур һеч заман дәрк едилмиш варлыгдан башга бир шеј ола билмәз, инсанларын варлығы исә онларын һәјатынын реал просесидир... Шүур һәјаты мүәјјән етмир, һәјат шүуру мүәјјән едир»[1]. Фәлсәфә саһәсиндә Марксын вә Енкелсин сәләфләри олан башга материалистләрдән фәргли олараг, «Алман идеолокијасы»нда инсанларын варлығынын өзү һаггында принсипчә јени анлајыш верилир. Бу, һеч дә, мәсәлән, Фејербахда олдуғу кими, садәчә харичи тәбиәт дејилдир, һәр шејдән әввәл, ичтимаи варлыгдыр — инсанларын һәјатынын реал просесидир вә бурада онларын мадди әмәли фәалијјәти һәлледичи рол ојнајыр. Һәм дә бурада Маркс вә Енкелс сүбут едирдиләр ки, шүурун бу вә ја дикәр мәһсулларынын јерлә бағлы олан, мадди мәншәјини ајдынлашдырмаг кифајәт дејилдир, Фејербах исә бунунла кифајәтләнирди. Онлар гејд едирдиләр ки, нә исә даһа артыг бир шеј лазымдыр — мадди, јерлә бағлы олан әсасдан вә онун зиддијјәтләриндән ичтимаи шүурун бүтүн формалары вә мәһсулларынын нечә мејдана кәлдијини, инкишаф етдијини изләмәк лазымдыр. Беләликлә, Маркс вә Енкелс чәмијјәт һәјатынын бүтүн тәрәфләрини вә һадисәләрини: истеһсалы вә ичтимаи мүнасибәтләри, дөвләти, һүгугу, әхлагы, дини вә фәлсәфәни, тарихин үмуми кедишини, конкрет дөврләрини вә һадисәләрини тәдгиг едәркән ардычыл сурәтдә материализми тәтбиг едирләр.

Маркс вә Енкелс тарихин материалист анлајышынын маһијјәтини хүласә едиб јазырлар: «Беләликлә, тарихи вә анла-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Фејербах..., сәһ. 29—30.

јышы ондан ибарәтдир ки, һәјатын мәһз билаваситә мадди истеһсалы әсас тутулараг, керчәк истеһсал просеси нәзәрдән кечирилсин вә һәмин истеһсал просеси илә бағлы олуб онун доғурдуғу үнсијјәт формасы — јә'ни өзүнүн мүхтәлиф пилләләриндә мүлки чәмијјәт — бүтүн тарихин әсасы кими баша дүшүлсүн; сонра дөвләт һәјаты даирәсиндә мүлки чәмијјәтин фәалијјәтини тәсвир етмәк, һәмчинин буна әсасән бүтүн мүхтәлиф нәзәри төрәмәләри вә шүур формаларыны, дини, фәлсәфәни, әхлагы вә и. а. вә саирәни изаһ етмәк, һабелә бу әсас үзәриндә онларын мејдана кәлмәси просесини изләмәк лазымдыр, бунун сајәсиндә, әлбәттә, бүтөвлүкдә бүтүн просеси (буна көрә дә онун мүхтәлиф тәрәфләринин гаршылыглы тә'сирини) тәсвир етмәк олар. Тарихин идеалист анлајышындан фәргли олараг бу анлајышы... практиканы идејалар әсасында дејил, идеја төрәмәләрини мадди практика әсасында изаһ едир вә бунун сајәсиндә һәмчинин белә бир нәтиҹәјә кәлир ки,... тарихин, һәмчинин динин, фәлсәфәнин вә башга нәзәријјәнин һәрәкәтверичи гүввәси тәнгид дејил, ингилабдыр»[1].

Тарихин материалист анлајышынын башлыҹа нәтиҹәси пролетар, коммунист ингилабынын тарихи зәрурилији вә лабүдлүјү һаггындакы нәтиҹәдир. «Алман идеолокијасы»нда елми коммунизм нәзәријјәси тарихи материализмин билаваситә нәтиҹәси кими мејдана чыхыр.

Өз утопист сәләфләринин әксинә олараг Маркс вә Енкелс коммунизми кәләҹәк идеал ҹәмијјәтин абстракт сурәтдә ишләниб һазырланмыш планы кими дејил, објектив тарихи просесин ганунаујғун нәтиҹәси кими баша дүшүрдүләр. «Алман идеолокијасы»нын мүәллифләри јазырдылар: «Бизим үчүн коммунизм мүәјјән едилмәли олан *һал* дејил, керчәклијин ујғунлашмалы олдуғу *идеал* дејилдир. Биз индики һалы мәһв едән *керчәк* һәрәкәти коммунизм адландырырыг»[2].

Маркс вә Енкелс һәр бир сосиал ингилабын објектив әсасынын мәһсулдар гүввәләрлә үнсијјәт формасы арасындакы зиддијјәтдән ибарәт олдуғуну ајдынлашдырыб, коммунист ингилабынын лабүдлүјүнү дә сүбут етмишләр. Чүнки ири сәнајенин јаратдығы мәһсулдар гүввәләр, истеһсал үчүн бухов олмуш хүсуси мүлкијјәтә зидд чыхыр вә мәһсулдар гүввәләрдән дағыдыҹы гүввәләрә чеврилир. Бу објектив зиддијјәт пролетариатла буржуазија арасындакы синфи мүбаризәнин әсасыны тәшкил едир вә бу мүбаризә јалныз пролетар, коммунист ингилабы васитәси илә һәлл едилә биләр. Маркс вә Енкелс бу ингилабын мадди илкин шәртләрини ашкара чыхарыб елми сурәтдә сүбут етмишләр ки, мәһз ири сәнаје шәһәрләри коммунист һәрәкатынын башландығы мәркәзләрдир,

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Фејербах..., сәһ. 51—52.
[2] Јенә орада, сәһ. 46.

«Алман идеолокијасы»нда Маркс вә Енкелс белә бир фикри ифадә едирләр ки, коммунизм ҹәмијјәтинә кечмәк үчүн пролетариатын ингилаб јолу илә сијаси һакимијјәти әлә алмасы лазымдыр. Онлар јазырлар: «...Һөкмранлыға ҹан атан һәр бир синиф, — һәтта онун һөкмранлығы, пролетариатда олдуғу кими, бүтүн көһнә иҹтимаи форманын вә үмумијјәтлә һөкмранлығын мәһв едилмәсини тәләб етсә дә, — һәр шејдән әввәл сијаси һакимијјәти әлә алмалыдыр...»[1]. Беләликлә, бурада пролетариат диктатурасы идејасы даһа да конкретләшдирилмәдән, ән үмуми формада илк дәфә ирәли сүрүлмүш вә гејд едилмишдир. Бир чох илләрдән сонра, артыг Марксын вәфатындан сонра, Енкелс јазырды: «Маркс вә мән 1845-ҹи илдән белә бир бахышы әсас тутурдуг ки, кәләҹәк пролетар ингилабынын сон нәтиҹәләриндән *бири дөвләт* адланан сијаси тәшкилатын тәдриҹлә өлүб кетмәси вә сон нәтиҹәдә јоха чыхмасы олаҹагдыр... Ејни заманда биз һәмишә һесаб етмишик ки, кәләҹәк сосиал ингилабын бу вә даһа әһәмијјәтли олан башга мәгсәдләринә чатмаг үчүн пролетарлар синфи, һәр шејдән әввәл, мүтәшәккил дөвләт сијаси һакимијјәтинә јијәләнмәли вә онун көмәји илә капиталистләр синфинин мүгавимәтини гырыб ҹәмијјәти јени гајдада тәшкил етмәлидир»[2].

Һәлә «Фејербах һаггында тезисләр»дә Маркс белә бир фикри ифадә етмишди ки, ингилаби практикада вәзијјәти дәјишдирмәклә инсанларын өзүнү дәјишдирмәк бир-биринә мүтабигдир. «Алман идеолокијасы»нда гејд едилир ки, коммунист ингилабынын «зәрурилији јалныз ондан ирәли кәлмир ки, *һаким* синфи һеч бир башга үсулла девирмәк мүмкүн дејилдир, һәмчинин бундан ирәли кәлир ки, *девирән* синиф јалныз ингилабда бүтүн көһнә рәзаләти өз үзәриндән атыб ҹәмијјәтин јени әсасыны јаратмаға гадир ола биләр»[3].

Нәһајәт, «Алман идеолокијасы»нда кәләҹәк коммунизм ҹәмијјәтинин хүсусијјәтләри үмуми шәкилдә ајдынлашдырылмышдыр. Бә'зи утопик сосиалистләрин етдији кими, коммунизм ҹәмијјәтини бир еһкамчылыгла тәфәррүатына гәдәр гурашдырмаға јол вермәјәрәк, Маркс вә Енкелс кәләҹәк коммунизм ҹәмијјәтинин анҹаг о заманлар иҹтимаи инкишафын реал мејлләринин тәһлили әсасында габагҹадан һисс едилә билән ҹәһәтләрини ашкара чыхарырлар.

Маркс вә Енкелс јазырлар: «...Коммунизм гурулмасы маһијјәтҹә игтисади характер дашыјыр...»[4]. Бу елә бир ҹәмијјәт олаҹагдыр ки, орада истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәт мәһв едилмиш олур; мүлкијјәт бирләшмиш фәрдләрә, бүтүн ҹәмијјәтә табе едилмиш олмалыдыр. Ҹәмијјәтин

[1] *Қ. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Фејербах..., сәһ. 43.
[2] *Қ. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 36-ҹы ҹилд, сәһ. 9.
[3] *Қ. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Фејербах..., сәһ. 50.
[4] Јенә орада, сәһ. 86.

синифләрә бөлүнмәси вә бунунла да — бир синфин башга синифләр үзәриндә сијаси һөкмранлығы вә бу һөкмранлығын аләти олан дөвләт арадан галхачагдыр. Үмумијјәтлә синфи әмәк бөлкүсү вә демәли — шәһәрлә кәнд арасында, әгли әмәклә физики әмәк арасында әкслик мәһв едиләчәкдир; инсанлар өмүр боју бу вә ја дикәр пешәјә бағланыб галмајачаглар. Инсанларын өз фәалијјәти даһа онлара јабанчы бир гүввә кими гаршы дурмајачагдыр. Әмәк харичи мәчбуријјәт үзүндән ичра едилән бир фәалијјәтдән азад инсанларын әсл өзфәалијјәтинә чевриләчәкдир. Чәмијјәт инсанларын һәгиги бирләшмәсиндән ибарәт олачагдыр, онларын хәјали бирлији дејил, әсл бирлији олачагдыр. Инсанлар бирләшиб чәмијјәтин һәјат фәалијјәти шәраитини өз һөкмранлыгларына табе едәчәкләр. Онлар өз биркә фәалијјәтләрини өз нәзарәтләри алтына алыб шүурлу сурәтдә тәшкил едәчәкләр, истеһсалы тәнзим едәчәк вә бүтүн чәмијјәтин инкишафыны өзләринин үмуми планына табе едәчәкләр. Инсанларын фәалијјәтинин мадди шәртләринин дәјишилмәси илә бирликдә, инсанлар өзләри дә, о чүмләдән онларын шүуру да дәјишиләчәкдир.

Беләликлә, Маркс вә Енкелс диалектик материализм консепсијасы әсасында пролетар ингилабы вә коммунизм чәмијјәти нәзәријјәсини инкишаф етдирирләр.

Сонралар Енкелсин дәфәләрлә көстәрдији кими, сосиализмин утопијадан елмә чеврилмәси Марксын ики бөјүк кәшфи сајәсиндә олмушдур. Бу ики кәшф тарихин материалист анлајышындан вә изафи дәјәр нәзәријјәсиндән ибарәтдир. Маркс өзүнүн биринчи бөјүк кәшфини Һекелин һүгуг фәлсәфәсини тәнгид етмәјә башладығы 1843-чү илин јајындан е'тибарән там бир сыра әсәрләриндә етмишди. Бу кәшф үмуми шәкилдә 1845-чи илин јазында баша чатдырылмыш вә илк дәфә 1845-чи илин нојабры илә 1846-чы илин апрели арасында «Алман идеолокијасы»нда һәртәрәфли ишләниб һазырланмышды. Икинчи бөјүк кәшфи о даһа сонралар, 50-чи илләрин ахырларында етмишди, бу да изафи дәјәр нәзәријјәсинин јарадылмасыдыр. Лакин артыг биринчи кәшф икинчиси үчүн методоложи илкин шәрт олмушду.

Тарихин материалист анлајышы консепсијасынын јарадылмасы ән бөјүк елми наилијјәт, чәмијјәт һаггындакы тә'лимдә әсл ингилаб, Маркс вә Енкелс тәрәфиндән фәлсәфәдә јарадылан ингилаби чеврилишин башлыча үнсүрләриндән бири олду. Илк дәфә материализм ичтимаи һадисәләрин дәрк олунмасына шамил едилди вә бунунла да бүтүн әввәлки материализмин ардычылсызлығы архада бурахылды. Илк дәфә бүтүн тарихи просес һаггында бүтөв елми анлајыш әлдә едилди вә тарихи өјрәнмәк үчүн әсл елми метод јарадылды. Маркс вә Енкелс бу јени дүнјакөрүшүнү ишләјиб һазырлајараг, елми коммунизми илк дәфә нәзәри чәһәтдән әсасландырдылар. В. И. Ленин ја-

зырды: «Марксын фәлсәфәси камил бир фәлсәфи материализм олуб бәшәријјәтә, хүсусилә дә фәһлә синфинә бөјүк идрак васитәләри вермишдир»[1].

Башлычасы — мәсәләни өзүн үчүн ајдынлашдырмагдыр

«Алман идеолокијасы» әлјазмасынын талеји һеч дә онун мүәллифләринин күман етдикләри кими олмады. Әлјазмасынын ајры-ајры һиссәләринин үзүнү көчүрмәкдә иштирак едән вә онун нәшрини тәшкил етмәли олан Вејдемејер 1846-чы ил апрелин ахырларында Брүсселдән Алманијаја јола дүшдү. Үчајлыг журналын нәшри үчүн шәраит һазырламаг вә Марс вә Енкелсин һәлә әввәлләрдә нәзәрдә тутдуғу планы, франсыз вә инкилис сосиалистләринин әсәрләринин тәрҹүмәләрини нәшр етмәк планыны һәјата кечирмәк дә нәзәрдә тутулмушду. Вејдемејер «Алман идеолокијасы»нын биринчи чилдинин әлјазмасыны (Фејербах һаггында һәлә тамамланмамыш биринчи фәсилдән башга) Вестфалијаја кәтирди. 1846-чы илин мај—ијун ајларында икинчи чилдин фәсилләринин әлјазмалары да она көндәрилди. Һәр ики чилдин үмуми һәчми 50 чап вәрәгинә гәдәр иди.

«Алман идеолокијасы» кими бир әсәр өз характеринә көрә сензуранын манеәләринә раст кәлмәли иди. Доғрудур, о заман алман дөвләтләринин чохунда һәчми 20 чап вәрәгиндән артыг олан китабларын илк сензурадан азад едилмәси кими бир гајда вар иди, лакин бунлар чапдан чыхдыгдан сонра дәрһал мүсадирә едилә биләрди. Буна көрә дә белә бир хаталы ишәразы олачаг нашир тапмаг сон дәрәчә чәтин иди.

Белә бир шәраитдә Маркс вә Енкелс нәшр үчүн пул вәсаити верməји вә'д етмиш ики Вестфалија саһибкарларынын — Ј. Мејерин вә Р. Ремпелин көмәјини гәбул етмәји мәгсәдәујғун һесаб етдиләр. Лакин өзләрини коммунист е'лан едән бу буржуалар әслиндә типик «һәгиги сосиалист» идиләр. Онларјени әсәрлә таныш олдугдан сонра бу әсәри нәшр етмәк планларына онларын мүнасибәти хејли дәјишилди. 1846-чы ил ијулун әввәлләриндә ашкар олдуғу кими, Вејдемејерин Мејер вә Ремпел илә данышыглары нәтичәсиз галды. Ијулун 9-да Мејер вә ијулун 11-дә Ремпел Маркса мәктубларында өз капиталларынын башга ишә гојулмасы бәһанәси илә «Алман идеолокијасы»нын нәшри үчүн пул вермәкдән имтина етдиләр. 1846-чы ил декабрын 28-дә Маркс өз рус танышы П. В. Анненкова јазырды: «Сиз тәсәввүр едә билмәзсиниз ки, белә бир нәшр Алманијада, әввәлән, полис тәрәфиндән, икинчиси, мәним һүчум етдијим бүтүн чәрәјанларын мараглы нүмајәндәләри олан наширләр тәрәфиндән нә кими чәтинликләрә раст кәлир»[2].

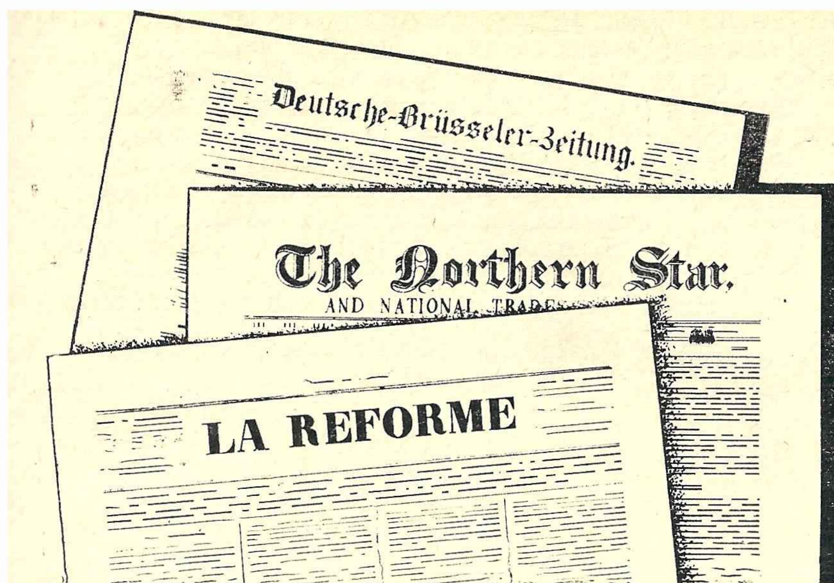
[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 23-чү чилд, сәһ. 47.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс,* Әсәрләри 27-чи чилд, сәһ. 412.

Вестфалиjадакы мүвәффәгиjjәтсизликдән сонра Маркс вә Енкелс 1846—1847-чи илләр әрзиндә әсәрин нәшри үчүн башга jоллар тапмагдан өтрү дәфәләрлә чәһд етмиш, лакин бу чәһдләр баш тутмамышды. 1846-чы илин ноjабрындан е'тибарән онлар һәр ики чилди бир наширин чап етмәси үмидиндән, 1847-чи илин апрелиндән исә китабын чилдләрини бүтөвлүкдә чап етдирмәк үмидиндән әл чәкдиләр вә онун аjры-аjры фәсилләрини чап етдирмәк үчүн имканлар ахтармаға башладылар. Jалныз 1847-чи илин август—сентjабр аjларында «Das Westphälische Dampfboot» журналында икинчи чилддән «һәгиги сосиалист» Грүнүн китабы һаггындакы фәсли Марксын имзасы илә чап етдирмәк мүмкүн олду.

«Алман идеолокиjасы» өз мүәллифләринин вәфатындан чох илләр кечдикдән сонра илк дәфә 1932-чи илдә Совет Иттифагында бүтөвлүкдә нәшр едилмишдир. Мүәллифләрин сағлығында бүтүн әсәр чап едилмәмиш олса да, бунун jарадылмасына сәрф едилән әмәк һәдәрә кетмәди. 1859-чу илдә Маркс «Сиjаси игтисадын тәнгидинә даир» китабынын мүгәддимәсиндә jазырды: «Биз өз башлыча мәгсәдимизә — мәсәләни өзүмүзә аjдынлашдырмаг мәгсәдинә чатдығымыза көрә, даһа бөjүк бир һәвәслә әлjазмасыны сичанларын чеjнәмә тәнгидинә вердик»[1].

Әлдә едилән нәзәри нәтичәләр Марксын сонракы елми вә әмәли фәалиjjәтинин әсасы олду. Инди о там инамла өзүнә деjә билирди ки, өз елми шәклиндә сосиализм фәһлә күтләләринә ичтимаи jениләшмә һаггында хәjали вә фантастик ресептләрлә деjил, пролетариатын азадлыг һәрәкатынын әсл нәзәри платформасы олачаг чидди сурәтдә әсасландырылмыш нәзәриjjә илә мүрачиәт едир. Тезликлә Маркс үчүн «Алман идеолокиjасы»нда верилән нәтичәләри чап етдирмәк, һәм дә даһа чох чилаланмыш вә мүкәммәл шәкилдә чап етдирмәк имканы jаранды. О буну «Фәлсәфә jохсуллуғу»нда вә «Коммунист партиjасынын манифести»ндә етди.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 13-чү чилд, сәһ. 8.

Дөрдүнчү фәсил

ПРОЛЕТАР ПАРТИЈАСЫ УҒРУНДА МҮБАРИЗӘНИН БАШЛАНМАСЫ. БЕЈНӘЛХАЛГ ФӘҺЛӘ ҺӘРӘКАТЫ ПРОГРАМЫНЫН ЈАРАДЫЛМАСЫ

> Артыг инди коммунистләрин өз бахышларыны, өз мәгсәдләрини, өз нијјәтләрини бүтүн дүнја гаршысында ачыг сөјләмәли олдуглары вә коммунизм кабусу һаггындакы әфсанәләрә гаршы партијанын өз манифестини ирәли сүрмәли олдуглары вахт кәлиб чатмышдыр.
>
> ***Карл Маркс вә Фридрих Енкелс***

Авропадакы һадисәләр ингилаби фыртыналарын јахынлашдығыны хәбәр верирди. 1847-чи илдә Франсаны, Алманијаны, Белчиканы, АБШ-ы вә башга өлкәләри бүрүјән игтисади бөһран баш верди. О, Инкилтәрәјә хүсусилә күчлү зәрбә ендирди. Авропанын бир сыра өлкәләриндә тахыл вә картоф гытлығы бөһранын кәтирдији фәлакәтләри дәринләшдирди. 1845—1847-чи илләрдә Ирландијада картоф хәстәлији үзүндән дәһшәтли ачлыг һөкм сүрүрдү.

Шәрги Пруссијадан башламыш Бретана вә Нормандијаја

гәдәр Авропа гитәси өлкәләриндә ачлыг гијамлары далғасы баш верди. Франсада фәһләләр тә'тилләр дүзәлдирдиләр. Зәһмәткешләрин гәзәби орта әсрләрин галыглары вә мүтләгијјәт гурулушунун һәлә там күчүнү сахладығы өлкәләрдә (Пруссија, Австрија, Италија) феодал задәканлара, бүрократијаја, сарај күруһуна гаршы, Франса вә Белчика кими буржуа монархијаларында һакимијјәти өз инһисарына алмыш малијјә аристократијасына гаршы јөнәлирди. Күтләләрин ингилаби әһвали-руһијјәсинин тә'сири алтында демократик вә либерал мүхалифәт нүмајәндәләринин чыхышлары даһа гәти шәкил алды. 1847-чи илин әввәлләриндән е'тибарән Франсада сечки һүгугунун ислаһаты уғрунда һәрәкат кенишләнди. Мүхтәлиф утопик коммунист вә сосиалист чәрәјанлары нүмајәндәләринин фәалијјәти дә чанланды.

Пруссијада һөкумәтлә буржуа мүхалифәти арасында кәскин мүнагишә баш верди. Малијјә чәтинликләринин тәзјиги алтында Пруссија кралы IV Фридрих-Вилһелм 1847-чи илин апрелиндә Бирләшмиш ландтаг чағырмалы олду, лакин онун буржуа әксәријјәти конститусија тәтбиг едилмәјинчә, борча сәс вермәкдән имтина етди. Крал ландтагын күзәштә кетмәсинә наил ола билмәјиб, ијунун 26-да ону бурахды. Башга алман дөвләтләриндә дә кәркин вәзијјәт јаранырды.

Мәзлум халгларын милли азадлыг мүбаризәси чох кәскинләшмишди. 1846-чы илин февралында Полша ингилабчылары Австријанын, Пруссијанын вә чар Русијасынын биркә протекторатына табе олан азад Краков шәһәриндә милли истиглалијјәт бајрағыны учалтдылар. Лакин үсјан јатырылды вә Краков зорла Австријаја бирләшдирилди. Мачарыстанда Лајош Кошутун башчылыг етдији милли мүхалифәт мухтаријјәт тәләбини ирәли сүрдү. Бу тәләб чех буржуазијасы вә зијалылары ичәрисиндә дә јајылды. Австријанын өзүндә зәһмәткешләр вә буржуа тәбәгәләри ичәрисиндә канслер Меттернихин көтәк идарә үсулуна гаршы нифрәт артырды.

Шимали вә Мәркәзи Италијада Австрија һөкмранлығындан кәскин наразылыг, милли бирлијә вә истибдадчы идарә үсулларындан азад олмаға сә'ј Италија дөвләтләриндә кеткедә даһа артыг бир гүввә илә јајылырды. Ингилаби јүксәлиш 1848-чи илин јанварында Палермода Неаполитан Бурбонларын мүтләг һакимијјәтинә гаршы јөнәлдилән халг үсјанына кәтириб чыхартды.

Инкилтәрәдә чартизм јенидән јүксәлирди. Халг хартијасы тәләб едән чартист митингләринә Инкилтәрәнин вә Шотландијанын бүтүн сәнаје шәһәрләриндә минләрлә иштиракчы топлашырды. Ирландијанын милли азадлыг һәрәкатында радикал-демократ үнсүрләр үстүнлүк газанырдылар.

Рус чәмијјәтинә В. Г. Белинскинин вә А. И. Кертсенин

(1847-чи илдә харичә мүһачирәт етмәјә мәчбур олмушду) ингилаби-демократик бахышларынын тә'сиринин артмасы, Гәрбдә идеја һәјатында баш верән һадисәләрә вә һаллара габагчыл рус зијалыларынын сәс вермәси, М. В. Буташевич-Петрашевскинин дәрнәјиндә утопик сосиализмин кизли тәблиғи — бунларын һамысы көстәрирди ки, Авропа иртичасынын дајағы олан чар Русијасында да ингилаби һәјәчан баш вермәкдәдир.

Бруссел коммунист мүхбир комитәси

Ингилаб әрәфәсиндәки илләрдә Маркс вә Енкелсин пролетар һәрәкатынын габагчыл үнсүрләрини сых бирләшдирмәјә јөнәлдилән сә'јләри пролетар партијасы јаратмаг уғрунда билаваситә әмәли мүбаризә характери алды. Фәһлә синфинин өз сијаси партијасына малик олмасынын зәрурилији һаггындакы нәтичә пролетариатын үмумдүнја-тарихи ролу һаггында Марксын тә'лиминдән, чәмијјәти ингилаби сурәтдә дәјишдирмәк үчүн гәти шәрт олараг сијаси һакимијјәти пролетариатын әлә алмасынын зәрурилијини дәрк етмәкдән ирәли кәлирди. Маркс бу идејалары Авропада јаранан шәраитә тәтбигән инкишаф етдирәрәк, пролетариаты буржуа демократијасындан ајырмаг, фәһлә синфини артыг јетишмәкдә олан вә ону өз коммунист мәгсәдләрини һәјата кечирилмәсинә јахынлашдырмалы олан буржуа ингилабында пролетариатын мүстәгил мөвгеләрини тә'мин етмәк зәрурәтини баша дүшүр. Бу вәзифә јалныз пролетар партијасы јаратмаг јолу илә јеринә јетирилә биләрди. Мөвчуд фәһлә тәшкилатларынын, о чүмләдән идеја чәһәтчә јекчинс вә јеткин олмајан чартист партијасынын тәчрүбәси көстәрирди ки, пролетариатын ардычыл ингилабчы, һәгигәтән мүстәгил партијасыны дүзкүн нәзәри әсас үзәриндә гурмаг лазымдыр.

Маркс вә Енкелс партија уғрунда мүбаризәјә башламагла өз үзәрләринә сон дәрәчә мүрәккәб бир вәзифә көтүрдүләр. Бир чох өлкәләрдә фәһлә һәрәкаты һәлә јеничә мејдана кәлирди. Ири мүәссисәләрдә бирләшмиш олан сәнаје пролетариаты о заман сајча һәлә аз иди, өлкәләрин әксәријјәтинин фәһлә синфи ичәрисиндә јарымсәнәткар тәбәгәләри үстүнлүк тәшкил едирди. Фәһлә синфи күтләси дағыныг иди, буржуа сијасәтчиләринин једәјиндә кедирди вә ја утопик сосиализмин тә'сири алтында иди. Елми коммунизм идејаларыны гавраја биләчәк габагчыл үнсүрләр чох дејилди. Онлары мөһкәм бир иттифагда бирләшдирмәк үчүн чох бөјүк сә'јләр тәләб олунурду.

Маркс вә Енкелс јаратмагда олдуглары пролетар партијасыны бејнәлхалг тәшкилат кими тәсәввүр едирдиләр. Онлар белә бир илкин шәрти әсас тутурдулар ки, кәләчәк коммунист ингилабы бир нечә капиталист өлкәси фәһлә синфинин ингилаби һәрәкәтләринин нәтичәси олачагдыр. Белә бир мејл ка-

питализмин о заманкы инкишаф пилләсинә ујғун кәлирди вә бу пилләдә капитализмин зиддијјәтләри, онун инкишафынын бәрабәрсизлији һәлә бир өлкәдә пролетар ингилабынын гәләбәсини мүмкүн едәҹәк дәрәҹәдә кәскинләшмәмишди. Партија јарадылмасына габагҹыл фәһләләрин бејнәлхалг тәшкилат һалында бирләшдирилмәсиндән башламаг она көрә дә зәрури иди ки, фәһлә һәрәкатынын мөвҹуд милли гапалылығы арадан галдырылсын, онун бејнәлмиләл бирлијинин әсаслары јарадылсын. Ејни заманда бу партија, Марксын вә Енкелсин фикринҹә, фәһлә синфинин үмуми бејнәлмиләл мәгсәдләри уғрунда мүбаризәни һәр бир өлкәдә пролетариатын милли вәзифәләринин јеринә јетирилмәси уғрунда мүбаризә илә бирләшдирмәли иди.

Белә бир партијанын әсасыны гојмағы һазырламаг үчүн коммунист идејаларынын кениш тәблиғинә башламаг, һәр шејдән әввәл, Инкилтәрә, Франса вә Алманијанын габагҹыл фәһләләри илә вә ингилабчы зијалыларынын нүмајәндәләри илә әлагәләри мөһкәмләтмәк, фикир мүбадиләси јолу илә бахышларын бирлијинә наил олмаг, һәмчинин һәрәкәт бирлији јаратмаг лазым иди. Марксын јаздығы кими, буну *«милли* мәһдудлугдан азад олмаг»[1] үчүн етмәк лазым иди. Марксын вә Енкелсин нәзәрдә тутдуғуна көрә, бу фәалијјәтин тәшкиледичи мәркәзләри өз араларында даими әлагә сахлајан коммунист мүхбир комитәләри олмалы иди.

1846-чы илин әввәлләриндә Маркс вә Енкелс Брүссел коммунист мүхбир комитәси јаратдылар. Онун гәти мүәјјән едилмиш тәркиби јох иди. Рәһбәр өзәк Марксдан, Енкелсдән вә Белчика коммунисти Филипп Жигодан ибарәт иди. Комитәнин ишиндә бәрабәрһүгуглу үзв олараг Вејдемејер, Вилһелм Волф, Едгар Вестфален, Фердинанд Волф, Зејлер, Һејлберг вә башгалары иштирак едирдиләр. Бир заманлар Брүссел Комитәсинин тәркибинә Вилһелм Вејтлинг дахил иди.

Комитә, бир гајда олараг, мүхтәлиф өлкәләрдә коммунист тәблиғатына аид олан мәсәләләри мүзакирә едирди. Онун дүзәлтдији јығынҹагларда азадлыг һәрәкатына рәғбәт көстәрән, лакин коммунист бахышларына шәрик олмајан шәхсләр дә бә'зән иштирак едирдиләр. Мәсәлән, 40—50-чи илләрдә мүтәрәгги «гәрбчиләр» дәрнәјинә гошулан либерал рус јазычысы; Павел Василјевич Анненков Марксын дә'вәти илә 1846-чы ил мартын 30-да кечирилән ичласда иштирак етмишди.

Комитәнин тапшырығы илә вә онун адындан мүхтәлиф өлкәләрин фәһлә вә сосиалист хадимләри вә тәшкилатлары илә јазышма тәшкил едилирди. Мүһүм мәсәләләр үзрә литографијада чап едилән тә'мимләр бурахылырды. Ингилаби тәблиғат

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 394.

вә мүхбир хәрчләринин өдәнилмәси үчүн вәсаит топланышыны гајдаја салмаға чәһдләр едилмишди.

Маркс вә Енкелс башга јерләрдә дә бу чүр комитәләр јаратмаға чалышырдылар. Вилһелм Волфун васитәси илә Силезијанын мүхтәлиф шәһәрләри илә әлагәјә кирмәк мүмкүн олду. Вејдемејер Вестфалијада вә Рејн әјаләтиндә мүхбир комитәләри јаратмаг үчүн гызғын чәһдләр көстәрди. Ајры-ајры јерләрдә Брүссел комитәси илә мүнтәзәм әлагә сахлајан груплар јаранмаға башлады.

Маркс вә Енкелс Алманијада коммунистләрин тактика хәттини мүәјјән едәркән онлара конститусија тәләби, мәтбуат, јығынчаг вә и. а. азадлығы кими буржуа тәләбләринә тәрәфдар чыхмағы мәсләһәт көрүрдүләр. Онлар гејд едирдиләр ки, бу тәләбләр һәјата кечириләрсә, «коммунист тәблиғаты үчүн јени ера башланар»[1]. Беләликлә, пролетариатын буржуазијаја гаршы мүбаризәси үчүн даһа әлверишли шәраит јарадылмасы наминә коммунистләр мүтләгијјәтә гаршы күтләви чыхышларын фәал иштиракчылары олмалы, буржуа ингилабы вәзифәләринин јеринә јетирилмәсинә көмәк етмәли идиләр. Әкс һалда онлар үмумдемократик һәрәкатдан ајры дүшмүш мәһдуд тәригәтә чеврилә биләрдиләр. Марксын вә Енкелсин силаһдашлары мәһз бу тактиканы әсас тутурдулар.

Евербекин васитәси илә Брүссел коммунист мүхбир комитәси Әдаләтлиләр иттифагынын Парис ичмалары илә даими әлагә сахлајырды. Парисдә мүхбир комитәси јаратмаг һаггында Марксын тәклифи, лакин сонралар, 1846-чы илин августунда, Енкелс ораја кәлдикдән сонра һәјата кечирилди.

Јерләрдә мүхбир комитәләри јаратмаг идејасыны Әдаләтлиләр иттифагынын Лондондакы хадимләри Молл, Шаппер вә Бауер бәјәндиләр. Онлар да коммунист мүхбир комитәси јаратдылар. Лакин Брүссел комитәси илә Лондон комитәси арасында бирдән-бирә там анлашма әлдә едилмәди. Әдаләтлиләр иттифагынын Лондон рәһбәрләри тәригәтчилик идеологларыны Марксын вә онун достларынын кәскин тәнгид етмәсини бә'зән әсәбиликлә гаршылајырдылар. Онлары Брүссел коммунист мүхбир комитәси хәттинин дүзкүн олдуғуна инандырмаг үчүн Маркс бөјүк сәбр көстәрмәли олду.

Брүссел коммунист мүхбир комитәси чартист партијасында бирләшән инкилис фәһләләринин мүбаризәси илә өз һәмрә'јлијини һәр васитә илә гејд едирди. 1846-чы ил мартын 25-дә о, чартистләрә гошулмуш хырда буржуа радикалы Томас Купери чартист лидерләри әлејһинә бөһтанчы чыхышлары үстүндә кәскин сурәтдә писләјән бир гәтнамә гәбул етди. Бир гәдәр сонра Брүссел коммунистләри Милли чартист ассосиасијасындан Куперин харич едилмәсини бәјәндиләр вә онун тәрә-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 21.

финдән «анчаг гоча гарылара јарыјан «мүгавимәт көстәрмәмәк» доктринасы кими ијрәнч, рүсвајчы доктриналар»[1] јајылмасынын хүсуси зәрәрини гејд етдиләр. Јенә һәмин ил ијулун 17-дә Комитә чартистләрин лидери Феркүс О'Коннора, Ноттинһемдә парламентә намизәдләр ирәли сүрүләркән сечки јығынчағында өз рәгиби олан фритредер үзәриндә гәләбәси мүнасибәти илә «алман коммунист демократлар» адындан хүсуси тәбрик мүрачиәти көндәрди (бир илдән сонра О'Коннор һәмин сечки даирәсиндә нүмајәндәләр палатасына сечилди).

Вејтлинг илә әлагәнин кәсилмәси

Брүссел коммунист мүхбир комитәсинин фәалијјәтинин лап әввәлиндән Маркса ајдын иди ки, һәмин мәрһәләдә утопик сосиалист тә'лимләри габагчыл пролетар гүввәләрини бирләшдирмәк үчүн чох бөјүк бир манеәдир. Бунлар фәһлә һәрәкатында идеја гарышыглығыны арадан галдырмаға, тәригәтчи мәһдудлуғу вә еһкамчылыг руһуну ләғв етмәјә мане олур, ингилаби дүнјакөрүшүнү јајмаға әнкәл төрәдирди. Марксизмин белә идеја әлејһдарларындан бири вејтлингчилик олду.

Маркс сосиалист идејаларынын инкишафында магдебургглу дәрзи, өз-өзүнә тәһсил алмыш исте'дадлы Вилһелм Вејтлингин хидмәтләрини е'тираф едирди. Вејтлингин 1842-чи илдә чап едилән «Аһәнкдарлығын вә азадлығын тә'минаты» адлы әсас әсәрини Маркс вахтилә Парисдә чыхан «Vorwärts!»да «алман фәһләләринин *мисилсиз* вә парлаг әдәби тәшәббүсү» адландырмышды. О, Вејтлингин китабы һаггында јазмышды: «...Пролетариатын бу әзәмәтли *ушаг башмагларыны* алман буржуазијасынын сүртүлмүш чыртдан сијаси башмаглары илә мүгајисә етдикдә, *алман Золушкасынын* кәләчәкдә *пәһләван бәдәнинә* малик олачағыны ирәличәдән сөјләмәк олар»[2].

Аһәнкдарлығын вә азадлығын тә'минаты»нда вә «Бәшәријјәт, о нечәдир вә нечә олмалыдыр» китабчасында (1838-чи ил) Вејтлинг тә'лиминин һәм күчлү, һәм дә зәиф чәһәтләри ән парлаг шәкилдә өзүнү көстәрмишдир. Вејтлинг ичтимаи инкишаф ганунларыны анламагдан нә гәдәр узаг олса да, кәләчәк коммунист ингилабы һаггында онун тәсәввүрләри нә гәдәр фантастик олса да, о, пролетара мәхсус синфи инстинкт сајәсиндә һисс едирди ки, коммунизмә јалныз дәрин халг чеврилиши јолу илә наил олмаг мүмкүндүр. Буна көрә дә о, һәмин чеврилишин лабүдлүјүнү чәсарәтлә билдириб гејд етмишди ки, «мөвчуд олан һәр шеј өзүндә ингилабын тохумуну вә гидасыны дашыјыр»[3]. Бунунла да о, ингилаби мүбаризәни рәдд едән бир чох утопик сосиалистләрдән јүксәјә галхмышды.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 25.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 444.
[3] *В. Вејтлинг.* Аһәнкдарлығын вә азадлығын тә'минаты, сәһ. 422.

Истәр капитализм гурулушунун ифшачысы, истәрсә сәнәткарлар вә фәһләләр арасында коммунист тә'лиминин тәблиғини гајдаја салмаға чалышан јорулмаз тәшвигатчы кими Вејтлингин хидмәтләри шәксиздир. Лакин о, фәһлә синфиндә чәмијјәтин дәјишдиричисини көрмүрдү, мәзлумларын үмуми күтләси ичәрисиндән фәһлә синфини ајырмырды. Вејтлинг лүмпен-пролетариаты ән ингилабчы үнсүр һесаб едирди. Коммунист ингилабынын өзүнү о, бәсит шәкилдә, кортәбии бир партлајыш кими баша дүшүрдү. О, ичтимаи ганунаујғунлуглары баша дүшә билмәјәрәк, Алманија кими өлкәләр үчүн буржуа ингилабынын зәрурилијини инкар едир вә фәһлә синфинин буржуа демократларла иттифагына гаршы е'тираз едирди. Вејтлинг үмумијјәтлә сијаси мүбаризәдә фәһлә синфинин иштиракыны гәбул етмирди. Әслиндә о, пролетар партијасы јарадылмасы әлејһинә иди.

Вејтлингин бахышларында примитив бәрабәрләшдиричилик тә'сири өзүнү көстәрирди. Онун дүнјакөрүшүнүн керидә галмыш чәһәтләри сонракы әсәрләриндә даһа чох өзүнү көстәрмәјә башлады. «Јазыг күнаһкарын инчили» китабчасында (1844-чү ил) о, коммунист идејаларына дини рәнк вермишди. Чәмијјәти ингилаби јолла дәјишдирмәкдән имтина едәрәк о, башлыча үмидләрини коммунист колонијалары јарадылмасына бағламаға башламышды.

1846-чы илин әввәлләриндә Вејтлинг Брүсселә кәлдикдән сонра Маркс вә Енкелс она елми дүнјакөрүшүнүн әсасларыны мәнимсәмәсиндә көмәк етмәк үчүн һәр чүр сә'ј көстәрдиләр. Лакин бу сә'јләр әбәс иди. Һәдсиз дәрәчәдә васвасы олан, өз бахышларыны гәти гүсурсуз сајан Вејтлинг һеч бир дәлилләһесаблашмырды. Сонралар Енкелс јазырды: «...О, артыг өз исте'дадына валеһ олан вә коммунист чәмијјәтинин нә шәкил алачағыны ајдынлашдырмаға чалышан садәлөвһ, кәнч дәрзи шакирди дејилди. О өзүнү бөјүк бир адам сајырды, она һәсәд апаранлар ону үстүнлүјүнә көрә тә'гиб едирмишләр, онун көзләринә һәр јердә рәгибләр, кизли дүшмәнләр вә фитнәләр көрүнүрдү; өлкәдән өлкәјә говулан бу пејғәмбәр јер үзүндә беһишт јаратмағын һазыр ресептини чибиндә дашыјыр вә хәјал едирди ки, һәр кәс елә анчаг онун бу ресептини оғурламаг барәсиндә дүшүнүр».[1]

Вејтлинг коммунист програмынын ишләниб һазырланмасы вә елми-нәзәри чәһәтдән әсасландырылмасы әлејһинә чыхды. О тәләб едирди ки, Брүссел коммунист мүхбир комитәсинин васаити онун утопик әсәрләринин нәшринә сәрф едилсин. Е'тиразлары о, һәсәд тәзаһүрү кими, «ону пул мәнбәләриндән кәнар етмәк»[2] чәһди кими баша дүшүрдү. О һәмчинин Марк-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 21-чи чилд, сәһ. 222.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 37-чи чилд, сәһ. 97.

сын вә Енкелсин бөјүк утопик сосиалистләрин әсәрләрини шәрһләрлә нәшр етмәк нијјәтинә мүгавимәт көстәрир, буну *«онун* системинә әдаләтсиз рәгабәт»[1] һесаб едирди.

Вејтлинг илә ихтилафлар 1846-чы ил мартын 30-да Брүссел комитәсинин ичласында ачыг мүнагишә шәкли алды. Мүбаһисәнин тәсадүфи шаһиди олмуш П. В. Анненков бу мүбаһисәни өз хатирәләриндә көзәл тәсвир етмишди. Ичласы «һүндүрбој, гамәтли, инкилиссајағы тәмкинли вә чидди» олан Енкелс ачды, Маркс исә столун бир учунда әјләшиб «әлиндә карандаш тутмушду вә ири башыны бир кағыз вәрәги үзәринә әјмишди». Енкелс, өзүнү зәһмәткешләрин азадлығы ишинә һәср едән адамлар үчүн өз бахышларында һәмрә'јлик јаратмаг вә бахышлар бирлијинә наил олмаг зәрурәтиндән данышырды. Вејтлингин өз мөвгеләрини ингилаби нәзәријјәјә лагејдлик билдирән јајғын мүһакимәләр васитәси илә мүдафиә етмәк чәһдләри Марксын кәскин е'тиразларына сәбәб олду. О гејд етди ки, «ишчијә чидди елми идеја вә мүсбәт тә'лим олмадан мүрачиәт етмәк бош вә вичдансыз бир ваизлик ојуну демәкдир, бу заман, бир тәрәфдә вәһј сөјләјән пејғәмбәр, дикәр тәрәфдә исә ағзы ачыла галыб она гулаг асан анчаг узунгулаглар нәзәрдә тутулур». Бу гејдләрдән инчијән Вејтлинг ингилаби нәзәријјә тәрәфдарларыны һәјатдан ајры дүшмүш кабинет алимләри, халгын әзабларына лагејд олан нәзәријјәбазлар кими тәсвир етмәјә башладыгда, Маркс давам кәтирмәди вә јериндән дик галхыб һиддәтлә деди: «Һәлә һеч заман авамлыг һеч кәсә көмәк етмәмишдир!»[2].

Вејтлингин әксинә олараг, Маркс коммунист һәрәкатыны вулгар вә керидә галмыш доктриналарын дашыјычылары олан үнсүрләрдән тәмизләмәји зәрури һесаб едирди. О тәләб едирди ки, һәрәкатын иштиракчылары Вејтлинг кими дәрһал коммунизми һәјата кечирмәк һаггында фантастик хәјаллара гапылмајыб, ингилаби вәзифәләрин ардычыллығыны, Алманијада буржуа ингилабынын лабүдлүјүнү баша дүшсүнләр.

Аз сонра Вејтлинг «һәгиги сосиализм» нүмајәндәләринә гаршы Брүссел мүхбир комитәсинин тәнгиди чыхышларына мүгавимәт көстәрмәјә башлады. Бу дәфә дә дәф едилән Вејтлинг 1846-чы ил мајын ахырларында Брүссели тәрк етди.

Брүссел коммунист мүхбир комитәси илә әлагәдар олан фәһлә һәрәкаты хадимләри Вејтлингин барәсиндә Марксын мөвгејини бәјәндиләр. Бу барәдә 1846-чы ил мајын 15-дә Евербек Парисдән Маркса јазмышды. Әдаләтлиләр иттифагынын Лондондакы рәһбәрләри, Вестфалија вә Көлн коммунистләри дә Марксын хәттинә тәрәфдар чыхдылар. Лакин Вејтлингин

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 37-чи чилд, сәһ. 97.
[2] Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр. М., 1956, сәһ. 280—282.

Исвечрәдә, Парисдә, Һамбургда вә башга јерләрдә һәлә хејли тәрәфдары вар иди.

«Һәгиги сосиализмә» гаршы мүбаризә

Маркс вә Енкелс «Алман идеолокијасы»нын II чилдиндә тәнгид етдикләри «һәгиги сосиализм» илә идеја дөјүшүнү тә'хирә салмағын мүмкүн олмадығыны кет-кедә даһа чох јәгин едирдиләр. Лакин бу әсәрин чап едилмәси чәтинликләри онун нәшри перспективинә үмиди кет-кедә азалдырды, ингилабчы гүввәләри бирләшдирмәк уғрунда мүбаризә вәзифәләри исә бу заман «јолухучу бир хәстәлик кими јајылан»[1] «һәгиги сосиализмә» гаршы гәти чыхыш етмәји тәләб едирди. Онун идеологлары К. Грүн, О. Лүнинг, К. Пүтман вә башгалары гәзетләрин, журналларын, алманахларын сүтунларыны өз чызмагаралары илә долдурур, китаблар вә китабчалар бурахырдылар. «Һәгиги социалистләрин» әлиндә чохлу мәтбуат органы вар иди. Фәһләләрин јеткинләшмәмәси вә онларын арасында бир чох чәһәтдән «һәгиги сосиализмә» бәнзәр Вејтлинг идејаларынын јајылмасы Вејтлингин фәһләләр арасына сохулмасыны асанлашдырмышды. Вејтлингчиләр кими, «һәгиги сосиалистләр» дә капитализмин инкишафынын мүтәрәггилијини баша дүшмүрдүләр вә бу әгидәдә идиләр ки, Алманија капитализм мәрһәләсиндән кечмәдән «коммунизм чәннәтинә» сычраја биләр вә сычрамалыдыр.

«Һәгиги сосиализмин» мүртәче сијаси мејли кет-кедә даһа чох ашкара чыхмаға башлады. «Һәгиги сосиалистләр» буржуа чәмијјәти һаггында Фурјенин вә Сен-Симонун вердији тәнгиди механики сурәтдә Алманијаја көчүрүр, онун сосиал вә сијаси гурулушунда чохлу феодализм галыглары олдуғуна лагејдлик көстәрирдиләр, бунлара нисбәтән исә онларын тәнгид етдикләри буржуа гајдалары әһәмијјәтли бир тәрәгги демәк иди. Онлар либерал мүхалифәт вә буржуа демократлары тәрәфиндән ирәли сүрүлән конститусија, буржуа азадлыглары вә и. а. тәләбләрин әлејһинә чыхдылар. «Һәгиги сосиализмин» либерал буржуазија үзәринә һүчумлары објектив сурәтдә мөвчуд феодал-мүтләгијјәт идарә үсулуну мүдафиә етмәк характери дашыјырды. Мәһз буна көрә дә «һәгиги сосиалистләрин» нәшрләри, бир гајда олараг, демәк олар һеч бир сензура манеәсинә раст кәлмирди.

«Һәгиги сосиализмә» гаршы кениш кампанијаја башламаг үчүн Марксын вә Енкелсин әлиндә лазым кәлдијиндән чох әсас вар иди, хүсусилә она көрә ки, коммунистләрин буржуа вә хырда буржуа әлејһдарлары «һәгиги сосиалистләрин» мүртәче бахышларыны чох заман онлара иснад верирдиләр. «Һәгиги сосиализмин» бир чох нүмајәндәләри өзләри дә өзләрини коммунист дејә гәләмә верирдиләр.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Коммунист партијасынын манифести, 1968, сәһ. 61.

Биринчи нөвбәдә мәһз бу ҹәһәт Марксы 1846-чы ил мајын 5-дә Брүссел коммунист мүхбир комитәсинин иҹласында АБШ-да Керман Крикенин фәалијјәти мәсәләсини гојмаға сөвг етди. Фејербахын шакирди олан бу алман журналисти Маркс илә 1845-чи илдә Брүсселдә таныш олмушду. Һәмин илин пајызында исә Нју-Јорка көчмүшдү. Орада алман мүһаҹир фәһләләринин јардымы илә Крике фәһләләри вә хырда буржуазијаны бирләшдирән, торпаг сатылмасынын гадаған едилмәси вә зәһмәткешләрә мүфтә торпаг верилмәси тәләбини ирәли сүрән Америка Милли ислаһат ассосиасијасынын алман ганадынын органы олараг һәфтәлик «Volks-Tribun» гәзетини тә'сис етмишди. Крике өз гәзетинин сәһифәләриндә Ассосиасијанын аграр програмыны ҹәмијјәтин коммунистҹәсинә дәјишдирилмәсинин әсасы е'лан етмиш вә «һәгиги сосиализм» руһунда үмуми мәһәббәт вә гардашлыг идејаларыны тәблиғ етмәјә башламышды.

Маркс вә Енкелс бу тәблиғатын мәзмунундан вә дилиндән олдугҹа һиддәтләнмишдиләр. Онлар Америкада өзүнү алман коммунизминин әдәби нүмајәндәси кими гәләмә верән Крике әлејһинә дәрһал чыхыш етмәји гәрара алдылар. Вејтлингин мүгавимәтинә бахмајараг, Брүссел комитәси Маркс вә Енкелс тәрәфиндән јазылан «Крике әлејһинә тә'мим»и гәбул етди.

«Тә'мим»ин мүәллифләри көстәрирдиләр ки, Крике коммунист тә'лимини «мәһәббәт һаггында сајыгламаја» чевирәрәк «*коммунизм ады алтында* көһнә дини алман фәлсәфи фантазијасыны тәблиғ едир, бу исә *коммунизмә ачыгҹа зиддир»*[1]. Крике вә башга «һәгиги сосиалистләр» тәрәфиндән ирәли сүрүлән идеаллар, зәһмәткешләрә торпаг саһәләри вермәк јолу илә сосиал бәрабәрсизлији, пауперизми, истисмары һәмишәлик арадан галдырмағын мүмкүн олмасы һаггында онларын јајдығы хәјал — ифлас етмиш, «јенидән Америкада хырда буржуа вә кәндли олмаг сәадәтинә ҹан атан»[2] дуканчыларын вә сех усталарынын, јахуд вар-јохдан чыхмыш кәндлиләрин әһвали-руһијјәсинә ујғун иди.

Торпаг үзәриндә инһисара гаршы Америка хырда буржуа ислаһатчылары һәрәкатыны Крикенин коммунист һәрәкаты кими гәләмә вермәк ҹәһдләринин әсассыз олдуғуну ашкара чыхаран Маркс вә Енкелс ејни заманда бу һәрәкатын, онун ири торпаг мүлкијјәти үзәринә һүҹумунун објектив мүтәрәггилијини һеч дә инкар етмирдиләр. Сонралар В. И. Ленин јазырды: «Маркс һәрәкатын идеоложи формаларынын мә'насызлығына амансыз истеһза етмәклә бәрабәр онун *һәгиги* тарихи мәзмунуну... материалистҹәсинә диггәтлә мүәјјән етмәјә чалышыр. Буна көрә дә Маркс коммунистләрин бу һәрә-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 4-ҹү ҹилд, сәһ. 11.
[2] Јенә орада, сәһ. 9.

ката тәрәфдар чыхмасыны писләмәк дејил, тамамилә бәјәнир»[1].

«Крике әлејһинә тә'мим»дә коммунист дүнјакөрүшүнүн дин илә бир јерә сыға билмәмәси инандырычы сурәтдә сүбут едилирди. «Тә'мим» мүәллифләри гејд едирдиләр ки, Крике вә башга «һәгиги сосиалистләр», һәмчинин Вејтлинг кими, коммунизмә дини характер вермәк ону ачыгча бајағылашдырмаг вә тәһриф етмәк демәкдир. Дини дүнјакөрүшү инсанларын мүбаризә ирадәсини сарсыдыр. Бу дүнјакөрүшү өз-өзүнү алчалтмаға вә итаәткарлыға, сон нәтичәдә мөвчуд гурулушла барышмаға доғру апарыр, ејни заманда да мәһдуд фанатизм вә башга чүр дүшүнәнләрә, «кафирләрә» әсла дөзмәмәк кими бир әһвали-руһијјә тәрбијә едир. Коммунист дүнјакөрүшү исә, әксинә, зәһмәткешләрдә өз гүввәләринә инамы, онларын инсанлыг ләјагәти, гүрур, мүстәгиллик дујғусуну, бахышларынын кенишлијини — дүнјаны ингилаби сурәтдә дәјишдирәнләр үчүн зәрури олан бүтүн кејфијјәтләри мөһкәмләдир.

«Volks-Tribun» гәзети әлејһинә Марксын вә Енкелсин чыхышы ејни заманда хејли дәрәчәдә Вејтлингин бәрабәрләшдиричи коммунизминә гаршы јөнәлдилмишди. Крикенин тәрәфдарлары вә онун гәзетинин әмәкдашлары ичәрисиндә хејли вејтлингчи вар иди.

Крикенин бахышларынын тәнгиди Алманијада, Франсада вә Инкилтәрәдә «һәгиги сосиализм» тәблиғатына о вахта гәдәр барышдырычы мүнасибәт бәсләјән фәһлә һәрәкаты иштиракчыларына ајылдычы тә'сир көстәрди. Крикенин нүфузу һәтта онун Нју-Јоркдакы тәрәфдарлары арасында да сарсылмаға башлады. Онун әлејһинә Брүссел коммунист мүхбир комитәсинин 1846-чы илин октјабрында Маркс тәрәфиндән тәртиб едилән икинчи тә'мим дә бу чүр тә'сир көстәрди. 1846-чы илин ахырларында Крикенин гәзети бағланды вә бу «һәдсиз мәһәббәт» тәблиғатчысы тамамилә ифлас етди.

1847-чи илин август—сентјабр ајларында «Westphälisches Dampfboot»да «Алман идеолокијасы»нын II чилдинин Маркс тәрәфиндән јазылан вә Грүнүн «Франсада вә Белчикада сосиал һәрәкат» китабынын тәнгидинә һәср едилән IV фәсли чап олунду. Маркс бу китабы тәнгиди сурәтдә арашдырмаг јолу илә бүтүн чәрәјанын идеја гүсурларыны: франсыз утопик сосиализминин расионал чәһәтләрини бајағылашдырмасыны, сосиал һадисәләрин изаһында һәдсиз ачизлијини, бунларын елми шәкилдә өјрәнилмәсини «инсанын һәгиги маһијјәти» һаггындакы абстракт ибарәләрлә әвәз етмәсини вә и. а. ашкара чыхарды. Маркс гејд едирди ки, «һәгиги сосиалистләр» өзләринин чох сәтһи игтисади бахышларына көрә, «рәгабәтин вә ири сәнајенин ингилаби чәһәтинә лагејдлик

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 10-чу чилд, сәһ. 64.

көстәрән»[1], јә'ни капитализмдән әввәлки истеһсал формаларына нисбәтән капитализмин мүтәрәггилијини инкар едән мүртәче игтисадчылара гошулурлар. Марксын вердији тәнгид «һәгиги сосиализмин» идеја әсасынын өзүнүн пуч олдуғуну, «алман философларынын идеоложи ибарәләрини» (һәр шејдән әввәл Фејербахын абстракт һуманизмини) «чәмијјәт һаггында франсыз тәнгидинин нәтичәләри» илә, башга сөзлә десәк, франсыз утопистләринин идејалары илә синтезләшдирмәк чәһдләринин сүн'и характерини ашкара чыхарырды[2]. Маркс «һәгиги сосиалистләрә» хас олан милли ловғалығы, онларын тәрәфиндән «башга халгларын авамлығына алманларын һәр шеји билмәсини»[3] гаршы гојмасыны да ашкара чыхарды.

«Һәгиги сосиализмин» ифшасы формалашмагда олан пролетар партијасынын идеоложи әсасларыны мөһкәмләтди. Бу, фәһлә һәрәкатынын бир чох хадимләринә — Шапперә, Вејдемејерә вә башгаларына — «һәгиги сосиализм» руһунда олан јанлыш бахышлардан хилас олмагда, руһча мөһкәмләнмәкдә, габагчыл ингилаби тә'лими гаврамагда көмәк етди.

Прудон илә ихтилафлар

Бир чәрәјан олмаг е'тибары илә «һәгиги сосиализм» 1848—1849-чу илләр ингилабы заманы тамамилә ифлас едиб нисбәтән тезликлә мејдандан чыхды. Пјер Жозеф Прудонун ады илә бағлы олан дикәр хырда буржуа чәрәјаны хејли даһа давамлы олду. Прудонун бахышлары хырда саһибкарларын, һабелә хырда буржуа сәнәткар вә ја кәндли мүһитиндән һәлә тамамилә ајрылмамыш олан пролетариат тәбәгәләринин психолокијасыны вә арзуларыны ифадә едирди. Бу тәбәгәләрин фәһлә синфи ичәрисиндә хејли һиссә тәшкил етдији өлкәләрдә — Франсада, Белчикада, Италијада, Испанијада — Прудонун бахышлары сонралар хејли чох тәрәфдар тапмышды вә прудонизм хырда буржуа сосиализминин нүфузлу чәрәјанларындан бири олмушду. Марксизмин прудонизмә гаршы һәлә 1848-чи ил ингилабындан әввәлки дөврдә башланмыш олан мүбаризәси он илләрлә давам етди.

Прудон илә Маркс 1844-чү илин јајында таныш олмушду вә әввәлләр онларын арасында дост мүнасибәтләри јаранмышды. Маркс халгын ашағы тәбәгәләри ичәрисиндән чыхмыш, капитализм чәмијјәтиндәки әмәк адамларынын вәзијјәтини өз тәчрүбәсиндә дәрк етмиш олан бу кәндли баласынын фитри зәкасыны вә әдәби габилијјәтини гијмәтләндирмишди. 1840-чы илдә Прудон «Мүлкијјәт нәдир?» китабыны чап етдирди. Бурада о, XVIII әср мүәллифи Бриссонун (Франса буржуа ингилабы дөврүндә көркәмли жирондист иди) ардын-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 523.
[2] Бах: јенә орада, сәһ. 518, 519.
[3] Бах: јенә орада, сәһ. 493.

ча сүбут едирди ки, мүлкиjjәт оғурлугдур. Елми чәһәтдән китаб чох сәтһи иди. Прудон үмумиjjәтлә истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкиjjәт принсипи үзәринә деjил, анчаг ири мүлкиjjәт үзәринә һүчум едир, бунун тарихи мәншәjини, әмтәә истеһсалынын инкишафы вә капитализмин артмасы просесиндә мүлкиjjәтин тәмәркүзләшмәси лабүдлүjүнү баша дүшмүрдү. Капиталист газанчыны, сәләмчилиjи, истисмары писләjән Прудон еjни заманда мүлкиjjәтин ичтимаиләшдирилмәси һаггындакы сосиалист тәләбинин әлеjһинә чыхырды. Бунунла белә, һәтта Прудон илә әлагәни кәсдикдән вә онунла узун илләр мүбаһисә апардыгдан сонра да Маркс бу китабын мәзиjjәтләрини е'тираф едир, «мөвчуд һәjатын иjрәнчлиjинә гаршы һиддәт» дуjғусу кими мүәллифә мәхсус сәмими дуjғуну, геjри-ади әдәби кеjфиjjәтләрини — «үслубун күчлү әзәләләрини»[1] е'тираф едирди.

Маркс үмид едирди ки, Прудон өз дүнjакөрүшүнүн нөгсанларыны арадан галдырачаг, даһа кениш биликләр, хүсусилә фәлсәфә саһәсиндә белә биликләр әлдә едәчәк вә ондан франсыз пролетариатынын нәзәриjjәчиси jетишә биләчәкдир. Маркс Руке әлеjһинә мәгаләсиндә, «Мүгәддәс аилә»дә Прудон һаггында белә бир руһда бәһс едирди. Буна көрә о, Прудонун көрүш даирәсини кенишләндирмәjә чалышыр, ону Һекел диалектикасы илә таныш едирди.

Брүсселдә дә Маркс Прудона тә'сир етмәк, ону Брүссел коммунист мүхбир комитәси илә әмәкдашлыға чәлб етмәк чәһдләриндән әл чәкмәмишди. 1846-чы ил маjын 5-дәки мәктубунда о, Прудона Комитә илә франсыз сосиалист һәрәкатынын нүмаjәндәси сифәти илә jазышманы өз үзәринә көтүрмәjи тәклиф етмишди.

Лакин Прудон чәмиjjәтин ингилаби jолла дәjишдирилмәси һаггында коммунист идеjаларына мәнфи мүнасибәтини билдириб әмәкдашлыгдан фе'лән имтина етди. О, һәмин бахышларын тәблиғини «кобуд өзбашыналыг, зоракылыг, гырғын» тәблиғи е'лан етди вә бунлара jухарыларда кечирилән тәдричи ислаһатлар идеjасыны гаршы гоjду.

Башлыча бәланы Прудон истеһсал васитәләри үзәриндә мүлкиjjәтдә деjил, әмәк мәһсулларынын «геjри-еквивалент», «әдаләтсиз» мүбадиләсиндә, тичарәт мәнфәәтиндә вә борч фаизиндә көрүрдү. Ири капиталистләрин, сәләмчиләрин вә банкирләрин рәгабәтиндән әзаб чәкән сәнәткар устанын, кәндлинин, хырда алверчинин әһвали-руһиjjәсини ифадә едән Прудон «бәрабәр» хүсуси истеһсалчылар чәмиjjәти jаратмаға чан атырды вә онун фикринчә, капиталистләр дә, фәһләләр дә белә истеһсалчы олмалы идиләр. О буна әмтәәләрин әмәк дәjәри әсасында пулсуз мүбадилә тәшкил етмәк, учуз, бәлкә дә

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 25.

мүфтә кредит тәтбиг етмәк, ири мүлкијјәти саһибләриндән тәдричлә сатын алмаг вә ону хырда мүәссисә саһибләринин, сәнәткарларын, алверчиләрин вә фәһләләрин бу мәгсәдлә (лакин истеһсалы биркә идарә етмәк үчүн јох) јарадылан бирләшмәләринин бәрабәрлик әсасында јенидән бөлүшдүрмәси јолу илә наил олмаг үмидиндә иди. Прудонун утопијасы үчүн әслиндә капитализм гурулушунун хырда истеһсалдан өтрү ағыр нәтичәләри: ири капиталистләрин рәгабәти, инһисары олмадан бу гурулушу сахламағын мүмкүн олмасы хәјалы сәчијјәвидир.

Прудонун сосиал лајиһәләри һаггында илк мә'луматы Маркс Брүссел коммунист мүхбир комитәсинин тапшырығы илә Франсанын пајтахтында бу чүр комитә тәшкил етмәк, франсыз вә алман фәһләләри арасында коммунист идејаларынын тәблиғини тәшкил етмәк, вејтлингчилијә вә «һәгиги сосиализмә» гаршы мүбаризә апармаг үчүн 1846-чы илин августунда ораја көчән Енкелсдән алмышды. Парисдә Енкелс алман фәһләләри арасында Грүн тәрәфиндән јајылан Прудон ислаһаты лајиһәләри илә таныш олду. 1846-чы ил сентјабрын 16-да вә 18-дә Енкелс Брүссел коммунист мүхбир комитәсинә вә Маркса мәктубларында бу идејаларын «һәдсиз мә'насызлығыны» ашкара чыхарды. 1846-чы ил октјабрын ахырларында Әдаләтлиләр иттифагы Парис ичмаларынын јығынчағында Енкелс Прудон-Грүн сосиал ресептләрини рәдд едән вә фәһлә һәрәкатынын мәгсәди: хүсуси мүлкијјәтин ингилаби јолла ләғв едилмәси һаггында онун ифадә етдији мүддәаны тәсдиг едән гәтнамә гәбул едилмәсинә наил олду.

Енкелсин фәалијјәтини Маркс гызғын сурәтдә бәјәнмишди. Онун Парисдән көндәрдији мәктублар чох гијмәтли мә'лумат мәнбәји иди. Бунлардан Маркс һәлә 1846-чы ил октјабрын 20-дән сонракы күнләрдә Прудонун «Игтисади зиддијјәтләр системи, јахуд Јохсуллуг фәлсәфәси» адлы јени китабынын чапдан чыхдығыны да билмишди. Китабын өзү онун әлинә сонралар — декабрын икинчи јарысында кечмишди.

Прудонун китабы ичтимаи елмләрин әсасларыны сарсыдыб сосиал мәсәләнин һәлли үчүн ачар вермәли олан бир инчил олмаг иддиасында иди. Прудон фәлсәфәдә вә сијаси игтисадда јени бир сөз сөјләмәк үмидиндә иди. Әслиндә исә «Јохсуллуг фәлсәфәси» көстәрирди ки, онун мүәллифи нә Һекелин фәлсәфи методуну, нә дә инкилис буржуа сијаси игтисадыны баша дүшмәмишдир. Прудонун ирәлијә доғру бир аддым зәнн етдији шеј әслиндә Һекелдән, Смитдән вә Рикардодан керијә доғру бир аддым иди.

Прудонун реформист идеолокијасына сарсыдычы зәрбә ендирмәк, коммунизм идејасыны мүдафиә етмәк лазым кәлирди, Прудон исә коммунизм идејасыны ләкәләмәјә чалышыр, уто-

пик сосиалистләрин дә әлејһинә кобуд шәкилдә чыхыр вә онларын бахышларында сәмәрәли бир шеј олдуғуну үмумијјәтлә инкар едирди. Буна көрә Маркс дәрһал «Анти-Прудон» үзәриндә ишләмәјә башлајараг, ејни заманда — Прудонун еһкамлары әксинә олараг — јени, материалист коммунизм дүнјакөрүшүнүн әсасларыны шәрһ етмәји нәзәрдә тутурду.

Маркс өз кәләчәк китабынын мәзмунунун илк јығчам гејдләрини Прудонун әсәри һаггында Марксын рә'ји илә мараглапан Анненкова 1846-чы ил декабрын 28-дә көндәрдији мәктубунда вермишди. Мәктубда Прудона верилән тәнгиди характеристика һәтта коммунизмә вә материализмә јабанчы олан Анненков кими бир адамы да өз инандырычылығы вә дәринлији илә һејран етмишди. О, 1847-чи ил јанварын 6-да Маркса јазырды: «Прудонун әсәри һаггында Сизин рә'јиниз өз дүзкүнлүјү, ајдынлығы илә, башлычасы исә, реаллыг чәрчивәсиндә галмаг сә'ји илә мәнә һәгигәтән чанландырычы тә'сир бағышлады»[1].

Анненкова мәктубунда Маркс Прудонун методолокијасынын гүсурлу олдуғуну, онун методунун идеализмини вә метафизиклијини, онун сосиоложи көрүшләринин мәһдудлуғуну, капитализмин нә тарихи мәншәјини, нә тәбиәтини, нә маһијјәтини, нә дә үмумијјәтлә чәмијјәтин инкишаф ганунларыны баша дүшә билмәдијини, пролетариатын синфи мүбаризәсинин әһәмијјәтини анламаг игтидарында олмадығыны ачыб көстәрди. Бунунла бәрабәр Маркс Прудонун бахышларына фәрасәтсиз мүтәфәккирин әдәби гәрибәлији вә ја сәфеһлији кими бахмырды. О, Прудонун идејаларында мүәјјән синфин әһвалируһијјәсинин тәчәссүмүнү көрүрдү. Маркс јазырды: «Ч-б Прудон башдан ајаға гәдәр хырда буржуазијанын философу, игтисадчысыдыр»[2]. Буна көрә дә Прудонун бахышларынын тәнгиди пролетариат үчүн принсипчә бөјүк әһәмијјәтә малик иди. Бу тәнгид хырда буржуазија үзәриндә пролетариатын нәзәри вә идеја үстүнлүјүнү тә'мин етмәли, пролетариата хырда буржуазијадан идејача узаглашмасында вә ејни заманда гејри-пролетар хырда буржуа тәбәгәләринә — гаршыдакы мүбаризәдә мүмкүн олан бу мүттәфигә тә'сир көстәрә биләчәк габагчыл синиф мөвгеји газанмасында көмәк етмәли иди.

Мәктубда Маркс өзүнүн кәшф етдији вә Енкелс илә бирликдә «Алман идеолокијасы»нда ишләјиб һазырладығы тарихин материалист анлајышынын әсас мүддәаларыны: чәмијјәтин инкишафында мәһсулдар гүввәләрин мүәјјәнедичи ролу һаггында, мәһсулдар гүввәләрлә истеһсал мүнасибәтләринин диалектик әлагәси вә гаршылыглы тә'сири һаггында, идејалар саһәси дә дахил олмагла бүтүн башга ичтимаи тә'сисат-

[1] «К. Маркс, Ф. Енкелс вә ингилаби Русија». М., 1967, сәһ. 142.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 411.

ларын истеһсал үсулундан асылы олмасы һаггында мүддәалары хүласә етмишди. Инкишаф етмәкдә олан мәһсулдар гүвәләрлә мөвчуд истеһсал мүнасибәтләри (Маркс терминләри дәгигләшдирәрәк бурада һәмин мүнасибәтләри артыг «Алман идеолокијасы»нда олдуғу кими «үнсијјәт формасы» дејил, «игтисади мүнасибәтләр», «ичтимаи мүнасибәтләр» адландырыр) арасындакы ујғунсузлуг көһнәлмиш истеһсал үсулунун јерини јени, даһа мүтәрәгги истеһсал үсулунун тутмасы кими тарихи зәрурәти доғурур. Маркс чох дәрин олан белә бир фикир сөјләјир ки, көһнәлмиш истеһсал мүнасибәтләри нәинки чәмијјәтин инкишафына әнкәл төрәдир, һабелә чәмијјәти керијә ата биләр, ону «сивилизасија бәһрәләриндән» мәһрум едә биләр[1]. О, тарихи «аллаһдан онун үрәјиндәки фикрини оғурлаја»[2] биләчәк көркәмли адамларын фәалијјәти нәтичәси зәнн едән субјектив идеализм бахышларыны, һәмчинин објектив шәраитдән асылы олмајараг, һәр чүр «тарихи» јарадычылығын мүмкүн олмасына јол верән волјунтарист тәсәввүрләри ифша етди. Маркс изаһ едирди ки, тарихин һәгиги јарадычылары олан мадди не'мәт истеһсалчылары тарихин кедишинә, һәр шејдән әввәл, мәһсулдар гүввәләрин инкишафында иштирак етмәклә тә'сир көстәрирләр. Лакин онлар буну өз истәдикләри кими едә билмәзләр, чүнки «инсанлар *өз мәһсулдар гүввәләрини* сечмәкдә сәрбәст дејилдирләр» вә һәр бир сонракы нәсил «әввәлки нәслин әлдә етдији мәһсулдар гүввәләри»[3] һазыр тапыр.

Маркс мүәјјән дөврүн мүхтәлиф истеһсал формаларына тарихи вә кечичи формалар кими јанашмағын зәрурилијини гејд едәрәк, елмдә тарихилик принсипини әсасландырды. О көстәрди ки, бу принсип ичтимаи һадисәләрин әсл елми тәдгигинин ајрылмаз чәһәтини тәшкил едир.

«Фәлсәфә јохсуллуғу»

Марксын Прудон әлеjһинә китабы үзәриндә иши нисбәтән узун сүрмәди. Марксын франсыз дилиндә јаздығы китаб 1847-чи ил апрелин әввәлләриндә әсасән баша чатды вә нәшријјата верилди. Бу китаб Парисдә Франкын вә Брүсселдә Фоглерин нәшријјатларында чап едилирди. 1847-чи ил ијунун 15-дә Маркс гыса мүгәддимә јазды, сонракы ајын әввәлләриндә исә китаб «Фәлсәфә јохсуллуғу. Ч-б Прудонун «Јохсуллуг фәлсәфәси»нә чаваб» ады илә чапдан чыхды.

Јени әсәрини илк нөвбәдә Прудонун бахышларынын тәнгидинә һәср едән Маркс ејни заманда бурада өз фәлсәфи вә игтисади көрүшләрини кениш шәрһ етди, һабелә фәһлә һәрәкаты вә онун тактикасы һаггында бир сыра дәрин фикирләр

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 403.
[2] Јенә орада, сәһ. 410.
[3] Јенә орада, сәһ. 402.

ирәли сүрдү. Тарихи материализмин әсасән «Алман идеоложијасы» үзәриндә иш просесиндә инкишаф етдирилән башлыҹа принсипләри «Фәлсәфә јохсуллуғу»нда илк дәфә олараг мәтбуатда, мүбаһисә формасында олса да, елми шәкилдә шәрһ едилди. Бу принсипләр буржуа сијаси игтисадыны вә буржуа истеһсал үсулуну тәнгид едәркән методоложи башланғыҹ әсас тәшкил едир.

«Фәлсәфә јохсуллуғу» мејдана кәлмәздән әввәл Маркс бир философ кими артыг чох кениш шөһрәт газандығы һалда, бир игтисадчы кими һәлә мәшһурлашмамышды. Беләликлә, «Фәлсәфә јохсуллуғу» сијаси игтисадда онун илк әсәри олду. Маркс өзү бу әсәр барәсиндә 1880-ҹи илдә јазырды: «...ијирми иллик зәһмәтдән сонра *«Капитал»да* инкишаф етдирилән нәзәријјәјә чеврилмиш шеј бу китабда рүшејм һалында верилмишдир»[1]. В. И. Ленин «Фәлсәфә јохсуллуғу»ну јеткин марксизмин илк әсәрләриндән бири һесаб едирди.

Маркс Прудонун әсәрини тәнгид едәркән бу әсәрин методоложи принсипләринин өзүнүн гүсурлу олдуғуну көстәрди. Маркс гејд едирди ки, Прудон өз китабында Һекелин диалектик методуну сијаси игтисада тәтбиг етмәјә чалышмышды. Лакин диалектиканын өз маһијјәтини дәрк етмәјән, игтисади һадисәләрин тәһлилинә диалектиканын елми тәтбиги үчүн һәмин һадисәләрин өзүнә хас олан керчәк зиддијјәтләри ашкара чыхармаг лазым кәлдијини баша дүшмәјән Прудон сијаси игтисадын абстракт категоријаларындан сүн'и сурәтдә игтисади зиддијјәтләр гурашдырмышды. Әсл диалектика әвәзиндә зиддијјәтләрлә софистҹәсинә ојунбазлыг мејдана кәлмишди. Маркс гејд едирди ки, Һекелдән зиддијјәтләр һаггында тә'лимин мистик идеалист формасыны көтүрән Прудон һәмин тә'лимин расионал үнсүрләрини чылызлашдырмышды. О, зиддијјәтләрин һәлли вә ја көтүрүлмәси һаггында Һекел анлајышыны тамамилә тәһриф етмишди. Прудонун фикринҹә, бу көтүрмә јени кејфијјәтә ингилаби кечид демәк дејил, мөвҹуд һадисәнин «јахшы тәрәфи» илә зиддијјәтдә олан «пис тәрәфинин» арадан галдырылмасы демәк иди. Бурадан да Прудонун капитализми вә онун әсасыны мәһв етмәк дејил, анҹаг әмтәә истеһсалыны «пис тәрәфләрдән», суи-истифадәләрдән тәмизләмәк сә'ји ирәли кәлирди. Маркс гејд едирди ки, Прудон үчүн диалектик һәрәкәт «јахшы илә писи анҹаг бир еһкамчы кими фәргләндирмәкдән ибарәтдир», о, «Һекелин диалектикасындан анҹаг онун дилини көтүрмүш»[2], ишдә исә метафизик олараг галмышдыр.

Даһа сонра Маркс көстәрди ки, буржуа сијаси игтисадынын классикләриндән буржуа ҹәмијјәтинин игтисади катего-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-ҹу ҹилд, сәһ. 231.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 4-ҹү ҹилд, сәһ. 135,

ријаларынын әбәдилији һаггындакы јанлыш тәсәввүрү көтүрән Прудон бу категоријалара, мөвчуд сосиал гајданын пис тәрәфләрини арадан галдырмаг вә јени «әдаләтли» сосиал гајда гәрарлашдырмаг үчүн бир әсас кими бахырды. О, социализм системини буржуа сијаси игтисадынын постулатларындан, хүсусилә әмәк дәјәр нәзәријјәсиндән һасил етмәјә чалышан инкилис рикардочу социалистләри — Брејин, Томпсонун вә башгаларынын сәһвини тәкрар етмишдир. Маркс 1845—1846-чы илләрдәки өз елми мәшғәләләри кедишиндә бу чәһдләрин утопик характерини ајдынлашдырмышды. «Фәлсәфә јохсуллуғу»нда о, Прудонун «елми кәшфинин» Брејин вә бу чәрәјана мәнсуб олан башга мүәллифләрин утопик лајиһәләринә јахын олдуғуну көстәрди. Лакин Маркс гејд едирди ки, бу лајиһәләрә, чәмијјәти социалист әсаслары үзәриндә әсаслы сурәтдә дәјишдирмәк үчүн анчаг кечид тәдбири кими бахан инкилис социалистләриндән фәргли олараг Прудон әсл бир хырда буржуа кими бунлары хырда хүсуси истеһсалы хилас етмәк үчүн һәр шејә әлач ола биләчәк бир васитә һесаб едирди.

Сијаси игтисады метафизикчәсинә вә идеалистчәсинә фикир абстраксијалары мәчмусуна, нә исә чансыз категоријалара мүнчәр етмәјин әксинә олараг, Маркс сүбут едир ки, әсл игтисад елми чәмијјәтин мадди һәјатынын објектив процесләрини дәрк етмәјә, һәр шејдән әввәл, мадди истеһсал шәраитини өјрәнмәјә әсасланмалыдыр. Абстраксијалар, мәнтиги категоријалар јалныз о заман һадисәләрин елми идракы үчүн аләт ола биләр ки, бунлар өзләри һәмин процесләри әкс етдирсин. Дикәр тәрәфдән, истәр реал мүнасибәтләр, истәрсә бунлары ифадә едән игтисади категоријалар әбәди сурәтдә мөвчуд дејилдир, тарихи, кечичи характер дашыјыр. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, елми идрак методу шејләри, һадисәләри вә онларын абстракт ифадәси олан елми категоријалары диалектик инкишафда, бунлара мәхсус дахили зиддијјәтләрин мүбаризәсиндән ирәли кәлән һәрәкәтдә гаврамағы нәзәрдә тутур.

«Алман идеолокијасы»нда материалист диалектиканы ичтимаи һадисәләрин тәһлилинә тәтбиг етмәјин бир чох нүмунәси верилмиш вә бу тәһлил кедишиндә, чәмијјәтин инкишафына објектив сурәтдә хас олан диалектик процесләр (мәһсулдар гүввәләрлә истеһсал мүнасибәтләринин диалектикасы, синифләр арасында антагонизмләр формасында әксликләрин вәһдәти вә мүбаризәси, кәмијјәт дәјишмәләринин јерини кејфијјәт дәјишмәләринин тутмасы, тәкамүлүн јерини ингилаби сычрајышын тутмасы) ашкара чыхарылмышды. «Фәлсәфә јохсуллуғу»нда Маркс артыг материалист диалектика методунун өзүнә хүсуси диггәт јетирир, онун мүһүм чәһәтләрини үмумиләшдирилмиш шәкилдә ашкара чыхарыр.

Диалектиканы јалныз фикрин, мә'нәви һәјатын хассәси

едән, фәалиjjәтсиз материjаны исә фикрин өзкә варлығы кими көстәрән Һекелдән фәргли оларaг, Маркс диалектик һәрәкәтин илкин мәнбәjини мадди һадисәләрин өзүндә, һәjатын өзүндә көрмүш вә көстәрмишди ки, идеjаларын вә анлаjышларын инкишафы бу һәjатын ин'икасыдыр. «Фәлсәфә jохсуллуғу»нда Маркс диалектиканын Һекел тәрәфиндән идеалист вә мистик шәрһинин әксинә оларaг, диалектиканын материалист характерини дәриндән ашкара чыхармышды. Бунунла о өз елми методу илә алман философунун методу арасында аjдын һәдд гоjмушду.

Маркс тарихин материалист анлаjышынын әсасларыны да сон дәрәчә елми jығчамлыгла шәрһ етди. О һәмин анлаjышын маһиjjәтини: мәһсулдар гүввәләрлә истеһсал мүнасибәтләринин вәһдәтини, фасиләсиз инкишаф едән мәһсулдар гүввәләрин дәjишилмәси нәтичәсиндә истеһсал үсулунун дәjишилмәси лабүдлүjүнү jығчам формулда ифадә етди. «Ичтимаи мүнасибәтләр мәһсулдар гүввәләрлә сых әлагәдардыр. Инсанлар jени мәһсулдар гүввәләр әлдә етмәклә өзләринин истеһсал үсулуну дәjишдирирләр, истеһсал үсулуну, өз һәjатларынын тә'мин едилмәси үсулуну дәjишдирмәклә дә онлар бүтүн өз ичтимаи мүнасибәтләрини дәjишдирирләр. Әлдәjирманы сизә сүзеренин башда дурдуғу бир чәмиjjәти, бухар дәjирманы исә сәнаjе капиталистинин мөвчуд олдуғу чәмиjjәти верир».[1]

Маркс «мәһсулдар гүввәләр» анлаjышынын мәзмунуну ашкара чыхарараг көстәрди ки, бу анлаjыш jалныз истеһсал васитәләрини деjил, ишчиләри дә әһатә едир. О белә мүһүм бир мүддәаны ифадә етди: «...Ән гүдрәтли мәһсулдар гүввә ингилабчы синиф өзүдүр»[2].

Маркс өз китабында jалныз Прудону тәнгид етмәклә кифаjәтләнмәди. Маркс бүтүн буржуа игтисадчыларынын, о чүмләдән дә классикләрин принсипиал гүсуруна—дәjәри, әмәк бөлкүсүнү, кредити, пулу вә и. а. онларын донуб галмыш вә дәjишмәз категориjалар кими шәрһ етмәләринә диггәт jетирирди. Маркс буржуа игтисади фикринин нүмаjәндәләрини она көрә кәскин тәнгид едир ки, онлар буржуа истеһсалынын ганунларыны тәбии ганунлар кими шәрһ едир вә көстәрирләр ки, куjа бу ганунлар ичтимаи истеһсалы һәмишә идарә етмәлидир. Истеһсалын һәр бир фазасы бир заман меjдана кәлмишдир вә бир заман меjдандан чыхмалыдыр. О геjд едирди ки, мәсәлән, феодал тә'сисатларыны сүн'и тә'сисат, буржуа тә'сисатларыны исә тәбии тә'сисат һесаб етмәк jанлышдыр. Буржуа тә'сисатлары jени дөвр үчүн нә гәдәр «тәбиидирсә», феодал тә'сисатлары да өз заманы үчүн еjни дәрәчәдә «тәбии» олмушдур. Лакин лабүд сурәтдә елә бир заман кәлиб чатачагдыр ки, буржуа истеһсалы ганунлары өз гүввә-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 133.
[2] Jенә орада, сәһ. 184.

сини итирәчәкдир, чүнки буржуа мүнасибәтләри системинин өзү дә јер үзүндән јох олачагдыр.

Маркс сијаси игтисадын бир сыра категоријаларынын, һәр шејдән әввәл, башлыча категорија олан дәјәр категоријасынын тәһлилинә јени методоложи мөвгеләрдән јанашмышды. Башга категоријалар кими, дәјәрдә дә анчаг «дәјәр идејасыны» көрән, јә'ни ону халис фикри анлајыш кими шәрһ едән Прудонун әксинә олараг, Маркс дәјәрин мәншәјини истеһсал вә мүбадиләнин инкишафында әмәк мәһсулларынын тичарәт предметинә чеврилдији реал тарихи мәрһәләјә аид едирди. «Фәлсәфә јохсуллуғу»нда дәјәр дејәркән Маркс әмтәәдә тәчәссүм етмиш инсан әмәјини нәзәрдә тутурду. Смитин вә Рикардонун ардынча Маркс гејд едирди ки, дәјәр әмтәәнин истеһсалына сәрф едилән ичтимаи зәрури иш вахтынын мигдары илә мүәјјән олунур. Лакин онлардан фәргли олараг Маркс сүбут едирди ки, инсан әмәјинин мәһсуллары јалныз спесифик ичтимаи шәраитдә, истеһсалын ичтимаи характер дашыдығы, әмәјин исә һәлә билаваситә ичтимаи әмәк олмадығы заман әмтәә олур, дәјәр формасы алыр (Маркс бурада чох заман адекват ифадә олараг «мүбадилә дәјәри» ифадәсини ишләдирди). Дәјәр ајры-ајры әмтәә истеһсалчыларынын ичтимаи әлагәсини һәјата кечирир вә ифадә едир.

Башга категоријаларда олдуғу кими, дәјәрдә дә Прудон онун ики тәрәфини — пис вә јахшы тәрәфини көрүрдү. О јазырды ки, пис тәрәф (әсл мә'нада дәјәр, мүбадилә дәјәри) арадан галдырылмалы, јахшы тәрәф (шејин фајдалылығы, онун истеһлак дәјәри) исә, әксинә, сахланмалы вә инкишаф етдирилмәлидир. Дәјәрин бу зиддијјәтинин, бу дуализминин һәллини о, дәјәр аләти олан пулун јардымы олмадан мәһсул мүбадиләси тә'сис едилмәси јолу илә мүмкүн сајырды. Маркс сүбут етди ки, өзлүјүндә пул буржуа системинин зиддијјәтләрини јаратмыр, систем өзү өз әсасы е'тибары илә зиддијјәтлидир. Бу систем зәрури сурәтдә дәјәрин, пулун мөвчуд олмасыны нәзәрдә тутур. Маркс јазырды: «Пул — шеј дејил, ичтимаи мүнасибәтдир»[1]. Капитализмин дахили, үзви зиддијјәтләрини пулун ләғв едилмәси васитәси илә мәһв етмәк олмаз, зира бу зиддијјәтләри истеһсалын формасы доғурур, бунлар капиталист хүсуси мүлкијјәтинин мәһсулудур.

«Фәлсәфә јохсуллуғу»нда Маркс сонракы әсәрләриндә инкишаф етдирдији өз изафи дәјәр нәзәријјәсинин бә'зи башланғыч мүддәаларыны ирәли сүрүр. Бурада Маркс һәлә классик игтисадчылардан көтүрдүјү «әмтәә олан әмәк», «әмәјин дәјәри», «әмәјин гијмәти» анлајышларындан истифадә едир. Лакин о һәмин анлајышлара муздлу әмәклә капитал арасындакы мүнасибәтләрин истисмарчы маһијјәтини ашкара

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 110.

чыхаран јени мәзмун верир. Рикардонун фикринҹә, әмәк дә һәр һансы башга әмтәә кими бир әмтәәдир. Марксын фикринҹә, әмәк хүсуси нөв әмтәәдир, онун сатын алынмасы вә истеһлакы капиталистин варланмасына вә ишчинин вәзијјәтинин писләшмәсинә сәбәб олур. Маркс, һәләлик үмуми формада, рүшејм формасында олса да, капиталист јығымынын үмуми ганунуну ифадә едәрәк көстәрир ки, «сәрвәтин истеһсал едилдији ејни мүнасибәтләр чәрчивәсиндә јохсуллуг да истеһсал олунур».[1]

Капиталист истеһсалынын маһијјәтини белә дәрк етмәк Рикардоја нисбәтән Маркса капиталист истеһсал үсулунун мејдана кәлмәсинә вә тарихинә јени гајдада јанашмаг имканы верди. «Фәлсәфә јохсуллуғу»нда Маркс «Алман идеолокијасы»нда ирәли сүрүлмүш фикирләри инкишаф етдирәрәк, капиталист истеһсалынын әсас мәрһәләләринин — садә кооперасија, мануфактура вә фабрикин үмуми ҹизкиләрини мәһарәтлә верир. О, әмәк бөлкүсүнүн вә машынлы истеһсалын ролуна дәрин гијмәт верир. Прудонун әксинә олараг Маркс вар гүввә илә бунун ингилаби тәрәфини гејд едирди. Капиталист фабрикинин фәһләләр үчүн јаратдығы шәраит өз филантроплуғу илә фәргләнмирди, лакин капиталист фабрики сәнајенин инкишафында зәрури мәрһәлә иди, истеһсалын артмасына вә тәмәркүзләшмәсинә чох бөјүк дәрәҹәдә көмәк етмишди; онун ичәрисиндән мүасир фәһлә синфи јүксәлмишдир.

О заманлар Маркс һәлә классик сијаси игтисадын тәнгидини сона чатдырмаса да, «Фәлсәфә јохсуллуғу»нда о, игтисади керчәклијин тәдгиги үчүн буржуа игтисадчыларынын тәтбиг етдикләри ме'јарлардан бүсбүтүн фәргли олан тамамилә јени методоложи илкин шәртләри әсас көтүрмүшдү. О, пролетар сијаси игтисадыны ишләјиб һазырламаға тамамилә јени әсас үзәриндә башламыш, ејни заманда өз сәләфләриндә олан расионал ҹәһәтләрин һамысындан истифадә етмишди.

Буржуа сијаси игтисады, һәмчинин утопик сосиализм үчүн ади олан мәһдуд тәсәввүрләрин әксинә олараг, Маркс буржуа ҹәмијјәтинин зиддијјәтләрини һәлл етмәли вә ону сосиал ҹәһәтдән дәјишдирмәли олан реал ичтимаи гүввәләри мүәјјән етди. Маркс көстәрирди ки, фәһлә синфинин нәзәријјәчиләри елмин ингилаби практика илә әлагәси јолларыны мүәјјән едәркән елми һәгигәти анҹаг өз бејинләриндә ахтармаг дејил, тарихин ирәлијә һәрәкәтинин шүурлу ифадәчиләри олмалыдырлар. Әсл ингилаби елм фәһлә синфинә капитализмин зиддијјәтләрини баша салмалы вә көстәрмәлидир ки, бу зиддијјәтләр капитализм системинин лабүд мәһвинә дә кәтириб чыхармалыдыр.

Маркс фәһләләр үчүн тә'тил мүбаризәсинин мүсбәт әһә-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 4-ҹү ҹилд, сәһ. 144.

мијјәтини инкар едән вә фәһләләрин һәмкарлар иттифагларында бирләшмәк истәмәдикләрини вә бирләшмәли олмадыгларыны иддиа едән Прудондан принсипчә узаглашды. О, конкрет фактлар әсасында бу ујдурмалары тәкзиб етди.

Мөвчуд гајдалара фәһләләрин мүгавимәтинин фајдасыз олмасы һаггында буржуа сијаси игтисадынын ирәли сүрдүјү мүддәаларын әксинә олараг, фәһлә күтләләрини реал мүбаризәдән узаглашдыран утопик сосиалистләрин лајиһәләри әксинә олараг Маркс көстәрди ки, коалисијалар һалында бирләшмәк фәһләләр үчүн синфи мүбаризә мәктәбидир, капитализм гурулушу, истисмарчы гурулуш үзәринә онларын ингилаби һәмләјә һазырланмаг формасыдыр. Капитал әһали күтләләрини саһибкарлар тәрәфиндән әсарәт алтына алыныб рәгабәтин парчаладығы јохсул фәһләләрә чевирмишдир. Маркс јазырды ки, лакин умуми мәнафејин тә'сири алтында бу күтлә әввәлчә пешәләр үзрә тәдричлә топлашыб бирләшәчәк, капиталистләрә кет-кедә даһа мүтәшәккил мүгавимәт көстәрәчәкдир. «Әсл вәтәндаш мүһарибәси олан бу мүбаризәдә бүтүн үнсүрләр кәләчәк дөјүш үчүн бирләшир вә инкишаф едирләр».[1]

Пролетариатын азадлыг һәрәкаты инкишаф етдикчә, о өз мәнафејинин мөвчуд гурулуша көкүндән әкс олдуғуну, бу гурулушун әсасларыны ингилаби јолла дәјишдирмәк, бу мәгсәд уғрунда мүбаризә үчүн өз гүввәләрини тәшкил едиб сых бирләшдирмәк лазым кәлдијини кет-кедә даһа чох баша дүшүр. Белә бир синфи шүур, сосиалист шүуру әлдә едилмәси пролетариатын «артыг капитала гаршы синиф олан, лакин һәлә өзү үчүн синиф олмајан» күтләдән «өзү үчүн синфә» чеврилмәсиндә һәлледичи рол ојнајыр. Маркс фәһләләрин игтисади мүбаризәсинин әһәмијјәтини көстәрәрәк гејд едирди ки, бу мүбаризә лабүд сурәтдә јүксәлиб сијаси ингилаби чыхышлара чеврилмәлидир, зира синфин синиф әлејһинә һәр һансы мүбаризәси сијаси мүбаризәдир. Бу формулла Маркс ингилаби пролетар һәрәкаты тактикасынын ән мүһүм мүддәаларындан бирини — пролетариатын игтисади мүбаризәси илә сијаси мүбаризәсинин вәһдәти, пролетариатын азадлығa чыхмасы ишиндә онун сијаси мүбаризәсинин һәлледичи әһәмијјәти һаггындакы мүддәаны мүәјјән етди.

Маркс көстәрирди ки, синифләрин әкслијинә әсасланан чәмијјәт лабүд сурәтдә кәскин сосиал мүнагишәјә кәлиб чыхыр. Јалныз фәһлә синфинин гәләбәси нәтичәсиндә синфи антагонизмләр јох олачағы заман чәмијјәт ингилаби сарсынтылар олмадан мәһсулдар гүввәләрин инкишафы үчүн манеәләри арадан галдыра биләр, *«сосиал тәкамүлләр* даһа *сијаси ингилаблар* олмаз». Маркс ахырда «Јан Жижка» романына

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 183.

киришдән Жорж Сандын сөзләри илә белә хүласә едир: һәләлик исә «Ја дөјүш, ја да өлүм; ја ганлы мүбаризә, ја да һечлик. Мәсәләнин гәти гојулушу беләдир»[1].

Марксын достлары «Фәлсәфә јохсуллуғу»нун мејдана кәлмәсини формалашмагда олан пролетар партијасынын бөјүк нәзәри мүвәффәгијјәти һесаб едирдиләр. Алман коммунисти Фердинанд Волф «Westphälisches Dampfboot» журналында Вејдемејерин көмәји илә бу китаб һаггында рә'ј чап етдирди, Енкелс франсыз сосиалистләри вә демократлары илә сөһбәтләриндә Марксын әсәрини «бизим програмымыз»[2] адландырырды.

Коммунистләр иттифагынын тә'сис едилмәси

1846-чы илин ахырларына доғру Парисдә вә Лондонда Әдаләтлиләр иттифагы үзвләринин шүурунда дөнүш нәзәрә чарпмаға башлады. Буна гәдәр онларын чоху утопик сосиализмин мүхтәлиф чәрәјанларынын тә'сиринә мә'руз галыб, мүрәккәб идеја тәкамүлү кечмишди. Фәһлә һәрәкатында онларын раст кәлдикләри вә мүхтәлиф утопик системләрин чаваб вермәдији әмәли мәсәләләр лабүд сурәтдә бу системләрә гаршы мә'јуслуг доғурурду. Дикәр тәрәфдән, формалашмагда олан вә ән мүрәккәб һәјати мәсәләләри ајдынлашдыран елми коммунизм идејаларынын чазибә гүввәси өз тә'сирини көстәрирди. Әдаләтлиләр иттифагы рәһбәрләринин зеһниндә белә бир әгидә мөһкәмләнмәјә башламышды ки, јалныз Маркс вә Енкелс фәһлә тәшкилатларына дүзкүн јол көстәрә биләрләр. «Тәһсиллиләрә» гаршы сәнәткарлар ичәрисиндә ән'әнәви һал алмыш е'тимадсызлыг тәдричлә арадан галхыр, сосиал проблемләрин һәллиндә елмин ролу даһа дәриндән баша дүшүлүрдү.

1846-чы илин нојабрында Әдаләтлиләр иттифагы мәркәзи органынын, онун Халг палатасынын игамәткаһы Парисдән Лондона көчүрүлдү. Халг палатасынын тәркибинә чәкмәчи Һенрих Бауер, саатсаз Иосиф Молл вә тәләбәлик илләриндән ингилаби һәрәкат иштиракчысы, мәчбуријјәт үзүндән мешә көзәтчиси, чәлләкчи, пивәчәкән, мүрәттиб кими бир сыра пешәләрдә чалышмыш олан сијаси сүркүн Карл Шаппер дахил олду. Онларын бүтүн Иттифаг үзвләринә көндәрдикләри мүрачиәтдә Марксын вә Енкелсин тә'сири алтында әмәлә кәлән мүәјјән идеја ирәлиләјиши һисс едилирди. Бу мүрачиәтдә «мөһкәм партија» јаратмағын зәрурилијиндән бәһс олунур, мүхтәлиф сүн'и сосиалист системләри уйдурмаг архасынча гачмағын фәһлә һәрәкатына вурдуғу зәрәр гејд едилирди. Мүрачиәтдә буржуазијанын мүхтәлиф тәбәгәләринә, гејри-пролетар партијаларына мүнасибәт вә и. а. кими һәгигәтән мүһүм

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 185.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 92.

тактика мәсәләләри мүзакирәјә верилирди. Мүрачиәтин мүәллифләри 1847-чи ил мајын әввәлләриндә бејнәлхалг коммунист конгреси чағырмағы тәклиф едирдиләр.

Конгрес үчүн програм һазырлајаркән бир сыра чәтинликләрә раст кәлән Әдаләтлиләр иттифагы рәһбәрләри көмәк үчүн Маркса вә Енкелсә мүрачиәт етмәји гәрара алдылар. Иттифагын Лондон тәшкилатынын ән фәал үзвләри дә буна гызғын тәрәфдар олдулар. Халг палатасы Моллу рәсми тапшырыгла Брүсселә Марксын јанына вә Парисә Енкелсин јанына көндәрмишди ки, онларын Иттифага дахил олмасы вә програмын, һәмчинин башга сәнәдләрин ишләниб һазырланмасында иштирак етмәси шәртләри һаггында данышыб разылыг әлдә етсин.

Маркс вә Енкелс һәлә әввәлләр дә Әдаләтлиләр иттифагына дахил олмаг һаггында дә'вәт алырдылар. Лакин онлар бурада һөкм сүрән утопик бахышлара шәрик олмадыгларына вә онун тәшкилиндәки тәригәтчи-гәсдчи принсипләрә мәнфи мүнасибәт бәсләдикләринә көрә, даим рәдд чавабы верирдиләр. Бу дәфә дә Маркс Моллун тәклифинә әввәлчә бир гәдәр еһтијатла јанашды. Лакин 1847-чи ил јанварын ахырларында — февралын әввәлләриндә апарылан данышыглар кедишиндә ајдын олду ки, Иттифагын Лондондакы рәһбәрләри бу Иттифагы јенидән тәшкил етмәјә һазырдырлар. Әслиндә Маркс вә Енкелс үчүн артыг мөвчуд олан бејнәлхалг фәһлә тәшкилатындан формалашмагда олан пролетар партијасынын өзәји кими истифадә етмәк, ону јени тә'лимин принсипләринә ујғун шәкилдә әсаслы сурәтдә јенидән гурмаг имканы јаранырды. Буну јәгин едән Маркс Иттифага дахил олмаға разылыг верди. Тәклиф Енкелс тәрәфиндән дә гәбул олунду.

Маркс вә Енкелс илә данышыгларын нәтичәләри Әдаләтлиләр иттифагынын Лондондакы рәһбәрлијинин 1847-чи илин февралында бурахылан јени мүрачиәтиндә әкс олунду. Бу мүрачиәтин мүәллифләри ад чәкмәдән Марксын, Енкелсин вә онларын тәрәфдарларынын Иттифаг сыраларына дахил олмасына ишарә едирдиләр; мүрачиәтдә көстәрилирди ки, «Франсада вә Белчикада биз мүвәггәти олараг јени гајдада тәшкил олунмушуг».[1] Конгрессин чағырылмасы мај ајындан ијун ајына тә'хирә салынды, бу да она даһа јахшы һазырлашмаға имкан верирди. Конгресин күндәлији Маркс илә разылашдырылды, орада Иттифагын тамамилә јенидән гурулмасы, јени низамнамә һазырланмасы, програм, мәтбуат органы вә и. а. мәсәләләринә бахылмасы нәзәрдә тутулурду. Марксын вә Енкелсин Молл илә сөһбәтләри Лондон мәркәзинин үзвләринә

[1] «Коммунистләр иттифагы I Интернасионалын сәләфидир». (Сәнәдләр мәчмуәси), М., 1964, сәһ. 133,

мүхтәлиф сосиалист ҹәрәјанларына өз мөвгеләрини дәгигләшдирмәкдә көмәк етди.

Маркс Халг палатасы илә разылыға кәлмәси барәсиндә дәрһал Алманијада вә башга өлкәләрдә олан өз силаһдашларына мә'лумат верди. Маркс онлара нәинки Иттифага дахил олмағы тәклиф едир, һәмчинин онун јенидән тәшкилиндә фәал иштирак етмәјә чағырырды. Данијелсә 1847-ҹи ил 7 март тарихли мәктубунда о, партија ишләринин мүзакирәси үчүн Белчика шәһәрләриндән бириндә көрүш тәшкил етмәји тәклиф едирди. Енкелс илә јазышмасында о, конгресин һазырланмасы вә ораја нүмајәндәләр көндәрилмәси илә әлагәдар олан тәшкилат мәсәләләрини мүзакирә едирди.

1847-ҹи ил ијунун 2—9-да Лондонда Әдаләтлиләр иттифагынын конгреси олду. Маркс пул сарыдан чәтинлик чәкдијинә көрә Лондона кәлә билмәди. Лакин о, Брүссел групундан нүмајәндә олараг конгресә көндәрилән В. Волфа әтрафлы тә'лимат верди. Парисдән Енкелс кәлди. Маркс Енкелсин вә Волфун конгресдә иштиракыны онун ишинә дүзкүн истигамәт верилмәсини тә'мин етмәк үчүн кифајәт һесаб едирди.

Ијун конгресиндә Әдаләтлиләр иттифагынын ады дәјишдирилиб она Коммунистләр иттифагы ады верилди. Конгрес әслиндә тә'сис конгреси характери дашыјырды вә јени идеја принсипләри, јени гурулушу олан тамамилә башга бир тәшкилатын башланғычыны гојду.

Иттифагын програмыны һазырламаг үчүн мүһүм бир аддым атылды. О заман фәһлә ҹәмијјәтләри ичәрисиндә гәбул едилмиш ингилаби катехизис (суаллара ҹаваблар) шәклиндә Енкелс тәрәфиндән һазырланан гејдләри — «Коммунист е'тигад символу»нун лајиһәсини конгрес програмын әсасы кими гәбул етди вә ону мүзакирә үчүн јерли иҹмалара көндәрмәји гәрара алды. Сәнәддә програм принсипләри елми коммунизм руһунда шәрһ едилирди[1].

Енкелсин вә Волфун билаваситә иштиракы илә јени низамнамә һазырланды ки, бу да јерләрдә мүзакирә едилдикдән сонра кәләҹәк конгресин тәсдигинә верилмәли иди. Маркс илә Молл арасындакы разылыға ујғун олараг, низамнамә тәртиб едиләркән гәсдчи кизли ҹәмијјәтләрдән әввәлки иттифагын көтүрдүјү һәр шеј: үзвләр гәбул едиләркән јарым мистик мәрасим, сәдагәт анды, вәзифәләрин хырдачылыг дәрәҹәсиндә әтрафлы көстәрилмәси, һакимијјәтин һәддиндән артыг дәрәҹәдә рәһбәрләрин әлиндә топланмасы вә бунун да суи-истифадә үчүн имкан јаратмасы һаллары арадан галдырылмышды. Сонралар, 1877-ҹи илдә Маркс өзүнүн о заманкы мүхбирләриндән биринә бу барәдә јазырды: «Коммунистлә-

[1] Бах: «Der Bund der Kommunisten. Dokumente und Materialen». Band 1. Berlin, 1970, S. 470—475 (русҹа тәрҹүмәси үчүн бах: «Вопросы истории КПСС», 1970, № 1, сәһ. 83—86).

рин кизли чәмијјәтинә Енкелс вә мән илк дәфә дахил оларкән белә бир гәти шәрт гојдуг ки, нүфузлу шәхсләр гаршысында бир мөвһуматчы кими пәрәстиш етмәјә көмәк едән һәр шеј низамнамәдән чыхарылыб атылачагдыр...».[1] Маркс вә Енкелс һесаб едирдиләр ки, пролетар тәшкилатында рәһбәрләрин шәхсијјәтинә пәрәстиш үчүн јер олмамалыдыр.

Јени низамнамәдә рәһбәр органларын сечилмәси гајдасы кифајәт дәрәчәдә мәркәзијјәтлә, ашағы органларын јухары органлара табелији принсипи илә әлагәләндирилирди. Коммунистләр иттифагынын али органы јерли тәшкилатларын нүмајәндәләриндән ибарәт конгрес иди. Конгресин сәлаһијјәтини мәһдудлашдыран вә ичмалара онун гәрарларыны гәбул вә ја рәдд етмәк һүгугу верән бәнд Марксын тә'киди илә сонралар ләғв едилди. Конгресләр арасындакы мүддәтләрдә ичраијјә һакимијјәти ролуну Мәркәзи комитә ојнајырды. Илк өзәк, сечкили сәдри вә муавини олан ичма иди. Мүәјјән јерин бир нечә ичмасы маһал комитәсинин башчылыг етдији маһал һалында бирләширди.

Иттифага намизәд онун низамнамәси илә таныш олдугдан сонра ичманын разылығы илә онун сәдри вә зәманәт верән үзв тәрәфиндән гәбул едилирди. Мүхтәлиф гәбаһәт үстүндә Иттифагдан харич етмәк гајдалары, үзвлүк һаглары верилмәси, иттифаг вәсаитинин хәрчләнмәси гајдасы да нәзәрдә тутулурду. Иттифагын үзвләри коммунист принсипләринә шәрик олмалы, коммунистләрә лајиг һәјат сүрмәли, партија сиррини сахламалы, Коммунистләр иттифагына дүшмән чәмијјәтләрдә иштирак етмәмәли идиләр. Бу ахырынчы тәләб бир мүддәтдән сонра, јенә дә Марксын тәшәббүсү илә низамнамәјә дахил едилмишди, әввәлләр бунун әвәзиндә исә Иттифаг үзвләринин үмумијјәтлә һәр һансы башга сијаси вә милли тәшкилата дахил олмасыны гадаған едән тәригәтчи характерли бир мүддәа вар иди.

Коммунистләр иттифагы низамнамәсинин һазырланмасы сајәсиндә фәһлә һәрәкатына илк дәфә, о вахта гәдәр мөвчуд олан фәһлә тәшкилатларынын вә демократик тәшкилатларын рәһбәр тутдугларына нисбәтән даһа јүксәк типли тәшкилат принсипләри кәтирилди. Ејни заманда низамнамәдә һәмин тәшкилатларын мүсбәт тәшкилат тәчрүбәси дә нәзәрә алынмышды. Вејтлингин тәрәфдарларыны Иттифаг сыраларындан харич етмәк һаггында конгресин гәрары тәригәтчи вә утопик еһкамлары гәбул етмәјин пролетар тәшкилатында галмагла бир јерә сығa билмәјәчәјини е'лан едирди.

Конгрес: «Бүтүн инсанлар гардашдырлар!» кими кечмиш јајғын шүардан әл чәкмәји гәрара алды. Бунун әвәзиндә Маркс вә Енкелс тәрәфиндән ирәли сүрүлән: «Бүтүн өлкәлә-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 241.

рин пролетарлары, бирләшин!» шүары кими бөјүк бир шүар гәбул едилди. Бу шүарын е'лан едилмәсинин үмумдүнја-тарихи әһәмијјәти вар иди. Тарихдә илк дәфә олараг пролетар бејнәлмиләлчилијинин әсас принсипини — әмәк адамларынын бејнәлхалг һәмрә'јлији идејасыны, капиталист әсарәтинә гаршы биркә мүбаризә наминә фәһлә синфинин бирлији вә јекдиллији идејасыны өзүндә тәчәссүм етдирән шүар ирәли сүрүлдү.

Елми коммунизми өз идеја бајрағы е'лан едән илк бејнәлхалг фәһлә тәшкилатынын — Коммунистләр иттифагынын тә'сис едилмәси пролетариатын азадлыг мүбаризәси тарихиндә көркәмли һадисә олду. Бу һадисә марксизмин фәһлә һәрәкаты илә бирләшдирилмәсинин башланғычыны гојду, марксизм дүнјакөрүшүнүн, бејнәлмиләл пролетар һәмрә'јлији идејаларынын кәләчәк тәнтәнәсинин мүждәчиси олду.

Брүсселдә Алман фәһлә чәмијјәти

Биринчи конгресдән сонра сә'јләри Коммунистләр иттифагынын идеја вә тәшкилат чәһәтдән мөһкәмләнмәсини тә'мин етмәјә јөнәлтмәк лазым кәлирди. Коммунист мүхбир комитәләри вә груплары онун тәркибинә дахил олдулар. 1847-чи ил августун 5-дә Брүсселдә Марксын тәшәббүсү илә Коммунистләр иттифагы ичмасы вә маһалы тәшкил едилди. Маһал комитәсинин тәркибинә Маркс, Волф, Жиго вә алман фәһләси Јунке дахил олдулар. Маркс тәрәфиндән башчылыг едилән Брүссел маһал комитәсинин ролу Белчика ичмаларына рәһбәрликдә битмирди. Брүссел әслиндә бүтүн Коммунистләр иттифагынын истигамәтверичи мәркәзи олду. Лондондакы Мәркәзи комитә бүтүн ән мүһүм мәсәләләр барәсиндә биринчи нөвбәдә Брүссел маһал комитәсинә мүрачиәт едирди.

Марксын ән јахын достлары вә силаһдашлары тезликлә Коммунистләр иттифагында апарычы мөвге тутдулар. Вејдемејер, Данијелс, Бүркерс вә башгалары онун Гәрби Алманијадакы ичмаларынын тәшкилатчылары вә рәһбәрләри олдулар. Парис маһал комитәсинин тәркибинә дахил олан Енкелс Парисдә Иттифагын ичмаларына рәһбәрлик едирди. Иттифагын ишләри илә әлагәдар олараг о, ијулун ахырларында Брүсселә кәлиб 1847-чи ил октјабрын орталарына гәдәр орада галды.

Маркс коммунист идејаларынын тәблиғини тәшкил етмәји Коммунистләр иттифагынын ән јахын мәгсәди һесаб едирди. Мүтләгијјәтчи дөвләтләрдә мөвчуд олан шәраитдә вә «либерал» үсул-идарәли өлкәләрдә (Белчика, Франса, Исвечрә) мүһачирләрин сијаси фәалијјәти үчүн манеәләр төрәдилдији бир вәзијјәтдә Иттифаг кизли тәшкилат олараг галмалы иди. Лакин Маркс һәр васитә илә чалышырды ки, Иттифагын сәләфләриндә—30-чу илләрдә вә 40-чы илләрин әввәлләриндәки

кизли фәһлә чәмијјәтләриндә олан һал — онларын күтләләрдән тәчрид олунуб ајры дүшмәси кими бир һал Иттифагда олмасын. Марксын фикринчә, Иттифагын кизли, нисбәтән мәһдуд тәшкилатлары алман фәһләләринин Лондон Маариф чәмијјәти кими ачыг фәһлә тәшкилатлары шәбәкәси илә әһатә олунмалы иди. Иттифаг ја артыг мөвчуд олан маариф чәмијјәтләри илә әлагәјә кирмәли, ја да јени чәмијјәтләр јаратмалы иди.

Тезликлә бу идеја һәјата кечмәјә башлады. Коммунистләр иттифагы үзвләринин јаратдыглары маариф чәмијјәтләринин јанында китабханалар, фәһләләрә мүхтәлиф фәнләрдән мүһазирәләр охумаг үчүн бир нөв курслар, нәғмә дәрнәкләри вә и. а. тәшкил едилирди. Мүнтәзәм сурәтдә сијаси мүбаһисәләр кечирилирди. Сонралар Маркс јазырды: «Фәһләләрин ачыг тәшкилатлары архасында дуран вә онлара рәһбәрлик едән Иттифаг үчүн бунлар ачыг тәблиғата имкан верән ән јахын фәалијјәт мејданы иди, дикәр тәрәфдән исә о һәмин чәмијјәтләрин ән бачарыглы үзвләри һесабына артыр вә кенишләнирди»[1].

1847-чи ил августун ахырларында Марксын вә Енкелсин тәшәббүсү илә Брүсселдә башлыча олараг мүһачир алман фәһләләрини бирләшдирән Алман фәһлә чәмијјәти тә'сис едилди. Әввәлләр онун сыраларында 37 нәфәр, бир нечә ајдан сонра исә артыг 100 нәфәрә јахын адам вар иди. Бурада Коммунистләр иттифагынын үзвләри рәһбәр рол ојнајырдылар.

Алман фәһлә чәмијјәти кениш тәблиғат вә маарифчилик иши апарырды. Маркс онун ән фәал үзвләриндән бири иди. Декабрын икинчи јарысында о, чәмијјәтдә сијаси игтисада даир бир сыра мүһазирәләр охуду. Ејни заманда 1847-чи ил декабрын 31-дә Јени илин гаршыланмасы мүнасибәти илә чәмијјәтин тәшкил етдији тәнтәнәли зијафәтдә Марксын чыхышы јазылмыш сәнәд дә галмышдыр. Маркс өз нитгиндә орадакы гонаглары — Белчика вә бејнәлхалг демократик һәрәкат хадимләрини тәбрик едәрәк, демократик азадлыглар уғрунда ингилаби мүбаризәнин фәһләләр үчүн әһәмијјәтини гејд етмишди.

«Муздлу әмәк вә капитал»

Маркс Алман фәһлә чәмијјәтиндә сијаси игтисада даир охудуғу мүһазирәләрини чап олунмаг үчүн ишләмәк нијјәтиндә иди. Вејдемејерин хәтти илә јазылыб бу мәгсәд үчүн нәзәрдә тутулан нүсхә галмышдыр. Лакин 1848-чи илин әввәлләриндә Брүсселдә бу әсәри нәшр етмәк мүмкүн олмады. Авропада башланмыш олан ингилаби һадисәләр мане олду. Бу мүһазирәләрин охунмасындан јалныз ил јарым сонра, 1849-чу ил апрелин биринчи јарысында Маркс бунларын

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 14-чү чилд, сәһ. 450.

бир һиссәни «Neue Rheinische Zeitung»да үмуми бир «Муздлу әмәк вә капитал» башлығы илә чап етдирә билди. Бу чап јарымчыг галды. Марксын материаллары ичәрисиндә «Әмәк һаггы» адланан әлјазмасы галмышдыр, бу да јәгин ки, онун мүһазирәләринин чап едилмәмиш һиссәсинин илк гејдләридир.

«Муздлу әмәк вә капитал» сијаси игтисад саһәсиндә Марксын 40-чы илләрин икинчи јарысында «Фәлсәфә јохсуллуғу»ндан сонра нисбәтән ири икинчи әсәридир. Онун мәзмуну бу елм саһәсиндә Марксын биликләринин дәринлијини әкс етдирир вә онун игтисади бахышларынын орижиналлығыны көстәрир. Һәм дә «Муздлу әмәк вә капитал» Марксын өз елми бахышларыны популјар шәрһинин көзәл нүмунәләриндән бирдир. Бурада Маркс чох мүрәккәб игтисади проблемләри фәһләләрә мүстәсна бир ајдынлыг вә садәликлә шәрһ едә билмишдир.

Маркс өз гаршысына капиталист истисмарынын маһијјәтини изаһ етмәк, буржуазијанын һөкмранлығынын вә муздлу фәһләләрин фе'лән көләлијинин игтисади әсасларыны ашкара чыхармаг мәгсәдини гојмушду. Белә бир вәзифә хүсусилә әһәмијјәтли иди, зира буржуа гајдаларынын чохлу мүдафиәчиләри фәһләләри инандырмаг истәјирдиләр ки, онлар өз әмәкләри үчүн әдаләтли әмәк һаггы алырлар, фабрикчиләр исә фәһләләрә ишләмәк имканы верән өз капиталлары мүгабилиндә мәнфәәт шәклиндә ејни дәрәчәдә әдаләтли һагг алырлар. Дикәр тәрәфдән, капиталист истеһсалынын бүтүн иштиракчыларынын мәнафе аһәнкдарлығыны јаратмаг һаггында һәр чүр утопик лајиһәләр дә јајылырды.

Маркс бүтүн бу мәддаһлыг иддиаларыны рәдд етди. О, һәр шејдән әввәл фәһләләрә изаһ етди ки, әмәк һаггы нәдир вә нә илә мүәјјән олунур. О көстәрирди ки, капиталист илә тичарәт сөвдәсиндә фәһлә өз әмәјини сатыр. Капиталист фәһләјә ишләдији вахт үчүн вә ја истеһсал едилән мүәјјән мигдар шеј үчүн һагг верир. Әмәк һаггы фәһләнин малик олдуғу бу јеканә әмтәәнин гијмәтинин пул ифадәси, хүсуси адыдыр. Фәһлә белә бир сөвдәјә кирмәдән, өз әмәјини капиталистә сатмадан јашаја билмәз. Онун әсас һәјат фәалијјәти формасы, онун әмәји онун өзү вә аиләси үчүн јеканә јашајыш мәнбәјидир. Буна көрә муздлу әмәк анчаг заһирән азад әмәкдир. Чансыз бир шеј кими, гул һәмишәлик өз ағасына сатылдығы кими, тәһкимли кәндли торпаға тәһким едилиб бу торпаг мүгабилиндә өз әмәјинин бир һиссәсини мүлкәдара вердији кими, муздлу фәһлә дә әслиндә өмүрлүк буржуазија синфинә тәһким едилмишдир. Онун көрә биләчәји ән бөјүк иш өз әмәјинин алычысыны дәјишдирмәкдән, бир капиталисти атыб дикәринин јанына кечмәкдән ибарәтдир.

Һәр бир әмтәәнин гијмәти тәләблә тәклифдән асылы олараг, сатычылар арасындакы гаршылыглы рәгабәтин тә'сири

алтында дәјишилир. Лакин дәјишилмә һәр нечә олса да, һөкмән һәмин әмтәәнин истеһсал хәрҹләри сәвијјәсинә мејл едир. Һәм дә истеһсал хәрҹләри әтрафында гијмәтләрин дәјишилмәси һеч дә раһат вә рәван характер дашымыр, «ән дәһшәтли сарсынтыларла» мүшајиәт олунур, бә'зән, бөһран дөврләриндә үмумијјәтлә әсл сәнаје һәрҹ-мәрҹлији мәнзәрәси јарадыр.

Маркс бурада истеһсал хәрҹләри категоријасына, јахуд, башга сөзлә десәк, дәјәрә һәмин әмтәәнин истеһсалында ишләдилән вә бунларда тәҹәссүм етмиш иш вахты илә өлчүлән хаммалы вә әмәк аләтләрини, һәмчинин јенә дә вахтла өлчүлән билаваситә ҹанлы әмәји аид едирди.

Башга әмтәәләрин ејни олараг, әмәјин истеһсал хәрҹләри фәһләни һазырламаг вә ону бир фәһлә кими сахламаг хәрҹләриндән әмәлә кәлир. Бу, фәһлә үчүн зәрури јашајыш васитәләринин истеһсал хәрҹләридир. Бу јашајыш васитәләринин гијмәти мәһз әмәк һаггындан ибарәтдир.

Маркс әмәк һаггына тә'риф вермәкдән мәнфәәтә тә'риф вермәјә кечәрәк, капиталын предметләр вә васитәләр мәҹмусу, јени истеһсал үчүн тәтбиг едилән јығылмыш әмәк олмасы һаггында буржуа сијаси игтисадындакы ән'әнәви тәсәввүрләрин гүсурлу олдуғуну көстәрди. Капитал шеј өртүјүнә маликдир, шеј кими мејдана чыхыр. Буну чохлары көстәрмишди, лакин јалныз Маркс мүәјјән етди ки, шеј һеч дә һәр бир шәраитдә капитал олмур, әмәк мәһсулунун, јығылмыш әмәјин капитала чеврилмәси мүәјјән ичтимаи мүнасибәтләри нәзәрдә тутур. Капитал ҹәмијјәт инкишафынын мүәјјән тарихи пилләсинин мәһсулудур вә өзү дә буржуа истеһсал үсулунун, буржуа ҹәмијјәтинин ичтимаи мүнасибәти — мәһз һаким мүнасибәтидир. Капитал һәр һансы шеј формасында мејдана чыхса да, һәр һансы әмтәәләр мәҹмусундан әмәлә кәлсә дә, еләә ичтимаи шәраит олдуғуну көстәрир ки, бу шәраитдә шејләрә саһиблик өз иш габилијјәтиндән башга һеч бир шеји олмајан фәһләләрин билаваситә ҹанлы әмәјини мүфтә мәнимсәмәјә имкан верир. «Јалныз јығылмыш, кечмиш, маддиләшмиш әмәјин ҹанлы әмәк үзәриндә билаваситә һөкмранлығы јығылмыш әмәји капитала чевирир».[1] Капитал илә муздлу әмәк бир-бири үчүн шәрт олур вә гаршылыглы сурәтдә бирбирини доғурур.

«Муздлу әмәк вә капитал»да Маркс нәинки капиталын классик тә'рифини вермиш, һәмчинин муздлу әмәјин капитал тәрәфиндән истисмар едилмәси һаггындакы мүддәаны даһа да инкишаф етдирмишдир. Маркс әјани мисалларла көстәрмишдир ки, капиталист мәнфәәтинин мәнбәји фәһләнин истеһсал етдији мәһсулун дәјәринин бу фәһләнин әмәк һаггы шәклиндә алдығы јашајыш васаитинин дәјәриндән артыг олмасыдыр. Маркс әмәк һаггынын мүхтәлиф тәрәфләрини нәзәр-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 6-чы ҹилд, сәһ. 443.

дән кечирәрәк, номинал әмәк һаггы илә реал әмәк һаггы арасында дүрүст фәрг гојмуш, һәмчинин нисби әмәк һаггы барәсиндә чох мүһүм бир мүддәа ирәли сүрмүшдү, бу әмәк һаггы исә истеһсал едилмиш мәһсулда муздлу фәһлә илә капиталистин, әмәклә капиталын пајлары арасындакы нисбәти әкс етдирир. О белә бир мүһүм ганунаујғунлуғу ифадә етмишди: фәһлә үчүн һәтта ән әлверишли шәраитдә дә фәһләнин нисби пајы ашағы дүшүр, капиталистин нисби пајы артыр. *«Мәнфәәтлә әмәк һаггы* јенә әввәлки кими *бир-биринә әкс нисбәтдә олур».*[1]

Маркс муздлу әмәклә капиталын мәнафејинин бир-биринә тамамилә әкс олдуғуну, буржуа чәмијјәтинин ики әсас синфи олан пролетариатла буржуазија арасында учурумун артдығыны көстәрмишди. Маркс гејд етмишди ки, ичтимаи сәрвәтләр вә әмәк мәһсулдарлығы артдыгча пролетариат өзү үчүн анчаг «гызыл зәнчирләр һазырлајыр, буржуазија исә бунун васитәси илә пролетариаты өз ардынча чәкиб апарыр»[2].

Маркс гејд етмишди ки, лакин бүтүн бунлара бахмајараг капиталын сүр'әтлә артмасы чәмијјәтин ингилаби јолла дәјишдирилмәси үчүн илкин шәртләр јарадыр. «Әмәк һаггы»нын илк гејдләриндә Маркс көстәрмишди ки, буржуа муздлу әмәк системи пролетариатын сосиал азадлығы вә јени ичтимаи гурулуш јарадылмасы үчүн madди васитәләрин мејдана кәлмәсини тә'мин едир. Чәмијјәтин әввәлки формаларына нисбәтән капитализмин белә бир үстүнлүјү вардыр ки, капиталын һөкмранлығы шәраитиндә ичтимаи мүнасибәтләр «мүгәддәслик һаләсиндән»[3], патриархаллыгдан мәһрум олур вә јеканә алагә алғы вә сатгы . кими бир пул мүнасибәтиндән ибарәт олур. Пролетариат өз инкишафында елә бир мүтәшәккиллик пилләсинә чатыр вә елә бир гүввә кәсб едир ки, бу заман о артыг әсаслы сосиал ингилаб јаратмаға тамамилә гадир олур.

Сонралар Маркс вә Енкелс «Муздлу әмәк вә капитал»ын һеч дә бүтүн мүддәаларыны өзләринин даһа сонракы бахышлары нөгтеји-нәзәриндән дүзкүн вә мүвәффәгијјәтли һесаб етмәмишләр. Буржуа сијаси игтисад классикләринин ардынча Маркс бу әсәрдә әмәји һәлә әмтәә кими изаһ едирди. Сонралар о дәгигләшдириб көстәрмишди ки, фәһлә капиталистә әмәји дејил, иш гүввәсини сатыр. Бу исә анчаг термини дәгигләшдирмәк дејил, сијаси игтисад саһәсиндә Марксын әсаслы кәшфи иди. Бурада Маркс буржуа классикләринин ардынча кедәрәк әмтәәнин дәјәрини һәлә онун истеһсал хәрчләри илә ејниләшдирирди. Нәтичәдә дәјәрдә фәһләнин истеһсал етдији, лакин капиталистин мәнимсәдији изафи мәһсулун дәјәри кими

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 6-чы чилд, сәһ. 451.
[2] Јенә орада.
[3] Јенә орада, сәһ. 601.

мүһүм бир тәркиб һиссәси нәзәрә алынмырды. Гысасы, «Муздлу әмәк вә капитал» Марксын игтисади нәзәријјәсинин инкишафында бу нәзәријјәнин формалашмасынын һәлә баша чатмадығы мәрһәләни әкс етдирирди. Бу исә бир игтисадчы кими Марксын 40-чы илләрин ахырларында јени игтисади тә'лимин, пролетар игтисади тә'лиминин әсасларыны јарадаркән јүксәлдији сәвијјә иди.

Мәтбуат органы уғрунда мүбаризә

Коммунист идејаларынын кениш тәблиғи үчүн мәтбуат органына малик олмаг зәрури иди. Һәлә Брүссел коммунист мүхбир комитәсинин фәалијјәти дөврүндә Вејдемејер Маркса јазмышды: «Чох кәдәрлидир ки, сензура ишә гарышмадан кичик мәгаләләр чап едилә биләчәк орган әсла јохдур. Мән әминәм ки, сән редактәни бачаран јеканә адамсан...».[1]

Коммунистләр иттифагынын әсасы гојулдугдан сонра белә бир органа еһтијач даһа да кәскин олду. 1847-чи илин августунда Маркс Белчикада сәһм әсасында ајлыг тәнгиди журнал јарадылмасы планыны һазырлады. О бу барәдә Алманијада вә Франсада олан достларына хәбәр вериб абунә тәшкил етмәји тәклиф етди. Лакин бу нијјәти һәјата кечирмәк мүмкүн олмады.

Коммунистләр иттифагынын Лондондакы рәһбәрләри дә Марксын вә онун достларынын көмәји илә коммунист журналы бурахмаға чалышдылар. Онлара Вилһелм Волф хүсусилә бөјүк көмәк көстәрирди. 1847-чи илин сентјабрында «Kommunistische Zeitschrift»ин нүмунә нөмрәси чапдан чыхды; журнал «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!» шүары илә бурахылмышды (мәтбуатда бу шүар илк дәфә мәһз бурада верилмишди). Журналын мәзмунунда Марксын вә Енкелсин тә'сир изләри дујулурду. Дәрч едилән материалларда утопик сосиализм идејалары тәнгид олунур вә пролетар һәрәкатынын бә'зи мүһүм тактики мүддәалары (хүсусилә Алманијада фәһлә синфинин тактикасы һаггындакы мүддәалар) ирәли сүрүлүрдү. Лакин лазыми вәсаит олмамасы бу нәшри давам етдирмәјә мане олду.

Мүһачир «Deutsche-Brüsseler-Zeitung» гәзетини Коммунистләр иттифагынын мәтбуат органына чевирмәк уғрунда Марксын вә Енкелсин башладығы мүбаризә даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб етди.

Бу гәзет 1847-чи ил јанварын 1-дән е'тибарән һәфтәдә ики дәфә чыхырды. Онун мүәссиси вә редактору хырда буржуа демократы Борнштедт иди, онун һәлә Парисдә олдуғу заманлардан полис вә франсыз лекитимистләри илә әлагәси олмасы

[1] И. Вејдемејер — К. Маркса, 28 ијун 1846-чы ил. МЛИ МПА, фонд 1, сијаһы 1, сахлама ваһиди 192.

күман едилирди. Гәзетин мәсләки онун сүтунларында радикал-демократ вә сосиалист ҹәбһәсинин мүхтәлиф ҹәрәјанларына Борнштедтин јер вермәк сә'ји илә мүәјјән олунурду. Бу исә «Deutsche-Brüsseler-Zeitung»а идеја ҹәһәтдән сон дәрәҹә алабәзәк вә гејри-мүәјјән бир шәкил верирди. Лакин тәдриҹлә гәзетдә Марксын вә Енкелсин тәрәфдарлары — Кеорг Вејерт, Фердинанд Волф вә Вилһелм Волф чыхыш етмәјә башладылар. Вилһелм Волф гәзети нәинки демократик идејаларын, һәмчинин ингилаби пролетар идејаларынын ҹарчысына чевирмәк үчүн хүсусилә чох иш көрдү. «Deutsche-Brüsseler-Zeitung»-да ара-сыра Марксын вә Енкелсин мәгаләләри чап едилирди.

Гәзетин талеји Марксын тәрәфдарларыны дәриндән мараглandырырды, зира онлар үмид едирдиләр ки, гәзетдә пролетар тә'сирини гәти мөһкәмләтмәк мүмкүн олаҹагдыр. 1847-ҹи ил апрелин 19-да Бүркерс Марксдан сорушурду: ««...Brusseler-Zeitung» нә вәзијјәтдәдир? Ҹ-б Борнштедтин ардынҹа сүрүнсәк, бунун нәтиҹәси анҹаг пис олар. Мәсәлә беләдир ки, ону... әлә алмаг мүмкүндүрмү»[1].

1847-ҹи илин августунда Маркс вә Енкелсдә «Deutsche-Brüsseler-Zeitung»ун мәсләкинә јалныз өз силаһдашлары васитәси илә дејил, һәмчинин онун нәшриндә билаваситә иштирак етмәк јолу илә даһа фәал тә'сир көстәрмәк кими гәти бир нијјәт әмәлә кәлди. Августун 8-дә Маркс бу барәдә Һервегә јазараг көстәрирди ки, гәзет «өзүнүн чохлу нөгсанларына бахмајараг, һәр һалда бә'зи хидмәтләр көстәрмишдир» вә онун редактору «һәр ҹәһәтҹә бизә көмәк етмәјә һазыр олдуғуну билдирмишдир».[2] Борнштедтин белә күзәштә кетмәјә һазыр олмасынын сәбәби гәзетин ағыр малијјә вәзијјәти иди. Шүбһәсиз, Борнштедт үмид едирди ки, Маркс вә Енкелс кими мәшһур нәзәријјәчиләрин вә публисистләрин әмәкдашлығы гәзетин һөрмәт вә нүфузуну јүксәлдәр. Бунунла белә, ону мүәјјән шәртләри гәбул етмәјә разы салмаг о гәдәр дә асан олмады. «Deutsche-Brüsseler-Zeitung»да Марксын вә Енкелсин даими әмәкдашлығы јалныз бир ајдан сонра, 1847-ҹи ил сентјабрын 12-дә башланды.

1847-ҹи илин ахырларына доғру гәзетдә Марксын вә Енкелсин тә'сири үстүн јер тутду. Бу замандан е'тибарән 1848-ҹи ил февралын 27-дәки ахырынҹы нөмрәси бурахылана гәдәр онлар һәмин гәзети әслиндә редактә етмишләр. Борнштедт анҹаг рәсмән редактор һесаб едилирди.

Беләликлә, «Deutsche-Brüsseler-Zeitung» Коммунистләр иттифагынын гејри-рәсми органы, елми коммунизмин програм вә тактика принсипләринин мүждәҹиси олду. Бу гәзет үмумдемократик һәрәкатын илк сыраларында чыхыш едәрәк, фео-

[1] МЛИ МПА, фонд 1, сијаһы 5, сахлама ваһиди 136.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 27-ҹи ҹилд, сәһ. 415.

дал-мүтләгиjjәт вә буржуа-мүһафизәкар режимләринә гаршы ингилаби мүбаризәнин чарчысы олду. Еjни заманда гәзет пролетариатын синфи мәнафеjини вә сосиал тәләбләрини гәтиjjәтлә мүдафиә едирди.

«Deutsche-Brüsseler-Zeitung»да ишләдиjи дөврдә Марксын бир ингилабчы публисист кими исте'дады парлаг шәкилдә меjдана чыхды. Онун мәгаләләриндә нәзәри дәринлик вә дәлилләрин әсаслы олмасы парлаг бир кәскинликлә вә мүбаһисә еһтирасы илә бирләширди. Журналист Маркс үчүн онун чох кениш билиjи, сәрраст тарихи тәшбеһләрдән, әдәби мүгаjисәләрдән, бөjүк сөз усталарынын jаратдыглары сурәтләрдән сәрбәст истифадә етмәк бачарығы мүһүм бир чәббәхана иди.

Бу дөврдә Марксын вә Енкелсин мәтбуатдакы чыхышларындан башлыча мәгсәд jахынлашмагда олан ингилабда фәһлә синфинә онун ролуну вә вәзифәләрини изаһ етмәк, формалашан пролетар партиjасыны гаршыдакы дөjүшләр үчүн идеjа вә тактика чәһәтдән һазырламаг иди. Маркс бу партиjаjа истәр либерал хадимләрин jағлы нитгләринә гаршы, истәрсә халгсевәрлик вә jохсулларын рифаһы гаjғысына галмаг пәрдәси алтында кизләнән иртичачы сиjаси гүввәләрин еjни дәрәчәдә тәһлүкәли бошбоғазлығына гаршы е'тибарлы бир васитә вермәjә чалышырды.

«Deutsche-Brüsseler Zeitung»ун даими әмәкдашы кими Марксын чап етдирдиjи илк мәгаләсиндән мәгсәд бу иди. Һәмин мәгаләнин чап едилмәсинә сәбәб Көлндә нәшр олунан мүһафизәкар «Rheinischer Beobachter» гәзетинин сәһифәләриндә Пруссиjа дөвләтини зәһмәткешләрин мүдафиәчиси кими тәсвир едән бир сыра имзасыз мәгаләләр верилмәси иди.

««Rheinischer Beobachter» гәзетинин коммунизми» мәгаләсиндә Маркс Пруссиjа монархиjасынын мәддаһлары үзәриндән риjакар «сосиалист» пәрдәсини гопарыб атды, онларын гәддар иртичачы вә бошбоғаз олдугларыны ифша етди. Маркс халга зидд Пруссиjа дөвләтинин сосиал вәзифәси һаггындакы нағылларын сон дәрәчә jалан вә зәрәрли олдуғуну көстәрди. Сонралар Маркс Бисмаркын jункер һөкумәтинин гылығына кирән лассалчы лидерләри дәф едәркән, «Пруссиjа крал һөкумәт сосиализминә»[1] өз мүнасибәти нүмунәси олараг бу мәгаләjә истинад едирди.

Маркс иртичачы бошбоғазларын христиан еһкамларындан истифадә етмәсинин һәгиги мә'насыны да ачыб көстәрди. Һәм дә о, христиан әхлагына вә үмумиjjәтлә дини әхлага ингилаби пролетар дүнjакөрүшүнүн принсипчә дүшмән олдуғуну үмумиләшдирилмиш шәкилдә геjд етди. О jазырды: «Христианлығын сосиал принсипләри мәзлумлара гаршы залымларын төрәтдикләри бүтүн иjрәнчликләри jа илкин күнаһ вә башга

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 79.

күнаһлар үстүндә әдаләтли чәза, ја да инсанларын өз күнаһларыны јумаг үчүн аллаһтәаланын өз һәдсиз мүдриклији үзүндән онлара көндәрдији изтираб е'лан едир.

Христианлығын сосиал принсипләри горхаглығы, өзүнә нифрәти, өзүнү алчалтмағы, итаәткарлығы, мүтилији, бир сөзлә, гара чамаатын бүтүн кејфијјәтләрини тә'рифләјиб көјләрә галдырыр, лакин өзүнә гара чамаат мүнасибәти бәсләнилмәсини истәмәјән пролетариат үчүн чәсарәт, өз ләјагәтини баша дүшмәси, гүрур вә мүстәгиллик һисси чөрәкдән дә вачибдир».[1]

Бу мәгаләдә Маркс Алманијада јаранмагда олан ингилаби шәраитдә пролетариатын мөвгејини дүрүст мүәјјән етди. О, халг күтләләрини буржуа мүхалифәтинә јардым көстәрмәјә чағырды вә гејд етди ки, лакин Бирләшмиш ландтагда бу мүхалифәтин кифајәт гәдәр гәтијјәтли олмајан һәрәкәти фәһлә синфини гане етмир. Либералларын мө'тәдил хәттинә Маркс мүтләг монархијаны ингилаби јолла девирмәк, јарыморта әср сосиал тә'сисатларыны мәһв етмәк, бүтүн ичтимаи вә сијаси гурулушу демократикләшдирмәк хәттини гаршы гојду. О, һәмин демократик дәјишикликләр програмыны верди вә бураја әсл халг нүмајәндәлијинин чағырылмасы, бијар мүкәлләфијјәтләринин арадан галдырылмасы, силк сәдләринин вә мәһдудијјәтләринин ләғв едилмәси, андлылар мәһкәмәси јарадылмасы, иттифаг, јығынчаг вә мәтбуат азадлығы верилмәси кими бәндләр дахил етмишди.

Буржуа-демократик ингилабынын әсл һәрәкәтверичи гүввәси олмаг е'тибары илә халг күтләләринин ролу һаггындакы фикир бүтүн мәгалә боју јеридилир. Маркс буну XVII вә XVIII әсрләрдәки Инкилтәрә вә Франса буржуа ингилабларынын тимсалында көстәрмишди. О гејд едирди ки, Алманијада ингилабын вәзифәләринин ардычыл һәлли күтләләрин ингилаби фәаллығындан, онларын монархијаны «хәндәјә атмаға», феодал мүлкләри саһибләрини јабалара кечирмәјә һазыр олмасындан асылы олачагдыр. Маркс Алманијаја тәтбигән «ингилабчы халг» анлајышынын мә'насыны ашкара чыхарараг көстәрди ки, бурада пролетарлары, хырда кәндлиләри вә шәһәр јохсулларыны нәзәрдә тутмаг лазымдыр. О гејд едирди ки, бу синфи гүввәләрин сых бирләшмәси бүтүн монархистмүтләгијјәтчи гурулуш үчүн ән бөјүк тәһлүкәдир.

Маркс буржуа ингилабынын гәләбәсиндә фәһлә синфинин мараглы олмасы фикрини тәблиғ едирди. О көстәрирди ки, «буржуазијанын һөкмранлығы нәинки пролетариатын әлинә һәмин буржуазијанын *әлејһинә* мүбаризәдә тамамилә јени силаһ верир, һәмчинин ондан өтрү тамамилә јени вәзијјәт — танынмыш партија вәзијјәти јарадыр»[2].

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 204—205.
[2] Јенә орада, сәһ. 197.

Фәһлә синфинин өз синфи мәгсәдләрини баша дүшмәси үчүн сә'ј көстәрән Маркс вә Енкелс чалышырдылар ки, «Deutsche-Brüsseler-Zeitung» Белчикада вә башга өлкәләрдә фәһлә һәрәкаты һаггында өз охучуларына даһа кениш мә'лумат версин, Алман фәһлә чәмијјәтинин ичласлары һаггында һесабатлар дәрч етсин. Гәзет коммунист тә'лиминин мүхтәлиф чәһәтләринә, пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләринин тәблиғинә һәср едилән мәгаләләр вә материаллар чап едирди.

Игтисадчыларын бејнәлхалг конгресиндә

1847-чи ил сентјабрын 16-дан 18-дәк Брүсселдә тичарәт азадлығы мәсәләләринә һәср едилән бејнәлхалг конгресин ичласлары олду. Бу конгреси буржуа фритредерләри — бүтүн идхал көмрүкләринин ләғв едилмәси, там рәгабәт азадлығы вә саһибкарларын фәалијјәтинә дөвләтин гарышмамасы тәрәфдарлары тәшкил етмишдиләр. Конгресдә онлар протексионизмә нисбәтән өзләринин системинин үстүнлүјүнү сүбут етмәк үмидиндә идиләр. О заманкы буржуа игтисад елминин бир чох көркәмли нүмајәндәләри Брүсселә кәлмишдиләр. Буржуа мәтбуаты бу конгреси чох тә'рифләмишди.

Маркс, Енкелс вә онларын силаһдашларындан бә'зиләри конгресдән буржуа игтисадчыларынын ријакарлығыны ифша етмәк үчүн истифадә етмәк гәрарына кәләрәк конгресдә иштирак едирдиләр. Салонун јухарысында тамашачылар ичәрисиндә фәһләләр дә вар иди, буна көрә Маркс конгреси буржуазијанын идеологлары илә вурушмаг вә онларын бахышларына пролетар нөгтеји-нәзәрләрини гаршы гојмаг үчүн мүнасиб јер һесаб етди. Конгресин ишләдији үчүнчү күн фәһлә синфинин вәзијјәтинә тичарәт азадлығынын тә'сири мәсәләси мүзакирә едиләркән Вејерт вә Маркс мүзакирәләрдә чыхыш етмәк үчүн јазылдылар.

Биринчи олараг Вејерт сөз алды. Онун нитги конгресдә она гәдәр дејиләнләрә кәскин сурәтдә зидд олду. Салонун јухарысындакы чамаатын тәсвиб сәсләри алтында Вејерт изаһат верилмәсини тәләб етди ки, нәјә көрә фәһләләрин вәзијјәти мүзакирә едилән бир конгресдә онларын нүмајәндәләри јохдур. Вејерт тичарәт азадлығыны пролетариат үчүн бир не'мәт кими тәсвир едән фритредерләрин һәјасыз јаланыны тәкзиб едәрәк пролетар күтләләринин мүсибәтләри мәнзәрәсини чанлы бојаларла тәсвир етди.

Вејертин нитги конгрес иштиракчыларына електрик чәрәјаны кими тә'сир көстәрди. Онлар бир-биринин ардынча тәләсик трибунаја галхыб онун дәлилләрини тәкзиб етмәјә чалышдылар. Нөвбә Маркса чатдыгда исә, конгресин рәһбәрләри, сијаһыдакы натигләрин һәлә һамысынын данышмадығына бахмајараг, тәләсик мүзакирәләрин кәсилдијини е'лан

етдиләр. Тәләсә-тәләсә тичарәт азадлығы леһинә гәтнамә гәбул едиб конгреси гапалы е'лан етдиләр.

Конгрес тәшкилатчыларынын бу ләјагәтсиз һәрәкәтләрини Маркс вә онун тәрәфдарлары демократик мәтбуат вә фәһлә мәтбуаты сәһифәләриндә ифша етдиләр. Маркс һазырладығы нитгин мәзмунуну 1847-чи ил сентјабрын 29-да Белчикада чыхан «Atelier Démecratique» гәзетиндә чап етдирди. Енкелс «Deutsche-Brüsseler-Zeitung»да вә чартистләрин «Northern Star» гәзетиндә конгрес һаггында мәгаләләр дәрч етдирди. О, чартист органы үчүн јаздығы мәгаләдә Марксын сөјләнмәси баш тутмамыш нитгинин әсас мүддәаларыны әтрафлы сурәтдә ачыб көстәрди. Беләликлә, Брүсселдәки игтисадчылар конгресиндә буржуа чәрәјаны илә пролетар чәрәјанынын тоггушмасы хәбәри чох кениш јајылды.

Маркс өз нитгиндә протексионизми вә фритредерлији пролетар мөвгеләриндән елми сурәтдә тәнгид етмиш, һәр ики буржуа игтисад системи нүмајәндәләринин сахта ибарәчилијини, онларын халг күтләләри мәнафејиндән сахта шәкилдә бәһс етдикләрини ифша етди.

Башга проблемләрә олдуғу кими, бу мәсәләјә дә Маркс конкрет тарихи шәкилдә јанашырды. О һесаб едирди ки, капитализмин илк пилләсиндә протексионизм сијасәти капитализм гурулушунун гәрарлашмасыны сүр'әтләндирән бир амил ролу ојнајараг, онун феодализмә гаршы мүбаризәдә мөһкәмләнмәсинә көмәк едирди. Лакин XIX әсрин 40-чы илләриндә протексионизм системинин мүдафиәси анчаг һимајә көмрүкләри феодализм галыгларына гаршы һүчума кечән буржуазијанын игтисади мөвгеләрини мөһкәмләтдији, мәсәлән, Алманија кими өлкәләрдә тарихән өзүнә бәраәт газанырды. Бүтөвлүкдә исә капитализмин чатдығы инкишаф пилләсиндә протексионизм бејнәлхалг мигјасда капиталларын сәрбәст һәрәкәтинә, мәһсулдар гүввәләрин артмасына мане олурду. Буна көрә дә Маркс протексионизмин мүһафизәкар характер дашыдығыны вә тичарәт азадлығы системинә даһа мүтәрәгги систем олараг үстүнлүк верилмәси лазым кәлдијини гејд едирди.

Маркс көстәрирди ки, ејни заманда тичарәт азадлығы нәинки фритредерләрин инандырмаг истәдикләри кими бүтүн сосиал бәлалара гаршы әлач дејилдир, әксинә, бу бәлалары кәскинләшдирир, капитализмин зиддијјәтләрини күчләндирир. Лакин фәһлә синфи илә капиталистләр арасындакы антагонизми күчләндирән бу систем капитализм чәмијјәтинин деврилмәси үчүн илкин шәртләрин даһа сүр'әтлә јетишмәсинә көмәк едир. «...Биз тичарәт азадлығына тәрәфдарыг, чүнки тичарәт азадлығы тәтбиг едилдикдә, бүтүн игтисади ганунлар өзүнүн ән һејрәтли зиддијјәтләри илә бирликдә даһа кениш даирәдә, даһа кениш әразидә, бүтүн дүнја әразисиндә фәалијјәт көстәрәчәкдир; һәм дә бүтүн бу зиддијјәтләрин тоггу-

шачағы ваһид бир кәләф һалында чулғашмасы елә бир мүбаризә доғурачагдыр ки, бу да өз нөвбәсиндә пролетариатын азад едилмәси илә баша чатачагдыр»[1].

Маркс гејд едирди ки, фәһлә синфи буржуазијанын бу вә ја дикәр игтисади сијасәтиндән ничат көзләмир. Онун шүары бүтүн ичтимаи гурулушу ингилаби јолла көкүндән дәјишдирмәкдир. О өзүнүн бүтүн үмидләрини бу дүнјанын күчлүләринин «мәрһәмәтинә» вә «инсанпәрвәрлијинә» дејил, өз ингилаби әзминә бағламалыдыр. «...Сосиал ислаһатлар һеч заман күчлүләрин зәифлијиндән ирәли кәлмир; бунлар зәифләрин күчүндән доғмалыдыр вә доғачагдыр»[2].

Һејнтсен илә мүбаһисә

Маркс вә Енкелс Коммунистләр иттифагынын идеја мөвгеләрини јалныз буржуа нәзәријјәбазларына гаршы дејил, һәмчинин хырда буржуа демократијасы нүмајәндәләринә гаршы мүбаһисәдә мүдафиә етмәли олмушлар. Алман радикал публисистләринин вә ичтимаи хадимләринин бүтөв бир групунун (Фребелин, Струвенин, Рукенин вә башгаларынын) коммунизмә дүшмән мүнасибәтини ифадә едән алман демократы К. Һејнтсен илә мүбаһисә онларын хејли вахтыны алды.

Кечмишдә хырда мә'мур олуб «Rheinische Zeitung»да әмәкдашлыг едән Һејнтсен 1844-чү илдә «Пруссија бүрократијасы» китабы илә бөјүкләри гәзәбләндирмишди вә һәбсә алынмамаг үчүн Алманијаны тәрк етмәли олмушду. 1845-чи илдә о, Брүсселдә она либерал-конститусијачы хәјаллардан азад олмагда көмәк етмәјә чалышан Маркс, Фрејлиграт вә Бүркерс илә узун-узады сијаси мүбаһисәләр апарырды. Аз сонра о, Исвечрәјә көчәрәк орада фәрди гијамчылыг әһвали-руһијјәсинә гапылыб, заһирән чох ингилаби көрүнән, ишдә исә чох бајағы олан радикализмә ујду. О, алманлары дәрһал үсјан етмәјә, башлыча бәла һесаб етдији монархлара диван тутмаға, федератив республика тә'сис етмәјә чағырмаға башлады. Ејни заманда Һејнтсен мәтбуатда коммунистләрә бөһтан јағдырды.

1847-чи илин пајызында Маркс вә Енкелс Һејнтсен илә мүбаһисәјә киришмәли олдулар. «Коммунистләр вә Карл Һејнтсен» мәгаләсиндә Енкелс коммунизмә дәрин характеристика вериб көстәрди ки, коммунизм һәјатын өз тәләбатындан доған бахышлар вә ичтимаи һәрәкат системидир. О гејд едирди ки, коммунистләрин сон мәгсәдләри буржуа-демократик азадлыглары әлдә едилмәси чәрчивәсиндән хејли кәнара чыхыр; лакин демократија әлдә едилмәси онларын ән јахын вәзифәсидир вә демократија уғрунда мүбаризәдә онлар демократларла бирликдә һәрәкәт едирләр. Ејни заманда коммунистләрдән өз мүгабилләринә идеја күзәштләри тәләб етмәк олмаз вә ком-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 266—267.
[2] Јенә орада, сәһ. 256.

мунистләр онларын сәһв бахышларыны тәнгид етмәкдә һаглыдырлар. Һејнтсенин сосиал вә сијаси бахышларындан бәһс едәркән Енкелс көстәрди ки, коммунизмин бу «тәнгидчиси» алман монархларына гаршы тәкчә бир ингилаби зәрбә илә сосиал әдаләт гурулмасыны садәләвһлүклә мүмкүн һесаб едирди. Коммунистләрдән кечид характерли бә'зи сосиал тәләбләри көтүрән Һејнтсен бунлары һәр бир азадлыг һәрәкатынын сон мәгсәди е'лан етмишди. Онун шәрһиндә бу тәләбләр дүнјанын јахшылашдырылмасы һаггында мешшан хәјалларына чеврилмишди.

Енкелсин чыхышы Һејнтсенә 1847-чи ил октјабрын 21-дә «Deutsche-Brüsseler-Zeitung»да «Коммунистләрин «нүмајәндәси»» башлығы илә дәрч едилән даһа бир антикоммунист мәгаләси илә мејдана атылмаға бәһанә верди. Бу мәгалә коммунистләрин «сәбатсызлығы» вә «бахышларынын мөһкәм олмамасы» барәсиндә бајағы нәсиһәтчилик руһу илә даһа артыг дәрәчәдә долу иди. Бу дәфә Һејнтсени Маркс 1847-чи ил октјабрын ахырларында—нојабрда «Deutsche-Brüsseler-Zeitung»-ун бир сыра нөмрәләриндә чап едилән «Нәсиһәтчилик едән тәнгид вә тәнгидчилик едән нәсиһәт» адлы мәгаләсиндә дәф етди.

Марксын бир чох әсәрләри үчүн үмумијјәтлә сәчијјәви олдуғу кими, бу мәгалә дә чохсәпкилидир. Мәгалә ејни заманда сијаси филистерлији вә мешшан әхлагыны ифша едән парлаг сатирик памфлет, һәм ајры-ајры әдәби һадисәләрә сәрраст гијмәт верән әдәби-тарихи етүд, һәм тарихи материализмин мүһүм мүддәаларынын ашкара чыхарылдығы нәзәри-сосиоложи трактат, һәм дә Коммунистләр иттифагынын програм вә тактика принсипләринин шәрһ едилдији партија сәнәдидир. Бурада мүхтәлиф чәһәтли мәзмун ифадәли бир әдәби формаја салынмышдыр. Мүбаһисәдә Терентсинин, Шекспирин, Сервантесин, Көтенин, XVIII әср сатирик јазычысы Жан Полун (Рихтерин тәхәллүсүдүр) әсәрләриндәки әдәби сурәтләрлә мүгајисәләрдән кениш истифадә едилмишдир.

Һејнтсенин мүбаһисәләрдә дәлилләри сөјүшлә вә «мә'нәви һиддәтлә» әвәз етмәк адәтини Маркс Реформасија дөврүндәки әдәбијјатын кобудлуг әдәбијјаты кими сәчијјәви бир ад алмыш нөвү илә мүгајисә едиб дамғалады. Маркс истеһза илә гејд едирди ки, Һејнтсен «Фрасон кими бајағы, һәдсиз бошбоғаз, әдәбсиз, ловға, һүчумда иддиалы кобудлуг көстәрән вә өзкә кобудлуғуна чылғынлыг дәрәчәсиндә һәссас олан» әдәбијјаты[1] дирчәлтмәк кими бир шәрәфә наил олмушдур. Маркс көстәрди ки, Һејнтсенин нәсиһәтчилијә әл атдығы бүтүн һаллар «хејирхаһ филистерин» шүуруна сон дәрәчә дағыдычы вә

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 291. Фрасон — Терентсинин «Хәдим» комедијасындакы бир типдир; ловға вә ахмаг дөјүшчүдүр.

әхлагсыз бир шеј кими көрүнән ингилаби коммунист идејаларына мешшанын мүнасибәти характери дашыјыр. Онун вулгар сосиоложи бахышлары мешшан нәсиһәтчилијинә мүвафиг кәлирди.

Маркс бу бахышлары тәнгид едәрәк, тарихи материализмин бир сыра мүддәаларыны инкишаф етдирди. О, сијаси һакимијјәтин куја «мүлкијјәтин бөлүшдүрүлмәсиндә» бүтүн «әдаләтсизликләри» доғуран һәр шејә гадир гүввә олмасы һаггында буржуа вә хырда буржуа демократлары арасында кениш јајылмыш сәтһи тәсәввүрләри рәдд етди вә белә бир хәјалын әсассыз олдуғуну көстәрди ки, куја мөвчуд һакимијјәти девириб, бирчә зәрбә илә бүтүн сосиал проблемләри һәлл етмәк олар. Бунун әксинә олараг Маркс игтисади базислә сијаси үстгурумун гаршылыглы мүнасибәти һаггында өз тә'лиминин әсасларыны ашкара чыхарыб конкретләшдирди.

О јазырды ки, мүлкијјәт мүнасибәтләри сијаси һакимијјәтлә мүәјјән олунмур, әксинә, сијаси һакимијјәтин характери тарихән јаранмыш олан мүәјјән истеһсал мүнасибәтләриндән, јахуд мүлкијјәт мүнасибәтләриндән вә чәмијјәтин бурадан ирәли кәлән синфи гурулушундан асылыдыр. Буна көрә дә сијаси гурулушу истәнилдији кими һәр һансы бир дәгигәдә мәһв етмәк олмаз. Бундан өтрү игтисади вә тарихи илкин шәртләр јетишмәли, јаранмагда олан јени мүлкијјәт мүнасибәтләри мөвчуд сијаси үстгурума барышмаз сурәтдә зидд олмалыдыр. Дикәр тәрәфдән, сијаси үстгурум да чәмијјәтин һәјатында әсла фәалијјәтсиз бир амил дејилдир. Јүксәлмәкдә олан синфин әлиндә сијаси һакимијјәт мүтәрәгги инкишафын сүр'әтләндиричиси ролуну ојнајыр, вахты кечмиш синфин әлиндә исә, әксинә, тәрәггинин гаршысында ән бөјүк бир әнкәл олур. Буна көрә дә көһнә сијаси үстгурум ингилаби јолла дағыдылмадан көһнә ичтимаи гурулуш үзәриндә јени ичтимаи гурулушун гәләбәси мүмкүн дејилдир. Марксын дедијинә көрә, чәмијјәтин көһнә сијаси габығы партладылмалыдыр.

Игтисади базислә сијаси үстгурумун гаршылыглы мүнасибәтләри диалектикасыны Маркс мүтләг монархијанын тарихи мүгәддәраты тимсалында нүмајиш етдирди. О заманлар мүтләгијјәтин маһијјәтини ашкара чыхармаг нәинки тарих елминин вәзифәси, һәмчинин ән актуал сијаси проблем иди. Авропанын бир чох өлкәләриндә мүтләгијјәт идарә үсулларына гаршы мүбаризә күнүн вәзифәси олмушду. Маркс көстәрирди ки, мүтләг монархија — орта әсрләрин силкләри дағылдығы вә буржуазијанын јүксәлмәјә башладығы дөврдәки феодал монархијасы — илк заманлар бүтөвлүкдә мүтәрәгги, мәркәзләшдиричи вәзифәләри јеринә јетирирди. Лакин буржуа мүнасибәтләри инкишаф етдикчә, вәзијјәт дәјишилмишдир. «Кечмишдә бу монархија тичарәтә вә сәнајеjә һимајәдарлыг едәрәк, ејни заманда бунунла да буржуазија синфинин јүксәл-

мәсинә көмәк едирдисә вә тичарәтлә сәнајени истәр милли гүдрәт үчүн, истәрсә өз чаһ-чалалы үчүн зәрури шәртләр һесаб едирдисә, инди һәр јердә мүтләг монархија, артыг гүдрәтли олмуш буржуазијанын әлиндә кет-кедә даһа тәһлүкәли силаһа чеврилән тичарәт вә сәнајенин јолу үзәриндә дурур».[1] Алманијада, Австријада, Италијада мүтләгијјәт гајдаларынын вә орта әсрләрә мәхсус башга галыгларын мәһв едилмәси ән вачиб бир тәләбат олмушду.

Бу вәзифәни ардычыл сурәтдә анчаг күтләләрин гәти ингилаби һәрәкәтләри илә, мәсәлән, XVIII әсрин ахырларында ингилаби террор дөврүндә «дәрһал, санки бир мө'чүзә олараг, Франсанын симасында бүтүн феодал харабалыгларыны силиб атан»[2] һәрәкәтләрлә јеринә јетирмәк оларды. Маркс Һејнтсенин чығырган заһири ингилаббазлығынын әксинә олараг, өз мәгаләсиндә гејд едирди ки, Алманијада вә башга өлкәләрдә коммунистләр 1789—1794-чү илләрдәки ингилаб типли ингилаб нәзәрдә тутурлар, бу ингилабда исә һәллedичи сөзү халг демәлидир. Зәһмәткеш синифләр ингилаби вәзифәләри буржуазијанын сазишчи сијасәтинин әксинә олараг јеринә јетирмәли олачаглар, чүнки Алманијада буржуалар үмумијјәтлә «мүмкүн олдугча, ингилабсыз, динч јолла *мүтләг* монархијаны *буржуа* монархијасына чевирмәјә чалышырлар».[3] Марксын бу мүһакимәләриндә буржуа ингилабында фәһлә синфинин һекемонлуғу тә'лиминин рүшејми вар иди.

Маркс буржуа ингилабына ингилаби мүбаризәдә аралыг мәрһәләси кими бахырды. О көстәрмишди ки, бу ингилабын гәләбәси сајәсиндә куја бүтүн сосиал мәсәләләрин дәрһал һәлл едиләчәји һаггындакы тәсәввүрләр вулгар утопијадыр. Һејнтсенин сијаси идеаллары да, онун «сосиал тә'сисатлара малик федератив республикасы» да белә бир характер дашыјырды вә о һесаб едирди ки, белә бир республиканын илк нүмунәси исә бир нөв нүмунәви дөвләт кими гәләмә верилән Америка Бирләшмиш Штатларыдыр.

Маркс Шимали Амарика дөвләтинин вә чәмијјәтинин истисмарчы тәбиәтини ифша едәрәк, Авропада јајылмагда олан вә океанын о тајындакы республиканы сосиал аһәнкдарлыг өлкәси кими гәләмә верән әфсанәјә зәрбә ендирди. АБШ-ын, һәмчинин Исвечрәнин дөвләт гурулушунда јеридилән федерализм принсипини Маркс, о заманлар мәркәзләшмәјә сон дәрәчә еһтијач дујан дағыныг феодал Алманијасы үчүн јарарсыз һесаб едирди. Бу принсип нә пролетариатын синфи вәзифәләри нөгтеји-нәзәриндән әлверишли дејилди, чүнки мәркәзләшмиш дөвләтдә пролетариаты бирләшдирмәк хејли дәрәчәдә даһа асан иди, нә дә буржуа демократик дәјишикликләри уғрунда

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 308.
[2] Јенә орада, сәһ. 299.
[3] Јенә орада, сәһ. 314.

ардычыл мүбаризә нөгтеји-нәзәриндән әлверишли дејилди. О заманкы тарихи шәраитдә Алманијанын федерасијалашдырылмасы орта әср партикулјаризмини гисмән сахламаг демәк иди. Буна көрә дә хырда буржуа демократларынын идејаларынын әксинә олараг Маркс Алманија үчүн «ваһид бөлүнмәз республика»[1] тәләбини ачыгча ирәли сүрдү.

Маркс јазырды ки, пролетарлар *«буржуа ингилабында* иштирак едә биләрләр вә иштирак етмәлидирләр, чүнки бу ингилаб *фәһлә ингилабы* үчүн илкин шәртдир»[2]. Буржуа ингилабы галиб кәлдикдә, онларын буржуазијаја гаршы мүбаризәси мәһз лазымынча кенишләнәр, онларын гаршысына буржуазијанын һөкмранлығынын әввәлләр гурулмуш олдуғу өлкәләрдә һәјатын артыг ирәли сүрдүјү вәзифә, мәһз «һакимијјәт олмаг, һәр шејдән әввәл ингилаби һакимијјәт олмаг»[3] вәзифәси дурачагдыр. Беләликлә, Маркс мәтбуатдакы чыхышларында өз тә'лиминин башлыча мүддәаларындан бирини — чәмијјәтин сосиал чәһәтдән јенидән гурулмасы аләти олараг пролетариатын ингилаби диктатурасы идејасыны инкишаф етдирирди.

Ингилаби гүввәләри бирләшдирмәк уғрунда мүбаризә

Маркс вә Енкелс хырда буржуа демократларынын еһкамларыны вә бош хәјалларыны тәнгид етмәклә јанашы олараг, үмуми дүшмән — Авропада халга зидд идарә үсуллары гаршысында пролетар вә демократик гүввәләрин иттифагыны јаратмаг уғрунда мүбаризә апарырдылар. Маркс фәһлә тәшкилатларынын тәригәтчи мәһдудлуғунун гәти әлејһдары иди. О, үмумдемократик һәрәкатда Коммунистләр иттифагынын фәал иштиракына тәрәфдар олуб, ејни заманда да онун идеја вә сијаси мөвгеләринин синфи мүстәгиллијини вә сафлығыны горујурду. Маркс истәр ајры-ајры өлкәләрдә коммунистләрлә демократлар арасында иттифаг јаранмасына, истәрсә дә пролетар вә демократик гүввәләрин бејнәлмиләл бирлијинә чалышырды.

Өз сыраларында пролетар ингилабчыларыны, буржуа вә хырда буржуа демократијасынын габагчыл үнсүрләрини бирләшдирән бејнәлхалг Брүссел демократлар ассосиасијасынын тә'сис едилмәсиндә Маркс вә Енкелс фәал иштирак етдиләр. Белә бир чәмијјәт јаратмаг идејасы 1847-чи ил сентјабрын ахырларында Белчика демократлары вә демократ мүһачирләр ичәрисиндә мејдана кәлмишди. Бу мәгсәдлә сентјабрын 27-нә бејнәлмиләл зијафәт тә'јин едилмишди. Бу заман Маркс Брүсселдә дејилди; о өз шәхси ишләринә көрә Һолландијаја гоһумларынын јанына кетмишди. Зијафәтдә бејнәлхалг чәмијјәт тә'сис етмәк гәрары гәбул едилди. Енкелсин сә'јләри сајә-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 316.
[2] Јенә орада, сәһ. 313.
[3] Јенә орада, сәһ. 298.

синдә пролетар үнсүрләр јени тәшкилата кениш јол тапа билдиләр. Енкелсин өзүнә сәдр мүавини вәзифәси тәклиф едилди. Лакин тезликлә Парисә кетмәли олан Енкелс зијафәтдә сәдрлик етмиш белчикалы вәкил Лүсјен Жотрана мәктубунда өзүнүн әвәзиндә Марксын намизәдлијини тәклиф етди, зира «о... комитәдә алман демократијасыны тәмсил етмәк үчүн даһа чох һүгуга маликдир».[1]

Маркс Һолландија сәфәриндән 1847-чи ил октјабрын әвәлләриндә гајытды вә бүтүн варлығы илә јени тәшкилат јарадылмасына һазырлыг ишинә гошулду. 1847-чи ил нојабрын 7-дә Брүссел демократлар ассосиасијасы 63 мүәссисин јығынчағында гәти шәклә салынды. Гәбул едилән низамнамәдә јығынчагларын мүнтәзәм чағырылмасы, мүрачиәтләр вә петисијалар бурахылмасы, Белчиканын башга шәһәрләриндә вә харичдә олан бу чүр чәмијјәтләрлә әлагә јарадылмасы нәзәрдә тутулурду. Нојабрын 15-дә кечирилән јығынчагда рәһбәр орган — Ассосиасија Комитәси тәсдиг едилди. Фәхри сәдрлијә 1830-чу ил Белчика ингилабынын иштиракчысы олан кенерал Франсуа Меллине, сәдрлијә Жотран, сәдр мүавинлијинә Маркс вә Франсада республика һәрәкатынын иштиракчысы франсыз демократы вә сосиалисти Жак Енбер сечилдиләр. Комитәнин тәркибинә Полша мүһачирләриндән Лелевел, алман коммунистләриндән Вејерт дә дахил олдулар.

Брүсселдә галдығы вахтын ахырына гәдәр (1848-чи ил мартын әввәлләри) Маркс Демократлар ассосиасијасынын фәалијјәтинә чошғун тә'сир көстәрирди. О һәмин ассосиасијаны Авропанын ингилаби-демократик гүввәләринин сых бирләшдирилмәси мәркәзинә чевирмәјә чалышырды. Хејли дәрәчәдә Марксын сајәсиндә Ассосиасија чартистләрлә, Лондондакы «Гардаш демократлар» чәмијјәти илә, Франса, Исвечрә, Һолландија демократлары илә кениш бејнәлхалг әлагәләр јаратды. Ассосиасија харичдәки ингилаби һадисәләрә дә сәс верирди, једди иртичачы кантонун иттифагына — 1847-чи илин нојабрында өлкәдә вәтәндаш мүһарибәси төрәдән Зондербунда гаршы мүбаризәдә Исвечрә радикалларына ачыг јардым көстәрди. Демократлар ассосиасијасы дахилиндә бејнәлхалг демократлар конгреси чағырмаг мәсәләси мүзакирә едилирди.

Маркс Белчика ингилаби-демократик һәрәкатында да Демократлар ассосиасијасынын габагчыл гүввә олмасы уғрунда мүбаризә апарырды. Тәкчә Брүсселин дејил, башга шәһәрләрин дә демократлары Ассосиасијаја көмәк көстәрирдиләр.

Ассосиасијада пролетар ингилабчылары илә башга чәрәјанларын нүмајәндәләри — хырда буржуа демократлары вә буржуа республикачылары (Жотран да онларын сырасында иди) арасында дахили чәкишмәләр дә баш верди. Бу ахырын-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 417.

чылар Ассосиасијанын фәалијјәтини Белчика конститусијасынын ичазә вердији даирәдә мәһдудлашдырмаға чалышыр, пролетар үнсүрләринин коммунист бахышларына шүбһә илә јанашыр, өзләринә јахын олан фритредер доктриналарыны Марксын тәнгид етмәсиндән наразы олдугларыны билдирирдиләр. Марксын Жотран илә ихтилафлары аз гала ачыг ајрылыға сәбәб олачагды. 1848-чи ил февралын 22-дә Ассосиасијанын јығынчағындакы тоггушмаларын бириндән сонра Маркс сәдр мүавини вәзифәсиндән кетмәсини билдирмәјә мәчбур олду. Лакин Жотран барышыға һазыр олдуғуну билдирди вә әмәкдашлығы давам етдирмәји хаһиш етди, Маркс исә вәзијјәтин кәркинлијини нәзәрә алыб буна разы олду.

Маркс вә Енкелс Франсадакы сосиалист-демократ партијасы дејилән партија илә әлагә јарадылмасына бөјүк әһәмијјәт верирдиләр. Өз сыраларында хырда буржуа демократларыны вә сосиалистләри бирләшдирән бу партијанын лидерләри Ледрү-Роллен вә Блан иди. Бу партија демократик республика, үмуми сечки һүгугу, зәһмәткеш күтләләрин хејринә бә'зи сосиал тәдбирләр кечирилмәси тәләбләрини мүдафиә едәрәк ислаһат уғрунда һәрәкатда фәал иштирак етмишди.

Лакин «Rèforme» партијасынын — өз мәтбуат органынын ады илә бу сијаси групу адәтән белә адландырырдылар — хырда буржуа лидерләри ингилаби ибарәјә ујурдулар, бу ибарә архасында исә чох заман ингилаби фәалијјәтә һазыр олмамаг кизләнирди. «Rèforme»ун бир чох хадимләри фәһлә синфинин мүстәгил ингилаби һәрәкатына ашкар бир горху илә јанашырдылар. Башга өлкәләрин демократларына гаршы онлар хејли дәрәчәдә милләтчи тәкәббүрү көстәрирдиләр.

Луи Бланын сосиалист бахышларынын характери Маркс вә Енкелс үчүн мүнасиб дејилди. Онун хырда буржуа сосиалист нәзәријјәси 1840-чы илдә чапдан чыхан «Әмәјин тәшкили» китабчасында шәрһ едилмишди. Бурада Блан сәтһи олса да, буржуа чәмијјәтинин гүсурларыны (истеһсал һәрч-мәрчлијини, рәгабәти вә и. а.) хејли сәрраст бир дилләә тәнгид етмишди, сосиал мәсәләнин һәлли үчүн васитә олараг фәһләләрин пешәләр үзрә дөвләт көмәји илә тә'сис едилиб фәалијјәт көстәрән истеһсалат ассосиасијаларыны јаратмағы тәклиф едирди. Капитализм шәраитиндә дөвләт һакимијјәтинин синфи тәбиәтини пәрдәләјән Луи Блан белә иддиа едирди: «Дөвләт јохсулларын банкиридир». О, синифләрин әмәкдашлығы васитәси илә вә буржуа дөвләтинин көмәји илә сосиализмә кәлиб чатмағын мүмкүн олмасы кими зәрәрли хәјаллар јајырды.

Маркс вә Енкелс сосиалист-демократ партијасынын вә онун лидерләринин нөгсанларыны чох јахшы көрүрдүләр. Лакин демократларын бејнәлмиләл һәмрә'јлијини мөһкәмләтмәк хатиринә онлар, бу партијанын бүтүн зәифликләринә бахмајараг хејли дәрәчәдә франсыз күтләләринин ингилаби әһвали-

руһиjjәсинин чарчысы олдуғуна көрә онун партиjанын нүмаjәндәләри илә әмәкдашлығыны мәгсәдәуjғун һесаб етдиләр. Бу чүр әлагәләр jарадылмасында Енкелс башлыча рол оjнаjырды. Бланын Маркса jаздығы вә индиjәдәк галмыш олан мәктубу — мәктубун тарихи jохдур, лакин шүбһәсиз һәмин дөврә аиддир — көстәрир ки, Марксын да сосиалист-демократ партиjасынын рәһбәрләри илә билаваситә әлагәләри вар иди.

Лакин Марксын вә Енкелсин онларла там гаршылыглы анлашмасы jаранмады. Дүнjакөрүшүндә олан фәргләр өзүнү кәскин һисс етдирирди. Игтисадчыларын конгресиндә Марксын сөjләмәдиjи нитгин мәзмунуну «Rèforme» сәһифәләриндә вермәк вә «Фәлсәфә jохсуллуғу» һаггында рә'j дәрч едилмәсинә наил олмаг үчүн Енкелсин көстәрдиjи чәһд динмәз, лакин инадлы мүгавимәтә, һамыдан әввәл Бланын мүгавимәтинә раст кәлди.

1847-чи илин декабры илә 1848-чи илин jанвары арасында «Northern Star» вә «Deutsche-Brüsseler-Zeitung»да дәрч едилән мәгаләләрдә Енкелс «Rèforme» партиjасы лидерләринин коммунистләр үчүн гәбуледилмәз олан меjлләрини: дүнjа тарихиндә Франсанын хүсуси космополит ролу һаггындакы идеjаны, беjнәлхалг демократик һәрәкатда Франса демократиjасынын рәһбәр мөвге тутмалы олмасы һаггында милләтчи иддиалары дәф етмәли олду.

Демократик ассосиасиjасында Марксын вә Енкелсин фәалиjjәти вә «Rèforme» партиjасы илә онларын гаршылыглы мүнасибәтләри көстәрир ки, онлар хырда буржуа вә буржуа демократлары илә әмәкдашлығы принсипиал әсас үзәриндә гурур, бу заман идеjа чәһәтдән һеч бир күзәштә кетмир, өз чығырдашларынын хам хәjалларыны вә сәһвләрини тәнгид етмәкдән имтина етмирдиләр. Енкелс jазырды: «Мүхтәлиф милләтләрдән олан демократларын бирләшмәси гаршылыглы тәнгиди рәдд етмир. Белә бир тәнгид олмадан бу бирләшмә мүмкүн деjилдир. Тәнгид олмадан гаршылыглы анлашма ола билмәз, демәли, бирләшмә дә ола билмәз».[1] Пролетар гүввәләрини вә демократик гүввәләри ваһид чәбһә һалында бирләшдирмәк уғрунда мүбаризәдә Маркс вә Енкелс үмумдемократик һәрәкат барәсиндә пролетар партиjасынын сиjасәтинин әсасларыны ишләjиб һазырлаjырдылар.

Белчиканын сиjаси һәjатында вә беjнәлхалг саһәдә Демократик ассосиасиjасынын ингилаби ролу, һәр шеjдән әввәл, онун сол ганадынын, әсасән пролетар ганадынын фәалиjjәти илә бағлы иди. Мәһз бу ганады Белчика полиси башлыча тәһлүкә һесаб етмишди. Бу полис бирчә дәгигәлиjә дә Марксы өз нәзарәтиндән кәнарда гоjмурду. Маркс һәлә Брүсселә кәлдиjи замандан е'тибарән полис идарәсиндә онун барәсиндә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 384.

бир говлуг ачылмышды вә бураја даим јени-јени материаллар, һәтта онун гәзет мәгаләләринин сурәтләри дә дахил едилирди. Белчиканын иртичачы һакимијјәт даирәләри Маркса вә онун тәрәфдарларына диван тутмаға һазырлашырдылар.

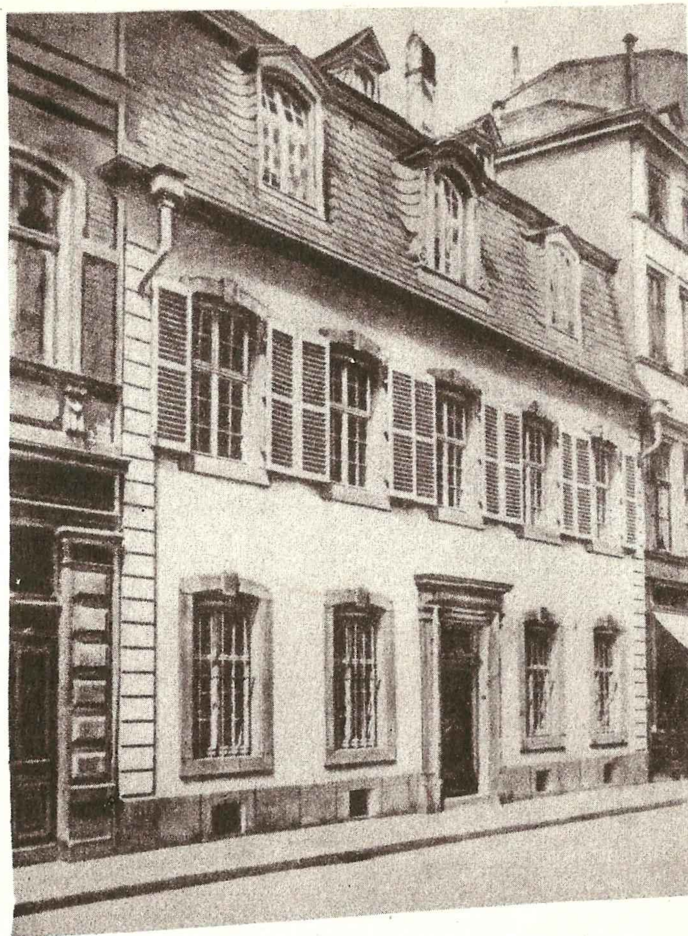
Коммунистләр иттифагынын икинчи конгреси

Коммунистләр иттифагынын биринчи конгресиндә әлдә едилән мүвәффәгијјәтләри низамнамәнин тәсдиг едилмәси вә програм һазырланмасы илә мөһкәмләтмәк лазым иди. Бу мәгсәдлә јени конгрес чағырылмалы иди. Лондон Мәркәзи комитәси Иттифаг дахилиндә јаранмыш шәраит үзүндән дә бу конгреси чағырмаға тәләсирди. Бир сыра ичмаларда, хүсусилә Алманијада вә Исвечрәдә тәригәтчи үнсүрләр рәһбәрлијин хәттинә гаршы апардыглары мүбаризәни күчләндирмишдиләр. Мәркәзи комитә 1847-чи ил октјабрын 18-дә Брүссел маһал комитәсинә мүрачиәт едәрәк көстәрирди ки, јалныз конгрес вәзијјәти дүзәлдә биләр. Бу мүрачиәти имзалајан Шаппер, Молл вә Бауер тә'кид едирдиләр ки, Маркс конгресдә шәхсән иштирак етсин.

Маркс вә Енкелс дә конгресә бөјүк әһәмијјәт верирдиләр. Онлара ајдын иди ки, конгресдә елми коммунизм принсипләрини вә бејнәлхалг пролетар тәшкилатынын тактика платформасыны тәсдиг етмәк јолу үзәриндәки манеәләри гәти сурәтдә арадан галдырмаг лазым кәләчәкдир. Онларын һәр икиси нүмајәндә сечилмишди. Маркс — Коммунистләр иттифагынын Брүссел маһалындан, Енкелс исә Парис маһалындан.

Конгрес һазырландығы заман, Енкелс тәрәфиндән јазылыб 1847-чи илин јајында әввәлки конгресдә бәјәнилмиш «Коммунист е'тигад символу» (суаллардан вә бунлара верилән гыса чаваблардан ибарәт) лајиһәси Иттифаг ичмаларынын јығынчагларында мүзакирә едилирди. Парис ичмаларында Һессин «јахшылашдырылмыш» лајиһәси она гаршы гојулду. Лакин бу «вариант» јарытмаз һесаб едилди. Иттифагын Парисдәки үзвләринин тапшырығы илә Енкелс өз лајиһәсини тәкмилләшдириб кенишләндирди вә јени сәнәди «Коммунизмин принсипләри» адландырды. О, әввәлки форманы сахлајыб бурада пролетар партијасынын ән мүһүм програм вә тактика мүддәаларынын даһа әтрафлы вә даһа мүкәммәл шәрһини верди. Енкелс пролетар ингилабынын тарихи илкин шәртләрини мүстәсна бир дәринликлә әсасландырды вә һакимијјәт башына кәлән ингилабчы пролетариатын коммунизмә кечилмәсини һазырламаг үчүн һәјата кечирмәли олачағы тәдбирләри көстәрди.

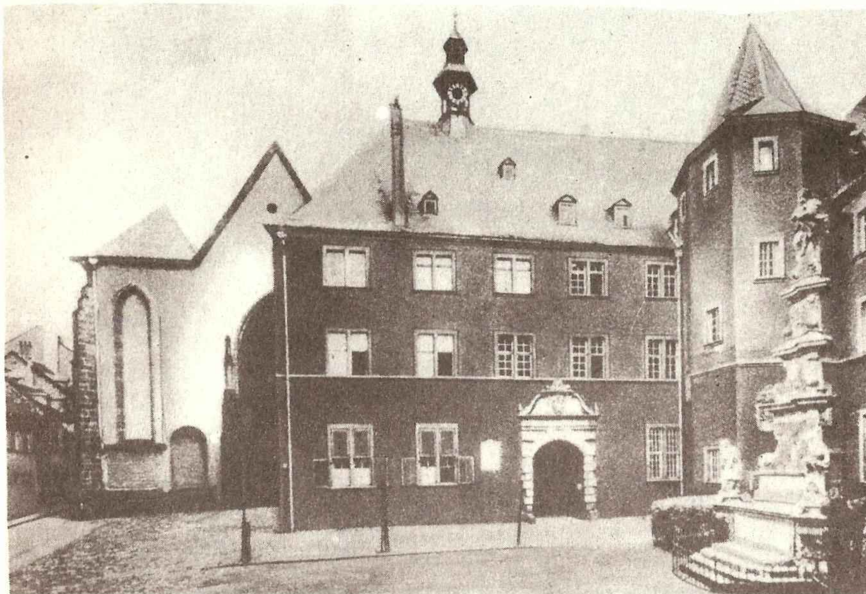
Лакин Енкелсин өзүнүн фикринчә, бу, програмын анчаг илк гејдләри иди. Тезликлә о белә бир нәтичәјә кәлди ки, кениш тарихи әсасландырма вә рабитәли шәрһ тәләб едән програмын мәзмунуну суал вә чаваблар чәрчивәсинә сығышдырмаг мүмкүн дејилдир. О, Лондон сәфәриндән бир нечә күн

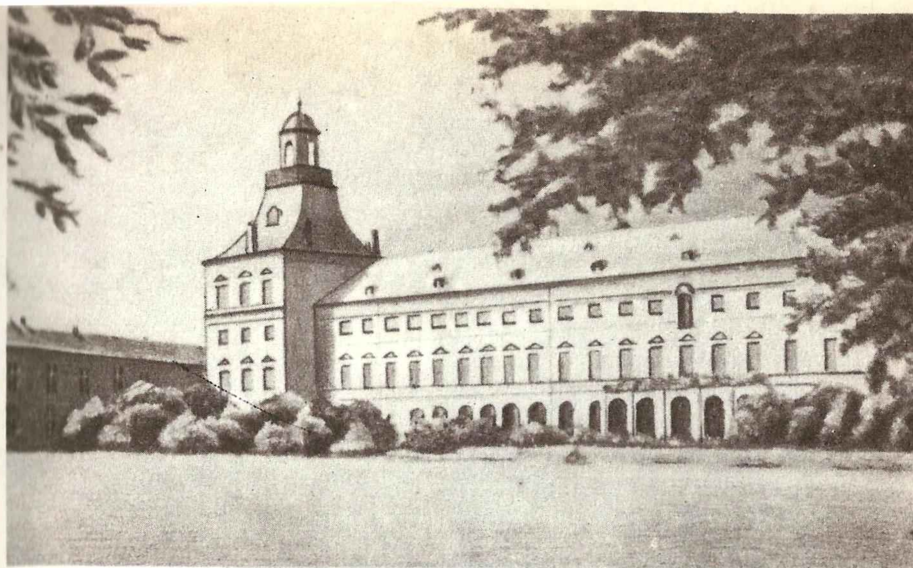

Трирдә Марксын доғулдуғу ев

Марксын кимназијаны битирәркән јаздығы «Пешә сечәркән кәнчин дүшүнчәләри» әсәринин башланғычы

Трирдә Марксын охудуғу кимназија

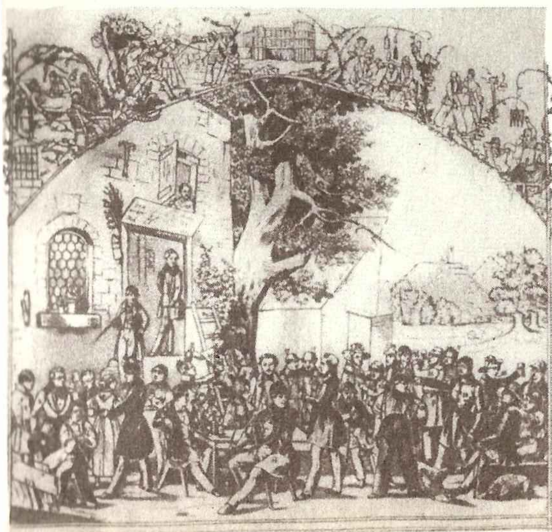

Бонн университети

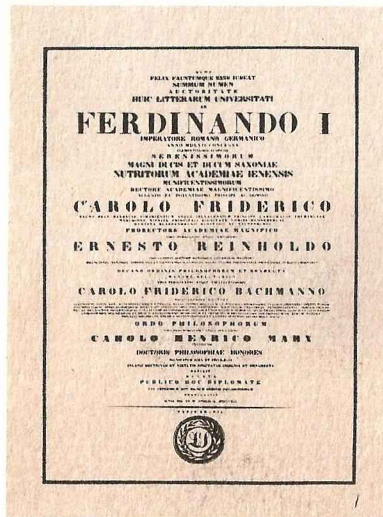
Маркс тәләбә

Бонн университетиндә Трир һәмшәһәрли тәләбәләр

Марксын
тәләбәлик вахты
Берлиндә јашадығы ев

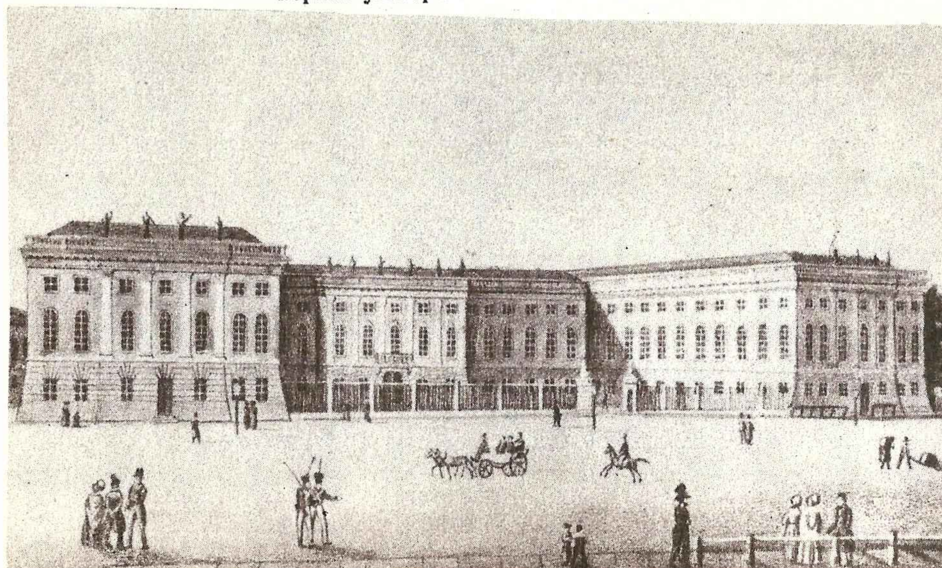

FELIX FAUSTUMQUE ESSE IUBEAT
SUMMUM NUMEN
AUCTORITATE
HUIC LITTERARUM UNIVERSITATI
AB
FERDINANDO I
IMPERATORE ROMANO GERMANICO
SERENISSIMORUM
MAGNI DUCIS ET DUCUM SAXONIAE
NUTRITORUM ACADEMIAE IENENSIS
MUNIFICENTISSIMORUM
RECTORE ACADEMIAE MAGNIFICENTISSIMO
CAROLO FRIDERICO
PRORECTORE ACADEMIAE MAGNIFICO
ERNESTO REINHOLDO
DECANO ORDINIS PHILOSOPHORUM ET BRABEUTA
CAROLO FRIDERICO BACHMANNO
ORDO PHILOSOPHORUM
CAROLO HENRICO MARX
DOCTORIS PHILOSOPHIAE HONORES
PUBLICO HOC DIPLOMATE

Ијена университетинин Маркса
фәлсәфә доктору
дәрәчәси
вермәси һаггында диплом

Берлин университети

Ѓ. В. Ф. Ђекел

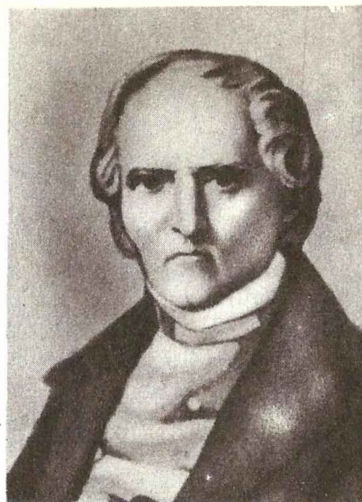

Л. Фејербах

А. Смит

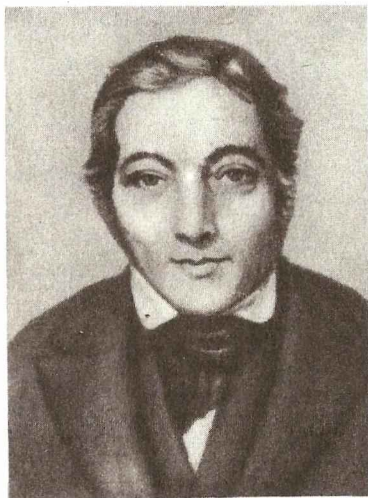

Д. Рикардо

А. Сен-Симон

Ш. Фурје

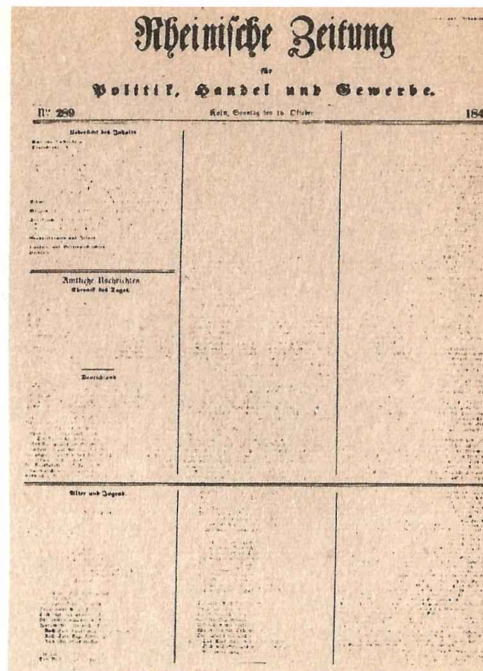

Р. Оуен

В. Вејтлинг

«Rheinische Zeitung»да, Марксын «Коммунизм вә Аугсбургун «Allgemeine Zeitung» гәзети» мәгаләси олан сәһифә

Rheinische Zeitung
für
Politik, Handel und Gewerbe.

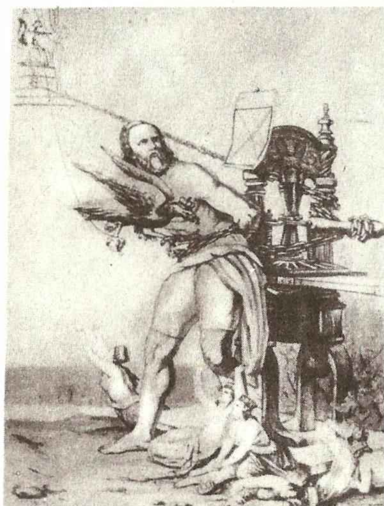
№ 289 Köln, Sonntag den 16. Oktober 1842

Uebersicht des Inhalts

Amtliche Nachrichten
Chronik des Tages

Deutschland

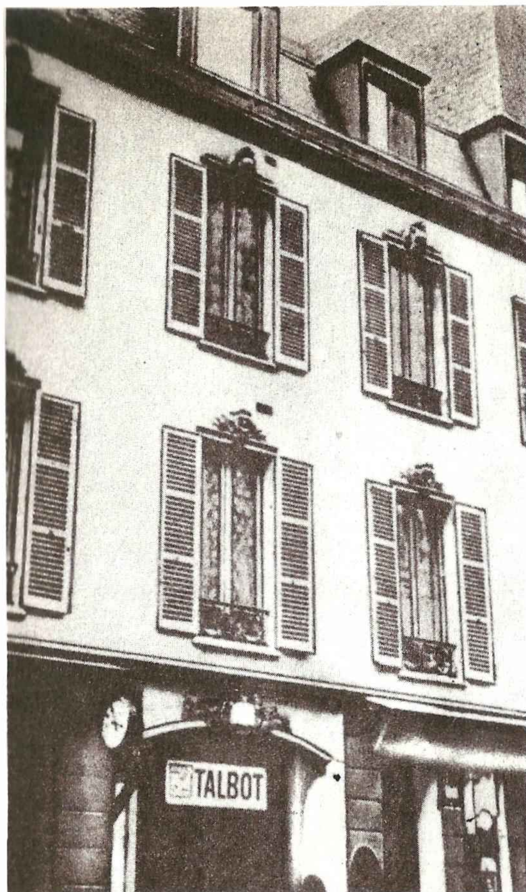
Alter und Jugend

Зәнчирләнмиш Прометеј. «Rheinische Zeitung»ун гадаған олунмасы мүнасибәтилә аллегорија

Женни фон Вестфален 30-чу илләрдә

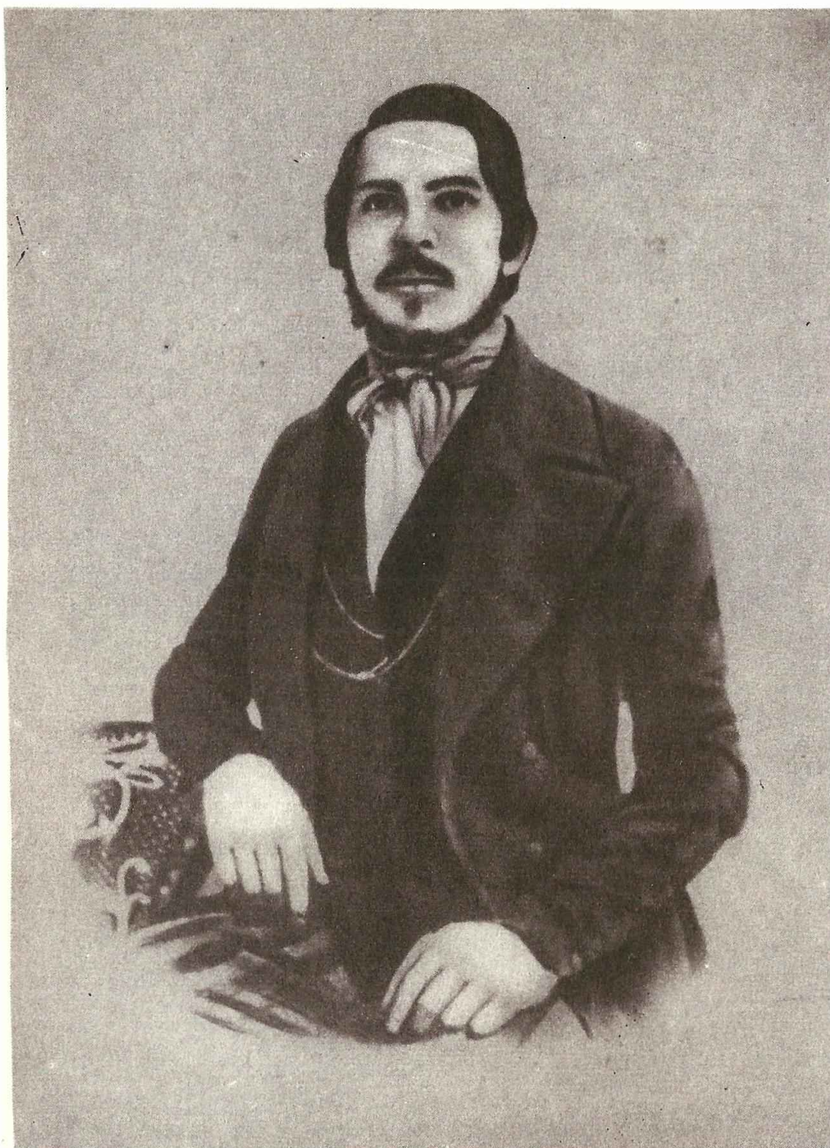
Парисин Ванно күчәсиндә 38 №-ли ев,
Маркс бурада јашамышдыр
(октјабр 1843— јанвар 1845-чи ил)

Һ. Һејне

О. Бланк

Енҝелс 40-чы илләрдә

DEUTSCH-FRANZÖSISCHE

JAHRBÜCHER

herausgegeben

von

Arnold Ruge und Karl Marx

1ste und 2te Lieferung.

PARIS.

IM BUREAU DER JAHRBÜCHER
AU BUREAU DES ANNALES } RUE VANNEAU, 22

1844

«Deutsch—Franzosische Yahrbücher»
журналынын үз габығы

Vorwärts!

Pariser Deutsche Zeitschrift

«Vorwärts!»да Марксын
««Пруссијалы»нын «Пруссија кралы
вә сосиал ислаһат» мәгаләси
барәсиндә тәнгиди гејдләр»
мәгаләси олан сәһифә

Die heilige Familie,

oder

Kritik

der

kritischen Kritik.

Gegen Bruno Bauer & Consorten.

Von

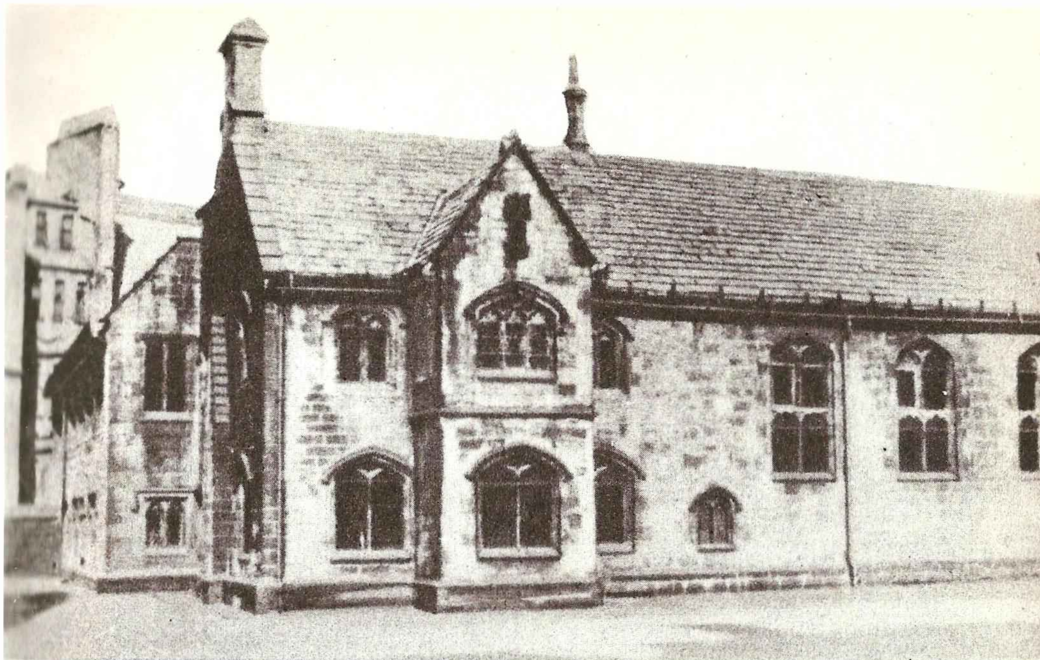
Friedrich Engels und Karl Marx.

Frankfurt a. M.
Literarische Anstalt
(J. Rütten.)
1845.

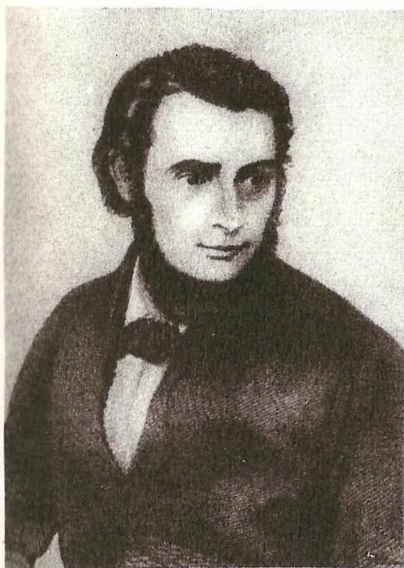
«Мүгәддәс аилә»
китабынын титул вәрәги

Марксын Фејербах һаггында он биринчи тезиси

«Алман идеолокијасы» әлјазмасынын сәһифәси

Манчестердә Чатам китабханасы, Маркс вә Енкелс 1845-чи илдә бурада мәшғул олмушлар

Ч. Ч. Һарни

Е. Чонс

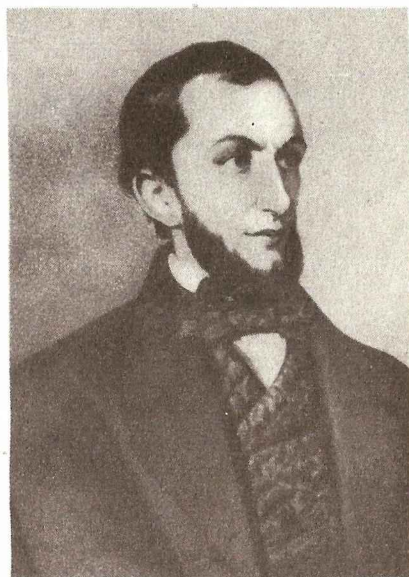
В. Волф

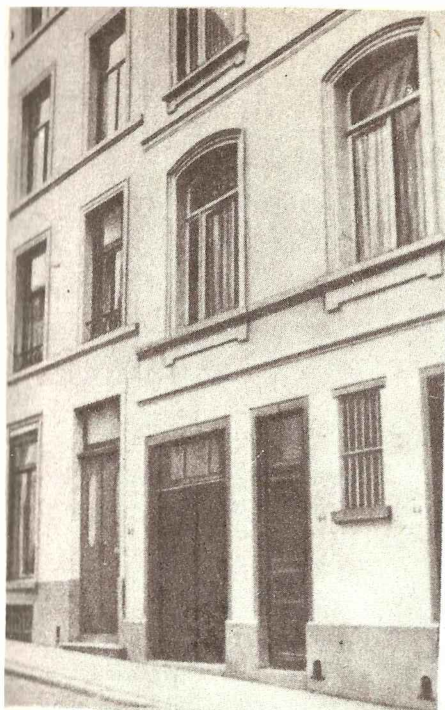
К. Вејерт

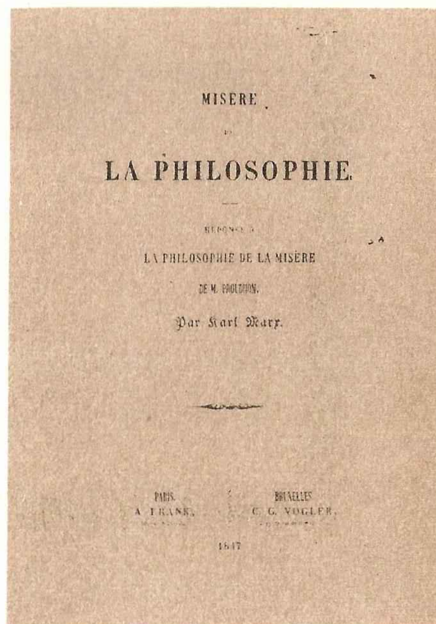
Ф. Фрејлиграт

Р. Данијелс

Брүсселдә д'Орлеан күчәсиндә 42 №-ли ев, Маркс бурада јашамышдыр (октјабр 1846—феврал 1848-чи ил)

MISERE

DE

LA PHILOSOPHIE.

RÉPONSE A

LA PHILOSOPHIE DE LA MISÈRE

DE M. PROUDHON.

Par Karl Marx.

PARIS. A. FRANK,

BRUXELLES C. G. VOGLER,

1847

«Фәлсәфә јохсуллуғу» китабынын үз габығы

Manifest

der

Kommunistischen Partei.

Veröffentlicht im Februar 1848.

Proletarier aller Länder vereinigt euch.

London.

Gedruckt in der Office der „Bildungs-Gesellschaft für Arbeiter"
von J. E. Burghard.
46, Liverpool Street, Bishopsgate.

«Коммунист партијасынын Манифести»нин 1848-чи ил нәшринин үз габығы

әввәл Маркса јазырды: ««Е’тигад символу» һаггында дүшүн. Мән һесаб едирәм ки, катехизис формасыны атыб белә бир әсәри «Коммунист *манифести»* адландырмаг ән јахшы оларды. Ахы бурада мәсәләнин тарихини бу вә ја дикәр дәрәчәдә ишыгландырмаг лазым кәләчәкдир, бундан өтрү исә индики форма әсла јарамыр».[1]

Енкелсин мүлаһизәләрини Маркс тамамилә бәјәнди. «Коммунизмин принсипләри»нә Коммунистләр иттифагы програмынын илкин варианты тәк бахан Маркс да Енкелс кими һесаб едирди ки, програм сәнәди гәти сурәтдә һазырланачағы заман она мүбариз партија манифести формасы вермәк лазымдыр.

1847-чи ил нојабрын 27-дә достлар Лондона кедәркән Белчиканын саһил шәһәри Остенддә көрүшдүләр. « Корона» меһманханасына дүшән достлар Ла Маншы кечмәздән әввәл, конгресдә һәлл едиләси мәсәләләри әтрафлы музакирә етдиләр.

Конгресин ичласлары 1847-чи ил нојабрын 29-дан декабрын 8-дәк давам етди. О заман бу, бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын мө’тәбәр мәчлиси иди. Алманијадан, Франсадан, Инкилтәрәдән, Исвечрәдән, Белчикадан нүмајәндәләр кәлмишдиләр. Конгресин ишиндә Коммунистләр иттифагына дахил олан чартист Һарни вә чартист Чонс, Полша ингилабчы мүһачирләринин хадимләри иштирак едирдиләр. Конгресин сәдрлијинә Шаппер, катиблијинә Енкелс сечилди. Ичласларда гызғын мүбаһисәләр апарылды вә бу заман Маркс вә Енкелс елми коммунизм принсипләрини мүдафиә етдиләр.

Марксын натиглик исте’дадынын фәргләндиричи әламәтләри олан дәрин мәнтиг вә дәлилләринин инандырычылығы конгресдә өзүнү тамамилә көстәрди. Гүдрәтли зәкаја вә ән кениш биликләрә, сарсылмаз ирадәјә, чошғун гүввәјә малик олан вә ејни заманда буржуазијанын гаты сијасәтчиләринә, чох заман һәмчинин бә’зи сосиалист хадимләринә дә мәхсус тәкәббүр вә ја ловғалыға јабанчы олан бу адамын бүтүн симасы орадакылара мүстәсна тә’сир көстәрди. Идеја әлејһдарларына гаршы барышмаз, инадчыл долашыгчылара вә тәригәтчиләрә гаршы кәскин истеһзалы Маркс фәһлә синфинин ишинә сәдагәтли ингилабчыларла, фәһләләрлә давранышында даим садә, хошсифәт вә диггәтли иди.

Конгресин ичласларында, алман фәһләләринин Лондон Маариф чәмијјәтинин јығынчагларында, күтләви митингләрдә вә ја даһа мәһдуд даирәдә Марксы мүшаһидә едән бир чох фәһләләр онун нәинки јашындан хејли јүксәк билијә малик даһи алим олдуғуну, һәмчинин һәр шејдән әввәл фәһлә синфинин мүдрик вә мәтанәтли рәһбәри, фәһлә синфини бүтүн фыртыналар ичәрисиндән кечирә биләчәк бир рәһбәр олдуғу-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 102.

ну көрдүләр. О заманлар Лондонда ади бир дәрзи шакирди олан, фәһлә һәрәкаты ветераны Фридрих Лесснер Маркс илә о заманкы көрүшүнү өмрү боју јадында сахламышды. «Мән Марксы көрдүкдә, бу е'чазкар адамын әзәмәтини вә бөјүк үстүнлүјүнү дәрһал һисс етдим. Мәни белә бир инам һисси бүрүдү ки, белә рәһбәрләрин башчылыг етдији фәһлә һәрәкаты галиб кәлмәлидир»[1].

Фәһлә јығынчагларынын трибунасындан Марксын чыхышлары Лесснерә вә башга динләјичиләрә хүсусилә күчлү тә'сир бағышлајырды. «Маркс анаданкәлмә халг рәһбәри иди. Онун нитги гыса, рабитәли, олдугча мәнтигли иди; о һеч заман артыг сөз сөјләмәзди; һәр чүмләси — фикир, һәр чүмләси дәлилләр силсиләсиндә зәрури васитә иди»[2].

Маркс конгресин нәтичәләриндән разы галмышды. Коммунистләр иттифагынын програмы мәсәләси мүзакирә едиләркән јени пролетар тә'лими принсипләри тамамилә галиб кәлди. Маркса вә Енкелсә манифест шәклиндә програм һазырламаг тапшырылды. Онларын тәклифи илә гәрара алынды ки, Иттифаг өз харичи әлагәләриндә ачыгча коммунист партијасы кими чыхыш етсин. Әввәлләр һазырланмыш низамнамә хејли тәкмилләшдирилмиш шәкилдә конгресдә тәсдиг едилди. Онун биринчи бәндинә програм характери верилди. Бу бәнддә дејилирди: «Иттифагын мәгсәди: буржуазијаны девирмәкдән, пролетариатын һөкмранлығыны јаратмагдан, синифләрин антагонизминә әсасланан көһнә буржуа чәмијјәтини мәһв етмәкдән, синифләрин вә хүсуси мүлкијјәтин олмадығы јени чәмијјәт гурмагдан ибарәтдир».[3] Беләликлә дә бејнәлхалг пролетариатын илк коммунист тәшкилатынын јарадылмасы гәти сурәтдә рәсмиләшдирилди.

Маркс өз тәшәббүсү илә Брүссел демократлар ассосиасијасы тәрәфиндән она һәвалә едилән башга бир вәзифәни дә Лондонда јеринә јетирди. Она Инкилтәрәнин демократ вә фәһлә тәшкилатлары илә әлагәјә кирмәк тапшырылмышды. Артыг 1847-чи ил нојабрын 29-да о, Енкелс илә бирликдә, 1830-чу ил Полша үсјанынын илдөнүмү мүнасибәти илә Лондонда «Гардаш демократлар» чәмијјәти тәрәфиндән тәшкил едилән бејнәлхалг митингдә иштирак етди. Јығынчагда курултулу алгышлар алтында онун рәсми вәкаләти охунду.

Маркс митингдәки нитгиндә пролетар бејнәлмиләлчилијинин бир сыра чох мүһүм принсипләрини ифадә едиб, мүбаризә едән пролетариатын полјак халгы вә башга мәзлум халгларын азадлыг һәрәкаты илә һәмрә'јлији идејасыны әсасландырды. О, мөвчуд капитализм гурулушу шәраитиндә халгларын гардашлығы һаггында буржуа космополитләринин мүһакимәлә-

[1] «Маркс вә Енкелс вә илк пролетар ингилабчылары». М., 1961, сәһ. 125.
[2] «Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр», сәһ. 151.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 524.

риндәки ријакарлығы ифша едиб көстәрди ки, милли зүлмә гаршы ардычыл мүбариз јалныз фәһлә синфидир. Фәһлә синфинин буржуазија үзәриндә гәләбәси «бүтүн мәзлум милләтләрин азадлығы үчүн бир сигнал»[1] олачагдыр.

Енкелс өз чыхышында Марксын фикирләрини тамамлады. О деди: «Һеч бир милләт башга милләтләрә зүлм етдији һалда, азад ола билмәз»[2].

Марксын Инкилтәрәјә сәфәри нәтичәсиндә Брүссел демократлар ассосиасијасынын бејнәлмиләл әлагәләри хејли мөһкәмләнди. Бејнәлхалг демократлар конгреси чағырылмасы барәсиндә Марксын Лондондакы данышыглары мүвәффәгијјәтлә кечди. Маркс чартист лидерләринин, Лондон пролетар вә демократ мүһачирләри нүмајәндәләринин јардым көстәрәчәкләри һаггында онларын разылығыны алды. Лондонда Маркс чартист һәрәкатынын ән истеʼдадлы ингилабчы рәһбәрләриндән Ернест Чонс илә шәхсән таныш олду.

Маркс вә Енкелс Лондонда оларкән алман фәһләләринин Лондон Маариф чәмијјәтинин фәалијјәтиндә иштирак етдиләр. Чәмијјәт үзвләринин јығынчагларындан онлар коммунист нәзәријјәси вә тактикасынын әсасларыны изаһ етмәк үчүн истифадә етдиләр. 1847-чи ил нојабрын 30-да Маркс Чәмијјәт үзвләри үчүн пролетар һәрәкаты вә коммунист тәблиғаты мәсәләләри барәсиндә мәʼрузә етди. О һәмчинин динин елми тәнгиди проблеминә дә тохунду, буна о, коммунист дүнјакөрүшүнүн јајылмасы уғрунда мүбаризәдә бөјүк әһәмијјәт верирди[3]. Енкелс чәмијјәт үзвләри гаршысында ики дәфә: нојабрын 30-да вә декабрын 7-дә чыхыш едиб, әсасән игтисади проблемләри ишыгландырды.

Конгресдән сонра

Маркс Лондондан Брүсселә, көрүнүр, 1847-чи ил декабрын 13-дә гајытмышды. Бир нечә күндән сонра Енкелс дә ораја кәлди вә ајын ахырларында јенидән Франсанын пајтахтына јола дүшдү. Лакин бу дәфә о, Парисдә гыса мүддәт галды. 1848-чи ил јанварын ахырларында Франса һакимијјәт даирәләри тәрәфиндән сүркүн едилди вә јенидән Брүсселә кәлди.

1847-чи илин ахырларында вә 1848-чи илин илк ајлары әрзиндә јахынлашмагда олан ингилаб шәраитиндә Марксын фәалијјәти сон дәрәчә чошғун бир шәкил алды. Әсл халг рәһбәри олан Марксда белә вахтларда сөнмәз бир гүввә ојанырды. О, «Коммунист партијасынын манифести» үзәриндә ишләјир, Алман фәһлә чәмијјәтиндә мүһазирәләр охујур, Коммунистләр иттифагына рәһбәрлик едир, ачыг јығынчагларда чыхышлар едир, фәһлә синфинин дүшмәнләринә гаршы мәтбуатда мүбаһисә апарыр, достларла јазышыр вә көрүшүр-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 371.
[2] Јенә орада, сәһ. 372.
[3] Бах: MEGA, Abt. I, Bd. 6, S. 637—640.

ду —бу заман Марксын мәшғул олдуғу бүтүн ишләри садаламаг чәтиндир. «Deutsche-Brüsseler-Zeitung»у редактә етмәјә (хүсусилә гәзетин нәшри саһәсиндәки гајғылара Маркс илә шәрик олан Енкелс Брүсселдә олмадығы заман) хејли гүввә сәрф етмәк лазым кәлирди.

Брүссел демократлар ассосиасијасындакы фәалијјәти Марксдан хејли вахт вә диггәт тәләб едирди: декабрын 19-да о, Ассосиасија гаршысында Лондон сәфәринин нәтичәләри һаггында һесабат верир; Франсадан сүркүн едилән Бакунини вә алман коммунисти һәким Д'Естери гәбул етмәк тәклифинә декабрын 26-да Ассосиасијанын јығынчағында тәрәфдар чыхыр; 1848-чи ил јанварын 9-да Ассосиасија тәрәфиндән тәшкил едилән јығынчагда тичарәт азадлығы һаггында нитг сөјләјир; јанварын тәхминән 20-дә вә ја бундан аз сонра Демократлар ассосиасијасы нүмајәндә һеј'әтинин тәркибиндә Һентә јерли филиалын ачылышына кедир; февралын 13-дә Ассосиасијанын ичласында «Гардаш демократлар» чәмијјәтинә нөвбәти мәктубун һазырланмасында иштирак едир; февралын 20-дә, Франсадан сүркүн едилмәси шәраити барәсиндә Енкелсин мә'луматы динләнилән Ассосиасија ичласында сәдрлик едир; Полшанын мүстәгиллији уғрунда чарпышан мүбаризләрин шәрәфинә февралын 22-дә тәшкил едилмиш јығынчагда Енкелс илә бирликдә чыхыш едир.

Бејнәлхалг демократлар конгресинин иши гајдаја дүшүрдү. 1847-чи ил декабрын 18-дә Һарни Маркса мәктубунда хәбәр вермишди ки, Милли чартист ассосиасијасы Ичраијјә комитәси бурада иштирак етмәјә разылыг вермишдир.[1] Конгрессин чағырылмасы јери вә вахты барәсиндә разылыг әлдә едилмишди: ону Брүсселдә, 1830-чу ил Белчика ингилабынын 1848-чи ил августун 25-дә тамам олан он сәккизинчи илдөнүмү күнү чағырмаг нәзәрдә тутулурду. Јалныз ингилаби 1848-чи илдә Авропада чошан һадисәләрин чәрәјаны разылашдырылмыш вә дүшүнүлмүш олан бу планы һәјата кечирмәјә мане олду.

1848-чи ил јанварын 9-да Брүссел демократлар ассосиасијасынын јығынчағында тичарәт азадлығы һаггында Марксын јухарыда көстәрилән нитги Белчиканын ичтимаи һәјатында бөјүк бир һадисә олду. Маркс өз нитгини франсыз дилиндә сөјләди. Ағзына гәдәр долу олан зал ону бөјүк бир диггәтлә динләјирди; онун чыхышы баша чатдыгда, Ассосиасијанын вәсаити һесабына бу нитги чап етдирмәк һаггында тәклиф верилди. Һәлә ајрыча китабча чапдан чыхана гәдәр 1848-чи ил јанварын 16-да «Deutsche-Brüsseler-Zeitung» бу нитгин мәзмунуну әтрафлы шәкилдә вермишди.

Марксын «Тичарәт азадлығы һаггында нитг»инин әсасыны

[1] Бах: «The Harney Papers», p. 247.

1847-чи илин сентјабрында игтисадчыларын конгресиндә баш тутмајан чыхышынын материалы тәшкил едирди. Лакин о һәмин материала бир сыра јени тезисләр әлавә етмишди. Марксын инкишаф етдирдији бахышларын маһијјәтини јекунлашдыраraг В. И. Ленин беләјазырды: «Онун тәһлилиндән чыхан нәтичә ондан ибарәт иди ки, тичарәт азадлығы капиталын инкишаф азадлығындан башга бир шеј дејилдир».[1]

Марксын нитгиндә ејни заманда тичарәт азадлығы һаггында буржуа мәддаһлығынын кәскин тәнгиди — бурада бүтөвлүкдә буржуа либерализминин ифшасы дәрәчәсинә јүксәлән тәнгид јенидән сәсләнди. Маркс азадлыг һаггында либерал ибарәләринин ријакарлығыны вә сахталығыны ашкара чыхараrаг көстәрди ки, буржуазија вә онун идеологлары азадлыг вә бәрабәрлик анлајышыны дәриндән тәһриф едиб, ону зоракылыг вә истисмар үчүн бир пәрдәјә, күтләләри алдатмаг аләтинә чевирмишләр.

«Тичарәт азадлығы һаггында нитг» мүстәмләкә сијасәтинә Марксын мүнасибәтинин ифадә олундуғу илк әсәрләриндән биридир. Маркс көстәрди ки, мүстәмләкә һөкмранлығы капитализмин өз јыртычы тәбиәти илә, буржуазијанын истисмарчы чәһдләри илә бағлыдыр вә бу чәһдләр милли сәрһәдләрдән хејли кәнара чыхыб, истәр дүнја базарында рәгабәт, истәрсә дә бир өлкәнин башгасы һесабына варланмасы сә'јини доғурур. О, әсарәт алтына алынан өлкәләр үчүн мүстәмләкә асылылығынын ағыр нәтичәләрини, онларын игтисадијјатынын метрополија буржуазијасынын мәнафејинә зоракылыгла табе етдирилдијини дә көстәрди. О, буржуа космополитизми идејалары васитәси илә мүстәмләкә зүлмүнә һагг газандырмаг, тичарәт азадлығыны халглар гардашлығы јарадылмасы вә онларын ваһид бир сивилизасијаја чәлб едилмәси аләти кими тәсвир етмәк чәһдләри һаггында да дәрин һиддәтлә данышды. Маркс дејирди: «Космополитик шәкилдә истисмара үмуми гардашлыг ады вермәк — белә бир идеја анчаг буржуазијада мејдана кәлә биләрди»[2].

1848-чи ил февралын 22-дә Брүсселдә, Краков үсјанынын икинчи илдөнүмүнә һәср едилән тәнтәнәли јығынчагда Марксын нитги дә пролетар даирәләриндә вә демократик даирәләрдә бөјүк әкс-сәда ојатды. Бу нитгин мәтни дә башга натигләрин — Енкелсин, Лелевелин чыхышларынын мәтни илә бирликдә, — јенә дә ајрыча китабча шәклиндә чап едилди. Маркс бурада көстәрди ки, пролетар партијасы мәзлум халгларын милли азадлыг һәрәкатына тәрәфдар чыхаркән бу һәрәкатын ингилаби-демократик гүввәләринә, милли истиглалијјәт уғрунда мүбаризәни феодал зүлмү әлејһинә кәндлиләрин чыхышла-

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 278.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 416.

рына јардым көстәрмәклә әлагәләндирән гүввәләрә әсасланмалыдыр. Краков үсјаны мәһз она көрә ирәлијә доғру чох бөјүк бир аддым иди ки, бу үсјан «милли иши демократија иши илә вә мәзлум синфин азадлыға чыхмасы илә»[1] ејниләшдирмишди. Маркс өз нитгиндә гејд едирди ки, Полша ингилаби-демократик әсас үзәриндә дирчәлдилмәлидир.

«Коммунист партијасынын манифести» үзәриндә иш

Бу ајлар әрзиндә Маркс башлыча диггәтини «Коммунист партијасынын манифести»ни јаратмаға һәср етмишди. Бу әсәр үзәриндә о, Енкелс илә бирликдә Лондонда Коммунистләр иттифагы конгресинин бағланмасындан сонра бир нечә күн әрзиндә, сонра да Брүсселдә Енкелс Парисә кедәнә гәдәр ишләмишди. Бундан сонра там бир ај әрзиндә Маркс бу әсәр үзәриндә тәк чалышмышды. О һәмин әсәри мәзмунча сон дәрәчә долғунлашдырмаға, јени ингилаби тә'лимин әсас идејаларыны ән гыса, ән јығчам шәкилдә шәрһ етмәјә чалышырды. Дикәр мүрәккәб вәзифә әсәри әдәби чәһәтдән мүкәммәл шәклә салыб, бурада һәгиги еһтирас вә ингилаби чошғунлугла јанашы, услубун гәти ајдын вә чилаланмыш олмасыны тә'мин етмәк иди. «Коммунист партијасынын манифести» өз идејаларына көрә ики мүәллифин — Марксын вә Енкелсин әсәри, онларын јарадычы әмәкдашлығынын мәһсулудурса, мәтнин бир һиссәси үчүн Енкелсин «Коммунизмин принсипләри» башланғыч материал олмушдурса, бу идејалары Маркс әдәби шәкилдә тәчәссүм етдирмишдир. Бу әсәрдә о нәинки ингилаби фикир дүһасы, һәмчинин ән бөјүк бир сөз устасы кими өзүнү көстәрир.

«Коммунист партијасынын манифести»нин илкин әлјазмасынын тәкчә бир сәһифәси галмышдыр. Бу сәһифә Марксын өзүнә нә гәдәр јүксәк тәләбкарлыгла јанашдығыны ајдын көстәрир. О, сөзүн әсл мә'насында һәр бир чүмлә үзәриндә ишләјир, ону тә'мин етмәјән ифадәләри позуб дәјишир, јорулмадан лазыми сөзләр ахтарырды. Үчүнчү фәслин планынын саламат галмыш гејдләриндән көрүнүр ки, Маркс «Манифест»ин гурулушуну да јорулмадан тәкмилләшдирәрәк, һәр бир јени вариантда даһа артыг мүкәммәллијә наил олмушдур. Јанварын ахыр күнләриндә әсәр баша чатды вә әлјазмасы Лондона көндәрилди.

«Коммунист партијасынын манифести» Лондонда Коммунистләр иттифагынын вә алман фәһләләри Маариф чәмијјәтинин үзвү олан алман мүһачири Бургһардта мәхсус кичик бир мәтбәәдә чап едилди. Биринчи нәшрин чапдан чыхмасы Франсада феврал ингилабы илә бир вахта дүшдү. Франсада вә Алманијада јајылмаг үчүн бу нәшрин 1.000 нүсхәси 1848-чи

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 490.

ил мартын орталарында Парисә кәтирилди. Тиражын дикәр һиссәси мүхтәлиф өлкәләрә көндәрилди.

1848-чи илин апрел—мај ајларында јенә һәмин мәтбәәдә әсәрин даһа бир нәшри чап едилди. Ејни заманда да «Манифест»ин мәтни 1848-чи илин март—ијул ајларында «Deutsche Londoner Zeitung» адлы алман мүһачир гәзетиндә һиссәләрлә чап едилди.

Чох тезликлә «Манифест»и башга Авропа дилләриндә нәшр етмәк үчүн бир чох тәшәббүсләр едилди. 1848—1851-чи илләр әрзиндә Франсада үч-дөрд тәрчүмәси һазырланды, 1848-чи илдә Парисдә «Манифест» италјан вә испан дилләринә тәрчүмә едилди. Лакин бу тәрчүмәләр нәшр едилмәмиш галды.

1848-чи илин апрелиндә Енкелс Бармендә оларкән «Коммунист партијасынын манифести»нин инкилис дилинә тәрчүмәсини һазырлады. Лакин инкилисчә илк тәрчүмә анчаг ики илдән сонра, 1850-чи илин ијул—нојабр ајларында чартистләрин «Red Republican» журналында (Лондон) чап едилди. Журналын редактору Һарни өз кириш мәгаләсиндә илк дәфә мүәллифләрин адларыны көстәрди: бүтүн әввәлки нәшрләрдә вә бир чох сонракы нәшрләрдә «Манифест» мүәллифи көстәрилмәдән чап едилирди.

1848-чи илдә «Гардаш демократлар» ҹәмијјәтинин данимаркалы үзвләринин сә'јләри илә «Манифест»ин Данимарка дилиндә нәшри бурахылды. 1848-чи илин ахырларында Парисдә полјак дилиндә нәшри чыхды. Стокһолмда «Коммунизмин сәси. Коммунист партијасынын бәјаннамәси» кими дәјишдирилмиш адла Исвеч дилиндә нәшри бурахылды вә бу нәшр утопик сосиалист Кјотрег тәрәфиндән јајылды. Доғрудур, бурада «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!» шүары әвәзиндә белә јазылмышды: «Халгын сәси аллаһын сәсидир!».

Пролетариатын азадлыг мүбаризәси јүксәлдикчә «Коммунист партијасынын манифести»нин охучулары даирәси даһа да кенишләнир, јени-јени нәшрләри бурахылырды. 1890-чы илдә Енкелс тамамилә һаглы олараг демишди ки, ««Манифест»ин тарихи мүәјјән дәрәчәјә гәдәр 1848-чи илдән е'тибарән мүасир фәһлә һәрәкатынын тарихини экс етдирир».[1] Бу бөјүк әсәри испан сосиалисти Хосе Меса, мачар пролетар ингилабчысы Лео Франкел, Русијада марксизмин пионери К. В. Плеханов, ингилабчы болгар сосиал-демократијасынын баниси Димитр Благојев, көркәмли болшевик публисисти В. В. Воровски, мачар коммунистләринин рәһбәри Бела Кун өз ана дилләринә тәрчүмә етмишдиләр. 1893-чү илдә В. И. Ленин Самарада оларкән «Коммунист партијасынын манифести»нин мәтнини рус дилинә тәрчүмә етмишди. Онун тәрчүмәси әлјазмасы шәклиндә Самаранын ингилабчы дәрнәкләриндә охунурду.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 22-чи ҹилд, сәһ. 62.

«Коммунист партијасынын манифести»нин артыг илк охучулары онун идејаларындан чох бөјүк тә'сир көрмүшдүләр. Лесснер хатырлајыр ки, о, «Манифест»и охудугдан сонра, «чошғунлуг вә фантазијанын бир гәдәрини итирмишди, ... мүәјјән мәгсәдә доғру мејл вә шүурлулуг әлдә етмишди»[1].

Һаким синифләрин нүмајәндәләринин нәзәриндә «Манифест»и охумағын өзү бир чинајәт иди. Бир чох өлкәләрдә бу әсәр узун илләр әрзиндә анчаг кизли јајыла билмишди. Онун чапдан чыхмасына рәсми даирәләрин мүнасибәти истисмарчы дүнјаја Маркс вә Енкелс тәрәфиндән ендирилән зәрбәнин нә гәдәр сәрраст олдуғуну көстәрирди.

Марксизмин илк програм сәнәди

«Коммунист партијасынын манифести» 1848-чи ил ингилабына гәдәр марксизм баниләринин јарадычылығынын зирвәсидир. Марксист фикрин бу ән бөјүк әсәринин тарихи әһәмијјәти мисилсиздир. Бу, бүтүн өлкәләрин фәһлә синфинә капиталист әсарәтиндән хилас олмаг уғрунда, пролетар ингилабынын тәнтәнәси уғрунда мүбаризә јолуну ишыгландыран програм сәнәди олду. 1888-чи илдә Енкелс һаглы олараг «Манифест»и «бүтүн сосиалист әдәбијјатынын ән чох јајылмыш, ән чох әһәмијјәт алмыш бејнәлхалг әсәри, Сибирдән Калифорнијаја гәдәр милјонларла фәһләләрин гәбул етдији үмуми бир програм»[2] адландырмышды. «Коммунист партијасынын манифести» һаггында В. И. Ленин јазырды: «Бу кичик китабча чилдләрлә китаблара дәјәр; сивилизасијалы дүнјанын бүтүн мүтәшәккил вә мүбаризә едән пролетариаты индијәдәк бу китабын руһу илә јашајыр вә һәрәкәт едир»[3].

«Коммунист партијасынын манифести»ндә марксизмин әсаслары илк дәфә мүкәммәл вә мүнтәзәм шәкилдә шәрһ едилмишди. Бу вахта гәдәр Маркс вә Енкелс өз тә'лиминин мөһкәм фәлсәфи зәминини јаратмыш, елми коммунизмин әсас принсипләрини ишләјиб һазырламыш, өзләринин игтисади нәзәријјәсинин бир сыра мүһүм башланғыч нөгтәләрини ифадә етмишдиләр. «Коммунист партијасынын манифести»нин бүтүн мәзмуну марксизмин тәркиб һиссәләри арасында гырылмаз әлагә олдуғуну, бунларын үзви бирлијини көстәрир. «Манифест»ин мәзмуну һаггында В. И. Ленин јазырды: «Бу әсәрдә јени дүнјакөрүшү, ичтимаи һәјат саһәсини дә әһатә едән ардычыл материализм, инкишаф һаггында ән мүфәссәл, ән дәрин бир тә'лим олан диалектика, синфи мүбаризә нәзәријјәси вә јени чәмијјәтин, коммунизм чәмијјәтинин јарадычысы олан пролетариатын бүтүн дүнја тарихиндә ојнадығы

[1] Маркс вә Енкелс. һаггында хатирәләр, сәһ. 147.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Коммунист партијасынын манифести, сәһ. 16.
[3] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 11.

ингилаби рол һаггында нәзәријјә даһијанә бир ајдынлыг вә парлаглыгла шәрһ едилмишдир».[1]

«Манифест»ин илк сәтирләриндә бу сәнәдин мејдана кәлдији тарихи шәраит, формалашмагда олан коммунист һәрәкатына буржуа дүнјасы гүввәләринин нә кими бир горху вә кинлә јанашдыглары екс олунмушдур. «Авропада бир кабус долашмагдадыр — коммунизм кабусу. Көһнә Авропанын бүтүн гүввәләри: папа вә чар, Меттерних вә Кизо, франсыз радикаллары вә алман полисләри бу кабуса гаршы мүгәддәс бир тә'гиб үчүн бирләшмишләр».[2] Маркс вә Енкелс өзләринин ингилаби тә'лиминин принсипләрини ачыг вә чәсарәтлә е'лан етмәји коммунизм һаггындакы бөһтанын тәкзиб едилмәси үчүн ән јахшы үсул һесаб едирдиләр.

«Коммунист партијасынын манифести»ндә капитализмин мејдана кәлмәси вә инкишаф мәнзәрәси тәсвир едилмиш, она мәхсус олан дахили зиддијјәтләр, буржуазија илә пролетариат арасында дәринләшмәкдә вә артмагда олан синфи антагонизм ашкара чыхарылмышдыр. Мүәллифләр гејд едирдиләр ки, феодализмин јерини тутан капитализм гурулушунун бәргәрар олмасы мәһсулдар гүввәләрин мисилсиз јүксәлиши, игтисади тәрәгги, елмин, мәдәнијјәтин јүксәлиши илә мүшајиәт олунмушду. Лакин әввәлки истеһсал үсуллары заманы да олдуғу кими, мүәјјән инкишаф пилләсиндә буржуа чәмијјәтинин истеһсал мүнасибәтләри јүксәлмиш мәһсулдар гүввәләрә даһа ујғун кәлмәди, мәһсулдар гүввәләрин даһа да инкишаф етмәсинә мане олмаға башлады. Бүтүн капитализм системини сарсыдан игтисади бөһранлар бу ујғунсузлуғу көстәрир. «Манифест»дә буржуа чәмијјәти образлы шәкилдә өз әфсунлары илә јер алтындан чағырдығы әзәмәтли гүввәләрин даһа өһдәсиндән кәлә билмәјән бир сеһрбаза бәнзәдилир. Буржуазија феодализмә гаршы мүбаризә заманы мүтәрәгги синиф олдуғу һалда, ичтимаи тәрәггинин јолу үзәриндә бир манеә олан мүртәче синфә чеврилир.

Маркс вә Енкелс «Манифест»дә капитализм чәмијјәтинин маһијјәтини вә онун зәһмәткешләри амансыз истисмар етмәсини, инсанлыға зидд әхлагыны, бүтүн инсан мүнасибәтләрини алыныб-сатылан бир шејә, инсанын шәхси ләјагәтини, онун биликләрини, пешә мәһарәтини исә садәчә мүбадилә дәјәринә чевирән һәдсиз пул һөкмранлығыны мүстәсна бир ифша гүввәси илә сәчијјәләндирмишләр. Инсанлар арасында гуру егоист мәнафејиндән, амансыз нағд пул әлагәсиндән башга һеч бир әлагә сахламајан капитализм гурулушу күчлүнүн зәифи истисмар етмәсини вә сојмасыны халглар арасындакы мүнасибәтләри мүәјјән едән бир принсип дәрәчәсинә јүксәлтмишдир.

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 26-чы чилд, сәһ. 51.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Коммунист партијасынын манифести, сәһ. 30.

Буржуазија кәнди шәһәрдән асылы етдији кими, өз игтисади инкишафында керидә галмыш өлкәләри дә «мәдәни өлкәләрдән, кәндли халглары буржуа халглардан, Шәрги Гәрбдән асылы етмишдир».[1] Буржуазијанын һөкмранлығы бүтөв халглары мүстәмләкә әсарәтинә салмыш, ганлы гырғын мүһарибәләри төрәтмишдир.

Буржуазија јүзләрлә вә минләрлә фәһләни ири мүәссисәләрдә топламагла, ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн даһа јүксәк типини вә мүхтәлиф тәсәррүфат саһәләри арасында даһа сых әлагәнин башланғычыны гојмагла истеһсала ичтимаи характер вермишдир. Лакин хүсуси капиталист мүлкијјәти вә истеһсал мәһсулларынын хүсуси гајдада мәнимсәнилмәси истеһсалын бу ичтимаи характеринә барышмаз зиддир. Истеһсал васитәләри үзәриндә капиталист мүлкијјәтинин, бунунла да бирликдә бүтүн капитализм системинин мәһв едилмәсини капиталист игтисадијјатынын өз ганунларынын фәалијјәти објектив сурәтдә һазырлајыр.

Капитализмин мәһвинин лабүд олдуғуну сүбут едән Маркс вә Енкелс ејни заманда гејд етдиләр ки, капитализм өз-өзүнә дағылыб кетмәјәчәкдир. Өз дөврүнү баша вурмуш гурулушун мәзарчысы ролуну мүәјјән синиф јеринә јетирмәлидир. Бу синфи исә капитализм чәмијјәти өзү јаратмышдыр. «Манифест»дә көстәрилир ки, буржуазија «нәинки ону мәһв едәчәк бир силаһ һазырламышдыр; о һәмчинин бу силаһы она гаршы чевирәчәк адамлары да — мүасир фәһләләри, *пролетарлары* да јаратмышдыр».[2]

Вахты кечмиш һаким синифләрдән һеч бири тарих сәһнәсиндән көнүллү сурәтдә чәкилмир. Буржуазијанын һөкмранлығынын деврилмәси дә анчаг гызғын синфи мүбаризә вә пролетар ингилабы нәтичәсиндә мүмкүндүр.

«Манифест»ин мүәллифләри бу ингилаби нәтичәјә бәшәр чәмијјәти тарихиндә синфи мүбаризәнин ролуну дәриндән ашкара чыхармаг әсасында кәлмишдиләр. Маркс вә Енкелс көстәрдиләр ки, ибтидаи чәмијјәтин дағылдығы замандан е’тибарән мәзлумларла залымлар арасында мүбаризә тарихи инкишафын башлыча һәрәкәтверичи гүввәсини тәшкил етмишдир. Буржуа чәмијјәти ики башлыча синиф: буржуазија илә пролетариат арасындакы антагонизми өн плана чәкмишдир. Галан синифләр вә тәбәгәләр — кәндлиләр, хырда алверчиләр вә сәнәткарлар, зијалылар, лумпен-пролетариат — аралыг мөвге тутурлар. Капитализм инкишаф етдикчә кәндлиләр вә шәһәрләрин орта тәбәгәләри вар-јохдан чыхыр, сүгут едирләр. Онлар јалныз фәһлә синфинә гошулмагла, онунла иттифагда вә онун рәһбәрлији алтында фәалијјәт көстәрмәклә тәрәгги, ингилаб ишинә көмәк едә биләрләр.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Коммунист партијасынын манифести, сәһ. 37.
[2] Јенә орада, сәһ. 39.

Маркс вә Енкелс «Коммунист партијасынын манифести»ндә тарихдә мә'лум олан бүтүн синифләр ичәрисиндә ән ингилабчы синфин — фәһлә синфинин үмумдүнја-тарихи ролу һаггындакы мүддәаны кениш шәкилдә әсасландырдылар. Башга мәзлум синифләр тәбәгәләшиб парчаландыглары һалда, капиталист мүәссисәләриндә топланмыш олан, арасы кәсилмәдән јүксәлән пролетариат мәһз өз вәзијјәти үзүндән бүтүн муздлу көләлик системинин зәһмли вә барышмаз дүшмәни кими мејдана чыхыр. Онун бинәсиблијинин өзү ингилаби амилә чеврилир, ону капитализмә гаршы ардычыл мүбариз едир. «Пролетарларын горунмалы олан һеч бир шеји јохдур, онлар индијә гәдәр хүсуси мүлкијјәти горујан вә тә'мин едән һәр шеји дағытмалыдырлар».[1] Ејни заманда фәһлә синфи капитализмә гаршы мүбаризәни һеч дә јалныз өз азадлығы наминә апармыр. О өз хиласкарлыг вәзифәсини бүтүн мәзлумларын хејринә, бүтүн зәһмәткеш бәшәријјәтин хејринә јеринә јетирир, бу бәшәријјәти һәр чүр зүлм вә истисмардан һәмишәлик хилас едир.

«Манифест»дә фәһләләрин буржуазијаја гаршы мүбаризәсинин кечдији мүхтәлиф мәрһәләләр: кортәбии гијамлардан вә машынларын дағыдылмасындан башламыш, өз мәгсәдләрини дәрк едән вә өз гүввәләрини милли мигјасда бирләшдирә билән ингилабчы пролетариатын мүтәшәккил мүгавимәт формаларына гәдәр изләнилмишдир. Буржуа чәмијјәти ичәрисиндә кедән бу аз вә ја чох дәрәчәдә үстүөртүлү вәтәндаш мүһарибәси лабүд сурәтдә буржуазијанын деврилмәсинә вә пролетариат һөкмранлығынын јаранмасына кәтириб чыхаран ачыг ингилаб шәкли алмалыдыр.

Маркс вә Енкелс пролетар ингилабынын әсас ганунаујғунлугларыны ашкара чыхарараг јазырдылар ки, бу ингилабын биринчи аддымы «пролетариатын һаким синфә чеврилмәси, демократија әлдә едилмәсидир».[2] Онлар көстәрирдиләр ки, пролетариат өз сијаси һөкмранлығындан бүтүн капиталы аддым-аддым буржуазијанын әлиндән алмаг, бүтүн истеһсал аләтләрини пролетар дөвләтинин әлиндә мәркәзләшдирмәк, мәһсулдар гүввәләр мәчмусуну мүмкүн гәдәр даһа сүр'әтлә артырмаг үчүн истифадә едәчәкдир ки, бу да синифсиз чәмијјәтә, коммунизм чәмијјәтинә кечмәк имканы јарадачагдыр.

Бу идеја — пролетар диктатурасы, өз тәбиәтинә көрә демократик һакимијјәт олан, халгын бөјүк әксәријјәтинин мәнафејини ифадә едән вә онун јардымына архаланан пролетар һакимијјәти гурулмасы идејасы — «Коммунист партијасынын манифести»нин бүтүн мәзмунунун әсасыны тәшкил етмишдир. Доғрудур, «Манифест»дә һәлә «пролетар диктатурасы» тер-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Коммунист партијасынын манифести, сәһ. 44.
[2] Јенә орада, сәһ. 54.

мини јохдур. Ингилабчы пролетариатын сијаси һөкмранлығы идејасыны Марксын вә Енкелсин белә јығчам вә мүкәммәл бир формул шәклинә салмасы үчүн (1848—1849-чу илләр ингилабынын тәчрүбәси лазым кәлди. Лакин пролетар диктатурасы, пролетар дөвләти анлајышынын өзү «Манифест»дә нәинки ајдын ифадә едилмиш, һабелә елми сурәтдә әсасландырылмышдыр.

Фәһлә синфи тарихдә јеканә синифдир ки, өз һакимијјәтини һеч дә әбәдиләшдирмәјә чан атмыр. О өз сијаси һөкмранлығыны јалныз истисмарчы синифләри ләғв етмәк, үмумијјәтлә синифләрин јашамасы шәраитини мәһв етмәк вә јени, синифсиз чәмијјәтин ичтимаи мүнасибәтләринин гәти гәләбәсини тә'мин етмәк үчүн тәләб олунан мүддәтә гурур.[1]

«Манифест»ин мүәллифләри коммунизм гурулушунун әсас әламәтләрини даһијанә бир узагкөрәнликлә тәсвир етмиш, ејни заманда да көстәрмишләр ки, коммунизм бирдән-бирә дејил, көһнә чәмијјәтин тәдричән јени чәмијјәтә чеврилмәси кедишиндә бәргәрар олачагдыр. «Манифест»дә пролетар дөвләтинин бу чеврилмә үчүн зәмин һазырламалы олан тәдбирләри гејд едилмишдир. Лакин Маркс вә Енкелс бу тәдбирләрә мүстәгил бир әһәмијјәт вермәјәрәк һесаб едирдиләр ки, јени чәмијјәт гуручулуғунун өз практикасы, бунун конкрет шәраити һәмин тәдбирләрдә мүвафиг тәсһиһләр едәчәкдир. Марксизмин баниләри кәләчәк гурулушун фәргләндиричи әламәтләрини о заман јалныз үмуми формада сәчијјәләндирә биләрдиләр.

Маркс вә Енкелс гејд едирдиләр ки, коммунист ингилабы истисмары, сосиал әсарәтин вә бир шәхсин башгасы һесабына түфејли һәјат сүрмәсинин бүтүн нөвләрини һәмишәлик арадан галдырачагдыр. Милли зүлм тамамилә ләғв едиләчәкдир. Мүстәмләкә әсарәти вә ганлы мүһарибәләр һәмишәлик јох олачагдыр.

Маркс вә Енкелс коммунизми мадди истеһсалын әсл тәрәггиси илә, чәмијјәтин бүтүн үзвләринин мадди вә мә'нәви тәләбатыны долғун вә һәртәрәфли өдәмәк үчүн истифадә едилән мәһсулдар гүввәләрин чошғун инкишафы илә әлагәләндирирдиләр. «Буржуа чәмијјәтиндә чанлы әмәк анчаг топланмыш әмәји артырмаг васитәсидир. Коммунизм чәмијјәтиндә топланмыш әмәк анчаг фәһләләрин һәјат просесини кенишләндирмәк, зәнкинләшдирмәк, јүнкүлләшдирмәк васитәсидир»[2]. Әгли әмәклә физики әмәк арасындакы әкслији ләғв етмәк јолларындан бири «тәрбијәни мадди истеһсалла бирләшдирмәк»[3] олачагдыр. Шәһәрлә кәнд арасындакы әкслик тәдричлә мәһв едиләчәкдир. Кәнд әһалиси «кәнд һәјатынын сә-

[1] Бах. *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Коммунист партијасынын манифести, сәһ. 55.
[2] Јенә орада, сәһ. 48.
[3] Јенә орада, сәһ. 55.

фаләтиндән» јахасыны гуртарачагдыр. Гадынларын һүгуг бәрабәрсизлији тамамилә јох олачагдыр.

Маркс вә Енкелс коммунизмдә бүтүн инсан мүнасибәтләрини бүрүјәчәк јүксәк һуманист принсипләри гејд едирдиләр. Шәхсијјәтин әсл азадлығы, шәхси мәнафе илә ичтимаи мәнафејин аһәнкдар вәһдәти бәргәрар олачагдыр. Коммунизм чәмијјәти бәрабәр әмәкчиләрин гардашлыг ассосиасијасындан ибарәт олачаг вә бурада «һәр кәсин азад инкишафы һамынын азад инкишафы үчүн шәртдир».[1] Елми коммунизм чарчыларынын идејалары әсл һуманизмин ән јүксәк тәчәссүмү олду. Маркс вә Енкелс зәһмәткеш бәшәријјәтин әсрләр боју бәсләдикләри арзуларынын, онун зүлмдән хилас олмаг, азадлыг, бәрабәрлик, гардашлыг, сүлһ вә сәадәт сә'јләринин һәјата кечирилмәси үчүн реал јоллар көстәрдиләр.

«Коммунист партијасынын манифести»ни јараданларын бөјүк хидмәти һәмчинин бунда иди ки, онлар бу әсәрдә фәһлә синфинин тәшкилатчысы вә рәһбәри олмаг е'тибарилә пролетар партијасы һаггында тә'лимин әсасларыны вердиләр. Онлар гејд едирдиләр ки, белә бир партија јарадылмасы сијаси һакимијјәти пролетариатын әлә алмасы вә чәмијјәтин јенидән гурулмасы үчүн зәрури шәртдир.

Маркс вә Енкелс пролетариатын габагчыл дәстәси олмаг е'тибары илә Коммунист Партијасынын авангард ролуну бу сөзләрлә ифадә етмишдиләр: «Демәли, коммунистләр практикада бүтүн өлкәләрин фәһлә партијаларынын һәмишә ирәлијә сөвг едән ән гәтијјәтли һиссәсидир, нәзәри чәһәтдән исә пролетариатын галан күтләсинә нисбәтән онларын үстүнлүјү пролетар һәрәкатынын шәраитини, кедишини вә үмуми нәтичәләрини баша дүшмәләриндәдир»[2].

«Манифест»дә пролетариатын ингилабчы партијасынын тактикасынын әсаслары верилмишди. Бу заман Маркс вә Енкелс универсал ресептләр ујдурмурдулар. Онлар коммунистләр үчүн бир шаблон үзрә дејил, тарихи шәраитә ујғун сурәтдә һәрәкәт етмәјин зәрури олдуғуну гејд едирдиләр. Лакин онлар көстәрирдиләр ки, партија конкрет сијасәт һазырлајаркән јерли хүсусијјәтләрдән асылы олмајараг, ејни дәрәчәдә мәчбури олан үмуми тактика принсипләрини дә нәзәрә алмалыдыр, бу исә фәһлә синфинин ән јахын мәгсәдләрини онун сон мәгсәдләринә табе етмәк, пролетариатын бејнәлмиләл вәзифәләри илә милли вәзифәләринин бирлијинә әмәл етмәк, мүхтәлиф ингилаби вә мүтәрәгги чәрәјанлара көмәк көстәрмәк, һәм дә бу заман өз мүттәфигләринин хам хәјалларына тәнгиди јанашмаг бачарығындан ибарәтдир.

Маркс вә Енкелс коммунист һәрәкатынын бејнәлхалг ха-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Коммунист партијасынын манифести, сәһ. 55.
[2] Јенә орада, сәһ. 46.

рактери һаггындакы мүддәаны вә бурадан ирәли кәлән пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләрини әсасландырдылар. «Манифест»ин мүәллифләри мүхтәлиф өлкәләрин пролетариатынын бахышлары вә фәалијјәтинин бирлији, бејнәлхалг пролетар һәмрә'јлији јарадылмасынын чох бөјүк әһәмијјәти олдуғуну гејд етдиләр. «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!» шүары кими бөјүк бир шүарла онлар бүтүн дүнја фәһләләринин синфи мәнафе вә мәгсәдләринин бирлијини парлаг ифадә етдиләр.

«Манифест»дә Маркс вә Енкелс коммунист һәрәкаты иштиракчыларына инсанын өз әмәји илә әлдә етдији шәхси мүлкијјәти мәһв етмәк, шәхсијјәт азадлығыны һечә ендирмәк, вәтәни, аиләни, тәһсили вә и. а. арадан галдырмаг кими мә'насыз нијјәтләр иснад верән буржуа бөһтанчыларыны өлдүрүчү истеһза илә дәф етдиләр. Маркс вә Енкелс көстәрдиләр ки, буржуазијанын идеологлары коммунистләри мәһз буржуа чәмијјәтинин өзүнүн ән чох күнаһкар олдуғу шејдә иттиһам едирләр, һалбуки буржуа чәмијјәти өзү кәндлинин вә сәнәткарын хырда мүлкијјәтини хәрабәлијә чевирир, фәһләни машынын садә бир әлавәси вәзијјәтинә ендирир, ону авамлыға мәһкум едиб, тәһсили варлыларын имтијазына чевирир, никаһын мүгәддәслији һаггында ријакар ибарәләрлә рәсми вә гејри-рәсми фаһишәлији пәрдәләјир.

Коммунистләрин вәтәни ләғв етмәк нијјәтиндә олмасы иттиһамындан бәһс едәрәк Маркс вә Енкелс јазырдылар: «Фәһләләрин вәтәни јохдур. Фәһләләрин олмајан бир шејини онларын әлиндән алмаг да олмаз».[1] Бу мүддәа «вәтән мүдафиәси» кими сахта бир бәһанә илә башга халглары әсарәт алтына алмаға вә гарәт етмәјә чан атан буржуазијанын шовинизминә пролетариатын дүшмән олдуғуну көстәрир. Бу мүддәа һәмчинин мүхтәлиф өлкәләрдә јашајан фәһләләрин талејинин бејнәлмиләл үмумилијини, мәзлум милләтләри әсарәт алтында сахлајан «өз» буржуазијасынын әксинә олараг һәмин милләтләрин зәһмәткешләри илә һәмрә'јлијини ифадә едир.

Бу мүддәа буржуа вәтәнинә пролетариатын мүнасибәтинин анчаг бир тәрәфини әкс етдирир. «Манифест»дә башга ифадәләр дә вардыр ки, бунлар да милли нигилизмин Маркса вә Енкелсә нә гәдәр јабанчы олдуғуну көстәрир. Маркс вә Енкелс гејд едирдиләр ки, фәһлә синфинин мүбаризәси, ән әввәл, милли зәминдә кенишләнир, һәр бир өлкәдә фәһлә синфи милләтин бүтүн тәрәггипәрвәр гүввәләрини өз әтрафында топлајыб, өз буржуазијасынын һөкмранлығына сон гојмалыдыр. Фәһлә синфинин гәләбәси нәтичәсиндә зәһмәткешләр әсл вәтән әлдә едирләр. Һәр бир милли мәһдудлуға вә милли ловғалыға јабанчы олан пролетариатын дүзкүн анлашылан милли мәна-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Коммунист партијасынын манифести, сәһ. 52.

фәји онун бејнәлмиләл мәнафејинә ујғун кәлир, пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләринә тамамилә мүвафигдир.

«Коммунист партијасынын манифести»ндә, сосиализм бајрагы алтында чыхыш едән мүхтәлиф гејри-пролетар идеоложи ҹәрәјанларынын характеристикасына хүсуси диггәт јетирилмишдир. Бурада феодал, христиан сосиализминин, һәмчинин хырда буржуа сосиализминин вә онун алман нөвү олан «һәгиги сосиализмин» синфи маһијјәти вә мүртәҹе истигамәти дәриндән ашкара чыхарылмышдыр. Маркс вә Енкелс буржуа сосиализми вә ја мүһафизәкар сосиализм анлајышы алтында бирләшдирдикләри реформист мәзмунлу ҹәрәјанлары чох зәрәрли вә тәһлүкәли һесаб едирдиләр, һәм дә хырда буржуа сосиологу Прудонун реформист бахышлары системини дә бураја аид едирдиләр.

«Манифест»дә елми коммунизмин сәләфләри олан бөјүк утопик сосиалистләрдән Сен-Симона, Фурјејә, Оуенә лајигли гијмәт верилир. Бу мүтәфәккирләр өз әсәрләриндә капитализмин тәнгиди вә фәһлә синфинин маарифләндирилмәси үчүн гијмәтли материал вермишләр. Лакин пролетариатын синфи мүбаризәси инкишаф етдикҹә вә елми коммунизм идејалары формалашдыгҹа, утопик сосиализм һәјатдан кет-кедә даһа чох ајры дүшүр вә әмәли мә'насыны итирирди. Утопик сосиалистләрин тә'лиминин зәиф тәрәфләриндән бир еһкамчы кими јапышан тәглидчиләр мүртәҹе тәригәтләр дәрәҹәсинә ендиләр.

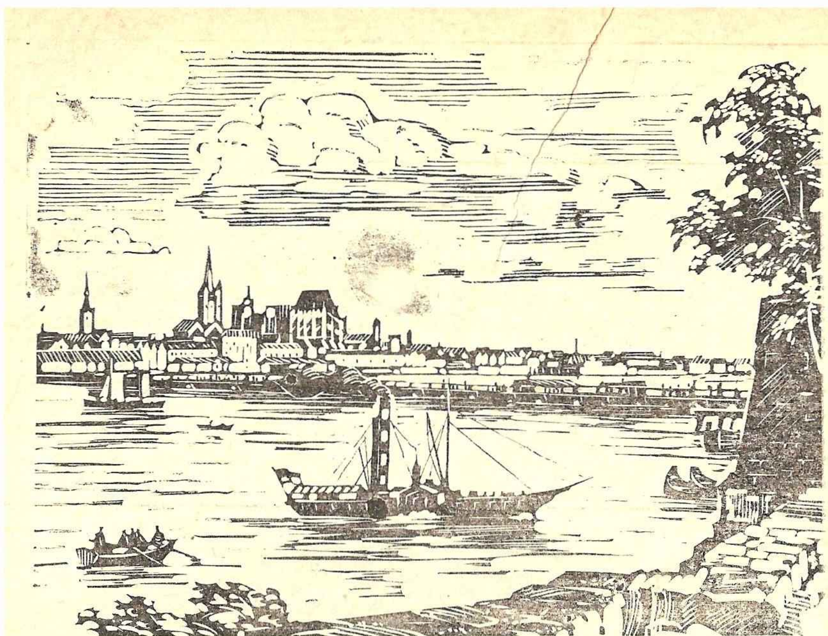
«Коммунист партијасынын манифести» бу аловлу сөзләрлә битир:

«Гој һаким синифләр Коммунист Ингилабы гаршысында ләрзәјә дүшсүнләр. Пролетарлар бу ингилабда өз зәнҹирләриндән башга һеч бир шеј итирмәјәҹәкләр. Газанаҹаглары исә бүтүн дүнја олаҹагдыр.

БҮТҮН ӨЛКӘЛӘРИН ПРОЛЕТАРЛАРЫ, БИРЛӘШИН!»[1]

Бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын тарихдә бу илк програмынын јарадылмасы Марксын вә Енкелсин бөјүк елми рәшадәти олду. «Коммунист партијасынын манифести»нин мејдана кәлмәси сајәсиндә марксизм өз башлыҹа ҹәһәтләри формалашмыш олан бүтөв ингилаби дүнјакөрүшү кими мејдана чыхды. Сосиализми утопијадан елмә чевирмәкдә һәлледиҹи аддым атылды. Һәм ингилаби нәзәријјәнин даһа да инкишаф етмәси үчүн, һәм дә онун ингилаби мүбаризә практикасында һәјата кечирилмәси үчүн јени-јени үфүгләр ачылды.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Коммунист партијасынын манифести, сәһ. 69.

Бешинҹи фәсил

1848—1849-чу ИЛЛӘР ИНГИЛАБЛАРЫ ДӨВРҮНДӘ

Һәр ики ингилаби ил, 1848—1849-чу илләр әрзиндә коммунистләр иттифагы ики дәфә сынагдан чыхды: әввәлән, онун үзвләри һәр јердә һәрәкатда гызғын иштирак етдиләр, онлар мәтбуатда да, баррикадаларда да, дөјүш мејданларында да јеканә гәти ингилабчы синиф олан пролетариатын илк сыраларында дурурдулар. Сонра, Иттифаг бу мә'нада да сынагдан чыхды ки, онун һәрәкат һаггындакы бахышлары... јеканә дүзкүн бахышлар олду...

Карл Маркс вә Фридрих Енкелс

Авропада ингилабларын башланмасы. Марксын Брүсселдән сүркүн едилмәси

1848-чи ил февралын 22—24-дә франсыз халгы «банкирләр кралы» Луи-Филиппи девирди вә республика е'лан етди. Мартын 13-дә Австријанын пајтахты Вјанада, мартын 18-дә Пруссијанын пајтахты Берлиндә үсјан олду. Халг күтләләринин тәзјиги алтында Меттернихин полис идарә үсулу

јыхылды, Австрија императору конститусија вә'д етмәјә мәчбур олду. Пруссијада буржуа мүхалифәтинин лидерләриндән тәшкил едилән һөкумәт һакимијјәт башына кәлди. Вјанада вә Берлиндә халгын гәләбәси дикәр алман дөвләтләриндә дә ингилаби һәрәкаты күчләндирди.

Мартын 18—22-дә гәһрәманчасына дөјүшләр нәтичәсиндә Милан халгы Радетскинин Австрија ордусуну говду. Венесијанын, Пјемонтун, Романын халг күтләләри мүбаризәјә галхдылар. Авропада јајылан ингилаби ахын гәрбдә буржуа аристократ Инкилтәрәсинин вә шәргдә тәһкимчи Русијанын сәрһәдләринә кет-кедә даһа чох јахынлашырды.

1848—1849-чу илләр ингилабларынын тарихи сәбәбләри, башлыча олараг, инкишаф етмәкдә олан капитализм илә һәлә Авропа өлкәләринин чохунда давам едән мүтләгијјәт-феодал гајдалары арасында кәскинләшән зиддијјәтләр иди. Франсада бу гајдалар һәлә XVIII әсрин ахырларында мәһв едилмишди; бурада јени буржуа-демократик ингилабы капиталист инкишафына буржуазијанын јухары тәбәгәсинин — малијјә аристократијасынын сијаси һөкмранлығынын төрәтдији манеәләр үзүндән баш вермишди. Галан өлкәләрдә ингилабын әсас вәзифәләри мүтләг монархијалары девирмәк, феодал торпаг мүлкијјәтини мәһв етмәк, јаделлиләрин зүлмүндән азад олмаг, ваһид милли дөвләтләр јаратмаг иди.

1848-чи ил ингилаблары өзләринин классик нүмунәси олан Бөјүк Франса буржуа ингилабындан бунунла фәргләнирди ки, һәмин ингилабларын кедишиндә јени синиф — пролетариат кениш сијаси мејдана чыхмышды. Онун ингилаби ролу Франсада хүсусилә парлаг шәкилдә өзүнү көстәрди. Франсыз фәһләләри әлдә силаһла республика јаратдылар вә онун сосиал республика е'лан олунмасыны тәләб етдиләр. Фәһлә синфи Вјанада вә Берлиндә кедән баррикада дөјүшләриндә дә һәлледичи рол ојнады, һәрчәнд бурада о, өз франсыз гардашларындан фәргли олараг, дәрһал өзүнүн сијаси вә сосиал тәләбләрини ирәли сүрә билмәди.

Капитализм чәмијјәтинин ики әсас синфи арасындакы зиддијјәтләр капитализмин метрополијасында — Инкилтәрәдә хүсусилә инкишаф етмиш форма алмышды. Бу зиддијјәтләр Авропанын башга өлкәләриндә дә бу вә ја дикәр дәрәчәдә өзүнү көстәрирди. Белә ки, ингилаби дөјүшләрдә гүввәләрин јерләшмәси барәсиндә «Deutsche-Brüsseler-Zeitung» сәһифәләриндә Маркс вә Енкелс тәрәфиндән ирәличәдән сөјләнилән белә бир фикир артыг 1848-чи ил ингилабларынын лап әввәлиндә тәсдиг олунду: «Һәр јердә буржуанын архасында пролетариат дурур...»[1]

Маркс Франсада феврал ингилабы вә онун башга өлкәләр-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 469.

дә доғурдуғу экс-сәда барәсиндәки илк хәбәрләри чох бөјүк бир севинчлә гаршылады. Ингилаб дөврләрини Маркс үмумдүнја тарихиндә ән мүһүм, һәлледичи анлар кими гијмәтләндирирди, чүнки бу заман халг күтләләри ирәлијә доғру әзәмәтли бир сычрајыш едиб, бәшәријјәтин мүтәрәгги инкишафы јолу үзәриндәки манеәләри дағыдыб атыр.

Франсадакы һадисәләр дәрһал Белчикада да өзүнү көстәрди, бурада республика е'лан едилмәси уғрунда һәрәкат кенишләнди. Лакин халг күтләләринә мүтәшәккиллик вә рәһбәрлик чатышмырды. Маркс бу нөгсанлары Коммунистләр иттифагынын ичмалары, Алман фәһлә чәмијјәти, Брүссел демократлар ассосиасијасы васитәси илә арадан галдырмаға чалышырды. Ассосиасија комитәси февралын 27-дәки ичласында кениш тәшвигат апармағы вә буржуа мүлки гвардијасындан башга, фәһләләрин вә сәнәткарларын да дахил олачағы силаһлы гүввәләр јарадылмасыны бәләдијјә идарәсиндән тәләб етмәји гәрара алды. Ејни заманда Демократлар ассосиасијасы өзү фәһләләри силаһландырмаға башлады. Бундан чәми ики һәфтә әввәл атасындан галмыш мирасдан өз пајыны алмыш олан Маркс силаһ алмаға хејли мәбләғ ајырды.

Марксын тә'сири алтында Демократлар ассосиасијасы мүхтәлиф өлкәләрин демократлары илә пролетар ингилабчылары арасында фәалијјәт бирлији јаратмаг үчүн бир сыра аддымлар атды. Февралын 28-дә Демократлар ассосиасијасы Комитәси Франса мүвәггәти һөкумәтинә тәбрик көндәрди вә «Northern Star»ын редакторуна, «Гардаш демократлар» чәмијјәтинин катиби Һарнијә мәктубла мүрачиәт етди. Бу мәктубда үмид едилдији билдирилирди ки, тезликлә чартистләр Халг хартијасыны өлкәнин ганунларындан биринә чевирмәјә наил ола биләчәкләр.

Тале Марксы һараја атса да, о, халг күтләләринин мүбаризәсиндән кәнарда галмырды, бүтүн билијини, вар гүввәсини бу мүбаризәјә һәср едирди. Бунунла да о, тәкчә Белчикада дејил, Инкилтәрәдә вә Франсада да бир чох демократлар вә сосиалистләр арасында бөјүк һөрмәт газанмышды. Мартын 1-дә мүвәггәти һөкумәтин үзвү Фердинан Флокон она франсыз халгы адындан мәктуб көндәрмишди. Бу мәктубда дејилирди: «Истибдад Сизи говмушдур, азад Франса јенидән өз гапыларыны Сизин үзүнүзә ачыр...».[1]

Бу дә'вәт ингилаби мүбаризә мәркәзинә чан атан Марксын арзусуна ән чох ујғун кәлирди. Демократлара, биринчи нөвбәдә, әчнәбиләрә гаршы чәза тәдбирләринә әл атан Белчика һөкумәти Марксын Парисә көчмәсини сүр'әтләндирди. Мартын 3-дә ахшам саат 5-дә Маркса белә бир әмр чатдырылды ки, о, 24 саат әрзиндә Белчиканы тәрк етсин.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 14-чү чилд, сәһ. 684.

Бундан аз әввәл Маркс Лондондан Коммунистләр иттифагы Мәркәзи комитәсинин өз сәлаһијјәтини Брүссел маһал комитәсинә вермәси һаггында гәрарыны алмышды. Шаппер, Бауер, Молл вә МК-нын дикәр үзвләри гитәјә кетмәјә һазырлашараг белә һесаб едирдиләр ки, башланмыш олан ингилаб дөврүндә билаваситә рәһбәрлик Иттифагын әсл башчысы олан Марксын әлиндә олмалыдыр. Лакин Марксын сүркүн едилмәси һаггындакы әмр, В. Волфун вә Иттифагын бир сыра башга рәһбәр хадимләринин һәбс едилмәси илә әлагәдар олараг Брүсселдә әлверишсиз бир вәзијјәт јаранырды. Буна көрә дә Маркс јеничә дүзәлдилән Брүссел МК-сыны Брүсселдән кетмәздән әввәл өз мәнзилиндә топлады. Бу ичласда Мәркәзи комитәнин игамәткаһынын Парисә көчүрмәк вә орада јени МК тәшкил етмәји Маркса тапшырмаг гәрара алынды. Бундан сонра Брүссел комитәси өзүнү бурахылмыш е'лан етди.

Бу гәрары гәбул едән беш нәфәр һәлә чыхыб кетмәмишкән мәнзилә полисләр сохулдулар, ахтарыш апардылар вә Марксы сәнәдләринин олмамасы кими јалан бир бәһанә илә һәбсә алдылар. Һәбсә алынаркән онунла кобуд рәфтар етдиләр, сонра да ону һәбсхана камерасына салдылар.

Тәшвишә дүшән Женни Белчика коммунисти Жигонун мүшајиәти илә полис идарәсинә кәлиб әринин талејини өјрәнмәк истәди, лакин орада онларын һәр икисини дә һәбсә алдылар. Һәбс едиләнләрин јанында паспорт олмадығына көрә, онлара гаршы сәрсәрилик иттиһамы ирәли сүрүлдү! Лакин бу иттиһамын ачыгча мә'насыз олмасы мәһкәмә мүстәнтигини ертәси күн онлары азад етмәјә мәчбур етди.

Белчика полисинин өзбашыналығына гаршы чохлу е'тираз ону, Марксы да һәбсханадан бурахмаға мәчбур етди. Маркс өлкәдән кетмәк үчүн она верилмиш 24 саатлыг мөһләт баша чатдыгдан сонра азад едилмишди. Маркс вә онун аиләси һәтта ән зәрури шејләри дә көтүрмәјә имкан тапмајыб Брүссели тәрк етмәјә мәчбур олдулар.

Марксын «Rèforme» гәзетинә бәјанатында вә Енкелсин «Northern Star» редаксијасына мәктубунда Маркс вә онун арвады барәсиндә «нүмунәви конститусијалы өлкә»нин һаким даирәләринин әл атдығы ијрәнч үсуллар ифша едилди. Мәтбуатдакы е'тиразлар вә парламентдәки сорғулар һөкумәти Маркса диван тутмагда билаваситә мүгәссир оланларын гуллугдан азад едилмәси һаггында бәјанат вермәјә мәчбур етди.

Маркс Парисдә. «Ингилаб ихрачы» планларына гаршы мүбаризә

Маркс Парисә кәлән кими Коммунистләр иттифагынын јени Мәркәзи комитәсини јаратмаға киришди. Тезликлә о, һәлә Брүсселдә галан Енкелсә хәбәр верә билди ки, јени МК тәшкил едилмиш, сәдрлијә Маркс, катиблијә Шаппер, комитәнин үзвлүјүнә исә Валлау, Волф, Молл, Бауер вә Ен-

келс сечилмишләр. Маркс өз достуну Парисә кәлмәјә тәләсдирирди.

Бу заман Парисдә олан әчнәбиләр — алманлар, полјаклар, белчикалылар, ирландијалылар, испанлар — арасында силаһлы лекионлар јаратмаг идејасы чох мәшһурлашмышды, онлар бу лекионлар васитәси илә өз вәтәнләрини азад етмәји, орада республика бајрағыны учалтмағы нәзәрдә тутурдулар. Парисдә тә'сис олунмуш Демократлар чәмијјәтинә башчылыг едән мәшһур шаир Һервег вә «Deutsche-Brüsseler-Zeitung»ун кечмиш редактору Борнштедт сәрһәд боју алман дөвләтләриндән биринин әразисинә рејд тәшкил етмәк үчүн алман лекиону јарадылмасынын тәшәббүсчүсү кими чыхыш етдиләр.

Ингилаби ишә чан атан алман мүһачирләри арасында Һервегин вә Борнштедтин тәшвигаты әввәлләр хејли мүвәффәгијјәт газанды. Маркс кәлмәздән әввәл Демократлар чәмијјәти комитәсинә сечилмиш Вејерт дә онун фәалијјәти һаггында мүсбәт фикир сөјләјирди. Мартын 6-да алман демократларынын митингиндә чыхыш едән Карл Шаппер дә силаһлы лекион јарадылмасына тәрәфдар олмушду. Тезликлә Маркс онлары, һабелә пролетар мүһачирләринин бир сыра башга нүмајәндәләрини бу нијјәтин мә'насыз вә зәрәрли олдуғуна инандыра билди. Бунун тәшәббүсчүләриндән бири олан Борнштедт исә мартын 16-да Коммунистләр иттифагындан харич едилди.

Маркс вә тезликлә Парисә кәлән Енкелс «ингилаб ихрачы» кими авантүрист идејанын тамамилә јанлыш олдуғуну фәһләләрә изаһ етмәјә чалышырдылар. Сонралар Енкелс беләхатырлајырды: «Биз ән гәти сурәтдә бу ингилаб ојунуна гаршы чыхдыг. Алманијада о заман баш верән һәјәчанын гызғын бир чағында ораја сохулуб она харичдән зорла ингилабы гәбул етдирмәк Алманијанын өзүндә ингилаб ишини позмаг, һөкумәтләри мөһкәмләтмәк, лекиончуларын өзләрини исә... силаһсыз һалда алман гошунларына тәслим етмәк демәк иди».[1]

Демократлар чәмијјәтинин әксинә олараг, Марксын тәшәббүсү илә Алман фәһләләринин ачыг Клубу тә'сис едилди. Мартын 9-да Коммунистләр иттифагынын дөрд Парис ичмасынын бирләшмиш ичласында һәмин Клубун Маркс тәрәфиндән тәгдим едилән низамнамәсинин лајиһәси тәсдиг олунду. Клубун Сен-Дени күчәсиндәки Пикар гәһвәханасында кечирилән јығынчагларында Маркс, Енкелс вә онларын тәрәфдарлары фәһләләри лекиона дахил олмамаға, тәк-тәк вәтәнә гајытмаға инандырырдылар. Маркс Франсадакы ингилабын характерини вә перспективләрини өз динләјичиләринә изаһ едирди. Јығынчаглардан бириндә о өз бөјүк мә'рузәсиндә сүбут едирди ки, феврал ингилабы һәрәкатын анчаг башланғычыдыр, тезликлә франсыз пролетариаты илә буржуазија ара-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 21-чи чилд, сәһ. 226.

сында ачыг мүбаризә кенишләнәчәк вә Авропа ингилаблары-нын талеји хејли дәрәчәдә бу мүбаризәдән асылы олачагдыр. Алман фәһләләрини пролетар бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијә едән Маркс онлардан Парисдә галанларына франсыз пролетариатынын гаршыдакы мүбаризәсиндә иштирак етмәјә һазырлашмағы мәсләһәт көрүрдү. О, фәһләләри Авропанын башга өлкәләриндәки ингилаби һадисәләрлә дә таныш едирди. Лакин Маркс вә Енкелс башлыча диггәти алман дөвләтләриндә башламыш олан ингилабын характерини вә хүсусијјәтләрини изаһ етмәјә верирдиләр.

«Алманијада Коммунист партијасынын тәләбләри»

Марксын вә Енкелсин гаршысында коммунистләрин сијаси платформасыны, стратекија вә тактикасыны мүәјјән етмәк, халг күтләләринин ингилаби мүбаризәси үчүн јол көстәрән бир сап ола биләчәк башлыча тәләбләри ифадә етмәк кими тә'хирәсалынмаз бир вәзифә дурду.

Коммунистләрин тактикасынын үмуми нәзәри әсаслары «Коммунист партијасынын манифести»ндә верилмишди. Инди Франсадакы феврал ингилабынын, Вјанада вә Берлиндәки март һадисәләринин кәтирдији јенилији әсас тутуб һәмин әсаслары конкретләшдирмәк лазым кәлирди. Март ингилабындан сонракы лап илк күнләр көстәрди ки, һакимијјәт башына кәлән, күтләләрин, хүсусилә Франса фәһлә синфинин ингилаби фәаллығындан горхуја дүшән либерал буржуазија иртича гүввәләри илә горхагчасына компромисә кирмәјә мејл көстәрирди. Милләтин анчаг даһа тәрәггипәрвәр, демократик гүввәләри буржуа-демократик ингилабыны баша чатдыра биләрдиләр.

Маркс вә Енкелс сијаси вә игтисади чәһәтдән парчаланмыш өлкәнин милли мигјасда бирләшдирилмәсини Алманијада ингилабын башлыча мәсәләси һесаб едирдиләр. Онларын һазырладыглары «Алманијада Коммунист партијасынын тәләбләри»ндә пролетариатын бүтүн алман халгынын мәнафејинә ујғун кәлән милли програмы ифадә олунмушду. «Тәләбләр»ин әсас тәшкил едән биринчи бәндиндә дејилирди: «Бүтүн Алманија ваһид, бөлүнмәз республика е'лан едилир».[1] Јалныз белә бир республика гурулдугда, о заманкы тарихи шәраитдә Алманијанын бирләшмәсинә мане олан амилләри — Пруссија илә Австријанын рәгабәтини, чохлу сүлаләләри, әјаләт мәһдудлуғуну арадан галдырмаг, алман милләтинин формалашмасыны баша чатдырмаг вә фәһлә синфинин милли мигјасда бирләшмәси үчүн кениш мејдан јаратмаг оларды.

Алманијанын бирлији уғрунда мүбаризәни Маркс вә Енкелс демократија уғрунда мүбаризә илә үзви сурәтдә әлагә-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри 5-чи чилд, сәһ. 1.

ләндирирдиләр. Онлар бүтүн сијаси гурулушун демократик шәкилдә дәјишдирилмәсинә јөнәлдилән бир сыра тәләбләр ирәли сүрдүләр, бу тәләбләр исә ашағыдакылардан ибарәт иди: 21 јашына чатан кишиләр үчүн үмуми сечки һүгугу, парламент депутатларына мааш верилмәси, бүтүн халгын силаһландырылмасы, мәһкәмәдә ишләрә пулсуз бахылмасы, килсәнин дөвләтдән тамамилә ајрылмасы, үмуми вә пулсуз халг маарифи. Хырда буржуа демократларынын әксинә олараг, Маркс вә Енкелс бу үмумдемократик тәләбләрә ингилабын сон мәгсәди кими дејил, сонра пролетариатын социализм уғрунда мүбаризәси үчүн әлверишли шәраит јарадан сијаси тәдбирләр кими бахырдылар. Марксын вә Енкелсин фикринчә, демократија уғрунда мүбаризә социализм уғрунда мүбаризәнин тәркиб һиссәси иди.

Ингилабын ән мүһүм вәзифәси задәканларын јалныз сијаси һөкмранлығыны дејил, онун игтисади әсасы олан мүлкәдар торпаг саһиблијини дә ләғв етмәк иди. Буна көрә «Тәләбләр»дә коммунистләрин аграр програмы ифадә едилмишди. Бурада әвәзи өдәнилмәдән бијарын, төјчүнүн, әшәрин вә башга феодал мүкәлләфијјәтләринин ләғв едилмәси, һабелә тахттача мәхсус торпаг мүлкләринин вә башга феодал маликанәләринин, бүтүн мә'дәнләрин, шахталарын вә и. а. дөвләтин мүлкијјәтинә верилмәси тәләбләри ирәли сүрүлмүшдү. Миллиләшдирилмиш торпагларда әкинчилик кәләчәкдә ири мигјасда вә ән мүасир елми үсулларла бүтүн чәмијјәтин хејринә апарылмалы иди. Феодализмин бүтүн галыгларынын әсаслы сурәтдә мәһв едилмәсиндән башга, кәндлиләри — хырда мүлкијјәтчиләри вә ичарәдарлары капиталистчәсинә истисмар етмәк имканларынын да мәһдудлашдырылмасы нәзәрдә тутулурду. Кәндли торпаглары үзәриндәки һипотекләри демократик дөвләтин мүлкијјәти е'лан етмәк тәклиф едилирди вә бу һипотекләр үзрә верилән фаизләр дә дөвләтин әлинә кечирди; торпаг рентасы вә ја ичарә һаггы да дөвләтә верилмәли иди.

Алманија ингилабында һеч бир партија аграр мәсәләсиндә белә әсаслы бир програм ирәли сүрмәмишди. Бурада, һәмчинин «Тәләбләр»ин бир сыра башга бәндләриндә дә нәзәрдә тутулан тәдбирләр нәинки буржуа-демократик ингилабынын «сон сөзү», һәмчинин социализмә доғру атылан бир аддым олмалы иди. Феодал маликанәләринин, шахталарын, һипотекләрин вә торпаг рентасынын миллиләшдирилмәсиндән башга, бүтүн хүсуси банкларын дөвләт банкы илә әвәз едилмәси, дәмир јолларын, кәмиләрин, почтун миллиләшдирилмәси, вәрәсәлик һүгугунун мәһдудлашдырылмасы, јүксәк мүтәрәгги веркиләр гојулмасы вә истеһлак шејләри үзәриндәки веркиләрин ләғв едилмәси, милли е'малатханалар тә'сис олунмасы, бүтүн фәһләләрин дөвләт тәрәфиндән ишлә тә'мин едилмәси вә ишләјә билмәјәнләрә јардым көстәрилмәси бу кечид тәдбирлә-

ринә аид иди. Бүтүн бунлар сонралар пролетар ингилабына, бу ингилабын башлыча мәгсәдинин һәјата кечирилмәсини — буржуа хүсуси мүлкиjјәтини ләғв етмәјә кечмәји асанлашдырмалы иди. Маркс вә Енкелс һесаб едирдиләр ки, бу мәгсәд фасиләсиз ингилаб, онун јүксәлән хәтт үзрә инкишафы просесиндә әлдә едилә биләр.

Ингилаби мүбаризә кедишиндә «Тәләбләр»ин һәјата кечирилмәсинә наил олмаға гадир ичтимаи гүввәни Маркс вә Енкелс пролетариатда вә онун ән јахын мүттәфигләри олан хырда буржуазијада вә хырда кәндлиләрдә көрүрдүләр. Нәзәрдә тутулан програмын һәјата кечирилмәси үчүн нә кими бир тарихи мүддәт лазым кәлмәси нәинки Алманијанын өзүндә синфи гүввәләрин нисбәтиндән, һабелә ән чох инкишаф етмиш өлкәләрдә — Франсада вә Инкилтәрәдә ингилаби мүбаризәнин кедишиндән асылы иди.

«Алманијада Коммунист партијасынын тәләбләри» буржуа-демократик ингилабында пролетариатын илк конкрет програмы иди. Бу «Тәләбләр» мартын ахырларында Парисдә вәрәгә шәклиндә чап едилмиш вә апрелин әввәлләриндә Алманијада бир сыра гәзетләрдә верилмишди. «Коммунист партијасынын манифести» илә бирликдә Мәркәзи комитәнин бу чох мүһүм сәнәди Коммунистләр иттифагынын Алманијаја кедән үзвләринә бир көстәриш кими тәгдим едилирди.

Иттифагын Мәркәзи комитәси Алманијаја 300—400 фәһләни тәк-тәк көндәрә билди. Апрелин әввәлләриндә Маркс вә Енкелс Алманија ингилабында билаваситә иштирак етмәк үчүн вәтәнә јола дүшдүләр.

Ингилаби Алманијада фәалијјәтин башланмасы

Маркс вә Енкелс бир нечә күнлүјә Мајнтсда галдылар. Маркс һәлә Парисдә оларкән МК үзвү, мајнтслы Карл Валлауну Алманијада јарадылан фәһлә чәмијјәтләринин фәалијјәтини мәркәзләшдирмәк үчүн илк чәһдләр көстәрмәкдән өтрү бураја көндәрмишди.

Бу мүһүм вәзифә чох чәтин иди. Сәнаје чәһәтдән инкишаф етмиш пајтахтлар фәһлә һәрәкатынын тәбии мәркәзләри олдуғу Инкилтәрәдән вә Франсадан фәргли олараг, Алманијада фәһлә һәрәкаты мүхтәлиф дөвләтләр, әјаләтләр, ајры-ајры сәнаје рајонлары үзрә парчаланмышды. Фәһлә синфи ичәрисиндә сәнәткарлар үстүнлүк тәшкил едирдиләр. Онлардан бир чоху сех гајдаларыны капиталист рәгабәтинә гаршы бир әлач һесаб едиб, бу гајдаларын тамамилә бәрпа олунмасыны арзу едирди. Маркс вә онун тәрәфдарлары артыг инкилис вә франсыз фәһләләринин кечмиш олдуглары мәктәби алман фәһләләринин сүр'әтлә, ингилаби гајдада кечмәсинә көмәк етмәјә вә алман пролетариатыны онун гаршысына тарихин гојдуғу вәзифәләр сәвијјәсинә јүксәлтмәјә чалышырдылар.

Һәлә Марксын вә Енкелсин кәлмәсиндән әввәл, апрелин 5-дә Мајнтсда Фәһлә маариф иттифагы адындан онун сәдри Валлау вә катиби Клусс тәрәфиндән имзаланмыш «Алманијанын бүтүн фәһләләринә»[1] чағырышы тәртиб едилмишди. Бу сәнәд пролетариатын истәр игтисади, истәрсә сијаси мәнафејини мүдафиә етмәк үчүн бүтүн Алманијада фәһлә иттифаглары јаратмаға, һабелә бу иттифаглар арасында әлагә дүзәлдиб, конфранс чағырылана гәдәр Мајнтсы бу иттифагларын мүвәггәти мәркәзи сечмәјә чағырырды, онларын рәһбәр органынын јерини исә һәмин конфранс гәти мүәјјән етмәли иди. Маркс вә Енкелс Мајнтсда галаркән Валлау вә Клусс илә бирликдә фәһлә чәмијјәтләрини бирләшдирмәк үчүн кәләчәк фәалијјәтин планыны мүзакирә етдиләр.

Беләликлә, ингилабын лап башланғычындан е'тибарән Маркс алман пролетариатынын күтләви сијаси тәшкилатыны, мүәјјән мә'нада чартист партијасы типли бир тәшкилат јаратмаг үчүн аддымлар атмышды. Марксын фикринчә, Коммунистләр иттифагы бу тәшкилатын өзәји, идеја-сијаси мәркәзи олмалы иди.

Алман пролетариатынын бирләшмәси вә онун синфи шүурунун јүксәлдилмәси ишиндә Маркс Көлндә нәшр етмәји нәзәрдә тутдуғу ингилаби мәтбуат органынын биринчи дәрәчәли рол ојнајачағы фикриндә иди.

Бүрократик вә мешшан Пруссија пајтахтындан фәргли олараг Көлн габагчыл Рејн әјаләтинин мәркәзи иди, бурада артыг ири сәнаје вар иди вә пролетариат кадрлары формалашырды. Бурада мәтбуат үчүн Пруссија ганунверичилијинә нисбәтән хејли бөјүк мејдан верән «Наполеон мәчәлләси» гүввәдә иди.

Апрелин 11-дә Көлнә кәлән Маркс Көлн макистратына мүрачиәт едиб она вәтәндашлыг һүгуглары верилмәсини хаһиш етди, чүнки 1845-чи илдә о, Пруссија тәбәәлијиндән имтина етмәјә мәчбур олмушду. Макистрат разылыг верди. Маркс өз аиләси илә бирликдә Сесилијенштрассе күчәсиндәки 7 нөмрәли евдә јашамаға башлады.

Гәзетин нәшрини һазырлајаркән Маркс вә Енкелс хејли сијаси чәтинликләри вә тәшкилат чәтинликләрини арадан галдырмалы олдулар. Марксын «Rheinische Zeitung»ун редактору кими мәшһур олмасы, һәмчинин дост вә тәрәфдарларынын јардымы онларын тәшәббүсүнүн мүвәффәгијјәт газанмасына көмәк етди. Јени мәтбуат органынын әввәлки гәзетлә варислик әлагәси олдуғуну, дикәр тәрәфдән дә, нәшр шәраити вә платформа чәһәтдән онун мүһүм фәргини нәзәрә чарпдырмаг үчүн она «Neue Rheinische Zeitung» ады вермәк гәрара алынды.

Һазырлыг ишинин башлыча ағырлығы Марксын үзәринә

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 521—522.

дүшдү. Онун тәшкилатчылыг истеʼдады вә редакторлуг тәчрүбәси сајәсиндә сон дәрәчә гыса мүддәтдә бөјүк күндәлик ингилаби гәзет бурахылмасыны тәʼмин етмәк мүмкүн олду. Мадди чәтинликләр чох бөјүк иди. Һәтта радикал буржуалар да бу гәзетә пул вермәк истәмир, бунун өзләри үчүн кәләчәк дүшмән олачағындан еһтијат едирдиләр. Нәтичәдә Маркс гәзетин нәшринә абунә үзрә топланмыш чох кичик бир сәһм капиталы илә башламалы олду, бунун да анчаг кичик бир һиссәси нағд верилмишди.

Ејни заманда Марксын гаршысына Коммунистләр иттифагына рәһбәрлик саһәсиндә тәʼхирәсалынмаз вәзифәләр чыхды. О һәлә Парисдә оларкән Иттифагын јерли ичмаларыны мөһкәмләтмәк үчүн Валлау, Борн, Вејерт, һәмчинин Волф Алманијаја көндәрилмишдиләр, Волф Мајнтса, Коблентсә, Көлнә, Һанноверә, Берлинә кетмиш вә мүвәггәти олараг өз доғма јурду Силезијада мәскән салмышды. Маркс вә дикәр МК үзвләри Көлнә кәлдикдән сонра өлкәнин мүхтәлиф шәһәрләринә јени нүмајәндәләр көндәрилди. Енкелс Елберфелдә, Барменә, Шаппер — Мајнтса, Һессен — Нассауја вә өз доғма јурду Висбаденә, Дронке — Коблентсә, Франкфурт-Мајна, Мајнтса, Һанауја вә Касселә кетди.

МК елчиләринин вердији хәбәрләр вә јерләрдән алынан мәктублар көстәрирди ки, фәһләләр һәлә өз синфи мәнафеләрини баша дүшмүрдүләр, буржуазијанын вә хырда буржуазијанын тәʼсири алтында идиләр. Феврал вә март ингилабларындан сонра антикоммунист тәблиғаты даһа да күчләнмишди. Бүтүн бунлар Коммунистләр иттифагынын үзвләри сајча аз олан ичмаларынын фәалијјәтини сон дәрәчә чәтинләшдирирди. Һәлә сых бирләшмиш, мөһкәм бир тәшкилат һалына дүшмәјән Коммунистләр иттифагындакы ихтилафлар чәтинликләри дәринләшдирирди.

Готшалкын вә Борнун мөвгеләринә гаршы

Көлн ичмасынын үзвү мәшһур һәким Андреас Готшалк Марксын вә Коммунистләр иттифагы МК-сынын әлејһинә ачыг чыхыш етди. Өзүнүн тәшкил етдији Көлн фәһлә иттифагына башчылыг едән Готшалк өз билдији кими һәрәкәт едирди. Сијаси көрүшләрини тез-тез вә көзләнилмәдән дәјишдирмәк онун үчүн сәчијјәви һал иди. Әввәлчә о өзүнү «демократик монархија» тәрәфдары еʼлан етмишди, лакин аз сонра «фәһлә республикасы» уғрунда мүбаризә апармаг чағырышы илә чыхыш етди. О, буржуа-демократик ингилабынын објектив тарихи вәзифәләринә «һәгиги сосиализм» руһунда биканәлик көстәрирди.

«Фәһлә республикасына» наил олмаг јоллары вә васитәләри мәсәләсиндә дә Готшалк «һәгиги сосиализмә» мејл едирди. О, фәһләләри инандырмаг истәјирди ки, онлар гануни јолла өз мәгсәдләринә наил ола биләрләр. Әмәклә капитал арасын-

дакы зиддијјәтләри изаһ етмәк әвәзиндә Готшалк онлара үмумбәшәри гардашлыг һаггында утопик идејалары тәблиғ едирди. О, коммунизми өз синфи мәзмунундан мәһрум едиб, ону дини-етик мә'нада әсасландырмаға чалышырды.

Готшалкын долашыг нәзәри бахышлары онун јанлыш, тәригәтчи тактика јеритмәсинә кәтириб чыхартды. Бу, үмумалман вә Пруссија Милли мәчлисләринә сечкиләр заманы ашкар шәкилдә мејдана чыхды. Готшалк сечкиләрин бирбаша дејил, ики дәрәчәли олдуғуну әсас көстәрәрәк фәһләләри бу сечкиләри бојкот етмәјә чағырырды. Белә бир мөвге пролетариаты сијаси чәһәтдән тәчрид етмәјә доғру апарырды.

Готшалкын ифрат ингилаби ибарәчилији чох мө'тәдил әмәлләри илә гәрибә шәкилдә бирләширди. Фәһлә иттифагынын фәалијјәти һөкумәтә вә јерли һакимијјәт даирәләринә јығын-јығын петисијалар көндәрилмәсиндә өзүнү көстәрди, һәм дә бу петисијаларда сәнәткарларын сех әһвал-руһијјәсинә вә јанлыш дүшүнчәләринә кениш јер верилирди.

Фәһлә иттифагында Готшалкын артыг илк аддымларыны Маркс вә Коммунистләр иттифагы МК-сы гәти сурәтдә писләди. МК-нын рә'ји илә разылашмајан Готшалк Иттифагдан чыхмаг һаггында әризә верди. 1848-чи ил мајын 11-дә Көлн ичмасынын ичласында Коммунистләр иттифагына мүнасибәти һаггында Марксын вердији суала Готшалк белә чаваб вермишди ки, о, Иттифагын низамнамәсиндә өз шәхси азадлығы үчүн тәһлүкә көрүр. Пролетар тәшкилатынын низамнамә чәрчивәләри хырда буржуа сосиалистинә дар кәлди.

Маркс һесаб едирди ки, Готшалк илә мүнасибәтин кәсилмәси Көлн фәһлә иттифагы илә әлагәләрин кәсилмәси демәк олмамалыдыр. Маркс Готшалкын нүфузунун о заманкы фәһлә һәрәкатынын сәвијјәси илә бағлы олдуғуну нәзәрә алараг, она гаршы ачыг чыхышлардан да һәләлик имтина едирди, чүнки бу чыхышлар һәлә фәһлә күтләләри тәрәфиндән баша дүшүлмәјә биләрди. Һәтта Готшалк Көлн фәһлә иттифагынын бурахдығы вә онун тәрәфиндән редактә едилән гәзетин сәһифәләриндә «Neue Rheinische Zeitung» әлејһинә бөһтанчы иттиһамларла чыхыш етдикдә дә, Маркс һејрәт едиләчәк бир сәбрлә бунун үзәриндән сүкутла кечди. О, үмид едирди ки, өз тәрәфдарларынын сәбр вә инадла апардығы иш, һәмчинин фәһлә күтләләринин өз тәчрүбәси онлара формача сол, маһијјәтчә исә оппортунист олан Готшалк тактикасынын әсассыз олдуғуну јәгин етмәјә көмәк едәчәкдир. Һәјат Марксын бу сијасәтини тамамилә тәсдиг етди.

Коммунистләр иттифагынын дикәр үзвү — Стефан Борн да хүсуси мөвге тутмушду. О, мајын 11-дә Берлиндән Маркса көндәрдији мәктубунда өзүнү ловғалыгла фәһлә һәрәкатынын башчысы, бир чох пешә вә фабрик депутатларындан ибарәт фәһлә парламенти кими бир шејин сәдри шәклиндә гәләмә

верирди. Борн јазырды ки, буржуалар онун «васитәчи исте'дадына» инанырлар вә һәтта Пруссија тичарәт назири өзү онунла әлагәјә кирмишдир. Мәктубда Коммунистләр иттифагына Борнун е'тинасыз мүнасибәти өз әксини тапмышды. Бу исә тәсадүфи дејилди. Борн фәһләләрин вә сәнәткарларын диггәтини башлыча олараг күндәлик игтисади еһтијачлара чәлб етмәклә, онлары ән мүһүм сијаси вәзифәләриндән узаглашдырырды. О инандырырды ки, Инкилтәрәдән вә Франсадан фәргли олараг, Алманијада гәти сурәтдә бир-бириндән ајрылан синифләр — капиталистләр вә фәһләләр јохдур вә алман фабрикчиләри фәһләләрә «сазиш үчүн достлугла әл»[1] узадырлар.

1848-чи илин август—сентјабр ајларында Берлиндә тә'сис едилән «Фәһлә гардашлығы»нын сәнәдләриндә дә Борна мәхсус реформизм вә сазишчилик изи вар иди. Доғрудур, Борнун бир сыра мәгаләләриндә вә бу тәшкилатын бир сыра сәнәдләриндә Марксын да тә'сири өзүнү көстәрирди. Енкелсин дедији кими, Борн «һеч дә зиддијјәтли сә'јләрдә бирлик јарада билән, һәрч-мәрчлијә ишыг кәтирә билән адамлардан дејилди. Буна көрә дә онун «Гардашлығы»нын рәсми нәшрләриндә «Коммунист манифести»ндәки бахышларын сех хатирәләри вә арзулары илә, Луи Блан вә Прудон бахышларынын гырынтылары илә, протексионизмин мүдафиәси вә и. а. илә алабәзәк шәкилдә гарышдырылмасына, — бир сөзлә, һамыја хош кәлмәк арзусуна тәсадүф едилир».[2]

Сонралар В. И. Ленин Маркс илә Борн арасындакы ихтилафлары сәчијјәләндирәрәк «Алманијада 1848-чи ил *фәһлә һәрәкатында олан ики мејл,* Борн мејли илә (бизим «игтисадчылара» јахын олан бу мејлә) марксист мејли»[3] һаггында јазырды. Борнун мөвгеји алман фәһлә һәрәкатында оппортунизмин илк тәзаһүрләриндән бири иди. Бу мөвге Готшалкын «сол», тәригәтчи бахышларындан нә гәдәр фәргләнсә дә, бу бахышларын хырда буржуа маһијјәти ејни иди. Онларын һәр икиси пролетариатын сијаси тәрбијәсинә, онун синфи шүурунун јүксәлмәсинә мане олурду.

Лакин тезликлә јүздән чох фәһлә иттифагыны, башлыча олараг Шәрги Пруссија, Мекленбург вә Саксонија фәһлә иттифагларыны бирләшдирән «Фәһлә гардашлығы»нын тәшкили фактынын өзү мүсбәт әһәмијјәтә малик иди. Буна көрә Маркс Борну да ачыг тәнгид етмәди. «Neue Rheinische Zeitung» Берлин фәһлә конгреси үчүн Борн тәрәфиндән һазырланан, Бланын вә Прудонун идејаларынын күчлү тә'сири һисс едилән програмы һеч бир шәрһ вермәдән дәрч етмишди. Лакин тезликлә Маркс ачыг изаһ етди ки, бу програмын чап едилмәси

[1] «Berliner Zeitungs-Halle» №. 89, 13. IV. 1848, Beilage.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 21-чи чилд, сәһ. 227.
[3] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 11-чи чилд, сәһ. 141.

онунла разылашмаг демәк дејилдир. Турин либерал «Concordia» гәзетинә гаршы јөнәлдилән редаксија мәгаләсиндә «Neue Rheinische Zeitung» бу гәзетин «фәһлә конгреси чағыран комиссија тәрәфиндән тәртиб едилиб бизим анҹаг дәрҹ етдијимиз програмы *бизим өз* програмымыз һесаб етмәси»[1] илә әлагәдар олараг е'тираз етмишди.

Демократик һәрәкатын пролетар ганадында

Мајнтс фәһлә маариф иттифагынын чағырышы кениш әкс-сәда доғурмады. Алман фәһләләринин керилији вә сијаси ҹәһәтдән јеткин олмамасы, һәрәкатын мәһәлли характери, она мәхсус партикулјаризм пролетариатын мәркәзләшдирилмиш сијаси тәшкилатынын јарадылмасына мане олурду. Буна Готшалкын вә Борнун сепаратчылыг фәалијјәти дә әнкәл төрәдирди. Мүвәффәгијјәтсизлијин сәбәбләриндән бири дә Коммунистләр иттифагынын сајҹа аз вә тәшкилат ҹәһәтдән зәиф олмасы, онун бир чох үзвләринин идеја ҹәһәтдән кифајәт гәдәр јеткин олмамасы иди. Сонралар Енкелс јазырды: «Асанлыгла ирәлиҹәдән көрмәк мүмкүн олдуғу кими, инди халг күтләләринин јүксәлән һәрәкаты гаршысында Иттифаг чох зәиф бир тә'сир аләти олду. Иттифаг үзвләринин әввәлләр хариҹдә јашајан дөрддә үч һиссәси вәтәнә гајытмагла өз јашајыш јерләрини дәјишдирдиләр; бу вахта гәдәр онларын дахил олдуглары иҹмалар бунун нәтиҹәсиндә әксәрән бурахылды вә онлар Иттифаг илә һәр ҹүр әлагәни итирдиләр... Нәһајәт, һәр бир ајрыҹа кичик дөвләтдә, һәр бир әјаләтдә, һәр бир шәһәрдә шәраит о гәдәр мүхтәлиф иди ки, Иттифаг анҹаг ән үмуми директивләр верә биләрди; бу ҹүр директивләри исә мәтбуат васитәси илә јајмаг даһа јахшы иди»[2].

Јаранмыш олан шәраитә һәртәрәфли гијмәт верилмәси Марксы вә онун рәһбәрлик етдији Коммунистләр иттифагы МК-сыны коммунистләрин фәалијјәтинин формаларында вә методларында, онларын тактикасында зәрури дүзәлишләр етмәјә сөвг етди. Иттифагын бундан сонра да *кизли* тәшкилат кими мөвҹуд олмасы ону тәригәт вәзијјәтинә сала биләрди, бу исә ингилабда фәал иштиракдан имтина етмәјә бәрабәр иди. О заман Иттифагын сајҹа аз вә бүтүн Алманијаја сәпәләнмиш иҹмаларына вә ајры-ајры үзвләринә рәһбәрлик үмуми сијаси директивләр чәрчивәсиндән кәнара чыха билмәдијинә көрә, ону Маркс тәрәфиндән редактә едилән гәзет васитәси илә һәјата кечирмәк даһа асан иди. Бүтүн бунлары әсас тутан Маркс вә МК үзвләринин чоху кизли Иттифагын бундан сонра да мөвҹуд олмасыны мәгсәдәујғун һесаб етмәди. Һәм дә сөһбәт Коммунистләр иттифагыны бурахмаг барәсиндә дејил, онун фәалијјәт шәраитиндә әсаслы дәјишикликләрлә әлагәдар

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс* Әсәрләри, 5-ҹи ҹилд, сәһ. 271.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 21-ҹи ҹилд, сәһ. 227.

олараг, онун тәшкилат формаларыны вә методларыны дәјишдирмәк барәсиндә кедирди. Сијаси чәһәтдән «Neue Rheinische Zeitung» тәрәфиндән рәһбәрлик едилән Коммунистләр иттифагы үзвләри инди легал имканлардан кениш истифадә етмәли вә күтләләр ичәрисиндә иши кенишләндирмәли идиләр. Онларын мүһүм фәалијјәт саһәси фәһлә иттифаглары иди, Маркс бу иттифагларын јарадылмасына вә мөһкәмләндирилмәсинә јенә әввәлки кими чох бөјүк әһәмијјәт верирди.

Коммунистләрин фәалијјәти үчүн дикәр саһә һәр јердә мејдана кәлән демократик чәмијјәтләр олмалы иди. Бу чәмијјәтләр кениш сијаси тәшкилатлардан ибарәт иди вә бунларын тәркибинә хырда буржуазија илә јанашы фәһләләр дә дахил идиләр. Демократик чәмијјәтләрдә иштирак етмәк һәлә буржуа демократијасындан узаглашмамыш олан фәһләләрә коммунистләрин идеја-сијаси тә'сир көстәрмәсинә имкан верирди; дикәр тәрәфдән, бу, онларын хырда буржуа демократлара тә'сир көстәрмәләринә, демократик ингилабын баша чатдырылмасы уғрунда үмуми мүбаризә чәбһәсинә хырда буржуалары чәлб етмәләринә имкан јарадырды. Маркс вә онун ән јахын силаһдашлары 1848-чи ил апрелин ахырларында Көлндә јарадылмыш Демократлар чәмијјәтинә дахил олдулар. Маркс Алманијанын башга шәһәрләриндә фәалијјәт көстәрән өз тәрәфдарларына да белә бир тактиканы мәсләһәт көрдү. Коммунистләрин демократик тәшкилатлара дахил олмасы үчүн гәти шәрт өз мүстәгил сијаси мөвгејини сахламаг вә хырда буржуа демократларынын тәрәддүдләрини вә ардычылсызлығыны ачыг тәнгид етмәк иди.

Демократлар чәмијјәтинин фәалијјәтиндә Марксын вә онун тәрәфдарларынын иштирак етмәси Көлнүн буржуа даирәләри ичәрисиндә тәшвиш доғурду. Мајын орталарында либерал «Kölnische Zeitung» гәзети һәмин чәмијјәтин јығынчагларында «бәднијјәт коммунистләрин» тә'сиринин дујулмасы мүнасибәти илә наразылығыны билдирди.

Ијунун 14—17-дә Франкфурт-Мајнда үмумалман демократлар конгреси олду. Онун ишиндә Коммунистләр иттифагынын үзвләри дә фәал иштирак едирдиләр. Конгрес Мәркәзи комитә сечди вә маһал комитәләри јаратмаг һаггында гәрар гәбул етди. Көлндә Рејн әјаләтинин вә Вестфалијанын бүтүн демократик тәшкилатларыны, о чүмләдән фәһлә иттифагларыны да бирләшдирмәли олан маһал мәркәзи јаратмаг үчүн аддымлар атылды. Маркс үч Көлн тәшкилатынын (Демократлар чәмијјәтинин, Фәһлә иттифагынын, Фәһлә вә ишверәнләрин сәнәт иттифагынын) үмуми комитәси тәркибинә дахил олду вә бу комитә демократларын Мүвәггәти маһал комитәси ролуну ојнамаға башлады. Һәм дә бу заман Маркс фәһлә иттифагларынын тәшкилат мүстәгиллијинин дә сахланмасыны тә'мин етмәјә чалышырды.

Марксын вә онун тәрәфдарларынын демократик чәмијјәтләрә дахил олмасы, хырда буржуа демократлары илә әмәкдашлыг үчүн бу мәрһәләдә онларын һазырладығы форма «Neue Rheinische Zeitung»ун сијаси платформасыны да мүәјјән етди. Сонралар Енкелс јазырды: «Биз Алманијада бөјүк гәзет јаратмаға башладығымыз заман бу бизим бајрағымызы мүәјјән едирди. Белә бир бајраг јалныз демократијанын, лакин һәр јердә, һәр бир ајрыча һадисә мүнасибәти илә өз специфик пролетар характерини ирәли сүрән демократијанын бајрағы ола биләрди...»[1].

«Neue Rheinische Zeitung»ун баш редактору

Мајын 31-дә ахшам «Neue Rheinishe Zeitung»ун биринчи нөмрәси чыхды, онун башлығы алтында «Демократијанын органы» сөзләри јазылмыш вә 1848-чи ил 1 ијун тарихи гојулмушду. Гәзетин редаксија комитәсинә Карл Маркс — баш редактор, Һенрих Бүркерс, Ернтс Дронке, Фридрих Енкелс, Кеорг Вејерт, Фердинанд Волф, Вилһелм Волф — редакторлар сифәти илә дахил олдулар. Редаксијанын өз тәркиби нәинки демократијанын органы кими, һәмчинин Коммунистләр иттифагынын органы кими, бу Иттифагын истигамәтверичи вә тәшкиледичи мәркәзи кими гәзетин характерини мүәјјән едирди.

Редаксија комитәси өз бахышларынын бирлији, саһманлы ишләмәси, оперативлији вә дәгиг әмәк бөлкүсү илә фәргләнирди, бурада редакторлардан һәр биринин шәхси кејфијјәтләри нәзәрә алынмышды.

«Neue Rheinische Zeitung»да Марксын бир редактор кими көзәл истеʼдады вә онун көркәмли ингилабчы публисист мәһарәти өзүнү ән долғун шәкилдә көстәрди. Енкелс јазырды: «Гәзет биринчи нөвбәдә мәһз онун узагкөрәнлији вә мөһкәм хәтти сајәсиндә ингилаб илләринин ән мәшһур алман гәзети олмушду»[1]. Маркс гәзетә үмуми рәһбәрликлә јанашы олараг, имзасыз чап едилән чохлу баш мәгалә јазмышды. Онун мәгаләләри өз парлаг үслубундан, бунлар үчүн сәчијјәви олан јығчам, антитезләр шәклиндә верилән габарыг тәклифләрдән, ингилаб дүшмәнләрини ачы истеһза илә ифша етмәсиндән таныныр. Өз һәмкарлары тәрәфиндән јазылан баш мәгаләләрдә етдији дүзәлишләрдә дә Маркс үслубунун изи көрүнүр.

Гәзетә ваһид бир там характери вермәјә чалышан Маркс башга мәгаләләри вә мәктублары да өзүнә мәхсус диггәтлә нәзәрдән кечирир вә редактә едирди. Баш редактор олмаг еʼтибары илә онун көрдүјү ишин һәчми чох бөјүк иди: күндәлик гәзетин нөвбәти нөмрәләриндән башга, онун тәʼчили бурахылышлары, һәмчинин тәкчә Рејн әјаләтиндә дејил, онун сәр-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 21-чи чилд, сәһ. 16.
[2] Јенә орада, сәһ. 17.

һәдләриндән чох узагларда да јајылан вәрәгәләр нәшр едилирди. Редаксија адындан Маркс гәзетин Алманијада вә башга өлкәләрдә олан мүхбирләри илә кениш мигјасда мәктублашыр, харичдәки бир сыра мүтәрәгги мәтбуат органлары илә әлагә сахлајырды.

Гәзетин малијјә ишләри Марксын вахтыны чох алырды, һакимијјәт даирәләринә, мәһкәмә органларына иртичачы вә либерал мәтбуатын бөһтанларына вә һәдәләринә гаршы даим үзүчү мүбаризә апармаг даһа чох гүввәт вә әсәб тәләб едирди. Елә һаллар да баш вермишди ки, Пруссија һәрбчиләринин нүмајәндәләри зорла редаксијанын бинасына сохулдугларына көрә, редаксија бу һәрбчиләрин һәјасыз һәрәкәтләрини дәф етмәли олмушду.

Маркс илә јан-јана баш редакторун сағ әли олан Енкелс ишләјирди. Бу әмәкдашлығын нә гәдәр сых, үзви бир әмәкдашлыг олдуғуну Енкелсин өзүнүн сөјләдији бу сөзләрдән көрмәк олар: «Үмумијјәтлә Марксын бу дөврә аид олан мәгаләләрини мәним мәгаләләримдән ајырмаг демәк олар ки, имкан харичиндәдир, чүнки биз иши өз арамызда планлы сурәтдә бөлүшдүрүрдүк».[1] Енкелс өз кениш көрүш даирәси, чәлд вә асан јазмасы сајәсиндә гәзетдә әвәзсиз иди. Маркс өз достунун журналистлик габилијјәти һаггында руһ јүксәклији илә белә дејирди: «...О, әсл енсиклопедијадыр, кечә-күндүз һәр вахт, ајыг да олса, дәмли дә, ишләмәјә гадирдир, шејтан кими чәлд јазыр вә дүшүнүр...».[2] Маркс Көлндән кетдији заманлар Енкелс ону баш редактор вәзифәсиндә әвәз едирди.

Редаксија комитәсиндә Марксын вә Енкелсин е'тибарлы көмәкчиси Вилһелм Волф иди. Онун публисистик истe'дады аграр мәсәләсинә даир мәгаләләриндә хүсуси парлаглыгла өзүнү көстәрди. Волф кәндлиләрин, хүсусилә өз силезијалы һәмјерлиләринин һәјатына јахындан бәләд иди.

Кеорг Вејертин шаирлик истe'дады вә түкәнмәз јумору «Neue Rheinische Zeiutng»да парлаг шәкилдә өзүнү көстәрди. Онун «Шнапганлы чәнкавәрин һәјаты вә рәшадәти» башлығы илә чап едилән кәскин фелјетонлары силсиләси бөјүк мүвәффәгијјәт газанмышды, бурада иртичачы Пруссија јункеринин типик портрети сатирик, гротеск формасында тәсвир едилмишди.

Ернст Дронкенин симасында Маркс гәзетә тәчрүбәли бир публисисти чәлб етмишди, о, артыг хејли мәгаләнин вә «Берлин» адлы бөјүк бир китабын мүәллифи иди вә бу китаб үстүндә галаја салынмышды. Әввәлләр «һәгиги сосиалист» олан Дронке бунунла белә Марксын үмидләрини доғрултду.

Гәзетдә Һенрих Бүркерс бир гәдәр хүсуси јер тутурду. Ком-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 36-чы чилд, сәһ. 269.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 505.

мунистләр иттифагынын үзвү олан бу адам хырда буржуа бахышларындан һәлә һеч дә азад олмамышды. Бүркерсин артыг биринҹи мәгаләси Марксы онун журналистлик хидмәтләриндән имтина етмәјә сөвг етди. Бүркерс заһирән гәзетин редакторларындан бири олараг галса да, халг јығынҹагларында вә митингләрдә онун нүмајәндәси кими чыхышлары даһа фајдалы олурду.

1848-ҹи илин октјабрында Фердинанд Фрејлиграт редаксија комитәсинә дахил олду. Бу мәшһур ингилабчы шаирин «Neue Rheinische Zeitung»да чап едилән вә әксәријјәти баш редакторун билаваситә сифариши илә јазылан ше'рләри Фрејлигратын әдәби ирсиндә ән јахшы сәһифәләрдән бири олду.

«Neue Rheinische Zeitung» тәкҹә Алманијада дејил, һәмчинин бүтүн Авропада елә бир јеканә мәтбуат органы иди ки, бурада Алманија ингилабынын вә үмумијјәтлә Авропа ингилабынын ән мүһүм һадисәләринин дәрин елми тәһлили верилирди. Гәзет һејрәт едиләҹәк габагкөрәнлик габилијјәти илә фәргләнирди, тарихи јарадан халг күтләләринә синфи мүбаризәнин мүрәккәб јолларыны баша дүшмәкдә, истәр ингилабын үмуми мәгсәдләрини, истәрсә ингилабын ајры-ајры мәрһәләләриндә мејдана чыхан конкрет вәзифәләри дәрк етмәкдә көмәк етмәјә чалышырды. Гәзет күтләләрдә ҹәсарәт јенилмәз мәтанәт, гәти фәалијјәтә һазыр олмаг кими кејфијјәтләр тәрбијә едирди.

«Neue Rheinische Zeitung» алман халгынын әсл милли мәнафеји уғрунда ардычыл мүбаризәни пролетар бејнәлмиләлчилији илә үзви сурәтдә әлагәләндирирди. О, ингилабчы күтләләрин һәр һансы өлкәдә баш верән һәр бир һәрәкатына гәти јардым көстәрир, бу күтләләрин дүшмәнләрини ифша едир, онларын сахта достларынын әсл үзүнү ачыб көстәрирди.

Авропа ингилабынын јолуну диггәтлә изләјән Маркс Франсадакы һадисәләрә, Алманијанын вә бүтүн Авропанын талејинә бу һадисәләрин көстәрдији тә'сирә һәлледиҹи әһәмијјәт верирди. О, Парисдән көндәрилән (о ҹүмләдән бир мүддәт орада олан Фердинанд Волф вә Дронке васитәсилә) материаллара һадисәләрин мә'насыны ашкара чыхаран вә нәтиҹәләр чыхарылан бүтөв парчалар дахил едирди, бу нәтиҹәләри исә сонралар «Франсада синфи мүбаризә» вә «Луи Бонапартын он сәккиз брүмери» әсәрләриндә инкишаф етдирмишди.

«Neue Rheinische Zeitung» франсыз, инкилис, италјан Исвечрә, Белчика, Полша демократлары вә башга демократлар илә сых әлагәләр сахлајыр, өз сүтунларында онларын ишини гызғын мүдафиә едирди. О өзүнү һаглы олараг јалныз алман демократијасынын дејил, һабелә Авропа демократијасынын органы адландырырды.

Демократија бајрағы алтында чыхыш едән «Neue Rheinis-

che Zeitung» Алманијанын һәр һансы бир демократик тәшкилатынын рәсми органы дејилди. О, илк нөмрәләриндән башлајараг алман демократларынын зәифлијини вә сәһвләрини тәнгид едир, үмумдемократик һәрәкатда даим пролетариатын нөгтеји-нәзәрини мүдафиә едирди.

Гәзет тәкчә Марксын вә онун тәрәфдарларынын күтләләрә, һамыдан әввәл пролетариата мүрачиәтлә «әсл мүбаризә шүарларыны» ифадә етдикләри бир трибуна дејилди. О, һәмчинин бу шүарлары һәјата кечирмәк үчүн халг күтләләрини бирләшдирмәјә чан атан тәшкиледичи мәркәз, бир нөв ингилаби штаб иди. Енкелс «Neue Rheinische Zeitung»ун нәшр едилдији дөврү хатырлајараг јазырды: «Бу, ингилаб заманы иди, белә бир вахтда күндәлик мәтбуатда ишләмәк исә бөјүк бир зөвг верир. Һәр бир сөзүн тә'сирини өз көзүнлә көрүрсән, мәгаләләрин санки бир гумбара кими зәрбә ендирдијини вә бурахылан мәрминин нечә партладығыны көрүрсән».[1]

Әслиндә әввәлки МК-ны әвәз етмиш олан «Neue Rheinische Zeitung» редаксијасы Коммунистләр иттифагы үзвләринин фәалијјәтинә истигамәт верирди. Гәзет васитәси илә Маркс коммунистләрин идеја-сијаси бирлијини тә'мин етмәјә, онлары Алманијаны марагландыран бүтүн бөјүк һадисәләрә ејни заманда вә әлбир чаваб вермәји өјрәтмәјә чалышырды. Пролетариатын вә онун авангардынын сијаси тәрбијәсиндә вә тәшкилиндә ән күтләви васитә олан гәзет кәләчәкдә алман фәһләләринин күтләви партијасынын формалашмасы үчүн шәраит һазырлајырды.

Марксын вә Енкелсин рәһбәрлик етдикләри «Neue Rheinische Zeitung»у В. И. Ленин «ингилабчы пролетариатын ...мисли көрүнмәмиш ән јахшы органы»[2] һесаб едирди.

Буржуа-демократик ингилабыны баша чатдырмаг уғрунда мүбаризә

«Neue Rheinische Zeitung»ун сәһифәләриндә Маркс Алманијада јајылмыш олан белә әсассыз хәјаллар әлејһинә гәти сурәтдә чыхырды ки, куја март ингилабы нәтичәсиндә азадлыг, бәрабәрлик, гардашлыг идејалары галиб кәлмиш вә иртича гүввәләри тамамилә сарсыдылмышдыр. «Neue Rheinische Zeitung» халг күтләләринин сајыглығыны јатыран бу зәрәрли хәјаллары ифша едәрәк сүбут едирди ки, март «јарымингилабы» һәлә һеч бир тахт-тачы дағытмамышдыр, өз задәкан забит корпусуна малик олан көһнә орду галмышдыр, дөвләт апараты ачкөз вә рәһмсиз мә'мурларын әлиндәдир, јенә әввәлки кими мүлкәдарлар өз маликанәләринин саһиби олуб кәндлиләри зүлм алтында сахламышдылар. «...*Бастилија һәлә алынмамышдыр*»[3], — дејә јазан Маркс халг күтләләрини инан-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 22-чи чилд, сәһ. 82.
[2] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 26-чы чилд, сәһ. 90.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 82.

дырырды ки, алман ингилабынын һәлледичи дөјүшләри ирәлидәдир. Ијунун 14-дә Берлин фәһләләри вә сәнәткарлары силаһланмаг үчүн сејхһаузу һүчумла әлә кечирдикдә, «Neue Rheinische Zeitung» бу кортәбии ингилаби һәмләни гаршыдакы икинчи ингилабын илк гығылчымы кими гијмәтләндирмишди.

«Neue Rheinische Zeitung» өз мүбаризәсинин аловуну нәинки ачыгча иртичачы гүввәләрә гаршы, һәмчинин пәрдәләнән, буна көрә даһа тәһлүкәли олан дүшмәнә — ири алман буржуазијасына гаршы јөнәлдирди. Март күнләриндән сонра Пруссијада һакимијјәт башына кәлән либерал һөкумәтин артыг илк аддымлары онун ингилаба хәјанәтини көстәрирди. Ингилабчы халгын гаршысында горху үзүндән бу һөкумәт иртичачы гүввәләрлә сазишә кирди, өз үзәринә «сүлаләнин сипәри» кими рүсвајчы бир рол көтүрдү. В. И. Ленинин гејд етдији кими, Марксын нәзәри фикринин чох бөјүк наилијјәти онун чыхардығы белә бир нәтичәдән ибарәт иди ки, XVIII әсрин ахырларындакы Франса буржуазијасындан фәргли олараг алман буржуазијасы ингилабын лап илк күнләриндән е'тибарән бүтөвлүкдә мүтәрәгги тарихи фәалијјәтә гадир олмады вә ингилаб јолу үзәриндә бир манеәјә чеврилди. «Neue Rheinische Zeitung» өзүнүн 14 ијун тарихли нөмрәсиндә мартдан сонракы Алманијада синфи гүввәләрин јерләшмәсини белә дүрүст вә ајдын сәчијјәләндирмишди: «Лап әввәлдән ингилаба зидд олан ири буржуазија халг гаршысында, јә'ни фәһләләр вә демократик буржуазија гаршысында горху үзүндән иртича илә мүдафиә вә һүчум иттифагы бағламышдыр».[1]

Либерал һөкумәт «тахт-тач илә сазиш әсасында» конститусија һазырламаг јолуна кечди, бу һөкумәт чалышырды ки, нә халг, нә дә тахт-тач там гәләбә газана билмәсин, онлар бир-бирини санки мүвазинләшдирсин. «Neue Rheinische Zeitung» ирәличәдән көстәрирди ки, белә бир «мүвазинәт» чох гыса мүддәт давам едә биләр, иртича өзүнү јенидән мөһкәм һисс етдикдә исә, буржуазијанын өзү һөкумәтдән рүсвајчылыгла говулачагдыр.

Хаин «сазиш нәзәријјәсинә» гаршы Маркс ингилабчы халгын силаһлы мүбаризәдә газанылан суверенлијини ирәли сүрүрдү. О изаһ едирди ки, халгын — пролетариатын, кәндлиләрин, шәһәрләрдәки зәһмәткешләрин гаршысында дуран ингилаби вәзифәләри јалныз ингилаби методларла јеринә јетирмәк олар. Маркс јазырды: «Ағыр хәстәлији гызылкүл јағы илә сағалтмаг олмаз».[2]

Маркс ингилабын кедишиндә, онун һәр бир вәзифәсинә вә һәр бир мәрһәләсинә ујғун сурәтдә тарихи материализмин

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 64.
[2] Јенә орада, сәһ. 30.

әсас мүддәаларындан бирини — тарихин јарадычысы олмаг е'тибары илә халгын ролу һаггындакы мүддәаны инкишаф етдирир вә конкретләшдирир. Һәр бир ингилабын башлыча мәсәләсинин һакимијјәт мәсәләсиндән ибарәт олмасыны әсас тутан Маркс халгын ингилаби диктатурасы шүарыны ирәли сүрүр. О, халг күтләләрини бүтүн орта әср зир-зибилини арадан галдыра билән, монархијаны, мүлкәдарлығы ләғв едә билән вә буржуа-демократик ингилабынын галибијјәтлә баша чатмасыны тә'мин едә билән чәсарәтли вә гәтијјәтли, һәгиги ингилаби һакимијјәт јаратмаға чағырыр. «Ингилабдан сонра һәр һансы мүвәггәти дөвләт гурулушу диктатура, һәм дә күчлү диктатура тәләб едир».[1] Маркс халгын ингилаби диктатурасынын башлыча вәзифәләриндән бирини көһнә дөвләт апаратыны, иртичачы гүввәләр үчүн дајаг олан «көһнә тә'сисат галыгларыны» арадан галдырмагда көрүр.

Маркс тәрәфиндән ирәли сүрүлән ингилаби диктатура шүары һаггында В. И. Ленин јазырды ки, Маркс һәлә буржуа-демократик ингилабы мәрһәләсиндә ингилаби һакимијјәт тәшкил етмәкдән бәһс едирди, бу һакимијјәт демократик чеврилиши тә'мин етмәли иди вә мүвафиг сурәтдә онун вәзифәләри «әксингилаба гаршы мүдафиә олунмаг вә халг мүтләгијјәтинә зидд олан һәр шеји ишдә арадан галдырмагдыр».[2]

Халг күтләләрини јени ингилаби һүчума һазырлајан Маркс вә Енкелс март ингилабындан сонра мејдана кәлән нүмајәндәли тә'сисатын фәалијјәти илә әлагәдар олан хәјали үмидләри арадан галдырмаға чалышырдылар. Гәзет Франкфурт-Мајнда топлашан вә Алманијада јени мәркәзи һакимијјәт олуб өлкәнин һәгиги бирлијини тә'мин етмәли олан үмумалман Милли мәчлисини һаглы олараг тәнгид едирди. Милли Мүәссисләр мәчлиси, һәр шејдән әввәл, *фәал*, ингилаби сурәтдә фәал бир мәчлис олмалыдыр. Франкфурт мәчлиси исә парламентаризмә даир мәктәб мәшгләри илә мәшғул олур вә һөкумәтләрин фәалијјәт көстәрмәсинә имкан верир. Тутаг ки, бу алиманә мәчлис әтрафлы мүзакирәдән сонра ән јахшы бир күндәлик вә ән јахшы конститусија һазырлаја билди. Алман һөкумәтләри бу заман артыг сүнкүнү күндәлијә гојмушларса, ән јахшы күндәликдән вә ән јахшы конститусијадан нә фајда?»[3].

Франкфурт мәчлиси һаггындакы бу тәнгид бир чох алман обывателләринин, о чүмләдән «Neue Rheinische Zeitung»ун бә'зи сәһмдарларынын да һиддәтинә сәбәб олду вә онлар гәзетә малијјә јардымы көстәрмәкдән дәрһал имтина етдиләр. Лакин һәјат «Франкфурт лаггыртыханасына» гәзетин вердији дәрин характеристиканы тамамилә тәсдиг етди.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 431.
[2] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 11-чи чилд, сәһ. 134.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 39.

«Neue Rheinische Zeitung» редаксијасы «үмумалман проблемләрини» мүзакирә етмәк бәһанәси архасында реал һәјатын тәләбләриндән бојун гачыра билмәјән Пруссија милли мәчлисиндәки мүбаһисәләри бөјүк бир диггәтлә изләјирди. Онун башлыча гүсуруну Маркс вә Енкелс бунда көрүрдүләр ки, о өз фәалијјәтиндә «тахт-тачла сазиш әсасында» Пруссија конститусијасы һазырламаг принсипини әсас көтүрмүшдү. «Neue Rheinische Zeitung» јазырды: ««Ингилаб зәмининдә» дуран мәчлис сазишә кирмир, о, декрет верир»[1]. Гәзет ингилабчы халгын нүмајәндәләринә лајиг олан јеканә јолу депутатлара көстәрәрәк јазырды ки, онлар јардым үчүн халг күтләләринә мүрачиәт етмәли, бу күтләләр дә мәчлисә тәзјиг көстәрмәлидирләр. «Демократик халг күтләләринин өз иштиракы илә мүәссисләр мәчлисләринин мөвгејинә мә'нәви тә'сир көстәрмәк һүгугу халгын көһнә ингилаби һүгугудур, Инкилтәрә вә Франса ингилаблары заманындан е'тибарән бүтүн чошғун дөврләрдә бу һүгугдан истифадә едилмишдир. Тарихдә белә мәчлисләрин демәк олар бүтүн гәти аддымлары бу һүгуг сајәсиндә атылмышдыр»[2].

Лакин Берлин Мәчлиси халга мүрачиәт етмәк вә өз фәалијјәтиндә она архаланмаг әвәзиндә парламентаризмин сакит суларында үзмәји үстүн тутду. Тәкчә сағлар вә мәркәз нүмајәндәләри дејил, соллар групу скамјаларында әјләшәнләр дә ағыр «парламент кретинизми» хәстәлијинә тутулмушдулар. «Neue Rheinische Zeitung» соллары тәнгид едәрәк јазырды: «Онларын чәсарәти анчаг *сакитлијә чағырмаға* чатыр!»[3]. Гәзет ирәличәдән көстәрирди ки, солларын сырф парламент јолу илә мәсәләләрин әсаслы һәллинә наил олмаг үмидләри нә кими кәдәрли нәтичәләрә кәтириб чыхара биләр.

Франкфурт вә Берлин Милли мәчлисләринин горхаг, сазишчи сијасәти ингилабын әсас мәсәләләринин һәллинә тә'сир көстәрмәјә билмәди.

Алман буржуазијасы өлкәнин дағыныглығыны ләғв етмәјә кәскин еһтијач һисс етсә дә, бунунла белә, һакимијјәт башына кәлдикдән сонра бу мәсәләни дә иртича илә сазиш әсасында һәлл етмәјә чалышырды. О, Алманијаны јухарыдан: Һабсбург империјасы әтрафында вә ја онун ичәрисиндә даһа популјар олан Пруссија Һокенсоллернләр монархијасы әтрафында бирләшдирмәк нијјәтиндә иди.

Хырда буржуа демократијасына кәлдикдә, бу мәсәләдә о, ики фраксијаја: «демократик» Пруссија монархына үмид бәсләјән Шимали Алманија фраксијасына вә Алманијаны Америка Бирләшмиш Штатлары вә ја Исвечрә кими федератив республикаја чевирмәјә чалышан Чәнуби Алманија фраксија-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 67.
[2] Јенә орада, сәһ. 436.
[3] Јенә орада, сәһ. 92.

сына бөлүнүрдү. О заманкы Алманијанын конкрет шәраитиндә бу, әслиндә конститусијалы монархијалардан, кичичик кнјазлыглардан вә бамбалача републикалардан ибарәт чох алабәзәк бир федерасија јарадылмасы демәк иди.

Бунун әксинә олараг, «Алманијада Коммунист партијасынын тәләбләри»нә ујғун сурәтдә «Neue Rheinische Zeitung» халг күтләләринин ингилаби мүбаризәси јолу илә ваһид алман републикасы јарадылмасына чалышырды. Бунунла да гәзет алман халгынын әсл милли мәнафејини, азад демократик милләт олмаг е'тибары илә онун кәләчәјини ардычыл сурәтдә вә гәтијјәтлә мүдафиә едирди. Бу, пролетариатын да синфи мәнафејинә тамамилә ујғун кәлирди. Ваһид демократик Алманија шәраитиндә фәһлә һәрәкатынын дағыныглығыны даһа тезликлә арадан галдырмаг, фәһлә синфинин тәшкил едилмәси вә сијаси тәрбијәси үчүн, онун сосиализм уғрунда мүбаризәјә һазырланмасы үчүн даһа кениш имканлардан истифадә етмәк оларды.

Алманијаны бирләшдирмәк вәзифәсини Маркс нәинки өнун сијаси гурулушунун тамамилә демократикләшдирилмәси илә, һәмчинин дәрин сосиал дәјишикликләрлә үзви сурәтдә әлагәләндирирди. «Neue Rheinische Zeitung» кәнддә феодализм галыгларыны мәһв етмәк уғрунда гәти мүбаризәни кенишләндирирди.

1848-чи ил ингилабы башланананадәк кәндлиләрин јалныз ән варлы һиссәси 1807—1811-чи илләрдә кечирилмиш вә кәндлиләрә феодал мүкәлләфијјәтләриндән ән ағыр шәртләрлә әвәз өдәјиб хилас олмаг һүгугу вермиш аграр ислаһатларынын бәһрәләриндән истифадә едә билмишди. Тәһкимчи мүлкәдар тәсәррүфатынын тәдричән јүксәлиб буржуа тәсәррүфатына чеврилмәси просеси, Ленин тәрәфиндән кәнддә капитализмин инкишафынын «Пруссија јолу» адландырылан просес кедирди. Ингилаб башландыгда кәндлиләрин кортәбии антифеодал мүбаризәси кенишләнди. Бир сыра јерләрдә мүлкәдар гәсрләринә од вурулду. Кәндлиләр һәр һансы бир мүкәлләфијјәт дашымагдан имтина едирдиләр. «Neue Rheinische Zeitung» јазырды: «Һөкумәт *бүтүн феодал мүкәлләфијјәтләринин халгын ирадәси илә фе'лән артыг ләғв олунмасыны* анчаг гануни формаја салмалы иди».[1] Бунун әвәзиндә либерал буржуазија өз буржуа мүлкијјәти үчүн горху дујдуғуна көрә, феодал мүлкијјәтини синәси илә мүдафиәјә галхды. Пруссија торпаг назири Кирке тәрәфиндән тәгдим едилән ганун лајиһәсиндә јалныз ән чүзи мүкәлләфијјәтләри әвәзсиз ләғв етмәк тәклиф олунурду, ән ағыр мүкәлләфијјәтләр әвәзиндә исә өдәнч верилмәли вә ја бунлар өз дәјәринә көрә мүвафиг кәндли торпаг саһәси илә әвәз едилмәли иди.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 111.

Маркс Кирке лајиһәсинә гијмәт верәрәк буну ән инандырычы сүбут кими көстәрмишди ки, «1848-чи ил Алманија ингилабы 1789-чу ил *Франса ингилабынын* анчаг *еjбәчәр шәклидир».* О јазырды: «1789-чу ил франсыз буржуазијасы өз мүттәфигләрини, кәндлиләри бирчә дәгигә дә тәрк етмирди. О билирди ки, онун һөкмранлығынын әсасы кәнддә феодализмин мәһв едилмәсиндән, азад торпаг саһиблијинә [grundbesitzenden] малик кәндли синфи јарадылмасындан ибарәтдир.

1848-чи ил алман буржуазијасы һеч бир вичдан әзабы чәкмәдән бу кәндлиләрә, өзүнүн *ән тәбии мүттәфигләринә* хәјанәт едир, һалбуки онлар башдан-баша бу буржуазијаја јахындырлар вә һәмин кәндлиләр олмадан буржуазија задәканлар гаршысында ачиздир.

Феодал һүгуглары галыр, бу һүгуглар (хәјали) өдәнч пәрдәси алтында сахланылыр — 1848-чи ил алман ингилабынын нәтичәси беләдир. Дағ сичан доғмушдур!».[1]

Маркс аграр мәсәләсинин әсаслы һәлли уғрунда, феодал мүкәлләфијјәтләринин тамамилә вә әвәзсиз ләғв едилмәси уғрунда, кәндлини өз торпағынын азад мүлкијјәтчисинә чевирмәк уғрунда мүбаризә апарырды. Волфун «Силезија милјарды» адлы мәшһур мәгаләләри силсиләсиндә (1849-чу илин баһары) «Neue Rheinische Zeitung» феодал мүкәлләфијјәтләри әвәзиндә өдәнч верилмәси үзәриндә тә'кид едән мүлкәдарларын вә либерал буржуазијанын әксинә олараг, «сон отуз ил әрзиндә чәнаб гулдур чәнкавәрләрин кәндлиләрдән оғурладыглары»[2] мәбләғләри кәндлиләрә гајтармаг тәләбини ирәли сүрдү.

Аграр ислаһатлары башландығы замандан бәри мүлкәдарларын кәндлиләрдән гарәт едиб алдыглары һәр шеји кәндлиләрә гајтармагдан башга гәзет торпагсыз вә азторпаглы кәндлиләрә торпаг верилмәси мәгсәди илә бөјүк маликанәләрин бир һиссәсинин парчаланмасыны тәләб етди. Беләликлә, «Neue Rheinische Zeitung» «Алманијада Коммунист партијасынын тәләбләри»ндә верилмиш аграр програмына ән кениш кәндли күтләләринин мәнафејинә ујғун әлавәләр етди.

«Neue Rheinische Zeitung»ун аграр мәсәләсинә даир мәгаләләриндә буржуа-демократик ингилабы кедишиндә фәһлә синфинин һекемонлуғу шәраитиндә пролетариатын бүтүн кәндлиләрлә иттифагы һаггында Маркс тәрәфиндән һазырланмыш тактика өзүнү парлаг сурәтдә көстәрди.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 299.
[2] Бу китабдан ситат кәтирилир: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 74.

Мәзлум халгларын мүбаризәсинә јардым. «Neue Rheinische Zeitung»ун харичи сијасәт мөвгеји

Маркс о заман мәзлум халгларын кениш јајылмыш ингилаби милли азадлыг мүбаризәсинә дә фәал јардым көстәрмәк уғрунда гәтијјәтлә чыхыш етди. Һәм дә бу вә ја дикәр милли һәрәкатын конкрет тарихи тәһлили, ики әсас чәбһә — ингилаб чәбһәси илә иртича чәбһәси арасында кедән вурушмада бу һәрәкатын тутдуғу јерин мүәјјән едилмәси башланғыч нөгтәси олараг көтүрүлүрдү. «Neue Rheinische Zeitung» редаксијасы бу һәлледичи ме'јардан истифадә едәрәк, буржуа-демократик ингилабы чәбһәсини кенишләндирән, бу ингилабын гүввәләрини артырыб мөһкәмләдән мүтәрәгги милли азадлыг һәрәкатларына јардым көстәрирди.

«Neue Rheinische Zeitung»ун бејнәлмиләлчилик сијасәтинин әсасларыны Маркс гәзет чыхмаздан аз әввәл Италијанын демократик мәтбуат органы «Alba»нын редакторуна мәктубунда ифадә етмишди: «Биз Италијанын истиглалијјәти ишини мүдафиә едәчәјик, биз Италијада, һабелә Алманијада вә Полшада Австрија истибдадына гаршы өлүм-дирим мүбаризәси апарачағыг».[1] 1848-чи ил ијулун әввәлләриндә Енкелс тәрәфиндән јазылан «Алманијанын харичи сијасәти» сәрлөвһәли баш мәгаләдә Алманија ингилабынын талеји илә мәзлум милләтләрин азадлыг һәрәкаты арасында үзви әлагә вә гаршылыглы асылылыг олдуғу гејд едилирди. «Алманија гоншу халглара нә дәрәчәдә азадлыг версә, өзү дә о дәрәчәдә азад олачагдыр».[2]

Һәр күн «Neue Rheinische Zeitung»да милли мәсәләдә дә көһнә һакимијјәт даирәләринин изи илә кедән буржуазијанын сијасәти ифша едилирди. Кәндли һәрәкаты барәсиндә олдуғу кими, буржуа һөкумәти ики методдан — јаланчы вә'дләрдән вә ганлы чәза тәдбирләриндән истифадә едирди. XVIII әсрин ахырларында Полшанын бөлүшдүрүлмәси нәтичәсиндә Пруссијаја чатан Познанын үсјан етмиш полјакларына гаршы бу методларын һәр икиси ишләдилмишди. Бу чинајәтләрә гаршы өз гәзәбли сәсини учалдан гәзет алман вә полјак халгларына — Полшанын зүлм алтында сахланмасыны арадан галдырмалы вә полјакларын өзүнә өз талејини һәлл етмәк имканы вермәли олан бу ики гүввәјә мүрачиәт едирди.

«Neue Rheinische Zeitung» Полшанын бәрпа едилмәсинин тәкчә полјак халгы үчүн дејил, Алманија халгы үчүн дә, Авропа ингилабынын кедиши вә нәтичәси үчүн дә чох бөјүк әһәмијјәти олдуғуну даим гејд едирди. Алманијада вә Авропада иртичанын күчү Полшанын бөлүшдүрүлмәси илә мөһкәмләнди-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 4.
[2] Јенә орада, сәһ. 161.

рилмиш Русија-Пруссија-Австрија иттифагына әсасланырды. Полјак халгына Маркс вә Енкелс нәинки Пруссијаја вә Австријаја гаршы, һәмчинин Авропа ингилабынын башлыча дүшмәни олан рус чаризминә гаршы мүбаризәдә е'тибарлы мүттәфиг кими бахырдылар. В. И. Ленин јазырды ки, бу нөгтеји-нәзәр «тамамилә дүзкүн вә јеканә ардычыл демократик вә пролетар нөгтеји-нәзәри иди. Русијанын вә славјан өлкәләриндән чохунун халг күтләләри һәлә дәрин јухуда икән бу өлкәләрдә мүстәгил, күтләви, демократик һәрәкат һәлә *јох икән*, Полшада *шлјахта* азадлыг һәрәкаты тәкчә үмумрусија демократијасы, тәкчә үмумславјан демократијасы нөгтејинәзәриндән дејил, һабелә үмумавропа демократијасы нөгтејинәзәриндән дә чох бөјүк вә биринчи дәрәчәли әһәмијјәт алырды».[1]

«Neue Rheinische Zeitung» даһа бир славјан халгынын ојанмасына — 1848-чи ил ијунун орталарында Прагадакы чех үсјанына гызғын рәғбәтлә јанашды. О, һәмин һәрәкатын демократик характерини, онун нәинки Австрија зүлмүнә, һәмчинин чех феодалларына гаршы јөнәлдијини гејд едирди. Австрија һәрбчиләри Праганы гана бојадыгда, гәзет мәзлум халглара гаршы бу рүсвајчы сијасәти гәзәблә дамғалады, Прагада кечирилән вә чехләри чар Русијасы тәрәфә сөвг едән ганлы диванын тәһлүкәли нәтичәләр доғурачағыны ирәличәдән билдирди[2].

Доғрудан да, Прага үсјанынын мәғлубијјәти чехләрин демократик һәрәкатына чох ағыр зәрбә вурду. Чех милли һәрәкатында рәһбәрлији әлә кечирмиш либерал буржуа үнсүрләри кәскин мүбаризәни алман ингилабына гаршы јөнәлдә билдиләр. Беләликлә, бу һәрәкат објектив сурәтдә Австрија вә Пруссија иртичасы илә, Гәрбә әксингилаби јүрүш һазырлајан рус чаризми илә бир чәбһәдә олду.

Артыг ијунун әввәлләриндә «Neue Rheinische Zeitung» һәјәчан гопармышды ки, рус чары «дост» Һокенсоллернләр вә Һабсбурглар монархијаларына јардым көстәрмәк мәгсәдилә гәрб сәрһәдинә гошун јығыр. Русијанын өзүндә күтләви ингилаби һәрәкат олмадығы бир шәраитдә чаризмин бу әксингилаби планларыны јалныз кәнардан, Авропанын ингилабчы халгларынын бирләшмиш сә'јләри илә позмаг оларды. Буна көрә «Neue Rheinische Zeitung» Авропа демократијасыны рус чаризминә гаршы ингилаби мүһарибәјә чағырырды. Маркс үмид едирди ки, belә бир мүһарибә Алманијада вә башга Ав-

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 25-чи чилд, сәһ. 319. Даһа сонра Ленин көстәрирди ки, XX әсрдә Русијада вә башга славјан өлкәләриндә мүстәгил демократик һәрәкат вә фәһлә һәрәкаты кенишләндикдә, шлјахта Полшасы исә өз јерини капиталист Полшасына вердикдә вәзијјәт көкүндән дәјишилди вә «белә бир шәраитдә Полша өз *мүстәсна* ингилаби әһәмијјәтини итирмәјә билмәзди» (јенә орада).

[2] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 85.

ропа өлкәләриндә јени күчлү јүксәлиш јарадачагдыр. Сонралар В. И. Ленин гејд етмишди ки, бүтүн габагчыл демократија адындан Марксын е'лан етдији бу тактика о заманкы објектив тарихи шәраитә, буржуа-демократик дәјишикликләринин баша чатдырылмасы дөврүнүн характеринә ујғун иди. «О заман феодал-ханәдан мүһарибәләринә, *објектив оларағ,* ингилаби-демократик мүһарибәләр, милли азадлыг мүһарибәләри гаршы гојулурду. Дөврүн тарихи вәзифәләринин мәзмуну белә иди»[1].

Парисдә ијун үсјаны

Маркс һәлә Парисдә оларкән ирәличәдән көстәрмишди ки, јеничә мејдана кәлән Франса республикасынын дахили зиддијјәтләри лабүд сурәтдә артачаг вә бу, әмәклә капитал арасында гәти дөјүшә кәтириб чыхарачагдыр. Һадисәләр ирәличәдән дејилмиш бу фикри тамамилә тәсдиг етди. 1848-чи ил ијунун 23—26-да Парис, феврал ингилабынын наилијјәтләри үзәринә, фәһләләрин сосиал мәнафеји үзәринә әкс-ингилабчы буржуазијанын гәсдләринә гаршы силаһлы мүбаризәјә галхан пролетар күтләләринин әзәмәтли үсјаны мејданына чеврилди. Демократик вә сосиал республика јарадылмасы үсјанчыларын шүары иди.

«Neue Rheinische Zeitung» редаксијасында Парисдән алынан һәр бир хәбәри һәјәчанла изләјирдиләр. Һадисәләрин ардынча Енкелс тәрәфиндән јазылан мәгаләләр силсиләсиндә үсјанын характери, синфи гүввәләрин јерләшмәси, һәрби әмәлијјатын кедиши ишыгландырылырды. Бу мәгаләләрдә үсјанын бир сәнәт олмасы һаггында марксист тә'лимин әсаслары јарадылырды.

Маркс дәрһал ијун үсјанынын бөјүк тарихи әһәмијјәтини гијмәтләндириб, бунун буржуазија илә пролетариат арасында илк вәтәндаш мүһарибәси олдуғуну көстәрди. О, үсјана өз күчү вә ингилаби еһтирасы чәһәтдән һејрәт едиләчәк «Ијун ингилабы» адлы бир мәгалә һәср етди. Ијунун 28-дә јазылан бу мәгалә ашағыдакы сөзләрлә башланырды: «Парис фәһләләрини дүшмәнләрин үстүн гүввәләри *јатырмышлар,* лакин фәһләләр онлара *табе олмамышлар.* Фәһләләр *әзилмишләр,* лакин онларын дүшмәнләри *мәғлуб едилмишләр*»[2]. Маркс сүбут едир ки, Парис фәһләләри үсјанынын јатырылмасына онларын дүшмәнләри баһа бир гијмәтә — феврал ингилабынын азадлыг, бәрабәрлик вә гардашлыг һаггындакы хәјалларынын боша чыхмасы баһасына, франсыз милләтинин ики милләтә — варлылар милләти илә фәһләләр милләтинә парчаланмасы баһасына наил олмушлар.

Маркс Франса ингилабынын февралдан ијуна гәдәр кечдији јолу гыса, јығчам ифадәләрлә сәчијјәләндирир, Парис про-

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 30-чу чилд, сәһ. 14.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 138.

летариатыны үсјана кәтириб чыхармыш олан бу ингилабын инкишаф ганунаујғунлугларыны ашкара чыхарыр. О көстәрир ки, франсыз буржуазијасы бүтүн өз сијасәти илә фәһләләри үсјана мәчбур едирди. Чана дојдурулмуш фәһләләр ајаға галхдыгда исә буржуазија Парис күчәләрини гана бојады.

Үсјан етмиш Парис фәһләләри үзәринә јағдырылан јығын-јығын бөһтан вә нифрәтә экс олараг, Маркс өз гызғын сәсини онларын мүдафиәсинә галдырыр. «Онларын әзәмәтли солғун симасыны дәфнә чәләнки илә бәзәмәк *демократик мәтбуатын имтијазы, һүгугудур»*.[1] Маркс өз мәгаләсини бу дәрин сөзләрлә, ијун дөјүшчүләринин шәрәфинә вә онларын өлмәз әмәлләри шәрәфинә һимн илә битирир.

Пролетариатын ингилаби органы

Гәзетин пролетар характери онун тәкчә ијун ингилабына мүнасибәти илә битмир. Алманијада бүтүн демократик гүввәләри бирләшдирмәк вәзифәсини ирәли сүрән «Neue Rheinische Zeitung» ејни заманда пролетариатын нүмајәндәси олараг хүсуси бир мөвге тутурду.

Коммунистләрин сијаси платформасында — ингилаб заманы бу програм сәнәди дәфәләрлә тәкрар чап едилмишди,[2] — ифадә едилән тәләбләр сырасында гәзет редаксијасы буржуа-демократик ингилабынын билаваситә вәзифәләринә аид олан тәләбләри биринчи сыраја гојурду. Шәраитә ачыг көзлә гијмәт верән гәзет һәләлик кечид характерли тәләбләр, тәкчә Алманијада дејил, башга Авропа өлкәләриндә дә узун мүддәтли ингилаби просес үчүн нәзәрдә тутулан тәләбләр ирәли сүрмүрдү. Маркс белә һесаб едирди ки, бу тәләбләрин тәблиғат саһәсиндән чыхыб фәалијјәт шүарларына чеврилмәси үчүн һәлә објектив шәраит јетишмәмишдир.

Лакин диггәти ингилабын ән јахын вәзифәләри үзәриндә чәмләшдирән «Neue Rheinische Zeitung» артыг бу мәрһәләдә сонралар сосиалист ингилабы уғрунда мүбаризә үчүн пролетариатын сијаси ордусуну формалашдырмаға башлајырды.

Пролетариатын сијаси тәрбијәсиндә, онун өзүнү бир синиф кими дәрк етмәсиндә Алманија вә Авропа ингилабларынын әсас һадисәләринин синфи тәһлили мүстәсна дәрәчәдә мүһүм рол ојнамалы иди.

Бу чәһәтдән гәзетдә Франсадакы ингилабын кедишинә һәср едилән мәгалә вә мәктублар олдугча мараглы иди. Хырда буржуа франсыз «Réforme» гәзетинин әксинә олараг, Маркс сүбут едирди ки, февралдан сонра Франсада синфи дөјүшләр һәр һансы сәһвләрин вә тәсадүфләрин нәтичәси дејил, «игтисади әсаслар үзәриндә, индијәдәк мөвчуд олан мадди истеһсал үсулу вә буна мүвафиг мүбадилә мүнасибәтләри үзәриндә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 142.
[2] Јенә орада, сәһ. 555.

дуран» синфи эксликлэрин ганунаујғун нэтичэсидир.[1] О гејд едирди ки, «Réforme» пролетариатла буржуазија арасындакы ајрылығын башлыча мэнбэјини сэһвэн идејалар фэргиндэ көрсэ дэ, һэмин фэрг чэмијјэтдэ бу вэ ја дикэр синфин вэзијјэтиндэки фэргдэн, ичтимаи мүнасибэтлэрдэн ирэли кэлир. «Бэс бу мүнасибэтлэр һарадан мејдана кэлир? Бир-бири илэ дүшмэнчилик едэн синифлэрин мадди, игтисади һэјат шэраитиндэн».[2] Белэликлэ, Маркс Франса ингилабынын тэчрүбэси эсасында охучуну синифлэр мүбаризэси вэ бу мүбаризэнин идејалар саһэсиндэки ин'икасы һаггында материалист анлајыша кэтириб чатдырырды.

Капитализмин классик өлкэси олан Инкилтэрэ Маркса өз тэ'лимини тэблиғ етмэк үчүн чох гијмэтли конкрет тарихи материал верирди. Маркс алман фэһлэлэри арасында пролетариатын мүтэшэккил партијасы олан чартистлэрин ингилаби мүбаризэсини јајмағы вэ биринчи нөвбэдэ онун Һарни вэ Чонс тэрэфиндэн башчылыг едилэн ингилаби ганадынын фэалијјэтини ишыгландырмағы хүсусилэ эһэмијјэтли һесаб едирди. Инкилис пролетариатынын даһа зэнкин тэчрүбэси эсасында Маркс алман фэһлэлэрини өзлэринин пролетар партијасыны јаратмаг зэрурэтинэ инандырмаға чалышырды.

Тэкчэ Алманијанын дејил, һабелэ даһа габагчыл өлкэлэрин дэ кечмишинэ аид ибрэт дэрслэринэ вэ чанлы һэјат фактларына архаланан Маркс фэһлэлэрэ тарихи материализмин, ишлэјиб һазырламагда олдуғу сијаси игтисадын, синфи мүбаризэ һаггында вэ пролетариатын үмумдүнја-тарихи вэзифэси һаггында тэ'лимин бэ'зи эн мүһүм мүддэаларыны изаһ едирди. Белэликлэ, Маркс алман фэһлэлэрини кэлэчэк пролетар партијасынын нэзэри эсасларыны мэнимсэмэјэ кэтириб чатдырырды.

Эксингилабын һүчумуна гаршы. Көлн фэһлэ иттифагында вэ Демократлар чэмијјэтиндэ Марксын фэалијјэти

Бүтүн Авропа ингилабынын кедишиндэ дөнүш нөгтэси олан ијун үсјанынын мэғлубијјэтиндэн сонра эксингилаб һэр јердэ һүчума кечди. Алманијада да синфи гүввэлэрин нисбэти эксингилабын хејринэ дэјиширди. Март күнлэриндэ кери чэкилмэјэ мэчбур олан иртичачы даирэлэр инди өзлэринин мүвэггэти мүттэфигиндэн — буржуазијадан јаха гуртармаға вэ мартдан эввэлки гајдалары бэрпа етмэјэ чан атырдылар. Пруссија иртичасы һэлэ Парисдэки ијун һадисэлэри эрэфэсиндэ бу истигамэтдэ илк аддым атмышды. Кампһаузенин либерал һөкумэти истe'фаја бурахылмышды, бунун да сијаси мэ'насы «Neue Rheinische Zeitung»да белэ сэчијјэлэндирил-

[1] *К. Маркс* вэ *Ф. Енкелс.* Эсэрлэри, 5-чи чилд, сэһ. 486.
[2] Јенэ орада, сэһ. 487.

мишди: «Кампһаузен һөкумәти әксингилабы өз буржуа-либерал либасына салмышды. Әксингилаб бу сыхычы масканы атмаг үчүн өзүнү кифајәт гәдәр күчлү һесаб един».[1]

Кампһаузен һөкумәтинин јерини либерал аристократ Ауерсвалдын һөкумәти тутду, лакин бу һөкумәтдә дә әввәлки һөкумәтин үзвү ири Рејн капиталисти Һанземан көркәмли рол ојнамагда давам едирди. Јени һөкумәт өзүнү «фәалијјәт һөкумәти кими» гәләмә верирди. О өз фәалијјәтинә дәрһал «гануни гајданын мөһкәмлијини» бәрпа етмәк наминә демократик һәрәката вә фәһлә һәрәкатына гаршы јеридилән бир сыра полис тәдбирләри илә башлады.

«Фәалијјәт һөкумәти» башлыча зәрбәни Рејн әјаләтинин мәркәзиндә — Көлндә ендирмәк нијјәтиндә иди. Ијулун 3-дә Көлн фәһлә иттифагынын рәһбәр хадимләри — Готшалк вә Аннеке һәбсә алындылар. Бу, фәһләләр ичәрисиндә чох күчлү һиддәт доғурду. Һөкумәтин фитнәкар планларыны дујан «Neue Rheinische Zeitung» редаксијасы дәрһал фәһләләри гошунларла долу олан ә'ла Пруссија галасында вахтындан әввәл, тәчрид олунмуш шәкилдә чыхыш етмәкдән чәкиндирди. Һакимијјәт даирәләри тәрәфиндән Көлн фәһләләрини вахтындан әввәл үсјана тәһрик етмәк чәһдләри Марксын көстәрдији мөһкәмлик вә сајыглыг сајәсиндә боша чыхды.

Маркс Көлн һадисәләринин чидди әһәмијјәтини дәрһал гијмәтләндирди вә бунлары Пруссијанын әксингилабчы даирәләринин үмуми нијјәтләри илә әлагәләндирди. Ијулун 5-дә дәрч едилән «Һәбсләр» мәгаләсиндә дејилирди: «Демәли, *фәалијјәт һөкумәтинин,* сол мәркәз һөкумәтинин, көһнә задәкан һөкумәтинә, көһнә бүрократик һөкумәтә, көһнә Пруссија һөкумәтинә кечид демәк олан һөкумәтин әмәлләри беләдир. Ч-б Һанземан өз кечид ролуну ојнајан кими, ону исте'фаја чыхарачаглар»[2]. Мәгаләдә узагкөрәнликлә көстәрилирди ки, һөкумәтин әксингилаби һәрәкәтләринә чаваб олараг халга мүрачиәт етмәк әвәзиндә бүтүн үмидләрини өзләринин бәлағәтли дилинә бағлајан вә кәләчәк парламент гәләбәләри хәјалы илә јашајан Берлин солларыны да ачыначаглы бир тале көзләјир. «Күнләрин бир күнү соллар бәлкә дә әмин олачаглар ки, онларын парламент гәләбәси онларын керчәк мәғлубијјәтинә мүтабигдир»[3].

«Һәбсләр» мәгаләсинин чап едилмәси илә әлагәдар олараг, мәгаләдә баш прокурор Свејфел вә һәбсләри кечирән жандармлар һаггында күја тәһгирләрә јол верилмәси үстүндә «Neue Rheinische Zeitung» әлејһинә мәһкәмә тә'гиби башланды. Беләликлә, «фәалијјәт һөкумәтинин» чәза тәдбирләри планында Маркс тәрәфиндән редактә едилән гәзети мәһв ет-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 99.
[2] Јенә орада, сәһ. 174.
[3] Јенә орада.

мәк нәзәрдә тутулурду. Ијулун 6-да баш редактор Маркс вә мәс'ул нашир Корф диндирилмәк үчүн мәһкәмә мүстәнтигинин јанына чағырылдылар. Диндирилмә битдикдән сонра мүстәнтиг, дөвләт прокурору Һеккер илә бирликдә мәгаләнин әлјазмасыны тапмаг вә онун имзасыз мүәллифинин адыны мүәјјән етмәк үчүн редаксијада ахтарыш апардылар. Сонра там бир сыра шаһидләр — мәтбәә саһиби Клоут вә мүрәттибләр, гәзетин редакторларындан Енкелс вә Дронке, нәһајәт, јенидән Енкелс диндирилди, лакин даһа шаһид кими дејил, мүттәһим сифәтилә диндирилди. Мәһкәмә мә'мурларынын хидмәтдәки чанфәшанлыгларына бахмајараг истинтаг чәтинликлә ирәлиләјирди. Онда даһа бир «тәдбирә» әл атылды, бу дәфә билаваситә Марксын әлејһинә тәдбир көрүлдү.

Көлн макистраты она вәтәндашлыг һүгугу вермиш олса да, бу гәрар крал маһал идарәси тәрәфиндән тәсдиг едилмәли иди, о исә чаваб вермәјә тәләсмирди. Инди, аз гала дөрд ајдан сонра Маркса билдирилди ки, крал маһал идарәси она бу һүгугу вермәји мүмкүн һесаб етмәмишдир, буна көрә о бундан сонра да әчнәби һесаб едилмәлидир. Маркс бу барәдә дахили ишләр назири Күлветтерә протест билдириб, бу имтинанын сијаси сәбәбләрини ачыгча көстәрди. О јазырды: «...Бу чүр гәрәзкар дәлилләр анчаг көһнә полис дөвләтиндә ишә салына биләрди, лакин һеч дә ингилаб баш вермиш олан вә мәс'ул һөкумәтин мөвчуд олдуғу Пруссијада буна јол верилә билмәз».[1]

Көлн һакимијјәт даирәләринин Маркса вәтәндашлыг һүгугу вермәкдән имтина етмәси Көлн фәһләләри вә демократларынын протестинә сәбәб олду. Демократлар чәмијјәти јерли һакимијјәт даирәләринә нүмајәндә һеј'әти көндәриб, Маркса гаршы полис тәдбирләринин ләғв олунмасыны тәләб етди. Бунунла белә, сентјабрын 12-дә дахили ишләр назири маһал идарәсинин гәрарыны тәсдиг етди. Протест кампанијасы иртичаја өз нијјәтләрини дәрһал һәјата кечирмәкдә мане олса да, Пруссијадан сүркүн олунмаг тәһлүкәси Марксын башы үстүндән Дамокл гылынчы кими асылды.

Сон дәрәчә чәтин олан бу шәраитдә Маркс һәр нечә олса да күтләләрә күчлү тә'сир аләти олан бөјүк күндәлик гәзети өз әлиндә сахламаға чалышырды. Өз вахтынын вә гүввәсинин чох бөјүк һиссәсини гәзетә сәрф етмәклә бәрабәр о өз достлары вә тәрәфдарлары илә бирликдә Көлнүн фәһлә вә демократик тәшкилатларынын фәалијјәтиндә ән јахындан иштирак едирди. Көлн Фәһлә Иттифагынын вә Демократлар чәмијјәтинин тәчрүбәсини Маркс Коммунистләр иттифагы үзвләринә, һабелә Алманијанын дикәр һиссәләринин фәһлә вә демократик тәшкилатларына чатдырмаға чалышырды.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 410.

Маркс вә онун тәрәфдарлары Көлнүн ичтимаи тәшкилатларындакы фәалијјәтләри сајәсиндә кет-кедә даһа чох дәрәчәдә күтләләрин һөрмәт вә е'тимадыны газанырдылар. Готшалк вә Аннеке һәбс едилдикдән сонра, ијулун 6-да Фәһлә иттифагы Комитәсинин ичласында онун сәдрлијинә Марксын досту Иосиф Молл сечилди. Лондондан јеничә кәлмиш Шаппер илә бирликдә о, инди комитәдә Фәһлә иттифагыны тәмсил едирди, комитә исә, јухарыда көстәрилдији кими, Көлнүн үч демократик тәшкилатыны бирләшдирирди вә демократларын Мүвәггәти маһал комитәси кими фәалијјәт көстәрирди.

Маркс тәрәфиндән даим јардым көстәрилән Фәһлә иттифагынын јени рәһбәрлијинин диггәт мәркәзиндә инди фәһләләрин идеја вә сијаси тәрбијәси мәсәләләри дурду. Бу тәрбијәнин мүһүм формасы дискусијалар олду. Бу дискусијалардан бириндә Молл вә Шаппер фәһләләрә изаһ едирдиләр ки, бәла һеч дә бир чох фәһләләрин вә сәнәткарларын күман етдији кими машынларда дејил, мөвчуд ичтимаи мүнасибәтләрдәдир. Марксын тәрәфдарлары «Коммунист партијасынын манифести»нин әсас идејаларыны фәһләләрә чанлы формада чатдырырдылар. Муасир чәмијјәтдә әмәјин тәшкили һаггында дискусија кедишиндә әслиндә «Алманијада Коммунист партијасынын тәләбләри»нин бир сыра бәндләри әсасландырылыр вә тәблиғ едилирди. Сентјабрын 11-дә Комитәнин ичласында дискусијанын ахырында Фридрих Енкелс сосиал мәсәлә барәсиндә бөјүк бир мә'рузә илә чыхыш етди.

Көлн фәһлә иттифагы идеја-сијаси чәһәтдән јенидән гуруларкән онун тәшкилат гурулушунда да бә'зи дәјишикликләр едилир — әввәлки мәһдуд сех принсипиндән әл чәкилир, гәти мүәјјән едилмиш үзвлүк һаглары гојулурду. Көлн фәһлә иттифагы кет-кедә даһа чох дәрәчәдә Марксын вә онун тәрәфдарларынын е'тибарлы дајағы олурду.

Маркс вә онун силаһдашлары Демократлар чәмијјәтинин ишиндә фәал иштирак едирдиләр. Мүвәггәти маһал демократлар комитәсинин үзвү олан Маркс Чәмијјәтә рәһбәрликдә көркәмли рол ојнајыр вә онун Штолверк салонундакы јығынчагларында чыхыш едирди. 1848-чи илин јајында Маркс илә Америкадан гајыдаркән Көлнә кәлмиш Вејтлинг арасында дискусија олду. Ијулун 21-дә чәмијјәтин јығынчағындакы чыхышында Вејтлинг өзүнү «демократ, сосиалист вә коммунист» адландырыб, диктатор мүвәггәти һөкумәти јарадылмасы леһинә данышды, бу һөкумәт исә аз мигдар адамлардан ибарәт олмалы иди, һәм дә бурада о биринчи нөвбәдә өзүнү нәзәрдә тутурду. Августун 4-дә Маркс өз чыхышында Вејтлинги тәнгид етди. Әсла мүкәммәл олмајан протокол јазысына әсасән фикир јеридиләрсә, Маркс сијаси мәнафеји сосиал мәнафедән ајырмаг үчүн Вејтлингин көстәрдији чәһдләрин әсассыз олдуғуну сүбут етди, чүнки «сијаси вә сосиал мәнафе гаршы-

лыглы сурәтдә бир-бири илә чулғашыр». Маркс көстәрди ки, диктатура һаггында Вејтлингин тәригәтчи анлајышы «әмәли чәһәтдән јарарсыздыр», тәкбашына диктатор һакимијјәти һаггындакы идејасы исә үмумијјәтлә чәфәнкдир. Ингилабын буржуа-демократик характерини инкар едән Вејтлингин әксинә олараг, Маркс демократик һәрәкатын бүтүн чәрәјанларынын нүмајәндәләриндән ибарәт һөкумәт јаратмаг вәзифәсини ирәли сүрдү.[1]

Маркс вә онун тәрәфдарлары мүһүм сијаси мәсәләләр барәсиндә Демократлар чәмијјәтинин бир сыра гәтнамә вә мүрачиәтләр гәбул етмәсинин тәшәббүсчүләри идиләр. Бу мүрачиәтләрин алтында минләрлә адам имза едирди, сонра исә һәмин мүрачиәтләри Берлин вә Франкфурт Милли мәчлисләринә көндәрирдиләр.

Ингилаби-демократик даирәләрдә Марксын нә кими нүфуз вә һөрмәтә малик олдуғуну Рејн әјаләти вә Вестфалија демократларынын августун 13—14-дә Көлндә кечирилән биринчи маһал конгреси көстәрир. Конгресдә сәдр, Трир мүлки гошунунун республикачы әһвал-руһијјәси һаггында Трир нүмајәндәси Шилинин вердији мә'луматла әлагәдар олараг Карл Марксын да Трир әһли олдуғуну сөјләдикдә, конгрес иштиракчылары «Neue Rheinische Zeitung»ун баш редактору шәрәфинә далбадал үч дәфә «ура» дејә чығырмышдылар. Бонн нүмајәндәси олан тәләбә Карл Шуртс хатырлајырды ки, конгресдә «өз заманынын ән көркәмли адамларыны, о чүмләдән сосиалистләрин рәһбәри Карл Марксы лап јахындан көрдүм. О заман онун 30 јашы вар иди, лакин артыг сосиалистләр мәктәбинин танынмыш башчысы һесаб едилирди. Ортабојлу, мөһкәм гамәтли, һүндүр алынлы, гарасачлы, сых саггаллы вә парлаг гаракөзлү бу адам дәрһал диггәти чәлб едирди. Онун барәсиндә дејирдиләр ки, өз ихтисасы саһәсиндә көзәл алимдир... Марксын дедији һәр шеј һәгигәтән мәзмунлу, мәнтигли вә ајдын иди... Мән индијәдәк онун «буржуа» сөзүнү нә гәдәр кәскин бир кинајә илә дедијини хатырлајырам».[2]

Конгрес Көлндә фәалијјәт көстәрән Мүвәггәти маһал комитәсини даими Рејн маһал комитәсинә чевирмәк һаггында гәрар гәбул етди. Вәкил II Шнејдерин башчылыг етдији бу комитәјә Марксдан башга Молл вә Шаппер дә дахил идиләр.

Марксын вә онун тәрәфдарларынын әмәли ингилаби иши Алманијанын башга шәһәрләринә нисбәтән Көлндә демократларын даһа мөһкәм вә сијаси чәһәтдән даһа јеткин тәшкилатынын јаранмасына көмәк етди.

[1] Бах: «Der Wächter am Rhein» 2 Dutzend., № 1, 23. VIII. 1848.
[2] Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр, сәһ. 285.

Берлинә вә Вјанаја сәфәр

Демократларын маһал конгресиндән аз сонра, августун 23-дә Маркс Берлинә вә Вјанаја јола дүшдү. Онун бу сәфәриндән мәгсәд Алманија иттифагынын ики ән бөјүк дөвләтинин пајтахтларындакы демократик тәшкилатларла вә фәһлә тәшкилатлары илә әлагәләри мөһкәмләтмәк, һәмчинин «Neue Rheinische Zeitung» үчүн вәсаит топламаг иди, зира ијун үсјаны һаггындакы мәгаләләрдән сонра ахырынчы сәһмдарлар да ондан үз дөндәрмишдиләр.

Берлиндә Маркс Пруссија Милли мәчлисинин бә'зи сол депутатлары илә, биринчи нөвбәдә Коммунистләр иттифагынын үзвү Д'Естер илә сөһбәт етди. Орада Маркс демократик һәрәкатын башга хадимләри илә дә, о чүмләдән Бакунин илә көрүшдү, онунла һәлә Парисдә әмәлә кәлмиш достлуг мүнасибәтләрини бәрпа етди.

Берлиндән Маркс Вјанаја јола дүшдү. Бу заман орада сијаси шәраит кәскинләшмишди. Прага вә Парис үсјанларынын мәғлубијјәтиндән вә августун 6-да Радетски гошунларынын Милана сохулмасындан үрәкләнән Австрија әксингилабы һүчума кечмишди. О, әмәк һаггыны ашағы салмаг вә ишсизләр үчүн муавинәти ләғв етмәк јолу илә фәһлә иғтишашлары төрәтмишди вә бу иғтишашлар августун 23-дә буржуа милли гвардијасынын фәһлә нүмајиши илә ганлы тоггушмасына сәбәб олмушду.

Вјанаја кәлән Маркс фәһлә һәрәкаты вә демократик һәрәкат рәһбәрләри илә әлагә јаратды. «Neue Rheinische Zeitung»үн баш редакторунун ады бурада һамыја мә'лум иди. Гәзети сијаси шәраити чох көзәл баша дүшдүјүнә көрә гијмәтләндирирдиләр.

Августун 28-дә Маркс Демократлар иттифагында Вјанадакы ахырынчы һадисәләр мәсәләси мүзакирә едиләркән чыхыш етди. Дискусија кедишиндә Маркс илә демократларын Берлин Мәркәзи комитәсинин Вјанаја кәлмиш үзвү Јулиус Фрөбел арасында чидди ихтилафлар мејдана чыхды. Јулиус Фрөбел императорун јанына нүмајәндә һеј'әти көндәриб 23 август һадисәләринин билаваситә мүгәссири олан әмәк назири Швартсерин ишдән көтүрүлмәсини хаһиш етмәк тәклифинә тәрәфдар чыхды. Буна е'тираз едән Маркс өзләрини демократ адландыран, ишдә исә һөкмдарларла «сазишә» чан атан «Берлин нәзәријјәчиләри» барәсиндә һиддәтлә данышырды. Вјананын «Der Radikale» адлы демократ гәзетинин вердији хәбәрә көрә, онун нитги «чох ағыллы, кәскин вә ибрәтамиз» иди. Маркс бу нитгиндә гејд етмишди ки, Парисдә олдуғу кими, Вјанада да «мәсәләнин маһијјәти буржуазија илә пролетариат арасындакы мүбаризәдәдир».[1]

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 533.

Августун 30-да Маркс биринчи Вјана фәһлә иттифагында мә'рузә етди. О, Иттифаг үзвләрини алгышлајараг билдирди ки, әввәлләр Парисин, Брүсселин вә Лондонун фәһлә чәмијјәтләриндә чыхыш етдији кими, Вјана фәһләләри нүмајәндәләринин гаршысында да чыхыш етмәји өзү үчүн шәрәф сајыр. Мә'рузәнин мөвзусу Авропада сосиал мүнасибәтләр вә ингилаби мүбаризәдә пролетариатын ролу иди. Маркс Парисдәки ијун үсјанында мүһачир алман фәһләләринин иштиракыны гејд едиб көстәрди ки, онлар өз франсыз гардашларынын ағыр, лакин шәрәфли нәсибинә шәрик олдулар. О деди ки, алман фәһләләри өз јерлиләринин һәрәкәти илә фәхр едә биләрләр. Маркс инкилис чартистләринин сон чыхышлары һаггында, Авропа пролетариатынын азадлығы уғрунда мүбаризә һаггында да данышды. О, Белчикадакы вәзијјәтә дә тохунду. Сентјабрын 2-дә Маркс Вјана фәһләләри гаршысында муздлу әмәк вә капитал һаггында мә'рузә илә чыхыш етди.

Маркс «халглар һәбсханасы» олан Австријада милләтләрин гаршылыглы мүнасибәтләринә дә бөјүк мараг көстәрәрәк, Вјанада Австрија Милли мәчлиси алман Боһемијасы фраксијасынын лидери Боррош илә көрүшдү. Маркс илә сөһбәтдә Боррош чехләрин Боһемија алманларына куја фанатик дүшмәнчилијиндән шикајәтләнди. Лакин Маркс бу чәкишмәләрин фәһләләрә дә аид олуб-олмадығыны сорушдугда о чаваб вермишди ки, «фәһләләр һәрәката гошулдугда, дәрһал буна сон гојулур вә бурада чехләр вә ја алманлардан бәһс олунмур, бурада һамы әлбир олур».[1]

Берлиндә вә Франкфурт-Мајнда сијаси вәзијјәтин кәскинләшмәси Марксы тезликлә Көлнә гајытмаға мәчбур етди. Јолүстү о, Дрездендә вә Берлиндә дајанды. Пруссија пајтахтында Маркс Милли мәчлисин ичласында да олду, јенидән Берлин соллары илә данышыглар апарды. О, полјак хадими Владислав Костселски илә көрүшдү вә Костселски Полша демократијасы адындан она «Neue Rheinische Zeitung» үчүн ики мин талер верди. Сентјабрын орталарына јахын Маркс Көлнә гајытды.

Алманијада сентјабр бөһраны

Бу заман Берлиндә сол депутат Штејн тәрәфиндән ирәли сүрүлүб Пруссијанын иртичачы забитләрини ордудан узаглашдырмаг һаггында тәклифин Милли мәчлисдә тәкрар сәсә гојулмасы илә әлагәдар олараг кәскин сијаси мүнагишә баш вермишди. Мәчлис бу тәклифи һәлә августун 9-да гәбул етмишди, лакин һәрби назир буна табе олмаг истәмәмишди. Сентјабрын 7-дә Штејн јенидән өз тәклифини верди вә бу тәклиф сәс чохлуғу илә гәбул олунду. Нәтичәдә Ауерсвалд — Һанземан һөкумәти истe'фаја чыхмаг нијјәтиндә ол-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 22-чи чилд, сәһ. 420.

дуғуну билдирди. «Neue Rheinische Zeitung»ун сәһифәләриндә Маркс көстәрди ки, бу кәскин сијаси тоггушмадан анчаг ики чыхыш јолу ола биләр: ја Мәчлис галиб кәләчәк, крал һакимијјәти сарсылачаг вә соллар һөкумәти јаранначагдыр; ја да тахт-тач галиб кәләчәк вә онда Мәчлис бурахылачаг, иттифаглар һүгугу ләғв едиләчәк, сензли сечки гануну вериләчәк, јә'ни топ вә сүнкү күчүнә дөвләт чеврилиши едиләчәкдир.[1]

«Neue Rheinische Zeitung» изаһ едирди ки, Мәчлисин талеји бундан асылыдыр: Мәчлис өзүнү мүдафиә үчүн халг күтләләрини көмәјә чағырачагмы, јохса тәрәддүд көстәриб, сон нәтичәдә тахт-тача табе олачаг, бу да онун бурахылмасы үчүн мүгәддимә олараг ону Берлиндән чыхармаға сәбәб олачагдыр. «Франса мүәссисләр мәчлиси Версалдан Парисә көчмүшдү. Доғрусуну десәк, сазишчи јығынчаг Берлиндән Шарлоттенбурга көчсәјди, бу, Алманија ингилабынын бүтүн характеринә ујғун оларды».[2]

Тарих ирәличәдән сөјләнилән бу фикрә анчаг кичик, сырф чоғрафи бир дүзәлиш верди: нојабрда, Мәчлисин тамамилә бурахылмасы әрәфәсиндә онун рәсми јери Шарлоттенбург дејил, башга бир далдабучаг шәһәрчик — Бранденбург е'лан едилди.

Сентјабр сијаси бөһранынын дикәр очағы Франкфурт-Мајн иди. Августун 26-да Пруссијанын Данимарка илә бағладығы рүсвајчы барышығы үмумалман Милли мәчлиси бурада мүзакирә етмәли иди. Австрија һәрбчиләринин Италијада вә Пруссија һәрбчиләринин Познанда апардыглары әксингилаби мүһарибәләрдән фәргли олараг, әсасән алманларын јашадығы Шлезвиг-Голштејн уғрунда Данимаркаја гаршы мүһарибә рәғбәтлә гаршыланырды. Данимарка илә барышыг һаглы олараг Шлезвиг-Голштејнин ингилабчы һөкумәтинә вә Мүәссисләр мәчлисинә гаршы хәјанәт кими гаршыланды. Пруссија һөкумәти нәинки Инкилтәрәнин вә Русијанын тәзјиги алтында, һәмчинин өз арзусу илә бу барышығы бағламаға тәләсәрәк, кенерал Вранкелин гошунларыны чәбһәдән кери чағырмаға вә бунлардан халг күтләләринә гаршы мүбаризәдә истифадә етмәјә чалышмышды.

Бу әксингилаби фитнәләри дәф етмәк үмидини «Neue Rheinische Zeitung» тамамилә халгын гүввәләринә бағлајырды. Редаксија күтләләрин билаваситә тәшкилатчысы вә рәһбәри кими чыхыш едирди. Көлн фәһлә иттифагы вә Демократлар чәмијјәти илә бирликдә редаксија биналарда вә ачыг һавада кениш халг јығынчаглары чағырырды. Бу јығынчаглар зәһмли сијаси нүмајишләр характери алырды.

«Neue Rheinische Zeitung» редаксијасы, Көлн фәһлә итти-

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 428—429.
[2] Јенә орада, сәһ. 437.

фагы вә Демократлар чәмијјәти сентјабрын 13-дә Франкенплатсда халг јығынчағы чағырдылар. Бурада 5—6 мин нәфәр иштирак едирди. Енкелсин, Һ. Беккерин вә Дронкенин тәрәфдар чыхдығы Волфун тәклифи илә Тәһлүкәсизлик комитәси сечилди. Онун тәркибинә 30 нәфәр, о чүмләдән Маркс, Енкелс, Волф, Бүркерс, Дронке, Шаппер вә Молл дахил олдулар. Сонра Берлин Мәчлисинә Енкелс тәрәфиндән тәклиф едилән мүрачиәт лајиһәси јекдилликлә гәбул олунду, бурада тәләб едилирди ки, һәмин Мәчлиси бурахмаг үчүн тәшәббүс едиләрсә, депутатлар һәтта сүнкү тәһлүкәси гаршысында да өз вәзифәләрини тәрк етмәсинләр.

Тәһлүкәсизлик комитәси тә'сис едилмәси билаваситә халг тәрәфиндән сечилән орган јарадылмасы демәк иди вә бу орган ингилаби мүбаризәнин тәшкиледичи мәркәзи, јени, һәгигәтән ингилаби һакимијјәтин рүшејми олмалы иди. Бундан горхуја дүшән Көлн буржуазијасы Көлн конститусијачы-монархист Вәтәндашлар иттифагы идарә һеј'әтинин бир чох үзвү адындан елә һәмин күн протестлә чыхыш етди. Нәтичәдә Комитәнин бир сыра үзвләри, о чүмләдән Демократлар чәмијјәтинин сәдри II Шнејдер онун фәалијјәтиндә иштирак етмәкдән имтина етдијини билдирди. Бу, Демократлар чәмијјәтинин хырда буржуа ганады илә пролетар ганады арасында зиддијјәтләрин кәскинләшдијини көстәрирди.

Сентјабрын 17-дә Көлнүн кәнарында јерләшән Ворринкендә кечирилмиш халг јығынчағы Тәһлүкәсизлик комитәсинин нүфузуну мөһкәмләтмәкдә мүһүм рол ојнады. Бураја Көлн сакинләриндән башга, гоншу кәндләрдә јашајан кәндлиләр, һәмчинин Нејссдән, Дүсселдорфдан, Крефелдән вә башга шәһәрләрдән нүмајәндә һеј'әтләри кәлдиләр. Алман бирлијинин рәмзи олан гара-гырмызы-гызылы бајрагларла бирликдә трибунада гырмызы бајраг да далғаланырды. Сентјабрын 13-дә олдуғу кими, бу јығынчагда да «Алманијада Коммунист партијасынын тәләбләри» кениш јајылырды. Топлашанлар демократик-сосиал гырмызы республикаја тәрәфдар чыхдылар вә Тәһлүкәсизлик комитәси јарадылмасыны руһ јүксәклији илә бәјәндиләр. Пруссија—Данимарка барышығы илә әлагәдар олараг Енкелс тәрәфиндән тәклиф едилән мүрачиәт — Франкфурт мәчлисинә мүрачиәт јекдилликлә гәбул едилди; бу мүрачиәтдә дејилирди ки, Пруссија һөкумәти илә үмумалман парламенти арасында мүнагишә олачағы тәгдирдә, топлашанлар «сон дамла ганлары галанадәк Алманија уғрунда мүбаризә апармаға һазырдырлар».[1]

«Neue Rheinische Zeitung»ун ирәличәдән көрдүјү кими, сентјабрын 16-да Франкфурт мәчлиси Пруссија — Данимарка барышығыны тәсдиг етди. Онда Франкфурт, Оффенбах, Һа-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 542.

нау фәһләләри, һәмчинин әтраф кәндләрдә јашајан вә үсјан галдыран кәндлиләр Алманијанын ингилаби шәрәфини мүдафиәјә галхдылар.

Бу һадисәләрлә әлагәдар олараг Тәһлүкәсизлик комитәси, Демократлар чәмијјәти вә Көлн фәһлә иттифагы сентјабрын 20-дә Ејзер салонунда халг јығынчағы чағырдылар, бурада Маркс вә «Neue Rheinische Zeitung» редаксијасынын галан үзвләри иштирак етдиләр. Енкелс өз парлаг нитгиндә үмумалман Мәчлисинин хәјанәткар гәрарыны дамғалады вә Франкфуртда үсјанын кедиши һаггында мә'лумат верди. Бурада гәбул едилән интибаһнамәдә барышығын тәсдиг едилмәси алман халгына хәјанәт е'лан олунду, Мәчлисин тәркибиндән чыхмаға һазыр олдугларыны билдирән депутатлар истисна едилмәклә, галан депутатлар исә халг хаини е'лан едилдиләр.

«Neue Rheinische Zeitung»да бу интибаһнамәнин чап едилмәси гәзети вә онун баш редакторуну Франкфурт парламенти депутатларына бөһтан атмагда иттиһам етмәклә онларын әлејһинә һакимијјәт даирәләринин даһа бир мәһкәмә иши галдырмасы үчүн бәһанә олду.

Франкфурт үсјаны јатырылдыгдан сонра Көлн прокурорлуғу Енкелси, Волфу вә Бүркерси халг јығынчагларындакы чыхышлары илә әлагәдар олараг мөвчуд гурулуша гаршы гәсддә иттиһам етди. Франкфуртда империја һөкумәтинин әдлијјә назири Тәһлүкәсизлик комитәсинә, Демократлар чәмијјәтинин вә Фәһлә иттифагынын рәһбәрләринә гаршы, һабелә «Neue Rheinische Zeitung»ун Франкфурт үсјанчыларына вә онларын аиләләринә көмәк үчүн ианә топланышы е'лан едән експедисијасына гаршы мәһкәмә иши галдырмаг һаггында сәрәнчам верди.

Көлндә вәзијјәт кет-кедә кәркинләширди. Сентјабрын 25-дә сәһәр Маркс демократларын икинчи маһал конгресинин ичласына јола дүшдү. Лакин Көлндә һәбсләр башландығына көрә, бу ичлас ачылмады. Сәһәр тездән Шаппер вә К. Беккер һәбсә алынмышдылар. Полис Волфу тапа билмәмишди. Фәһлә иттифагынын ән мәшһур рәһбәрләриндән бири олан Моллу һәбс етмәк үчүн чәһд көстәрилмиш, лакин онун еви гаршысында топлашан халг ону азад етмишди.

Күнорта чағы Көһнә базардакы «Им Крантс» меһманханасында Фәһлә иттифагынын јығынчағы чағырылды. Маркс фәһләләри фитнәкарлыға ујмамаға чағырыб вахтындан әввәл вә тәчрид олунмуш һалда үсјан галдырмагдан чәкиндирди. Күндүз саат 3-дә о, Демократлар чәмијјәти үзвләринин дә иштирак етдији Ејзер салонундакы јығынчагда јенә белә бир чағырышла чыхыш етди.

Ахшам Көһнә базарда чамаат топлашмышды. Пруссија гошунларынын јахынлашмасы һаггында шајиә јајылмышды. Фәһләләр баррикадалар гурмаға башладылар. Лакин һаки-

миjjәт даирәләри мүлки гошунун бир һиссәсинин «е'тибарсызлығы» үзүндән гошуну ишә салмаға чәсарәт етмәдиләр. Лакин бу һадисәләр мүһасирә вәзиjjәти е'лан етмәк үчүн бәһанә олду. Jығынчаглар, демократик тәшкилатлар вә фәһлә тәшкилатлары гадаған едилди. «Neue Rheinische Zeitung»ун вә башга демократик гәзетләрин бурахылмасы дајандырылды, мүлки гошун тәрксилаһ едилиб бурахылды.

Көлндә мүһасирә вәзиjjәти е'лан едилмәси бүтүн Алманиjада һиддәт далғасына сәбәб олду. Сол депутатлар Д'Естер, Борхардт вә Килл Пруссија Милли мәчлисиндә гәти протестлә чыхыш етдиләр. Һөкумәт күзәштә кетмәjә мәчбур олду. Октjабрын 2-дә Көлн прокурорлуғу мүһасирә вәзиjjәтини ләғв етмәк һаггында әмр алды. Октjабрын 3-дә «Neue Rheinische Zeitung»а јенидән абунә јазылышы е'лан едилди.

Лакин онун бурахылмасына јенидән башламаг үчүн Маркса вахт лазым иди. Гәзет редакторларындан бә'зиләрини итирмишди. Енкелс вә Бронке беләә гызғын бир вахтда һәбсханаjа дүшмәмәк үчүн Брүсселә кетмишдиләр. Јерли полис онлары һәбсә алыб Франса әразисинә көчүрмүшдү. Дронке Парисдә галмышды, Енкелс исә пиjада Исвечрәjә јола дүшмүшдү. О, Берндә галыб, Исвечрә фәһлә һәрәкатында фәал иштирак етди. Имкан олдугча о, мәктублар көндәрмәклә Маркса көмәк етмәjә чалышырды. Һәбсә алынмамаг үчүн Волф Пфалтсда кизләнмишди, лакин Марксын чәтин бир вәзиjjәтдә галдығыны билиб, кизличә Көлнә гаjытды вә Унтер-Һутмахер күчәсиндәки 17 нөмрәли евдә јерләшән редаксиjа бинасынын јахынлығында јашамаға башлады. Һәр күн о, күчәjә чыхмаjыб һәjәтдән редаксиjаjа кечирди. Веjертдән вә Волфдан башга Марксын јени бир көмәкчиси вар иди, бу да Фреjлиграт иди.

Гәзетин чыхмасынын дајандырылмасы һәлә мүһасирә вәзиjjәтиндән әввәл баһалы сүр'әтли чап машыны алмаг үзүндән јаранан мадди чәтинликләри даһа да дәринләшдирмишди. Гәзети хилас етмәк үчүн Маркс атасынын ирсиндән галан 7 мин талердән артыг бүтүн вәсаити бу ишә сәрф етди. Сонралар Маркс јазырды ки, бә'зи башга гәзетләрдән фәргли олараг «Neue Rheinische Zeitung» һеч заман «ингилабдан сағмал инәк јаратмаға» чалышмамышды. «...Јалныз бөјүк мәбләғдә пул гојмаг вә шәхси тәһлүкәjә дүшмәк баһасына мән гәзети сахлаjа билдим...»[1].

Октjабрын 12-дән «Neue Rheinische Zeitung» јенидән Көлн күчәләриндә сатылмаға башлады. Гәзетин аз гала бүтүн редакторларынын һәбсә алынмасы һаггында әмр вермиш һакимиjjәт даирәләринә санки меjдан охуjараг баш редактор хәбәр верирди ки, **«редаксиjа комитәси әввәлки һеj'әтдә галыр. Бу**

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 418.

јахынларда **Фердинанд Фрејлиграт** да араја дахил олмушдур».[1]

Бу күнләрдә Көлн фәһлә иттифагынын рәһбәрлији дә мүрәккәб вәзијјәтә дүшмүшдү. Шаппер һәбсханада иди. Молл Лондона мүһачирәт етмәјә мәчбур олмушду. Готшалкын тәрәфдарлары итирилмиш мөвгеләри гајтармаг үчүн бундан истифадә етмәјә чалышдылар. Онда Иттифаг Комитәси Марксын јанына нүмајәндә һеј'әти көндәриб ондан сәдр вәзифәсини өз үзәринә көтүрмәсини хаһиш етмәк гәрарына кәлди. Маркс гәзетдә һәддиндән артыг мәшғул олдуғуна, вәтәндашлыг һүгугларыны бәрпа етмәкдән имтина едилдијинә көрә Көлндә өз вәзијјәтинин мөһкәм олмадығына вә мәһкәмә тә'гибләринә бахмајараг, бу вәзифәни мүвәггәти оларағ өз үзәринә көтүрмәјә разылыг верди. Октјабрын 16-да о, Комитәнин ичласында деди: «Һөкумәт вә буржуазија јәгин етмәлидир ки, онларын бүтүн тә'гибләринә бахмајараг һәмишә өзүнү фәһләләрин сәрәнчамына вермәјә һазыр олан адамлар тапылар».[2] Марксын сәдр сечилмәси октјабрын 22-дә Иттифагын үмуми јығынчағында тәсдиг едилди. О, һәмин вәзифәни 1849-чу илин февралынадәк јеринә јетирди.

Көлн фәһлә иттифагынын ичласында Маркс Вјанада башланан силаһлы үсјанда фәһләләрин көркәмли ролуну гејд етди. Онун тәклифи илә Вјана Фәһлә иттифагына тәбрик көндәрмәк һаггында гәрар јекдилликлә гәбул олунду.

Вјанада октјабр үсјаны

Мүһасирә вәзијјәти ләғв едилдикдән сонра «Neue Rheinische Zeitung»ун лап биринчи нөмрәсиндә Маркс Вјанадакы үсјан һаггында мәгалә дәрч етди. Мачарыстан сејминин бурахылмасы һаггында вә бир гәдәр әввәл Мачарыстан истиглалијјәтинин мүдафиәчиләри тәрәфиндән мәғлубијјәтә уғрадылмыш иртичачы хорват баны Јелачичин Мачарыстан валиси тә'јин едилмәси һаггында император фәрманы буна тәкан верди. Мачарыстан ингилабына гаршы јени јүрүш үчүн октјабрын 5-дә Вјанадакы гошунлар Јелачичин әзилмиш гошунлары илә бирләшмәјә доғру кетмәк һаггында әмр алдылар. Октјабрын 6-да халг күтләләри, Академик тәләбә леkиону вә Вјана милли гвардијасы гошунларын јола салынмасына мане оларағ үсјан галдырдылар. Ахшамүстү халг галиб кәлди.

Мүбаризәнин сонракы кедиши бир чох чәһәтдән Вјана әһалисинин бирлијиндән вә мүтәшәккиллијиндән асылы иди. Лакин һәлә биринчи мәгаләсиндә Маркс Вјана буржуазијасынын хәјанәт едә биләчәји һаггында хәбәрдарлыг едирди, бу исә тәсдиг олунду. Австрија иртичасы милли зиддијјәтләрдән дә истифадә едә билди: мүлкәдарларын јухары тәбәгәләринин

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 448.
[2] Јенә орада, сәһ. 549.

алдатдыглары чәнуб славјанларындан башга, чех буржуа милли-либерал партијасы да Һабсбургларын тәрәфинә кечди. Ингилабчы Мачарыстана кәлдикдә, либералларын вә забитләрдән бир һиссәсинин тәзјиги алтында Мачарыстан рәһбәрләри чәсарәтсиз бир еһтијаткарлыг етдиләр: мачар гошунлары Вјана үсјанчыларынын көмәјинә кәлмәјә тәләсмәдиләр.

Буна көрә дә үсјан етмиш Вјанаја Алманијанын бүтүн демократик гүввәләринин јардым көстәрмәси хүсуси әһәмијјәт кәсб едирди. Демократларын гаршыдакы икинчи үмумалман конгреси илә әлагәдар олараг октјабрын ахырларында Берлиндә Франкфурт, Берлин парламентләринин вә бә'зи башга алман парламентләринин сол депутатларынын мүшавирәси олду. Маркс Франкфурт мәчлисинин сол депутатлары илә — Берлинә кедәркән јолүстү Көлнә кәлмиш Симон, Ситс, Шлеффел вә башгалары илә хүсуси олараг көрүшдү. Бунларын васитәси илә о, парламентләрин башга сол депутатларына да тә'сир көстәрмәјә чалышырды. Лакин мүшавирәјә аз адам топлашмышды вә мүшавирә һеч дә јекдил олмады. Алман халгына Д'Естер, Јакоби вә Симон тәрәфиндән тәртиб едилән чағырыш «гануни» зәмини тәрк етмәк истәмәјән Берлин солларынын әксәријјәти тәрәфиндән гәти е'тиразларла гаршыланды.

Октјабрын 26-дан 30-дәк Берлиндә ичлас кечирән икинчи үмумалман демократлар конгреси дә ејни дәрәчәдә аз сәмәрәли олду. «Neue Rheinische Zeitung» һиддәтлә јазырды ки, Вјананын вә көрүнүр, бүтүн Алманијанын талеји һәлл едилдији бир заманда бу конгрес өз вахтыны хырда тәшкилати мәсәләләр барәсиндә сонсуз мүбаһисәләрә сәрф едир. О анчаг үчүнчү күн Вјана һадисәләринин мүзакирәсинә башлады. Соллар Тиргартендә халг јығынчағы кечирмәји вә халгы фәалијјәтә чағыран интибаһнамә бурахмағы тәклиф етдиләр. Нүмајәндәләрин хејли һиссәси буна разылашмамаг әламәти олараг конгреси тәрк етди. Галан нүмајәндәләр халг күтләләринә интибаһнамә илә мүрачиәт едиб, онлары өз һөкумәтләриндән Вјанаја көмәк көстәрмәји тәләб етмәјә чағырдылар.

Маркс бу мүрачиәти кәскин тәнгид етди. О јазырды: «Мәкәр *«демократик»* конгресин алман һөкумәтләри барәсиндә белә ушагчасына садәлөвһ вә мүһафизәкар бир нөгтеји-нәзәрдә дурмаға бирчә дәгигәлијә дә һаггы вардымы?» Маркс үмид етдијини билдирди ки, халг «Вјанаја инди һәлә көстәрә биләчәји јеканә јардымы көстәрәчәкдир, бу јардым исә өз евиндә әксингилаб үзәриндә гәләбәдән ибарәтдир».[1]

Октјабрын 30-да сосиал мәсәлә мүзакирә едиләркән конгресин галан иштиракчылары даһа ардычыл вә радикал мөвге тутдулар. Көлн фәһлә иттифагынын нүмајәндәси Бөјст мә'рузә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри. 5-чи чилд, сәһ. 481—482, 483.

едәрәк, програм лајиһәси тәклиф етди. Демократик республика гурулдугдан сонра нәзәрдә тутулан әмәли тәдбирләрин әсасыны «Алманијада Коммунист партијасынын тәләбләри»нин бир сыра бәндләри тәшкил едирди. Бунларын чоху һәрфијјән тәкрар едилир, бир һиссәси исә хырда буржуа демократлары руһунда дәјишдирилмишди. Мә'рузә бүтүн демократик чәмијјәтләрин музакирәсинә верилди.

Демократларын икинчи конгресинин гуртармасы Вјананын сүгуту илә демәк олар бир вахта дүшдү. Нојабрын 6-да Маркс бу мәсәлә барәсиндә Көлн фәһлә иттифагы Комитәсинин ичласында, бир нечә күндән сонра исә Демократлар чәмијјәтинин јығынчағында чыхыш етди. Бурада иштирак едән Лесснер хатырлајырды: «...Маркс Вјанада һәрби сәһра мәһкәмәсинин һөкмү илә күлләләнән демократ Роберт Блүмүн е'дам едилмәси һаггында хәбәр верди. Дәрһал салона бир сүкут чөкдү. Маркс трибунаја галхыб Блүмүн өлдүрүлмәси һаггындакы телеграмы охуду. Әввәлчә биз һиддәтдән донуб галдыг. Сонра салонда әсл фыртына гопду».[1]

«Вјанада әксингилабын гәләбәси» мәгаләсиндә Маркс Вјана үсјанчыларына гаршы буржуазијанын хәјанәтини гәзәблә дамғалады: «Тарихдә *алман буржуазијасынын* ролундан даһа *рүсвајчы вә алчаг бир рол* олмамышдыр». Алманија ингилабынын вә бүтөвлүкдә Авропа ингилабынын кедишинә Вјана һадисәләринин тә'сирини гијмәтләндирән Маркс јазырды: «*Вјанада* драмын икинчи пәрдәси индичә битмишдир, онун биринчи пәрдәси исә Парисдә *«Ијун күнләри»* ады илә ојнанмышды... Тезликлә биз *Берлиндә* үчүнчү пәрдәнин шаһиди олачағыг».[2] О, Пруссијада әксингилабын гәти һүчума кечәчәјини ирәличәдән көрүр вә орада јаранмыш олан гүввәләр нисбәтини ачыг көзлә нәзәрә алырды. Буна көрә о өз башлыча үмидини ингилабчы Франсанын тәшәббүсүнә бағлајырды. Өтән күнләрин тәчрүбәсиндән халгларын көтүрмәли олдуглары ибрәт дәрсләрини Маркс хүсуси бир гүввә илә гејд едирди: «Ијун вә октјабр күнләриндән сонракы нәтичәсиз гырғын, февралдан вә мартдан сонракы сонсуз гурбанлар, — әксингилабын артыг тәкчә бу вәһшилији халглары инандырачагдыр ки, көһнә чәмијјәтин ган ичә-ичә чан вермәсини вә јени чәмијјәтин ганлы доғум әзабларыны *гысалтмаг,* садәләшдирмәк вә јығчамлашдырмаг үчүн јалныз бирчә васитә вардыр, бу *бирчә васитә — ингилаби террорчулугдур»*[3].

Беләликлә, мәғлубијјәтләрин ағыр тәчрүбәси әсасында Маркс әксингилабчы гүввәләрин јени ганлы чинајәтләринин гаршысыны алмаға вә бунунла да кениш халг күтләләринин гәләбәсини асанлашдырыб сүр'әтләндирмәјә гадир олан әсл

[1] Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр, сәһ. 154.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 493, 494.
[3] Јенә орада, сәһ. 494.

ингилаби һакимијјәт гурулмасы зәрурәтини јенидән әсасландырыр.

Пруссијада әксингилаби чеврилишә гаршы мүбаризәдә

Марксын ирәличәдән көрдүјү кими, Вјанада октјабр үсјанынын мәғлубијјәти Пруссија иртичасыны гәти һәрәкәтләрә руһландырды. Нојабрын 2-дә крал IV Фридрих-Вилһелм јени һөкумәт тәшкилини гәддар иртичачы кенерал Бранденбурга тапшырды. Нојабрын 9-да Милли мәчлиси Берлиндән кичик әјаләт шәһәри олан Бранденбурга көчүрмәк һаггында крал фәрманы е'лан едилди. Пруссијада дөвләт чеврилишинин башланғычы олан 9 нојабр фәрманынын маһијјәтини Маркс беләә хүласә едирди: *«Бранденбург Мәчлисдә вә Мәчлис Бранденбургда!.. Гауптвахт мәчлисдә, Мәчлис гауптвахтда!»*[1]. Маркс Мәчлисдән ингилаби тәдбирләр тәләб едәрәк һесаб едирди ки, «о, назирләри *дөвләт чаниләри — халгын суверенлијинә гаршы дөвләт чаниләри* кими *һәбсә* алмаг һаггында гәрар гәбул етмәли иди. О, Мәчлисин әмрләриндән башга дикәр әмрләрә табе олан һәр бир мә'муру *говмалы, ганундан кәнар е'лан етмәли иди».*[2] Лакин Мәчлис бу гәдәр чидди ингилаби тәдбирләрә гадир олмады. Доғрудур, Мәчлис өз ичласларыны Берлиндә давам етдирмәк һаггында гәрар гәбул етди, лакин ејни заманда јалныз пассив мүгавимәтлә кифајәтләнмәк нијјәтиндә олдуғуну билдирди.

Маркс «донгулданан, әлламәлик едән, гәтијјәтсиз Милли мәчлисин» тактикасыны писләјир вә ону халг күтләләринә, Пруссија ордусунун әскәрләринә мүрачиәт етмәјә, франсызсајағы јакобин, плебеј методлары тәтбиг етмәјә чағырыр. Халга мүрачиәт едән Маркс онун гаршысына беләә бир суал гојур:

«Бәс бу заман *биз* нә етмәлијик?

Биз верки вермәкдән имтина етмәлијик».[3]

Беләликлә, нојабрын 11-дә Маркс һәлледичи сијаси вуруш шәраитиндә мүбаризәнин илкин шүарыны ирәли сүрдү, бу шүарын һәјата кечирилмәси исә, бир тәрәфдән, әксингилабын малијјә зәминини сарсыдыб ону зәифләдәрди, дикәр тәрәфдән дә, ән кениш халг күтләләрини билаваситә дөвләт һакимијјәти илә тоггушдуруб онларын мүбаризәјә чәлб олунмасына көмәк едәрди. Бу, ингилабын сијаси ордусунун артмасына јардым көстәрмәли иди.

Әксингилаб вахт газанмаға чалышараг тә'чили сурәтдә өз планларыны һәјата кечирирди. Нојабрын 11-дә әскәрләр Милли мәчлис ичласларынын кечирилдији театр бинасына депутатларын јолуну кәсдиләр. Депутатлар атычылыг тириндә топлашмаға мәчбур олдулар. Берлин мүлки гошунунун бурахыл-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 6-чы чилд, сәһ. 10.
[2] Јенә орада, сәһ. 11.
[3] Јенә орада, сәһ. 14.

масы вә тәрксилаһ едилмәси һаггында фәрман верилди, Берлин мүһасирә вәзијјәтиндә е'лан едилди. Һакимијјәт даирәләринин бу һәрәкәтини јени дөвләт хәјанәти кими гијмәтләндирән Маркс депутатлары парламентдән кәнар мүбаризә формаларындан истифадә етмәјә чағырды: **«Милли мәчлисин јери бу вә ја башга нәһәнк даш бина дахилиндә дејил, халгын ичәрисиндәдир».**[1]

Пролетариатын вә онун авангарды олан коммунистләрин ән фәал рол ојнамалы олдугларыны көстәрән Маркс нәинки әксингилабын планларыны позмаг, һәмчинин она өлдүрүчү зәрбә ендирмәк үчүн өлкәнин бүтүн тәрәггипәрвәр гүввәләрини бирләшдирмәјә чалышыр. Маркс өзү Рејндә кениш ингилаби һәрәкатын чаны олур. Онун тәшәббүсү илә Демократлар чәмијјәти вә Фәһлә иттифагы истәр Көлндә, истәрсә онун әтраф јерләриндә бир сыра халг јығынчаглары кечирир. Нојабрын 11-дә Ејзер салонунда јығынчаг ачылмышды вә бурада крал фәрманына табе олмамагда давам етмәк чағырышы илә Берлин Милли мәчлисинә мүрачиәт гәбул едилмишди. Нојабрын 12-дә артыг күнорта чағы бу мүрачиәти 7000 нәфәр имзаламышды. Мәчлис өзүнү даими мәчлис е'лан етди вә нојабрын 13-дә бүтүн чәрәјанлара мәнсуб олан демократларын вә коммунистләрин 25 нүмајәндәсиндән ибарәт Халг комитәси сечди. Халг комитәси сентјабр күнләриндә Көлндә фәалијјәт көстәрән Тәһлүкәсизлик комитәсинә нисбәтән даһа кениш әсас үзәриндә јарадылырды. Бураја фәһләләрин вә хырда буржуазијанын нүмајәндәләриндән башга бә'зи тәрәггипәрвәр буржуалар да дахил олдулар. Комитәнин вәзифәси ингилабын наилијјәтләринә гәсд едән иртичаны дәф етмәк үчүн бүтүн гүввәләри бирләшдирмәкдән ибарәт иди.

Халгы силаһландырмаг мәсәләси биринчи дәрәчәли әһәмијјәт кәсб едирди. Ејзер салонундакы јығынчаг һәлә нојабрын 11-дә Көлн бәләдијјә идарәсиндән сентјабрда вәтәндашлардан алынмыш олан силаһы дәрһал онлара гајтармағы тәләб етди. Лакин «шәһәрин аталары» бу тәләбләри ешитмәк истәмәдиләр. Демократлар чәмијјәти бурахылмыш мүлки гошуну бәрпа етмәк үчүн аддымлар атды. Көлн фәһлә иттифагы өз «сәјјар дәстәсини» јаратмаға башлады. Силаһ үчүн вәсаит топланышы һаггында мүрачиәт бурахылды. «Neue Rheinische Zeitung»ун експедисијасы е'лан етди ки, бу мәгсәдлә пулу мәмнунијјәтлә гәбул едир.

Ејни заманда ордуда бөјүк иш апарылырды. Нојабрын 12-дә Демократлар чәмијјәти Көлн гарнизону әскәрләринә мүрачиәт гәбул едиб онлары истибдадчыларын әлиндә коркоруна аләт олмамаға чағырды. «Neue Rheinische Zeitung»ун 143-чү нөмрәсинә нојабрын 15-дә чыхан тә'чили әлавәдә «Вә-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 6-чы чилд, сәһ. 20.

тән тәһлүкәдәдир» башлығы илә Ејзер салонунда ландвер дөјүшчүләринин вә еһтијатда олан Көлн әскәрләринин һәмин күн чағырылан јығынчағы һаггында билдириш чап едилмишди. Бу јығынчаг Берлин Милли мәчлисинә белә бир тәләб вермишди: «Ландверә чағырышла мүрачиәт етсин ки, ландвер 1813-чү илдә олдуғу кими ајаға галхсын вә о заман харичи дүшмәни мәһв етдији кими, инди дә дахили дүшмәни мәһв етсин».[1] Чидди гадағана бахмајараг, ландверин бир чох јығынчагларында Көлн гарнизонунун әскәрләри иштирак едирдиләр. Бүтүн бунлар исә ордуда да ингилаби һәјәчан башланмасынын әламәтләри иди.

Кәндлиләри мүбаризәјә чәлб етмәк үчүн Демократлар чәмијјәти, Фәһлә иттифагы вә Халг комитәси әтраф кәндләрә өз нүмајәндәләрини көндәрдиләр.

Маркс Рејн әјаләтинин мүхтәлиф шәһәрләринин демократлары илә дә һәрәкәт бирлији јаратмаға чалышырды. Дүсселдорфда көркәмли рол ојнајан Фердинанд Лассала көндәрдији 13 нојабр тарихли мәктубунда Маркс Демократларын маһал комитәсинин тапшырығы илә дүсселдорфлулара: 1) һамынын веркиләри вермәкдән имтина етмәси һаггында, хүсусилә бу тәләбин кәнддә тәблиғи һаггында; 2) Берлинә көнүллүләр дәстәси көндәрилмәси һаггында; 3) Берлиндә демократларын Мәркәзи комитәсинә пул васаити көндәрилмәси һаггында гәрарлар гәбул етмәји мәсләһәт көрмүшдү[2].

Веркиләри вермәкдән имтина етмәк тәләбини күтләләрин фәалијјәт шүарына чевирмәк ишиндә демократларын маһал комитәсинин Маркс вә Н Шнејдер тәрәфиндән имзаланмыш мүрачиәти мүһүм аддым олду. Комитә Рејн әјаләтинин бүтүн демократик тәшкилатларыны буна чағырмышды ки, вахт итирмәдән халг јығынчаглары кечириб, әјаләтин бүтүн әһалисини верки вермәкдән имтина етмәјә сөвг етсин. Лакин бу шүар һәлә Берлин Милли мәчлиси тәрәфиндән тәсдиг едилмәјинчә вә галан әјаләтләрдә буна фәал јардым көстәрилмәјинчә, Маркс халгы веркиләр алынмасына зоракы мүгавимәт көстәрмәкдән мүвәггәти олараг чәкиндирмәји зәрури һесаб едирди.

Маһал комитәсинин чағырышы дәрһал Рејн әјаләтинин бир сыра шәһәрләри вә кәнд јерләринин халг күтләләри ичәрисиндә рәғбәтлә гаршыланды. Саксонијада, Силезијада, Вестфалијада да ингилаби һәјәчан һаггында хәбәрләр алынырды. Лакин бу дәфә дә һәрәкат дағыныг, әсасән кортәбии характер дашыјырды. Јерли мүгавимәт очагларыны үмуммилли ингилаби мүбаризә һалына салмаг үчүн ашағыдан кәлән ингилаби фәалијјәти јухарыдан көстәрилән фәалијјәтлә, һәрәкаты мәр-

[1] «Neue Rheinische Zeitung» № 145, 17, XI. 1848.
[2] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 39-чу чилд, сәһ. 415.

кәзләшдирә биләчәк јеканә орган олан Берлин Милли мәчлисинин фәалијјәти илә тамамламаг лазым кәлирди.

Маркс мүбаризә шуарларыны ирәли сүрәркән Пруссија Милли мәчлисинә, биринчи нөвбәдә онун сол ганадына да нечә тактика јеритмәк лазым кәлдијини көстәрирди. Ејни заманда о, һәмин Милли мәчлисә күчлү јардым һазырлајырды. Артыг нојабрын 14-дә «Neue Rheinische Zeitung»да чап едилән баш мәгаләдә о, Рејн әјаләти әһалисини ***«тезликлә Берлин Милли мәчлисинә адам вә силаһ чәһәтдән јардым көстәрмәјә»***[1] чағырмышды. Бу ағыр күнләрдә Маркс, Берлин соллары илә мүнтәзәм әлагә јаратмышды, бундан өтрү хүсуси олараг јарадылмыш курјер хидмәтиндән истифадә едирди, бу хидмәти исә башлыча олараг Көлн фәһлә иттифагынын үзвләри јеринә јетирирдиләр.

Рејн әјаләтиндән вә башга әјаләтләрдән кәлән сајсыз-һесабсыз мүрачиәтләрин тә'сири алтында нојабрын 15-дә Милли мәчлис веркиләрин верилмәсиндән имтина етмәк һаггында гәрар гәбул етди, һәм дә бу гәрар нојабрын 17-дән гүввәјә минмәли иди. Нәһајәт инди, Марксын ирәли сүрдүјү шуара үмумдөвләт әһәмијјәти вә мәчбури гануни гүввә верилирди. Маркс јазырды ки, бундан сонра **«веркиләрин верилмәси дөвләт хәјанәтидир, веркиләрин верилмәсиндән имтина етмәк вәтәндашын биринчи борчудур!».**[2]

Ингилабчы стратег вә тактикачы кими Марксын даһилији онун сијаси шәраитдәки дәјишикликләри тезликлә нәзәрә алыб, мүбаризә формаларыны вә методларыны мүвафиг сурәтдә дәјишдирмәк бачарығында иди. Инди Милли мәчлисин гәрары веркиләрин зоракылыгла алынмасына силаһлы мүгавимәт көстәрилмәси шуарыны ирәли сүрмәјә имкан верирди. Бу чох мәс'ул бир заманда, тәнгид силаһыны силаһла тәнгид әвәз етмәли олдуғу бир заманда Маркс јенидән тәшәббүсү өз үзәринә көтүрүб Маһал комитәсинин 18 нојабр тарихли јени мүрачиәтиндә бүтүн ингилабчы демократија үчүн һәрәкәт програмы верди. Мүрачиәти Маркс, II Шнејдер вә Шаппер имзаладылар. Бурада үч јени шуар ирәли сүрүлүрдү: 1) веркиләрин зоракылыгла алынмасына һәр јердә һәр васитә илә мүгавимәт көстәрмәли; 2) дүшмәни дәф етмәк үчүн халг гошун дәстәләри тәшкил етмәли; 3) Милли мәчлисин гәрарыны јеринә јетирмәкдән имтина едән һакимијјәт органларынын әксинә олараг тәһлүкәсизлик комитәләри јаратмалы.

Әксингилабчы даирәләр Марксын ингилаби фәалијјәтинин гаршысыны алмаға чалышырдылар. Маркс «Neue Rheinische Zeitung»ун сәһифәләриндә веркиләри вермәкдән имтина етмәјә чағырдығы күнүн елә ертәси күн ону мәһкәмә мүстән-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс,* Әсәрләри, 6-чы чилд, сәһ. 17.
[2] Јенә орада, сәһ. 29.

тигинин јанына чағырдылар. Нојабрын 14-дә Марксын һәбсә алынмасы тәһлүкәси һаггындакы хәбәрләр шәһәрә јајылды, мәһкәмәнин һәјәтиндә бөјүк халг издиһамы топлашды. Көлн баш прокурору Свејфелин әдлијјә назирлијинә вердији хәбәрдә көстәрилдији кими, Марксы һәбсә алмаға тәшәббүс едилсәјди, топлашанлар ону зорла азад етмәјә һазыр идиләр. Маркс бинадан чыхдыгда ону курултулу алгышларла гаршыладылар вә Ејзер салонуна гәдәр мүшајиәт етдиләр, бурада исә о, топлашанлара көстәрдикләри јардыма көрә тәшәккүр етди.

Демократларын Маһал комитәсинин 18 нојабр тарихли мүрачиәти һакимијјәт даирәләриндә јени бир чахнашмаја сәбәб олду. Көлнүн рекирунгспрезиденти дахили ишләр назири Мантөјфелә јазырды ки, мүрачиәтин мүәллифләри олан Марксы, Шаппери, II Шнејдери һәбсә алмаг мүмкүн олсајды, «бурада һәјәчан төрәдән башлыча үнсүрләр арадан галдырылмыш оларды».[1] Маркс, Шаппер вә II Шнејдер ачыг гијама чағырмагда иттиһам үзрә мәһкәмә даирәләринә кәлмәк һаггында нојабрын 20-дә әмр алдыгда, Рејн әјаләти демократларына мүрачиәтлә хәбәрдарлыг етдиләр ки, Көлндә јени бир фитнәкарлыг һазырланыр вә јенидән мүһасирә вәзијјәти е'лан едиләчәкдир. Онлар јазырдылар: «Бу тәдбирләри позун. Бизим башымыза һәр нә кәлсә дә, сакитлији сахлајын». Ејни заманда онлар күтләләри кәләчәк дөјүшләрә һазырлајараг билдирирдиләр ки, Рејн әјаләти «гылынч һөкмранлығына табе олмајачагдыр».[2]

Халг комитәси баш прокурор Свејфелин јанына нүмајәндә һеј'әти көндәрди вә онлар һазырланмагда олан һәбсләр барәсиндәки шајиәләр һаггында изаһат верилмәсини тәләб етдиләр. Сијаси вәзијјәтин гызғынлығыны нәзәрә алан һакимијјәт даирәләри бу дәфә мәһкәмә иши галдырмагла кифајәтләндиләр. Лакин бу, јени өзбашыналыг һалларынын олмајачағы демәк дејилди вә Маркс һәр күн һәбсә алыначағыны көзләјирди.

Белә чох ағыр шәраитдә Маркс нәзәрдә тутдуғу тактиканы гәтијјәт вә әзмкарлыгла һәјата кечирирди. Нојабрын 19-дан та декабрын 17-дәк «Neue Rheinische Zeitung» биринчи сәһифәдә ири һәрфләрлә чап едилмиш «Рәдд олсун веркиләр!!!» шүары илә чыхырды. Мүвафиг плакатлар вә вәрәгәләр дә бурахылырды.

Сонракы ингилаби тәдбирләри мүзакирә етмәк үчүн Көлндә демократларын икинчи маһал конгреси топлашды вә бурада Маркс фәал иштирак етди. «Neue Rheinische Zeitung» анчаг ашағыдакы гыса мә'луматы дәрч етди: «Рејн демократларынын нојабрын 23-дә топлашан конгреси Маһал комитә-

[1] *G. Becker*. Karl Marx und Friedrich Engels in Köln 1848—1849. Beriln, 1963, S. 159.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс,* Әсәрләри, 6-чы чилд, сәһ. 39.

синин гәбул етдији гәрарлары тәсдиг етди. — Нүмајәндәләр өз иттифагларына әтрафлы тә'лимат верәчәкләр».[1] Беләликлә, конгрес Марксын ирәли сүрдүјү фәалијјәт шуарларыны бәјәнди. Нүмајәндәләр бунлары әмәли сурәтдә нечә һәјата кечирмәк лазым кәлмәси барәсиндә тә'лимат алдылар.

Марксын вә онун тәрәфдарларынын сајәсиндә Рејн вилајәтиндә халг күтләләрини әксингилабла һәлледичи дөјүшә һазырламаг үчүн һәр бир иш көрүлмүшдү. Лакин бүтүн өлкәдә мүбаризәнин мүвәффәгијјәти бир чох чәһәтдән Пруссија Милли мәчлисиндән асылы иди. О исә пассив вә легал мүгавимәт тактикасы илә кифајәтләнирди. Маркс күтләләри руһдан салан белә горхаг тактиканы кинајә илә гәссабын кәсмәјә апардығы дананын мүгавимәтинә бәнзәдирди.

Бундан истифадә едән әксингилабчы крал күруһу декабрын 5-дә ики фәрман: Милли мәчлисин бурахылмасы вә 1849-чу илин февралында јени палаталар чағырылмасы һаггында, һәмчинин һеч бир мәчлислә һеч чүр сазиш әлдә етмәдән крал тәрәфиндән Пруссија конститусијасы әта едилмәси (верилмәси) һаггында фәрман верди. Пруссијада дөвләт чеврилиши бу чүр баша чатды.

Бу барәдә гәзетин охучуларына мә'лумат верән Маркс јазырды: «Инди Милли мәчлис өзүнүн узун сүрән зәифлији вә горхаглығы бәһрәләрини дадыр. Милли мәчлис бир нечә ај әрзиндә халг әлејһинә гәсдин сакитчә һазырланмасына, күчләнмәсинә вә мөһкәмләнмәсинә имкан верди — инди дә өзү бунун илк гурбаны олду»[2].

Алманија вә Авропа ингилабларынын илк јекунлары вә перспективләри

«Буржуазија вә әксингилаб» адлы мәгаләләр силсиләсиндә Маркс 1848-чи илин мартындан декабрынадәк Алманија ингилабынын хүсусијјәтләринин вә әсас инкишаф мәрһәләләринин мисилсиз тәһлилини верди.

1648-чи ил Инкилтәрә ингилабындан вә 1789-чу ил Франса ингилабындан Алманија ингилабынын мүһүм фәргләринин тәһлили Маркса буржуа ингилабларынын мүхтәлиф типләри һаггында чох мүһүм нәзәри нәтичәјә кәлмәк имканы верди. Маркс јазырды ки, Инкилтәрә вә Франса ингилабларында «буржуазија *һәгигәтән* һәрәката башчылыг едән бир синиф иди. *Пролетариатын вә шәһәр әһалисиндән буржуазијаја мәнсуб олмајан тәбәгәләрин* ја һәлә буржуазијадан ајры олан һеч бир мәнафеји јох иди, ја да онлар һәлә мүстәгил инкишаф етмиш синифләр вә ја синиф һиссәләри дејилдиләр»[3].

Пруссијадакы март ингилабында буна бәнзәр һеч бир шеј јох

[1] «Neue Rheinische Zeitung» № 153, 26. XI. 1848.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 6-чы чилд, сәһ. 108.
[3] Јенә орада, сәһ. 114.

иди. «Алман буржуазијасы о гәдәр сүст, горхаглыгла вә ләнк инкишаф едирди ки, феодализмә вә мүтләгиjјәтә бир дүшмән кими гаршы дурдуғу заман о өзү пролетариатын гаршысына, мәнафе вә идеjалары пролетариата јахын олан бүтүн шәһәр әһалиси тәбәгәләринин гаршысына бир дүшмән кими чыхырды... Тәшәббүсү јох, өзүнә инамы јох, халга инамы јох, үмумдүнjа-тарихи мәгсәди јох — лап еlә бир гоча ки, она ләʼнәтләр јағдырылмыш, һәјатла чошан бир халгын илк кәнчлик еһтирасларыны позуб бунлары өз гочалыг мәнафеjинә табе етмәјә мәһкум олмушдур, — елә бир гоча ки, көзләри јох, гулаглары јох, дишләри јох, сүст дүшмүш бир кафтар — март ингилабындан сонра *Пруссија буржуазијасы* Пруссија дөвләтинин сүканы архасына бах белә бир һалда кәлди».[1]

Маркс 1848-чи илин декабрына гәдәр Пруссијадакы һадисәләрә јекун вурараг, Алманија ингилабынын кәләчәк перспективләри һаггында халг күтләләрини дүшүндүрән белә бир суала да чаваб верир: «Мартдан декабра гәдәр Пруссија буржуазијасынын, һәмчинин үмумиjјәтлә алман буржуазијасынын тарихи сүбут едир ки, Алманијада халис *буржуа ингилабы* вә *конститусиjалы монархија* формасында *буржуа һакимиjјәти* гурулмасы мүмкүн дејилдир, ја феодал-мүтләгиjјәт эксингилабы, ја да *сосиал-республика ингилабы* мүмкүндүр».[2]

Беләликлә, Маркс мүмкүн олан ики перспективи ајдын ифадә едир: ја феодал-мүтләгиjјәт эксингилабы гәти гәләбә газаначаг, мартда әлдә едилмиш нүмајәндәли идарәләр, јығынчаг, иттифаглар вә мәтбуат азадлығы тамамилә мәһв едиләчәк, ја да јени ингилаб олачаг, бунун да нәтичәсиндә пролетариат, кәндлиләр вә шәһәр хырда буржуазијасы әсл демократик республика јарадачаг, бу республика исә сосиал дәјишикликләри, «Алманијада Коммунист партијасынын тәләбләри»ндә нәзәрдә тутулан програмы һәјата кечирә биләчәкдир.

Әввәлләр олдуғу кими, Маркс Алманијада ингилаби һәрәкат перспективләрини Авропа ингилабынын кедиши илә үзви сурәтдә әлагәләндирирди. Бу ингилабын 1848-чи илдә инкишафы јекунларыны вә кәләчәк перспективләрини Маркс башлыча олараг өзүнүн ики мәгаләсиндә — нојабрын 29-да јазылан «Италијада ингилаби һәрәкат» мәгаләсиндә вә Марксын лап 1849-чу ил әрәфәсиндә һазырладығы «Ингилаби һәрәкат» мәгаләсиндә ишыгландырмышды.

Онларын биринчисиндә, февралда вә мартда Авропа ингилабынын мүзәффәр јүрүшү ардынча онун дүшмәнләринин экс-һүчумунун кәлдијини изләјән Маркс бу экс-һүчумун ашағыдакы әсас мәрһәләләрини гејд етмишди: апрелин 10-да Лон-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 6-чы чилд, сәһ. 116—117.
[2] Јенә орада, сәһ. 134.

донда чартистләр нүмајиши позулмуш вә бунунла да ингилабын Инкилтәрәјә јолу кәсилмишди; ијунун 25-дә Парисдә фәһләләр үзәриндә гәләбә әлдә едилмиш, Авропа ингилабына ағыр зәрбә вурулмушду; августун 6-да Австрија гошунлары Миланы јенидән әлә кечирмишдиләр; нојабрын 1-дә Вјанада октјабр үсјаны тәти мәғлубијјәтә уғрамышды. Бу мәгалә јазылдыгдан аз сонра даһа бир мәрһәлә әлавә олунду, бу да Берлиндә дөвләт чеврилиши иди.

Бу јекун нә гәдәр кәдәрли олса да, Маркс мә'јуслуға гапылмаға мејл етмирди — ахы халглар тәкчә өз гәләбәләриндән дејил, өз мәғлубијјәтләриндән дә ибрәт көтүрүрләр. Ингилабын әввәлләриндә һәр јердә халг күтләләри хам хәјаллар тә'сири алтына, үмуми гардашлыг һаггындакы шит ибарәләрин тә'сири алтына дүшмүшдүләр. Лакин әксингилабын гәддарлығы ингилаби мүбаризә иштиракчыларына чох шеј өјрәтди. «1848-чи ил ингилаби һәрәкатынын башлыча бәһрәси халгларын газандыглары шејләр дејил, онларын итирдикләридир, — *онларын хам хәјаллары итирмәсидир*».[1]

Маркс јени башланан 1849-чу илдә Авропа ингилабынын перспективләрини тәһлил едәрәк, јенә әввәлки кими ингилаби тәшәббүсү Франсадан көзләјир, галл хорузунун јени баныны көзләјир, буна исә Авропа халглары јенидән чаваб вермәли идиләр. Мүтләгијјәт идарә үсулларынын деврилмәсини, мәзлум милләтләрин истиглалијјәт әлдә етмәсини Маркс инди франсыз фәһләләринин галибијјәтли үсјаны илә даһа сых әлагәләндирир.

Маркс Франсада пролетар ингилабынын башлыча дүшмәнини капиталист Инкилтәрәсиндә, онун сәнаје вә тичарәт һекемонлуғунда көрүр. «...*Инкилтәрә* елә бир гаја кими көрүнүр ки, ингилаб далғалары буна тохунуб дағылыр... Инкилтәрәсиз Авропа континентиндәки һәр һансы бир өлкәнин вә ја һәтта бүтүн Авропа континентинин игтисади мүнасибәтләриндә чеврилиш анчаг бир стәкан су ичәрисиндә фыртынадыр».[2] Франсадакы сосиал чеврилиши инкилис буржуазијасынын әзә билмәмәси үчүн көһнә буржуа-аристократ Инкилтәрәсини сарсытмаг лазымдыр. Буна көрә о заманкы шәраитдә Маркс һесаб едирди ки, Франсада галибијјәтли фәһлә ингилабынын биринчи нәтичәси Авропа мүһарибәси олачаг, Инкилтәрәнин исә бу мүһарибәјә гарышачағына көрә, һәмин мүһарибә дүнја мүһарибәси характери алачагдыр, бу мүһарибәнин кедишиндә мүвәффәгијјәтли чартист үсјаны үчүн илкин шәртләр дә јетишә биләр. «Наполеон дөврүндә олдуғу кими, Инкилтәрә әксингилабчы ордулара башчылыг едәчәкдир, лакин бу мүһарибә нәтичәсиндә Инкилтәрә өзү ингилаби һәрәката атылмыш ола-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 6-чы чилд, сәһ. 148.
[2] Јенә орада, сәһ. 159—160.

чаг, бу һәрәката башчылыг едәчәк вә XVIII әср ингилабы гаршысындакы өз күнаһыны јујачагдыр»[1].

Маркс ирәличәдән көстәрирди ки, франсыз пролетариатынын үсјаны бејнәлхалг мигјасда ингилабчы гүввәләрлә әксингилабчы гүввәләрин әзәмәтли тоггушмасына сәбәб олмалыдыр, Марксын бу үсјаны нәзәрдә тутмасы о заман јаранмыш тарихи шәраитдән ирәли кәлирди. О заман Франса фәһлә синфинин јени галибијјәтли чыхышы олмадан Авропа ингилабынын јени, даһа јүксәк пилләјә галхмасы мүмкүн дејилди. Маркс бу ингилаби просесин мүвәффәгијјәтини ән чох инкишаф етмиш өлкә олан Инкилтәрәдә дә пролетар ингилабынын гәләбәси илә әлагәләндирирди. О, пролетар ингилабынын илкин шәртләрини 1847-чи ил игтисади бөһранынын ағыр нәтичәләриндә, илкин сәнаје капитализминә хас олан һалларда — фәһләләрин мисилсиз дәрәчәдә ағыр истисмар формалары вә методларында, сәнәткарларын күтләви сурәтдә вар-јохдан чыхмасында, кәндлиләрин ағыр вәзијјәтиндә көрүрдү. Маркс вә Енкелс бүтүн бунлары о заман сосиалист ингилабынын јахынлашмасы әламәтләри һесаб едирдиләр. Онлар о заманкы капитализмин «гартымыш олмасыны» шиширдир вә пролетар ингилабынын јахын гәләбәсинә үмид бәсләмәкдә сәһв едирдиләр. В. И. Ленин јазырды: «Лакин бүтүн дүнја пролетариатыны хырда, ади, бир гәпиклик вәзифәләрдән јүксәјә галдыран вә галдырмыш олан ингилаби фикир нәһәнкләринин *бу кими* сәһвләри ингилаб јолунда чалышмағын әбәс олдуғу, ингилаби мүбаризәнин әбәс олдуғу, әксингилаби «конститусија» сајыгламаларынын көзәллији барәсиндә дәм вуран, һајкүј салан вә бошбоғазлыг едән рәсми либерализмин бајағы әлламәлијиндән мин дәфә нәчиб, әзәмәтли, *тарихән гијмәтлидир, сәдагәтлидир...*»[2].

Демократик гүввәләрин бирлији уғрунда

Пруссијада дөвләт чеврилишиндән сонра мүвәггәти олараг нисби бир сакитлик башланды. Ингилаб вә әксингилаб гүввәләри санки сон дөјүшә һазырлашырды.

1849-чу илин јанварында вә февралын әввәлләриндә Марксын диггәт мәркәзиндә Пруссија ландтагынын икинчи палатасына сечкиләр дурурду, бу сечкиләр үчүн исә 1848-чи илин апрелиндә тәтбиг едилән үмуми, бәрабәр, лакин гејри-мүстәгим сечки һүгугу әсасән гүввәдә галырды. Сечкиләрин демократија үчүн әлверишли нәтичәләр верәчәји һалда, икинчи палатада әксингилабын кәләчәк планларына мүгавимәт көстәрән мүхалифәт јарана биләрди. Буна көрә дә Маркс вә јанварын орталарында Көлнә гајыдан Енкелс һәмин сечкиләрә бөјүк сијаси әһәмијјәт верир, бу дәфә дә бүтүн демократик гүввәләрин бирлији тактикасыны әсас тутурдулар.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 6-чы чилд, сәһ. 160.
[2] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 15-чи чилд, сәһ. 275.

Либерал буржуазијанын тамамилә ифша вә тәҹрид едилмәси демократијанын мүвәффәгијјәти үчүн мүһүм шәрт иди, чүнки либерал буржуазија әта едилән конститусијаны гәбул едиб онун гисмән јенидән нәзәрдән кечирилмәсинин мүмкүн олмасы үмиди илә өзүнә вә халга тәсәлли верирди. «LVI Монтескјө» адлы мәгаләләр силсиләсиндә Маркс кинајәли шәкилдә изаһ едирди ки, буржуазијаја конститусијаны дәјишдирмәк үчүн анҹаг «кралын вә далдабуҹаг јерләрдәки јункерләрдән, малијјә баронларындан, али мә'мурлардан вә кешишләрдән ибарәт икинҹи палатанын арзу етдији дәрәҹәдә»[1] имкан вериләҹәкдир. О, либералларын ҹарчысы олан «Kölnische Zeitung»ун маневрләрини ифша етди, чүнки бу гәзет күтләләри белә мүһакимәләрлә алдатмаға чалышырды ки, мөвҹуд иҹтимаи мүнасибәтләрә тохунмадан, әта едилмиш конститусија васитәси илә куја нәинки сијаси проблемләри, һәмчинин сосиал мәсәләни дә һәлл етмәк мүмкүндүр.

Бүтүн демократик гүввәләри бирләшдирмәјә чалышан Маркс демократлар ҹәбһәсиндә олан ихтилафлары һеч дә пәрдәләмирди. Мәсәлән, о, кечмиш Берлин солларынын органы олан «National-Zeitung»у ачыг вә кәскин тәнгид етмишди, чүнки бу гәзет «һәгиги демократик конститусијалы гурулуша» тәрәфдар олдуғуну билдирсә дә, ејни заманда ингилабын давам етдирилмәси әлејһинә, «ганун, сакитлик вә гајда» уғрунда чыхыш едирди. Маркс јазырды: «Бу ҹәнаблар даим елә шејләр «истәјирләр» ки, буна јени ингилабдан башга бир јолла һеч заман наил ола билмәзләр. Јени ингилабы исә онлар истәмирләр»[2]. Маркс хырда буржуа демократларыны тәнгид едәрәк, онлардан үмумдемократик вәзифәләри мүдафиә етмәкдә ардычыллыг, гәтијјәт вә әзмкарлыг тәләб едирди.

Икинҹи палатаја сечкиләрлә әлагәдар олараг тактика мәсәләси јанварын 15-дә Көлн фәһлә иттифагы Комитәсинин иҹласында мүзакирә едилди. Готшалкын һәлә Иттифагда галан бә'зи тәрәфдарлары демократларла сечки блокунун әлејһинә чыхдылар. Маркс өз бөјүк нитгиндә тәригәтчиләри дәф едиб сечкиләр заманы демократларла бирлијин зәрурилијини јенидән сүбут едирди. Белә бир тактика мүвәффәгијјәтлә нәтиҹәләнди. Јанварын 22-дә Көлндә сечилән сечкичиләрин үчдә ики һиссәси демократ намизәдләр иди. Демократлар Рејн әјаләтинин бир чох башга шәһәрләриндә вә кәнд јерләриндә дә гәләбә газандылар. Марксын дедији кими, бу илкин сечкиләр көстәрирди ки, «хырда буржуазија, кәндлиләр вә пролетариат ири буржуазијанын, јухары задәканларын вә јухары мә'мурларын тә'сириндән азад олмушдур»[3].

Февралын 5-дә икинҹи палатаја депутатлар сечкиси Марк-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 6-ҹы ҹилд, сәһ. 195.
[2] Јенә орада, сәһ. 220.
[3] Јенә орада, сәһ. 228.

сын тактикасынын дүзкүнлүјүнә јени сүбут олду. Үмумдемократик чәбһәнин ирәли сүрдүјү намизәдләр Килл вә II Шнејдер гәләбә газандылар. II Шнејдерин сечилмәсинин хүсусилә бөјүк сијаси әһәмијјәти вар иди, ахы о үч күндән сонра Маркс вә Шаппер илә бирликдә Көлн андлылар мәһкәмәси гаршысында дурмалы иди. Сечичиләрин әксәријјәти өз сәсвермәси илә һәлә мәһкәмә башланмаздан әввәл санки мүттәһимләрә бәраәт һөкмү чыхармышды.

Ики мәһкәмә просеси

1848-чи илин ахырларына доғру Маркс «Neue Rheinische Zeitung»а вә онун ајры-ајры редакторларына гаршы һакимијјәт даирәләринин төрәтдији мәһкәмә просесләринин һесабыны итирмишди.

1848-чи ил ијулун 5-дә дәрч едилмиш «Һәбсләр» мәгаләси илә әлагәдар олараг галдырылмыш вә өзләри үчүн даһа әлверишли шәраит көзләјән һакимијјәт даирәләри тәрәфиндән тә'хирә салынмыш биринчи мәһкәмә просеси 1849-чу ил февралын 7-дә олду. Маркс, Енкелс вә мәс'ул нашир Корф андлылар мәһкәмәсинин гаршысында дајандылар. Мүттәһимләрин рәсми мүдафиәчиси кими вәкил II Шнејдер чыхыш едирди. Лакин тәкчә «Neue Rheinische Zeitung»у дејил, һабелә үмумијјәтлә Рејн әјаләтиндә вә бүтүн Алманијада мәтбуат азадлығыны чәсарәтлә вә мәрдликлә мүдафиә едән мүттәһимләрин өз нитгләри просесдә мәркәзи јер тутурду.

Мәһкәмәдә олан Лесснер белә хатырлајырды: «Гара-ағ иртичаја гаршы Марксын вә Енкелсин нә гәдәр бөјүк бир үстүнлүклә вә дәрин биликлә вурушдуғуну көрмәк вә ешитмәк зөвг верирди. Һәтта дүшмәнләр дә бу ики нәфәрә һејран олдугларыны кизләдә билмирдиләр!».[1]

Маркс өз әлејһдарларыны онларын өз зәмининдә, онларын өз силаһы илә әзмәк мәгсәдини гаршысына гојмушду. Бу да она чох көзәл мүјәссәр олду. Маркс иттиһамнамәни һүгуги чәһәтдән әтрафлы тәһлил едиб тәкзибедилмәз шәкилдә сүбут етди ки, чинајәт мәчәлләсиндән көтүрүлүб Көлнүн баш прокурору Свејфели тәһгир етмәк вә жандармлара бөһтан атмаг үчүн әсас көстәрилән маддәләр бу һалда әсла тәтбиг едилә билмәз. Бу факта әсасланан Маркс мәһкәмә просесинин үмуми сијаси мә'насыны көстәрди: әкәр ганунлар прокурорлуғун шәрһ етдији шәкилдә тәтбиг едилсә, — дејә о, андлы ичласчылара мүрачиәтлә көстәрди, — онда «сиз өзүнүзүн конститусијада гәбул етдијиниз вә ингилабын әлдә етдији мәтбуат азадлығыны ләғв едәрсиниз. Бу јолла сиз мә'мурларын һәр чүр өзбашыналығына јол верәрсиниз, сиз һәр һансы рәсми алчаглыға мејдан вериб анчаг бу алчаглығын ифша олунмасыны чәзаландырарсыныз»[2].

[1] Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр, сәһ. 174.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 6-чы чилд, сәһ. 243.

Сонра Маркс демишди ки, о шәхсән јерли ағаларла: жандармлар вә прокурорлугла әлләшмәкдәнсә, үмумдүнја-тарихи әһәмијјәти олан һадисәләрлә мәшғул олмағы үстүн тутарды. «Бизим *бу чүр* әлејһдарларла низә давасына чыхмағымызы мән өз тәрәфимиздән әсл гурбан һесаб едирәм. Лакин, әввәлән, мәтбуатын борчу мәһз беләдир — билаваситә ону бүрүјән мүһитдә мәзлумларын имдадына јетмәлидир... Мәтбуат *мә'лум* жандармын, *мә'лум* прокурорун, *мә'лум* ландратын әлејһинә чыхмалы олур». Топлашанларын тәсвиб сәсләри алтында Маркс сөзүнә давам едиб деди: *«Март ингилабынын* мәғлубијјәтинә сәбәб нәдир? Бу ингилаб анчаг јухары сијаси даирәләрдә дәјишиклик едиб, бунларын бүтүн әсасларыны — көһнә бүрократијаны, көһнә ордуну, көһнә прокурорлуғу, мүтләгијјәтә хидмәт әсасында доғулуб бөјүјән вә сачларыны ағардан көһнә һакимләри тохунулмаз сахламышдыр. Мәтбуатын инди биринчи вәзифәси ондан ибарәтдир ки, *мөвчуд сијаси гурулушун бүтүн әсасларыны сарсытсын»*[1].

Беләликлә, Маркс мүттәһимләр күрсүсүндән нәинки мәтбуат азадлығыны мүдафиә етмәк үчүн, һәмчинин көһнә мә'мурлары, ордуну, мәһкәмә органларыны сарсытмалы олан халг ингилабы идејасыны тәблиғ етмәк үчүн истифадә етмишди.

Марксдан сонра данышан Енкелс сүбут едирди ки, «Һәбсләр» мәгаләсиндә кәтирилән фактлар там дүрүстлүјү илә тәсдиг олунмушдур. Көһнә задәкан вә көһнә бүрократ һөкумәтинә кечид олмаг е'тибары илә «фәалијјәт һөкумәти» һаггында мәгаләнин чыхардығы үмуми сијаси нәтичә дә тәсдиг олунмушдур. Енкелс һакимләрә вә андлылара мурачиәтлә демишди ки, бизим чинајәтимиз, көрүнүр, ондан ибарәтдир ки, «биз дүзкүн фактлары дүзкүн олараг көстәрмишик вә бунлардан дүзкүн нәтичәләр чыхармышыг»[2].

Марксын вә Енкелсин нитгләри о гәдәр инандырычы сәсләнди ки, андлы ичласчылар онлара бәраәт һөкмү чыхармаға мәчбур олдулар вә бу һөкм орада олан чохлу чамаат тәрәфиндән бөјүк севинчлә гаршыланды.

Ертәси күн Маркс Шаппер вә II Шнејдер илә бирликдә Рејн маһал демократлар комитәсинин икинчи мурачиәти илә (1848-чи ил 18 нојабр тарихли) әлагәдар олараг «гијама чағырыш» иттиһамы үзрә андлылар мәһкәмәси гаршысында дурду. «Deutsche Londoner Zeitung» хәбәр верирди ки, әввәлки күн олдуғу кими, мәһкәмә салонунда «гејри-ади дәрәчәдә чамаатын топлашдығы мүшаһидә олунурду»[3].

Маркс өз бөјүк нитгиндә Пруссијада дөвләт чеврилишинә кәтириб чыхармыш олан сәбәбләрин дәрин нәзәри тәһлилини

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 6-чы чилд, сәһ. 246—247.
[2] Јенә орада, сәһ. 253.
[3] Јенә орада, сәһ. 633.

верди, бу чеврилишин характерини ашкара чыхартды вә демократларын Рејн маһал комитәсинин јеритдији тактиканын дүзкүнлүјүнү сүбут етди.

«Ганунијјәт зәgrowth»ининә» әмәл етмәк һаггында бәднам нәзәријјәни тәнгид едән Маркс көһнәлмиш һүгуги үстгурума ингилабын мүнасибәти һаггында чох мүһүм бир нәзәри нәтичә чыхартды. Чәмијјәтин гануна әсасландығыны күман едән һүгугчуларын идеалист бахышларынын әксинә олараг Маркс сүбут етди ки, «ганун чәмијјәтә әсасланмалыдыр, ганун чәмијјәтин мә'лум мадди истеһсал үсулундан ирәли кәлән үмуми мәнафе вә тәләбатынын ифадәси олмалыдыр»[1]. Маркс гејд етди ки, көһнә ганунлары јени ичтимаи инкишафын әсасына чевирмәк олмаз. Буна көрә дә ингилабын ән мүһүм вәзифәси көһнә һүгуги үстгуруму мәһв етмәкдән ибарәтдир.

Маркс хаин «сазиш нәзәријјәсини» дә материалист мөвгеләрдән тәнгид едирди. О, тахт-тач илә Милли мәчлис арасында мүнагишәнин лабүд олдуғуну көстәриб бунун сосиал маһијјәтини ашкара чыхартды. «Бу, *ики чәмијјәт арасында мүнагишә* иди, сијаси форма алмыш сосиал мүнагишә иди, — бу, *көһнә феодал-бүрократ чәмијјәтинин мүасир буржуа чәмијјәтинә гаршы мүбаризәси иди, азад рәгабәт* чәмијјәти илә *сех гурулушу чәмијјәти* арасында, торпаг саһиблији чәмијјәти илә сәнаје чәмијјәти арасында, е'тигад чәмијјәти илә билик чәмијјәти арасында мүбаризә иди»[2].

Маркс Рејн маһал комитәсинин 18 нојабр тарихли мүрачиәтиндән бәһс едәрәк халгын мәнафејинә гәсд едән һөкумәтә гаршы халгын өзүнүмүдафиә васитәси олараг веркиләри вермәкдән имтина етмәсинин ганунаујғун олдуғуну тарихи мисаллар васитәси илә әсасландырды. Бу һалда зоракылыға әл атан крал һакимијјәти ганунијјәт зәмининни позмушду. Бу өзбашыналыға мүгавимәт көстәрилмәси, һәтта мөвчуд сијаси гурулушун девирилмәси, мүстәбидләрин зоракылығына ингилаби зоракылыгла чаваб верилмәси халгын ајрылмаз һүгугу вә вәзифәсидир — Марксын әсас фикри беләиди. Мүттәһимләри өз мүрачиәтләриндә Пруссија Милли мәчлисинин өзүндән ирәли кетмәкдә иттиһам едән прокурорлуға е'тираз едәрәк Маркс Мәчлисин ардычылсызлығыны вә онун әксәријјәтинин горхаглығыны гејд етди. «Милли мәчлисин һәрәкәти халгын нечә һәрәкәт едәчәјини әсла әввәлчәдән һәлл етмирди... Тахт-тач әксингилаб етдикдә, халг там һаглы олараг ингилабла чаваб верир». Маркс өз нитгинин ахырында гејд етди ки, мүбаризә һәлә гуртармамышдыр, драмын анчаг биринчи пәрдәси битмишдир. Гаршыда ја *«әксингилабын там гәләбәси* дурур — ја да *јени галибијјәтли ингилаб!*[3].

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 6-чы чилд, сәһ. 259.
[2] Јенә орада, сәһ. 267.
[3] Јенә орада, сәһ. 272.

Сонралар Енкелсин јаздығы кими, буржуа андлыларынын гаршысында Марксын симасында бир коммунист чыхыш едирди вә о изаһ етмәли олурду ки, онун мәһкәмәјә чәлб едилмәсинә сәбәб олмуш һәрәкәтләри буржуалар өзләри етмәли идиләр. Марксын нитги о гәдәр күчлү тә'сир көстәрди ки, андлыларын бөјүјү она бунларын адындан чох ибрәтли бир изаһат үчүн тәшәккүр етди. Биринчи мәһкәмәдә олдуғу кими, бу дәфә дә мүттәһимләрә бәраәт һөкмү чыхарылды.

Андлылар мәһкәмәсинин баш тутмамасы һакимијјәт башында әјләшәнләри Маркса башга бир үсулла диван тутмаг һаггында дүшүнмәјә мәчбур етди. Көлн галасынын коменданты ону сүркүн етмәк мәсәләсини ирәли сүрдү. О иддиа едирди ки, башлыча олараг Маркс «Рејн әјаләтиндәки һәјәчана сәбәб олур».[1] Полис даирәләри бунунла әлагәдар олараг дахили ишләр назирлијинә мүрачиәт етдиләр, лакин Марксын сүркүн едилмәсинин доғура биләчәји халг е'тиразындан горхурдулар. Дахили ишләр назири Мантөјфел чаваб верди ки, Маркс барәсиндә белә бир тәдбирә әсла е'тираз етмир, лакин вахт сечмәји вә бәһанә тапмағы Көлн һакимијјәт даирәләринин өзүнә һәвалә едир. Бунлар да тәһлүкәли ингилабчыдан бу тәдбир васитәси илә хилас олмаг үчүн анчаг әлверишли бир вахт көзләјирдиләр.

Маркс 1849-чу илин феврал—март ајларында

Өз ичласларына февралын 26-да башлајан икинчи палатанын чағырылмасы бирчә мәгсәд күдүрдү, бу да баш вермиш дөвләт чеврилишини легаллашдырмаг иди. Халгы сусмаға мәчбур етмәк үчүн клублар вә јығынчаглар һаггында, плакатлар һаггында вә мәтбуат һаггында үч мүртәче ганун лајиһәси верилмишди, бунлары исә Маркс 1819-чу илдә Инкилтәрәдә халг әлејһинә олан ганунлара бәнзәдәрәк, «ағызлары јуммаг һаггында ганунлар» адландырмышды.

Јаранмыш олан шәраитдә Маркс депутатлар үзәринә халг күтләләринин мүнтәзәм вә гызғын тәзјиг көстәрмәсини хүсусилә әһәмијјәтли һесаб едирди. Тәсадүфи дејилдир ки, мәһз Көлн белә бир тәзјиг нүмунәси көстәрди. Сечкичиләрин мартын 11-дә кечирилән бөјүк јығынчағында 9 нәфәрдән ибарәт комитә сечилди. Бураја коммунистләр дә, о чүмләдән Маркс вә Волф дахил олдулар. Вәтәндашлыг һүгугу олмадығына көрә формал сурәтдә сечичи олмајан Марксын сечилмәси артыг өзлүјүндә сијаси нүмајиш иди. Комитәнин вәзифәсинә сечкичиләрин јығынчагларыны чағырмаг вә онларын мүрачиәтләрини, е'тиразларыны вә и. а. икинчи палата депутатларына вермәк дахил иди. Јенә һәмин јығынчагда депутатлара мүрачиәт гәбул едилди вә бу мүрачиәтдә Берлиндә мүһа-

[1] *G. Becker.* Karl Marx und Friedrich Engels in Köln, 1848—1849, S. 206.

сирә вәзијјәтини ләғв етмәјә наил олмаг тәләб олунурду. Мартын 16-да кечирилән јығынҹагда клублар, плакатлар вә мәтбуат һаггындакы бәднам ганун лајиһәләри мүзакирә едилирди. «Neue Rheinische Zeitung» руһунда тәртиб едилән мүраҹиәти минләрлә адам имза етмишди. Көлн депутатлары Киллә вә II Шнејдерә хүсуси мәктубда, икинҹи палата көстәрилән ганунлары тәсдиг едәҹәји һалда орадан Рејн әјаләти депутатларынын чыхмасы һаггында Маркс тәрәфиндән ирәли сүрүлән тәләб вар иди. Бу јығынҹаглар һаггында Көлн галасынын коменданты дәрһал һәрби назирлијә мә'лумат верәрәк, бунларын тәшкилиндә «Neue Rheinische Zeitung» редакторларынын апарыҹы рол ојнадығыны гејд етмишди.

Лакин халг күтләләринин тәзјигинә бахмајараг, палатанын депутатлары, һәтта соллар да горхаг һәрәкәт едирдиләр. Буна көрә дә икинҹи палата һаггында Марксын вә Енкелсин демәк олар һәр бир мәгаләсиндә соллар кәскин тәнгид едилирди.

Феврал вә март ингилабларынын илдөнүмләри шәрәфинә дүзәлдилән демократик зијафәтләр күтләләр ичәрисиндә сијаси иш формаларындан бири олмушду. Белә зијафәтләрдән биринҹиси февралын 11-дә Мүлһејм-Рејндә јерли Фәһлә иттифагы тәрәфиндән тәшкил едилмишди. Бу издиһамлы јығынҹагда чыхыш едән Маркс башга өлкәләрин: Франса, Инкилтәрә, Белчика вә Исвечрәнин ингилаби һәрәкатында алман фәһләләринин иштиракындан данышды. Гонагларын шәрәфинә сағлыг дејилди, «ахы онлар «Neue Rheinische Zeitung»ун мәҹлисдә иштирак едән баш редактору *Карл Маркс* кими, феврал ингилабындан һәлә хејли әввәл сөзлә вә ишлә фәһлә синфинин һүгугларыны мүдафиә етмишдиләр»[1].

Февралын 24-дә Көлндә дә демократик зијафәт дүзәлдилди. Бу зијафәт Фәһлә иттифагы вә Демократлар ҹәмијјәти тәрәфиндән тәшкил едилмишди. Бөјүк Ејзер салону ағзына гәдәр долу иди. Зијафәт бүтүн өлкәләрин демократларынын бејнәлмиләл һәмрә'јлији әламәти алтында кечди. Топлашанлар Парисдәки феврал вә ијун үсјанлары гурбанларынын хатирәсини јад етдиләр.

Пруссијада март ингилабынын илдөнүмүнүн јахынлашмасы илә әлагәдар олараг «Neue Rheinische Zeitung» редаксијасы јубилеј зијафәтләриндә иштирак етмәк үчүн чохлу дә'вәт алды. Лакин редаксија бу јубилеји бајрам етмәјә мејл көстәрмирди: «Охуҹуларымыз гаршысында е'тираф едирик ки, бу күн баш мәгалә үчүн мөвзу тапмырыг. Берлиндәки март ингилабы, Вјанадакы ингилабын бу зәиф әкс-сәдасы биздә һеч заман мәфтунлуг доғурмамышдыр»[2].

Лакин мартын 19-да, Пруссијада март ингилабы мүнасибәти илә дејил, Берлиндәки баррикада мүбаризәләринин шәрә-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 6-ҹы ҹилд, сәһ. 634.
[2] Јенә орада, сәһ. 388.

финә Фәһлә иттифагы вә Демократлар чәмиjјәти тәрәфиндән тәшкил едилән зијафәтдә Маркс вә Neue Rheinische Zeitung»ун башга редакторлары иштирак етдиләр. Алты минә гәдәр адам топлашмышды. Енкелс Парисдәки ијун үсјанчыларынын шәрәфинә, Шаппер — инкилис чартистләринин шәрәфинә, Дронке— пролетар ингилабынын шәрәфинә сағлыг сөјләдиләр. Хүсуси олараг бу мүнасибәтлә Фрејлиграт «Шәфәг» адлы ше'р јазды, бу да «Марселјоза» маһнысы әсасында илһамла јазылмыш ингилаби һимн иди. Бу ше'рдә ијун марта гаршы гојулурду вә гызыл бајраг алтында јени ингилаба чағырыш вар иди. Зијафәт гырмызы республика шәрәфинә үмуми сағлыгла баша чатды. «Neue Kölnische Zeitung» бу зијафәти «пролетарларын бајрамы» адландырмышды.

Көлндә коммунист тә'сиринин јајылмасында Марксын Фәһлә иттифагындакы тәрәфдарларынын хејли хидмәти вар иди. Февралда јени низамнамә гәбул едилмиш вә бунун әсасыны әрази принсипи тәшкил етмишди. Иттифаг һәр аj үзвлүк һаггы вермәли олан үзвләр гәбул етмәк һүгугуна малик 9 филиалдан ибарәт иди. Сијаси мүбаһисәләрин ағырлыг мәркәзи инди филиаллара кечирилмишди. Бир гајда олараг бу мүбаһисәләрдә «Neue Rheinische Zeitung»ун баш мәгаләләриндә ишыгландырылан ән актуал сијаси мәсәләләр мүзакирә едилирди.

Иттифаг фәһләләрин вә сәнәткарларын игтисади мәнафејини мүдафиә етмәјә бөјүк диггәт јетирирди, ахы 1847-чи ил бөһраны вә ишсизлик үзүндән күзәраны писләшмиш олан фәһләләрин вә сәнәткарларын вәзијјәти чох ағыр олараг галырды. Көртәбии партлајышдан еһтијат едән Көлнүн шәһәр һакимијјәт даирәләри ишсизләрин кичик бир һиссәсиндән ичтимаи ишләрдә истифадә едирдиләр. Бу ишләрдә чалышан һәр бир адам «фәһлә китабчасыны» имзаламалы вә сон дәрәчә ағыр интизам гајдаларына табе олмалы иди. Маркс «Буржуа сәнәди» адлы мәгаләсиндә (1849-чу ил јанварын әввәлләри) бу ағыр вә һәјасыз системи дамғалајыб көстәрмишди ки, јохсуллар үчүн һәбсхана режимли иш евләри дүзәлтмиш инкилис буржуазијасы кими Пруссија буржуазијасы да хејријјә тәдбирләрини интигамла бирләшдирир.

Күтләви пролетар партијасы јаратмаг үчүн әмәли аддымлар

Пролетариаты мүстәгил сијаси гүввәјә чевирмәјә чалышан Маркс вә онун тәрәфдарлары тәдричлә фәһләләри хырда буржуа демократијасындан идеја-сијаси вә тәшкилат чәһәтчә ајрылмаға, өз партијасыны јаратмаға һазырлајырдылар. Лакин Көлндә Коммунистләр иттифагынын үзвләри Маркс илә вә МК-нын башга үзвләри илә билаваситә әлагәдә олдуглары һалда, бунлардан башга јерләрдә фәалијјәт көстәрәнләрин вәзијјәти ајры чүр иди. Коммунистләр иттифагынын Алмани-

јанын башга шәһәрләриндә, һабелә Лондонда, Парисдә, Исвечрәдә, Белчикада олан ичмалары илә Көлн МК-сы арасында тәшкилат әлагәләри кет-кедә зәифләјирди вә јаваш-јаваш һеч дәрәҹәсинә енди.

Көрүнүр, Коммунистләр иттифагынын кизли фәалијјәтинин дајандырылмасы илә дахилән разылашмамыш олан Иосиф Молл Лондона кәлдикдән аз сонра орада Һ. Бауер вә Еккариус илә бирликдә јени Мәркәзи комитә јаратды. 1848—1849-ҹу илләрин гышында Лондон МК-сы Моллу Алманијаја көндәрди ки, Марксла вә Көлн МК-сы илә разылашыб, јахуд онларын разылығы олмадан Коммунистләр иттифагыны јенидән тәшкил етсин вә ону јенидән кизли ҹәмијјәтә чевирсин, онун үчүн Лондонда һазырланмыш јени низамнамәни әсас көтүрсүн.

Коммунистләр иттифагынын үзвү Рөзерин сонралар вердији мә'лумата көрә, 1849-ҹу илин јазында «Neue Rheinische Zeitung» редаксијасы бинасында Молл илә көрүш олду вә бурада Көлн МК-сы үзвләри: Маркс, Енкелс, Волф вә Шаппер, һабелә Шапперин Көлндә тәшкил етдији Иттифагын кизли ичмасынын үзвләри: Рөзер, Нотјунг, Рејф, Һауде, Ессер вә Мүллер иштирак едирдиләр. Мүшавирәдә Шаппер вә Молл кизли Иттифагы бәрпа етмәк үзәриндә тә'кид едирдиләр. Маркс, Енкелс вә Волф буна е'тираз едирдиләр, чүнки Алманијада һәлә коммунистләрин легал фәалијјәти үчүн шәраит вар иди. Онлар Лондон МК-сы тәрәфиндән Иттифаг үчүн тәклиф едилән низамнамәнин гәти сурәтдә әлејһинә чыхдылар. Көрүнүр, фәһләләри «коммунизм кабусу» илә горхутмагдан еһтијат едән лондонлулар бу сәнәди «Ингилабчы партијанын низамнамәси» адландырмышдылар. Әввәлки низамнамәнин биринчи параграфында Иттифагын коммунист мәгсәдләри дүрүст ифадә едилдији һалда, јени низамнамәдә бу белә ифадә олунмушду: «Иттифагын мәгсәди ваһид, бөлүнмәз сосиал республика јаратмагдыр». Үзвлүк шәртләрини ифадә едән икинҹи бәнддән коммунизми гәбул етмәк тәләби јоха чыхмышды. Маркс һаглы олараг билдирди ки, јени низамнамә әслиндә коммунист низамнамәси дејилдир. О һәмин низамнамәни һәмчинин ингилаби мүбаризәни гәсдчилик фәалијјәтинә ендирмәк үстүндә тәнгид едирди. Белә бир низамнамә күтләви пролетар партијасы јаратмаға нәинки көмәк етмир, һәтта мане олурду.

Коммунистләр Иттифагы Парис маһал комитәсинин сәдри, «Neue Rheinische Zeitung»ун мүхбири Евербекин Һесс вә Готшалк илә бирликдә һәлә әввәлләр дүзәлтдији фитнәкарлыглар лондонлуларла көлнлүләр арасындакы ихтилафлары дәринләшдирирди. Парисдәки алман демократларынын нүмајәндәси кими демократларын Берлиндәки икинҹи конгресинә кәлән Евербек Һесс илә бирликдә — Көлн МК-сынын әксинә ола-

раг — Пруссијанын пајтахтында Иттифагын јени рәһбәр мәркәзини јаратмаг үчүн нәзәрдә тутдуглары планлары һәјата кечирмәклә мәшғул олду. Ејни заманда Маркс илә Енкелсин арасыны вурмаг үчүн тәшәббүс едилди. Евербек нојабрын 14-дә Көлндән көндәрдији мәктубда Марксын буна нечә мүнасибәт көстәрдијини Һессә хәбәр верирди. О јазырды ки, Маркс «Енкелсә олдугча мәфтундур вә ону «әгли вә мә'нәви чәһәтдән, һәмчинин өз характеринин хүсусијјәтләринә көрә» көркәмли шәхсијјәт һесаб едир».[1]

Коммунистләр иттифагында вәзијјәтин мүрәккәбләшмәсинә бахмајараг, Маркс вә онун ән јахын силаһдашлары алман пролетариатынын күтләви вә ачыг сијаси тәшкилатыны јаратмаг үчүн һәлә ингилабын әввәлләриндә тутдуглары хәтти мөһкәм вә дөнмәдән јеридирдиләр, бу тәшкилатын өзәји исә коммунистләрдән ибарәт олмалы иди. Марксын үмид етдији кими, ингилаби мүбаризә практикасы, хүсусилә 1848-чи илин нојабр — декабр ајларындакы һадисәләр фәһләләрин сијаси тәрбијәси үчүн ән јахшы мәктәб олду. Һәјат өзү мәһдуд сех фәһлә иттифаглары чәрчивәләрини дағыдыр, бунлары сијасәтә тәрәф дөндәрирди. Дикәр тәрәфдән, хырда буржуа демократларынын тә'сири алтында олан фәһләләр бу демократларын гәтијјәтсизлијини кет-кедә даһа чох јәгин едир вә өз сијаси мөвгеләрини тутмаға чалышырлар.

Ингилабын тәчрүбәси «Фәһлә гардашлығы»на вә онун рәһбәри Стефан Борна тә'сир көстәрмәјә билмәзди. Артыг нојабр һадисәләри, Милли мәчлисин бурахылмасы тәһлүкәси Борну онун үчүн гејри-ади олан бир диллә данышмаға мәчбур етди. Шүбһәсиз, Рејн маһал комитәсинин 18 нојабр тарихли мүрачиәтинин тә'сири алтында «Гардашлығ»ын МК-сы бүтүн өз јерли вә маһал комитәләринә фәһләләрин силаһланмасы үчүн вар гүввәләрини сәрф етмәк чағырышы илә мүрачиәт етди. Борн јазырды ки, алманлар ја гамчыны сечмәли, ја да «азадлыг гылынчыны» әлә алмалыдырлар.

Алманијанын фәһлә һәрәкатында нәзәрә чарпмаға башлајан дәрин дәјишикликләр 1849-чу илин гышында — јазында кечирилән бир сыра гурултајларда өз әксини тапды. 1849-чу ил јанварын ахырларындакы Һејделберг гурултајында башлыча олараг Шимали Алманијада тә'сири јајылмыш «Фәһлә гардашлығы»нын вә бир чох чәнуби алман фәһлә иттифагларыны әһатә едән «Үмуми алман фәһлә конгреси»нин рәһбәр органларыны бирләшдирмәк һаггында гәрар гәбул едилди. Игамәткаһы Лејпсигдә олмасы нәзәрдә тутулан бирләшмиш МК-ја тапшырылырды ки, өз гаршысына истәр сијаси, истәрсә сосиал мәгсәдләр гојан үмуми алман фәһлә иттифагы тә'сис етмәк үчүн үмуммилли фәһлә гурултајы чағырсын. Шимали

[1] «Коммунистләр иттифагы I Интернасионалын сәләфидир», сәһ. 218.

алман фәһлә иттифагынын гурултајында (Һамбург), фәһлә иттифагларынын Түринкија (Алтенбург), Вүртемберг (Һөппинкен) вә Бавариja (Нүрнберг) гурултајларында да бу чүр гәрарлар гәбул едилди.

Маркс вә Енкелс фәһлә һәрәкатындакы бу јени мејлләри — фәһләләрин бирләшмәк һәвәсини, сехчилији, «игтисадчылығы» арадан галдырмаг сә'јини, хырда буржуа демократијасындан мә'јус олдугларыны вә өзләринин сијаси мөвгеләрини ахтардыгларыны нәзәрә алдылар. Онлар алман фәһләләринин формалашмагда олан үмуммилли тәшкилатына гошулуб ону алман пролетариатынын күтләви сијаси партијасына чевирмәји зәрури һесаб едирдиләр.

Бунунла әлагәдар олараг пролетар дүнјакөрүшү әсасларынын тәблиғини күчләндирмәк, демократларла әмәкдашлыг формасыны дәјишдирмәк вә нәһајәт, пролетариатын кәләчәк үмумалман тәшкилатында коммунистләрин тә'сиринин тә'мин едилмәси үчүн бир сыра тәдбирләр көрмәк лазым иди.

Габагчыл алман фәһләләрини онларын өз партијасыны јаратмаға идеоложи чәһәтдән һазырламагда Маркс өзүнүн «Муздлу әмәк вә капитал» әсәринә мүһүм јер верирди. 1847-чи илин декабрында Брүсселдә онун фәһләләрә охудуғу мүһазирәләр 1849-чу ил апрелин 5-дән гәзетдә чап едилмәјә башлады. Енкелсин дедијинә көрә, бунларын чап едилмәси «Neue Rheinische Zeitung»ун сијасәтинин сосиал мәгсәдини гәти шәкилдә көстәрирди.

Бу мүһазирәләрин чапындан әввәл верилән кичик киришдә Маркс јазмышды: «Охучуларымыз әзәмәтли сијаси формаларда кенишләнән 1848-чи ил синфи мүбаризәсини көрдүкдән сонра, инди истәр буржуазијанын мөвчуд олмасы вә онун синфи һөкмранлығы, истәрсә фәһләләрин көләлији үчүн әсас олан игтисади мүнасибәтләрин өзүнү даһа јахындан нәзәрдән кечирмәк вахты чатмышдыр».[1]

Көлн Фәһлә иттифагы Комитәсинин апрелин 11-дәки ичласында муздлу әмәк вә капитал һаггындакы мәгаләләр әсасында сосиал мәсәләнин мүзакирәсинә башламағы филиаллара тәклиф етмәк гәрара алынды. Комитә Алманијанын бүтүн фәһлә иттифагларына бу мәгаләләри мүзакирә етмәк чағырышы илә мүрачиәт етди. Бу чәһәтдән Көлн фәһлә иттифагы бүтүн алман фәһлә һәрәкатынын идеја мәркәзи кими чыхыш етди.

Фәһләләрин јалныз идеја-сијаси чәһәтдән дејил, һәмчинин там тәшкилат чәһәтдән дә мүстәгиллијинә көмәк етмәк үчүн Маркс вә онун тәрәфдарлары апрелин 14-дә хырда буржуа демократларындан тәшкилатча ајрылмаг һаггында — демократлар иттифагларындан чыхмаг һаггында чох мүһүм бир

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 6-чы чилд, сәһ. 429.

гәрар гәбул етдиләр. Икинчи палатаја сечилмиш II Шнејдерин чыхмасындан сонра К. Беккерин, К. Марксын, К. Шаперин, Фр. Аннекенин вә В. Волфун дахил олдуғу Рејн маһал демократлар комитәсинин һәмин күн кечирилмиш иҹласында ахырынҹы дөрд нәфәр ашағыдакы бәјанатла чыхыш етди:

«Биз һесаб едирик ки, демократлар иттифагларынын мөвҹуд тәшкилатына һәддиндән чох мүхтәлиф үнсүрләр дахилдир, бу исә ишин хејринә сәмәрәли фәалијјәт көстәрмәјә мане олмаја билмәз.

Лакин биз јекҹинс үнсүрләрдән ибарәт фәһлә иттифагларынын даһа сых бирләшмәсинә үстүнлүк веририк; буна көрә һәмин бәјанатла бу күндән е'тибарән демократлар иттифагларынын Рејн маһал комитәсиндән чыхдығымызы билдиририк».[1]

Маһал комитәсиндән Марксын вә онун тәрәфдарларынын чыхмасы һеч дә демократларла иттифагдан имтина етмәк демәк дејилди. Јени сијаси шәраитдә бу иттифаг анҹаг башга бир форма — үмуми дүшмәнә гаршы, јени һүҹума кечмәјә һазырлашан әксингилаб гүввәләринә гаршы мүбаризәдә ики мүстәгил тәшкилатын фәалијјәт бирлији формасыны алырды.

Көлн фәһлә иттифагы да демократлардан ајрылмаг һаггында гәрар гәбул етди. Апрелин 16-дакы үмуми јығынҹагда о, Алманија демократлар ҹәмијјәтләри бирлијиндән чыхмаг вә алман фәһлә иттифаглары бирлијинә (бунун да Мәркәзи комитәси Лејпсигдә иди) гошулмаг һаггында јекдилликлә гәрар гәбул етди. Јығынҹагда һәмчинин үмуми фәһлә гурултајына нүмајәндәләр көндәрмәк, бу гурултај чағырылана гәдәр исә Рејн әјаләти вә Вестфалијанын бүтүн фәһлә иттифагларынын Көлндә гурултајыны кечирмәк гәрара алынды. Буну һазырламаг үчүн комиссија тә'сис едилди вә онун тәркибинә Маркс да дахил олду. Лакин о, комиссијанын ишиндә билаваситә иштирак едә билмәди. Апрелин орталарында о, Көлндән мүвәггәти кетди. Бунунла әлагәдар олараг «Муздлу әмәк вә капитал»ын чап едилмәси дајандырылды; бунун чапы сонралар да бәрпа едилмәди. Марксын Бременә, Һамбурга, Билефелдә, Һамма кетдији бу сәфәрин сәбәби јалныз гәзетин јени малијјә чәтинликләри дејил, һабелә коммунистләрлә вә фәһлә иттифаглары илә даһа сых әлагәләр јаратмаға чалышмасы иди, бу исә алман пролетариатынын күтләви партијасыны јаратмаға һазырлығын башланмасы илә әлагәдар олараг хүсусилә зәрури иди.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 6-чы ҹилд, сәһ. 462.

«Neue Rheinische Zeitung» вә Мачарыстанда вә Италиіада милли азадлыг мүбаризәси

1849-чу илин јазында Марксын сијаси стратекијасында Мачарыстандакы ингилаби мүһарибәјә бөјүк јер верилирди, бу мүһарибәнин кедишиндә исә Мачарыстанын ингилабчы гүввәләри Австрија гошунларыны бир сыра ағыр мәғлубијјәтләрә уғратмышдылар. Мачарыстан ингилаби мүбаризәнин парлаг аловунун јүксәлдији бир јер иди вә Маркс үмид едирди ки, бу аловун гығылчымлары Алманијада, Франсада вә Италијада јенидән јығылан алышган маддәни аловландыра биләрди.

Өз достунун хаһиши илә Енкелс 1849-чу илин јанварында Исвечрәдән Мачарыстандакы мүбаризә һаггында көндәрдији биринчи мәгаләнин ардынча, истәр Мачарыстан милли азадлыг мүһарибәсинин сијаси тәһлилинә, истәрсә һәрби әмәлијјатын кедиши ичмалына һәср едилән бир сыра мәгаләләр јазды. Бу мәгаләләрдә Енкелс мачар ордусу дөјүшчүләринин мәрдлијинә, мачар ингилабчыларынын силаһ истеһсалыны тезликлә тәшкил етмәсинә, онларын чошғунлуғуна вә ингилаби мүбаризә үчүн әнкәл олан үнсүрләрә гаршы барышмазлығына һејран олдуғуну билдирирди.

Мачарыстанда ингилаби мүһарибә заманы гүввәләрин јерләшмәсини тәһлил едән, һәр бир милли һәрәката ингилабын мәнафеји нөгтеји-нәзәриндән бахан Енкелс бу һадисәләрдә мүхтәлиф халгларын ролуну гијмәтләндирирди. Мә'лумдур ки, истисмарчы чәмијјәтдә синифләрин антагонизминә милли зиддијјәтләр дә әлавә олунур. Истисмарчы синифләр өз тамаһкар мәгсәдләри үчүн милли әдавәтдән истифадә едирләр. Шәраитдән асылы олараг онлар алдатма вә зоракылыг васитәси илә халглары ишғалчы мүһарибәләрә сөвг едир, бу вә ја башга милләтләри сосиал вә милли азадлыг уғрунда мүбаризә апаран халглара гаршы мүһарибәләрә чәлб едирләр. 1848—1849-чу илләрдә, мүтләгијјәтә вә феодализм галыгларына гаршы мүбаризә кәскин милли чарпышмалар үзүндән мүрәккәбләшдији бир заманда һаким синифләр бә'зи милләтләри мүртәче рол ојнамаға мәчбур етмәјә, онлары буржуа-демократик ингилабынын гәләбәси уғрунда мүбаризә апаран халглара гаршы галдырмаға чалышырдылар. Бу мә'нада Енкелс халглары ингилабдакы ролларындан асылы олараг ингилабчы халглара вә иртичачы халглара бөлүрдү.

1848—1849-чу илләрин конкрет тарихи шәраитиндә халглара беләә бир гијмәт верилмәсини В. И. Ленин пролетар бејнәлмиләлчилијинә әсла зидд олмајан дүзкүн бир гијмәт һесаб едирди. «...О заман Маркс вә Енкелс Авропада «Русијанын галалары» ролу ојнајан... «бүтөв иртичачы халглары» ачыг вә мүәјјән сурәтдә «ингилабчы халглардан»: алманлардан, полјаклардан, мачарлардан *фәргләндирирдиләр.* Бу бир фактдыр.

һәм дә бу факт *о заман шүбһәсиз* доғру көстәрилмишди: 1848-чи илдә ингилабчы халглар азадлыг уғрунда вурушурдулар ки, бу азадлығын да башлыча дүшмәни чаризм иди, чехләр вә башгалары исә һәгигәтән иртичачы халглар иди, чаризмин галалары иди»[1].

1848—1849-чу илләр ингилабында Австријанын славјан халгларынын милли һәрәкатларынын објектив ролуна дүзкүн гијмәт верилмәси илә јанашы олараг, «Neue Rheinische Zeitung»ун мәгаләләриндә о гәдәр дә дүрүст олмајан, һәтта јанлыш олан бә'зи мүһакимәләр дә вардыр. Мәсәлән, Енкелс белә бир фикир ирәли сүрүрдү ки, Австрија империјасы әразисиндә јашајан кичик славјан халглары, полјаклар истисна олмагла, артыг мүстәгил милли һәјата гадир дејилдирләр вә онларын лабүд нәсиби даһа күчлү гоншу тәрәфиндән удулмагдан ибарәт олачагдыр. Капитализмә хас олан мәркәзләшмә мејлини, ири дөвләтләр јаратмаг мејлини сезән Енкелс башга бир мејли — кичик халгларын милли зүлмә гаршы өз истиглалијјәти уғрунда мүбаризәсини, онларын өз дөвләтини јаратмаг сә'јини нәзәрә алмамышды. Гејд етмәк лазымдыр ки, Енкелс кәләчәк һаггында сөјләдији фикринә чох мүһүм бир гејд-шәрт верир: «Әкәр славјанлар әсарәтдә олдугларыны һәр һансы бир дөврдә *јени ингилаби тарих* башласалар, артыг бунунла онлар өзләринин јашамаға гадир олдугларыны сүбут етмиш оларлар. Бу замандан е'тибарән ингилаб онларын азадлыға чыхмасы илә марагланарды, һәм дә алманларын вә мачарларын хүсуси мәнафеји Авропа ингилабынын даһа мүһүм мәнафеји гаршысында керијә чәкиләрди»[2].

«Neue Rheinische Zeitung»ун јол вердији бу имкан сонралар тарихи керчәклик олду. Австрија империјасынын кичик славјан халглары игтисади чәһәтдән инкишаф етдикчә, кет-кедә даһа кениш күтләләр милли азадлыг мүбаризәсинә чәлб едилдикчә, онларын шүурлулуғу вә мүтәшәккиллији јүксәлдикчә, онларын милли һәрәкаты кет-кедә даһа демократик характер алыр вә ингилаби мүбаризә чәбһәсинин кенишләнмәсинә доғру апарырды. Бир заманлар Австрија империјасында әзилмиш вә әсарәт алтында олан кичик славјан халглары нәинки мүстәгил милли инкишафа вә өз дөвләтини јаратмаға гадир олдугларыны көстәрдиләр, һәтта сосиализм јолуна кечәрәк ән габагчыл ичтимаи гурулуш јаратмаға лајигинчә көмәк етдиләр.

Һәр күн мачарларын гәһрәман вә ағыр мүбаризәсини изләјән Маркс вә Енкелс нәзәрә алырдылар ки, бу мүбаризәнин нәтичәси тәкчә Австрија империјасында гүввәләрин нисбәтиндән асылы олмагла галмыр. Рус чары артыг чохдан гошун-

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 30-чу чилд, сәһ. 44—45.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 6-чы чилд, сәһ. 299.

лары гәрб сәрһәдләринә топламышды вә мүдахилә үчүн анчаг әлверишли вахт көзләјирди. Мачарлар үчүн јеканә ничат јалныз Алманија ингилабынын вә үмумијјәтлә Avропа ингилабынын јени јүксәлиши ола биләрди.

Италијада Пјемонт ордусу илә кенерал Радетскинин гошунлары арасында мартын 20-дә јенидән башланан һәрби әмәлијјат мүһүм вә үмидверичи бир һадисә олду. Лакин артыг мартын 23-дә Пјемонт ордусу мәғлубијјәтә уғрады. Бунун башлыча сәбәби ондан ибарәт иди ки, пјемонтлулар мүһарибәни ингилаби методларла апармырдылар. Бу мүнасибәтлә Енкелс «Neue Rheinische Zeitung»да јазырды: «Өзүнә истиглалијјәт газанмаг истәјән халг мүһарибә апарылмасында *ади* үсулларла кифајәтләнмәмәлидир. Күтләви үсјан, ингилаби мүһарибә, һәр јердә партизан дәстәләри — бах бу елә јеканә бир үсулдур ки, бунун васитәси илә кичик халг бөјүк халга үстүн кәлә биләр, бунун васитәси илә аз күчлү орду даһа күчлү вә даһа јахшы тәшкил олунмуш ордуја гаршы дура биләр».[1]

Рејндә үсјанларын мәғлубијјәти. «Neue Rheinische Zeitung»ун нәшринин дајандырылмасы

1849-чу ил мајын әввәлләриндән е'тибарән Саксонија, Рејн Пруссијасы вә Чәнуб-Гәрби Алманија ингилаб гүввәләри илә әксингилаб гүввәләри арасында мүбаризә мејданы олду. Ағыр әзаблардан сонра нәһајәт Франкфурт мәчлисинин доғурдуғу империја конститусијасынын гәбул едилмәси уғрунда кампанија буна тәкан верди. Алман һөкумәтләринин чоху ону гәбул етмәкдән имтина етди. Апрелин 15-дә Австрија Франкфуртдан өз депутатларыны кери чағырды. Апрелин 27-дә Пруссија ландтагынын икинчи палатасы бурахылды, чүнки бу палата империја конститусијасыны гәбул етмәји тәләб етмәк кими бир чәсарәт көстәрмишди.

IV Фридрих-Вилһелм Франкфурт мәчлисинә вә бүтүн алман һөкумәтләринә нота илә мүрачиәт етди, бу нотаны исә «Neue Rheinische Zeitung» мәчлиси говмаг үчүн ачыг бир һәдә кими гијмәтләндирди. Доғрудан да Пруссија өз гошунларыны Саксонија сәрһәдиндә вә Рејндә топлады. Бу әксингилаби һәрәкәтләр халг күтләләриндә дәрин һиддәт доғурду.

Мајын 3-дә Дрездендә үсјан баш верди. Бу үсјанда Борн вә Бакунин көркәмли рол ојнадылар. Үсјанчыларын, башлыча олараг фәһләләрин вә сәнәткарларын икидлијинә бахмајараг, алты күнлүк мүбаризәдән сонра Саксонија вә Пруссија гошунлары онлары мәғлуб етди.

Мајын 5-дә, Көлндә мүхтәлиф сијаси тәшкилатларын маһал гурултајларынын топлашмалы олдуғу күнүн әрәфәсиндә һакимијјәт даирәләринин јенидән мүһасирә вәзијјәти тәтбиг

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 6-чы чилд, сәһ. 416.

етмәк нијјәтиндә олмалары һаггында шајиә јајылды. «Neue Rheinische Zeitung» редаксијасы фәһләләрә мүрачиәт едәрәк онлары «бүтүн Алманијанын *вәтәндаш мүһарибәси* астанасында дурдуғу вә бәлкә дә тез бир заманда онлар үчүн *өз тәләбләри илә чыхыш етмәк* имканы јаранаҹағы»[1] бир заманда алданмамаға чағырды.

Мајын 6-да Көлндә демократик ҹәмијјәтләрин вә фәһлә иттифагларынын гурултајлары олду. Нүмајәндәләрин бирҝә иҹласында јалныз Франкфурт мәҹлиси суверен ингилаби тә'сисчи орган кими чыхыш едәҹәји тәгдирдә империја конститусијасына тәрәфдар чыхмаг һаггында гәрар гәбул олунду. Ландверин бир һиссәсини хидмәтә чағырмағы Пруссија һөкумәтинин е'лан етмәси илә әлагәдар олараг Рејн әјаләтиндә иғтишашлар күҹләнди, чүнки ландвердән халг әлејһинә истифадә етмәк истәјирдиләр. Мајын 9-да Елберфелддә үсјан башланды. Бундан хәбәр тутан Енҝелс дәрһал өз доғма дијарына јола дүшдү. Јерли Тәһлүкәсизлик комитәсинин тапшырығы илә о, баррикадалар дүзәлдилмәсинә рәһбәрлији өз үзәринә көтүрдү. Енҝелсин планларында үсјаны бүтүн Берг-Марка маһалына јајмаг нәзәрдә тутулурду. Лакин горхуја дүшмүш Елберфелд буржуаларынын тәзјиги алтында тезликлә Тәһлүкәсизлик комитәси ону шәһәрдән сүркүн етмәк һаггында гәрар гәбул етди. Фәһләләрин Енҝелси һәр нәјин баһасына олурса-олсун мүдафиә етмәк нијјәтинә бахмајараг, о, үсјанчылар ичәрисинә тәфригә салмаг истәмәјәрәк, Елберфелддән чыхыб кетди.

«Neue Rheinische Zeitung» јазырды: «Гој бизим редаксијамызын үзвүнә белә һејрәт едиләҹәк бир рәғбәт вә мәһәббәт көстәрмиш олан Берг вә Марка фәһләләри баша дүшсүнләр ки, индики һәрәкат јалныз мин гат даһа ҹидди олаҹаг башга бир һәрәкатын мүгәддимәсидир, һәмин һәрәкатда исә онларын, фәһләләрин ән јахын мәнафејиндән бәһс едиләҹәкдир. Бу јени ингилаби һәрәкат индики һәрәкатын нәтиҹәси олаҹагдыр вә һәмин һәрәкат башланан кими, Енҝелс — фәһләләр буна әмин ола биләрләр! — «Neue Rheinische Zeitung»ун бүтүн башга редакторлары кими, өз вәзифәси башында олаҹагдыр вә о заман дүнјада һеч бир гүввә ону һәмин вәзифәдән узаглашдыра билмәјәҹәкдир»[2].

Елберфелд үсјанынын ардынҹа Рејн әјаләтинин башга шәһәрләриндә: Дүсселдорфда, Золинкендә, Изерлонда да тәҹрид олунмуш үсјанлар мәғлубијјәтә уғрады. Јалныз Баден вә Пфалтс кими ҹәнуби алман дөвләтләриндә үсјанчылар мүәјјән мүвәффәгијјәт газаныб, үсјанчы ордуја архаланан мүвәггәти һөкумәтләр јаратдылар.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енҝелс.* Әсәрләри, 6-ҹы ҹилд, сәһ. 513.
[2] Јенә орада, сәһ. 545.

Мај үсјанларынын ағыр күнләриндә «Neue Rheinische Zeitung»ун сәси хүсусилә гызғын вә гәзәбли олмушду. Сонралар Енкелс белә хатырлајырды: «Пруссијанын биринчи дәрәчәли галасында, сәккиз минлик гарнизон вә гауптвахт гаршысында бизим чәсарәтли чыхышларымыза бүтүн Алманијада тәәччүб едирдиләр; лакин редаксија отағында олан 8 пијада түфәнки вә 250 долу патрон илә мүрәттибләрин гырмызы јакобин папаглары забитләрин нәзәриндә бизим бинамыза садә бир һәмлә илә алынмасы мүмкүн олмајан бир гала шәкли верирди»[1].

«Neue Rheinische Zeitung» өзүнүн чәсарәтли ифшаедичи чыхышлары илә һөкумәтин кет-кедә даһа бөјүк нараһатлығына сәбәб олурду. Апрелдә вә мајын әввәлләриндә дахили ишләр назири Мантөјфел дәфәләрлә Көлн һакимијјәт даирәләринә мүрачиәт едиб гәзетин редакторларыны мәһкәмә мәс'улијјәтинә чәлб етмәји тәләб етмишди. Бу заман онларын әлејһинә јөнәлдилән мәһкәмә просесләринин сајы ијирми үчә чатмышды. Лакин андлылар ичласында артыг ики дәфә мүвәффәгијјәтсизлијә уғрамыш прокурорлуг инди һүгуги саһәдә «Neue Rheinische Zeitung» илә чәкишмәјә чәсарәт етмирди. Јалныз Рејн әјаләти шәһәрләриндә үсјанлар јатырылдыгдан сонра һакимијјәт даирәләри артыг чохдан һазырладыглары васитәјә әл атмаға чәсарәт етдиләр. Мајын 16-да сәфәрдән гајыдан Маркса «онун бу гәдәр тәһгирамиз шәкилдә поздуғу» гонагпәрвәрлик һүгугундан мәһрум едилән бир әчнәби кими 24 саат әрзиндә Пруссијадан сүркүн олунмасы һаггында һөкумәт сәрәнчамы тәгдим едилди.

Бунун ардынча башга редакторлара гаршы чәза тәдбирләри јағдырылды. Пруссија тәбәәләри олмајан Дронке вә Вејерт дә Пруссијаны тәрк етмәк һаггында сәрәнчам алдылар. Енкелсә гаршы Елберфелд үсјанында иштирак етмәк үстүндә чинајәт иши галдырылды. Башга редакторлар үчүн дә мәһкәмә тә'гиби тәһлүкәси вар иди.

Бүтүн бунлар «Neue Rheinische Zeitung»ун сону демәк иди. Мајын 19-да онун гырмызы рәнклә чап едилмиш сон нөмрәси чыхды.

Баш мәгаләдә Маркс онун сүркүн едилмәси һаггында верилән сәрәнчамын ријакар сијаси әсасыны ифша едирди: куја гәзет «сон нөмрәләриндә» һөкумәтә нифрәт ојадыр, зоракы чеврилишә вә сосиал республика гурулмасына чағырыр. Буна чаваб олараг Маркс өз дүшмәнләринә гәзәблә билдирди: «Беләликлә, мәкәр биз «Neue Rheinische Zeitung»ун јалныз «сон нөмрәләриндә» ашкар шәкилдә сосиал республика руһунда чыхыш етмәји лазым билмишик? Мәкәр сиз *ијун ингилабы* һаггындакы мәгаләләримизи охумамышсынызмы, *мәкәр ијун ингилабынын руһу бизим гәзетимизин руһу дејилдими?*

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 21-чи чилд, сәһ. 21.

Бәс онда сизин мә'насыз бәһанәләрдән јапышан ријакар ибарәләриниз нә үчүндүр?

Биз амансызыг вә сиздән һеч бир аман көзләмирик. Бизим нөвбәмиз чатанда, биз террорчулуғу ријакар ибарәләрлә пәрдәләмәјәҹәјик. Лакин *монархист террорчулар* аллаһын вә ганунун сајә салдығы террорчулар тәҹрүбәдә гәддар, мәнфур вә әҹлафдырлар, нәзәријјәдә горхаг, ријакар вә икиүзлүдүрләр, һәр ики ҹәһәтдән *виҹдансыздырлар*»[1].

Маркс ифтихарла јазырды ки, пролетариатын ингилабчы органы алман халгынын әсл милли мәнафејинин дә мәрд вә ардычыл мүдафиәчиси олмушдур: «Биз вәтәнимизин ингилаби шәрәфини хилас етдик»[2].

Гәзетин Көлн фәһләләринә мүрачиәтиндә дејилирди: «Neue Rheinische Zeitung»ун редакторлары сизинлә видалашараг, онлара билдирдијиниз рәғбәтә көрә сизә тәшәккүр едирләр. Һәмишә вә һәр јердә онларын сон сөзү бу олаҹагдыр: **фәһлә синфинин азадлығы!»**[3].

«Neue Rheinische Zeitung»ун вида сөзү Марксын хаһиши илә Фрејлиграт тәрәфиндән јазылмыш ше'рләрдә дә сәсләнди:

Әлвида, курлајан вуруш, әлвида!
Еј дөјүш сырамыз, еј гылынҹ, низә,
Барыт һиси һопмуш еј дүзән, тарла,
Еј вуруш мејданы, әлвида сизә!

Әлвида! Һәләлик әлвида анҹаг!
Гардашлар! Руһумуз өлмәз бир ан да.
Вахт кәләр — јенидән мән ҹанланараг
Сизин јаныныза дөнәрәм онда!

Дунајын, Рејнин саһилләриндә
Дөрд јанда үсјанлар галдырмыш халга
Бәдтале гијамчы кими һәр вәдә,
Сөзүм, гылынчымла оларам арха![4]

«Neue Rheinische Zeitung»ун сон күнләри һаггында Енкелс белә хатырлајырды: «Биз өз галамызы тәслим етмәјә мәҹбур олдуг, лакин биз силаһ вә сурсатла, мусиги илә, сон гырмызы нөмрәнин далғаланан бајрағы илә кери чәкилдик...»[5].

Ҹәнуб-Гәрби Алманијада

«Гырмызы нөмрәнин» чыхмасындан дәрһал сонра Маркс Көлндән кетди. Лакин бундан сонра да Пруссија һакимијјәт даирәләри ону раһат бурахмадылар. Маркса, Вејертә, Дронкејә гаршы јени мәһкәмә просеси дүзәлдилди. Әламәтдардыр ки, һәтта бу заман, Пруссијада әксингилаб өз гәләбәсини бајрам етдији бир заманда да Көлндә ислаһ полиси

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 6-чы ҹилд, сәһ. 548.
[2] Јенә орада, сәһ. 549.
[3] Јенә орада, сәһ. 564.
[4] *Ф. Фрејлиграт.* Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 196.
[5] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 21-ҹи ҹилд, сәһ. 22.

мәһкәмәси мајын 29-да онлара гијаби сурәтдә бәраәт һөкмү чыхармышды.

Пруссијаны тәрк едән Маркс Франкфурт-Мајна јола дүшдү. Ораја кәлмиш Енкелс илә бирликдә онлар үмумалман Милли мәчлисинин иртичачылар вә либераллар чыхыб кетдикдән сонра әксәријјәт тәшкил едән сол депутатларына тә'сир көстәрмәјә чалышырдылар. Бу заман Франкфурт мәчлисинин вәзијјәти һеч дә үмидсиз дејилди. Чәнуб-Гәрби Алманија силаһа әл атмышды. Һәр јердә орду тәрәддүд едирди, Австрија мачарлара гаршы мүһарибә илә мәшғул иди, Пруссијада дахили вәзијјәт өз сәбатсызлығы илә фәргләнирди. Мәчлисин һәрәкәтиндән, онун фәалијјәтинин гәтијјәтли олмасындан чох шеј асылы иди.

Мәчлисин сол депутатлары илә көрүшләр заманы Маркс вә Енкелс онлара артыг башланмыш олан үсјанлара ачыгча гошулмаға вә халгы һәр јердә силаһа әл атмаға чағырмағы, Франкфурта Мәчлиси билавоситә мүдафиә етмәк үчүн үсјанчыларын силаһлы гүввәләрини чағырмағы, бүтүн монархлары, назирләри вә башга әксингилабчылары ганундан кәнар е'лан етмәји, мөһкәм вә ишкүзар ингилаби ичраијјә һакимијјәти јаратмағы, феодал мүкәлләфијјәтләринин ләғв едилмәси јолу илә кәндлиләри өз тәрәфләринә чәлб етмәји мәсләһәт көрүрдүләр. Бүтүн бунлар үсјана үмумалман үсјаны характери вермәли, мүдафиә тактикасындан гәти һүчума кечмәјә көмәк етмәли иди. Лакин бу чәсарәтли сијаси вә һәрби плана Мәчлисин сол депутатлары тәрәфдар чыхмадылар. Онлар һадисәләри өзбашына бурахмағы үстүн тутурдулар. Сонракы сә'јләрин нәтичәсиз олдуғуну јәгин едән Маркс вә Енкелс үсјан етмиш Баденә јола дүшдүләр.

Бурада да онлар хырда буржуа демократларынын гәтијјәтсизлијинә вә тәрәддүдләринә раст кәлдиләр. Карлсруедә јарадылан һөкумәтин әлиндә орду, силаһ вә пул олса да о, там фәалијјәтсизлик көстәрирди. Маркс вә Енкелс һөкумәт үзвләри илә көрүшәркән демишдиләр ки, лап әввәлдән Франкфурт үзәринә јеримәк лазым иди; лакин бунун үчүн вахт әлдән верилмишди вә инди Мачарыстанда гәти зәрбәләр ендирилмәдән вә ја Парисдә јени ингилаб олмадан гәләбәјә үмид бәсләмәк олмаз. Belə бир бахыш орада иштирак едәнләрин чохунда һиддәт доғурду. Лакин һадисәләр көстәрди ки, Маркс вә Енкелс һаглы идиләр.

Бадендән Маркс вә Енкелс дикәр үсјан мәркәзинә—Пфалтса јола дүшдүләр. Кајзерслаутерндә онлар ејни һәдсиз гајғысызлыг мәнзәрәсинә раст кәлдиләр. Мүвәггәти һөкумәт, бураја дахил олан Д'Естердән башга, һәтта мүдафиә үчүн дә тәдбирләр көрмүрдү. Бир нечә күндән сонра Маркс вә Енкелс Кајзерслаутерни тәрк етдиләр. Бинкенә кедәркән онлар бир нечә достлары илә бирликдә Һессен әскәрләри тәрәфиндән һәбсә

алындылар; онлары Дармштадта, орадан да Франкфурта көндәрдиләр, бурада исә онлар, нәһајәт, азад едилдиләр.

Бинкенә кәлдикдән сонра Маркс вә Енкелс ахырынчы дәфә «Neue Rheinische Zeitung» редаксијасы адындан чыхыш етдиләр. Мајын 31-дә «Frankfurter Journal»а көндәрилән бәјанатда Маркс өз гәзетинин кечмиш мүхбирләринә вә охучуларына хәбәр верирди ки, бу гәзет мајын 25-дән е'тибарән Көлндә К. Беккерин редакторлуғу илә чыхмаға башлајан вә «Neue Rheinische Zeitung»ун, хәләфи ролу ојнамаг иддиасында олан Westdeutsche Zeitung» илә әсла әлагәдар дејилдир. Бәјанатдан көрүнүр ки, Маркс лап илк имкан јарандыгда, гәзети јенидән бурахмаг фикриндән әл чәкмирди.

Бинкендә достлар бир-бириндән ајрылдылар. Маркс демократларын Мәркәзи Комитәсинин Д'Естердән алдығы мандаты илә Парисә јола дүшдү. Енкелс Пфалтса белә бир нијјәтлә гајытды ки, «әлверишли фүрсәт дүшәрсә вә мүбаризә башланарса, бу һәрәкатда «Neue Rheinische Zeitung»ун тута биләчәји јери — әскәр јерини тутсун»[1].

Тезликлә Енкелс көнүллүләр дәстәсинә команданлыг едән Виллихин адјутанты вәзифәсини тутду, бу дәстәдә исә өзүнү көзәл, интизамлы дөјүшчү кими көстәрән чохлу фәһлә вар иди. Енкелс дөрд дөјүшдә, о чүмләдән Раштатт галасы јахынлығындакы вурушмада иштирак етди. Әзилмиш Баден-Пфалтс ордусунун кери чәкилмәсини тә'мин едән Виллихин дәстәси 1849-чу ил ијулун 12-дә алман әразисини ахырынчы олараг тәрк едиб Исвечрә сәрһәдини кечди.

Јенидән Парисдә. 13 ијун

Маркс Франсаја белә бир үмидлә кедирди ки, орада јетишмәкдә олан ингилаби бөһран пролетариатын гәләбәси илә нәтичәләнәчәк, бу гәләбә Чәнуб-Гәрби Алманијада, Мачарыстанда, Италијада ингилаби мүбаризә үчүн күчлү көмәк олачаг вә Авропа ингилабына јени тәкан верәчәкдир.

Ијунун әввәлләриндә Парисә кәлән Маркс демократик вә сосиалист һәрәкатларынын, һәмчинин кизли пролетар тәшкилатларынын рәһбәрләри илә дәрһал әлагә јаратды. Ијунун 7-дә о, Кајзерслаутерндә олан Енкелсә јазырды: «Мән бүтүн ингилабчы партија илә көрүшүрәм...»[2]. Бу мәһз һәлледичи һадисәләр әрәфәсиндә олмушду. Президент Луи Бонапарт Рома республикасына гаршы јенидән һәрби әмәлијјата башламыш, бунунла да конститусијаны һәјасызчасына позмушду, зира конститусијада дејилирди ки, Франса республикасы һеч заман башга өлкәнин азадлығына гәсд етмәјәчәкдир. Сол мәтбуат парламент мүхалифәтини — хырда буржуа Дағыны гызғын фәалијјәтә чағырырды. Ијунун 11-дә Дағын башчысы Ледру-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 7-чи чилд, сәһ. 152.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 129.

Ролен Ганунверичилик мәчлисиндә демишди: «Республикачылар бүтүн васитәләрлә, һәтта силаһ күчүнә конститусијаја һөрмәт етмәјә мәчбур етдирмәји бачарарлар!».

Бундан сонра баш верән һадисәләр һаггында Маркс демократик «Wolksfreund» гәзетиндә чап едилмиш «13 ијун» адлы мәгаләсиндә бәһс етмишди. Мәгаләдән көрүнүр ки, о, һадисәләрин јалныз шаһиди дејил, һабелә билаваситә иштиракчысы олуб, бу һадисәләрин кедишинә шүбһәсиз тә'сир көстәрмәјә чалышмышдыр. Марксын вердији мә'лумата көрә, Парисдә кизли сосиалист комитәси јарадылмышды вә бу комитә һөкумәти гәфләтән јахаламаг үчүн үсјана башламағы тәләб едирди. Гәләбә әлдә едиләчәји һалда, комитә өзүнү Коммуна — пролетар һакимијјәти е'лан етмәк истәјирди вә бу һакимијјәт јени рәсми һөкумәтлә бир сырада фәалијјәт көстәрмәли иди. Лакин дәрһал үсјан етмәк тәклифини Дағ гәти рәдд етди. О, Мәчлисдә силаһ күчүнә иш көрмәклә һәдәләдикдән сонра, инди ијунун 13-дә силаһсыз нүмајиш тәшкил етмәји гәрара алды.

Һәмин күн сәһәр тездән Белчикадан кәлән Вејерт ијунун 16-да гардашына јаздығы мәктубунда бу нүмајиши әтрафлы тәсвир етмишди. Вејерт өзүнүн јаздығы кими, «бизим партијамыза мәнсуб олан» бә'зи танышлары илә бирликдә Рү де Лиллә кетмишди, орада исә 45 нөмрәли евдә Маркс јашајырды. Вејертин сонракы јолу, көрүнүр, Марксын да, һәмчинин Ф. Волфун вә Дронкенин дә кетдији јол олмушду.

Булварлар даирәсинә кәлиб чатан Вејерт вә онун јол јолдашлары Ганунверичилик мәчлисинә тәрәф һәрәкәт едән өн дәстәјә гошулдулар. Дәстә Рү де лја Пејә чатдыгда, сүвариләр нүмајишчиләрин үзәринә атылдылар. «Силаһа сарыл!» сәсләри ешидилди. Вејерт вә онун јолдашлары силаһ верилмәли олан Пале-Насјонала тәрәф тәләсдиләр. Лакин үсјан олдугда истифадә едилмәк үчүн һазырланмыш силаһ анбарларыны һөкумәт гошунлары артыг тутмушдулар. Бә'зи јерләрдә баррикадалар дүзәлтмәк үчүн чәһдләр едилди, лакин бунлар силаһсыз адамлары гылынчдан кечирән сүвариләрин јолуну анчаг бир анлыға кәсә билди[1].

Дағын «парламент үсјаны» белә шәрәфсизликлә нәтичәләнди. Лап әввәлдән онун планларына е'тимадсызлыгла јанашан фәһләләр нүмајишин артыг дағыдылмасындан сонра халгы силаһа чағырмаг фикринә дүшән Дағa тәрәфдар чыхмадылар. Маркс јазырды: «Үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә 1849-чу ил ијунун 13-ү анчаг 1848-чи илин ијуну үчүн әвәз чыхмаг иди. О заман пролетариаты «Дағ» тәрк етмишди, инди «Дағ»ы пролетариат тәрк етди»[2].

[1] Бах: *G, Weerth.* Sämtliche Werke in fünf Bänden. Berlin. 1957. Bd. 5. S. 309—318.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 6-чы чилд, сәһ. 573.

Ијунун 13-ү нәинки Франса хырда буржуа демократијасынын мәғлубиjјәт күнү олду. Маркс јазырды ки, бу күн «бүтүн Авропада бизим партијамыз үчүн»[1] ағыр күн иди.

Парисдә мүһасирә вәзијјәти е'лан едилди, күтләви чәза тәдбирләри башланды. Маркс һәр күн һәбс олуначағыны вә ја сүркүн едиләчәјини көзләјирди. Онун үчүн вәзијјәти мүрәккәбләшдирән бир дә бу иди ки, ијулун әввәлләриндә Женни үч ушағы илә бирликдә Парисә кәлмишди. Женни Франса пајтахтына кәлиб чыхмаг үчүн бундан бир гәдәр әввәл Брүссел ломбардындан кери алдығы ирси хөрәк күмүш габларыны Франкфурт-Мајнда Вејдемејерин васитәси илә киров гојмалы олмушду. Марксын мадди вәзијјәти тамамилә ағырлашды. Абунәчиләрдән алынмыш вә сатылмыш чап машыны үчүн әлдә едилмиш бүтүн пуллар гәзетин ишләри ләғв едиләркән мүрәттибләрин, чапчыларын, кағыз сатанларын, мүхбирләрин һаггыны вермәјә вә гәзет редакторларынын кизләнмәси үчүн имкан јаратмаға сәрф едилмишди. Үстәлик 300 талер борч алмаг лазым кәлмишди. Парисдә Маркс тамамилә пулсуз галды. Бу да ону Лассала мүрачиәт едиб борч вермәсини хаһиш етмәјә мәчбур етди. Маркс ондан буну һеч кәсә билдирмәмәсини хаһиш етмишдисә дә, Лассал ачыг пул јығмаға башлады, бунунла да белә мәсәләләрдә сон дәрәчә һәссас олан Марксын һиддәтли е'тиразына сәбәб олду. О, Фрејлиграта јазырды: «Мән ән ағыр еһтијачы ачыг диләнчиликдән үстүн тутурам»[2].

Ијулун 19-да Франса һакимијјәт даирәләри Маркса Морбиан (Бретан) департаментинә сүркүн едилмәси һаггында хәбәр вердиләр. О, дахили ишләр назиринә е'тиразыны билдирди вә онун сүркүн едилмәси мүвәггәти олараг дајандырылды.

Бу заман Маркс Енкелсин талејиндән бәрк никаран иди, нәһајәт, ијулун ахырларында ондан илк хәбәр кәлди. Веведән Марксын арвадына көндәрдији мәктубда Енкелс Бинкендә өз досту илә видалашдыгдан сонра башына кәлән бүтүн әһвалатлар барәсиндә хәбәр верирди. Енкелс һәјәчанла Женнидән сорушурду ки, куја Марксын Парисдә һәбсә алынмасы барәсиндә Бадендә она кәлиб чатан шајиәләр доғрудурму. «Буна көрә дә Сиз тәсәввүр едирсинизми ки, мән нә гәдәр никаранам; Сиздән чох хаһиш едирәм мүмкүн гәдәр тезликлә Марксын талеји барәсиндә хәбәр вериб мәни сакит едәсиниз»[3].

Маркс дәрһал өз достуна чаваб верди: «Мән сәнин барәндә чох никаран идим вә дүнән сәнин хәттинлә јазылмыш мәктубу алыб сон дәрәчә шад олдум»[4]. О, Енкелсә Баден-Пфалтс ингилабынын тарихини вә ја бу барәдә бир памфлет јазыб «Neue Rheinische Zeitung»ун үмуми мөвгејини ифадә етмәји мәсләһәт

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 6-чы чилд, сәһ. 573.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 445.
[3] Јенә орада, сәһ. 444.
[4] Јенә орада, сәһ. 131.

көрүр, гәзетин башга редакторларынын талеји барәсиндә мә'лумат верир.

Марксын өзүнүн сонракы талеји Франса һакимијјәт даирәләриндән асылы иди. Августун 23-дә полис сержанты онун мәнзилинә кәлиб белә бир әмр кәтирмишди: «Қарл Маркс вә онун арвады 24 саат әрзиндә Париси тәрк етмәлидирләр». Бу дәһшәтли тәдбир 1845-чи илдән е'тибарән Марксы сөзүн әсл мә'насында тә'гиб едирди, о, һәмин илдә Парисдән, сонра 1848-чи илдә Брүсселдән, 1849-чу илдә Көлндән, нәһајәт, јенә Парисдән сүркүн едилмишди.

Маркс Франса һакимијјәт даирәләри тәрәфиндән Бретанын һавасы пис олан батаглыг јеринә сүнкүн едилмәси һаггында Енкелсә хәбәр верәрәк јазырды: «Сән баша дүшүрсән ки, мән бу пәрдәләнмиш гәтл чәһдинә разы олмајачағам. Буна көрә мән Франсаны тәрк едирәм». Маркса Исвечрәјә кетмәк үчүн паспорт верилмәдијинә көрә, о, Лондона кетмәк гәрарына кәлди, орада исә һәм дә журнал јаратмаг нијјәтиндә иди. Маркс Енкелси дә мүмкүн гәдәр тез Лондона јола дүшмәјә чағырараг јазырды: «Лондонда биз иш көрмәлијик»[1].

Вәсаит олмамасы үзүндән Маркс һәләлик өз һамилә арвадыны ушаглары илә бирликдә Парисдә гојуб кетмәјә мәчбур иди. Женни чәтинликлә полисдән сентјабрын 15-дәк Парисдә галмаг үчүн ичазә ала билди.

Августун 24-дә Маркс Лондона јола дүшдү — бу исә онун јени вә сонралар мә'лум олдуғу кими, өмүрлүк сүркүн јери олду.

Марксизмин илк тарихи сынағы

Марксдан вар гүввәсини ән јүксәк дәрәчәдә кәркинләшдирмәји тәләб едән ингилаб илләри әрзиндә онун дүһасы, түкәнмәз гүввәси, јенилмәз ирадәси, ингилабчы дөјүшчүјә мәхсус фәдакарлыг вә чошғунлуғу өзүнү там мә'насы илә көстәрди. В. И. Ленин 1848—1849-чу илләрдәки күтләви ингилаби мүбаризәдә Марксын билаваситә иштиракыны онун фәалијјәтинин «мәркәз нөгтәси» һесаб едирди[2].

Марксизмин идеја мәзмунунун зәнкинлији вә мүхтәлиф чәһәтли олмасы илә бәрабәр, мүхтәлиф тарихи дөврләрдә бу бөјүк нәзәријјәнин каһ бир чәһәти, каһ да дикәр чәһәти өзүнү хүсуси шәкилдә көстәрирди. 1848-чи илә гәдәр марксизм фәлсәфәсинин формалашмасы биринчи дәрәчәли әһәмијјәтә малик идисә, 1848—1849-чу илләрдә сијаси идејалар, стратекија вә тактика мәсәләләри биринчи сыраја кечди.

Тарихдә өз сијасәтини елми әсас үзәриндә гуран илк ингилабчы хадимин — Марксын 1848—1849-чу илләрдәки тактикасынын парлаг нүмунәләри бејнәлхалг пролетариатын ин-

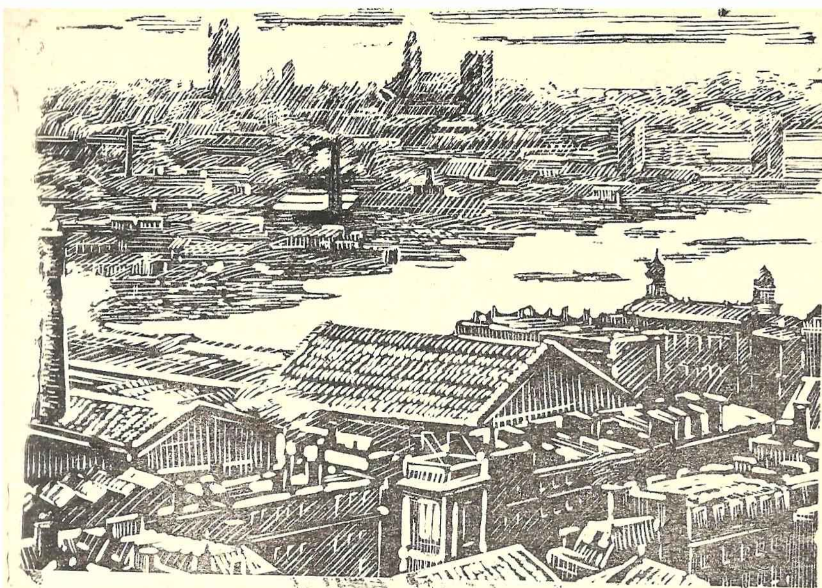
[1] *Қ. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 134, 135.
[2] Бах: *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 25.

гилаби тәчрүбәси хәзинәсинә чох гијмәтли бир һәдијјә кими дахил олмушдур.

Марксын һазырладығы сијасәт ингилабын гәләбәси илә нәтичәләнмәдисә, бу, «үмумдүнја тарихиндә буржуа демократијасы ингилабчылығынын *артыг* өлмәкдә олдуғу (Авропада), сосиалист пролетариатын ингилабчылығынын исә *һәлә јетишмәдији* бир дөврүн»[1] хүсусијјәтләри илә изаһ олунурду.

Ингилабын мәғлубијјәтинә бахмајараг, чошғун 1848—1849-чу илләр нәинки марксизмин һәјати күчүнү, бүтүн башга сосиалист нәзәријјәләриндән онун үстүнлүјүнү тәчрүбәдә сүбут етди, һабелә бу бөјүк тә'лимин инкишафы вә зәнкинләшмәси үчүн гүдрәтли мәнбә олду. Марксын нәзәри фикринин әлдә етдији вә ингилабын ибрәт дәрсләрини үмумиләшдирмәјә һәср олунмуш әсәрләриндә өз классик ифадәсини тапан јени бөјүк наилијјәтләр һәмин илләрин ингилаби мүбаризә тәчрүбәсинә әсасланырды.

[1] *В. И. Ленин*, Әсәрләри, 5-чи нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 284.

Алтынчы фәсил

ИНГИЛАБ ДӘРСЛӘРИНИН ҮМУМИЛӘШДИРИЛМӘСИ

Индики кими заһири сакитлик дөврүндән мәһз кечилән ингилаб дөврүнү, мүбаризә апаран партијаларын характерини, бу партијаларын мөвчудлуғуна вә мүбаризәсинә сәбәб олан ичтимаи мүнасибәтләри баша дүшмәк үчүн истифадә едилмәлидир.

Карл Маркс вә Фридрих Енкелс

Лондонда кечән илк ајлар

Маркс Лондона кәлдији заман, һәләлап бу јахынларда ингилаб аловунун парлаг шө'лә сачдығы бүтүн Авропа өлкәләриндә артыг иртича түғјан едирди, ја да о өзүнә јол ачырды. 1849-чу ил ијунун 13-дәки һадисәләрдән сонра Франсада ики монархист фраксијаны — лекитимистләрлә орлеанчылары бирләшдирән һаким «гајда-ганун партијасынын» әксингилабчы сијасәти Бонапарт диктатурасы гурулмасы үчүн кет-кедә даһа чох зәмин јарадырды. 1849-чу илин јајында, Алманијада ахырынчы ингилаб очаглары ләғв едилдикдән сонра, чар гошунларынын көмәји илә Мачарыстандакы инги-

лаб Һабсбурглар тәрәфиндән јатырылды. Авропа әксингилабынын бирләшмиш гүввәләри Италија ингилаби һәрәкатыны да боғдулар.

1848—1849-чу илләрдәки ингилабларын мәғлубијјәти Марксын әзмини сарсытмады, онун Авропада дәјишикликләрин лабүдлүјүнә инамыны гырмады. Бу дәјишикликләрин һәјата кечирилмәсиндә фәһлә синфинин һәлледичи рол ојнамаг бачарығына онун инамы ингилабын өз кедишиндә мүхтәлиф синифләрин мөвгејиндә тәсдиг олунараг даһа да артды.

Баш верән мүвәффәгијјәтсизликләрин вә иткиләрин ачысы нә гәдәр ағыр олса да, Маркс ајдын баша дүшүрдү ки, 1848—1849-чу илләрдәки дөјүшләр әбәс дејилди. Бу дөјүшләр бир сыра өлкәләрдә феодал-монархија дајагларыны сарсытды, капитализмин бәргәрар олмасына вә инкишафына көмәк етди, пролетариатын шүурлулуғунун вә мүтәшәккиллијинин даһа да јүксәлмәси үчүн зәмин һазырлады. 1848—1849-чу илләрдәки ингилаблар күтләләрин хам хәјаллардан азад олмасынын башланғычыны гојду, һәр чүр хырда буржуа сосиализминә зәрбә ендирәрәк, елми коммунизм нәзәријјәсинә әсасланан сијасәтин шәксиз үстүнлүјүнү көстәрди.

Јаранмыш олан шәраитә Маркс ачыг ингилаби мүбаризәдә мәчбури бир фасилә кими бахырды, бу фасиләдән сонра һөкмән ингилаби драмын икинчи сәһнәси баш вермәли иди. Бир сыра һадисәләрә әсасән күман етмәк оларды ки, һәмин фасилә узун сүрмәјәчәкдир. Јалныз бир мүддәтдән сонра Маркс јени ингилаби јүксәлишин тезликлә башланачағына олан үмидинин әсассызлығыны јәгин едә билди. Лакин һәтта сакитлијин гыса мүддәт сүрәчәјини үмид едән Маркс буржуа вә хырда буржуа мүһачирләринин гапылдығы хам хәјаллардан тамамилә азад иди, ахы онлар өзләрини инандырмышдылар ки, бу күн—сабаһ онлары халгларын талејини һәлл етмәјә чағырачаглар. О, баша дүшүрдү ки, ишләрин нә шәкил алачағындан, иртича һөкмранлығынын гыса мүддәт давам едәчәјиндән вә ја узун мүддәт сүрәчәјиндән асылы олмајараг, сәпәләнмиш ингилабчы гүввәләри сых бирләшдирмәк үчүн бөјүк иш көрүлмәлидир. Позулмуш әлагәләри бәрпа едиб кенишләндирмәк, сүстлүјә вә мә'јуслуға гапыланлары руһландырмаг, пролетар кадрларыны тәшкил едиб гаршыдакы ингилаби дөјүшләрә һазырламаг лазым кәлирди. Лондон мүһачирәтинин лап илк ајларында Марксын гаршысына чыхан тә'хирәсалынмаз әмәли вәзифәләр белә иди.

Пролетар ингилабчыларыны сых бирләшдирмәк үчүн тәшкилат формасы дирчәлдилән Коммунистләр иттифагы олмалы иди, Маркс ону әввәлки кими јенә дә кәләчәк, даһа кениш пролетар партијасынын өзәји һесаб едирди. Јени шәраитдә әмәли ингилаби ишин ағырлыг мәркәзини јенә дә кизли Иттифагын гејри-легал фәалијјәтинә кечирмәк лазым кәлирди. Ен-

келс сонралар јазырды: «1848-чи илә гәдәр олдуғу кими, вәзијјәт пролетариатын һәр һансы бир ачыг тәшкилатына имкан вермирди; демәли, јенә кизли тәшкил олунмаг лазым кәлирди».[1] Коммунистләр иттифагынын өзүнү јенидән тәшкил едиб мөһкәмләндирмәк лазым иди. Мәркәзи Комитә өзү әслиндә фәалијјәт көстәрмирди; ичмаларын вә мәһәлләләрин чоху дағылмышды. Иттифагын фәал үзвләриндән бир чоху дөјүшләрдә һәлак олмуш вә ја һәбсә алынмышды, бир һиссәси һәрәкатдан узаглашмышды, үнванлар вә әлагәләр итирилмишди.

Маркс Лондона кәлдикдән сонра дәрһал Коммунистләр иттифагынын рәһбәр органыны јенидән јаратды. Бу заман Инкилтәрәнин пајтахтында кечмиш мәркәзи комитәләрин үзвләринин чоху топлашмышды. Јалныз Енкелс, Шаппер вә империја конститусијасы уғрунда кампанија заманы һәлак олмуш Молл јох иди. Марксын тә'киди илә Енкелс Исвечрәни тәрк етди. Долама јолла, Кенујадан кечәрәк, Пиренеј јарымадасы әтрафында вә Бискај көрфәзиндә беш һәфтә јелкәнли гајыгда үздүкдән сонра о, нојабрын 10-на јахын Лондона кәлиб чатды вә дәрһал Коммунистләр иттифагынын бәрпа едилән МК-сы тәркибинә дахил едилди. Висбадендә һәбс чәзасыны чәкмиш олан Карл Шаппер јалныз 1850-чи ил ијулун әввәлләриндә Лондона кәлиб чыха билди вә о да Мәркәзи комитәнин үзвү олду. Көһнә кадрларла јанашы, Комитәјә јени гүввәләр дә дахил едилди. Баден-Пфалтс кампанијасы заманы өзүнү бачарыглы сәркәрдә кими көстәрмиш олан Август Виллих 1849-чу илин октјабрында Марксын тәклифи илә Комитәјә сечилди. О, Лондона Енкелсин зәманәт мәктубу илә Исвечрәдән кәлмишди. 1848—1849-чу илләрдәки Алманија ингилабынын фәал иштиракчысы олуб, 1849-чу илин сентјабрында Пруссија галасындан чәсарәтлә гачмыш Конрад Шрамм да Мәркәзи комитәнин үзвү олду. Комитәнин тәркибинә Иттифагын көркәмли хадимләриндән Кеорг Еккариус вә Карл Пфендер дә дахил едилдиләр.

1849-чу ил сентјабрын әввәлләриндә Маркс алман фәһләләринин Лондон маариф чәмијјәтинә дахил олду, бу чәмијјәт исә Коммунистләр иттифагы илә сых әлагәдар иди. Фәһләләрин нәзәри тәһсилинә бөјүк әһәмијјәт верән Маркс 1849-чу илин нојабрындан 1850-чи илин пајызынадәк бу чәмијјәтдә сијаси игтисаддан вә «Коммунист партијасынын манифести» һаггында мүһазирәләрлә чыхыш етди.

Сәпәләнмиш ингилабчы гүввәләри топламаг үчүн көрүлән ишин зәрури тәләбатындан бири мүһачир ингилабчылара көмәк көстәрмәк олду. Инкилтәрәнин пајтахтына һәр күн јүзләрлә мүһачир кәлирди. Өз вәтәнләриндәки тә'гибләрдән хилас олмаг үчүн онлар нисби сијаси азадлыг өлкәсинә чан

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 21-чи чилд, сәһ. 228.

атырдылар. Лакин бурада онлары ағыр мәһрумиј̈јәтләр көзләјирди. Чоху нә јатмаға јери, нә бир парча чөрәји олмадығына көрә, сон дәрәчә ағыр еһтијач чәкирди.

Маркс өзү дә Лондонда ән бөјүк бир еһтијач ичәрисиндә јашајырды. О, 1849-чу ил сентјабрын 5-дә Фрејлиграта јазырды: «Мән ән ағыр вәзијјәтдәјәм. Арвадым тезликлә доғмалыдыр, ајын 15-дә о, Парисдән чыхыб кәлмәлидир вә мән билмирәм онун чыхыб кәлмәси вә бурада јерләшдирилмәси үчүн һарадан пул тапым»[1]. О, аиләсини кәтиртмәк үчүн бөјүк чәтинликлә вәсаит тапды вә сентјабрын орталарында Женни үч ушағы илә бирликдә Лондона кәлди. Лакин Маркс өз чәтинликләринә бахмајараг, ингилаби дөјүшләрин иштиракчыларыны ағыр еһтијачдан, бә'зән исә һәтта ачыгча мәһв олмагдан хилас етмәк үчүн әлиндән кәләни едирди.

Марксын тәшәббүсү илә 1849-чу ил сентјабрын 18-дә алман фәһләләри Маариф чәмијјәтинин јеничә Лондона кәлмиш мүһачирләрлә бирликдә јығынчағы олду. Бу јығынчагда алман мүһачирләринә јардым комитәси сечилди вә Маркс онун тәркибинә дахил олду. Бураја Коммунистләр иттифагынын үзвләри илә јанашы хырда буржуа демократлары да дахил идиләр.

Комитә е'лан етди ки, әгидәләриндән вә партија мәнсубијјәтләриндән асылы олмајараг бүтүн сијаси мүһачирләрә јардым көстәрәчәкдир. Бунунла бәрабәр, мүһачирләр ичәрисиндә чәрәјанлар арасында башланан мүбаризә чох тезликлә јардымын тәшкили саһәсинә дә јајылды. Еһтијач чәкәнләрә јардым ишини мүхтәлиф мүһачир группары арасында чәкишмә објектинә чевирмәк истәмәјән Маркс вә онун тәрәфдарлары хырда буржуа демократијасы лидерләриндән узаглашмағы гәрара алдылар. 1849-чу илин нојабрында Алман фәһләләри Лондон Маариф чәмијјәтинин үмуми јығынчағында Комитә Сосиал-дамократ мүһачир комитәсинә чеврилди. Бу дәфә онун тәркибинә јалныз Коммунистләр иттифагынын үзвләри: сәдр сечилән Маркс, Енкелс, Бауер, Пфендер вә Виллих дахил олдулар. Комитә ачыгча е'лан етди ки, јардымы бөлүшдүрәркән, һәр шејдән әввәл, мүһачир даирәләринин пролетар вә сосиалист ганадыны нәзәрдә тутачагдыр.

«Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue»

Марксын әгидәсинә көрә, фәһлә һәрәкатынын әмәли вәзифәләри јеринә јетириләркән ејни заманда бөјүк нәзәри иш апарылмалы, бу иш пролетар күтләләринә кечиб кетмиш ингилаби дөјүшләрдән дүзкүн нәтичә чыхармагда вә ингилаби һадисәләрин јени мәрһәләсинә даһа јахшы һазырлашмагда көмәк етмәли иди. Ингилаб илләриндә доғмуш фикирләри

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 452.

систем һалына салмаг, мүхтәлиф өлкәләрдә синфи мүбаризәнин бүтүн кешмәкешләрини јенидән тәһлил етмәк, лазыми нәзәри нәтиҹәләр чыхарыб, пролетариатын ингилаби тә'лимини даһа да инкишаф етдирмәк зәрури иди.

В. И. Ленин 1848-ҹи ил ингилабынын дәрсләрини Марксын вә Енкелсин нәзәри ҹәһәтдән үмумиләшдирмәсиндән бәһс едәрәк јазырды: «Һәмишә олдуғу кими, бурада да Марксын тә'лими, *тәҹрүбәни* дәрин фәлсәфи дүнјакөрүшү илә вә зәнкин тарихи биликлә ишыгландырылмыш шәкилдә *јекунлашдырмагдан ибарәтдир*»[1].

Ингилабын јекунларыны елми шәкилдә үмумиләшдирмәк, ингилаби нәзәријјәни даһа да инкишаф етдирмәк вә тәблиғ етмәк үчүн Маркс пролетариатын вахташыры органыны, һәләлик журнал шәклиндә јенидән бурахмаға чох бөјүк әһәмијјәт верирди. «Neue Rheinische Zeitung»ун бурахылмасы мәҹбуријјәт үзүндән дајандырылдығы замандан е'тибарән бу барәдә дүшүнҹәләр ону раһат бурахмырды. Марксын фикринҹә, журнал јени шәраитдә гәзетин мүбариз ингилаби хәттини давам етдирмәли, Коммунистләр иттифагы үзвләрини вә онлара јахын олан пролетар даирәләрини идеја ҹәһәтдән тәрбијә етмәк вә нәзәри ҹәһәтдән өјрәтмәк васитәси олмалы иди. Бу журнал Иттифагын органы, онун идејаларынын ҹарчысы олмалы иди. Буна көрә дә журналы «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue» адландырмаг гәрара алынды. Бу адла һәмчинин ишарә вурулурду ки, редакторлар ингилаби пролетар гәзетинин полис тәрәфиндән мәһв едилмәси илә барышмамышлар вә илк имкан јаранан кими, онун бурахылмасыны давам етдирмәјә һазырдырлар.

1849-ҹу илин бүтүн пајызы вә гышы әрзиндә Маркс журналын нәшринә һазырлыгла ҹидди мәшғул олурду. Вәсаит әлдә етмәк, нашир тапмаг, әмәкдашлары сечмәк, сәһмләри јајмаг лазым кәлирди. Бу мәгсәдлә о бир чох достларына вә танышларына мүраҹиәт етди.

1849-ҹу илин ахырларында Һамбургдакы мәтбәәнин саһиби Көлер илә, Шуберт вә К°-сы китаб тиҹарәти ширкәти илә журналын нәшри вә јајылмасы барәсиндә сазиш бағланды.

1849-ҹу ил декабрын 15-дә Маркс вә Енкелс ««Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomishe Revue»нүн чыхмасы һаггында билдириш јазараг бурада көстәрдиләр ки, журнал 1850-ҹи илин јанварындан е'тибарән Карл Марксын редакторлуғу илә чыхаҹаг вә «бүтүн сијаси һәрәкатын әсасыны тәшкил едән *игтисади* мүнасибәтләри әтрафлы вә елми сурәтдә тәдгиг етмәк имканы»[2] верәҹәкдир.

Лакин Марксын достларынын гызғын сә'јләринә бахмаја-

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-ҹи нәшри, 33-ҹү ҹилд, сәһ. 32.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 7-ҹи ҹилд, сәһ. 1.

раг, јанвара гәдәр лазыми мигдарда пул әлдә етмәк мүмкүн олмады. Журналын нәшри үчүн лазым олан вәсаити анчаг март ајына гәдәр тапмаг мүмкүн олду. 1850-чи ил мартын 6-да Һамбургда журналын биринчи нөмрәси чыхды. Журналын чилдиндә Маркс вә Енкелсин јашадығы Лондонла вә журналын чап едилдији Һамбург илә бәрабәр Нју-Јорк да көстәрилмишди, чүнки 1848—1849-чу илләрдәки ингилабларын иштиракчыларындан хејли һиссәсинин Америкаја мүһачирәт етмәси илә әлагәдар олараг Маркс вә Енкелс орада журналы јајмаг үчүн зәмин тапмаг үмидиндә идиләр.

1850-чи ил әрзиндә журналын алты нөмрәси чыхды. Маркс вә Енкелс бу журналы даһа гыса мүддәтләрдә бурахмаг нијјәтини һәјата кечирә билмәдиләр. Ахырынчы, бирләшдирилмиш — бешинчи вә алтынчы нөмрә 1850-чи ил нојабрын ахырларында чапдан чыхды. Марксын вә Енкелсин журналын нәшрини давам етдирмәк үчүн даһа сонра көстәрдикләри бүтүн чәһдләр Алманијада полис тә'гибләри вә мадди вәсаит олмамасы үзүндән мүвәффәгијјәт газана билмәди.

«Revue» үчүн материалларын чох һиссәсини Маркс вә Енкелс јазмышды. Журналда Марксын «Франсада синфи мүбаризә», «Луи-Наполеон вә Фулд» әсәрләри, Енкелсин «Империја конститусијасы уғрунда Алманијада кампанија», «Алманијада кәндли мүһарибәси», «Он саатлыг иш күнү һаггында Инкилтәрә гануну» әсәрләри, һәмчинин бир сыра биркә јазылмыш рә'јләр вә бејнәлхалг ичмаллар чап едилмишди.

Маркс вә Енкелс өз силаһдашлары олан Вилһелм Волфу вә Кеорг Еккариусу да «Revue»дә әмәкдашлыға чәлб етмишдиләр. Маркс Еккариус тәрәфиндән «Лондонда дәрзи пешәси, јахуд ири капиталла хырда капиталын мүбаризәси» адлы бөјүк мәгаләнин јазылмасына һәр васитә илә көмәк етди. О, бөјүк мүшаһидәчилик габилијјәти көстәрән вә өјрәндикләри материалист бахышлар әсасында фактлары тәһлил едә билән габагчыл фәһләләрин мәтбуатда чыхыш етмәсини алгышлајырды. Маркс вә Енкелс Еккариусун мәгаләсинә редаксија тәрәфиндән верилән гејддә јазырдылар: «Һәлә пролетариат баррикадаларда вә дөјүш мејданларында өз гәләбәсини әлдә едәчәји вахта гәдәр бир сыра зеһни гәләбәләри илә өз һөкмранлығынын кәлиб чатачағыны билдирир»[1].

Журналын гыса мүддәт нәшр едилдијинә бахмајараг о, Маркс вә Енкелс тәрәфиндән гаршысына гојулан вәзифәләри јеринә јетирди. Онун нисбәтән бөјүк олмајан алты бурахылышы мүстәсна идеја зәнкинлији илә, тәһлил едилән нәзәри вә тарихи проблемләрин бөјүк рәнкарәнклији илә фәргләнирди.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 7-чи чилд, сәһ. 440.

«Франсада синфи мүбаризә»

Марксын ингилабын јекунларына һәср едилмиш ән мүһүм әсәрләриндән бири Франса һадисәләри һаггындакы әсәрдир. Онун әсас һиссәси 1850-чи илин јанвар—март ајларында јазылмыш вә «Revue»нүн илк үч бурахылышында белә јығчам бир ад алтында чап едилмишди: «1848-дән 1849-адәк». Бир чох илләрдән сонра, 1895-чи илдә Енкелс бу әсәри тәкрар нәшр едәркән бураја Маркс вә онун өзү тәрәфиндән јазылан үчүнчү бејнәлхалг ичмалдан (октјабр 1850-чи ил) Франса һаггындакы бөлмәләри ахырынчы, дөрдүнчү фәсил шәклиндә дахил етмиш вә нәшр олунан бүтүн материала «1848-чи илдән 1850-чи иләдәк Франсада синфи мүбаризә» адыны вермишди.

Маркс һәлә бу јахынлардакы ингилаби мүбаризәнин тәчрүбәсини үмумиләшдирәркән Франсаны һеч дә тәсадүфи көтүрмәмишди. Бөјүк Франса буржуа ингилабы заманындан е'тибарән Франса Авропа тарихиндә башлыча рол ојнајырды. Бурада синфи мүбаризә даһа ајдын вә кәскин формаларда давам едирди. 1848—1849-чу илләрдәки ингилаб дөврүндә фәһлә синфи һеч бир башга өлкәдә Франсадакы гәдәр фәаллыг вә гәһрәманлыг көстәрмәмишди.

«Франсада синфи мүбаризә» әсәриндә Маркс там бир тарихи дөврүн өјрәнилмәсинә материалист диалектика методуну илк дәфә тәтбиг едәрәк, 1848-чи ил Франса буржуа-демократик ингилабынын сәбәбләри, характери вә кедишинин мисилсиз тәһлилини верди. Тарихи материализмин ән мүһүм мүддәалары: базис илә үстгурумун гаршылыглы әлагәси вә ичтимаи һәјатда игтисади базисин мүәјјәнедичи ролу һаггында, синифләрин вә партијаларын мүбаризәсинин әһәмијјәти һаггында, тарихдә ингилаби чеврилишләрин јери вә халг күтләләринин һәлледичи ролу һаггында, тарихи просесдә дөвләтин вә ичтимаи идејаларын ролу һаггында мүддәалар бу әсәрдә конкретләшдирилмиш вә даһа да инкишаф етдирилмишдир. Тарихин материалист анлајышы Маркс үчүн универсал бир шаблон дејил, конкрет тәһлил үчүн рәһбәрлик иди. Онун әсәриндә игтисадијјатын һәлледичи әһәмијјәтинин гәбул едилмәси һеч дә сијаси вә идеоложи үстгурумларын, дөвләтин, сијаси партијаларын, идеја чәрәјанларынын, ајры-ајры тарихи шәхсијјәтләрин ролуна лагејдлик көстәрмәјә доғру апармырды. Әксинә, бу она үстгурумларын — сијасәт вә идеолокијанын — тарихи просесә фәал тә'сиринин мејдана чыхдығы конкрет формалары ајдынлашдырмагда көмәк едирди. Ејни заманда да буржуа идеалист тарихчиләринин әксинә олараг Маркс бу тә'сирин һәдләрини, мүхтәлиф партијаларын, идеологларын, сијаси хадимләрин мөвгеләринин ичтимаи истеһсалын инкишаф мејлини әкс етдирән бу вә ја дикәр мадди, синфи мәна-

федән асылы олдуғуну ајдын көрүрдү, тарихин кедишини исә сон нәтичәдә мәһз ичтимаи истеһсал мүәјјән едир.

Маркс өз әсәриндә чәмијјәтин һәјатында ингилаби дөврләрин ганунаујғун характери вә чох бөјүк әһәмијјәти һаггында, ичтимаи тәрәггинин гүдрәтли һәрәкәтверичиләри олан ингилаблар һаггында фикрини һәртәрәфли инкишаф етдирди. О, ингилаблары образлы шәкилдә «тарихин локомотивләри» адландырды. Маркс көстәрди ки, ингилаблар тарихи просеси сон дәрәчә сүр'әтләндирир, халг күтләләринин түкәнмәз ингилаби гүввәсинин инкишафына көмәк едир, ингилаб дөврләриндә халг күтләләри ајаға галхыб чошғун сијаси фәалијјәтә гошулур, көһнә ичтимаи мүнасибәтләри дағыдыр, ичтимаи һәјатын јени, тарихән мүтәрәгги формаларыны јарадырлар. Маркс јазырды: «... һәрәкатын бу бурулғанында, тарихин бу әзаблы вә нараһат кедишиндә, ингилаби еһтирасларын, үмид вә мә'јуслуғун белә чошғун шәкилдә ахыб кәлмәси вә ахыб кетмәсиндә Франса чәмијјәтинин мүхтәлиф синифләри әввәлләр јарым әсрләрлә өлчүлән өз инкишаф дөврләрини һәфтәләрә бәрабәр тутмалы олдулар»[1].

Франсанын тәчрүбәси феодал гурулушуна гаршы Авропа буржуазијасынын фәал мүбаризә апардығы дөврләрдә башланмыш ингилаби ән'әнәләрини онун кетдикчә даһа чох итирмәси һаггында ингилабын кедишиндә Марксын чыхардығы нәтичәни ән ајдын шәкилдә тәсдиг етди. О, Франса буржуазијасынын сијаси чәһәтдән чылызлашмасы вә мүртәче мөвгеләрә сүрүшүб кетмәси мәнзәрәсини мүстәсна публисист мәһарәти вә тарихи ирәличәдән көрмәк габилијјәти илә тәсвир етди. Бу буржуазијанын əксингилабчылығы пролетар һәрәкатына мүнасибәтдә өзүнү хүсусилә көстәрмишди. Ингилабын лап илк күнләриндән е'тибарән буржуазија нәинки пролетариатын ән гәддар дүшмәни кими чыхыш едиб, ону 1848-чи илин ијунунда фитнәкарлыгла үсјана тәһрик етмиш вә она ганлы диван тутмушду, һәм дә өлкәнин ингилаби вә демократик јолла инкишафына мане олан әталәтли бир гүввә кими өзүнү көстәрмишди.

Белә бир шәраитдә фәһлә синфи ингилаби һәрәкатын вә тарихи тәрәггинин башлыча гүввәси олурду. О, һәм буржуа-демократик ингилабыны баша чатдырмалы, һәм дә сосиалист вәзифәләринин јеринә јетирилмәсинә башламалы иди.

Франсада капиталист мүнасибәтләринин кифајәт гәдәр инкишаф етмәмәси үзүндән јеткинләшмәмиш олан франсыз пролетариаты ингилабын биринчи мәрһәләсиндә өз синфи вәзифәләрини һәлә дәрк етмәмишди. О, буржуа хәјалларынын әсири олараг күман едирди ки, куја феврал гәләбәси јалныз буржуазијанын дејил, һәмчинин пролетар күтләләринин дә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 7-чи чилд, сәһ. 60.

мәнафеји кешијиндә дуран сосиал республика јаратмышдыр. Маркс көстәрди ки, јалныз буржуа әксингилабы илә өлүм-дирим вурушунда пролетариат өз синфи мәнафејини дәрк едә биләрди. Франсыз пролетариатынын вә хејли дәрәчәдә бејнәлхалг пролетариатын синфи шүурунун формалашмасында белә дөнүш нөгтәси 1848-чи илдә Парисдәки ијун үсјаны олду. Маркс ону «мүасир чәмијјәтин бөлүндүјү һәр ики синиф арасында илк бөјүк вурушма»[1] адландырды.

Үсјанчыларын мүвәффәгијјәтсизлијинә вә онлара ағыр диван тутулмасына бахмајараг, Маркс франсыз пролетариатынын һәлә әсири олдуғу хәјаллардан хилас олмасыны үсјанын ән мүһүм мүсбәт нәтичәси һесаб едирди. Мәғлубијјәт фәһлә синфинә белә бир һәгигәти көстәрди ки, буржуа республикасы чәрчивәсиндә фәһлә синфинин истисмардан азад олмасы утопија олараг галыр. Маркс гејд едирди ки, јалныз ијун мәғлубијјәтиндән сонра «белә чәсарәтли бир мүбариз ингилаби шүар ирәли сүрүлмүшдү. *Буржуазијаны девирмәли! Фәһлә синфинин диктатурасы!*»[2].

«Франсада синфи мүбаризә» әсәриндә Маркс ингилабда пролетариатын мүттәфигләри мәсәләсинин тарихән әсасландырылмыш һәллини верди. Фәһлә синфи үчүн гејри-пролетар зәһмәткеш тәбәгәләрини өз тәрәфинә чәлб етмәјин зәрурилији һаггындакы идејаны Маркс бу вә ја дикәр шәкилдә 1848—1849-чу илләр ингилабы әрәфәсиндә вә бу ингилаб заманы сөјләмишди. Ингилаб илләринин дәрсләри бу идејаны пролетар ингилабы һаггында, пролетариатын ингилаби мүбаризәсинин стратекијасы вә тактикасы һаггында марксизм тә'лими чәббәханасына дахил олан кениш вә дүрүст ифадә едилмиш мүддәа шәклинә салмаг имканы верди. Маркс ијун үсјанынын мәғлубијјәтинин башлыча сәбәбләриндән бирини пролетариатын өзүнүн јеткинләшмәмәсиндән әлавә, һаглы олараг бунда көрүрдү ки, кәндлиләр вә шәһәр хырда буржуазијасы фәһләләрә јардым көстәрмәмишдиләр. Лакин, Марксын фикринчә, һәмин тәбәгәләрин белә бир мөвгеји кечичи һал иди вә онларын өзләринин әсл мәнафејинә зидд иди. Синфи мүбаризә инкишаф етдикчә, «кәндлиләр, хырда буржуалар, үмумијјәтлә чәмијјәтин орта тәбәгәләри пролетариатын тәрәфинә кечирдиләр, онлара дүшмән мүнасибәти көстәрән рәсми республика илә онларын арасында ачыг антагонизм јаранырды»[3].

Марксын јаздығы кими, кәндлиләри фәһлә синфи илә јахынлашмаға сөвг едән будур ки, онларын истирмар едилмәси, сәнаје пролетариатынын истисмар олунмасындан јалныз форма е'тибары илә фәргләнир, онларын истисмарчысы исә ејнидир — капиталдыр. «Јалныз капиталын деврилмәси кәндлини

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 7-чи чилд, сәһ. 29.
[2] Јенә орада, сәһ. 31.
[3] Јенә орада, сәһ. 89.

јүксәлдә биләр, јалныз антикапиталист һөкумәт, пролетар һөкумәти онун игтисади сәфаләтинә вә ичтимаи позғунлашмасына сон гоја биләр»[1]. Беләликлә, Маркс Франса ингилабынын тәчрүбәси әсасында белә бир чох мүһүм нәзәри вә сијаси нәтичә чыхармышды ки, капитала гаршы мүбаризәдә кәндли вә хырда буржуа күтләси пролетариата гошулуб ону өз габагчыл мүбаризи һесаб етмәсә, пролетариат буржуа гурулушуну јыха билмәз.

Маркс шәһәр хырда буржуа тәбәгәләринин дә пролетариатын мүттәфиги олмаг ролуну ашкара чыхармагла јанашы, онларын сијаси нүмајәндәләрини вә идеологларыны кәскин тәнгид етмишди. 1849-чу ил ијунун 13-дә хырда буржуа Дағ партијасынын чыхышы тимсалында о, һәмин партијанын ингилаби мүбаризәјә мүстәгил рәһбәрлик етмәјә әсла гадир олмадығыны көстәрмишди.

1848—1849-чу илләрдәки ингилабда јалныз хырда буржуа демократијасы дејил, хырда буржуа утопик сосиализми дә ифласа уғрады. «Франсада синфи мүбаризә» әсәриндә Маркс гејри-пролетар сосиалист чәрәјанларынын тәнгидини дәринләшдирди. О бунларын јалныз нәзәри чәһәтдән дејил, әмәли чәһәтдән дә әсассыз олдуғуну көстәриб, хүсусилә Луи Бланын хырда буржуа сосиализминин кениш характеристикасыны верди. Маркс гејд етмишди ки, ингилаб заманы Бланын һәрәкәти, мүвәггәти буржуа һөкумәтиндә иштирак етмәси онун јанлыш доктринасындан ирәли кәлирди, һәмин доктринаја көрә исә сосиализмә наил олмаг васитәси синфи әмәкдашлыгдан вә фәһлә ассосиасијаларына буржуа дөвләтинин јардымындан ибарәтдир. Сосиалист демократијасынын башчысы мөвгеји тутмаг иддиасында олан Блан ишдә буржуазијанын гујруғу ролуну ојнајырды, «онун әлиндә бир ојунчаг»[2] иди. О, фәһлә мәсәләси комиссијасынын (Лүксембург комиссијасынын) сәдри олуб, пролетариат ичәрисиндә Икинчи республиканын буржуа башчыларынын «әмәји тәшкил етмәк» јолу илә сосиал мәсәләни чидди сурәтдә һәлл етмәјә һазыр олмасы барәсиндә зәрәрли хәјаллар јајырды. Маркс ачы истеһза илә Лүксембург комиссијасыны «сосиалист синагогу», «ачизлик һөкумәти, хош арзулар һөкумәти»[3] адландырмышды. О, Лүксембург комиссијасынын фәалијјәтинин боша чыхмасына Бланын утопик доктринасынын вә сазишчи тактикасынын ифласынын парлаг ифадәси кими бахырды.

Маркс синифләрин мүбаризәсинә е'тинасызлыг көстәрән мүхтәлиф доктриначы сосиализм системләринә ингилаби сосиализми гаршы гојмушду, бу сосиализмин башлыча мәзмуну

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 7-чи чилд, сәһ. 86.
[2] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 25-чи чилд, сәһ. 52.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 7-чи чилд, сәһ. 16.

исә синфи мүбаризә кедишиндә фәһлә синфи тәрәфиндән сијаси һакимијјәтин әлә алынмасы, чәмијјәти һәгигәтән дәјишдирмәк аләти олараг пролетариат диктатурасы гурулмасы идејасындан ибарәтдир. Маркс јазырды: «Бу сосиализм *фасиләсиз ингилаб е'лан едилмәси* демәкдир, *үмумијјәтлә синфи фәргләрин мәһв едилмәсинә* доғру, һәмин фәргләрин әсасландығы бүтүн истеһсал мүнасибәтләринин мәһв едилмәсинә доғру, бу истеһсал мүнасибәтләринә мүвафиг олан бүтүн ичтимаи мүнасибәтләрин мәһв едилмәсинә доғру, бу ичтимаи мүнасибәтләрдән ирәли кәлән бүтүн идејаларда чеврилишә доғру зәрури кечид пилләси олараг пролетариатын *синфи диктатурасы демәкдир»*[1].

Маркс чәмијјәтин ингилаби сурәтдә јенидән гурулмасы јоллары һаггында елми сосиализмин башлыча мүддәаларыны шәрһ едәрәк, өз мәтбу әсәрләриндә илк дәфә бурада «пролетариат диктатурасы» ифадәсини ишләтмишдир. Бу садәчә терминоложи дүзәлиш дејил, пролетариат һакимијјәти идејасынын даһа да дәринләшдирилмәси иди. Маркс гејд едирди ки, бу һакимијјәт дәрин ингилаби просесин нәтичәси, онун даһа да инкишаф етдирилмәси васитәси вә формасы олмалыдыр. О, 1848-чи илдә belә бир нәтичәјә кәлди ки, буржуа-демократик ингилабыны баша чатдырмаг үчүн әксингилабчыларын фитнәләрини арадан галдырмаға гадир олан күчлү һакимијјәт — халгын ингилаби диктатурасы лазымдыр. Фәһлә синфинин диктатурасы бу кејфијјәтләрә даһа артыг дәрәчәдә малик олмалыдыр, чүнки онун гаршысында хејли дәрәчәдә даһа мүрәккәб вә әзәмәтли вәзифәләр дурур. Марксын фикринин кедиши белә олмушдур вә бу да онун коммунист ингилабы һаггындакы тә'лиминин лап маһијјәтини ифадә едән формулун јаранмасына кәтириб чыхармышды.

«Франсада синфи мүбаризә» әсәриндә чәмијјәти игтисади чәһәтдән дәјишдирмәк, ону әсаслы шәкилдә јенидән гурмаг ишиндә пролетар диктатурасынын әсас вәзифәләри ифадә едилмишди, бу вәзифәләр исә «истеһсал васитәләрини мәнимсәмәк, бунлары бирләшмиш фәһлә синфинә табе етдирмәк, демәли, муздлу әмәји, капиталы вә бунларын гаршылыглы мүнасибәтини мәһв етмәк»[2] иди.

Коммунистләр иттифагыны јенидән тәшкил етмәк уғрунда мүбаризәдә. Март ајында бурахылан «МК мүрачиәти»

Коммунистләр иттифагынын бәрпа едилмиш Мәркәзи комитәси тезликлә јерләрдә Иттифагы јенидән тәшкил етмәјә башлады. 1850-чи илин әvвәлләриндә Маркс Иттифагын Көлндәки үзвү Петер Рөзерә мәктуб көндәриб она Көлндә ичманы јенидән јаратмаға вә Рејн әја-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 7-чи чилд, сәһ. 91.
[2] Јенә орада, сәһ. 40.

ләтинин башга шәһәрләриндә ичмалар дүзәлтмәк үчүн мүмкүн олан һәр бир иши көрмәји тәклиф етди.

Коммунистләр иттифагына Мәркәзи комитәнин Маркс вә Енкелс тәрәфиндән јазылмыш мүрачиәтләрин Иттифагы јенидән тәшкил етмәк ишиндә чох чидди әһәмијјәти вар иди. Бу сәнәдләрдә Иттифаг үзвләринин, һәр шејдән әввәл, Алманијада фәалијјәт програмы көстәрилир вә мүхтәлиф өлкәләрдә онун вәзијјәти һаггында мә'лумат верилир, актуал шүарлар вә тәләбләр ирәли сүрүлүрдү.

Бу сәнәдләрдән биринчиси — 1850-чи илин март ајында јазылан «Коммунистләр иттифагына Мәркәзи комитәнин мүрачиәти» Иттифагы бәрпа етмәк ишинин идеја әсасы олду.

Лакин март «Мүрачиәти»нин тарихи әһәмијјәти һәмин дөврдә Иттифагын фәалијјәти чәрчивәсиндән хејли кәнара чыхыр. Бу, Марксын вә Енкелсин 1848—1849-чу илләрдәки ингилабын тәчрүбәсини үмумиләшдириб, кәләчәк дөјүшләрдә пролетариатын тактикасыны верән әсәрләриндән бири иди. Бу әсәр марксизм тә'лиминин елә програм вә тактика чәһәтләринин инкишафыны экс етдирирди ки, бунларын бүтүн әһәмијјәти пролетариатын азадлыг мүбаризәсинин јалныз сонракы пилләләриндә ашкара чыхмышды. В. И. Ленин буну «чох мараглы вә ибрәтли»[1] адландырмыш вә буржуа-демократик ингилабында пролетар партијасынын ингилаби тактика хәттини ишләјиб һазырлајаркән, бу ингилабын бөјүјүб сосиалист ингилабына кечмәси нәзәријјәсини әсасландыраркән һәмин сәнәдә архаланмышды.

«Мүрачиәт»ин мүәллифләри бурада пролетариатын мүстәгил сијаси мөвгејини хырда буржуа демократларындан јалныз идеја чәһәтчә дејил, тәшкилат чәһәтдән дә ајрылмаг јолу илә мөһкәмләтмәјин зәрурилији һаггында чыхардыглары нәтичәни инкишаф етдирмишдиләр. Сәнәддә көстәрилдији кими, бу хүсусилә она көрә вачиб иди ки, либерал буржуазијанын ифлас етдијинә көрә, Алманијада јени ингилаб јәгин ки, хырда буржуа демократијасынын нүмајәндәләрини һакимијјәт башына кәтирәчәкди. Маркс вә Енкелс 1848—1849-чу илләрдә онларын сијаси доктриналарындан вә һәрәкәтләриндән асанлыгла белә нәтичә чыхармышдылар ки, демократик-конститусијачы вә республикачы хырда буржуалар ингилабын дәринләшмәсинә мане олачаглар. 1848-чи илдә либерал буржуазија халг күтләләринә хәјанәт етдији кими, һәмин хырда буржуалар да халг күтләләринә хәјанәт едәчәкләр. Буна көрә дә пролетариат артыг инди ону хырда буржуаларын тәшкилатларына чәлб етмәк, ону «буржуа демократларына үрәкдән әл чалан бир хор»[2] вәзијјәтинә ендирмәк үчүн едилән һәр чүр чәһдләрә

[1] Бах: *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 10-чу чилд, сәһ. 248.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 7-чи чилд, сәһ. 262.

гәтиҹәтлә мүгавимәт көстәрмәлидир. Маркс вә Енкелс гејд едирдиләр ки, алман фәһләләринин вә биринчи нөвбәдә Коммунистләр иттифагынын башлыча вәзифәси Алманијада кизли вә ачыг тәшкилатлары олан мүстәгил фәһлә партијасы јаратмагдан, Иттифагын һәр бир ичмасыны легал фәһлә иттифагларынын мәркәзинә вә өзәјинә чевирмәкдән ибарәтдир.

Һәр ҹүр тәригәтчилијә јабанчы олан Маркс вә Енкелс пролетариатын хырда буржуазијадан ајрылмасыны истәјәркән һеч дә мүбаризәнин мүәјјән мәрһәләсиндә фәһләләрлә хырда буржуа демократларынын биркә фәалијјәтинин әһәмијјәтини инкар етмирдиләр. Онлар «Мүраҹиәт»дә изаһ едирдиләр ки, әксингилабчы гүввәләрә гаршы мүбаризә үчүн пролетар партијасы демократларла мүвәггәти иттифаглара вә блоклара кирә биләр, лакин бу заман пролетар партијасы өз мүстәгиллијини сахламалы вә хырда буржуа демократијасындан асылы олмајан ингилаби сијасәт јеритмәлидир. «Мүраҹиәт»дә мәркәзи вә јерли нүмајәндәли идарәләрә сечкиләрдә фәһләләрин иштиракы мәсәләси дә бу нөгтеји-нәзәрдән арашдырылыр. Маркс вә Енкелс белә бир иштиракын зәрурилијини гејд едәрәк көстәрирдиләр ки, хырда буржуа демократларынын әксинә олараг фәһлә синфи һәр јердә өз фәһлә намизәдләрини, мүмкүн олдугҹа Коммунистләр иттифагынын үзвләри оланлардан белә намизәдләри ирәли сүрмәлидир. Маркс вә Енкелс изаһ едирдиләр ки, хырда буржуа демократларынын бә'зи ислаһатлар кечирмәклә кифајәтләниб ингилабы тезликлә гуртармаг сә'јинин әксинә олараг, пролетариат ингилаби просесин фасиләсиз инкишаф етдирилмәси вә дәринләшдирилмәсиндә марағлыдыр.

Фасиләсиз ингилаб һаггында тә'лимин илк гејдләри Марксын әввәлки әсәрләриндә вар иди. Лакин март «Мүраҹиәт»индә фасиләсиз ингилаб идејасы ән кениш шәкилдә ифадә едилмиш олду.

Фасиләсиз ингилаб һаггында Маркс тә'лиминин маһијјәти ондан ибарәт иди ки, ингилаби просес бир сыра мәрһәләләрдән кечмәлидир вә ингилабын буржуа-демократик мәрһәләси илә пролетар мәрһәләси арасында узун бир сакит, гејри-ингилаби инкишаф дөврү олмасы мәҹбури дејилдир. Әксинә, Маркс вә Енкелс биринҹисиндән икинҹисинә нисбәтән тезликлә кечилмәсинин мүмкүн олдуғуну гәбул едирдиләр, һәм дә бу кечид күтләләрин ингилаби гүввәләринин даим јүксәлмәси, буржуа вә хырда буржуа үнсүрләринин һакимијјәтдән узаглашдырылмасы шәраитиндә, лап пролетариат диктатурасы гурулмасынадәк олан бир шәраитдә давам етмәлидир. Марксизмин баниләри һадисәләрин белә бир ҹәрәјаныны зәһмәткешләр вә бүтөвлүкдә бүтүн тарихи просес үчүн ән әлверишли һесаб едирдиләр. «...Бизим мәнафејимиз вә вәзифәләримиз ондан ибарәтдир ки, ингилабы фасиләсиз ингилаб һалына са-

лаг, бу да аз-чох варлы олан бүтүн синифләрин һакимиййәтдән кәнар едиләчәйи вахта гәдәр, пролетариат дөвләт һакимиййәтини әлә алачағы вахта гәдәр давам етсин... Бизим үчүн мәсәлә хүсуси мүлкиййәти дәйишдирмәкдән ибарәт олмайыб, ону мәһв етмәкдән ибарәтдир, синфи зиддиййәтләри пәрдәләмәкдән ибарәт олмайыб, синифләри мәһв етмәкдән ибарәтдир, мөвчуд чәмиййәти јахшылашдырмагдан ибарәт олмайыб, јени чәмиййәт гурмагдан ибарәтдир»[1].

Буна уйғун олараг «Мүрачиәт»ин мүәллифләри пролетар ингилабына кечид шәраитини тә'мин етмәк үчүн пролетариатын фәалиййәт програмыны вердиләр. Фәһләләр ингилабын галиб кәләчәйи һалда мейдана чыхачаг јени рәсми хырда буржуа һөкумәти илә јанашы олараг, јерли өзүнүидарә органлары вә ја фәһлә клублары вә комитәләри шәклиндә өз ингилаби һөкумәтләрини тәшкил етмәли вә бунунла да буржуа-демократик һөкумәтинин фәалиййәтини пролетариатын нәзарәти алтына гојмалыдырлар. Бундан әлавә, фәһләләр һәр јердә силаһланмалы вә өз һәрби тәшкилатларыны, о чүмләдән пролетар гвардијасы дәстәләрини јаратмалыдырлар. Маркс вә Енкелс «фәһлә һөкумәтләриндә» вә пролетариатын һәрби тәшкилатларында ингилаби сијаси бөһраны дәринләшдириб кенишләндирә биләчәк бир гүввә көрүрдүләр. Онлар бу «һөкумәтләри» пролетариатын кәләчәк ингилаби һакимиййәтинин рүшејмләри һесаб едирдиләр.

«Мүрачиәт»дә аграр мәсәләсиндә пролетариатын тактикасынын бир сыра проблемләриндән бәһс олунурду. Маркс вә Енкелс «Алманијада Коммунист партијасынын тәләбләри»ндә ифадә едилмиш мүддәалары инкишаф етдирәрәк көстәрирдиләр ки, буржуа-демократик ингилабынын гәләбәсиндән сонра фәһләләр мүсадирә едилмиш феодал маликанәләринин һеч дә хырда буржуа демократлары тәрәфиндән нәзәрдә тутулдуғу кими кәндлиләрә пајланмасына дејил, дөвләт мүлкиййәтинә чеврилмәсинә наил олмалыдырлар. Бу торпагларда ассосиасијалар һалында бирләшмиш кәнд пролетариатынын ири тәсәррүфатларыны јаратмаг лазым кәләрди. Марксын вә Енкелсин фикринчә, бу тәдбир фәһләләри кәндин ән бинәсиб вә истисмар олунан тәбәгәләри илә бирләшдирән телләри мөһкәмләндирәчәкдир, бу исә сосиалист ингилабына кечмәк үчүн сон дәрәчә әһәмиййәтли иди. Кәндлиләрин галан тәбәгәләри коллектив әсаслар үзрә идарә едилән ири әкинчилијин үстүнлүкләринә даир әјани бир нүмунә әлдә едәчәкләр.

«Мүрачиәт»ин мүәллифләри бурада кәндли мәсәләси барәсиндә кениш програм вермәји өз гаршыларына мәгсәд гојмајараг, анчаг бу саһәдә ингилабын икинчи мәрһәләсиндә, онун инкишафынын пролетар мәрһәләсиндә гаршыја чыхан

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 7-чи чилд, сәһ. 261.

вәзифәләрә башлыча диггәт јетирирдиләр. Бунунла белә, фәһлә синфинин кәндлиләрлә иттифагы һаггындакы бөјүк идејанын ајры-ајры чәһәтләри бурада өз әксини тапмышды. Бу исә көстәрир ки, Маркс вә Енкелс өзләринин фасиләсиз ингилаб һаггындакы тә'лиминдә һәмин идејаја чидди јер верирдиләр. Демократларын сабит хырда буржуа кәндли синфи јаратмаг сә'јинин әксинә олараг, сәнәддә гејд едилирди ки, јалныз фасиләсиз ингилаб алман кәндлиләрини кәнд тәсәррүфатында буржуа мүнасибәтләринин бәргәрар олмасынын нәтичәләриндән — вар-јохдан чыхмаг вә борчларын артмасы һалларындан хилас едә биләр. Буна көрә дә алман кәндлиләри өз франсыз гардашларынын дүшдүкләри вәзијјәтә дүшмәмәк үчүн објектив сурәтдә, пролетариатын гәләбәсини арзу едирдиләр. Дикәр тәрәфдән, фәһлә синфинин кәнддә дајаг нөгтәләринә, о чүмләдән дә Маркс вә Енкелсин һесаб етдији кими, кечмиш мүлкәдар торпагларында ири коллектив тәсәррүфатлар шәклиндә дајаг нөгтәләринә еһтијачы вардыр.

«Коммунистләр иттифагына Мәркәзи комитәнин мүрачиәти»ндә башдан-баша ваһид бир идеја јеридилир: ингилабы мүмкүн гәдәр даһа да ирәлиләдәрәк, пролетариатын һөкмранлығыны гурмаг дәрәчәсинә чатдырмаг лазымдыр. Фәһләләрин мүбариз шүары белә олмалыдыр: «Фасиләсиз ингилаб!».

Март «Мүрачиәт»и 1850-чи ил мартын ахырларында Мәркәзи комитә тәрәфиндән Иттифагын јенидән тәшкилини сүр'әтләндирмәк үчүн Алманијаја көндәрилән Һенрих Бауерә верилмишди. О, Иттифагын Көлн ичмасы вә башга ичмаларынын үзвләри васитәси илә һәмин сәнәди чохалдыб кениш јаја билмишди.

Бауерин сәфәри мүвәффәгијјәтли олду. Онун сәфәри нәтичәсиндә Көлндән башга Франкфурт-Мајнда, Һанауда, Мајнтсда, Висбадендә, Һамбургда, Швериндә, Берлиндә, Бреславлда, Көттинкендә, Лигнитсдә, Глогауда, Лејпсигдә, Нүрнбергдә, Мүнхендә, Бамбергдә, Вүртсбургда, Билефелддә, Штутгартда вә бир сыра дикәр јерләрдә Иттифагын ичмалары јенидән тәшкил едилди вә ја онун јени ичмалары јарадылды. Иттифагын ичмалары бир чох легал фәһлә тәшкилатларына тә'сир көстәрирди. Марксын вә Енкелсин фикринчә, Коммунистләр иттифагы анчаг күтләләрлә сых әлагә јарадыб легал фәһлә бирләшмәләрини өз дајағына чевирә биләчәји һалда күчлү вә тә'сирли ола биләрди.

Маркс бир сыра башга өлкәләрдә, хүсусилә нүмајәндә кими Ернст Дронкенин көндәрилдији Исвечрәдә Коммунистләр иттифагыны дирчәлтмәк үчүн дә аддымлар атды. Лакин Дронкенин сәфәри чох чүзи нәтичәләр верди. Буна сәбәб, һәр шејдән әввәл, Исвечрә мүһачирләри арасында хырда буржуа тә'сиринин күчлү олмасы иди.

1850-чи ил ијунун әввәлләриндә Маркс вә Енкелс «Ком-

мунистләр иттифагына Мәркәзи комитәнин Мүрачиәти» ады илә икинчи мүрачиәт јаздылар. Бурада Алманијада, Белчикада, Исвечрәдә, Франсада вә Инкилтәрәдә Иттифагын тәшкилатларынын вәзијјәти һаггында әтрафлы мә'лумат вар иди, һәмчинин Иттифагын јерләрдәки хадимләринә тактика вә тәшкилат мәсәләләри барәсиндә көстәришләр верилирди. Ијун «Мүрачиәт»и Алманијада јајылмаг үчүн Иттифагын нүмајәндәси олан јонучу Вилһелм Клејн васитәси илә ораја көндәрилди.

Ингилабчы гүввәләри сых бирләшдирмәк үчүн Лондондакы Сосиал-демократ мүһачир комитәсинин фәалијјәтинин бөјүк әһәмијјәти вар иди. Онун иши әксингилаб гурбанларына јардым тәшкил етмәк чәрчивәсиндән кәнара чыхмышды. Бу иш кет-кедә даһа артыг дәрәчәдә ајдын ифадә олунан сијаси истигамәт алыр вә Коммунистләр иттифагынын бәрпасына, сијаси мүһачирләрин ән јахшы гүввәләринин онун әтрафында сых бирләшмәсинә көмәк едирди.

Комитәнин бүтүн мүрачиәтләри, һесабатлары вә бәјанатлары инкилис гәзетләриндән әлавә, һәмчинин алман демократик мәтбуатында чап едилирди. Бунлар Алманијада азадлыг мүбаризәси тәрәфдарларына хатырладырды ки, мүһачирәтдә олан ингилабчы гүввәләр фәалијјәтсиз отурмамышлар, јени дөјүшләрә һазырлашырлар. Бу да чох әһәмијјәтли иди ки, Комитәнин бүтүн сәнәдләринин алтында ингилабчы даирәләрдә јахшы танынан Марксын имзасы гојулурду.

Коммунистләр иттифагыны јенидән тәшкил етмәк јолунда Марксын вә онун силаһдашларынын сә'јләри сәмәрәли нәтичәләр верди. Һәм дә бу заман Иттифаг Алманијада хүсусилә бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанды. Ајры-ајры мүвәффәгијјәтсизликләрә бахмајараг, 1850-чи илин орталарына јахын Коммунистләр иттифагы дәгиг тәшкил олунмуш, саз ишләјән, јерләрдә өз дајаг мәнтәгәләри олан бир тәшкилат кими фәалијјәт көстәрмәјә башлады.

Ингилабчы коммунистләрин үмумдүнја чәмијјәти

Јахын заманда јени Авропа ингилабы көзләјән Маркс һесаб едирди ки, мүхтәлиф өлкәләрин фәһлә синфинин ингилабчы нүмајәндәләринин бејнәлмиләл бирлији һәмин ингилабын гәләбәсинә көмәк едәчәкдир. 1850-чи илин јазында о, чартистләрин вә мүһачирәтдә олан бланкистләрин сол ганады нүмајәндәләрини пролетариатын даһа кениш бејнәлхалг тәшкилатыны јаратмаға чәлб етди, бунун өзәји исә Коммунистләр иттифагы ола биләрди. Бу, Иттифагын бејнәлхалг әһәмијјәтини јүксәлтмәли, инкилис вә франсыз фәһлә һәрәкатында елми коммунизм идејаларынын јајылмасына көмәк етмәли иди.

Марксы чартистләрлә вә бланкистләрлә даһа сых иттифага фәһлә синфинин азадлыг мүбаризәсиндә онларын ојнадығы

ролу дәрк етмәси сөвг едирди, һәрчәнд Маркс онларын зәифликләрини дә чох көзәл көрүрдү. Һарни, Чонс вә чартизмин сол ганадынын башга нүмајәндәләри һәлә 1848-чи ил ингилабындан әввәл елми коммунизмә мејл көстәрирдиләр. Инкилтәрәдә пролетар мүбаризәсинин үмумән ашағы ендији дөврдә онлар инкилис фәһлә һәрәкатында ингилаби мејлин ифадәчиләри кими чыхыш етмәкдә давам едирдиләр. Бүтүн франсыз сосиалист груплары вә чәрәјанлары ичәрисиндә бланкистләр елми коммунизмә даһа јахын идиләр. Огүст Бланкинин вә онун ән јахын тәрәфдарларынын дүнјакөрүшү бүтөвлүкдә Бабөф мәсләкли утопик коммунизм чәрчивәсиндән кәнара чыхмаса да вә онлар 30-чу илләрдәки кизли ингилаби чәмијјәтләрин гәсдчилик тактикасына тәрәфдар олмагда давам етсәләр дә, бунунла белә Маркс Бланкијә бөјүк һөрмәт бәсләјир, бу көркәмли сијаси мүбаризин әмәли тәчрүбәсини вә ингилаби дујғусуну јүксәк гијмәтләндирирди. Ингилаб илләриндә Бланки демократик һәрәкатын вә пролетар һәрәкатынын сол ганадында дururду. О өз јенилмәз мөвгеји илә бүтүн буржуа даирәләринин нифрәтини газанмышды. Һәлә 1848-чи илин апрелиндә Бланки һәбсханаја салынмыш вә 10 ил мүддәтинә азадлыгдан мәһрум едилмишди. Маркс вә Енкелс Бланкини «ингилаби коммунизмин нәчиб шәһиди»[1] адландырырдылар. «Франсада синфи мүбаризә» әсәриндә бу чәсур ингилабчыја лајигинчә гијмәт верән Маркс онун тәрәфдарлары илә јахынлашмаг вә онларла биркә фәалијјәт үчүн јоллар ахтарырды.

1850-чи ил апрелин орталарында Лондонда Үмумдүнја ингилабчы коммунистләр чәмијјәти тәшкил етмәк һаггында сазиш бағланды. Қоммунистләр иттифагы адындан ону Маркс, Енкелс вә Виллих, чартистләрин сол ганады адындан Һарни, мүһачир бланкистләр адындан Видил вә Адан имзаладылар. Бу сәнәддә Үмумдүнја чәмијјәтинин програм әсасларынын мүәјјән едилдији биринчи маддәдә дејилирди: «Чәмијјәтин мәгсәди коммунизм һәјата кечириләнә гәдәр фасиләсиз ингилаба јардым көстәрмәк јолу илә бүтүн имтијазлы синифләри девирмәкдән, бу синифләри пролетарларын диктатурасына табе етмәкдән ибарәтдир, коммунизм исә бәшәријјәтин ахырынчы гурулуш формасы олмалыдыр»[2].

Беләликлә, чәмијјәтин програмында елми коммунизмин бир сыра идејалары: фасиләсиз ингилаб вә пролетариат диктатурасы һаггындакы мүддәалар өз әксини тапмышды.

Лакин о заманлар бланкистләрлә әлагәләр мөһкәм олмады. Тезликлә онлар сазиш шәртләрини позмаға башлајараг, хырда буржуа Демократлар иттифагы илә әлагәјә кирмәјә чалышдылар, бу тәшкилат исә ингилабчы коммунистләрин

[1] Бах: *Қ. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри 7-чи чилд, сәһ. 569.
[2] Јенә орада, 551.

Үмумдүнја чәмијјәтинин јарадылмасы һаггында мүгавиләнин биринчи бәндиндә бәһс едилән коммунист мәгсәдләринә кәскин сурәтдә дүшмән иди. Сонралар мүһачир бланкистләрин лидерләри Маркса вә онун тәрәфдарларына гаршы ачыгча дүшмән мөвгеји тутдулар. Бу исә 1850-чи илин пајызында Марксы вә Енкелси бланкистләрлә сазиши ләғв етмәјә мәчбур етди.

Марксын вә Енкелсин сол чартистләрлә мүнасибәтләри башга чүр јаранырды. Һәлә Үмумдүнја ингилабчы коммунистләр чәмијјәти һаггында сазиш имзаланмаздан әввәл Маркс вә Енкелс һәрәкатын кечмиш лидери О'Коннор әтрафында групплашан барышдырычы реформист фраксијалара гаршы мүбаризәдә Һарнијә бөјүк көмәк көстәрирдиләр. Онлар Һарнијә «Democratu Review» журналыны јаратмагда вә бурада ингилаби идејалары тәблиғ етмәкдә јардым көстәрирдиләр. Үмумдүнја чәмијјәти јарадылдыгдан сонра чартизмин сол ганады илә Марксын вә Енкелсин әлагәләри даһа да мөһкәмләнди. Дирчәлмәкдә олан ингилаби чартист мәтбуатында онлар мүнтәзәм сурәтдә иштирак етмәјә башладылар. «Democratu Review» сәһифәләриндә Марксын «Франсада синфи мүбаризә» әсәриндән парчалар, Енкелсин мәгаләләри чап едилирди. Һарнинин редакторлуғу илә чыхан дикәр бир журналда — «Red Republican»да 1850-чи илин нојабрында «Коммунист партијасынын манифести»нин инкилисчә илк тәрчүмәси чап едилди.

Лакин 1851-чи илин јазында Һарни хырда буржуа демократлары илә јахынлашды вә чартизмин ингилабчы ганады илә әлагәни кәсди. Маркс вә Енкелс онун мөвгејини кәскин сурәтдә писләдиләр. Лакин онлар ингилаби чартизм ән'әнәләринә сәдагәтли галан Чонса һәр васитә илә јардым көстәрирдиләр. О, Марксын тә'лиминин бир сыра мүддәаларыны гаврајыб, чартист һәрәкатыны садәчә олараг дирчәлтмәјә дејил, ону сосиалист әсаслары үзәриндә дирчәлтмәјә чан атырды. 1851-чи илдә чартистләрин конвентиндә Чонсун сајәсиндә гәбул едилән сәнәддә чартизмин тарихиндә илк дәфә олараг һәрәкатын сосиалист мәгсәдләри рәсми сурәтдә е'лан едилирди.

Маркс вә Енкелс 1851—1852-чи илләрдә Чонс тәрәфиндән нәшр едилән һәфтәлик «Notes to the People» һәфтәлијиндә фәал әмәкдашлыг едирдиләр. 1851-чи илин јајында Маркс бу журналда, мәсәлән, «Франса республикасынын 1848-чи ил нојабрын 4-дә гәбул едилән конститусијасы» мәгаләсини дәрч етдирди. Мәгалә һәмин конститусијаја «Франсада синфи мүбаризә» әсәриндә верилән тәнгиди характеристиканы бир чох чәһәтдән тамамлајырды. Маркс Чонса кооперасија мәсәләси барәсиндә там бир сыра мәгаләләр јазмагда көмәк етди. Бу мәгаләләрдә капитализм гурулушу чәрчивәсиндә истеһсал вә истеһлак кооперасијасынын инкишаф етдирилмәси васитәси илә пролетариатын сосиал бәлаларынын ләғв едилә билмәси

һаггындакы утопија дармадағын едилир вә изаһ олунурду ки, јалныз сијаси һакимијјәт фәһлә синфинин әлинә кечдикдә, кооперасија сосиал дәјишикликләр аләти ола биләр. Маркс бу мәгаләләри хатырлајараг 1864-чү илдә јазырды ки, о вә Чонс «фәһлә мәсәләси» саһәсиндә Шултсе-Делич типли буржуа нәзәријјәчиләринин кооперативчи идејаларына гаршы мүбаһисәни әслиндә габагчадан дујмушдулар, һалбуки һәмин идејалары ифша етмәк хидмәтини Лассал тамамилә өз адына чыхмышды.

Маркс вә Енкелс Чонса чартист һәрәкатынын мүстәгиллији принсипини горумагда вә бу һәрәкаты өз пролетар характериндән мәһрум етмәк, ону буржуа радикалларынын тә'сиринә табе етмәк үчүн реформист үнсүрләрин көстәрдикләри чәһдләрә гаршы мүбаризә апармагда көмәк етмишдиләр.

«Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue» журналында ресензијалар

Ингилабын дәрсләрини өјрәнмәјин мүһүм чәһәтини Маркс ингилаби һадисәләрин идеоложи саһәјә тә'сирини ајдынлашдырмагда көрүрдү. Енкелс илә бирликдә о, буржуа вә хырда буржуа мүәллифләринин 1849—1850-чи илләрдә чапдан чыхан китабларына бир нечә ресензија јазмышды. «Revue»нун икинчи вә дөрдүнчү нөмрәләриндә дәрч едилән бу ресензијаларда Маркс вә Енкелс 1848—1849-чу илләрдәки ингилаби һадисәләрә вә бүтөвлүкдә тарихдә ингилабларын ролуна пролетариатын идеја дүшмәнләри тәрәфиндән верилән шәрһи тәнгид едирдиләр. Онлар ән јени буржуа тарих консепсијаларыны, дәбдә олан јаланчы сосиалист нәзәријјәләрини тәһлил етдиләр, бунларын синфи вә сијаси мә'насыны ајдынлашдырдылар, бунлара ингилаби пролетар һәрәкаты нөгтеји-нәзәриндән гијмәт вердиләр.

Маркс вә Енкелс бөјүк бир узагкөрәнликлә буржуа идеологларынын бахышларынын инкишафында 1848—1849-чу илләр ингилаблары илә әлагәдар олараг баш верән дөнүш нөгтәсини ашкара чыхартдылар. Онлар көстәрдиләр ки, һәмин илләрдә пролетариатын кенишләнмиш чыхышлары гаршысында һәтта вахтилә тәрәггипәрвәр олмуш буржуа тарихчиләри дә тарихи просеси елми објективликлә гаврамаг габилијјәтини итирмишләр вә әслиндә өзләринин әввәлки расионал идејаларындан имтина етмишләр.

Маркс вә Енкелс бу фикри, ән әввәл, Ф. Кизонун «Инкилтәрә ингилабы нәјә көрә баш тутду?» адлы китабчасыны тәнгиди тәһлил етмәк әсасында нүмајиш етдирдиләр. Мүһафизәкар буржуа сијасәтчиси Кизо бир алим олараг Реставрасија дөврү тарихчиләринин парлаг нәслинә мәнсуб иди, онлар исә муасир буржуа чәмијјәтинин гәрарлашмасында синфи мүбаризәнин ролуну гәбул едирдиләр. Лакин 1848-чи ил ингилабы

онун дүнјакөрүшүндә сağа доğру јени бир мејл јаратды. Инкилтәрә ингилабы һаггында онун 1850-чи илдә чапдан чыхан јени китабчасы, Марксын вә Енкелсин гејд етдији кими, көстәрирди ки, «ancien regime»ин [көһнә гајданын] һәтта ән ағыллы адамлары да, һәтта бир нөв тарихчи истеʼдадына малик олдуғуну һеч бир һалда инкар етмәк мүмкүн олмајан адамлар да фачиәли феврал һадисәләри нәтичәсиндә ағылларыны о дәрәчәдә итирмишләр ки, тарихи әсла баша дүшә билмирләр, һәтта өз кечмиш һәрәкәтләрини дә баша дүшә билмирләр»[1].

Ингилабларын ганунаујғунлуғуну әввәлләр гәбул едән Кизо инди бунларын тарихи әһәмијјәтини алчалтмаға вә өз дөврүндәки ингилаби һадисәләри тәсадүфи һалларын нәтичәси еʼлан етмәјә чан атырды. Кизо кечмиш әсрләрин ингилаби һадисәләриндә әнʼәнәви тәʼсисатын ән аз дағыдылмасы илә бағлы олан һадисәләри, сазишчилик јолу илә инкишаф едән һадисәләри ирәли сүрүб идеал һадисәләр кими тәсвир едирди. Лакин о һәмин һадисәләри дә идеалистчәсинә шәрһ едир, бунларын madди вә синфи сәбәбләрини ајдынлашдырмагдан узаглашырды.

Маркс вә Енкелс јаздыглары рәјдә Кизонун белә бир мүһакимәсинин тамамилә әсассыз олдуғуну ашкара чыхардылар ки, XVIII әсрин сонунда дағыдычы гүввә кими мејдана чыхан Франса ингилабындан фәргли олараг XVII әср Инкилтәрә ингилабы куја өз дини характери, өз мөʼтәдиллији сајәсиндә «баш тутмуш», јәʼни ингилаби партлајышлар олмадан Инкилтәрәнин конститусија јолу илә сонракы инкишафыны тәʼмин етмишдир. Онлар Кизо илә мүбаһисә едәрәк, Инкилтәрә ингилабындан Франса ингилабынын үстүнлүјүнү сүбут етдиләр. Маркс вә Енкелс Инкилтәрә ингилабынын јарымчыглығы вә мүәјјән дәрәчәдә баша чатмамасы, Инкилтәрәдә конститусијалы монархија гурулушунун сабитлији сәбәбини инкилис буржуазијасы илә өз тәсәррүфатыны буржуа гајдасында јенидән гурмуш ири торпаг саһибләринин чох һиссәси арасында узун мүддәт иттифаг олмасында көрүрдүләр. Бунун әксинә олараг, Франса ингилабы, өз тәбиәтинә көрә феодал торпаг саһиблији олан ири торпаг саһиблијини гәти ингилаби тәдбирләрлә, парселләшдирмә јолу илә мәһв етмишди.

Кизонун китабчасы һаггындакы ресензија бу сөзләрлә битирди: «Һәгигәтән... буржуазијанын истеʼдадлары сырадан чыхыр». Бу нәтичәни көркәмли инкилис тарихчиси вә публисисти Томас Қарлејлин бахышларынын сағa доғру тәкамүлү дә хејли дәрәчәдә тәсдиг едирди, онун «Мүасир памфлетләр» китабы һаггында да Маркс вә Енкелс хүсуси ресензија јаздылар. Ресензијанын диггәтәлајиг чәһәти будур ки, орада тарихи просесин субјектив идеалист консепсијасы ифша едилир, бу консеп-

[1] *Қ. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 7-чи чилд, сәһ, 218.

сијанын әсасыны исә «гәһрәманлара пәрәстиш» кими мүртәче идеја, «мүдрик вә нәчиб» тарихи хадимләрин күтләјә, чамаата гаршы гојулмасы тәшкил едир. Маркс вә Енкелс јазырдылар ки, шәхсијјәтә пәрәстиш бајрағы алтында, гәһрәманлара еһтирам пәрдәси алтында Карлејл һәгигәтдә «буржуаларын бүтүн ијрәнчликләринә бәраәт газандырыр вә бунлары һәтта дәринләшдирир»[1].

Ајры-ајры шәхсијјәтләрин ролунун шиширдилмәси вә онларын ролуна бәзәк-дүзәк верилмәси хырда буржуа демократијасы үчүн дә типик һал иди. Буржуа вә хырда буржуа мүхалифәти иштиракчыларынын белә сахта шәкилдә јүксәлдилмәсинә гаршы Маркс вә Енкелс Франсада ингилаби һәрәкат һаггында ики франсыз полис акентинин — А. Шенјүнүн вә Л. Делаодун китаблары һаггындакы ресензија илә чыхыш етдиләр. Маркс вә Енкелс јазырдылар: «Чох арзу едиләрди ки, һәрәкат партијасына башчылыг едән адамлар, — истәр ингилаб әрәфәсиндә кизли чәмијјәтләрдә вә ја мәтбуатда, истәрсә ингилаб дөврүндә, рәсми шәхсләр олмаг е'тибары илә,—нәһајәт, там һәјати һәгигиликлә, кәскин Рембрандт бојалары илә тәсвир едилсинләр. Мөвчуд олан бүтүн тәсвирләрдә бу шәхсләр һеч заман өз реал шәклиндә дејил, јалныз рәсми шәкилдә — ајагларында дикдабан чәкмә вә башы әтрафында һалә илә тәсвир едилирләр. Вәчдлә дәјишдирилмиш бу Рафаел портретләриндә тәсвирин бүтүн һәгигилији итиб батыр»[2].

Бу ресензијада Маркс вә Енкелс ингилаби һәрәкатда авантүризмә, тәригәтчилијә гәсдчилик тартикасына пролетар ингилабчыларынын мәнфи мүнасибәтини ајдын ифадә етмишдиләр. Ресензија мүәллифләри гејд едирдиләр ки, «ингилаб кимјакәрләри» олан гәсдчиләр өз гаршыларына әсл ингилаби мүбаризәни тәшкил етмәк мәгсәдини гојмурлар, ингилаби просеси зорла сүр'әтләндирмәјә, «ону сүн'и сурәтдә бөһрана тәрәф говмаға ингилаб үчүн зәрури шәраит олмадығы һалда, һазырлыгсыз ингилаб етмәјә чалышырлар»[3].

Маркс вә Енкелс ингилабдан горхуја дүшмүш алман мешшанларынын идеолокијасынын ифласыны алман теологу Даумерин «Јени әсрин дини» китабына ресензија көстәрдиләр. Онлар ичтимаи шүур формаларындан бири олан динин тарихи просесдәки јерини материализм мөвгеләриндән ашкара чыхараг, инсанлар ичтимаи инкишафын әсл ганунлары һаггында биликлә силаһландыгча динин арадан галхачағынын лабүд олдуғуну әсасландырдылар. Тәкчә тәбиәтшүнаслыг саһәсиндә дејил, һәмчинин ичтимаи елмләр саһәсиндә материализм дүнјабахышынын тәнтәнәси Марксын вә Енкелсин фикринчә, дини

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 7-чи чилд, сәһ. 278.
[2] Јенә орада, сәһ. 280.
[3] Јенә орада, сәһ. 287—288.

мөвһуматын арадан галдырылмасы үчүн илкин шәртләрдән биридир.

Маркс вә Енкелс елмә зидд сосиоложи бахышларын ардычыл ифшасыны пролетар мүбаризәси иштиракчыларынын идеја тәрбијәси үчүн бир васитә һесаб едирдиләр.

Бејнәлхалг ичмаллар. Ингилабын перспективләринә гијмәт верилмәси

1850-чи ил әрзиндә Маркс илә Енкелс бирликдә үч бејнәлхалг ичмал јазмыш вә бунлар «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue» журналынын икинчи, дөрдүнчү вә ахырынчы нөмрәләриндә дәрч едилмишди. Һәмин ичмалларда Авропа өлкәләриндә, Америкада вә Асијада чари сијаси вә игтисади һадисәләрин дәрин тәһлили верилмиш, јени прогнозлар ирәли сүрүлмүш вә бунлар сонракы тарихи инкишаф кедишиндә тәсдиг едилмишди. 1848—1849-чу илләрдә көрдүкләри һадисәләр Марксы вә Енкелси һәмин ичмалларда игтисадијјата ән чидди диггәт јетирмәјә сөвг едирди. Маркс һәмин һадисәләрин сон сәбәбләрини ахтарараг, игтисади просесләри диггәтлә тәдгиг етмәјин зәруриликини кетдикчә даһа чох јәгин едирди.

Бејнәлхалг ичмалларда Маркс вә Енкелс белә бир мүддәа ирәли сүрмүшдүләр ки, игтисади бөһранлар ингилаби бөһранлара тәкан верир вә әксинә, игтисадијјатда тәрәгги ингилабы ләнкидир вә иртичанын мөһкәмләнмәси үчүн зәмин јарадыр. Сонралар Маркс вә Енкелс бу мүлаһизәләри өз мәктубларында этрафлы инкишаф етдирмишдиләр. Ленин онларын јазышмасыны конспект шәклиндә хүласә едәрәк көстәрирди: «Бөһран *пролетариатын* чыхышыны һазырлајыр (сүвари һәмләни һазырладығы кими)»[1]. Узун сүрән чичәкләнмә дөврүнүн позучу тә'сир көстәрмәси һаггында Енкелсин сөјләдији фикирлә әлагәдар олараг Ленин өз конспектиндә белә гејд едир: **«Динч дөврүн фәһләләри позмасы»[2].**

1850-чи илин орталарына гәдәр Маркс вә Енкелс ингилабын тезликлә башланачағына әмин идиләр. Онлар күман едирдиләр ки, тезликлә Авропада јени игтисади бөһран башланмалыдыр вә бу да јени ингилаба тәкан верәчәкдир. Бу нөгтеји-нәзәр биринчи вә икинчи бејнәлхалг ичмаларда өз әксини тапмышды. Лакин Маркс вә Енкелс јаранмагда олан игтисади конјуктураны даһа дәриндән өјрәнәрәк, ирәличәдән сөјләнилән бу фикри дүзкүн һесаб етмәмиш вә Авропанын ичтимаи инкишафынын ән јахын перспективләри барәсиндә башга нәтичәләрә кәлмишдиләр.

Јени ингилабын башланмасы мүддәтләри һаггында вахтындан әввәл сөјләнилән прогнозлар гисмән о заман капитализмин јеткинлијинә вә пролетариатын ингилаби имканлары-

[1] *В. И. Ленин.* «1844—1883-чү илләрдә К. Маркс вә Ф. Енкелсин јазышмалары» конспекти. М., 1968, сәһ. 30.
[2] Јенә орада, сәһ. 34.

на Маркс вә Енкелс тәрәфиндән үмумијјәтлә шиширдилмиш гијмәт верилмәси илә, буна көрә дә көзләнилән ингилабын тезликлә сосиалист ингилабы характери алмалы олмасы һаггында онларын тәсәввүрләри илә әлагәдар иди. Сонралар, 1895-чи илдә Енкелс Марксын «Франсада синфи мүбаризә» әсәринә киришдә јазырды: «Тарих көстәрди ки, истәр биз, истәрсә дә бизим кими дүшүнәнләрин һамысы һагсыз идик. Тарих ајдын көстәрди ки, о заман Авропа континентинин игтисади инкишафынын вәзијјәти һәлә һеч дә капиталист истеһсал үсулуну арадан галдырачаг гәдәр јеткин дејилди»[1].

Маркс әввәлки он ил әрзиндә игтисади инкишафа аид мә'луматы өјрәнәрәк, 1850-чи илин јајында белә бир нәтичәјә кәлмишди ки, 1848-чи илдәки ингилаби һадисәләрин һазырланмасында чох бөјүк рол ојнамыш олан 1847-чи ил игтисади бөһранынын нәтичәләри тамамилә арадан галдырылмышды вә артыг ингилаб дөврүндә јени сәнаје тәрәггиси башланмышды. 1849 вә 1850-чи илләрдә бу тәрәгги хејли әһәмијјәтли бир сәвијјәјә чатмыш вә Авропа иртичасынын мөвгеләрини мөһкәмләндирмишди. Бу нәтичәләр Маркс вә Енкелс тәрәфиндән 1850-чи илин пајызында јазылан үчүнчү бејнәлхалг ичмалда әсасландырылмышды. Маркс вә Енкелс бөјүк фактик материал әсасында Инкилтәрәдә, Франсада, Алманијада вә АБШ-да игтисади јүсәлиш баш вердијини көстәрәрәк, капитализм чәмијјәтинин инкишафында мүвәггәти бир гејри-ингилаби мәрһәлә башландығыны гејд едирләр. «Белә үмуми тәрәгги шәраитиндә, буржуа чәмијјәтинин мәһсулдар гүввәләри буржуа мүнасибәтләри чәрчивәсиндә үмумијјәтлә мүмкүн олдуғу гәдәр тәмтәраглы шәкилдә инкишаф етдији бир шәраитдә һәгиги ингилаб һаггында данышыг да ола билмәз. Белә бир ингилаб анчаг *бу һәр ики амилин, муасир мәһсулдар гүввәләрин* вә *буржуа истеһсал формаларынын* бир-биринә *зидд олдуғу* дөврләрдә мүмкүндүр... *Јени ингилаб јалныз јени бөһранын ардынча мүмкүндүр. Лакин бу бөһранын башланмасы лабүд олдуғу кими, ингилабын да башланмасы лабүддүр»*[2].

Ингилабын перспективләринә јени гијмәт верилмәси Коммунистләр иттифагынын тактикасыны да Марксын вә Енкелсин јенидән нәзәрдән кечирмәсинә кәтириб чыхартды. Јахын заманда ингилаб партлајышы баш верәчәјини әсас тутуб Иттифага истигамәт вермәк инди артыг олмазды. Иртичанын нисбәтән узун дөвр әрзиндә һөкмранлығыны әсас тутараг партија фәалијјәти үчүн јени тактика формалары ахтармаг лазым кәлирди. Иттифагын башга үзвләрини, онун рәһбәр өзәјини дә буна инандырмаг вачиб иди. Мәһз бурада Маркс вә Енкелс бөјүк чәтинликләрә раст кәлдиләр.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 22-чи чилд, сәһ. 535.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 7-чи чилд, сәһ. 467.

Виллих—Шапперин тәригәтчи-авантүрист фраксијасына гаршы мүбаризә

1850-чи илин јајында Коммунистләр иттифагында, јалныз өз инстинктинә көрә коммунист олан Август Виллих вә фәһлә һәрәкатынын башланғыч дөврүнүн тәригәтчи-гәсдчи ән'әнәләриндән тамамилә хилас ола билмәмиш Карл Шаппер тәрәфиндән башчылыг едилән «сол» фраксија әмәлә кәлди. Виллих, Шаппер вә онларын тәрәфдарлары јени тарихи шәраитин хүсусијјәтләрини баша дүшмәјиб фәһлә һәрәкатынын тактики вәзифәләрини мүәјјән едәркән бунлары нәзәрә ала билмәдиләр. Онлар өз маһијјәти е'тибары илә авантүрист олан вә ингилаби һәрәкатын ашағы ендији шәраитдә хүсусилә тәһлүкәли олан бир тактиканын тәрәфдарлары кими чыхыш едирдиләр.

Һәлә 1849—1850-чи илләрин гышында, Маркс алман фәһләләринин Лондон Маариф чәмијјәтиндә «Коммунист партијасынын манифести» һаггында мүһазирәләрлә чыхыш етдији заман Маркс илә Виллих арасында ихтилафлар баш вермишди. Һәмин мүһазирәләриндә Маркс белә бир фикир ирәли сүрүрдү ки, коммунизм бирдән-бирә әлдә едилә билмәз, она јалныз ингилаби инкишафын бир нечә мәрһәләси васитәси илә кәлиб чатмаг мүмкүндүр, коммунист дәјишикликләринә башламаздан әввәл буржуа-демократик ингилабынын вәзифәләрини јеринә јетирмәк лазымдыр. Чәмијјәт инкишафынын ганунаујғунлугларыны вә ингилаби просеси баша дүшмәкдән узаг олан Виллих коммунизм гурмаг үчүн мүәјјән мадди илкин шәртләрин зәрурилијини инкар едирди вә коммунизми бирчә зәрбә илә, кичик бир азлығын ирадәси илә тә'сис етмәк нијјәтиндә иди.

Маркс ингилабын тезликлә баш верәчәји үмидиндә олдуғу заман онунла Виллих арасындакы ихтилафлар биринчи сыраја кечмирди. Лакин 1850-чи илин јајында Маркс вә Енкелс Авропада мүвәггәти олараг гејри-ингилаби дөврүн башланмасы нәтичәсинә кәлиб, Коммунистләр иттифагынын тактикасында тәсһиһләр етдикдә, вәзијјәт дәјишилди. Онлар ингилабын лабүдлүјү һаггындакы стратежи хәтти дәјишилмәз сахламагла бәрабәр, јаранмыш олан шәраитдә јени дөјүшләр үчүн пролетар кадрларыны сахламаг вә топламағы, онлары нәзәри чәһәтдән мәтинләшдирмәји әсас вәзифә һесаб етмишдиләр.

Виллих, Шаппер вә онларын тәрәфдарлары јени тактиканы гәзәблә гаршыладылар. Онлар Коммунистләр иттифагыны авантүрист һәрәкәтләр јолуна, Алманијада дәрһал ингилаба башламаға тәһрик едирдиләр. Бу исә кәләчәк ингилаби дөјүшләрә чидди һазырлыг әвәзиндә зәрәрли бир авантүрист «ингилаб ојуну» иди.

1850-чи ил сентјабрын орталарына доғру Виллих—Шаппер

фраксијасы Лондонда Коммунистләр иттифагынын ишинә позғунлуг салды. Бу фраксија низамнамәни позараг, Алман фәһләләринин Маариф чәмијјәтиндә, Коммунистләр иттифагы Лондон маһалынын үмуми јығынчагларында, Сосиал-демократ мүһачирләр комитәсиндә Мәркәзи комитәнин гәрарлары әлејһинә чыхыш етмәјә башлады. Мәркәзи комитәдә азлыг тәшкил едән фраксијачылар фәһләләр арасында «Коммунист партијасынын манифести»нә вә МК-нын мүрачиәтләринә ачыгча зидд олан бахышлар тәблиғ етмәјә башладылар.

1850-чи ил сентјабрын 15-дә Мәркәзи комитәнин фөвгәл'адә ичласында тәфригә баш верди. Чохлуг нүмајәндәләринин һамысы — Маркс, Енкелс, Шрамм, Пфендер, Бауер, Еккариус ичласда иштирак едирдиләр. Азлыг тәшкил едән групдан Виллих, Шаппер вә Леман кәлмиш, Френкел кәлә билмәмишди.

Ичласда Маркс чохлугла азлыг арасындакы ихтилафларын әсл сәбәбини ашкара чыхартды вә көстәрди ки, бу ихтилафлар һеч дә, сонралар Виллихин иддиа етдији кими, шәхси зәмин үзәриндә мејдана кәлмәмиш, дәрин принсипиал характер дашыјырды. Маркс өз чыхышында Виллих—Шаппер фраксијасынын идеја вә тактика мөвгеләринин, һәгиги шәраити хәјал едилән шәраитлә әвәз етмәк вә ирадә кими субјектив бир амилә ингилабда әсас рол иснад вермәк сә'јинин әсассыз олдуғуну изаһ етди. Маркс дејирди: «Манифестин универсал бахышларынын јеринә алман сәнәткарларынын милли һиссини јалтаглыгла мәдһ едән алман милли бахышы гојулур. Манифестин материалист бахышы әвәзиндә идеалист бахыш ирәли сүрүлүр. Керчәк мүнасибәтләр әвәзиндә ингилабда *ирадә* башлыча амил кими гәләмә верилир. Биз фәһләләрә дејирик: Ола биләр Сизә мөвчуд шәраити дәјишдирмәк вә өзүнүзү һөкмранлығa гадир етмәк үчүн һәлә бәлкә дә 15, 20, 50 ил вәтәндаш мүһарибәси апармаг лазым кәләчәк, — бунун әвәзиндә онлара дејирләр: Биз *дәрһал* һакимијјәти әлдә етмәлијик, јохса кедиб јата биләрик»[1].

Маркс фраксијачыларын әлејһинә чыхараг көстәрди ки, онларын сијасәтдәки авантүризминин, һәјатдан ајры дүшмүш тәригәтчи тактикасынын идеја әсасы волјунтаризм вә субјективизмдир. Чохлуғун бәјәндији бир шәраитдә Маркс, Виллих — Шаппер групунун Иттифага гәбул етдирмәк истәдији хәтти — Алманијада фәһлә синфинин дәрһал һакимијјәти әлә алмасы хәттини гәти сурәтдә рәдд етди.

Маркс тамамилә әсаслы олараг күман едирди ки, низамнамәдә нәзәрдә тутулдуғу кими, МК чохлуғунун азлыг нүмајәндәләрини Иттифагын принсипләринә зидд бахышлар ирәли сүрдүкләринә көрә Иттифагдан харич етмәк һүгугу вардыр. Лакин о, белә бир аддымын әлејһинә иди, чүнки үмид едирди

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 8-чи чилд, сәһ. 582.

ки, һәјатын тә'сири алтында онлар өз сәһвләрини арадан галдырачаглар. Ејни заманда Виллих—Шаппер фраксијасы илә идеја чәһәтдән әлагәни кәсмәји зәрури һесаб едән Маркс елә бир ајрылма формасы тәклиф етди ки, бу нә Иттифагда парчаланма төрәтмәсин, нә дә рәһбәрлији тәригәтчи үнсүрләрин ихтијарына вермәсин: Мәркәзи комитәнин вәкаләти Көлн маһал комитәсинә верилсин, Лондонда исә бир-бириндән ајры олан ики маһал — бири Марксын вә Енкелсин тәрәфдарларындан, дикәри исә Виллихин вә Шапперин тәрәфдарларындан ибарәт олан маһаллар јарадылсын. Бу маһалларын һәр икиси ејни Иттифагда олмалы вә ејни Мәркәзи комитәнин рәһбәрлији алтында галмалы иди, маһаллардан һәр бири Мәркәзи комитә илә мүстәгил әлагә сахламалы вә онун гәрарларына табе олмалы иди. Маркс бир нечә дәфә гејд етди ки, бу чыхыш јолуну Коммунистләр иттифагынын бирлијини сахламаг хатиринә тәклиф едир.

Фраксијачылар адындан Шаппер Марксын планыны рәдд етди. Мүзакирәләр гуртардыгдан сонра Виллих вә Леман һәлә сәсвермәдән әввәл ичласы тәрк етдиләр. Өз јериндә галан Шаппер сәсвермәдә иштирак етмәкдән нүмајишкаранә шәкилдә имтина етди. Ичласын галан иштиракчылары јекдилликлә Марксын тәклифинә сәс вердиләр.

Мәркәзи комитәнин гәрарына табе олмагдан имтина едән Виллих, Шаппер вә башга фраксијачылар Коммунистләр иттифагы Лондон маһалынын үмуми јығынчағында өзләринин ајрыча Мәркәзи комитәсини тәшкил етмәк вә Марксы, Енкелси вә онларын тәрәфдарларыны Иттифагдан харич етмәк һаггында гәрар гәбул етдирдиләр. Онлар буна бөһтан јолу илә, тәшкилатын бир чох үзвләринин кустарчылыг зеһнијјәтиндән вә ингилабын јахын заманда баш верәчәјинә садәлөвһ инамындан суи-истифадә етмәк јолу илә наил олдулар. Јени тәригәтчи тәшкилаты Маркс вә Енкелс XIX әсрин 40-чы илләриндә Исвечрәдәки мүртәче кантонларын сепарат бирләшмәсинә бәнзәдиб кинајә илә Зондербунд (Хүсуси иттифаг) адландырмаға башладылар.

Фраксијанын тәфригәтчи һәрәкәти үзүндән Маркс вә Енкелс Иттифагын бирлијини горујуб сахлаја билмәдикләринә көрә, онлар Виллих — Шаппер групу илә бүтүн башга әмәкдашлыг формаларыны да сахламағы мәгсәдәујғун һесаб етмәдиләр. 1850-чи ил сентјабрын 17-дә Маркс, Енкелс вә онларын тәрәфдарлары, әксәријјәти тәфригәтчиләрин тәрәфинә кечмиш олан алман фәһләләри Лондон Маариф чәмијјәтиндән, һәмчинин Сосиал-демократ мүһачирләр комитәсиндән чыхдыгларыны билдирдиләр. 1850-чи ил октјабрын әввәлләриндә Маркс вә Енкелс фраксијаја тәрәфдар чыхан мүһачир бланкистләрлә әлагәни рәсми сурәтдә кәсдиләр.

Сајча чох кичик вә пис тәшкил едилмиш олан Франса вә

Исвечрә ичмаларында Зондербунд үстүнлүк газана билди. Лакин Алманијада Коммунистләр иттифагынын демәк олар бүтүн ичмалары Маркса вә Енкелсә сәдагәтли галды.

Бүтүн Көлн коммунистләринин тәрәфдар чыхдығы Көлн маһал комитәси лондонлуларын 1850-чи ил 15 сентјабр тарихли гәрарыны бәјәнәрәк, Мәркәзи комитә һалыны алды. Сентјабрын 29-дакы ичласда јени Мәркәзи комитә Марксын, Енкелсин вә онларын тәрәфдарларынын Иттифагдан харич едилмәси һаггында Зондербундун гәрарыны ләғв етди, Лондон тәшкилатыны бурахылмыш е'лан етди вә Еккариус илә Шапперә Лондонда ики мүстәгил маһал тәшкил етмәји тапшырды[1].

Виллих — Шаппер групу Көлн Мәркәзи комитәсинин гәрарларына табе олмагдан имтина етди. Онда Марксын вә Енкелсин тәрәфдарларындан Еккариусун јени тәшкил етдији Лондон маһалы 1850-чи ил нојабрын 11-дә Көлн МК-сына мүрачиәт едиб Зондербундун бүтүн үзвләрини Коммунистләр иттифагындан харич етмәји тәклиф етди. Көлн МК-сы бу тәклифә шәрик олду вә онларын харич едилмәси һаггында гәрар гәбул етди.

Коммунистләр иттифагындакы тәфригәдән сонра Виллих—Шаппер групу пролетар һәрәкатындан кет-кедә даһа чох ајры дүшмүш мәһдуд бир тәригәт һалыны алды. Фраксијачылар хырда буржуа мүһачир даирәләринин авантүрист фитнәләринә кет-кедә даһа чох гошулурдулар, Зондербунд исә (1853-чү илин әввәлләринә гәдәр мөвчуд олмушду) хырда буржуа мүһачирәтинин садәчә бир әлавәсинә чеврилди.

Енкелсин Манчестерә көчмәси. Достлар арасында јазышма

1850-чи илин нојабрында Енкелс Манчестерә көчүб «Ермен вә Енкелс» ширкәтинин конторунда ишләмәјә башламаг мәчбуријјәтиндә галды. Онун «мәнфур тичарәтә» гајытмасы бир чох чәһәтдән Маркса вә онун аиләсинә мүнтәзәм мадди јардым көстәрмәк вә онун нәзәри ишлә мәшғул олмасына шәраит јаратмаг арзусундан ирәли кәлмишди.

Инди Маркс илә Енкелсин мүхтәлиф шәһәрләрдә јашамаларына бахмајараг, јенә әввәлки кими онлар ән чанлы вә даими мә'нәви әлагә сахлајырдылар. Бә'зән Маркс Манчестерә Енкелсин јанына кедиб онунла бирликдә бу вә ја башга иши көрүр вә ја динчәлирди. Енкелс дә Лондонда Марксла вә онун аиләси илә бир нечә күн бирликдә вахт кечирмәк үчүн һәр бир имкандан истифадә едирди. Лакин онларын арасында узун илләр башлыча әлагә формасы јазышма олду. Бир-бирилә мүнтәзәм сурәтдә мәктублашмаг Маркс вә Енкелс үчүн о дәрәчәдә вәрдиш олмушду ки, бу јазышмада һәтта ән кичик

[1] Бах: «Коммунистләр иттифагы — I Интернасионалын сәләфидир», сәһ. 330—331.

бир фасилә дә онларын һәр икисиндә дәрин никаранчылыг доғурурду.

Маркс илә Енкелсин јазышмасы онларын өзләри тәрәфиндән јарадылмыш бир нөв һәјат вә мүбаризә салнамәси иди. Бу салнамәнин ән гијмәтли чәһәти ондан ибарәтдир ки, о, ики бөјүк мүтәфәккирин нәһәнк нәзәри вә әмәли фәалијјәтини, елмин вә ингилаби практиканын мүхтәлиф саһәләриндә онларын јарадычы әмәкдашлығыны чох долғун шәкилдә екс етдирмишди. Енкелсин рә'јинә чох јүксәк гијмәт верән Маркс өз елми кәшфләрини, мүшаһидәләрини, чыхардығы нәтичәләрини онун мүһакимәсинә верирди. Өз нөвбәсиндә Енкелс дә өз тәдгигатларынын кедиши вә нәтичәләри барәсиндә Маркса мә'лумат верирди.

Мүзакирә едилән мәсәләләр даирәси чох бөјүк иди. Достлар өз мәктубларында фәлсәфә вә тәбиәтшүнаслыг, сијаси игтисад вә сосиализм, тарих вә дилчилик, һәрби иш вә техника, әдәбијјат вә инчәсәнәт проблемләринә тохунурдулар. Јазышма онларын тә'лиминин һәр үч тәркиб һиссәсинин инкишафынын, һәмчинин бир сыра хүсуси билик саһәләринә онларын нәзәри төһфәләринин мәнзәрәсини ашкара чыхарыр. Бир чох һалларда мәктублар Марксын вә Енкелсин бир сыра сәбәбләр үзүндән һәјата кечирилмәмиш галан әдәби планларыны да екс етдирирди. Буна көрә сонралар чап олунмуш әсәрләрдә даһа мүкәммәл шәкилдә ифадә едилән мүһүм мүддәаларын илк гејдләри илә јанашы мәктубларда, чап едилмиш әсәрләрдә инкишаф етдирилмәјән чох гијмәтли фикирләр дә вардыр.

Мәктубларда буржуа алимләринин бахышлары даим мүзакирә едилир вә тәнгиди шәкилдә нәзәрдән кечирилирди. Чох заман ирәли сүрүлән гејдләр үмумиләшдиричи характер дашыјыр, буржуа тарих, фәлсәфә вә игтисад елминин мүһүм чәһәтләрини ашкара чыхарырды. Мәктубларын бир чох сәһифәләриндә онларын охудуглары китаблара гијмәт верилир, елмдә баш верән бу вә ја дикәр көркәмли һадисә барәсиндә, мүһүм әсәрләрин чапдан чыхмасы барәсиндә рә'јләр вардыр.

Чанлы һәјат өзү дә: әтраф аләмдә баш верән игтисади вә сосиал просесләр, мүхтәлиф өлкәләрдәки сијаси һадисәләр дә даим Марксын вә Енкелсин диггәт мәркәзиндә иди. Бу мә'лумат бә'зән мәгалә вә корреспонденсијалар үчүн материал олурду. Јазышмада сијаси хадимләрә верилән гијмәт, бир гајда олараг, мәгалә вә корреспонденсијалардакы гијмәтдән даһа кәскин олурду, чүнки Маркс вә Енкелс өз рә'јләрини бурада хејли дәрәчәдә даһа ачыг ифадә едә билирдиләр.

Мәктубларда пролетариатын синфи мүбаризәсинин стратекијасы вә тактикасы мәсәләләри хејли јер тутурду. Бурада хүсусилә ајдын көрүнүр ки, Маркс вә Енкелс мүхтәлиф өлкәләрдә фәһлә синфинин вәзијјәтинә, пролетариатын капиталистләрә мүгавимәтинин мүхтәлиф формаларына, онун мүт-

тәфигләринин—кәндлиләрин, мәзлум өлкәләрдә јашајан халгларын азадлыг һәрәкатына, бир сыра мәсәләләр үзрә пролетар тактикасы хәттинин ишләниб һазырланмасына нә гәдәр бөјүк диггәт јетирирдиләр. В. И. Ленин Маркс илә Енкелсин јазышмасынын бу ҹәһәтини сәчијјәләндирәрәк гејд едирди: «Бүтүн дүнја фәһлә һәрәкатынын тарихи — онун ән мүһүм дөврләри вә ән зәрури ҹәһәтләри — сон дәрәҹә ҹанлы бир шәкилдә охуҹунун гаршысындан кәлиб кечир. Фәһлә синфи *сијасәтинин* тарихи даһа чох гијмәтлидир. Маркс вә Енкелс ән мүхтәлиф мүнасибәтләрлә, көһнә дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндә вә јени дүнјада, мүхтәлиф тарихи дөврләрдә фәһлә синфинин *сијаси* вәзифәләри мәсәләләринин *гојулушу* нөгтеји-нәзәриндән ән принсипиал ҹәһәтләри мүзакирә едирләр»[1].

В. И. Ленин Маркс илә Енкелсин јазышмасынын чох бөјүк идеја зәнкинлијини дәфәләрлә көстәрмишди. О һәмин јазышманы марксист фикир хәзинәсинин чох мүһүм бир һиссәси һесаб едирди. В. И. Ленин јазырды: «Әкәр бүтүн мәктубларын, неҹә дејәрләр, фокус нөгтәсини, јә'ни ирәли сүрүлән вә мүзакирә едилән бүтүн идејаларын топландығы мәркәз нөгтәни бир сөзлә ифадә етмәк истәсәк, һәмин сөз *диалектикадан* ибарәт олар. Материалист диалектика бүтүн сијаси игтисадын лап әсасындан башлајараг јенидән ишләнмәсинә — тарихә, тәбиәтшүнаслыға, фәлсәфәјә, фәһлә синфинин сијасәтинә вә тактикасына тәтбиг едилмишдир — Марксы вә Енкелси һәр шејдән чох марагландыран бах будур, онларын јаратдыглары ән әһәмијјәтли вә ән јени шеј бах будур, ингилаби фикир тарихиндә онларын ирәли атдыглары даһијанә аддым бах будур»[2].

Прудон әлејһинә јени чыхыш планы

1851-ҹи илин ијулунда Маркс Прудонун Парисдә јениҹә чапдан чыхан «XIX әсрдә үмуми ингилаб идејасы» китабыны охуду. Китабда хырда буржуа сосиализминин идеологларындан бири олан Прудонун дүнјакөрүшүнүн сәчијјәви ҹәһәтләри, она хас олан реформист вә ингилаб әлејһинә мејлләр хүсусилә ајдын шәкилдә экс олунмушду. Прудон јени әсәриндә гаршылыглы јардым вә кредит тәшкил етмәк, мүбадилә банкы тә'сис етмәк, борҹ фаизини ашағы салмаг вә бу кими ислаһатлар васитәси илә динҹ јолла, халис «игтисади јолла» сосиал ингилаб јаратмаг кими утопик бир програм тәблиғ едирди. Онун фикринҹә, бу тәдбирләр «һакимијјәтсиз ҹәмијјәт» јарадылмасына кәтириб чыхармалы иди. Прудонун әввәлки әсәрләринә нисбәтән бу китабда онун анархист бахышлары даһа долғун шәрһ едилирди. О, сијаси һакимијјәтдән ингилаби вә сосиалист мәгсәдләр үчүн истифадә етмәк һаггында һәр ҹүр фикри рәдд едир, һәр бир дөвләт гурулушуну

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-ҹи нәшри, 24-ҹү ҹилд, сәһ. 285—286.
[2] Јенә орада, сәһ. 286.

мүртәче гурулуш, демократијаны исә гијмәтдән мәһрум бир шеј е'лан едирди.

Маркс Прудонун китабы илә таныш олдугдан сонра мәтбуатда ону тәнгид етмәк гәрарына кәлди. Бу хүсусилә она көрә зәрури иди ки, прудонизм иртиҹа шәраитиндә фәһлә синфи үчүн хүсусилә тәһлүкәли олан мүәјјән хырда буржуа реформист ҹәрәјаны кими артыг формалашмаға башламышды. Ингилабын мәғлубијјәтиндән сонра фәһлә синфинин аз сәбатлы һиссәси сүстлүк вә мә'јуслуға гапылмышды, сијаси мүбаризәнин мәгсәдәујғунлуғуна шүбһә едирди. Прудонун синфи сүлһә вә сосиал мәсәләни ислаһатлар јолу илә һәлл етмәјә чағырышы, онун сијаси биканәлик тәблиғи һәмин үнсүрләр ичәрисиндә экс-сәда тапараг, пролетариаты ингилаби руһда тәрбијә етмәк ишинә чох бөјүк зәрәр вурурду.

Маркс Енкелсә 1851-ҹи ил 8 вә 14 август тарихли мәктубларында Прудонун китабынын әсас консепсијасыны шәрһ едәрәк, бүтөвлүкдә буну «коммунизмә гаршы полемика»[1] кими гијмәтләндирмишди. О, Прудона гаршы полемик әсәр јазмаг нијјәтиндә олдуғуну билдириб Енкелсдән Прудонун јени әсәри һаггында гејдләрини көндәрмәсини хаһиш едирди.

Енкелс Марксын хаһишинә дәрһал ҹаваб верди. О, октјабрын ахырларында Лондона Прудонун китабынын тәнгиди тәһлилини көндәрди. Маркс Енкелсин шәрһләрини олдугҹа бәјәнмишди. О, 1851-ҹи ил нојабрын 24-дә Енкелсә јазырды: «Мән бурада бир даһа сәнин тәнгидини охудум. Тәәссүф ки, ону чап етдирмәк имканы јохдур. Мәнораја өз хардалымы да әлавә етсәм, бизим һәр икимизин ады илә чап едилә биләрди...»[2]. Прудона гаршы полемик әсәр чап етдирмәк үчүн Енкелсин материалларындан истифадә етмәк фикри узун мүддәт Марксы мәшғул етди. О һәмин планы һәјата кечирмәк үчүн имкан көзләјирди. Санки белә бир имкан јаранды. 1851-ҹи илин пајызында Иосиф Вејдемејер АБШ-а мүһаҹирәт етди. Декабрын орталарында Маркс онун мәктубундан билди ки, о, 1852-ҹи илин јанварындан е'тибарән Нју-Јоркда «Die Revolution» ады илә һәфтәлик коммунист журналы бурахмаг нијјәтиндәдир. Вејдемејер Марксы вә Енкелси бу журналда әмәкдашлыға дә'вәт етди. Маркс Вејдемејердән хаһиш етди ки, һәфтәлик мәҹмуәдә јахын заманда Прудон әлејһинә памфлет чап едиләҹәји һаггында е'лан версин. О, 1851-ҹи ил декабрын 19-да јазырды: «Сән е'лан едә биләрсән ки, кәлән нөмрәләрдә арасы кәсилмәдән ајры-ајры мәгаләләр шәклиндә мәним: «Сосиализмин ән јени вәһјләри, јахуд П. Ж. Прудонун «XIX әсрдә үмуми ингилаб идејасы». Карл Марксын тәнгиди»

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 27-ҹи ҹилд, сәһ. 279.
[2] Јенә орада, сәһ. 333.

әсәрим чап едиләчәкдир»[1]. 1852-чи илин јанварында журналын биринчи нөмрәсинин сәһифәләриндә белә бир е'лан чап едилди.

Лакин Прудон әлејһинә чыхыш лајиһәсини һәјата кечирмәк мүмкүн олмады. 1852-чи илин апрелинә гәдәр Маркс тамамилә Франсада јенича баш вермиш Бонапарт чеврилишинә гијмәт верилмәсинә һәср олунмуш әсәр үзәриндә чалышараг, буну даһа тә'хирәсалынмаз һесаб едирди. О, асудәләшдикдә исә, Прудон әлејһинә памфлети дәрч етдирмәк үчүн имкан галмамышды, чүнки вахташыры нәшр олараг «Revolution» журналы, редакторун вәсаити чатышмадығына көрә артыг бағланмышды.

«Луи Бонапартын он сәккиз брүмери»

1851-чи ил декабрын 2-дә президент Луи Бонапартын тәрәфдарлары Ганунверичи мәчлиси говуб дөвләт чеврилиши етдиләр. Франсада Бонапарт диктатурасы мејдана кәлди. Бир илдән сонра Бонапарт өзүнү император III Наполеон е'лан етди.

Енкелс 1851-чи ил декабрын 16-да јаздығы мәктубунда Маркса Вејдемејерин «Revolution» журналы үчүн Франса һадисәләри һаггында мәгалә јазмағын арзу олундуғуну билдирди. Маркс дәрһал ишә башлады. Лакин әсәр мәгалә һәчминдән хејли кәнара чыхды. Гыса мүддәтдә Маркс өзүнүн ән көзәл әсәрләриндән бирини — «Луи Бонапартын он сәккиз брүмери» әсәрини јаратды. Маркс ахырынчы, једдинчи фәсли Нју-Јорка 1852-чи ил мартын 25-дә көндәрди.

Маркс «Он сәккиз брүмер»и јазаркән даим өз фикирләрини Енкелсә билдирир вә онун мәсләһәтләрини нәзәрә алырды. О, мәнбә олараг, мәтбуатдан вә рәсми материаллардан әлавә, Һејненин Парисдә јашајан катиби Рихард Рејнһардтын мәктубларындан да истифадә етмишди. Бир сыра мүһүм мә'луматы Маркс ингилабчы франсыз мүһачирләри илә сөһбәтләриндән әлдә етмишди.

Јени әсәр үзәриндә Маркс ағыр шәраитдә ишләмәли олду. Демәк олар, бүтүн јанвар ајы әрзиндә о чидди хәстә иди. Аиләсинин мадди вәзијјәти о гәдәр ағыр иди ки, февралда палтарыны киров гојмалы олмушду вә китабханаја кедә билмирди. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, Маркс әсәри үзәриндә фәдакарлыгла чалышырды, она үслуб кәскинлији вә бәдии ифадә чәһәтдән надир бир форма верә билмишди. Вилһелм Либкнехт јазырды: «Он сәккиз брүмер»дәки сөзләр ох вә низәләрдир, онун үслубу дамғалајыр вә мәһв едир. Әкәр бир заман нифрәт, гәзәб, азадлыға аловлу мәһәббәт кәскин, мәһведичи јүксәлдичи сөзләрдә өз ифадәсини тапмышса, бу мәһз «Он сәккиз брүмер»дәдир. Бурада Татситин һиддәтли сәртлији, Ју-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 519.

веналын өлдүрүчү зарафаты вә Дантенин мүгәддәс гәзәби бирләшмишдир»[1].

Маркс јени әсәрини чап етдирәркән бөјүк чәтинликләрә раст кәлди. Вејдемејерин һәфтәлик мәчмуәси узун өмүр сүрмәди. Јалныз 1852-чи илин мајында Вејдемејер «Он сәккиз брүмер»и «Revolituon» журналынын илк «гејри-вахташыры бурахылышы» шәклиндә ајрыча китаб һалында нәшр едә билди. Марксын өз әсәрини Алманијада вә ја Инкилтәрәдә јенидән нәшр етдирмәк чәһдләри нәтичәсиз галды.

«Франсада синфи мүбаризә» әсәриндә олдуғу кими, «Луи Бонапартин он сәккиз брүмери»ндә дә Маркс јенидән 1848—1849-чу илләрдәки Франса ингилабынын тәчрүбәсинә мүрачиәт едәрәк, Франсанын сијаси һәјатынын бүтүн кешмәкешләрини бунларын сон нәтичәси — декабрын 2-дә баш верән Бонапарт чеврилиши бахымындан арашдырыр.

Марксын буржуа вә хырда буржуа мүасирләри Франсада баш верән һадисәнин сосиал сәбәбләрини вә әсл мә'насыны изаһ едә билмәдиләр. Виктор Һүго Марксын әсәри илә демәк олар ејни заманда чап етдирдији «Кичик Наполеон» адлы памфлетиндә дөвләт чеврилиши гәһрәманыны рүсвај етмәк истәдији һалда, әслиндә ону һәддиндән артыг јүксәлтмишди. О, баш верән һадисәни орта сәвијјәли бир шәхсијјәт олан Франса президентинин бәд ирадәсинин нәтичәси кими тәсвир едәрәк, она, сонралар Марксын көстәрдији кими, «үмумдүнја тарихиндә мисилсиз бир шәхси тәшәббүс гүдрәти»[2] иснад вермишди. Прудонун јенә о заман нәшр едилән «Сосиал ингилаб 2 декабр дөвләт чеврилиши бахымындан» китабында чеврилиши изаһ етмәк чәһди онун әсас иштиракчысына сахтакарлыгла бәраәт газандырмаға, бонапартизми мәдһ етмәјә чеврилмишди. Јалныз Маркс Франсаны дөвләт чеврилишинә кәтириб чыхармыш олан мүрәккәб сосиал вә сијаси һадисәләр кәләфини ачыб, бу чеврилишин әсл характерини көстәрә билмишди. Марксын өз әсәриндә вердији тарихи тәһлилин гүдрәти һаггында Енкелс јазырды: «Мүасир дөврүн чанлы тарихинин белә көзәл баша дүшүлмәси, һадисәләр баш вердији заман бунларын мә'насынын бу гәдәр ајдын дәрк едилмәси һәгигәтән мисилсиздир»[3].

Маркс үчүн Франса һадисәләрини шәрһ етмәк васитәси онун кәшф етдији тарихин материалист анлајышы иди, онун синфи мүбаризә нәзәријјәси иди. О, Бонапарт чеврилишинә Франсада синифләр арасындакы мүбаризәнин инкишафынын лабүд нәтичәси кими бахыр вә көстәрирди ки, мәһз бу мүбаризәнин кедиши «ади вә күлүнч бир шәхсијјәтин гәһрәман

[1] «Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр», сәһ. 97.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 375.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 21-чи чилд, сәһ. 258.

ролу ојнамасына имкан верән шәраит вә вәзијјәт»[1] јаратмышды. Маркс беլә гејд едирди: буржуа чәмијјәтинин синфи антагонизмләри Франсада елә бир мәрһәләјә чатмышды ки, ингилабын һәр һансы шәкилдә даһа да дәринләшмәси сосиалист тәдбирләринин һәјата кечирилмәсинә сәбәб оларды. Буна көрә дә буржуазија өз һөкмранлығынын буржуа республикасы кими билаваситә вә халис формаларындан имтина етмиш вә истисмарчы гурулушу сахламаг хатиринә һакимијјәти гәддар авантүристләрин иртичачы күруһуна вермишди. Беләликлә, Маркс Бонапарт чеврилишиндә буржуазијанын әксингилабчылығынын күчләнмәсинин ганунаујғун нәтичәсини көрүрдү. Бонапарт режими синфи гүввәләрин елә бир нисбәти нәтичәсиндә мејдана кәлмишди ки, бу заман буржуазија артыг парламент методлары васитәси илә һөкмранлыг едә билмирди, пролетариат исә буржуазијанын әксингилаби нијјәтләринә мүвәффәгијјәтлә мүгавимәт көстәрмәк үчүн һәлә һәддиндән артыг зәиф иди.

Бонапартизмин буржуазијанын ән әксингилабчы үнсүрләринин диктатурасы олдуғуну көстәрән Маркс бонапартизмин фәргләндиричи чәһәтләрини: синифләр арасында маневр етмәк сијасәтини вә бунун нәтичәсиндә дөвләт һакимијјәтиндә мүәјјән мүстәгиллик јаранмасыны, истисмарчы јухары тәбәгәләрин мәнафејинин мүдафиәсини пәрдәләјән вә сијаси террорла бирләшән кобуд демагокијасыны, һәрбчиләрин гүввәли олмасыны, сатгынлыг вә рүшвәтхорлуғу, чинајәткар аләмдән, шантаж, пулла әлә алмаг вә башга ијрәнч васитәләрдән истифадә олунмасыны ашкара чыхармышды. Маркс Бонапарт режиминин мөвчуд олмасынын артыг илк ајларынын тәчрүбәси әсасында она мәхсус дахили зиддијјәтләри ачыб көстәрмишди. Бонапарт күруһу гәләбәни һәлә јеничә бајрам етдији заман Маркс һәмин режимин мәһвә мәһкум олдуғуну ирәличәдән сөјләмишди.

Маркс Франсанын мүхтәлиф партијаларынын мөвгеләрини изләјәрәк, буржуа чәмијјәтинин тарихинин сәчијјәви чәһәтләрини, сосиал просесләрин, мүхтәлиф синифләр арасындакы тоггушмаларын сијаси вә идеоложи саһәдә әкс олундуғуну ашкара чыхармышды. Сосиал вә сијаси һадисәләрин објектив чәһәти илә һәмин һадисәләрин өз иштиракчыларынын шүурунда бунларын нечә әкс олунмасы арасында фәрг гојмаг лазым кәлдији һаггындакы мүддәанын Маркс тәрәфиндән әсасландырылмасы тарихи материализмин инкишафына мүһүм һәдијјә олду. Маркс јазырды ки, «тарихи дөјүшләрдә партијаларын ибарәләри вә хәјаллары илә онларын керчәк тәбиәти, онларын керчәк мәнафеји арасында фәрг гојмаг, онларын өзләри бара-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 375.

синдәки тәсәввүрү илә онларын реал маһиjjәти арасында фәрг гоjмаг лазымдыр»[1].

Бу вә jа башга синфин идеологлары, сиjаси вә әдәби нүмаjәндәләри илә синфин өзү арасында нисбәт һаггында Марксын фикирләри чох әһәмиjjәтлидир. Маркс белә бир вулгар бахыша гаршы чыхыр ки, куjа идеологлар өзләринин тәмсил етдикләри синфин бүтүн күтләси кими еjни ичтимаи мөвгени тутмалы вә jа еjни чүр һәjат сүрмәлидирләр, куjа мәсәлән, хырда буржуазиjанын идеологлары дүканчы, хырда е'малатхана саһиби олмалыдырлар. Маркс изаһ едиб көстәрирди: бу вә jа башга сиjасәтчи вә jа әдиб она көрә мүәjjән синфин идеологу олур ки, һәмин синфин сырави нүмаjәндәләри өз билаваситә мадди мәнафеjи, өз һәjат тәчрүбәси үзүндән һансы вәзифәләрә вә нәтичәләрә кәлиб чыхырларса, һәмин сиjасәтчи вә jа әдиб дә нәзәри сурәтдә бу вәзифәләрә вә нәтичләрә кәлиб чыхыр.

Маркс Франса чәмиjjәтинин саjча ән кениш синфи олан кәндлиләрин вәзиjjәтинә, онларын ингилаба вә Бонапарт чеврилишинә мүнасибәтинә бөjүк диггәт jетирир. О гејд едир ки, кәндлиләр сәсләрини Луи Бонапарта өз сиjаси кериликләри вә авамлыглары үзүндән, шәһәрләрин мәдәни вә сиjаси һәjатындан аjры дүшдүкләринә көрә вермишләр. Икинчи республиканын буржуа һөкумәтләри өз верки рүсумлары илә кәндлиләрдә ингилаба мә'jуслуг доғурурдулар вә онлары Бонапарта jардым көстәрмәjә тәһрик едирдиләр. Наполеон сүлаләсинин нүмаjәндәсиндә өзләринин ән'әнәви һимаjәчисини көрән хырда мүлкиjjәтчиләрин парсел торпағына бағлылығы да буна көмәк едирди. Маркс jазыр: «Тарихи ән'әнә франсыз кәндлиләриндә Наполеон адлы адамын онлара итирдикләри не'мәтләри гаjтарачағына мистик бир е'тигад доғурмушдур»[2].

Маркс кәндлинин икили сосиал тәбиәтини ашкара чыхараpaг гејд едирди ки, онун дүнjакөрүшүндә мүвафиг сурәтдә ики меjл — ингилаби вә мүһафизәкар меjл вардыр. Парсел торпағыны вә онун jаратдығы ән'әнәви jашаjыш шәраитини сахлаjыб мөһкәмләтмәк сә'jи илә jанашы олараг, һәjат кәндлидә буна экс олан бир меjл — һәмин шәраитдән хилас олмаг сә'jи дә доғурур. Маркс көстәрир ки, Бонапарт кәндлинин мәһз мүһафизәкар сә'jләриндә өзүнә мүвәггәти даjаг тапмышды. «Бонапарт сүлаләси кәндлинин маарифләнмәсини деjил, онун мөвһуматыны тәмсил едир, онун дүшүнчәсини деjил, хам хурафатыны тәмсил едир, онун кәләчәjини деjил, кечмишини тәмсил едир...»[3]. Маркс гејд едир ки, парсел тәсәррүфатынын лабүд сурәтдә вар-jохдан чыхмасы вә сәләмчи капиталын әсарәти алтына дүшмәси кәндлини «Наполеон идеjаларынын» зәрәрли

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 8-чи чилд, сәһ. 145.
[2] Jенә орада, сәһ. 208.
[3] Jенә орада, сәһ. 209.

тә'сириндән хилас етмәлидир. Хурафат кәндлини Бонапарт сүлаләсинин ағушуна атмышса, дүшүнҹә, онун өз мәнафејини баша дүшмәси ону фәһлә синфи илә фәалијјәт бирлијинә кәтириб чыхармалыдыр. Маркс јазыр: «Буна көрә дә кәндлиләр буржуа гајдасыны девирмәли олан *шәһәр пролетариатында* өзләринин тәбии мүттәфигини вә рәһбәрини тапырлар»[1]. Һәм дә Маркс гејд едир ки, кәндлиләрин симасында *«пролетар ингилабы елә бир хор әлдә едәҹәкдир ки, бунсуз һәмин ингилабын солосу бүтүн кәндли өлкәләриндә сон маһнија чевриләр»*[2].

Беләликлә, Маркс бурада пролетариатын рәһбәр рол ојнамасы шәрти илә фәһлә синфинин кәндлиләрлә иттифагы һаггындакы мүддәаны даһа долғун сурәтдә әсасландырмышдыр. Дөрд илдән сонра о, фәһләләрлә кәндлиләрин иттифагынын әһәмијјәти һаггындакы бу идејаны Алманија шәраитинә тәтбиг едәрәк, бу өлкәдә ингилаби мүбаризәнин перспективләри илә әлагәдар шәкилдә инкишаф етдирмишди. О, 1856-чы ил апрелин 16-да Енкелсә мәктубунда көстәрирди: «Алманијада бүтүн мәсәлә пролетар ингилабына Кәндли мүһарибәсинин һәр һансы бир икинҹи нәшри илә јардым көстәрмәк имканындан асылы олаҹагдыр. Онда ишләр чох көзәл кедәҹәкдир»[3].

«Луи Бонапартын он сәккиз брүмери» әсәриндә ингилаб нәзәријјәси өзү даһа да инкишаф етдирилди. Маркс јенидән гејд етди ки, ингилаблар иҹтимаи просесләрин күҹлү сүр'әтләндириҹисидир, бу просесләри «мүхтәсәр үсулла»[4] инкишаф етмәјә мәҹбур едир. О бурада буржуа ингилаблары илә пролетар ингилаблары арасында даһа дәрин бир сәдд гојмушдур. Буржуа ингилаблары «тез кечиб кетдији, тезликлә өз зирвә нөгтәсинә чатдығы» һалда, пролетар ингилаблары гысамүддәтли бир партлајыш дејил, узун сүрән бир мәрһәлә олуб, ҹәмијјәтин әсаслы дәјишикликләрини әһатә едир. Маркс көстәрирди ки, бу ингилабларын инкишаф гануну беләдир: бунлар «даим өзләри өзләрини тәнгид едир», башга сөзлә, бунлара һәр һансы мүһафизәкарлыг тәзаһүрү үзви сурәтдә јабанчыдыр, бунлара әлдә едиләнлә кифајәтләнмәмәк, өз сәһвләрини вә ардычылсызлыгларыны ашкара чыхарыб арадан галдырмаг хасдыр. Бу ингилаблар ирәлијә доғру кетмәјә өз һәдсиз сә'ји илә фәргләнир.

«Луи Бонапартын он сәккиз брүмери»ндә буржуа дөвләтинә пролетар ингилабынын мүнасибәти һаггында Маркс тәрәфиндән ирәли сүрүлән мүддәанын чох бөјүк нәзәри әһәмијјәти вардыр. Бу әсәриндә Маркс 1848—1849-ҹу илләрдәки ингилабларын тәҹрүбәси әсасында көһнә дөвләт машыныны галиб кәлмиш пролетариатын сындырмасынын зәрурилији һаггын-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 8-ҹи ҹилд, сәһ. 211.
[2] Јенә орада, сәһ. 607.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 29-ҹу ҹилд, сәһ. 37.
[4] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 8-ҹи ҹилд, сәһ. 122.

дакы нәтичәни илк дәфә ифадә едир. Маркс Франсанын тимсалында һәрби-бүрократик дөвләт апаратынын мејдана кәлмәсини вә инкишафыны изләјәрәк сүбут едир ки, «бүтүн чеврилишләр бу машыны сындырмаг әвәзиндә, ону тәкмилләшдирмишдир»[1]. Тамамилә башга типли һакимијјәтә еһтијачы олан пролетар ингилабы буржуазијанын мөвчуд дөвләт машынына садәчә јијәләниб ону ишә сала билмәз, зәһмәткеш күтләләри зүлм алтына алмаг алəти олуб өз тәбиәтинә көрә истисмарчы маһијјәт дашыјан бу дөвләт машыныны тохунулмаз сахлаја билмәз. Маркс көстәрир ки, буна көрә дә пролетар ингилабынын вәзифәси «она гаршы бүтүн өз дағыдычы гүввәләрини топламагдан»[2] ибарәтдир.

В. И. Ленин Марксын чыхардығы бу нәтичәләри тәһлил едәрәк јазырды: «Бу көзәл мүлаһизәдә марксизм «Коммунист Манифести»нә нисбәтән ирәлијә доғру чох бөјүк бир аддым атыр. «Коммунист Манифести»ндә дөвләт мәсәләси һәлә сон дәрәчә абстракт шәкилдә, лап үмуми анлајыш вә ифадәләр һалында ирәли сүрүлүр. Бурада исә мәсәлә конкрет шәкилдә гојулур вә олдугча дүрүст, гәти вә тәчрүбәдә һисс едилән бир нәтичә чыхарылыр: бүтүн кечмиш ингилаблар дөвләт машыныны тәкмилләшдирмишләр, һалбуки ону гырмаг, сындырмаг лазымдыр.

Бу нәтичә марксизмин дөвләт нәзәријјәсиндә башлыча вә әсас чәһәтдир»[3].

Маркс «Луи Бонапартын он сәккиз брүмери» әсәри үзәриндә ишләјәркән синфи зиддијјәтләрин мөвчуд олдуғуну гәбул едән буржуа игтисадчылары вә тарихчиләринин бахышларындан синифләр вә синфи мүбаризә һаггында өз тә'лиминин башлыча фәргини даһа дәриндән дәрк етди. О һәмин башлыча фәрги сәчијјәләндирмәк үчүн сон дәрәчә ајдын ифадә дә тапа билди. О өз нәтичәләрини Вејдемејерә јаздығы 1852-чи ил 5 март тарихли мәктубунда јекунлашдырды. Маркс өз достуна јазырды: «Мәнә кәлдикдә, нә муасир чәмијјәтдә синифләрин мөвчуд олмасыны кәшф етмәк кими бир хидмәт, нә дә онларын өз арасындакы мүбаризәсини кәшф етмәк кими бир хидмәт мәнә мәхсус дејилдир. Буржуа тарихчиләри синифләрин бу мүбаризәсинин тарихи инкишафыны, буржуа игтисадчылары исә синифләрин игтисади анатомијасыны мәндән чох әввәл шәрһ етмишләр. Мәним көрдүјүм јени иш ашағыдакылары сүбут етмәкдән ибарәт олмушдур: 1) *синифләрин мөвчуд олмасы* јалныз *истеһсалын инкишафында мүәјјән тарихи мәрһәләләрлә* бағлыдыр, 2) синфи мүбаризә лабүд сурәтдә *пролетариат диктатурасына* доғру апарыр, 3) бу диктатура өзү анчаг *һәр*

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 8-чи чилд, сәһ. 206.
[2] Јенә орада, сәһ. 205.
[3] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 33-чү чилд, сәһ. 31.

чур синифләри мәһв етмәјә вә *синифсиз чәмијјәтә* бир кечид тәшкил едир»[1].

Хырда буржуа демократијасынын тәнгиди. «Мүһачирәтин бөјүк хадимләри» памфлети

Пролетар ингилабчыларынын идеја вә тактика мөвгеләринин сафлығыны мүдафиә едән Маркс пролетар даирәләрини буржуа вә хырда буржуа тә'сириндән һәр васитә илә горумаға чалышырды. Мүхтәлиф демократик мүһачир груплармын чығыр-бағырлы вә һај-күјлү фәалијјәти демократик һәрәката вә фәһлә һәрәкатына чидди зәрәр вурурду. Лондонда, Исвечрәдә, АБШ-да хырда буржуа мүһачирләри јени ингилаби партлајышын јахын олдуғу е'лан едилән курултулу интибаһнамәләр вә манифестләр бурахыр, комитәләр вә мүвәггәти һөкумәтләр дүзәлдәрәк, ингилаб илләриндә ифлас етмиш өз лидерләринин нүфузуну сүн'и сурәтдә сахламаға чалышырдылар.

Маркс вә Енкелс хырда буржуа мүһачирләри нүмајәндәләринин фәалијјәтинин авантүрист характерини чамаат гаршысында ачыб көстәрмәји, бир чох мүһачир «мәшһурларынын» һәгиги симасыны көстәрмәји зәрури һесаб едирдиләр. Онлары буна, мүһачир групларынын башчылары вә онлара гошулан Зондербунд лидерләри тәрәфиндән коммунистләр әлејһинә јағдырылан гәрәзли һүчумлар, бөһтан вә ифтиралар да мәчбур едирди.

1851-чи илин јазында Маркс вә Енкелс «бәрабәрләр зијафәти» дејилән мәчлисин — Франсадакы феврал ингилабынын үчүнчү илдөнүму мүнасибәти илә Лондонда чағырылан мәчлисин тәшкилатчыларыны мәтбуатда ифша етдиләр. Мәчлиси тәшкил едәнләр — Блан, Виллих вә башгалары — Бел-Ил һәбсханасындан Бланкинин зијафәтә көндәрә билдији нитгин мәтнини бураја топлашанлардан кизләтмишдиләр. О исә һәмин нитгиндә мүвәггәти Франса һөкумәти үзвләринин, о чүмләдән Бланын вә Ледру-Ролленин хаин һәрәкәтини ифша едирди. Маркс вә Енкелс бу нитги алман вә инкилис дилләринә тәрчүмә едиб, она гыса мүгәддимә јаздылар, бу мүгәддимәдә исә «бәрабәрләр зијафәтиндә» һәмин нитгин кизләдилмәси кими хошакәлмәз һадисәдән бәһс едилирди.

Маркс јазышдығы мүхтәлиф адамлара бир сыра мәктубларында да хырда буржуа мүһачирләринин лидерләрини кәскин тәнгид етди. О, кәләчәк республика һөкумәтләриндә јүксәк вәзифәләри габагчадан өз араларында бөлүшдүрмүш олан мүһачир даирәләри нүмајәндәләринин мәнсәбпәрәстлијини вә шөһрәт ардынча гачмасыны ифша едир, дәрһал ингилаб тәшкил етмәк үчүн Алманија — Америка ингилаби истигразынын јајылмасы кими авантүрист ојунбазлығы лаға гојурду.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 424—427.

1852-чи илин апрелиндә Марксда хырда буржуа мүһачирләринин лидерләринә гаршы Енкелс илә бирликдә хүсуси памфлет јазмаг фикри јетишди. Мај — ијун ајлары әрзиндә Маркс вә Енкелс полемик характерли бөјүк бир әсәр јаздылар, һәм дә ишин хејли һиссәсини Маркс Манчестердә оларкән бирликдә көрдүләр. Онлар буну «Мүһачирәтин бөјүк хадимләри» адландырдылар. Ијулун әввәлләриндә әлјазмасы Алманијада чап олунмаг үчүн көркәмли мачар ингилабчылары илә јахын әлагәси олан вә өз хидмәтләрини тәклиф едән мачар мүһачири Бандјаја верилди. Лакин тезликлә мә'лум олду ки, Бандја полис часусудур (Маркс сонралар ону дәфәләрлә мәтбуатда ифша етмишди). Бандја памфлетин әлјазмасыны Пруссија полисинә сатды. Марксда әлјазмасынын гараламасы галмышды вә о һәмин памфлети Алманијада вә башга јерләрдә, хүсусилә АБШ-да нәшр етдирмәк үчүн бир нечә дәфә тәшәббүс көстәрди. Лакин бу тәшәббүсләр баш тутмады. Памфлет илк дәфә анчаг 1930-чу илдә Совет Иттифагында чапдан чыхды.

«Мүһачирәтин бөјүк хадимләри» памфлети XIX әсрин 50-чи илләринин әввәлләриндә јашајан вә әсл ингилаби фәалијјәти сәмәрәсиз вә сахта ингилаби бошбоғазлыгла әвәз едән алман хырда буржуа мүһачир даирәләри барәсиндә парлаг сијаси сатирадыр. Бу памфлет бөјүк ингилаби иши һәр һансы шәкилдә бајағылашдырмаға гаршы барышмазлыг руһундадыр. Маркс вә Енкелс мүһачирәтин «бөјүк хадимләринин» портретләри силсиләсини парлаг бәдии бојаларла тәсвир етдиләр, онларын ијрәнч мәзачынын мәнзәрәсини, онларын мә'нәви аләминин бајағылығыны вә мискинлијини, сијасәтдә һәдсиз сәбатсызлығыны ашкара чыхартдылар. Памфлетин мүәллифләри алман хырда буржуа лидерләринин күндәлик мүһачир һәјаты үзәриндән пәрдәни галдырыб көстәрдиләр ки, принсипиал мүбаһисәләр пәрдәси алтында «сичанларла гурбағаларын мүһарибәси» — мүхтәлиф мүһачир күруһларынын хырда боғушма вә чәкишмәси кизләнир. Бунунла да һәр чүр ибарәчилик вә әдабазлыг, ингилаби ибарәләрлә демагогчасына еһтикарлыг едилмәси писләнди.

Мүһачирләрин лидерләриндән Кинкелин, Струвенин, Рукенин, Һејнтсенин вә башгаларынын авантүрист һәрәкәтләринин хүсуси тәһлүкәси бунда иди ки, онлар «һөкумәтләрә Лондондакы мискин күләш мүгәввалардан бостан ујуглары кими истифадә едиб, Алманијада хејли адамы һәбсә алмаг, өлкә дахилиндә һәр јердә һәр бир һәрәкаты мәнкәнәјә салмаг вә алман мешшаныны горхутмаг үчүн арзу етдији бәһанәни верирдиләр»[1].

Кизли фәалијјәт мүлаһизәләринә көрә Коммунистләр иттифагындакы тәфригә барәсиндә вә фраксијачыларла өз ихти-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 8-чи чилд, сәһ. 335.

лафлары һаггында ачыг данышa билмәсәләр дә, Маркс вә Енкелс памфлетдә Виллих — Шапперин тәригәтчи групуну да ифша етмәк үчүн үсул тапдылар. Буна көрә мүәллифләр Виллихи мүһачир хадимләрин үмуми силсиләсинә дахил етмишдиләр, хүсусилә она көрә ки, онун хырда буржуа бахышлары галан «бөјүк хадимләрин» бахышларындан аз фәргләнирди. Маркс вә Енкелс көстәрдиләр ки, Виллих ингилаби һәрәкат гаршысында дуран бөјүк стратежи вә тактики вәзифәләри баша дүшмәк игтидарында дејилдир. О, бир дәфә бејнинә кирмиш идејалардан әл чәкә билмәјән, мәһдуд көрүш даирәсинә малик олуб фанатик инадкарлыг көстәрән бир адам кими тәсвир едилмишдир. Онун бүтүн фәалијјәти бүтүн һәрәкатын үмуми мәнафејини мәһдуд тәригәтчи групун мәнафејинә табе етмәк сә'јини ифадә едирди.

Коммунистләрин Көлн просеси

1851-чи илин мај—ијун ајларында Алманијада чохлу һәбсләр кечирилди вә Коммунистләр иттифагынын бир чох фәал хадими, о чүмләдән Нотјунг, Бүркерс, Данијелс, Керман Беккер, Рөзер, Лесснер вә башгалары бу һәбсләрин гурбаны олдулар.

Иртича гүввәләри ингилаби һәрәкаты тамамилә боғмаға чалышараг, ән әввәл, Марксын вә Енкелсин тәрәфдарларына гаршы зәрбә һазырлајырдылар. Полис даирәләринин даһа узагкөрән нүмајәндәләри чох көзәл баша дүшүрдүләр ки, мөвчуд гурулуш үчүн әсл тәһлүкә мүхтәлиф мүһачир тәшкилатлары иштиракчыларынын ифрат ингилаби һај-күјү дејил, Марксын әтрафында груплашан пролетар ингилабчыларынын чидди кизли, фәдакар фәалијјәтидир. Берлинин полисеј-президенти Һинкелдеј 1852-чи илин апрелиндә өз кизли һесабатында јазырды: «Артыг инди Марксын — Енкелсин партијасы һаггында там әсасла демәк олар ки, бу партија «Мүһачирәтләрин», «Тәшвигатларын» вә мәркәзи комитәләрин бүтүн үзвләриндән хејли јүксәкдә дурур, чүнки бу партија хејли артыг билик вә исте'дад гүввәсинә маликдир. Маркс өзү мәшһур шәхсијјәтдир вә е'тираф етмәк лазымдыр ки, онун бир бармағынын учунда бүтүн галан дәстәнин бејинләриндә олдуғундан даһа чох ағыл вардыр»[1].

Пруссија һөкумәти Коммунистләр иттифагынын һәбсә алынмыш үзвләрини «дөвләт хәјанәти характери дашыјан гәсддә» иштиракда иттиһам едиб онлара гаршы Көлндә мәһкәмә просеси дүзәлтмәји гәрара алды. Гәсдән кениш мигјас верилән бу просесдән Пруссија һакимијјәт даирәләри нәинки фәһлә тәшкилатларыны тамамилә дармадағын етмәк үчүн, һабелә демократик вә һәтта либерал мүхалифәти дә мәһв етмәк үчүн бир бәһанә кими истифадә етмәк үмидиндә иди.

[1] *K. Obermann.* Zur Geschichte des Bundes der Kommunisten 1849 bis 1852, Berlin, 1955, S. 92.

Пруссија кралы да дахил олмагла ән јүксәк вәзифәли шәхсләрин әл гатдығы бу просесин тәшкилиндә башлыча шәхс полис мә'муру Штибер иди. Она вә онун әлалтыларына һәбсә алынанларын күнаһы барәсиндә сүбут әлдә етмәк вәзифәси тапшырылмышды. Штибер Франсанын вә башга өлкәләрин полис рәһбәрләри илә сых әлагәдә һәрәкәт едирди. Лондонда онун кизли тапшырыгларыны бүтөв бир часуслар групу: Пруссија сәфирлијинин атташеси Грејф, тачир Флөри, тичарәт гуллугчусу Һирш вә башгалары јеринә јетирирдиләр. Инкилтәрәнин пајтахтында јашајан көркәмли коммунистләри изләјирдиләр. Һирш 1851-чи илин декабрында һәтта Лондон мүһачир коммунистләри даирәсинә сохула билмишди, лакин чох тезликлә полислә әлагәләри олмасы барәсиндә шүбһә јаранды вә Коммунистләр иттифагынын Лондон маһалындан рүсвајчылыгла говулду. Маркс вә онун достлары лазыми еһтијат тәдбирләри көрдүләр, Иттифаг үзвләринин һәр һәфтә кечирилән јығынчагларынын јери вә вахты дәјишдирилди.

Виллих — Шаппер фраксијасы нүмајәндәләринин һәрәкәти, һәмчинин онларын партија сәнәдләрини сахламаға вә партија сиррини горумаға лагејд мүнасибәти полис фитнәкарларынын гаршыја гојдуғу вәзифәни асанлашдырырды. Артыг 1851-чи илин јајында Пруссија полисинин часусларындан бири Лондонда Зондербундун архивини оғурлаја билди. Јенә һәмин илин пајызында Пруссија вә Франса полисинин биркә сә'јләри илә Парисдә алман-франсыз гәсди дејилән гәсд барәсиндә иш дүзәлдилди вә Зондербунда мәнсуб олан шәхсләр бу гәсдин тәшкилиндә иттиһам едилдиләр. Полис вә истинтаг органлары бу фактлардан вә оғурланмыш сәнәдләрдән истифадә едәрәк, беләбир јалан шајиә јајдылар ки, куја Марксын тәрәфдарлары илә Виллихин тәрәфдарлары арасында јалныз шәхси ихтилафлар вар имиш, онларын тактика платформасы исә үмумидир, буна көрә дә Көлндәки мүттәһимләр Виллих—Шаппер иттифагынын бүтүн чыхышлары вә сәнәдләри үчүн мәс'улијјәт дашымалыдырлар.

Бундан әлавә, Пруссија полиси Һиршә Флөринин вә Грејфин көмәји илә Көлн МК-сы үзвләринин һәбсә алынмасындан сонра куја Маркс тәрәфиндән Лондонда јарадылан Коммунистләр иттифагы Мәркәзи комитәсинин ичласлары протоколларындан ибарәт сахта бир китаб дүзәлтмәји тапшырмышды. Бу «әсл протоколлар китабыны» долдурмуш ујдурмалар васитәси илә полис вә мәһкәмә органлары сүбут етмәјә чалышырдылар ки, куја һөкумәт әлејһинә ујдурма гәсдләрин учу Лондона, Маркса кедиб чыхыр.

Јалныз бүтүн сахта материал топландыгдан сонра, 1852-чи ил октјабрын 4-дә он бир коммунист үзәриндә Көлн просеси башланды.

Коммунистләрин һәбс едилмәси хәбәри алынан замандан е'тибарән Маркс даим Алманија илә әлагә сахлајараг, өз јолдашларынын талејини кәркин бир диггәтлә изләјирди. Мәһбусларын вәзијјәти һаггында она просесдә мүдафиә шаһиди кими чыхыш едән Көлн вәкили Адолф Бермбах мүнтәзәм мә'лумат верирди. Бир нечә ај әрзиндә Марксын, Енкелсин вә онларын тәрәфдарларынын сә'јләри мүттәһимләрә көмәк көстәрмәјә, Пруссија һөкумәтинин вә полисинин ијрәнч методларыны вә өзбашыналығыны ифша етмәјә јөнәлдилмишди. 1851-чи ил декабрын 1-дә Маркс мәтбуатда чап олунмаг үчүн Парисә бир сыра бәјанатлар көндәрди. Лакин ертәси күн баш верән Бонапарт чеврилиши һәмин материалларын дәрч едилмәсинә мане олду. 1852-чи ил јанварын ахырларында Маркс вә Енкелс инкилис буржуа «Times» вә «Daily News» гәзетләринә мәктуб көндәрдиләр. Бу мәктубда онлар мәһбусларла рәһмсиз рәфтар едилмәсинә даир фактлар кәтирир вә һәтта чинајәт тәркиби олмамасы һаггында мәһкәмә органларындан биринин гәрарындан сонра јенидән истинтага башламыш олан Пруссија мәһкәмә органларынын ганунсуз һәрәкәтләрини көстәрдиләр. Лакин Марксын вә Енкелсин бу мәктубу да чап едилмәди.

Марксын өз партија јолдашларыны мүдафиә үчүн көстәрдији фәалијјәт Көлн андлылар мәһкәмәсиндә мәһкәмә просесинин кечирилдији заман хүсусилә гызғын шәкил алды. Бу дәфә Маркс вә Енкелс ичтимаи фикир гаршысында Пруссија һакимијјәт даирәләрини ифша едә билдиләр. Октјабрын 28—30-да онлар өзләриндән башга һәмчинин Волф вә Фрејлиграт тәрәфиндән имзаланмыш бәјанаты беш инкилис гәзетиндә дәрч етдирдиләр. Бәјанатда просес «полисин фырылдагчы дәләдузлуғу, анды позмасы, сахта сәнәдләр дүзәлтмәси, тарихләри дәјишдирмәси, оғурлуг етмәси вә и. а. кими һадисәләрин» бир силсиләси шәклиндә тәсвир едиләрәк, «һәтта Пруссија сијаси әдлијјәси тарихиндә дә белә нүмунәләр олмадығы»[1] көстәрилмишди.

Көлн просеси күнләриндә Маркс әслиндә мүттәһимләрин мүдафиәсини өз әлинә алмышды. Демәк олар ки, һәр күн о, Енкелслә мәктублашараг, Көлн коммунистләринә ән тә'сирли јардым үсулларыны онунла мүзакирә едирди. Кизли фәалијјәт көстәрән ингилабчыја мәхсус бөјүк бир зирәклик вә мисилсиз кејфијјәтләр көстәрән Маркс чохлу манеәләрә вә Пруссија полиси тәрәфиндән әслиндә кизли нәзарәт алтына алынмасына бахмајараг, коммунистләрә гаршы ирәли сүрүлмүш иттиһамлары рәдд едән материалларын Көлнә чатдырылмасыны тәшкил едә билди. Өз мәктубларынын ачылыб охундуғуну вә мүсадирә едилдијини билән Маркс лазыми материал-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 8-чи чилд, сәһ. 397—398.

лары вә сәнәдләри долајы јолларла, Франкфурт, Дүсселдорф, Парис вә башга шәһәрләр васитәси илә көндәрирди. Иши е'тибарлы тутмаг үчүн о, чох заман һәмин материалларын вә сәнәдләрин сурәтини чыхарыб ејни заманда бир нечә сурәт көндәрирди. Полис ахтарычыларыны чашдырмаг үчүн мәктубларын бир чоху Енкелсин вердији үнванлара тиҹарәт мәктублары шәклиндә көндәрилир, һәм дә чох заман Лондондан дејил, Манчестердән вә башга шәһәрләрдән јола салынырды. Бу јолла Маркс өзүнүн азадлыгда галан Көлн достларына мүнтәзәм сурәтдә сәнәдләр көндәрәрәк, мүдафиәчиләрә просесин тәшкил едилмәсиндә ишләдилмиш бүтүн алчаг методлар системини ифша етмәк үчүн вәсаит верир вә әслиндә онларын мәһкәмәдә нечә һәрәкәт етмәли олдугларыны мүәјјән едирди.

Просесин давам етдији беш һәфтә әрзиндә Марксын јашадығы чох кәркин шәраити Женни Маркс Коммунистләр иттифагынын АБШ-да мүһаҹирәтдә олан үзвү Адолф Клусса 1852-ҹи ил 28 октјабр тарихли мәктубунда парлаг тәсвир етмишдир. «Сиз, әлбәттә, баша дүшүрсүнүз ки, «Марксын партијасы» кечә-күндүз ишләјир, бејни, әлләри вә ајаглары илә ишләјир... Инди биздә бүтөв бир дәфтәрхана дүзәлдилмишдир. Ики-үч нәфәр јазыр, башгалары тапшырыглары јеринә јетирмәк үчүн о јан-бу јана гачыр, бир башгалары да пенс ахтарыб тапырлар ки, јазанлар јашаја билсинләр вә көһнә рәсми дүнјанын мисилсиз фитнәкарлыг етмәси барәсиндәки сүбутлары онун үзүнә чырпа билсинләр. Бүтүн бунлардан әлавә, мәним үч надинҹ ушағым даим маһны охујур вә сәс-күј салыр, бунун үстүндә исә онлар тәләбкар аталары тәрәфиндән һеј данланырлар»[1].

Пруссија һөкумәти иттиһам материалы просесдә е'лан едиләнә гәдәр бунун хејли һиссәсини ҹидди сурәтдә кизли сахладығына бахмајараг Маркс просесин бүтүн механизмини, онун бүтүн кизли тәрәфләрини дуја билмишди. Маркс иттиһамын ән зәиф јерләрини дәрһал һисс етмишди вә мәһз бу нөгтәләрдә сарсыдыҹы ҹаваб зәрбәси ендирмәјә чалышырды. Просес һаггында јени фактлар дәрҹ едән алман гәзетләри кәлиб чатан кими Маркс дәрһал гәләми әлинә көтүрүр, вәкилләрә өз мүлаһизәләрини билдирир вә лазыми мә'лумат верирди.

Мүттәһимләрин куја гәсдчилик фәалијјәтиндә иштиракыны мүдафиәнин рәдд етмәси үчүн Маркс вәкил II Шнејдерә изаһат көндәрмишди, о да һәмин изаһатдан истифадә едәрәк, Коммунистләр иттифагынын сәнәдләрини Зондербундун сәнәдләриндән фәргләндириб бунларын принсипиал фәргини көстәрә билмишди[2]. Маркс Көлнә алман франсыз гәсди дејилән гәсд

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 28-ҹи ҹилд, сәһ. 542, 544.
[2] Бах: Јенә орада, сәһ. 141.

илә Көлн мүттәһимләринин вә бүтөвлүкдә Коммунистләр иттифагынын әсла әлагәдар олмадығыны сүбут едән мә'лумат көндәрмишди. Маркс октјабрын 23-дәки ичласда Штибер тәрәфиндән әсас иттиһам материалы олараг ичласа тәгдим едилмиш «Әсл протоколлар китабы» кими бир сахта сәнәдин ифша едилмәсини хүсусилә әһәмијјәтли сајырды. Марксын көмәји сајәсиндә вәкилләр сүбут едә билдиләр ки, «протоколлар китабы» ијрәнч бир сахтакарлыгдыр. О, вәкилләрин сәрәнчамына там бир сыра сәнәдләр, о чүмләдән сахта материалын һәгиги мүәллифи Һиршин хәттиндән нүмунәләри вә Коммунистләр иттифагы үзвләриндән Либкнехтин вә Рингсин хәтләриндән нүмунәләри көндәрмишди, Штибер исә сахта сәнәдләрин куја Либкнехт вә Рингс тәрәфиндән јазылдығыны иддиа едирди. Марксын сајәсиндә мүттәһимләрин вәкилләри Штибери вә просесин дикәр тәшкилатчыларыны сөзүн там мә'насында дивара дајадылар. Прокурор Зедт чамаат гаршысында протоколлар китабыны «е'тибарсыз» һесаб етмәјә мәчбур олду.

Марксын вә Енкелсин көмәји илә мүттәһимләрин мүдафиәчиләри һәбсә алынмыш коммунистләрә тәгдим едилән бүтүн гондарма иттиһамлары тамамилә рәдд етдиләр, һалбуки Пруссија полис вә мәһкәмә даирәләри бу иттиһамлары гурашдырмаға ил јарым сәрф етмишдиләр. Марксын дедији кими, Лондондан Көлнә көндәрилән ифша материаллары елә бир әксмина олду ки, бунун сајәсиндә бүтүн һөкумәт јаланы партлајыб һаваја учду[1].

Бунунла белә, дәлил олмадығына бахмајараг, 1852-чи ил нојабрын 12-дә мәһбусларын чоху барәсиндә иттиһам һөкмү чыхарылды. Мәһбуслар әслиндә габагчадан мәһкум едилмишдиләр, чүнки онларын шәхсиндә, Марксын јаздығы кими, «андлылар мәһкәмәсинин тәмсил етдији һаким синифләр гаршысында силаһсыз ингилабчы пролетариат дурурду»[2]. Коммунистләрә бәраәт газандырылмасына јол вермәмәк үчүн һөкумәт һәмин андлылары Рејн әјаләти тарихиндә көрүнмәмиш бир тәркибдә сечмишди: алты нәфәри иртичачы задәкан, дөрд нәфәри малијјә аристократијасынын нүмајәндәси вә ики нәфәри јүксәк рүтбәли мә'мур иди. Једди мүттәһим галада һәбсә: Бүркерс, Нотјунг вә Рөзер — 6 иллијә, Рејф, Отто вә Беккер — 5 иллијә, Лесснер — 3 иллијә галаја салынмаға мәһкум едилдиләр. Дөрд нәфәрә — Данијелсә, Клејнә, Јакобијә вә Ерһардта бәраәт верилди.

Көлндә мәһкум едилмиш коммунистләрә вә онларын аиләләринә јардым көстәрмәк үчүн просесдән сонра Марксын тәшәббүсү илә Лондонда комитә јарадылды. Бураја Марксын бир чох силаһдашы дахил олду. Комитә адындан 1852-чи ил декабрын 7-дә Маркс бир бәјаннамә јазараг, бурада АБШ

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 140.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 8-чи чилд, сәһ. 490.

фәһләләринә мүрачиәтлә көстәрирди ки, пролетариатын габагчыл мүбаризләринин талејини јүнкүлләшдирмәк һәр бир шүурлу фәһләнин вәзифәсидир.

Маркс хүсуси бир китабчада Пруссија дөвләтини вә коммунист һәрәкатына гаршы мүбаризәдә онун тәтбиг етдији методлары ифша етмәји дә өзүнүн партија борчу һесаб етди. Белә бир әсәр јазмаг нијјәти Марксда һәлә просес күнләриндә јаранмышды. О һәмин китабчаны јазмаға һәлә октјабрын ахырларында башламышды вә 1852-чи ил декабрын әввәлләриндә бу иши баша чатдырды. Маркс өз китабчасына кәскин сатирик форма, памфлет формасы вериб, ону «Коммунистләрин Көлн просеси һаггында ифшалар» адландырды. Китабча үзәриндә иш хүсусилә ағыр шәраитдә давам едирди, чүнки о заман Маркс вә онун аиләси мүстәсна дәрәчәдә кәскин еһтијач ичәрисиндә идиләр. Маркс китабчанын әлјазмасыны Америкада чап олунмаг үчүн Адолф Клусса көндәрәрәк, 1852-чи ил декабрын 7-дә она јазмышды: «Сиз китабча мүәллифинин туманы вә ајаггабысы олмадығына көрә бир нөв ев дустағы олдуғуну, *аиләсинин* исә һәр дәгигә *һәгигәтән ән кәскин диләнчилик* тәһлүкәси гаршысында галдығыны вә галмагда олдуғуну нәзәрә алсаныз, китабчанын јуморуну гијмәтләндирә биләрсиниз. Просес үзүндән мәним вәзијјәтим даһа да писләшмишдир, чүнки беш һәфтә әрзиндә мән бир парча чөрәк газанмаг әвәзиндә партија үчүн ишләјиб, һөкумәтин фитнәләрини ифша етмәли олмушам. Бундан әлавә, просес өз «Сијаси игтисад» әсәримин нәшри барәсиндә мүгавилә бағламаг нијјәтиндә олдуғум алман наширләрини мәндән тамамилә узаглашдырмышдыр»[1].

«Коммунистләрин Көлн просеси һаггында ифшалар» памфлети 1853-чү илин јанварында Базелдә чап едилди. Лакин март ајында Баден сәрһәд кәнди Вејлдә демәк олар бүтүн тираж (2000 нүсхә) Алманијаја көндәриләркән полис тәрәфиндән мүсадирә едилди. Әсәр Америкада әввәлчә Бостондакы «Neu-England-Zeitung» адлы демократик гәзетдә һиссә-һиссә, 1853-чү ил апрелин ахырларында исә һәмин гәзетин нәшријјатында ајрыча китабча шәклиндә чап едилди. Лакин АБШ-да алман мүһачир фәһләләри ичәрисиндә хејли мәшһурлашан Бостон нәшрини дә о заман Алманијанын өзүндә кениш јајмаг мүмкүн олмады. Бурада китабча јалныз 1875-чи илдә јенидән нәшр едилдикдән сонра күтләви охучуја чатды.

«Коммунистләрин Көлн просеси һаггында ифшалар» памфлетиндә Маркс нәинки пролетар партијасынын шәрәфини мүдафиә етмәк үчүн чәсарәтлә өз сәсини учалдан еһтираслы мүбариз кими чыхыш етди. О, фәһлә синфинин габагчыл нүмајәндәләринә гаршы вичдансыз мәһкәмә вә полис тә'гибинин

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 470.

тәшкилатчылары әлејһинә зәһмли иттиһамчы кими өзүнү көстәрди. О нәинки коммунистләрә диван тутулмасынын билаваситә тәшкилатчыларынын чинајәткар әмәлләрини ифша етди, һәмчинин бүтүн Пруссија дөвләтини вә онун полис-бүрократик режимини рүсвај етди. Маркс Пруссија әдлијјәсинин гәрәзкарлығыны вә тәрәфкирлијини, буржуа мәһкәмәсинин синфи характерини ашкара чыхарараг көстәрди ки, бу мәһкәмә «ганундакы бошлуглары буржуа вичданынын кенишлији илә долдурмаг»[1]. үчүн имтијазлы синифләрин әлиндә чәза аләтидир.

Коммунистләрин Көлн просесинә гәдәр Маркс кизли фәалијјәт мүлаһизәләринә көрә Виллих—Шаппер групу илә ихтилафлар һаггында ачыг даныша билмирдисә, инди кениш күтлә мәһкәмә материалларындан Коммунистләр иттифагынын мөвчуд олдуғуну вә бурада тәфригә баш вердијини билдикдә, бу зәрурәт арадан галхды. Буна көрә дә Маркс өз китабчасында инандырычы сурәтдә көстәрди ки, Виллих—Шаппер фраксијасы хырда буржуа әһвали-руһијјәсинин, волјунтарист вә еһкамчы бахышларын ифадәчисидир, авантүрист-гәсдчи тактикасы фәһлә һәрәкатына анчаг зәрәр вурур, күтләләрдән ајрылмаға доғру апарыр вә һәр чүр полис фитнәләри үчүн әлверишли шәраит јарадыр.

Коммунистләр иттифагынын бурахылмасы. Партија уғрунда мүбаризәнин јени формалары

Коммунистләр иттифагы үзвләринин һәбсә алынмасы вә Көлн просеси нәтичәсиндә онун Алманијадакы тәшкилаты әслиндә дағылды. Авропа континентинин башга өлкәләриндә дә Иттифаг ичмаларынын талеји белә олду.

Иртичанын кет-кедә күчләндији бир шәраитдә Маркс вә Енкелс бу нәтичәјә кәлдиләр ки, Коммунистләр иттифагы өз имканларыны баша вурмушдур вә онун фәалијјәтинин әввәлки формада давам етдирилмәси мәгсәдәујғун дејилдир. 1852-чи ил нојабрын 17-дә Коммунистләр иттифагы Лондон маһалынын јығынчағында Марксын тәшәббүсү илә Иттифагын јерли тәшкилатыны бурахмаг һаггында гәрар гәбул едилди. Јығынчаг һәмчинин е'лан етди ки, Иттифагын континентдә дә бундан сонра мөвчуд олмасыны вахтсыз һесаб едир. Бу гәрар өзлүјүндә Коммунистләр иттифагынын фәалијјәтинин гуртармасы демәк иди, һәрчәнд Авропада вә АБШ-ын бә'зи јерләриндә онун ајры-ајры ичмалары вә груплары һәлә бир мүддәт давам етди.

Лакин Маркс һесаб едирди ки, Коммунистләр иттифагынын бурахылмасы илә габагчыл пролетарларын ингилабчы партија һалында сых бирләшмәси уғрунда мүбаризә дајан-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 8-чи чилд, сәһ. 491.

дырылмамалыдыр. Пролетариатын ингилабчы мүбариз кадрлары сахланмалы вә тәрбијә едилмәли, онларын фәһлә тәшкилатлары илә бу тәшкилатларын һәлә мөвчуд олдуғу јерләрдә әлагәләри мөһкәмләндирилмәли, елми коммунизмин тәблиғи үчүн бүтүн имканлардан истифадә едилмәли — Марксын фикринчә, јени шәраитдә партија фәалијјәтинин истигамәтләри белә иди. Инди Маркс вә Енкелс өз гүввәләрини мәһз бу вәзифәләрә һәср етдиләр.

Коммунистләр иттифагынын бүтүн үстүнлүкләри илә бәрабәр, Маркс ону һеч дә пролетар партијасынын тәшкилиндә бүтүн заманлар үчүн јарарлы нүмунә һесаб етмирди. Онун үмуми програм, тактика вә бир чох тәшкилат принсипләринин даими әһәмијјәти вар иди. Лакин бүтөвлүкдә Коммунистләр иттифагынын фәалијјәти пролетариатын азадлыг мүбаризәсинин илк мәрһәләсиндә, бу һәрәкат идеја чәһәтдән хејли аз јеткин вә тәшкилат чәһәтдән зәиф олдуғу, бурада һәлә ири сәнаје мүәссисәси фәһләсинин дејил, пролетарлашан сәнәткар уста әлалтысынын башлыча сима олдуғу мәрһәләдә пролетар партијасы уғрунда мүбаризәни әкс етдирирди. Иттифагын үзвләринин сајча аз олмасы да хејли дәрәчәдә бүтүн бунларла бағлы иди (о өз сыраларында ән чоху 400 үзвү бирләшдирирди). Ону даһа кениш, сых бирләшмиш вә нүфузлу пролетар тәшкилатынын өзәјинә чевирмәк үчүн Марксын вә Енкелсин дәфәләрлә көстәрдикләри чәһдләр мүвәффәгијјәт газанмамышды. Бу дөврдә кениш пролетар күтләләрини өз ардынча апаран әсл фәһлә синфи авангарды олмаг е'тибары илә пролетар партијасы јаратмаг үчүн илк аддым, бәлкә дә ән чәтин бир аддым атылмышды. Лакин бу мәгсәд өзү һәлә әлдә едилмәмишди. Һәмин мәгсәдин әлдә едилмәси уғрунда јени тарихи шәраитә ујғун формаларда вә методларла узун мүддәт инадлы мүбаризә апармаг лазым кәлирди.

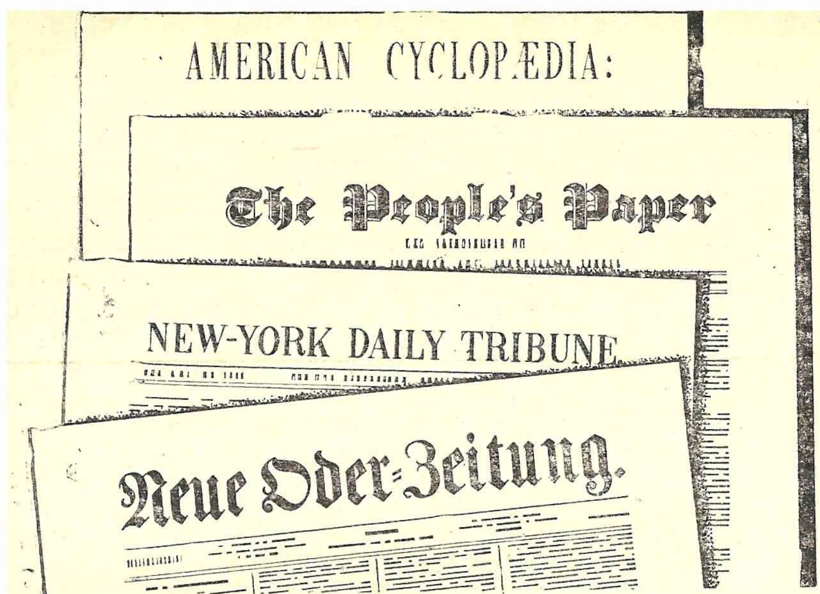
Маркс, Енкелс вә онларын силаһдашлары Коммунистләр иттифагынын идеја ирсинә архаланараг, бу мүбаризәни давам етдирирдиләр. Онлар пролетариатын азадлыг мүбаризәси тарихиндә Иттифагын көркәмли ролуну, онун фәалијјәти илә фәһлә һәрәкатынын сонракы инкишафы арасындакы варислик әлагәсини јорулмадан гејд едирдиләр. Бу, тарихдә пролетариатын илк сијаси тәшкилаты, фәһлә һәрәкатынын илк чағларында елми коммунизм принсипләрини өз идеја бајрағы е'лан едән вә бунлары пролетар күтләләри ичәрисиндә јајмаға башлајан бир тәшкилат иди. Иттифагын програмы өлмәз «Коммунист партијасынын манифести» иди. Орадакы идејалары тәблиғ етмәклә, Иттифаг пролетар мүбаризәсинин сонракы инкишафы үчүн зәмин һазырлады.

Елми коммунизм әсасында мејдана кәлән вә ону фәһлә һәрәкаты илә бирләшдирмәјин башланғычыны гојан пролетар партијасынын илк тарихи формасы олмаг е'тибары илә Ком-

мунистләр иттифагы даһа сонракы кениш ингилаби фәһлә вә коммунист тәшкилатларынын сәләфи олду. Коммунистләр иттифагы јалныз алман фәһләләрини бирләшдирмәклә галмырды, о ән мүтәрәгги ингилаби тә'лим зәмининдә пролетариатын габагчыл гүввәләринин бејнәлмиләл мигјасда бирләшдирилмәси тәшәббүсчүсү кими чыхыш едирди. О, пролетариатын илк бејнәлхалг коммунист тәшкилаты иди — Биринчи Интернасионалын сәләфи иди.

Пролетар ингилабчыларынын илк кадрларынын формалашмасы ишиндә Коммунистләр иттифагынын ролу бөјүкдүр. Енкелс јазырды ки, Иттифаг ингилаби мүбаризә иштиракчылары үчүн чох көзәл сијаси фәалијјәт мәктәби иди. Интернасионалын бир сыра кәләчәк лидерләри онун ичәрисиндән јетишмишди.

Марксын вә Енкелсин өзүнә онларын Коммунистләр иттифагындакы фәалијјәти сон дәрәчә чох шеј верди. Бурада илк дәфә олараг онларын пролетар мүбаризәси стратегләри вә тактикләри кими исте'дады өзүнү кениш өлчүдә көстәрди, онларын тәшкилатчылыг вә тәблиғатчылыг исте'дады мөһкәмләниб јеткинләшди. 1848—1849-чу илләрдәки ингилаби һадисәләрдә иштирак етмәк кими, фәһлә синфинин илк коммунист тәшкилатына рәһбәрлик дә Марксын һәјат вә сијаси тәчрүбәсини мисилсиз дәрәчәдә зәнкинләшдирди, она јахын кәләчәкдә күтләви бејнәлхалг пролетар һәрәкатына билаваситә башчылыг етмәк имканы верди.

Једдинҹи фәсил

ИРТИЧА ИЛЛӘРИНДӘ

Маркс ән динҹ заманларда, онун ифадәсинҹә, санки «шаиранә» заманларда... ингилабын јахынлашдығыны һисс едиб, пролетариаты өз габагҹыл, ингилаби вәзифәләрини баша дүшмәк сәвијјәсинә *јүксәлдә* билирди.

В. И. Ленин

Иртичанын вә еһтијаҹын ағырлығы алтында

XIX әсрин 50-ҹи илләриндә Авропада башдан-баша иртича һөкм сүрүрдү. Дөвләтләрин чохунда мүтләгијјәт режими бәрпа едилмишди бә'зи јерләрдә, мәсәлән, Пруссијада она нүмајәндәли идарәләрә охшар ејбәҹәр шејләр дә әлавә олунмушду. Демократик мәтбуат вә фәһлә мәтбуаты боғулмушду, фәһлә иттифаглары дағыдылмышды. Пролетариатын өз гүввәләрини бирләшдирмәси үчүн легал имканлары галмамышды. Марксын дедији кими, пролетариат «ачыгча igni et aqua [оддан вә судан]. мәһрум едилмишди, мәтбуат, сөз вә иттифаглар азадлығындан мәһрум едилмишди»[1].

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 8-ҹи ҹилд, сәһ. 481.

Континентдә иртичанын тәнтәнәси буржуа-аристократ Инкилтәрәсинин дахили һәјатына да өз тә'сирини көстәрди. Һәр ики һаким партија — вигләр вә ториләр — мүтәрәгги дәјишикликләрә гызғын мүгавимәт көстәрирди. Онлар сијаси мүһачирләр үчүн сығыначаг һүгугуна ачыгча гәсд етмәјә чәсарәт көстәрмәјәрәк, ингилабчы мүһачирләри истибдадчы һөкумәтләрин ихтијарына вермәк горхусу алтында сахлајырдылар; чох заман онларын бир чоху үзәриндә полис нәзарәти гојулурду. Мүртәче мәтбуат онлары тәһлүкәли чинајәткарлар кими гәләмә верирди.

Маркс иртича илләриндә ингилабчы хадимләрин дүшдүјү мәнкәнәни өз үзәриндә кәскин һисс едирди. О, Инкилтәрәдән башга, демәк олар, һәр јердә мәһв едилмиш олан ингилаби мәтбуат васитәси илә континентин пролетар күтләләринә мүрачиәт етмәк имканындан мәһрум олмушду. Өз вахташыры нәшрләрини бурахмаг үчүн нә вәсаит, нә дә мүвафиг шәраит вар иди. Башга өлкәләрин ингилабчы фәһләләри вә орада јашајан һәмфикирләри илә әлагәләр сон дәрәчә чәтинләшмишди. Ири әсәрләрин нәшри әввәлләр дә әсасән полис әнкәлләри үзүндән даим позулурду, инди исә бу иш јенилмәз манеәләрә раст кәлирди. Алманијада 1850-чи илдә Марксын әсәрләринин нәшринә башламаг үчүн К. Беккерин көстәрдији тәшәббүс баш тутмадығы замандан е'тибарән — о, Марксын 1842-чи илдә јаздығы ики мәгаләсинин дахил олдуғу анчаг биринчи бурахылышы чап едә билмишди — нәшријјатларын гапылары пролетар алиминин үзүнә узун мүддәт бағлы олду.

Бу илләрдә мадди мәһрумијјәтләр јүкү дә сон дәрәчә ағыр иди. Узун мүддәт Марксын јашајыш үчүн даими мәнбәләри үмумијјәтлә јох иди. Енкелс өз вәсаитини досту илә сәхавәтлә бөлүшдүрүрдү, лакин «Ермен вә Енкелс» ширкәтинин Манчестер конторунда гуллуг етдији илк илләрдә приказчик вәзифәси кими кичик бир вәзифә онун јардымынын мигдарыны олдугча мәһдудлашдырырды. Јалныз 1851-чи илин јајындан е'тибарән Маркс Америкада чыхан «New-York Daily Tribune» гәзетиндә даими мүхбир вәзифәси алды. Лакин журналистин кичик вә әсла мүнтәзәм олмајан газанчы јығылмыш борчлары өдәмәк вә аиләси үчүн аз-чох тә'мин олунмуш бир шәраит јаратмаг имканы вермирди.

Мадди чәтинликләр илдән-илә Марксы тә'гиб едирди. Бә'зән ән ади тәләбаты өдәмәк: гәзет, јазы кағызы алмаг, һәкимләрин вә дәрманын һаггыны, почт хәрчләрини өдәмәк үчүн вәсаит чатышмырды. Марксын сүртуку вә шалвары ломбардда олдуғуна көрә күчәјә чыха билмәдији һаллар да олурду. Өзүнү һәр чәһәтдән мәһдудлашдырмаг, һәфтәләрлә тәкчә чөрәк вә картофла кечинмәк лазым кәлирди. Борч верәнләр Марксын аиләсини мәнзилдән чыхарыб күчәјә атмагла, брокер —

борч үстүндә ев әмлакыны јазан мәһкәмә мә'муру көндәрмәклә һәдәләјиб кобуд шәкилдә ону зара кәтирирдиләр.

Өз аилә үзвләринин һәјатыны јахшылашдырмаг үчүн көстәрилиб нәтичәсиз галан сә'јләр, даим бир парча чөрәк гајғысы, пул ишләрини гајдаја салмаг, көзләнилән гонорар мүгабилиндә борч алмаг, борчун гајтарылмасы мүддәтини узатмаг үчүн чохлу вахт апаран һәдсиз кедиш-кәлиш — бунларын һамысы Маркса ағыр әзаблар верирди. О өз һәјатынын ән ағыр олан белә анларындан бириндә јазмышды: «Артыг сәккиз һәфтәдән бәри чабаладығым, һәм дә ән гызғын чабаладығым кирдаба дүшмәји ән гәддар дүшмәнимә дә арзу етмәздим, зира ән ијрәнч хырдачылыг үзүндән зеһним мәһв олур вә иш габилијјәтим итиб кедир»[1].

Марксын аиләсинин мәнзил шәраити дә јүнкүл дејилди. Марксын вәсаити аз-чох бабат бир мәнзил тутмаға узун мүддәт имкан вермирди. 1849-чу илин пајызындан 1850-чи илин апрелинә гәдәр онун аиләси Лондонун Челси адланан чәнубгәрб рајонунда, Андерсон-стрит күчәсиндәки 4 нөмрәли бинанын кичик бир мәнзилиндә јашајырды. 1849-чу ил нојабрын 5-дә бурада онун дөрдүнчү ушағы — оғлу Һенрих Гвидо доғулду. Бағлашманы биртәрәфли позуб борчун верилмәсини тәләб едән ев саһибәсинин өзбашыналығы үзүндән тәрк едилән бу мәнзилдән чыхыб кетмәк һадисәси һәгигәтән фачиәли бир шәраитдә баш вермишди. Женни Маркс 1850-чи ил мајын 20-дә Иосиф Вејдемејерә мәктубунда јазмышды: «Пулумуз олмадығына көрә... ики мәһкәмә приставы кәлиб мәним бүтүн чүзи әмлакымы — чарпајылары, алт палтарымы, үст палтарымы — һәр шеји, һәтта јазыг баламын нәннисини вә бурадача дуруб көз јашларыны ахыдан гызларымын ән јахшы ојунчагларыны да јазырлар. Мәһкәмә приставлары ики саатдан сонра бүтүн әмлакы көтүрүб кетмәклә һәдәләдиләр. Онда мән хәстә дөшүмлә вә сојугдан титрәјән ушагларымла гуру дөшәмә үзәриндә галардым»[2].

Маркс достларындан пул тапыб ев саһибәси илә һесаблашды вә јазылмыш әмлакынын апарылмамасына наил олду, лакин әчзачыја, чөрәкчијә, әт сатана вә борч алдығы башга адамлара мүхтәлиф хырда борчларыны вермәк үчүн бүтүн әмлакы бурадача сатылды.

Марксын аиләси Лејстер-стритдәки алман меһманханасында өзүнә мүвәггәти сығыначаг тапды. 1850-чи ил ијунун әввәлләриндә аилә Дин-стритә, әввәлчә 64 нөмрәли евә, 1850-чи илин декабрындан исә 28 нөмрәли евдә икиотаглы кичик бир мәнзилә көчдү. Марксын мәнзили јерләшән вә шәһәрин лап мәркәзиндә олуб әһалиси сых олан Сохо мәһәлләси әсла абад

[1] *Қ. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 280—281.
[2] *Қ. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 531.

дејилди. 1854-чү илдә вәба епидемијасы заманы Сохо бу хәстәлијин јајылдығы башлыча очаглардан бири иди. Бир чох франсыз вә италјан мүһачирләри бурада јашајырдылар. Маркс вә онун аилә үзвләри бу рүтубәтли вә дарысгал мәнзилдә тәгрибән алты ил јашамалы олдулар. Габаг отаг һәм иш отағы, һәм гонаг отағы, һәм дә јемәк отағы иди, архадакы отагда исә аиләнин бүтүн үзвләри јатырды. Јалныз 1856-чы илин пајызында, Женнинин мәрһум анасынын кичик мирасы алындыгдан сонра Маркс Лондонун шимал-гәрб учгарында коттеч тута билди. Мејтленд-паркда, Һаверсток Һилллдәки Графтон-террасда Маркс аиләсинин 1864-чү илин мартына гәдәр јашадығы 9 нөмрәли ев (сонралар бу евин нөмрәси дәјишдирилмиш вә она 46 нөмрәси верилмишди) Лондонун нисбәтән сағлам һавалы һиссәсиндә иди. Лакин о заманлар бу, јеничә евләр салынан бош бир саһә иди. Әтрафда галаг-галаг зир-зибил төкүлмүшдү, торпаг килли олдуғуна көрә јағышлы һавада күчәләрдән кечмәк мүмкүн олмурду, бу јерләр ишыгландырылмырды.

Еһтијачла мүбаризә вә һәдсиз әмәк Марксын сәһһәтини позурду. Хәстәликләр онун аиләсинә тез-тез кәлән гонаг олуб, диләнчи һәјат шәраитиндә, пис јемәкдә вә даими гајғыларда өзүнә мүттәфигләр тапырды. Марксын өзүндә көз илтиһабы, јел хәстәлији башланмышды, 1853-чү илин мартындан онда гара чијәр хәстәлији ашкар едилмишди. Арвады вә ушаглары чох тез-тез хәстәләнирди.

Марксын аиләси сөзүн әсл мә'насында да иткиләр верирди. Једди ушағындан анчаг үчү сағ галмышды. 1850-чи ил нојабрын 19-да бир јашлы Һенрих Гвидо ағ чијәр илтиһабындан өлдү. 1851-чи ил мартын 28-дә анадан олан Франсиска ондан чәми бир нечә күн артыг јашады. Бу гыз 1852-чи ил апрелин 14-дә өлдү, бу исә евдә ән кәскин еһтијач дөврү иди. Јалныз бир нәфәр гајғыкеш франсыз мүһачирин көмәји сајәсиндә ушаг табуту алмаг вә дәфн хәрчини вермәк мүмкүн олду. Женни Марксын 1857-чи ил ијулун әввәлләриндә доғулан даһа бир ушағы елә анадан олан кими өлдү.

1855-чи ил апрелин 6-да сәккиз јашлы оғлу Едгарын вәфаты Маркс үчүн ән әзаблы зәрбә олду. Бу ушаг истедадлы, һәр шејә мараг көстәрән вә күләрүзлү бир оғлан иди, бүтүн евин истәклиси иди. Ону охшамаг үчүн «Муш» — «Сәрчәчијәз» дејә чағырардылар, Маркс вә Енкелс чох заман онун адына зарафатла «полковник» рүтбәсини дә әлавә едирдиләр. 1855-чи илин јазында Едгарда ағыр мә'дә хәстәлији ашкар едилди вә бу хәстәлик фачиәли нәтичә верди. Оғлунун бүтүн хәстәлији әрзиндә Маркс вә арвады санки сәрсәри кими јашајыр, ушағын әһвалынын јахшылашмасы вә ја писләшмәсиндән асылы олараг каһ онлар үчүн үмид чырағы јаныр, каһ да онлар мә'јуслуға гапылырдылар. Мушун өлүмү бүтүн аиләни

сарсытды. Маркс Енкелсә јазырды: «Мән чох бәдбәхтлик көрмүшәм, лакин анчаг инди әсл дәрд нә олдуғуну билирәм»[1].

Марксын вә аиләсинин кечирдији изтираблары, һәр шејдән әввәл, бөјүк ингилабчы мүтәфәккири сәфаләт ичәрисиндә јашамаға мәһкум етмиш буржуа дүнјасынын дәһшәтләри илә изаһ етмәк лазым кәлир. Меринг јазырды: «Белә бир даһи үчүн буржуа чәмијјәтиндә изтираб вә ишкәнчәдән башга бир шеј јохдур; бунлар заһирән бәлкә о гәдәр дә кобуд көрүнмүр, лакин дахилән бунлар гәдим дөврүн изтираб хачындан вә орта әсрләрин тонгалларындан даһа дәһшәтлидир»[2].

Бүтүн бу мүсибәтләрә Маркс һәгигәтән гәһрәманлыгла синә кәриб дөзүрдү. Һеч бир имтаһан ону сечдији јолдан дөндәрә билмәди. О өз һәјат мәгсәдинә даим сәдагәтли иди. «Сиз билирсиниз ки, мән бүтүн варлығымы ингилаби мүбаризәјә гурбан етмишәм. Мән буна тәәссүф етмирәм. Әксинә, өз һәјат јолуму јенидән башламалы олсајдым, јенә дә белә едәрдим»,— дејә о, 1866-чы илин август ајында өз кәләчәк күрәкәни Лафарга јазыр вә бурадача әлавә едирди: «Анчаг мән евләнмәздим»[3]. Ахырынчы ифадә көстәрир ки, өз аилә үзвләринин дә онунла бирликдә пролетар ингилабчысынын талејиндәки бүтүн әзаблара шәрик олмасы фикри Маркса нә гәдәр изтираб верирмиш.

Онун ашағыдакы сәтирләри башдан-баша әсл һуманизм, мә'нәви әзәмәт вә нәчиблик руһундадыр: «Мән «зирәк» дејилән адамлара вә онларын ағлына күлүрәм. Һејван олмаг истәсән, әлбәттә, бәшәријјәтин әзабларына көз јумуб анчаг өз бариндә дүшүнә биләрсән»[4]. Зәһмәткеш бәшәријјәтә хидмәт етмәк идејасы кими јүксәк бир идеја Маркса бүтүн шәхси имтаһан вә изтираблара мәрдликлә дөзмәкдә көмәк едирди.

Маркс аилә дахилиндә

Маркс үчүн өз аилә үзвләринин әзабларыны көрмәк нә гәдәр ағыр олса да, аилә онун үчүн јүк дејил, мүбаризәдә дајаг иди, јалныз гајғы мәнбәји дејил, һәмчинин бир чох севинчин дә мәнбәји иди. Аилә һәјатында Маркс сон дәрәчә хошбәхт иди. Онун аиләси нә кими шәраитә дүшсә дә, бурада — һамыдан әввәл валидејнләрин нүмунәси сајәсиндә — руһ јүксәклији, там гаршылыглы е'тимад, аиләнин достларына сәмими мәһәббәт вә меһрибанлыг үстүн јер тутурду.

Мүһачир һәјатынын ағыр шәраитиндә Маркс үчүн арвадынын мә'нәви зәнкинлији тамамилә ашкара чыхды. Арвады јалныз онун гајғыкеш досту, ушагларынын нәвазишли анасы вә онларын инкишафына, характеринин вә зөвгүнүн формалашмасына мәһарәтлә истигамәт верән тәрбијәчиси дејил, һәм-

[1] *Қ. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 371.
[2] *Ф. Меринг.* Қарл Маркс. Һәјатынын тарихи. М., 1957, сәһ. 251.
[3] *Қ. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 436.
[4] Јенә орада, сәһ. 454.

чинин онун әгидәләринә шәрик олан, идејаларынын вә јарадычы нијјәтләринин әзәмәтини бир чох башгаларындан даһа јахшы баша дүшән сәдагәтли һәмфикир иди. Женни Маркс өз хатирәләриндә јазырды ки, әринин әлјазмаларыны охумасы вә үзүнү көчүрмәси она нә гәдәр бөјүк һәзз верирди. Бу вәзифәләриндән әлавә, о һәмчинин әринин адындан мәктублашырды.

Маркс өз «әзиз, меһрибан, јеканә» Женнисинә бир кәнч кими вурғун олараг галырды. 1856-чы ил ијунун 21-дә арвады, өлүм јатағында олан хәстә анасы илә көрүшмәк үчүн Трирә кетдији заман Маркс Манчестердән арвадына јазырды: «Шүбһәсиз, дүнјада чох гадын вар вә онларын бә'зиси олдугча көзәлдир. Лакин мән үзүнүн һәр бир чизкиси, һәтта һәр бир гырышы мәндә өз һәјатым барәсиндә ән күчлү вә ән көзәл хатирәләр доғуран башга бир симаны һарадан тапа биләрәм? Мән һәтта өз сонсуз әзабларымы, өз әвәзсиз иткими дә сәнин меһрибан симанда охујурам вә сәнин әзиз үзүндән өпәркән, бу әзаблары унудурам»[1].

Марксын зил гара сачларында вахтындан әввәл чал чәнкәләр доғуран әзаб вә изтираблар, һәгигәтән фәдакар әмәк онун сәмими вә күләрүзлү хасијјәтини дәјишдирмәмишди. Гызы Елеонора там һаглы олараг јазырды ки, «јер үзүндә јашамыш бүтүн инсанлар ичәрисиндә ән шух вә шән, һәдсиз јуморлу вә күләрүзлү бир адамын, сәмими күлүшү илә әтрафдакылары да һөкмән күлдүрән, јолдашлары ичәрисиндә ән хошсифәт, мүлајим вә һәссас олан бир адамын»[2] тәкәббүрлү вә гәзәбли илдырымсачан Јупитер кими арада кәзән тәсвириндән даһа гәрибә бир рәвајәт јох иди.

Марксын сәмимилији вә меһрибанлығы ушагларына мүнасибәтиндә өзүнү хүсусилә көстәрирди. Вилһелм Либкнехт хатырлајыр ки, онун үчүн «ушаглары арасында олмаг бир тәләбат иди, ушагларынын јанында оларкән о, динчәлир вә күмраһлашырды»[3]. Јохсул балаларына онун хүсусилә үрәји јанырды. Јүз дәфәләрлә фәһлә мәһәлләләринә кетдији һалда, о, диләнчи палтарында кәзән бинәсиб ушаглары көрдүкдә һәмишә руһи раһатлығыны итирирди. О һәмин ушаглара нәвазишли һәрәкәт вә сөзлә үрәк-дирәк вермәјә, онлары һеч олмазса азачыг севиндирмәјә чалышырды.

Маркс өз ушагларына бүтүн гәлби илә бағлы иди. Јазы столу архасында әјләшдикдә дә, кәркин ишдән сонра динчәлдикдә дә, ушагларын бурада олмасы ону һеч заман дарыхдырмырды. Нә онларын әлләшмәси, нә күлүшү, нә дә һај-күјлү ојунлары ону әсәбиләшдирмирди, чох заман өзү дә бу ојунларда иштирак едир, аз гала ушаг сәмимијјәти илә үмуми

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 435—436.
[2] «Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр», сәһ. 255.
[3] Јенә орада, сәһ. 110.

шадлыға гошулурду. Евдә гызларын атасынын күрәјинә миниб сүрдүјү «сүвари» ојуну, јахуд гызлар ону стуллара «гошдуглары» «омнибус» ојуну ади һал иди. Ләјәнә төкүлән су ичәрисиндә кағыз кәмичикләр ескадралары арасында «дәниз вурушмалары» кечирилирди. Адәтән бир нечә дост илә бирликдә бүтүн аиләнин базар күнләри Лондонун јахынлығындакы көј чәмәнлик Һемпстед-һис тәпәлијинә кәзмәјә кетмәси ушаглар вә бөјүкләр үчүн хүсусилә унудулмаз олурду. Бурада бир-бирини гачыб өтмәк, күләшмәк, ағачлардан дәјмиш шабалыды дашла вуруб салмаг вә и. а. кими чошғун мүсабигәләр кечириләрди. Бир дәфә Маркс һәмин ојунда о гәдәр гызғын иштирак етмишди ки, сонра бир һәфтә сағ голуну тәрпәдә билмәмишди. Гызлар бөјүдүкдә шаһмат ојуну, зарафатла анкетләрдә тәгдим едилиб чавабы үчүн хејли зеһни инкишаф тәләб едән суаллар верилмәси кими даһа мүрәккәб ојунлар мејдана кәлди.

Маркс ушаглар үчүн учадан китаб охумағы севирди, онлара нағыл вә гәрибә әһвалатлар данышыр, чох заман бунлары өзү ујдурурду. Онун ујдурдуғу нағыллар бә'зән бүтөв силсиләләр шәклини алырды. Бу нағыллардан биринин гәһрәманы ојунчаг дүканынын саһиби сеһирбаз Ганс Рекле иди, о өзүнүн бүтүн чадукәрлик маһарәтинә бахмајараг, борчлардан јахасыны гуртара билмирди вә борчу олан адамлара ојунчаглары вермәјә мәчбур олурду. Лакин бир чох гәрибә мачәралардан сонра бу ојунчаглар ән нәһајәт јенидән онун дүканына гајыдырды. Нағыл данышанын өзүнүн һәјатынын дөнүклүјүнү рәмзи шәкилдә тәсвир едән вә хејирхаһлығын тәнтәнәсинә инам сајәсиндә рәғбәт доғуран бу нағылларын јумору вә шаиранә дили Марксын балача динләјичиләрини һејран едирди.

Маркс вә онун арвады ушагларда мүталиәјә бөјүк һәвәс ојада билмишдиләр. Онлар гызларыны дүнја әдәбијјаты, хәзинәләри илә таныш едиб, онлара Гримм гардашларынын, Һофманын нағылларында, «Мин бир кечә» нағылында, Һомерин поемаларында тәсвир едилән, «Нибелунглар һаггында маһны»да вә «Гудрун»да өз әксини тапмыш әфсанәләрдә тәсвир едилмиш е'чазкар аләми ачыб көстәрә билмишдиләр. Бу евдә Есхил вә Софокл, Данте вә Сервантес, Филдинг вә Бөрнс, Көте вә Балзак, Һејне вә Фрејлиграт, Рүккерт вә Шамиссо севимли јазычы вә шаирләр идиләр. Лакин Шекспирә хүсуси еһтирам бәсләнирди. Гызлар онун пјесләриндән бүтөв сәһнәләри әзбәр билирдиләр. Истәр Маркс өзү, истәрсә онун аилә үзвләри мачәра романларына вә тарихи романлара бөјүк һәвәс көстәрирдиләр. Валтер Скотт, капитан Марриет вә Александр Дүма севимли мүәллифләр иди.

Маркс мүлајим вә һәлим бир ата иди; о, ата һөкмүндән истифадә етмәдән надир бир итаәткарлыға наил олурду. О һеч заман ушагларына биканәлик көстәрмәз вә онларын ушаг

һәјәчанларына е'тинасыз галмазды. Ушаглар үчүн о, бөјүк јолдаш, нүфузлу мәсләһәтчи, дост иди. Аиләдә башгалары кими, онун да өз ләгәби вар иди — сифәти гарабуғдајы олдуғуна көрә, она «Мавр» дејәрдиләр.

Валидејнләр ушагларда дүзлүк, јаланчылыға вә ријакарлыға нифрәт тәрбијә едә билмишдиләр. Марксын аиләсиндә азадлыг мүбаризләринә рәғбәт вә бу мүбаризәдә иштирак етмәјә гызғын арзу һөкм сүрүрдү.

Марксын ики бөјүк гызы — Женни вә Лаура — дәрсләриндәки мүвәффәгијјәтләри илә әтрафдакылары севиндирирдиләр. Һәр икиси мәктәбдә мүкафат алыр, онлар үчүн ана дили олмуш инкилис дилиндә көзәл јазырдылар, франсыз дилини сәрбәст билирдиләр, Дантени орижиналда охујурдулар. Лакин ата-аналарынын бүтүн сә'јләринә бахмајараг, алман дили онлара чәтин кәлирди. Женни јахшы шәкил чәкирди, онун чәкдији шәкилләр отагларын диварларыны бәзәјирди. Лаура мусигијә вә охумаға бөјүк һәвәс көстәрирди.

Едгарын вәфатындан аз әввәл, 1855-чи ил јанварын 16-да доғулан кичик гыз Елеонора (Тусси) аиләнин әркөјүн баласы иди. Бөјүк бачыларын өлән гардаша бәсләдикләри бүтүн инчә дујғулар кичик бачыја кечирилмишди. Идман ојунларыны гызғын севән шух вә дәчәл гыз ушаглыг јашларындан парлаг тәхәјјүлә малик иди вә өз ушаг ујдурмалары илә һамыны һејрәтә салырды.

Јелена Демут даим Маркс аиләсини мүшајиәт етмишдир. Мәһз бурада, мүһачирәт һәјаты шәраитиндә онун бу аиләјә һәм бағлылығы, һәм дә ән мәһдуд вәсаит олдугда да аиләдә харигәләр јаратмаг бачарығы — касыб столу бәзәмәк, тикмәк, јамамаг, көзәмәк, раһатлыг вә гајда јаратмаг бачарығы өзүнү тамамилә көстәрмишди. Маркс һесаб едирди ки, Јелена Демут әсл тәшкилатчылыг вә инзибатчылыг исте'дадына маликдир. О дејирди: «...О, мәһдуд мигјасда бизә нә гәдәр мисилсиз фајда верирдисә, ағыллы ичтимаи шәраитдә чәмијјәтә белә бир мисилсиз фајда верә биләрди»[1]. Шаһмата бөјүк һәвәс көстәрән Маркс чох заман Ленхен илә ојнајырды, һәм дә дәфәләрлә о, шаһмат тахтасы архасында мәғлуб олдуғуну е'тираф етмәли олмушду.

Сынаг илләриндә мөһкәмләнмиш достлуг

Енкелс илә даим шәхси әлагә сахламаг мүмкүн олмамасы Марксы чох кәдәрләндирирди. О өз достуна јазырды: «...Мәнә ачыг кәлән будур ки, инди бизим үчүн бирликдә јашамаг, бирликдә ишләмәк, бирликдә күлмәк мүмкүн олмур...»[2]. Лакин онларын јарадычы әмәкдашлығы бирчә дәгигә дә дајанмырды. Мә'нәви чәһәтдән онлар ваһид бир һә-

[1] Бах: Е. Маркс — В. Либкнехтә, 12 март 1896-чы ил, МЛИ МПА, ф. 8, сахлама ваһиди 135.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 265.

јатла јашамагда давам едирдиләр. Биринин јарадычы сә'јләри даим дикәринин елми ахтарышларыны тамамлајыр, чох заман исә тәкмилләшдирирди. Мәктубларда вә, әлбәттә, тез-тез олмајан көрүшләр заманы онлар өз ахтарышларынын нәтичәләрини бир-биринә билдирирдиләр.

Маркс илә Енкелс һәр шејдә: елмдә дә, партија ишләриндә дә әмәкдашлығы давам етдирәрәк, фәһлә һәрәкаты хадимләри илә өз әлагәләри барәсиндә бир-биринә мә'лумат верирдиләр. Онларын биркә әсәр јазмасы иши дә давам едирди, лакин бу иш һәр икисинин ејни стол архасында әјләшиб ејни әсәр үзәриндә ишләдији вахтлара нисбәтән бир гәдәр башга формалар алмышды. Инди мәтбуатдакы ајры-ајры чыхышларын үмуми мөвгеји, мөвзулары вә планлары һазырланырды, лакин һәр бири өзүнә јахын олан саһәни, бир гајда олараг, өзү ишыгландырырды. Доғрудур, елә һаллар олурду ки, Енкелсин јаздығыны Маркс өзүнүн бу вә ја дикәр јазысына бир бөлмә кими дахил едирди, јахуд достлардан бири дикәринин илкин јазысы үзәриндә ишләјиб ону тәкмилләшдирир вә редактә едирди.

Бу илләрдә Маркс Енкелсин бир дост кими бүтүн фәдакарлығыны, онун гајғыкешлијини вә тәмәннасызлығыны тамамилә гијмәтләндирә билди. Манчестердән көндәрилән пул баратлары ән ағыр дәгигәләрдә Маркс аиләсинин дадына јетирди. Марксын игтисади тәдгигләрләә мәшғул олмасы үчүн имкан јаратмаға чалышан Енкелс онун журналист вәзифәләринин хејли һиссәсини өз үзәринә көтүрүрдү. Марксын аиләсинә Енкелсин гајғысы онун борчларыны вермәкдән башламыш ушагларына јени ил һәдијјәләри, хәстәләнмиш аилә үзвләринә мејвә вә шәраб көндәрмәјә гәдәр һәм ири шејләрдә, һәм дә хырда шејләрдә өзүнү көстәрирди. Енкелсин Лондона кәлмәси Марксын аиләсиндә һамынын севинчинә сәбәб олурду. Маркс Манчестердә Енкелсин јанына кәлдикдә, ән сәмими бир гонагпәрвәрлик көрүрдү. Маркс вә онун арвады 1855-чи илин јазында онларын оғлу вәфат етдикдән сонра мәһз бурада өзләринә тәсәлли тапмышдылар.

Маркс бу достлуғу сон дәрәчә гијмәтләндирирди. Енкелс үчүн хошакәлмәз һаллар баш вердикдә вә ја о хәстәләндикдә, Маркс бәрк һәјәчан кечирирди. Мәсәлән, 1857-чи ил сентјабрын 21-дә Маркс она јазмышды: «Сәнин сәһһәтинин јахшылашмасы мәним үчүн ән хош хәбәрдир»[1]. Маркс үчүн чох ағыр кәлирди ки, онун аиләсинә јардым көстәрмәк вә мәишәтлә бағлы олан башга сәбәбләр үзүндән Енкелс конторда әјләшиб вахтыны итирмәјә мәчбур олур, елми иш үчүн чәтинликлә саатлар тапыр. О өз достуна һәр һансы бир шејдә көмәк көстәрмәклә: она лазым олан китабы тапмагла, надир мәнбә-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 141.

ләрдән игтибаслар көтүрмәклә, пајтахтда лазыми мә'лумат топламагла өзүнү хошбәхт һисс едирди.

Истәр Маркс, истәрсә Енкелс достлуг һиссләрини сөзлә ифадә етмәји севмәздиләр, бу һиссләри ишдә көстәрмәји үстүн тутурдулар. Буна көрә дә ағыр руһи изтираб дәгигәләриндә сөјләнилән сәмими миннәтдарлыг сөзләринин хүсусилә бөјүк әһәмијјәти вар иди. Марксын оғлу онун өз голлары үстүндә сөндүјү күн о, Енкелсә јазмышды: «Сәнин достлуғунун бизим үчүн бу дәһшәтли вахты нә гәдәр јүнкүлләшдирдијини һеч заман унутмарам»[1]. Мушун дәфниндән сонра о, 12 апрел тарихли мәктубунда бу сөзләри әлавә етмишди: «Бу күнләр әрзиндә кечирдијим бүтүн дәһшәтли әзаблар заманы мәнә даим көмәк едән сәнин барәндә вә сәнин достлуғун барәсиндә дүшүнчәләрим вә белә бир үмидим олмушдур ки, биз икимиз бу дүнјада һәлә ағыллы бир иш көрмәлијик»[2].

Маркс илә Енкелсин мүнасибәтләриндә јүксәк принсипиаллыг вә там сәмимилик руһу һаким иди. Онлар һеч заман бир-биринин гаршысында ријакарлыг етмәздиләр, һеч заман өз мүнасибәтләрини кичичик бир сахталыгла корламаздылар. Онлардан һеч бири һәр һансы бир шејдә һагсыз олдугда инад етмәзди. Енкелсин бәсләдији достлуг Марксын елми јарадычы фәалијјәтиндә, бүтүн һәјатында вә мүбаризәсиндә онун үчүн чох гијмәтли олмушдур.

Игтисади тәдгигләр

Лондон мүһачирәтиндә Маркс 1848—1849-чу илләр ингилабы заманы ара верилән игтисади тәдгигләрини давам етдирди. 1850-чи илин јазындан е'тибарән о, јенидән сијаси игтисад проблемләрини өјрәнмәк ишинә мүстәсна бир инад вә еһтирасла киришди.

Маркс капитализм чәмијјәтинин һәрәкәт механизмини ашкара чыхармағы, пролетариаты бу һәрәкәтин әсасыны тәшкил едән вә капитализм гурулушуну мәһвә доғру апаран ганунлар һаггында ајдын анлајышла силаһландырмағы өз гаршысына вәзифә гојду. О, сијаси игтисада даир бөјүк бир әсәр јазмаг фикринә јенидән гајытды.

Инди Маркс фәннин тәдгигинә ингилабдан әввәлки илләрә нисбәтән хејли даһа јеткин мөвгеләрдән јанашды. О, ингилаб илләриндә вә хүсусилә ингилабдан сонракы илк илләрдә өзүнү көстәрән јени игтисади һәјат фактларыны өјрәнмәјин дә әһәмијјәтини баша дүшүрдү. Марксын Лондонда јашамасы да онун сәмәрәли мәшғәләләринә хејли көмәк едирди, чүнки о заман Лондон капитализм дүнјасынын мәркәзи олуб буржуа чәмијјәтини өјрәнмәк үчүн әлверишли мүшаһидә мәнтәгәси»[3] иди. Ән чох инкишаф етмиш капиталист дөвләтинин вә ән ири

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 371.
[2] Јенә орада,
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 13-чү чилд, сәһ. 8.

мүстəмлəкə империјасынын пајтахтына јалныз Бөјүк Британијада дејил, һəмчинин бир чох башга өлкəлəрдə сəнаје вə кəнд тəсəррүфатынын вəзијјəти һаггында, дахили вə харичи базарлардакы вəзијјəт һаггында, банк вə биржа ишлəри һаггында мүхтəлиф мə'луматлар кəлирди. Лондонда Маркс дүнјанын əн ири китабханаларындан бири олан вə 1753-чү илдə əсасы гојулан Британија музејиндə мүнтəзəм ишлəмəк имканы əлдə етмишди. Бурада чох зəнкин əдəбијјат, башга јерлəрдə олмајан əн надир китаблар вə нəшрлəр топланмышды.

Маркс чох бөјүк сə'јлə вə кəркинликлə ишлəјирди. Демəк олар, һəр күн о, сəһəр саат 9-дан ахшам саат 7-дəк Британија музејинин гираəт салонунда чалышыр, галаг-галаг китаб вə вə материаллары өјрəнирди. Бу китаб хəзинəси узун иллəр əрзиндə онун күндүзлəр чалышдығы бир јер олмушду. Ахшамлар, чох заман кечəлəр дə Маркс евдə ишлəјирди.

Марксын өјрəндији материал «һејрəт едилəчəк гəдəр кениш»[1] иди. 1850-чи илин јајындан 1853-чү илин августунадəк буржуа игтисадчыларынын əсəрлəриндəн, рəсми сəнəдлəрдəн вə вахташыры мəтбуатдан онун көтүрдүјү игтибаслар 24 дəфтəрдə топланмышды. Бу дəфтəрлəрдəн көрүндүјү кими, Маркс сијаси игтисадын нəзəри проблемлəрини, халг тəсəррүфатынын тарихини, өз дөврүндəки капитализм дүнјасынын игтисади һəјатыны дəриндəн вə һəртəрəфли тəдгиг етмишди.

Бунунла бəрабəр, Маркс гоншу тəбиəтшүнаслыг вə техника саһəлəринə мүрачиəт етмəји өзү үчүн зəрури һесаб едирди. Мəсəлəн, торпаг рентасынын тəдгиги илə əлагəдар олараг о, агрономлуг елмлəри илə, һəр шејдəн əввəл, агрокимја илə мəшғул олурду. Мəһз бу заман о, көркəмли алман алими Јустус Либихин «Кимјанын əкинчилијə вə физиолокијаја тəтбиги» китабынын вə бу саһəјə аид башга əсəрлəрин конспектини тутмушду. Маркс капиталист истеһсалынын технолоҗи чəһəти илə таныш олмаға, техники ихтиралара вə елми кəшфлəрə бəлəд олмаға чалышырды. О, 1851-чи илдə Лондондакы Үмумдүнја сəнаје сəркисинə кедир вə техники тəрəгги илə, хүсусəн јени хаммал (гуттаперча) илə, машынларла вə технолоҗи просеслəрлə хүсуси олараг марагланырды. Капиталист истеһсалынын тəкамүлүндə техниканын инкишафынын əһəмијјəтини дəриндəн баша дүшəн Маркс тəтбиги елмлəрин тарихинə чох диггəт јетирирди. Маркс мүхтəлиф вəсаитдəн, хүсусəн алман технологу вə игтисадчысы Бекманын, елм вə техника тарихчиси Поппенин əсəрлəриндəн, Јурун «Техники луғəт»индəн вə башга китаблардан истифадə едəрəк, 1851—1853-чү иллəрдəки игтибасларында бир нечə əср əрзиндə мүхтəлиф истеһсал саһəлəриндə физиканын, ријазијјатын вə башга елмлəрин тəтбиг едилмəси мəнзəрəсини тəсвир етмишди.

[1] *К. Маркс* вə *Ф. Енкелс.* Əсəрлəри, 27-чи чилд, сəһ. 489.

Чох заман Маркс 40-чы илләрдә охудуғу китаблара бир даһа гајыдырды. Мәсәлән, о, Рикардонун «Сијаси игтисадын вә верки гојулмасынын әсаслары» әсәринин конспектини јенидән тәртиб едәрәк бурада бир сыра чох дәрин үмумиләшдиричи вә тәнгиди гејдләр вермишди. О, игтисади нәзәријјәнин инкишафында классик игтисадчыларын јерини ајдынлашдырмагда, истәр онларын елми хидмәтләрини, истәрсә онларын бахышларынын тарихи мәһдудлуғуну ајдынлашдырмагда даһа јүксәк пилләјә галха билмишди.

Маркс Рикардонун Смитдән елми үстүнлүјүнү там гәтијјәтлә гејд едир. Смит мануфактура дөврүнүн игтисадчысыдыр, онун елми консепсијаларынын нисбәтән аз инкишаф етмәси, әмәк дәјәри принсипини ардычыл јеритмәмәси реал ичтимаи мүнасибәтләрин аз инкишаф етмәсиндән ирәли кәлирди. Рикардо исә капиталист мүнасибәтләринин даһа јеткин олдуғу бир дөврдә чыхыш едирди, буна көрә онун бахышлары Смитин бахышларындан даһа ардычыл вә мүкәммәлдир. Маркс өзүнүн јени конспектиндә јазырды: «Рикардода мүһүм чәһәт бундан ибарәтдир ки, һәтта А. Смит вә Сеј *мүәјјән* әмәк *мәһсулуну* тәнзимчи етдикләри һалда, о, һәр јердә әмәји, фәалијјәти, сәнајенин өзүнү көтүрүр, мәһсулу дејил, истеһсалы, јаратма һадисәсини көтүрүр. Бунунла да буржуа сәнајеси дөврү өзүнүн там ифадәсини тапыр»[1].

Капиталист зиддијјәтләринин вә синфи мүбаризәнин кәскинләшмәси буржуазијанын идеологларыны сијаси игтисад саһәсиндә Смит вә Рикардо ән'әнәләри вә онларын чыхардыглары нәтичәләрлә әлагәни кәсмәјә сөвг етди. Хүсусилә Смит вә Рикардо тәрәфиндән инкишаф етдирилән әмәк дәјәр нәзәријјәси бүтүн буржуа игтисадчылары тәрәфиндән атәшә тутулур. Бу, игтисад елминин вулгарлашдырылмасы просеси иди. Маркс Енкелсә 1851-чи ил 2 апрел тарихли мәктубунда көстәрирди: «Әслиндә А. Смит вә Д. Рикардо заманындан е'тибарән бу елм ирәлиләмәмишдир, һәрчәнд ајры-ајры тәдгигләр, чох заман олдугча инчә тәдгигләр саһәсиндә хејли иш көрүлмүшдүр»[2].

Марксын фикирләриндә буржуа сијаси игтисадынын классик мәктәби илә чылызлашма вә ачыгча капитала гуллуг көстәрмә дамғасы илә нишанланмыш вулгар чәрәјан арасында фәрг һаггындакы мүддәа һәлә ашкар ифадә едилмәмиш олса да, артыг ајдын шәкилдә өзүнү һисс етдирир.

Марксын игтибасларынын хејли һиссәси пул вә пул тәдавүлү нәзәријјәсинә аиддир. Маркс бу проблем барәсиндәки гејдләрини бирләшдириб мүнтәзәм шәклә салараг, артыг

[1] *K. Marx.* Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf) 1857—1858. Berlin. 1953. S, 808.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 207.

1851-чи илдә «Пул мүнасибәтләринин мүкәммәл системи»[1] ады илә кичик (тәхминән 3,5 чап вәрәги һәчминдә) гаралама әлјазмасы һазырламышды. Капитализм дүнјасынын зиддијјәтли маһијјәти пулда санки бир фокусда олдуғу кими чәмләнмишдир. Пул әмтәә, дәјәр, гијмәт, истеһсал хәрчләри вә и. а. кими категоријаларла бағлыдыр, бунлары баша дүшмәк исә бүтөвлүкдә капитализми дүзкүн елми шәкилдә нәзәрдән кечириб тәһлил етмәк үчүн мәчбури илкин шәртдир.

Әслиндә Маркс Рикардонун пул һаггындакы кәмијјәт нәзәријјәсини рәдд едир. Марксын бир нечә ил әввәл шәрик олдуғу нөгтеји-нәзәрдән дә фәргли олараг, артыг инди пулун дәјәрини о, пулун дөвријјәдәки мигдарындан ирәли кәлән бир кәмијјәт кими нәзәрдән кечирмир. Әксинә, Маркс һесаб едир ки, бу мигдарын өзү пулун көмәји илә мүбадилә едилән әмтәәләрин гијмәтләринин үмуми мәбләғиндән асылыдыр. Енкелсә 1851-чи ил 3 феврал тарихли мәктубунда о сүбут едир ки, тәдавүлдә олан пулун мигдары һеч дә Рикардонун, Лојдун вә малијјә-банк иши саһәсиндәки бир чох башга нәзәријјәчиләрин вә әмәли ишчиләрин күман етдикләри кими, нәчиб металларын ахыб кәлмәси вә ахыб кетмәси илә дејил, сәнајенин вә тичарәтин вәзијјәти илә мүәјјән олунур. Маркс дејир: *«Пул тәдавүлү јалныз бу һалда* артарды: ишләр о дәрәчәдә кенишләнмәлидир ки, бунлары идарә етмәк үчүн даһа артыг тәдавүл васитәси тәләб олунсун... Онун артмасы сон нәтичәдә ишә гојулмуш капиталын артмасы *нәтичәсидир,* бунун әксинә дејилдир»[2]. Енкелс бу бахышлара шәрик олараг һесаб едирди ки, мәсәләнин бу чүр гојулмасы «долашдырылмыш тәдавүл нәзәријјәсини садә вә ајдын әсас мүддәалара кәтириб чыхармаға көмәк едәр»[3].

Маркс 1851—1853-чү илләрдәки игтисади конспектләриндә капиталын маһијјәти анлајышыны дәринләшдирир. Рикардо капиталы һәр һансы бир өлкәнин сәрвәтинин кәләчәк истеһсал мәгсәди илә тәтбиг едилмиш вә сәрвәтин өзү кими ејни үсулла артырыла билән һиссәси һесаб етдији һалда, Маркс бу барәдә белә бир гејд верир: «Рикардо капиталы бурада капиталын *материалы* илә гарышдырыр. Сәрвәт капиталын анчаг материјасыдыр. Капитал һәмишә јенидән истеһсал үчүн нәзәрдә тутулан *дәјәрләр мәчмусудур,* — јалныз мәһсуллар мәчмусу дејил, һәмчинин мәһсуллар истеһсалы үчүн дејил, дәјәрләр истеһсалы үчүн дәјәрләр мәчмусудур»[4].

Бу мүлаһизәдән вә башга мүлаһизәләрдән капитал һаггында Рикардонун бахышлары илә Марксын бахышлары арасындакы принсипиал фәрги көрмәк чәтин дејилдир. Рикардонун

[1] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 1, сахлама ваһиди 524.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 163.
[3] Јенә орада, сәһ. 186.
[4] *K. Marx.* Grundrisse..., S. 805.

фикринчә, капитал садәчә шејләрин мәчмусудур, Маркс исә капиталы мүәјјән ичтимаи мүнасибәт, әмтәә истеһсалынын мүәјјән тарихи пилләси үчүн сәчијјәви олан мүнасибәт һесаб едир.

Рикардо илә мүбаһисә едәркән Маркс капиталистчәсинә варланма сирринин елми шәкилдә ашкара чыхарылмасы јолларыны, башга сөзлә десәк, изафи дәјәр нәзәријјәсинин ишләниб һазырланмасына апаран јоллары һәлә анчаг үмуми чизкиләрлә гејд едир. О јазыр: «Буржуа сәрвәти вә һәр бир буржуа истеһсалынын мәгсәди истеһлак дејил, *мүбадилә дәјәридир*. Гаршылыглы алдатманы бир кәнара гојсаг, бу мүбадилә дәјәрини артырмаг үчүн мәһсуллары артырмагдан, даһа чох истеһсал етмәкдән башга бир васитә јохдур». Лакин даһа сонра Маркс дејир: «Әлавә әмтәә истеһсалы *һеч заман* буржуа истеһсалынын мәгсәди олмамышдыр, онун мәгсәди әлавә *дәјәрләр* истеһсалыдыр»[1].

Маркс мәнфәәти капиталист мүлкијјәтчиләр синфи дахилиндә анчаг «мәчму артығын» мәһарәтлә бөлүшдүрүлмәси вә јенидән бөлүшдүрүлмәси нәтичәси һесаб едән вулгар буржуа игтисадчыларынын нәзәријјәләрини тәкзиб едир. Бөлүшдүрмәјә башламаздан әввәл, бөлүшдүрүлә билән вә јенидән бөлүшдүрүлә билән шеј әлдә олмалыдыр. Маркс дејир ки, артығын өзүнү тичарәтдән һасил етмәк олмаз, һәрчәнд бу саһәдә «хүсуси әлавә мәнфәәт һаллары» ола биләр. «Артыг анчаг мүбадиләдә реаллашса да, бурада мејдана кәлмир. Артыг она көрә мејдана кәлир ки, 20 иш күнү дәјәриндә олан мәһсулдан фәһлә анчаг 10 вә и. а. иш күнүнүн мәһсулуну алыр. Әмәјин мәһсулдар гүввәси нә дәрәчәдә артырса, әмәк һаггынын дәјәри дә ејни дәрәчәдә азалыр»[2]. Бурада «изафи дәјәр» термини һәлә ишләдилмәмишдир, лакин онун мејдана кәлмәси мәнбәји, капиталист истисмарынын вә варланмасынын көкләрини ахтармаг лазым кәлән саһә көстәрилмишдир.

50-чи илләрин әввәлләриндә Марксын әлдә етдији ән мүһүм елми наилијјәтләр ичәрисиндә онун торпаг рентасы нәзәријјәсини көстәрмәк лазымдыр. О, һәмин нәзәријјәнин гыса шәрһини Енкелсә 1851-чи ил јанварын 7-дә јаздығы мәктубунда вермишдир. Маркс бу нәзәријјәни ишләјиб һазырлајаркән Рикардонун рента нәзәријјәсинин јанлыш олдуғуну јәгин етмиш вә онун әсас мүддәаларыны көкүндән дәјишдирмишдир.

Рикардо белә дүшүнмәјә мејл көстәрирди ки, пис торпагларын бечәрилмәјә башланмасы јалныз тахыл гијмәтләрини јүксәлтмәк јолу илә рентанын үмуми мәбләғини јүксәлтмәјә имкан јарадыр. Елми-техники тәрәггинин игтисади нәтичәләрини нәзәрә алмајан белә бир нөгтеји-нәзәр халг күтләләри-

[1] *K. Marx.* Lrundrisse..., S. 804.
[2] *K. Marx.* Grundrisse..., S. 829.

нин јохсуллуғуну «гаршысы алынмаз» тәбиәт һадисәләринин нәтичәси кими гәләмә вермәјә чалышан малтусчуларын тәблиғ етдији бәднам «торпағын азалан мүнбитлији ганунунун» кәрчәк сајылмасы демәк иди. Маркс Рикардонун бахышларынын јанлыш олдуғуну, еји заманда да торпағын азалан мүнбитлији һаггында Малтус ганунунун тамамилә әсассыз олдуғуну көстәрмишдир. О, әкинчиликдә диференсиал рентанын әмәлә кәлмәси илә мәһсулдар гүввәләрин инкишафы просеси арасындакы әлагәни ашкара чыхартды, һәм дә гејд етди ки, кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары гијмәтләринин ашағы дүшмәси һеч дә һөкмән рентанын азалмасына сәбәб олмамалыдыр. Маркс гејд етди ки, тәчрүбәдә кәнд тәсәррүфатынын мәһсулдарлығы јүксәлдији бир заманда гијмәтләрин ашағы дүшмәси илә јанашы олараг рента артыр.

Енкелс дәрһал өзүнү Марксын бу нәзәријјәсинин гызғын тәрәфдары е'лан етди. О, Маркса јазырды: «Сән бу мәсәләни тамамилә ајдынлашдырдын вә бу да даһа бир сәбәбдир ки, сән сијаси игтисада даир әсәри тезликлә баша чатдырыб чап етдирмәлисән»[1].

1854—1856-чы илләрдә Маркс сијаси игтисадла бир гәдәр аз интенсив мәшғул олурду. Буна сәбәб һәм журналист ишинин чохлуғу, һәм сијаси игтисадла билаваситә әлагәдар олмајан башга елми проблемләри өјрәнмәси, һәм дә, нәһајәт, нәзәрдә тутулан китабы нәшр етдирмәк үчүн һәләлик перспектив олмамасы иди. Бу дөврдә о хүсусилә өз конспектләрини «материалын тәкмилләшдирилмәси мәгсәди илә олмаса да, һәр һалда она јијәләнмәк вә тәкмилләшдирмәјә һазыр шәклә салмаг мәгсәди илә»[2] јенидән охујур, јенидән әввәлки илләрә аид олан өз дәфтәрләрини гысача јекунлашдыраараг, мүвафиг әлјазмасына «Пул, кредит, бөһранлар» адыны верир.

1857-чи илә јахын Маркс јенидән игтисади тәдгигләрлә гызғын мәшғул олмаға башладыгда, артыг хејли фактик материал еһтијатына малик иди вә нәзәри чәһәтдән о гәдәр ирәлиләмишди ки, тезликлә сијаси игтисадда әсл чеврилиш јарада билди.

Башга саһәләрдә елми мәшғәләләр

Башлыча диггәтини јени игтисади тә'лимин ишләниб һазырланмасына верән Маркс бу тә'лими ичтимаи елмләрин вә тәбиәт елмләринин бүтүн саһәләриндә бәшәријјәтин әлдә етдији биликләрин һәртәрәфли нәзәрә алынмасы әсасында јарадырды.

Маркс материалист дүнјакөрүшүнү даһа дәриндән әсасландырмаг вә диалектик материалист методу тәкмилләшдирмәк үчүн дә тәбиәтшүнаслығын өјрәнилмәсинә бөјүк әһәмијјәт ве-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 159.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 363.

рирди. Сонралар онун «Капитал»а һазырлыг ҝејдләриндән бириндә јаздығы кими, тәбиәтшүнаслыг «һәр бир билијин әсасыны тәшкил едир»[1]. Марксы севиндирирди ки, Енкелс дә бу проблемә даһа артыг диггәт вермәјә башламышдыр. Тәбиәт елмләринин — физиканын, физиолокијанын вә и. а. наилијјәтләрини фәлсәфи чәһәтдән үмумиләшдирмәк үчүн 50-чи илләрин ахырларында Енкелсин јаранмагда олан нијјәти Маркс тәрәфиндән тамамилә бәјәнилирди.

Марксын бүтүн тәдгигләри диалектик материалист методолокијанын тәтбиги әсасында апарылса да вә бу методолокијаны олдугча зәнкинләшдирсә дә, бу илләрдә Марксын хүсуси фәлсәфи әсәрләр јаратмаға вахты галмырды. Бунунла белә, о, истәр фәлсәфәнин үмуми проблемләрини, истәрсә онун ајры-ајры чәһәтләрини даһа дәриндән ишләјиб һазырламағы чох әһәмијјәтли һесаб едирди.

1857-чи илин јазында Маркс бир мүддәт естетика илә мәшғул олду вә мүвафиг мәгалә јазмаг нијјәтиндә иди. Бунунла әлагәдар олараг о, һекелчи Ф. Фишерин «Естетика, јахуд көзәллик һаггында елм» адлы санбаллы әсәрини, Е. Мүллерин «Гәдим инсанларын инчәсәнәт нәзәријјәсинин тарихи» китабыны вә башга әсәрләри өјрәнмишди.

Маркс илә Енкелсин һәр биринин өз елми тәдгигат саһәси олса да, онларын елми марағы бир чох һалларда бир-биринә ујғун кәлир вә чулғашырды. Мәсәлән, Маркс чох заман мүһарибә нәзәријјәси вә тарихини дәриндән билән Енкелсә лазыми материал топламаг үчүн, бә'зән исә өз мәгсәдләри үчүн һәрби тарих проблемләри илә мәшғул олурду. Лакин о, һәрби тарихи мүнтәзәм сурәтдә өјрәнмирди, бурада тамамилә «Манчестердәки һәрби назирлик»[2] адландырдығы Енкелсә бел бағлајырды. Енкелс үчүн дилчилик дә ихтисас саһәси иди. Маркс бу чәһәтдән дә өз достунун үстүнлүјүнү е'тираф едирди. Лакин о өзү дә дил проблемләри барәсиндә бир чох принсипиал мүлаһизәләр сөјләмишди. О өзүнүн дил саһәсиндәки биликләрини јорулмадан тәкмилләшдирирди. Сонралар онун шакирдләринин хатырладыглары кими, Марксын севдији кәламлардан бири белә иди: «Харичи дил һәјат мүбаризәсиндә силаһдыр»[3].

Лондон мүһачирәти илләриндә үч Авропа дилиндә—алман, инкилис вә франсыз дилләриндә данышмаг, дүшүнмәк вә јазмаг Маркс үчүн бир вәрдиш олмушду. Елми ишдә вә бәдии әдәбијјат классикләрини охујаркән Маркса гәдим јунан вә латын дилләрини чох көзәл билмәси хејли көмәк едирди. О, Лондона көчдүјү заман италјан дилиндә дә јахшы охуја би-

[1] Бу китабдан ситат кәтирилир: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 20-чи чилд, мүгәддимә, сәһ. XIV.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 352.
[3] Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр, сәһ. 65.

лирди. Нәинки чох севдији Дантенин «Илаһи комедија»сыны, һабелә Ариосто вә Бојардонун поемаларыны, сатирачы Пјетро Аретинонун ше'рләрини, Макиавеллинин комедијаларыны вә тарихи әсәрләрини, XIX әср италјан јазычылары вә публисистләриндән Гвератссинин, Массимо д'Адзелјонун вә башгаларынын әсәрләрини орижиналда охујурду. О, италјан вә латын дилләриндә бөјүк италјан мүтәфәккири вә елм ҹәфакеши Ҹордано Брунонун әсәрләри илә таныш олмушду.

1854-ҹү илин јазында Маркс мүстәгил сурәтдә испан дилини өјрәнмәјә башлады. О, испан дилинә классик әдәбијјатын ән јахшы нүмунәләри әсасында јијәләнмәјә чалышараг, Калдеронун «Е'ҹазкар ҹаду» вә Сервантесин «Дон-Кихот» әсәрләрини сечмишди. Артыг беш-алты ајдан сонра Маркс Испанија тарихини өјрәнмәк үчүн испан дилиндәки мәнбәләрдән истифадә едә билирди.

Марксын игтисади вә тарихи тәдгигләриндә дә филоложи ахтарышлар мүәјјән јер тутурду. Мәсәлән, о, мүхтәлиф филоложи мә'лумат китабларыны, о ҹүмләдән Дуканжын орта әср латын дили луғәтини нәзәрдән кечирмишди, бундан да мәгсәд «капитал», «фаиз», «мәнфәәт», «мәһсул» кими сөзләрин мәншәјини вә орта әсрләрдә нечә ишләдилдијини мүәјјән етмәк иди.

Бу илләрдә Марксын мәшғул олдуғу башлыча саһәләрдән бири үмумдүнја тарихи иди. Марксын игтисади проблемләрә јанашма үсулунун өзү дә ону үмумдүнја тарихинә даим мүраҹиәт етмәјә сөвг едирди. Онун ишләјиб һазырладығы метод тәләб едирди ки, елми абстраксијалар васитәси илә апарылан мәнтиги тәдгигат тәдгиг едилән һадисәнин конкрет тарихи инкишафынын тәһлили илә әлагәдар олсун вә она әсаслансын. Ејни заманда Маркс тарих елминин инкишафыны нәзәрә алмаг вә онун наилијјәтләрини јекунлашдырмаг әсасында тарихи материализми тәкмилләшдирмәјин нә гәдәр ваҹиб олдуғуну баша дүшүрдү. Марксын журналистлик фәалијјәти, онун өз дөврүндәки һадисәләри дәриндән баша дүшмәк, бунларын тарихи көкләрини ашкара чыхармаг сә'ји дә тарихлә мәшғул олмасына хејли сәбәб олурду.

Маркс игтисади нәзәријјәнин ишләниб һазырланмасы кедишиндән вә ја мүхбирлик фәалијјәтинин тәләбатындан асылы олараг тәдгигәт мөвзуларыны чох заман дәјишдирмәли олса да, бүтөвлүкдә онун тарихи мәшғәләләри, һәр шејдән әввәл, тарихи просесин үмуми ганунаујғунлугларыны вә онларын конкрет тәзаһүрүнү ајдынлашдырмаг вәзифәсинә табе етдирилмишди. Буржуа ҹәмијјәти, онун тарихи кенезиси, онун феодализм үзәриндә тәнтәнәси, бу ҹәмијјәтдә синфи мүбаризәнин инкишафы, һәмчинин буржуа идеолокијасынын тарих елминдә ин'икасы онун диггәт мәркәзиндә дурурду.

Маркс буржуа тарихшүнаслығына өз мүнасибәтини Рестав-

расија дөврүнүн ән көркәмли тарихчиләриндән бири олан Окүстен Тјерринин «Үчүнчү силкин мәншәји вә мүвәффәгијјәтләри тарихинин очерки» китабы барәсиндә 1854-чү ил ијулун 27-дә Енкелсә јаздығы мәктубунда парлаг шәкилдә ифадә етмишди. Тјерри Франса тарихинин мәғзини феодал ә'јанларына гаршы үчүнчү силкин мүбаризәсиндә көрәрәк, Франса буржуазијасынын бешији олан азад шәһәрләрин (коммуналарын) јүксәлмәсини әтрафлы нәзәрдән кечирмишди. Маркс Тјеррини «Франса тарихшүнаслығында «синфи мүбаризәнин» «атасы»[1] адландырмышды.

Маркс Тјерринин хидмәтләрини лазымынча гијмәтләндирмәклә бәрабәр, онун китабы тимсалында буржуа тарихшүнаслығынын һәтта ән чох јүксәлдији дөврдә дә она хас олан гүсурлары ашкара чыхармышды. Тјерри вә онун мәктәбиндән олан башга тарихчиләр синфи зиддијјәтләрин мадди әсасларыны ахыра гәдәр баша дүшә билмәјиб, чәмијјәтин синифләрә бөлүнмәсинин башлыча сәбәбини бу вә ја дикәр өлкәнин јаделли кәлмәләр тәрәфиндән ишғал едилмәсиндә көрүрдүләр. Маркс гејд етди ки, Тјерри һагсыз олараг үчүнчү силки буржуазија илә ејниләшдирир, ону ваһид бир синиф һесаб едир, онун дахилиндә антагонист зиддијјәтләрин мејдана кәлдијини көрмүр. Маркс көстәрирди ки, Тјерринин бахышларынын мәһдудлуғу вә онун ардычылсызлығы синфи мүбаризә ганунунун фәалијјәтини тәкчә феодализм чәмијјәти илә мәһдудлашдырмаг сә'јиндә, капитализм шәраитиндә синфи мүбаризәнин тәбиәти вә характери мәсәләсини һәтта ирәли сүрмәк белә истәмәмәсиндә өзүнү хүсусилә көстәрмишдир. Тјерринин бахышларынын Маркс тәрәфиндән тәнгиди синфи мүбаризәнин пролетар-ингилаби шәрһи илә буржуа-либерал шәрһи арасындакы дәрин әкслији ашкара чыхартды.

Тјерри мәктәбинин јерини тутан позитивист сосиолокија вә тарихшүнаслыг тарихи просесләрин маһијјәтини баша дүшмәкдә керијә доғру хејли бөјүк бир аддым атмышды. Буржуа тарих елминин инкишафында керијә доғру бу һәрәкәт Марксын көзүндән јајынмады. 1853-чү илин јазында о, позитивизмин баниләриндән бири олан инкилис философу вә сосиологу Һерберт Спенсерин бә'зи әсәрләрини—онун «Сосиал статика» китабыны вә «Һејванларын төрәјиб артмасы һаггында үмуми ганундан һасил едилән әһали нәзәријјәси» мәгаләсини охумушду. Артыг бу әсәрләрдә позитивизмин биоложи ганунлары механики сурәтдә ичтимаи һәјата кечирмәјә вулгар мејли өзүнү көстәрмишди.

Маркс капитализмдән әввәлки дөврләри өјрәнмәјә бөјүк диггәт јетирирди. 50-чи илләрдә онун мүхтәлиф китаблардан көтүрдүјү игтибаслар көстәрир ки, ону һәм гәдим дүнја тари-

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 321.

хи, һәм еркән орта әсрләрдә келт, керман вә славјан халгларынын талеји, һәм дә феодализмин тәрәггиси дөврү марагландырырды.

Маркс мүстәмләкә сијасәтинин кечмишдә ојнадығы вә хүсусән XIX әсрин орталарында газандығы мүһүм ролу баша дүшәрәк, өз мәшғәләләриндә мүстәмләкә ишғаллары тарихини ән мүһүм објектләрдән биринә чевирмишди. 1851-чи илин пајызында о, Асија вә Африканын мүстәмләкәләшдирилмәси тарихинә даир, Мексиканын вә Перунун испанлар тәрәфиндән зәбт едилмәси һаггында бир сыра китаблары өјрәнмишди. 1853-чү илин апрелиндән е'тибарән Маркс Шәрг өлкәләри тарихи илә хүсусән гызғын мәшғул олмаға башламышды, бу заман о өз гаршысына мәтбуатда мүстәмләкә системини ифша етмәк вәзифәсини гојмушду. О, Һиндистанда Инкилтәрәнин сијасәтинә һәср едилән парламент Көј китабларыны вә парламент комиссијаларынын һесабатларыны, Һиндистан, Чин вә Индонезија һаггында чоғрафија вә статистика мә'лумат китабларыны вә башга әдәбијјаты өјрәнирди. Ориjенталистләрин тәдгигләри әсасында Маркс Шәргин гәдим вә орта әсрләр тарихи илә таныш олурду. О, һәмчинин авропалы сәјјаһлардан Франсуа Бернјенин, А. Д. Салтыковун вә башгаларынын Шәрг өлкәләри һаггында јазыларыны охујурду.

Шәрг өлкәләри тарихини өјрәнмәк просесиндә Маркс мүһүм нәтичәләрә кәлмишди, хүсусилә исламын меjдана кәлмәсинин мадди илкин шәртләри, онун маһијјәти, һәмчинин үмумијјәтлә Шәргдә дини һәрәкатларын синфи көкләри мәсәләсиндә чидди нәтичәләр чыхармышды.

Маркс Һиндистанын, Иранын, Әрәбистанын ичтимаи гурулушуну нәзәрдән кечирәрәк, бурада хүсуси торпаг саһиблијинин сон дәрәчә зәиф инкишаф етдијини гејд етмишди. О, 1853-чү ил ијунун 2-дә Енкелсә јазмышды: «...Шәргдә бүтүн һадисәләрин әсасыны *торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин олмамасы* тәшкил едир. Шәргин һәтта көјләрини дә өјрәнмәк үчүн әсл васитә будур»[1]. Марксын фикринчә, торпаг үзәриндә дөвләт мүлкијјәтинин үстүн јер тутмасы хејли дәрәчәдә мәркәзи һакимијјәт тәрәфиндән һәјата кечирилән сүн'и суварманын зәрурилији илә бағлы иди. О, ичтимаи ишләрин мүстәбид дөвләт әлиндә топланмасыны, кәнд ичмаларынын давамлылығыны, бунларын тәчрид олунмасыны вә гапалылығыны Асија өлкәләри инкишафынын ләнк, «дурғун характер» дашымасыны мүәјјән едән амилләр һесаб едирди[2]. Гәрб феодализмдән капитализмә кечдији бир заманда Шәргдә даһа мүтәрәгги ичтимаи укладын јетишмәси ләнкимишди. Маркс гејд едирди ки, бу һадисә фәлакәтли нәтичәләр вермишди. О,

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 215.
[2] Бах: јенә орада, сәһ. 228.

Авропа мүстәмләкәчиләринә Асиjа халгларынын мүгавимәтини зәифләтмиш вә Асиjанын бир чох өлкәләринин мүстәмләкә кими табе етдирилмәсинә кәтириб чыхартмышды.

Харичи сиjасәт мәсәләләриндә Марксын ингилаби тактика һазырламасы илә әлагәдар олараг онун гаршысына чохлу вә мүхтәлиф проблемләр чыхмышды. Шәрг мәсәләси деjилән мәсәләнин тарихи көкләрини даһа jахшы баша дүшмәк үчүн Маркс 1853—1854-чү илләрә аид өз игтибас дәфтәрләриндә Балкан jарымадасы халгларынын тарихинә даир кениш материаллар топламышды. О, бир сыра дипломатик сәнәдләр мәчмуәләрини, о чүмләдән «Portfolio» алманахында дәрч едилән сәнәдләри дә өjрәнмишди.

1856-чы илин бир сыра аjлары вә 1857-чи илин биринчи jарысы әрзиндә Маркс XVIII әсрдә Русиjа — Инкилтәрә мүнасибәтләрини хүсуси бир сә'jлә өjрәнирди. О, памфлетләрдән, хатирәләрдән, харичи сиjасәт сәнәдләриндән, һәмин дөврүн тарихинә даир әсәрләрдән (мәсәлән, Шлоссерин «XVIII әср тарихи»ндән) вә аjры-аjры дөвләтләрин: Инкилтәрәнин, Исвечин, Русиjанын тарихинә даир әсәрләрдән материал топламышды.

Игтибаслардан көрүнүр ки, чаризмин гәти дүшмәни олан Маркс артыг һәмин мәрһәләдә Русиjанын халг күтләләринин вәзиjjәтинә, адәтләринә, мәишәтинә, тарихи кечмишинә мараг көстәрирди. О, рус халгынын тарихи вә әдәби абидәләри илә марагланырды. Франсыз әдәбиjjатчысы Еjхһофун «Славjанларын дили вә әдәбиjjаты тарихи» китабында гәдим рус поемасы «Игор полку һаггында дастан» поемасынын франсызча тәрчүмәсинә раст кәлән Маркс бу көркәмли әсәрин епик гәһрәманлыг характерини гејд етмишди. О, 1856-чы ил мартын 5-дә Енкелсә jазмышды: «Поеманын маһиjjәти мәһз әсл монгол гошунларынын jүрүшү гаршысында рус кнjазларыны бирлиjә чағырмагдыр»[1].

Бу илләрдә Маркс Полша тарихи илә дә мәшғул олараг, 1857-чи илин әввәлләриндә демократ тарихчи Лелевелин бу мөвзуда әсәрини, Мерославскинин «Полjак милләти вә Авропа мүвазинәти системи һаггында» китабыны ва башга әсәрләри охумушду.

Пролетар алими олан Маркс халг һәрәкатлары вә ингилаби һадисәләр тарихинә, о чүмләдән халг һәрәкатлары вә ингилаби һадисәләрин милли азадлыг мүбаризәси илә чулғашдығы өлкәләрдә бунларын тарихинә хүсуси диггәт jетирирди. 1854-чү илин маj-иjун аjларында о, 1848—1849-чу илләрдәки Италиjа ингилабы һаггында, бу ингилаб заманы мадзиничиләрин фәалиjjәти һаггында хүсуси олараг материал топлаjырды. О, Пиренеj jарымадасында кенишләнән ингилаби мү-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 16.

баризәнин гызғын чағында, 1854-чү ил сентјабрын 2-дә Енкелсә јазырды: «Инди мәним әсас мәшғәләм Испанијадыр»[1]. Мүхтәлиф мә'хәзләрдән көтүрүлмүш игтибасларла долу олан беш галын дәфтәр көстәрир ки, Маркс Испанијада буржуа ингилаблары дөврүнү бу өлкәнин бүтүн тарихи илә вә бејнәлхалг шәраитлә әлагәдар шәкилдә өјрәнирди.

Пролетар ингилабчыларынын тәрбијә едилмәси. Алман фәһләләри ичәрисиндә ингилаби ән'әнәләри горујуб сахламаг уғрунда мүбаризә

Һәләлик шәраит пролетар партијасы јаратмаг мәсәләсини әмәли сурәтдә ирәли сүрмәјә имкан вермәдијинә көрә Маркс вә Енкелс бундан өтрү тәдричи сурәтдә зәмин һазырламаға сә'ј көстәрирдиләр. Маркс фәһлә һәрәкаты иштиракчылары илә әлагә сахламаг, фәһләләрин вәзијјәти вә әһвали-руһијјәси һаггында, ајры-ајры јерләрдә кизли груплар олмасы һаггында мә'лумат топламаг үчүн һәр бир фүрсәтдән истифадә едирди. Фәһлә һәрәкаты үчүн легал имканлар олан Инкилтәрәдә вә Америкада Маркс өз достлары вә силаһдашлары васитәси илә бу һәрәкатын инкишафына тә'сир көстәрмәјә чалышырды. О, һәмин өлкәләрдә фәһлә мәтбуаты јарадылмасы уғрунда мүбаризәјә јардым көстәрир, елми коммунизмин тәблиғини тәшкил етмәјә көмәк едирди. Бүтүн чәтинликләрә бахмајараг о, мүхтәлиф өлкәләрин пролетар хадимләри арасында бејнәлмиләл әлагәләр јаранмасына көмәк едирди.

Биринчи нөвбәдә Маркс Коммунистләр иттифагы сыраларында јетишмиш олан пролетар ингилабчылары кадрларына идеја тә'сири көстәрмәјә чалышараг, өз јолдашларыны дөјүшләр арасындакы фасиләдән лазыми биликләр әлдә етмәк үчүн истифадә етмәјә сөвг едирди. О өз шакирдләри вә силаһдашларына — Либкнехтә, Волфа, Еккариуса, Шрамма Пфендерә, Лохнерә, Имандта, Пиперә вә башгаларына — көрүш даирәсини кенишләндирмәк сә'јини, ингилаби мәтанәти, ағыр заманын бүтүн чәтинликләрини арадан галдырмаг, руһи мөһкәмлији вә ингилаб ишинин тәнтәнәсинә инамы сахламаг бачарығыны инадла ашылајырды. Либкнехт Маркс һаггындакы хатирәләриндә јазырды: «Өјрәнин! Өјрәнин! Онун чох заман бизә тәлгин етдији, лакин артыг онун шәхси нүмунәсиндә вә һәтта бөјүк зәканын бу даими, әзәмәтли фәалијјәти мәнзәрәсиндә тәчәссүм тапан гәти тапшырығы belә иди»[2].

Даим мәһрумијјәтләр чәкән Марксын өзү партија достларына јорулмадан гајғы көстәрирди. О, дәфәләрлә сон гәпикгурушуну бу адамларла бөлүшдүрмүшдү. Марксын мәнзилинә гәдәр касыб олса да, ингилаби мүһачирәт нүмајәндәләри

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 327.
[2] «Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр», сәһ. 95.

дәфәләрлә бу евдә өзләринә сығыначаг тапмышдылар. Коммунистләрин Көлн просесиндә мүттәһим олан һәким Абраам Јакоби 1853-чү илин ијунунда Лондона кәлдикдә Маркс ону сәмимијјәтлә гәбул етмишди. Бәраәт һөкмү чыхарылдығына бахмајараг, Јакоби јенидән һәбсә алыначағындан еһтијат едирди вә харичә кетмәјә мәчбур олмушду. Чох заман Вилһелм Пипер узун мүддәт Марксын мәнзилиндә јашајырды. Башга мүһачирләр дә даим бурада олурдулар.

Маркс јолдашларынын мадди ишләрини гајдаја салыб газанч тапмасына көмәк етмәк үчүн хејли сә'ј көстәрирди. 1853-чү илдә о өз дәрзи пешәсиндән пис доланан Еккариус үчүн Америкада пуллу мүхбирлик иши тапмаға чалышмышды. 1859-чу илин февралында Еккариусун вәрәми кәскинләшдикдә, Маркс өз достуна вә онун аиләсинә көмәк етмәк үчүн арвадынын палтарларыны ломбарда гојмушду. Конрад Шрамм Америкада иш тапмаг үчүн сә'ј көстәриб һеч бир шејә наил олмадыгдан сонра 1857-чи илин јајында Инкилтәрәјә гајытдыгда вә өз сәһһәтинә көрә Черси адасында јашамаға мәчбур олдугда, Енкелс илә Маркс она гајғы көстәрмәји өз үзәрләринә көтүрмүшдүләр.

Иртича илләриндә илк пролетар ингилабчылары дәстәсинин вердији һәр бир гурбан Маркса ағыр тә'сир көстәрирди. 1855-чи ил августун 29-да Роланд Данијелс вәрәмдән вәфат етдикдә, бу һадисә Марксы хүсусилә кәдәрләндирмишди. Енкелсә мәктубунда, Көлн просеси һазырландығы дөврдә Данијелсин ил јарым әрзиндә Пруссија һәбсханасында галмасынын ағыр нәтичәләрини нәзәрдә тутараг Маркс һиддәтлә јазырды: «О, Пруссија полисинин ијрәнч һәрәкәтләринин билаваситә гурбаны олду»[1]. 1856-чы ил ијулун 30-да Кеорг Вејерт Куба адасында тропик гыздырмадан вәфат етди, 1858-чи ил јанварын орталарында исә вәрәм хәстәлијинә тутулмуш Конрад Шрамм өлдү, онун вәфатындан бир гәдәр әввәл Маркс Черси адасына онун јанына кетмишди.

Коммунистләр иттифагынын бә'зи кечмиш үзвләриндә сәбатсызлыг вә мешшан хырдачылығы, буржуа дүнјасынын ширникләндирмәсинә гаршы дура билмәмәк һалы Марксы дәриндән кәдәрләндирирди. Мешшан мүһити Марксын бә'зи силаһдашларыны (Дронке вә башгаларыны) фәһлә һәрәкатында фәал иштирак етмәкдән ајырмышды.

Маркс сијаси чәһәтдән кери чәкилмәјә барышмаз мүнасибәт көстәрирди. О, фәһлә синфинә хәјанәт едән адамларла тәрәддүд етмәдән әлагәни кәсирди. Мәсәлән, 50-чи илләрин ахырларында — 60-чы илләрин әввәлләриндә Коммунистләр иттифагынын кечмиш хадимләриндән Керман Беккерин, Бүркерсин вә Микелин буржуазија чәбһәсинә кечдијини јәгин

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 382.

етдикдә, о, һәмин адамлары өз достлары вә танышлары сијаһысындан һәмишәлик силмишди. Өз сәһвләрини баша дүшән адамлара исә о, әксинә, сәбрлә јанашыр вә јумшаглыг көстәрирди. 1856-чы илин јазында Маркс Коммунистләр иттифагындакы тәригәтчи фраксијанын рәһбәрләриндән бири олан Шаппер илә барышмышды.

Бүтүн чәтинликләрә бахмајараг, Маркс мүхтәлиф өлкәләрин пролетар вә демократик даирәләринин нүмајәндәләри илә әлагә сахламаға имкан тапырды. Маркс Коммунистләр иттифагынын кечмиш үзвләринин гејри-легал шәраитдә ингилаби мүбаризәни давам етдирдикләри Алманијанын фәһлә һәрәкаты хадимләри илә өз әлагәләрини хүсусилә гијмәтләндирирди.

1853-чү ил декабрын ахырларында Коммунистләр иттифагынын Гәрби Алманијадакы кечмиш ичмаларынын нүмајәндәси сифәти илә алман сосиалисти Густав Леви Дүсселдорфдан Марксын јанына кәлди. Леви Рејн әјаләти фәһләләринин ингилаби әһвали-руһијјәси һаггында Маркса мә'лумат верди вә онларын силаһлы чыхышына Марксдан мә'нәви разылыг алмаға чәһд көстәрди. Маркс мөвчуд шәраитдә белә бир тәдбирин вахты јетишмәдијини вә авантүрист характерини һәр васитә илә изаһ етмәјә чалышды.

Ики илдән сонра, 1856-чы илин февралында јенидән Леви Дүсселдорф фәһләләринин тапшырығы илә Марксын евиндә көрүндү. Онун вердији мә'луматдан Маркс ајдынлашдырды ки, Рејн әјаләти фәһләләри ичәрисиндә ингилаби тәблиғат апарылыр вә онлар јенә әввәлки кими ону вә Енкелси өзләринин танынмыш рәһбәрләри һесаб едирләр. Рејн вилајәтиндә пролетар үсјаны олачағы һалда онлар Марксдан вә Енкелсдән ораја кәлиб сијаси вә һәрби рәһбәрлији өз үзәрләринә көтүрмәләрини хаһиш едирдиләр. Маркс алман фәһләләринин нүмајәндәсинә ингилаби тактиканын әсасларыны бөјүк бир сәбр вә нәзакәтлә изаһ едирди. О, Левидән Рејн фәһләләринә билдирмәсини хаһиш едирди ки, Алманијада үмуми ингилаби јүксәлиш олмадан вә Авропада ингилаби шәраит мејдана кәлмәдән Рејн әјаләтиндә үсјан мүвәффәгијјәтсизлијә мәһкумдур. Маркс гејд едирди ки, Парис пролетариаты ингилаба ишарә версә, онда ән бөјүк бир гәтијјәт вә ингилаби әзм илә һәрәкәт етмәк лазымдыр. Һәләлик исә көзләмәк вә сәбрли олмаг лазым кәлир.

Маркс алман фәһләләри илә әлагә сахламағы, онларын ичәрисиндә Коммунистләр иттифагы ән'әнәләрини сахлајыб мөһкәмләтмәји алман пролетариатынын ингилаби вә бејнәлмиләл тәрбијәси үчүн мүһүм васитәләрдән бири һесаб едирди.

Маркс вә 50-чи илләрин чартизми

Маркс чартизмин сол ингилабчы ганадынын 50-чи илләрдә јени әсас, сосиалист әсасы үзәриндә чартист тәшвигатыны јенидән башламаг үчүн һәгигәтән гәһрәманча-

сына сә'ј көстәрән рәһбәрләринә даим көмәк едирди. Марксын вә Енкелсин әгидәсинә көрә, Милли чартист ассосиасијасы өз сыраларында оланларын хејли һиссәсини итирмиш олса да, әлверишли шәраитдә Инкилтәрәнин күтләви пролетар партијасынын өзәјинә чеврилә биләрди, о заман исә Инкилтәрә еләјеканә бир өлкә иди ки, бурада белә бир партија јаратмаг үчүн үмумијјәтлә мүәјјән имканлар вар иди. Мәһз буна көрә дә Маркс вә Енкелс инкилис фәһлә һәрәкатына бу гәдәр диггәт јетирирдиләр.

Маркс чартистләрин лидери Чонса 1852-чи ил мајын 8-дән е'тибарән чыхмаға башлајан һәфтәлик чартист «Peoplé s Paper» гәзетинин нәшрини тәшкил етмәкдә хүсусилә бөјүк јардым көстәрмишди. Маркс нәинки өзү һәмин гәзетдә мәччани әмәкдашлыг едир, һәмчинин мүхбирлик ишинә Еккариусу, Пипери, Клуссу да чәлб етмишди. Гәзетин мөвчуд олдуғу илк ил јарым әрзиндә Марксын, бәјанатлары һесаба алынмадан, 17 мәгаләси, о чүмләдән мәшһур «Лорд Палмерстон» мәгаләләр силсиләси бу гәзетдә чап едилмишди. О, фәһлә гәзетинин охучуларына 50-чи илләрдәки Инкилтәрәнин конкрет шәраитинә тәтбигән ингилаби пролетар тактикасынын әсасларыны шәрһ едирди.

«Peoplè s Paper» үчүн ағыр олан вахтларда, редаксија материал чатышмазлығы вә ја малијјә чәтинликләри һисс етдији заман Маркс һәмишә Чонсун көмәјинә кәлирди. О, 1852-чи ил сентјабрын 2-дә Енкелсә јазырды: «Өзүмүн пул сарыдан чәтинлик чәкдијимә бахмајараг, күнләр боју онунла бирликдә онун гәзетинин пул мәсәләләри үчүн Понтинин јанындан Пилатын јанына ајаг дөјмүшәм»[1]. Чох заман Маркс гәзетин редактә олунмасында билаваситә иштирак едирди. Онун көмәји сајәсиндә «Peoplé s Paper» мүбариз, һәгигәтән ингилаби пролетар гәзети олмушду.

1853-чү илдә чартистләр Инкилтәрәдә јүксәлмиш олан тә'тил далғасындан фәһләләри Халг хартијасы уғрунда мүбаризәјә чәлб етмәк үчүн истифадә етмәјә чалышырдылар. Маркс өз мәгаләләриндә бу тә'тил һәрәкатынын әһәмијјәтини гејд едирди. О јазырды ки, фәһләләрин игтисади мәнафеји үзәринә саһибкарларын һүчумуна онлар мүгавимәт көстәрмәсәјдиләр, «Бөјүк Британијанын вә бүтүн Авропанын фәһлә синфи әзкин, әгли чәһәтдән керидә галмыш, дахилән бош, итаәткар бир күтлә оларды, бу күтлә үчүн өз гүввәси илә азадлыға чыхмаг Гәдим Јунаныстан вә Рома гуллары үчүн олдуғу кими гејри-мүмкүн оларды»[2]. Ејни заманда Маркс митингләрдә вә мәтбуатда Чонсун чыхышларына чох рәғбәтлә јанашырды, бу чыхышларда исә тәкчә игтисади еһтијачлар уғрунда мүбари-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 103.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 9-чу чилд, сәһ. 175.

зәнин кифајәт олмадығы вә бу мүбаризәни сијаси мүбаризә илә әлагәләндирмәк лазым кәлдији сүбут едилирди.

1853-чү илин ахырларында — 1854-чү илин әввәлләриндә чартистләр «Күтләви һәрәкат» ады алтында кениш фәһлә тәшкилаты јаратмаг үчүн аддымлар атдылар. Бу тәшкилат һәм тред-јунионлары, һәм гејри-мүтәшәккил фәһләләри, һәм дә чартист груплары əһатә етмәли иди. Вахташыры чағырылан фәһлә парламентини «Күтләви һәрәкатын» рәһбәр органы етмәк нәзәрдә тутулурду.

1854-чү ил мартын 6-дан 18-дәк Манчестердә Инкилтәрәнин илк фәһлә парламенти өз ичласларыны кечиртди; бу парламент Чонсун тәшәббүсү илә чағырылмышды. Маркс фәхри нүмајәндә кими дә'вәт едилмишди. 1854-чү ил мартын 9-да о, фәһлә парламентинә мәктуб көндәрди — шәхсән өзү Манчестерә кәлә билмәди — бу мәктуб «Peoplé s Paper»дә чап едилди. Бу сәнәддә Маркс инкилис пролетариаты гаршысына «милли мигјасда фәһлә синфини тәшкил етмәк»[1] кими мүбариз бир вәзифә гојмушду.

Лакин фәһлә парламентинә Марксын бағладығы үмидләр доғрулмады. Бурада типик тред-јуниончу тәбәгәләрин нүмајәндәләри үстүнлүк газандылар, онлар фәһлә һәрәкаты үчүн әмәли чәһәтдән əһәмијјәтли олан ишләр əвәзиндә вахтын чох һиссәсини сосиал мәсәләни хырда буржуа сосиализми идејалары руһунда һәлл етмәк планларынын мүзакирәсинә һәср етдиләр. Програм тәртиб едиләркән Чонс вә онун јолдашлары тред-јуниончулара вә буржуа кооперативчиләринә чидди идеја күзәштләринә кетдиләр вә бураја чартистләрин сијаси тәләбләрини дахил етмәкдән имтина етдиләр. Белә бир програм пролетар партијасы јаратмаг уғрунда мүбаризә үчүн әсас ола билмәзди. Тезликлә «Күтләви һәрәкат» тәшкилатынын фәалијјәти дајанды.

1855-чи илин јајында Лондонда чартистләр базар күнү тичарәтинин гадаған едилмәси һаггында парламент тәрәфиндән гәбул олунан сәнәдләр әлејһинә ики издиһамлы халг нүмајиши тәшкил етдиләр, зира бу сәнәдләр һәфтәлик әмәк һаггыны бир гајда олараг шәнбә күнү ахшам алан фәһләләрин мәнафејинә тохунурду. 1855-чи ил ијунун 24-дә вә бир һәфтәдән сонра ијулун 1-дә базар күнү Лондондакы Һајд-паркда минләрлә адам топлашды. Либкнехт илә бирликдә Маркс баш верән һадисәләрин иштиракчысы иди вә констебл дәстәләринин һүчумуна мә'руз галан бу икинчи нүмајиш заманы һәбс едилмәкдән чәтинликлә хилас ола билмишди.

Күтләләрин фәаллығынын бу чүр партлајышы һалларына бахмајараг, чартизм бајрағы алтында фәһлә синфинин һәрәкаты бүтөвлүкдә кет-кедә даһа чох тәнәззүл едирди. Инкилис

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 10-чу чилд, сәһ. 123.

фәһләләри ичәрисиндә сијаси фәаллыға гаршы мә'јуслуг вә сүстлүк мүшаһидә олунурду. Лакин һәтта бу ағыр дөврдә дә Маркс даим чартистләрә көмәк едир, онлары руһландырыр, онларда мәтанәт доғурурду. 1856-чы ил апрелин 14-дә «People's Paper»ин дөрдиллик јубилејинә һәср едилән зијафәтдә Маркс ән илһамлы нитгләриндән бирини — сосиалист ингилабынын лабүдлүјүнә, пролетариатын јарадычы ингилаби гүввәләринә сарсылмаз инамла долу нитгини сөјләмишди.

Чонсун өзүнүн һәрәкәти Марксда нараһатлыг вә кәдәр доғурмаға башлады. Күтләләр ичәрисиндә инадла иш апармаг әвәзиндә о, буржуа радикаллары вә хырда буржуа мүһачирләри илә бирликдә мүхтәлиф бејнәлхалг комитәләр, ассосиасијалар вә и. а. јаратмаг кими ани вә перспективсиз сијаси кампанијалара гошулмаға башламышды. Маркс даим Чонсу хәбәрдар едирди ки, јаранмыш шәраитдә радикалларла јахынлашмаг пролетар һәрәкатынын мүстәгиллијини итирмәк тәһлүкәси доғурур. О, Чонса фәалијјәтин мәркәзини фабрик маһалларына кечирмәји, гүввәни буржуа вә хырда буржуа үнсүрләрә јардым көстәрмәјә сәрф етмәмәји мәсләһәт көрүрдү.

Лакин Чонс Марксын мәсләһәтләринә гулаг асмады. Чонсун радикалларла сазиш бағламасы үзүндән Марксын «People's Paper»дә әмәкдашлығы давам етдирмәси даһа мүмкүн олмады. 1858-чи илин әввәлләриндә Милли чартист ассосиасијасы әслиндә дағылды. Елә һәмин илин ијунунда «People's Paper» буржуа ишбазларынын әлинә кечди. Өзүнүн кечмиш мүбариз јолдашларындан бири илә достлуг әлагәләрини кәсмәк Маркс үчүн нә гәдәр ағыр олса да, бу чүр сәндәләмәләрә гаршы барышмаз мүнасибәт бәсләдијинә көрә о, Чонс илә әлагәни кәсди. 1859-чу ил февралын 1-дә Маркс Вејдемејерә кәдәрлә јазырды: «Ернест Чонс илә мән әлагәни кәсдим»[1]. 60-чы илләрин әввәлләриндә көһнә чартист лидери јенидән ингилаби мөвгеләрдән чыхыш етмәјә башлады вә Маркс онунла достлуғу бәрпа етди.

Чонсун идеја тәрәддүдләрини Маркс вә Енкелс инкилис фәһлә һәрәкатында реформист мејлләрин күчләнмәси илә әлагәләндирирдиләр. Бунун сәбәбини онлар Инкилтәрәнин дүнја сәнаје вә мүстәмләкә инһисарында, мүстәмләкә сојғунчулуғу һесабына инкилис буржуазијасынын топладығы сәрвәтләрин артыглығында, бу буржуазијанын чевиклијиндә, өз газанчларындан фәһлә синфинин јухары тәбәгәсини једиздирмәјә һазыр олмасында көрүрдүләр. Фәһлә аристократијасынын буржуазија тәрәфинә кечмәси нәтичәсиндә баш верән тәфригә инкилис пролетариатынын гүввәләрини зәифләтмишди. Фәһлә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 466.

аристократијасынын тә'сири либерал тред-јуниончу үнсүрләрин һөкмранлығында, чартизмин ингилаби ән'әнәләринин унудулмасында өз ифадәсини тапды.

АБШ фәһлә һәрәкаты илә әлагәләр

Республика гурулушу вә мүәјјән демократик азадлыглар Америка республикасынын шимал штатларында фәһлә синфинин тәшкил олунмасы үчүн имканлар јарадырды. Доғрудур, Ҹәнубдакы плантасија көләлији системи өлкәнин игтисади вә сијаси инкишафыны буховлајырды. Фәһлә синфинин бир һиссәси даим Гәрбдәки бош торпаглара көчүб кедирди. Јерли Америка фәһләләри илә Алманијадан, Италијадан, Ирландијадан көчүб кәлмиш фәһләләр арасында ајрылыг вар иди. Идеја ҹәһәтдән пролетариат күтләләри һәлә јетишмәмишди.

Коммунистләр иттифагынын үзвләриндән Иосиф Вејдемејер вә Адолф Клусс Маркс илә габагҹыл Америка фәһләләри арасында васитәчи идиләр. Маркс Клусс илә мүнтәзәм јазышырды вә бу јазышма 1851-ҹи илдән 1854-ҹү илин икинҹи јарысынадәк давам етмишди (бу јазышма Клуссун коммунист тәблиғатындан узаглашмасы илә әлагәдар олараг дајандырылмышды). Вејдемејер илә онун сон күнләринә гәдәр (1866-ҹы илдә вәфат етмишдир) Марксы мөһкәм достлуг телләри бағлајырды. Клусс вә Вејдемејер АБШ-да марксизмин илк јајычылары идиләр. Онлар Америкада Марксын бир сыра әсәрләрини нәшр етдирмишдиләр, мәтбуатда елми коммунизм идејаларыны тәблиғ едирдиләр. 1853-ҹү илдә Америкаја мүһаҹирәт едән А. Јакоби дә бу ишдә онлара мүәјјән јардым көстәрмишди.

Маркс Вејдемејерин АБШ-да Коммунистләр иттифагына бәнзәр бир пролетар тәшкилаты јаратмаг сә'јләринә көмәк едирди. О, 1853-ҹү илин мартында јарадылан кениш Америка фәһлә иттифагынын тә'сис едилмәсиндә Вејдемејерин иштиракыны хүсусилә бәјәнмишди. Бу иттифагын әксәријјәти мүһаҹир фәһләләрдән ибарәт иди. Вејдемејер бу иттифагы Америка фәһләләринин кәләҹәк сијаси партијасынын өзәјинә чевирмәјә чалышырды.

Марксын достлары Нју-Јоркда алман дилиндә нәшр едилән «Die Reform» гәзетиндән АБШ-да елми коммунизми јајмаг үчүн истифадә етмәјә чалышырдылар. Бу гәзет 1853-ҹү ил мартын 5-дә тә'сис едилмиш вә тезликлә Америка фәһлә иттифагынын органы олмуш, 1854-ҹү ил апрелин ахырларында бағланмышды. Маркс Вејдемејерин вә Клуссун гәзет редаксијасында өз нүфузларыны мөһкәмләдиб ону пролетар органына чевирмәјә наил олмаг ҹәһдләрини гызғын бәјәнмишди, Маркс онлары Авропадан материалларла тә'мин етмәјә, Ҹонсу, Еккариусу, Пипери гәзетдә әмәкдашлыға ҹәлб етмәјә чалышырды. Маркс Клусса өзүнүн вә Енкелсин Америка гәзетләри

үчүн даими мүхбирлик иши олараг јаздыглары мәгаләләри алман дилинә тәрчүмә едиб «Reform»да мәчҹани дәрч етмәк имканы вермишди. О, Ҝлусса вә Вејдемејерә Америка охучулары үчүн әһәмијјәтли олан мөвзулары көстәрир, буржуа идеолокијасына гаршы, хүсусән о заман Америка вулгар игтисадчысы Ҝеринин дәбә дүшмәкдә олан нәзәријјәсинә гаршы мүбаризә апармагда көмәк едирди.

Марксын көмәји сајәсиндә «Reform» АБШ-ын ән јахшы фәһлә гәзетләриндән бири олду. Пул чәтинликләри, һәмчинин редаксијанын хырда буржуа үзвләринин мөвгеји үзүндән баш верән дахили ихтилафлар нәтиҹәсиндә гәзетин бурахылмасы дајандырылдыгда, Маркс чох тәәссүф етмишди. 1854-ҹү ил мајын 22-дә о, Енкелсә јазырды: *«Reform»*ын мәһв олмасы тәәссүф доғурур»[1].

Вејдемејер илә әлагәдә олан алман мүһаҹирләри Фридрих Ҝамм, Албер Ҝомп вә башгалары 1857-ҹи илин октјабрында Нју-Јоркда Ҝоммунист клубу јаратдылар. Бу Ҝлубун фәал хадимләриндән бири Баден үсјанынын иштиракчысы Фридрих Адолф Зорке иди. Ҝлубун үзвләри Марксын вә Енкелсин әсәрләрини өјрәнир вә бунлардан фәһләләр ичәрисиндә тәблиғат үчүн истифадә едирдиләр. Онун рәһбәрләри Маркс илә билаваситә әлагәјә кирмәјә дә чалышырдылар. 1857-ҹи илин декабрында Ҝамм Маркса јазмышды: «Һеч бир шүбһә јохдур ки, Сиз нәзәријјә вә тәнгид саһәсиндә коммунизм идејасы уғрунда мүбаризәни давам етдирдијинизә вә ону һәмишә давам етдирәҹәјинизә көрә, Сиз Ҝөһнә дүнја коммунистләринин дә мүәллими вә партија рәһбәрисиниз, буна көрә дә тәшкилатын телләри мәркәз нөгтәси олараг Сизә доғру кәлир...»[2].

Ҝоммунист клубунун нүмајәндәләри Маркса Авропада Ҝоммунистләр иттифагыны јенидән ҹанландырмағы тәклиф едирдиләр, буна исә о ҹаваб вермишди ки, Авропа өлкәләриндә фәһлә һәрәкатынын јени инкишаф шәраити пролетар гүвәләринин сых бирләшдирилмәсиндә белә нисбәтән маһдуд формаја гајытмаға јол вермир. Буна көрә о, башлыҹа вәзифәни күтләви тәшкилат јарадылмасы үчүн зәмин һазырламагда вә биринҹи нөвбәдә ингилаби нәзәријјә ишләјиб һазырламагда көрүр.

Тәрәггипәрвәр буржуа мәтбуатында әмәкдашлыг

Маркс һәтта пролетар публисистикасы үчүн әлверишли вахтларда да буржуа-демократик вә үмумијјәтлә тәрәггипәрвәр гәзет вә журналларын сәһифәләриндә пролетар ингилабчыларынын чыхышыны мәгсәдәујғун һесаб едирди. Иртиҹа шәраитиндә иҹтимаи рә'јә тә'сир көстәрмәк үчүн бу васитәдән истифадә етмәк хүсусилә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 28-ҹи ҹилд, сәһ. 306.
[2] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 5, сахлама ваһиди 945.

вачиб иди. Буна көрә дә Маркс 1851-чи ил августун әввәлләриндә Американын буржуа «New-York Daily Tribune» гәзетинин редаксијасындан онун Лондон мүхбири олмаг һаггындакы дә'вәтини гәбул етди. Һәмин илләрдә мүхбирлик фәалијјәти Маркс үчүн она јеканә газанч нөвү кими дә лазым иди.

«New-York Daily Tribune» Американын ән чох јајылмыш вахташыры нәшрләриндән бири иди. Өзү халгын ашағы тәбәгәләри ичәрисиндән чыхыб ири наширләр сыраларына кечмиш олан Һорас Грили тәрәфиндән 1841-чи илин апрелиндә тә'сис едилмиш «Tribune» гәзети тәрәггипәрвәр буржуа даирәләринин игтисади вә сијаси идеалларынын ифадәчиси олмушду. О, зәнчиләрин көләлијинин јајылмасы әразисини мәһдудлашдырмаг леһинә чыхыш едир, онларын азад едилмәси уғрунда һәрәкатын ән гәтијјәтли нүмајәндәләри илә һәмрә'ј олмаса да, бу һәрәката тәрәфдар чыхырды. Буржуа Шималы илә гулдар Чәнуб арасында мүнагишәнин јетишдији бир шәраитдә гәзетин хәтти даһа кениш ичтимаи тәбәгәләрин дә әһвали-руһијјәсинә ујғун кәлир, күтләви охучуну даим гәзетә чәлб едирди. Гәзетин учузлуғу да буна хејли көмәк едирди.

Редаксијанын дикәр нүфузлу үзвү, вахтилә Америка фурјечи даирәләри илә сых әлагәдар олуб, сосиалист тә'лимләринә узун мүддәт мараг көстәрмиш Чарлз Дананын бахышлары Грилијә нисбәтән даһа радикал иди. 1848-чи илин пајызында Дана Көлндә Маркс илә таныш олмушду вә онун ағлы вә билијиДанаја чох күчлү тә'сир көстәрмишди. Мәһз онун тәшәббүсү илә Маркс «New-York Daily Tribune»да әмәкдашлыға дә'вәт едилмишди.

Енкелс Дананын тәклифини Марксын гәбул етмәк гәрарыны бәјәнди. Игтисади тәдгигләрлә мәшғул олан Марксын гәзетдә әмәкдашлыға разы олмасыны дәрһал һисс едиләчәк бир шејлә мөһкәмләдә билмәси үчүн Енкелс онун хаһиши илә «Алманијада ингилаб вә әксингилаб» ады илә мәгаләләр силсиләси јазмаға башлады. 1852-чи илин августундан е'тибарән Маркс өзү мүәллифлик ишинә киришди. Әввәлләр о өз мәгаләләрини алманча јазырды. Әлјазмалары Манчестердән Нју-Јорка адәтән Енкелс тәрәфиндән тәрчүмә едилиб көндәрилирди. Лакин артыг 1853-чү илин јанварындан Маркс «Дана үчүн мәгаләләри өзү *инкилисчә* јазмаға тәшәббүс көстәрди»[1]. Енкелс Марксын инкилис дилиндә јазылмыш илк мәгаләләриндән бири илә таныш олуб, өз достуна билдирмишди: «Мәним тәбрикләрими гәбул ет. Сәнин инкилис дилин садәчә јахшы олмагла галмајыб, лап көзәлдир»[2].

Сонралар достлар арасында нә исә бир нөв мөвзу бөлкүсү јаранды. Әксәр һалларда Маркс өз мәгаләләриндә Авропа

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 177.
[2] Јенә орада, сәһ. 212.

дөвләтләринин игтисади вәзијјәтини, дахили вә харичи сијасәтини, фәһлә һәрәкатынын вә демократик һәрәкатын инкишафыны ишыгландырырды. Енкелс демәк олар тамамилә һәрби һадисәләрин тәһлилини өз үзәринә көтүрмүш, һәмчинин башга мәсәләләр барәсиндә дә бир чох мәгаләләр јазмышды. Бә'зи мәгаләләр һәр икисинин билаваситә әмәкдашлығынын нәтичәси иди.

Маркс өз журналистлик вәзифәләринә сон дәрәчә бөјүк елми вичданла јанашырды. Чох заман бир мәгаләни вә ја кичик бир мәгаләләр групуну тәртиб етмәк үчүн әввәлчә бөјүк тәдгигат иши апарырды. Сонралар Енкелс «Tribune» үчүн Марксын мәгаләләри һаггында јазырды ки, бунлар «ади мәгаләләр дејилди, ајры-ајры Авропа өлкәләринин сијаси вә игтисади вәзијјәти һаггында диггәтли тәдгигата әсасланан вә чох заман там бир мәгаләләр силсиләсиндән ибарәт олан әтрафлы ичмаллар иди»[1]. «Tribune»да дәрч едилән башга материаллара нисбәтән бу мәгаләләр, һәр шејдән әввәл, шәраитә, һадисәләрә, хадимләрә верилән характеристикаларын дәринлији вә дәгиглији илә фәргләнир, мүһүм нәзәри үмумиләшдирмәләр верирди.

Марксын мүхбирлик фәалијјәти онун нәзәри мәшғәләләри илә, хүсусән сијаси игтисад саһәсиндәки нәзәри мәшғәләләри илә сых әлагәдар иди. О, топладығы бир чох материаллардан вә чыхардығы елми нәтичәләрдән мәгаләләрдә истифадә едирди. Дикәр тәрәфдән, мүхбирлик фәалијјәти илә әлагәдар олараг даим чари һадисәләрә вә фактлара, конкрет игтисадијјата мүрачиәт етмәси нәзәри тәһлили үчүн дә зәмини кенишләндирирди. «Tribune»дакы бир сыра мәгаләләринин мәзмунундан сонралар Маркс ири игтисади әсәрләриндә истифадә етмишдир. «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» китабынын мүгәддимәсиндә о гејд едирди ки, мүнтәзәм журналистлик фәалијјәти сајәсиндә «әсл сијаси игтисад елминдән кәнарда дуран» бир чох «әмәли тәфәррүатла»[2] таныш ола билмишди.

Марксын мәгаләләри чох тезликлә «Tribune» охучуларынын диггәтини хүсусилә чәлб етди вә онун нүфузуну јүксәлтди. Редаксија да о заманкы гәзет иши саһәсиндә һәмин әсәрләрин гејри-ади нәзәри зәнкинлијини е'тираф етмәли олмушду. Мәсәлән, о, 1853-чү ил апрелин 7-дә баш мәгаләдә өз мүхбиринин «көзәл габилијјәтләрини» лазымынча гијмәтләндирмәји вачиб билмишди: «Ч-б Марксын өзүнүн чох мүәјјән бахышлары вардыр, биз бунларын хејли һиссәсинә һеч дә шәрик дејилик, лакин онун мәгаләләрини охумајан шәхс мүасир Авропа сијасәтинин бөјүк проблемләри барәсиндә ән ибрә-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 22-чи чилд, сәһ. 354.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 13-чү чилд, сәһ. 9.

тамиз мә'лумат мәнбәләринин бириндән өзүнү мәһрум едир»[1]. 1853-чү ил ијулун 1-дә Дана Женни Маркса мәктубунда инандырырды ки, онун әринин мәгаләләри caширләр вә чамаат ичәрисиндә јүксәк гијмәтләндирилир.[2] Марксын бә'зи мәгаләләри башга Америка гәзетләриндә, мәсәлән, «New-York Times»дә јенидән чап едилир вә ја бунлардан ситат кәтирилирди. Бу мәгаләләр Авропада да мәшһурлашырды.

Лакин «Tribune» редакторларынын бүтүн тәрәггипәрвәрлији илә бәрабәр, онлар мүхбирләрә халис саһибкар мүнасибәти көстәрир, ән аз һагг вермәклә бунлардан ән чох сыхыб чыхармаға чалышырдылар. Марксын ишинә һагг верилмәси әввәлләр үмумијјәтлә һеч бир сазишлә мүәјјән едилмәмишди. Хејли ләнкидилдикдән сонра чүзи гонорар верилирди.

Редаксија буржуа чамаатынын дәјишилән тәләбләрини нәзәрә алараг вә ја мәгаләләрин мәзмуну илә разылашмадығына көрә Марксын вә Енкелсин бир чох мәгаләләрини чап етмирди. 1856-чы илин јајында Дана панславизм һаггында Енкелсин бүтөв бир мәгаләләр силсиләсини Маркса гајтармышды. Марксын өзүнүн дә Дунај кнјазлыгларында чар Русијасынын вә Бонапарт Франсасынын сијасәти әлејһинә јөнәлдилән мәгаләләринин башына ејни әһвалат кәлди. Редаксија чап едилән мәгаләләр барәсиндә дә чох сәрбәст һәрәкәт едирди. Бир чох һалларда редаксија мәтни ихтисар едир вә ја чох заман мәзмуна тамамилә зидд әлавәләр едирди. Редакторлар Марксын вә Енкелсин мәгаләләринин хејли һиссәсини баш мәгаләләр шәклиндә, имзасыз чап едирдиләр. Белә бир «илһаг сијасәти»[3], Марксы олдугча һиддәтләндирирди, лакин е'тиразлар көмәк етмирди.

Бә'зән редаксијанын мүәјјән партија нөгтеји-нәзәрини ифадә етмәмәк тәләби бу вә ја башга мөвзунун ишыгландырылмасында јенилмәз манеә олурду. Дана 1853-чү илин декабрында Маркса алман фәлсәфәси һаггында мәгаләләр силсиләси јазмағы тәклиф едәркән, ејни заманда көстәрмишди ки, бунлар американлыларын дини һиссләринә тохунмамалыдыр, башга сөзлә десәк, о, атеизм дүнјакөрүшү уғрунда мүбаризәдән јан кечмәји тәләб едирди[4]. Белә бир тәклифи Маркс, әлбәттә, гәбул едә билмәзди. Дана 1857-чи илин апрелинда Маркса «Tribune» редаксијасы тәркибинә дахил олан бир груп тәрәггипәрвәр журналистләрин нәшр етдији «Јени Америка енсиклопедијасы»нда әмәкдашлыг етмәји тәклиф етдикдә дә, белә бир шәрт гојмушду. Бу исә фәлсәфә тарихи проблемләринә даир, чартизм, сосиализм вә коммунизм һаггында мәгаләләр

[1] Бу нәшрдән ситат кәтирилир: *К. Маркс вә Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 201

[2] Бах: МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 5, сахлама ваһиди 663.

[3] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 258.

[4] Бах: Ч. Дананын Ж. Маркса мәктубу, 16 декабр 1853-чү ил. МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 5, сахлама ваһиди 705.

јазмаға имкан вермирди. Башлыча олараг һәрби мөвзуларла, Енкелсин зарафатла јаздығы кими, «гочаг һәрбчиликлә»[1], һабелә тарихи хадимләрин тәрҹүмеји-һаллары илә кифајәтләнмәк лазым кәлди. Мәгаләләрин чох һиссәсини Енкелс өз үзәринә көтүрдү. Маркс енсиклопедија үчүн биографија характерли бир нечә очерк — Наполеон маршаллары вә дипломатларындан Брүн, Бертје, Бесјер, Бернадот, Бурјен һаггында, Латын Америкасы әһалисинин милли азадлыг һәрәкатынын рәһбәри Боливар вә Алманијада 1848-чи ил ингилабынын иштиракчысы Роберт Блүм һаггында очеркләр јазды.

Бә'зән Маркс «Tribune» илә әлагәни кәсмәјә һазыр олурду, лакин охучу күтләси илә әлагә үчүн һеч олмазса бу васитәни сахламағын вачиблијини баша дүшмәси ону бундан чәкиндирирди. О, үстүөртүлү шәрһ формасындан, бә'зән ејһамлардан истифадә едәрәк, өз мәгаләләриндә ингилаби-пролетар нөгтеји-нәзәрини јеридә билирди. Әслиндә Маркс вә Енкелс буржуа гәзети редакторларынын ирадәси әксинә олараг бу гәзетдән буржуа гурулушуну ифша етмәк үчүн истифадә едирдиләр. Һәтта «Јени Америка енсиклопедијасы»нда әмәкдашлыг едәркән Маркс әслиндә мәгаләләри академик мә'лумат руһунда тәртиб етмәк һаггында редаксијанын тәләбиндән јан кечирди. Бурада да онун әсәрләри ингилаби материалист әгидәләрини, тәсвир едилән һадисәләрә партијалы мүнасибәти әкс етдирирди.

1854-чү илин пајызында Маркс Лассалын васитәси илә даһа бир дә'вәт — алман буржуа-демократик органы «Neue Oder-Zeitung»да әмәкдашлыг етмәк дә'вәтини алды. Ингилаб дөврүндә, 1849-чу илин мартында Бреславлда (Вротславда) тә'сис едилмиш «Neue Oder-Zeitung» иртичанын илк илләриндә дә өз фәалијјәтини давам етдирә билмиш бир нечә мүхалифәтчи гәзетдән бири иди. Бүтүн нөгсанларына бахмајараг, о заман бу гәзет Алманијада јеканә легал демократик орган иди. Онун редактору Елснерә мәктубунда Маркс белә јазырды: «Neue Oder-Zeitung» мәтбуатын индики вәзијјәтиндә мүмкүн оланларын ән чохуну чап едир»[2]. Бу гәзетдә әмәкдашлыг Маркс үчүн алман охучусу илә билаваситә әлагәјә кирмәк имканы јарадырды. О, иртичачы Алманијада тәрәггипәрвәр органын наширләринин нә кими сензура чәтинликләринә вә башга чәтинликләрә раст кәлмәли олдугларыны баша дүшәрәк, «һакимијјәт башында дуранлара гаршы апардығы кизли мүбаризәдә»[3] «Neue Oder-Zeitung»а әлиндән кәлән көмәји көстәрмәји өзүнә борч билирди.

Марксын «Neue Oder-Zeitung» да илк мәгаләси 1855-чи ил

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 102.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 528.
[3] Бах: Јенә орада, сәһ. 518.

јанварын 2-дә чап едилмишди. Бир нечә ај әрзиндә Маркс һәр һәфтә мүнтәзәм сурәтдә ики, бә'зән даһа чох мәгалә көндәрирди. О, гәзетин малијјә вәзијјәтинин ағыр олдуғуну билиб, она материаллары мүфтә көндәрмәјә һазыр олдуғуну билдирди. О, бә'зи мәгаләләрини ејни заманда һәм «New-York Daily Tribune», һәм дә «Neue Oder-Zeitung» үчүн јазыр, һәмчинин бу ахырынчы гәзет үчүн Енкелс тәрәфиндән Америкаја көндәрилмәк мәгсәди илә Крым мүһарибәсинин кедиши һаггында инкилисчә јазылмыш һәрби ичмаллары тәрчүмә едирди.

1855-чи илин пајызында гәзетин ишләри даһа да писләшди. Онун бағланмасы тәһлүкәси јаранмышды. Гәзетин бурахылышыны чәтинликлә илин ахырларынадәк давам етдирмәк мүмкүн олду.

Маркс вә Енкелс «Neue Oder-Zeitung»да өз чыхышларындан Крым мүһарибәсинин доғурдуғу мүрәккәб бејнәлхалг шәраитдә Алманија вә Авропанын габагчыл демократик даирәләринә ингилаби тактиканы көстәрмәк үчүн истифадә едирдиләр. Онларын бир сыра мәгаләләри Пруссијанын һаким күруһунун рус чаризми илә давам едән дилхошлуғуна гаршы јөнәлдилмишди. Мәчази ифадәләрлә алман буржуазијасынын, һәр шејдән әввәл, Пруссија буржуазијасынын мөвгеләри дә тәнгид едилирди. Марксын бир чох мәгаләләриндә Инкилтәрә конститусијасынын халга зидд чәһәтләри ашкара чыхарылараг, бу конститусијаны кәләчәк алман дөвләт гурулушу үчүн нүмунә һесаб едән либералларын сијаси идеаллары ифша едилир, буржуа демократларынын өзләринин дә конститусија хәјалларына зәрбә вурулурду. Маркс инкилис пролетариатынын бир сыра чыхышларыны тәсвир етмәклә алман охучусуна ишарә едирди ки, күтләләрин ингилаби әзмкарлығынын јени јүксәлишинин башланғычыны билдирән әламәтләр вардыр, иртича илләриндә дә фәһлә синфинин мүбариз руһу сөнмәмишдир.

Марксын публисистик фәалијјәти

Марксын «New-York Daily Tribune»-да вә «Neue Oder-Zeitung»да мәгаләләри вә корреспонденсијалары онун мисилсиз иртича шәраитиндә капитализми, Авропа дөвләтләринин мүртәче сијаси гурулушуну, һаким синифләрин халга зидд сијасәтини гызғын ифша етмәклә күтләләрдә ингилаби һисләр ојада билән пролетар публисисти кими хүсусијјәтләрини парлаг сурәтдә әкс етдирир. Маркс иртича дөврүнү чәмијјәтин һәјатындан ингилаби сарсынтылары кәнара атан, гуја кәнар едән сабитлик вә дәјишмәзлик дөврүнүн башланғычы кими тәсвир етмәјә чалышан иртичачыларын вә хошнијјәт буржуаларын ријакар оптимизмини амансызчасына ифша едирди. О, сәнајенин вә тичарәтин мүвәггәти чанланмасыны — фасиләсиз фираванлығын башланмасы кими гәләмә верән «рәсми игтисадчы каһинләр» һаггында ашкар бир нифрәт-

лә бәһс едирди. Маркс јазырды ки, «һәлә һеч елә бир чичәкләнмә дөврү олмамышдыр ки, онлар бу заман белә иддиа етмәсинләр: *бу дәфә* медалын о бири үзү јохдур, *бу дәфә* рәһмсиз *тале* мәғлуб едилмишдир»[1]. Буржуа игтисадчыларынын әксинә олараг о, игтисади јүксәлишин ән гызғын чағында ирәличәдән көстәрирди ки, кәләчәк бөһран өз мигјасына вә дәринлијинә көрә 1847-чи ил бөһраныны хејли өтүб кечәчәкдир.

Маркс көстәрирди ки, игтисади чичәкләнмәнин куја зәһмәткеш күтләләрә мөһкәм бир фираванлыг кәтирмәси һаггында буржуазија идеологларынын иддиалары да тамамилә сахтадыр. Онун кәтирдији јүзләрлә факт көстәрирди ки, игтисадијјатын јүксәлиши зәһмәткешләрә әзаб верән бәлалары азачыг да олса јүнкүлләшдирмәмиш, ашағы тәбәгәләрин артмагда олан јохсуллашмасыны, сосиал бинәсиблији, фабрикләрдә чалышан әмәк адамларынын мә'нәви вә физики чәһәтдән шикәст едилмәсини арадан галдырмамышдыр; бу јүксәлиш фәһлә синфи үчүн ағыр бәла олан ишсизлији дә јох етмәмишдир.

Маркс көстәрирди ки, ики ичтимаи һадисә капиталист чичәкләнмәсинин зәһмәткеш күтләләр үчүн әсл гијмәтини хүсуси бир гүввә илә ашкара чыхарыр — бу да малларла долу олан, бүтүн дүнјанын сәрвәтләрини өзүндә топлајан Инкилтәрәдә ачлыг вә мәчбури мүһачирәтдир: өмрүнүн чичәкләндији дөврүндә адамларын ачындан өлмәси вә еһтијач, мәһрумијјәт вә торпагсызлашма нәтичәсиндә доғма јерләриндән говулан минләрлә зәһмәткешин океанын о тајына көчмәсидир. Маркс јорулмадан гејд едирди ки, капитализм чәмијјәтиндә ичтимаи сәрвәт адамларын чох бөјүк әксәријјәтинин вар-јохдан чыхмасы вә мисилсиз изтираблары һесабына артыр, һалбуки һәмин сәрвәтин артмасы бәһрәләриндән бир овуч истисмарчы истифадә едир. Белә бир чәмијјәтдә тәрәгги «јалныз өлдүрүләнләрин кәлләләриндән аби-һәјат ичмәјә разы олан ијрәнч бүтпәрәст сәнәминә»[2] охшајыр.

Капитализм керчәклијини реалистчәсинә тәсвир едән Маркс бу керчәклијин мәнфи чәһәтләринә гаршы анчаг килејләнән вә шикајәтләнән хырда буржуа мүәллифләринин гапылдығы сентиментал әһвали-руһијјәјә һеч заман гапылмырды. О, һәгиги бир ингилабчы кими капиталист игтисадијјатынын мүвәффәгијјәтләриндә вә мүвафиг сурәтдә капитализмин зиддијјәтләринин дәринләшмәсиндә јени ичтимаи гурулушун әсасларыны гурмалы олан кәләчәк сосиал ингилаб үчүн илкин шәртләрин јетишмәси мәнбәјини көрүрдү. Маркс јазырды: «Кеоложи ингилаблар јерин сәтһини јаратдығы кими, буржуа

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 8-чи чилд, сәһ. 391.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 9-чу чилд, сәһ. 230.

сәнаjеси вә тичарәти дә jени дүнjанын бу мадди шәртләрини jарадыр»[1].

Маркс пролетариатын артмагда олан гүдрәтинә, тарихин ирәлиjә доғру һәр бир аддымы илә бирликдә пролетариатын дүнjанын дәjишдиричиси кими өз бөjүк вәзифәсини jеринә jетирмәjә башлаjачағы вахтын jахынлашдығына инамыны зәифләмәjән бир ингилаби чошғунлугла ифадә едирди. Маркс фәһлә синфинин гүввәләринин топлашдығыны көстәрән һәр бир әламәти һәссаслыгла дуjур вә өз мәгаләләриндә экс етдирирди, иртичачы режимләрә гаршы мүбаризәдә башлыча үмидләрини она бағлаjырды. Харичи шәраит һәр нечә олурса олсун, истәр ингилаб алову әтрафы бүрүсүн, истәрсә там бир иртича һөкм сүрсүн, Маркс пролетариата өз тарихи вәзифәләрини баша дүшмәкдә көмәк етмәк, ону даим мүбаризәjә чағырмаг мәгсәдинә сәдагәтли иди.

Инкилтәрәнин сиjаси гурулушу һаггында мәгаләләр

Маркс о заманкы капиталист өлкәләри ичәрисиндә ән чох инкишаф етмиш олан Инкилтәрәjә чох диггәт jетирирди. О, капитализм дүнjасында баш верән просесләри һәр шеjдән әввәл бу «капитал метрополиjасынын» игтисади инкишафы әсасында өjрәнирди. Маркс Инкилтәрәнин дөвләт гурулушуну, һаким синифләрин сиjасәтини, мүхтәлиф сиjаси партиjаларын вә груплашмаларын мөвгеjини дә һәртәрәфли тәһлил етмишди. Онун «Инкилтәрәдә сечкиләр. — Ториләр вә вигләр», «Чартистләр» адлы мәгаләләри, 1852—1855-чи илләрдә иртичачы Абердин һөкумәтинин характеристикасы верилән там бир сыра корреспонденсиjалары, «Чон Рассел» памфлети, «Британиjа конститусиjасы», «Палмерстон вә инкилис олигархиjасы», «Инкилтәрә сечкиләри» мәгаләләри вә бир чох башгалары Инкилтәрәнин вәзиjjәтинә һәср едилмишди.

Марксын өз гаршысына гоjдуғу вәзифәләрдән бири капиталист Инкилтәрәсинин куjа азадлыг вә сиjаси бәрабәрлик үчүн даjаг олмасы һаггында либерал әфсанәсини ифша етмәк иди. О, «капитал истибдадынын вә әмәк көләлиjинин ән чох инкишаф етдиjи»[2] өлкәни бүрүjән бу сахта һаләни мәһв етмәjә чалышырды. Маркс өз әсәрләриндә көстәрирди ки, инкилис халгынын бә'зи демократик азадлыглар әлдә етмәсинә бахмаjараг, бүтөвлүкдә Инкилтәрәдә сиjаси гурулуш мүһафизәкар әсаслар үзәриндә даjаныр. Һөкумәт вәзифәләрини, демәк олар, бүтүн дөвләт вәзифәләрини вә парламентдәки jерләри өз әлинә кечирмиш торпаг аристократиjасынын вә буржуазиjанын (башлыча олараг малиjjә вә тичарәт буржуазиjасынын) jухары тәбәгәсинин сиjаси имтиjазлары сарсыдылмамышдыр.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 9-чу чилд, сәһ. 230.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 10-чу чилд, сәһ. 122.

Сијаси һакимијјәт ики һаким партијадан каһ биринин, каһ да дикәринин: каһ ачыгча торпаг аристократијасынын мәнафејини ифадә едән, «тәкчә бир торпаг рентасынын гызғын тәрәфдарлары» олан ториләрин, каһ да «буржуазијанын, сәнаје вә тичарәт орта синфинин *аристократик нүмајәндәләри*»[1] олан вигләрин әлинә кечирди. Бу икипартијалы систем һаким буржуа-аристократ олигархијасына өз һөкмранлығыны мөһкәмләтмәкдән өтрү маневр етмәк, күтләләри сијаси гүввәләрин куја азад јарышынын мөвчуд олмасы илә алдатмаг имканы верирди.

Маркс о заман торпаг вә малијјә аристократијасынын сәнаје буржуазијасы илә бирләшмәси, олигархија режиминин сәнаје буржуазијасы мәнафејинә кет-кедә даһа чох ујғунлашмасы просесини, тәдричән ачыг буржуа характери алан көһнә партијаларын јенидән гурулмаға башламасыны дуја билмишди. Ториләр ири буржуазијанын партијасы олан мүһафизәкарлар партијасы шәклинә, вигләр исә өз әтрафында орта вә хырда буржуазијанын даһа кениш тәбәгәләрини бирләшдирән либерал партија шәклинә дүшүрдү.

Маркс гејд едирди ки, буржуа-олигархија режими һәр чүр демократик дәјишикликләрә мане олараг өлкәнин инкишафы үчүн буховлар јарадыр. Парламентин ганунверичилик фәалијјәти јарымчыг тәдбирләрдән ибарәт олмушду, бу да өзүнү бүдчә вә малијјә ислаһатларында хүсусилә ајдын көстәрирди. Маркс гејд едирди ки, олигархијанын нүмајәндәләри бүдчәләри тәртиб едәркән елә бир һədди кечмәкдән һәр васитә илә чәкинирдиләр ки, «бу һәддән сонра фәһләләр үчүн фајда вә аристократија илә буржуазија үчүн зәрәр башланыр»[2].

Публисист Маркс инкилис олигархијасыны чох заман онун ән көркәмли нүмајәндәләринин сијаси тәсвирләрини вермәк формасында ифша едирди. XIX әср Инкилтәрәсинин дөвләт хадимләриндән Палмерстон, Рассел, Абердин, Кларендон, Гладстон, Дерби, Дизраели вә башгаларынын Маркс тәрәфиндән јарадылан портретләри силсиләси бојаларын әлванлығы, сатирик кәскинлији илә фәргләнир вә ејни заманда инкилис буржуа-аристократ сијасәтчиләринин сәчијјәви чәһәтләрини һејрәт едиләчәк дәрәчәдә дүрүст нәзәрә чарпдырыр. Маркс олигархијанын буржуа әлејһдарлары, фритредер сәнаје буржуазијасынын лидерләри Брајт вә Кобден һаггында да чох тәнгиди фикир сөјләјирди. О көстәрирди ки, фритредерләрин сијасәти башдан-баша јарымчыг иди, күтләви чыхышлардан горхмаг, фәһлә синфинин мүстәгил һәрәкатына дүшмәнчилик руһунда иди. Маркс јазырды ки, фритредерләр «кәләчәјин саһиби олачаг, јүксәлмәкдә олан дүшмәни заһири

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 8-чи чилд, сәһ. 354, 356.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 9-чу чилд, сәһ. 67.

күзәштләрлә дејил, реал күзәштләрлә күчләндирмәкдәнсә, өлүб кетмәкдә олан әлејһдарла сазишә кирмәји үстүн тутурлар»[1].

Инкилтәрәнин халга зидд сијаси гајдаларыны писләјән Маркс ејни заманда бу гајдалара објектив пролетар сијасәтчиси кими конкрет тарихи шәкилдә јанашырды. Инкилтәрәнин о заманкы режими нә гәдәр мүһафизәкар олса да, континентдә бәргәрар олмуш гајдалара нисбәтән фәһләләр үчүн даһа әлверишли иди. Инкилтәрәдә мәһдуд шәкилдә олса да, јығынчаг, иттифаг, мәтбуат азадлығы вар иди. Инкилис пролетариаты «кәнардан тәзјиг» (pressur from without) дејилән даситә илә парламентә вә һөкумәтә тә'сир көстәрмәк үчүн мүәјјән имкана малик иди. Авропанын бүтүн башга өлкәләриндән фәргли олараг Инкилтәрәдә әһалинин хејли әксәријјәти фәһлә синфиндән ибарәт иди. О заман Инкилтәрәдә континентал типдә инкишаф етмиш һәрби-бүрократик дөвләт апараты да јох иди. Маркс бу вәзијјәти нәзәрә алыб, о заман Авропа континенти өлкәләриндән фәргли олараг Инкилтәрәдә һакимијјәтин динҹ јолла фәһлә синфинин әлинә кечмәси имканыны гәбул едирди. Инкилис пролетариаты тәрәфиндән сијаси һөкмранлығын — шәраитдән асылы олараг динҹ вә ја гејридинҹ васитәләрлә — әлә алынмасы имканыны тә'мин етмәк үчүн Маркс мөвҹуд парламент системинин әсаслы сурәтдә дәјишдирилмәсини, өлкәнин бүтүн сијаси гурулушунун демократикләшдирилмәсини зәрури һесаб едирди. Мәһз буна көрә о, чартист програмына белә бөјүк әһәмијјәт верир вә чартист тәшвигатыны јенидән дирчәлтмәк тәшәббүсүнә бу гәдәр фәал јардым көстәрирди.

Маркс гејд едирди ки, Инкилтәрә шәраитиндә үмуми сечки һүгугу барәсиндә чартист тәләби континентдәкинә нисбәтән башга бир мәзмун кәсб етмишдир. Орада бу тәләб буржуа-демократик програмы чәрчивәсиндән кәнара чыхмадығы, бә'зән исә, мәсәлән, Бонапарт Франсасында әксингилабчы гүввәләр тәрәфиндән бундан һәтта демагогчасына истифадә едилдији һалда, Инкилтәрәдә бу тәләб — башга әсаслы тәләбләрлә бирликдә — пролетар шүары олмушду. Маркс јазырды ки, Инкилтәрәдә үмуми сечки һүгугу гојулмасы вә чартист Хартијасынын башга бәндләринин һәјата кечирилмәси сијаси һакимијјәти фәһлә синфинин әлә алмасына кәтириб чыхарарды. О бунун үчүн инкилис фәһләләринин сијаси шүурлулуғунун вә мүтәшәккиллијинин артмасыны, онларын ингилаби партија јаратмасыны ән мүһүм илкин шәрт һесаб едирди.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 8-ҹи ҹилд, сәһ. 361.

Аврона континентиндәки иртичачы режимләрә гаршы мүбаризә

Маркс вә Енкелс бонапартизми јалныз Франсада дејил, һәмчинин бүтүн Авропада фәһлә синфинин башлыча дүшмәнләриндән бири һесаб едирдиләр. Бонапартизмә гаршы мүбаризә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын биринчи дәрәчәли вәзифәси олмушду.

«Луи Бонапартын он сәккиз брүмери» әсәриндә Маркс Бонапарт режиминә вердији дәрин характеристиканы мәтбуатдакы чыхышларында тамамлајырды. Онун бу мөвзуда һәр бир мәгаләси һәм Франсада бонапартчы күруһунун ағалығыны гәзәблә дамғалајан бир нөв памфлет, һәм дә буржуа чәмијјәтинин һаким јухары тәбәгәсинин вә бунун дөвләтинин эксингилаби тәкамүлүнүн елми тәдгигинә, онун Бонапарт монархијасы кими формасынын тәбиәтини өјрәнмәјә әлавә едилән јени бир сәһифә иди.

Маркс «Кичик Бонапартын Франсасы», «Бонапарта гәсд», «Преторианларын һакимијјәти» мәгаләләриндә вә башгаларында гејд едирди ки, Бонапарт дөвләти буржуазијанын әксингилабчы мејлләринин артмасыны, онун «сијрилмиш гылынчын» көмәји илә, ашкар зоракылыг вә полис истибдады васитәси илә ачыг диктатор һөкмранлығы формаларына кечмәсини әкс етдирир. Бонапарт режиминә буржуа чәмијјәтинин јухары тәбәгәсинин позулмасы да өз тә'сирини көстәрмишди. Түфејли дөвләт апаратынын бүтүн саһәләрини, о чүмләдән дә һәрби идарәни бүрүјән сатгынлыг, рүшвәтхорлуг, дөвләт вәсаитинин оғурланмасы чох бөјүк дәрәчәјә чатмышды. 1856-чы илин јазында Маркс јазырды: «Франсыз ордусуну позуб дағыдан хәрчәнк хәстәлији — оғурлуг вә исрафчылыг — тәнәззүл дөврү империјасынын үзви принсипидир»[1].

«Франсада тахыл гијмәтләринин тәнзим едилмәси лајиһәси» адлы мәгаләсиндә вә башга әсәрләриндә Маркс III Наполеонун чәмијјәтдәки мүхтәлиф синифләр арасында бонапартизм үчүн типик олан шәкилдә маневр етдијини, онун һәм Франса кәндләринин һимајәчиси, һәм «шәһәр пролетариаты барәсиндә сосиалист илаһи гүввә кими» бир шеј, һәм дә франсыз буржуазијасынын нәзәриндә «мүлкијјәтин хиласкары» ролу ојнамаг сә'ји көстәрдијини гејд едирди[2]. Маркс өз корреспонденсијаларында «бүтүн синифләри сакитләшдирмәк» үчүн јеридилән бу сијасәтин дахили сахталығыны көстәрир, ејни заманда да Бонапарт һакимијјәт даирәләринин «франсыз фәһлә синфинин вичданыны әлә алмаг» чәһдләрини зәрәрсиз бир ојунбазлыг һесаб етмирди[3]. О, Бонапарт сосиал демагокијасы тәһлүкәси барәсиндә, фәһләләрин сәбатсыз

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 11-чи чилд, сәһ. 630.
[2] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 12-чи чилд, сәһ. 665.
[3] Јенә орада, сәһ. 426.

үнсүрләринә бу демагокијанын позучу тә'сири барәсиндә хәбәрдарлыг етмәји өз вәзифәси һесаб едирди.

Маркс Бонапарт күруһунун милли һәрәкатлардан өз мәнафеји үчүн истифадә етмәк сә'јиндә дә бөјүк тәһлүкә көрүрдү. Маркс Кошуту вә Мадзинини һәмин күруһла јахынлашмагдан чәкиндирирди, чүнки бу күруһла јахынлашмаг онлары Бонапарт фитнәләринин ирадәсиз аләтинә чевирә биләрди, Мачарыстанда вә Италијада милли азадлыг ишинә зәрәр вура биләрди. О, 1858-чи илин мартында «Мадзини вә Наполеон» адлы мәгаләсиндә разылыг һисси илә гејд едирди ки, көркәмли италјан демократы милли мәсәләдә Бонапарт сијасәтинин маһијјәтини дәрк етмәјә башламышдыр.

Өз мәгаләләри илә Маркс ири малијјә ағаларынын вә сәнајечиләрин вәһшичәсинә варланмасы үчүн кениш мејдан ачан Икинчи империја режиминин синфи әсасыны ачыб көстәрмишди. О јазырды ки, һәдсиз чанфәшанлыг Франсаны «гумарханаја» чевирмишдир, биржа еһтикары игтисади ганунлара кобудчасына лагејдлик көстәрән империјанын «һәјати принсипи» олмушдур[1]. Маркс III Наполеонун хүсуси һимајәси алтында олан «Credit Mobilier» банкына бүтөв бир мәгаләләр силсиләси һәср етмишди. Маркс тәкчә кредит саһәси илә мәшғул олмаг дејил, һәмчинин өз капиталыны сәнаје мүәссисәләринә, каналлара, дәмир јоллара гојан бу банкын фәалијјәтиндә банкларын игтисади ролунун дәјишилмәсинин башланғычыны, хејли сонралар, капитализмин ахырынчы мәрһәләсиндә инкишаф етмиш просесин рүшејмләрини көрмүшдү. О ирәличәдән јазырды ки, «сәнаједә сәһмдар ширкәтләри формасынын тәтбиги мүасир халгларын игтисади һәјатында јени епоха демәкдир»[2].

Маркс чох көзәл көрүрдү ки, Франсанын игтисади «мүвәффәгијјәтләрини» бонапартчы мәтбуатын шиширтмәси, сарајын көз гамашдырычы тәмтәрағы, «шәһәрин өзүндә наразылыг партлајышлары олачағы һалда»[3] мүдафиәни јүнкүлләшдирмәк кими әлавә бир кизли мәгсәдлә пајтахтын јенидән гурулмасы Икинчи империја үчүн анчаг дахили сәбатсызлығы вә көзләнилән ифласы пәрдәләмәјә бир васитә иди вә һаким күруһ бу ифласдан ничаты харичи авантүраларда ахтарырды. Режимә гаршы наразылыг ән кениш тәбәгәләри кет-кедә даһа артыг дәрәчәдә бүрүјүрдү. 1857-чи илдә Маркс көстәрирди ки, Франсада «сосиал сәтһ артыг јералты атәшин тә'сири алтында тәлатүмә кәлиб габармагдадыр»[4].

Маркс көстәрмәјә чалышырды ки, Икинчи империја режиминин лабүд сурәтдә деврилмәсиндә буржуа мүхалифәти де-

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 11-чи чилд, сәһ. 668; 12-чи чилд, сәһ. 216.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 12-чи чилд, сәһ. 34.
[3] Јенә орада, сәһ. 451.
[4] Јенә орада, сәһ. 245.

јил, халг күтләләри вә һамыдан әввәл шанлы Франса пролетариаты һәллледичи сөз сөјләјәчәкдир. Көркәмли ингилабчы Распајлын арвадынын дәфниндә, Бонапарт режиминә гаршы нүмајишә чеврилмиш бу дәфндә Парис фәһләләринин иштиракы мүнасибәти илә Маркс 1853-чү ил мартын 25-дә Клусса јазмышды: «Көрдүјүн кими, пролетар шири өлмәмишдир»[1]. О, франсыз фәһләләринин зиндана салынмыш рәһбәри Бланкинин түкәнмәз ингилаби әзминә бөјүк үмидләр бағлајырды.

Марксын дәфәләрлә јаздығы кими, Авропадакы иртичаја әксингилабчы һөкумәтләрин бирләшмиш сә'јләри көмәк едирди. Бу хүсуси нөв жандарм-полис бирлијиндә Һокенсоллернләр Пруссијасы фәал иштирак едирди.

Бу өлкәнин вәзијјәтинә Маркс хејли корреспонденсија һәср етмишди. Бунларын һамысы иртичачы пруссијачылыға гаршы, бүтүн Алманија иттифагында әксингилабын галасы олан Пруссија монархијасынын полис-бүрократик гајдаларына гаршы, кобуд әталәтли јункерләрин тәзјигинә гаршы барышмаз мүбаризә руһундадыр.

«Пруссија кралынын ағлыны итирмәси», «Пруссијада вәзијјәт» вә башга мәгаләләриндә Маркс сүбут едирди ки, Пруссија иртичачыларынын сә'јләри 1848-чи ил ингилабы дөврүндә һәјата кечирилмиш сијаси ислаһатларын бүтүн изләрини арадан галдырмаға, онлар үчүн дәһшәтли олан бу ил барәсиндәки хатирәнин өзүнү унутдурмаға јөнәлдилмишди. 1848-чи ил конститусијасына дәфәләрлә јенидән бахылмасынын мә'насы бунда иди. Маркс јазырды: «Бүтүн бу чансыхычы просес һәмин бир јамаг гураманын ингилаби мәншәјини хатырладан ахырынчы әламәтләри силиб атмаг мәгсәди күдүрдү»[2]. Маркс Пруссија ландтагыны «садәчә бутафорија», «тәлхәк идарәси»[3] адландырырды.

«Һокенсоллернләрин илаһи һүгугу» адлы мәгаләсиндә Маркс көстәрирди ки, бу сүлаләнин јүксәлмәси тарихинин өзү Пруссија сијасәтинин XIX әсрдә дә галмыш спесифик мүртәче чәһәтләрини ашкара чыхарыр. Сонралар Пруссија кралллары олмуш Бранденбург курфүрстләринин өз ишғалчылыг мәгсәдләринә чатмаг үчүн ишләтдикләри ән'әнәви васитәләр хырда оғурлугдан вә хәјанәтдән, гоншулары һесабына варланмаг үчүн бунлардан кизлиндә күчлү дөвләтләрлә хаинчәсинә сөвдәләшмәкдән ибарәт иди.

Пруссијада мүтләгијјәтин әслиндә бәрпа олунмасыны Маркс алман буржуазијасынын горхаглығы вә јарымчыг мөвгејинин нәтичәси һесаб едирди. О, гәти сурәтдә белә бир нәтичәјә кәлмишди ки, Пруссијада вә үмумијјәтлә Алманијада буржуазија һөкумәт әлејһинә гәти һәрәкәтләрә кечмәк габи-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 484.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 12-чи чилд, сәһ. 631.
[3] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри. 9-чу чилд, сәһ 528, 529.

лијјәтини итирмишдир, бу буржуазија халг һәрәкатларындан сон дәрәҹә горхур. Онун бүтүн нијјәтләри вә сә'јләри мәнфәәти артырмаға јөнәлдилмишдир. Мөвҹуд гајдалара гаршы мүхалифәти әкс етдирән мүтәрәгги фәлсәфә даһа ону марагландырмыр; «идејалар саһәсиндәки еһтикар өз јерини гијмәтли кағызларла еһтикара вермишдир»[1].

Маркс гејд едирди ки, јункерләрин вә бүрократијанын тәкәббүрлүлүјү вә буржуазијанын бир гул кими итаәткарлығы һеч дә Алманијада мүртәҹе гајдаларын сарсылмазлығыны көстәрмирди. Өлкәдә сәнаје вә тиҹарәт ҹошғун сурәтдә артырды. Берлин тәмтәраглы аристократ шәһәриндән машынгајырма мәркәзинә чеврилирди. Јени банкларын сајы Алманија сејминдәки кнјазларын сајыны хејли өтүб кечмишди. Баш вермәкдә олан сәнаје чеврилишинин нәтиҹәләри — пролетариатын формалашмасы, хырда буржуазијанын вә кәндлиләрин варјохдан чыхмасы, — өлкәни бирләшдирмәк кими тарихи вәзифәнин јеринә јетирилмәмиш галмасы Алманијада сосиал шәраити кәркинләшдирирди. Буна көрә Маркс Авропанын һәмин һиссәсиндә дә тезликлә сосиал вә сијаси дәјишикликләр олаҹағына үмид бағлаја билирди.

Авропада иртиҹанын дајагларындан бири Австрија империјасы иди. Бу гурама чохмилләтли мүтләгијјәтчи дөвләт Һабсбургларын һакимијјәти алтында олан халглар арасында чәкишмәләри гызышдырмаг һесабына јашајырды. Маркс «Австријанын ифласы» мәгаләсиндә вә башга әсәрләриндә гејд едирди ки, бунунла белә, тарихин кедиши әсрләрдән бәри давам едән иртиҹачы монархијанын әсасларыны сарсыдырды. Мәркәздәнгачма гүввәләринин, милли азадлыг мүбаризәсинин артмасыны, дахили бөһранын, малијјә чәтинликләринин вә башга чәтинликләрин дәринләшмәсини һеч бир бүрократик-полис сә'јләри илә дајандырмаг мүмкүн дејилди.

Һәлә 1853-ҹү илдә Маркс гејд етмишди ки, өз ордулары, дар ағаҹлары, һәбсханалары илә әһатә олунмуш иртиҹачы һакимләр «һисс едирләр ки, ингилаби зәлзәләнин елә илк чарчылары мејдана кәлән кими Авропанын бүтүн тахтлары лап әсасына гәдәр сарсыјыр»[2]. Маркс өз охуҹуларына ишарә едирди ки, јенидән ингилаби туфан гопаҹағы заман бу чүрүмүш режимләрин агибәтинин неҹә олаҹағыны ирәлиҹәдән көрмәк чәтин дејилдир.

Капиталист дөвләтләринин мүстәмләкә сијасәтинин ифша едилмәси

XIX әсрин 50-ҹи илләриндән е'тибарән Марксын елми вә публисистик фәалијјәтиндә мүстәмләкә халгларынын вә асылы халгларын тарихи мүгәддәратына кет-кедә даһа артыг бир мараг өзүнү көстәрир. Бу заман керидә галмыш өлкәләри

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 11-ҹи ҹилд, сәһ. 668.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 8-ҹи ҹилд, сәһ. 553.

капиталист дөвләтләринин мүстәмләкә әсарәти алтына алмасы просеси хејли ирәлиләмишди. Инкилтәрә Пәнҹабы илһаг етмәклә 1849-ҹу илдә Һиндистанын ишғалыны баша чатдырды, 1852-чи илдә Бирманын Пега әјаләтини гәсб етди, Чинә (1840—1842-чи илләр, 1856 — 1858-чи илләр, 1860-чы ил), Әфганыстана (1838—1842-чи илләр), Ирана (1856—1857-чи илләр) гаршы мүстәмләкә мүһарибәләри апарды, Ҹәнуби Африкада өз мүстәмләкә торпагларыны кенишләндирди. Франса мүстәмләкәчиләри Узаг Шәргдә ишғалчылыг авантүраларында иштирак едир, Әлҹәзаирин әрәб вә гәбил тајфаларына гаршы ҹәза јүрүшләри дүзәлдирдиләр. Мүстәмләкә ишғалында АБШ буржуазијасы фәал иштирак етмәјә башламышды. Ејни заманда Асија вә Африка өлкәләринин халг күтләләринин мүстәмләкәчиләрә мүгавимәти күчләнмишди.

Маркс вә Енкелс Шәргдәки һадисәләри диггәтлә изләјир вә даим бу һадисәләр барәсиндә мәтбуатда чыхыш едирдиләр. Онлар мүстәмләкә сијасәтинин мүһүм ҹәһәтләрини ашкара чыхарыб вә мәзлум халгларын азадлыг мүбаризәси барәсиндә фәһлә синфинин мөвгејини ишләјиб һазырлајараг, милли-мүстәмләкә мәсәләси барәсиндә ингилаби пролетар тә'лиминин әсасларыны инкишаф етдирдиләр, пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләринин нәзәри ҹәһәтдән әсасландырылмасыны дәринләшдирдиләр. Мүстәмләкә проблемләринин өјрәнилмәси Маркса капиталист истеһсал үсулунун мүһүм ҹәһәтләрини тәдгиг етмәк үчүн дә әлавә материал верди вә сонралар «Капитал»да өз әксини тапды.

Лакин Маркс өз вәзифәсини мәсәләнин јалныз нәзәри тәһлили илә мәһдудлашдырмырды. Онун мәтбуатдакы чыхышларындан мәгсәд, һәр шејдән әввәл, мүстәмләкә сијасәтини вә онун илһамчыларыны билаваситә ифша етмәк иди. XIX әсрин орталарында, Авропа демократијасынын һәтта бир чох көркәмли нүмајәндәләри дә Шәрг халгларына тәкәббүрлү мүнасибәтдән азад олмадыглары бир заманда бу халгларын мүстәгил инкишаф һүгугларыны мүдафиә етмәк үчүн гызғын чыхыш бөјүк бир мәрдлик иди, ардычыл пролетар ингилабчылығынын ифадәси иди. Бурада Маркс көк салмыш ән'әнәләрә вә јанлыш әгидәләрә гаршы чыхырды.

Инкилтәрәнин ән бөјүк мүстәмләкәси олан Һиндистана Маркс хүсусилә чох јер верирди. О һәмин өлкәнин вәзијјәтини «Һиндистанда Британија һөкмранлығы», «Ост-Һинд ширкәти, онун тарихи вә фәалијјәтинин нәтиҹәләри», «Һиндистанда Британија һөкмранлығынын кәләҹәк нәтиҹәләри» адлы вә бир сыра башга мәгаләләриндә нәзәрдән кечирмишди. О, Чиндәки һадисәләри бөјүк бир диггәтлә изләјирди. Маркс «Чиндә вә Авропада ингилаб», «Инкилтәрә-Чин мүнагишәси», «Тирјәк тиҹарәтинин тарихи» адлы мәгаләләриндә Узаг Шәргдә инкилис, франсыз мүстәмләкәчиләринин вә башга

мүстәмләкәчиләрин јеритдикләри вә Чини дә өз гурбанына чевирмиш олан ишғалчылыг сијасәтини дамғаламышды. О, Аврупа ишғалчыларынын Ирана, Түркијәјә, Әфганыстана вә Бирмаја гаршы јөнәлдилән һәрәкәтләриндән дә бәһс едирди. Маркс «Іонија адалары мәсәләси», «Һиндистан мәсәләси. — Ирландија ичарә һүгугу», «Ирландијада һәјәчан» адлы мәгаләләриндә Корфу адасында вә 1815-чи илдән е'тибарән (1864-чү иләдәк) Инкилтәрә протекторатына табе етдирилмиш башга Іонија адаларынын јунан әһалисинин вәзијјәтини, һәмчинин һәлә орта әсрләрдә Инкилтәрәнин мүстәмләкәси олмуш Ирландијанын вәзијјәтини ишыгландырмышды.

Маркс гејд едирди ки, мүстәмләкә сијасәти капитализм гурулушунун ән ијрәнч вә ганлы чәһәтләрини әкс етдирир. «Биз буржуа сивилизасијасыны онун мө'тәбәр формалар алдыгы өз өлкәмиздә дејил, тамамилә өртүксүз шәкилдә мејдана чыхдығы мүстәмләкәләрдә мүшаһидә едәркән бу сивилизасијанын дәрин ријакарлығы вә она мәхсус барбарлыг көзүмүзүн гаршысында чылпаг шәкилдә дурур»[1], — дејә о, Һиндистанда Британија һөкмранлығы барәсиндә јазырды. Мүстәмләкәчиләри сивилизасијачы ролунда тәсвир етмәк, онлары әсарәт алтына алдыглары халгларын рифаһы гајғысына галан адамлар кими гәләмә вермәк үчүн буржуа идеологларынын көстәрдикләри чәһдләр Марксы дәриндән һиддәтләндирирди. О, дәфәләрлә гејд етмишди ки, мүстәмләкә мүһарибәләри ән ачыг сојғунчулуг формаларыдыр, ән кобуд ганунсузлуг вә өзбашыналыг әмәлләридир.

Инкилтәрәнин Һиндистаны зәбт етмәси вә бу заман Инкилтәрә илә рәгабәт апаран мүстәмләкә дөвләтләри — Португалија, Һолландија, Франса илә гызғын мүбаризәси, Марксын гејд етдији кими, рүсвајчы бир һәјасызлыгла, кобуд хәјанәткарлыгла вә мисилсиз гәддарлыгла һәјата кечирилән ишғалчылыг әмәлләринин бүтөв бир силсиләсиндән ибарәтдир. «Һиндистандан пул чыхармаг үчүн ону ишғал етмиш инкилис авантүрист тачирләри ширкәтиндән»[2] ибарәт олан Ост-Һинд ширкәти ән гәдим сивилизасијаја малик бөјүк бир өлкәни әсарәт алтына алмаг үчүн кечирилән бу ганлы просесдә хејли рол ојнамышды.

Мүстәмләкә ишғалчыларынын өз мәгсәдләринә нә кими ијрәнч үсулларла наил олдугларыны Маркс өз мәгаләләриндә көстәрди. Маркс јазырды ки, онларын башлыча методларындан бири гәдим Ромада ишләдилән «divide et impera» («парчала вә һөкм елә») принсипини кениш тәтбиг етмәкдир, феодал дағыныглығындан, јерли һакимләр арасындакы чәкишмәдән, өлкәнин каста вә дин чәһәтчә јекчинс олмамасындан,

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 9-чу чилд, сәһ. 229.
[2] Јенә орада, сәһ. 185.

јерли ә'јанларын хәјанәтә мејл көстәрән нүмајәндәләрини әлә алмагдан вә и. а. истифадә етмәкдир.

Маркс Чини әсарәт алтына алмаг мәгсәди илә инкилис мүстәмләкәчиләринин вә башга мүстәмләкәчиләрин төрәтдикләри һәрби авантүралардан һиддәтлә бәһс едирди. Һәмин өлкәјә гаршы капиталист дөвләтләринин тирјәк мүһарибәләри дејилән мүһарибәләрини о, Чин халгына гаршы гулдур сијасәти јеридилмәси һесаб едирди. О, Авропа ишғалчыларыны бу мүһарибәләрдә вәһши методлара әл атдыгларына көрә, бүтүн бејнәлхалг һүгуг нормаларыны ән кобуд шәкилдә тапдаладыгларына көрә гәзәблә дамғалајырды. Маркс инкилис һәрбчиләринин һәрәкәтләри барәсиндә јазырды: «Гадынлары зорламаг, ушаглары сүнкүјә кечирмәк, бүтөв кәндләри јандырмаг мандаринләрин дејил, Британија забитләринин өзләринин гејд етдикләри фактлардыр...»[1].

Әсарәт алтына алынан өлкәләрдә Авропа ишғалчыларынын мүстәмләкә ағалығы методларыны ифша едәрәк Маркс көстәрмишди ки, капитализмин мүстәмләкә системи инсанын инсан тәрәфиндән истисмарынын ән ијрәнч формасы, бәшәријјәтин өзү тәрәфиндән артыг чохдан арадан галдырылмыш вә писләнмиш барбарлыг тә'сисатыны јенидән дирчәлдән бир форма әсасында инкишаф едир. Нәзарәтчинин гамчысы алтында әсарәтли әмәк, плантасија көләлији, «инсан әти вә ганы илә»[2] алвер етмәк — бүтүн бу зүлм үсуллары мүстәмләкәләрдә јенидән чичәкләнмишдир. Маркс көстәрирди ки, капиталист Инкилтәрәси өз мүстәмләкә торпагларында гејриигтисади мәчбуретмәнин феодал-тәһкимчи методларыны кениш тәтбиг едирди. Изафи мәһсулу вә зәрури мәһсулун бир һиссәсини әлә кечирмәк үчүн башлыча аләт веркиләр иди, әсл бач характери дашыјан торпаг веркиси, дуз веркиси вә башга веркиләр иди. Маркс көстәрирди ки, инкилисләрин Һиндистанда тәтбиг етдикләри верки-торпаг системләри әслиндә һинд кәндиндә феодал мүнасибәтләрини мөһкәмләдәрәк, бунлары инкилис капитализминин мүстәмләкә тәләбатына ујғунлашдырырды. Бенгал президентлијиндә мүстәмләкәчиләр кәндлиләри, кәндли күтләси илә Ост-Һинд ширкәти арасында торпаг васитәчиләри ролу ојнајан бүтөв бир јерли истисмарчылар, мүлкәдар-зәминдарлар ордусуна табе етмишдиләр. Мәдрәс вә Бомбеј президентликләриндә рәијјәт кәндлиләр ширкәтин өзүнүн әсарәтли ичарәчиләринә чеврилмишдиләр.

Капитализмдән әввәлки истисмар формаларындан истифадә едилмәси тәкчә Һиндистанда инкилис ағалығы үчүн сәчијјәви олмагла галмырды. Маркс гејд едирди ки, инкилис ишғалчылары өзләринин Авропа мүстәмләкәси олан Ирландија-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 12-чи чилд, сәһ. 297.
[2] Јенә орада, сәһ. 525.

да јаделли лендлордларла јерли ичарәдар кәндлиләр арасында елә мүнасибәтләр јарадыб сахлајырдылар ки, бунлар «өз тапанчасыны чыхаран гарәтчи илә өз пул кисәсини чыхаран сәјјаһ арасындакы мүнасибәти»[1] хатырладырды. Истәр Һиндистанда, истәрсә хејли дәрәчәдә Ирландијада вә башга мүстәмләкәләрдә бүтүн јүксәк тәбәгәләри инкилисләрдән ибарәт олан мүстәмләкә мә'мур, мәһкәмә вә һәрби апараты чох бөјүк бир түфејли шиш олмушду, бу исә әсарәт алтына алынмыш халгын һүгугсузлуғуну хүсусилә нәзәрә чарпдырырды.

Маркс өз әсәрләриндә көстәрди ки, капитализмин инкишафы просесиндә мүстәмләкәләрин истисмар формалары вә методлары тәкамүл етмишдир. Сонралар Маркс тәрәфиндән ибтидаи јығым дөврү адландырылмыш илкин мәрһәләдә бунлар јерли әһалинин ачыгча јыртычылыгла гарәт едилмәси характери дашыјырды. Аврова өлкәләриндә сәнаје чеврилиши заманындан е'тибарән јүксәлмәкдә олан буржуазијанын јени-јени тәбәгәләри — сәнајечиләр, фабрикчиләр мүстәмләкә гәнимәтинин бөлүшдүрүлмәсиндә иштирак етмәјә чан атырдылар. Буна көрә дә мүстәмләкәләри сәнаје малларынын әлверишли сатыш базарына вә учуз хаммал мәнбәјинә чевирмәк мүстәмләкә истисмарынын башлыча формасы олур. Мүстәмләкәләр капиталист өлкәләринин аграр-хаммал әлавәсинә чеврилирди. Онларын тамамилә метрополијанын мәнафејинә табе етдирилән игтисадијјаты биртәрәфли вә ејбәчәр шәкилдә инкишаф едир, тәбии еһтијатлары тарач едилирди. Мүстәмләкәләрлә тичарәт гејри-бәрабәр әсас үзәриндә апарылыр, Чинә гачагчылыг јолу илә тирјәк кәтирилмәси кими чох заман ачыгча сојғунчулуг характери алырды.

Һәтта Маркс кими тарихи дәриндән билән бир шәхсә дә ишғал едилмиш өлкәләрин халглары үчүн мүстәмләкә әсарәтинин фачиәли нәтичәләрини сәчијјәләндирмәкдә мүгајисә үчүн бир мигјас тапмаг асан олмамышды. О, Һиндистанын тимсалына мүрачиәт едәрәк јазырды ки, Британија ағалығынын Һиндистан јарымадасына кәтирдији бәлалар кечмишдә бу јерләрдә көрүнән бүтүн дүшмән һүчумлары, гырғын мүһарибәләри илә вә ишғалларла әсла мүгајисәјә кәлмир. Шәргдә инкилисләрин ағалығы дөврүндә суварма системи позулмушду, һалбуки һәтта јерли истибдадчы һакимләр дә бу системи сахламаға гајғы көстәрирдиләр. Нәтичәдә әкинчилик тәнәззүл етмиш, мәһсул гытлығы һаллары чохалмышды, даим тәкрар олунан ачлыг милјонларла адамы һәлак едирди. Мүстәмләкәчиләрин һөкмранлығы Һиндистанын, Ирландијанын вә башга мүстәмләкәләрин әһалисини ағыр сәфаләтә мәһкум етмишди; ону икигат зүлмә — јерли истисмарчыларын вә јад-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 9-чу чилд, сәһ. 164.

елли гарәтчиләрин зүлмүнә табе олан һүгугсуз көләләрә чевирмишди.

Мүстәмләкә һөкмранлығы системини ифша едәркән Маркс артыг о заман бу системә хас олан дахили зиддијјәтләри, онун зәиф чәһәтләрини көрмүшдү. О, Һиндистанын вә итаәт алтына алынан башга өлкәләрин кәләчәк игтисади вә сосиал инкишафы мејлини узагкөрәнликлә дујурду. Маркс көстәрирди ки, инкилисләр патриархал ичма гајдаларыны дағытмагла вә — мүстәмләкә газанчы хатиринә — капиталист игтисадијјаты рүшејмләринин, мүстәмләкә гајдасында ејбәчәр шәклә салынмыш һалда олса да, мејдана кәлмәсинә јол вермәклә, өз ирадәләринин әксинә олараг, мүстәмләкә әлејһинә олан гүввәләрин — милли буржуазијанын вә јерли пролетариатын јүксәлмәси үчүн илкин шәртләр јаранмасына көмәк едирдиләр. Бунунла да онлар өз һөкмранлыгларынын да әсасларыны сарсыдырдылар.

Маркс мүстәмләкә әлејһинә һәрәкатларын јеничә мејдана кәлдији бир заманда артыг мүстәмләкәләрин азадлыға чыхмасы јоллары мәсәләсини ирәли сүрүрдү. О јазырды: «Һиндистан әһалиси јени чәмијјәтин бурада Британија буржуазијасы тәрәфиндән сәпилмиш үнсүрләринин бәһрәләриндән, Бөјүк Британијанын өзүндә индики һаким синифләр сәнаје пролетариаты тәрәфиндән сыхышдырылмајынча вә ја һиндлиләр өзләри инкилис ағалығыны өз үзәрләриндән һәмишәлик атмаг үчүн кифајәт гәдәр күчлү олмајынча истифадә едә билмәз»[1]. Бу мүлаһизәдә ја метрополијада пролетар ингилабы нәтичәсиндә, ја да мүстәмләкә өлкәләринин өзләринин халг күтләләринин галибијјәтли милли азадлыг мүбаризәси васитәси илә мүстәмләкәләрин азад едилмәси һаггында чох сәмәрәли бир фикир вардыр. Һәм дә Маркс бу ики јолу бир-бирини инкар едән јол һесаб етмирди. Әксинә, һәлә о заман Маркс бунлары ваһид ингилаби азадлыг просесинин ики чәһәти сајырды.

1857—1859-чу илләрдә Һиндистандакы бөјүк милли азадлыг үсјаныны Маркс мәзлум халгларын мүстәмләкәчиләрә мүгавимәтинин артмасынын парлаг тәзаһүрләриндән бири һесаб едирди. Маркс там бир мәгаләләр силсиләсини («Һиндистанда ишкәнчәләр һаггында истинтаг», «Гаршыдакы Һиндистан истигразы», «Инкилисләрин Һиндистандакы кәлирләри», «Аудун илһагы», «Һиндистанда веркиләр» вә с.) бу үсјанын сәбәбләри, характери вә һәрәкәтверичи гүввәләринин тәһлилинә һәср етмишди. О, үсјаны әскәр гијамы кими гәләмә вермәк үчүн инкилис буржуа мәтбуатынын көстәрдији гәрәзли чәһди гәти сурәтдә тәкзиб етмишди. Маркс јазырды ки, Чон Бул тәрәфиндән «һәрби гијам һесаб едилән» һәрәкат «әслин-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 9-чу чилд, сәһ. 228—229.

дә милли үсјандыр»[1]. Бу үсјан мәғлуб олмасына бахмајараг, инкилис мүстәмләкәчиләринин ағалығына күчлү зәрбә вурду, онлары өз һөкмранлыгларынын методларыны дәјишдирмәјә, хүсусилә дә 1858-чи илдә Ост-Һинд ширкәтини ләғв етмәјә мәчбур етди.

Маркс Шәргдә дикәр бөјүк һадисәјә — Чиндәки тајпинләр үсјанына (1850 — 1864-чү илләр), Манчурија сүлаләсинин феодал вә милли зүлмү әлејһинә, долајы јолла да һәмчинин Чинин истиглалијјәти үзәринә гәсд едән харичи мүстәмләкәчиләр әлејһинә јөнәлдилмиш бу күчлү кәндли мүһарибәсинә бөјүк бир диггәтлә јанашмышды. 1853-чү илдә Маркс «New-York Daily Tribune»да тајпинләр һәрәкаты һаггында јазырды ки, бу һәрәкат ән гәдим империјанын дајагларыны сарсытмалы олан бир ингилабдыр. Маркс Тајпин дөвләтинә гаршы капиталист дөвләтләринин ачыг мүдахиләсиндән 9 ил әввәл онларын Чиндә «гајда-гануну» бәрпа етмәк кими ријакар бир бәһанә илә Манчурија иртичачыларынын көмәјинә кәләчәкләрини ирәличәдән сөјләмишди[2]. Сонралар, 1862-чи илдә Тајпин дөвләтиндә дәјишикликләр әмәлә кәлдикдә вә тајпинләр арасында өзләринин феодал ә'јанлары вә бүрократијасы мејдана кәлдикдә, Маркс «Чин ишләри» адлы мәгаләсиндә тајпин һәрәкатынын бу мәрһәләсиндә мејдана чыхан мүһафизәкар чәһәтләри гејд едирди. Ејни заманда о, даим бу һәрәкаты ингилаби һәрәкат һесаб едирди. Маркс Шәргдәки кәндли һәрәкатларыны идеализә етмәдән, бунларын зәиф чәһәтләрини, хүсусилә монархист-дини идеолокијанын мәнфи ролуну, тајпинләр үсјаныны вә 1857—1859-чу илләрдә Һиндистан үсјаныны фәргләндирән бу чәһәтләри ајдын баша дүшәрәк, ејни заманда да һәмишә бунларын мүтәрәгги тарихи ролуну гејд едирди.

1810—1826-чы илләрдә Испанија һөкмранлығына гаршы Латын Американсы халгларынын азадлыг мүһарибәсини Маркс мүстәмләкәләрин истиглалијјәт уғрунда галибијјәтли мүбаризәси нүмунәси һесаб едирди. «Јени Америка енсиклопедијасы» үчүн јаздығы «Боливар-и-Понте» адлы мәгаләсиндә о һәмин мүбаризәдә халг күтләләринин ролуну көстәрмишди. Доғрудур, Марксын әлиндә објектив мәнбәләр олмадығына көрә о, Боливарын шәхсијјәтини биртәрәфли сәчијјәләндирмишди. О, Латын Америкасы вәтәнпәрвәри һаггындакы мә'луматыны мухтәлиф Авропа авантүристләринин гәрәзли әсәрләриндән көтүрмәк мәчбуријјәтиндә галмышды, бу әсәрләрдә исә Боливарын диктаторлуг һакимијјәтинә сә'ји олдугча шиширдилмишди. Лакин Маркс Латын Америкасы әһалиси һәрәкатынын өзүнү азадлыг һәрәкаты, ингилаби һәрәкат кими гијмәтләндирмишди.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 12-чи чилд, сәһ. 259.
[2] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 9-чу чилд, сәһ. 103.

Марксын мүстәмләкә мәсәләсинә һәср едилән бир чох мәгаләләриндә јеридилән башлыча фикир Шәргдә милли азадлыг һәрәкатлары илә Гәрбдә пролетар ингилабынын сосиал-игтисади илкин шәртләринин јетишмәси арасында дәрин дахили әлагә олмасы фикри иди. Маркс гејд едирди ки, мүстәмләкә өлкәләринин вә асылы өлкәләрин дүнја капиталист инкишафы даирәсинә чәлб едилмәси, бу өлкәләрдә баш верән дахили сарсынтылар вә һәр шејдән әввәл мүстәмләкәчиләрә гаршы күчлү халг мүбаризәсинин кенишләнмәси — бунларын һамысы лабүд сурәтдә бүтөвлүкдә капитализм системинә өз тә'сирини көстәрмәли, бу системин зиддијјәтләринин артмасыны сүр'әтләндирмәли, игтисади вә сијаси бөһранлары кәскинләшдирмәли иди. Маркс белә бир әгидәни әсас тутурду ки, мүстәмләкә өлкәләриндә вә асылы өлкәләрдә милли азадлыг һәрәкаты капитализмин үмуми мөвгеләрини зәифләдир вә бунунла да фәһлә синфинин гәләбәсини асанлашдырыр. Һиндистан үсјаны заманы Маркс 1858-чи ил јанварын 14-дә Енкелсә јазырды: «Инсанларын вә пулун Инкилтәрәдән ахыб кетмәсинә сәбәб олачаг Һиндистан инди бизим ән јахшы мүттәфигимиздир»[1].

Дикәр тәрәфдән, Маркс пролетар ингилабчыларыны мүстәмләкә халгларынын өз азадлығы уғрунда мүбаризәсинә јардым көстәрмәјә кет-кедә даһа инадла чағырырды. Хејли дәрәчәдә онун тә'сири алтында чартистләрин лидери Чонс мүстәмләкә халглары вә асылы халглар барәсиндә бејнәлмиләлчи мөвге тутмуш вә 1853-чү илдә «People'с Paper»дә инкилис мүстәмләкәчиләринин Һиндистанда вә Чиндәки сијасәтини гәзәблә ифша етмишди. Чонс мәрдликлә өз сәсини Һиндистан үсјанчыларынын мүдафиәси үчүн учалтмышды.

Мәзлум халгларын азадлыг һәрәкаты илә капитализмә гаршы пролетариатын мүбаризәсинин гаршылыглы тә'сири вә бир-бири үчүн шәрт олмасы һаггында Марксын чыхардығы нәтичәнин милли мүстәмләкә мәсәләси барәсиндә ингилаби нәзәријјәни инкишаф етдирмәк үчүн биринчи дәрәчәли әһәмијјәти вар иди. В. И. Ленин ингилаби антиимпериалист просесин мүһүм тәркиб һиссәси олараг милли азадлыг ингилабы һаггында тә'лими ишләјиб һазырлајаркән бу идејалара архаланмышды.

Һаким синифләрин харичи сијасәтинин тәнгиди

Маркс өз публисистикасында бејнәлхалг мүнасибәтләрә, харичи сијасәт мәсәләләринә чох јер верирди. Һәлә 1848—1849-чу илләрдәки ингилаб заманы о, дипломатијанын сирләринә бәләд олмағы, һаким синифләрин әксинә олараг, бүтүн харичи сијасәт мәсәләләриндә өз ингилаби мөвгејини һазырламағы өјрәнмәјин

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 212.

фәһлә синфи вә ингилабчы даирәләр үчүн әһәмијјәтини јәгин етмишди. 50-чи илләрдә Марксда вә Енкелсдә гәти әгидә әмәлә кәлмишди ки, фәһлә синфи буржуа чәмијјәтиндә бүтүн тәрәггипәрвәр үнсүрләри өз әтрафында топлајараг, ишғалчылыг сијасәти гаршысында сәдд јарада биләчәк јеканә гүввәдир, о һәлә һакимијјәт башына кәлмәздән әввәл һөкумәтләрин харичи сијасәт хәттинә фәал тә'сир көстәрмәјә чалышараг онларын әксингилаби вә тәчавүзкар планлардан әл чәкмәсинә наил олмалыдыр. Маркс мәтбуатдакы чыхышлары илә фәһләләрдә харичи сијасәт мәсәләләринә мараг ојанмасына көмәк едәрәк, һаким синифләрин харичи сијасәтинин халга зидд маһијјәтини ифша етмәји пролетар гүввәләринин вә демократик гүввәләрин сәфәрбәрлијә алынмасы, онларын кәләчәк ингилаби дөјүшләрә һазырланмасы формаларындан бири һесаб едирди.

Маркс өз дөврүндәки бејнәлхалг мүнагишәләрин: Алманијада башчылыг уғрунда Австријанын вә Пруссијанын апардығы рәгабәтин; III Наполеонун Авропада һекемонлуға чан атмасы үзүндән төрәјән кәркинлијин; Балканларда вә Јахын Шәргдә дөвләтләрин мәнафеји арасындакы тоггушманын; Исвечрәнин Невшател вә Валанжен кантонларына Пруссија кралынын сүлалә иддиалары илә әлагәдар олан Франса—Пруссија зиддијјәтләринин; Балтик вә Шимал дәнизләри һөвзәсиндә өз мөвгеләрини мөһкәмләтмәк вә бу рајонда милли азадлыг һәрәкаты очагларыны боғмаг мәгсәди илә Данимарканын һаким монархист даирәләринин мәркәзләшдиричи сијасәтинә гаршы Шлезвиг вә Һолштејндә јашајан алман әһалисинин мүбаризәсинә (бу мүбаризә 1848—1849-чу илләр ингилабындан сонра да давам етмишди) Русијанын, Инкилтәрәнин, Пруссијанын вә башга дөвләтләрин бејнәлхалг чәкишмәләр доғуран мүдахиләсинин вә и. а. әсл сәбәбләринә вә мүхтәлиф чәһәтләринә тохунмушдур. Бу мүнагишәләрин тарихи көкләрини изләјән Маркс бејнәлхалг сијасәтдә һәлә мүтләгијјәт дөврүндән, Франса буржуа ингилабына гаршы феодал монархијаларынын апардығы мүбаризә дөврүндән, 1815-чи ил Мүгәддәс иттифагынын фәалијјәтиндән башланан ән'әнәви чәһәтләри ашкара чыхармышды. Әксингилаби иддиалары, зәиф әлејһдар вә ја мүттәфиг барәсиндә бејнәлхалг һүгугун һәјасызчасына позулмасыны, милли тоггушмаларын гызышдырылмасыны вә бунлардан өз мәнафеји үчүн истифадә едилмәсини, хәјанәткарлығы, мүттәфигдән кизли олараг дүшмәнлә дилбир олмағы — бунларын һамысыны Маркс дәфәләрлә өз мәгалә вә мәктубларында гејд етмишди. Маркс вә Енкелс XVIII әсрин ахырларында Пруссија, Австрија вә чар Русијасы тәрәфиндән Полшанын үч дәфә бөлүшдүрүлмәсини дипломатик јолла һазырламағы вә һәјата кечирмәји кобуд өзбашыналыг нүмунәси һесаб едирдиләр. Маркс өз мәгалә-

ләриндә 20-чи илләрдәки ингилаби һәрәкатлары боған Мүгәддәс иттифаг дөвләтләринин әксингилабчы ролуну да ашкара чыхарараг, «лекитим» монархларын сарсымыш тахтларыны мөһкәмләтмәк мәгсәди илә бу вә ја башга халгын дахили ишләринә гарышмаг вә силаһлы мүдахилә принсипинин өзүнү дамғаламышды.

Маркс јени дөвр дипломатијасы тарихини ишыгландыраraг көстәрмишди ки, буржуа дөвләт хадимләри ијрәнч дипломатија үсулларыны феодал-мүтләгијјәтчи һөкумәтләрдән көтүрмүш вә һәтта онларын һазырладығы дипломатик фитнәләр системини тәкмилләшдирмишләр. Һакимијјәт башына кәлән буржуазија харичи сијасәтдән әксингилаби мәгсәдләр үчүн истифадә етмәк методларыны да көтүрмүшдү. Маркс гејд едирди ки, мәсәлән, 1814—1815-чи илләрдәки Вјана конгресинин гәрарларында нәинки Австријанын, Пруссијанын, Русијанын задәкан-аристократ даирәләринин реставрасија сә'ји, һәмчинин ингилаби фыртыналардан сонра мөһкәм «гајда» хәјалында олан Гәрби Авропа буржуазијасынын әксингилаби мејлләри дә өз әксини тапмышды. Әбәс јерә дејилдир ки, конгресдә башлыча шәхсләрдән бири ири буржуазијанын пәрәстиш етдији франсыз дипломаты Талејран иди.

Вјана мүгавиләләринә әсасланан бејнәлхалг системи Маркс мүртәче анахронизм һесаб едирди. Бу системин башлыча мәгсәдләри әксингилаби режимләри әбәдиләшдирмәк, Алманијанын, Италијанын пәракәндәлијини сахламаг, полјак, мачар, италјан халгларынын вә башга мәзлум халгларын милли истиглалијјәтинин бәрпа едилмәси јолу үзәриндә сәдләр чәкмәк иди. 1815-чи ил status quo-сунун галыгларыны горујуб сахламағы әксингилабчы һөкумәтләр, о чүмләдән дә буржуа һөкумәтләри, һәр шејдән әввәл, јетишмәкдә олан ингилаби-демократик дәјишикликләрә мүгавимәт көстәрмәк васитәси һесаб едирдиләр.

Марксын 1853-чү илин октјабр—декабр ајларында јаздығы вә кениш јајылмыш «Лорд Палмерстон» адлы памфлети буржуа дипломатијасынын парлаг ифшасы олду. Бу әсәр Инкилтәрәдә, АБШ-да вә гысалдылмыш шәкилдә Алманијада чап едилмишди. Публисистика әдәбијјатынын бу шаһ әсәриндә буржуа-аристократ Инкилтәрәсинин көркәмли дөвләт хадими, узун илләр әрзиндә онун харичи сијасәтинин илһамчысы олан Палмерстонун симасынын характеристикасы илә јанашы, бүтүн инкилис һөкумәт системинин тәнгиди верилирди. Маркс өз әсәриндә Палмерстонун вә башга инкилис дөвләт хадимләринин јеритдији сијасәтин әсл синфи әсасыны ашкара чыхармыш, онларын харичи сијасәт хәтти илә дахили ишләрдәки мөвгеји арасында олан әлагәни көстәрмишди. О јазырды ки, бу адамлар һәр шејдән әввәл «торпаг вә пул маг-

натларынын булудсуз сәмаларында»[1] һеч бир гара булудун көрүнмәмәсинә чалышырдылар. Палмерстон торпаг саһибләринин вә малијјә ағаларынын тамаһкар мәнафејинин мүдафиәсини «әсл инкилис назири» чилдинә кириб куја Инкилтәрәнин милли нүфузу гајғысына галмасы илә пәрдәләјә билирди.

Маркс көстәрирди ки, Италија, Мачарыстан вә Полша милли азадлыг һәрәкатларына гаршы Палмерстонун ролу хүсусилә ијрәнч иди. Конститусијачылығын тәрәфдары мәзлумларын досту либасыны кејән бу «әсл инкилис назири» истиглалијјәт уғрунда мүбаризә апаран халглара рәғбәт кими сахта бир ојунбазлыгдан онлары тәләјә салмаг үчүн бир васитә кими истифадә едирди. Фитнәкарлыг вә дипломатик һијлә саһәсиндә уста олан Палмерстон бу халглары истибдадчы дөвләтләрин пәнчәси алтына верирди. Белә бир мөвге бејнәлхалг саһәдә Инкилтәрәнин әксингилаби ролуну ән парлаг шәкилдә ифадә едирди.

Шәрг мәсәләсиндә ингилаби тактика. Крым мүһарибәсинә мүнасибәт

Јахын Шәргдә вә Балканларда чар Русијасы илә Гәрб дөвләтләри арасында мүнасибәтләрин кәскинләшмәси вә бунун нәтичәсиндә тезликлә јени Авропа мүһарибәсинин баш вермәси илә әлагәдар олараг, Марксы вә Енкелси Шәрг мәсәләси дејилән мәсәлә кетдикчә даһа чох марагландырмаға башлады. Бу мәсәләнин маһијјәтини ашкара чыхармаг вә ингилабчы гүввәләрин дүзкүн тактика хәттини ишләјиб һазырламаг сон дәрәчә вачиб иди.

Маркс вә Енкелс Шәрг мәсәләсинин елә һәлл едилмәси үчүн јоллар ахтармаға чалышырдылар ки, бу, мәзлум халгларын, Авропа пролетариатынын вә демократијанын мәнафејинә ән чох ујғун кәлсин. Онлар бу мәсәләјә Авропа ингилабыны образлы шәкилдә адландырдыглары кими, «алтынчы дөвләт» мөвгеләриндән јанашырдылар. Марксын хаһиши илә һәлә 1853-чү илин јазында Енкелс мәтбуатда бу мөвзуда чыхыш етди. Тезликлә Маркс өзү дә мәгаләләриндә Шәрг мүнагишәсинин инкишафыны, сонра да Крым мүһарибәсинин сијаси чәһәтини ишыгландырмаға башлады, Енкелс исә биринчи нөвбәдә һәрби әмәлијјатын тәһлили илә мәшғул олурду.

Маркс вә Енкелс проблемин маһијјәтини Јахын Шәргдә вә Балканларда һаким мөвгеләр уғрунда, боғазлар уғрунда, Түркијәнин әлиндә олан торпаглары бөлүшдүрмәк уғрунда мүбаризә апаран Авропа дөвләтләри илә Османлы империјасына гаршы Балкан халгларынын милли азадлыг һәрәкатларынын доғурдуғу сарсынтыларын чулғашмасында көрүрдүләр. Бу заман үчүн Јунаныстан, Сербија, гисмән Молдавија

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 9-чу чилд, сәһ. 366.

вә Валахија артыг фе'лән истиглалијјәт газанмышдылар вә Түркијәдән асылылығын сон галыгларыны мәһв етмәјә чалышырдылар. Болгарыстан, Македонија, Боснија, Һертсеговина, Албанија һәлә дә Түркијәнин әсарәти алтында иди. Ири Авропа дөвләтләринин — Инкилтәрә, Франса, Австрија вә Русијанын — һәмин өлкәләри вә Түркијәнин өзүнү дә өз тә'сирләринә табе етмәк сә'ји вәзијјәтин мүрәккәблијини дәринләшдирирди.

Мүбаризә едән һәр ики тәрәф мүнагишәдә ишғалчылыг мејлләри көстәрирди. Маркс вә Енкелс XVIII әсрин ахырларындан е'тибарән бејнәлхалг иртичанын галасы, өз халгынын вә башга өлкәләрин халгларынын азадлығыны боған, Авропанын әксингилабчы гүввәләринин дајағы олан чар Русијасыны ән тәһлүкәли тәчавүзкар гүввә һесаб едирдиләр.

1909-чу илдә В. И. Ленин јазырды: «Јарым әср бундан әввәл Русија гәти олараг бејнәлхалг жандарм шөһрәти газанмышды. Бизим мүтләгијјәт кечән әср әрзиндә Авропада һәр чүр иртичаја јардым көстәрмәк үчүн вә һәтта гоншу өлкәләрдә ингилаб һәрәкатыны билаваситә һәрби гүввә илә јатырмаг үчүн аз иш көрмәмишдир»[1]. Маркс өз публисистик чыхышларында чар Русијасында һөкм сүрән истибдадчы режими гәзәблә дамғалајыр, ишғалчы харичи сијасәтин илһамчысы олан чаризми ифша едир, чар дипломатларынын һијләләрини ашкара чыхарырды. О изаһ едирди ки, чар һөкумәти Балкан јарымадасы халгларынын, хүсусилә дә чәнуб славјанларынын гәдимдән бәри рус халгына бәсләдикләри рәғбәт дујғуларындан ишғалчы вә әксингилаби мәгсәдләр үчүн истифадә етмәјә чалышырды. Түркијә илә мүһарибәләрдә рус силаһынын гәләбәләри објектив сурәтдә бу халглара түрк зүлмүндән азад олмагда көмәк етдији һалда, чаризм «диндаш славјанларын һимајәчиси» пәрдәси алтына кириб панславизм идејалары јајараг, онлара јардым бајрағы алтында әслиндә Балканларда өз һөкмранлығыны бәргәрар етмәјә чан атырды.

Маркс гејд едирди ки, чар Русијасынын рәгибләри олан Инкилтәрә вә Франса һаким даирәләри Јахын Шәргдә јеритдикләри сијасәтдә ејни дәрәчәдә тамаһкар нијјәтләри рәһбәр тутурдулар. Онлар өз мәгсәдләрини Түркијә империјасынын бүтөвлүјүнү куја мүдафиә етмәләри илә ријакарчасына пәрдәләјәрәк, әслиндә чар һөкумәти кими ејни дәрәчәдә ачкөзлүклә Түркијәнин әлиндә олан торпаглара чан атырдылар. Онлар өзләринин түрк «мүттәфигинә» јардым бајрағы алтында онун дахили ишләринә һәјасызчасына гарышыр, онун силаһлы гүввәләрини әлдә сахлајыр, султан һөкумәтинин артыг чохдан дүшдүјү малијјә мәнкәнәсини даһа бәрк сыхырдылар. 1854-чү илин апрелиндә Маркс јазырды: «Түркләр... Инкилтәрәни вә Франсаны чарын өзүндән даһа тәһлүкәли

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 19-чу чилд, сәһ. 54.

дүшмән һесаб етмәјә башлајырлар...»[1]. Маркс мүттәфиг дөвләт барәсиндә инкилис дипломатијасынын хәјанәткар һәрәкәтини «Карсын сүгуту» памфлетиндә дә ифша етмишди.

Русија әлејһинә иттифагын башлыча иштиракчылары олан Франса вә Инкилтәрәнин дә мәгсәдләри бир-бириндән кәскин сурәтдә фәргләнирди. Маркс гејд едирди ки, инкилис буржуа олигархијасы рус һәрби донанмасыны мәһв етмәјә, Крымы, Гафгазы әлә кечирмәјә, бу рајонларда өз һөкмранлығыны јаратмаға чалышдығы һалда, Бонапарт Франсасы нәинки Јахын Шәргдә үстүнлүк газанмаға, һәмчинин бүтүн Авропада һекемонлуға, гоншу дөвләтләр һесабына өз сәрһәдләрини јуварлаглашдырмаға чан атырды. Маркс шүбһә етмирди ки, Франсанын һаким даирәләри Крым мүһарибәсиндән сонра јени мүһарибәләрә башлајачаглар. О, Инкилтәрә—Франса иттифагынын дағылмасынын лабүдлүјүнү көрүрдү, һәгигәтән дә 1856-чы ил Парис сүлһ конгреси заманы белә олду.

Лакин Маркс гејд едирди ки, Инкилтәрә вә Франсанын һаким даирәләри бир мәсәләдә јекдилдирләр. Онлар Шәргдә вә Авропанын бир чох рајонларында өзләринин рәгиби олан Русијанын зәифләмәсинә чалышдыглары һалда, һеч дә чар мүтләгијјәтини мәһв етмәк нијјәтиндә дејилдиләр. Маркс вә Енкелс гејд едирдиләр ки, мүһафизәкар Авропа, «монархлар, феодаллар, капиталистләр Авропасы» халга зидд режимләрин вә истисмарчы сосиал гурулушун мүдафиәчиси олан чаризмә еһтијач һисс едирди. Гәрби Авропа сијасәтчиләри чаризмин дағылмасынын ингилаби нәтичәләриндән ән чох горхурдулар. Маркс «Гәрибә сијасәт» адлы мәгаләсиндә јазырды ки, онлар «мин иллик мүһафизәкарлыг сәлтәнәтини»[2] сахламаға чалышырлар. Гәрб дөвләтләринин стратекијасы да бу әксингилаби сә'јләрә ујғун кәлирди. Онлар вәзијјәтин мүрәккәбләшиб ингилаба кәтириб чыхармасына јол вермәмәк үчүн һәрби әмәлијјаты Русијанын кәнар рајонларына кечирмәјә, мүһарибә мејданларыны мүмкүн олан ингилаби үсјан вә милли азадлыг һәрәкаты очагларындан узаглашдырмаға чалышырдылар. Маркс вә Енкелс гејд едирдиләр ки, «локал мәгсәдләр наминә локал мүһарибә» хәтти һеч дә гурбанлары вә һәрби дағынтылары азалтмаг арзусундан ирәли кәлмирди. Онлар гејд едирдиләр ки, белә бир стратекија Крым мүһарибәсинин чаризм әлејһинә халг мүһарибәсинә чеврилмәсинә јол вермәмәк үчүн јеридилирди, чүнки белә бир мүһарибә Франсада вә Инкилтәрәдә дә антидемократик режимләрин варлығы үчүн тәһлүкә доғурурду.

Маркс Крым мүһарибәсиндә Австријанын вә Пруссијанын мөвгејиндән дә бәһс етмишди. О, Һабсбурглар империјасынын

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 10-чу чилд, сәһ. 202.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 11-чи чилд, сәһ. 321.

һаким синифләри тәрәфиндән јеридилән сијасәтин икили олмасыны, бир тәрәфдән, мәзлум халгларын (мачарларын, чехләрин, полјакларын, ҹәнуби славјанларын) милли һәрәкатынын күчләнмәсиндән горхмагла изаһ едирди, бу һәрәкаты исә јалныз чаризмин васитәси илә әзмәк оларды, дикәр тәрәфдән исә, Балканларда ишғалчылыг ҹәһдләри илә изаһ едирди, бу ҹәһдләр үзүндән исә Русија рәгиб һесаб олунур вә ону зәифләтмәјә сә'ј едилирди. Һәрби әмәлијјат Авропанын мәркәзинә кечириләҹәји һалда орада ингилаби һадисәләр баш вермәсиндән горхмаг, Марксын фикринҹә, сон нәтиҹәдә мүһарибәдә Пруссија һаким күруһунун битәрәфлијинә сәбәб олду.

Маркс вә Енкелс күман едирдиләр ки, Авропа пролетариаты вә демократијасы һәрби һадисәләрин тамамилә башга ҹүр ҹәрәјан етмәсини истәјир. Маркс мүһарибәләрин куја һәмишә ингилаблар үчүн илкин шәрт олмасы һаггындакы вулгар тәсәввүрләрә һеч дә шәрик дејилди. Лакин Марксын вә Енкелсин әгидәсинә көрә, халг күтләләринин ирадәси әксинә олараг мүһарибә бир факт олдугда, фәһлә синфи вә демократик гүввәләр баш вермиш һәрби бөһраны өз хејирләринә дөндәрмәјә чалышмалы идиләр. Крым муүһарибәси дөврүндә Марксын вә Енкелсин ингилаби тактикасында башлыҹа мүддәаларын бири бундан ибарәт иди.

Маркс вә Енкелс үмид едирдиләр ки, Русијаја гаршы Инкилтәрә-Франса блокунун «локал» мүһарибәси чар мүтләгијјәтинә гаршы вә она көмәк едән әксингилабчы гүввәләрә гаршы Авропа халгларынын ингилаби мүһарибәсинә чевриләҹәкдир. Онлар гејд едирдиләр ки, мүһарибәнин характериндә белә бир дәјишиклик әмәлә кәлсә, ингилаби мүбаризәнин вә милли азадлыг мүбаризәсинин јени јүксәлиши лабүд олаҹагдыр. Бу һалда 1848—1849-ҹу илләрдә јеринә јетирилмәмиш галан тарихи вәзифәләри ингилаби-демократик јолла јеринә јетирмәк үчүн имкан јаранаҹаг, Авропада — о ҹүмләдән Франсада вә Инкилтәрәдә — халга зидд режимләр сүпүрүлүб бир кәнара атылаҹагдыр. Маркс «Франсада вә Инкилтәрәдә ән јахын перспективләр» адлы мәгаләсиндә јазырды ки, о заман Авропа пролетариаты «1848-ҹи илдә Франсадакы ијун дөјүшү нәтиҹәсиндә итирдији мөвгеји тута биләҹәкдир»[1].

Түркијә империјасынын мәзлум халглары үчүн, Марксын вә Енкелсин фикринҹә, јалныз халг ингилабы азадлыға доғру әсл јол ача биләрди. Бу ән мүртәҹе зүлмкар дөвләти, феодал барбарлығынын дајағыны горујуб сахламаг һаггында Гәрби Авропа сијасәтчиләринин тезисинә Маркс ону ингилаби јолла дағытмаг вә онун харабалыглары үзәриндә мүстәгил милли дөвләтләр јаратмаг зәрурәти һаггындакы идејаны гаршы гојду. О изаһ едирди ки, султан Түркијәсинин «бүтөвлүјүнү»

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 11-ҹи ҹилд, сәһ. 191.

Гәрб дөвләтләринин мүдафиә етмәси Балкан халгларынын милли азадлыг һәрәкаты үчүн тәһлүкә төрәдир, онлары чаризмин ағушуна атырды. Маркс гејд едирди ки, Шәрг мәсәләсинин ингилаби-демократик һәлли, һәр шејдән әввәл, чәнуби славјанлары вә Балкан јарымадасынын бүтүн халгларыны султан империјасынын зүлмүндән тамамилә азад етмәк демәкдир. Маркс баша дүшүрдү ки, истиглалијјәт әлдә едән халгларын өз өлкәләриндә јарадачаглары дөвләт гурулушунун формаларыны габагчадан билмәк олмаз. Лакин о, Балканларда «славјан дөвләтләри федератив республикасынын»[1] јаранмасы имканыны да инкар етмирди.

Маркс вә Енкелс һесаб едирдиләр ки, мүһарибәнин ингилаби мүһарибәјә чеврилмәси Русијанын өзүндә дә чаризмә мүгавимәт гүввәләри доғурмалыдыр. Бөјүк пролетар ингилабчылары кәләчәјә нәзәр салараг, Авропа ингилабынын тә'сир даирәсинин кенишләнә биләчәјини, онун Русијаја да јајылмасы имканыны ирәличәдән көрүрдүләр. Енкелс Марксын да нөгтеји-нәзәрини ифадә едәрәк јазырды: «1789-чу илдән е'тибарән ингилабын һүдудлары даим даһа узаглара јајылыр. Онун сон һүдудлары Варшава, Дебретсен, Бухарест иди; ән јахын ингилабын өн мөвгеләри Петербург вә Константинопол олмалыдыр. Бунлар әксингилаби рус нәһәнки үзәринә һүчум едилмәли олан ики ән зәиф нөгтәдир»[2].

Русијада ингилаби һәрәкатын инкишаф перспективләри артыг бу илләрдә Марксы вә Енкелси дәриндән марагландырмаға башламышды. Маркс харичдә нәшр едилән ингилаби рус әдәбијјатыны изләјирди, рус мүһачирләри илә, хүсусән Парисдә јашајан Н. И. Сазонов илә әлагәсини давам етдирирди.

1853-чү илдә А. И. Кертсен тәрәфиндән Лондонда «Азад рус мәтбәәси» јарадылмасы да онун нәзәриндән гачмамышды. Маркс бу көркәмли рус ингилабчы јазычысынын бир сыра әсәрләри илә, о чүмләдән «Русијада ингилаби идејаларын инкишафы һаггында» әсәри илә таныш иди. Лакин Кертсенин мүһачир хырда буржуа даирәләринә јахынлығы, онун инкишаф етдирдији бә'зи утопик бахышлар (Авропаны рус кәндли ичмасы васитәси илә «јенилләшдирмәк» идејасы вә и. а.) Марксы она чох еһтијатла јанашмаға мәчбур едирди. 1853-чү илдә либерал «Morning Advertiser» гәзети сәһифәләриндә рус либерал мүлкәдары И. Г. Головин вә вулгар алман демократы Руке тәрәфиндән Марксын әлејһинә галдырылан кампанијада Кертсенин иштирак етмәси дә буна сәбәб олурду. Онлар Бакунин әлејһинә «Ф. М.» имзасы илә јазылмыш мәгаләни әсас тутараг Марксы Бакунинә гаршы бөһтанчылыгда иттиһам едирдиләр, әслиндә исә бу мәгалә инкилис мүһафизәкар

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 9-чу чилд, сәһ. 219.
[2] Јенә орада, сәһ. 33.

публисисти Френсис Марксын гәләминдән чыхмышды. Маркс мәтбуатда тәкзибләр дәрҹ етдирмәјә мәҹбур олду.

Крым мүһарибәсинин инкишафы Марксын вә Енкелсин күман етдији кими дејил, башга ҹүр кетди. Бу мүһарибә Гәрби Авропада билаваситә ингилаби дәјишикликләрә кәтириб чыхармады. Түркијәнин һакимијјәти алтында олан халгларын милли истиглалијјәти проблеми һәлл едилмәмиш галды. Лакин Марксын вә Енкелсин гејд етдији кими, Русија үчүн мүһарибәнин нәтиҹәләри хејли даһа әһәмијјәтли олду. Бу мүһарибәнин гуртармасындан 15 ил сонра Маркс «Франсада вәтәндаш мүһарибәси» әсәринин илк гејдләриндә јазырды ки, Крым мүһарибәсиндә мәғлубијјәт тәһкимчи Русијанын бөһраныны кәскинләшдирди, «Русија Севастополу мүдафиә етмәклә өз шәрәфини хилас етмиш олса да вә Парисдәки өз дипломатик зәфәрләри илә хариҹи дөвләтләри һејран гојса да, бу мәғлубијјәт Русијанын сосиал вә сијаси системинин чүрүклүјүнү ашкара чыхартды»[1]. Русијада јетишмәкдә олан ингилаби шәраит нәинки бөјүк дахили сосиал дәјишикликләрдән хәбәр верирди, һабелә Авропада ингилабчы гүввәләрлә әксингилабчы гүввәләрин үмуми нисбәтиндә мүһүм дәјишикликләр јарадырды, Маркс вә Енкелс исә сонракы илләрдә бу дәјишикликләри нәзәрә алмышдылар.

«XVIII әср дипломатик тарихинин ифшасы»

Крым мүһарибәсиндән вә бу мүһарибә кедишиндә бир рәгиб олмаг е'тибары илә Русијаја гаршы мүбаризәнин иртиҹачы чар режиминә зәрәр вурмамасы үчүн Гәрби Авропа дипломатијасынын көстәрдији сә'јләрдән доған ҹанлы тә'сир алтында Марксда Гәрб дөвләтләринин, һәр шејдән әввәл, буржуа-аристократ Инкилтәрәсинин јеритдији сијасәтин бу кизли ҹәһәтини јенидән ифша етмәк планы әмәлә кәлди. О, һәлә 1855-ҹи илин декабрында «Ән'әнәви инкилис сијасәти» адлы мәгалә чап етдирәрәк, бурада белә бир фикир јеридирди ки, чаризмә мејдан вермәк тәкҹә XIX әсрдә дејил, XVIII әсрдә дә инкилис дипломатијасынын сәҹијјәви ҹәһәти олмушдур. О, јени әсәриндә бу тезиси 1700—1721-ҹи илләрдәки Шимал мүһарибәси дөврүндән е'тибарән давам едән мүддәтә аид кениш тарихи материал васитәси илә әсасландырмаг нијјәтиндә иди.

Бу әсәри јазмаг нијјәти Марксда 1856-ҹы илин јазында мејдана кәлмишди, бу заман о, Британија музејиндә чалышаркән дипломатик сәнәдләрин вә сијаси памфлетләрин көһнә нәшрләринә раст кәлмишди. Јенә һәмин илин март ајында Маркс бу вә дикәр материаллар әсасында 20 чап вәрәги һәҹминдә китаб јазмаг һаггында Лондондакы алман нашири Трүбнер илә данышыглар апарды. Лакин данышыглар нәтиҹә-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 17-ҹи ҹилд, сәһ. 520—521.

вермәди вә Маркс нәзәрдә тутдуғу әсәри инкилис публисисти вә сијаси хадими Давид Уркарт вә онун тәрәфдарларынын бураxдығы вахташыры нәшрләрдә чап етдирмәк гәрарына кәлди.

Уркартын әтрафында һаким олигархијадан, хүсусилә вигләрдән наразы олан кичик бир журналистләр вә сијасәтчиләр групу топланмышды. Бунлар әсасән мүһафизәкар дүшүнчәли адамлар идиләр, һәрчәнд онларын ичәрисиндә радикал үнсүрләрә дә раст кәлмәк олурду, бунларын сырасында исә хүсусән уркартчыларын Лондонда чыхан органы «Free Press»ин редактору Чарлз Добсон Коллет вар иди. Уркарт фәһләләри дә өз тәрәфинә чәлб етмәјә чалышырды, һәрчәнд мүстәгил фәһлә һәрәкатынын гәддар дүшмәни олараг галырды. Лакин уркартчылар нә кими мүһафизәкар мүлаһизәләри рәһбәр тутсалар да, һөкумәтин харичи сијасәтини, онун Шәргдәки мүстәмләкә фитнәләрини, Һиндистандакы үсјаны јатыртмаг методларыны тәнгид етмәклә, фәһләләрин сијаси мәсәләләр барәсиндә дүшүнмәсинә сәбәб олурдулар.

Марксы уркартчыларын нәшрләриндә чыхыш етмәјә дә’вәт етмәк тәшәббүсүнү уркартчылар өзләри көстәрмишдиләр. Онун «Лорд Палмерстон» силсиләсиндән олан мәгаләләри чап едилдикдән сонра Уркарт 1853-чү ил декабрын 9-да Маркса мәктуб јазыб, бурада она уркартчылара јахын олан нашир Такерин һәмин мәгаләләрдән бирини ајрылыгда тәкрар чап етмәк тәклифини јетирмишди[1]. Тезликлә Уркарт Маркс илә шәхсән көрүшмәјә дә чалышмаға башлады. Көрүш 1854-чү ил февралын әввәлләриндә олду. Сөһбәт заманы ајдынлашды ки, онлар «јалныз бирчә шејдә — Палмерстона верилән гијмәтдә» шәрикдирләр, бүтүн башга мәсәләләрдә исә рә’јләр бирбиринә тамамилә әксдир[2]. Бу көрүшдән әввәл дә, сонра да Маркс мәтбуатда «анадан кәлмә мүһафизәкар» олан Уркартын идеалист вә субјективист бахышларынын әсассыз олдуғуну, хүсусән онун дипломатијанын ичтимаи инкишафда һәлледичи рол ојнамасы һаггындакы фикринин әсассыз олдуғуну, чары Авропа ингилабынын кизли иштиракчысы кими гәләмә вермәк чәһдләринин, Түркијә вә Австрија империјаларыны идеализә етмәсинин чәфәнк олдуғуну көстәрирди[3]. Бунунла белә, Маркс уркартчы мәтбуатдан истифадә етмәји мүмкүн сајды, чүнки Палмерстонун харичи сијасәтинә гаршы уркартчыларын чыхышларында фәһлә синфи үчүн фајдалы олан сәмәрәли үнсүрләр вар иди. Маркс бу чыхышларын субјектив сәбәбләри илә бунларын објектив әһәмијјәти арасында фәрг гојурду. О, 1860-чы илдә Уркарт һаггында јазмышды: «Субјектив чәһәтдән о, сөзсүз иртичачыдыр (романтикдир) ...лакин

[1] Бах: МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 1, сахлама ваһиди 1353.
[2] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 515.
[3] Бах: јенә орада, сәһ. 658.

бу һеч дә онун рәһбәрлик етдији һәрәкатын харичи сијасәт саһәсиндә *објектив сурәтдә ингилаби һәрәкат* олмасына әсла мане олмур»[1].

Марксын уркартчыларла мүнасибәтләри көстәрир ки, ингилаби пролетар тактикасы мүәјјән заманда фәһлә синфи үчүн даһа тәһлүкәли олан дүшмәнә гаршы мүбаризә наминә һәтта пролетар һәрәкатынын әлејһдарлары илә дә мүвәггәти сазишләрә јол верир. Башга бир мүнасибәтлә Маркс јазырды: «Сијасәтдә мүәјјән мәгсәд наминә һәтта шејтанын өзү илә дә иттифаг бағламаг олар, — анчаг әмин олмаг лазымдыр ки, шејтан сәни алдатмајачаг, сән шејтаны алдадачагсан»[2]. Һәм дә Маркс гејд едирди ки, уркартчыларла әмәкдашлыг һеч дә һәр һансы идеја күзәшти вә ја пролетар дүнјакөрүшүнә онларын дүшмән бахышларынын тәнгидиндән имтина етмәк демәк дејилдир.

«Лорд Палмерстон» памфлетини уркартчыларын тәкрар чап етмәсиндән башга, 1856—1859-чу илләрдә Маркс онларын вахташыры нәшрләриндә бә'зи башга мәгалә вә материаллар да дәрч етдирмишди. Бунлардан ән ириси XVIII әсрдә Инкилтәрә вә Русија дипломатијасынын тарихинә даир јухарыда көстәрилән әсәр иди. Әввәлләр бу әсәр 1856-чы илин јајында әјаләт гәзети олан «Sheffield Free Press» гәзетиндә, мүәллифдән алындыгча, һиссә-һиссә чап едилирди. Лакин әсәр сәлигәсиз чап едилир, мүәјјән јерләри ичазәсиз атылырды, бу исә Марксын Шеффилдә материал көндәрилмәсини дајандырмаға мәчбур етди. Марксын редаксија илә чәкишмәләри хәбәри Уркарта чатды вә о, һәмин материалын чапыны Лондонда чыхан «Free Press» гәзети сәһифәләринә көчүрмәји тәклиф етди. Марксын јаздығы бүтүн мәтн 1856-чы илин августундан 1857-чи илин апрелинәдәк бурада чап едилди. Дәрч едилән материал нәзәрдә тутулан әсәрин анчаг кириш һиссәси олуб, сәнәдләрлә мүәллифин изаһат мәтнинин бирләшдирилмәсиндән ибарәт иди. Әсәр «XVIII әср дипломатик тарихинин ифшасы» ады илә чап едилирди. Сонралар, Марксын вәфатындан сонра Марксын гызы Елеонора бу әсәрин ајрыча нәшрини һазырлады вә әсәр 1899-чу илдә «XVIII әсрин кизли дипломатик тарихи» ады илә чапдан чыхды.

Маркс өз дөврүндәки әксингилабчы һөкмдарларын харичи сијасәтинин тарихи көкләрини ашкара чыхармаға чалышараг, өз әсәриндә онларын тарихи сәләфләринин: XVIII әср инкилис дипломатлары вә сијаси хадимләринин характеристикасы үчүн ифшаедичи бојалары әсиркәмирди. О көстәрирди ки, гаршысына охучуну «инкилис дипломатијасынын алчаглыг-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 451.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 8-чи чилд, сәһ. 410.

лары илә»[1], онун чаризм гаршысында јалтагланмасы илә таныш етмәк мәгсәдини гојмушдур. Сонралар Енкелс јазырды ки, әсәр «инкилис виг назирләринин өз хејирләри наминә Русијадан даими асылылығыны»[2] ифша етмәјә һәср олунмушду. Бу әсәрә В. И. Ленин дә белә бир характеристика верирди.

Маркс рус чаризминин әксингилабчы нијјәтләри илә, «инкилис халг күтләләринин зәрәринә олараг, сәрвәт вә һакимијјәти «Шанлы ингилаб»дан сонра гәсб етмиш олан»[3] инкилис буржуа аристократ олигархијасынын сә'јләри арасындакы үмумилији ачыгча көрмүшдү, лакин Маркс Инкилтәрә — Русија мүнасибәтләрини ишыгландыраркән мүәјјән дәрәчәдә биртәрәфлилијә јол вермишди ки, бу да гисмән онун әсәринин памфлет кәскинлији илә изаһ олунур. Бу мүнасибәтләрин характери јалныз Инкилтәрәнин һаким синифләринин ингилаба гаршы мүбаризәдә чаризмдән истифадә етмәк арзусу илә дејил, һәмчинин онларын өз ишғалчы сә'јләри илә мүәјјән олунурду, бу сә'јләр исә чох тез-тез Русијаја рәгиб кими бахмаға мәчбур едирди. Истәр Шимал мүһарибәси дөврүндә, истәрсә Палмерстонун вахтында Британија харичи сијасәтинин рәһбәрләри дәфәләрлә чар Русијасы һесабына Инкилтәрәни күчләндирмәк планлары һазырламыш вә Русијанын дүшмәнләринә көмәк етмишдиләр. Маркс өзү Шәрг мәсәләсинә даир мәгаләләриндә бејнәлхалг вәзијјәтин мүрәккәбләшмәсиндә мүһүм амил олараг Инкилтәрә—Русија зиддијјәтләринә диггәт јетирмишди. «Дипломатик тарихин ифшалары»нда вә гисмән «Лорд Палмерстон»да бу фактлар көлкәдә сахланмышды, чаризмин ишғалчы нијјәтләринә инкилис сијасәтчиләринин мејдан вермәси исә санки мүстәгил әһәмијјәт алмышды. Бунунла белә, һәмин әсәрдә тәчавүзкар гүввәләрә јол ачмаг, бунлара горхагчасына вә өз мәнафејини күдмәклә күзәштә кетмәк саһәсиндә һәр чүр сијасәтин гүсурлу олмасы һаггындакы үмуми тезис Гәрби Авропа дөвләтләринин дипломатијасына гијмәт вермәк вә харичи сијасәт мәсәләләриндә фәһлә синфинин мүстәгил мөвгејини ишләјиб һазырламаг үчүн принсипиал әһәмијјәтә малик иди.

«Ифшалар» әсәриндә Маркс Русија тарихинә бир сыра сәһифәләр һәср етмишди. О бу мөвзуда аз-чох әтрафлы хүласә вермәк нијјәтиндә олмајыб, башлыча олараг чар мүтләгијјәтинин ишғалчы харичи сијасәтинин анчаг тарихи илкин шәртләри илә марагланмышды. Буну да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, Маркс Русија тарихи һаггында өзүнүн о заманкы тәсәввүрләрини анчаг Гәрби Авропа тарихчиләринин әсәрләриндән (мәсәлән, Сөкүрүн «Русијанын вә Бөјүк Пјотрун та-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 438.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 22-чи чилд, сәһ. 359.
[3] «The Free Press», 8. XI. 1856.

рихи» китабындан) əлдə едə билəрди, бунлар исə чох заман Русијаја гаршы бəдхаһлыг руһунда иди вə сонралар елмин тəкзиб етдији, мəсəлəн, guja варјаг ишғалчылары тəрəфиндəн јарадылмыш Кијев дөвлəтинин мəншəји һаггында норман нəзəријјəси кими бир сыра гəрəзли мүддəаларла долу иди. О заман лазыми материалларын чатышмамасы Марксы бу мүддəалара тəнгиди јанашмаг имканындан мəһрум едирди. Сонралар јени тарихи мəшғəлəлəри заманы о өз бахышларыны бир чох чəһəтдəн дəгиглəшдирмишди. Мəсəлəн, 80-чи иллəрин əввəллəриндə о, «Хроноложи игтибаслар»да өлкəни татар-монгол əсарəтиндəн азад етмəкдə рус халгынын гəһрəман мүбаризəсинин ролуну гејд етмишди. «Ифшалар» əсəриндə бу азадлыг даһа чох Москванын бөјүк кнјазларынын дипломатик сə'јлəринин нəтичəлəри кими көрүнүр.

Бунунла белə, Русијанын тарихи инкишафынын бир сыра чəһəтлəринин 1856—1857-чи иллəрдə Маркс тəрəфиндəн мүшаһидə едилмəсиндə дə бөјүк бир узагкөрəнлик вар иди. Маркс Кијев рус дөвлəтинин тарихи тимсалында бүтүн илкин феодализм дөврүнү ајдынлашдырмаг үчүн əһəмијјəтли олан бир нəтичəјə кəлəрəк көстəрмишди ки, орта əсрлəрин илк чағларында јаранан примитив феодал дөвлəтлəри үчүн «ленлəрин олмадығы вə ја јалныз бач топламаг формасында мөвчуд олдуғу вассалитет типикдир»[1]. Бу дөврдə јаранан вə феодализм инкишаф етдикчə лабүд сурəтдə позулмаға, ханэдан торпагларына бөлүнмəјə мəһкум олан Бөјүк Карл империјасы, Рјуриковичлəр империјасы вə с. кими «јөндəмсиз вə тəлəсик гурашдырылмыш» дөвлəт бирлəшмəлəринин мөһкəм олмамасы парлаг сурəтдə сəчијјəлəндирилмишди. Маркс Чинкиз хан тəрəфиндəн башланан татар-монгол истиласына классик характеристика вермишди. Маркс онун əһалини күтлəви сурəтдə гырмаг, мадди сəрвəтлəри мəһв етмəк, ишғалчыларын зүлмү алтында көлə вəзијјəтинə дүшмəк кими əн ағыр нəтичəлəрини гејд етмишди. О јазырды ки, татар əсарəти «онун гурбаны олмуш халгын лап гəлбини нəинки əзир, һəтта алчалдыр вə үзүр»[2]. Монгол ханларынын «даими террор режими» ишғал едилəн өлкəлəрин јухары феодал тəбəгəсинə позучу тə'сир көстəрирди; бу тəбəгəнин нүмајəндəлəри өз монгол һөкмдарларындан фитнəкар вə гəддар идарə методларыны көтүрүрдүлəр.

Маркс XV əсрдə Русијада мүтлəг монархијанын əмəлə кəлмəси просесини (сонралар һəм Маркс, һəм дə Енкелс бүтөвлүкдə бу просесин тарихи мүтəрəггилијини дəфəлəрлə гејд етмишлəр) нəзəрдəн кечирəрəк, «Ифшалар» əсəриндə мүтлəгијјəт гурулушунун артыг һəмин илкин мəрһəлəдə өзүнү көс-

[1] «The Free Press», 4. II. 1857.
[2] Ibidem.

тәрән ијрәнч чәһәтләрини ашкара чыхарырды. О гејд едирди ки, һәтта мәркәзләшдирмәни вә башга мүтәрәгги вәзифәләри јеринә јетирдикдә дә (ханәдан кнјазларынын табе етдирилмәси вә и. а.) мүтләг һакимијјәти тәмсил едәнләр даим Макиавелли сијасәтинин истибдадчы вә хәјанәткар үсулларына әл атырдылар. Москва кнјазларына гаршы мүбаризәдә орта әср Русијасынын феодал республикаларынын мәғлуб олмасы сәбәбләри барәсиндә Марксын гејдләри чох марағлыдыр. О көстәрирди ки, Новгород республикасында бу чәһәтдән III Иван тәрәфиндән истифадә едилән дахили синфи мүбаризә, «Флоренсија кими, Новгороду да сарсыдан патрисиләрлә плебејләр арасындакы чәкишмәләр»[1] хејли рол ојнамышды.

Маркс I Пјотрун сијасәтиндә нәинки мүтләг мүстәбидин әламәтләрини вә истилачылыг арзусуну, һәмчинин дөвләт нијјәтләринин кенишлијини вә чәсарәтини көрмүшдү. О, Бөјүк Пјотрун «империјанын пајтахтыны континентал мәркәздән дәниз учгарына көчүрмәсиндә» көстәрдији чәсарәти, онун бир ислаһатчы кими ролуну, көһнәлијә вә эталәтә гаршы мүбаризәсини, Русијаны мәдәниләшдирмәк, онун үзәриндән дурғунлуғу вә керилији атмаг, руслары «гәрб халгларынын техникасыны гәбул едиб онлара бу халгларын идејаларыны сирајәт етдирмәмәјә»[2] һазырламаг сә'јини гејд етмишди.

«XVIII әсрин дипломатик тарихинин ифшасы» әсәриндә Маркс Русијанын тарихи кечмишинә илк нәзәр салыр. Бу иш хејли мәһдуд бир мәгсәдлә — чар дипломатијасыны ифша етмәк вә онун мәнбәләрини ашкара чыхармаг мәгсәди илә едилсә дә, — бунун сајәсиндә Маркс рус халгынын кечмишдәки һәјатынын бә'зи чәһәтләри илә таныш олмуш, Русијаны кәләчәкдә әтрафлы вә һәртәрәфли өјрәнмәк үчүн зәмин һазырламышды.

«Ингилабчы Испанија» 1854-чү ил ијунун ахырларында Пиренеј јарымадасында Авропада иртичанын үмуми мәнзәрәсинә кәскин зидд олан һадисәләр башланды. Иртичачы крал күруһундан наразы олан кенералларын башладығы һәрби үсјан XIX әср Испанијасы тарихиндә дөрдүнчү буржуа ингилабына чеврилди. Һакимијјәт либерал тәрәггипәрвәрләр партијасынын әлинә кечди.

Маркс Испанијадакы ингилабы халг һәрәкатларынын јени јүксәлишинин муждәчиси кими гәбул етди. О өз корреспонденсијаларында бу ингилабын кедишини ишыгландыпараг, Испанија ингилабларынын һәм үмумтарихи чәһәтләрини, һәм дә спесифик милли хүсусијјәтләрини, «јалныз бунлара хас олан бә'зи чәһәтләри»[3] гејд едирди. Орта әсрләрдән Испанијада халг һәрәкатларынын әјаләт әлаһиддәлији мирас гал-

[1] «The Free Press», 25. II. 1857.
[2] «The Rree Press», 1, IV. 1857.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 10-чу чилд, сәһ. 407.

мышды, орду узун мүддәт милли мигјасда сараја гаршы дура биләчәк јеканә бир гүввә иди. Лакин бурада да бүтүн буржуа ингилаблары үчүн үмуми олан синфи илкин шәртләр әсас тәшкил едирди; һәр јердә олдуғу кими, башлыча һәрәкәтвеничи гүввә ролуну халг күтләләри ојнајырды. Мәһз онлар дәфәләрлә елә бир шәраит јаратмышдылар ки, бу заман Пиренеј јарымадасында «халис һәрби гијамдан» «үмуми үсјан» мејдана кәлир[1].

Испанија халг күтләләринин ингилаби әзмкарлығыны јүксәк гијмәтләндирән Маркс ејни заманда онларын сијаси рәһбәрләринә — буржуа либералларына бөјүк бир е'тимадсызлыг көстәрирди. О шүбһә етмирди ки, Испанија либераллары башга Авропа өлкәләринин горхаг, сазишчи либерал буржуазијасынын кетдији јолла кедәчәкләр.

Марксын еһтијат етдији шеј доғру чыхды. Либерал һөкумәтин сијасәти 1856-чы илин јајында иртичачыларын һакимијјәт башына гајытмасына кәтириб чыхартды вә онлар Испанијада дөрдүнчү буржуа ингилабынын наилијјәтләрини демәк олар тамамилә ләғв етдиләр.

Пиренеј јарымадасында баш верән ингилаби просесләри даһа дәриндән баша дүшмәк үчүн Маркс бу јарымаданын тарихинә мүрачиәт етди. 1854-чү илин августунда о, «New-York Daily Tribune» да «Ингилабчы Испанија» ады илә мәгаләләр силсиләси чап етдирди вә өз дөврүндәки һадисәләри испан халгынын ингилаби кечмиши илә, онун мүтләгијјәтә гаршы, Наполеон һөкмранлығына гаршы мүбаризәсинин ән'әнәләри илә, 1808—1814, 1820—1823 вә 1834—1843-чү илләрдә баш верән әввәлки Испанија ингилаблары илә әлагәләндирмәјә чалышды. Бу силсилә тамамланмамыш галды. Чәми сәккиз мәгалә дәрч едилди (ахырынчысы 1854-чү ил декабрын 2-дә чап едилмишди), бу мәгаләләрдә һадисәләрин шәрһи икинчи буржуа ингилабынын (1820—1823-чү илләр) башланғычына гәдәр кәлиб чатырды. Маркс тәрәфиндән «Tribune»а көндәрилән сонракы үч мәгалә чап едилмәди. Бунлардан анчаг биринин әлјазмасы шәклиндә илк гејдләри галмышдыр вә бурада 1820—1823-чү илләр ингилабынын мәғлубијјәти сәбәбләри тәһлил едилир.

Бу силсиләдә Маркс мүтләг монархијанын тарихи ролу проблемини јени шәкилдә нәзәрдән кечирмиш, Испанија материаллары әсасында өзүнүн әввәлки нәтичәләрини әһәмијјәтли дәрәчәдә дәгигләшдирмиш, бу мәсәләјә дә конкрет тарихи шәкилдә јанашмаг лазым кәлдијини гејд етмишди. О көстәрмишди ки, мүтләгијјәт өзүнүн мејдана кәлдији мәрһәләдә һеч дә һәмишә вә һәр јердә мүтәрәгги мәркәзләшдиричи просес үчүн бир васитә вәзифәсини јеринә јетирмәмишдир. Марксын

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 10-чу чилд, сәһ. 321—322.

фикринчә, мәсәлән, Испанијада бу просес Шәрг типли, хүсусән Түркијә типли мүстәбид идарәетмә формасы характери дашыјараг, һөкмдарын гејри-мәһдуд һакимијјәтини јерли партикуљаризм илә бирләшдирир, бунунла да өлкәнин игтисади вә сосиал тәнәззүлүнә хејли дәрәчәдә сәбәб олурду.

Лакин Маркс гејд едирди ки, мүтләгијјәт режими испан халгынын һәјати гүввәсини һәмишәлик буховлаја билмәзди, бу халгын гүдрәти јаделли истилачы олан Наполеона гаршы мүбаризәдә хүсусилә өзүнү көстәрмишди. Маркс Наполеон һөкмранлығына гаршы азадлыг мүһарибәсини гәһрәманлыг епопејасы һесаб едирди, бу епопеја исә көстәрмишди ки, «Испанија чәмијјәтиндә һәјат чошуб дашыр вә бу чәмијјәтин һәр бир һиссәсиндә мүгавимәт гүввәләри һәдсиз дәрәчәдәдир»[1]. Доғрудур, о, мүгавимәт һәрәкатында зиддијјәтли мејлләр олдуғуну да гејд едирди: халг күтләләринин азадлыг сә'јләринә јухары феодал тәбәгәсинин өз сосиал вә сијаси имтијазларыны сахламаг сә'ји гаршы дururду. Бунунла әлагәдар олараг Маркс белә гејд едирди: милли азадлыг һәрәкаты јалныз о заман һәгигәтән сабит олур ки, о, «сосиал дәјишикликләри милли мүдафиә тәдбирләри илә»[2] әлагәләндирсин.

Һәрәкатын буржуа-задәкан рәһбәрләринин бу ики вәзифәни бирләшдирә билмәдикләрини гејд едән Маркс XIX әсрин биринчи јарысындакы Испанија буржуа ингилабларынын башлыча зәиф јерини мүәјјән едәрәк көстәрирди ки, һәмин зәифлик мәһз бундадыр: «ингилабчы партија кәндлиләрин мәнафејини шәһәрләрин һәрәкаты илә әлагәләндирә билмәмишди». Буна көрә дә кәндлиләр ән јахшы һалда «партијалар арасындакы мүбаризәнин фәалијјәтсиз мүшаһидәчиси»[3] олараг галыр, бә'зән исә һәтта әксингилабчы даирәләр онлардан истифадә едирдиләр.

1856-чы илин ијул—август ајларында Испанија һаггында јаздығы өз јекун мәгаләләриндә Маркс гејд едирди ки, ахырынчы Испанија ингилабынын дәрсләри чох әламәтдардыр. Бунлар көстәрмишдир ки, Авропада баш верән дәјишикликләр: буржуазијанын әксингилаби гүввә һалына дүшмәси просеси вә кәндли күтләләри илә иттифагда буржуа ингилабыны баша чатдырмалы олан бир гүввә олмаг е'тибары илә пролетариатын тарих сәһнәсинә чыхмасы керидә галмыш јарымфеодал Испанијасында да өзүнү көстәрмишдир: 1854—1856-чы илләрдәки һадисәләр заманы јенечә јаранмагда олан Испанија фәһлә синфи, һәлә өзүнү мүәјјән етмәмиш олса да вә буржуа республикачыларынын ардынча кетсә дә, бу һадисәләрдә илк дәфә иштирак етмишди. Бу дәфә кәндлиләр дә ингилаба гызғын көмәк көстәрмишдиләр. 1854—1856-чы илләр-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 10-чу чилд, сәһ. 433.
[2] Јенә орада, сәһ. 471.
[3] Јенә орада, сәһ. 632.

дәки ингилаби һәрәкат ән'әнәви һәрби симасыны, һабелә сүлалә һәрәкаты симасыны итирмәјә башламышды. Әксингилабын мүвәггәти гәләбәсинә бахмајараг, бүтүн бунлар Маркса белә бир үмид бәсләмәк имканы вермишди ки, «ән јахын Авропа ингилабы Испанијаны бу ингилабла биркә фәалијјәт үчүн јетишмиш һалда көрәчәкдир»[1].

Јени дөјүшләрә доғру

Нә ағыр иртича мүһити, нә дә мәишәт чәтинликләринин ағырлығы Марксын јарадычы гүввәсини зәифләдә билмәди. Бу ағыр илләрдә онун сәмәрәли вә чохчәһәтли елми вә публисистлик фәалијјәти ингилаби нәзәријјә вә тактиканын инкишафы үчүн сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәтә малик олду. Бу илләрдә Маркс өз игтисади тәдгигатларында ән бөјүк кәшфләрә тамамилә јахынлашды. Тарихин материалист анлајышы, Маркс тәрәфиндән истәр үмумтарихи просесләрин тәһлилинә, истәрсә бир сыра өлкәләрин, о чүмләдән әввәлләр бу гәдәр этрафлы мәшғул олмадығы өлкәләрин (Русија, Испанија, Балкан јарымадасы өлкәләри, Шәрг өлкәләри) конкрет тарихинин өјрәнилмәсинә дә тәтбиг етдији бу анлајыш даһа да дәринләшдирилиб конкретләшдирилди. Буржуа тарих елминин мүәјјән чоғрафи мәһдудлуғуну дағыдыб ирәли кетмәк марксист фикрин чох бөјүк наилијјәти олду, ахы буржуа тарих елми, бир гајда олараг, өз тәдгигат предметини Авропа тарихи илә мәһдудлашдырырды вә чох заман бу «авропасентризми» гејри-Авропа халгларына гаршы иргчи тәкәббүрү илә бирләшдирирди. Маркс Асија халгларынын, гисмән дә Африка вә Латын Америкасы халгларынын тарихини тәһлил едиб, бу тарихин Авропа өлкәләринин инкишафы илә үзви әлагәсини көстәрәрәк, метрополијаларда вә капитализм дүнјасынын мүстәмләкә учгарларында баш верән һадисәләрин бир-бири илә сых чулғашдығыны гејд етди, бунунла да тарихи бүтүн бәшәријјәтин тарихи инкишафы кими, сөзүн әсл мә'насында үмумдүнја тарихи кими елми шәкилдә гаврамағын әсасларыны гојду.

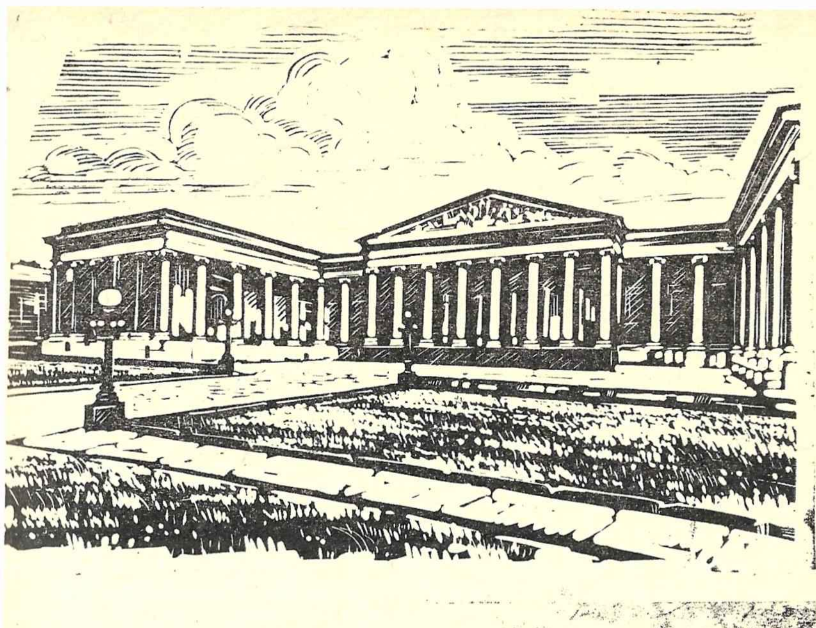
Маркс өз дөврүндә баш верән һадисәләри мәтбуатда даим ишыгландырараг буржуа чәмијјәти һәјатынын ән мүхтәлиф чәһәтләринин, ән мүхтәлиф саһәләрдә — ајры-ајры дөвләтләрин игтисадијјатында, сијаси гурулушунда вә бу гурулушун тәкамүлүндә, дахили вә харичи сијасәтдә, идеолокијада капиталист мүнасибәтләринин тәзаһүр етмәсинин дәрин характеристикасынын әјани нүмунәләрини верди. О, ири әсәрләрини јаратдығы заман олдуғу кими, өз публисистик фәалијјәтиндә дә өзүнү ән бөјүк бир игтисадчы, сосиолог, тарихчи вә сијасәтчи кими көстәрди.

Бу илләрдә Маркс фәһлә синфинин ингилаби стратекија вә тактикасыны инкишаф етдирмәк үчүн чох иш көрдү. Мүс-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 12-чи чилд, сәһ. 49.

тәмләкә халгларынын азадлыг һәрәкаты барәсиндә пролетариатын мөвгејини мүәјјән едән принсипләр ишләниб һазырланды, бејнәлхалг мүнагишәләрдә вә мүһарибәләрдә фәһлә синфинин мүстәгил хәттинин әсаслары һазырланды, пролетар ингилабчыларынын башга мүхалифәтчи гүввәләрлә мүвәггәти блоклары вә сазишләри һаггында вә бунлары һансы шәраитдә бағламаг мүмкүн олмасы һаггында сәмәрәли идејалар ирәли сүрүлдү. Маркс вә Енкелс һесаб едирдиләр ки, ән јахын ингилабын башлыча очаглары 1848-чи илдән е'тибарән буржуа-демократик дәјишикликләринә кет-кедә даһа кәскин тәләбат дујулдуғу өлкәләр олачагдыр; онлар јенә әввәлки кими франсыз пролетариатындан ингилаби тәшәббүс көзләјирдиләр, лакин ингилаб маршрутларынын дәјишилә биләчәјини, хүсусилә онун Шәргә, Русијаја даһа чох јајыла биләчәјини дә көрмүшдүләр. Бу нәтичә 1848—1849-чу илләрдән сонра мүхтәлиф өлкәләрдә баш верән сосиал ирәлиләмәләри нәзәрә алмаг сајәсиндә чыхарылмышды.

Иртича илләриндә күтләләрә тә'сир көстәрмәк нә гәдәр чәтин олса да, Марксын сәси, онун мәгалә вә мәктубларындакы ингилаби идејалар габагчыл фәһләләрә кәлиб чатырды. О өз публисистикасы илә ингилаби әһвали-руһијјәнин, мөвчуд әксингилабчы режимләрә гаршы нифрәтин артмасына көмәк едирди, бу да јени ингилаби јүксәлиш башландыгда өзүнү хүсусилә көстәрди. Мүхтәлиф өлкәләрин фәһлә хадимләри илә әлагәләрини давам етдирән Маркс пролетар һәрәкаты илә даһа сых әлагә јаратмаг үчүн бүтүн васитәләрдән истифадә едирди. О өз әтрафында бир груп силаһдашыны бирләшдириб, нәзәри биликләрлә мүкәммәл силаһланмыш һалда вә вахты чатмыш тактика вәзифәләрини ајдын баша дүшәрәк дүшмәнлә јени ачыг дөјүшләрә кирмәјә тәчрүбәли дөјүшчү кими һазыр һалда јени ингилаби һадисәләрә доғру кедирди.

Сәккизинчи фәсил

МАРКСИСТ СИЈАСИ ИГТИСАДЫН ФОРМАЛАШМАСЫНДА ҺӘЛЛЕДИЧИ МӘРҺӘЛӘ

Сијаси игтисад әмәјин һәр бир сәрвәт вә һәр бир дәјәр үчүн мәнбә олмасы мүддәасыны ирәли сүрдүјү вахтдан е'тибарән лабүд сурәтдә бир суал мејдана чыхмышды: бәс буну белә бир вәзијјәтлә нечә әлагәләндирмәк олар ки, муздлу фәһлә өз әмәји илә истеһсал етдији бүтүн дәјәри алмајыб, бунун бир һиссәсини капиталистә вермәли олур? Бу суала елми чәһәтдән әсасландырылмыш чаваб вермәк үчүн истәр буржуа игтисадчыларынын, истәрсә социалистләрин көстәрдикләри тәшәббүс әбәс олмуш, нәһајәт, Маркс бу мәсәләнин һәллини вермишдир.

Фридрих Енкелс

1857-чи ил игтисади бөһраны һаггында мәгаләләр

Иртича илләриндә Маркс капитализм дүнјасынын о заманкы игтисади вә сијаси үфүгләрини нәләрин мүәјјән етмәсини даим бөјүк бир марагла изләјирди. Узун сүрмәјән бир дөвр әрзиндә мәһсулдар гүввәләр нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә јүксәлмишди. Фабрик

системи хејли мүвәффәгијјәт газанмышды. Әввәлләр көрүнмәмиш дәрәчәдә кениш фәһлә күтләләрини бир дам алтында бирләшдирән јүзләрлә фабрик истифадәјә верилмишди. Ири мүәссисәләрдә бухар вә механики дәзкаһлар сәнаје әмәјинин әл иши формаларыны сүр'әтлә сыхышдырыб арадан чыхарырды. Ејни заманда нәглијјат вә рабитә васитәләриндә чеврилиш баш верирди. Бүтүн дүнјада дәмир јол хәтләринин үмуми узунлуғу 1847-чи илдә 25 мин километр олдуғу һалда, 1857-чи илдә 83 мин километрә чатмышды.

Дүнја базарында сөвдәләшмәләрин һәчми тәкчә 1850-чи илдән 1860-чы иләдәк демәк олар икигат артмышды. Кредит-банк иши мүстәсна дәрәчәдә кенишләнмишди. Мүхтәлиф банкларын сајы сүр'әтлә артырды, бунларын кечирдији әмәлијјат һәлә мисли көрүнмәмиш мигјаса чатмышды. Биржаларда даим ажиотаж һөкм сүрүрдү. Бүтүн бунлардан буржуа игтисад елми вә мәтбуаты капитализм гурулушуну тә'рифләмәк үчүн истифадә едирди.

Лакин капитализм гурулушунун игтисади инкишафынын дәгиг елми тәһлили Маркса јени тсиклик ифрат истеһсал бөһраны баш верәчәјини ирәличәдән сөјләмәк имканы верди, бу бөһран исә сәнаје вә тичарәтин јүксәлиши фазасыны әвәз етмәли иди. Ирәличәдән сөјләнилән бу фикир тамамилә тәсдиг олунду. 1857-чи илдә истеһсал һәчминин кәскин сурәтдә азалмасында, фабрикләрин күтләви сурәтдә бағланмасында, чохлу ифлас һалларында, базарын һәддиндән артыг долмасында, әмтәә гијмәтләринин ашағы дүшмәсиндә, ишсизлијин артмасында вә и. а. өзүнү көстәрән бөһран башланды. Капитализм тарихиндә бу, һәгигәтән дүнја бөһраны характери алмыш олан илк игтисади бөһран иди.

Маркс Авропада игтисади вәзијјәтә вердији гијмәти «New-York Daily Tribune» гәзети үчүн јаздығы мәгаләләрдә мүнтәзәм сурәтдә шәрһ едирди. Бу мәгаләләрин бир чоху 1857-чи ил бөһранынын илкин шәртләрини, сәбәбләрини, әламәтләрини вә хүсусијјәтләрини ашкара чыхарыр.

1857-чи ил бөһранына Маркс хүсусилә бөјүк диггәт јетирирди, чүнки, әввәлән, бунунла әлагәдар олан фактлар вә просесләр сијаси игтисадын нәзәри проблемләрини даһа дәриндән ишләјиб һазырламаға имкан верирди; икинчиси, бөһран даһа чох инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә сијаси шәраитин билаваситә кәскинләшмәсинә сәбәб ола биләрди.

Һадисәләрин јеничә изи илә, өз мүшаһидәләри әсасында, Инкилтәрә, Франса вә Алманија гәзетләринин вә хүсуси журналларынын материаллары үзрә Маркс тәрәфиндән јазылан мәгаләләрдә нәинки бөһрангабағы дөврүн вә бөһранын өзүнүн кешмәкешләринин парлаг публисист чизкиләри верилир, һәмчинин өзүнүн һәмишәлик гијмәтини сахлајан, игтисади бөһ-

ранлар вә тсикләр һаггында марксизм нәзәријјәсинин гызыл фондуна дахил олан үмумиләшдирмәләр верилир.

Маркс сүбут едирди ки, 1857-чи ил бөһранынын ајры-ајры әламәтләри вә тәзаһүрләри һәр нечә олса да, бу бөһран тичарәт-малијјә даирәсиндә тәсадүфи бир дурғунлуг вә ја позғунлуг дејилдир, капитализмә хас олан вә онун әсасында лабүд олан типик тсиклик ифрат истеһсал бөһранıдыр, бу бөһраны исә һеч бир һөкумәт дајандыра билмәз. Бу бөһраны сәнаје вә тичарәтин бүтүн зиддијјәтли инкишаф кедиши һазырламышдыр.

О заманкы сијаси игтисадда беләбир әгидә чох јајылмышды ки, емиссија банклары пул тәдавүлүнү тәнзим едәрәк, гијмәтләрин сәвијјәсинә тә'сир көстәрә билир вә бунунла да сәнаје малларына тәләблә тәклиф арасындакы нисбәти зәрури нормаја сала билирди, чари истеһсалы кенишләндирә билир вә ја әксинә, ләнкидә билирди. Хүсусилә бу чүр иддиалар чох јајылмышды ки, куја ифрат истеһсалы зәрури миgдардан артыг пул бурахылмасы вә бунунла әлагәдар олараг гијмәтләрин олдугча артмасы төрәдир. Маркс бу чүр тәсәввүрүн мә'насыз олдуғуну Инкилтәрә банкынын материаллары әсасында сүбут етди. Сәнајенин јүксәлиши илә ејни заманда биржа еһтикарынын баш вермәсини дә бөһранын сәбәбләри сырасына дахил етмәк үчүн әсас јох иди. Маркс мәсәләнин игтисадијјатда олмадығыны, игтисадијјатын өзлүјүндә куја сағлам олдуғуну, анчаг сәнаје мә'мулаты алычыларынын «сағлам олмадығыны» сүбут етмәјә чалышан нәзәријјәбаз «пејғәмбәрләри» лаға гојурду[1].

Бөһранын баш вермәси фактынын өзү буржуа журналистләринин бүтүн јүнкүл ибарәләрини рәдд етди, онлар исә бир сыра илләр әрзиндә инандырмаға чалышырдылар ки, «тичарәт азадлығы јарадылмасы сајәсиндә тичарәт сарсынтылары дөврү һәмишәлик баша чатмышдыр»[2].

Сәнаје вә тичарәтин бөһранла баша чатан чичәкләнмәсинин дикәр тәрәфи фәһлә синфинин ағыр истисмары иди. Инкилис саһибкарлары парламентин мөвчуд гәрарларына, инадлы синфи мүбаризә нәтичәсиндә гәбул едилмиш фабрик ганунлары дејилән ганунлара мәһәл гојмајыб иш күнүнү узадырдылар. Онлар әмәк һаггыны азалдыр, јашлы фәһләләр әвәзиндә ушаглары ишә көтүрмәјә үстүнлүк верирдиләр. Маркс өз мәгаләләриндән бириндә Инкилтәрә капиталистләрини кәнч фәһләләр нәслиндән соруб чыхардыглары ган һесабына јоғунланан зәли адландырмышды[3]. Бөһран зәһмәткеш күтләләрин онсуз да ағыр олан вәзијјәтини даһа да писләшдирди. «Сәнаје фәалијјәтинин ифлич олмасы» нәтичәсиндә

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 12-чи чилд, сәһ. 329.
[2] Јенә орада, сәһ. 346.
[3] Бах: јенә орада, сәһ. 191.

фәһлә синфинин еһтијачы сүр'әтлә бүтүн Авропаја јајылды. Маркс фабрикчиләрин вә ири тачирләрин зәрәрләрини «бүтүн чәмијјәтин сәрвәти һесабына»[1], хүсусән халгын бөјүк әксәријјәти барәсиндә верки мәнкәнәсини даһа бәрк сыхмаг, сәнаје вә тичарәт ағаларына боллуча һөкумәт мүавинәти вә тә'минаты вермәк јолу илә өдәмәјә һәр васитә илә чалышан буржуа һөкумәтләринин фәалијјәтини ифша едир. Бу, бөһранын нәтичәләрини әһалинин ән јохсул тәбәгәләри үзәринә салмаг үчүн көстәрилән һәјасыз бир фәалијјәт иди.

Маркс 1857-чи ил бөһранынын хүсусијјәтини шиширтмәк, ону нә исә тәчрид олунмуш бир һадисә һесаб етмәк мејлинә гаршы чыхараг көстәрир ки, «һәр бир јени тичарәт бөһранына хас олан фәргләндиричи әламәтләрин бунларын һамысына хас олан үмуми чәһәти пәрдәләмәсинә јол вермәк олмаз»[2]. Марксын бахышларына көрә, игтисади бөһранлар капиталист истеһсал системи үчүн ганунаујғундур вә бу системә үзви сурәтдә хасдыр. О көстәрирди: «...Индики систем галдыгча, илин фәсилләри тәбии шәкилдә дәјишилдији кими, бу систем дә лабүд сурәтдә һәмин бөһранлары доғурачагдыр»[3].

Игтисади әлјазмаларынын јени силсиләсинин јарадылмасы

Иртичанын тәнтәнәсинин узун сүрмәјәчәјинә инанан Маркс вә Енкелс үмид едирдиләр ки, 1857-чи ил бөһраны илә әлагәдар олараг игтисадијјат саһәсиндә капитализм дүнјасынын сарсылмасы сијаси нәтичәләр доғурачаг, туфан төрәдәчәк — јени ингилабын башланмасына сәбәб олачагдыр. Белә бир шәраитдә Маркс сијаси игтисада даир әсәрини тезликлә баша чатдырмағы биринчи дәрәчәли вәзифә һесаб едирди, бу әсәр фәһлә синфини чәмијјәтин инкишафынын игтисади ганунлары һаггындакы биликлә силаһландырмалы иди. О күман едирди ки, белә бир әсәр пролетар мүбаризләринин өз ингилаби вәзифәләрини баша дүшмәсинә көмәк едәр, пролетариатын синфи шүурунун артмасына вә онун сых бирләшмәсинә јардым көстәрәр. Бөһранын лап гызғын чағында Маркс о вахта гәдәр апардығы игтисади тәдгигаты үмумиләшдирмәјә башлајыр. Лакин о, чамаата мүрачиәт етмәздән әввәл проблеми өзү үчүн ајдынлашдырмаг мәгсәди илә өз әсәринин илкин, гаралама вариантыны јаратмағы гәрара алыр.

1857-чи илин ијулундан 1858-чи илин мајына гәдәр давам етмиш дөврдә јазылан игтисади әсәрләр силсиләси бу чүр мејдана кәлмишдир. 50 чап вәрәги һәчминдә олан вә 1857-чи илин октјабрында — 1858-чи илин мајында јарадылан бөјүк әлјазмасы онларын башлычасыдыр.

1857—1858-чи илләрин башлыча игтисади әлјазмасы Марксын елми дүһасынын әсл шаһ әсәридир.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 12-чи чилд, сәһ. 352.
[2] Јенә орада, сәһ. 586.
[3] Јенә орада.

Буна да һејран галмамаг олмаз ки, белә әзәмәтли бир әсәр чох гыса мүддәтдә, һәм дә еһтијач «Марксы вә онун аиләсини тамамилә боғдуғу»[1] бир шәраитдә јарадылмышды. Марксын вә онун јахын адамларынын бизә кәлиб чатан мәктублары мәһз бу заман ән бөјүк бир инсанын кечирдији јохсуллуғун бүтүн дәһшәтини көзүмүзүн өнүндә чанландырыр. Һәлә 1857-чи ил јанварын 20-дә о, Енкелсә јазырды: «Беләликлә, мән лап гуру јердәјәм; олан азачыг пулуму сәрф етдијим мәнзилдә јашајырам... Әсла билмирәм нә едим, вәзијјәтим беш ил бундан әввәлкинә нисбәтән һәгигәтән даһа дәһшәтлидир. Мәнә елә кәлирди ки, ачы бадәни ахыра гәдәр ичмишәм. Лакин јох. Ән писи дә будур ки, бу бөһран мүвәггәти дејилдир. Мән бу вәзијјәтдән нечә чыхачағымы көрмүрәм»[2]. Сонралар вәзијјәт даһа да ағырлашды. 1857-чи ил бөһраны башландыгда «New-York Daily Tirbune» редаксијасы бүтүн өз Авропа мүхбирләринин хидмәтиндән имтина етди. Јалныз Маркс үчүн истисна едилмишди, зира еһтијат едирдиләр ки, ону башга Америка гәзетләриндә әмәкдашлыға дә'вәт едә биләрләр. Лакин инди она әввәлләр гәзетин адәтән гәбул етдији 8 мәгалә әвәзиндә ајда анчаг 4 мәгаләсинин чап едилмәсинә тә'минат верилирди. Бу исә әслиндә гонорарын јарыбајары азалмасы демәк иди.

Белә ағыр бир заманда Енкелс өз достуна бачардығы гәдәр көмәк едирди. В. И. Ленин јазырды: «...Енкелс бөјүк бир фәдакарлыгла даим она пул көндәриб көмәк етмәсәјди Маркс нәинки «Капитал»ы јазыб баша чатдыра билмәзди, һәтта јохсуллуг үзүндән һөкмән һәлак олуб кедәрди»[3].

Бүтүн әзаблара бахмајараг, Маркс ән бөјүк бир илһамла чалышырды. О, 1857-чи ил декабрын 8-дә Енкелсә јазмышды: «Өз игтисади тәдгигләрими јекунлашдырмаг үчүн лап гызғын, кечәләр сүбһә гәдәр ишләјирәм ки, туфан гопана гәдәр, һеч олмазса, әсас мәсәләләрдә ајдынлыг әмәлә кәлсин»[4]. Бу илһамын мәнбәји ингилаб ишинә һәдсиз сәдагәт, фәһлә синфи гаршысында өз мүгәддәс борчуну һисс етмәк иди.

Маркс 1857—1858-чи илләрин әсас игтисади әлјазмасы үзәриндә чалышаркән алты китаб: капитал һаггында, торпаг мүлкијјәти һаггында, муздлу әмәк һаггында, дөвләт һаггында, харичи тичарәт һаггында вә дүнја базары һаггында китаблар јаратмаг планыны һәјата кечирмәјә чалышырды.

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 26-чы чилд, сәһ. 51.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 76.
[3] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 26-чы чилд, сәһ. 51.
[4] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 185.

1857—1858-чи илләрин игтисади әлјазмаларындан «Кириш»

Нәзәрдә тутулан әсәр үчүн умуми «Кириш»ин 1857-чи илин августунда Маркс тәрәфиндән јазылан варианты да әлјазмаларынын јени силсиләсинә аиддир. Бу, јеткин марксизмин нәзәри чәһәтдән ән зәнкин сәнәдләриндән бири-дир. Онун мисилсиз елми әһәмијјәти, һәр шејдән әввәл, бунунла мүәјјән олунур ки, бурада Маркс хүсуси елм олмаг е'тибары илә сијаси игтисадын предмети вә методу һаггында өз анлајышыны башга јерләрдә олдуғундан даһа долғун ифадә етмишдир.

Сијаси игтисад мадди не'мәтләрин истеһсалы просесиндә инсанлар арасындакы ичтимаи истеһсал мүнасибәтләрини, бу истеһсалын һәрәкәтини идарә едән објектив игтисади ганунлары өјрәнир. Сијаси игтисадын вәзифәсинә, һәр шејдән әввәл, ичтимаи истеһсалын ајры-ајры тарихи формаларынын спесифик хүсусијјәтләрини вә фәргләрини өјрәнмәк дахилдир. Лакин ејни заманда бүтүн истеһсал үсулларынын умуми ганунлары да тәдгиг едилир.

«Кириш»дә ичтимаи истеһсалын ајры-ајры чәһәтләринин ролу вә диалектик гаршылыглы тә'сири кими чох мүһүм бир мәсәлә ишләниб һазырланмышдыр. Истеһсал просесиндә инсанлар тәбиәт мәһсулларыны өз тәләбатларына ујғунлашдырырлар; бөлкү истеһсал едилмиш не'мәтләрдән истифадә пропорсијасыны мүәјјән едир; мүбадилә фәрдә онун әлиндә олмајан, лакин әлдә етмәк истәдији мәһсуллары верир; истеһлакда мәһсуллар фәрди мәнимсәмә предмети олур. Беләликлә, бу силсиләдә истеһсал башланғыч нөгтәси, истеһлак исә сон нөгтәдир, бөлкү вә мүбадилә исә онун ортасыдыр, истеһсалла истеһлак арасында васитә јарадан бир һалгадыр. Маркс бөлкүјә нисбәтән истеһсалын биринчилији фикрини, бүтүн һалларда бөлкү үсулуну истеһсал үсулунун мүәјјән етмәси фикрини хүсуси олараг гејд вә сүбут едир. Јени истеһсал үчүн илкин шәрт кими мејдана чыхан бөлкү өзү һәмишә истеһсалын — үмумијјәтлә истеһсалын вә онун мүәјјән тарихи формасынын мәһсулудур.

Сијаси игтисадын методу һаггындакы бөлмәдә Маркс сијаси игтисадда елми абстраксијанын ојнамалы олдуғу ролу әтрафлы ишыгландырыр вә дүзкүн елми тәдгигат вә шәрһин әсас принсипләрини инкишаф етдирир.

Абстраксија — өјрәнилән мүнасибәтләрин керчәк аләминдән бунларын мүәјјән үнсүрүнү, өз тарихи спесификлији вә өз ганунлары олан мүнасибәтләр мәчмусунун тәһлили үчүн башланғыч әсас олан мүәјјән мүнасибәти ајырмаг демәкдир. Буна көрә дә мәнтиги категорија кими, өзүнә мәхсус тәдгигат аләти кими абстраксија ејни заманда керчәклијин хассәләри-

ни вә идракын һәрәкәтини ифадә едир, демәли, абстраксија ејни дәрәчәдә һәм реал һадисәләрин характеристикасы үчүн, һәм дә елми анлајышын характеристикасы үчүн тәтбиг едилә биләр.

Марксын фикринчә, сәмәрәли тәдгигат јолу әввәлчә сәтһдән, тәсәввүрдә верилән һадисәләрин лап дәринлијинә кетмәли, нәһајәт, ән садә тә'рифләр әлдә едилмәлидир. Анчаг бундан сонра тәдгигатчы «керијә гајыда биләр» — тәһлилдән синтезә, хүсуси абстраксијалардан вә тә'рифләрдән «чохлу тә'рифләри вә мүнасибәтләри олан зәнкин үмумилијә»[1] доғру кедә биләр. Мәсәлән, үмумијјәтлә әһали категоријасы өзлүјүндә мәзмуну аз олан бир абстраксијадырса, онун әввәлчәдән тәдгиг едилмиш, елми шәкилдә тәһлил олунмуш хүсуси тә'рифләринин мәчмусу (синифләр, бунларын варлығынын игтисади әсасы вә с.) көтүрүлдүкдә о, һисс едиләчәк гәдәр ајдын, конкрет олур, даһа һәрч-мәрч бир там кими мејдана чыхмыр.

Ән бәситдән (мәсәлән, әмәкдән, әмәк бөлкүсүндән, тәләбатдан, мүбадилә дәјәриндән вә и. а.) даһа мүрәккәбә (мәсәлән, дөвләтә, бејнәлхалг мүбадиләјә, дүнја базарына вә и. а.) доғру јүксәлмәк мәһз «елми чәһәтдән дүзкүн»[2] методдур. Лакин абстрактдан конкретә доғру белә јүксәлмә методу, — бурада «бир чох тә'рифләрин синтези», «рәнкарәнклијин вәһдәти» нәзәрдә тутулур — јалныз тәфәккүр васитәси илә конкрети мәнимсәмәк, бу конкрети идрак просесиндә чанландырмаг үсулудур. Бу јол һеч дә конкретин өзүнүн мејдана кәлмәси просеси дејилдир. Категоријалар керчәклији әкс етдирир, лакин ону јаратмыр.

«Кириш»дә идрак просесиндә тарихи илә мәнтигинин мүнасибәти мәсәләсинин шәрһи методоложи чәһәтдән хүсусилә мараглыдыр. Маркс мәнтиги методун үстүнлүјүнү көстәриб гејд едир ки, бу метод игтисади категоријалары онларын тарихи һәлледичи рол ојнадыглары ардычыллыгда дејил, онларын мүасир буржуа чәмијјәтиндә бир-биринә мүнасибәтини нәзәрә алмагла өјрәнмәјә имкан верир. Мөвчуд вә арадан галхмыш формалары дүзкүн баша дүшмәк үчүн һәр дәфә мәнтиги категоријалар сырасында мүәјјәнедичи категоријалары тапмаг мүһүмдүр. Лакин бурадан һеч дә белә бир нәтичә чыхмыр ки, Маркс һадисәләри онларын керчәк тарихи ардычыллығына мүвафиг сурәтдә чанландыран тарихи методу рәдд едир. Сијаси игтисад әслиндә тарихи елмдир, чүнки чәмијјәт инкишафынын игтисади ганунларыны, истеһсал формаларынын фәалијјәти вә дәјишилмәси шәраитини өјрәнир. Тарихән аз инкишаф етмиш формаларын дәрк едилмәси даһа чох ин-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 46-чы чилд, I һиссә, сәһ. 37.
[2] Јенә орада.

кишаф етмиш формаларын да тәһлилини тәләб едир. «Инсанын анатомијасы мејмунун анатомијасы үчүн бир ачардыр»[1].

Маркс сијаси игтисад категоријаларынын тәһлилинә өз јанашма үсулунун методоложи әсасларыны ајдынлашдыраркән, тәдгигат ишиндә тарихи илә мәнтигинин вәһдәти принсипини ифадә етди. О көстәрди ки, бу вәһдәт диалектик характер дашыјыр; бу вәһдәт һәр ики методун ејнијјәтинә дејил, бунларын гаршылыглы тә'сиринә, бунларын бир-биринә нүфуз етмәсинә вә зәнкинләшмәсинә әсасланыр. Мәнтиги тәһлил истәнилән бир фикир әмәлијјатындан ибарәт ола билмәз: бу тәһлил өјрәнилән игтисади һадисәләрин вә бунларын арасында мөвчуд олан објектив әлагәләрин өз характери илә мүәјјән олунур. Бунларын һәр икиси өз тарихи мәншәјинин изини дашыјыр вә бу изи ајдынлашдырмадан онларын маһијјәтини ахырадәк баша дүшмәк олмаз. Буна көрә дә игтисади һадисәләрин өјрәнилмәсинә мәнтиги методун тәтбиг едилмәси онларын заман дахилиндә тәкамүлүнү ајдынлашдырмагла, әтрафлы вә дәгиг тарихи тәһлил илә үзви сурәтдә әлагәләндирилмәлидир. Белә бир әлагәләндирмә предмети һәртәрәфли вә дәриндән тәһлил етмәк үчүн зәрури шәртдир вә дүзкүн, елми чәһәтдән е'тибарлы нәтичәләр әлдә етмәк васитәсидир.

«Кириш» парлаг сурәтдә көстәрир ки, Маркс сијаси игтисад проблемләрини, игтисади һадисәләрин тәһлили методуну ингилаби пролетар дүнјакөрүшүнүн үмумфәлсәфи мәсәләләри илә сых әлагәдар сурәтдә ишләјиб һазырлајырды. О, истеһсал мүнасибәтләрини чәмијјәтин инкишафынын игтисади базиси кими көтүрәрәк, даим сијаси вә идеоложи үстгурум саһәсинә аид олан просесләрә мүрачиәт едирди, бунларын базисдән асылы олмасыны вә она әкстә'сир көстәрмәсини изләјирди.

Маркс ичтимаи шүурун бәдии јарадычылыг, инчәсәнәт кими бир формасыны да дәриндән өјрәнирди. О өз зәнкин мә'луматына, дүнја мәдәнијјәтинин ән јахшы нүмунәләрини билмәсинә архаланараг, артыг 40-чы илләрдә јени, материалист естетиканын әсасыны тәшкил едән бир сыра нәтичәләри дүзкүн ифадә етмишди.

Елмдә илк дәфә олараг Маркс бәдии јарадычылығын материалист илкин шәртләрини ашкара чыхармышды. О һәлә «1844-чү ил игтисади-фәлсәфи әлјазмалары»нда инсанын көзәллији гаврамаг вә тәчәссүм етдирмәк, «материјаны көзәллик ганунлары әсасында да»[2] формалашдырмаг габилијјәтинин инкишафында әмәјин ролуну көстәрмишди. Ејни заманда о гејд едирди ки, инчәсәнәт әсәрләри јаратмаг габилијјәти инсанын антрconfigurationоложи, тәбии хассәләриндән даһа чох, онун јашадығы сосиал-тарихи шәраитлә, ичтимаи шәраитлә мүәј-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 46-чы чилд, I һиссә, сәһ. 42.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Илк әсәрләриндән, сәһ. 566.

јән олунур. Бу шәраитин дәјишмәси естетик идеалларын, тәләбатын, зөвгүн дә дәјишмәсинә сәбәб олур.

Маркс инчәсәнәтин ичтимаи һәјатда ролуну јүксәк тутурду. О, бәдии јарадычылыгда дүнјанын ин'икас формаларындан бирини вә ејни заманда онун мәнимсәнилмәси үсулларындан бирини көрүрдү. О һесаб едирди ки, габагчыл инчәсәнәт ичтимаи просесә, чәмијјәт үзвләринин тәрбијәсинә вә мә'нәви инкишафына мүтәрәгги тә'сир көстәрир.

Маркс инчәсәнәтин әсл ичтимаи, тарихән инкишаф едән тәбиәтини ашкара чыхармыш, синифли антагонист чәмијјәтдә она синфи зиддијјәтләрин тә'сирини, мүәјјән синфи гүввәләрин сијасәт вә идеолокијасынын тә'сирини көстәрмишди. Чәмијјәтин инкишаф сәвијјәси вә онун сосиал тәркиби бәдии әсәрләрин мәзмунуну, әдәбијјат вә инчәсәнәтдә бу вә ја дикәр жанрын үстүн јер тутмасыны мүәјјән едир. Мүхтәлиф дөврләрин инчәсәнәтинин тәкрар едилмәзлијинин, хүсусән өз дөврүндәки шәраитдә гәдим јунанларын мифолокијасы вә епик поезијасы нүмунәләрини јенидән јаратмаг мүмкүн олмамасынын әсас сәбәбини дә Маркс бунда көрүрдү. «Мәкәр тәбиәт вә ичтимаи мүнасибәтләр һаггында јунан фантазијасынын, буна көрә дә јунан [мифолокијасынын] әсасыны тәшкил едән бахыш селфакторлар, дәмир јоллар, локомотивләр вә електрик телеграфынын мөвчуд олдуғу бир шәраитдә мүмкүндүрмү?»[1].

Һәмин проблемләрин вулгар-сосиоложи шәрһинә гаршы санки хәбәрдарлыг едәрәк Маркс гејд едирди ки, инчәсәнәт саһәсиндә ичтимаи һәјатын, мүәјјән синифләрин идеолокијасынын ин'икасы һеч дә бирбаша, механики сурәтдә олмур. Ичтимаи инкишафын үмуми ганунларына табе олан бәдии јарадычылыг шүурун хүсуси формасы олараг өз хүсусијјәтләринә, өз спесифик ганунаујғунлугларына да маликдир. Маркс һесаб едирди ки, бунлардан бири инчәсәнәтин чошғун тәрәггиси дөврләри илә башга саһәләрдә, о чүмләдән мадди истеһсал саһәсиндә ичтимаи јүксәлиш дөврләринин бир вахта дүшмәјәбилмәсидир. О, идеолокијанын вә хүсусән инчәсәнәтин инкишафында нисби мүстәгиллији дә нәзәрә алмағын зәруриллијини гејд едирди. Инчәсәнәт әсәрләри тарихән мүәјјән ичтимаи формаларла бағлыдырса, бу о демәк дејилдир ки, һәмин формалар арадан галхдыгда бу әсәрләрин дә әһәмијјәти итиб кедир. Бу заман Маркс «бизә һәлә дә бәдии зөвг верән вә мүәјјән мә'нада норма вә әлчатмаз нүмунә һесаб едилән»[2] гәдим јунанларын инчәсәнәтини вә епосуну мисал кәтирирди. Бурадача Маркс һәмин феноменин дәрин изаһыны да верир. Онун сәбәби бундадыр ки, јунан инчәсәнәти һәмин илкин инкишаф пилләләриндә, ушаглыг дөврүндә олан бәшәријјәтә мәхсус

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 46-чы чилд, I һиссә, сәһ. 47.
[2] Јенә орада, сәһ. 48.

гавраjышы, керчәклиjин садәлөвһ вә еjни заманда сағлам, нормал гавранылмасыны, «натурал һәгигәтә» доғру сә'jи тәкраредилмәз чазибәдарлыға, хүсуси үмумбәшәри мәлаһәтә малик белә' бир сә'jи әкс етдирмишдир[1].

Бу мисалда марксизмин мүһүм естетик принсипи ифадә олунмушдур: инчәсәнәт әсәрләрини сон нәтичәдә мүәjjән ичтимаи шәраитин вә сосиал мүнасибәтләрин ин'икасы кими нәзәрдән кечирәркән бунларда һәмин әсәрләрин әбәди гиjмәтини тәшкил едән, әсл үмумбәшәри үнсүр олан, сонракы нәсилләрин дә естетик тәләбатына уjғун кәлән чәһәти аjырмаг лазымдыр. Кечмишин бәдии ирсинә ниһилист мүнасибәт марксизмә тамамилә jабанчыдыр. Маркс дүнjа бәдии jарадычылығынын сәрвәтләринә диггәтлә jанашмаг, мә'нәви мәдәниjjәт саһәсиндә бәшәриjjәтин бөjүк наилиjjәтләринин һамысыны диггәтлә өjрәнмәк, бунлардан тәрәгги наминә истифадә етмәк нүмунәси көстәрмишдир.

Маркс өз дөврүндәки капитализм дүнjасында инчәсәнәтин jери һаггында дүшүнәркән һәлә «1844-чү илин игтисади-фәлсәфи әлjазмалары»нда капиталист керчәклиjинин әсл бәдии jарадычылыға дүшмән олмасы фикрини ирәли сүрмүшдү. Бу идеjа һеч дә капитализм шәраитиндә әдәбиjjат вә инчәсәнәтин инкишафыны инкар етмәк демәк деjилдир. Онун мә'насы будур ки, истисмарчы капитализм гурулушунун өз тәбиәти әсл сәнәткарлары вә инчәсәнәт усталарыны илһамландыран һуманист әсаслара дәриндән зиддир. Онлар өз идеаллары илә реал капитализм дүнjасы арасындакы зиддиjjәти нә гәдәр дәриндән дәрк едирләрсә, онларын әсәрләриндә, бә'зән мүәллифин синфи мәнсубиjjәтинин әксинә олараг, геjри-бәшәри капиталист мүнасибәтләринә гаршы е'тираз даһа күчлү вә даһа аjдын сәсләнир. Буржуа чәмиjjәтинин бәдии jарадычылыға дүшмән олмасы һәтта буржуа бәдии әдәбиjjатында да капитализмин бу вә jа башга формаларда тәнгидини, капитализм керчәклиjинин кәркин вә фачиәли чарпышмаларла долу бир реаллыг кими тәсвирини доғурур. Марксын фикринчә, капитализмдә бәдии jарадычылығын инкишафында диалектик чәһәт беләдир. Мәһз буна көрә дә буржуа чәмиjjәти бир сәнәткар олараг өз дөврүндән вә синфи мүһитиндән jүксәjә галха билән вә истисмарчы гурулушун гүсурларыны: бинәсибләрә гаршы гәддарлығы, пул һөкмранлығыны, инсан шәхсиjjәти ләjагәтинин тапдаланмасыны вә и. а. бөjүк бир бәдии гүввә илә писләjә билән Шекспири, Балзакы вә башга даһи jазычылары jетишдирә билмишдир.

Маркс тәрәфиндән «Кириш»дә, һәмчинин башга әсәрләриндә вә мәктубларында верилән үмумиләшдирмәләр марксизмин естетик идеjалары хәзинәсиндә өзүнә мөһкәм jер тут-

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 46-чы чилд, I һиссә, сәһ. 48.

мушдур. Бунлар инчәсәнәт вә әдәбиј̇јатын елми нәзәриј̇јәси вә тарихинин тәмәлини тәшкил етмишдир.

1857—1858-чи илләр силсиләсиндән әсас әлјазмасы

Тамамланмамыш галса да, өз мәзмунуна көрә рәнкарәнк олан «Кириш» 1857—1858-чи илләрин игтисада даир әлјазмалары јени силсиләсиндән олан вә ики фәсил тәшкил едән әсас әсәрин идеја зәнкинлијинә ујғун иди.

«Пул һаггында фәсил»дә дәјәр вә пул һаггында үмуми нәзәриј̇јәнин мүһүм мәсәләләри кифајәт гәдәр әтрафлы ишләниб һазырланмышдыр. Маркс пул һаггында өз әввәлки нөгтеји-нәзәринә бир даһа јенидән бахыр, о заман о хүсусилә «Фәлсәфә јохсуллуғу»нда Рикардонун ардынча гызылы вә күмүшү куја дәјәри истеһсал хәрчләри илә мүәј̇јән олунмајан мүстәсна әмтәәләр категоријасына аид едирди.

Пулун дәјәри амили олараг тәләб вә тәклиф һаггындакы јанлыш нәзәриј̇јәни тәнгид едәрәк Маркс көстәрир ки, металын дәјәриндә өлчүлән әмтәә гијмәтләрини нәчиб металларын тәдавүлдә олан мигдары дејил, бунларын истеһсал хәрчләри мүәј̇јән едир. «...Нәчиб металларын истеһсал хәрчләри јүксәлирсә, бүтүн әмтәә гијмәтләри ашағы дүшүр; нәчиб металларын истеһсал хәрчләри ашағы дүшүрсә бүтүн әмтәә гијмәтләри јүксәлир. Бу — үмуми ганундур...»[1].

Маркс пулун бүтүн узун јолуну аддым-аддым изләјир. Дөвләт мүгавилә јолу илә мејдана кәлмәдији кими, пул да белә бир јолла мејдана кәлмир. Пул мүбадиләнин мәһсулудур, мүбадилә өзү исә әмәк бөлкүсүнүн мәһсулу вә нәтичәсидир. Маркс јазыр: «Әмтәә тәдавүлү пул тәдавүлү үчүн илкин мүгәддәм шәртдир»[2]. Әввәлләр пул ролунда бүтүн чәмиј̇јәтин вә ја онун мүәј̇јән бир һиссәсинин истеһлак предмети олуб, мүбадилә үчүн ән чох гәбул едилән әмтәә чыхыш едирди. Мүбадиләнин илк мәрһәләсиндә дуз, көн, мал-гара, гуллар пул вәзифәси дашыјырды. Јалныз хејли мүддәт кечдикдән сонра өзлүјүндә мүбадиләнин еһтијачларына фәрди вә ја мәһсулдар истеһлак мәгсәдләри үчүн ән аз истифадә едилән әмтәә хидмәт етмәјә башлады. «Биринчи һалда әмтәә өз хүсуси истеһлак дәјәри сајәсиндә пул олур; икинчи һалда о өз хүсуси истеһлак дәјәрини пул олдуғуна көрә әлдә едир»[3].

Пулун функсијалары да белә тәдричлә инкишаф едир. Мүбадиләнин вә мүбадилә тичарәтинин ашағы пилләләриндә пул әсасән өз дәјәр өлчүсү вәзифәсини јеринә јетирир. Пул мүбадилә алəти вә ја васитәси олараг ја һеч мејдана чыхмыр, ја да анчаг мүстәсна һалларда мејдана чыхыр. Маркс гејд

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 46-чы чилд, I һиссә, сәһ. 137.
[2] Јенә орада, сәһ. 131.
[3] Јенә орада, сәһ. 109.

едир ки, Һомерин әсәрләриндә өкүзләрдән пул кими бәһс едилдикдә, бунлар биринчи нөвбәдә өлчү хидмәти көрүрдү.

1857—1858-чи илләрин әсас әлјазмасынын чох һиссәсини «Капитал һаггында фәсил» тәшкил едир. Бу фәсил једди әлјазмасы дәфтәриндән аз гала алтысыны тәшкил едир.

«Капитал һаггында фәсил»дә Марксын игтисади тә'лиминин тәмәл дашы олан изафи дәјәр нәзәријјәсинин илкин шәрһи верилир. Бурада Маркс әмтәә истеһсалынын ашағы формасындан онун ән кениш формасына гәдәр тарихи инкишаф просесини изләјир, әмтәәнин бу ән кениш формасы шәраитиндә исә иш гүввәси әмтәә олур, бурада алғы-сатгы просеси ән үмуми характер алараг, чәмијјәтин бүтүн һәјат вә фәалијјәт тәрзини өз ганунларына табе едир.

Маркс капиталын илк тәзаһүр формасы олараг пул анлајышыны әсас тутур вә сәнаје капиталынын метаморфозларыны әтрафлы тәһлил едир. Әлјазмасында көстәрилир ки, капитал каһ әмтәә, каһ да пул олур. Капитал өзү бу тә'рифләрин һәр икисинин бир-бирини әвәз етмәси демәкдир, һәм дә елә әвәз етмәси демәкдир ки, бунун сон нәтичәси вә мәгсәди әввәлдә истеһсал васитәләри саһиби тәрәфиндән сәнаје-тичарәт дөврijјәсинә бурахылан мәбләғә нисбәтән пулун мүәјјән гәдәр артмасыдыр. Беләликлә, өзлүјүндә пул илә, имтијазлы олса да, әмтәәләрдән бири олан пул илә «өз-өзүнә артмаг» габилијјәти әлдә етмиш пул арасындакы мүһүм фәрг гејд едилмишдир.

Лакин ичтимаи истеһсалын мүәјјән пилләсиндә пул өз-өзүнә, өзүнүн һәр һансы бир хүсуси тәбиәти сајәсиндә дејил, анчаг сајсыз-һесабсыз башга әмтәәләрлә јанашы олараг, фәһләнин ишләмәк габилијјәтинин, јахуд башга сөзлә десәк, онун иш гүввәсинин әмтәә олмасы факты сајәсиндә капитала чеврилир. Иш гүввәсини сатын алан капиталист онун дәјәрини верир, бу дәјәр исә орта һесабла фәһләнин јашајыш васитәләри вә онун бир фәһлә кими һазырланмасы хәрчләри дәјәринә бәрабәрдир. Лакин о, иш гүввәсинин истеһлак дәјәрини өзүнүн тәкликдә истифадә етмәси үчүн әлдә едир вә бундан елә истифадә едир ки, иш гүввәсинин дәјәрини, бу иш гүввәсини сахламаг үчүн әмәк һаггында ифадә олунан капитал мәсрәфини өдәјиб һазыр мәһсулун мүфтә һиссәсини әлдә етсин. Бүтүн мәһсул кими, бу һиссә дә муздлу фәһлә тәрәфиндән истеһсал едилмишдир. Бу һиссәдә буржуа чәмијјәтинин истисмарчы синифләринин әмәк сәрф етмәдән һәр һансы формада алдыглары бүтүн кәлирләрин мәнбәји олан изафи дәјәр өз тәчәссүмүнү тапмышдыр.

Демәли, капитал илә әмәк арасында мүбадилә јалныз заһирән еквивалентләр мүбадиләсидир вә буржуа игтисадчылары капиталист мүнасибәтләринә һагг газандырмаг мәгсәди

илә бу заһири көркәми реал сурәтдә мөвчуд олан бир факт кими гәләмә верирләр.

1857—1858-чи илләрин игтисади әлјазмасында Маркс илк дәфә олараг сабит капитал (истеһсал васитәләринин дәјәри) вә дәјишән капитал (иш гүввәсинин дәјәри) анлајышларыны ифадә етмишдир. Бу кәшфин һәлледичи дәрәчәдә бөјүк әһәмијјәти вар иди, чүнки индидән белә ајдын олурду ки, истеһсал просесиндә мәнфәәти үмумијјәтлә капитал, мәчму капитал дејил, онун анчаг әмәк һаггына сәрф едилән һиссәси јарадыр. Әсас фондларда, хаммалын вә материалларын дәјәриндә тәмсил олунан капитала кәлдикдә, истеһсал просесиндә онун дәјәри артмаг дејил, садәчә һазыр мәһсула кечир.

Буржуа сијаси игтисадынын классикләри һеч заман мәһсулдан фәһләнин өз саһибкарына вермәјә мәчбур олдуғу һаггын өдәнилмәмиш һиссәсини «бир там кими бүтөв һалда»[1] тәдгиг етмәмишләр, һәрчәнд билирдиләр ки, мәнфәәт вә рента бу һаггы өдәнилмәмиш һиссәнин анчаг пајлары, һиссәләридир. Маркс өз јени әлјазмасында «Капитал һаггында фәсил»дә гејд едир ки, «изафи дәјәр, — о, мәнфәәтин әсасы олса да, нә бу дәрәчәдә, нә дә һәмчинин адәтән мәнфәәт адландырылан шејдән фәргләндији дәрәчәдә, — au fond [әслиндә] һәлә һеч заман ашкара чыхарылмамышды»[2].

Изафи дәјәрин өз хүсуси формаларындан — мәнфәәтдән, фаиздән, торпаг рентасындан — асылы олмајараг тәдгиг едилмәси Марксын бөјүк елми хидмәтидир. Бу, марксизмин игтисади нәзәријјәсини мәнфәәтин хүсуси формалары илә онун үмуми формасыны даим гарышдыран классик буржуа сијаси игтисадындан ајыран һәддин ән башлыча хәтләриндән бирідир.

Әлјазмасында капиталын тарихи мејлләри мәсәләсиндән дә бәһс олунур. Маркс он илләрлә ирәлијә нәзәр салыр, мәһсулдар гүввәләрин инкишафынын анчаг сонракы нәсилләр тәрәфиндән мүшаһидә едилән үмуми истигамәтини ирәличәдән көрүр. О, «шејләрин јени фајдалы хассәләрини кәшф етмәк үчүн бүтүн тәбиәтин»[3] тәдгиг едилмәсиндән, бүтүн иглим зоналарынын вә өлкәләрин вердији мәһсулларын үмуми гаршылыглы мүбадиләсиндән, «тәбии шејләри» е'мал етмәјин, шәхси вә мәһсулдар истеһлак шејләри һазырламағын јени методларынын кәшф олунмасындан, истәр истеһлак үчүн јарарлы олан јени шејләр кәшф етмәк мәгсәди илә, истәрсә көһнә шејләрин јени истеһлак хассәләрини кәшф етмәк үчүн торпағын һәртәрәфли тәдгигиндән бәһс едир. Тәбиәтшүнаслығын чох јүксәк сәвијјәси бүтүн бунлар үчүн мүтләг илкин шәрт олмалыдыр.

[1] *К. Маркс.* Капитал, 1-чи чилд, 1969-чу ил нәшри, сәһ. 32.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 46-чы чилд, I һиссә, сәһ. 352.
[3] Јенә орада, сәһ. 386.

Капитал мәһсулдар гүввәләрин инкишафына көмәк едир, онун «бөјүк сивилизасијалашдырычы тә'сири»[1] дә бундадыр. Лакин кеч-тез о өз инкишафынын дахили һәдләринә раст кәлир: «капиталист истеһсалы даим арадан галдырылан, лакин ејни дәрәчәдә даим еһтимал едилән зиддијјәтләр ичәрисиндә һәрәкәт едир»[2]. Мәһсулдар гүввәләрин һәдсиз вә үмуми шәкилдә инкишаф етмәси мејлләринә капитализмин мүәјјән пилләсиндә бу ичтимаи гурулушун өз тәбиәти кет-кедә даһа чох мүгавимәт көстәрмәјә башлајыр.

Елмин кәләчәк тәтбиги һаггында Марксын, дәрин, һәгигәтән кәләчәкдән хәбәр верән фикирләри хүсусилә мараглыдыр. Маркс гејд едирди ки, артыг ири капиталист истеһсалы шәраитиндә «истеһсала елми характер вермәк», «елмин техноложи тәтбигини»[3] истеһсалын ән мүһүм амили етмәк мејли инкишаф едир. Биринчи нөвбәдә сәнајенин әлдә етдији техники сәвијјә, «әсас капиталын инкишафы көстәрир ки, үмуми ичтимаи билик [Wissen, knowledge] нә дәрәчәдә *билаваситә мәһсулдар гүввәјә* чеврилмишдир»[4]. Маркс көстәрирди ки, елмин билавасит мәһсулдар гүввәјә чеврилмәсиндән ибарәт олан бу просес истеһсалын, мәһсулдар гүввәләрин инкишафы бу гүввәләри буховлајан ичтимаи антагонизмләрдән азад олачағы чәмијјәтдә даһа јүксәк пилләјә чатачагдыр.

Коммунизм формасијасынын бә'зи башга чәһәтләри барәсиндә Марксын фикри сон дәрәчә әһәмијјәтлидир. Маркс гејд едир ки, коммунизмдә коллективлик истеһсалын әсасы олур, ајрыча бир шәхсин әмәји исә лап әввәлдән коллектив әмәк кими мејдана чыхыр. Әмәјә үмумилик характери верән мүбадилә олмајачагдыр, истеһсалын коллектив характери лап әввәлдән мәһсулу коллектив мәһсул һамынын малы едәчәкдир.

Маркс гејд едир ки, коллектив истеһсал шәраитиндә вахта гәнаәт, һәмчинин мүхтәлиф истеһсал саһәләри арасында иш вахтынын планаујғун бөлүшдүрүлмәси биринчи игтисади ганун, «хејли даһа јүксәк дәрәчәдә» ганун олур. Һәр бир һәгиги гәнаәт иш вахтына гәнаәтдә, истеһсал хәрчләрини минимума ендирмәкдә ифадә олунур. Бу, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафына мүтабигдир. Иш вахтына гәнаәт асудә вахтын, јә'ни зәһмәткешләрин там вә һәртәрәфли инкишафы үчүн олан вахтын артырылмасына бәрабәрдир, бу да өз нөвбәсиндә әмәјин мәһсулдар гүввәсинә экс-тә'сир көстәрмәлидир. Асудә вахт — истәр истираһәт вахты, истәрсә даһа јүксәк фәалијјәт вахты — чәмијјәтин һәр бир үзвүнә өз мә'нәви вә физики гүввәләринин там чичәкләнмәсинә наил олмаг имканы верәчәкдир.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 46-чы чилд, I һиссә, сәһ. 387.
[2] Јенә орада.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри. 46-чы чилд, II һиссә, сәһ. 206.
[4] Јенә орада, сәһ. 215.

1857—1858-чи илләрин игтисади әлјазмасында ирәли сүрүлән бүтүн мәсәләләрин мәчмусу вә бунларын елми тәһлилинин сәвијјәси нәзәрә алынарса, бу әлјазмасыны һаглы олараг «Капитал»ын биринчи варианты, Марксын сонра ијирми илдән артыг кәркин әмәк сәрф едиб јаратдығы әсәрин илк иш формасы, лабораторија формасы һесаб етмәк олар.

Јени игтисади әсәрин чапа һазырланмасы

Маркс һәлә 1857—1858-чи илләрин игтисади әлјазмасы үзәриндә иши баша чатдырана гәдәр ону чапа һазырламаға башламышды. Һәр шејдән әввәл, әлјазмасынын ајры-ајры дәфтәрләриндән истифадә олунмасыны асанлашдыран мүфәссәл предмет-мөвзу көстәричиси тәртиб едилди. 1858-чи ил августун әввәлләри илә нојабрын орталары арасындакы дөврдә Маркс бу әлјазмасы әсасында «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин илкин мәтнини јазды. Һәмчинин нашир ахтармаг үчүн тәшәббүс едилди. Бу чәһәтдән Маркса Лассал көмәк етди. О һәмин әсәри һәрәси 4 чап вәрәгиндән аз вә 6 чап вәрәгиндән артыг олмајараг ардычыл сурәтдә чыхан ајры-ајры бурахылышлар шәклиндә нәшр етмәк һаггында Берлин нашири Дункер илә разылыға кәлә билди. Әсәрин бу чүр чап олунмасыны Маркс өзү тәклиф етмишди, чүнки о заман онун бүтүн әсәри бүтөвлүкдә нәшр етдирмәк үчүн имканы јох иди. Биринчи бурахылышы мүәллиф әввәлчә һәлә 1858-чи ил мајын ахырларынадәк јығылмаға вермәк нијјәтиндә иди. Маркс бу бурахылыш шәклиндә кәләчәк бурахылышларда бүтүн сонракы шәрһинин нәзәри әсасыны тәшкил едәчәк нисбәтән бүтөв бир әсәр нәшр етдирмәк истәјирди.

Марксын хәстәлији вә мадди чәһәтдән еһтијач ичиндә олмасы әлјазмасынын чапа һазырланмасыны олдугча чәтинләшдирирди. Чисмани әзаблар үзүндән о әсла ишләјә билмирди, чох заман өзүнү о гәдәр пис һисс едирди ки, демәк олар, «әлиндә гәләм тута билмирди», ағрылара бахмајараг, бир гәдәр ишләјә билдикдә исә сонра «бир нечә күн үзү үстә јатмаға мәчбур олурду»[1]. Хәстәлик әсәрин баша чатдырылмасы вахтыны узадырды, онун шәрһ үслубуна тә'сир көстәрирди. Јазыланлар Марксын өзүнү тә'мин етмирди, хүсусилә она көрә ки, јарадылан әсәр әслиндә он беш иллик инадлы тәдгигатын нәтичәси иди вә ону ән јахшы шәкилдә баша чатдырмаг арзу едилирди. Маркс јазырды: «Бу әсәр ичтимаи мүнасибәтләр барәсиндә бөјүк әһәмијјәтә малик бир бахышы илк дәфә елми шәкилдә ифадә едир. Буна көрә дә мән әсәрин корланмасына јол вермәмәјә партија гаршысында борчлујам...»[2]. Өзүнә гаршы јүксәк тәләбкарлыг Марксын өз елми-сијаси фәалијјәтиндә даим әсас тутдуғу сарсылмаз етик принсип, һәрәкәт нормасы иди.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 260, 264.
[2] Јенә орада, сәһ. 462.

Маркс әлјазмасы үзәриндә ишләјәркән «Economist» журналындан буржуа игтисадчысы Ч. Макларенин «Тәдавүл васитәләри тарихи очерки» әсәринин чапдан чыхдығыны билди. Китаб Марксы олдугча марагландырды. О дејирди: «...Мәним нәзәри вичданым бу китабла таныш олмадан јазмағымы давам етдирмәјә имкан вермир»[1]. Британија музејинин китабханасына јени нәшрләр адәтән чох кеч кәлиб чыхырды. Бу китабын гијмәти чәми 9 шиллинг 6 пенс олса да, ону алмаға Марксын имканы јох иди. Бөјүк мүтәфәккир вә ингилабчынын аиләси јенә әввәлки кими мадди мәһрумијјәтләр мәнкәнәсиндә боғулурду. Әлјазмасыны Лондондан Берлинә көндәрмәк үчүн почт хәрчләрини вермәкдән өтрү дә Марксын «гара гәпији» олмады[2]. Енкелсдән пул бараты алынана гәдәр тамамилә һазыр әсәр һәрәкәтсиз јатыб галмышды.

Нәһајәт, 1859-чу ил јанварын 26-да әлјазмасы нашир Дункерә көндәрилди. Онун һәчми нәзәрдә тутулдуғундан икигат артыг иди. Тәхминән бир ајдан сонра, февралын 23-дә мүгәддимә дә көндәрилди.

Биринчи бурахылышын чапы чох узун чәкди. Маркс Дункерин иши «сүрүндүрмә гајдасында»[3] апармасындан наразылығыны билдирирди. Китаб 1859-чу ил ијунун 11-дә чапдан чыхды, онун тиражы мин нүсхә иди.

«Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин биринчи бурахылышы

«Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» — Марксын даһи әсәрләриндән биридир. Әсәр мүәллифин мүгәддимәси илә башланыр, бурада Маркс өз игтисади тәдгигләри тарихинин јығчам очеркини верир. Мүгәддимәдә тарихин материалист анлајышынын классик ифадәси верилмишдир, бурадан истәр нәзәријјә үчүн, истәрсә практика үчүн ејни дәрәчәдә әһәмијјәтли олан сон дәрәчә ингилаби нәтичәләр чыхыр. Маркс јазыр: «Инсанлар өз һәјатынын ичтимаи истеһсалында өз ирадәләриндән асылы олмајан мүәјјән, зәрури мүнасибәтләрә — өз мадди мәһсулдар гүввәләри инкишафынын мүәјјән пилләсинә ујғун олан истеһсал мүнасибәтләринә кирирләр. Бу истеһсал мүнасибәтләринин мәчмусу чәмијјәтин игтисади гурулушуну, реал базиси тәшкил едир, һүгуги вә сијаси үстгурум бу базис үзәриндә јүксәлир вә мүәјјән ичтимаи шүур формалары бу базисә ујғун олур. Мадди һәјатын истеһсал үсулу үмумијјәтлә һәјатын сосиал, сијаси вә мә'нәви просесләри үчүн әсас шәртдир. Инсанларын варлығыны онларын шүуру мүәјјән етмир, әксинә, инсанларын ичтимаи варлығы онларын шүуруну мүәјјән едир. Чәмијјәтин мадди мәһсулдар гүввәлә-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 269.
[2] Јенә орада, сәһ. 314.
[3] Јенә орада, сәһ. 479.

ри өз инкишафынын мүәјјән пилләсиндә мөвчуд истеһсал мүнасибәтләринә, јахуд ичәрисиндә мәһсулдар гүввәләрин индијә гәдәр инкишаф етдији — вә ја истеһсал мүнасибәтләринин анчаг һүгуги ифадәси олан—мүлкијјәт мүнасибәтләринә зидд кәлир. Бу мүнасибәтләр мәһсулдар гүввәләрин инкишаф формаларындан дөнүб онлар үчүн бухов олур. Онда сосиал ингилаб дөврү кәлиб чатыр»[1].

Ичтимаи мүнасибәтләрә тәтбигән материализмин әсас нәтичәләри вә мүддәаларынын бу классик ифадәси сајәсиндә мүгәддимә мүстәгил елми әһәмијјәтә малик бир сәнәд олур.

«Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин мүгәддимәси бөјүк флоренсијалы Дантенин Маркс тәрәфиндән елмдә вә ингилаби мүбаризәдә өз шүары кими ситат кәтирилән бу сөзләри илә битир:

«Бурада кәрәкдир гәлбдә мәтанәт;
Бурада горхудан алма мәсләһәт».

«Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин биринчи бурахылышы мүгәддимәдән әлавә ики фәсилдән: «Әмтәә» вә «Пул, јахуд садә тәдавүл» фәсилләриндән ибарәт иди.

«Әмтәә» фәсли истәр шәрһ үчүн, истәрсә баша дүшмәк чәһәтдән ән чәтин фәсилдир. Маркс бу фәсилдә әмтәәнин ән бәсит формасында капиталист истеһсалынын зиддијјәтли характерини ајдынлашдырыб, буржуа чәмијјәтинин игтисади категоријаларынын сонракы тәһлили вә тәнгиди үчүн нәзәри башланғыч мөвгеләр јаратмышды. Даһа бәсит формалардан даһа мүрәккәб формалара доғру тәдгигат апармаг үчүн сечилмиш олан бу јол Маркс методунун мүһүм хүсусијјәтини әкс етдирир. Әмтәәнин вә дәјәрин тәһлили өзлүјүндә бир мәгсәд дејилдир. Маркс пулун вә капиталын тәһлилинә мәнтиги кечид үчүн бу тәһлили кенишләндирир.

Илк нәзәрдә буржуа сәрвәти чох бөјүк әмтәә јығымы кими, ајрыча әмтәә исә бу сәрвәтин елементар варлығы кими мејдана чыхыр. Алғы-сатгы предмети олан әмтәәни Маркс истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәринин зиддијјәтли вәһдәти кими мүәјјәнләшдирир.

Истеһлак дәјәри шејин зәрури, фајдалы ола билмәси, инсан тәләбаты предмети ола билмәси демәкдир. Истеһлак дәјәри һәмишә, һәр бир чәмијјәтдә, бүтүн ичтимаи истеһсал формаларында сәрвәтин мадди мәзмунуну тәшкил едир. Истеһлак дәјәрини конкрет әмәк — чәкмәчинин, дәрзинин, харратын, әкинчинин вә и. а. әмәји јарадыр.

Мүбадилә дәјәри исә, әксинә, игтисади мүнасибәтдир. Ону јарадан, әмтәәдә тәчәссүм едән әмәк истеһлак дәјәрләринин хүсуси маддәсинә вә әмәјин өзүнүн хүсуси, конкрет формасына

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 13-чү чилд, сәһ. 6—7.

лагејддир. Бу, фәргләри олмајан, кејфијјәтсиз әмәкдир, «еләбир әмәкдир ки, әмәк сәрф едәнләрин фәрдијјәти бурада силинмишдир»[1]. Маркс дәјәрин субстансијасыны тәшкил едән беләбир әмәји абстракт-үмуми әмәк адландырыр. Маркс һәлә 1857—1858-чи илләрин игтисади әлјазмасында әмәјин икили характери һаггында, мүбадилә дәјәринин мәнбәји олан абстракт әмәк һаггында мүддәаны ирәли сүрәрәк, буну «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин биринчи бурахылышында әтрафлы сурәтдә ашкара чыхармышды. О көстәрмишди ки, үмуми инсан әмәји абстраксијасы мүхтәлиф әмәк нөвләрини бәсит орта әмәјә, јә'ни һәмин чәмијјәтин орта фәрдинин ичра едә биләчәји әмәјә мүнчәр етмәкдән ибарәтдир. Дәјәрдә тәмсил олунан әмәк ајрыча бир хүсуси шәхсин әмәји кими ичра едилмишдир, лакин мүбадилә вә базар мүнасибәтләри васитәси илә о өз экслијинин формасыны алыр, абстракт-үмуми әмәк олур. Беләликлә, бу әмәк спесифик ичтимаи әмәк формасыдыр.

Маркс әмәји дәјәрин јеканә мәнбәји олараг гәбул етмәклә, дәјәрин мәншәји вә маһијјәти һаггында буржуа сијаси игтисады классикләринин әсас тутдуглары башлыча консепсијаја шәрик олур. Бунунла бәрабәр о, ирәлијә доғру кејфијјәтчә јени олан мүһүм бир аддым атыр, хүсусән әмәк дәјәр нәзәријјәсинин ән ардычыл тәрәфдары олан Рикардоја нисбәтән белә бир аддым атыр.

Марксын сәләфләри, о чүмләдән Рикардо истеһлак дәјәри илә дәјәр арасында фәрг гојсалар да, бунларын һәгиги нисбәтини ашкара чыхара билмәмишдиләр. Онлар әмәјин дәјәр үчүн мәнбә олдуғуну кәшф етсәләр дә, дәјәр јарадан әмәјин хүсусијјәтини мүәјјән едә билмәмишдиләр. Онлар анчаг дәјәрин кәмијјәти илә мәшғул олуб, ону әмтәәдә тәчәссүм едән иш вахты илә мүәјјән едәрәк, кејфијјәт чәһәтини гавраја билмәмишдиләр, истеһлак дәјәриндә вә дәјәрдә тәмсил олунан әмәјин формаларынын хүсусијјәтини көстәрә билмәмишдиләр.

Буну илк дәфә анчаг Маркс едә билди. «Әмтәә» фәслиндә истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәринин вәһдәти олараг әмтәәнин икили тәбиәти һаггында вә конкрет әмәк илә абстракт-үмуми әмәк олмаг е'тибары илә әмәјин икили характери һаггында әтрафлы шәрһ едилән тә'лим Марксын бөјүк елми хидмәтидир.

Әмтәә һаггындакы фәсилдә Маркс әмтәә аләминин шејләр мүнасибәти кими көстәрилиб мистикләшдирилмәсини ифша едир, капитализмин игтисади ганунларынын үмумијјәтлә бүтүн тәһриф едилмиш тәзаһүр формаларынын дәрин тәнгиди үчүн илкин елми шәртләрин тәмәлини гојур.

Икинчи фәсил, «Пул, јахуд садә тәдавүл» фәсли «Әмтәә»

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 13-чү чилд, сәһ. 15.

фәслинә нисбәтән даһа кениш вә әслиндә даһа чох ишләнмиш бир фәсил олду. «Капитал»да даһа чох инкишаф етдирилмиш бә'зи нөгтәләр биринчи фәсилдә анчаг гејд едилдији һалда, әксинә, икинчи фәсилдә «мүфәссәл ишләнмиш» мүддәалар вардыр вә Маркс бүтүн бурахылышы «Капитал»ын I чилдиндә хүласә едәркән бунлары анчаг гысача вермишди. «Капитал»ын I чилд үчүн биринчи фәслин материалы тәхминән икигат кенишләндирилмиш вә үмумијјәтлә әсаслы сурәтдә јенидән ишләнмишди, икинчи фәслин материалы исә, әксинә, тәхминән икигат ихтисар едилмиш вә әһәмијјәтли дәрәчәдә јенидән ишләнмәмишди.

Бүтөвлүкдә бу фәсил пул вә пул тәдавүлү һаггында марксизм нәзәријјәсинин тамамилә јеткин вә ән әтрафлы шәрһидир. Бу фәслин «Капитал»ын I чилдиндәки мүвафиг фәсилдән хејли мүфәссәл олмасы вә «Капитал»да олмајан мүһүм бир тарихи екскурсу әһатә етмәси, башга чәһәтләрлә јанашы, «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» китабынын марксист фикрин көркәмли әсәри олараг мүстәгил елми әһәмијјәтини мүәјјән едир.

Маркс пул вә пул тәдавүлү һаггында әсл елми нәзәријјә јаратмышдыр. О көстәрмишдир ки, пул тәдавүлә онун раһатлығы үчүн дахил едилмир, ону тәдавүл өзү доғурур. Пул ролунда елә бир хүсуси әмтәә фәалијјәт көстәрмәјә башлајыр ки, онун тәбии хассәләри — асанлыгла дашына билмәси, бөлүнә билмәси вә с. — мәһз она дәјәрин адекват варлығы олмаг, хүсуси әмтәә истеһсалчылары арасындакы мүбадилә просесиндә ичтимаи әмәјин тәчәссүмү кими мејдана чыхмаг имканы вермишдир. Пулун дәјәрә малик олмасына сәбәб онун мүәјјән ичтимаи функсијасыны јеринә јетирмәси дејил, сәбәб будур ки, пул әмәјин мәһсулудур, демәли, пул хәјали вә ја шәрти дәјәрә дејил, бүтүн башга әмтәәләр кими, тамамилә реал дәјәрә маликдир. Пул дәјәрин мүкәммәл вә ән јүксәк ифадәсидир, әмтәәдә конкрет әмәклә абстракт әмәк арасында, истеһлак дәјәри илә дәјәр арасында олан зиддијјәтин инкишафындан мејдана кәлмиш ифадәсидир. Бу елә бир формадыр ки, бу формада хүсуси әмәк ичтимаи әмәк кими мејдана чыхыр.

Маркс пулун тарихән мејдана кәлмиш бүтүн функсијаларыны — пулун дәјәр өлчүсү, тәдавүл васитәси, дәфинә әмәлә кәтирмәк васитәси, тә'дијә васитәси вә дүнја пулу олмаг функсијаларыны — тәдгиг едәрәк, пулун тәдавүл үчүн зәрури мигдары ганунуну вә пул тәдавүлүнүн башга ганунларыны ифадә етмишдир.

Маркс «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәри илә сијаси игтисады сөзүн әсл мә'насында ингилабиләшдирди. О, 1859-чу ил февралын 1-дә Вејдемејерә мәктубунда билдирир-

ди: «Мән партијамыз үчүн елми гәләбә газанмаг үмидиндәјәм»[1]. «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин чапдан чыхмасы илә белә бир вәзифә парлаг сурәтдә јеринә јетирилди.

Маркс буржуа игтисадчыларынын нәзәријјәләриндән вә еһкамларындан өз игтисади бахышларынын там үстүнлүјүнү көстәрди. Онун һазырладығы методун чох бөјүк үстүнлүкләри вә сијаси игтисадын предметини јеканә дүзкүн шәкилдә баша дүшмәси Маркса буржуа игтисадијјатынын башланғыч категоријаларынын тәдгигиндә мүәјјәнләшмиш вә бир чохларынын сарсылмаз зәнн етдикләри тәсәввүрләри рәдд едән нәтичәләрә кәлмәк имканы верди. Бунунла бирликдә јенидән сүбут едилди ки, буржуа мүлкијјәти һаггында Прудонун вердији тәнгид вә елми коммунизмин «јаланчы гардашы» прудонизмин тәблиғ етдији ислаһатлар јолу илә буржуа мүлкијјәтинин «пис тәрәфләрини» арадан галдырмаг һаггындакы бүтүн планлар нәзәри чәһәтдән әсассыздыр. Демәли, «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин мејдана кәлмәси фәһлә синфинин ингилабчы партијасынын икигат нәзәри гәләбәси — һәм буржуа сијаси игтисады үзәриндә, һәм дә хырда буржуа сијаси игтисадынын Прудон вә онун ардычылларынын тә'лими кими нөвү үзәриндә гәләбәси олду.

«Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин биринчи бурахылышы пул вә пул тәдавүлү мәсәләләри барәсиндә дүнја әдәбијјатында ән јахшы әсәр олмуш вә олмагдадыр, лакин бу чәһәт хүсусилә әһәмијјәтлидир ки, һәмин әсәрдә Марксын игтисади тә'лиминин әсасы олан марксист дәјәр нәзәријјәси илк дәфә шәрһ едилмишдир.

Алманијанын рәсми буржуа мәтбуаты Марксын китабыны «сүкут гәсди» илә әһатә етди. Әввәлләр һәтта Марксын бә'зи достлары да бу китабын хүсусилә дәрин мәзмунуну баша дүшмәдиләр. Буна көрә дә Марксын әсәрини көркәмли елми наилијјәт кими гијмәтләндирән вә бу әсәрдә сијаси игтисадын инкишафында јени мәрһәлә көрән Енкелсин ресензијасы «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәриндәки идејаларын тәблиғи үчүн хүсусилә бөјүк әһәмијјәтә малик иди. Китабын тиражы тезликлә јајылды. Бу китаб тәкчә Авропада дејил, Америкада да мәшһур олду. Мүвәффәгијјәтдән руһланан Маркс дәрһал икинчи бурахылыш һазырламаға башлады. Ејни заманда о, өз әсәринин биринчи бурахылышынын инкилисчә нәшрини һазырламаг истәјирди, лакин мүхтәлиф мәишәт чәтинликләри үзүндән о, һәмин пландан имтина етмәли олду.

Маркс вә Дарвин

Марксын «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» китабы бурахылан илдә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 469,

Чарлз Дарвинин «Тәбии сечмә јолу илә нөвләрин мәншәји һаггында» әсәри чап олунду. Дарвинизмин мејдана кәлмәси вә Дарвин тәрәфиндән ирәли сүрүлән идејаларын елмдә бәргәрар олмасы тәбиәтин кизли сирләрини ашкара чыхармагда инсан зәкасынын ән бөјүк наилијјәтләриндән бири, дини-идеалист вә метафизик дүнјабахышы үзәриндә материализмин вә диалектиканын парлаг гәләбәси демәк иди.

Әламәтдардыр ки, үзви тәбиәт һаггында Дарвинин кортәбии диалектик вә материалист бахышлары мәһз Маркс вә Енкелсин дүнја һаггында өз ардычыл елми бахышларыны — диалектик вә тарихи материализм фәлсәфәсини һазырладыглары бир заманда, Маркс өз игтисади тә'лимини јаратмагда олдуғу бир заманда бүллурлашырды.

Марксизм илә дарвинизмин формалашмасынын заман е'тибары илә бу чүр бир вахта дүшмәсини садәчә тәсадүф һесаб етмәк олмаз. Буна сәбәб о иди ки, XIX әсрин 40-чы илләриндә материализм вә диалектика идејалары практикадан доғурду, ичтимаи инкишафын бүтүн кедишиндән, ичтимаи истеһсалын мүвәффәгијјәтләриндән, елм вә техниканын тәрәггисиндән ирәли кәлирди.

Ири сәнајенин инкишафы, бухар машынынын тәтбиг едилмәси физикаја вә кимјаја, материјанын вә енаржинин чеврилмәси просесләринин ашкара чыхарылмасына тәкан верди. Филизчыхарма ишинин кенишләнмәси јер габығынын өјрәнилмәсини ирәлиләтди, бу исә кеолокијада инкишаф идејасына кәтириб чыхартды. Битки вә һејван нөвләринин өјрәнилмәсини кәнд тәсәррүфатынын интенсивләшдирилмәси тәләб едирди, бунларын өјрәнилмәси исә битки вә һејван нөвләринин дәјишкәнлији вә инкишафы идејасына кәтириб чыхартды. Капитализмин вә фәһлә һәрәкатынын инкишафы сајәсиндә ичтимаи һәјатын көкүндән дәјишдирилмәси үчүн шәраит јетиширди. Бүтүн бунларын сајәсиндә материалист диалектиканын бир елм олараг мејдана кәлмәси мүмкүн олду.

Көһнә, дини-идеалист дүнјакөрүшү һәлә һаким дүнјакөрүшү олараг галса да јенилијин, мүтәрәггинин артмагда олан гүввәләри илә барышмаз зиддијјәтә кирирди. Тәбиидир ки, јалныз ахырадәк ингилабчы вә мүтәрәгги синиф олан пролетариатын идеологлары — Маркс вә Енкелс елм вә тәчрүбәнин вердији мә'луматы дәриндән вә һәртәрәфли үмумиләшдириб, бу үмумиләшдирмә әсасында јени, диалектик материалист дүнјакөрүшү јарада биләрдиләр. Онлар чәмијјәтин инкишафы ганунларыны, синфи мүбаризә вә ингилаб ганунларыны кәшф етдиләр. Дарвинә кәлдикдә, о, елми јарадычылыгда бүтүн азадфикирлилијинә бахмајараг, ичтимаи-сијаси бахышларында буржуа дүнјакөрүшү чәрчивәсиндән кәнара чыхмырды. Лакин о, тәбиәтин виҹданлы, принсипиал тәдгигатчысы, тәмәннасыз һәгигәт ахтарычысы олдуғуна көрә,

биолокијанын вә кәнд тәсәррүфаты тәчрүбәсинин вердији мә'луматы үмумиләшдирәрәк, кор-тәбии сурәтдә материализм вә диалектика јолуна кечмишди. Буна ону елми тәдгигатын мәнтиги вә өз елми фәалијјәтинин давам етдији шәраит кәтириб чыхарырды.

Беләликлә, ики елм нәһәнки — Маркс вә Дарвин — тамамилә мүхтәлиф јолларла олса да, бир-биринә јахын методоложи бахышлара кәлиб чыхдылар: бири — фәлсәфә, сијаси игтисад вә башга ичтимаи елмләр саһәсиндә, дикәри — биолокија саһәсиндә. Маркс ичтимаи формасијаларын дәјишкәнлијини, Дарвин һејван вә битки нөвләринин дәјишкәнлијини кәшф едиб әсасландырды. Бу чәһәтә диггәт јетирән Енкелс сонралар демишди: «Дарвин үзви аләмин инкишаф ганунуну кәшф етдији кими, Маркс да бәшәр тарихинин инкишаф ганунуну кәшф етмишдир...»[1].

Маркс илк дәфә Дарвинин әсәринә јүксәк гијмәт верәнләрдән бири иди. О, «Нөвләрин мәншәји» әсәрини охудугдан сонра онда ојанан тәзә тәәссүратла 1860-чы ил декабрын 19-да Енкелсә јазырды: «Бу китаб кобуд, инкилиссајағы јазылмыш олса да, бизим бахышларымыз үчүн тәбии-тарихи әсас верир»[2]. Дарвинизм тәбиәтдә инкишаф идејасыны тәсдиг едәрәк, дүнјанын дәјишмәзлији һаггында метафизик тәсәввүрә гәти зәрбә вурур вә чәмијјәтин инкишафы һаггында елми бахышларын јајылмасы үчүн зәмини тәмизләмәјә көмәк едирди. Маркс Дарвинин тә'лимини тәбиәтшүнаслығын бөјүк наилијјәтләриндән бири һесаб едирди, ингилаби материалист дүнјакөрүшү ичтимаи һадисәләрин елми тәһлили илә јанашы олараг бу наилијјәтләрә архаланмалы иди. Дарвинин китабы тәбиәтдә мәгсәдәујғунлуг һаггындакы идеалист шәрһи көкүндән сарсыдыр, бу мәгсәдәујғунлуғун расионал мә'насыны елми сурәтдә изаһ едирди[3].

Маркс Дарвинин дүнјакөрүшүндә бә'зи зәиф чәһәтләри, хүсусән һејван вә битки аләминдә фәалијјәт көстәрән ганунларла онун көзләри гаршысында өз дөврүндәки капитализм чәмијјәтиндә баш верән рәгабәт мүбаризәси, «һамынын һамыја гаршы мүһарибәси» арасында бәситләшдирилмиш бир тәшбеһ јаратмаг мејлини дә гејд едирди. Лакин бу, Дарвин үчүн башлыча чәһәт дејилди. Марксын фикринчә, Дарвин тәрәфиндән кәшф едилән биолокија ганунларыны бәшәр чәмијјәтинә кечирмәк вә, беләликлә, капитализмин ичтимаи зиддијјәтләрини тәбиәтин «әбәди» ганунларынын фәалијјәти илә изаһ етмәк үчүн сосиал-дарвинист дејиләнләрин көстәрдији сә'ј даһа тәһлүкәли иди. Маркс 1869-чу ил февралын 15-дә Пол вә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 350.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 102.
[3] Јенә орада, сәһ. 475.

Лаура Лафарга мәктубунда көстәрирди ки, инкилис чәмијјәтиндә үмуми гызғын рәгабәт Дарвини һејванлар вә биткиләр арасында јашамаг уғрунда мүбаризә гануну вә тәбии сечмә фикринә кәтириб чыхармышдыса, сосиал-дарвинистләр бөјүк тәбиәтшүнасын нәзәријјәсини бајағылашдырыб тәһриф едәрәк, бу рәгабәт фактыны «бәшәр чәмијјәтинин һеч заман өз һејванлығындан хилас олмајачағына»[1] сүбут кими шәрһ едирдиләр.

Маркс илә Дарвин арасындакы мүнасибәтләр, онларын дүнјакөрүшүндәки фәргин сых јахынлыға вә достлуға кәтириб чыхара билмәјәчәјинә бахмајараг, гаршылыглы һөрмәт вә бир-биринин елми хидмәтләрини е'тираф етмәк әламәти алтында инкишаф едирди. «Капитал»ын бир нүсхәсинин Дарвинә көндәрилмәсинә чаваб олараг 1873-чү ил октјабрын 1-дә о, Маркса јазырды:

«Әзиз сер!

Капитал һаггында өз бөјүк әсәринизи көндәрмәклә мәнә көстәрдијиниз илтифат үчүн Сизә тәшәккүрүмү билдирирәм. Бу һәдијјәјә даһа артыг дәрәчәдә лајиг олмаг үчүн сијаси игтисадын дәрин вә мүһүм проблемләрини даһа јахшы баша дүшмәји үрәкдән истәрдим. Бизим тәдгигат саһәләримиз бу гәдәр фәргли олса да, һәр һалда зәнн едирәм ки, биз һәр икимиз биликләрин кенишләндирилмәсини гызғын арзу едирик вә бу, ән нәһајәт, шүбһәсиз, бәшәријјәтин сәадәтинә хидмәт едәчәкдир.

Әзиз сер, Сизә сәдагәтли галырам
Чарлз Дарвин»[2].

Дарвинин 1880-чи ил 13 октјабр тарихли мәктубу да Маркса һөрмәт руһундадыр. Дарвин «Капитал» мүәллифинин өз әсәринин тәркиб һиссәләриндән бирини она итһаф етмәклә көстәрмәк истәдији илтифат үчүн миннәтдарлығыны билдирир вә гејд едир ки, бу илтифатдан имтина етдијинә көрә кәдәрләнмишди. Дарвин өз гәрарыны Марксын бүтүн әсәринин мәзмуну илә таныш олмамасы вә өз аиләсинин диндар үзвләрини кәдәрләндирмәк истәмәјәрәк, дин әлејһинә ачыг чыхышлардан һәмишә бојун гачырмасы илә әсасландырырды. Буна бахмајараг, бүтөвлүкдә мәктуб Марксын елми рәшадәтинин е'тираф олундуғуну экс етдирир.

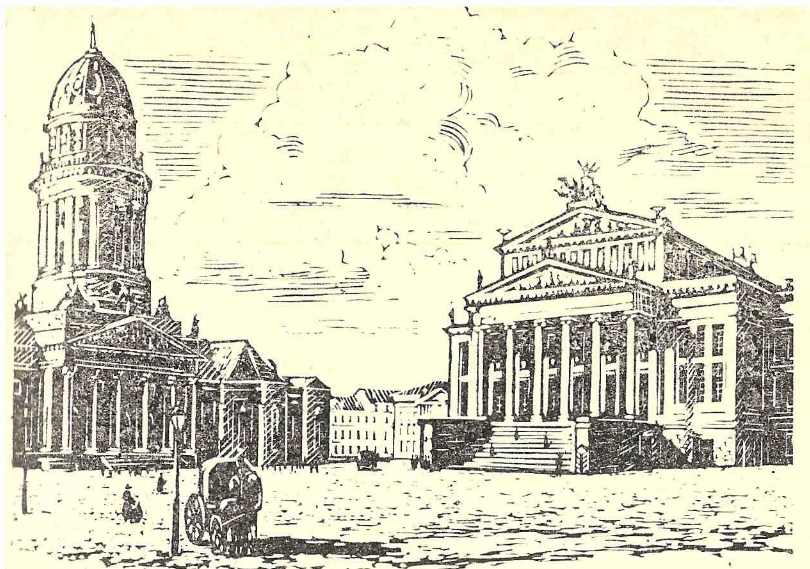
Маркс вә Дарвин тәрәфиндән јарадылан нәзәријјәләр сых гаршылыглы әлагә һалында инкишаф едәрәк бир-бирини гаршылыглы сурәтдә мөһкәмләдиб күчләндирирди. Дарвинизм марксизм фәлсәфәсинин тәсдиги, әсасландырылмасы вә даһа

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 32-чи чилд, сәһ. 493.
[2] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 5, сахлама ваһиди 3314 (Мәктуб јени тәрчүмәдә верилир).

да инкишаф етдирилмәси үчүн кениш материал верди. Дарвинизмин тәкамүл идејаларынын ҹәмијјәтдә јајылмасы марксизм тә'лимини зәһмәткешләрин гаврамасы үчүн әлверишли зәмин јарадылмасына көмәк етди. Марксизм дә Дарвинин тә'лимини диалектик материализм руһунда шәрһ етмәкдә, онун методоложи әсасларыны инкишаф етдирмәкдә көркәмли рол ојнады. Маркс, Енкелс вә Ленин дарвинизм идејаларына јүксәк гијмәт вермиш, бу идејаларын чох бөјүк елми әһәмијјәтини көстәрмишләр, бу да һәмин идејаларын чох кениш јајылмасына көмәк етмишдир.

Ленин Марксын елми рәшадәтини Дарвинин кәшфи илә мүгајисә едәрәк јазырды: «Нечә ки, Дарвин һејван вә битки нөвләрини һеч бир рабитәси олмајан, тәсадүфи, «аллаһ тәрәфиндән јарадылмыш» вә дәјишмәз бир шеј һесаб едән бахыша сон гојмуш вә нөвләрин дәјишкәнлијини, онларын арасында ирсилик олдуғуну мүәјјән едәрәк, биолокијаны илк дәфә там елми зәмин үзәриндә гурмушдур, — Маркс да ҹәмијјәти башда отуруб әмр верәнләрин (вә ја, һеч фәрги јохдур, ҹәмијјәтин вә һөкумәтин) ирадәси илә һәр ҹүр дәјишилә билән, тәсадүфи төрәјән вә дәјишән бир механики фәрдләр агрегаты һесаб едән бахыша сон гојмуш вә мүәјјән истеһсал мүнасибәтләринин мәҹмусу олмаг е'тибары илә иҹтимаи-игтисади формасија анлајышыны мүәјјән едәрәк, бу формасијаларын инкишафынын тәбии-тарихи бир просес олдуғуну мүәјјән едәрәк, сосиолокијаны илк дәфә елми зәмин үзәриндә гурмушдур»[1].

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-ҹи нәшри, 1-ҹи ҹилд, сәһ. 144.

Доггузунҹу фәсил

ДЕМОКРАТИК ҺӘРӘКАТЛАРЫН ВӘ ПРОЛЕТАР ҺӘРӘКАТЛАРЫНЫН ЈЕНИ ЈҮКСӘЛИШИ

...1848-чи илдә олдуғу кими, Маркс даһа кениш вә даһа «плебеј» күтләләрин, үмумијјәтлә хырда буржуазијанын, хүсусән кәндлиләрин, нәһајәт, јохсул синифләрин иштирак етмәси јолу илә буржуа-демократик һәрәкатларынын кенишләнмәсинә вә кәскинләшмәсинә ән чох гајғы көстәрирди.

В. И. Ленин

Дүнја игтисади бөһраны билаваситә ингилаба кәтириб чыхармаса да, Авропада вә Америкада 50-чи илләрин ахырларында — 60-чы илләрин әввәлләриндә башланмыш олан јени ингилаби јүксәлишә тәкан верди. Буржуа-демократик ингилабынын әсас вәзифәләринин һәлә дә јеринә јетирилмәмиш олдуғу Алманијада вә Италијада милли бирләшмә уғрунда һәрәкат јенидән кенишләнди. Русијада вә Америка Бирләшмиш Штатларында ингилаби шәраит јаранмагда иди. Полшада вә Ирландијада милли зүлм әлејһинә мүбаризә јени мәрһәләјә

дахил олду. Бонапарт Франсасында вә Австрија империјасында халг күтләләрини ингилаби һәјәчан бүрүмүшдү.

Алманија, Инкилтәрә, Франса, АБШ вә башга өлкәләрин фәһлә синфинин сијаси фәаллығы артырды. Пролетар һәрәкаты буржуа-демократик һәрәкатындан кет-кедә даһа чох ајрылыр вә мүстәгил инкишаф јолуна кечирди.

Фәһлә һәрәкатынын ән вачиб тәләбаты Марксы пролетар партијасы уғрунда мүбаризәнин әмәли чәһәти илә кет-кедә даһа чох мәшғул олмаға мәчбур етди. Пролетариата дүшмән олан даирәләри дәф етмәк, буржуа партијаларынын сијаси тә'сириндән фәһләләрин азад олмасына һәр васитә илә көмәк етмәк, буржуа-демократик дәјишикликләринин баша чатдырылмасы просесиндә фәһлә синфинин мүстәгил ролуну тә'мин етмәк зәрури иди. Фәһлә синфини белә бир бөјүк рол ојнамаға нәзәри чәһәтдән һазырламаг арзусу Марксы игтисади тәдгигләрини баша чатдырмаға да тәләсдирирди. О, «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин биринчи бурахылышыны нәшр етдикдән сонра јорулмадан, гүввәләрини әсиркәмәдән өз әввәлки игтисади әлјазмалары үзәриндә чалышыр вә јениләрини јарадырды. Мисилсиз кәркинлик сајәсиндә Маркс әзәмәтли нәзәри фәалијјәти јени шәраитдә артмыш олан вәзифәләрлә, пролетар тәшкилатчысы вә публисисти вәзифәләри илә әлагәләндирә билирди.

Маркс јени бејнәлхалг мүнагишәләр вә мүһарибәләрлә һәмчинин бир сыра өлкәләрдәки ингилаби һадисәләрлә әлагәдар олараг пролетар ингилабчыларынын тактика хәттини ишләјиб һазырламаға хүсусилә чох диггәт јетирмәли олурду.

1859-чу илин әввәлләриндә Маркс бејнәлхалг пролетар әлагәләрини кенишләндириб мөһкәмләтмәк үчүн аддымлар атды. 1859-чу илин февралындан е'тибарән онун Вејдемејер илә јазышмасы јенидән чанланды вә она Чикаго фәһләләри үчүн гәзет нәшр етмәји гајдаја салмагда көмәк көстәрди. 1860-чы илдә Маркс илә алман вә Исвечрә ингилаби һәрәкатынын ветераны Иоһанн Филипп Беккер арасында әлагә јаранмасы Беккерин коммунизм мөвгеләринә кечмәсинә көмәк етди. Марксын Алманијада јазышдығы адамларын даирәси кенишләнди. 1862-чи илин ахырларында о, 1848—1849-чу илләр ингилабынын иштиракчысы олан, Марксын фәалијјәтини чохдан бәри рәғбәтлә изләјән һанноверли һәким Лүдвиг Кукелман илә мүнтәзәм јазышмаға башлады.

Коммунистләр иттифагынын Лондонда вә Инкилтәрәнин башга шәһәрләриндә јашајан кечмиш үзвләри Лесснер, Пфендер, Лохнер, Имандт вә башгалары илә әлагәләр даһа сых олур. Маркс өз силаһдашларындан һеч биринин ингилаби јүксәлиш дөврүндә пролетар ингилабчылары гаршысына чыхан вәзифәләри јеринә јетирмәкдән кәнарда галмамасына чалышырды.

Јени шәраитдә өз пролетар мәтбуаты органыны — ингилаби идејаларын тәблиғи үчүн ачыг партија трибунасы, һәмчинин пролетар мүбаризләрини тәшкил етмәк мәркәзи јаратмаг мәсәләси хүсусилә әһәмијјәтли иди. Маркс 1859-чу ил мајын 18-дә Енкелсә јазырды: *«...Олдугча вачибдир ки, тәкчә душмәнләримизин дејил, бизим өзүмүзүн дә* мүәјјән бир Лондон гәзетиндә өз бахышларымызы сөјләмәјә имканымыз олсун»[1].

«Das Volk» гәзети

Мәтбуатда пролетар нөгтеји-нәзәринин тәблиғи мәсәләсини Маркс вә онун силаһдашлары 1859-чу ил мајын әввәлләриндә мүзакирә едирдиләр. Бундан бир нечә күн сонра Маркс 1859-чу ил мајын 7-дән е'тибарән әввәлчә алман фәһләләринин маариф чәмијјәти вә Лондонун башга алман фәһлә чәмијјәтләринин органы олараг нәшр едилмәјә башланан јени һәфтәлик «Das Volk» гәзетиндә әмәкдашлыг етмәјә дә'вәт олунду. Бу тәклифи гәзетин редактору, хырда буржуа демократы Елард Бискамп етмишди. Марксын чавабы гејри-мүәјјән иди. Әввәлчә о, гәзетә идеја тә'сири көстәрмәк үчүн имкан олуб-олмадығыны јохламаг истәјирди. Маркс рәсми әмәкдашлыгдан имтина етдисә дә, Бискампа даими јардым көстәрәчәјини вә'д етди. О өз вә'дини јеринә јетирәрәк, мәгаләләрин редактә олунмасында, гәзетә пул илә јардым тәшкил едилмәсиндә вә гәзет үчүн материал сечилмәсиндә иштирак етди. Мәсәлән, «Volk»ун артыг икинчи нөмрәсиндә бу заман Енкелсин чапдан чыхмыш олан «По вә Рејн» адлы китабчасы һаггында мәгалә дәрч едилди. Мајын 28-дә 4-чү №-дә Марксын хаһиши илә Енкелс тәрәфиндән јазылан «Италија кампанијасы» мәгаләси чап олунду. Марксын тә'сири алтында баш мәгаләләрин характери тәдричлә дәјишилмәјә башлады. Бу мәгаләләрдә дахили сијаси вә харичи сијаси һадисәләрә верилән гијмәт синфи характер, пролетар характери алмышды. Гәзет әсасән Лондондакы алман хырда буржуа даирәләринин мәһдуд мәнафејини әкс етдирән мүһачир гәзетиндән пролетариатын мөвгејини ифадә едән мүбариз пролетар органына чеврилмәјә башлады. Бу исә Маркса вә онун силаһдашларына 1859-чу илин ијунунда һәмин гәзетлә даһа сых мүнасибәтләр јаратмаг имканы верди. Ијунун 11-дә гәзетин 6-чы №-синдә редаксија Марксын, Енкелсин, Фрејлигратын вә Волфун бу гәзетдә әмәкдашлыг етдијини рәсми сурәтдә билдирди.

Ијулун әввәлләриндән е'тибарән Маркс гәти сурәтдә пролетар ингилабчылары органына чеврилмиш олан гәзетин әслиндә редактору вә инзибатчысы олду.

«Volk»ун сәһифәләриндә Маркс вә Енкелс пролетариатын ингилаби нәзәријјәси вә тактикасы мәсәләләрини ишыгландырдылар. Гәзетдә «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» кита-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 354.

бына Марксын мүгәддиməси, һəмчинин бу китаб һаггында Енкелсин ресензијасы дəрч едилди. Енкелс тарихин Маркс тəрəфиндəн кəшф едилəн материалист анлајышынын тəкчə елм үчүн дејил, һəмчинин практика үчүн, ингилаби һəрəкат үчүн чох бөјүк əһəмијјəтини көстəрди. О, Маркс тəрəфиндəн ишлəниб һазырланмыш олан материалист диалектика методунун мүһүм чəһəтлəрини изаһ етди.

Пролетар күтлəлəринин мəнафејини мүдафиə едəн «Volk» гəзети пролетариатын синфи дөјүшлəри барəсиндə јазылар дəрч едирди. Мəсəлəн, гəзет 1859-чу ил ијулун ахырларында Лондонун тикинти фəһлəлəринин тəʼтили һаггында охучулара мəʼлумат верирди, бу тəʼтил исə инкилис фəһлə синфинин фəаллығынын ојанмасында бөјүк рол ојнамышды.

Хырда буржуа идеолокијасына гаршы мүбаризəни Маркс гəзетин əн мүһүм вəзифəлəриндəн бири һесаб едирди. «Volk»ун бир сыра нөмрəлəриндə «Мəтбуат сəһифəлəриндə» бөлмəсиндə Бискампын иштиракы илə Маркс тəрəфиндəн јазылан ичмаллар чап едилди вə бурада хырда буржуа идеологларынын сијаси принсипсизлији, онларын филистерлик вə миллəтчилик руһунда олан бахышларынын мəһведичи тəнгиди верилди.

«Volk» гəзети Италија мүһарибəсинə (муасирлəр 1859-чу ил Австрија-Италија-Франса мүһарибəсини белə адландырырдылар), бу мүһарибəдə пролетариатын тактикасына, һабелə бонапартизмин ифша едилмəсинə, Инкилтəрəнин, Пруссијанын вə Русијанын харичи сијасəтинин ифша едилмəсинə хүсусилə чох диггəт верирди.

«Volk» гəзети узун мүддəт јашамады. Лап əввəлдəн онун јолу үзəриндə дуран малијјə чəтинликлəри 1859-чу илин августунда јенилмəз чəтинлик олду. Маркс гəзетин нəшрини давам етдирмəкдəн өтрү пул тапмаг үчүн чох бөјүк сəʼј көстəрирди, лакин бу иш баш тутмады. Гəзетин ахырынчы, он алтынчы нөмрəси 1859-чу ил августун 20-дə чыхды. Лакин гəзетин гыса мүддəт јашамасына бахмајараг, о, елми коммунизм идејаларынын вə пролетар партијасынын тактика принсиплəринин тəблиғинə мүһүм јардым көстəрди.

Италијаны бирлəшдирмəјин ингилаби јолу уғрунда

1859-чу илин əввəллəриндə Италијада ингилаби партлајыш јахынлашмышды. Өлкəни бирлəшдирмəк вə онун шимал һиссəсини (Ломбардијаны, Венесијаны) Австријанын зүлмүндəн азад етмəк зəрурəти кет-кедə даһа кəскин шəкилдə һисс едилирди. Италијанын ири буржуазијасы вə либерал задəканлар халг күтлəлəринин иштиракы олмадан өлкəни «јухарыдан», сүлалə јолу илə бирлəшдирмəк үмидиндə идилəр. Белə бир сијасəтин башлыча илһамчысы Сардинија краллығынын (Пјемонтун) баш назири, ири мүлкəдар граф Кавур иди. Кавур өз планларыны һəјата кечирмəк үчүн васитəни Австријаја гаршы Пјемонт илə

Франсанын биркә мүһарибәсиндә көрүрдү. Дикәр тәрәфдән, III Наполеон да Италијаны «азад етмәк» кими сахта бир шүар алтында мүвәффәгијјәтли «јерли» һәрби кампанија васитәси илә сарсылмыш олан Бонапарт режимини мөһкәмләтмәк вә Италија һесабына јени әрази әлә кечирмәк үмидиндә иди.

Лакин 1859-чу ил апрелин ахырларында Франса вә Пјемонтун Австријаја гаршы башладыглары мүһарибә III Наполеонун вә Кавурун көзләдикләринин әксинә олараг, Италијада күчлү ингилаби јүксәлишә сәбәб олду. Тоскананы, Парманы, Моденаны халг үсјанлары бүрүдү. Бу дөвләтләрдә мөвчуд олан мүтләгијјәт режимләри devрилди. Романјада вә Папа вилајәтинин башга әјаләтләриндә дә үсјанлар олду. Өлкәнин һәр јериндә ингилаби һәјәчан артды.

Маркс вә Енкелс һаглы олараг Италија мәсәләсинә үмумавропа әһәмијјәти верәрәк һесаб едирдиләр ки, башга өлкәләрдә дә ингилаби һәрәкатын инкишафы Италијадакы мүбаризәдән асылыдыр. Һәлә 1859-чу илин јанварында, мүһарибә башланмаздан әввәл Маркс јазырды ки, «Италијада мүвәффәгијјәтли ингилаб бүтүн мәзлум милләтләрин өз зүлмкарларындан азад олмаг мәгсәди күдән үмуми мүбаризәси үчүн бир ишарә олачагдыр»[1].

Италија мәсәләсинин һәллиндә Маркс вә Енкелс ингилаби методу гәтијјәтлә мүдафиә едирдиләр. Маркс 1859-чу ил јанварын әввәлләриндә јаздығы «Италијанын бирләшдирилмәси мәсәләси» мәгаләсиндә әмин олдуғуну билдирирди ки, «италјанларын өз зүлмкарларына гызғын нифрәти вә онларын кеткедә даһа чох артан әзаблары өз чыхышыны үмуми ингилабда тапачагдыр»[2]. Маркс Пјемонтда һакимијјәт башында олан Савоја сүлаләсинин һимајәси алтында Италијаны бирләшдирмәк һаггында сүлалә планларынын халга зидд вә әксингилаби маһијјәтини ифша едәрәк, Италијанын һәгигәтән вәтәнпәрвәр гүввәләринә тәрәфдар чыхыр вә онлары «милли партија» адландырырды. О үмид едирди ки, Италија демократлары орта вә хырда буржуазијаны, кәндлиләри, габагчыл зијалылары вә о заман һәлә сајча аз олан фәһлә синфини бирләшдириб, «бөјүк милли үсјан башлаја»[3] биләчәкләр. Маркс һесаб едирди ки, јалныз бу јолла Италијанын милли азадлығына вә әсл демократик әсаслар үзәриндә бирләшдирилмәсинә, һәмчинин кениш халг күтләләринин хејринә олараг, вахты чатмыш сосиал вә сијаси мәсәләләрин һәллинә — феодализм галыгларыны арадан галдырмаға, монархија режимини ләғв етмәјә вә и. а. наил олмаг мүмкүндүр.

Италијадакы һадисәләрә һәср едилән мәгаләләриндә Маркс италјан халгы һаггында бөјүк бир рәғбәтлә данышырды. О,

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 13-чү чилд, сәһ. 173.
[2] Јенә орада, сәһ. 168.
[3] Јенә орада, сәһ. 173.

инанырды ки, италјан халгы задәканларла ири буржуазија блокунун бонапартпәрәст әксинҝилаби һәрәкәтләринин гаршысыны алмаға гадирдир. Маркс Италија барәсиндә III Наполеонун әксингилабчы планларынын Италија демократларынын рәһбәри Мадзини тәрәфиндән ифша едилмәсинә јүксәк гијмәт верәрәк гејд етмишди ки, бунунла Мадзини «көзәл бир мә'нәви мәрдлик вә вәтәнпәрвәрчәсинә фәдакарлыг көстәрмишдир»[1].

Маркс да өз тәрәфиндән III Наполеонун Италијада јеритдији әсл сијасәтин үстүндән пәрдәни көтүрмәк үчүн әлиндән кәләни едирди. Һәлә мүһарибәнин дипломатик вә һәрби јолла һазырландығы дөврдә јазылмыш бир сыра мәгаләләриндә — «Авропада мүһарибәнин перспективләри», «Луи-Наполеонун вәзијјәти», «Франсада мүһарибәнин перспективләри» вә башгаларында Маркс көстәрмишди ки, Наполеонун Италија ишләринә гарышмасы бу өлкәдә ингилаби партлајыша јол вермәмәк, ону парчаланмыш вәзијјәтдә сахламаг вә бурадакы әксингилабчы режимләри горумаг, һәмчинин Франсада өз мөвгеләрини мөһкәмләтмәк сә'јиндән ирәли кәлир. Маркс јазырды: «Икинчи империјанын сахта шәрәфи тез бир заманда арадан галхыр вә бу әчаиб фитнәкарлығы јенидән мөһкәмләтмәк үчүн ган тәләб олунур»[2]. III Наполеонун һәгиги нијјәтләри һаггында Марксын күман етдикләри артыг Италија мүһарибәсинин лап әввәлләриндә тамамилә тәсдиг олунду.

Маркс үмид едирди ки, ингилабчы демократик гүввәләр јаранмыш олан вәзијјәтдән халг күтләләринин фәаллығыны ојатмаг үчүн истифадә едәчәк вә бунунла да сүлалә мүһарибәсини ингилаби мүһарибәјә чевирмәјә көмәк көстәрәчәкләр.

1859-чу ил ијулун 11-дә илкин Виллафранк сүлһүнүн бағланмасы илә нәтичәләнән мүһарибәнин јекунларына Маркс «Италија нә газанды?», «Сүлһ», «Виллафранк мүгавиләси» мәгаләләрини һәср етди. Марксын гејд етдији кими, III Наполеонун сүлһ бағламаға тәләсмәсинин сәбәби бу иди ки, Италија мүһарибәси өз тәшәббүсчүләринин ирадәси әксинә олараг, «ингилаби мүһарибәјә чеврилмәјә башлајырды»[3]. Ејни заманда Виллафранк сүлһү хүсусилә ајдын көстәрди ки,ријакарлыгла мәзлум милләтләри мүдафиә етмәк бајрағы алтында чыхыш едән Луи-Наполеонун мәгсәдләри Италијаны азад етмәк вә бирләшдирмәк вәзифәләриндән нә гәдәр дә узаг иди. Маркс мүгавиләнин италјанлар үчүн алчалдычы характер дашыдығыны гејд едирди: Ломбардија әввәлчә Франсаја, анчаг бундан сонра исә «Франсанын бәхшиши олараг Савоја сүлаләсинә»[4] верилирди, һәм дә бунун мүгабилиндә Наполеон

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 13-чү чилд, сәһ. 381.
[2] Јенә орада, сәһ. 178.
[3] Јенә орада, сәһ. 439.
[4] Јенә орада, сәһ. 443.

өзү үчүн Савоја вә Нитсаны көтүрмәји нәзәрдә тутмушду. Венесија (1866-чы илә гәдәр) Австријанын әлиндә галмагда иди. Маркс көстәрирди: «Һәлә... чох заман кечдикдән сонра Луи-Наполеон һәтта сентиментал адамлара вә чанфәшанлыг едәнләрә јенидән белә бир хәјал ашылаја биләчәкдир ки, куја о, азадлыг уғрунда мүбариздир»[1].

Гарибалди һәрәкаты 1859-чу илин ијулунда Маркс Виллафранк мүгавиләсинин билаваситә тәәссүраты алтында јазырды: «Лакин чох ола биләр ки, Италија ингилабы ишә гарышыб бүтүн јарымаданын мәнзәрәсини дәјишдирсин вә бир даһа Мадзинини вә республикачылары сәһнәјә чыхарсын»[2]. Маркс ирәличәдән сөјләдији бу мүлаһизәсиндә сәһв етмәмишди. Һәлә һеч он ај да кечмәмиш, 1860-чы илин апрелиндә Сичилијада Бурбонлар монархијасынын сосиал вә сијаси зүлмүнә гаршы халг үсјаны башланды. Көркәмли Италија ингилабчысы Гарибалди тезликлә үсјанчыларын көмәјинә кәлди, 1860-чы илин мајында көнүллүләр дәстәсинин — мәшһур «минчиләрин» башчысы олараг Сичилијаја кәлиб чыхды. Сичилијадан мүзәффәр Гарибалди ордусу Неапол үзәринә јериди вә сентјабрын әввәлләриндә ораја дахил олуб, бүтүн Чәнуби Италијаны Неапол Бурбонларындан азад етмәк ишини баша чатдырды. Бундан сонра Гарибалди Рома үзәринә јүрүшә һазырлашмаға башлады.

Маркс вә Енкелс Италијадакы һадисәләри диггәтлә изләјирдиләр. Онлар Гарибалдинин вә онун көнүллүләринин гәһрәман мүбаризәсинә мүстәсна рәғбәтлә јанашмыш, бу әсл халг сәркәрдәсинин ингилаби тактикасыны јүксәк гијмәтләндирмишдиләр.

Маркс разылыг һисси илә гејд едирди ки, Гарибалди Италијада III Наполеонун фитнәләринә гаршы гәтијјәтлә мүбаризә апарыр. Маркс Франса императоруна Италијанын халг гәһрәманынын мәнфи мүнасибәтиндән бәһс едәрәк, 1860-чы ил сентјабрын 15-дә Лассала јазмышды: «Мадзини *Бонапартын* ***вәзифәси*** барәсиндә мәним бахышыма шәрик олдуғу кими, Гарибалди дә шәрикдир»[3]. Марксын фикринчә, Гарибалдинин мүвәффәгијјәтләри нәинки Италијанын ингилаби јолла бирләшдирилмәси үчүн перспективләр ачыр, һабелә III Наполеонун вә бүтүн Бонапарт режиминин Авропа сијасәтинин әсасларыны сарсыдырды.

Маркс Гарибалдинин ингилаби һәрәкәтләринә манечилик төрәдән Пјемонт һакимијјәт даирәләринин әксингилаби сијасәтини ифша едирди. О, белә бир хәбәрдән һәјәчанланмышды ки, Сардинија краллығынын һөкумәти Рома үзәринә Гарибалдинин јүрүшүнү позмаг мәгсәди илә Пјемонт гошунларынын

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 13-чү чилд, сәһ. 439—440.
[2] Јенә орада, сәһ. 445.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 464.

Папа вилајәтинә сохулмасы һаггында Луи-Наполеон илә разылыға кәлмишдир. Маркс јазырды: «Қавур Бонапартын әлиндә ашкар бир аләтдир...»[1].

Гарибалди әлдә едилән бөјүк мүвәффәгијјәтләрә бахмајараг, ингилаби мүбаризәни баша чатдыра билмәди. Мадзининин вә башга демократларын тә'кидинә бахмајараг о, Неаполда демократик республика е'лан етмәк вә бу республика бајрағы алтында бүтүн Италијанын бирләшдирилмәси уғрунда мүбаризәни давам етдирмәк үчүн чәсарәт көстәрмәди. 1860-чы илин октјабрында Гарибалди Рома үзәринә јүрүшдән имтина етди, Пјемонт гошунларыны Неапола бурахды вә өз сәлаһијјәтиндән имтина етди. Бурада Гарибалдијә хас олан сијаси узагкөрмәзлик вә ардычылсызлыг өзүнү көстәрди. Италијанын бирлијини һәр шејдән јүксәк тутан Гарибалди бу бирлијин формасы мәсәләсинә лазымынча гијмәт вермирди, республикачы вә демократ олса да, өлкәни конститусијалы монархија чәрчивәсиндә бирләшдирмәк әлејһинә е'тираз етмәди. Гарибалди ингилабчы кенерал кими јүксәлдији сәвијјәјә нисбәтән бир сијасәтчи кими — Марксын вә Енкелсин үмидләри әксинә олараг — хејли ашағыда дурду.

1860-чы ил октјабрын ахырларында Ҹәнуби Италијада кечирилән рә'ј сорғусу онун Пјемонт краллығына бирләшдирилмәсини тәсдиг етди. Гарибалдинин рәһбәрлији алтында италјан халгынын әлдә етдији гәләбәнин бәһрәләрини Савоја сүлаләси вә она көмәк едән либерал задәканларла ири буржуазија блоку мәнимсәди.

Алманијанын бирлији уғрунда мүбаризә тактикасы

Италија мүһарибәси Пруссијада вә Алманија иттифагынын башга дөвләтләриндә милли јүксәлишә сәбәб олду. III Наполеонун Австрија әлејһинә чыхмасыны Алманијанын ичтимаи даирәләри һаглы олараг Рејнин сол саһилинә ачыг ишғалчы иддиаларын мүгәддимәси һесаб едирдиләр. Мәтбуатда, јығынҹагларда, клубларда III Наполеонун ишғалчы планларыны үмуммилли мигјасда дәф етмәји тәшкил етмәк тәләбләри ешидилирди. 1859-чу илдә Алманијадакы милли јүксәлиш чохлу алман дөвләтини ваһид дөвләт һалында бирләшдирмәк мәсәләсини јенидән гаршыја гојду.

Маркс вә Енкелс бу мәсәлә барәсиндә пролетар тактикасыны ишләјиб һазырладылар, ону Италија мүнагишәси барәсиндә пролетар ингилабчыларынын тактика мөвгеји илә сых әлагәләндирдиләр. Онлар буну әсас тутурдулар ки, Алманијанын бирләшдирилмәси јолу үзәриндә ән чидди манеә Авропада ингилаби һәрәкатлары вә милли азадлыг һәрәкатларыны боған бонапартизмдир. О дөврдә Бонапарт Франсасыны дар-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу ҹилд, сәһ. 467.

мадағын етмәји Авропа ингилабы үчүн ән мүһүм илкин шәрт һесаб едән Маркс вә Енкелс Пруссијанын вә башга алман дөвләтләринин Австрија тәрәфиндә Италија мүһарибәсинә гошулмасына наил олмағы зәрури сајырдылар. Ајдындыр ки, онларын тактикасы Австрија империјасынын мүртәче режиминә вә онун Италијадакы һөкмранлығына азачыг да олса көмәк етмәк чағырышы демәк дејилди. Маркс вә Енкелс Австријаны италјан халгынын вә башга мәзлум халгларын чәллады һесаб едәрәк, ону гәзәблә ифша етмәкдә давам едирдиләр. Маркс «Пруссијада мүһарибәнин перспективләри» мәгаләсиндә јазырды: «Алман халгы Австријаја гаршы гәтијјәтлә Италијанын тәрәфиндә дурмагла бәрабәр, ејни заманда Бонапарта гаршы Австријанын тәрәфиндә дурмаја билмәз».[1]. Бу һалда о заманкы дүнја сијасәтинин ән мүрәккәб проблемләриндән биринин пролетар һәрәкаты вә демократик һәрәкат хејринә һәлл едилмәсинә диалектик мүнасибәт белә иди.

Марксын әгидәсинә көрә, алман һөкумәтләринин Италија мүһарибәсинә Австрија тәрәфиндә гошулмасы онларын ирадәси әксинә олараг сүлалә мүһарибәсинин бөјүјүб ингилаби мүһарибәјә кечмәси үчүн, демәли, һәмчинин Австрија зүлмүндән Италијанын һәгигәтән азад едилмәси үчүн ән әлверишли шәраит јарадарды. Австрија илә алман дөвләтләринин биркә һәрәкәт едәчәји һалда, Франсанын мәғлубијјәти Авропада ингилаби партлајыша сәбәб ола биләрди. Нәтичәдә нәинки Франсада Бонапарт гурулушу ләғв едиләр, һәмчинин Австријанын өзүндә, Пруссијада вә Алманија иттифагынын башга дөвләтләриндә иртичачы режимләр ләғв едиләр, истәр Алманија, истәрсә Италија ингилаби-демократик јолла бирләшәрди. Маркс «Шпреје вә Минчо» адлы мәгаләсиндә бу фикри инкишаф етдирәрәк гејд едирди ки, јаранмыш вәзијјәтдә Пруссијанын Австрија илә иттифагы *«ингилаб демәкдир»*[2]. Һадисәләр белә инкишаф едәчәји һалда чар Русијасынын Франса тәрәфиндә Алманијаја гаршы чыхыш етмәси лабүд оларды. Марксын вә Енкелсин фикринчә, бунун сајәсиндә Авропа ингилабы үчүн даһа чох еһтимал олар, ингилаби бөһран сүр'әтләниб күчләнәрди.

Маркс «Мүһарибә һаггында Пруссијанын нөгтеји-нәзәри», «Quid pro quo», «Шпреје вә Минчо» адлы вә башга мәгаләләриндә Пруссија һөкумәтинин горхаг битәрәфчилик сијасәтини бонапартизмә ачыгча әлалтылыг етмәк кими дамғалады. О көстәрди ки, Пруссијанын һаким даирәләринин III Наполеон әлејһинә чыхмагдан имтина етмәси ингилаби партлајышдан горхмагла, һәмчинин Австријанын зәифләмәсиндән истифадә едиб Алманијаны Пруссијанын башчылығы алтында бирләш-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 13-чү чилд, сәһ. 295,
[2] Јенә орада, сәһ. 407.

дирмәк кими сүлалә планыны һәјата кечирмәк, «Алманијада һекемонлуг һаггында өз векселини фырылдагчылыг јолу илә өдәтмәк»[1] сә'ји илә бағлы иди. Маркс формача парлаг вә мәзмунча дәрин олан «1859-чу илдә ерфуртчулуг» адлы мәгаләсиндә Алманија гаршысында тарихин кедишинин ирәли сүрдүјү алтернативи ачыгча көстәрирди: ја вахты чатмыш вәзифәләр — өлкәнин милли бирлији вә зәрури дәјишикликләр — ингилаби јолла јеринә јетириләчәк, ја да бунлар јухарыдан һаким күруһ тәрәфиндән онун өз мәнафејинә ујғун шәкилдә вә она ујғун методларла кечириләчәкдир. Маркс һадисәләрин белә бир шәкил ала билмәси тәһлүкәси барәсиндә хәбәрдарлыг едәрәк көстәрирди ки, «ингилаб програмы иртичанын әлиндә мүвафиг ингилаби сә'јләр барәсиндә сатираја чеврилир»[2].

Мәтбуатда чыхыш едәрәк Маркс көстәрирди ки, Италијада мүһарибәнин гуртармасы илә һеч дә Авропада ингилаб мәсәләси арадан көтүрүлмүр. Доғрудан да Виллафранк сүлһү бағландыгдан сонра Алманијада милли јүксәлиш давам едирди. 1860-чы илдә Пруссијада ландтагын ашағы палатасынын ордуну јенидән гурмаг һаггында һөкумәт лајиһәсини, һәрби хәрҹләрин артырылмасыны тәләб едән бу лајиһәни тәсдиг етмәкдән имтина етмәси нәтиҹәсиндә баш вермиш конститусија мүнагишәси Алманијанын бирләшдирилмәси уғрунда һәрәката јени тәкан верди. Алманијада ингилаби шәраит јаранмаға башлады. Маркс 1860-чы илин апрелиндә јаздығы «Берлиндә әһвали-руһијјә» мәгаләсиндә ингилаби һәјәҹанын хејли күҹләндијини гејд едирди.

Маркс илә Енкелсин јазышмасындан көрүндүјү кими, онлар 1862-чи илдә мүнагишәнин өз зирвә нөгтәсинә чатдығы заман һесаб едирдиләр ки, Пруссијада вәзијјәт даһа да кәскинләшмишдир вә јаранмыш бөһранлы вәзијјәтдән ингилаби чыхыш мүмкүндүр. Лакин онлар чох еһтијат едирдиләр ки, 1848-чи илдә олдуғу кими, јенә дә либерал мүхалифәт горхаглыг көстәрә биләр вә јункер һөкумәти гаршысында хәјанәткарҹасына тәслим ола биләр. Доғрудан да Пруссија либераллары мүхалифәтчи бошбоғазлыгдан ирәли кетмәдиләр вә әксингилабчы гүввәләрин өз мөвгеләрини мөһкәмләтмәсинә јол вердиләр. 1861-чи илдә Пруссија кралы олмуш I Вилһелм 1862-чи илин сентјабрында Померанија јункери кнјаз Отто Бисмаркы назир-президент тә'јин етди вә о, ландтагын һеч бир разылығы олмадан һәрби ислаһат кечирмәјә башлады. Ландтагын либерал чохлуғу, прогрессистләр гуру е'тиразларла кифајәтләниб әслиндә Бисмарка Алманијаны јухарыдан, онун өз нитгләриндән бириндә ифадә етдији кими, «дәмир вә ган» васитәси илә бирләшдирмәјә башламасына имкан вердиләр.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 13-чү ҹилд, сәһ. 477.
[2] Јенә орада, сәһ. 432.

Лассал илә ихтилафлар Пролетар һәрәкатынын вә демократик һәрәкатын јүксәлдији дөврдә Маркс илә Лассал арасында ихтилафлар кәскин шәкилдә мејдана чыхды. Бир сыра илләр әрзиндә Маркс Лассалын ингилаби нәзәријјәни мәнимсәмәсинә вә онун фәалијјәтини пролетариата хидмәт јолуна салмаға чалышырды. Лакин Маркс Енкелсә вә Лассалын өзүнә мәктубларында дәфәләрлә Лассалын нәзәри бахышларыны тәнгид етмишди. Маркс гејд едирди ки, Лассал идеалист Һекелчи мөвгеләрдә дурур. О, Лассалын фәлсәфи әсәрләринин сәтһи характерини, бунларын еклектиклијини вә ејни заманда мүәллифә мәхсус иддиалылығыны гејд едирди.

Маркс 1858-чи ил февралын 1-дә Енкелсә јаздығы мәктубунда Лассалын «Ефесли Тутгун Һераклитин фәлсәфәси» китабыны кәскин тәнгиди шәкилдә арашдырмышды. О, инчә бир истеһза вә дәрин мә'на илә јазырды: «Ајдын Лассалын «Тутгун Һераклит»и әслиндә чох бајағы, мискин бир әсәрдир. Һераклитин мүддәа илә инкарын вәһдәтини өзү үчүн ајдынлашдырдығы бир чох образлардан һәр бири мүнасибәти илә Лассал чыхыш едир вә бунунла әлагәдар олараг бизә Һекелин «Мәнтиг»индән бир парчаны тәгдим едир, — бунун нәтичәсиндә «Мәнтиг» әсәри чәтин ки, газанмыш олур, — һәмишә узун-узады, бир шакирд кими она верилән дәрсдә дәрһал көстәрмәк истәјир ки, онун «маһијјәтини» дә, онун «тәзаһүрүнү» дә, «диалектик просеси» дә мәнимсәмишдир»[1].

Лассал илә әлагә сахлајаркән Маркс үмид едирди ки, Лассал онун тәнгидини нәзәрә алачаг вә өз јанлыш бахышларындан әл чәкәчәкдир. Лакин әслиндә Лассал хырда буржуа демократы олараг галырды, һәрчәнд Марксы инандырмаг истәјирди ки, онун бахышларына тәрәфдардыр. О заман Лассалын һәлә зәиф бир мејл көстәрдији сосиалист бахышлар елми коммунизмдән сон дәрәчә узаг иди. Бунларын мәнбәји утопик сосиализмин мүхтәлиф мәктәбләри нүмајәндәләринин, әксәрән хырда буржуа сосиалистләринин доктриналары иди. Дүнјакөрүшүндә вә мүасир сијасәт проблемләринә мүнасибәтдә дәрин фәрг 50-чи илләрин ахырларында Маркс вә Енкелс илә Лассал арасында нәзәри мәсәләләрдә, һәмчинин ингилаби һәрәкат иштиракчыларынын тактикасы мәсәләсиндә принсипиал ихтилафлар шәклини алды.

1859-чу илдә Маркс вә Енкелс Лассалын Алманијада Кәндли мүһарибәси әрәфәсиндәки 1522—1523-чү илләр чәнкавәр үсјаны һаггында «Франс фон Зиккинкен» адлы тарихи драмыны достчасына вә ејни заманда чох кәскин тәнгид етмишдиләр. Онлар Лассала мәктубларында (Марксын 1859-чу ил 19 апрел тарихли мәктубунда, Енкелсин 1859-чу ил 18 мај тарихли

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 222.

мәктубунда) марксист естетиканын мүһүм принсипләрини ифадә етдиләр. Лассалын драмынын әдәби ҹәһәтләрини нәзәрдән кечирәркән Марксын вә Енкелсин диггәт мәркәзиндә реализм проблеми дурурду. Бу барәдә ирәли сүрүлән мүлаһизәләр әдәбијјат нәзәријјәси вә тарихи һаггында онларын бахышларынын бир нөв әсасыны тәшкил едирди.

Әдәбијјатда бир ҹәрәјан вә бәдии јарадыҹылыг методу олмаг е'тибары илә реализми Маркс вә Енкелс дүнја инҹәсәнәтинин инкишафында ән јүксәк наилијјәт һесаб едирдиләр. Онларын фикринҹә, реалист метод керчәклијин бәдии формада ән адекват, һәртәрәфли вә дәрин әкс етдирмәк имканы вермишдир. Реалист тәсвир һеч дә керчәклијин сурәтини көчүрмәк демәк дејил, һадисәләрин маһијјәтинә нүфуз етмәк, бунлары бәдии шәкилдә үмумиләшдирмәк, мүәјјән дөврүн типик әламәтләрини ашкара чыхармаг үсулудур. Реалист јазычыларын: Шекспир, Сервантес, Көте, Балзак, Пушкин вә башгалары кими бөјүк јазычыларын јарадыҹылығында Маркс вә Енкелс мәһз буну гијмәтләндирирдиләр. Мәсәлән, XIX әсрин биринҹи јарысындакы франсыз буржуа ҹәмијјәтинин һәјат вә әхлагынын мисилсиз мәнзәрәләрини јаратмыш олан Балзакы Марксын сөзү илә десәк, үмумијјәтлә «реал мүнасибәтләри дәриндән анламасы илә» фәргләнән бу сәнәткары Маркс о гәдәр јүксәк тутурду ки, «Капитал»ы јазыб гуртардыгдан сонра Балзакын мәшһур «Бәшәри Комедија» силсиләсиндән олан романлары һаггында хүсуси бир тәдгигат әсәри јазмаг фикриндә иди. XIX әср инкилис реалистләриндән Диккенси, Теккерејі, Бронты вә Гаскелли Маркс 1854-ҹү илдәки мәгаләләриндән бириндә парлаг романчылар нәсли һесаб едәрәк көстәрмишдир ки, онлар «парлаг вә көзәл китабларында дүнјаја, бирликдә көтүрүлән бүтүн пешәкар сијасәтчиләрдән, публисистләрдән вә әхлагчылардан даһа чох сијаси вә сосиал һәгигәти ачыб көстәрмишләр...»[1].

Лассалын драмына гијмәт верәркән Маркс реализмин маһијјәтинин дәрин анлашылмасыны әкс етдирән ме'јарлары әсас тутурду. О һәмин драмын үстүнлүкләрини: мүвәффәгијјәтли композисијасыны, «һәрәкәт чевиклијини»[2] гејд етмишди. Ејни заманда о, Лассала реализм принсипләриндән кери чәкилдији һаллары да: риторриканы, гәһрәманлара һәддиндән артыг абстракт характеристика вердијини дә көстәрмишди. Лассал бунлары «заманын руһунун садәҹә чарчыларына» чевирмәклә конкрет фәрди хүсусијјәтләрдән, һәјатиликдән мәһрум едирди. Марксын вә Енкелсин нөгтеји-нәзәринҹә, драмда һәгиги сосиал фон: халг күтләләри нүмајәндәләринин олмамасы да реализмдән узаглашмаг демәк иди. Лассал тарихи шә-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 10-ҹу ҹилд, сәһ. 648.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 29-ҹу ҹилд, сәһ. 483.

раити лазымынча әкс етдирә билмәмиш, бу шәраитин руһуну верә билмәмишди.

Бу тәнгиди гејдләрдә реалист бәдии јарадычылығын мүһүм принсипләри ифадә олунмушду. Маркс вә Енкелс сәнәткардан тәсвирин дүзкүнлүјүнү, тәсвир едилән һадисәләрә конкрет тарихи шәкилдә јанашмағы, гәһрәманлара онларын мәнсуб олдуглары синфи мүһитин характеринин вә психолокијасынын типик чәһәтләрини әкс етдирән чанлы, фәрди кејфијјәтләр вермәји тәләб едирдиләр. Һәгигәтән реалист әсәрләрин мүәллифи өз идејаларыны охучуја узун-узады нәсиһәтчи мүлаһизәләри шәклиндә дејил, чанлы вә дузлу сурәтләр васитәси илә чатдырараг, онун шүур вә һиссләринә бәдии ифадә васитәләри илә тә'сир көстәрир. Маркс вә Енкелс һесаб едирдиләр ки, Лассал бөјүк алман шаири вә драматургу Шиллерин јарадычылыг методунун бә'зи зәиф чәһәтләрини — гәһрәманлары мүәјјән идејаларын абстракт вә биртәрәфли ифадәчиләринә чевирән мүчәррәд риторикаја мејлини дәринләшдирмишдир. Бу чәһәтдән онлар Шекспири үстүн тутурдулар. Һәр икиси Лассала көстәрирди ки, о, Шиллерин үслубуну тәглид едәрәк, реалист јазычы үчүн идеја дәринлијини, јүксәк идеаллары әсл еһтирасларын вә мүхтәлиф инсан характерләринин тәсвириндә Шекспир мәһарәтинин гавранылмасына сә'ј етмәклә бирләшдирмәјин вачиб олдуғуну унудур.

Маркс әсәрин бәдии формасы чәһәтдән дә јазычыларын гаршысына јүксәк тәләбләр гојурду. Маркс Лассала мүрачиәтлә дејирди: «...Мадам ки, сән ше'р јазырдын, сән өз јамбларыны бәдии чәһәтдән бир гәдәр дә чилаландыра биләрдин»[1].

Маркс вә Енкелс Лассала мәктубларында әдәбијјатын һәјатла, мүасир дөвр илә әлагәси мәсәләсиндән дә бәһс етмишләр. Маркс Лассалы һеч дә онун драмда тәсвир едилән XVI әср һадисәләри илә XIX әсрин орталарындакы шәраит арасында мүәјјән бир бәнзәјиш ахтармаг, «1848—1849-чу илләрдәки ингилабчы партијаны дағылмаға кәтириб чыхармыш олан»[2] һәгигәтән фачиәли чарпышманы ашкара чыхармаг нијјәтинә көрә писләмирди. О бу чарпышманын өзүнү идеалистчәсинә, јанлыш шәкилдә шәрһ етмәји, онун сәбәбләрини конкрет тарихи, синфи мәзмундан мәһрум олан куја әзәли бир абстракт «ингилаб фачиәсинә» мүнчәр етмәји сәһв сајырды. Маркс Лассалы онун драмында сијаси мејл олдуғуна көрә дејил, она көрә тәнгид едирди ки, бу драм тарихин материалист анлајышы вә пролетар ингилабчыларынын бахышлары нөгтеји-нәзәриндән маһијјәтчә дүзкүн дејилди. Бүтөвлүкдә Маркс вә Енкелс сијаси мејли, бу вә ја дикәр дүнјакөрүшүнүн, бу вә ја дикәр сијаси бахышларын әкс олунмасыны һәр бир әдәби әсәрин ајрылмаз хассәси һесаб едирдиләр. Онлар әдәбијјаты

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 483.
[2] Јенә орада.

сијасәтдән јүксәк тутмаг чәһдләринә, «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәләринә чох тәнгиди јанашырдылар. Јенә һәмин илләрдә Маркс Фрејлиграт тәрәфиндән партија мәнафејинә биканәлик көстәрилмәсини писләмиш, кәдәрлә гејд етмишди ки, ингилаби мөвгеләрдән узаглашмаг, хырда буржуа демократлары илә јахынлашмаг шаирин јарадычылығына да мәнфи тә'сир көстәрмишдир.

Марксын вә Енкелсин гәти әгидәсинә көрә, габагчыл әдәбијјат муасир һәјат просесләринин парлаг бәдии формада дүзкүн ифадәси олмалы, габагчыл идејаларын чарчысы олмалы, чәмијјәтин тәрәггипәрвәр гүввәләринин мәнафејини мүдафиә етмәлидир. Онлар бәдии әдәбијјатын партијалылығыны бу јүксәк мә'нада баша дүшүрдүләр. Идејалылығын бәдиилик вә усталыгла үзви сурәтдә бирләшдирилмәсини — Лассалын драмында чатышмајан мәһз бу чәһәти — онлар әсл реалист инчәсәнәт үчүн ајрылмаз кејфијјәт һесаб едирдиләр.

Маркс вә Енкелс тәрәфиндән Лассалын драмына верилән тәнгид бунун әдәби мәзијјәтләринин вә нөгсанларынын тәһлилиндән ибарәт олмајыб, принсипиал сијаси характер дашыјырды. Маркс она көрә Лассалы гәтијјәтлә писләјирди ки, о өз әсәриндә чәнкавәр Зиккинкен башда олмагла задәкан мүхалифәтини ингилаби идејаларын әсл дашыјычысы кими көстәрмишди. Маркс Лассала јазырды: «Сән Лүтер-чәнкавәр мүхалифәтини плебеј-Мүнсер мүхалифәтиндән јүксәк тутмагла өз Франс фон Зиккинкенин кими мүәјјән дәрәчәјә гәдәр дипломатик сәһв бурахмырсанмы?»[1].

Бу сәһв тәсадүфи дејилди. Алманијада Кәндли мүһарибәси һаггында Лассалын бахышлары халг күтләләринин вә биринчи нөвбәдә, онун үмумијјәтлә иртичачы синиф һесаб етдији кәндлиләрин ингилаби имканларыны үмумән лазымынча гијмәтләндирмәмәсиндән ирәли кәлирди. Алманијанын милли бирлијинин мүхтәлиф јоллары уғрунда мүбаризә апарылдығы вә өлкәнин гаршысында дуран мүһүм сосиал-сијаси вәзифәләрин јеринә јетирилдији бир дөврдә Лассал буржуа-јункер блокуна тәрәф мејл едирди. Маркс Лассалын драмынын сијаси мејлләрини араштырараг әслиндә онунла јалныз кечмиш ингилаби һадисәләрин дејил, һәмчинин Алманијанын кәләчәк инкишафынын да һәрәкәтверичи гүввәләри барәсиндә мүбаһисә едирди.

Лассалын әгидәсини дәјишдирмәк үчүн Марксын вә Енкелсин көстәрдикләри чәһдләр мүвәффәгијјәт газанмады. Тәнгиди гејдләрә чаваб олараг Лассал онлара мәктубунда, хүсусилә көстәрирди ки, кәндли мүһарибәләри «ингилаби мүһарибә *дејилдир», «нәтичә* е'тибары илә *иртичачы мүһарибәдир»*[2].

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 484.
[2] *F. Lassalle.* Nachgelassene Briefe und Schriften. Herausgegeben von Gustav Mayer. Stuttgart — Berlin, 1922. Bd. 3. S. 205.

1859-чу ил Италија мүһарибәси илә әлагәдар олараг Марксын Лассал илә Алманијанын бирләшдирилмәси јоллары мәсәләси барәсиндә хүсусилә чидди ихтилафлары мејдана чыхды. Лассал Марксын вә Енкелсин нөгтеји-нәзәрини «По вә Рејн» китабчасындан јахшы билирди. Лакин о, Маркса вә Енкелсә тәрәфдар чыхмады вә һәтта онлара дүшмән руһда чыхыш етди. 1859-чу илин мајында о, Берлиндә «Италија мүһарибәси вә Пруссијанын вәзифәләри» адлы аноним китабча бурахыб, бурада пруссијапәрәст буржуазија вә Пруссија јункерләри илә һәмрә'ј олду, Пруссијанын башчылығы илә Алманијаны сүлалә јолу илә бирләшдирмәк планыны мүдафиә етди. Өлкәни демократик республика формасында бирләшдирмәк һаггында Маркс тәрәфиндән һәлә 1848-чи илдә ирәли сүрүлмүш шүарын әксинә олараг о, башга дөвләтләри Пруссија монархијасынын удмасы хәттини әсас көтүрүрдү. О өз китабчасында алман халгына дејил, Пруссија һаким даирәләринә мүрачиәт едирди.

Лассал Пруссија һөкумәтинин битәрәфлик сијасәтинә һагг газандырараг, она Австријанын чәтинликләриндән истифадә етмәји вә өз бирләшдирмә програмыны һәјата кечирмәји мәсләһәт көрүрдү. Италија мәсәләсиндә Бонапарт бошбоғазлығыны ифша етмәк əвәзиндә Лассал иддиа едирди ки, куја III Наполеон Италијада «бөјүк вә әдаләтли, сивилизасијалы вә сон дәрәчә демократик бир иш, буна көрә дә *бүтүн* халглар үчүн әзиз олан бир иш»[1] көрүр.

Маркс вә Енкелс Лассалын китабчасынын чапдан чыхмасыны һиддәтлә гаршыладылар. Онлар һаглы олараг буну Алманијанын бирләшдирилмәси барәсиндә өз бахышларына гаршы ачыг мүбаһисә кими гијмәтләндирдиләр. Маркс 1859-чу ил мајын 18-дә Енкелсә јазырды: «Лассалын китабчасы бөјүк бир сәһвдир»[2]. Маркс Лассала ашкар сурәтдә көстәрди ки, онун мөвгејинин пролетар ингилабчыларынын нөгтеји-нәзәри илә һеч бир үмуми чәһәти јохдур. Лакин Маркс Лассалын бахышларынын дәјишиләчәјинә үмид бәсләјәрәк онунла мүнасибәтләрини давам етдирирди.

В. И. Ленин 1859-чу илдә Маркс илә Лассал арасындакы ихтилафларын принсипиал характерини ашкара чыхарараг јазырды: «Лассал Пруссијанын вә Бисмаркын гәләбәсинә, Италија вә Алманијада демократик милли һәрәкатларын кифајәт гәдәр гүввәтли олмамасына ујғунлашырды. Бунунла да Лассал милли-либерал фәһлә сијасәти тәрәфә сәндәләјирди. Маркс исә милли-либерал горхаглығына дүшмән олан мүстәгил, ардычыл демократик сијасәтә һәвәс ојадыр, ону инкишаф етдирирди (1859-чу илдә Пруссијанын Наполеона гаршы мүдахиләси Алманијада халг һәрәкатына тәкан верәрди)»[3].

[1] *F. Lassale.* Gesammelte Reden und Schriften. Berlin, 1919. Bd. I, S. 43.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 350.
[3] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 26-чи чилд, сәһ. 152.

«Ҹәнаб Фогт» памфлети Маркс вә Енкелс јетишмәкдә олан вә һәлә мөһкәмләнмәмиш пролетар кадрларыны буржуазијанын идеологлары вә акентләринин бөһтан вә тә'гибләриндән горумағы пролетар партијасы јаратмаг уғрунда мүбаризәдә мүһүм вәзифә һесаб едирдиләр. Вулгар демократ Карл Фогт белә акентләрдән бири кими чыхыш етмишди; о, 1859-ҹу илин декабрында пролетар ингилабчыларына гәзәбли бөһтанла долу олан ««Allgemeine Zeitung»а гаршы «Мәним просесим» адлы бир китабча бурахмышды. Фогт өз китабчасында хүсусилә Коммунистләр иттифагында Марксын вә онун силаһдашларынын фәалијјәтини ләкәләмәјә чалышырды. Фогт онлары полислә кизли әлагәси олан гәсдчиләр кими тәсвир едир, онлары сүн'и сурәтдә ингилаб төрәтмәк мәгсәди илә сахта пул һазырламагда иттиһам едир, «Volk» гәзетини ләкәләмәјә чалышараг билдирирди ки, куја бу гәзет Баваријада чыхан «Allgemeine Zeitung» адлы иртиҹачы гәзетин филиалы олмушду вә шүбһәли мәнбәләрдән вәсаит алырды.

Маркс һаглы олараг Фогтун чыхышыны формалашмагда олан пролетар партијасыны иҹтимаи фикрин нәзәриндә һөрмәтдән салмаг үчүн буржуазијанын көстәрдији бир ҹәһд кими гијмәтләндирди. Адәтән о, шәхсән өзүнә гаршы јөнәлдилән һүҹумлара ҹаваб вермәји лазым билмирди. Лакин бу һалда, партијанын шәрәфинә тохунулдуғуна көрә, о, кәнарда гала билмәзди. Маркс јазырды: «Јалныз ән надир, мүстәсна һалларда, партијанын мәнафејиндән бәһс едилдији һалларда, мәсәлән, коммунистләрин Көлн просеси заманы мән өзүмә гаршы он ил әрзиндә алман вә Америкадакы алман мәтбуатында јағдырылан сајсыз-һесабсыз сөјүшләрә мәтбуатда ҹаваб вермишәм»[1].

Фогтун китабчасына Марксын ҹавабы 1860-чы илин декабрында Лондонда чапдан чыхан «Ҹәнаб Фогт» памфлети олду. Маркс бу әсәри јарадаркән өз гаршысына ики ҹүр вәзифә гојмушду. О, Фогтун өзүнү, һеч дә тәсадүфи бир шәхсијјәт кими дејил, «бүтөв ҹәрәјаны тәмсил едән бир фәрд»[2], буржуазијанын типик әлалтыларындан бири кими тамамилә ифша етмәји зәрури сајырды. Һәм дә демократ пәрдәси алтында чыхыш едән вә тәбиәтшүнас алим кими танынмыш олан Фогт сијаси даирәләрдә, Марксын јәгин етдији кими, кизли Бонапарт акенти ролу ојнајырды.

Дикәр тәрәфдән, күтләләр ичәрисиндә пролетар ингилабчыларынын нүфузуну мөһкәмләтмәк мәгсәди илә Маркс онларын кечмиш вә һазыркы фәалијјәтини, онларын бахышларыны вә мәгсәдләрини тәһриф едилмәмиш шәкилдә, олдуғу кими көстәрмәјә чалышырды. 1860-чы ил февралын 23-дә Маркс

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 14-ҹү ҹилд, сәһ. 624.
[2] Јенә орада, сәһ. 400.

Фрејлиграта јазмышды ки, Фогта гаршы мүбаризәнин «партијаја *тарихи бәраәт газандырмаг* үчүн вә онун Алманијада кәләчәк мөвгеји үчүн һәллетдичи әһәмијјәти»[1] вардыр.

Китаб үчүн материал топламаға Маркс 1860-чы ил јанварын ахырларында башлады. О өз гүввәсини әсиркәмәдән бу китаб үзәриндә аз гала бир илә гәдәр ишләди, һәтта өз игтисади мәшғәләләрини дә мүвәггәти олараг дајандырды. Фогтун ујдурмаларыны тәкзиб етмәк вә Фогтун өзүнү ифша етмәк үчүн мә'лумат алмагдан өтрү о, Авропанын бир чох шәһәрләринә өз достларына, танышларына вә һәтта таныш олмајан шәхсләрә 50-дән чох мәктуб көндәрди, чохлу сәнәди вә кениш әдәбијјаты өјрәнди. Бунунла кифајәтләнмәјән Маркс 1860-чы ил февралын орталарында Манчестерә Енкелсин јанына кедиб мартын 25-дәк орада галды. О, Фогт әлејһинә мүбаһисә шәклиндә јазылан әсәрин планыны Енкелс илә бирликдә мүзакирә етди вә Коммунистләр иттифагынын тарихинә даир онда олан материаллары нәзәрдән кечирди. Марксын бир чох достлары белә бир инадкарлығы баша дүшмүр вә сәмими олараг дүшүнүрдүләр ки, о әбәс јерә вахт итирир. Лакин Маркс үчүн мәсәлә ајдын иди. Пролетар партијасынын идејаларыны бүтүн әзәмәти вә сафлығы илә күтләләрә чатдырмаг вә бу партијаны фәһлә синфи дүшмәнләринин ләкәләјиб рүсвај етмәсинә јол вермәмәк лазым иди.

Памфлетдә Фогту әсасән сијаси шәхсијјәт кими тәсвир едән Маркс онун тәбиәтшүнаслығa даир әсәрләриндә инкишаф етдирдији фәлсәфи бахышларыны да бир кәнара гојмады. Маркс кәскин сатирик мүлаһизәләриндә Бүхнер вә Молешотт илә бирликдә XIX әсрин орталарындакы алман вулгар материалистләри чәрәјанына мәнсуб олан Фогтун примитив бахышларыны лаға гојду.

Маркс пролетар партијасы һаггында Фогтун бөһтаныны аддым-аддым ифша едәрәк, онун ән вичдансыз бир алдатмаја әл атдығыны ашкара чыхарыр. Маркс көстәрир ки, Фогтун бүтүн кинли чызма-гарасы бир-биринә зидд олан о гәдәр јалан иддиалардан һөрүлмүшдү ки, «пиј басмыш әчлаф» өзү дә бунларын баш-ајағыны бир јерә јыға билмәмишди. Фогт пролетар ингилабчылары барәсиндә полис илә әлагә сахламаг кими ијрәнч иттиһам ирәли сүрәрәк, полис даирәләринә өзүнүн рәзил әлалтылығы фактларыны вар гүввә илә өртбасдыр едирди.

Маркс бејнәлхалг коммунист һәрәкаты инкишафынын әсл мәнзәрәсини Фогтун бөһтанчы ујдурмаларына гаршы гојду. О, бир чох сәнәдләр әсасында ингилабчы пролетар тәшкилаты јаратмаг уғрунда пролетар ингилабчыларынын гәһрәман мүбаризәсини тәсвир етди. Маркс Коммунистләр иттифагынын

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 373.

тарихини јығчам, лакин сон дәрәчә парлаг бир шәкилдә шәрһ едәрәк, онун фәалијјәтинин давам етдији тарихи шәраити, онун характерини вә мәгсәдләрини, тәригәтчи үнсүрләрә вә вулгар хырда буржуа демократларына гаршы мүбаризәнин әһәмијјәтини ишыгландырды.

Марксын памфлетиндә Фогтун пула сатылмыш Бонапарт акенти кими ифша едилмәси мәркәзи јер тутур. Маркс Фогтун 1859-чу илин мартында бурахылан «Авропанын мүасир вәзијјәти һаггында тәдгигат» адлы дикәр китабчасы илә таныш олараг јәгин етмишди ки, бу китабча ачыгча Франсадан верилән көстәришлә јазылмышды вә III Наполеона Авропанын ичтимаи фикрини идеоложи чәһәтдән һазырламаг үчүн лазым кәлмишди. Маркс јазырды: «...*Фогт* Түилридә тәлхәк кими додагларыны тәрпәтмәдән данышан адамын башга дилләрдә мә'лумат јајмаг үчүн истифадә етдији сајсыз-һесабсыз чарчылардан анчаг бири иди...»[1]. Фогтун III Наполеона көстәрдији хидмәтләр бунунла битмирди. Маркс көстәрди ки, Фогт бир чох өлкәләрдә Бонапарт акентләринин кениш јајылмыш шәбәкәси илә әлагә сахлајыр вә әслиндә онларын адам топлајанларындан бири ролуну ојнајыр.

О заман Маркса мә'лум олмајан вә анчаг сонралар е'лан едилән сәнәдләр онун белә бир фикрини тамамилә тәсдиг етди ки, «демократ» Фогт әслиндә Бонапарт һөкумәтинин хидмәтиндә имиш. Икинчи империја јыхылдыгдан сонра III Наполеонун кизли фондларынын хәрчләнмәси һаггында чап едилән сијаһыларында көстәрилирди ки, 1859-чу илин августунда Фогт Франса императорундан 40 мин франк алмышды.

Маркс өз памфлетиндә III Наполеонун сијасәтинин әксингилаби маһијјәтини, о чүмләдән Италија мүһарибәсинин башланмасында онун ролуну ашкара чыхартды. Маркс милли мәсәләдә Бонапарт бошбоғазлығыны, бәднам «милләтләр принсипини» ифша едәрәк көстәрирди ки, Франса императору буну бир өртүк едиб, кичик халгларын милли һәрәкатындан әксингилаби мәгсәдләрлә истифадә етмәјә чалышырды. Бонапарт империјасынын һаким даирәләринин пролетариат ичәрисиндәки сәбатсыз үнсүрләрлә дилбир олмаг чәһдләринин дә фәһлә һәрәкаты үчүн тәһлүкәли олмасы барәсиндә Марксын хәбәрдарлығы ејни дәрәчәдә әһәмијјәтли иди.

Маркс көстәрирди ки, Фогтун вә онун кимиләринин пруссијапәрәстлији, Пруссијанын «бирләшдиричилик вәзифәсини» онларын тәблиғ етмәк сә'ји Алманијаја тәтбигән бонапартпәрәст мөвгејин тәзаһүрүдүр. Пруссијанын башчылығы илә Алманијаны бирләшдирмәк тәрәфдарларынын памфлетдә верилән тәнгиди, сөзсүз, ејни заманда Лассала гаршы јөнәлдилмишди, һәрчәнд Маркс ачыгча онун адыны чәкмәмишди.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 14-чү чилд, сәһ. 527—528.

Маркс 1859-чу ил нојабрын 26-да Енкелсә әбәс јерә јазмырды ки, Лассал әслиндә «Фогт илә бир һава чалыр»[1].

«Чәнаб Фогт» памфлети нәинки мәзмун дәринлији, һәмчинин парлаг формасы илә фәргләнир. Өз бәдии мәзијјәтләринә көрә о, дүнја сатирик әдәбијјатынын ән јахшы нүмунәләри илә бир сıраја гојула биләр. Бу парлаг памфлет һаггында Енкелс 1860-чы ил декабрын 19-да Маркса көндәрдији мәктубунда јазырды: «Бу, әлбәттә, сәнин јаздығын мүбаһисә характерли бүтүн әсәрләрин ичәрисиндә ән јахшысыдыр»[2].

Женни Марксын хәстәлији

Фогтун бөһтаны Марксын арвадына ағыр тә'сир көстәрди. Маркс Фогт әлејһинә памфлет үзәриндә ишләдији бир нечә ај әрзиндә Женни даим әсәби вәзијјәтдә иди вә чох заман кечәләри јухусуз галырды. О, памфлетин үзүнү көчүрмәјә дә хејли гүввә сәрф етмишди. 1860-чы ил нојабрын 19-да о, әринин әлјазмасынын үзүнү көчүрүб јеничә гуртармышды ки, тамамилә јатаға дүшдү. Һәким мүәјјән етди ки, Женни гара чичәк хәстәлијинә тутулмушдур. Она бу хәстәлик әлејһинә ики дәфә пејвәнд едилсә дә, тагәтдән дүшмүш организми бу инфексијаја мүгавимәт көстәрә билмәди.

Маркс үчүн хүсусилә ағыр күнләр башланды. Ушаглары гоншулугда јашајан Либкнехткилә көндәрмәк лазым кәлди. О өзү вә Јелена Демут хәстәнин јатағы јанындан кетмирдиләр. Сонралар Женни өз хәстәлијинин илк күнләрини Луиза Вејдемејерә белә тәсвир едирди: «Мән чох, чох әзаб чәкдим. Үзүм шиддәтли ағрылардан јанырды, көзүмә әсла јуху кетмирди, мәнә ән бөјүк бир нәзакәтлә хидмәт көстәрән Карл үчүн сон дәрәчә горху чәкирдим, нәһајәт, дахили һиссим, шүурум һәмишә ајдын галдығы һалда, бүтүн харичи һиссләрими итирмишдим. Мән ачыг пәнчәрә өнүндә узанмышдым ки, сәрин нојабр күләји даим мәни вурсун. Һәм дә соба бәрк јандырылмышды, додагларым буз кими сојумушду, ара-сыра мәнә бир нечә дамчы шәраб верирдиләр. Мән артыг чәтинликлә уда билирдим, ешитмә габилијјәтим кетдикчә зәифләјирди, нәһајәт, көзләрим јумулду — мән билмирдим: бәлкә мәним үчүн әбәди кечә башланмышдыр!»[3]

Бир һәфтә әрзиндә һәким вә аилә үзвләри хәстәнин һәјаты үчүн һәјәчан кечирдиләр. Сонра шәфа верән бөһран дөврү башланды вә хәстәнин һалы јахшылашмаға доғру кетди. 1860-чы ил нојабрын 26-да Маркс Енкелсә јазырды: «Арвадымын һалы индики шәраитдә мүмкүн олдуғу дәрәчәдә јахшылашмышдыр. Бу һәлә узун чәкәчәкдир. Лакин хәстәлијин күчлү тутмасы адландырыла биләчәк һал кечиб кетмишдир»[4].

[1] *Қ. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 416.
[2] *Қ. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 101.
[3] Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр, сәһ. 252.
[4] *Қ. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 88.

Лакин онун тамамилә сағалмасы үчүн ики аја гәдәр вахт лазым кәлди.

Женнинин хәстәлији Марксы сырадан чыхартды. Илк дөврдә о, үмумијјәтлә ишләјә билмирди. Енкелсә мәктубунда о јазырды: «Инди мән демәк олар һеч мәгалә дә јаза билмирәм. Зәрури руһи мүвазинәти сахламаг үчүн јеканә мәшғәләм ријазијјатдыр»[1].

Декабрын ахырларына јахын хәстә о гәдәр јахшылашды ки, һәким Марксын ушаглары евә кәтирмәсинә ичазә верди. Бу, валидејнләр үчүн бөјүк бир севинч иди, чүнки гызлары илә һәтта мүвәггәти ајрылыг да онлары дәриндән кәдәрләндирирди. Лакин Женнинин хәстәлији заманы Марксын кечирдији һәјәчан вә изтираблар онун сәһһәти үчүн тә'сирсиз галмады. Женни бир гәдәр өзүнә кәлмишди ки, јанварын әввәлләриндә Маркс өзү хәстәләнди. Бу дәфә әзабверичи хроники гара чијәр хәстәлији хүсусилә кәскин шәкилдә өзүнү көстәрди, буна көрә дә бүтүн јанвар ајы әрзиндә о, јатагда галмалы олду.

Һолландија вә Алманијаја сәфәр

Маркс хәстәләндији заман аиләсинин мадди вәзијјәти јенидән писләшди. 1861-чи илин әввәлләриндә АБШ-дан кәлән пулун мигдары олдугча азалды. Вәтәндаш мүһарибәси јетишмәкдә олдуғуна көрә «Јени Америка енсиклопедијасы»нын нәшри дајандырылмышды, «New-York Daily Tribune» редаксијасы исә 1857-чи ил бөһраны заманы олдуғу кими јенидән бүтүн өз Авропа мүхбирләри илә һесабы үзмүшдү, јалныз Маркс истисна едилмишди, лакин она да бир мүддәт мәгалә көндәрмәмәји, сонралар исә һәфтәдә ики дејил, бир корреспонденсија көндәрмәји тәклиф етмишди.

Пул ишләрини һеч олмазса бир гәдәр саһмана салмаг үчүн февралын ахырларында Маркс Һолландијанын Золтбоммел шәһәринә, хејли ири тачир олан дајысы Лион Филипсин јанына кетди. О, анасынын әмлакыны әлиндә сахлајан Филипсин көмәји илә өз вәрәсәлик пајы һесабына бир гәдәр пул алмаг үмидиндә иди. Бу үмид баш тутду. Маркс Лондона гајытдыгдан сонра 1861-чи ил мајын 7-дә Енкелсә јазды: «Дајымдан һәләлик 160 фунт гопара билмишәм, буна көрә биз борчларымызын чох һиссәсини верә билдик»[2].

Һолландијадан Маркс Берлинә кедиб мартын 17-дән апрелин 12-дәк орада галды. Пруссија пајтахтында о, Лассал илә бирликдә гәзет нәшри лајиһәсини мүзакирә етмәк, һәмчинин крал I Вилһелмин тахта чыхмасы илә әлагәдар олараг е'лан едилән амнистија һаггында Пруссија һөкумәтинин фәрманы әсасында Пруссија тәбәәлијинин бәрпасына наил олмаг ниј-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 88.
[2] Јенә орада, сәһ. 127.

јәтиндә иди. Берлиндә Маркс 1848—1849-чу илләрдәки ингилабдан сонра илк дәфә көрүшдүјү Лассалын гонағы олду. Лассал вә онун јахын досту графинја Софија Һатсфелдт Марксы сәмимијјәтлә гаршыладылар, еjни заманда да аристократ танышлары ичәрисиндә мәшһур ингилабчы мүтәфәккирә јахын олдугларыны нәзәрә чарпдырмаға башладылар. Онлар Марксы «сечмә чәмијјәтә» дахил етмәјә чалышырдылар, онун шәрәфинә јүксәк вәзифәли шәхсләрин дә чағырылдығы гонаглыг дүзәлтдиләр, ону театр тамашаларына дә'вәт едирдиләр. Маркс опера театрында крал ложасынын јанындакы ложада әјләшиб дәбдәбәли балет тамашасына дарыха-дарыха бахмалы олду. Она јазычы Фрејтагын «Пруссија тәкәббүрү илә долу» «Журналистләр» комедијасы даһа аз хош кәлди.

Маркс депутатлар палатасы ичласларынын биринә кедиб журналистләр ложасында әјләшди. Бу палатаны 1848-чи илин сентјабрында кетдији Пруссија Милли мәчлиси илә мүгајисә едән Маркс һесаб едирди ки, Пруссијанын нүмајәндәли идарәләриндә дәјишиклик һеч дә јахшылыға доғру олмамышдыр. «Ичласлар кечирилән салон дарысгалдыр. Чамаат үчүн ајрылмыш ложалар бамбалачадыр. Депутатлар скамјаларда («ағалар» исә креслоларда) әјләшмишләр, бура дәфтәрхана илә мәктәбин гәрибә бир гарышығына бәнзәјир. Буна нисбәтән Белчика палатасы лап әзәмәтлидир. Сәдр Симсон вә ја Самсон Мантөјфелин вурдуғу тәпикләрин әвәзини бунунла чыхыр ки, инди өз узунгулаг чәнәси илә ашағыда кизләнмиш олан филистерләр үзәринә — назирликдәки палтарасана мәхсус әчаиб вә кобуд бир аға әдасы илә һүчум едир»[1].

Берлиндә башга көрүшләрдән алынан тәәссүрат да хош дејилди. Маркс Залтбоммелдә оларкән достлашдығы дајысы гызы Антуанетта (Наннетта) Филипсә јазырды ки, о, «филистерләр дәстәси илә әһатә олунмушдур»[2]. Лакин өз тәләбәлик илләринин досту мәшһур тарихчи Көппенин көрүшүнә мәмнунијјәтлә кетмишди.

Пруссија пајтахтында дүшдүјү вәзијјәт Маркс үчүн нә гәдәр хошакәлмәз олса да, мүхалифәтчи әһвали-руһијјәнин вә үмуми һәјәчанын артмасыны көстәрән әламәтләри мәмнунијјәтлә мүшаһидә етди. Маркс Енкелсә јазырды: «Берлиндә өткәм вә әдәбдән кәнар бир дилләә данышырлар. Палаталара нифрәт едилир... Чәмијјәтин хејли һиссәси ичәрисиндә мөвчуд мәтбуатдан күчлү наразылыг вардыр... Беләә бир шәраитдә биз кәлән илдән е'тибарән Берлиндә гәзет нәшр едә билсәјдик, бу һәгигәтән чох јеринә дүшәрди...»[3].

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 133.
[2] Јенә орада, сәһ. 488.
[3] Јенә орада, сәһ. 128—129.

Лакин бирликдә гәзет нәшр етмәк һаггында Марксын Лассал илә данышыглары мүвәффәгијјәтлә нәтичәләнмәди. Лассал гәзети өз ваһид нәзарәти алтына алмасына имкан вермәли олан шәртләр ирәли сүрдү. Маркс Инкилтәрәјә гајытдыгдан сонра Енкелс илә мәсләһәтләшиб Лассала рәдд чавабы верди. Лассалын һәддиндән артыг шөһрәтпәрәстлији, онун әдалары, јүксәк чәмијјәтә мәхсус һәјат сүрмәк сә'ји дә Марксы Лассал илә әмәкдашлыгдан узаглашдырырды, бунлары Маркс өз көзү илә көрүб јәгин етмишди.

Берлиндә оларкән Маркс өзүнүн Пруссија тәбәәлијини бәрпа етдирмәк үчүн Лассалын көмәји илә тәдбирләр көрдү. Маркс она көрә буна чалышырды ки, имкан тапыб бураја көчсүн вә ја һеч олмазса арабир узун мүддәтә Алманијаја кәлсин вә беләликлә, алман фәһлә һәрәкатына рәһбәрликдә билаваситә иштирак едә билсин. 1861-чи ил мартын 25-дә Маркс пајтахт полисеј-президенти фон Седлитсин адына мүвафиг хаһишлә мүрачиәт етди.

Лакин Маркс һәлә Пруссија пајтахтындан чыхыб кетмәздән әввәл онун хаһиши белә бир бәһанә илә рәдд едилди ки, 1845-чи илдә о өзү Пруссија тәбәәлијиндән чыхмышдыр. Һакимијјәт даирәләри Марксы һәддиндән артыг тәһлүкәли ингилабчы һесаб едир, буна көрә дә Пруссијада јашамасына ичазә вермирдиләр. Маркс бу мәсәлә илә сонралар да мәшғул олмаг үчүн Лассалын адына е'тибарнамә гојду, лакин онун адындан Лассалын вердији хаһишнамәләр дә 1862-чи илин ијунунда Берлинин полисеј-президенти тәрәфиндән, һәмин илин нојабрында исә дахили ишләр назири тәрәфиндән рәдд едилди. Бунунла әлагәдар олараг Маркс јазырды ки, «амнистија дејилән шеј садәчә алдатмадыр, һијлә вә тәләдир»[1].

Берлиндән Маркс гыса мүддәтдә Елберфелдә, Барменә вә Көлнә кетди. Көлндә о, 1852-чи илдә коммунистләрин Көлн просесиндә мүдафиәчи кими чыхыш етмиш вәкил Шнејдер илә, һәмчинин Коммунистләр иттифагынын кечмиш үзвү, һәмин просесдә мүттәһим олан Клејн илә көрүшдү. Апрелин 19-да о, ики күнлүјә Трирә анасынын јанына кәлди. Бу онларын сон көрүшү олду. Ики ил јарымдан сонра, 1863-чү ил нојабрын 30-да Һенриетта Маркс вәфат етди.

Трирдән јола дүшәркән Маркс Аһендән кечиб јенидән Һолландијаја кәлди, бурада Залтбоммелдән башга, Роттердама вә Амстердама кетди. Апрелин 29-да о, Лондона гајытды.

Бланкини мүдафиә етмәси

Маркс Берлиндә оларкән өјрәнмишди ки, 1859-чу ил амнистијасындан сонра Франсаја гајыдан Бланки 1861-чи илин мартында Парисдә һәбсә алынмыш вә кизли чәмијјәт тәшкил етмәкдә иттиһам олунмушдур. Софија Һатс-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 501.

фелдт Маркса хәбәр вермишди ки, Берлинин демократик əhвали-руhијјәли даирәләри Бонапарт полисинин hәрәкәтләриндән hиддәтләнмишләр вә Бланкијә рәғбәтләрини билдирирләр. Һөкм чыхарыланадәк Бланки Мазас hәбсханасында сахланыр вә орада hәбсхана гуллугчулары онунла рәhмсиз рәфтар едирдиләр. Әлдә дәлил олмадығына бахмајараг, 1861-чи илин ијунунда Бланки 4 ил hәбс чәзасына мәhкум едилди.

Лондона гајытдыгдан сонра Маркс Бланкијә јардым көстәрмәк үчүн гызғын фәалијјәтә башлады. О, 1848—1849-чу илләрдәки ингилабын иштиракчысы олан франсыз мүhачири Симон Бернар илә вә кечмиш чартист лидери Чонс илә, Бланкинин hәбсә алынмасына вә hәбсханада онунла рәhмсиз рәфтар едилмәсинә гаршы е'тираз митинги дүзәлтмәк hаггында разылыға кәлди. Јенә бу заман Маркс Бланкинин јахын досту, Брүсселдә мүhачирәтдә јашајан вә мәтбуатда Денонвил тәхәллүсү илә чыхыш едән франсыз ингилабчысы Луи Ватто илә јазышмаға башлады. Онун васитәси илә Маркс Бланки илә әлагәјә кирә билди. 1861-чи ил ијунун 19-да Маркс бу факт барәсиндә Енкелсә хәбәр верәрәк јазырды: «Бланки өзү Денонвил васитәси илә мәнә дә, алман пролетар партијасына да... бизим рәғбәтимизә көрә чох сәмими тәшәккүр етмишдир. Чох фәрәhлидир ки, биз јенидән Франсадакы ифрат ингилабчы партија илә билаваситә әлагә јаратмышыг»[1].

Маркс мәтбуат васитәси илә Бланкини мүдафиә етмәк үчүн hәрәкат тәшкил етмәкдән өтрү гызғын тәдбирләр көрдү. Мај ајында о, графинја Һатсфелдтә мәктуб јазыб ондан Бланкинин hәбсханада ағыр шәраитдә сахланмасы hаггында хәбәрләрин чап едилмәсинә вә онун азад олунмасы тәләбинин јајылмасына көмәк көстәрмәсини хаhиш етди. Бланкијә јенидән диван тутулмасы hаггында хәбәрләр Марксын сә'јләри нәтичәсиндә тәкчә алман гәзетләриндә дејил, hәмчинин тәрәггипәрвәр Италија вә Америка гәзетләриндә дә дәрч олунду.

Маркс аловлу франсыз ингилабчысынын бонапартчы тә'гибчиләрини вә hәбсхана хидмәтчиләрини ифша едән материаллар олан бир китабча бурахмаг hаггында Луи Ваттонун нијјәтинә тамамилә тәрәфдар олду. Китабча үчүн пул јығмаг барәсиндә Маркс Һатсфелдтин васитәси илә Алманијанын демократик даирәләринә хаhишлә мүрачиәт етди. Бундан әлавә, о, Лондондакы алман фәhләләри Маариф чәмијјәтинин көмәји илә мүhачирләр ичәрисиндә вәсаит топланмасы үчүн тәдбирләр көрдү. Бу чәмијјәтин топладығы пулу Маркс 1861-чи ил нојабрын 10-да Ваттоја көндәрмиш вә бураја әлавә етдији мәктубунда Бланкијә јүксәк гијмәт вермишди. Һәмин мәктубда Маркс јазырды: «Әмин олун ки, мән hәмишә Франсада пролетар партијасынын зеhни вә гәлби hесаб етди-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәh. 141.

јим инсанын талеји илә һәр кәсдән даһа артыг марагланырам»[1].

Маркс вә Русијада сосиал ирәлиләјишләр

50-чи илләрин ахырларындан е'тибарән Маркс Русијада дахили һадисәләрин инкишафыны бөјүк бир диггәтлә изләмәјә башлады. Өз мүшаһидәләри нәтичәсиндә о кеткедә даһа артыг дәрәчәдә беләбир нәтичәјә кәлир ки, Крым мүһарибәсиндәки мәғлубијјәтдән сонра чаризмин мөвгеләри зәифләмишдир. Мүһарибә нәинки чар Русијасынын игтисади вә сијаси керилијини ашкара чыхармыш, һәмчинин тәһкимли кәндлиләрин иғтишашларынын чошғун сурәтдә артмасына тәкан вермишди, бу да феодал-тәһкимчилик гурулушунун әсасларыны сарсыдырды. 1858-чи ил октјабрын 8-дә Маркс Русија империјасында ингилаби әһвали-руһијјәнин артмасы һаггында өз фикирләрини Енкелсә билдирәрәк јазырды: «1854—1855-чи илләрдәки рус мүһарибәси Русијада һадисәләрин индики шәкилдә дәјишилмәсини сүр'әтләндирмишдир»[2]. Артыг һәмин илдә Маркс тәһкимчилик системиндә бөһранын сүр'әтлә јетишдијини, Русијада ингилаби шәраитин јаранмасы әламәтләрини гејд етмишди, бу исә, өз нөвбәсиндә Авропа иртичасынын галасы олмаг е'тибары илә чаризмин гүдрәтини зәифләдирди. Маркс Енкелсә јаздығы мәктубларында мәһз бу чәһәти гејд едәрәк көстәрирди: «Русијада тәһкимлиләрин азад едилмәси уғрунда һәрәкат» елә бир дахили инкишафын башланғычыдыр ки, бу инкишаф «онун ән'әнәви харичи сијасәтинин јолуну кәсә биләр»[3].

Маркс Русијада јетишмәкдә олан дәјишикликләрин сосиал-игтисади сәбәбләрини дә ајдын көрә билмишди. Вахты кечмиш тәһкимчилик мүнасибәтләри капитализмин инкишафыны сон дәрәчә ләнкидирди. Belә бир шәраитдә капитализм уклады бәргәрар оларкән истисмар едилән, икигат зүлм көрән: һәм тәһкимчи мүлкәдарлардан, һәм дә капиталист үнсүрләрдән зүлм көрән күтләләр хүсусилә кәскин мүсибәт вә фәлакәтләрә дүчар олурдулар. Бу исә ингилаби һәјәчаны даһа да күчләндирирди.

Тәһкимчилик һүгугунун деврилмәсинин лабүдлүјүнү ирәличәдән көрән Маркс нәзәрә алырды ки, Русија тәһкимчилијин ләғв едилмәси јолуну сечмәк гаршысында дурур, бунун әтрафында өлкәдә бир-биринә экс синфи гүввәләр арасында мүбаризә гајнајыр. Русија империјасынын көһнә гајда илә идарә етмәјин мүмкүн олмадығыны баша дүшән һаким даирәләри бөһрандан ислаһатлар васитәси илә чыхыш јолу ахтарырдылар. Чохмилјонлуг кәндлиләр бу бөһраны радикал, ингилаби үсулла һәлл етмәјә чалышырдылар. Маркс јазырды

[1] К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 507.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 295.
[3] Јенә орада, сәһ. 267.

ки, «рус тәһкимлиләри... азадлыға чыхмағы һөкумәтдән фәргли шәкилдә баша дүшүрләр»[1]. Маркс ислаһат мәсәләсиндә һаким синиф ичәрисиндәки ихтилафлара, либерал мүлкәдарларла тәһкимчиләр арасындакы мүбаһисәләрә лагејдлик көстәрмәјәрәк, ислаһатын һәрәкәтверичи амилләрини һеч дә бунларда көрмүрдү. Гәрби Авропа мәтбуатындан фәргли олараг о һәмин ислаһата, һәр шејдән әввәл, кәндлиләрлә мүлкәдарлар арасында барышмаз синфи мүбаризәнин нәтичәси кими бахырды.

Һәлә кәндли ислаһаты кечирилмәздән әввәл Маркс мәтбуата јол тапа билән мә'лумат әсасында бу ислаһатын бә'зи мүһүм чәһәтләрини 1858—1860-чы илләрдә «New-York Daily Tribune»да чап едилмиш мәгаләләриндә ашкара чыхармышды. Бунлардан икиси — Русијада тәһкимчилик һүгугунун ләғв едилмәси мәсәләси» вә «Русијада кәндлиләрин азад едилмәси һаггында» мәгаләләрини о тамамилә чар һөкумәти тәрәфиндән һазырланан ислаһата һәср етмишди. О гејд едирди ки, мүтләгијјәтчи һөкумәтләр кәндлиләри азад етмәјә јалныз «ингилабын тәзјиги алтында вә ја мүһарибә нәтичәсиндә»[2] разы олурлар. Маркс јухарыдан кечирилән һәр чүр белә тәдбирләр кими, һазырланмагда олан ислаһатын да јарымчыг характерини ирәличәдән көрүрдү. О гејд едирди ки, ислаһат Русијанын зәрури буржуа дәјишикликләри јолунда анчаг бир аддым олачагдыр вә вахты чатмыш бүтүн мәсәләләри һәлл едә билмәз. Бу мәсәләләр јалныз ингилаб нәтичәсиндә гәти сурәтдә һәлл олуна биләчәкдир.

Кәләчәк ислаһатын мәзмунундан бәһс едән Маркс һәлә II Александрын 1861-чи ил 19 феврал тарихли манифести верилмәздән әввәл онун халга зидд характерини, мүмкүн гәдәр даһа долғун шәкилдә мүлкәдарларын мәнафејини горумаг вә тәһкимчилик һүгугу галыгларыны гүввәдә сахламаг мејлини ашкара чыхармышды. Ејни заманда о һесаб едирди ки, бу тәдбирләр мүлкәдар задәканлар кими әслиндә һәлак олмаға үз гојмуш бир синфин позулмасыны вә сүгутуну узун мүддәтә дајандыра билмәз. Кәндлиләр үчүн исә ислаһат јалныз јаланчы азадлыгдыр, әсарәт нөвләринин дәјишдирилмәсидир, өдәнч тә'дијәләри јолу илә онлары гарәт етмәк васитәсидир вә и. а. Ислаһат онларын мүлкәдарлардан асылылығыны арадан галдырмырды. Марксын дедијинә көрә, ислаһат бу асылылығын «патриархал формасыны» «јени, сивилизасијалы формасы илә»[3] әвәз етмәли иди.

Маркс үмид едирди ки, чар һөкумәти кәндли чыхышларынын ингилаби ахыныны ислаһат васитәси илә дајандыра билмәјәчәкдир, кәндлиләр бу ислаһатын мәзмунундан хәбәр

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 14-чү чилд, сәһ. 510.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 12-чи чилд, сәһ. 606.
[3] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 15-чи чилд, сәһ. 185.

тутдугча, онларын һәрәкаты јүксәләчәкдир. О, рус буржуа-демократик ингилабынын мүмкүн олмасындан ачыгча бәһс едәрәк көстәрирди ки, һөкумәтин нәзәрдә тутулан шәкилдә ислаһат кечирмәк чәһди «Русијанын кәнд әһалиси ичәрисиндә күтләви үсјан баш вермәси үчүн бир ишарә»[1] ола биләр. Маркс гејд едирди ки, бу һалда «рус 1793-чү или башланар» вә бурада террор һөкмран олар, бу исә «Русија тарихиндә дөнүш нөгтәси» олар, она «әсл вә үмуми бир сивилизасија»[2] кәтирәр. Русијада ингилабын партлајышыны көзләјән Маркс бунун хүсусијјәтини онда көрүрдү ки, өлкәдә капиталист мүнасибәтләринин кифајәт гәдәр инкишаф етмәмәси үзүндән бу ингилаб аграр ингилабы характери алачагдыр. Бу барәдә Маркс хүсусилә 1859-чу ил февралын 4-дә Лассала јазмышды[3].

Крым мүһарибәси әрәфәсиндәки дөврдә вә мүһарибәнин кетдији заман Маркс Русијада ингилаби перспективләри һәлә нисбәтән узаг һесаб едиб, буна көрә дә Русијаны һәр шејдән әввәл Авропада иртичанын дајағы һесаб едирдисә, инди онун нөгтеји-нәзәри дәјишилмәјә башлајыр. Мүтләгијјәтин барышмаз дүшмәни олараг галан Маркс гејри-рәсми Русијаја, өлкәнин өзүндә чаризмә гаршы дуран халг күтләләринин тәмсил етдији Русијаја кет-кедә даһа чох диггәт јетирмәјә башлајыр. О, һәмин гүввәләрин чошғун сурәтдә јүксәлдијини, Русијада халг ингилабынын јетишмәкдә олдуғуну фәрәһлә јәгин едир. Бу замандан е'тибарән рус ингилаби һәрәкаты, чар Русијасынын әксинә олараг, ингилабчы Русија Марксын нәзәриндә үмуми ингилаби стратежи планларда, кәләчәк Авропа ингилабынын мүмкүн олан јолларынын муәјјән едилмәсиндә нәзәрә алынмалы даими бир амил олур. 1858-чи илин ијунунда Маркс «New-York Daily Tribune»да јазырды: «Он ил бундан әввәл ингилабын тәзјигинә сон дәрәчә гызғын мүгавимәт көстәрән даһа бир бөјүк дөвләт вардыр. Биз Русијаны нәзәрдә тутуруг. Лакин инди онун өз ајаглары алтында алышган материал топланмышдыр вә Гәрбдән күчлү күләк гопдугда, бу материал бирдән-бирә алыша биләр»[4]. 1858-чи илин јајында Маркс һәлә Русијада ингилабын партлајышы үчүн Гәрби Авропадакы ингилаби чыхышларын тәкан вермәли олмасы фикриндә олдуғу һалда, кәндли иғтишашлары артдыгча, тезликлә белә бир нәтичәјә кәлди ки, ингилаб алову Гәрбә нисбәтән Русијада даһа әввәл шө'ләләниб мәһз Русијадан Гәрб өлкәләринә кечә биләр. Артыг 1859-чу илин декабрында Маркс Енкелсә јазырды: «Русијада һәрәкат бүтүн галан Авропадакындан даһа сүр'әтлә инкишаф едир»[5].

Маркс рус ингилаби һәрәкатында Гәрбдәки пролетариатын

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 12-чи чилд, сәһ. 701.
[2] Јенә орада.
[3] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 471.
[4] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 12-чи чилд, сәһ. 519—520.
[5] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 425.

вә демократијанын мүттәфигини көрүрдү. Русијада баш верән һадисәләри АБШ-да зәнчиләрин көләлијинә гаршы мүбаризә илә мүгајисә едән Маркс 1860-чы ил јанварын 11-дә Енкелсә јазырды: «Мәним фикримчә, һазырда дүнјада ән бөјүк һадисәләр, бир тәрәфдән, Америкада гулларын һәрәкаты... вә, дикәр тәрәфдән, Русијада гулларын һәрәкатыдыр»[1].

1861-чи илин март ајында кәндли ислаһаты е'лан едилдикдән сонра да Маркс Русијада ингилаби партлајыша үмид бағламагда давам едирди. Онун бу үмидләрини кәндлиләрин давам едән, бә'зи јерләрдә исә һәтта күчләнән чыхышлары һаггындакы хәбәрләр мөһкәмләдирди. Ислаһатын һазырланмасы вә кечирилмәси дөврүндә Русијадакы шәраитә Марксын ингилаб әрәфәси шәраити кими гијмәт вермәси тарихән әсаслы иди. Сонралар В. И. Ленин јазырды: «...Белә бир шәраитдә ән еһтијатлы вә ајыг бир сијасәтчи ингилаби партлајышы тамамилә мүмкүн, кәндли үсјаныны исә чох чидди тәһлүкә һесаб етмәли иди»[2]. 1859—1861-чи илләрдәки ингилаби шәраитин јүксәлиб ингилаба кечмәмәси факты Русијада халг ингилабынын јетишмәкдә олмасы һаггында, Русија халгы ичәрисиндә һәгигәтән түкәнмәз ингилаби гүввә еһтијатлары олмасы һаггында Марксын чыхардығы нәтичәләрин әһәмијјәтини әсла азалтмыр.

«Die Presse» гәзетиндә әмәкдашлыг

Һәлә 1859-чу илдә Вјанада чыхан либерал «Die Presse» гәзетинин редактору Макс Фридлендер Марксы әмәкдашлыға чәлб етмәјә тәшәббүс көстәрмишди. 1861-чи ил ијунун әввәлләриндә о, јенидән Марксы гәзетдә ишләмәјә дә'вәт етди.

«Presse»нин 30 мин абунәчиси вар иди вә бу гәзет тәкчә Австријада дејил, Алманијада да охунурду. Бу илләрдә гәзетин хејли мәшһурлашмасы харичи сијасәт мәсәләләриндә онун Бонапарт әлејһинә мөвгеји илә изаһ олунурду. Лакин Маркс «Press»јә анчаг 1861-чи илин октјабрындан е'тибарән мәгаләләр көндәрмәјә башлады, зира бу заман јәгин етди ки, гәзет дахили сијасәтдә дә мүтәрәгги мөвге тутмушдур, канслер Антон фон Шмерлингин иртичачы дахили сијасәт хәттинә даһа тәрәфдар чыхмыр. 1861-чи ил сентјабрын 28-дә о, мәмнунијјәт һисси илә Енкелсә јазырды: *«Вјанадакы «Presse»..* нәһајәт өз чәбһәсини Шмерлингин әлејһинә јөнәлтмишдир. Беләликлә, инди јәгин ки, һәмин гәзетлә әлагәни гајдаја салмаг олар»[3]. Маркс үчүн өз бахышларыны билаваситә алманлар арасында тәблиғ етмәк имканы тапмасы сон дәрәчә әһәмијјәтли иди.

1861-чи илин октјабрында редаксијанын хаһиши илә Маркс АБШ-да вәтәндаш мүһарибәси һаггында Вјанаја нүмунә үчүн

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 4.
[2] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 5-чи чилд, сәһ. 32.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 157.

ики мәгалә көндәрди. Бунларын һәр икиси бәјәнилди вә гәзетин биринчи сәһифәләриндә чап едилди. Маркса хәбәр верилди ки, 1861-чи илин нојабр ајындан е'тибарән о, һәр мәгаләси үчүн бир фунт стерлинг вә һәр корреспонденсијасы үчүн 10 шиллинг маашла «Presse»нин даими әмәкдашы тә'јин олунур.

Марксын «Presse» үчүн јазылан мәгаләләринин чох һиссәси Бирләшмиш Штатларда вәтәндаш мүһарибәсинә вә бу мүһарибәнин бејнәлхалг тә'сиринә һәср едилмишди. Маркс бу мүһарибәнин Авропада ингилаби һәрәкатын күчләнмәсинә көмәк едәчәјини тамамилә әсаслы олараг күман едиб, Америкадакы һадисәләр барәсиндә Авропа охучуларына дәгиг мә'лумат чатдырмаға чох бөјүк әһәмијјәт верирди. О, 1862-чи ил апрелин 28-дә Енкелсә «бу мүһүм иш барәсиндә Алманијада мәтбуат васитәси илә дүзкүн бахышлар јајмағын»[1] зәрурилији һаггында јазырды.

«Presse»дә чап едилән бир сыра мәгаләләрини Маркс Инкилтәрәнин игтисади вәзијјәтинә, зәһмәткеш күтләләрин јашајыш сәвијјәсинә һәср етмишди. О, вәтәндаш мүһарибәси заманы АБШ-дан памбыг идхалынын азалмасы үзүндән инкилис памбыг парча сәнајесинин дүшдүјү фәлакәтли вәзијјәти ифадәли бојаларла тәсвир етмишди. «Инкилтәрәдә бөһран», «Инкилтәрәдә фәһләләрин еһтијачы» мәгаләләри ишсиз тохучуларын дәһшәтли сәфаләти мәнзәрәсини чанландырырды. Маркс чартист һәрәкатынын тәнәззүлү заманындан тред-јунион идеолокијасынын күчлү тә'сири алтында олан инкилис фәһлә синфинин сијаси фәаллығынын ојандығыны да гејд едирди.

«Presse» сәһифәләриндә Маркс чүрүмүш Икинчи империја режимини, онун силаһланма үчүн фөвгәл'адә хәрчләр чәкдијини, сарајын исрафчылығыны вә бурадакы ешидилмәмиш рүшвәтхорлуғу ифша етмәкдә давам едирди. Маркс III Наполеонун харичи сијасәт саһәсиндәки фитнәләрини ифша едәркән, 1861-чи илдә Франсанын, Инкилтәрәнин вә Испанијанын Мексикада башланмыш олан силаһлы мүдахиләсинә бир сыра мәгаләләр һәср етди. Онун гејд етдији кими, һәрч-мәрчлијә гаршы мүбаризә дејилән сахта бир бәһанә илә едилән мүдахиләдән һәгиги мәгсәд мүтәрәгги Хуарес һөкумәтини девирмәк вә Мексика республикасыны Авропа дөвләтләринин мүстәмләкәсинә чевирмәк иди. Маркс Мексикадакы мүдахилә һаггында мәгаләләри илә мүстәмләкәчилијә гаршы мүбаризәјә даһа бир һәдијјә верди.

Марксын бир чох мәгаләләри буржуа «Presse» редаксијасына һәддиндән артыг ингилаби руһда јазылмыш мәгаләләр кими көрүнүрдү. 1861-чи илин ахырларына доғру Маркс үчүн ајдын олду ки, онун көндәрдији бир сыра мәгаләләр чап үчүн гәбул едилмәмишдир. 1861-чи ил декабрын 27-дә о, Енкелсә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 185.

шикаjәтләнәрәк jазырды: «Jарамаз «Presse» мәним мәгаләләримин һеч jарысыны да чап етмир»[1]. Хүсусилә «Presse»дә Мексика јүрүшү һаггында Маркс тәрәфиндән јазылыб Аврона дөвләтләринин сојғунчу мүстәмләкә сиjасәтини гәзәблә ифша етдиjи бә'зи мәгаләләр чап едилмәмишдир.

1862-чи илдә «Presse» редаксиjасы Марксын мәгаләләринин чапыны даһа да ихтисара салды. 1862-чи илдә Лондонда икинчи Үмумдүнjа сәнаjе сәркиси ачылмасы әрәфәсиндә Фридлендер үмумиjјәтлә Марксын јаздығы мөвзулары сәрки илә әлагәдар олан мәсәләләрлә мәһдудлашдырмаға чәһд етди. Галан мәсәләләр барәсиндә она һәфтәдә ән чоху бир мәгалә көндәрмәси тәклиф олунду. Редаксиjанын белә бир мөвге тутмасы нәтичәсиндә 1862-чи илин декабрындан е'тибарән Маркс «Presse» илә әмәкдашлығы кәсди.

АБШ-да вәтәндаш мүһарибәси. «Tribune» илә әмәкдашлығын сону

1861-чи илин јазындан е'тибарән Америка Бирләшмиш Штатларындакы һадисәләр Марксын вә Енкелсин диггәтини чәлб едир. Зәнчиләрин көләлиjинин әлеjһдары олан вә ону ләғв етмәк үчүн биринчи аддым олараг көләлиjин јаjылдығы әразини мәһдудлашдырмағы зәрури саjан, республикачылар партиjасындан намизәд Авраам Линколн 1860-чы илдә президент вәзифәсинә сечилдикдә, Чәнубун гулдар плантасиjачылары ачыг гиjам јолуна кечдиләр. Чәнуб штатлары бир-биринин ардынча Америка иттифагындан аjрылдыгларыны — сетсессиjа олундугларыны — е'лан едирдиләр. Аjрылмыш штатларын нүмаjәндәләри 1861-чи ил февралын 4-дә сепарат Чәнуб конфедерасиjасы тәшкил етдиләр. 1861-чи ил апрелин 12-дә гиjамчыларын гошунлары Иттифагын силаһлы гүввәләринә гаршы һәрби әмәлиjјата башладылар. Һәлә көрүнмәмиш мигјасда вәтәндаш мүһарибәси башланды.

1865-чи илин апрелинә гәдәр АБШ-да давам едән вәтәндаш мүһарибәсини Маркс үмумдүнjа-тарихи әһәмиjјәтә малик бир һадисә һесаб едирди. Бу мүһарибә барәсиндә Маркс әсасән «Presse»дә чап едилән 40-дан чох мәгалә јазмышды. Һадисәләрин һәрби чәһәтини јенә әввәлки кими Енкелс шәрһ едирди. Лакин 1862-чи илин декабрындан е'тибарән Маркс мүһарибәнин кедишини вахташыры мәтбуатда ишыгландырмаг имканыны итирди. О, «Presse» илә әлагәни кәсмәли олду: «New-York Daily Tribune»а мәгалә көндәрилмәси даһа әввәл даjандырылмышды. Он ил әрзиндә Марксын фасиләсиз сурәтдә әлагәдар олдуғу бу гәзет илә әмәкдашлыг 1861-чи илин әввәлләриндән е'тибарән азалмаға башламышды, о заман редаксиjа онун мәгалә көндәрмәсини мүвәггәти даjандырмағы тәклиф етмишди. Онун мәгаләләри јенидән анчаг октjабрда чап едилмәjә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 173.

башланды. Лакин 1862-чи илин мартында Маркс «Tribune» редаксијасында Чәнуб Штатлары илә сазиш тәрәфдарларынын күчләнмәси үзүндән бу гәзетлә әлагәни тамамилә кәсмәли олду.

«Tribune»a, сонра исә һәмчинин «Presse»ә даһа мәгалә көндәрмәмәси јенидән Марксы мадди фәлакәт дәрәчәсинә кәтириб чыхартды. Игтисади әсәри јаратмаг үзәриндә 1861-чи илдә јенидән башламыш олдуғу иши сакитчә давам етдирмәк әвәзиндә о, газанч ахтармаг үчүн сөзүн әсл мә'насында өзүнү одакөзә вурмалы олурду. Маркс һәтта 1863-чү илин әввәлләриндә дәмир јолу конторларындан бириндә гуллуға кирмәк нијјәтиндә иди, лакин хәтти пис олдуғуна көрә онун бу хаһиши рәдд едилди. Јалныз 1863-чү илин ахырларында анасындан галан кичик бир мирасы алмасы сајәсиндә вәзијјәти бир гәдәр дүзәлди.

Беләликлә, Марксын өзүндән асылы олмајан сәбәбләр үзүндән онун публисист чыхышлары АБШ-да вәтәндаш мүһарибәсинин анчаг илк мәрһәләләрини әкс етдирмишди. Лакин онун Енкелсә вә башга шәхсләрә јаздығы вә бүтүн мүһарибә дөврүнү әһатә едиб һадисәләрә вә хадимләрә кәскин сијаси характеристикалар верилән мәктублары бу чыхышлары әһәмијјәтли дәрәчәдә тамамлајыр.

Америкадакы һадисәләрә Маркс һәм узагкөрән бир сосиолог кими, һәм дә иртичаја гаршы аловлу мүбариз, Америка вә Авропа зәһмәткешләринин үмуми мәнафејинин мүдафиәчиси кими јанашды. О, өз мәгалә вә мәктубларында АБШ-да баш вермиш олан мүһарибәнин игтисади вә ичтимаи көкләрини көстәрди, онун характерини вә һәрәкәтверичи гүввәләрини тәһлил етди. О көстәрди ки, вәтәндаш мүһарибәси ики сосиал системин — шимал штатларында бәргәрар олмуш капиталист «азад әмәк системи», башга сөзлә, сәнаје фәһләләринин муздлу әмәји, сәнәткарларын әмәји, һәмчинин кәнд тәсәррүфатындакы фермерләрин әмәји системи илә чәнубда һөкм сүрән көләлик системинин — билаваситә истеһсалчыларын капитализмдән әввәлки истисмар формасынын мүбаризәси үзүндән мејдана кәлмишди. Маркс јазырды: «Бу мүбаризә она көрә аловланмышдыр ки, даһа бу ики систем Шимали Америка континентиндә бир-бири илә динч јанашы јашаја билмир»[1]. Көләлијин бундан сонра да сахланылмасы Бирләшмиш Штатларын капиталист инкишафы илә кетдикчә даһа чох дәрәчәдә бир јерә сығмырды.

Маркс гејд едирди ки, вәтәндаш мүһарибәсинин маһијјәтини мәһз көләлик мәсәләси тәшкил едирди. 1861-чи илин октјабрында Маркс јазмышды: «Ајдын көрүндүјү кими, бүтүн һәрәкатын әсасыны *көләлик мәсәләси* тәшкил етмиш вә ет-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 15-чи чилд, сәһ. 355.

мәкдәдир. О мә'нада јох ки, мөвчуд гулдар штатлар дахилиндә гуллар дәрһал азад едилмәлидирми, бу мә'нада ки, Шималын 20 милјонлуг азад әһалиси бундан сонра да 300 мин гулдарын олигархијасына табе олмалыдырмы; республиканын кениш әразиси азад штатлар јаратмаг үчүн әсас олмалыдырмы, јохса көләлик мәнбәјинә чеврилмәлидир; нәһајәт, Мексикада, Мәркәзи вә Чәнуби Америкада силаһлы јолла көләлији јајмаг Иттифагын милли сијасәти шүары олмалыдырмы»[1].

Вәтәндаш мүһарибәсинин тарихи мәншәјиндән бәһс едәрәк Маркс көстәрирди ки, антагонист гүввәләр арасында — сәнаје Шималы илә гулдарлыг Чәнубу арасында мүбаризә «јарым әср әрзиндә Бирләшмиш Штатлар тарихинин һәрәкәтверичи гүввәси»[2] олмушдур. «Шимали Америкада вәтәндаш мүһарибәси» мәгаләсиндә о гејд едирди ки, бу мүбаризәдә Чәнуб даим давакар, һүчумчу гүввә кими һәрәкәт етмиш, көләлик мәсәләсиндә Шимал үзәриндә бир-биринин ардынча гәләбәләр газанмышдыр. Гулдар олигархијасынын мүвәффәгијјәти бунунла изаһ едилирди ки, һәмин олигархија шимал штатларынын ири буржуазијасынын, гулдар плантасијачыларла әлагәдар олан, памбыг тичарәти вә гул әмәјинин башга мәһсуллары тичарәти сајәсиндә варланан бу буржуазијанын нүмајәндәләриндән һәмишә јардым көрмүшдүр. Маркс гејд едирди ки, «гулдарларын арасы кәсилмәдән артан тәзјигинә мүгавимәт көстәрмәк үчүн 1817-чи илдән е'тибарән вахташыры сурәтдә едилән бүтүн чәһдләр»[3] мәһз бу әксингилабчы блока раст кәлиб мәғлуб олмушдур. Еjни заманда буржуазијанын, әсасән сәнаје буржуазијасынын тәрәггипәрвәр даирәләринин мүбаризәси дә, хүсусән дә халг күтләләринин көләлијә гаршы мүбаризәси күчләнирди. Мәһз бу мүбаризә президент сечкиләриндә Линколну гәләбәјә чатдырмышды.

Маркс сетсессијанын куја динч характер дашымасы һаггында инкилис буржуа мәтбуатынын јајдығы јаланы ифша едирди. О, Чәнуб гулдарларынын һәгиги мәгсәдләрини пәрдәләмәк, онлары ајры-ајры штатларын һүгугларыны федерал һөкумәтин мәркәзчилик гәсдләриндән горујан мүдафиәчиләр, өзүнүмүдафиә тәдбирләринә әл атан јерли мухтаријјәт тәрәфдарлары кими тәсвир етмәк үчүн Авропа мәтбуатында јајылмыш чәһдләри гәтијјәтлә дәф едирди. О гејд едирди ки, чәнублуларын һәрәкәтләри мәһдуд бир истисмарчылар күруһу тәрәфиндән едилән, һәтта чәнуб штатларынын өзүндә әһалинин чох бөјүк әксәријјәтинин мәнафејинә зидд олан гәсбкарлыг һәрәкәти иди. Маркс јазырды ки, зәнчиләр һәлә бир јана дурсун, Чәнубда гулдар олигархијасына «милјонларла «ағ јохсул» адлананлар гаршы дururлар... бунларын вәзијјәтини

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 15-чи чилд, сәһ. 347,
[2] Јенә орада, сәһ. 316.
[3] Јенә орада, сәһ. 342.

анчаг Романын ән дәрин сүгуту заманы Рома плебеіләринин вәзиііәти илә мүгаіисә етмәк олар»[1]. О гејд едирди ки, əслиндә сетсессија эксингилабчы гијам, гулдарларын гијамы иди, һеч дә «мүдафиә мүһарибәси дејил, ишғалчы мүһарибә иди, көләлији јајмаг вә әбәдиләшдирмәк уғрунда мүһарибә иди»[2].

Шималын апардығы мүһарибәнин мүтәрәгги характерини гејд етмәклә бәрабәр Маркс мүһарибәдә шимал штатларынын буржуа даирәләринин көстәрдикләри гәтиііәтсизлији вә тәрәддүдләри кәскин писләјирди. О, республикачы буржуа һөкумәтини илк заманлар мүһарибәјә үмумхалг мүһарибәси, ингилаби мүһарибә характери вермәк истәмәмәси үстүндә тәнгид едирди. Онун фикринчә, Америка буржуа демократијасынын мәһдудлуғу бунда өзүнү көстәрмишдир. Мүһарибәнин башланғыч мәрһәләсиндә мәһз белә бир сијасәт, шималлыларын Чәнуба нисбәтән игтисади гүдрәт вә инсан еһтијатлары чәһәтдән үстүн олмасына бахмајараг, онларын һәрби мүвәффәгиііәтсизликләринин башлыча сәбәби иди.

Маркс һиддәтлә јазырды ки, шималлыларын ордусу чәнублулара рәғбәт көстәрән иртичачы забитләрлә зибилләнмишдир. О, шимал штатлары рәһбәрләрини зәнчи мәсәләсиндә јеритдикләри сијасәт үстүндә хүсусилә кәскин тәнгид едирди. Онлар ингилаби сарсынтылардан еһтијат едәрәк, илк заманлар зәнчиләри ордуја бурахмаға чәсарәт етмирдиләр. Марксын фикринчә, зәнчиләри шималлыларын ордусуна чәлб етмәк мүһарибәнин кедишинә чох бөјүк тә'сир көстәрәрди, чәнуб гулдарларынын архасыны зәифләдиб, Шималын үмидләрини хејли артырарды. 1862-чи ил августун 7-дә Маркс Енкелсә јазырды: «Зәнчиләрдән тәшкил едилән тәкчә бир полк чәнублуларын әсәбләринә һејрәт едиләчәк дәрәчәдә тә'сир көстәрәр»[3].

Маркс дөнә-дөнә гејд едирди ки, көләлијә гаршы мүбаризә Америка зәһмәткешләринин вә биринчи нөвбәдә АБШ пролетариатынын әсас мәнафејинә ујғундур. Көләлик Америка фәһлә синфинин сых бирләшмәсинә мане олурду, истисмарчылара гаршы мүбаризәдә ағларла гаралары бир-бириндән ајырыр, фәһлә һәрәкатынын гүввәләрини зәифләдирди. Маркс јазырды: «Шимали Америка Бирләшмиш Штатларында көләлик республиканын бир һиссәсини ејбәчәрләшдирдији вахта гәдәр һәр бир мүстәгил фәһлә һәрәкаты зәифләмиш олурду»[4].

Маркс көләлијә гаршы мүбаризәдә мәһз халг күтләләринин һәлледичи рол ојнамалы олдуғуну көстәрирди. О, Американын азадлыгсевәр фермерләриндән, Америка фәһлә синфиндән Шимал һөкумәтини мүһарибә апармаг үсулуну дәјишдирмәјә мәчбур етмәк үчүн она күчлү тә'сир көстәрмәји көзләјирди.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 15-чи чилд, сәһ. 345.
[2] Јенә орада, сәһ. 349.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 222.
[4] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 23-чү чилд, сәһ. 309.

Вәтәндаш мүһарибәсинин кедишиндә халг күтләләринин даим артмагда олан фәаллығы бу мүһарибәни әсл ингилаба чевирмәлидир вә бу ингилаб аловлары ичәрисиндә истәр плантасијачылар олигархијасынын һөкмранлығы, истәрсә онларын шималдакы әлалтыларынын хәјанәткар нијјәтләри мәһв олачагдыр. Маркс әмин олдуғуну билдирирди ки, «нәһајәт, Шимал чидди сурәтдә мүһарибә апармаға башлајачаг вә сәрһәддәки гулдарлыг штатларындан олан хадимләри рәһбәрликдән кәнар едиб ингилабиваситәләрә әл атачагдыр»[1]. 1862-чи илин августунда Маркс јазырды: «Биз һәләлик вәтәндаш мүһарибәсинин биринчи сәһнәсини көрмүшүк, бу мүһарибә исә *конститусија үсулу илә* апарылмышдыр. Икинчи пәрдә — мүһарибәнин *ингилаби үсулла* апарылмасы — һәлә ирәлидәдир»[2].

Марксын ирәличәдән сөјләдији фикирләр тамамилә доғру чыхды. 1862-чи илин икинчи јарысындан е'тибарән халг күтләләринин тәзјиги алтында Линколн һөкумәти там бир сыра ингилаби-демократик характерли тәдбирләр кечирмәјә башлады вә бу тәдбирләр сон нәтичәдә Шималын гәләбәсинә кәтириб чатдырды. Маркс Линколнун тәдбирләрини — зәнчиләрдән һәрби дәстәләр јаратмаға ичазә верилмәсини, гијамчыларын әмлакынын мүсадирә едилмәси һаггында гануну вә и. а. алгышлады. О, гијам иштиракчысы олан чәнуб плантасијачыларына мәхсус зәнчи көләләрин азад едилмәси һаггында Линколнун 1862-чи ил сентјабрын 22-дә е'лан едилән бәјаннамәсини хүсусән бөјүк бир разылыг һисси илә гаршылады. Маркс гуллары торпагсыз азад едән бәјаннамәнин нөгсанларыны ајдын көрүрдү. Бунунла белә о, һәмин тәдбирин чох бөјүк ингилаби әһәмијјәтини гејд едирди. «Шимали Америкадакы һадисәләрә даир» мәгаләсиндә о, Линколнун бәјаннамәсини «Иттифагын јарадылдығы замандан е'тибарән Америка тарихинин ән мүһүм бир сәнәди»[3] кими сәчијјәләндирмишди. Бу бәјаннамә мүһарибәнин јени мәрһәләсинә — ингилаби үсулла апарылан мүһарибәјә кечид демәк иди.

Маркс президент Линколна парлаг характеристика вериб ону халг күтләләринин сәсинә гулаг аса билмиш көркәмли дөвләт хадими адландырмышды. Халг ичәрисиндән јетишмиш бир адам, өз рәғбәт вә вәрдишләринә көрә плебеј олан Линколнун симасы Маркса чох хош кәлирди. О, Линколна хас олан садәлији, ишкүзарлығы, онун әдабазлыгдан вә курултулу ибарәләрә мејл көстәрмәкдән узаг олдуғуну гејд едирди. Маркс Линколну буржуа мәһдудлуғуна, мүәјјән ардычылсызлығына көрә тәнгид етмәклә бәрабәр, онун фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирмишди. Маркс јазырды: «...Бирләшмиш

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 222.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 15-чи чилд, сәһ. 542.
[3] Јенә орада, сәһ. 570.

Штатларын тарихиндә вә бәшәријјәтин тарихиндә Линколн Вашингтон илә бир сырада јер тутачагдыр!»[1]

Маркс Вәтәндаш мүһарибәси һадисәләринә гијмәт верәркән, һәмчинин ингилаби һәрәкатын үмуми перспективләрини дә әсас тутурду. О һесаб едирди ки, зәнчиләрин көләлијини мәһв етмәк уғрунда мүбаризә истәр АБШ фәһлә синфини, истәрсә бүтүн бејнәлхалг пролетариаты сых бирләшдирмәк үчүн биринчи дәрәчәли әһәмијјәтә малик олан бир амилдир. Маркс гејд едирди ки, гулдарларын гијамы «әмәјә гаршы мүлкијјәтин үмуми сәлиб јүрүшү үчүн бир чағырыш»[2] кими сәсләнди вә бүтүн дүнја зәһмәткешләринин мүгәддәраты шимал штатларынын галиб кәләчәјиндән, јохса мәғлуб олачағындан асылы олачагдыр. Маркс күман едирди ки, Америка буржуазијасы халгын гәләбәсинин бәһрәләрини өзүнә көтүрмәјә нә гәдәр чалышса да, зәнчиләрин һүгуг бәрабәрсизлијини сахламаға нә гәдәр чан атса да, АБШ-да көләлијин ингилаби јолла деврилмәси өзү Атлантик океанынын һәр ики тәрәфиндә азадлыг мүбаризәсинә күчлү тәкан вермәлидир. Буна көрә дә Маркс көләлијин мәһв едилмәси уғрунда чарпышан Америка мүбаризләри илә, Американын әсарәт алтына алынмыш зәнчи әһалисинин өзү илә Авропа фәһлә синфинин һәмрә'јлијинә белә бир әһәмијјәт верирди.

АБШ-да Вәтәндаш мүһарибәси һаггында онун мәгаләләринин руһуну тәшкил едән идејалар — миллијјәтиндән вә дәрисинин рәнкиндән асылы олмајараг, бүтүн өлкәләрин зәһмәткешләринин мәнафе бирлији һаггындакы идејалар пролетар бејнәлмиләлчилијинин бөјүк принсипләрини даһа да инкишаф етдирди.

Инкилис фәһләләринин Шимал штатларына јардым һәрәкаты

Марксын фикринчә, Инкилтәрәнин һаким даирәләринин Чәнубун тәрәфиндә дуруб Америка ишләринә ачыгча гарышмаг нијјәтинә гаршы инкилис фәһлә синфинин чыхышлары пролетар күтләләрини зәһмәткешләрин бејнәлмиләл һәмрә'јлији руһунда тәрбијә етмәкдә бөјүк рол ојнады. Мүһарибәнин лап әввәлләриндән е'тибарән Инкилтәрә һөкумәти Чәнуб гулдарларына јардым көстәрирди. Инкилтәрә онлара силаһ вә башга материаллар көндәрир, инкилис тәрсанәләриндә чәнублулар үчүн һәрби кәмиләр гајырылырды. Инкилис буржуазијасы вә аристократијасы Шимала гаршы мүдахилә дүзәлтмәк, Чәнуба силаһлы јардым көстәрилмәси үчүн иртичачы Авропа дөвләтләринин иттифагыны јаратмаг планларыны һазырлајырды. Лакин һаким синифләрин нијјәтләринә Инкилтәрәнин халг күтләләри, биринчи нөвбәдә фәһлә синфи гызғын мүгавимәт көстәрди.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 15-чи чилд, сәһ. 570.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 18.

Харичи сијасәтә фәал тә'сир көстәрмәји ингилабчы пролетариатын ән мүһүм вәзифәләриндән бири һесаб едән Маркс «Инкилтәрәнин ичтимаи фикри», «Лондонда фәһлә митинги» мәгаләләриндә вә башгаларында көстәрди ки, инкилис фәһлә синфи өз бејнәлмиләл борчуна сәдагәтли галмышдыр. 1861-чи илин гышында башланан бир чох митингләрдә инкилис фәһләләри көләлији мүдафиә үчүн едилән рүсвајчы тәчавүзә манечилик төрәтмәк әзминдә олдугларыны билдирирдиләр. Маркс гејд едирди ки, инкилис фәһлә синфинин мәтанәтини һәтта АБШ-дакы Вәтәндаш мүһарибәси илә әлагәдар олараг памбыг парча сәнајесиндәки бөһранын доғурдуғу ән ағыр мадди мәһрумијјәтләр дә гыра билмәди. Һөкумәт фәһләләрин еһтијачындан фитнәкарлыгла истифадә едиб онларын ичәрисиндә шимал штатларына нифрәт доғура билмәди.

Һаким јухары тәбәгәнин сә'јләринә бахмајараг, Инкилтәрәдә Шимала рәғбәт артырды. 1862-чи вә 1863-чү илләрдә Лондонда, Манчестердә вә Шеффилддә фәһләләрин күтләви митингләри кечирилир вә бурада зәнчиләрин көләлијинә гаршы вурушан мүбаризләрлә һәмрә'јлик билдирилирди. 1863-чү ил мартын 26-да Маркс тред-јунионларын Лондон шурасы тәрәфиндән Сент-Чемс-һоллда тәшкил едилән әзәмәтли фәһлә митингинә кетмишди. Бу митингин иштиракчылары билдирирдиләр ки, онлар инкилис буржуа-аристократ даирәләринин әксинә олараг, шимал штатларынын һөкумәтинә гәти тәрәфдар чыхырлар. Маркс бу митингдән алдығы тәәссүраты Енкелсә билдирәрәк, 1863-чү ил апрелин 9-да јазырды: «Фәһләләр өзләри буржуа ибарәчилијинә әсла јол вермәдән вә капиталистләрә гаршы өзләринин антагонизмини гәтијјән кизләтмәдән *чох көзәл* данышырдылар...»[1].

Маркс инкилис пролетариатынын бу бејнәлмиләлчи мөвгејини јүксәк гијмәтләндирди. 1863-чү илин октјабрында о јазмышды: «Инкилис фәһлә синфи Америка гулдарларынын хејринә һаким синифләрин мүдахилә тәшкил етмәк үчүн дәфәләрлә көстәрдикләри чәһдләри руһ јүксәклији илә долу олан күтләви митингләр васитәси илә дәф едиб, тарихдә өзүнә солмаз бир шөһрәт газанмышдыр, һалбуки Америкада Вәтәндаш мүһарибәсинин давам етмәси милјонларла инкилис фәһләси үчүн ән ағыр әзаб вә мәһрумијјәтләр демәкдир»[2].

Инкилис фәһләләринин мүдахилә әлејһинә кампанијасы һаггында Марксын мәгаләләри пролетариата бејнәлхалг мүнагишәләрдә өз ингилаби хәттини һазырлајыб мүдафиә етмәји өјрәдирди.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 280.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 15-чи чилд, сәһ. 597.

1863—1864-чү илләрдә Полша үсјаны заманы Марксын мөвгеји

1863-чү илин әввәлләриндә даһа бир ингилаби мүбаризә очағы аловланды. Чар Русијасына мәхсус олан Полша торпагларында јанварын 22—23-дә партизан дөјүшләри баш верди, милли азадлыг үсјаны башланды.

Маркс белә бир чәһәти чох мүһүм һесаб едирди ки, әввәлки Полша үсјанларындан фәргли олараг бу үсјан јалныз Авропанын гәрбиндә дејил, онун шәрг һиссәсиндә, 1861-чи ил ислаһатындан наразылыг зәмининдә күтләләр ичәрисиндә ингилаби һәјәчанын давам етдији Русијада да ингилаби јүксәлиш олдуғу бир шәраитдә башланмышды. Бу исә Полша торпагларындакы үсјан үчүн јени перспективләр ачырды. Марксын вә Енкелсин фикринчә, һадисәләр әлверишли инкишаф едәчәји һалда, бу үсјан үмумавропа ингилабы үчүн башланғыч нөгтәси ола биләрди. Онлар үмид едирдиләр ки, Полша үсјаны рус ингилабына тәкан вериб, онунла бирләшәрәк, ингилаб аловуну гоншу Алманијаја вә, ән әввәл, кәскин сијаси бөһран кечирән Пруссијаја, һабелә башга Гәрби Авропа өлкәләринә кечирәчәкдир. 1863-чү ил февралын 13-дә Маркс Енкелсә јазырды: «Полша әһвалаты барәсиндә сән нә дејә биләрсән? Бир шеј ајдындыр — Авропада јенидән кениш өлчүдә ингилаблар ерасы башланмышдыр... Үмид едәк ки, бу дәфә лава гәрбдән шәргә дејил, шәргдән гәрбә ахачагдыр...»[1].

Үсјанын давам етдији бүтүн мүддәт әрзиндә Маркс вә Енкелс өз мәктубларында үсјанчыларын гәләбә имканларыны, Полша һадисәләринин башга өлкәләрдә ингилаби һәрәката тә'сирини тәһлил едир, үсјанчылар чәбһәсиндә партијаларын мүбаризәсини диггәтлә изләјир, үсјанын кедишинә тә'сир көстәрән харичи сијаси гүвvәләрә гијмәт верирдиләр.

Маркс вә Енкелс һесаб едирдиләр ки, үсјанын мүвәффәгијјәти, һәр шејдән әввәл, ики амилдән: Полша кәндлиләринин ән кениш күтләләринин мүбаризәјә чәлб олунмасындан вә Русијада аграр ингилабындан, полјак халгынын азадлыг мүбаризәсини рус ингилаби һәрәкаты илә бирләшдирмәли олан бу ингилабдан асылыдыр. Пролетариатын рәһбәрләринин бу нөгтеји-нәзәри рус ингилабчы демократларынын вә Полшада 1861-чи илдә јаранмыш олан ингилабчы «гырмызылар» партијасы нүмајәндәләринин бахышларына ујғун кәлирди. Ән чох узагкөрән рус вә полјак ингилабчылары Русијанын вә Полшанын ингилабчы гүввәләринин бирләшмәсинә инадла чалышырдылар. Һәлә 1862-чи илдә онларын арасында 1863-чү илин јазы үчүн нәзәрдә тутулан Полша үсјанына рус ингилабчыларынын јардым көстәрмәси һаггында сазиш бағланмышды. Һәрчәнд Марксын вә Енкелсин бу иттифагдан хәбәрләри јох

[1] *М. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 266.

иди, лакин онлар да үмид едирдиләр ки, мүәјјән шәраитдә Полша үсјаны Русијада кәндли күтләләринин ингилаби чыхышлары үчүн стимул олачаг вә өзү дә рус ингилабындан күчлү көмәк көрәчәкдир.

Лакин артыг 1863-чү илин јајында Маркс вә Енкелс белә бир нәтичәјә кәлдиләр ки, Полша үсјанынын әлверишли нәтичә вермәси перспективләри кет-кедә азалыр. Онлар үрәк ағрысы илә гејд едирдиләр ки, Полшадакы һәрәкат кенишләниб аграр ингилабына чеврилмәмиш, Русијада исә кәндли ығтишашлары бу заман сакитләшмәјә башламышды. Полша үсјанынын мүвәффәгијјәтсиз инкишафынын башлыча сәбәбини Маркс үсјанчы гүввәләрә үмуми рәһбәрлији «ағлар» партијасынын өз әлинә кечирмәсиндә көрүрдү, бу партија исә күтләләрин ингилаби мүбаризәсинә архаланмаг дејил, Франса вә Инкилтәрә тәрәфиндән јардым көстәриләчәјинә бел бағлајырды. Ири мүлкәдарларын вә буржуазијанын јухары тәбәгәләринин мәнафејини ифадә едән «ағлар» партијасы Полшада үсјанын бөјүјүб кәндли ингилабына чеврилмәсинә һәр васитә илә мане олмаға чалышырды. «Ағлар» Украјна вә Белорусија торпаглары һаггында иддиалар ирәли сүрмүшдүләр. Онлар аристократ полјак мүһачирләри илә әлагә јаратмышдылар. Парисдә јашајан кнјаз Чарторыскинин васитәси илә онлар III Наполеон вә Палмерстон һөкумәтләри илә әлагә сахлајырдылар. «Ағларын» кәндли мәсәләсиндә мүһафизәкар мөвгеји кими, онларын гәрбпәрәст сијасәти дә үсјан һәрәкатына фәлакәтли тә'сир көстәрирди. 1863-чү ил августун 15-дә Маркс Енкелсә јазырды: «Полша ишини јенә һәмин Бустрапа вә онун фитнәләри сајәсиндә Чарторыски партијасынын нүфуз газанмасы тамамилә корламышдыр»[1].

Маркс Енкелсә јаздығы бир сыра мәктубларында полјак үсјанчылары барәсиндә Франса вә Инкилтәрәнин фитнәкар сијасәтини ифша едиб көстәрди ки, бу дөвләтләрин һаким даирәләри әслиндә үсјанын јатырылмасынын иштиракчысы, чаризмин чәллад һәрәкәтләринин кизли көмәкчиси ролу ојнамышлар. Франса вә Инкилтәрә һөкумәтләри үсјанчылара рәғбәт кими ријакар бир чилдә кирәрәк, һәлледичи дәгигәдә онлары башлы-башына бурахдылар. Онлар јалныз заһири дипломатик тәдбирләрлә кифајәтләндиләр, полјаклара реал јардым исә көстәрмәдиләр. Маркс гејд едирди ки, Франса вә Инкилтәрә Полша ишләринә гарышаркән анчаг өз мәнфәәтләри үчүн чалышырдылар. III Наполеон бејнәлхалг вәзијјәти кәскинләшдириб, Рејнин сол саһилини әлә кечирмәк вә башга фитнәләр үчүн әлверишли шәраит јаратмаг үмидиндә иди. Франса императорунун бу кизли нијјәтини Маркс дәрһал дуј-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 303. Бустрапа—III Наполеона истеһза илә верилән аддыр.

мушду. О, 1863-чү ил февралын 21-дә Енкелсә јазырды: «Бу Полша әһвалатында мәним ән чох еһтијат етдијим шеј одур ки, донуз Бонапарт Рејнә тәрәф јеримәк вә бу јолла да өзүнүн чох пис вәзијјәтиндән чыхмаг үчүн нә исә бир бәһанә тапа биләр»[1].

Үсјан етмиш Полшаја рәғбәт һаггында Палмерстон һөкумәтинин вердији бәјанатларын әсл дәјәри дә Маркс үчүн ајдын иди. Инкилтәрәнин баш назири Русијанын дипломатик вәзијјәтини мүрәккәбләшдирмәк, Франсаны чыхыша тәһрик етмәк вә Крым мүһарибәсиндән сонра әмәлә кәлмәкдә олан Франса-Русија јахынлашмасыны позмаг нијјәтиндә иди.

Маркс лап әввәлдән әсла шүбһә етмирди ки, үсјаны јатырмагда Бисмаркын башчылыг етдији Пруссија һөкумәти чаризмә ән фәал јардым көстәрәчәкдир. Маркс сәһв етмәмишди. 1863-чү ил февралын 8-дә чар һөкумәти нүмајәндәләри илә Пруссија һөкумәти нүмајәндәләри арасында үсјанчылара гаршы биркә мүбаризә һаггында конвенсија имзаланды. Пруссијанын либерал буржуазијасы әслиндә бу әксингилаби тәдбирә тәрәфдар чыхараг, ландтагда конвенсијаны анчаг чәсарәтсизчәсинә тәнгид етмәклә кифајәтләнди. Маркс Пруссија либералларынын горхаглығыны, онларын Бисмарк гаршысында сүрүнмәсини гәзәблә дамғалады.

Маркс мүбаризә едән Полшаја јардым көстәрмәк үчүн әлиндән кәләни едирди. О һесаб едирди ки, Гәрби Авропа өлкәләринин фәһләләри вә демократик даирәләри ичәрисиндә мәзлум полјак халгына олан рәғбәтдән һәм полјаклара мүмкүн гәдәр еффектив јардым тәшкил етмәк, һәм дә мүхтәлиф өлкәләрин фәһләләри арасында бејнәлмиләл гардашлығы мөһкәмләтмәк үчүн истифадә етмәк лазымдыр. Маркс полјакларын хејринә Алман фәһләләринин Лондон Маариф чәмијјәтинин чыхышларына һәр васитә илә көмәк едир, Инкилтәрәдә, Исвечрәдә вә Бирләшмиш Штатларда, һәмчинин Алманијанын өзүндә алман фәһләләри арасында Полша үсјаны иштиракчыларына јардым фондуна вәсаит топланышы тәшкил едирди.

1863-чү илин сентјабрында Маркс үсјанчылара јардым үчүн алман лекиону тәшкил етмәјә көмәк көстәрмәк һаггында полјак полковники Лапинскинин хаһишинә гызғын тәрәфдар чыхды. 1863-чү ил сентјабрын 12-дә о, Енкелсә хәбәр верирди ки, «бу иш өзлүјүндә чох көзәлдир»[2], ејни заманда да ондан хаһиш едирди ки, Манчестердә бу иш үчүн лазыми вәсаит топланмасыны тәшкил етсин. 1848-чи илин әввәлләриндә Маркс мүһачирләр лекионунун мүдахиләси јолу илә Алманијада сүн'и сурәтдә ингилаб төрәтмәк үчүн Һервегин вә Борнштедтин көстәрдији чәһди һаглы олараг тәһлүкәли авантүра һесаб едирди, амма 1863-чү илдә Полшаја көнүллү алман дәстәси

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 272.
[2] Јенә орада, сәһ. 306.

көндәрилмәси мәсәләси тамамилә башга иди. Марксын фикринчә, бу, өлкәнин өзүндә артыг кенишләнмиш олан үсјан һәрәкатына бејнәлмиләл јардымын сәмәрәли формасы оларды, Гарибалдинин Сичилија вә Ҹәнуби Италија јүрүшләриндә әҹнәби көнүллүләрин иштиракы кими ингилаби бир һәрәкат оларды. Лакин Лапинскинин експедисијасы баш тутмады, бунун да сәбәби јалныз вәсаит чатышмамасы дејил, һәм дә, көрүнүр, үсјанчылара көмәк олараг әҹнәби ингилабчы лекионлар көндәрилмәси идејасынын өзүнә «ағлар» партијасынын мәнфи мүнасибәти олмушдур.

Полша үсјаны вә онунла һәмрә'јлик кампанијасы тәҹрүбәсиндән Маркс вә Енкелс белә бир нәтиҹәјә кәлдиләр ки, јалныз Русијадакы ингилаби һәрәкатла вә Авропа фәһлә синфи илә сых иттифаг полјак халгынын милли азадлыг мүбаризәсинин мүвәффәгијјәтини тә'мин едә биләр. Онлар һесаб едирдиләр ки, мәзлум милләтин гәләбәси үчүн мүһүм шәрт милли истиглалијјәт уғрунда мүбаризәни дахили ингилаби дәјишикликләрлә, биринҹи нөвбәдә, кениш кәндли күтләләринин мәнафеји наминә аграр мәсәләсинин демократик һәлли илә бирләшдирмәкдир.

Полша һаггында китабча үзәриндә иш

Маркс мәтбуатда чыхыш етмәк јолу илә дә үсјанчылара јардым көстәрмәк үмидиндә иди. Үсјаны бирликдә јатырмаг һаггында Пруссија илә Русија арасында конвенсија бағланмасы хәбәри она чатан кими, о, Енкелс илә бирликдә Полша һаггында хүсуси китабча јазмаг гәрарына кәлди. Маркс Полша һаггындакы китабчанын нәшри сајәсиндә Берлин илә Петербург арасындакы полис әмәкдашлығынын ифшасына көмәк етмәк вә Алманијанын демократик даирәләрини истәр Полшанын мүдафиәсиндән өтрү гәти тәдбирләрә, истәрсә дахили иртиҹа әлејһинә мүбаризәјә сөвг етмәк үмидиндә иди. Гәрара алынмышды ки, Маркс нәзәрдә тутулан китабчанын тарихи-дипломатик һиссәсини, Енкелс исә һәрби һиссәсини јазаҹагдыр. 1863-ҹү ил февралын ахырларында Енкелс Маркса мәктубунда китабчанын тәхмини планыны вермиш вә ону белә адландырмағы тәклиф етмишди: «Алманија вә Полша. 1863-ҹү ил Полша үсјаны илә әлагәдар олараг һәрбисијаси характерли дүшүнҹәләр».

Марксын вә Енкелсин китабча үзәриндә иши узанды — бунун да башлыҹа сәбәби Марксын сәһһәти иди. Март ајында онун гара ҹијәр хәстәлији олдугҹа кәскинләшди вә бу һал мајын ахырларынадәк давам етди. Бунунла белә һәмин үч ај јарым әрзиндә хәстә Маркс чох бөјүк һазырлыг иши көрдү. О, аз гала 50 китабдан игтибаслар көтүрүб бунларла ики дәфтәри вә бир гејд китабчасыны долдурмушду. Маркс Полша мәсәләсини Авропанын бөјүк дөвләтләринин сијасәти илә әла-

гәдәр шәкилдә нәзәрдән кечирәрәк, тәкчә Полшанын дејил, һәмчинин Русијанын, Пруссијанын, Франсанын дипломатик вә дахили тарихинә даир сәнәдләри, хатирәләри, мәктублары вә тарихи әсәрләри өјрәнмишди. Маркс гејд китабчасыны 1863-чү ил үсјанынын кедиши һаггында мәтбуатда верилмиш хәбәрләрдән көтүрдүјү чохлу игтибасларла да долдурмушду.

Сонралар Маркс топланмыш материалы системә салыб ону мөвзулар үзрә бөлмүш, һәр бир мөвзу дахилиндә исә ону хроноложи гајдада јерләшдирмишди. Беләликлә, ики гаралама әлјазмасы мејдана кәлмишди. Бунлардан Маркс тәрәфиндән «Һијләкәр пруссијалылар» адландырылан бириси 1640-чы илдән 1863-чү илә гәдәр Пруссија-Полша мүнасибәтләринә һәср едилмишди. Мүәллиф тәрәфиндән ад верилмәјән дикәр әлјазмасы исә Полша-Франса мүнасибәтләри тарихинә даир хроноложи гејдләрдән ибарәт иди. Маркс китабчанын өзүнү јазмаға башлајаркән һазырлыг материаллары әсасында биринчи фәслин ики вариантыны јаратмышды. О, һадисәләрин шәрһини орта әсрләрдән башлајыб биринчи вариантда 1792-чи илә гәдәр, даһа чох ишләнмиш олан вә «Полша, Пруссија вә Русија» адыны дашыјан икинчи вариантда исә 1770-чи илә гәдәр чатдырмышды. Мајын ахырларында әсәр белә бир вәзијјәтдә иди. 1863-чү ил мајын 29-да Маркс Енкелсә хәбәр верди ки, «Дәфәләрлә тәшәббүс етдијимә бахмајараг, Полшаја аид јазыны *баша чатдырмаг мүмкүн олмамышдыр*»[1]. Көрүнүр, китабчаны баша чатдырмаг үчүн олдугча чох вахт лазым кәләчәјини вә үсјан үчүн әмәли сурәтдә фајдалы олачағы вахт чапдан чыха билмәјәчәјини јәгин едән Маркс вә Енкелс онун үзәриндә иши дајандырдылар.

Лакин бизә кәлиб чатан әлјазмалары нәинки Марксын үмуми нијјәтини баша дүшмәк, һәмчинин онун јазмаг истәдији әсәрин хејли һиссәсинин мәзмунуну мүәјјән етмәк имканы верир. «Һијләкәр пруссијалылар» адлы гаралама әлјазмасында вә гисмән биринчи фәслин илк вариантларында Маркс Полша барәсиндә Пруссијанын вә чар Русијасынын ики әср әрзиндәки сојғунчу сијасәтини изләмишди. Һәм дә бу заман о, Пруссијанын ифша едилмәсинә, «дағылмыш Һокенсоллернләр сүлаләсинә һүчум едилмәсинә»[2] хүсуси диггәт јетирмишди. Нәзәрдә тутулан китабча Марксын һәлә 1848-чи ил ингилабындан әввәлки дөврдән башлајараг, иртичачы пруссијачылығы тәнгид етдији мәгаләләринин давамы вә инкишафы иди.

Маркс Һокенсоллернләрин Бранденбург кнјазлығы сүлаләсинин јүксәлмәси тарихини әтрафлы ишыгландырмышды. О көстәрмишди ки, Һокенсоллернләр Полшаја табе олан Пруссија һерсоглуғуну хырда фитнәләр, алдатма вә хәјанәт јолу илә әлә кечирә билмиш, бу јолла өз торпагларыны кенишлән-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 287.
[2] Јенә орада, сәһ. 272.

дириб крал рүтбәси ала билмишдиләр. Полша аристократик республикасынын тәнәззүлүндән истифадә едән кечмиш вассал өз сүзерениндән лакејчәсинә әчлафлыгла интигам алырды, хырда јыртычы кими гәниммәтдән бир парча гопармаг үчүн һәр бир әлверишли фүрсәти көзләјирди. Марксын әлјазмаларында XVIII әсрин ахырларында чар Русијасы вә Австрија илә бирликдә Пруссија тәрәфиндән Полшанын үч дәфә бөлүшдүрүлмәсиндә Пруссијанын фитнәкар ролу ашкара чыхарылыр. Марксын фикринчә, мәһз Полшанын бөлүшдүрүлмәсиндә иштирак етмәси Пруссијанын јүксәлмәсиндә һәлледичи рол ојнамышды. Бу замандан е'тибарән Пруссија полјак халгынын һәр бир үсјанына гаршы жандарм ролуну өз үзәринә көтүрмүшдү. Маркс Пруссијанын өз ишғалларында ишләтдији хәјанәткар вә гәддар методларын парлаг мәнзәрәсини тәсвир етмишди. О, биринчи бөлүшдүрмә әрәфәсиндә Полшада Пруссија һәрбчиләринин һәрәкәтләрини белә сәчијјәләндирмишди: «1771-чи илин әввәлләриндән Пруссија Полшасынын бүтөв вилајәтләри Пруссијанын муздлу әскәрләри илә долдурулмушду вә бунлар ешидилмәмиш сојғунчулуг, гәддарлыг, әчлафлыг вә һәр чүр вәһшилик төрәдирдиләр»[1].

Полша барәсиндә Һокенсоллернләр Пруссијасынын вә чар Русијасынын сијасәти тимсалында Маркс өз әлјазмаларында белә бир фикир јеридирди ки, јад халгларын әсарәт алтына алынмасында бирликдә иштирак етмәк гарәтчиләри бир-бири илә бирләшдирир, онларын бир-бириндән асылылығыны күчләндирир, һәм дә күчлү гарәтчи зәиф гарәтчинин мүгәддәратыны хејли дәрәчәдә һәлл едир. Пруссија кралларынын Полша әразисини ишғал едәркән чар Русијасына архаланмасында Маркс Һокенсоллернләрин чаризмә сәдагәтини, бүтүн Русија һөкмдары барәсиндә онларын хидмәтчилик ролунун әсас сәбәбләриндән бирини көрмүшдү. Онун әгидәсинә көрә, Пруссија илә чар Русијасыны һәмчинин Авропа ингилаби һәрәкатына, XVIII әсрин ахырларындакы буржуа ингилабына вә бу ингилабын Авропаја азадлыг руһлу тә'сиринә үмуми нифрәт бирләшдирирди. Һокенсоллернләр вә Романовлар полјак халгынын мүстәгил Полшаны бәрпа етмәк сә'јинә даим ингилаби мејлләрин тәзаһүрү кими бахырдылар. Маркс јазыр: «Јакобин мүһарибәси заманындан бәри... Пруссија Полшаја Франсанын шәрг паралели вә ингилаби кратер кими бахмышдыр»[2].

Марксын әлјазмаларында белә бир фикир габарыг сурәтдә јеридилир ки, Пруссијанын мөвчуд олдуғу бүтүн мүддәт әрзиндә Һокенсоллернләр Полша барәсиндә нәинки Алманијанын әсл мәнафеји илә әсла әлагәдар олмајан, һәтта бу мәнафејә көкүндән зидд олан вә истәр гоншу славјан халгларына,

[1] *К. Маркс.* Полша мәсәләсинин тарихинә даир. 1863—1864-чү илләрин әлјазмалары. «Маркс вә Енкелсин архиви». XIV чилд, М., 1973, сәһ. 213.
[2] Јенә орада, сәһ. 259.

истәрсә алманларын өзләринә зәрәр вуран бир сијасәт јеритмишләр. 1848—1849-чу илләрдә олдуғу кими, Маркс белә бир фикри инкишаф етдирирди ки, Пруссија монархијасы Алманијаны ингилаби-демократик јолла бирләшдирмәк јолу үзәриндә башлыча манеәдир. Пруссија монархијасынын деврилмәси Алманијанын ингилаби инкишафында биринчи аддым олмалыдыр. Маркс китабча үзәриндә гызғын ишләдији бир заманда Енкелсә јазырды: «Полшанын мөвчуд олмасы Алманија үчүн зәрури олдуғуна көрә, лакин Пруссија дөвләти илә јанашы мүмкүн олмадығына көрә, бу дөвләти, Пруссијаны јер үзүндән силиб атмаг лазымдыр»[1].

Нәзәрдә тутулан китабчада Марксын өз гаршысына гојдуғу дикәр вәзифә мүбаризә апаран Полша барәсиндә Гәрб дөвләтләринин, хүсусилә Бонапартын Икинчи империјасынын фитнәкар сијасәтини ифша етмәк иди. Маркс Франса-Полша мүнасибәтләринин тарихи әсасында көстәрди ки, истәр мүтләгијјәт заманы, истәрсә буржуазијанын һөкмранлығы дөврүндә Франсанын һаким даирәләри даим өз дипломатик нијјәтләри вә маневрләри үчүн Полшадан алвер үчүн бир васитә кими истифадә етмиш, полјаклары, онлар үчүн јабанчы олан мәнафе хатиринә ганларыны ахытмаға мәчбур етмишләр. Онлар полјакларда истиглалијјәт үмидләри доғурараг әслиндә бу истиглалијјәтин бәрпасына мане олмушлар. Полша мәсәләсиндә инкилис буржуазијасынын да сијасәти белә иди.

Маркс Полша әтрафында дөвләтләрин дипломатик мүбаризәсини истәр һәмин дөвләтләрин, истәрсә Полшанын өзүнүн дахили сосиал-игтисади вә сијаси инкишафынын тәһлили илә гырылмаз әлагәдә изләјирди. Маркс өз әлјазмаларында Полша чәмијјәтинин сосиал гурулушуну вә милли азадлыг һәрәкатынын синфи тәркибини тәдгиг едирди. О гејд едирди ки, Пруссијанын, Австријанын вә Русијанын Полша әлејһинә сијасәтинә өз феодал имтијазларыны сахламаг хатиринә һәтта милли истиглалијјәти итирмәјә дә разы олан сатгын Полша аристократијасы тәрәфдар чыхырды. Милли буржуазија зәиф олдуғуна көрә, аристократик олигархијаја гаршы, өлкәнин милли истиглалијјәти уғрунда мүбаризәнин дашыјычысы узун мүддәт әрзиндә полјак задәканларынын, шлјахтанын тәрәггипәрвәр һиссәси олду. Маркс јазыр ки, полјак аристократијасыны *«полјак шлјахтасындан* фәргләндирмәк лазымдыр, Авропа дөвләтләриндә буржуазија нә кими бир мөвге тутмушса, Полшада да бу шлјахта белә бир мөвге тутмушдур»[2].

Полјак задәканларынын габагчыл даирәләринин тәрәггипәрвәрлијини, заманын азадлыг идејаларына, Франса буржуа ингилабынын идеалларына онларын һәссаслығыны Маркс

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 273.
[2] «Маркс вә Енкелсин архиви», XIV чилд, сәһ. 49.

Полшанын бөлүшдүрүлмәсинә онларын мүгавимәти вә өлкә дахилиндә сијаси вә сосиал тәрәгги јолуну тәмизләмәк чәһдләри тимсалында көстәрмишди. Бу нөгтеји-нәзәрдән о, аристократлар күруһуна гаршы Полшанын вәтәнпәрвәр гүввәләринин мүбаризәси нәтичәсиндә мејдана кәлән 1791-чи ил 3 мај конститусијасыны јүксәк гијмәтләндирмишди. Маркс гејд едирди ки, бүтүн өз синфи мәһдудлуғу илә бәрабәр шлјахта ингилабчылары сонралар да Полшанын азадлығы уғрунда мүбаризәдә, 1794-чү ил Костјушко үсјанындан е'тибарән јаделлиләрин зүлмүнә гаршы полјакларын үсјанларында көркәмли рол ојнамышлар.

Марксын Полша һаггындакы әлјазмалары онун милли мәсәлә барәсиндә нәзәри ирсинин мүһүм һиссәләриндән бирини тәшкил едир. Бу әлјазмалары һәмчинин Марксын јарадычылыг лабораторијасына нәзәр салмаг, онун елми иш методу илә даһа јахындан таныш олмаг имканы верир. Бунлар Марксын һәр бир саһәдә, мәзлумларын мәнафејини мүдафиә етмәјә јөнәлдилән һәр бир ишдә Марксын чох бөјүк елми вичданлылығыны тәсдиг едир.

Алман фәһләләринин Лондон Маариф чәмијјәтиндә

60-чы илләрдә алман фәһләләринин Лондон Маариф чәмијјәтиндә Маркс чох чошғун фәалијјәт көстәрир. Вахтилә, 1850-чи илин сентјабрында, бу тәшкилатда тәригәтчи үнсүрләрин тә'сири үстүн јер тутдуғу заман о, Енкелс илә бирликдә бу тәшкилатдан чыхмышды. Лакин 50-чи илләрин ахырларында вәзијјәт дәјишилди. Чәмијјәтдә Еккариус, Лесснер вә башга пролетар ингилабчылары көркәмли рол ојнамаға башлајараг, әввәлки рәһбәрлијин тәригәтчи сәһвләрини арадан галдырмаға, Чәмијјәтин инкилис фәһлә тәшкилатлары илә вә башга милләтләрин пролетар үнсүрләри илә даһа сых әлагәси олмасына чалышырдылар. Бу исә Маркса Чәмијјәтин ишиндә јенидән иштирак етмәк имканы верди.

Маркс Маариф чәмијјәтинин фәалијјәтиндә өз иштиракындан фәһләләрин бејнәлмиләл һәмрә'јлик руһунда тәрбијәси үчүн истифадә етмәјә чалышырды. Онун тәшәббүсү илә Чәмијјәт 1861-чи илдә франсыз вә алман фәһләләринин митингини кечирди вә бурада Бланкинин һәбсә алынмасына гаршы е'тираз јекдилликлә гәбул едилди.

Полша үсјаны заманы Маркс Лондондакы алман фәһләләри Чәмијјәтинин Полша милли азадлыг һәрәкатына јардым үчүн Гәрби Авропа пролетариатынын әлбир һәрәкәтләрини тәшкил едән мәркәзләрдән бири олмасы үчүн хејли сә'ј көстәрмишди. Башга мүһачир пролетар даирәләри вә демократик даирәләр илә бирликдә Чәмијјәт Полшаны мүдафиә үчүн инкилис вә франсыз фәһләләринин чыхышларында иштирак етмиш, онун нүмајәндәләри бу мәгсәдлә Лондонда чағырылан

митинглэрдэ вэ јығынчагларда, хүсусилэ 1863-чү ил ијулун 22-дэ Сент-Чемс-һоллдакы митингдэ иштирак етмишди.

1863-чү илин октјабрында Маркс Маариф чәмијјэти адындан Полша үсјанынын иштиракчылары үчүн вэсаит топланышы һаггында чағырыш јазмышды. О, Полша барэсиндэ јазылыб тамамланмамыш галан элјазмаларында Полша мэсэлэсинин Алманија үчүн эһэмијјэти һаггында сөјлэдији фикирлэри һэмин чағырышда үмумилэшдирмишди. «Мүстэгил Полша олмадан мүстэгил вэ ваһид Алманија ола билмэз» — башлыча тезис белэ иди. Алман буржуазијасыны «гэһрэман халгын эзишдирилмэсинэ сакитчэ, фэалијјэтсиз вэ биканэ нэзэр салмагда» иттиһам едэн Маркс чағырышда гејд едирди ки, Полшанын истиглалијјэти уғрунда мүбаризэ пролетариатын, хүсусилэ алман пролетариатынын вачиб ишидир. *«Полша бэрпа едилмэлидир* — алман фэһлэ синфинин бајрағы үзэриндэ бу сөзлэр одлу һэрфлэрлэ јазылмалыдыр...»[1].

Полша һаггындакы чағырыш вэрэгэ шэклиндэ чап едилиб нојабрын икинчи јарысында Инкилтэрэдэки алман мүһачирлэринин нүмајэндэлэринэ пајланды. Марксын тапшырығы илэ онун 50 нүсхэси фэһлэлэр арасында јајылмаг үчүн Алманијаја көндэрилди.

Маариф чэмијјэтиндэки фэалијјэти сајэсиндэ Марксын пролетар һэрэкатынын габагчыл нүмајэндэлэри илэ элагэлэри мөһкэмлэнди. Онун ады нэинки мүһачир алман фэһлэлэри ичэрисиндэ, һэмчинин инкилис вэ франсыз фэһлэ һэрэкатынын Чэмијјэт тэрэфиндэн даими элагэ сахланылан даирэлэри ичэрисиндэ даһа да мэшһурлашды.

Достуну итирмэси

1853-чү илин пајызындан Манчестердэ јашајан Вилһелм Волф фэһлэ синфинин тэшкил едилмэси уғрунда Марксын вэ Енкелсин апардығы мүбаризэдэ фэал иштирак едирди. О, Полша һаггында Маркс тэрэфиндэн тэртиб едилэн чағырыша гызғын тэрэфдар олду. 1863-чү ил декабрын 2-дэ Волф Женни Маркса јазырды: «Артыг илк сэтирлэри охујаркэн көрдүм ки, бу гыса, гызғын мүрачиэт анчаг Марксын гэлэминдэн чыха билэрди»[2]. О, чағырышын Манчестердэ алман мүһачирлэри арасында јајылмасына јардым көстэрэрэк һесаб едирди ки, бу чағырыш һэмин мүһачирлэрин бир һиссэси ичэрисиндэ олан миллэтчилик эһвали-руһијјэсинин арадан галдырылмасына көмэк едэчэкдир.

Эн мүһүм сијасэт мэсэлэлэриндэ Маркс Енкелсдэн сонра өзүнүн эн јахын досту һесаб етдији Волф илэ даим мэслэһэтлэширди. Волф өзү дэ Маркса онун партија-сијаси фэалијјэтиндэ көмэк көстэрмэјэ чалышырды.

[1] *К. Маркс* вэ *Ф. Енкелс.* Эсэрлэри, 15-чи чилд, сэһ. 597.
[2] «Маркс вэ Енкелс вэ илк пролетар ингилабчылары», сэһ. 193—194.

60-чы илләрдә Волф чох хәстә олурду. Пруссија һәбсханаларында галмасы, һәмчинин ағыр мүһачир һәјаты илләри онун үчүн әсәрсиз-әламәтсиз кечмәмишди. Өлүмүнүн јахынлашдығыны һисс едән Волф 1863-чү ил декабрын ахырларында тәртиб етдији вәсијјәтдә өз кичик әманәтинин әсас һиссәсини Маркса вә онун аиләсинә вәсијјәт едирди. Бу пул Маркса «Капитал»ын биринчи чилди үзәриндә иши баша чатдырмагда хејли көмәк етмишди.

1864-чү ил мајын 3-дә Маркс өлүм јатағында олан достуна баш чәкмәк үчүн Манчестерә кәлди. Шүурсуз вәзијјәтдә олан хәстә гыса мүддәтә өзүнә кәлиб ону вә Енкелси таныды, лакин сонра јенидән һушуну итирди. Мајын 9-да о вәфат етди. Бу итки барәсиндә Маркс арвадына јазырды: «Онун симасында — бизим аз олан дост вә силаһдашларымыздан бири арамыздан кетди. О, сөзүн ән јахшы мә'насында инсан иди»[1].

Мајын 13-дә Волфун дәфни заманы Маркс гәбир үстүндә гыса нитг сөјләмишди. Маркс о гәдәр һәјәчанлы иди ки, сәси бир нечә дәфә тутулмушду.

Маркс вә Үмумалман фәһлә иттифагы

Алманијада фәһлә синфинин фәаллығынын чанланмасы, алман фәһләләринин өз гүввәләрини бирләшдирмәјә чан атмасы, халг күтләләрини һәјәчанландыран мәсәләләрдә онларын мүстәгил мөвге тутмаг сә'ји Лассалы сијаси фәһлә тәшкилаты јаратмаг уғрунда тәшвигаты кенишләндирмәјә сөвг етди. Алман фәһлә һәрәкатынын нәзәријјәчиси вә рәһбәри ролу ојнамаг иддиасына дүшән Лассал бу һәрәкатын програм вә тактикасынын һазырланмасыны өз әлинә алмаға чалышырды.

1862-чи илин ијул—август ајларында Лассал Лондонда оларкән, һәлә Алманијада күтләви тәшвигата башламаздан әввәл Маркс онун платформасынын әсас мүддәалары илә таныш олмушду. Лассалын фикринчә, фәһләләр үмуми сечки һүгугу газанмаг вә дөвләтин көмәји илә, бу көмәји һәтта Пруссија јункер дөвләти көстәрсә дә, истеһсал ассосиасијалары јаратмаг јолу илә сосиал азадлыг әлдә етмәјә чалышмалы идиләр. Бу програм фәһлә синфи гаршысында һеч бир ингилаби перспектив ачмырды вә ингилаби синфи мүбаризә олмадан сосиализмә кәлиб чатмағын мүмкүн олмасы һаггында онун сыраларында хам хәјаллар јајырды. Маркс Лондонда Лассал илә сөһбәтләри заманы она сүбут едирди ки, бу чүр көстәришләр «Коммунист партијасынын манифести» принсипләриндән тамамилә узагдыр.

Лассалын бахышлары орижинал дејилди. Дөвләт јардымы илә ассосиасијалар јаратмаг идејасыны һәлә 40-чы илләрдәки франсыз христиан сосиализминин идеологу Бүше, хырда буржуа сосиалисти Луи Блан вә башгалары инкишаф етдирмиш-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 543.

диләр. Үмуми сечки һүгугу тәләбини Лассал чартистләрдән көтүрмүш, анчаг бу заман Инкилтәрә илә Алманијанын шәраити арасындакы фәрги нәзәрә алмамышды. Маркс гејд едирди ки, кәндли әһалисинин үстүн олдуғу, фәһлә синфинин шүур сәвијјәси һәлә ашағы олдуғу Алманија кими бир өлкәдә бу тәләбдән, 1851-чи илдә Франсада дөвләт чеврилиши заманы бонапартчыларын истифадә етдикләри кими, әксингилабчы гүввәләр дә истифадә едә биләрдиләр. Әлбәттә, Маркс өзлүјүндә үмуми сечки һүгугуну дејил, Лассалын буну фәһлә синфинин азадлығы үчүн јеканә вә гүсурсуз васитә кими көстәрмәк сә'јини писләјирди.

Маркс Лассалы Алманијада фәһлә синфинин әввәлки мүбаризәси илә, 1848-чи илин вә Коммунистләр иттифагынын ингилаби ән'әнәләри илә һәр чүр варислик әлагәсинә лагејдлик көстәрмәси үстүндә дә писләјирди. Марксы Лассалын һәдсиз шөһрәтпәрәстлији, онун өз шәхсијјәтини һәр васитә илә нәзәрә чарпдырмаг сә'ји һиддәтләндирирди. О, Лассал илә сөһбәтләри һаггында Енкелсә јазырды: «Ону көрмәдијим бир ил әрзиндә о ағлыны лап чашдырмышдыр... Инди о инанмышдыр ки, нәинки ән бөјүк алим, ән дәрин мүтәфәккир, ән даһи тәдгигатчыдыр вә и. а., һәтта бундан әлавә, Дон-Жуан вә ингилабчы кардинал Ришелједир»[1]. Лассал Марксын арвадына сон дәрәчә хошакәлмәз тә'сир бурахмышды. «О бир алим, мүтәфәккир, шаир вә сијаси хадим кими әлә кечирдији шөһрәтин јүкүнү чәтинликлә дашыјырды»[2] — дејә, Марксын арвады Лассала мәхсус бөјүклүк әдасы һаггында истеһза илә јазыр вә онун өзүнү јалтаглар вә габ диби јалајанларла әһатә етмәк сә'јини дә гејд едирди.

Бу көрүшдән аз сонра Маркс Лассал илә әлагәни тамамилә кәсди. Сонралар о, Лассал илә әлагәни кәсмәсинин сәбәбләрини 1865-чи ил февралын 23-дә Кукелмана мәктубунда белә изаһ едирди: «Онун тәшвигаты заманы бизим әлагәләримиз кәсилди: 1) она көрә ки, өзүнү өјмәси илә зәһләмизи төкүрдү, ејни заманда мәним әсәрләримдән вә башга әсәрләрдән ән һәјасыз шәкилдә оғурлуг едирди; 2) она көрә ки, мән онун *сијаси* тактикасыны *гәти сурәтдә писләмишдим;* 3) она көрә ки, бурада, Лондонда һәлә онун тәшвигаты башланмаздан *әввәл* мән она әтрафлы изаһ вә «сүбут» етмишдим ки, *«Прусија дөвләтинин»* билаваситә *сосиалист* мүдахиләси мә'насыз шејдир. Мәнә јаздығы мәктубларында (1848-чи илдән 1863-чү илә гәдәр), һәмчинин мәнимлә шәхсән көрүшдүјү заманлар о һәмишә өзүнү мәним тәмсил етдијим партијанын тәрәфдары е'лан едирди. Лакин о, Лондонда (1862-чи илин ахырларында) *мәнимлә* ојунбазлыг етмәсинин мүмкүн олма-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 211.
[2] «Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр», сәһ. 237.

јачағыны јәгин етдикдә, мәнә вә көһнә партијаја *гаршы* «фәһлә диктатору» кими чыхыш етмәк гәрарына кәлди»[1].

Лакин Маркс Лассал илә әлагәни кәсдикдән сонра да онун фәалијјәтини диггәтлә изләјирди. 1863-чү илин мајында Лассалын башчылығы илә Үмумалман фәһлә иттифагы јарадылдыгда, о буну Алманијада мүстәгил фәһлә һәрәкатынын дирчәлмәсинин башланғычы, Шултсе-Делич вә башгаларынын шәхсиндә пролетариатын вәзифәләрини кооператив чәмијјәтләри, борч-әманәт кассалары вә и. а. јарадылмасы илә мәһдудлашдырмаға чалышан либералларын гәјјумлуғундан фәһләләрин азад олмасы јолунда чидди бир аддым һесаб етмишди. Маркс көстәрирди: «Лассал Алманијада јенидән фәһлә һәрәкатыны он беш иллик јухудан сонра ојатмышдыр, бу исә онун өлмәз хидмәти олараг галмагдадыр»[2]. Маркс вә Енкелс алман пролетариатынын сијаси чәһәтдән бирләшдирилмәси уғрунда мүбаризәнин објектив сурәтдә мүсбәт рол ојнадығыны нәзәрә алыб, Лассалын јанлыш еһкамларына вә тактикасына гаршы ачыг чыхышлары мүвәггәти олараг сахладылар.

Ејни заманда онлар ајдын көрүрдүләр ки, Лассалын рәһбәрлији алтында Үмумалман фәһлә иттифагы тәригәтчи вә реформист тәшкилат кими фәалијјәт көстәрир. Дөвләт јардымы илә јарадылан истеһсал ассосиасијалары һаггында, үмуми сијаси васитә олмаг е'тибары илә үмуми сечки һүгугу барәсиндә Лассалын јанлыш еһкамлары Иттифагын програм принсипләри олмушду. Лассал фәһләнин әмәк һаггынын мүәјјән минимумдан куја јухары галха билмәјәчәји һаггында (куја бунда нә исә бир «әмәк һаггынын дәмир гануну» фәалијјәти өзүнү көстәрир) вулгар тәсәввүрү әсас тутараг, фәһлә синфинин игтисади вәзијјәтини јахшылашдырмаг уғрунда мүбаризәнин әһәмијјәтини инкар едирди. Буна көрә дә Үмумалман фәһлә иттифагы илк заманлар һәмкарлар бирләшмәләри јарадылмасында вә тә'тилләр тәшкил едилмәсиндә иштиракдан имтина етмишди. Кәндлиләри иртичачы синифләрдән сајан Лассалын тә'сири алтында Иттифаг кәндли күтләләрини азадлыг мүбаризәсинә чәлб етмәк вәзифәсини тамамилә бир кәнара атыр, феодализмин галыгларыны ләғв етмәк тәләбләрини ирәли сүрмүрдү. Иттифаг рәһбәрлијинин милләтчи мејлләри өзүнү харичи пролетар тәшкилатлары илә бејнәлмиләл әлагәләри инкишаф етдирмәкдән имтина етмәсиндә көстәрди. Иттифагын тәшкилат гурулушу Лассалын диктатор әдаларына ујғун кәлирди вә фәһлә һәрәкатынын демократик принсипләринә зидд иди. Лассалын тутдуғу президент вәзифәсинин сәлаһијјәти о гәдәр кениш иди ки, о, Иттифагын ишләрини тәкбашына вә демәк олар нәзарәтсиз идарә едә билирди. Әслиндә Лассал президентин шәхсијјәтинә пәрәстиш јајырды.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 380.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 32-чи чилд, сәһ. 474.

Лассал тактикасынын гүсуруну Маркс вә Енкелс һәр шејдән әввәл бунда көрүрдүләр ки, о, фәһлә тәшкилатыны һаким јункер даирәләри илә дилбирлик ахтармаг кими тәһлүкәли бир јола салмаға чалышырды. Истисмарчы синифләрә гаршы чыхышлара о, биртәрәфли характер верирди. Лассал буржуа либераллары (прогрессистләр) үзәринә һүчум едәркән, — бунун өзлүјүндә бөјүк әһәмијјәти вар иди, — Бисмарк һөкумәтинә вә јункерләрә гаршы мүбаризә апармырды, әксинә, фәһлә синфини буржуазијаја гаршы бу гүввәләрлә иттифага јөнәлдирди.

Маркс вә Енкелс о заманлар Лассалын кизличә Бисмарк илә јазышыб бир нечә дәфә онунла көрүшәрәк, онунла бирбаша сөвдәләшдијини билмирдиләр. Лассал Бисмарка онун прогрессистләр әлејһинә апардығы мүбаризәсиндә фәһлә тәшкилатынын јардым көстәрәчәјини вә онун бирләшдиричи планларына тәрәфдар чыхачағыны вә'д етмиш, бунун әвәзиндә үмуми сечки һүгугу вермәсини вә истеһсал ширкәтләри тәшкил етмәкдә көмәк көстәрмәсини истәмишди. Лакин Лассалын чыхышлары әсасында Маркс онун Пруссија крал һакимијјәти нүмајәндәләри илә әлагәләри олдуғуну дујурду. Анчаг Лассалын вәфатындан сонра—о, 1864-чү ил августун 31-дә дуелдә өлдүрүлмүшдү — Маркс вә Енкелс 1865-чи илин јанварында билмишдиләр ки, онун Бисмарк гаршысында јалтагланмасы һәтта онларын күман етдијиндән дә дәринләрә кедибмиш, Лассал Пруссија һөкумәтинин башчысына Шлезвиг-Һолштејнин илһагында Үмумалман фәһлә иттифагынын јардым көстәрәчәјини вә'д едибмиш. Буна көрә дә онлар Лассалын һәрәкәтини — Лассалын Бисмарк илә мүнасибәтләринин бүтүн тәфәррүаты јалныз он илләр кечдикдән сонра ајдынлашса да — фәһлә һәрәкатына гаршы хәјанәткарлыг кими гијмәтләндирмишдиләр.

Лассалы тәнгид едәркән Маркс вә Енкелс Үмумалман фәһлә иттифагыны, хүсусилә дә бүтөвлүкдә алман фәһлә һәрәкатыны онунла ејниләшдирмирдиләр. Онлар үмид едирдиләр ки, Иттифаг дахилиндә олан сағлам үнсүрләрә архаланмагла, ингилаби ән'әнәләрә садиг галан фәһләләрә архаланмагла онун програмыны, тактикасыны вә тәшкилат принсипләрини дәјишдирмәк, ону фәһлә синфинин мүбариз тәшкилатына чевирмәк мүмкүн олачагдыр. Онларын Алманијадан алдыглары хәбәрләр истәр Иттифагын өзүндә, истәрсә ондан кәнарда, хүсусилә Рејн әјаләтинин пролетариаты ичәрисиндә бу чүр ингилабчы гүввәләр олдуғуну көстәрирди. Лассал вә онун тәрәфдарлары Коммунистләр иттифагы һаггында, бунун рәһбәрләри Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләри габагчыл фәһләләрин һафизәсиндән силиб ата билмәдиләр. 1864-чү илин јазында Рејнин Ронсдорф шәһәриндә Үмумалман фәһлә иттифагынын илдөнүмү бајрам едилдији заман онларын ады чәкиләркән топлашанлар

буну руһ јүксәклији илә гаршыладылар. Пруссија һакимијјәт даирәләринин тә'гибләриндән хилас олмаг үчүн Золинкендән Лондона кәлмиш ики фәһлә 1864-чү илин јајында Маркса Рејн әјаләти фәһләләринин Маркс вә Енкелс идејаларына сәдагәтли олмасындан данышмышды.

Үмумалман фәһлә иттифагында Маркс вә Енкелс өз силаһдашларынын, хүсусән 1862-чи илдә вәтәнә гајыдан Вилһелм Либкнехтин фәалијјәтинә бөјүк үмид бәсләјирдиләр. Маркс вә Енкелс ондан Алманијада фәһлә һәрәкатынын вәзијјәти һаггында мүнтәзәм мә'лумат алырдылар. Маркс вә Енкелс өз көстәришләри вә мәсләһәтләри илә она елми коммунизм идејаларынын тәблиғини саһмана салмагда көмәк едирдиләр. Онлар бу идејаларын јајылмасыны Лассалын хырда буржуа сосиализминин тә'сирини арадан галдырмаг, онун тәригәтчи вә реформист тактикасыны ифша етмәк, лассалчылығын әксинә олараг алман фәһлә һәрәкатында ингилабчы ганады формалашдырмаг үчүн ән јахшы васитә һесаб едирдиләр.

Интернасионалын јарадылмасы јолунда

50-чи илләрин ахырларында—60-чы илләрин әввәлләриндә јени ингилаби јүксәлиш бејнәлхалг фәһлә һәрәкатында әһәмијјәтли мүвәффәгијјәтләри илә әламәтдар олду. Фәһләләрин тә'тил мүбаризәси кениш мигјас алды. Бир чох өлкәләрдә гаршылыглы јардым чәмијјәтләриндән вә һәмкарлар иттифагларындан башламыш, Үмумалман фәһлә иттифагы кими сијаси бирләшмәләрә гәдәр фәһлә тәшкилатлары мејдана кәлирди. Фәһлә синфи истәр ајры-ајры өлкәләр дахилиндә, истәрсә бејнәлхалг аләмдә баш верән сијаси һадисәләрә гызғын сурәтдә өз мүнасибәтини билдирир, мүстәгил мөвге тутмаға сә'ј едирди. Пролетар күтләләринин фәаллығы фәһлә синфинин өз тәркибиндә дә баш вермиш мүһүм дәјишикликләрдән ирәли кәлирди. Фәһлә синфи нәинки сајча артмышды. Онун тәркиби дә дәјишилмишди. Сәнаје ингилабынын тәрәггиси илә әлагәдар олараг фәһлә синфи ичәрисиндә Коммунистләр иттифагы заманы үстүн јер тутан јарысәнәткар пролетариата нисбәтән ири сәнаје фәһләләринин хүсуси чәкиси хејли артмышды. Әввәлләр фәһлә синфинин анчаг јеничә мејдана кәлдији бир сыра өлкәләрдә дә онун ролу артырды.

Фәһлә һәрәкатынын инкишафы бејнәлхалг пролетариатын гүввәләрини бирләшдирмәји тә'хирәсалынмаз бир вәзифә олараг ирәли сүрүрдү. Фәһләләр ичәрисиндә бејнәлмиләл әлагәләр јаратмаға кортәбии сә'ј күчләнмишди. Күтләви бејнәлхалг фәһлә тәшкилаты јаратмаг идејалары мејдана кәлирди. Бу чәһәтдән әмәли тәдбирләр көрмәк имканы верән һадисәләрдән бири 1863-чү ил ијулун 22-дә Полша үсјанчылары илә һәмрә'јлик үчүн Лондонда јухарыда бәһс едилән митингин кечирилмәси олду, бу митингдән сонра инкилис вә франсыз фәһләләри

белә бир бирләшмә һазырламаг үчүн тәшкилат комитәси јаратдылар.

Лакин күтләви ингилаби бејнәлхалг пролетар тәшкилаты јаратмаг үчүн фәһләләрин бирләшмәјә кортәбии чәһди кифајәт дејилди. Онларын гүввәләрини сых бирләшдирмәк үчүн идеја әсасы лазым иди, һәм дә јалныз бүтүн өлкәләрин фәһлә синфинин башлыча мәнафејини елми сурәтдә ифадә едән ингилаби нәзәријјә белә бир әсас ола биләрди. Белә бир нәзәријјә Марксын вә Енкелсин тә'лими иди. 60-чы илләрә јахын фәһләләрин чохунун буржуа идеолокијасынын вә Марксдан әввәлки утопик сосиализмин тә'сири алтында олдуғуна бахмајараг, фәһлә синфи марксизм идејаларыны тәдричлә гаврамаг үчүн артыг кифајәт гәдәр јетишмишди. Марксын нәзәријјәси фәһләләр ичәрисиндә буржуа вә хырда буржуа тә'сирини, идеја һәрч-мәрчлијини, тәригәтчи ајрылығы вә милли гапалылығы арадан галдырмаг үчүн васитә верирди.

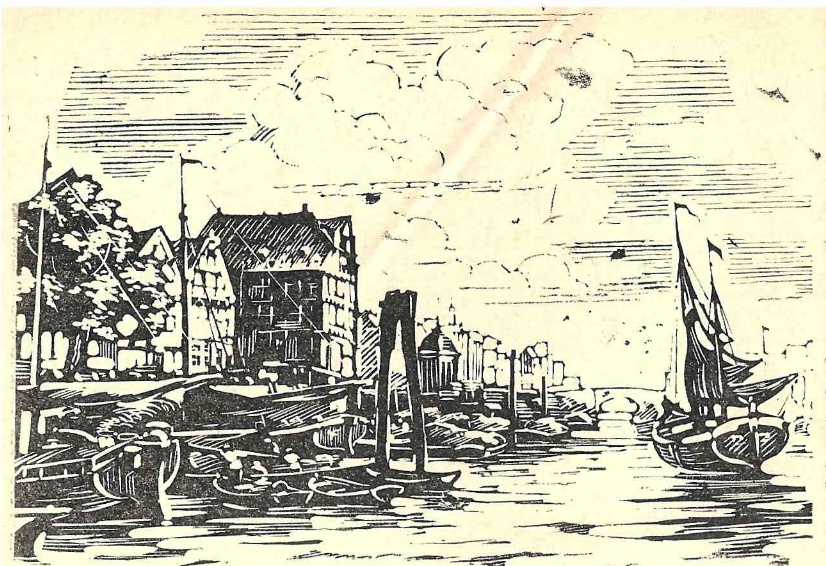
Һәлә 1848—1849-чу илләр ингилабы әрәфәсиндә пролетар бејнәлмиләлчилији идејасыны елми сурәтдә әсасландыран Маркс вә Енкелс Коммунистләр иттифагыны тә'сис етмәклә кәләчәк кениш бејнәлхалг пролетар тәшкилатынын илкин нүмунәсини јаратмышдылар. Онлар һәмин тәшкилатын рәһбәр өзәји ола биләчәк ингилабчы кадрлары тәрбијә етмишдиләр. Истәр иртича илләриндә, истәрсә хүсусилә пролетар һәрәкатынын вә демократик һәрәкатын јүксәлиши илләриндә Маркс елми коммунизм бајрағы әтрафында пролетар гүввәләрини сых бирләшдирмәк уғрунда кәркин мүбаризә апарырды. Онун бу илләрдәки публисист чыхышлары о заманкы фәһлә һәрәкатынын габагчыл иштиракчыларында ингилаби бахышларын формалашмасына, онларын бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијә едилмәсинә вә онларын ичәрисиндә бирләшмә сә'јләринин күчләнмәсинә көмәк едирди.

Марксын әмәли фәалијјәти дә: 60-чы илләрин әввәлләриндә алман фәһләләри Лондон Маариф чәмијјәтинин ишиндә онун иштирак етмәси, Бланкини мүдафиә едән чыхышлары, Полша милли азадлыг һәрәкаты илә, АБШ-да көләлик әлејһинә чарпышан мүбаризләрлә һәмрә'јлик әламәти олараг инкилис фәһләләри тәрәфиндән тәшкил едилән митингләрә тәрәфдар чыхмасы, Үмумалман фәһлә иттифагында габагчыл ингилабчы үнсүрләрлә әлагәләри дә бејнәлхалг пролетариатын бејнәлмилә бирлијинә көмәк едирди. Мүхтәлиф өлкәләрин фәһлә һәрәкаты нүмајәндәләри илә Марксын әлагәләри фәһләләрин үмуми бејнәлмиләл мүбаризәјә чәлб олунмасына јардым көстәрирди.

Марксын вә онун силаһдашларынын нәзәри вә әмәли фәалијјәти, елми коммунизм вә пролетар бејнәлмиләлчилији идејаларыны јајмаг уғрунда, пролетар партијасы уғрунда онла-

рын мүбаризәси Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин (Интернасионалын) идеја әсасларыны јаратмагда һәлледичи рол ојнады.

Капитализм гурулушуна гаршы мүбаризәдә фәһлә синфинә нәзәри силаһ вермәјә чалышан Маркс бүтүн бу мүддәт әрзиндә өз башлыча әсәри олан «Капитал»ы јаратмаг үзәриндә гызғын чалышырды.

Онунчу фәсил

«ГАПИТАЛ» — МАРКСЫН БАШЛЫЧА ӘСӘРИДИР

«Гапитал» — бизим гылынчымыз, бизим зиреһимиздир, һүчум вә мүдафиә силаһымыздыр.

И. Ф. Беккер

«Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин икинчи бурахылышы үзәриндә иш

1859-чу илин јанварында Маркс «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин биринчи бурахылышыны нашира көндәрдикдән сонра дәрһал икинчи бурахылышы һазырламаға башлады. Бу, сијаси игтисад үзрә нәзәрдә тутулмуш әсәрин «Гапитал һаггында» адлы биринчи бөлмәсини баша чатдырмалы олан фәсил иди. Маркс 1857—1858-чи илләрин игтисади әлјазмасы әсасында һәр шејдән әввәл бу фәслин әтрафлы планыны мүәјјән етди.[1]

Бу фәслин биринчи һиссәсиндә Маркс капиталын истеһсалы просесини ачыб көстәрмәк нијјәтиндә иди. Икинчи һиссәни

[1] Бах: *Г. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 46-чы чилд, II һиссә, сәһ. 515—521.

капиталын тәдавүлү просесинә һәср етмәк нәзәрдә тутулмушду. Үчүнчү һиссә «Капитал вә мәнфәәт» адландырылмышды. Планын ахырынчы һиссәсиндә «Мүхтәлиф шејләр» башлығы алтында белә бәндләр вардыр: әкинчилик, торпаг мүлкијјәти вә капитал. Бурада, көрүнүр, торпаг рентасы нәзәријјәсинин шәрһ едилмәси нәзәрдә тутулурду.

Маркс икинчи бурахылышы чох тез һазырлајыб дәрһал биринчисинин ардынча нәшр етмәк нијјәтиндә иди. Лакин Енкелсин көстәрдијинә көрә, биринчи бурахылыш јеничә чыхмышкән, Маркс икинчи бурахылышда вә сонракы бурахылышларда әсас идејаларын инкишафында бүтүн тәфәррүатын она һәлә тамамилә ајдын олмадығыны һисс етмәјә башлады[1]. Предмети мәтбуат үчүн шәрһ етмәздән әввәл там бир сыра мәсәләләри әлавә олараг өјрәнмәк зәрурәти мејдана кәлди. Буна көрә дә Маркс Британија музеји китабханасынын анбарларына јени һүчума башлајыр. Јенидән чохлу тәзә материал галдырылды. Башга әсәрләр сырасында о, Енкелсин «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» китабыны јенидән охуду, Инкилтәрә фабрик инспекторларынын 1855—1859-чу илләрә аид һесабатларыны чох диггәтлә өјрәнди.

1860-чы илин әввәлләриндә бу кәркин вә сәмәрәли тәдгигатлар, башлыча олараг, Фогт әлејһинә памфлет үзәриндә ишләмәклә әлагәдар та 1861-чи илин орталарынадәк дајандырылмышды.

1861—1863-чү илләрин игтисади әлјазмасы

Јалныз 1861-чи илин јајында Маркс јенидән демәк олар тамамилә сијаси игтисадын ишләниб һазырланмасы илә мәшғул ола билди. Өз дедијинә көрә о, «өкүз кими»[2] ишләјирди. Арасы кәсилмәјән «ев гајғылары»[3], аилә үзвләринин хәстәләнмәси, ифрат мадди еһтијач вә даими мәһрумијјәтләр заманы даим баш верән мүхтәлиф башга һадисәләр үзүндән мәшғәләләрдән ајрылмаг, бә'зән дә һәфтәләрлә фасилә вермәк лазым кәлирди.

1861-чи илин августундан 1863-чү илин ијулунадәк үмуми һәчми 200 чап вәрәгинә јахын олан 23 дәфтәрдән ибарәт «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» чох бөјүк әлјазмасы јаранды. Биринчи бурахылышын давамы әслиндә белә бир шәкил алды. Әслиндә бу, 1857—1858-чи илләрин игтисади әлјазмасындан сонра бүтүн «Капитал»ын икинчи вариантыдыр.

1862-чи ил ијунун 18-дә Маркс Енкелсә јазырды: «Мән бу чилди хејли кенишләндирирәм, чүнки алман итләри китабларын дәјәрини физики һәчминә көрә мүәјјән едирләр»[4]. Лакин 1861—1863-чү илләрин әлјазмасынын чох бөјүк һәчмини тәкчә

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 22-чи чилд, сәһ. 354.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 207.
[3] Бах: Јенә орада, сәһ. 184.
[4] Јенә орада, сәһ. 204.

бунунла изаһ етмәк сәһв оларды. Бу даһа чох ондан ирәли кәлирди ки, әсәрин өлчүсү јарадычы фикрин әзәмәти илә вә чох әһәмијјәтли олса да, һәр һалда әввәлчә бирчә фәсил јазмаг үчүн Марксын һәгигәтән чох бөјүк материал јығмасы илә мүәјјән олунурду.

Әлјазмасында капитал истеһсалынын үмуми проблеминә аид олан ән мүһүм мәсәләләр: пулун капитала чеврилмәси, мүтләг изафи дәјәр, нисби изафи дәјәр, әмәјин формал вә реал сурәтдә капитала табе олмасы, коопераси ја, әмәк бөлкүсү, машынлар вә бунларын капиталистчәсинә тәтбигинин нәтичәләри, изафи дәјәрин јенидән капитала чеврилмәси (капитал јығымы), ибтидаи капитал јығымы әтрафлы шәрһ едилмишди. Беләликлә, бу әлјазмасы «Капитал»ын кәләчәк биринчи чилдинин проблемләрини әкс етдирир вә Енкелсин көстәрдији кими, «һәмин китабын мөвчуд редаксијаларынын биринчисини»[1] тәшкил едир.

Әлјазмасынын бир сыра дәфтәрләриндә «Капитал»ын II вә III чилдләринә аид олан мөвзулар: капиталист тәкрар истеһсалы просесиндә пулун һәрәкәти, тәкрар истеһсал (башлыча олараг садә тәкрар истеһсал), изафи дәјәр вә мәнфәәт, мәнфәәтин орта мәнфәәтә чеврилмәси, борч вә тичарәт капиталы, тичарәт мәнфәәти, капиталист истеһсалы тәрәгги етдикчә мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәк мејли ишыгландырылыр.

Әлјазмасы үзәриндә ишләјәркән 1862-чи илин ахырларына доғру Марксда артыг 1859-чу илдә чапдан чыхмыш «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» китабынын билаваситә давамы кими әсәрин икинчи бурахылышыны дејил, «Капитал» адлы мүстәгил әсәр нәшр етмәк вә ашағыда она јарымсәрлөвһә — «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» сәрлөвһәси вермәк планы јаранмышды. Онун Кукелмана 1862-чи ил декабрын 28-дә көндәрдији мәктубундан ајдын олдуғу кими, артыг о заман Маркс бу китабын әлјазмасыны әсасән һазыр һесаб едирди. Бурада «сијаси игтисадын әсаслары» шәрһ едилир вә биринчи бурахылышла бирликдә бу, Марксын өз фикринчә, елә бир нәзәри чөвһәр тәшкил етмәли иди ки, бунун әсасында сијаси игтисадын сонракы бөлмәләрини ишләјиб һазырламаг нисбәтән асан олсун, чүнки орада даһа конкрет мүнасибәтләрдән бәһс едиләчәкди. Јенә һәмин мәктубунда Маркс әлјазмасынын үзүнү ағартмаг вә ону чап үчүн гәти шәклә салмаг нијјәтиндә олдуғуну билдирир.

Лакин әслиндә әлјазмасы нәинки көчүрүлүр вә гәти шәклә салыныр, һәмчинин јени материаллар һесабына кенишләндирилирди. 1863-чү илин биринчи јарысында Маркс истеһсал техникасынын вә технолокијасынын тарихини, сәнаје ингилабынын характерини вә хүсусијјәтини, фәһлә синфинин вәзиј-

[1] *К. Маркс.* Капитал, II чилд, сәһ. 2.

јәтинә вә мүбаризәсинә бу ингилабын тә'сирини әлавә олараг дәриндән тәдгиг етмәјә хејли сә'ј сәрф етди[1]. Бөјүк зәһмәткеш јенидән Британија музејиндә узун мүддәт ишләјәрәк, сијаси игтисад тарихинә аид әдәбијјаты да өјрәнир.

Әсәрин тезликлә битмәсинә Марксын хәстәлији мане олурду. Онун ишләмәсинин бә'зи тәфәррүаты вә бу ишин ләнкимәсинин сәбәбләри һаггында Женни Маркс 1863-чү ил ијулун 6-да өз танышы Маркһејм адлы бир гадына мәктубунда белә јазырды: «Мәним әзиз Карлым бу јазда гара чијәриндән чох әзијјәт чәкди; лакин бүтүн манеәләрә бахмајараг, онун китабы нәһәнк аддымларла баша чатмаға доғру кедир. Әкәр о, 20—30 вәрәг һәчминдә нәзәрдә тутулан әввәлки планы әсас көтүрсәјди, китаб даһа тез һазыр оларды. Инди алманлар јалныз «галын китаблара» инандыгларына көрә, һәмчинин мәтнин даһа јығчам верилмәсини вә артыг олан һәр шејин атылмасыны мө'тәбәр адамлар әсла гијмәтләндирмәдикләринә көрә, Карл чохлу тарихи материал әлавә етмишдир вә инди 50 вәрәглик бир чилд алыныр, бу да алман торпағына бир бомба кими дүшәчәкдир»[2].

1861—1863-чү илләрин әлјазмасында буржуа игтисадчыларынын бахышларынын тарихи-тәнгиди тәһлили хејли јер тутур. Маркс өзү бу әлјазмасыны елә бир «нәһәнк» адландырды ки, бурада «башдан-баша һәр шеји гәти сурәтдә алтүст етмәк вә һәтта *тарихи* һиссәни дә гисмән, о вахта гәдәр әсла мә'лум олмајан материал әсасында ишләјиб һазырламаг лазым кәлмишдир»[3].

Әлјазмасынын һәчми бөјүдүкчә, Марксда артыг санки һазыр олан әсәри үч китаба бөлмәк идејасы јетишир.

1863—1865-чи илләрин игтисади әлјазмасы

1863-чү илин августундан е'тибарән Маркс әсасән өз тәдгигатынын 1861—1863-чү илләрә аид олан 23 дәфтәрлик игтисади әлјазмасында лазымынча инкишаф етдирилмәјән бөлмәләри үзәриндә ишләмәјә кечмишди: бу исә капиталын тәдавүлү вә изафи дәјәрин чеврилмиш формалары мәсәләләридир. Башга сөзлә десәк, бу замандан е'тибарән онун диггәтини «Капитал»ын кәләчәк II вә III чилдләринин проблемләри чәлб едир. Шәраит имкан вердикчә, јенә әввәлки кими, о, јени әлјазмалары јаратмагла јанашы, јени мә'хәзләри вә әдәбијјаты гызғын сурәтдә өјрәнирди. Франсыз мә'хәзләри Јапонија барәдә јени мә'лумат, алман агрокимјачыларындан Либих вә Шөнбејнин әсәрләри онун диггәтини чәлб етмишди.

Лакин бу дөврдә дә иш фасиләләрлә кедирди. Маркс јенидән чидди сурәтдә хәстәләнмишди. 1863-чү илин демәк олар

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 261—264.
[2] МЛИ МПА, ф. 6, сијаһы 1, сахлама ваһиди 42.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 302.

бүтүн декабр ајыны, 1864-чү илин јанвары вә февралыны о, шәхси ишләриндән өтрү Алманијаја вә Һолландијаја сәфәрләрә сәрф етмәли олду. 1864-чү илин сентјабрында Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин әсасы гојулду. Әмәли иш хејли вахт апарырды, чүнки «бүтүн Бирлијә рәһбәрлик етмәк»[1] лазым кәлирди. Интернасионалда көстәрдији фәалијјәт, тәбии олараг, сијаси игтисадла мүнтәзәм мәшғәләләрдән хејли јајындырыр, јарадычы планларын мүддәтләриндә лабүд сурәтдә дәјишмәләр доғурурду.

Маркс үчүн ингилаби елмин вә фәһлә һәрәкатынын мәнафеји һәр шејдән јүксәк иди. О, башга тә'хирәсалынмаз ишләрлә мәшғулијјәтдән азад олан вахтынын һәр дәгигәсини «Капитал»а сәрф едирди. Сәһһәти бир гәдәр јахшылашдыгда, Маркс өз әсәрини тезликлә баша чатдырмаг үчүн истираһәт билмәдән кечә-күндүз ишләјирди. О, зарафатла дејирди ки, 1848—1850-чи илләр әрзиндә инкилис фабрикчиләри («фабрик көпәкләри») фәһләләр барәсиндә нә кими бир нөвбә системи тәтбиг едирдиләрсә, о да өз елми ишиндә белә бир нөвбә системи тәтбиг етмишдир. «Күндүз Музејдә олурдум, кечәләр исә јазырдым»[2].

Артыг 1865-чи ил ијулун 31-дә Маркс Енкелсә хәбәр верирди ки, «Капитал»ын нәзәри һиссәсини (илк үч китабы) баша чатдырмаг үчүн чәми үч фәсил јазмаг галмышды[3]. Биринчи китабы мәтбәәјә көндәрмәк оларды, лакин Маркс белә етмәди, чүнки бүтүн әсәрин бүтөвлүкдә көзү гаршысында олмасыны үстүн тутурду.

Бундан әлавә, «Капитал»ы бурахмағы өз өһдәсинә көтүрән Һамбург нашири Мејснер илә габагчадан әлдә едилән разылыға көрә, әсәр 60 чап вәрәгиндән артыг олмамалы иди. Бу шәрти нәзәрә алан Маркс һесаб едирди ки, әввәлчә һөкмән бүтүн әлјазмасыны баша чатдырмалы, беләликлә, нәзәрдә тутулан һәчм чәрчивәсиндә ајры-ајры һиссәләрин бәрабәр вә мүтәнасиб шәрһи үчүн «нә гәдәр сыхышдырыб позмалы олдуғуну билмәлидир»[4].

Гәһрәманчасына сә'јләр вә ирадәни сон дәрәчә кәркинләшдирмәк нәтичәсиндә бүтүн «Капитал»ын әлјазмасынын биринчи варианты 1865-чи ил декабрын ахырларында һазыр олду[5]. Әлјазмасынын һәчми о гәдәр бөјүк иди ки, онун торпаг рентасы һаггында тәкчә бир фәсли бүтөв китаб ола биләрди.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 448.
[2] Јенә орада, сәһ. 150.
[3] Бах: јенә орада, сәһ. 111.
[4] Јенә орада, сәһ. 114.
[5] Јенә орада, сәһ. 150.

«Капитал»ын I чилдинин чапа һазырланмасы вә чапдан чыхмасы

Енкелсин мәсләһәтинә көрә Маркс 1866-чы ил јанварын 1-дән е'тибарән бирдән-бирә бүтүн әсәри дејил, јалныз капитал истеһсалы просеси һаггында биринчи китабы гәти шәклә салмаға башлады. О бу иши бөјүк бир мәмнунијјәтлә вә әсл руһ јүксәклији илә көрүрдү. Маркса «бу гәдәр узун доғум әзабларындан сонра ушағы јаламаг хош»[1] кәлирди. Әслиндә, әлбәттә, даһа бир јени вариант јаранырды. Лакин бу заман јенидән бәла үз верди. Женни Маркс 1866-чы ил апрел мәктубларындан бириндә Вилһелм Либкнехтин арвады Ернестинаја јазырды: «Бу вахта гәдәр өзүнү аз-чох бабат һисс едән Карл јени ил әрәфәсиндә мәһз өз китабынын үзүнү көчүрмәјә башламышды. Иши јахшы кедирди вә мән бу гәдәр узун, әзаблы вә аз гала үмидсиз көзләмәләрдән сонра белә кениш өлчү алмыш әлјазмасына дахилән нә гәдәр разылыг һисси илә тамаша етдијими Сизә тәсвир едә билмәрәм. Лакин бирдән-бирә, јанварын ахырларында Карлда әввәлки башабәла хәстәлијин әламәтләри јенидән өзүнү көстәрди»[2].

Ики ај јарым әрзиндә јатагда галан Маркс бунунла белә «јалныз күндүзләр ара-сыра олса да, инадла ишләмәкдә давам едирди»[3]. Беләликлә, о «иш күнү» һаггындакы бөлмәнин тарихи һиссәсини кенишләндирди.

Маркс мүәјјән дәрәчәдә мараглы ола биләчәк бүтүн мәтбу әсәрләри нәзәрә алмағы, әлдә едилә билән вә лазыми материал верән сәнәд ола биләчәк бүтүн мә'хәзләрин һамысындан истифадә етмәји өзүнә гәти борч билирди. 1866-чы илин лап ахырларында о, Енкелсә мүрачиәт едиб мүмкүн гәдәр тезликлә Рочерсин «Инкилтәрәдә кәнд тәсәррүфатынын вә гијмәтләрин тарихи» китабыны тапмасыны хаһиш етмишди. «Мән һөкмән бу китабы нәзәрдән кечирмәлијәм вә хүсуси олараг бундан өтрү фәсилләрдән бириндә јер бурахмышам. Китаб артыг чохдан чыхмыш олса да, һәлә китабханада јохдур»[4]. 1866-чы илин февралында Маркс Енкелсдән Ч. Уотсун «Һәмкарлар чәмијјәтләри вә тә'тилләр. Машынлар. Кооператив иттифаглары» адлы китабыны — фабрик мүфәттишләринин һесабатларындан бириндә адына раст кәлдији бу китабы тапмагда көмәк көстәрмәсини хаһиш едирди[5]. 1866-чы ил әрзиндә о, парламентин «Көј китаблар»ыны, Инкилтәрә сәнајесиндә гадын вә ушаг әмәји тәтбиги һаггында, Инкилтәрә пролетариатынын мәнзил шәраити һаггында рәсми һесабатлары дөнә-дөнә нәзәрдән кечирир. Күнләр, ајлар кәркин вә фәдакар иш шәраитиндә кечир.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 150.
[2] МЛИ МПА, ф. 6, сијаһы 1, сахлама ваһиди 63.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 146.
[4] Јенә орада, сәһ. 227.
[5] Јенә орада, сәһ. 147.

Нәһајәт, 1867-чи ил апрелин 2-дә Маркс Енкелсә хәбәр верди ки, китаб һазырдыр вә өзү әлјазмасыны көтүрүб, Һамбурга нашир Отто Мејснерин јанына кедир. Апрелин 10-да Маркс Темза саһилләрини тәрк етди вә апрелин 12-дә күнортачағы артыг Һамбургда иди. Сәфәр пис вә фыртыналы һавада давам едирди, лакин узун мүддәт өзүнү көнүллү сурәтдә гираәт салонунда вә иш отағында һәбсә салдыгдан сонра Маркс тәбиәтдәки тәлатүмү һисс етмирди, бу јени «вәһши тәбиәт» она хош» кәлирди. Мејснер илә көрүшдүкдә мә'лум олду ки, бурада чапчы вә тәһсил көрмүш корректор чатышмыр. Буна көрә дә китабы Лејпсигдә Отто Вигандын мәтбәәсиндә чап етмәк гәрара алынды[1]. 1867-чи ил апрелин 29-да китабын чапы башланды[2].

Һамбургдан Маркс Һанноверә досту Лүдвиг Кукелманын јанына јола дүшдү. Маркс онунла 1862-чи илдән мәктублашырды, лакин шәхси көрүш үчүн һеч чүр фүрсәт дүшмүрдү. Кукелманын аиләсиндә ону меһрибан бир гајғы илә әһатә етдиләр. Ев саһибләри вә гонаг чәтинлик чәкмәдән үмуми дил тапдылар вә араларында дәрин рәғбәт јаранды. Кукелманын арвады Һертруда әввәлләр ону «гашгабаглы ингилабчы» сурәтиндә тәсәввүр едирди. Лакин о, көзләри гаршысында «хош-тәбиәт, шух бир чәнаб» көрдүкдә нә гәдәр һејрәтләнди, «онун хош Рејн ләһчәси дәрһал бу гадына хүсусилә доғма бир шеј тә'сири бағышламышды. Сых чал сачлары алтындан кәнч гонур көзләри парлајырды... Маркс хошсифәт вә үзүкүләр иди, һәр шејә мараг көстәрирди, бириси она хүсусилә хош кәлдикдә вә ја о, орижинал бир фикир ешитдикдә, моноклуну көзүнә тахыб шадјаналыгла, дәрин бир марагла бу адама бахырды»[3].

Кукелманларын евиндә Маркс бир аја гәдәр галды. Бу евдә о, әсәрин јығылмыш олан илк вәрәгләрини алды.

Маркс јығылмыш вәрәгләри нәзәрдән кечирмәк үчүн Енкелсә көндәрирди вә Енкелс корректурада ән јахындан иштирак едирди. Енкелс 36 вәрәгә гәдәр охудугдан сонра өз достуну әсәриндәки белә бир мүкәммәллик мүнасибәти илә үрәкдән тәбрик етмишди, чүнки о өз әсәриндә ән долашыг игтисади проблемләри садәләшдириб һисс едиләчәк гәдәр ајдын шәклә салмаға наил олмушду[4]. Енкелс Маркса дәјәр формасынын инкишафыны тарихи чәһәтдән бир гәдәр дә әтрафлы сүбут едиб бунунла да диалектик јолла артыг сүбут едиләни тарихин тимсалында тәсдиг етмәји мәсләһәт көрүрдү. Енкелсин фикринчә, «нисбәтән абстракт олан бу тәдгигатда фикирләрин кедишини даһа кичик башлыглар вә ајры-ајры јарымбашлыг-

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 244.
[2] Бах: јенә орада, сәһ. 250.
[3] Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр, сәһ. 287—288.
[4] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 275—276.

лар вермәк јолу илә даһа да ајдын»[1] етмәк лазым иди. Маркса Кукелман да бу чүр мәсләһәт верди.

Достларын арзусуну Маркс дәрһал јеринә јетирди. О, ијунун 22-дә Енкелсә јазырды: «*Дәјәр формасынын* инкишафына кәлдикдә, мән сәнин мәсләһәтинә һәм гулаг асдым, һәм дә гулаг *асмадым,* бу чәһәтдән дә диалектик олараг галмаг истәдим. Бу, әввәлән, о демәкдир ки, мән бир *әлавә* јаздым вә бурада *һәмин мәсәләни* мүмкүн гәдәр даһа садә вә мүмкүн гәдәр даһа мәктәбсајағы шәрһ едирәм вә икинчиси, сәнин мәсләһәтинлә инкишафын һәр мәрһәләсини *өз башлығы олан параграф* вә и. а. шәклиндә ајырмышам»[2].

1867-чи ил августун 16-да кечә саат 2-дә Марксын Енкелсә јаздығы мәктуб инсаны һәјәчана кәтирән һәгигәтән тарихи бир сәнәддир:

«Әзиз Фред!

Китабын *ахырынчы* (49-чу) *вәрәгинин* корректурасыны индичә гуртардым. *Дәјәр формалары* һаггында *хырда шрифтлә чап олунмуш* әлавә $1^1/_4$ вәрәг тәшкил едир.

Мүгәддимәнин дә корректурасыны гуртарыб дүнән көндәрдим. Беләликлә, бу *чилд һазырдыр.* Бу ишин мүмкүн олмасы үчүн мән јалныз ***сәнә*** миннәтдарам! Мәним хатирим үчүн сән фәдакарлыг көстәрмәсәјдин, мән үч чилд үзәриндәки бүтүн бу чох бөјүк иши һеч бир һалда көрә билмәздим. Там миннәтдарлыгла сәни гучаглајырам!»[3].

25 иллик фәдакар әмәк вә инадлы ахтарышлар архада галды. Тамамилә тәбиидир ки, Маркс она һәмишә әсл дост кими тәмәннасызлыгла јардым көстәрән вә көмәк едән Енкелсә үрәјинин дәринликләриндән кәлән гызғын мәһәббәт вә миннәтдарлыг һиссләрини бу гәдәр риггәтли сөзләрлә ифадә едир.

«Капитал», Марксын өз сөзләри илә десәк, өз «сәһһәтини, һәјат сәадәтини вә аиләсини гурбан вердији»[4] китабдыр. Женни Маркс тамамилә әсаслы олараг демишди: «...Чәтин ки һәр һансы башга бир китаб даһа ағыр шәраитдә јазылмыш олсун, мән бу китабын јарадылмасынын кизли тарихини тамамилә јаза биләрдим, бурада исә чохлу, сонсуз дәрәчәдә чохлу үстүөртүлү гајғы, һәјәчан вә әзаб ашкара чыхарды. Јалныз фәһләләр үчүн вә онларын мәнафејини мүдафиә үчүн јазылмыш бу әсәрин баша чатдырылмасындан өтрү нә гәдәр гурбанлар верилмәси һаггында каш онларын тәсәввүрү олајды...»[5]. Даһинин әлиндән фәһлә синфи бөјүк идеја силаһы алды. Марксын өзүнүн дедији кими, «Капитал» буржуаларын вә торпаг мүлкијјәтчиләринин башына атылан ән дәһшәтли мәрми иди.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 257.
[2] Бах: Јенә орада, сәһ. 260.
[3] Бах: *К. Маркс.* Капитал, I чилд, сәһ. 1.
[4] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 454.
[5] Јенә орада, сәһ. 500.

Чилд 1867-чи ил сентјабрын 14-дә 1 мин нүсхә тиражла чапдан чыхды. Маркс гонорар васитәси илә өз мадди ишләрини гајдаја салмаг, борчларыны ләғв етмәк вә ев үчүн бә'зи шејләр алмаг үмидиндә иди. Лакин гонорар о гәдәр аз олду ки, Марксын өзүнүн инчә рәмзлә гејд етдији кими, һеч китаб үзәриндә ишләјәркән чәкилмиш түтүнүн хәрчини дә өдәмәди.

Маркс өз әсәрини Вилһелм Волфа итһаф етди. Марксы вә Енкелси бу көзәл инсанла илләр боју давам едән бөјүк шәхси достлуг вә биркә ингилаби фәалијјәт бағлајырды. Китабын титул вәрәгиндә јазылмышды: *«Унудулмаз достум,* пролетариатын чәсур, садиг, нәчиб, габагчыл дөјүшчүсү *Вилһелм Волфа* итһаф олунур. 1809-чу ил ијунун 21-дә Тарнауда анадан олмушдур. 1864-чү ил мајын 9-да Манчестердә сүркүндә вәфат етмишдир».

«Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» адлы биринчи бурахылыш заманы олдуғу кими, јенә дә алман буржуазијасы «Капитал»ын I чилдини «сукут гәсди» илә гаршыламаға чалышды. Бу вәзијјәт Марксы вә онун достларыны нараһат едирди. Чилдин лап чапдан чыхмасы әрәфәсиндә Енкелс Марксдан сорушурду ки, китаб үзәринә «буржуа нөгтеји-нәзәриндән» һүчум етмәк вә беләликлә буна кениш ичтимаијјәтин диггәтини чәлб етмәк лазым дејилдирми[1]. Енкелсин тәшәббүсү Марксын чох хошуна кәлди. 1867-чи ил сентјабрын 12-дә Маркс она јазырды: «Китаб үзәринә *буржуа нөгтеји-нәзәриндән* һүчум етмәк һаггында сәнин планын *ән јахшы һәрби васитәдир»*[2]. Бундан сонра Енкелс чапдан чыхан чилд һаггында буржуа мәтбуатында бир сыра рә'јләр дәрч етдирди.

Заһирән куја објектив буржуа алиминин гәләминдән чыхмыш кими көрүнән рә'јләрдә Енкелс гејд едирди ки, сијаси игтисад саһәсиндә алманлар сон дәрәчә аз иш көрмүшләр. Дипломлу рәсми алман игтисадчылары игтисадијјатын инкишаф зиддијјәтләри вә чәтинликләри үзәриндән кечәрәк, Бастианын гејри-елми бахышларыны тәглид етмиш вә классикләрин—Рикардонун, Сисмондинин вә башгаларынын тә'лимини инкар етмишләр. «Бир анлыг шөһрәт хатиринә» онлар классик ирсдән үз дөндәрмишләр. Енкелс гејд едирди ки, белә бир шәраитдә Марксын шәхсијјәти хүсусилә нәзәрә чарпыр, ахы онун артыг әввәлки әсәрләри, хүсусилә 1859-чу илдә пул һаггында чапдан чыхан китабы «өз чидди елми характери вә тәнгидинин амансызлығы илә фәргләнирди». Алманијанын рәсми игтисад елми әввәлләр Марксын нәтичәләринә һеч бир шеји гаршы гоја билмәмишдисә, онун јени әсәриндән — «Капитал»ын I чилдиндән чыхан нәтичәләрә е'тираз етмәси даһа чәтин олачагдыр, зира бу әсәр ән бөјүк елми дәгигликлә, тәд-

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 293.
[2] Јенә орада, сәһ. 294.

гигатын маһиранә диалектик гурулушу илә фәргләнир, чәмијјәтин мүхтәлиф тарихи һалларынын инандырычы вә инчә тәсвирини верир. Енкелс гәсдән өзүнү иш адамы кими көстәриб Марксын ән мүһүм кәшфләрини садаламышды.

Енкелсин мәгаләләри сөзсүз бөјүк мәшһурлашдырычы рол ојнады. Чилдә мүәллифин мүгәддимәсиндән парчалары Марксын достларынын алман, инкилис вә франсыз гәзетләриндә чап етдирмәсинин дә мүсбәт әһәмијјәти вар иди.

Тезликлә алман буржуа елми «сукут гәсдиндән» имтина етмәјә мәчбур олду. Бундан сонра да Марксын китабыны күјә мөвчуд олмајан бир шеј сајмаг ән бөјүк ахмаглыг иди. Онун әһәмијјәтини ачыг е'тираф етмәјә башлајырлар. Вулгар философ вә игтисадчы, Берлин университетинин приват-досенти J. Дүрингин бир алман журналында чап едилиб «башдан-баша тәшвиш вә горху»[1] руһунда олан рә'ји бу чәһәтдән сәчијјәвидир.

Бөјүк алман материалист философу Фејербахын рә'ји мараглыдыр. «Етикаја даир: Евдемонизм» адлы әсәриндә Фејербах «Капитал»ын бөјүк ифша күчүнү вә фактларла зәнкин олдуғуну гејд едирди. О јазырды: «О јер ки инсанларла ағзына гәдәр долудур, мәсәлән, инкилис фабрикләриндә вә фәһлә мәнзилләриндә, әкәр үмумијјәтлә бу донуз дамларыны мәнзил адландырмаг мүмкүнсә, о јердә ки инсанлара һәтта һавадакы оксикен дә чатышмыр, — бу барәдә *К. Марксын* чох мараглы, һеч олмазса кәтирилән шәксиз фактлар чәһәтчә чох мараглы, олдугча инандырычы, зәнкин «Капитал» әсәринә бахмағына дәјәр, — о јердә әхлаг һәр һансы бир зәминдән мәһрумдур, чүнки фәзиләт ән јахшы һалда анчаг чәнаб фабрикчиләрин, капиталистләрин инһисарындадыр»[2].

Марксын китабы Русијанын елмли зијалыларынын габагчыл даирәләри ичәрисиндә һәрарәтлә гаршыланды.

Марксын өзү үчүн әсәринин фәһләләр ичәрисиндә чошғун гаршыланмасы ән јахшы мүкафат иди. «Капитал» чапдан чыхан кими, фәһлә мәтбуаты өз сәһифәләрини она һәср етди. I Интернасионалын алман бөлмәләринин Исвечрәдәки рәсми органы «Vorbote» журналы 1867-чи ил сентјабр нөмрәсиндә көстәрирди ки, Марксын әсәри фәһлә синфи үчүн «удулмуш дөјүш» демәкдир. 1868-чи илин сентјабрында Интернасионалын Брүссел конгресиндә алман нүмајәндәләринин тәклифи илә гәбул едилән гәтнамә бүтүн өлкәләрин фәһләләринә «Капитал»ы өјрәнмәји, онун мүхтәлиф дилләрә тәрчүмәсинә көмәк етмәји мәсләһәт көрүрдү. Бурада капитализм гурулушунун илк дәфә елми тәһлилини вермиш олан «Капитал» мүәллифинин мисилсиз хидмәти гејд олунурду.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 32-чи чилд, сәһ. 5.
[2] Ludwig Feuerbach. Sämmtliche Werke. Lehnter Band, Stuttgart, 1911, SS. 266—267.

«Капитал»ын I чилдинин русча нәшри

1868-чи илин сентјабрында Петербургда Гаршылыглы кредит чәмијјәтинин кәнч гуллугчусу, ингилабчы халгчы, сонралар либерал халгчылығын көркәмли хадими олмуш Н. Ф. Данијелсон «Капитал»ы рус дилиндә нәшр етмәк барәсиндә Маркс илә јазышмаға башлады. Данијелсон Маркса јазырды: «Сизин «Капитал, «Сијаси игтисадын тәнгиди» адлы сон әсәринизин әһәмијјәтини нәзәрә алараг бурадакы наширләрдән бири (Н. П. Полјаков) һәмин әсәрин рус дилинә тәрчүмәсинә башламаг истәмишдир»[1].

«Капитал»ы рус дилинә тәрчүмә етмәк үчүн тәшәббүс көстәрәнләр арасында Н. Г. Чернышевскинин гызғын ардычылы, Петербург университетинин јетирмәси, Петербургун вә бир сыра башга шәһәрләрин ингилаби әһвали-руһијјәли кәнчләрини өз әтрафында бирләшдирән К. А. Лопатин көркәмли рол ојнамышды.

1870-чи илдә Лопатин хүсуси олараг Маркс илә көрүшмәк үчүн Лондона кәлди. Ијулун әввәлләриндә Маркс кәнч рус ингилабчысыны сәмимијјәтлә гаршылады. Тезликлә онлар достлашдылар. Лопатин Марксын севимлиси олду; Маркс өзүнүн 25 јашлы достунун тәнгиди зәкасыны, мә'луматыны, нәчиб вә сәбатлы характерини јүксәк гијмәтләндирирди. Лопатин һаггында о дејирди: «Мән чох аз адамы онун гәдәр севир вә һөрмәт едирәм»[2]. Лопатин Марксын гаршысында сәчдә едирди. О, Марксы «сијаси игтисад саһәсиндә ән көзәл јазычылардан бири вә бүтүн Авропада ән кениш мә'луматлы адамлардан бири»[3] адландырырды. Лондонда Маркс вә Лопатин «Капитал»ын биринчи чилдини русча нәшр етмәклә әлагәдар олан мәсәләләри дәфәләрлә мүзакирә етмишдиләр. Лопатин «Капитал»ын русча тәрчүмәси үчүн әсас терминолокијаны тәклиф етмишди. Онун хаһиши илә Маркс бу нәшр үчүн биринчи фәсли («Әмтәә вә пул») јенидән ишләјиб ону даһа садә шәклә салмаг нијјәтиндә иди.

Лопатин Марксын мәсләһәтинә көрә тәрчүмәјә икинчи фәсилдән («Пулун капитала чеврилмәси») башлајыб бундан әлавә үчүнчү фәсли («Мүтләг изафи дәјәр истеһсалы») вә гисмән дөрдүнчү фәсли («Нисби изафи дәјәр истеһсалы»), јә'ни китабын тәхминән үчдә бир һиссәсини тәрчүмә етдикдән сонра, 1870-чи ил нојабрын ахырларында иши дајандырыб, Н. Г. Чернышевскинин Сибир сүркүнүндән гачмасыны тәшкил етмәк үчүн Русијаја јола дүшдү. Сибирдә Лопатин һәбсә алынды вә анчаг 1873-чү илин јајында зиндандан чыха билди.

[1] *К. Маркс, Ф. Енкелс* вә ингилабчы Русија, сәһ. 158.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 403.
[3] «Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр», сәһ. 204.

«Капитал»ын тәрҹүмәси ишини Лопатинин досту Н. Ф. Даниjелсон сонралар Москва университетинин кимjа профессору олан Н. Н. Лjубавинин иштиракы илә баша чатдырды. Биринҹи фәсил дәjишдирилмәмиш шәкилдә тәрҹүмә едилирди. Маркс башга тә'хирәсалынмаз ишләрлә чох мәшғул олдуғуна көрә, өз вә'дини јеринә јетирә билмәмишди. Доғрудур, о, истәр бу фәсил, истәрсә башга фәсилләр үчүн бир сыра кичик дүзәлишләр вә әлавәләр етмишди.

Русча тәрҹүмәнин чапы 1872-ҹи ил мартын 27-дә баша чатды. Китабын тиражы 3 мин нүсхә иди. О заман үчүн бу хејли бөјүк бир тираж иди. Лакин китаба тәләбат да аз дејилди. Артыг һәмин ил мајын 15-дәк 900 нүсхә сатылмышды, илин ахырынадәк исә демәк олар бүтүн тираж сатылды.

«Капитал»ын русча тәрҹүмәси онун хариҹи дилләрә илк тәрҹүмәси иди. Маркс онун кејфиjjәти һаггында сон дәрәҹә јүксәк фикирдә иди. Тәрҹүмәчиләр мүәллифин өзүнүн билаваситә көмәји илә мүстәсна дәрәҹәдә мүрәккәб вәзифәнин өһдәсиндән чох көзәл кәлдиләр. Онларын ишләтдији терминләрин бир чоху рус охучулары тәрәфиндән гәбул едилди вә елми дилә мөһкәм дахил олду.

«Капитал»ын I ҹилдинин русча тәрҹүмәсинин чапдан чыхмасы бөјүк һадисә иди. Марксы јахындан таныған алман фәһләси Ф. Лесснер белә хатырлајыр: «Маркс Русијада о заманкы һәрәката чох бөјүк әһәмиjјәт верирди вә истәр орада нәзәри әсәрләри өјрәниб јајмаг хатиринә бу гәдәр бөјүк гурбанлар верән адамлар һаггында, истәрсә онларын мүасир идејалары баша дүшмәси һаггында бөјүк бир еһтирамла данышырды. «Капитал»ын рус дилиндә һазыр нүсхәси, нәһајәт, Петербургдан она чатдыгда, бу, дөврүн әламәтдар һадисәси олараг Маркс үчүн, онун аиләси вә достлары үчүн әсл бајрама чеврилди»[1].

Чар сензурасынын көркәмли мә'муру Марксын әсәринин бурахылмасына разылыг верәркән пејғәмбәрлик едирди ки, «Капитал»ы *«Русијада аз адам охујачаг, даһа аз адам баша дүшәҹәкдир»*[2]. Һәјат бу «пејғәмбәрлијин» күлүнҹ олдуғуну көстәрди. 1880-ҹи илдә Маркс разылыг һисси илә гејд едирди ки, Русијада «Капитал»ы һәр һансы башга јердәкиндән даһа чох охујур вә гијмәтләндирирләр[3]. Рус ингилабчыларынын «Капитал»ын идејалары илә таныш олмасы Русијада марксизмин јајылмасына, илк марксист дәрнәкләринин вә групларынын әмәлә кәлмәсинә көмәк едирди. «Капитал»ын илк нәшрләри кәләҹәкдә Русија пролетариатынын марксист партијасыны јаратмаг үчүн зәмин һазырламагда чох бөјүк рол ојнамышдыр.

[1] Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр, сәһ. 168.
[2] «Красны архив». М., 1933, 1-ҹи (56-чы) ҹилд, сәһ. 7.
[3] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-ҹү ҹилд, сәһ. 380.

«Капитал»ын I чилдинин алманча икинчи нәшри

1871-чи илин пајызына гәдәр «Капитал»ын I чилдинин алманча биринчи нәшринин бүтүн тиражы сатылды. Китаба олан тәләбат артдығына көрә нашир Мејснер Маркса китабын икинчи нәшрини һазырлајыб гыса мүддәтдә бурахмағы тәклиф етди.

Бу нәшри һазырламаг Марксдан бөјүк иш тәләб етди. Едилән дәјишикликләр һәр шејдән әввәл китабын гурулушуна аид олду. Биринчи нәшрдәки 6 фәсил әвәзиндә инди бүтүн әсәр 7 мүстәгил бөлмәјә вә 25 фәслә бөлүнмүшдү. Јени заманда, демәк олар, бүтүн фәсилләр даһа кичик параграфлара вә ја һиссәләрә ајрылмышды. Маркс китабын гурулушуну јахшылашдыраркән, һәлә 1867-чи илдә Енкелсин вердији гејдләри нәзәрә алмышды.

Икинчи нәшр үчүн чохлу јени гејдләр јазылды. Бунлардан бә'зиләрини Лопатин мәсләһәт көрмүшдү. Мәтндә едилән дәјишикликләрин вә әлавәләрин үмуми мигдары чох бөјүкдүр. Марксын бөјүк гызы Женнинин көстәрдији кими, Маркс едилән јахшылашдырмалардан разы иди. Онда исә белә бир разылыг «о гәдәр дә тез-тез»[1] олмурду.

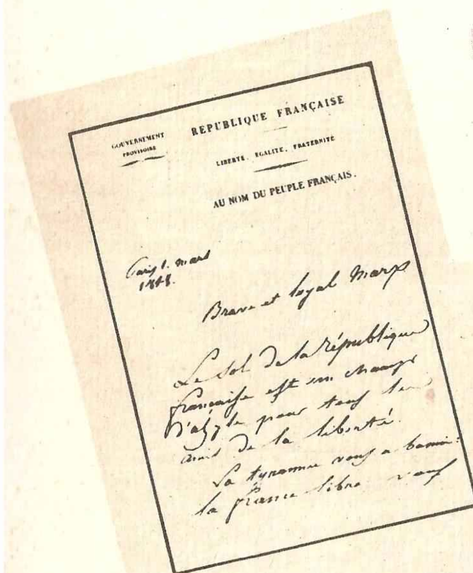
«Капитал»ын икинчи нәшри үзәриндә ишин лап гызғын чағында Маркс Интернасионалын ишләринә чохлу вахт ајырмалы олурду. О, Парис Коммунасынын Лондона гачан иштиракчыларынын мәншәтини гајдаја салмагла да мәшғул олмаг мәчбурijјәтиндә галырды. Женни Маркс Кукелмана 1871-чи ил 21—22 декабр тарихли мәктубунда көстәрирди ки, о заман атасы нәинки һаким синифләрин бүтүн һөкумәтләри илә вурушмалы олур, бундан әлавә, бу вә ја дикәр коммунарын мәнзил кирајәсини вермәмәси үстүндә онун үзәринә гызғын һүчум едән «јоғун, ағбәниз вә гырх јашлы» мәнзил саһибләри илә дә даим вурушмалы олурду[2]. Көрүнүр, о заман да «Капитал» үзәриндә сакит ишләмәк үчүн Марксын ихтијарында бир гајда олараг анчаг кечәләр галырды.

Икинчи нәшр 1872—1873-чү илләрдә әввәлчә 9 ајрыча бурахылыш шәклиндә чыхды. Биринчи бурахылыш 1872-чи ил ијулун орталарында чапдан бурахылды. 1873-чү илин јанварында Маркс бүтүн нәшр үчүн сөзарды јазды. Чилд бүтөв китаб һалында 1873-чү ил ијунун әввәлләриндә нәшр едилди. Бу нәшрин тиражы биринчи нәшрин тиражындан үчгат артыг иди.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 565.
[2] Јенә орада, сәһ. 557.

Брүсселдә Амиго һәбсханасы, 1848-чи илин мартында Марксы бу һәбсханаја салмышдылар

GOUVERNEMENT PROVISOIRE

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

LIBERTÉ, ÉGALITÉ, FRATERNITÉ

AU NOM DU PEUPLE FRANÇAIS.

Paris 1 mars 1848.

Brave et loyal Marx

Le sol de la République française est un champ d'asyle pour tous les amis de la liberté.

La tyrannie vous a banni: la France libre vous

... portes, à
... tous ceux qui
... pour la cause
... fraternelle
... peuples.
... et français
votre interprète d'as
Mission dans ce sens.

Salut et fraternité

Ferdinand Flocon

Membre du Gouvernement provisoire

Франса республикасы мүвәггәти һөкумәтинин үзвү Флоконун Марксы Франсаја јашамаға дә'вәт едән мәктубу

Forderungen
der
Kommunistischen Partei
in
Deutschland.

„Proletarier aller Länder vereinigt Euch!"

1. Ganz Deutschland wird zu einer einigen, unteilbaren Republik erklärt.

2. Jeder Deutsche, der 21 Jahre alt, ist Wähler und wählbar, vorausgesetzt, daß er keine Kriminalstrafe erlitten hat.

3. Die Volksvertreter werden besoldet, damit auch der Arbeiter im Parlament des deutschen Volkes sitzen könne.

4. Allgemeine Volksbewaffnung. Die Armeen sind in Zukunft zugleich Arbeiter-Armeen, so daß das Heer nicht bloß, wie früher, verzehrt, sondern noch mehr produziert, als seine Unterhaltungskosten betragen.

Dies ist außerdem ein Mittel zur Organisation der Arbeit.

5. Die Gerechtigkeitspflege ist unentgeltlich.

6. Alle Feudallasten, alle Abgaben, Frohnden, Zehnten etc., die bisher auf dem Landvolke lasteten, werden ohne irgend eine Entschädigung abgeschafft.

7. Die fürstlichen und andern feudalen Landgüter, alle Bergwerke, Gruben, u. s. w., werden in Staatseigenthum umgewandelt. Auf diesen Landgütern wird der Ackerbau im Großen und mit den modernsten Hülfsmitteln der Wissenschaft zum Vortheil der Gesammtheit betrieben.

8. Die Hypotheken auf den Bauerngütern werden für Staatseigenthum erklärt. Die Interessen für jene Hypotheken werden von den Bauern an den Staat gezahlt.

9. In den Gegenden, wo das Pachtwesen entwickelt ist, wird die Grundrente oder der Pachtschilling als Steuer an den Staat gezahlt.

Alle diese unter 6, 7, 8 und 9 angegebenen Maaßregeln werden gefaßt, um öffentliche und andere Lasten der Bauern und kleinen Pächter zu vermindern, ohne die zur Bestreitung der Staatskosten nöthigen Mittel zu schmälern und ohne die Produktion selbst zu gefährden.

Der eigentliche Grundeigenthümer, der weder Bauer noch Pächter ist, hat an der Produktion gar keinen Antheil. Seine Konsumtion ist daher ein bloßer Mißbrauch.

10. An die Stelle aller Privatbanken tritt eine Staatsbank, deren Papier gesetzlichen Kurs hat.

Diese Maaßregel macht es möglich, das Kreditwesen im Interesse des ganzen Volkes zu regeln und untergräbt damit die Herrschaft der großen Geldmänner. Indem sie nach und nach Papiergeld an die Stelle von Gold und Silber setzt, verwohlfeilert sie das unentbehrliche Instrument des bürgerlichen Verkehrs, das allgemeine Tauschmittel, und erlaubt, das Gold und Silber nach außen hin wirken zu lassen. Diese Maaßregel ist schließlich nothwendig, um die Interessen der konservativen Bourgeois an die Revolution zu knüpfen.

11. Alle Transportmittel: Eisenbahnen, Kanäle, Dampfschiffe, Wege, Posten etc., nimmt der Staat in seine Hand. Sie werden in Staatseigenthum umgewandelt und der unbemittelten Klasse zur unentgeltlichen Verfügung gestellt.

12. In der Besoldung sämmtlicher Staatsbeamten findet kein anderer Unterschied statt, als der, daß diejenigen mit Familie, also mit mehr Bedürfnissen, auch ein höheres Gehalt beziehen als die Uebrigen.

13. Völlige Trennung der Kirche vom Staat. Die Geistlichen aller Konfessionen werden lediglich von ihrer freiwilligen Gemeinde besoldet.

14. Beschränkung des Erbrechts.

15. Einführung von starken Progressivsteuern und Abschaffung der Konsumtionssteuern.

16. Errichtung von Nationalwerkstätten. Der Staat garantirt allen Arbeitern ihre Existenz und versorgt die zur Arbeit Unfähigen.

17. Allgemeine, unentgeltliche Volkserziehung.

Es liegt im Interesse des deutschen Proletariats, des kleinen Bürger- und Bauernstandes, mit aller Energie an der Durchsetzung obiger Maaßregeln zu arbeiten. Denn nur durch Verwirklichung derselben können die Millionen, die bisher in Deutschland von einer kleinen Zahl ausgebeutet wurden und die man weiter in der Unterdrückung zu erhalten suchen wird, zu ihrem Recht und zu derjenigen Macht gelangen, die ihnen, als den Hervorbringern alles Reichthums, gebührt.

Das Comite:

Karl Marx. Karl Schapper. H. Bauer. F. Engels.
J. Moll. W. Wolff.

«Алманијада Коммунист партијасынын тәләбләри» мәтни олан вәрәгә

Neue Rheinische Zeitung.
Organ der Demokratie.

№ 1 — Köln, Donnerstag, 1 Juni — 1848.

Das Erscheinen der Neuen Rheinischen Zeitung war ursprünglich auf den ersten Juli festgesetzt. Die Arrangements mit den Correspondenten u. s. w. waren auf diesen Termin getroffen.

Da jedoch bei dem erneuten frechen Auftreten der Reaktion deutsche Septembergesetze in naher Aussicht stehen, so haben wir jeden freien Tag benutzen wollen, und erscheinen schon mit dem ersten Juni. Unsere Leser werden es uns also nachsehen müssen, wenn wir in den ersten Tagen an Nachrichten und mannigfaltigen Correspondenzen noch nicht das reichhaltige Material liefern, wozu unsere ausgedehnten Verbindungen uns befähigen. In wenig Tagen werden wir auch hierin allen Anforderungen genügen können.

Redaktions-Comite:

Karl Marx, Redakteur en Chef.
Heinrich Bürgers,
Ernst Dronke,
Friedrich Engels,
Georg Weerth,
Ferdinand Wolff,
Wilhelm Wolff,
— Redakteure.

Deutschland.

Amtliche Nachrichten.

Humoristische Skizzen aus dem deutschen Handelsleben

«Neue Rheinische Zeitung»ун биринчи нөмрәсинин сәһифәси

Көлндә Унтер-Һутмаһер күчәси, «Neue Rheinische Zeitung»ун редаксија вә мәтбәәси бурада јерләширди

Neue

Rheinische Zeitung

Organ der Demokratie.

№ 301. Köln, Samstag, den 19. Mai. 1849.

Abschiedswort der Neuen Rheinischen Zeitung.

F. FREILIGRATH.

An die Arbeiter Kölns.

Die Redaktion der Neuen Rhein. Zeitung.

Deutschland.

Proklamation an die Frauen.

«Neue Rheinische Zeitung»ун ахырынчы нөмрәсинин сәһифәси

Лондонда Дин-стритдә 28 №-ли ев,
Маркс бурада јашамышдыр
(декабр 1850—1856-чы ил)

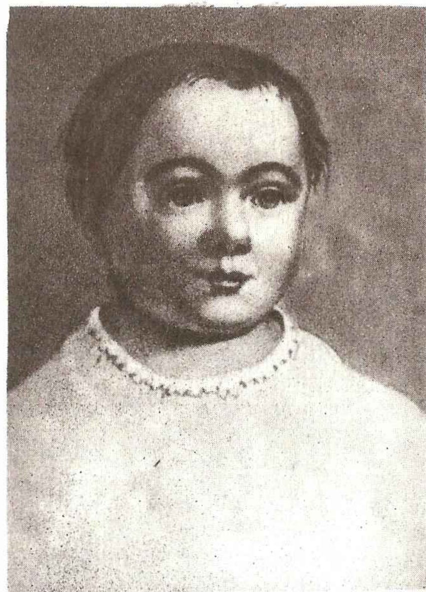

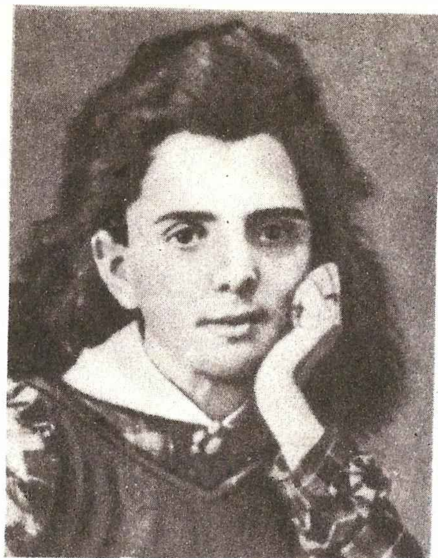
Женни Маркс 40-чы илләрдә

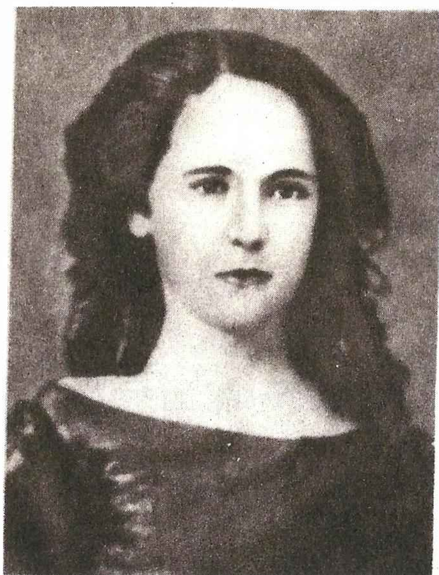
Јелена Демут

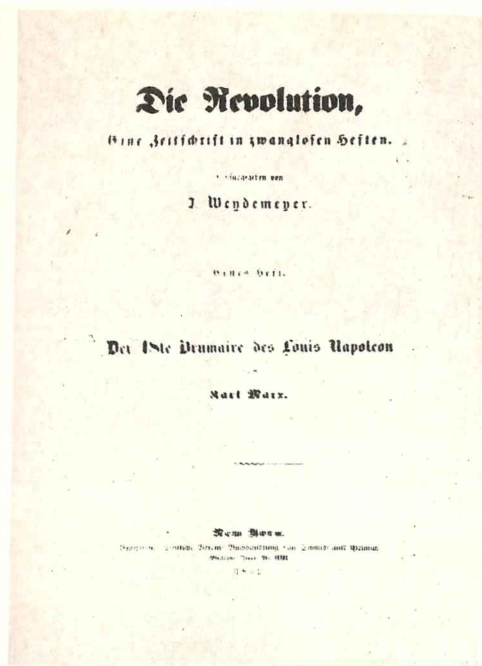
Марксын оғлу Едгар (Муш)

Марксын гызлары:
Женни вә Лаура 50-чи илләрдә,
Елеонора 60-чы илләрдә

Die Revolution,

Eine Zeitschrift in zwanglosen Heften.

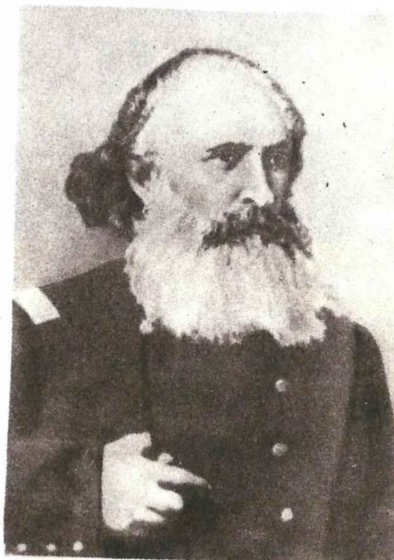
J. Weydemeyer.

Der 18te Brumaire des Louis Napoleon

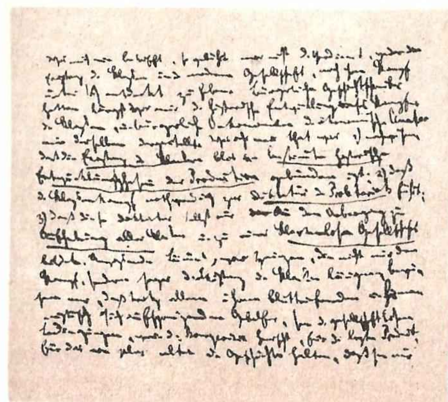
Karl Marx.

New York.

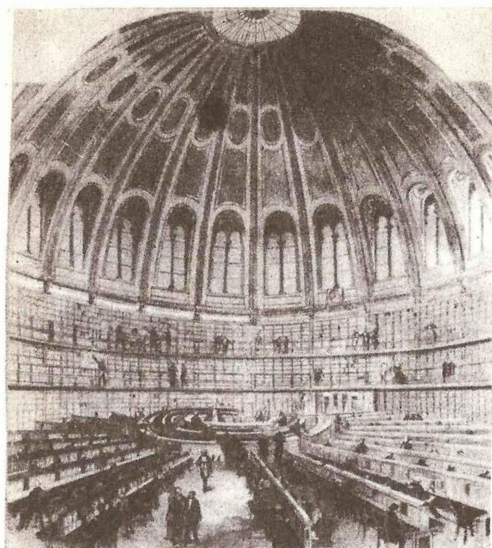
«Die Revolution» журналынын титул вәрәги, Марксын «Луи Бонапартын он сәккиз брүмери» әсәри һәмин журналда чыхмышды

И. Вејдемејер 60-чы илләрдә

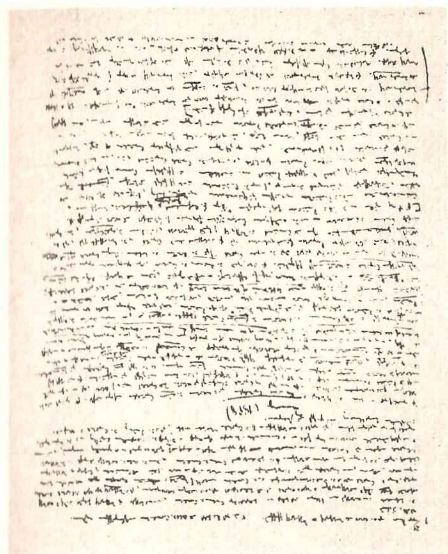
Марксын Вејдемејерә 1852-чи ил 5 март тарихли мәктубунун сәһифәси

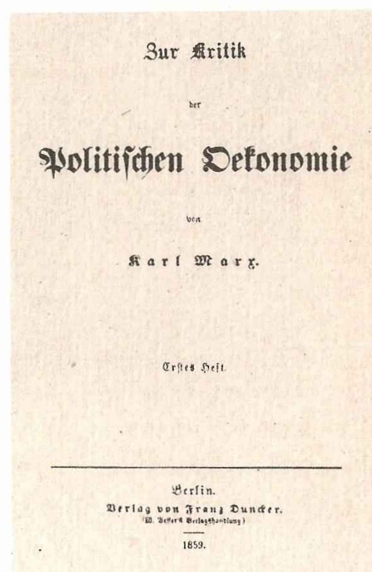
Британија музеји
китабханасынын гираәт залы

Лондонда Графтон-террас,
Мејтләнд-паркда
Һаверсток Һиллдә 9 №-ли ев,
Маркс бурада јашамышдыр
(октјабр 1856—1864-чү ил)

1857—1858-чи илләрдә игтисад әлјазмасынын сәһифәси

Zur Kritik

der

Politischen Oekonomie

von

Karl Marx.

Erstes Heft.

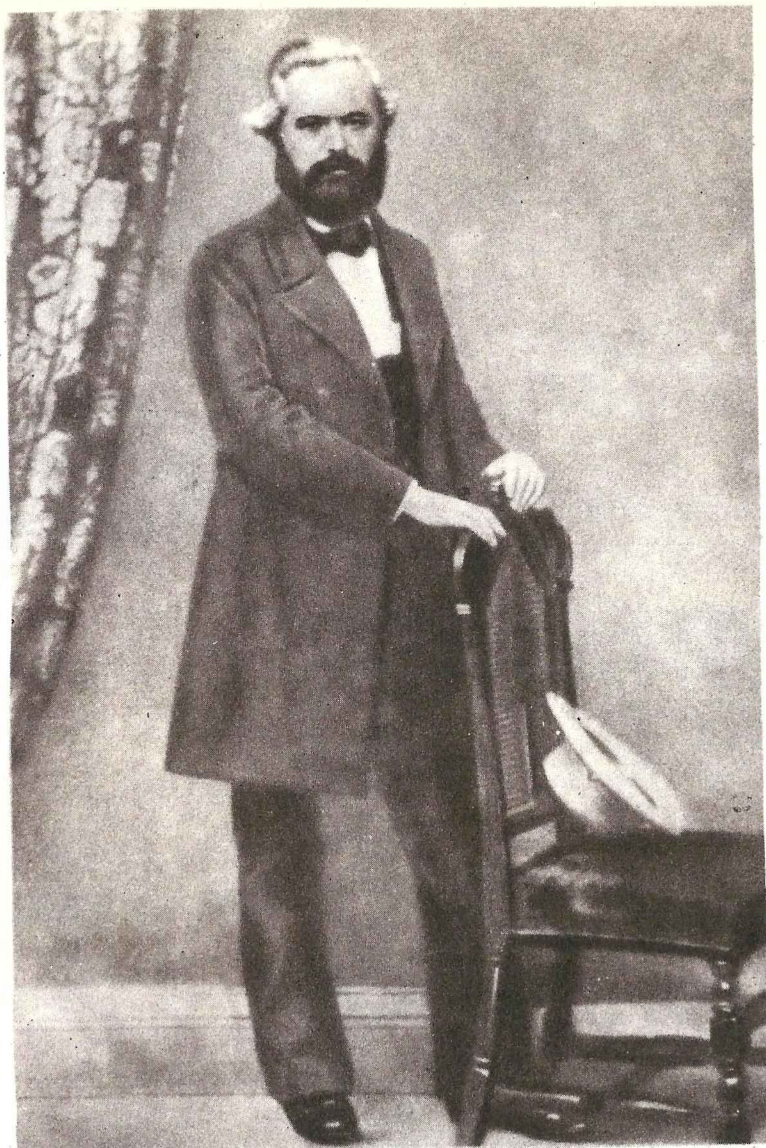
Berlin.

Verlag von Franz Duncker.

(W. Besser's Verlagshandlung.)

1859.

Марксын «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» китабынын титул вәрәги

Маркс 1861-чи илдэ

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Karl Marx.

Erster Band.

Buch I: Der Produktionsprocess des Kapitals.

Das Recht der Uebersetzung wird vorbehalten.

Hamburg

Verlag von Otto Meissner.

1867.

New-York: L. W. Schmidt. 24 Barclay-Street.

КАПИТАЛЪ.

КРИТИКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ.

СОЧИНЕНІЕ

КАРЛА МАРКСА.

ТОМЪ ПЕРВЫЙ.

КНИГА I. ПРОЦЕССЪ ПРОИЗВОДСТВА КАПИТАЛА.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

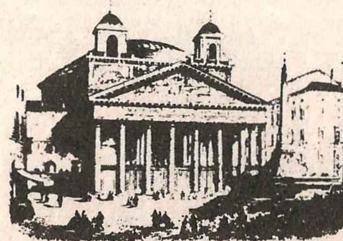
ИЗДАНІЕ Н. П. ПОЛЯКОВА.

1872

LE CAPITAL

PAR

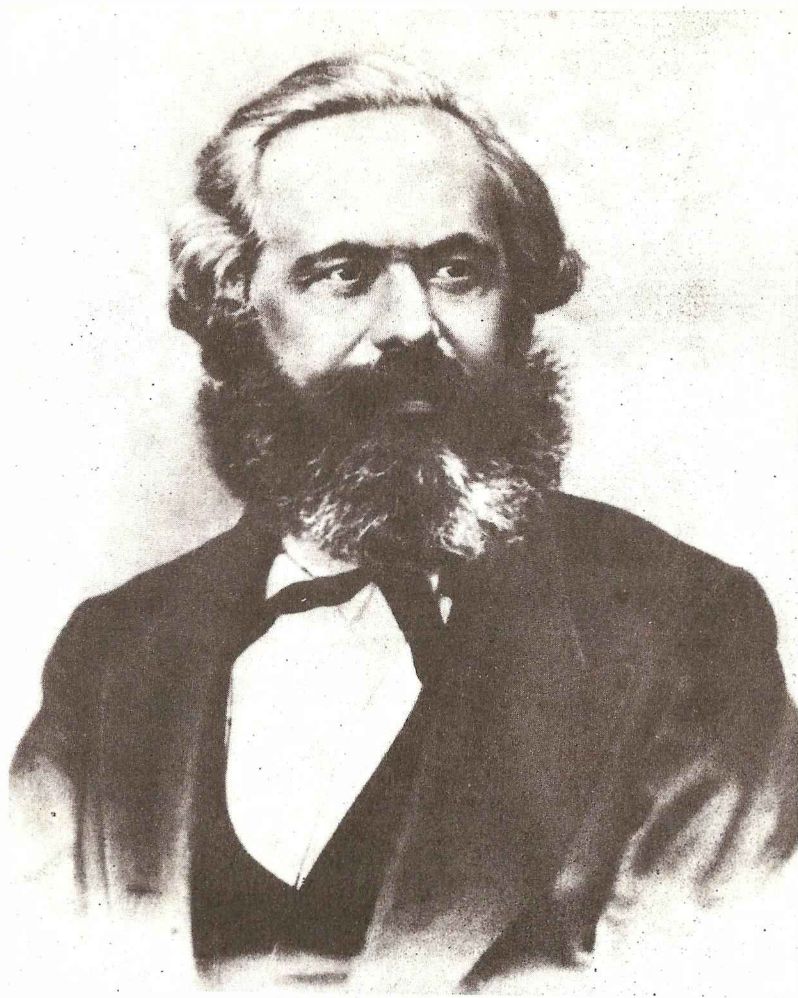
KARL MARX

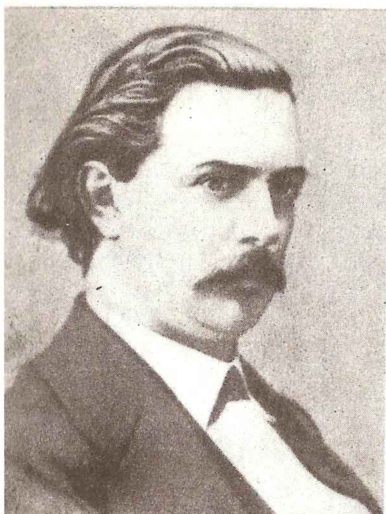
PARIS

EDITEURS, MAURICE LACHATRE ET Cie

«Капитал»ын алман, рус вә франсыз дилләриндә биринчи ҹилдинин илк нәшрләри

Маркс 1867-чи илдэ

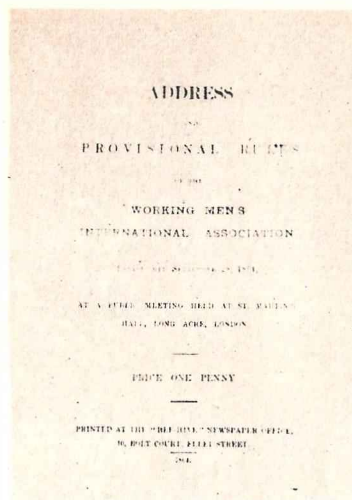
Л. Кукелман

Н. Ф. Данијелсон

К. А. Лопатин

ADDRESS

AND

PROVISIONAL RULES

OF THE

WORKING MEN'S

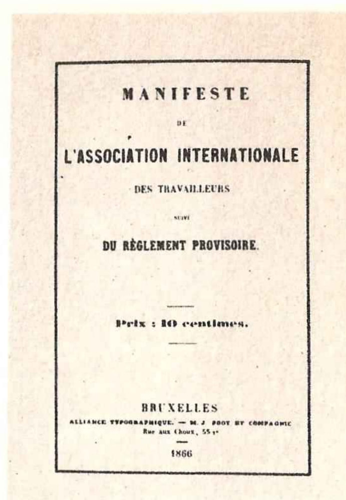
INTERNATIONAL ASSOCIATION

AT A PUBLIC MEETING HELD AT ST. MARTIN'S HALL, LONG ACRE, LONDON.

PRICE ONE PENNY

PRINTED AT THE "BEE-HIVE" NEWSPAPER OFFICE, 10, BOLT COURT, FLEET STREET.

1864.

MANIFESTE

DE

L'ASSOCIATION INTERNATIONALE

DES TRAVAILLEURS

SUIVI

DU RÈGLEMENT PROVISOIRE.

Prix : 10 centimes.

BRUXELLES

ALLIANCE TYPOGRAPHIQUE. — M. J. POOT ET COMPAGNIE

Rue aux Choux, 33-1

1866

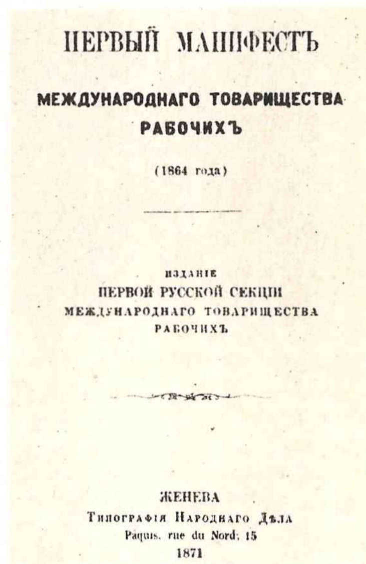

Nr. 2. Probe-Nummer.

Der Social-Demokrat.

Organ des Allgemeinen deutschen Arbeiter-Vereins.

Berlin, den 21. Dezember 1864.

ПЕРВЫЙ МАНИФЕСТЪ

МЕЖДУНАРОДНАГО ТОВАРИЩЕСТВА РАБОЧИХЪ

(1864 года)

ИЗДАНІЕ

ПЕРВОЙ РУССКОЙ СЕКЦІИ

МЕЖДУНАРОДНАГО ТОВАРИЩЕСТВА

РАБОЧИХЪ

ЖЕНЕВА

Типографія Народнаго Дѣла

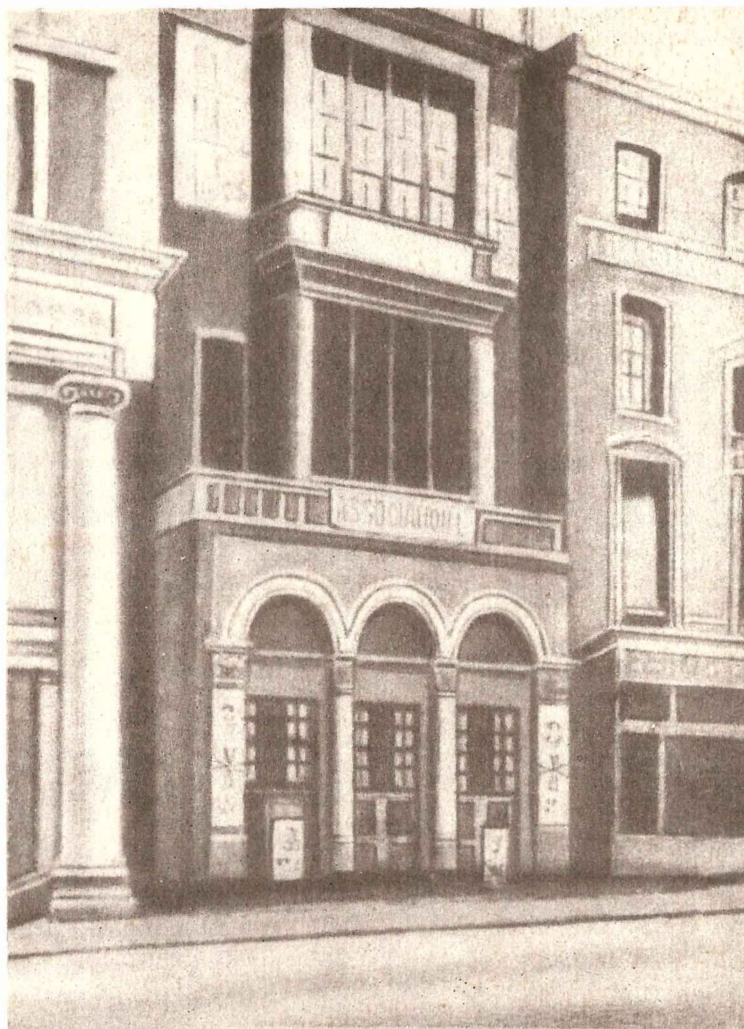
Paquis, rue du Nord, 15

1871

Бејнәлхалг Фәһлә Ҹәмијјәтинин Тә'сис Манифестинин инкилис, франсыз, алман вә рус дилләриндә биринчи нәшрләри

Маркс, Енкелс вә Марксын гызлары 60-чы илләрдә

Лондонда Һај Һолборнда 256 №-ли ев,
Интернасионалын Баш Шурасынын
ичласлары бурада кечмишдир
(ијун 1868—феврал 1872-чи ил)

«Капитал»ын I чилдинин мүәллифин иштиракы илә һазырланмыш франсызча нәшри

1872—1875-чи илләр әрзиндә «Капитал»ын I чилдинин франсызча нәшри ајры-ајры бурахылышлар шәклиндә чап едилди. Русча нәшриндән сонра бу нәшр китабын харичи дилдә икинчи нәшри иди. Онун һазырланмасында Маркс лап јахындан иштирак едәрәк, «Капитал»ы даһа мүкәммәл шәклә салмаг вә франсыз охучусу үчүн ән чох анлашыглы етмәк истәмишди.

Франсызча нәшринин һазырланмасы илләри пролетар һакимијјәтинин илк тәчрүбәси олмуш Парис Коммунасынын мәғлубијјәтиндән сонра башланан дөврә аиддир.

Һәтта Коммуна үзвләринин дә әсас күтләси анчаг инстинктә көрә сосиалист олуб, елми коммунизмин ән мүһүм мүддәаларыны ајдын баша дүшмәкдән чох узаг иди. Маркс 1874-чү ил мајын 18-дә Кукелмана мәктубунда гејд едирди ки, «Франсада нәзәри әсасын вә әмәли сағлам дүшүнчәнин олмамасы өзүнү чох һисс етдирир»[1]. Прудонизм фәһләләрә тәһлүкәли тә'сир мәнбәји олараг галмагда иди. Маркс 1867-чи ил мајын 1-дә Бүхнерә мәктубунда «Капитал»ын Алманијада нәшриндән сонра ону Парисдә франсыз дилиндә дә нәшр етдирмәк истәмәсинин сәбәбләриндән бәһс едәрәк көстәрирди: «Мән хырда буржуазијаны идеализә едән Прудонун сајәсиндә франсызларын үзәриндә һаким олан јанлыш бахышлардан онлары азад етмәји сон дәрәчә вачиб билирәм»[2]. «Капитал»ын елми мәнтиги сајәсиндә Прудонун әсас хүлјалары рәдд едилир, әсл пролетар һәрәкаты үчүн зәмин тәмизләнирди.

Бундан әлавә, Белчика, Испанија вә Италија үчүн франсыз дили алман дилиндән даһа јахындыр, бу өлкәләрдә, хүсусилә Испанијада вә Италијада анархист үнсүрләр фәһлә һәрәкатыны өз тә'сирләри алтына алмаға чалышырдылар. Бу өлкәләрдә «Капитал» идејаларынын јајылмасы анархизм лидерләринин мөвгеләрини сарсыдырды.

Маркс «Капитал»ы вахташыры чап едилән ајры-ајры бурахылышлар шәклиндә нәшр етмәк һаггында нашир Лашатрын тәклифинә разы олду. О јазырды: «Бу формада әсәр фәһлә синфи үчүн даһа анлашыглы олар, бу исә мәним үчүн һәлледичи мүлаһизәдир»[3].

«Капитал»ын I чилдини франсызчаја тәрчүмәсини Фејербахын әсәрләринин мүтәрчими олан Жозеф Руа етди. Марксын рә'јинә көрә, Руа һәр ики дили мүкәммәл билсә дә, тәрчүмә һәддиндән артыг һәрфи алынмыш, бу да мүәллифи гане етмә-

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 527.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 456.
[3] *К. Маркс*. «Капитал», I чилд, сәһ. 25.

мишди. Марксын өзүнүн е'тираф етдији кими, һәмин тәрҹүмә үзәриндә о олдугҹа чох ишләмәли олду. О, 1874-ҹү ил мајын 12-дә Лашатра јазыр: «Руанын әлјазмасыны... башдан-баша дәјишдирмәк лазым кәлди...»[1]. Маркс тәрҹүмәнин өзүнү дүзәлтмәклә кифајәтләнмәјәрәк, бир чох ҹәһәтдән мәтни јени шәклә салмышды.

Китабын франсызҹа нәшри алманҹа илк ики нәшриндән әһәмијјәтли дәрәҹәдә фәргләнир. Бу нәшр илә 1890-ҹы илдә Енкелсин редактәси алтында чыхан вә гәти һесаб едилән алманҹа дөрдүнҹү нәшри арасында да фәргләр вардыр, һәрчәнд алманҹа икинҹи нәшри вә франсызҹа нәшри үчүн Марксын етдикләрини Енкелс 1890-ҹы ил нәшриндә нәзәрә алмышды.

Алманҹа икинҹи нәшриндә вә сонракы нәшрләриндә 25 фәсли бирләшдирән 7 бөлмә вардыр. Франсызҹа нәшри 8 бөлмә вә 33 фәсилдән ибарәтдир. «Ибтидаи јығым дејилән јығым» адлы 24-ҹү фәсил франсызҹа нәшриндә мүстәгил сәккизинҹи бөлмә шәклинә салынмышдыр вә садәҹә «Ибтидаи јығым» адланыр.

«Капитал»ын I ҹилдинин франсызҹа нәшринин титул вәрәгиндә һаглы олараг јазылмышдыр: «Мүәллиф тәрәфиндән тамамилә јенидән ишләнмишдир». Маркс достлары илә јазышмасында «Капитал»ын ајры-ајры мүддәаларыны чох заман мәһз бу нәшриндән ситат кәтирир, һәм дә гејд едир ки, бурада һәмин парчалар башга нәшрләрдә олдуғу кими һеч дә өтәри верилмәмишдир. О, «Капитал»ын I ҹилдини башга дилләрә тәрҹүмә едәнләрә франсызҹа нәшриндән истифадә етмәји тә'кидлә мәсләһәт көрүрдү. Русча икинҹи нәшр мүнасибәти илә Маркс 1878-ҹи ил нојабрын 15-дә Данијелсона јазырды: «1). Мән арзу едәрдим ки, *фәсилләрә бөлкү* — һәмчинин фәсилләрин *даһа кичик һиссәләрә бөлкүсү* — үчүн франсызҹа нәшри әсас көтүрүлсүн.

2) Тәрҹүмәчи алманҹа икинҹи нәшрини франсызҹа нәшри илә даим вә диггәтлә тутушдурсун, чүнки франсызҹа нәшриндә бир чох мүһүм дәјишиклик вә әлавә вардыр...»[2]. Маркс һесаб едирди ки, I ҹилдин франсызҹа нәшринин даһа популјар характер дашымасы китабын франсызҹадан инкилис дилинә вә роман дилләринә тәрҹүмәләрини асанлашдырар.

Марксын 1875-ҹи ил апрелин 28-дә охуҹуја јаздығы вә «Капитал»ын I ҹилдинин франсызҹа нәшриндә сөзарды шәклиндә чап едилән мүраҹиәтдә дејилир: «Бу франсызҹа нәшринин нә кими әдәби нөгсанлары олса да, орижиналла јанашы онун мүстәгил елми әһәмијјәти вардыр вә буна көрә алман дилинә бәләд олан охуҹулар да ондан истифадә етмәлидирләр»[3].

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-ҹү ҹилд, сәһ. 526.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-ҹү ҹилд, сәһ. 277.
[3] *К. Маркс.* Капитал, I ҹилд, сәһ. 26.

«Капитал»ын II вә III чилдләри үзәриндә иш

1865-чи илин ахырларына доғру јарадылыб «Капитал»ын сонракы чилдләрини тәшкил етмәли олан әлјазмаларыны тәкмилләшдирмәјә Маркс һәлә 1867-чи илдә башламышды. Бу иш мүәјјән фасиләләрлә лап Марксын вәфатына гәдәр давам етмишди.

Һәр шејдән әввәл, Маркс мүхтәлиф өлкәләрин аграр мүнасибәтләрини вә капитализмин игтисадијјатында олан јени һадисәләри әсаслы сурәтдә дәриндән тәдгиг етди. О, 1868-чи ил ијулун 4-дә алман вә американ фәһлә һәрәкатынын хадими З. Мејерә мәктубунда ондан ара-сыра Америка гәзетләри көндәрмәсини хаһиш едир. «Сиз Бирләшмиш Штатларда торпаг мүлкијјәти һаггында вә аграр мүнасибәтләри һаггында нә исә бир антибуржуа мә'лумат топлаја билсәјдиниз, мәним үчүн хүсусилә гијмәтли оларды»[1]. Бу материал Маркса торпаг рентасы мәсәләси нәзәрдән кечириләркән Кери илә мүбаһисә үчүн лазым иди. О, 1868-чи ил октјабрын 7-дә Данијелсона јазыр ки, «кечән ил вә 1866-чы ил әрзиндә Франсада, Бирләшмиш Штатларда вә Инкилтәрәдә башланмыш олан бә'зи рәсми јохламалар баша чатмајынча, јахуд бу јохламаларын вердији мә'лумат дәрч едилмәјинчә»[2], II чилди чапа һазырлаја билмәз. Нәһајәт, Марксын нәзәриндә рус материалларынын хүсуси әһәмијјәти кет-кедә даһа чох мүәјјәнләшмәјә башлајыр. Нәтичәдә о, 1871-чи илдә икинчи чилдин бүтүн әлјазмасыны әсаслы сурәтдә јенидән ишләмәјин зәрури олмасы гәрарына кәлир.

60-чы илләрин ахырларында — 70-чи илләрин әввәлләриндә Маркс «Капитал»ы баша чатдырмағы сүр'әтләндирмәк үчүн әлиндән кәләни едирди. Лакин «Капитал»дан әлавә онун үзәриндә башга мүһүм вәзифәләр дә вар иди. 1871-чи ил нојабрын 9-да Данијелсона көндәрдији мәктубунда о килејләнирди ки, сон ајлар әрзиндә чох мәшғул олдуғуна көрә өзүнүн нәзәри әсәринә вахты галмамышды. 1872-чи ил мајын 28-дә Маркс она ачыгча јазырды: «О гәдәр јорулмушам вә өз нәзәри мәшғәләләримдә о гәдәр манеәләрә раст кәлирәм ки, һазырда башлыча олараг мәним өһдәмдә олан вә, Сизә мә'лум олдуғу кими, дүнјанын һәр јериндә гол-будағы олан *тичарәт ишиндән* сентјабрдан сонра *чыхмаг* нијјәтиндәјәм»[3]. Кизли фәалијјәт мүлаһизәләринә көрә Маркс I Интернасионалын Баш Шурасыны бурада «тичарәт иши» адландырыр. Интернасионалда чари әмәли ишдән имтина етмәк һаггындакы бу нијјәти барәсиндә Маркс әввәлләр дә дәфәләрлә бәһс етмишди. 1871-чи ил нојабрын 24-дә о, Белчика фәһлә һәрәкатынын хадими Де

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 32-чи чилд, сәһ. 459.
[2] Јенә орада, сәһ. 469.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 403.

Папа јазырды: «Лондонда оларкән мән Сизә артыг демишдим ки, чох заман өз-өзүмә белә бир суал верирәм: Баш Шурадан мәним чыхмағым вахты чатмамышдырмы? Бирлик нә гәдәр күчлү инкишаф едирсә, мәним бир о гәдәр чох вахтым кедир, ахы, ән нәһајәт, «Капитал»ы да бир заман гуртармаг лазымдыр»[1]. Доғрудан да «Капитал»ы һазырламаг вә Интернасионала рәһбәрлик етмәк тамамилә мүхтәлиф олан ики фәалијјәт саһәси иди вә тәәччүб етмәмәк олмаз ки, Маркс бу һәр ики ишә нә гәдәр гүввә вә әзм сәрф едирди, һәм дә артыг чаван олмајан, физики чәһәтдән сағлам олмајан, ағыр еһтијач вә сонсуз мәишәт әзаблары үзүндән зилләт чәкән бир адам үмумијјәтлә бу һәр ики ишлә нечә мәшғул ола билмишдир. Доғрудан да бөјүк мәгсәд харигәләр јарада билән бөјүк әзм доғурур.

1869-чу илин ахырларында Маркс рус дилини өјрәнмәјә башлады. Марксда рус дилинә вә рус ичтимаи фикринә дәрин марағы јүксәлдән амил Н. Флеровскинин Петербургдан она көндәрилән вә артыг илк танышлыг заманы она күчлү тә'сир көстәрән «Русијада фәһлә синфинин вәзијјәти» китабы олду. Маркс рус игтисади әдәбијјатыны вә илк мә'хәзләри, хүсусилә торпаг мүлкијјәти мүнасибәтләри мәсәләсинә аид оланларыны өјрәнмәји тамамилә зәрури сајырды.

Маркс гыса мүддәтдә грамматика үнсүрләрини өјрәниб, дәрһал русча мәтнләри лүғәтлә охумаға башлады. Илк мәшғәләләр үчүн Кертсенин «Зинданлар вә сүркүнләр» әсәринин бир нүсхәси («Кечмиш дүшүнчәләр» әсәриндән һиссәләр), вахтилә Енкелсин дә мәшғул олдуғу китаб көтүрүлдү. Онун тәрәфиндән сәһифәнин кәнарында јазылан тәрчүмәләр вә рус сөзләринин көкләри Маркс үчүн дили мәнимсәмәк просесини олдугча асанлашдырырды. Тезликлә Маркс Флеровскинин дә китабыны охуја билди. 1870-чи ил февралын 10-да о, разылыг һисси илә Енкелсә билдирмишди ки, артыг 150 сәһифә охумушдур.

Анлашылмајан сөзләрин тәрчүмәсини Маркс китаб сәһифәләринин кәнарында јазырды вә китабын ахырына јахынлашдыгча бу чүр јазылар азалырды: о, артыг хејли сүр'әтлә охујурду. Бурадача охудугларынын маһијјәти барәсиндә гејдләр едирди, бунларын ичәрисиндә тәнгиди гејдләр дә вар иди. Маркс бу әсәрин мәзмунуну вә орада верилиб Русијада капитализм уклады олдуғуну, ичманын позулдуғуну вә әмтәә истеһсалынын инкишафыны көстәрән материалы нә гәдәр јүксәк гијмәтләндирсә дә, мүәллифин дүнјакөрүшүнүн зәиф чәһәтләриндән, ичма гајдаларыны идеализә етмәсиндән, «синифләрин аһәнкдарлығы» һаггында она хас олуб Прудонун бә'зи бахышларына јахын олан хәјаллардан јан кечмәди. Мәсәлән, Флеровски капиталист илә фәһләнин өзләрини «муздла ишә көтү-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 287.

рән вә муздла ишә кирән» шәхс кими дејил, «јолдаш» вә «гардаш» кими һисс етмәси арзусуну билдирдији сәһифәдә Маркс чох мә'налы олан белә бир гејд етмишди: *«Көһнә хәјалдыр!»*[1].

Бүтөвлүкдә Флеровскинин кениш, фактик мә'луматла долу китабы Маркса рәсми никбинликлә вә ја субјектив тәсәввүрләрлә тәһриф едилмиш башга мәнбәләрдә онун анчаг гисмән тапа билдији шеји верди. Маркс Лафарглара јазырды: «Онун әсәрини өјрәндикдән сонра белә дәрин бир әгидә һасил едирсән ки, Русијада ән әзәмәтли сосиал ингилаб — әлбәттә, Московијанын мүасир инкишаф сәвијјәсинә ујғун кәлән ибтидаи формаларда — лабүд вә јахындыр. Бунлар хош хәбәрләрдир. Русија илә Инкилтәрә мүасир Аврола системинин ики бөјүк дајағыдыр»[2].

Флеровскинин китабынын ардынча Маркс, көрүнүр, артыг 1870-чи илин биринчи јарысында Н. Г. Чернышевскинин Чеиеврәдә бурахылмыш әсәрләри күллијјатынын үчүнчү чилди илә таныш олмушду, бу чилддә исә онун «Чон Стүарт Миллин сијаси игтисада даир биринчи китабына әлавәләр вә гејдләр» әсәри дахил иди, һәмин илин јајында о, Чеиеврәјә дөрдүнчү чилди сифариш етди. Бөјүк рус сосиалисти вә демократынын әсәрләрини Маркс чох көзәл әсәрләр һесаб едирди.

Бир илдән сонра Маркс артыг рус дили саһәсиндәки мәшғәләләринә илк јекун вура билирди. О, Мејерә јазырды: «Әлдә едилән нәтичә классик дилләрдән, керман вә роман дилләриндән бу гәдәр күчлү дәрәчәдә фәргләнән бир дили өјрәнмәјә мәним јашымда олан бир адамын сәрф етмәли олдуғу сә'јләрә дәјәр. Һазырда Русијада баш верән идеја һәрәкаты көстәрир ки, чох ашағыларда һәјәчан вардыр. Зеһинләр һәмишә халгын бәдәни илә көрүнмәз телләрлә бағлыдыр»[3].

Рус дилинә јијәләндикдән сонра Маркс Русијанын аграр мүнасибәтләри вә ичтимаи-сијаси инкишафы һаггында рәсми материаллары вә монографик әдәбијјаты мүнтәзәм сурәтдә өјрәнмәјә башлады. Енкелсин дедијинә көрә, бу, «тамамилә јени хүсуси тәдгигат»[4] иди. Он илдән артыг бир мүддәт әрзиндә Петербург илә Лондон арасында — һәр ики истигамәтдә — бүтөв гутулар долусу рус китаблары сәјаһәт едирди. Марксын рус достлары (Данијелсон вә башгалары) бунлары Лондона көндәрир, Лондондан исә бу китаблар чох заман артыг Маркс тәрәфиндән охундугдан сонра кери гајыдырды.

«Верки комиссијасынын әсәрләри»ндән, «Кәнд тәсәррүфатынын вәзијјәтини тәдгиг едән, комиссијанын мә'рузәләри»ндән, «Кәндли мәсәләләри үзрә губернија идарәләринин рә'јләри топлусу»ндан, «Аврола Русијасында торпаг мүлкијјәти вә јашајыш мәнтәгәләри статистикасы» адлы мәчмуәләрин-

[1] «К. Марксын вә Ф. Енкелсин архиви». М.—Л., 1929, IV китаб, сәһ. 376.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 32-чи чилд, сәһ. 549.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 147.
[4] *К. Маркс.* Капитал, III чилд, сәһ. 8.

дән, мүхтәлиф рус мүәллифләринин әсәрләриндән көтүрүлән кениш вә чохлу игтибаслар вә бунлара әлавә едилән шәрһләр өзлүјүндә Марксын көрүш даирәсинин вә марағынын кенишлијини экс етдирир, «Капитал»ын биринчи чилди мүхтәлиф өлкәләрин габагчыл пролетарлары үчүн столүстү китаба чеврилдикдән вә сонракы чилдләрин дә илк әлјазмасы мејданда олдугдан сонра да онун «Капитал»а нә гәдәр гүввә вә әмәк сәрф етдијини көстәрир.

Бир чоғрафи рајона вә ја бир өлкәјә аид олан мә'луматы Маркс башга рајонлара вә өлкәләрә аид олан материалларла зәнкинләшдирмәјә чалышырды.

О, 1870-чи ил јанварын 24-дә Де Папа мүрачиәтлә јазырды: «...*«Капитал»ын* II чилдиндә мән торпаг мүлкијјәти мәсәләсини тәдгиг етдијимә көрә, бу чилддә Белчикада торпаг мүлкијјәтинин гурулушундан вә Белчика кәнд тәсәррүфатындан бир гәдәр әтрафлы бәһс етмәји фајдалы билирәм. Мәним таныш олмағым лазым кәлән *әсас әсәрләрин адларыны* лүтфән мәнә билдирәјдиниз»[1]. Чох тезликлә Де Пап Марксын бу хаһишини јеринә јетирди.

1876-чы илин апрелиндә Маркс Зоркедән сорушурду ки, 1873-чү илдән сонра АБШ-да Америка әкинчилији вә торпаг мүлкијјәти һаггында, кредит вә малијјә-пул мүнасибәтләри һаггында «диггәтәлајиг бир шеј чыхыб-чыхмадығыны» билмәк үчүн Нју-Јоркдан пулла Америка китаб каталогларыны алмаг мүмкүндүрмү[2]. Бурадача о, инкилис гәзетләринә әсасән АБШ-да индики долашыг әһвалатлары (көрүнүр, кениш дәмир јолу чәкилиши илә әлагәдар олан торпаг еһтикарыны, малијјә фырылдагларыны вә с.) баша дүшмәк мүмкүн олмадығыны гејд етмиш вә Зоркедә Америка гәзетләринин галыб-галмадығы илә марагланмышды.

О, фактларла там силаһланмаг үчүн ејни заманда аграномлуг, агрокимја, битки физиолокијасы һаггында дүнја әдәбијјатыны өјрәнмәкдә давам едир. Кәнд тәсәррүфаты елмләринин ән јени наилијјәтләри торпағын азалан мүнбитлији һаггында гејри-елми «ганунун» даһа дәрин вә инандырычы тәнгидинә хидмәт етмәли иди.

1875-чи илин мај—август ајларында Маркс изафи дәјәр нормасы илә мәнфәәт нормасы арасындакы фәрги нүмајиш етдирмәк үчүн кениш һесабламалар апарды. Бу һесабламалар «Капитал»ын кәләчәк III чилдиндә «Мәнфәәт нормасынын изафи дәјәр нормасына нисбәти» адлы үчүнчү фәслин әсасыны тәшкил етди. 1876-чы ил февралын орталарында о, «Диференсиал рента вә торпаға гојулмуш капитал үчүн садәчә фаиз олан рента» адлы кичик, лакин нәзәри чәһәтдән зәнкин олан

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 32-чи чилд, сәһ. 534.
[2] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 143.

əlјазмасыны һазырлады. «Капитал»ын III чилдинин нәшр едилмиш мәтниндә Енкелс бу материалы 44-чү фәслин тәркибинә дахил етмишдир[1].

1870-чи илин нојабры илә 1878-чи илин ијулу арасындакы дөврдә Маркс «Капитал»ын индики II чилдинин биринчи фәслини тәшкил едән «Пул капиталынын дөвраны» адлы әлјазмасыны чапа һазырлады. 1880-чи ил әрзиндә о, үчүнчү китаб үчүн «Мәнфәәт нормасынын азалмаг мејли гануну» адлы бөлмәнин јени вариантыны јазмагла мәшғул иди. Икинчи вә үчүнчү китабларын башга фәсилләри вә бөлмәләри үзәриндә дә иш апарылырды.

Лакин 70-чи илләрин ахырларына — 80-чи илләрин әввәлләринә доғру Маркс гəти мәтни һазырламағы гәсдән ләнкидирди. Бу мүәллиф «мораториумунун» сәбәбләри бир сыра мәктубларында изаһ едилмишдир. 1879-чу ил апрелин 10-да Маркс Данијелсона јазырды: *«Әввәлән:* мән Инкилтәрәдә баш верән индики сәнаје бөһраны өзүнүн ән јүксәк нөгтәсинә чатмаздан әввәл икинчи чилди бурахмаға һеч бир һалда разы олмаздым. Бу дәфә онун тәзаһүрләри чох орижиналдыр, бунлар габагларда мүшаһидә едилдијиндән бир чох чәһәтчә фәрглидир...

Бу көрә дә һадисәләрин индики кедишини бунларын там јеткинлијә чатачағы вахта гәдәр диггәтлә изләмәк лазымдыр, анчаг бундан сонра сиз һәмин фактлары «мәһсулдар сурәтдә» «истеһлак етмәк» игтидарында оларсыныз, демәк истәјирәм ки, *«нәзәри сурәтдә...»*

Икинчиси: јалныз *Русијадан* дејил, һәмчинин *Бирләшмиш Штатлардан* вә и. а. алдығым чохлу материал өз тәдгигатымы чап үчүн гәти шәклә салмаг əвəзиндә, бунлары давам етдирмәк үчүн мәнә хош бир «бәһанә» верир.

Үчүнчүсү: һәкимим мәни хәбәрдар едәрәк «иш күнүмү» хејли гысалтмағы тәләб едир, јохса 1874-чү илдә вә сонракы илләрдә дүшдүјүм вәзијјәтә дүшә биләрәм, о заман исә бир нечә саат чидди мәшғул олдугдан сонра башым кичәлләнирди вә иш габилијјәтими итирирдим»[2]. «Иш күнү» ифадәсини Маркс, көрүнүр, она көрә дырнаг арасына алыр ки, бу «күн», бүтүн хәбәрдарлыглара бахмајараг, чох заман кечә јарыдан кечәнә гәдәр давам едирди.

Вәфатындан бир гәдәр әввәл Маркс гызы Елеонарадан «Капитал»ын әлјазмаларыны, бунлардан «бир шеј дүзәлтмәли»[3] олан Енкелсә вермәсини хаһиш етмишди.

Марксын ән јахын досту вә әдәби гәјјуму һүгугу вә борчу әсасында Енкелс өз елми планларыны бир кәнара гојуб дәрһал Марксын ирадәсини јеринә јетирмәјә — «Капитал»ын галан

[1] Бах: *К. Маркс.* Капитал, III чилд, сәһ. 768—769.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, 288, 290.
[3] *К. Маркс.* Капитал, II чилд, сәһ. 5.

әлјазмаларыны чапа һазырламаға башлады. О, икинчи чилдин мүәллифдән галан әлјазмасыны ики мүстәгил чилдә — II вә III чилдләрә бөлдү. О өзүнә мәхсус бир тәвазө'карлыгла вә вахтсыз вәфат етмиш достуна дәрин еһтирам, аз гала ихласкарлыг һисси илә бу иши «анчаг мүәллифин руһунда» көрмәјә чалышыр, өз ишини, мүмкүн олдугча, «јалныз мүхтәлиф редаксијалардан бирини сечмәкдән»[1] ибарәт едирди. Лакин әслиндә Енкелсин көрдүјү иш, хүсусән үчүнчү китабда көрдүјү иш о гәдәр бөјүкдүр ки, «Капитал»ын Енкелсин редакторлуғу илә нәшр едилән II вә III чилдләрини, В. И. Ленинин һаглы олараг көстәрдији кими, һәр икисинин — Марксын вә Енкелсин әсәри һесаб етмәк оларды[2].

Енкелс үчүнчү чилдин гәти гурулушуну верди, онун ајры-ајры фәсилләринә гејдләр әлавә етди, мәтнләрин гырылдығы јерләрдә әлагә үчүн чохлу парчалар јазды, мүәллифин әлдә олан гејдләри әсасында дөрдүнчү фәслин јени мәтнини јаратды, бүтүн бешинчи бөлмәни үч дәфә јенидән ишләди, чилдә мүгәддимә вә әлавә јазды («Дәјәр гануну вә мәнфәәт нормасы», «Биржа»). Бу чилд үзәриндә Енкелсин көрдүјү бүтүн иш он илә гәдәр давам етди.

Икинчи китаб үзәриндә Енкелсин иши бу гәдәр зәһмәтли олмаса да, чәтин вә мүрәккәб иди. Бу китабын әлјазмасынын һәтта вахтилә чапа ән чох һазыр олан һиссәсини дә бирдәнбирә нәшр етмәк олмазды, чүнки бу һиссә Марксын даһа сонракы ифадәләринә вә тәдгигләринә мүвафиг сурәтдә дәјишикликләр тәләб едирди. Материалын башлыча һиссәси үслуб чәһәтдән чилаланмамышды. 1865—1870-чи илләрдә јазылмыш дөрд әлјазмасындан вә 1877-чи илдә вә сонралар јазылмыш дөрд әлјазмасындан мәтнин ваһид вариантыны јаратмаг лазым кәлирди. Үмумијјәтлә Енкелс «Капитал»ын II чилдини ики илдән чох редактә етмишди.

Икинчи чилд 1885-чи илдә, үчүнчү чилд 1894-чү илдә чапдан чыхды. II чилдә мүгәддимәдә Енкелс «Капитал»ын икинчи вә үчүнчү китабларыны Марксын өз арвады Женни Маркса итһаф етмәк арзусуну хүсуси олараг көстәрди.

Әсәрин тарихи-тәнгиди һиссәсини — «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ни дә «Капитал»ын дөрдүнчү, ахырынчы чилди шәклиндә нәшр етмәк Енкелсин нијјәтинә дахил иди. Лакин бу нијјәтини һәјата кечирмәјә өмрү вәфа етмәди.

Капитал истеһсалы просеси

«Капитал» Марксын бүтүн һәјатынын бәһрәсидир, елми коммунизмин башлыча әсәридир. Бу бөјүк әсәрин биринчи чилди капитал истеһсалы просесинә һәср едилмишдир. Чилдин әввәлиндә (алманча биринчи нәшринин биринчи фәс-

[1] *К. Маркс.* Капитал, II чилд, сәһ. 5.
[2] Бах: *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 13.

ли вә мүвафиг сурәтдә сонракы нәшрләрин биринчи бөлмәси), Марксын өзүнүн дедији кими, «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин биринчи вә јеканә бурахылышынын мәзмунуну «хүласә етмишди».

Маркс өз тәдгигатына буржуа сәрвәтинин бәсит һүчејрәчији олараг јенидән әмтәәнин тәһлилиндән башлајыр. Әмтәәнин нәзәрдән кечирилмәси капиталист истеһсалынын даһа јүксәк вә мүрәккәб формаларынын тәһлили үчүн тамамилә зәрури шәрт иди. Әмтәә формасы—дәјәр формасы илк нәзәрдә чох садә көрүнсә дә, бәшәријјәт ики мин илдән артыг бир мүддәт әрзиндә бу форманы дәрк етмәјә чалышмыш, лакин буна наил ола билмәмишди. Сон дәрәчә чәтин олан бу вәзифәнин өһдәсиндән анчаг Маркс кәлди. Дәјәр формасыны, хүсуси бир әмтәәләр әмтәәси олан пула гәдәр дәриндән тәдгиг етмәк Марксын ән бөјүк елми хидмәтләриндән биридир. Дәјәр формасынын тәдгиг едилмәси капиталын тәдгигинин дә мүвәффәгијјәти үчүн әсас олду.

«Капитал»ын I чилдинин әсас мәзмунуну капитализмин мүәјјәнедичи истеһсал мүнасибәтинин — муздлу әмәји капиталын истисмар етмәси мүнасибәтинин тәһлили тәшкил едир.

Әмтәә истеһсалынын инкишафы просесиндә пул капитала чеврилир, садә әмтәә тәсәррүфаты јүксәлиб муздлу әмәјин истисмарына әсасланан капиталист тәсәррүфатына чеврилир.

Маркс капиталист истисмарынын сиррини ачыб изафи дәјәр һаггында әсл елми нәзәријјә верди, бу нәзәријјә исә, Енкелсин дедији кими, санки ајдын сәмада чахан бир шимшәк тә'сири бағышлады. Классик буржуа сијаси игтисади изафи дәјәрин мәншәјини вә онун әсл тәбиәтини изаһ едә билмәмишди.

Әмтәә өзү истеһлак дәјәри (һәр һансы бир тәләбаты өдәмәк габилијјәти) илә дәјәрин (мәһсулда тәчәссүм етмиш ичтимаи зәрури иш вахтынын) вәһдәти олдуғу кими, әмтәә истеһсалы просеси дә ејни заманда әмәк просесини вә дәјәрин јарадылмасы просесини ифадә етмәлидир. Сөһбәт капиталист истеһсалындан кетдијинә көрә, дәјәр јарадылмасы һәмчинин мүәјјән дәјәр артығы истеһсалыны да нәзәрдә тутур, ахы әслиндә капиталист елә бундан өтрү истеһсалы тәшкил едир. «О нәинки истеһлак дәјәри, һабелә әмтәә истеһсал етмәк истәјир, нәинки истеһлак дәјәри, һабелә дәјәр вә нәинки дәјәр, һабелә изафи дәјәр истеһсал етмәк истәјир»[1].

Маркс белә бир факты кәшф етмишдир ки, фәһләнин сатдығы вә капиталистин алдығы әмтәә иш гүввәсидир, јә'ни һеч дә буржуа сијаси игтисады нүмајәндәләринин күман етдији кими әмәк өзү дејил, ишләмәк габилијјәтидир. Бу кәшф капиталист истеһсалы механизмини дәриндән изаһ етмәк үчүн әсас

[1] *К. Маркс.* Капитал, I чилд, сәһ. 192.

верир вә Рикардо мәктәбинин чәтинликләриндән бирини — капиталла әмәк арасындакы мүбадиләни әмтәә дәјәринин әмәклә мүәјјән едилмәси илә ујғунлашдырмаг мүмкүн олмамасы кими бир чәтинлији һәлл едир. Һәр бир әмтәә кими, иш гүввәсинин дә истеһлак дәјәри вә дәјәри вардыр. Иш гүввәсинин истеһлак дәјәри онун дәјәр јаратмаг, һәм дә иш гүввәсинин өзүнүн малик олдуғундан артыг бир дәјәр јаратмаг хассәсидир. Иш гүввәсинин дәјәри фәһләнин вә онун аиләсинин јашајыш васитәләринин дәјәринә бәрабәрдир. Иш гүввәсинин дәјәри һәмин спесифик тичарәт предметинин истеһсалы, демәли, һәмчинин тәкрар истеһсалы үчүн зәрури олан иш вахты илә мүәјјән олунур. Иш гүввәси дәјәринин пул ифадәси әмәк һаггыдыр, һәм дә әмәк һаггы конкрет игтисади вәзијјәтдән, һәмин өлкәдә ән'әнә үзүндән јаранмыш јашајыш сәвијјәсиндән, фәһлә синфинин мүтәшәккиллијиндән вә күчүндән, һабелә бир чох башга шәртләрдән асылы олараг иш гүввәсинин дәјәриндән бу вә ја дикәр тәрәфә дәјишилә биләр вә өзүнүн мүхтәлиф фомаларында мејдана чыха биләр. Әмәк һаггы јалныз заһирән әмәјин гијмәтидир. О, дәјәрин чеврилмиш формасы вә иш гүввәсинин гијмәти олараг әмәјин гијмәти кими мејдана чыхыр вә бунунла да истисмар просесини пәрдәләјир. Вәзијјәтдән елә көрүнүр ки, фәһлә өз әмәјини сатыр вә бүтүн әмәјин һаггы верилмишдир. Әслиндә исә әмәк һаггы муздлу әмәјин јаратдығы мәһсулун үмуми дәјәриндән һәмишә ашағыдыр. Фәһлә иш гүввәсинин тәкрар истеһсалы үчүн зәрури олан васитәләрин дәјәрини иш күнүнүн мүәјјән һиссәси (зәрури иш вахты) әрзиндә јарадыр. Иш күнүнүн галан һиссәси әрзиндә исә (изафи иш вахты) о өз иш гүввәсинин дәјәриндән артыг олан әлавә дәјәр, јахуд изафи дәјәр јарадыр.

Буржуа сијаси игтисады һәр бир јығылмыш әмәји, һәр бир истеһсал васитәсини капитал е'лан едир вә капиталы бәшәр чәмијјәтинин мөвчуд олмасы үчүн әбәди бир шәрт һесаб едирди. Маркс бу тәсәввүрү рәдд едиб көстәрди ки, истеһсал васитәләри јалныз мүәјјән шәраитдә капитал олур, мәһз о заман капитал олур ки, бунлар капиталистләрин мүлкијјәти олсун вә муздлу әмәји истисмар етмәк үчүн ишләдилсин, демәли, капитал тарихән мүәјјән ичтимаи мүнасибәтдир.

Әмтәәләрин дәјәринин јаранмасы просесиндә чанлы әмәјин вә истеһсал васитәләринин ојнадығы ролун тәһлили капиталист истисмарынын елми изаһы үчүн чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Буржуа сијаси игтисадынын классикләри капиталын бирчә бөлкүсүнү — әсас капиталла дөврijјә капиталына бөлүнмәсини гәбул едирдиләр. Маркс бу бөлкүнү рәдд етмәјәрәк, ејни заманда изафи дәјәр истеһсалында капиталын ролу нөгтеји-нәзәриндән даһа мүһүм олан бир бөлкүнү, мәһз сабит капиталла (истеһсал васитәләри) дәјишән капитала (иш гүввәси) бөлүндүјүнү көстәрир. Истеһсал васитәләри јени дәјәр

јаратмыр, јени дәјәрин мәнбәји јалныз чанлы әмәкдир. Истеһсал просесиндә чанлы әмәк истеһсалваситәләринин дәјәрини бунлар ашындыгча јени мәһсула кечирир.

Маркс тәрәфиндән мүәјјән едилдији кими, капиталын сабит капиталла дәјишән капитала бөлүнмәси муздлу әмәјин истисмары просесинин дәрин тәһлилини вермәк вә бунунла бирликдә фәһләләрин истисмары дәрәчәсинин изафи дәјәрин гојулмуш олан бүтүн капитала дејил, јалныз дәјишән капитала нисбәти шәклиндә мигдар ифадәсини тапмаг үчүн имкан јаратды. Бу нисбәти Маркс изафи дәјәр нормасы, јахуд истисмар нормасы адландырмышдыр. Капитализм инкишаф етдикчә истисмар нормасы артыр, бунунла бирликдә пролетариатла буржуазија арасындакы зиддијјәтләр дәринләшир вә кәскинләшир.

«Капитал»ын биринчи чилдиндә Маркс изафи дәјәр нормасыны јүксәлтмәк методларыны тәдгиг етмишдир. Капиталист изафи дәјәр нормасыны ики јолла артырыр: 1) зәрури иш вахты мүәјјән дәјишмәз кәмијјәт олараг галдыгда о, иш күнүнүн узунлуғуну артырмаг һесабына изафи иш вахтыны артырыр (мүтләг изафи дәјәр); 2) иш күнү мүәјјән дәјишмәз кәмијјәт олараг галдыгда о, әмәјин интенсивлијини вә мәһсулдарлығыны јүксәлтмәклә, зәрури иш вахты илә изафи иш вахты арасындакы нисбәти өз хејринә дәјишдирир (нисби изафи дәјәр). Биринчи јол әсасән капиталист истеһсалы инкишафынын башланғыч мәрһәләләри үчүн, онун башлыча олараг сәнәт техникасы вә әмәјин һәлә нисбәтән примитив тәшкили зәмининдә инкишаф етдији мәрһәләләр үчүн сәчијјәви иди. Икинчи јол капиталист истеһсалынын даһа чох инкишаф етмиш мәрһәләләри үчүн сәчијјәвидир, бу заман истеһсалын техники вә тәшкилати шәраити јетишмиш олур, фәһлә синфинин артмагда олан мүбаризәси исә буржуазијаны иш күнүнү мүәјјән гәдәр гысалтмаға мәчбур едир. Маркс бөјүк фактик материал әсасында иш вахтынын гысалдылмасы уғрунда фәһлә синфинин мүбаризәси мәнзәрәсини тәсвир едир.

Лакин изафи дәјәрин мүтләг мә'нада артмасына чан атан капитал әслиндә һәмишә чалышыр ки, иш күнүнүн узунлуғуну артырсын вә фәһләни һәр бир иш саатында даһа чох әмәк сәрф етмәјә, јә'ни әмәк интенсивлијини јүксәлтмәјә мәчбур етсин. Онун һәдсиз һәрислијинә јалныз чанлы «машынларын» физики имканлары вә онларын һиддәтинин күчүндән горхмасы һәдд гојур.

Бир сыра фәсилләрдә, хүсусилә дә инкишаф етмиш капитализмин классик өлкәси олуб, аз инкишаф етмиш өлкәләрә онларын өз кәләчәји мәнзәрәсини көстәрән Инкилтәрәјә аид материаллар әсасында Маркс нисби изафи дәјәр истеһсалы методларынын парлаг тарихи очеркини вермишдир. Бу методлар — садә кооперасија, мануфактура, ири машынлы сәнаје — ејни заманда капитализмин өзүнүн инкишаф мәрһәләләри

иди. Маркс капитализмдә машын тәтбигинин тарихини, шәраитини вә нәтиҹәләрини хүсуси олараг вә чох әтрафлы шәкилдә тәдгиг етмишдир. Машынларын вә башга техники ихтираларын фәһләләрин әмәјини јүнкүлләшдирмәмәси факты анҹаг бүтүн јени вә ән јени техники әмәк васитәләри гаршысына гојулан мәгсәдлә бағлыдыр, бу мәгсәд исә әмтәәләри уҹузлашдырмагла, зәрури әмәји ихтисар етмәк вә әлавә иш вахтыны узатмаг, јә'ни «адлы-санлы авааралар» үчүн изафи дәјәр истеһсалында садәҹә бир васитә олмагдыр.

Әмәк бөлкүсү вә машынларын капиталистҹәсинә тәтбиги нәтиҹәсиндә әмәк мәһсулдарлығынын артмасы илә јанашы олараг, бүтөвлүкдә фәһләләрин вәзијјәти пислəшир. Капиталист өлкәләриндә машынлар ишсизлијин артмасына вә күтләви шикәстлијә сәбәб олур, әмәјин интенсивләшмәси, јекнәсәглији вә мәзмунсузлуғу, капитал истибдадынын вә казарма интизамынын күҹләнмәси машынларын чығырдашына чеврилир.

Мануфактурада ишин иҹра сүр'әти вә кејфијјәти билаваситә фәһләдән — онун ихтисасындан, тәҹрүбәсиндән, сә'јиндән вә и. а. асылыдыр. Фабрикдә ишин сүр'әти һәлледиҹи дәрәҹәдә машындан вә гојулмуш техноложи просесдән асылыдыр. Бунунла әлагәдар олараг Маркс машынлы истеһсал мәрһәләсини әмәјин капитала реал табелији мәрһәләси кими сәҹијјәләндирир. Машында вә машынлы сәнаједә капитализм өзүнә адекват мадди-техники зәмин әлдә едир.

Маркс капиталист истеһсалынын маһијјәтини вә изафи дәјәр истеһсалынын инкишафыны нәзәрдән кечириб, капиталист јығымы проблемини, јә'ни изафи дәјәрин капитала чеврилмәси проблемини әтрафлы тәһлил етмишдир.

Даим јенидән тәкрар олунан һәр бир истеһсал просеси әслиндә тәкрар истеһсал просесидир. Капиталист истеһсалы просесиндә фәһлә аванс едилмиш капиталы мәһсулун дәјәриндә тәкрар истеһсал едир вә бундан әлавә изафи дәјәр јараныр. Капиталист изафи дәјәри бүтүнлүклә истеһлак етсәјди, садә тәкрар истеһсал алынарды, јә'ни истеһсал просеси дәјишилмәз мигјасда тәкрар олунарды. Лакин капитализмә кениш тәкрар истеһсал, капитал јығымы хас олан ҹәһәтдир.

Фәһләләр өз әмәкләри илә капиталистләрин шәхси истеһлакы үчүн тәләб олундуғундан хејли артыг мигдарда изафи дәјәр јарадырлар. Изафи дәјәрин бир һиссәси капитала чеврилир, бундан истеһсалын мигјасыны кенишләндирмәк үчүн истифадә едирләр. Демәли, фәһлә нәинки капиталистин шәхси истеһлакы васитәләрини, һабелә истисмар даирәсинин кенишләндирилмәси үчүн әлавә васитәләр јарадыр.

Капитал јығымы, јахуд кениш капиталист тәкрар истеһсалы илә јанашы олараг, капиталын үзви гурулушу јүксәлир, капиталын үзви гурулушу дедикдә исә, Маркс капиталын сабит һиссәси илә дәјишән һиссәси арасында, јә'ни истеһсал

васитәләринин дәјәри илә әмәк һаггынын үмуми мәбләғи арасында нисбәти нәзәрдә тутурду. Кет-кедә даһа мүкәммәл машынлар тәтбиги нәтичәсиндә, истеһсал техникасынын инкишафы сајәсиндә сабит капитал дәјишән капиталдан сүр'әтлә артыр. Бунун нәтичәсиндә фәһлә синфинин истисмары күчләнир, изафи дәјәр нормасы јүксәлир.

Бунунла бәрабәр капиталын үзви гурулушунун јүксәлмәси иш гүввәсинә тәләбин нисби мә'нада ашағы дүшмәсинә сәбәб олур, чүнки бу тәләб бүтүн капиталын мигдары илә дејил, онун анчаг дәјишән һиссәси илә, нисби мә'нада азалан һиссәси илә мүәјјән олунур.

Малтус тәрәфиндән ирәли сүрүлән «әбәди» вә «тәбии» әһали ганунуна Маркс капитализмдә фәалијјәт көстәриб, кечичи характер дашыјан вә анчаг капитализмин тәбиәти илә бағлы олан керчәк әһали ганунуну гаршы гојур.

Фәһлә әһалинин бир һиссәси истеһсалдан сыхышдырылыб чыхарылараг, нисби әһали артыглығы дејилән шеји, јахуд еһтијат сәнаје ордусуну тәшкил едир. Ишсизлик фәһләләрин мадди вәзијјәтинин сон дәрәчә сәбатсызлығына, онларын сабаһкы күнә үмидсизлијинә сәбәб олур, әмәк һаггынын үмуми сәвијјәсинә тәзјиг көстәрир, ишләјән фәһләләрин әмәјинин капиталистләр тәрәфиндән интенсивләшдирилмәсини асанлашдырыр.

Беләликлә, капитал јығылдыгча, буржуа чәмијјәтинин бир гүтбүндә истисмарчы синифләрин чох бөјүк сәрвәтләри, чаһчәлалы, түфејлилији, исрафчылығы артыр, дикәр гүтбдә исә истисмарын әзабы, зәһмәткешләрин ишсизлији вә тә'минатсызлығы кет-кедә күчләнир. «Ичтимаи сәрвәт, ишләјән капитал, онун артмасы дәрәчәси вә күчү нә гәдәр јүксәк исә вә, демәли, пролетариатын мүтләг мигдары вә әмәјинин мәһсулдар гүввәси нә гәдәр чохдурса, сәнаје еһтијат ордусу да бир о гәдәр чохдур. Капиталын кенишләнмә күчү һансы сәбәбләрдән артырса, бикар иш гүввәси дә ејни сәбәбләрә көрә артыр. Демәли, сәнаје еһтијат ордусунун нисби мигдары сәрвәтин гүввәләринин артмасы илә јанашы артыр. Лакин фәал фәһлә ордусуна нисбәтән бу еһтијат ордусу нә гәдәр артыгса, јохсуллуғу фәал фәһлә ордусу әмәјинин әзабларына дүз пропорсионал олан даими артыг әһали дә бир о гәдәр чох олур... *Бу, капиталист јығымынын мүтләг, үмуми ганунудур*»[1].

Капиталист јығымы һаггында Маркс тәрәфиндән кәшф едилиб ифадә олунан мүтләг үмуми гануну муздлу әмәклә капитал арасындакы антагонист зиддијјәтләри баша дүшмәк үчүн нәзәри әсасдыр.

Маркс өз тәдгигләри илә ибтидаи капитал јығымы барәсиндә буржуа алимләринин ујдурдуглары әфсанәни гәти су-

[1] *К. Маркс.* Капитал, I чилд, сәһ. 646.

рәтдә тәкзиб етди; һәмин әфсанә исә капитал јығымыны өз әмәкләри илә әлдә етдикләри сәрвәтләри тәдричлә јыған ајры-ајры зирәк адамларын хүсуси әмәксеверлији вә гәнаәтчиллији нәтичәси кими гәләмә верирди. Марксын хүсуси фәсил һәср етдији ибтидаи јығым просесинин маһијјәти билаваситә истеһсалчыларын истеһсал васитәләриндән тамамилә ајрылмасындан ибарәтдир. Бу просеси һаким синифләр кобуд зоракылыг методлары илә сүр'әтләндирмишләр. Бөјүк тарихи материал әсасында Маркс хырда вә орта кәндлиләрин зорла торпагсызлашдырылмасы, онларын кәндләрдән говулмасы вә инкишаф едән сәнаје үчүн учуз иш гүввәси еһтијатына чеврилмәси мәнзәрәсини тәсвир едир. Мүстәмләкәләрдә јыртычы сојғунчулуг вә ганлы гулдурлуг васитәси илә дә аз мигдар адамын әлиндә сәрвәт топланмышдыр. Маркс ибтидаи јығым просесини сәчијјәләндирәрәк јазырды ки, «јени доғулан капиталын тәпәдән дырнағадәк бүтүн мәсамәләриндән ган вә ирин сызыр»[1].

«Капитал»ын I чилдинин 24-чү фәслинин нәтичә һиссәсиндә бүтүн тәдгигата јекун вурулур, капитализмин мүгәддәраты вә сосиалист ингилабынын лабүдлүјү һаггында нәтичә чыхарылыр. Капиталист јығымынын инкишафы әмәјин кет-кедә даһа чох ичтимаиләшдирилмәси демәкдир, бунунла да әлагәдар олараг капитализмин әсас зиддијјәти — истеһсалын ичтимаи характери илә мәнимсәмәнин хүсуси формасы арасында олан зиддијјәт кет-кедә кәскинләшир. Капиталист јығымынын тарихи мејлинин тәһлилини Маркс пролетариатын гәләбәсинә мөһкәм инамла долу олан бу сөзләрлә битирир: «...капитал магнатлары сајынын даим азалмасы илә бәрабәр јохсуллуг, зүлм, әсарәт, чылызлашма вә истисмар артыр, лакин бунунла бәрабәр сајча даим чохалан, капиталист истеһсал просеси механизминин өзүнүн өјрәтдији, бирләшдирдији вә тәшкил етдији фәһлә синфинин һиддәти дә артыр. Капитал инһисары, онунла бирликдә вә онун сајәсиндә јүксәлмиш олан истеһсал үсулу үчүн бир бухов олур. Истеһсал васитәләринин мәркәзләшмәси вә әмәјин ичтимаиләшмәси елә бир нөгтәјә чатыр ки, даһа бунлар өз капиталист габығына сыға билмир. Бу габыг партлајыр. Капиталист хүсуси мүлкијјәтинин сону чатыр. Мүлкијјәтдән мәһрум едәнләрин өзләрини мүлкијјәтдән мәһрум едирләр»[2].

Капитал тәдавүлү просеси

Маркс өз әсәринин икинчи китабында (икинчи чилдиндә) сәнаје капиталы һәрәкәтинин тәдгигини давам етдирир. Лакин бу һәрәкәтдә артыг, I чилддә олдуғу кими, истеһсал просеси дејил, тәдавүл саһәсиндә сәнаје капиталында баш верән формалар дәјишилмәси вә маддәләр мүбадиләси хүсуси олараг өјрәнилир.

[1] *Карл Маркс.* Капитал, I чилд, сәһ. 758.
[2] Јенә орада, сәһ. 760.

Биринчи бөлмәдә Маркс капиталын метоморфозларыны вә онун дөвраныны тәһлил едир. О, пул капиталынын дөвранындан башлајыр. Сонра ајры-ајры фәсилләрдә мәһсулдар капиталын вә әмтәә капиталынын дөвраны тәһлил олунур.

Фәалијјәт көстәрән капиталист мүәссисәси муздлу фәһләләр вә гуллугчулар тәрәфиндән мүәјјән әмтәәләр истеһсалы үчүн истифадә едилән мүәјјән истеһсал васитәләридир (торпаг, биналар, машынлар, аләтләр, хам материаллар вә и. а.). Нә истеһсал васитәләри, нә дә муздлу фәһләләрин иш гүввәси өзлүјүндә капитал дејилдир. Бунлар анҹаг бир-бири илә бирләшдикдә, анҹаг биринчиләрин капиталистләрин мүлкијјәти олмасы, фәһлә вә гуллугчуларын исә јашамаг үчүн өз иш гүввәсини онлара сатмаға мәҹбур олмасы үзүндән капитал олур.

Артыг истеһсал васитәләринә вә иш гүввәсинә чеврилмиш олан пул капиталы, капиталын бу ики шеј формасынын истеһсал просесиндә бирләшмәси мәҹмусу мәһсулдар капитал формасыны јарадыр. Истеһсал фасиләсиз давам едирсә, капитал даим бу формада олур.

Аванс едилмиш бүтүн капитал истеһсал просесиндә кеч-тез әмтәәләрә чеврилир, әмтәә капиталы формасы алыр. Өзүнүн бу формасында да капитал хүсуси бир дөвран едир — әмтәә капиталынын дөвраныны едир. Бурада капиталист истеһсал едилмиш әмтәәләри реаллашдырмаг проблеми илә үз-үзә кәлир. Әмтәәләрин реаллашдырылмасы капиталист үчүн онун сәрф етдији бүтүн капитал дәјәринин гајытмасыны тә'мин етмәли вә бундан әлавә она өз муздлу фәһләләри тәрәфиндән истеһсал едилмиш изафи дәјәр вермәлидир. Әмтәәләрин реаллашдырылмасы шәраитини вә хүсусијјәтләрини ајдынлашдырмаг Марксын икинчи китабдакы тәдгигләринин башлыча ҹәһәтләриндән бирини тәшкил едир.

Маркса гәдәр игтисадчылардан һеч кәс капитал дөвранларыны онун бүтүн формаларында, бунларын гаршылыглы әлагәси һаггында өз тәфәррүатына гәдәр нәзәрдән кечирмәмишди. Јалныз Марксын сајәсиндә капитал анлајышы илк дәфә олараг истеһсалла тәдавүлүн вәһдәти кими, капитал дәјәринин заман вә мәкан дахилиндә, бир формадан дикәр формаја доғру, бир кәмијјәтдән башга, даһа бөјүк кәмијјәтә доғру фасиләсиз һәрәкәти кими гаршыја чыхды. Бу исә сон дәрәҹә ваҹибдир, зира Марксын көстәрдији кими, «капиталы сүкунәтдә олан бир шеј кими дејил, јалныз бир һәрәкәт кими баша дүшмәк олар»[1].

Капиталын бүтүн үч әсас формасынын (пул формасы, мәһсулдар формасы вә әмтәә формасынын) ајрылыгда вә бирликдә дөвранларынын Маркс тәрәфиндән тәһлили бу ҹәһәтдән дә әламәтдардыр ки, капиталын һәрәкәтинин дәринликләриндә олан зиддијјәтләри ашкара чыхарыр.

[1] *К. Маркс.* Капитал, II ҹилд, сәһ. 105.

Бүтүн ичтимаи капитал үчүн фасиләсиз һәрәкәт сәчијјәви чәһәтдир. Лакин бу һәрәкәтдә даим үмуми вә гисмән бөһранлар мејдана чыхыр, әмтәәләрин дәјәрләриндә вә гијмәтләриндә ингилаблар баш верир. Бир гисим капиталистләрин пул капиталы артыглыг едир, башгалары онун олмамасы үзүндән вар-јохдан чыхырлар, бир гисми гызғын истеһсал едир вә өз истеһсалыны кенишләндирир, башгаларынын исә машынлары ишсиз галыб пас атыр. Чохлу әмтәә јығылыб галыр, хараб олур вә гијмәтдән дүшүр, бә'зән һәмчинин садәчә олараг мәһв едилир, һалбуки бу заман зәһмәткешләр тәләбләринин өдәнилмәмәси үзүндән әзаб чәкирләр. Бир гисим фәһләләр һәдсиз әмәк нәтичәсиндә тагәтдән дүшүр, башгалары исә ишсизлик әзабларына мә'руз галырлар. Маркс көстәрир ки, бу вә дикәр бу чүр һадисәләр һеч дә тәсадүфи дејилдир, капитал һәрәкәтинин өз маһијјәтинин зәрури вә ганунаујғун нәтичәләридир.

Капиталын һәр бир дөвраны мүәјјән вахт дөврү әрзиндә баш верир. Бу дөврүн узунлуғу нә гәдәр олурса олсун, објектив сурәтдә ики һиссәјә — истеһсал вахты илә тәдавүл вахтына бөлүнүр.

Икинчи бөлмәдә Маркс капитал дөвријјәсини әтрафлы тәдгиг едир. Капиталист үчүн онун капиталынын дөвријјәси мүддәти онун өз капиталынын нәинки әввәлки формасында она гајытмасы, һабелә дәјәрчә артмасы үчүн капитал аванс вермәли олдуғу мүддәтдир. Мүхтәлиф фәрди капиталларын дөвријјәси мүддәти һәр бир һалда тәдавүл мүддәти илә истеһсал мүддәтинин мәчмусуна бәрабәрдир. Дөвријјә мүддәтиндәки фәргләр аванс едилән капиталын кәмијјәтинә, изафи дәјәрин иллик күтләсинә, бүтүн капиталист истеһсал вә тәдавүл просесинин кедишинә әһәмијјәтли дәрәчәдә тә'сир көстәрир.

Истеһсал просесиндә сабит капиталын мүхтәлиф һиссәләринин дәјәри әмтәәләрә мүхтәлиф шәкилдә кечир. Мәсәлән, хаммал тамамилә истеһлак олунур вә хаммалын бүтүн дәјәри, һәтта истеһсал туллантыларынын да дәјәри истеһсал едилмиш әмтәәләрин дәјәринә дахил олур. Бу хаммалын е'малында ишләјән машынларын дәјәри исә, әксинә, истеһсал едилмиш әмтәәләрин дәјәринә јалныз бу машынларын ашындығы дәрәчәдә дахил олмушдур. Әмтәәләри сатдыгдан сонра капиталист мүвафиг сурәтдә хаммалын бүтүн дәјәрини вә машынларын дәјәриндән анчаг истеһсал просесиндә истеһлак едилән һиссәсини керијә алачагдыр. Буна көрә капиталын дәјәринин тәдавүлү вә дөвријјәси нөгтеји-нәзәриндән бүтүн сабит капитал әсас капитала вә дөвријјә капиталына бөлүнүр.

Сијаси игтисад тарихиндә илк дәфә Маркс мүәјјән етмишдир ки, истеһсал васитәләри јалныз өз дәјәрләринин әмтәәләрә нечә — тәдричлә вә ја бирдән-бирә, һиссә-һиссә вә ја бүтөвлүкдә кечмәсиндән асылы олараг әсас капитал вә ја дөвријјә капиталы олур.

Капиталист тәрәфиндән иш гүввәсинә сәрф едилән дәјишән капитал өз дөврijјәси характеринә көрә сабит капиталын дөврijјә капиталыны тәшкил едән һиссәсиндән һеч бир шејлә фәргләнмир. Демәли, дөврijјә капиталы дәјәрин вә изафи дәјәрин истеһсалында тамамилә мүхтәлиф рол ојнаjан, лакин капиталын тәдавүлү просесиндә бир там кими мејдана чыхан ики һиссәдән ибарәтдир. Бу вәзиjјәт капиталист истеһсалынын истисмарчы маһиjјәтини пәрдәләјир вә белә бир хәјал доғурур ки, куја изафи дәјәр истеһсал едилмиш әмтәәләр сатыларкән тәдавүл саһәсиндә мејдана чыхыр. Буржуа игтисадчылары бу хәјалдан мәддаһлыг мәгсәдләри үчүн истифадә едирләр.

Бүтөвлүкдә капиталын дөврijјәсини вә онун әсас вә дәјишән тәркиб һиссәләринин дөврijјәси хүсусиjјәтләрини тәһлил едәркән Маркс капиталист истеһсалынын мүхтәлиф саһәләриндә вә даирәләриндә капитал дөврijјәсинин мәһз нә кими рол ојнадығыны, капиталын әсас капиталла дөврijјә капиталына мүхтәлиф бөлкүсүнүн мадди истеһсалын инкишафына, капиталистләрин вә фәһләләрин вәзиjјәтинә мәһз нечә тә'сир етдиjини елми сурәтдә көстәрмишдир.

Мүхтәлиф сәбәбләр үзүндән мүвәггәти олараг вә ја тамамилә дајандырыла билән һәр һансы ајрыча истеһсалдан фәргли олараг, бүтүн ичтимаи истеһсал һәмишә фасиләсиз истеһсалдыр. II чилддә ән мүһүм нәзәри проблем капиталын тәкрар истеһсалы шәртләринин тәдгигидир.

Марксдан әввәл ичтимаи тәкрар истеһсалын ганунаујғунлугларыны тәһлил етмәк үчүн тәшәббүс көстәрән илк игтисадчы физиократ Кене иди. О өз «Игтисади чәдвәл»индә көстәрмишди ки, мүәjјән өлкәнин (Франсанын) мәчму иллик мәһсулу нә јолла чәрәјан едир вә сон нәтичәдә һәмин чәмиjјәтин синифләри арасында елә бөлүнүр ки, бу мәһсулун әввәлки мигјасда тәкрар истеһсалы, јә'ни онун садә тәкрар истеһсалы мүмкүн олур. Лакин Кене јалныз әкинчилиjи мәһсулдар даирә һесаб едәрәк күман едирди ки, әмәк јалныз бурада дәјәр вә изафи дәјәр јарадыр. Кене вә онун мәктәби инкишаф етмиш сәнаје истеһсалы әсасында вә бүтүн ичтимаи әмәјин кениш бөлкүсү шәраитиндә капиталист тәкрар истеһсалыны тәдгиг етмәмишди.

Садә тәкрар истеһсалын тәһлилинә Маркс бүтүн ичтимаи мәһсулун әмтәә вә дәјәр гурулушуну ајдынлашдырмагдан башлајыр. Чәмиjјәтин иллик мәһсулуну тәшкил едән әмтәәләрин бүтүн мәчмусу өз натурал формасына көрә ики бөјүк бөлмәјә ајрылыр. Биринчисини јенидән мәһсулдар истеһлака дахил олмалы олан вә ја һәр һалда бураја дахил ола билән истеһсал васитәләри тәшкил едир. Икинчи бөлмәни капиталистләр синфинин вә фәһләләр синфинин фәрди истеһлакына дахил олан истеһлак шејләри тәшкил едир. Мүвафиг сурәтдә бүтүн ичтимаи истеһсал да ики бөјүк бөлмәјә: истеһсал васи-

тәләри истеһсалына вә шәхси истеһлак шејләри истеһсалына бөлүнүр. Бу бөлкүнүн бөјүк методоложи әһәмијјәти вардыр; бу, јалныз капиталист истеһсалына вә тәкрар истеһсалына дејил, һәр чүр ичтимаи истеһсала вә тәкрар истеһсала аиддир.

Ики бөлмәдән һәр бириндә истеһлак едилмиш сабит капиталын дәјәри тамамилә бунларын иллик мәһсулунун дәјәринә кечир.

Ил әрзиндә иш гүввәси јени дәјәр истеһсал едир вә ону истеһлак едилмиш сабит капиталын дәјәринә бирләшдирир. Капиталистләр тәрәфиндән иш гүввәсинин һаггыны вермәјә сәрф едилән дәјишән капиталын дәјәри иллик мәһсулун дәјәриндә нәинки тәкрар истеһсал олунур, һәтта изафи дәјәрин кәмијјәти гәдәр артыр. Иллик мәһсулун дәјәриндә муздлу фәһләләр тәрәфиндән јарадылан јени дәјәрин үмуми кәмијјәти онларын сајындан вә капиталист истисмарынын дәрәчәсиндән асылыдыр.

Беләликлә, ичтимаи истеһсалын ики бөлмәсиндән һәр биринин бүтүн иллик мәһсулунун дәјәри истеһлак едилмиш сабит капиталдан (c), дәјишән капиталдан (v) вә изафи дәјәрдән (m) ибарәтдир. Марксын ишарә етдији шәкилдә бу дәјәр $c+v+m$ мәчмусундан ибарәтдир.

Ичтимаи истеһсалын јухарыда көстәрилән ики бөјүк бөлмәсиндән һәр бири дахилиндә, һәмчинин бу ики бөлмә арасында мүбадилә шәртләринин вә пропорсијаларынын ајдынлашдырылмасы Марксын чох бөјүк елми хидмәтидир. О, мүбадилә схемләрини ишләјиб һазырламыш, мәһсулун тәркиб һиссәләринин дәјәрә көрә вә ичтимаи истеһсалын һәр бөлмәсиндә онун мадди мәзмununа көрә нисби кәмијјәтләрини көстәрмишдир ки, бунлар да ичтимаи мәһсулун реаллашдырылмасы үчүн вә, демәли, фасиләсиз тәкрар истеһсал үчүн зәруридир. Сијаси игтисадда илк дәфә Маркс көстәрә билмишдир ки, истәр мәһсулун фәһлә вә капиталистләрин шәхси истеһлакына хидмәт едән һиссәси, истәрсә мәһсулун мәһсулдар капитал үнсүрләри јаратмаг үчүн истифадә едилән һиссәси ичтимаи истеһсал просесиндә нә јолла өдәнилир.

Маркс фасиләсиз тәкрар истеһсал үчүн зәрури олан идеал пропорсијалары мүәјјән етмишдир. Бунунла бәрабәр көстәрилмишдир ки, капитализм шәраитиндә бу пропорсијаларын һәјата кечирилмәси мүмкүн дејилдир, ишдә лабүд сурәтдә мүхтәлиф пропорсијасызлыглар мејдана чыхыр,—гисми вә үмуми ифрат истеһсал бөһранлары, пул бөһранлары мејдана чыхыр. Капиталист тәкрар истеһсалы механизминин өзү еләдир ки, о даим пропорсијасызлыглар вә вахташыры ениб-галхма һаллары доғурмаја билмәз. Капиталист игтисадијјатынын дахили сазлығы онун үмуми низамсыз вә һәрч-мәрч инкишафы просесиндә јалныз даим јох олан бир момент кими мөвчуддур.

Ичтимаи тәкрар истеһсал ганунаујғунлугларынын тәдгиги

фәһлә синфинин ингилаби тәблиғаты ишиндә, истәр капитализмин «автоматик ифласы» вә ја «өз-өзүнә боғулмасы» һаггындакы зәрәрли хырда буржуа нәзәријјәләринә гаршы, истәрсә, капиталист игтисадијјатынын «әбәди чичәкләнмәси» вә «аһәнкдар инкишафы» һаггында мәддаһ нәзәријјәләринә гаршы Марксын шакирдләри вә ардычылларынын апардыглары мүбаризәдә чох бөјүк әһәмијјәтә малик олмушдур. Ичтимаи капиталын тәкрар истеһсалы һаггында Марксын нәзәријјәсиндән ирәли кәлән бүтүн нәтичәләрә архаланан В. И. Ленин капитализм шәраитиндә халг күтләси јохсуллуға мәһкум олдуғу һалда дахили базарын мејдана кәлмәсини хүсусилә парлаг вә ајдын шәкилдә ачыб көстәрмишдир. В. И. Ленин сосиализм вә коммунизм чәмијјәти гурмаг үчүн Марксын ичтимаи тәкрар истеһсалы нәзәријјәсинин бөјүк әһәмијјәти олдуғуну да дәфәләрлә гејд етмишдир. Истеһсал васитәләри истеһсалынын сүр'әтли инкишафы, ән гәнаәтли вә мүтәрәгги методларын вә саһәләрин тәтбиг едилмәси, күчлү енеркетика вә хаммал базасы јарадылмасы шәхси истеһлак шејләри истеһсалынын јүксәк сәвијјәсини тә'мин едир вә сосиализм өлкәләринин халг тәсәррүфатында кениш тәкрар истеһсал үчүн гәти шәрт вә бу тәкрар истеһсалын гануну олур.

Бүтөвлүкдә көтүрүлән капиталист истеһсалы просеси

«Қапитал»ын үчүнчү чилдиндә бүтүн капиталист истеһсал үсулунун нәзәри тәһлили баша чатдырылыр. Бурада Маркс капиталист истеһсалы просесини истеһсалла тәдавүлүн гырылмаз вәһдәти кими тәдгиг едир.

Бүтүн чәмијјәт мигјасында капиталистләр синфинин ајры-ајры фраксијаларынын хүсуси мәнафеји мүхтәлиф шәкилдә мејдана чыхыр. Сәнаје, нәглијјат, кәнд тәсәррүфаты, тичарәт, банклар арасында «күндәјән јер» уғрунда — муздлу фәһләләрдән сыхылыб чыхарылан изафи дәјәрдән артыг пај гопармаг уғрунда даим мүбаризә кедир. Хүсуси мәнафејин бу мүрәккәб вә чохчәһәтли гарышығындан, истеһсал васитәләри мүлкијјәтчиләри синфини дидишдирән дахили зиддијјәтләрдән баш ачмаг, капиталистләрин һәр бир бөјүк групунун башга капиталист групларына вә фәһлә синфинә нисбәтән хүсуси јерини вә ролуну тапыб көстәрмәк һеч дә садә бир шеј дејилдир. Маркса гәдәр бүтүн буржуа сијаси игтисады бу иши көрә билмәмишди.

Маркс «Қапитал»ын I вә II чилдләринин мәзмунуна архаланараг, III чилддә көстәрир ки, капитализм чәмијјәти сәтһиндә капиталын мејдана чыхдығы вә һамынын көзү гаршысында фәалијјәт көстәрдији конкрет нөвләри вә формалары нә заман вә нә јолла мејдана кәлмиш вә даим јенидән мејдана кәлмәкдәдир. Қапиталын вә капиталистләрин мүхтәлиф формаларынын вә нөвләринин ганунаујғун әлагәси, истеһсал вә

тәдавүлүн һәр бир ири даирәсинин, буна көрә дә бүтүн өз конкрет мүрәккәблији һалында бүтүн капиталист истеһсал үсулунун хүсуси ролу вә инкишаф перспективи илк дәфә ајдын олур. Маркс јазыр: «Капиталын, бу китабда шәрһ етдијимиз кими, шәкил дәјишмәләри, беләликлә, аддымбааддым елә бир формаја јахынлашыр ки, чәмијјәтин сәтһиндә онлар бу формада мејдана чыхыр, мүхтәлиф капиталларын бир-биринә тә'сириндә, рәгабәтдә вә истеһсал акентләринин өзләринин ади шүурунда мејдана чыхыр»[1].

Маркс һәр шејдән әввәл көстәрир ки, әмтәәләрин дәјәри мәһз нә јолла онларын базар гијмәтләринә чеврилир, фәһләнин јаратдығы бүтүн изафи дәјәр капиталистләрин мәнфәәтинә нечә чеврилир, бу мәнфәәт капиталистләр арасында мүәјјән һиссәләрә нечә бөлүнүр вә белә бир бөлкү нәтичәсиндә кәмијјәтчә мүхтәлиф олан мәнфәәт нормалары — изафи дәјәр күтләсинин сабит вә дәјишән капитал мәчмусуна нисбәти — капиталын гојулдуғу мүхтәлиф даирәләрдә һәр һансы бир капиталистин мүәјјән капиталы үчүн үмуми орта мәнфәәт нормасына нечә чеврилир.

Маркса гәдәр игтисадчылар белә бир мәсәләни һәлл едә билмәмишдиләр ки, дәјәр ганунунун фәалијјәти әсасында бәрабәр орта мәнфәәт нормасы нечә әмәлә кәлә биләр вә һәгигәтән нечә әмәлә кәлир. Фәалијјәт көстәрән вә өз дәјәринә көрә бәрабәр олан ики капитал ејни мигдар фәһлә вә гуллугчу ишләдирсә, онларын иш гүввәсини ејни дәрәчәдә истисмар едир вә бу иш гүввәси үчүн ејни дәрәчәдә һагг верирсә, дөвранын башга шәртләри бәрабәр олдугда, бу капиталлар өз мүлкијјәтчиләринә бәрабәр мәнфәәт вермәлидир. Бу, дәјәр ганунунун фәалијјәтиндән зәрури олараг ирәли кәлир. Лакин бу капиталлар мүхтәлиф мигдар фәһлә вә гуллугчуну истисмар едирсә, һәм дә онлары мүхтәлиф дәрәчәдә — бири чох, дикәри аз — истисмар едирсә, јенә һәмин дәјәр ганунуна көрә онлар даһа бәрабәр мәнфәәт истеһсал едиб сонра да буну мәнимсәјә билмәзләр.

Лакин күндәлик капиталист практикасында бунун там әксинә олан бир шеј мүшаһидә едилир. Әслиндә бәрабәр кәмијјәтли олан капиталлар, чох вә ја аз чанлы әмәк истисмар етмәсиндән асылы олмајараг, ејни мүддәтдә бәрабәр мәнфәәт верир. Буна көрә белә бир заһири көркәм мејдана кәлиб даим мөвчуд олур ки, куја әмтәәләрин дәјәри вә бунларын сатыш гијмәти чанлы иш гүввәси мәсрәфи илә, әмтәәләрдә тәчәссүм едән ичтимаи-зәрури әмәклә мүәјјән олунмур. Демәли, бу заһири чәһәт әсас тутуларса, әмәк дәјәр нәзәријјәси дүзкүн дејилдир вә практикада дәјәр гануну даим позулур.

Маркс өз тәдгигләри илә әмәк дәјәр нәзәријјәси әсасында

[1] *К. Маркс.* Капитал, III чилд, сәһ. 27.

мүхтәлиф үзви гурулушу олан бәрабәр кәмијјәтли капиталларын бәрабәр кәмијјәтли мәнфәәт вермәси механизмини парлаг сурәтдә изаһ етмишдир.

Һәр бир капиталист вә һәр бир саһәдәки капиталистләр групу чалышыр ки, бу вә ја дикәр мүәссисәјә, бу вә ја дикәр истеһсал саһәсинә гојулан бүтүн капиталын һәр бир һиссәсинә чәмијјәт мигјасында јарадылан бүтүн изафи дәјәрин (вә ја мәнфәәтин) мүвафиг һиссәси дүшсүн. Маркс ријази дәгигликлә сүбут етмишдир ки, капиталын үзви гурулушунун бүтүн ичтимаи капиталын үзви гурулушуна ујғун кәлдији истеһсал саһәләриндә бу саһәләрин әмтәәләринин сатыш гијмәти онларын керчәк дәјәринә ујғун кәләчәкдир. Бүтүн башга саһәләрдә әмтәәләрин сатыш гијмәтләри онларын дәјәриндән лабүд сурәтдә фәргләнәчәкдир. Сабит капиталын (әсас капиталын вә дөвријјә капиталынын) пајы нисбәтән јүксәк олдуғу саһәләрдә әмтәәләрин гијмәтләри онларын дәјәриндән јүксәк олачагдыр. Капиталын гурулушу онун орта ичтимаи гурулушундан ашағы олдуғу башга саһәләрдә әмтәәләрин гијмәтләри онларын дәјәриндән ашағы олачагдыр. Бүтүн бу гијмәтләрин үмуми мәбләғи бүтүн ичтимаи мәһсулун дәјәрини пулда ифадә едир. Лакин гијмәтләри әсл мә'нада билаваситә дәјәр дејил, онун модификасија едилмиш формасы — әмтәәнин истеһсал хәрчләри илә орта мәнфәәтин мәчмусундан ибарәт олан истеһсал гијмәти тәнзим едир.

«Капитал»ын III чилдиндә капиталист рәгабәтинин дахили механизми әтрафлы тәдгиг едилмиш вә дәјәрләрин истеһсал гијмәтләринә чеврилмәси сәбәбләри ајдынлашдырылмышдыр. Истеһсал гијмәти әмтәәләрин базар гијмәтләрини мүәјјән едән кәмијјәтдир, базар гијмәтләринин галхыб-енмәсиндә бир мәркәз тәшкил едир.

Истеһсал гијмәти анлајышы буржуа игтисадчыларына да мә'лум иди. Лакин әслиндә онлардан һеч кәс истеһсал гијмәтләринин дәјәрдән фәргини тәдгиг етмәмиш вә бир-бирини анчаг заһирән инкар едән бу ики категорија арасында «ган» гоһумлуғу олдуғуну да сүбут едә билмәмишдир. Бу иши анчаг Маркс көрмүшдүр.

Маркса гәдәр мүхтәлиф мәктәбләрә мәнсуб олан буржуа игтисадчылары капитализм инкишаф етдикчә нәјә көрә үмуми мәнфәәт нормасынын азалмаға мејл көстәрмәси мәсәләсини һәлл етмәјә чалышмыш, лакин буна наил ола билмәмишдиләр.

Марксын көстәрдији кими, мәнфәәт нормасы изафи дәјәр нормасынын јалныз чеврилмиш формасыдыр. Бүтүн чәмијјәт мигјасында иллик мәнфәәтин мигдары изафи дәјәр күтләсинә ујғун кәлир. Лакин үмуми иллик мәнфәәт нормасы һәмишә иллик изафи дәјәр нормасындан аздыр. Башга шәртләр бәрабәр олдугда, истеһсалда нә гәдәр чох сабит капитал тәтбиг вә истеһлак едилмишсә, дәјишән капиталын пајы исә, әксинә, нә

гәдәр аздырса, мәнфәәт нормасы изафи дәјәр нормасындан бир о гәдәр аз олачагдыр. Буна көрә дә капитализмә хас олан чәһәт — бүтүн ичтимаи капиталын үзви гурулушунун даим јүксәлмәси, үмуми мәнфәәт нормасынын азалмасына доғру апарыр.

Бунунла бәрабәр бир сыра һаллар мәнфәәт нормасынын азалмасына мүгавимәт көстәрир, бунлар да һәр шејдән әввәл ашағыдакылардыр: 1) әмәјин истисмары дәрәчәсинин јүксәлмәси; 2) сабит капитал үнсүрләринин учузлашмасы; 3) ашкар вә кизли ишсизлик; 4) харичи тичарәтин кениш инкишафы вә учуз иш гүввәсини истисмар етмәк үчүн мүстәмләкәләрә капитал ихрачы. Буна көрә дә мәнфәәт нормасынын азалмасы гануну јалныз мејл характери дашыјыр.

III чилддә капиталын тичарәтдә, кредит-пул тәдавүлүндә, нәһајәт, кәнд тәсәррүфатындакы хүсуси нөвләри вә формалары әтрафлы тәдгиг едилир. Охучунун көзләри гаршысында артыг јалныз сәнаје капиталистләри дејил, һәмчинин тачирләр, банкирләр, ири фермерләр, ләндлордлар өз чанлы симасында көрүнүр. Онларла бирликдә исә онлара гаршы дуран гүввә, фәһлә синфинин мүхтәлиф тәбәгәләри вә дәстәләри көрүнүр. Ејни заманда бүтүн ичтимаи изафи дәјәрин дә капиталын өзүнүн хүсуси формаларына мүвафиг олараг өз хүсуси һиссәләринә вә формаларына бөлүнмәси просеси тәдгиг едилир.

II чилддә сүбут едилдији кими, капиталын бир һиссәси һәмишә тәдавүл саһәсиндә, әмтәә вә ја пул формасында олур. Сәнаје капиталы инкишаф етдикчә, онун тичарәт фәалијјәти, онун әмтәәләри алыб-сатмаг әмәлијјатларынын һәчми даим артыр, буна көрә дә капиталист хәрчләринин әмтәә күтләси алыб сатмаг үчүн, капиталын әмтәә формасында тәдавүлү үчүн тәләб олунан һиссәси дә артыр. Тичарәт капиталы мәнфәәт истеһсал етмир. Лакин о, тәдавүл хәрчләрини азалтмагла, сәнаје капиталы үчүн зәрури вә фајдалы иш көрмәклә, бу капиталын мәнфәәтинин бир һиссәсинә өз иддиасыны билдирир. Орта мәнфәәт сәнајечиләрлә тачирләр арасында онларын капиталынын мигдарына ујғун олараг бөлүнүр. Бу бөлкү нәтичәсиндә ики нөв мәнфәәт — сәнаје мәнфәәти вә тичарәт мәнфәәти мејдана кәлир.

Сәнаје вә тичарәт капиталистләри әмтәәләри нисјә сатыб алмагла вә өз нағд пулларыны бир-бирләринә борч вермәклә, борч верән вә борчлу кими чыхыш едирләр. Капитализм инкишаф етдикчә капиталистләр синфи дахилиндә әмәлијјатларын вә гаршылыглы пул әлагәләринин мигјасы даим артыр. Бунунла әлагәдар олараг капитализмин кредит-банк системи ајрылыб инкишаф едир. Гәдим дәфинә топлајанларын вә хырда сәләмчиләрин әвәзиндә капитализм мејданына мүасир банкирләр чыхырлар.

Капитализм инкишаф етдикчә сәрбәст, артыг пул капита-

лынын чыхарылдығы хүсуси базар мејдана кәлир. Кредит-банк системинин көмәји илә пул капиталынын тәмәркүзләшмәси вә мәркәзләшмәси сәнаје вә тичарәтдә капиталын тәмәркүзләшмәси вә мәркәзләшмәси просесләрини сүр'әтләндирир, банкирләрә фәал капиталистләрдә, өз борчлуларында ишләрин кедишини нәзарәт алтына алмасына, әлверишли фүрсәт дүшдүкдә исә өзләринин дә һәмин мүәссисәләрин шәрикли саһиби вә ја һәтта там мүлкијјәтчиси олмасына имкан верир. Пул капиталынын сәфәрбәрлијә алынмасы вә јығылмасы әсасында бөјүк сәһмдар чәмијјәтләри мејдана кәлир, биржада истиграз, сәһм вә башга «гијмәтли кағыз» тичарәти инкишаф едир, биржалар капиталистләрин еһтикар сөвдәләри вә бир-бирини алдатмасы мәркәзи олур. Бүтүн бунлар дөвләт апаратында сатгынлыға, онун ири банк вә сәнаје капиталынын мәнафејинә табе етдирилмәсинә көмәк едир.

III чилддә изафи дәјәрин бир һиссәсинин торпаг рентасына чеврилмәси дә тәдгиг олунур. Бу тәдгигат капитализм чәмијјәтиндә изафи дәјәрин вә мәнфәәтин конкрет формаларынын әввәлки шәрһини мәнтиги сурәтдә баша чатдырыр. Торпаг рентасы һаггында марксизм нәзәријјәси кәнд тәсәррүфатында капитализмин инкишафы хүсусијјәтләрини ачыб көстәрир, кәнд пролетариатынын вә кәндлиләрин һәгиги вәзијјәтини ашкара чыхарыр, сәнаје пролетариатына капитализми ләғв етмәк уғрунда мүбаризәдә мүттәфигләрини көстәрир.

Бүтүн өз тәбии сәрвәтләри илә бирликдә торпаг бәшәр әмәјинин үмуми предметидир. Һәр һансы ичтимаи истеһсал торпаг үзәриндә мөвчуд олуб инкишаф едир. Һәр бир әмәк мәһсулу јалныз инсан тәрәфиндән бу вә ја башга тәләбатын өдәнилмәсинә ујғунлашдырылмыш тәбиәт маддәсидир. Башлыча олараг капиталист әкинчилијини вә бунунла јанашы олараг торпагдан, онун алтындакы мә'дәнләрдән, сулардан, мешәләрдән вә и. а. билаваситә истифадә едән башга истеһсал саһәләрини нәзәрдән кечирән Маркс тәбиәт сәрвәтләрини капиталистләрин вәһшичәсинә истисмар етмәсини ифша едир. Капитализмин мејдана кәлмәси вә бүтүн инкишафы торпаг үзәриндәки хүсуси мүлкијјәти ләғв етмәк дејил, онун анчаг шәклини дәјишдирир. Билаваситә истеһсалчыларын торпаг мүлкијјәтинин гәсб едилмәси капиталист истеһсал үсулу үчүн тарихи илкин шәрт олмушдур.

Маркс торпаг рентасынын ики әсас формасыны: диференсиал рента вә мүтләг рента формаларыны фәргләндирирди.

Диференсиал рента даһа әлверишли кәнд тәсәррүфаты истеһсалы шәраитиндә апарылан тәсәррүфатларда алынан орта мәнфәәтдән артыг мәнфәәтдир.

Кәнд капиталистләринин әлавә мәнфәәти тәсәррүфат објекти олан торпаг үзәриндәки инһисарла бағлыдыр. Бу капиталистләрин саһәдахили рәгабәти онларын әмтәәләри үчүн елә

базар гиіјмәтләри јаранмасына кәтириб чыхарыр ки, бу гиј-мәтләри бечәрилән торпаглардан ән јахшы вә ја орта торпагларда дејил, бунларын ән пис торпаглардакы истеһсал гиіјмәти тәнзим едир. Бунун сајәсиндә даһа мәһсулдар саһәләрдә әлавә мәнфәәт көтүрмәк мүмкүн олур, бу мәнфәәт исә диференсиал рента формасында мејдана чыхыр.

Капитализмдә мүтләг торпаг рентасынын да әмәлә кәлмәсинин мүмкүн олдуғуну илк дәфә Маркс нәзәри чәһәтдән сүбут етмишдир. Мүтләг рента тәкчә бир мүлкијјәт титулу мүгабилиндә чәмијјәтин торпаг мүлкијјәтчиләринә вердији бачдыр. Лендлордлар вә мүлкәдарлар кәнд тәсәррүфаты истеһсалынын тәшкилиндә вә идарә олунмасында әсла иштирак етмәдән «өз» торпагларындан купон гырхан бир нөв рантјеләрдир. Кәнд тәсәррүфатында капиталын үзви гурулушу вә әмәк мәһсулдарлығы даһа ашағы олдуғуна көрә, онун вердији мәһсулларын дәјәри вә гијмәти сәнаје мәһсуллары истеһсалынын дәјәриндән вә гијмәтиндән орта һесабла јухарыдыр. Ејни заманда торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәт инһисары рәгабәт јолу илә кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын гијмәтләрини истеһсалын ичтимаи гијмәтинин мүәјјән сәвијјәсинә чатдырмаға имкан вермир. Кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын јүксәк дәјәри илә башга әмтәәләрин истеһсал гијмәтләри арасындакы фәрг мүтләг рентаны тәшкил едир.

Мүтләг рентанын мөвчуд олмасы капиталист истеһсалы үчүн зәрури шәрт дејилдир. Әксинә, о, изафи дәјәрин вә капиталын бир һиссәсини түфејли синиф олан торпаг аристократијасынын хејринә ајырмагла бу истеһсалын инкишафына мане олур. Торпағы миллиләшдирмәк тәләби әслиндә буржуазијанын мәнафејинә ујғундур. Буржуазија хүсуси торпаг мүлкијјәтинә гәсд едилмәкдән өзүнү сахлајырса, бу анчаг она көрәдир ки, хүсуси мүлкијјәтин бу нөвү үзәринә һүчум бүтүн истеһсал васитәләри үзәриндәки хүсуси мүлкијјәт принсипинә гаршы үсјан кими бир зәнчирвары реаксија доғура биләр.

Буржуа игтисадчылары торпаг мүлкијјәтчиләринин мүфтә кәлиринин тәбиәтини ајдынлашдыра билмирдиләр. Һәтта онларын ән јахшылары, мәсәлән, Смит вә Рикардо, сон нәтичәдә торпаг рентасынын һәрәкәтини тәбиәт ганунларынын фәалијјәтинә мүнчәр етмишдиләр вә бунунла да капитализмин мәдһи үчүн гапылары тајбатај ачмышдылар. Торпаг рентасы һаггында Рикардонун јанлыш нәзәријјәсиндән гида алан ән кениш јајылмыш еһкамлардан бири «торпағын азалан мүнбитлији гануну» дејилән ганун олду. Марксын торпаг рентасы нәзәријјәси буржуа мәддаһлығынын дајағыны дағытды.

«Капитал»ын III чилдиндәки тәдгигат буну да көстәрир ки, капитализмдә кәндлиләр ичәрисиндә даим бир гисминин варјохдан чыхмасы вә башгаларынын варланмасы просеси кедир, хырда вә орта кәндлинин бәднам «сабитлији» јалныз буржуа

мәддаһларынын хәјалында мөвчуддур, әкинчиләрин әксәр күтләси ағыр вә үзүчү әмәјә мәһкумдур, вар-јохдан чыхмаға вә там диләнчилијә гаршы тә'мината малик дејилдир. Қәнд әһалисинин әсас һиссәсинин һәгиги мадди вәзијјәти муздлу фабрик фәһләләринин вәзијјәтиндән әслиндә чох аз фәргләнир. Онларын јеканә ничаты — сәнаје фәһләләри илә мүттәфиг олуб капитализм үзәринә гәти һүчума кетмәкдән ибарәтдир.

III чилдин ахырында Маркс дејир ки, буржуа истеһсал вә бөлкү формасы өз јеткинлијиндә мүәјјән пилләјә чатдыгдан сонра бир кәнара атылыб өз јерини даһа јүксәк олан јени формаја верир. Истеһсал вә бөлкү үсулларынын бу тарихи дәјишилмәси просесинин әсасы «истеһсалын мадди инкишафы илә онун ичтимаи формасы арасындакы мүнагишәдир»[1]. Маркс бүтөвлүкдә капиталист просесини тәдгиг етмәси илә сосиалист ингилабынын зәрурилијини јенидән вә бу дәфә даһа әтрафлы сурәтдә сүбут етди.

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри»

1861—1863-чү илләрин әлјазмасында «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин шәрһ едилдији бөлмәләрә Маркс сонракы илләрдә гајытмамышды. Тәәссүф ки, өз бөјүк әсәринин бу һиссәсини чилаламаг үчүн онун әсла вахты олмамышды.

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ндә Маркс капиталист формасијасы ганунларынын буржуа игтисадчылары тәрәфиндән шәрһини тарихи сәпкидә изләјир, һәм дә о, буржуа сијаси игтисадынын тәкамүлүнү буржуа чәмијјәтинин өз тәкамүлүнүн, она мәхсус зиддијјәтләрин инкишафынын тәзаһүрү кими нәзәрдән кечирир. Қапитализмин ганунаујғунлугларыны һәртәрәфли баша дүшмәк үчүн Маркс базисин үстгурума нечә тә'сир көстәрдијини, капиталист керчәклијинин идеоложи саһәдә, хүсусилә игтисад елми саһәсиндә нечә әкс олундуғуну ајдынлашдырмалы иди. «Қапитал»ын илк үч чилдиндә Маркс тәрәфиндән апарылан нәзәри тәдгигаты сијаси игтисад тарихинин тәнгиди тәһлили мәнтиги сурәтдә тамамлајыр.

Бунунла бәрабәр һәмин тәһлил Маркс үчүн капитализмин игтисади мүнасибәтләринин маһијјәтинин даһа дәринликләринә кетмәкдән өтрү илкин шәртдир. Сонралар Маркс јазырды: «...Өзүм үчүн, мән «Қапитал»ы чамаат гаршысына чыхарылачағына нисбәтән мәһз әкс гајдада башладым (ишә үчүнчү һиссәдән, тарих һиссәсиндән башладым)...»[2]. Бурада Маркс Һекелин бу сөзләрини әсас тутмушду: «Предметин нәзәријјәсинә јијәләнмәк үчүн предметин тарихини билмәк лазымдыр».

Маркс «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» үзәриндә ишләмәјә башлајаркән тарихи-тәнгиди материалы өз игтисади әсәринин

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 25-чи чилд, II һиссә, с. 456.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 238.

мүхтәлиф нәзәри бөлмәләри үзрә бөлүшдүрмәк фикриндә иди. Лакин артыг 1861—1863-чү илләрин әлјазмасыны јаратдығы просесдә Маркс бу нијјәтиндән әл чәкди вә бүтүн тарихи һиссәни ајрыча бир чилд шәклиндә вермәји гәрара алды.

Енкелсин дедијинә көрә, «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» «сијасы игтисадын мәркәзи мәсәләсинин» — изафи дәјәр һаггындакы тә'лимин «тәнгиди тарихидир»[1]. Маркс һәр һансы буржуа игтисадчысына, буржуа сијаси игтисадынын һәр һансы мәктәбинә гијмәт верәркән изафи дәјәр категоријасы онун үчүн һәлледичи әһәмијјәтә малик олмушдур.

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин биринчи һиссәси әсасән о игтисадчылара (Смитә вә башгаларына) һәср едилмишдир ки, изафи дәјәр нәзәријјәсинин инкишафында онларын хидмәти бу вә ја дикәр шәкилдә дәјәр гануну әсасында капиталла әмәк арасында мүбадилә проблеми илә әлагәдар олсун. Икинчи һиссәдә орта мәнфәәт вә истеһсал гијмәти, торпаг рентасы вә бөһранлар мәсәләләри нәзәрдән кечирилир. Бурада мәркәз нөгтә Рикардо тә'лимидир. Үчүнчү һиссәдә Рикардодан сонракы буржуа сијаси игтисады сәчијјәләндирилмишдир.

Биринчи һиссә физиократлар мәктәбинин нәзәрдән кечирилмәси илә башланыр. Бу исә ганунаујғундур. Маркс *«капиталын вә капиталист истеһсал үсулунун* (јалныз Петти вә и. а. кими тәсадүфи дејил) илк методики *шәрһчиләри»*[2] олмаг е'тибары илә физиократлары јүксәк гијмәтләндирирди. Онлар дәјәр гануну әсасында әмәклә капиталын мүбадиләси проблеминин һәллиндә илк бөјүк аддым атмыш, сијаси игтисад тарихиндә илк дәфә изафи дәјәрин әмәлә кәлмәси мәнбәји мәсәләсини мүбадилә саһәсиндән истеһсал саһәсинә кечирмишләр.

Изафи дәјәр нәзәријјәсинин инкишафында Смит физиократлардан хејли ирәли кетмишдир. Смитин фикринчә, дәјәри һәр бир ичтимаи әмәк јарадыр, һәм дә бу, әмәјин нә кими истеһлак дәјәрләри истеһсал етмәсиндән асылы дејилдир. Буна көрә дә Смитин әсәрләриндә изафи дәјәр нәинки физиократларда олдуғу кими торпаг рентасы формасында, һабелә мәнфәәт вә фаиз формаларында да мејдана чыхыр. Лакин Смит изафи дәјәри үмуми категорија кими, фәһләнин һаггы өдәнилмәмиш әмәјинин мәһсулу кими нәзәрдән кечирсә дә (Маркс дејир ки, «Смит изафи дәјәрин әсл мәншәјини дујмушдур»[3]), о, изафи дәјәри мәнфәәтлә гарышдырыр. Бу исә о демәкдир ки, Смит иш гүввәси категоријасыны әмтәә кими тәдгиг етмәмиш вә, демәли, капиталла муздлу әмәк арасында мүбадилә проблемини елми шәкилдә һәлл едә билмәмишди. Смитин хидмәти белә бир чәһәти гејд етмәсиндәдир ки, капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә әмәклә капиталын мүба-

[1] *К. Маркс.* Капитал, II чилд, сәһ. 2.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 33.
[3] *К. Маркс.* Изафи дәјәр нәзәријјәләри («Капитал»ын IV чилди), I һиссә, сәһ. 55.

диләси заманы дәјәр гануну әслиндә өз экслијинә чеврилир. Лакин Смит иш гүввәси кими бир әмтәә категоријасыны билмәдијинә көрә, бу проблемин һәллини верә билмәмишдир.

Капитализм чәмијјәтиндә мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар әмәк мәсәләси әмәклә капиталын мүбадиләси проблеми илә сых әлагәдардыр. Капитализмдә мәһсулдар әмәк ме'јары мәсәләсинин бу вә ја дикәр буржуа сијаси игтисад мәктәбинин нүмајәндәләри тәрәфиндән һәлли (Маркс буну меркантилистләрин, физиократларын вә Смитин тимсалында көстәрир) билавасиҭә изафи дәјәрин мәншәји һаггында онларын бахышларындан ирәли кәлирди, әмәклә капиталын мүбадиләси проблеминин һәлл едилмәсинин нәтичәси иди.

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ндә капитализм чәмијјәтиндә вә капиталист мә'насында мәһсулдар әмәјин изафи дәјәр истеһсал едән әмәк кими анлашылмасы һәртәрәфли әсасландырылмышдыр.

«Капитал»ын илк үч чилдиндә Маркс өз изафи дәјәр нәзәријјәсини шәрһ едәркән халис шәкилдә изафи дәјәрдән башлајыб, јалныз сонра («Капитал»ын III чилдиндә) изафи дәјәрин капитализм чәмијјәти сәтһинә чыхдығы чеврилмиш формалары араштдырмаға кечдији һалда, «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ндә Маркс изафи дәјәрин бу вә ја дикәр игтисадчыда раст кәлдији чеврилмиш формаларыны башланғыч олараг көтүрүб, анчаг сонра бунларын архасында кизләнән изафи дәјәр нәзәријјәси үнсүрләрини көстәрмәјә мәчбурдур. Мәсәлән, Рикардо нәзәријјәсини тәһлил едәркән Маркс, һәр шејдән әввәл, Рикардонун торпаг рентасы вә истеһсал гијмәти нәзәријјәсини араштдырыр, зира Рикардода изафи дәјәр категоријасы анчаг орта мәнфәәт вә торпаг рентасы формасында мејдана чыхыр.

Буна көрә дә «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин Рикардо тә'лими араштдырылан икинчи һиссәсиндә мәркәзи јери торпаг рентасы һаггында Марксын өз нәзәријјәси вә һәр шејдән әввәл — мүтләг торпаг рентасы нәзәријјәси тутур. Торпаг рентасы һаггында марксизм нәзәријјәси дәјәрләр илә истеһсал гијмәтләринин ејнијјәти һаггында Смит вә Рикардо тәрәфиндән көтүрүлән илкин шәртин әсассыз олдуғуна даир сүбутлардан бири олду.

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри» торпаг рентасына «Капитал»ын III чилдиндә верилән тәһлили әһәмијјәтли дәрәчәдә тамамлајыр. Бурада Маркс кәнд тәсәррүфатында инһисарын ики нөвүнү (хүсуси торпаг мүлкијјәтчисинин инһисарыны вә капиталист саһибкар олан фермерин инһисарыны) нәзәрдән кечирир вә бунунла әлагәдар олараг капитализм шәраитиндә торпағын миллиләшдирилмәси һаггында нәтичәни инкишаф етдирәрәк көстәрир ки, бу буржуа тәдбири кәнд тәсәррүфатынын капиталист јолу илә тәрәггисини ләнкидән буховлардан

ону азад едир. Даһа сонра о көстәрир ки, кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын гијмәти, мүтләг вә ја диференсиал рентаны әһатә етдијинә көрә, лабүд сурәтдә инһисар гијмәтидир. Маркс кәнд тәсәррүфатында саһәдахили вә саһәләрарасы рәгабәти, инһисарын һәр ики нөвүнүн гисмән вә ја тамамилә сарсылмасына кәтириб чыхаран рәгабәти нәзәрдән кечирмәјә бөјүк диггәт јетирир.

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин бир чох сәһифәләри игтисади бөһранларын сәбәбләри вә бөһран имканындан бөһранын «керчәклијинә» кечид шәртләри мәсәләсинә һәср едилмишдир.

Бөһранларын абстракт имканы артыг мәһсул мүбадиләсинин садә әмтәә формасындан вә пулун тә'дијә васитәси функсијасындан ирәли кәлир. Лакин бу имканын реаллашмасы үчүн истеһсалын инкишаф етмиш, капиталист формасынын зиддијјәтләри лазымдыр. Буржуа сәрвәти истеһлак дәјәрләринин мәчмусу дејилдир вә буржуа истеһсал үсулунда истеһлак дәјәри үстүн јер тутмур. Әксинә, буржуа сәрвәти мүбадилә дәјәрләринин мәчмусудур, буржуа истеһсал үсулунда мүбадилә дәјәри һөкм сүрүр. Маркс гејд едир ки, буржуа истеһсалы *«истеһсалчылар үчүн»*, јә'ни фәһләләр үчүн «сәрвәт истеһсалы дејилдир», «буржуа сәрвәтинин истеһсалы һеч дә «боллуг» истеһсалы дејилдир, бунлары истеһсал едән адамлар үчүн зәрури шејләр вә зинәт шејләри истеһсалы дејилдир»[1]. Мәһсулдар гүввәләр инкишаф етдикчә, истеһлак дәјәри илә дәјәр арасында, базар үчүн истеһсал едилән әмтәә илә пул арасында, алгыларла сатгылар арасында, истеһсалла истеһлак арасында, капиталла муздлу әмәк арасында зиддијјәтләр кет-кедә даһа бөјүк мигјас алыр. Буржуа истеһсал формасы бөлкүнүн спесифик мәһдудлуғуну тәләб едир. Дикәр тәрәфдән, капиталист әсасы үзәриндә истеһсал елә бир инкишафа мејл көстәрир ки, куја буна дахили мәһдудлуг хас дејилдир. Мәһз бу зиддијјәтдә «бөһранларын дәрин вәән мүһүм сәбәби»[2] кизләнир, һәм дә бөһранлар онун мүвәггәти вә зоракы һәллинин формасыдыр.

Биринчи вә икинчи һиссәләрдә Маркс әсасән буржуа сијаси игтисадынын јаранмасындан онун зирвәсинә (Рикардо нәзәријјәси) гәдәр ирәлијә доғру һәрәкәтини тәһлил едирсә, үчүнчү һиссәдә пролетариатла буржуазија арасында синфи мүбаризә кәскинләшдикчә, буржуа игтисад елминин вулгарлашмасы просеси көстәрилмишдир.

Маркс буржуа сијаси игтисадында Рикардо мәктәбинин позғунлашмасындан бәһс едәркән, һәр шејдән әввәл, Рикардо нәзәријјәсини формал-мәнтиг васитә илә мүтләгә чевирмәк үчүн тәшәббүс көстәрмиш Чемс Миллин бахышларыны тәһлил едир. Рикардода онун нәзәријјәсинин зиддијјәтләри капи-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 26-чы чилд, III һиссә, сәһ. 50.
[2] Јенә орада, сәһ. 81.

тализм керчәклијинин реал зиддијјәтләрини әкс етдирирди. Милл үчүн исә артыг керчәклик өзү дејил, онун Рикардо нәзәријјәсиндәки ифадәси материал олмушду. Бу нәзәријјәнин зиддијјәтләрини арадан галдырмаг мәгсәди илә Милл сырф формал дәлилләрә, сөздә олан дәлилләрә әл атырды.

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин сон һиссәсиндә Маркс вулгар сијаси игтисадын синфи вә гносеоложи көкләрини ашкара чыхарыр, классик сијаси игтисадла вулгар сијаси игтисад арасындакы мүһүм фәрги гејд едир вә вулгар сосиализм бахышларыны кәскин тәнгид едир. Тамы тәзаһүр формаларынын рәнкарәнклији илә гарышдырмадан «тамын дахили әлагәсини баша дүшмәк истәјән»[1] классик буржуа сијаси игтисадындан фәргли олараг вулгар игтисадчылар адәтән капиталист керчәклијинин сәтһиндәки һадисәләри тәсвир едирләр. Вулгар сијаси игтисадын хүсусијјәти будур ки, о өзү һеч бир шеј јаратмыр, классикләрдән гида алыр, лакин ирәлиләмәк әвәзинә кериләјир, синфи мүбаризә кәскинләшдикчә, кет-кедә даһа чох мәддаһлыг характери алыр.

Доғрудур, Рикардодан сонракы дөврүн бә'зи буржуа игтисадчылары тәфәррүатда капиталист истеһсал үсулунун характерини мүәјјән дәрәчәдә баша дүшүрдүләр. Рикардочу сосиалистләр үмумијјәтлә буржуа чәмијјәтини ачыг тәнгид етмиш вә сәнаје пролетариатыны мүдафиә етмишдиләр. Лакин онлар өз бахышларынын буржуа әсасыны арадан галдыра билмәмишдиләр.

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри» буржуа игтисад фикринин мүхтәлиф мәктәбләринә вә системләринә дәрин елми, објектив вә әсл партијалы мүнасибәтин көзәл нүмунәсидир. Ән јени буржуа сијаси игтисады исә Марксын тамамилә дармадағын етдији чансыз еһкамлара бир чох һалларда руһ вермәклә мәшғул олдуғуна көрә, буржуа игтисади нәзәријјәләри һаггында Марксын вердији тәһлил һеч дә чохдан өтүб кечән тарихин бир сәһифәси дејил, буржуа мәддаһлығынын әслиндә көһнә консепсијаларынын модернләшдирилмиш вариантыны ифша етмәк үчүн кәскин силаһдыр.

«Капитал»да коммунизм проблемләри

«Капитал»да Маркс капиталист истеһсал үсулуну чанлы бир там кими, бәшәр чәмијјәтинин инкишафында тарихән мүәјјән, демәли, тарихән кечичи бир пиллә кими тәдгиг едәрәк көстәрмишдир ки, онун јерини кеч-тез башга бир гурулуш — коммунизм гурулушу тутмалыдыр. Капитализмин кәскин тәнгиди илә бирликдә кәләчәк чәмијјәтин хәјали мәнзәрәләрини тәсвир едән утопик сосиалистләрдән фәргли олараг, Марксын коммунизмә вердији характеристика капитализмин инкишафынын ән дәрин мејлләринин тәһлилиндән үзви

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 26-чы чилд, III һиссә, сәһ. 525.

сурәтдә ирәли кәлир. Маркс кәләчәк чәмијјәтин мүфәссәл мәнзәрәсини вермәмишдир вә верә дә билмәзди, лакин коммунизм һаггында онун сөјләдији фикирләр бу формасијанын бир сыра башлыча чәһәтләрини сәчијјәләндирир вә әсас мәзмуну капитализмдән сосиализмә кечиддән ибарәт олан бир дөврдә олдугча марағлыдыр.

Капитализмин әсас зиддијјәти (капиталист истеһсалынын ичтимаи характери илә истеһсал нәтичәләрини мәнимсәмәјин хүсуси капиталист формасы арасында олан зиддијјәт) вә онун лабүд тәзаһүрләри—ичтимаи истеһсалын һәрч-мәрчлији, гызғын рәгабәт, вахташыры игтисади бөһранлар, елми-техники наилијјәтләрдән инсанын рифаһы үчүн дејил, дағыдычы мәгсәдләр үчүн истифадә едилмәси вә и. а. — бүтүн бунлар капиталист истеһсал мүнасибәтләри чәрчивәси дахилиндә мәһсулдар гүввәләрин инкишафы үчүн һәдд гојур.

Капитализмин ичәрисиндә инкишаф едән мәһсулдар гүввәләр бунларын ичтимаи габығы илә, капиталист истеһсал мүнасибәтләри илә бир јерә сығмыр. Капиталист истеһсал үсулунун инкишафы өзү онун лабүд сурәтдә мәһв олмасы үчүн мадди илкин шәртләр доғурур. Лакин коммунизмә кечид өзөзүнә баш верә билмәз. Бундан өтрү ингилаби фәалијјәт, капиталистләр синфи һөкмранлығынын ингилаби јолла деврилмәси вә сијаси һакимијјәти фәһлә синфинин әлә алмасы лазымдыр. Капиталист истеһсал үсулуну коммунист истеһсал үсулу илә әвәз етмәк үчүн сосиалист ингилабынын, пролетар ингилабынын зәрурилији һаггындакы мүддәа Марксын игтисади нәзәријјәсиндән ирәли кәлән ән мүһүм нәтичәдир. Һәм дә Маркс вә Енкелс гејд едирдиләр ки, мүәјјән шәраитдә ингилабын «тамамилә динч вә легал васитәләрлә» һәјата кечирилмәси имканы һеч дә кәнар едилмир. Мәсәлән, Британија адаларында белә бир имкан вар иди, һәрчәнд Марксын дедији кими, «чәтин көзләмәк олар ки, Инкилтәрәнин һаким синифләри «көләлији мүдафиә үчүн гијам» галдырмадан бу динч вә легал ингилаба табе олсунлар»[1].

Сосиалист ингилабы әсас истеһсал васитәләри үзәриндә ичтимаи мүлкијјәти бәргәрар едир. Бунунла да истеһсалчыларла истеһсал шәртләри арасында вәһдәт бәрпа олунур; истеһсал шәртләри зәһмәткешләрдән өзүнүн јадлашмасы һалыны итирир. Истеһсал планаујғун вә мүтәшәккил характер алыр. Коммунизм чәмијјәтинин әсас принсипи, онун ән башлыча мәгсәди «һәр бир фәрдин» там вә азад инкишафындан ибарәтдир, бу да «бәшәр чәмијјәтинин шүурлу сурәтдә јенидән гурулмасыны»[2] нәзәрдә тутур.

«Капитал»ын I чилдиндә Маркс коммунизм чәмијјәтинин инкишафында һәлә әмәјә көрә бөлкүнүн мөвчуд олдуғу мәр-

[1] Бах: *К. Маркс.* Капитал, I чилд, сәһ. 34.
[2] Бах: *К. Маркс.* Капитал, I чилд, сәһ, 594; III чилд, сәһ. 93—94.

һәләнин характеристикасыны верир. Маркс бу чәмијјәти «үмуми истеһсал васитәләри илә ишләјән вә планаујғун сурәтдә өз фәрди иш гүввәләрини бир ичтимаи иш гүввәси кими сәрф едән сәрбәст инсанлар иттифагы» олараг сәчијјәләндирир. «Сәрбәст инсанлар иттифагынын бүтүн әмәк мәһсулу ичтимаи мәһсулдур. Бу мәһсулун бир һиссәси јенидән истеһсал васитәләри хидмәти көрүр. Һәмин һиссә ичтимаи мәһсул олараг галыр. Лакин дикәр һиссә иттифаг үзвләри тәрәфиндән јашајыш васитәләри кими истеһлак олунур. Буна көрә дә һәмин һиссә онларын арасында бөлүшдүрүлмәлидир. Бу бөлүшдүрмәнин үсулу ичтимаи истеһсал организминин өз характеринә вә истеһсалчыларын тарихи инкишаф пилләсинә ујғун олараг дәјишиләчәкдир. Јалныз әмтәә истеһсалы илә мүгајисә үчүн фәрз едәк ки, јашајыш васитәләриндә һәр бир истеһсалчынын пајы онун иш вахты илә мүәјјән едилир. Бу шәраитдә иш вахты ики чүр рол ојнајарды. Онун ичтимаи-планаујғун сурәтдә бөлүшдүрүлмәси мүхтәлиф әмәк функсијалары илә мүхтәлиф тәләбат арасында лазыми нисбәт јарадыр. Дикәр тәрәфдән, иш вахты ејни заманда мәчму әмәкдә вә, демәли, бүтүн мәһсулун фәрди сурәтдә истеһлак едилән һиссәсиндә истеһсалчыларын фәрди иштиракы үчүн бир өлчүдүр. Бурада инсанларын өз әмәјинә вә өз әмәк мәһсулларына олан ичтимаи мүнасибәтләри һәм истеһсалда, һәм дә бөлкүдә сон дәрәчә ајдындыр»[1].

Чәмијјәтин сосиалистчәсинә дәјишдирилмәси капиталист игтисадијјаты ганунларынын кортәбии фәалијјәтинин јерини тәсәррүфатын објектив игтисади ганунлар әсасында идарә едилмәсинин тутмасыны, бүтүн чәмијјәтин рифаһы наминә шүурлу ичтимаи нәзарәт олмасыны вә ичтимаи истеһсал просесинин мәгсәдәујғун тәнзим олунмасыны тәләб едир.

Коммунизм чәмијјәтинин ән мүһүм функсијасы вә хүсусијјәти ичтимаи әмәјин истеһсал саһәләри арасында шүурлу вә ағыллы бөлүшдүрүлмәсидир. Маркс јазырды: «Јалныз о јердә ки истеһсал чәмијјәтин һәгиги нәзарәти, һәмин истеһсалы габагчадан мүәјјән едән нәзарәти алтындадыр, — о јердә чәмијјәт мүәјјән бир шејин истеһсалына сәрф едилмиш ичтимаи иш вахтынын гәдәри илә һәмин шеј васитәси илә өдәнилмәли олан ичтимаи тәләбатын һәчми арасында әлагә јарадыр».[2] Белә бир әлагә јаранмасы ичтимаи тәләбатын вә ичтимаи әмәк мәсрәфинин јахшы тәшкил олунмуш учотуну нәзәрдә тутур.

Коммунизм чәмијјәти үчүн «әмәјин үмумилији» сәчијјәвидир. Артыг бунун нәтичәсиндә иш вахты гысалыр вә асудә вахт узаныр. Иш вахтыны јалныз бүтүн чәмијјәт үзвләринин арасы кәсилмәдән артан тәләбатыны долғун өдәмәк үчүн кениш тәкрар истеһсалын зәрурилији тәнзим едир.

[1] *К. Маркс.* Капитал, I чилд, сәһ. 89.
[2] *К. Маркс.* Капитал, III чилд, сәһ. 196.

Изафи әмәк — мүәјјән фәрдин тәләбаты өлчүсүндән артыг әмәк — коммунизмдә мәһсулдар әмәјин зәрури тәркиб һиссәси кими мејдана чыхыр. Зәрури әмәклә изафи әмәк арасындакы һәдд мүәјјән дәрәҹәдә шәрти олур, чүнки коммунизм ҹәмијјәтинин ишчиләри үчүн онларын зәрури әмәји кими изафи әмәји дә зәруридир. Маркс коммунист истеһсал үсулу шәраитиндә зәрури әмәк категоријасыны нәзәрдән кечирәркән бураја «иҹтимаи еһтијат фонду вә иҹтимаи јығым фонду јаратмаг үчүн тәләб олунан әмәји»[1] дә дахил едир.

Марксын гејд етдији кими, зәрури әмәк чәрчивәси һәмчинин она көрә кенишләнәҹәкдир ки, фәһләләрин һәјат шәраити һәмишәкиндән даһа зәнкин олмалы, онларын һәјати тәләбаты өлчүлмәз дәрәҹәдә артмалыдыр.

Маркс коммунизм ҹәмијјәтиндә тәкрар истеһсал просесинин әсас ҹәһәтләрини изләјир. Кениш капиталист тәкрар истеһсалында фәалијјәт көстәрән, һәм дә әмәк просесинин иҹтимаи формасындан дејил, онун мадди шәраитиндән ирәли кәлән ганунаујғунлуглар әсасән коммунист истеһсал үсулу үчүн дә гүввәдәдир.

Бүтүн иҹтимаи истеһсалын ики бөлмәјә: истеһсал васитәләри истеһсалы вә истеһлак шејләри истеһсалы бөлмәләринә ајрылмасы кими чох ҹидди әһәмијјәтә малик олан бөлкү галыр; бу бөлмәләр дахилиндә вә онларын арасында олан әсас нисбәтләр дә галыр. Маркс иҹтимаи истеһсалын I бөлмәси дахилиндә капиталын һәрәкәтини нәзәрдән кечирәркән гејд едир ки, «әкәр истеһсал капиталист истеһсалы дејил, иҹтимаи истеһсал олсајды»[2], бу һалда да белә бир һәрәкәт баш верәрди. Әсас фондлары натурал формада өдәмәк тәләбаты мадди еһтијатларын зәрурилијинә вә ја Маркс тәрәфиндән хүсуси, нисби ифрат истеһсал адландырылан шејин зәрурилијинә сәбәб олур. Коммунизм ҹәмијјәти шәраитиндә «бу нөв ифрат истеһсал ҹәмијјәтин өз тәкрар истеһсалынын мадди васитәләри үзәриндә нәзарәтинә бәрабәрдир», чүнки о, һәр шејдән әлавә, «тәсадүфи һалларын вә тәбиәт гүввәләринин төрәтдији фөвгәл'адә дағынтыларын нәтиҹәләрини арадан галдырмаг»[3] имканы јарадыр. Маркс иҹтимаи тәкрар истеһсал просесинин узун мүддәтли әсаслы вәсаит гојулушу кими мүһүм бир ҹәһәтинә дә чох диггәт јетирир. Бунунла әлагәдар олараг о, коммунизм ҹәмијјәтини дә нәзәрдән кечирир, бу ҹәмијјәт исә сөзсүз зәрури олан, лакин бирдән-бирә мүәјјән фајдалы нәтиҹә вермәјән истеһсал саһәләринә һеч бир зәрәр чәкмәдән нә гәдәр әмәк, нә гәдәр истеһсал васитәләри вә јашајыш васитәләри сәрф едә биләҹәјини «әввәлҹәдән һесабламалыдыр»[4].

[1] *К. Маркс.* Капитал, I ҹилд, сәһ. 527.
[2] *К. Маркс.* Капитал, II ҹилд, сәһ. 429.
[3] Јенә орада, сәһ. 474, 176.
[4] Бах: *К. Маркс.* Капитал, II ҹилд, сәһ. 315, 358.

Коммунизм мадди истеһсалда әмәјин өз характерини дәјишдирир. Капитализмә мәхсус олан «гисми фәһләнин», инсан шәхсијјәтини ејбәчәрләшдирән капиталист әмәк бөлкүсүнүн бу гурбанынын јерини һәртәрәфли инкишаф етмиш шәхсијјәт тутур. Истеһсалчыларын өзләринин биркә нәзарәти алтына дүшән әмәк өзү расионал характер, әсл азад әмәк характери алыр. Бунунла белә, мадди истеһсалда әмәк саһәси «зәрурәт сәлтәнәти» олараг галыр. Азадлыг сәлтәнәти мәчбури әмәк чәрчивәсиндән кәнарда мејдана кәлсә дә, јалныз онун әсасында јараныр. «Азадлыг сәлтәнәти һәгигәтдә јалныз о јердә башланыр ки, еһтијач вә харичи мәгсәдәујғунлуг тәләб олунан иш кәсилсин, демәли, бу азадлыг сәлтәнәти маһијјәтчә әсл мадди истеһсал даирәсиндән о тәрәфдәдир. Ибтидаи инсан өз тәләбатыны өдәмәк үчүн, өз һәјатыны һифз етмәк вә тәкрар истеһсал етмәк үчүн тәбиәтлә мүбаризә етмәли олдуғу кими, сивилизасијалы адам да мүбаризә етмәлидир, бүтүн ичтимаи формалар шәраитиндә вә бүтүн мүмкүн истеһсал үсуллары шәраитиндә мүбаризә етмәлидир. Инсан инкишаф етдикчә һәмин тәбии зәрурәт сәлтәнәти кенишләнир, чүнки онун тәләбаты кенишләнмиш олур; лакин ејни заманда һәмин тәләбатын өдәнилмәсинә хидмәт едән мәһсулдар гүввәләр дә кенишләнир. Бу саһәдә азадлыг јалныз ондан ибарәт ола биләр ки, коллектив инсан, бирләшмиш истеһсалчылар өзләринин тәбиәтлә бу маддәләр мүбадиләсини расионал сурәтдә тәнзим едирләр, маддәләр мүбадиләсинин кортәбии бир гүввә кими истеһсалчыларын үзәриндә һөкмранлыг етмәси әвәзиндә, истеһсалчылар бу мүбадиләни өзләринин үмуми нәзарәти алтына алырлар; ону ән аз гүввә сәрф етмәклә вә өзләринин инсан тәбиәтинә ән лајиг вә она ән мүтабиг олан бир шәраитдә ичра едирләр. Лакин бу јенә зәрурәт сәлтәнәти олараг галыр. Бундан о тәрәфә инсан гүввәсинин мүстәгил бир мәгсәд олан инкишафы, һәгиги азадлыг сәлтәнәти башланыр, лакин бу јалныз өзүнүн базиси олан һәмин зәрурәт сәлтәнәти үзәриндә чошғун тәрәгги едә биләр. Иш күнүнүн гысалдылмасы әсас шәртдир»[1].

Иш күнүнүн гысалдылмасы әмәк мәһсулдарлығынын артмасыны нәзәрдә тутур. Мадди сәрвәтләр јарадан әмәјин јүксәк мәһсулдар гүввәси асудә вахт чәрчивәсини кенишләндирмәк имканы верәр, асудә вахт өзү дә һәр бир фәалијјәтин характеринә мүһүм тә'сир көстәрәр. Асудә вахт — бош вахтдыр, һеч дә фәрдин әсас пешә мәшғәләләри саһәсинин ејни олмасы тәләб едилмәјән бир саһәдә ағлаујғун фәалијјәт көстәрдији вахтдыр. Асудә вахт сон нәтичәдә бирләшмиш истеһсалчылар чәмијјәтинин зәнкинлији вә инкишаф сәвијјәсинин һәгиги өлчүсү олачагдыр.

[1] *К. Маркс.* Капитал, III чилд, сәһ. 844.

«Капитал»да «кәләчәк дөврдә» ушагларын тәрбијәси вә аилә мүнасибәтләри һаггында чох гијмәтли фикирләр сөјләнмишдир. Маркс гејд едир ки, бу дөврдә, јә'ни коммунизмдә «мүәјјән јаша чатмыш бүтүн ушаглар үчүн мәһсулдар әмәк тәһсил вә кимнастика илә бирләшдириләчәк вә бу үсул ичтимаи истеһсалы артырмаг васитәләриндән бири олмагла бәрабәр, һәртәрәфли инкишаф етмиш инсанлар јетишдирмәк үчүн дә јеканә бир васитә олачагдыр». Марксын фикринчә, кәләчәк мәктәбләрдә «һәм нәзәри, һәм дә әмәли техноложи тәһсил»[1] үчүн лазыми јер ајрылачагдыр. Даһа сонра Маркс дејир: «...Ири сәнаје евдән кәнарда, ичтимаи гурулушлу истеһсал просесиндә гадынлара, јенијетмә вә ушаг јашларында олан оғлан вә гызлара һәлледичи рол вермәклә аиләнин вә киши илә гадын арасындакы мүнасибәтләрин јүксәк формасы үчүн јени игтисади тәмәл јарадыр». Капитализмдә фәһлә аиләсинин ичтимаи истеһсал даирәсинә чәлб едилмәси «таунлу мәһволма вә көләлик мәнбәји» олурса, коммунизм чәмијјәтиндә «әксинә, һуманист инкишаф мәнбәјинә чеврилмәлидир»[2].

Беләликлә, хүсуси олараг капитализм ганунларынын тәдгигинә һәср едилән «Капитал»да Маркс өзүнә мәхсус дәринлик вә узагкөрәнликлә коммунизм гурулушунун бир сыра мүһүм чәһәтләрини вә ганунаујғунлугларыны ифадә етмишдир.

«Капитал»ын методу вә онун үмумелми әһәмијјәти

Марксын ән бөјүк әсәри олан «Капитал» ән чидди имтаһандан — заманын имтаһанындан чыхды. Һәјат бу әсәрдә чыхарылан башлыча елми нәтичәләри тамамилә тәсдиг етди. Узун илләр давам едән тарихин мәһкәмәси гаршысында «Капитал»ын елми методунун күчү, онун мәнтиги, јә'ни Маркс өзү бу нәһәнк әсәрдә *«композисијадан,* тамын дахили рабитәсиндән»[3] данышаркән нәзәрдә тутдуғу шеј даһа парлаг бир шәкилдә мејдана чыхыр.

Һәлә 1857—1858-чи илләрдә, Маркс өз игтисади нәзәријјәсини илк дәфә там һалда ишләјиб һазырладығы заман емпирик материалын ишләнмәси методу проблеми онун гаршысына ән чидди шәкилдә чыхмышды. 1857—1858-чи илләрин әлјазмасында олан «Кириш»дә Маркс өз игтисади тәдгигат методунун әсас принсипләрини ифадә етмишди, 1858-чи илин әввәлләриндә Енкелсә јаздығы мәктубларындан бириндә исә бир заман диалектика һаггында хүсуси әсәр јазмаг нијјәтиндә олдуғуну билдирмишди. О јазырды: «Бир заман бу чүр әсәрләр үчүн јенидән вахт тапылса, мән Һекелин кәшф етдији, лакин ејни заманда да мистикләшдирдији методда олан *расионал чәһәти* сағлам инсан дүшүнчәси үчүн анлашыглы формада ики вә ја үч чап вәрәгиндә бөјүк бир мәмнунијјәтлә шәрһ едәрдим»[4].

[1] *К. Маркс.* Капитал, I чилд, сәһ. 484—485, 489.
[2] Јенә орада, сәһ. 490.
[3] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 154.
[4] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 212.

«Ҝапитал»ын I чилди чапдан чыхдыгдан сонра Маркс Иосиф Дитскенә мәктубунда јенидән бу нијјәтини хатырлајыр: «Мән игтисади ағырлығы үзәримдән көтүрдүкдән сонра «Диалектика»ны јазачағам»[1]. Лакин вахт азлығы Маркса метод һаггында, ајрыча бир елм олмаг е'тибары илә диалектик мәнтиг һаггында хүсуси әсәр јаратмасына имкан вермәди. Бунунла белә ондан «Ҝапитал»ын мәнтиги мирас галды. Ленин мәһз буну нәзәрдә тутараг гејд едирди: «әкәр Мачхдан мирас олараг (бөјүк һәрфлә јазылан) *«Мәнтиг»* галмамышса да, «Ҝапитал»ын *мәнтиги* галмышдыр... «Ҝапитал»да материализм мәнтиги, диалектикасы вә идрак нәзәријјәси бир елмә тәтбиг едилмишдир... материализм Һекелдә гијмәтли нә варса, һамысыны көтүрмүш вә бу гијмәтли оланы ирәлиләтмишдир»[2]. В. И. Ленинин бу сөзләриндә Марксын башлыча әсәринин үмумметодоложи принсипләринин универсал әһәмијјәтинә ән дәрин гијмәт верилмишдир.

«Ҝапитал»ын методу материалист диалектиканын вә тарихин материалист анлајышынын Маркс тәрәфиндән һәлә 40-чы илләрдә ишләниб һазырланмаға башланан бүтүн әсас мүддәаларыны әһатә едир. «Ҝапитал»ын I чилдинин икинчи нәшринә сөзардында Маркс (1873-чү ил јанварын 24-дә) јазырды: «Мәним диалектик методум өз әсасы е'тибары илә Һекелин диалектик методундан нәинки фәрглидир, һәтта онун тамамилә әксидир. Һекелин идеја ады илә һәтта мүстәгил субјектә чевирдији тәфәккүр просеси, онун фикринчә, керчәклијин демиургудур, керчәклик исә тәфәккүр просесинин јалныз харичи тәзаһүрүдүр. Мәним фикримчә исә, әксинә, идеал оланлар инсанын башына көчүрүлүб орада јени шәклә салынмыш мадди варлыгдан башга бир шеј дејилдир»[3].

Һекел һәрәкәтин үмуми формаларынын ән мүфәссәл тәсвирини вермишди. Буна көрә Маркс өзүнү ачыгча вә гәти сурәтдә бу бөјүк философун шакирди һесаб етмишди. Лакин Һекел диалектиканы мистикләшдирмишди, диалектиканын тәһлил објекти идејанын өз-өзүнә инкишафы, онун тәбиәтдә өзүнү јадлашдырмасы вә руһун инкишафында өзүнү дәрк етмәси иди. Һекел тәфәккүрүнүн бу әсас зәифлијини баша дүшән Маркс Һекел диалектикасыны башы үстүндән көтүрүб ону ајаглары үстүнә, реал һәјат мүнасибәтләри кими мөһкәм, мадди әсас үзәринә гојду. «Ҝапитал»ын I чилди чапдан чыхдыгдан аз сонра Маркс Күкелмана мәктубунда гејд етмишди: «...Мәним тәдгигат методум Һекелдәки кими *дејилдир,* зира мән материалистәм, Һекел исә идеалистдир. Һекел диалектикасы һәр бир диалектиканын әсас формасыдыр, лакин анчаг ону өз

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 32-чи чилд, сәһ. 456.
[2] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри 29-чу чилд, сәһ. 314.
[3] *К. Маркс.* Ҝапитал, I чилд, сәһ. 21.

мистик формасындан азад етдикдән *сонра, — мәним* методуму ондан фәргләндирән исә мәһз будур»[1].

Лакин «Капитал»ын методу нә исә үмуми диалектика категоријаларынын конкрет емпирик материала садәчә тәтбигиндән ибарәт дејилдир. «Капитал»ын мәнтиги конкрет тәдгигат вәзифәләринә тәтбигән һазырланмыш сијаси игтисад методу кими мејдана чыхыр. Маркс елми идракын үмуми методолокијасы олан материалист диалектикаја архаланараг, буржуа гурулушунун зиддијјәтли маһијјәтини тәдгиг етмәк үчүн мүстәсна дәрәчәдә зәнкин вә рәнкарәнк олан конкрет үсуллар чәббәханасы һазырламышдыр.

«Капитал» капитализмин игтисади системинин ади көзлә көрүнән вә көрүнмәјән һадисәләрини дүзкүн әкс етдирән инкишаф етмиш вә мүнтәзәм елми категоријалар системидир. Бунунла бәрабәр «Капитал»ын мәнтигинин ганунлары вә методоложи принсипләри башга ичтимаи-игтисади формасијалары да өјрәнмәјә тәтбиг едилә биләр. Бунларын сијаси игтисад чәрчивәсиндән хејли кәнара чыхан даһа кениш әһәмијјәти вардыр. В. И. Ленин өзүнүн «Фәлсәфә дәфтәрләри»ндә көстәрирди: «...буржуа чәмијјәтинин диалектикасы Марксда диалектиканын јалныз хүсуси бир һалыдыр»[2].

Марксын «Капитал»да тәтбиг етдији вә инкишаф етдирдији тәдгигат методу һәр шејдән әввәл сијаси игтисадын спесифик методудур; лакин ајрыча бир елмин методу олан бу метод нәинки һәмин елмин мәнтиги апаратынын хүсуси моментләрини вә хүсусијјәтини ифадә едир, һабелә даһа артыг бир шеји— өзлүјүндә нәзәри идрака, керчәклији мәнимсәјән башлыча формаларындан бири олан елмә мәхсус үмуми моментләри дә ифадә едир. Бүтүн елмләр үчүн «Капитал» предметин тәһлилинә, предмети тәфәррүата бөлүб сонра һәмин тәфәррүаты бүтүн өз чанлы вә мүрәккәб рәнкарәнклији илә конкрет бир там һалында синтез етмәјә, бирләшдирмәјә нүмунә ола биләр.

Капиталист истеһсал үсулунун тәдгигинә диалектикчәсинә јанашмағын ән башлыча тәзаһүрләриндән бири истәр бүтөвлүкдә капитализми, истәрсә капиталист игтисадијјатынын һәр бир категоријасыны баша дүшмәкдә *тарихиликдән* ибарәтдир. Маркс бу истеһсал үсулуну вә онун бүтүн үнсүрләрини даими һәрәкәт просесиндә, бунларын мејдана кәлмәси, инкишафы вә һөкмән кәләчәкдә мәһв олмасы просесиндә нәзәрдән кечирир. Маркс капитализми һәмишәлик верилмиш, дәјишилмәз бир шеј сајан өз сәләфләриндән, классик буржуа сијаси игтисадынын нүмајәндәләриндән фәргли олараг ону тарихи шәкилдә нәзәрдән кечирмишдир. «Капитал»ын I чилдинә мүгәддимәдә о гејд едирди ки, буржуа чәмијјәти нә исә бир «бәрк кристал» дејилдир, даими чеврилмә просесиндә олан организмдир. О,

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 32-чи чилд, сәһ. 448.
[2] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 29-чу чилд, сәһ. 336.

һәмин чилдә сөзардында да белә бир фикри инкишаф етдирирди.

«Капитал»да Маркс әмтәәдән башлајараг буржуа чәмијјәтинин бүтүн категоријаларынын тәһлилинә тарихилик принсипини ардычыл тәтбиг едир. Сијаси игтисад тарихиндә илк дәфә олараг о, дәјәр формасынын мәншәјини вә инкишафыны тәдгиг едир, пул формасынын кенезисини, пулун капитала чеврилмәсини изләјир, дәјәр ганунунун спесифик тарихи тәбиәтини, онун садә әмтәә истеһсалы шәраитиндәки фәалијјәти илә капитализм шәраитиндәки фәалијјәти арасында олан фәрги ајдынлашдырыр.

Маркс буржуа чәмијјәти категоријаларынын, истәр елементар категоријаларынын, истәрсә даһа мүрәккәб категоријаларынын тарихи тәбиәтини ашкара чыхарараг, артыг бунунла да көстәрмишдир ки, капиталист истеһсал үсулу ичтимаи истеһсалын әбәди тәбии формасы ола билмәз, бу истеһсал үсулу тарихән кечичидир, демәли, онун ганунлары һеч дә тәбиәт ганунларына бәрабәр гүввәјә малик дејилдир. Капитализмин тәһлилинә јалныз тарихи шәкилдә јанашмаг Маркса кәләчәк чәмијјәтин бә'зи әсас чәһәтләрини дә елми сурәтдә ирәличәдән көрмәјә имкан верди.

Маркс капиталист истеһсал үсулуну диалектика нөгтејинәзәриндән тәдгиг едәрәк инкишаф нәзәријјәсинин бүтүн ганунлары вә категоријалары чәббәханасыны: кәмијјәтин кејфијјәтә кечмәси, әксликләрин вәһдәти вә мүбаризәси, инкары инкар ганунларыны, кејфијјәт, кәмијјәт вә өлчү, маһијјәт, тәзаһүр вә көрүнүш, мәзмун вә форма, дахили вә харичи, сәбәб вә нәтичә, зәрурәт вә тәсадүф, имкан вә керчәклик, тәкчә, хүсуси вә үмуми, абстракт вә конкрет, тарихи вә мәнтиги вә и. а. категоријаларыны тәтбиг етмишдир. Тәдгиг едилән предметин, јә'ни капиталист истеһсал үсулунун објектив диалектикасыны ашкара чыхармаг вә бунунла бирликдә бу предметә адекват тәдгигат методу, јә'ни мәнтиг вә идрак нәзәријјәси олараг диалектиканы һазырламаг вәзифәси гаршыда дururду. Маркс Һекелдән көтүрдүјү фикир материалына архаланараг, Һекел тәрәфиндән ифадә едилән вә инкишаф етдирилән бүтүн диалектика ганунларыны вә категоријаларыны материализм руһунда јенидән ишләди. Диалектик методун бүтүн васитәләләри мәчмусуна саһиб олмасы Маркса конкрет игтисади материалдан дүзкүн баш ачмаг имканы верирди. Тарихин материалист анлајышынын буржуа ичтимаи формасијасынын тәһлилинә тәтбиг едилмәси бу консепсијаны елми чәһәтдән әсасландырылмыш нәзәријјәјә чевирмәк просесини баша чатдырдығы кими, материалист диалектиканы капиталист истеһсал үсулунун тәһлилинә тәтбиг етмәк дә бу тәдгигат методунун универсаллығынын һәлледичи елми әсасларындан бири олду. Диалектик метод олмадан исә капитализмин тәдгиги мүмкүн

олмазды, зира, Енкелсин көстәрдиjи кими, диалектика jүксәк мәрһәләдә, jә'ни ән мүрәккәб һадисәләрин тәһлилиндә jеканә тәдгигат методудур. Маркс өз тәдгигат предметинин илкин структур үнсүрү олан әмтәәдә кејфиjjәт чәһәти (истеһлак дәјәри) илә кәмиjjәт чәһәтини (дәјәри) фәргләндирир. Сонра Маркс пулу, капиталы вә бүтүн башга игтисади категоријалары кејфиjjәт вә кәмиjjәт нөгтеји-нәзәриндән арашдырыр. Бу категоријаларын инкишафы, бунларын гаршылыглы сурәтдә бир-биринә чеврилмәси, хүсусилә кәмиjjәт дәјишмәләринин кејфиjjәт дәјишмәләринә вә, әксинә, кејфиjjәт дәјишмәләринин кәмиjjәт дәјишмәләринә кечмәси ганунуна табедир вә буна көрә һәмин диалектик гануну билмәк реал игтисади просесләри баша дүшмәјә јол ачыр. Кәмиjjәтин кејфиjjәтә кечмәси ганунунун фәалиjjәтинә даир ән парлаг мисал пулун капитала вә мүвафиг сурәтдә садә әмтәә истеһсалчысынын капиталистә чеврилмәсинин тәһлилидир. Маркс бу просеси тәһлил едәрәк көстәрир: мүәjjән минимум дәјәр (пул) бир истеһсалчы әлиндә топланмалыдыр ки, бу дәјәрләр капитал кими фәалиjjәт көстәрмәјә башласын, бу истеһсалчы өзү исә капиталист олсун. Маркс өз тәһлилинин ахырында белә бир үмумиләшдирмә верир: «Халис кәмиjjәт дәјишикликләринин мүәjjән пилләдә кејфиjjәт фәргләринә кечдиjи һаггында Һекелин өз «Мәнтиг» әсәриндә кәшф етдиjи ганунун доғрулуғу, тәбиәтшүнаслыгда олдуғу кими, бурада да тәсдиг олунур»[1]. 1867-чи ил ијунун 22-дә Енкелсә јаздығы мәктубунда Маркс онун диггәтини хүсуси олараг бу чәһәтә чәлб етмишди.

Сонралар Енкелс бу мисал әсасында Һекелин идеалист диалектикасы илә Марксын материалист диалектикасы арасындакы принсипиал фәрги нүмајиш етдирирди. Енкелс јазырды: «Һекелдә диалектиканын тәһрифи буна әсасланыр ки, Һекелин фикринчә, диалектика «фикрин өз-өзүнә инкишафындан» ибарәт олмалыдыр вә буна көрә дә шејләрин диалектикасы анчаг онун әкс олунмуш парылтысыдыр. Әслиндә исә ахы бизим бејнимиздәки диалектика анчаг тәбиәт вә бәшәр чәмиjjәти аләминдә баш верән вә диалектик формалара табе олан керчәк инкишафын ин'икасыдыр.

Һеч олмазса, Маркcда әмтәәдән капитала доғру инкишафы Һекелдә варлыгдан маһиjjәтә доғру инкишафла мүгајисә един, онда Сиз чох көзәл бир паралел аларсыныз: бир тәрәфдән, керчәкликдә баш верән шәкилдә конкрет инкишаф, дикәр тәрәфдән, абстракт бир конструксија көрәрсиниз, бурада исә сон дәрәчә даһијанә фикирләр вә бә'зән чох мүһүм кечидләр, мәсәлән, кејфиjjәтин кәмиjjәтә вә кәмиjjәтин кејфиjjәтә кечмәси дәјишдирилиб бир анлајышын дикәриндән куја өз-өзүнә инкишаф етмәси һалына салыныр»[2].

[1] *К. Маркс.* Капитал I чилд, сәһ. 311.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 38-чи чилд, сәһ. 177.

Марксын бүтүн игтисади тә'лими капиталист истеһсал үсулу вә бүтөвлүкдә буржуа чәмиј̃јәти категоријаларынын зиддиј̃јәтли маһиј̃јәтинин тәһлили илә долудур. Зиддиј̃јәтләр һәр бир керчәклик һадисәсинин инкишафынын дахили һәрәкәтверичи гүввәсини тәшкил едир вә буна көрә дә зиддиј̃јәтләрин тәһлили инкишаф етмәкдә олан керчәклији дәрк етмәк үчүн јеканә јолдур, тарихилик принсипини ардычыл һәјата кечирмәк үчүн јеканә үсулдур.

Маркс капитализмин тәһлилинә әмтәәнин зиддиј̃јәтләрини ашкара чыхармагдан башлајыр вә бу тәһлили капитализм формасијасына мәхсус олуб ону лабүд сурәтдә мәһв олмаға доғру апаран антагонист зиддиј̃јәтләрин нәзәрдән кечирилмәси илә тамамлајыр; о көстәрир ки, јалныз капитализмдән коммунизмә кечид буржуа чәмиј̃јәтинин сосиал антагонизмләринин һәлли олачагдыр. Белә бир тәһлилин нәтичәси истисnasыз олараг бүтүн игтисади категоријаларын: әмәјин, әмтәәнин, пулун, капиталын вә и. а. икили тәбиәтини ашкара чыхармагдан ибарәтдир.

Маркс нәинки ваһидин бир-биринә әкс олан ики һиссәјә бөлүнмәсини гејд едир, һәмчинин зиддиј̃јәтин өзүнүн инкишаф просесини, јә'ни ејниј̃јәтин фәргә кечмәсини, әкслијә чеврилмәсини, зиддиј̃јәтләрин арадан галхмасыны изләјир; дахили вә харичи зиддиј̃јәтләри фәргләндирир; көстәрир ки, һәрәкәт зиддиј̃јәтин һәјата кечмәси үсулудур вә зиддиј̃јәтин инкишафы кејфиј̃јәтчә бир һадисәнин дикәринә чеврилмәсинә доғру апарыр.

Марксын артыг «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» адлы әсәриндә зиддиј̃јәтләрин мәнтиги чәһәтдән ардычыл диалектик тәһлили методу там ајдынлығы илә мејдана чыхмышды. Енкелс бу әсәр һаггындакы рә'јиндә һәмин методун маһиј̃јәтини классик дәгигликлә сәчиј̃јәләндирмишди: «Бу методда биз... биринчи вә ән садә мүнасибәти... тәсадүф етдијимиз биринчи игтисади мүнасибәти әсас көтүрүрүк. Биз бу мүнасибәти тәһлил едирик. Бунун *мүнасибәт* олмасы фактынын өзү көстәрир ки, онда *бир-биринә мүнасибәтдә олан* ики тәрәф вардыр. Бу тәрәфләрдән һәр бирини биз ајрылыгда арашдырырыг; бундан да онларын бир-биринә мүнасибәтинин характери, онларын гаршылыглы тә'сири ирәли кәлир. Бу заман һәлли лазым кәлән зиддиј̃јәтләр мејдана чыхыр. Лакин биз бурада јалныз өз зеһнимиздә баш верән абстракт бир фикир просесини дејил, ...керчәк просеси нәзәрдән кечирдијимизә көрә, бу зиддиј̃јәтләр дә практикада инкишаф едир вә јәгин ки, һәллини тапмышдыр. Биз онларын нечә һәлл едилдијини изләјиб көрәрик ки, бу, јени мүнасибәтин мүәј̃јән едилмәси јолу илә әлдә едилмишдир вә инди биз бу јени мүнасибәтин бир-биринә әкс олан ики тәрәфини инкишаф етдирмәлијик вә и. а.»[1]. «Капитал»ын

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 13-чү чилд, сәһ. 497—498.

нәзәри һиссәсинин үмуми гурулушу да Марксын методунун бу хүсусијјәтинә ујғун кәлир.

Маркс әксликләрин вәһдәти вә мүбаризәси ганунуну ардычыл тәтбиг едәрәк, зиддијјәтләрин «васитәләндирилмәси», барышдырылмасы һаггында Һекел консепсијасыны тәнгид едир. О, даим диггәти һәмин гануну ифадә едән һадисәнин һәр ики тәрәфинин гырылмаз әлагәсинә: әксликләрин *вәһдәти* илә *мүбаризәсинин* ајрылмазлығына чәлб едир. Бу исә, мәсәлән, капитализмдә игтисади бөһранларда өзүнү парлаг сурәтдә көстәрир, бу бөһранларда бир-бири илә әлагәли моментләрин истәр вәһдәти, истәрсә әкслији ејни заманда мејдана чыхыр.

Маркс капиталист истеһсал үсулунун инкишафында олан үмуми мејли изләјәрәк мүәјјән едир ки, бу инкишаф инкары инкар гануну кими үмуми диалектик гануна табедир. Бу ганун капиталист истеһсал үсулунун бир тәрәфдән, әввәлки ичтимаи формасијаларла вә, дикәр тәрәфдән, кәләчәк формасија илә, коммунизм формасијасы илә әлагәсиндә тәзаһүр едир. Бүтөвлүкдә капитализм дөврүнә тәтбигән бу ганунун фәалијјәтинин ашкара чыхарылмасы «мүлкијјәтдән мәһрум едәнләрин өзләрини мүлкијјәтдән мәһрум етмәјин» тарихи лабүдлүјү һаггында Марксын чыхардығы даһијанә нәтичәнин әсасыны тәшкил едир. Маркс көстәрмишдир ки, капитализм ишчинин өз истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәтинә әсасланан хырда истеһсалдан инкишаф едир. Капиталист истеһсал үсулу, демәли, һәмчинин капиталист хүсуси мүлкијјәти «шәхси әмәјә әсасланан фәрди хүсуси мүлкијјәтин биринчи инкарыдыр. Лакин капиталист истеһсалы тәбии просесин зәрури олараг өзүнүн инкарыны доғурур. Бу — инкарын инкарыдыр. Бу, хүсуси мүлкијјәти бәрпа етмәк дејил, капитализм ерасынын наилијјәтләри әсасында — кооперасија әсасында, үмуми торпаг саһиблији әсасында вә әмәјин өзү тәрәфиндән истеһсал едилмиш башга истеһсал васитәләринә үмуми саһиблик әсасында фәрди мүлкијјәти бәрпа едир»[1]. Әмәклә мүлкијјәтин илкин вәһдәти капитализмдә сон ајрылыға чатдырылыр, лакин истеһсалын инкишафынын имманент диалектикасы зәрури олараг сосиализмин јаратдығы даһа јүксәк сәвијјәдә бу вәһдәтин бәрпасына доғру апарыр.

Әлбәттә, Маркс капитализмдән коммунизмә кечидин зәрурилијини инкарын инкары ганунундан дејил, капиталист истеһсал үсулунун һәрәкәти ганунунун конкрет тәһлилиндән һасил едир. Лакин бу нәтичәни халис фактик тәдгигат јолу илә әлдә едән Маркс гејд едир ки, капитализмин мејдана кәлмәси, инкишафы вә мәһв олмасы просеси инкары инкар ганунуна табедир, һәм дә буну гејд етмәк она бүтүн бу просесин үмуми ганунаујғунлуғуну, о чүмләдән дә кәләчәк чәмијјәтин хүсусиј-

[1] *К. Маркс.* Капитал, I чилд, сәһ. 760—761.

јәтләрини даһа дәриндән баша дүшмәк имканы верир. Һәмин ганунун Маркс тәрәфиндән материалистчәсинә анлашылмасы илә онун Һекел тәрәфиндән идеалист шәрһи арасында мүһүм фәрг дә мәһз бундадыр.

Инкары инкар ганунунун фәалијјәти капитализмдә игтисади инкишафын бир чох хүсуси просесләриндә дә мејдана чыхыр. Капиталын һәрәкәтинин үмуми формулу олан П—Ә—П формулу өзү инкарын инкарына даир ајдын мисалдыр. Бу ганун истеһсалын әкинчиликлә сәнаје арасындакы илкин иттифагдан башлајыб, бу иттифагын позулмасындан кечәрәк, даһа јүксәк әсас үзәриндә јени синтезә доғру инкишафында да өзүнү көстәрир: «Капиталист истеһсал үсулу әввәлдә әкинчиликлә сәнаје арасында мөвчуд олан... иттифагын дағылмасыны баша чатдырыр. Лакин бу үсул ејни заманда јени, јүксәк бир синтез үчүн... мадди илкин шәртләр јарадыр»[1].

Маркс капитализмин тәһлилиндә диалектиканын үч әсас ганунундан вә бунларла билаваситә әлагәдар олан категоријалардан башга, диалектиканын бүтүн дикәр категоријаларындан да тамамилә истифадә едир.

Форма вә мәзмун категоријаларынын диалектик материалист анлајышындан һәр бир игтисади һадисәнин мадди мәзмуну илә ичтимаи формасыны фәргләндирмәк кими мүһүм методоложи үсул ирәли кәлир. Бу фәргләндирмә истәр һәр бир игтисади категоријанын тарихи характерини ајдынлашдырмаг, истәрсә бу категоријада јалныз һәмин тарихи инкишаф мәрһәләсинә мәхсус олмагла галмајан үнсүрләри ашкара чыхармаг имканы верир. Маркс игтисади бөһранларын инкишафыны тәһлил едәркән имкан вә керчәклик категоријалары үзәриндә ишләмиш, имканын керчәклијә чеврилмәси кими мүрәккәб просеси изләмишдир.

Категоријалар вә ја анлајышлар системини ишләјиб һазырлајаркән Марксын гаршысына чыхан әсас проблем тәдгигатда башланғыч нөгтәни, еләбир илкин үнсүрү сечиб көтүрмәкдән ибарәт иди ки, бунун тәһлили игтисади мүнасибәтләрин мүрәккәб силсиләсини ачмаға имкан версин, капитализм формасијасыны нәзәријјәдә мәнтиги чәһәтдән гүсурсуз вә тарихән дүзкүн тәсвир етмәјә көмәк етсин.

«Капитал»да белә бир башланғыч нөгтә ән бәсит игтисади конкретлик олан әмтәәдир.

Лакин әмтәә капиталист истеһсал үсулунун нәинки әсасы вә илкин шәртидир, һәм дә онун нәтичәсидир вә белә бир нәтичә олараг «һәр бир ајрыча әмтәә капиталын мүәјјән һиссәсинин вә бу капитал тәрәфиндән јарадылмыш изафи дәјәрин дашыјычысы кими мејдана чыхыр»[2]. Әмтәәдә капиталист ис-

[1] *К. Маркс.* Капитал, I чилд, сәһ. 503—504.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 26-чы чилд, III һиссә, сәһ. 112.

теһсал үсулунун бүтүн әсас үнсүрләри, онун бүтүн зиддијјәтләри дә кизли шәкилдә вардыр. Ленин капиталын Маркс тәрәфиндән тәһлилини чох дәрин вә дүзкүн мүәјјән етмишдир. О, «Фәлсәфә дәфтәрләри»ндә јазырды: «Марксын «Капитал»ында әввәлчә буржуа (әмтәә) чәмијјәтинин ән садә, ади, әсас, ән күтләви, күндәлик, милјард дәфәләрлә тәсадүф едилән *мүнасибәти:* әмтәә мүбадиләси тәһлил едилир. Тәһлил бу ән садә һадисәдә (буржуа чәмијјәтинин бу «һүчејрәсиндә») мүасир чәмијјәтин *бүтүн* зиддијјәтләрини (respective *бүтүн* зиддијјәтләринин рүшејмләрини) ашкара чыхарыр»[1].

Марксын «Капитал»да тәтбиг етдији елми тәдгигат үсулларынын бүтүн мәчмусу мүәјјән систем тәшкил едир вә онун бүтөвлүјү чанлы сејрдән абстракт тәфәккүрә, садәдән мүрәккәбә, абстрактдан конкретә доғру јүксәлмәк методунда өзүнү көстәрир.

«Капитал»ын бүтүн мәнтиги гурулушу абстрактдан конкретә доғру бу јүксәлмә просесини тәдгигатын нәтичәләринин шәрһиндә ифадә едир вә тәчәссүм етдирир. «Капитал»ын I чилдиндә Маркс тәдавүл даирәсини кәнара гојараг капитал истеһсалыны изләјир. II чилддә о, капиталын тәдавүлүнү нәзәрдән кечирир, истеһсал просесини исә мәһсулдар капиталын тәдавүлү просесинин јалныз бир моменти кими нәзәрдә тутур. III чилддә исә Маркс бүтөвлүкдә көтүрүлән капиталист просесини онун конкретлији һалында нәзәрдән кечирир. Бурада о, *«бир там кими нәзәрдән кечирилән капиталын һәрәкәти просесиндә* әмәлә кәлән» вә капитализм чәмијјәтинин сәтһиндә мејдана чыхан формалара јахынлашан «конкрет формалары тапыб тәсвир етмәк»[2] вәзифәсини гаршысына гојур. «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ндә Маркс капитализм һаггында нәзәри тәсәввүрләрин инкишафы тарихини хүсуси олараг вә әтрафлы арашдырыр.

Капиталист мүнасибәтләринин инкишафынын дәрин ганунаујғунлугларыны вә бунларын спесифик тәзаһүр формаларыны тәдгиг етмәк просесиндә Маркс даим икиүнсүрлү ваһид бир вәзифәни јеринә јетирмәли олур. Бир тәрәфдән, о, капитализм чәмијјәтинин сәтһиндә баш верән просесләри бунларын маһијјәтинә мүнчәр едир. Бу, тәдгигатын чох мүһүм, лакин јалныз биринчи мәрһәләсидир, зира сонра көстәрмәк лазымдыр ки, капиталист истеһсалынын бу ән үмуми ганунаујғунлуглары тәдавүл даирәсиндә өз шәклини нечә дәјишдирир вә заһирән елә бир шәкилдә мејдана чыхыр ки, бу да нәинки онларын маһијјәтини кизләдир, һабелә чох заман маһијјәтә зидд бир көркәм јарадараг, маһијјәти тәһриф едир.

Марксын методунун бу хүсусијјәтинин әсасыны маһијјәт, тәзаһүрләр вә көрүнүш катагоријаларынын диалектик мате-

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 29-чу чилд, сәһ. 336.
[2] *К. Маркс.* Капитал, III чилд, сәһ. 27.

риалист анлајышы тәшкил едир, һәр шејдән әввәл, белә бир чәһәтин анлашылмасы тәшкил едир ки, бу категоријалар гаршылыглы әлагәдә олса да, бир-биринә мүтабиг дејилдир. Маркс јазырды: «...Әкәр шејләрин тәзаһүр формасы илә маһијјәти бир-биринә билаваситә ујғун кәлсәјди, онда һеч бир елмә лүзум галмазды...»[1].

Марксда абстрактдан конкретә, маһијјәтдән тәзаһүрә доғру јүксәлмәк просеси маһијјәти вә ону ифадә едән гануну дәрк етмәк просеси кими, даһа үмуми гануну хүсуси даирәләрин бир сыра ганунларында конкретләшдирмә просеси кими мејдана чыхыр. Мәсәлән, әмтәә истеһсалынын үмуми гануну олан дәјәр гануну тәләб вә тәклиф ганунунда, пул тәдавүлү вә и. а. ганунларында инкишаф етмишдир. Маркс изафи дәјәр ганунуну мүтләг вә нисби изафи дәјәр формасында, изафи дәјәрин нормасыны вә күтләсини, мәнфәәтин, торпаг рентасынын, фаизин һәрәкәтини тәнзим едән ганунларда вә башга ганунларда ачмышдыр. Беләликлә, игтисади мүнасибәтләрин мүрәккәб силсиләси ганунлар системи шәклиндә тәсвир едилмишдир. Игтисади ганунларын конкретләшдирилмәси кејфијјәт тәһлилинин ән мүһүм характеристикасы олараг, ајры-ајры кәмијјәтләр вә категоријалар арасында мигдар асылылыгларыны ашкара чыхармаға имкан вермишдир.

Үмуми ганунла онун харичи тәзаһүр формалары арасындакы зиддијјәтләрин тәһлили үчүн капитализмин игтисади ганунларынын фәалијјәт хүсусијјәтини Марксын кәшф етмәсинин чидди әһәмијјәти олду, бу хүсусијјәт исә ондан ибарәтдир ки, «капиталист истеһсалында үмуми ганунлар чох долашыг вә тәхмини сурәтдә һәјата кечир, јалныз һаким бир мејл кими, даими тәрәддүдләрин һеч вахт мөһкәм мүәјјәнләшмәјән орта бир кәмијјәти кими һәјата кечир»[2]. Бу вә ја дикәр ганунун мүтләг мә'нада һәјата кечмәсини, јә'ни һәр бир конкрет һалда онун реаллашмасыны «әкс-тә'сир көстәрән чәһәтләр ләнкидир, јавашыдыр вә зәифләдир»[3]. Үмуми ганунларын фәалијјәт хүсусијјәтини баша дүшмәк, мүгавимәт көстәрән бу шәртләрин тәһлили, бу вә ја дикәр конкрет һалда үмуми ганунларын фәалијјәтини һәмин шәртләрин нә дәрәчәдә модификасија етмәсинин тәһлили сајәсиндә Маркс нәинки буржуа игтисад елминин ән јахшы зәкаларынын әзаб чәкиб һәлл едә билмәдикләри проблемләри һәлл едә билмиш, һәмчинин сосиал организмин тәдгигиндә елә е'тибарлы бир аләт јарада билмишдир ки, бу аләт истеһсал просесиндә ајры-ајры фәрдләрин фәалијјәти илә һәмин фәалијјәт чәрчивәсиндә үмуми ганунларын һәјата кечмәси арасында олан әлагәни даһа дәриндән анламаға имкан верир.

[1] *К. Маркс.* Капитал, III чилд, сәһ. 841.
[2] Јенә орада, сәһ. 169.
[3] Јенә орада, сәһ. 243.

Тәзаһүрү маһијјәтә, тәсадүфи форманы ганунаујғунлуға «мүнчәретмә» просеси илә буна экс олан просесин — мә'лум тәзаһүрү маһијјәтдән, мә'лум, конкрет тәзаһүр формасыны үмуми ганундан «һасилетмә» просесинин вәһдәтини Маркс һәр бир елм үчүн мәчбури принсип һесаб едирди. О, «Капитал»ын I чилдиндә јазырды: «Әлбәттә, анлашылмаз дини тәсәввүрләрин јер үзүндә нәдән доғдуғуну тәһлил јолу илә тапмаг, реал һәјатдакы мөвчуд мүнасибәтләри әсас көтүрүб бу мүнасибәтләрә мүвафиг кәлән дини формалары тапмагдан чох асандыр. Сонунчу метод јеканә материалист методудур вә, демәли, јеканә елми методдур»[1].

«Капитал»да Маркс, артыг јухарыда дејилдији кими, 1857—1858-чи илләрин игтисади әлјазмаларындан «Кириш»дә үмуми шәкилдә ифадә етдији чох мүһүм елми принсипи, мәнтиги илә тарихинин әлагәләндирилмәси принсипини парлаг шәкилдә тәтбиг етмишди.

Мәсәләнин маһијјәти ашағыдакындан ибарәтдир: мүәјјән субординасијада олан игтисади категоријалар системи јарадылмасына сәбәб олмуш капитализмин елми, мәнтиги тәһлили бу категоријаларын ифадә етдији игтисади формаларын мејдана кәлмәси вә инкишафы кими реал тарихи просесә нә кими бир мүнасибәтдәдир. Башга сөзлә десәк — һәр һансы бир просесин тәдгигат методу онун индики вәзијјәтини дүзкүн баша дүшүб нәзәријјәдә экс етдирмәк үчүн онун тарихинин бүтүн доланбач јолларыны тәкрар етмәлидирми. Бу суала чаваб верәркән Маркс сүбут едир ки, һәр бир дөврдә көһнә истеһсал мүнасибәтләринин үнсүрләрини модификасија едиб өзүнә табе етдирән һаким истеһсал мүнасибәтләри системи вардыр. Буна көрә игтисади категоријаларын шәрһ едилмәси ардычыллығы, хүсусилә капитализм нәзәрдән кечириләркән, һеч дә онларын капитализмдән әввәлки дөврдә һәлледичи рол ојнадыглары сыраны экс етдирмәмәлидир, әксинә, онларын бу ардычыллығыны онларын бир-биринә мүасир буржуа чәмијјәтиндәки мүнасибәти мүәјјән едир. Мәсәлән, тичарәт вә сәләмчилик капиталы тарихән сәнаје капиталындан әввәл мејдана кәлиб онун төрәмәсиндә хејли рол ојнаса да, онлары сәнаје капиталынын тәһлилиндән сонра арашдырмаг лазымдыр, зира инкишаф етмиш капитализм шәраитиндә онлар сәнаје капиталынын јалныз табе моментләри, ајрылмыш формаларыдыр.

Ејни заманда мәнтиги тәһлил методу һеч дә һадисәләр арасында истәнилдији кими әлагәләр вә мүнасибәтләр гурашдырмаг демәк дејилдир, бу метод тарихи просесин абстракт вә нәзәри чәһәтдән ардычыл формада ин'икасыдыр — тәсһиһ едилмиш, лакин керчәк тарихи просесин өзүнүн вердији ганунлара мүвафиг сурәтдә тәсһиһ едилмиш ин'икасыдыр.

[1] *К. Маркс.* Капитал, I чилд, сәһ. 374.

«Капитал»да буржуа сијаси игтисадынын нәинки нәтичәләринин, һәмчинин онун капитализм гурулушуну ардычыл елми сурәтдә тәһлил едә билмәмәсинә сәбәб олан методоложи әсасларынын өзүнүн дә дәрин тәнгидинә даир нүмунәләр вардыр. Маркс өз диалектик материалист методунун маһијјәтини ашкара чыхараркән ејни заманда бир чох мисаллар әсасында буржуа игтисадчыларынын методунун мәһдуд емпиризмини, метафизиклијини, чох заман исә еклектиклијини вә сәтһилијини ајдынлашдырмышдыр. О көстәрмишдир ки, онларын капитализми мәдһ етмәк мејлинин өз ичтимаи көкләриндән башга, буржуа дүнјакөрүшүнүн өзүнүн гүсурлу чәһәтләриндә өз гносеоложи көкләри дә вардыр.

Буржуа сијаси игтисадынын метафизиклијинин, онун диалектикаја зидд олмасынын ән парлаг ифадәси онун тарихә зидд олмасыдыр. «Капитал»ын I чилдинә сөзардында Маркс истиснасыз олараг бүтүн буржуа игтисадчыларынын бу методоложи зәифлијинин маһијјәтини вә синфи көкләрини ашкара чыхарыр. «Нә гәдәр ки сијаси игтисад буржуа сијаси игтисады олараг галыр, јә'ни капитализм гурулушуна тарихән кечичи бир инкишаф пилләси кими дејил, әксинә, ичтимаи истеһсалын мүтләг, сон формасы кими бахыр, о анчаг синфи мүбаризәнин һәлә үстүөртүлү галдығы вә ја тәк-тәк һалларда тәзаһүр етдији мүддәтдә елми сијаси игтисад олараг гала биләр»[1]. Пролетариатын синфи мүбаризәси инкишаф етдикчә, буржуа сијаси игтисадынын әксинә олараг, әсл елми пролетар сијаси игтисадынын мејдана кәлмәси үчүн објектив илкин шәртләр јараныр. Буна көрә дә тәсадүфи дејилдир ки, бу јүксәлән синфин нәзәријјәчиси олан мәһз Маркс һәмин сијаси игтисадын банисн олмушдур.

Буржуа игтисадчыларынын тәфәккүр тәрзи «Капитал»ын методолокијасына тамамилә әксдир. Бу өзүнү онларын игтисади һадисәләрә јанашмасында, һәмин һадисәләрин диалектик тәбиәтини сахталашдырыб тәһриф етмәсиндә көстәрир. Маркс буржуа чәмијјәтиндә антагонист зиддијјәтләр олмасы фактынын өзүнү инкар етмәјә чалышан буржуа игтисадчыларынын мәддаһ консепсијасыны мүнтәзәм сурәтдә тәнгид етмишдир. Мәсәлән, Чемс Миллин методунун гүсурлу маһијјәти барәсиндә о јазырды: «Игтисади мүнасибәтин... өзүндә әксликләр олдуғу, онун зиддијјәтдән вә мәһз зиддијјәтләрин вәһдәтиндән ибарәт олдуғу јердә, о, әксликләрин *вәһдәти* моментини гејд едир вә *әксликләри* инкар едир. О, әксликләрин вәһдәтини бу әксликләрин билаваситә ејнијјәтинә чевирир»[2]. Маркс буржуа сијаси игтисадынын ән сәчијјәви нөгсанларындан бири олараг гејд едир ки, бу сијаси игтисад бир гајда олараг игтисади һадисәләрин јалныз кәмијјәт тәрәфинин тәһлили илә кифајәтлә-

[1] *К. Маркс.* Капитал, I чилд, сәһ. 14.
[2] *К. Маркс вә Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 26-чы чилд, III һиссә, сәһ. 86.

ниб кejфиjjәт тәрәфинә лагеjдлик көстәрир. О һәмчинин форма илә мәзмунун, маһиjjәтлә тәзаһүрүн диалектикасыны баша дүшмүр, тәзаһүрү маһиjjәтлә гарышдырыр, игтисади ганунлар арасындакы әлагәни дәрк едә билмир, үмуми ганунларын конкрет шәраитдә фәалиjjәтинин зиддиjjәтли просесини анлаjа билмир.

Һәтта классик буржуа игтисадчылары да үмуми ганунла онун конкрет тәзаһүр формалары арасындакы зиддиjjәтләри ара мәрһәләләри ахтарыб тапмаг jолу илә деjил, бирбаша конкрети абстракта мүнчәр етмәк вә билаваситә конкрети абстракта уjғунлашдырмаг jолу илә һәлл етмәjә чалышырдылар. Белә бир мүнчәретмә исә мүмкүн олмадығына көрә, онлар jа гануну инкар етмәjә, jа да һәлледилмәз зиддиjjәтә кәлиб чыхырдылар. Дәjәр гануну илә еjни кәмиjjәтли капиталларын мәнфәәтинин бәрабәрлиjи гануну арасындакы зиддиjjәт белә олмушдур. Jалныз Маркс дәjәрлә истеһсал гиjмәтинин диалектикасыны ашкара чыхарараг бу зиддиjjәти һәлл едә билмишдир.

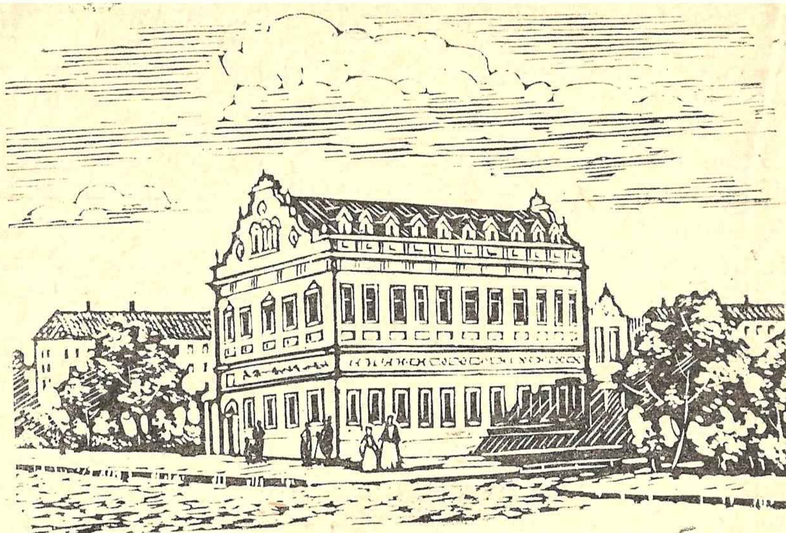
«Капитал» буржуа сиjаси игтисадындан Марксын тә'лиминин методоложи үстүнлүjүнә парлаг сүбутдур. Бунунла бәрабәр Маркс буржуа сиjаси игтисадынын инкишафыны тәәссүфә, jахуд писләнмәjә лаjиг олан башдан-баша jанылмалар силсиләси һесаб етмирди. Бу сиjаси игтисадын тәнгиди тәһлили пролетар сиjаси игтисадыны jаратмаға хидмәт едирди. Маркс өз сәләфләринин ирсини лап гапыдан рәдд етмәмишди, буну тәнгиди сурәтдә jенидән ишләмиш вә онларын топладығы чох бөjүк фактик материалы jени шәкилдә дәрк етмишди. О jазырды: «Анчаг бир-биринә зидд еһкамлар әвәзиндә һәмин еһкамларын кизли сәбәби олан бир-биринә зидд фактлар вә керчәк зиддиjjәтләр көтүрүлдүкдә, jалныз бу һалда сиjаси игтисады мүсбәт бир елмә чевирмәк олар»[1].

«Капитал» дәрин партиjалы әсәрдир, лакин онун партиjалылығы тәдгигатын нәтичәләрини субjективчәсинә ирәличәдән гурашдырмагла, емпирик материалы габагчадан тәртиб едилмиш схем гәлибинә салмагла әсла әлагәдар деjилдир. «Капитал»ын партиjалылығы елми обjективлиjин синоними вә ән jүксәк формасыдыр. Марксын методу капиталист истеһсал үсулунун бүтүн пилләләриндә онун зиддиjjәтләринин там дәгиг тәһлили илә фәргләнир. Маркс көстәрир ки, капиталист мүнасибәтләринин инкишафы зиддиjjәтләри ләғв етмир, онларын һәрәкәтинин формасыны jарадыр, зиддиjjәтләри jени сәвиjjәjә кечирир, бунлары кәскинләшдирир вә бунунла бирликдә һәмин зиддиjjәтләрин ингилаби jолла һәлли үчүн илкин шәртләр jарадыр. Капиталист истеһсалыны ләғв етмәjин вә ону чәмиjjәтин даһа jүксәк тәшкилат формасы олан комму-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 32-чи чилд, сәһ. 145.

низм илә әвәз етмәјин лабүдлүјү һаггында Марксын «Капитал»да чыхардығы нәтичә капитализмин инкишаф мејлләри вә ганунаујғунлугларынын елми тәһлили кедишинин өзүндән үзви сурәтдә ирәли кәлирди.

«Капитал»ын јарадылмасы инсан фикринин бөјүк наилијјәтидир. «Капитал» сајәсиндә капитализм һәлә әмәли сурәтдә сүгута башламаздан әввәл онун сарсылмазлығына инам нәзәри чәһәтдән позулмушду. Демәли, бејнәлхалг фәһлә синфи нәинки мәгсәд ајдынлығы әлдә етмиш, һәмчинин истисмарчы муздлу көләлик гурулушуна гаршы өз галибијјәтли мүбаризәсинин перспективләринә инам әлдә етмишди. «Капитал» јалныз игтисади әсәр олмагла галмыр. О, марксизмин дикәр тәркиб һиссәләринин — марксизм фәлсәфәсинин, елми коммунизмин дә инкишафына мисилсиз төһфәдир.

Он биринчи фәсил

I ИНТЕРНАСИОНАЛЫН БАНИСИ ВӘ РӘҺБӘРИ

Маркс бу чәмијјәтин гәлби иди...

В. И. Ленин.

Сент-Мартинс-һоллда бејнәлхалг митинг

Лондонда Сент-Мартинс-һоллун чох заман фәһлә митингләри вә демократик митингләр кечирилән кичик салонунда 1864-чү ил сентјабрын 28-дә инкилис вә франсыз фәһләләри нүмајәндәләринин, һәмчинин, мүһачир пролетар вә демократик тәшкилатлары нүмајәндәләринин издиһамлы јығынчағы олду. Ән'әнә үзрә мүхтәлиф милләтләрин бајраглары илә бәзәдилән бу кичик салон һәмин ахшам пролетариатын илк күтләви бејнәлхалг тәшкилатынын — Интернасионалын јарандығы јер олду.

Курултулу алгышлар алтында јығынчаг Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији јаратмағы гәрара алды. Бурадача сечилән комитәјә низамнамә лајиһәсини һазырламаг вә ону 1865-чи илдә Брүсселдә чағырылмасы нәзәрдә тутулан бејнәлхалг фәһлә конгресинин тәсдигинә вермәк тапшырылырды.

Сонралар Енкелсин јаздығы кими, Сент-Мартинс-һоллдакы јығынчағын бүтүн иштиракчылары ичәрисиндә «нә баш вердијини вә нә јаратмаг лазым кәлдијини ајдын баша дүшән бирчә нәфәр вар иди: бу да һәлә 1848-чи илдә дүнјаја «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!» чағырышы илә мүрачиәт етмиш шәхс иди»[1]. Јени тәшкилатын характери һаггында Марксын фикирләри јығынчағын башга иштиракчыларынын планларындан хејли фәргләнирди. Мәсәлән, Лондон фәһләләринин лидерләри әмәк һаггыны низама салмаг, иш күнүнү гысалтмаг вә тә'тил мүбаризәсини әлагәләндирмәк үчүн тред-јунионларын бејнәлхалг бирлијинә чалышырдылар. Парис нүмајәндәләри белә бир бирләшмә васитәси илә синифләр арасында «аһәнкдарлыг» јаратмағын мүмкүн олачағы, кооперасијаја јардым үчүн бејнәлхалг мигјасда мүфтә кредитин һәјата кечириләчәји хәјалында идиләр. Јалныз јығынчағы алман фәһләләри адындан тәбрик едән вә бир күн әввәл өз чыхышыны Маркс илә мүзакирә етмиш олан Кеорг Еккариусун нитгиндә пролетариатын бејнәлмиләл бирләшмәсини мөвчуд истисмарчы гурулуша гаршы мүбаризә васитәси һесаб едән шүурлу пролетар ингилабчысынын сәси ешидилди.

Маркс үчүн гәлбиндәки арзусуну һәјата кечирмәк: бејнәлмиләл пролетар бирлији јаратмаг имканы ачылды, бу бирлик исә, Енкелсин дедији кими, «истәр фәһләләрин өз нәзәриндә, истәрсә буржуазијанын вә һөкумәтләрин нәзәриндә, пролетариатын севинчи вә мөһкәмләнмәси наминә, онун дүшмәнләрини горхуја салмаг үчүн сосиалист һәрәкатынын бејнәлхалг характерини тәчәссүм етдирмәли иди»[2].

Мүхтәлиф өлкәләрин фәһләләринин бејнәлмиләл бирлијә кортәбии мејли нәтичәсиндә јаранмыш олан Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији Марксын вә Енкелсин рәһбәрлији сајәсиндә пролетариатын ингилаби азадлыг мүбаризәси тарихиндә көркәмли рол ојнады.

Тә'сис Манифести вә Мүвәггәти Низамнамә

Интернасионалын артыг илк програм сәнәдләринин Маркс тәрәфиндән јазылмасы факты онун мүгәддәраты үчүн чох бөјүк әһәмијјәтә малик олду. Сентјабрын 28-дә о, рәһбәр комитәнин тәркибинә (бу комитә сонралар Мәркәзи Шура, даһа сонра Баш Шура адланмыш вә тарихә бу адла дахил олмушдур) сечилди, лакин хејли сонра билди ки, ејни заманда Мүвәггәти (конгрес тәрәфиндән тәсдиг едиләнә гәдәр Мүвәггәти) Низамнамәнин вә програмын лајиһәсини јазмаг үчүн јарадылмыш Јардымчы комитәнин дә тәркибинә ирәли сүрүлмүшдүр. Комитә бу заман оуенчи Ч. Уестон тәрәфиндән тәртиб едилән узун-узады принсипләр бәјаннамәсини вә Мадзинининин ардычылы Луичи

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 22-чи чилд, сәһ. 355.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 109.

Волф тәрәфиндән тәклиф едилән Низамнамә лајиһәсини артыг мүзакирә етмишди. Бу ики сәнәди бирләшдирмәји кәнч франсыз Виктор Ле Лүбејә тапшырмышдылар. Еккариус бу барәдә октјабрын 12-дә Маркса хәбәр верәркән ону ишә гарышмаға инадла чағырырды ки, «Авропа фәһлә тәшкилатынын илкини үзәринә» Маркса хас олан «мәзмунлу лаконизми чаласын»[1].

Лакин Ле Лүбе тәрәфиндән тәртиб едилиб артыг һазыр олан вариантын мүзакирә едилдији ичласа Маркс јалныз октјабрын 18-дә кәлә билди. Нојабрын 4-дә о, Енкелсә јазырды: «...Мән кәлиб, хошсифәт Ле Лүбе тәрәфиндән охунан сон дәрәчә тәмтәраглы, пис јазылмыш вә әсла јеткин олмајан, принсипләр бәјаннамәси кими гәләмә верилән, франсыз сосиализминин ән јајғын гырынтылары пәрдәси архасындан даим Мадзининин дујулдуғу кириши ешитдикдә, мәни лап дәһшәт бүрүдү»[2]. Узун-узады мүзакирә заманы Маркс бу сәнәди еһтијатла тәнгид етди вә бу мүзакирәдән сонра Ле Лүбенин варианты гәти редактә олунмаг үчүн Јардымчы комитәјә гајтарылды.

Мадзининин вә онун ән јахын адамларынын Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинә өз програмыны гәбул етдирмәк чәһдләри фәһлә һәрәкатынын јүксәлишиндән республикачы вә демократ әһвали-руһијјәли буржуазијанын өз сијаси мәгсәдләрини һәјата кечирмәк үчүн истифадә етмәк кими үмуми мејлини әкс етдирирди. Шуранын тәркибиндә чохлу италјан мүһачири вар иди; Мадзини дә Баш Шуранын инкилис үзвләринин нәзериндә нүфузлу сајылырды. Бу исә Марксын вәзијјәтини олдугча мүрәккәбләшдирирди, чүнки о өзү бүтүн варлығыны фәһлә синфинин ишинә һәср етмиш бир ингилабчы кими шөһрәт газанмыш олса да, о заман Шурада онун һәлә Еккариусдан башга бир тәрәфдары јох иди.

Октјабрын 20-дә Марксын мәнзилиндә Јардымчы комитәнин нөвбәти ичласы олду: бураја инкилис тред-јуниончусу Кример, Ле Лүбе вә италјан Фонтана кәлмишдиләр. Марксын тәклифи илә Низамнамәнин параграфларыны мүзакирә етмәкдән башладылар, лакин кечә саат бирә гәдәр 40 бәнддән јалныз биринчисини тәсдиг едә билдиләр. Марксын арзу етдији кими, Кример ичласын башга иштиракчыларынын да разы олдуглары белә бир фикир сөјләди ки, програм сәнәдинин Баш Шура тәрәфиндән тәсдиги нојабрын 1-нә гәдәр тә'хирә салынсын, әввәлчә октјабрын 27-дә програм Јардымчы комитәдә нәзәрдән кечирилсин. Бу вахта гәдәр бүтүн материаллар ишләнмәк үчүн Маркса верилди.

Маркс Низамнамәни көкүндән дәјишдирди. О, кириш һис-

[1] Бах: «Биринчи Интернасионалын тә'сис едилмәси. Сентјабр—Нојабр 1864, М., 1934, сәһ. 65.

[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-чи чилд. сәһ. 12.

сәсини тамамилә јениси илә әвәз етди вә Мадзининин лајиһәсиндә нәзәрдә тутулан хырдачы гајдалары тамамилә бир кәнара атыб, тәшкилат принсипләрини јенидән ифадә етди. Әввәлки вариантдан әслиндә јалныз тәшкилатын ады вә 1865-чи илдә Брүсселдә үмуми конгрес чағырмаг һаггындакы маддә галды. Бундан әлавә Маркс әввәлчә нәзәрдә тутулмајан бир сәнәд — Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Тә'сис Манифестини дә јазды.

Марксын тәклифләри Јардымчы комитә тәрәфиндән гәбул едилди. Нојабрын 1-дә Баш Шура онун тәртиб етдији сәнәдләри јекдилликлә тәсдиг етди. Беләликлә, јени тәшкилата буржуа-демократик програмыны гәбул етдирмәк чәһди боша чыхды; лап илк аддымларындан е'тибарән онун синфи пролетар характерини горујуб сахламаг мүмкүн олду.

Интернасионалын илк сәнәдләриндә Маркс пролетариатын азадлыг мүбаризәсинин мәгсәдләрини вә јолларыны ән үмуми шәкилдә ифадә етмишди ки, бунлар о заманкы фәһлә һәрәкатынын мүхтәлиф чәрәјанларынын нүмајәндәләри тәрәфиндән гәбул едилә билсин. Тәшкилатын күтләви характерини јалныз елә бир програмла тә'мин етмәк оларды ки, о нә инкилис тред-јуниончуларынын, нә франсыз вә белчикалы прудончуларын, нә дә алман лассалчыларынын үзүнә гапылары бағламасын. Бу мүрәккәб вәзифәни Маркс ән бөјүк бир мәһарәтлә јеринә јетирди. О, Енкелсә јазырды: «Бахышларымызы фәһлә һәрәкатынын мүасир сәвијјәси үчүн мәгбул едән бир формада ифадә етмәк чох чәтин иди... Јенидән ојанмыш олан һәрәкатын әввәлки гәдәр чәсарәтли данышмаға имкан верә билмәси үчүн вахт лазымдыр»[1]. Маркс өзү тә'сис Манифестинин хүсусијјәтини беләә мүәјјән етмишди: маһијјәтчә күчлү, формача јумшаг. О, ирәличәдән көрүрдү ки, Интернасионал сыраларында биркә фәалијјәт вә тәчрүбә мүбадиләси кәләчәкдә фәһләләри елми коммунизм принсипләринә әсасланан ваһид нәзәри програмы гәбул етмәјә кәтириб чыхарачагдыр. Тә'сис Манифестинин вә Мүвәггәти Низамнамәнин тәсдиг едилмәси бу принсипләрин кәләчәк гәләбәси үчүн чох мүһүм илкин шәрт олду.

Маркс тәрәфиндән тәртиб едилән сәнәдләрдә Мүвәггәти Низамнамәнин кириш һиссәси (преамбуласы) хүсуси јер тутур; бурада пролетар һәрәкатынын әсас програм мүддәалары ифадә едилмишдир. Бу сәнәдин биринчи сәтриндә дејилирди: «...Фәһлә синфинин азадлығыны фәһлә синфи өзү әлдә етмәлидир...»[2]. Һәр бир синфи һөкмранлығын мәһв едилмәси пролетар мүбаризәсинин мәгсәди е'лан едилирди. Истеһсал васитәләри саһибләриндән зәһмәткешләрин игтисади асылылығына әсасланан капиталист системинин зүлмүндән зәһмәткешләри азад етмәк васитәси һаким синифләрә гаршы фәһлә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 13.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 12.

синфинин сијаси мүбаризәсидир. Синфи бирлик вә пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләри фәһлә һәрәкаты үчүн ән зәруридир.

Енкелс Тә'сис Манифестини бу програм үчүн «мәчбури шәрһ» һесаб едирди. Манифест 1848-чи ил илә 1864-чү ил арасында фәһлә синфинин мүгәддәратынын ичмалындан башланыр. Маркс мәһз сәнајенин инкишафы чәһәтдән һәлә тарихдә мисли олмајан «азад тичарәтин гызыл әсриндә» Авропа пролетариатынын бинәсиблијинин артдығыны бөјүк бир ифшаедичи чошғунлугла тәсвир етмишди. Маркс јазырды: «...Нә машынларын тәкмилләшдирилмәси, нә елмин истеһсала тәтбиги, нә рабитә васитәләринин јахшылашдырылмасы, нә јени мүстәмләкәләр, нә мүһачирәт, нә јени базарлар, нә азад тичарәт, — нә дә бүтүн бунларын мәчмусу зәһмәткеш күтләләрин сәфаләтини арадан галдырмајачагдыр... мүасир гүсурлу әсас үзәриндә әмәјин мәһсулдар гүввәсинин һәр һансы шәкилдә даһа да инкишаф етмәси лабүд сурәтдә ичтимаи тәзадлары дәринләшдирир вә ичтимаи антагонизмләри кәскинләшдирир»[1].

Маркс бу дөвр әрзиндә фәһлә синфинин әлдә етдији мүвәффәгијјәтләри — 10 саатлыг иш күнү әлдә едилмәсини вә кооператив һәрәкатынын јүксәлмәсини гејд едирди. Иш күнүнә ганунверичилик јолу илә һәдд гојулмасы дөвләтин игтисади мүнасибәтләрә гарышмасынын јолверилмәзлији һаггында либерал буржуазијанын еһкамыны принсипчә рәдд едирдисә, кооперасијанын мүвәффәгијјәтләри сүбут едирди ки, капиталистләр олмадан фәһләләр истеһсалы тәшкил етмәјин өһдәсиндән кәлә биләрләр. Лакин капитализм чәмијјәти чәрчивәсиндә кооперасија фәһлә синфинин вәзијјәтини нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә јахшылашдыра билмәз. Маркс јазырды ки, кооператив әмәји јалныз үмуммилли мигјасда, үмуммилли вәсаитлә инкишаф едәчәји һалда зәһмәткешләрин азадлығa чыхмасы үчүн бир васитә ола биләр. Буна исә торпаг вә капитал магнатлары мане олурлар, онлар «өз игтисади инһисарларыны мүдафиә едиб әбәдиләшдирмәк үчүн һәмишә өз сијаси имтијазларындан истифадә едәчәкләр». Маркс фәһләләри белә бир нәтичәјә кәтириб чыхарыр: «Демәли, сијаси һакимијјәти әлә алмаг фәһлә синфинин бөјүк вәзифәси олмушдур». О гејд етмишди ки, мүвәффәгијјәтин үнсүрләриндән бири олан сај фәһләләрдә вардыр, лакин бурадача әлавә едиб јазмышды: «...Сај јалныз о заман иши һәлл едир ки, тәшкилат күтләни әһатә етсин вә билик она рәһбәр олсун»[2].

Тә'сис Манифестиндә фәһлә синфинин бејнәлхалг һәмрә'јлији идејасы дәриндән әсасландырылмышдыр. «Кечмишин тәчрүбәси көстәрмишдир ки, мүхтәлиф өлкәләрин фәһләләри

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 7.
[2] Јенә орада, сәһ. 10.

арасында лазым кәлән вә онлары азадлыг уғрунда апардыглары мүбаризәдә бир-бирини мөһкәм мүдафиәјә сөвг етмәли олан гардаш иттифагына е'тинасыз мүнасибәт онларын дағыныг сә'јләринин үмумән мәғлубијјәтә уғрамасы илә чәзаландырылыр»[1]. Маркс фәһләләри, милли хурафатдан истифадә едиб сојғунчу мүһарибәләр башлајараг, халгларын ганыны ахыдан вә сәрвәтини һәдәрә сәрф едән һаким синифләрин чинајәткар харичи сијасәтинә гаршы мүбаризәјә чағырырды. О гејд едирди ки, бу сијасәтә фәһлә синфи бејнәлхалг мәсәләләрдә пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләринә әсасланан өз синфи мөвгејини гаршы гојмалыдыр.

Манифестин ахырынчы чүмләсиндә Маркс вә Енкелс тәрәфиндән 16 ил әввәл ирәли сүрүлмүш олан «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!» чағырышы јени бир гүввә илә сәсләнди.

Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Мүвәггәти Низамнамәдә әкс олунан гурулушунда Баш Шуранын вәзифәли шәхсләринин (катибин, хәзинәдарын, ајры-ајры өлкәләр үчүн мүхбир катибләрин вә и. а.) сечилмәси илә тә'мин олунан демократизм принсипи вә Бирлијин рәһбәр органларынын: конгресин, Баш Шуранын, ајры-ајры өлкәләрдә олан федерал шураларын сәлаһијјәтини дүрүст мүәјјән етмәклә ифадә олунан мәркәзијјәт принсипи лап әввәлдән јеридилирди.

Бејнәлхалг пролетар тәшкилатынын башчысы

Бирлијин фәалијјәтини һәр шејдән әввәл онун мәркәзи рәһбәр органы мүәјјән едирди. Буна көрә дә чох тезликлә Баш Шурада Марксын апарычы рол ојнамаға башламасынын олдугча бөјүк әһәмијјәти вар иди. О, Баш Шурада рәсмән Алманија үчүн мүхбир катиб функсијаларыны јеринә јетирирди. Баш Шуранын илк тәркиби чох рәнкарәнк иди. Маркс Интернасионалын синфи характерини гәти сурәтдә мүдафиә едәрәк Шураны мүбариз, нүфузлу органа чевирмәјә чалышырды вә илк күнләрдән е'тибарән онун пролетар өзәјини мөһкәмләтмәјә сә'ји көстәрирди. Шуранын тәркибинә Коммунистләр иттифагынын көһнә үзвләри: Лесснер, Лохнер, Пфендер, Кауб дахил едилди. Ијун үсјанынын иштиракчысы, нәфәс мусиги аләтләри устасы Ежен Дүпон (1865-чи илин јазында о, Франса үчүн мүхбир катиб олду), Исвечрә үчүн мүхбир катиб саатсаз Керман Јунг Марксы баша дүшүр вә она јардым көстәрирдиләр. 1865-чи илин јазында Баш Шура Авропа пролетар һәрәкатынын мүхтәлиф дәстәләрини артыг кифајәт гәдәр долғун тәмсил едирди. Онун үзвләри Грик-стритдәки 18 нөмрәли кичик бинада чәршәнбә ахшамлары мүнтәзәм сурәтдә һәфтә ичласларына топлашырдылар.

Програм сәнәдләрини тәртиб етмәк үчүн тә'јин олунан

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 10—11.

Јардымчы комитә вә ја Даими комитә даһа мәһдуд ичра органы кими өз фәалијјәтини давам етдирирди: бурада Шуранын ичласлары үчүн материаллар һазырланыр, чари, тә'хирәсалынмаз ишләр барәсиндә гәрарлар гәбул едилирди. Бу Јардымчы комитәнин әсасән шәнбә күнләри кечирилән һәфтә ичласларында Маркс даим иштирак едирди. Чох заман о, ичласлар үчүн өз иш отағыны верирди. Марксын 1864-чү илин мартында өз аиләси илә бирликдә көчдүјү вә 11 ил јашадығы Мејтленд-паркда, Модена-вилласдакы 1 нөмрәли евин јолуну Баш Шуранын демәк олар бүтүн үзвләри вә Интернасионалын ишләри илә әлагәдар олараг Лондона кәлән бир чох харичи фәһләләр тезликлә танымышдылар. Марксын мәнзили кеткедә даһа чох дәрәчәдә пролетар һәрәкатынын мүбариз гәраркаһына бәнзәмәјә башламышды.

Интернасионалын мүвәффәгијјәти әһәмијјәтли дәрәчәдә Марксын нөвбәти вәзифәни дүзкүн мүәјјән етмәк, Баш Шураја јерли бөлмәләр тәрәфиндән ән кениш јардым көстәрилмәсини тә'мин едә билән шүары вахтында ирәли сүрмәк бачарығы илә бағлы иди. Бу мәһарәт нәинки ичтимаи инкишафын үмуми ганунаујғунлугларыны дәриндән баша дүшмәјә, һәмчинин фәһләләрин мүбаризәсинин конкрет формалары илә, онларын идеја сәвијјәси илә, бејнәлхалг пролетариатын милли дәстәләриндән һәр бири үчүн сәчијјәви олан хүсусијјәтләрлә чох әтрафлы танышлыға архаланырды.

Фәһлә вә сосиалист мәтбуаты, Интернасионалын јерли гурултајлары вә үмуми конгресләри һаггында һесабатлар, фәһлә хадимләрлә, Баш Шуранын үзвләри илә даими әлагә, јерләрдән Шуранын үнванына кәлән чохлу мәктуб, Алманијада, Франсада, Исвечрәдә, Белчикада, Америкада олан силаһдашларла шәхси јазышма — өз стратежи вә тактики үмумиләшдирмәләри үчүн материалы Маркс бах бу мәнбәдән әлдә едирди. О, бүтүн дүнјада фәһлә һәрәкатыны ән бөјүк бир диггәтлә изләјирди. Фәһләләр дүзкүн синфи инстинктә әсасланыб, онун өзүнүн нәзәри тәдгигат сајәсиндә кәлдији нәтичәләрә бир чох чәһәтдән ујғун кәлән тәләбләр ирәли сүрдүкдә, бу ону хүсусилә севиндирирди.

Маркс күтләләрин сәсинә бөјүк бир еһтирамла гулаг асырды. Лакин о, керидә галмыш әһвали-руһијјәјә һеч бир күзәштә јол вермирди. Бејнәлхалг тәшкилат үчүн Марксын ишләјиб һазырладығы хәтт үмуми вәзијјәтин ајыг тәһлилиндән ирәли кәлирди вә биринчи нөвбәдә пролетариатын мүстәгил синфи һәрәкатыны мөһкәмләтмәк мәгсәди күдүрдү. Фәһләләри хүсуси вә јерли тәләбләрдән даһа үмуми синфи вәзифәләри баша дүшмәк сәвијјәсинә јүксәлдән Маркс даим пролетар һәрәкатынын ирәлијә доғру инкишафыны тә'мин етмәјә чалышырды.

Фәһлә синфинин бу вә ја дикәр дәстәсинин әлдә етдији һәр бир јени пиллә Интернасионалда бүтүн бејнәлхалг проле-

тариатын малы олурду. Һәрәкатын сабаһкы күнүнү дүшүнән Маркс әмәли мүбаризәдә әлдә едилән һәр бир мүһүм наилијјәтин програм сәнәдләриндә гејд олунмасына чалышырды. Интернасионалын тарихи инкишафы бу мә'нада бејнәлхалг пролетариатын мүбариз програмынын ардычыл сурәтдә ишләниб һазырланмасыны вә бу програмда марксизм принсипләринин аддымбааддым бәргәрар олмасыны тәмсил едирди. Интернасионалда чәрәјанлар арасында кедән, утопик вә тәригәтчи бахышлары Авропа вә Америка фәһлә синфинин арадан галдырмасы просесини әкс етдирән мүбаризәнин мә'насы да мәһз бундан ибарәт иди.

1871-чи илдә Маркс једди ил әрзиндә кечилән јола нәзәр салараг јазырды ки, Интернасионалын тарихи «фәһлә синфинин һәгиги һәрәкатынын әксинә олараг Интернасионалын өз дахилиндә мөһкәмләнмәјә чалышан тәригәтләрә вә дилетант тәчрүбәләринә гаршы *Баш Шуранын фасиләсиз мүбаризәсиндән»*[1] ибарәт иди.

Мүхтәлиф тәригәтләрә тәрәфдар оланларын ирәли сүрдүкләри еһкамлар вә «һәр шејә әлач олан» ресептләр, әлбәттә, хејли дәрәчәдә пролетариатын мүәјјән тәбәгәләринин һәјат тәчрүбәсини, һәр бир өлкәнин спесифик шәраитини әкс етдирирди. Лакин бу мәһдуд тәчрүбә мүтләгләшдирилдијинә көрә бундан чыхарылан тәсәввүрләр субјектив, елмә зидд характер дашыјырды, бунлар тәсадүфи вә зиддијјәтли шәкилдә бирбирилә еклектикчәсинә бирләшдирилирди. Тәригәт өз варлығынын мә'насыны өзүнүн синфи һәрәкатла үмуми чәһәтиндә дејил, бу тәригәтдә ону үмуми һәрәкатдан фәргләндирән *«хүсуси тилсим»* олмасында көрүр[2].

Һәр бир чәрәјан үчүн спесифик хүсусијјәтләрдән асылы олмајараг, о заманкы хырда буржуа сосиализминин мүхтәлиф нөвләри (Белчикада, Италијада, Испанијада олан прудончулар, мүхтәлиф мәсләкли анархистләр вә башгалары) арасында белә бир үмуми чәһәт вар иди ки, онлар нәинки капиталист истисмарына гаршы зәһмәткешләрин е'тиразыны, һәмчинин капиталист инкишафынын мәркәзләшдирмә мејлинә гаршы хырда истеһсалчынын е'тиразыны, онун капитализмин инкишафыны дајандырмаг, тарихин чархыны кери дөндәрмәк арзусуну әкс етдирирди.

Либерал тред-јунионизмин мөвгеләри башга чүр иди. Хырда буржуа сосиалистләриндән фәргли олараг онун нүмајәндәләри ири капиталист истеһсалынын мүтәрәгги характерини гәбул едирдиләр. Лакин онларын бир чоху вулгар игтисадчыларын, буржуа чәмијјәти мәддаһларынын ардынча капитализм гаршысында сәчдә едир, онун дајагларынын сарсылмазлығына инанып, фәһлә һәрәкаты гаршысына буржуа

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 279.
[2] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 32-чи чилд, сәһ. 475.

гурулушуну дүзәлдиб «јахшылашдырмагдан» башга бир мәгсәд гојмурдулар; либерал тред-јуниончулар иман кәтирмиш реформист идиләр.

Фәһлә һәрәкатында реформист вә тәригәтчи ҹәрәјанлар олмасыны һәм пролетариатын мүәјјән тәбәгәләринә буржуа идеолокијасынын тә'сири нәтиҹәси, һәм дә онларын керилијинин тәзаһүрү һесаб едән Маркс әмин иди ки, синфи мүбаризәнин инкишафы кедишиндә бу мәрһәлә һөкмән арадан галдырылаҹагдыр. Лакин о һеч дә һесаб етмирди ки, әлләри јана салыб бу просесин нечә кетдијини мүшаһидә етмәк олар. Бејнәлхалг пролетар тәшкилатына рәһбәрлик вәзифәсини Маркс синфи шүурун јүксәлмәси просесинә ән фәал јардым көстәрмәк, идеоложи тә'сир үчүн мүхтәлиф формалар тәтбиг етмәк вә ејни заманда әзмлә тәрбијә иши апарыб фәһләләрин өзфәалијјәтинә гызғын јардым көстәрмәк кими баша дүшүрдү. «Маркс мүхтәлиф өлкәләрин фәһлә һәрәкатыны бирләшдирәрәк, гејри-пролетар сосиализминин, марксизмдән әввәлки сосиализмин мүхтәлиф формаларыны (Мадзини, Прудон, Бакунин, инкилис либерал тред-јунионизми, Алманијада сағ лассалчы тәмајүлләри вә саирәни) бирҹә фәалијјәт јолуна салмаға чалышараг, бүтүн бу тәригәт вә мәктәбчикләрин нәзәријјәләринә гаршы мүбаризә апараг, мүхтәлиф өлкәләрдә фәһлә синфинин апардығы пролетар мүбаризәси үчүн ваһид бир тактика һазырлајырды»[1].

Күтләләрә доғру кедән јол

Интернасионала илк аддымларындан е'тибарән күтләви характер вермәк үчүн Баш Шура илә мүхтәлиф өлкәләрин фәһлә нүмајәндәләри арасында ән мүхтәлиф әлагәләр јаратмаг тәләб олунурду. Гәрби Авропа өлкәләриндә кенишләнән тә'тил һәрәкаты фәһлә синфинин ән фәал үнсүрләринин ашкара чыхмасына көмәк едирди. Маркс биринҹи нөвбәдә формалашмагда олан пролетар ордусунун дөјүш габилијјәтинә малик бу еһтијат гүввәләринә мүраҹиәт етмишди. Онун тәшәббүсү илә Баш Шура тә'тил мүбаризәсинә мә'нәви вә мадди јардымын тәшкилатчысы олду. Тә'тил едәнләри әвәз етмәк үчүн хариҹдән фәһлә ҹәлб етмәк үсулундан кениш истифадә едән саһибкарларын һәрәкәтләрини ифша етмәк Шуранын вәзифәсинә дахил иди. Маркс бу практикаја гаршы мүбаризәни мүхтәлиф өлкәләрин фәһләләринин мәнафе бирлијини баша дүшмәјә көмәк едән вә синфи һәмрә'јлик һисси тәрбијә едән бир васитә һесаб едирди.

1865-ҹи ил апрелин 25-дә Баш Шуранын иҹласында Маркс Берлин чапчылар иттифагындан алдығы мәктубу е'лан етди. Иттифагын рәһбәрләри Лејпсигин 500 мүрәттибинин тә'тил етдијини хәбәр вериб онлара көмәк көстәрмәјә чағыраг јазырдылар: «Фәһләләрин һәр бир чыхышынын, һәр бир тә'ти-

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-ҹи нәшри, 26-ҹы ҹилд, сәһ. 52.

лин бејнәлмиләл әһәмијјәти вардыр, чүнки хүсуси вә јерли мәгсәдләрә наил олан фәһләләр әслиндә бүтүн өз синфинин иши уғрунда вурушурлар...»[1]. Баш Шура јардым үчүн Лондон мүрәттибләр тред-јунионуна мүрачиәт етмәји гәрара алды. Ораја кетмәли олан нүмајәндә һеј'әтинә Маркс да дахил олду. Беләликлә, Шуранын вә бүтүн Бирлијин иш тәчрүбәсинә тә'тил мүбаризәсиндә мүнтәзәм сурәтдә бејнәлмиләл гаршылыглы јардым тәшкил етмәк дахил едилди.

Тә'тилләрә дүзкүн мүнасибәт Интернасионалда бирдәнбирә јаранмамышды. Истәр Франса, Исвечрә вә Белчика прудончулары, истәрсә алман лассалчылары тә'тил мүбаризәсини бир тәригәтчи кими инкар едирдиләр. Инкилтәрә фәһлә һәрәкатынын тә'тил тәшкил етмәкдә зәнкин тәчрүбәси олдуғуна бахмајараг, Баш Шуранын һеч дә бүтүн инкилис үзвләри она мүсбәт јанашмырдылар. Хүсусилә Оуенин утопик системинин тәрәфдары олан дүлкәр Уестон тә'тилләрин фәал әлејһдары иди. О дәфәләрлә «Bee-Hive» гәзетиндә бу руһда өз фикрини билдирмишди. Баш Шуранын ичласларында о сүбут етмәјә чалышырды ки, фәһләләрин әмәк шәраитини јахшылашдырмаг тәләбләри әмәли чәһәтдән мә'насыздыр вә пролетариатын игтисади мүбаризәсинә башчылыг едән тред-јунионлар ишдә фајда вермәк дејил, зәрәр вурурлар, чүнки әмәк һаггы сәвијјәсинин һәр һансы шәкилдә јүксәлдилмәси һөкмән истеһлак маллары гијмәтләринин үмуми јүксәлишинә сәбәб олачагдыр.

Синфи мүбаризәнин дүзкүн тактикасы үчүн Марксын игтисади тәдгигләринин нә гәдәр бөјүк әһәмијјәти олдуғуну бу чүр бахышлара гаршы мүбаризәдә ајдын нүмајиш етдирмәк оларды. Бу һалда әмтәә гијмәтләрини әмәк һаггы сәвијјәсинин мүәјјән етмәси барәсиндәки јалан нәзәријјәни јени игтисади тә'лимин вердији дәлилләр васитәси илә тәкзиб етмәк вачиб иди, зира бу нәзәријјә фәһлә синфинин мүбариз руһуну сарсыдыр вә она belә бир фикир ашылајырды ки, о өз вәзијјәти илә разылашмалыдыр. Марксын фикринчә исә, әксинә, Интернасионал «тә'тил епидемијасына»[2] тутулмуш фәһләләрә һәр васитә илә јардым көстәрмәли иди.

1865-чи ил ијунун 20-дә вә 27-дә Маркс Баш Шуранын ики ичласында Уестонун бахышларынын тәнгиди тәһлилинә вә бунунла әлагәдар олараг дәјәр, гијмәт вә әмәк һаггы нәзәријјәсинин елми әсасларыны шәрһ етмәјә хүсуси мә'рузә һәср етди. Марксын илк дәфә 1898-чи илдә чап едилдији вахтдан е'тибарән «Әмәк һаггы, гијмәт вә мәнфәәт» ады илә кениш мәшһур олан мә'рузәсинин әсас һиссәси «Капитал»ын I чилдиндәки ән мүһүм мүддәаларын популјар шәкилдә илкин шәрһиндән ибарәт иди.

[1] «Bee-Hive Newspaper» N. 185, 29. IV. 1865.
[2] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 103.

Маркс мәнфәәтин капитал мүлкијјәтчиләри тәрәфиндән мүфтә мәнимсәнилән изафи дәјәрдән әмәлә кәлмәсини садә вә анлашыглы ифадәләрлә изаһ етди. Фәһләнин әмәк һагды вә капиталистин мәнфәәти мәһсулун јени јарадылан дәјәринин тәркиб һиссәләри кими нәзәрдән кечирилди. Бунларын нисбәти дәјишмәз дәјәр чәрчивәсиндә дәјишилә биләр. Әмәк һагды мәнфәәт формасында мејдана чыхан изафи дәјәр һесабына артырыла биләр, һәм дә әксинә. Бу нисбәт пролетариатын синфи мүбаризәсинин тә'сири алтында да мүәјјән олунур. Капиталист истеһсалынын үмуми мејли әмәк һаггынын орта сәвијјәсини азалтмаға доғру јөнәлмиш олса да, фәһләләр әмәк һаггынын јүксәлдилмәсинә наил ола биләрләр. Бу вә ја дикәр өлкәдә үмуми һәјат шәраитинин дә фәһлә синфинин мүбаризәси үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр. Фәһлә синфи Уестонун бахышларына шәрик оланларын ардынча өз күндәлик игтисади мүбаризәсинин имканларыны кичилтмәмәлидир, лакин о, һәмин мүбаризәнин имканларыны Инкилтәрә тред-јунионларынын лидерләри кими һәддиндән артыг да шиширтмәмәлидир. Буржуа ҹәмијјәтинин сосиал проблемләринин әсаслы сурәтдә һәлли јалныз бүтүн муздлу әмәк системинин мәһв едилмәси јолу илә мүмкүндүр. Буна көрә дә һәмкарлар иттифаглары нәинки фәһләләрин јашајыш сәвијјәси вә һүгуглары үзәринә капиталын гәсдләринә мүгавимәт мәркәзләри кими, һәмчинин фәһләләри капитализмә гаршы гәти дөјүшләрә һазырламаг мәктәби кими әһәмијјәтлидир.

Марксын мә'рузәси бөјүк мүвәффәгијјәт газанды. Баш Шура өзүнүн сонракы әмәли фәалијјәтиндә һәмин мә'рузәдә ирәли сүрүлән нәзәри вә тактики мүддәалары рәһбәр тутурду.

Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијини мөһкәмләтмәк үчүн онун сыраларына Милли чартист ассосиасијасынын дағылдығы вахтдан е'тибарән инкилис пролетариатынын јеканә күтләви тәшкилатлары олан инкилис тред-јунионларыны ҹәлб етмәјин биринчи дәрәҹәли әһәмијјәти вар иди. 20 илдән артыг бир мүддәт әрзиндә инкилис фәһлә һәрәкатынын инкишафыны мүшаһидә едән Маркс Очер, Кример вә башга тред-јуниончулар кими реформист лидерләрин идеја сәвијјәси барәсиндә һеч бир хәјала гапылмырды; лакин о, һәмин лидерләрин архасында тред-јунионларын үзвләриндән ибарәт чохминли күтлә дурдуғуну нәзәрә алырды. Буна көрә дә онларла сых ишкүзар әлагә сахлајырды. Ејни заманда о, илк күнләрдән е'тибарән тред-јуниончуларын лидерләринә хас олан либерал буржуа идеолокијасына гаршы мүбаризә апарырды.

1864-чү ил нојабрын 22-дә Маркс Баш Шураја тәклиф етди ки, инкилис фәһлә ҹәмијјәтләринә вә тред-јунионлара мүраҹиәт едиб онлары коллектив гајдада Интернасионала гошулмаға чағырсын. Лондонда вә онун әтраф јерләриндә олан тәшкилатлар һәрәси Шураја өз нүмајәндәсини көндәрмәк һүгугу

алды. Шуранын фәһлә күтләләри илә даһа сых әлагәдар олан бу јени үзвләри Марксын тред-јунионларын лидерләринин реформизминә гаршы мүбаризәсиндә она арха олду.

Марксын сајәсиндә Бирлијин идејаларыны шифаһи тәблиғ етмәк үчүн Баш Шуранын үзвләрини фәһлә јығынчагларына көндәрмәк адәти јаранды вә бу адәт Интернасионалын сон күнләринәдәк галды. Бу чүр нүмајәндә һеј'әтләринин тә'јин едилмәси вә онларын һесабатларынын динләнилмәси тезликлә Шуранын ишинин тәркиб һиссәси олду. Чох заман Маркс өзү дә бу нүмајәндәләр ичәрисиндә олурду. Шуранын инкилис үзвләриндән бир заманлар Баш Шуранын катиби олмуш рәнксаз Роберт Шо өз тәблиғатчылыг вә тәшкилатчылыг бачарығы чәһәтдән хүсусилә фәргләнирди. Инкилис фәһлә синфинин вәрәмдән вахтсыз вәфат етмиш бу көзәл оғлу барәсиндә Маркс 1870-чи илдә јазырды: «Башлыча олараг онун даими сә'јләри сајәсиндә *тред-јунионлар* бизим әтрафымызда бирләшмишдиләр»[1].

Маркс тред-јунионлары билаваситә сијаси мүбаризәјә чәлб етмәјә бөјүк әһәмијјәт верирди. 1865-чи илин јанварында Кример сечки һүгугунун ислаһаты уғрунда буржуа радикаллары тәрәфиндән башланан кениш кампанијада иштирак етмәји Баш Шураја тәклиф етдикдә, Маркс она гызғын тәрәфдар чыхды. Маркс радикал буржуазија илә биркә фәалијјәтә разылыг вермәк үчүн зәрури олан шәртләри дүрүст ифадә етди. О, үмид едирди ки, үмумдемократик һәрәкатда фәһләләрин иштиракы Инкилтәрәдә пролетариатын мүстәгил сијаси партијасынын јаранмасы үчүн зәмин һазырлајар. Бунун исә континентдә ингилаби фәһлә һәрәкатынын вә демократик һәрәкатын инкишафы үчүн чох бөјүк нәтичәләри оларды. 1865-чи ил мајын 1-дә Маркс Енкелсә јазырды: «Бу јолла инкилис фәһлә синфинин сијаси һәрәкатыны јенидән чанландырмаг мүмкүн олса, бизим Бирлик һеч бир һај-күј салмадан Авропа фәһлә синфи үчүн һәр һансы башга јолла мүмкүн олдуғундан даһа чох иш көрәр»[2].

1865-чи илин мартында Баш Шуранын тәшәббүсү вә Марксын дүшүндүјү план үзрә јарадылмыш Ислаһат Чәмијјәти Инкилтәрәнин сијаси һәјатына хејли тә'сир көстәрди. Онун сыраларына минләрлә фәһлә дахил олду. Демократик сечки ислаһаты уғрунда башланмыш кампанија кениш миглас алды. Лакин Чәмијјәтин рәһбәрлијиндә фәһлә синфинин нүмајәндәләри — тред-јунионччу лидерләр — һәлледичи дәгигәдә радикалларын једәјиндә кетдиләр вә бу тәшкилат тәрәфиндән Баш Шуранын хәттинин јеридилмәсини тә'мин етмәдиләр.

Маркс инкилис фәһләләрини пролетар бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијә етмәк үчүн харичи сијасәт мәсәләләриндән дә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 410.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 93.

истифадә етмәјә чалышараг, 1864-чү ил нојабрын 29-да Баш Шуранын тапшырығы илә Линколнун икинчи дәфә АБШ президенти вәзифәсинә сечилмәси илә әлагәдар олараг она мүрачиәт тәртиб етди. О, гулдарлыг системинә гаршы Американын тәрәггипәрвәр гүввәләринин мүбаризәсинә бејнәлхалг пролетариатын мүнасибәтини ифадә етмәк үчүн тә'сирли сөзләр тапды.

Маркс белә бир факты чох мүсбәт гијмәтләндирди ки, һәлә Бејнәлхалг Бирлик јарадылмаздан әввәл Франсада да бир груп фәһлә, Прудонун хырда буржуа реформист доктринасынын күчлү тә'сири алтында олмасына бахмајараг, 1863-чү илдә Ганунверичи корпуса сечкиләрдә мүстәгил фәһлә намизәдләринин ирәли сүрүлмәсинә тәрәфдар чыхмышды. Мәһз бу групун нүмајәндәләри—Толен, Фрибур вә Лимузен—Бејнәлхалг Бирлијин Франсада мүхбирләри тәсдиг едилмишдиләр. Илк күнләрдән е'тибарән Маркс онларын Парисдәки үнванларыны өз гејд дәфтәрчәсинә јазмышды. О өз досту олан алман мүһачири Виктор Шили васитәси илә Тә'сис Манифестини вә Мүвәггәти Низамнамәни онлара көндәрмишди.

Бу заман Парисдә Гравилје күчәсиндәки 44 нөмрәли кичик бир бинада ојмачы Фрибурун е'малатханасы јерләшән дал һәјәтдә Интернасионалын Франсадакы биринчи бөлмәси өзүнүн фәалијјәтинә башлады. Она Лондонда тәсдиг олунмуш үч нәфәр мүхбирдән ибарәт идарә һеј'әти башчылыг едирди. Идарә һеј'әти артыг Мүвәггәти Низамнамәнин франсызча тәрчүмәсини чап едә билмишди. Лакин биринчи абзасда пролетариатын азадлыг мүбаризәсинин сон мәгсәди олараг һәр бир синфи һөкмранлығын мәһв едилмәси һаггындакы сөзләр атылмышды, «демәли, фәһлә синфинин игтисади азадлығы һәр бир сијаси һәрәкатын бир васитә олараг табе едилмәли олдуғу бөјүк мәгсәддир» — дејән үчүнчү абзасдан исә «бир васитә олараг» сөзләри атылмышды.

Маркс бу чох мүһүм сәнәдин мә'насыны прудончулуг руһунда тәһриф едән дәгигсизликләрә дәрһал диггәт јетирди. Бурада һәр шејдән әввәл прудончулара мәхсус олан һал — сијаси мүбаризәнин әһәмијјәтини баша дүшмәмәк һалы өз әксини тапмышды. Баш Шуранын мүвафиг сорғусуна чавабында идарә һеј'әти гејд етмишди ки, Икинчи империјанын полис режиминдән ирәли кәлән мүәјјән чәтинликләрлә һесаблашмаг зәрури олур.

Низамнамәнин франсызча тәрчүмәсинин сијаси мејли бир заманлар Бејнәлхалг Бирлик јарадылмасы идејасына тәрәфдар чыхыб ону өзләринин тә'сири алтына алмаға чалышан буржуа республикачылары групунун диггәтиндән јајынмады. Низамнамәнин тәһриф едилмиш тәрчүмәси буржуа республикачыларына Толени Бонапарт империјасына гаршы сијаси мүбаризәдән бүсбүтүн имтина етмәкдә тәгсирләндирмәк үчүн

әсас верди. Лондон буржуа-демократик мүһачирәт нүмајәндәләри бу кампанијаја гошулдулар.

Парис бөлмәсинин рәһбәрләри көмәк үчүн Баш Шураја мүрачиәт етдиләр, Баш Шура исә илк дәфә олараг јерли тәшкилатларын дахили ишләри барәсиндә мүнсиф ролунда чыхыш етмәли олду. Мүнагишәнин мүвәффәгијјәтлә һәлл едилмәсинә наил олмаг үчүн Марксын јүксәк принсипиаллығы вә бүтүн тәшкилатчылыг тәчрүбәси лазым кәлди. Тәшкилатын бејнәлхалг вә синфи характерини зәрбә алтына алан буржуа үнсүрләринин гәсдләринә јол вермәмәк мүмкүн олду. Шилинин вә хүсуси олараг Парисә јола дүшән Дүпонун васитәсилә һәрәкәт едән Маркс 1865-чи ил апрелин 26-да Парис бөлмәси рәһбәрлијинин јенидән тәшкил едилмәси үчүн бу бөлмә үзвләринин үмуми јығынчағынын кечирилмәсинә наил олду. Идарә һеј'әтинә јардым комиссијасына фәһлә чәмијјәтләринин нүмајәндәләри, о чүмләдән кәләчәк коммунарлардан тунч шејләр һазырлајан уста Зефирен Камелина вә чилдчи Ежен Варлен дахил олду; Ежен Варлен артыг өзүнү франсыз фәһләләринин көркәмли тәшкилатчысы кими көстәрә билмишди.

Бирлијин Белчикада нүмајәндәси вәзифәсинә Белчика демократы Леон Фонтен тә'јин едилмишди. Лакин о, пролетар даирәләри илә әлагәдар дејилди вә Баш Шуранын Белчика фәһләләри илә әлагәләри јаранмасына әнкәл төрәдирди. Бу һал 1865-чи илин јазында Белчика үчүн дә мүхбир катиб вәзифәси мүвәггәти олараг Марксын үзәринә дүшдүјү заман мә'лум олду. Башга јерләрдә олдуғу кими, бурада да Интернасионал бөлмәләринин илк аддымлары заманы буржуа үнсүрләри бејнәлхалг пролетар тәшкилатыны өзләринә табе етмәјә чәһд көстәрирдиләр. Маркс бу чәһдләри дәф етди вә сосиалист Сезар Де Пап тәрәфиндән башчылыг едилән Белчика фәһләләринин нүмајәндәләри илә билаваситә јазышмаға башлады.

Алманија үчүн мүхбир катиб

Маркс алман фәһләләрини Бејнәлхалг Бирлијә чәлб етмәк үчүн хејли сә'ј көстәрди. Илк заманлар бу иш гисмән алман фәһлә чәмијјәтләринин харичи тәшкилатларла бирләшмәсини гадаған едән мөвчуд ганунверичилик үзүндән, гисмән дә Үмуми алман фәһлә иттифагынын лассалчы рәһбәрлијинин тәригәтчи мөвгеји үзүндән бөјүк чәтинликләрә раст кәлди. Маркс һесаб едирди ки, Иттифагын рәһбәрлијиндә мүвафиг дәјишикликләр едилмәклә, онун дахилән јенидән гурулмасына вә лассалчы еһкамларын зәрәрли тә'сириндән гуртармаға наил олмаг мүмкүндүр. Буна көрә дә о, тә'кидлә бу Иттифагын Интернасионала гошулмасына чалышырды. О, дәфәләрлә Баш Шуранын ичласларында бу мәсәләјә гајытмышды, бу барәдә Либкнехтә, Зибелә вә Алманијадакы башга тәрәфдарларына јазмышды.

Алманијада Интернасионал идејаларыны тәблиғ етмәјә имкан тапмаг үчүн Маркс вә Енкелс 1864-чү ил декабрын 15-дән е'тибарән Берлиндә Лассалын идеја ардычылларындан бири олан Франкфурт вәкили И. Б. Швејтсерин бурахмаға башладығы «Social-Demokrat» гәзетиндә әмәкдашлыға разылыг вердиләр. Маркс гәзетин проспектиндә спесифик Лассал шүарларынын олмамасыны әлверишли һал һесаб едирди. Гәзетин редаксијасында Либкнехтин иштиракы бу гәзетин санки дүзкүн истигамәт тутмасына көмәк едән кичик бир тә'минат иди.

Маркс өз әмәкдашлығыны «Social-Demokrat»а Тә'сис Манифестинин алманча мәтнини көндәрмәкдән башлады. Манифест 1864-чү ил декабрын ахырларында гәзетин 2-чи вә 3-чү нөмрәләриндә чап едилди. Јанварын 3-дә Маркс Баш Шуранын ичласында Интернасионал үчүн әһәмијјәтли олан бу һадисә барәсиндә разылыг һисси илә мә'лумат верә билди.

1865-чи илин јанварында Прудонун вәфаты илә әлагәдар олараг Маркс бу дәфә Швејтсерин тә'кидли хаһишинә күзәштә кедиб онун һаггында мәгалә јазды.

Прудонун портретини мәһарәтлә тәсвир едәрәк, Маркс онун дүнјакөрүшүнүн вә фәалијјәтинин спесифик чәһәтләрини ашкара чыхартды, бу идеја әлејһдарынын истәр хидмәтләрини, истәрсә онун бахышларынын јанлышлығыны елми објективликлә көстәрди. Бунунла бәрабәр «Прудон һаггында» мәгалә һәм реформизмин, һәм дә тәригәтчилијин мүхтәлиф нөвләринә ејни заманда зәрбә ендирилмәсинә парлаг нүмунәдир. Маркс Прудону хырда буржуа сосиализминин башга нүмајәндәләри илә, биринчи нөвбәдә Лассал илә јахынлашдыран үмуми чәһәтләри ајырыб көстәрә билди, һәрчәнд Лассалын адыны һеч чәкмәмишди. Диалектик методдан истифадә етмәји бачармамаг, тарихи материализми баша дүшмәмәк, сијаси игтисадда авамлыг, тарихи категоријалары метафизик категоријаларла әвәз етмәк — Прудон методолокијасынын бу гүсурлары Лассала да аид иди. Маркс көстәрирди ки, һәдсиз шөһрәтпәрәстлијә вә бир анлыг курултулу мүвәффәгијјәт ардынча гачмаға ујан адамлар елмдә фырылдагчылыға мејл етдикләри кими, сијасәтдә дә сәбатсыз, принсипсиз олурлар. Марксын мәгаләсиндә Бонапарт режиминә Прудонун ујғунлашмасынын тәнгиди Лассалын вә онун ардычылларынын Пруссија һаким даирәләри илә дил тапмасынын ачыгча писләнмәси кими сәсләнирди. Бу јолла Маркс лассалчыларын өз гәзетиндә Лассалы гәти дамғаламышды.

Маркс Прудон һаггындакы мәгаләни јазаркән Либкнехтин вердији мә'луматдан Бисмарк илә Лассал арасында Лассалын вәфатындан аз әввәл бағланмыш олан сазиш она артыг мә'лум иди. Бу фактлар Швејтсерин дә һәрәкәтләрини јени шәкилдә ајдынлашдырырды. Ајдын олду ки, Швејтсер нәинки Лассалын Бисмарк илә кизли данышыгларыны билирмиш, һәт-

та өзүнүн дә Пруссија һаким даирәләри илә әлагәси бундан аз дәрәчәдә дејилмиш. Маркс Швејтсердән фәһлә партијасынын Бисмарк илә дил тапмасына бәнзәјән һәр һансы бир һалы арадан галдырмағы ачыгча тәләб етдикдә, о өз чавабында гәзетин ағыр вәзијјәтини вә онун әввәлчә мөһкәмләнмәсинә имкан вермәјин зәрури олмасыны нәзәрә алмағы хаһиш етмишди[1], өзү исә бу заман «Бисмарк һөкумәти» ады илә мәгаләләр силсиләсинин чапыны давам етдирәрәк бурада Пруссијанын сијасәтини тә'рифләјирди.

1865-чи илин әввәлләриндә Пруссија ландтагында тәрәггипәрвәрләрин тәләби илә сәнајенин инкишафына мане олан 1845-чи ил «пешә низамнамәсинә» јенидән бахылмасы мәсәләси мүзакирә едилирди. Берлин фәһләләри «низамнамәнин» биринчи нөвбәдә коалисијалары вә тә'тилләри гадаған едән параграфларынын ләғв олунмасы уғрунда кампанијаны кенишләндирмишдиләр. Маркс вә Енкелс бу һәрәката бөјүк әһәмијјәт верирдиләр. Лакин онларын мәсләһәтләринин әксинә олараг Швејтсер коалисијалар һүгугу уғрунда кампанијаја лагејдлик көстәриб, истеһсал ширкәтләринә дөвләт јардымы уғрунда тәшвигаты биринчи сыраја кечирирди. Маркс 1865-чи ил февралын 13-дә Швејтсерә мәктубунда «һәр шејә әлач олан» бу реформист васитәсини јенидән кәскин тәнгид етди. О јазырды: «Һеч бир шүбһә јохдур ки, Пруссија һөкумәтинин «сосиалист» мүдахиләси барәсиндә Лассалын уғурсуз јанылмасына гаршы һөкмән мә'јуслуг јаранаҹагдыр... Лакин фәһлә партијасынын *шәрәфи* тәләб едир ки, о белә хәјаллардан бунларын әсассызлығы һәлә тәҹрүбәдә мејдана чыхмаздан әввәл әл чәксин. Фәһлә синфи ја ингилабчы олмалыдыр, ја да о бир һечдир»[2].

1865-чи ил февралын 23-дә Маркс вә Енкелс ««Social-Demokrat» гәзетинин редаксијасына бәјанат»да гәзетдә әмәкдашлыгдан имтина етдикләрини билдирдиләр. Бәјанатда дејилирди ки, әлагәнин кәсилмәсинә әсаслы сијаси ихтилафлар сәбәб олмушдур: Маркс вә Енкелс тәләб едирдиләр ки, «һөкумәтә вә феодал-мүтләгијјәтчи партијаја гаршы азы прогрессистләр әлејһинә олдуғу гәдәр ҹәсарәтлә чыхыш едилсин»; гәзетин редаксијасы исә «Пруссија крал һөкумәт сосиализми» руһунда һәрәкәтләрини давам етдирирди.

Бәјанат габагҹыл алман фәһләләри арасында кениш әкс-сәда доғурду вә онларын бир сыра тәшкилатлары тәрәфиндән, о ҹүмләдән Берлин чапчылар иттифагы тәрәфиндән бәјәнилди. Либкнехт вә бә'зи башга әмәкдашлар да лассалчыларын органы илә әлагәни кәсдиләр.

Лассалчыларын сијаси мөвгејинин дә кениш тәнгиди тәләб олунурду. 1865-чи илин јанварында Маркс Манчестердә олду-

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 16-чы ҹилд, сәһ. 87, 88.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-ҹи ҹилд, сәһ. 376.

ғу заман Енкелсдән ордунун јенидән тәшкили барәсиндә Бисмаркын лајиһәси һаггында «Social-Demokrat» үчүн мәгалә јазмағы хаһиш етди. Февралын әввәлләринә јахын баша чатан бу әсәр гәзет мәгаләси һәчминдән бөјүк олду, бу заман Швејтсер илә әлагә артыг кәсилмәјә башладығына көрә исә бу мәгаләни «Пруссијада һәрби мәсәлә вә алман фәһлә партијасы» ады илә ајрыча нәшр етдирмәк гәрара алынды. Китабчада Алманијада синфи гүввәләрин јерләшмәси дәгиг тәһлил едилирди. Енкелс мүстәгил фәһлә партијасы јарадылмасынын зәрурилијини әсасландырараг онун Пруссијада һәлә баша чатмамыш олан конститусија мүнагишәси шәраитиндәки тактикасыны верирди. Лассалчыларын әксинә олараг, о, нәинки буржуа прогрессистләр партијасынын ардычылсызлығыны вә горхаглығыны амансыз тәнгид етмәјин, һәмчинин һәрби-бүрократик монархијаја гаршы ән барышмаз мүбаризә апармағын, Бисмаркын сосиал демагокијасыны ифша етмәјин зәрури олдуғуну да сүбут едирди. Маркс Енкелсин китабчасыны бәјәнди вә онун барәсиндә алман гәзетләри үчүн бир нечә кичик мәгалә јазды.

«Social-Demokrat» илә әлагәнин кәсилмәси Маркс үчүн бу мәрһәләдә Үмуми алман фәһлә иттифагыны Интернасионала билаваситә чәлб етмәк чәһдләриндән имтина олунмасы демәк иди. Лакин о, Интернасионалын алман фәһлә һәрәкаты илә мөһкәм әлагәләрини јаратмаг үчүн кәркин сурәтдә башга јоллар ахтарырды. О, Алманијадакы вәзијјәти нәзәрә алараг артыг 1865-чи илин әввәлләриндә алман фәһләләри үчүн фәрди үзвлүк кими бир тәшкилат формасыны ирәли сүрдү, бу да ајры-ајры шәхсләрин мөвчуд ганунлары рәсмән позмајыб Бирлијә дахил олмасына имкан верирди. Бу тактика өзүнү доғрултду вә алман пролетарлары илә Интернасионал арасында әлагәләрин кенишләнмәсинә вә мөһкәмләнмәсинә көмәк етди. Лакин бу форманын һисс едиләчәк нәтичәләр вермәси үчүн мүәјјән вахт лазым иди.

Полша мәсәләси

Маркс Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијиндә фәалијјәтинин лап илк ајларында о заманлар бүтүн бејнәлхалг проблемләр ичәрисиндә демократик даирәләри вә пролетар даирәләрини ән чох нараһат едән Полша мәсәләсиндә бејнәлмиләлчи мөвгеји әсасландырмаға чох диггәт јетирмишди. Маркс Полша милли азадлыг һәрәкатыны фәһлә синфинин һәр васитә илә јардым көстәрмәли олдуғу ингилаби гүввә һесаб едәрәк, она бөјүк әһәмијјәт вермәкдә давам едирди. Ејни заманда о, буржуа радикалларынын — 1863-чү илдә Лондонда тә'сис едилән Полша истиглалијјәти милли чәмијјәти рәһбәрләринин бахышлары әксинә олараг, бу мәсәләдә пролетар тәшкилатынын мүстәгил мөвгејини мүдафиә етмәк лазым кәлмәси фикриндә иди. Һәмин чәмијјәтин бир сыра үзвләри — Фокс, Делл, Һартуелл Интерна-

илин декабрында — 1865-чи илин јанварында Маркс Полша халгына мүрачиәтин мүзакирәси илә әлагәдар олараг мә'рузәләрлә чыхыш етмәли олду; бу мүрачиәт фәһлә һәрәкатына гошулмуш радикал публисист Питер Фокс тәрәфиндән Шуранын инкилис үзвләри адындан тәртиб едилмишди. Полшанын милли суверенлијинин бәрпасына гызғын тәрәфдар олан бу адам ејни заманда бир чох инкилис радикалларына мәхсус франсапәрәст әһвали-руһијјәдә иди вә субут етмәјә чалышырды ки, куја Франсанын мүхтәлиф һөкумәтләри өз харичи сијасәтләри илә Полшаны һимајә етмишләр.

Маркс Фоксун консепсијасыны тәкзиб етмәк үчүн чохлу факт материалы галдырмыш, Полша һаггында 1863-чү илин јазында башладығы, лакин баша чатдырылмамыш олан китабчасынын һазырланмасына аид әлјазмаларындан гисмән истифадә етмишди. О, әввәлчә Даими комитә үзвләри гаршысында, сонра исә Баш Шурада да «XV Лүдовикдән башлајараг икинчи Бонапарта гәдәр франсызларын полјаклара мүнтәзәм хәјанәтинин тарихән тәкзибедилмәз мәнзәрәсини»[1] тәсвир етди. Белә бир фикир даһа бөјүк бир гүввә илә сәсләнди ки, Гәрбдә Полшанын әсл достлары һаким даирәләр дејил, фәһләләрдир.

Маркс 1863-чү ил Полша үсјанынын илдөнүмүнүн бајрам едилмәсинә һазырлыгда фәал иштирак едирди. Митинг 1865-чи ил мартын 1-дә олду. Интернасионал адындан ирәли сүрүлән гәтнамә јекдилликлә гәбул едилди, бурада исә дејилирди ки, «бүтөв вә мүстәгил Полша демократик Авропанын мөвчуд олмасы үчүн гәти шәртдир»[2]. Еккариус гәтнамәни мүдафиә үчүн чыхыш едәрәк, Полшанын бәрпасы вә Алманијанын демократик үсулла бирләшдирилмәси јолу үзәриндә башлыча манеләрдән бири олан Пруссија монархијасыны мәһв етмәјин зәрури олдуғуну гејд етди.

Митинг һаггында һесабатлар верән инкилис буржуа мәтбуаты бурада Интернасионалын иштиракы барәсиндә сусмушду. Бу исә Маркса Исвечрәдә чыхан алман «Der weiße Adler» гәзетиндә мүвафиг «Дүзәлиш» дәрч етдирмәк үчүн әсас верди. Маркс үмид едирди ки, бу јолла Полша мәсәләси барәсиндә Бирлијин хәтти алман фәһләләринә мә'лум олар. О, хүсусилә Еккариусун нитгинин әһәмијјәтини гејд едәрәк, бунунла да Пруссија һөкумәтинә вә лассалчыларын Бисмарк илә дил тапмасына Интернасионалын дүшмән мүнасибәтини ачыгча нүмајиш етдирди.

Залтбоммелдә истираһәтдә

Интернасионала рәһбәрлик вә чох бөјүк нәзәри иш Маркслан һәгигәтән фөвгәлинсани сә'јләр тәләб едирди. Фәһлә хадимләри илә көрүшләр вә јазышма, ичласларда

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 33—34.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 96.

иштирак етмәк, гәтнамәләр вә өз чыхышларыны һазырламаг, силаһдашлара тә'лимат вермәк вә и. а. кими онларча ири вә хырда тәшкилат иши онун үзәринә дүшмүшдү. 1865-чи илин јазында о, Енкелсә јазырды: «Мәним китаб үзәриндәки ишимлә јанашы олараг *Бејнәлхалг Бирлик* мәндән һәдсиз дәрәчәдә чох вахт алыр, чүнки in fact [әслиндә] мән онун башчысыјам. Нә гәдәр вахт итирилир! ...Мәсәлән, франсызларла олан әһвалат:

28 феврал. Парисдән Толен вә Фрибур кәлмишдиләр. *Мәркәзи Шуранын* ичласы кечирилир, бурада онлар кечә саат 12-дәк өз изаһатларыны верир вә Ле Лүбе илә мүбаһисә едирләр. Бундан сонра Боллетерин гәлјаналтыханасында кечә ичласы кечирилир вә бурада мән 200-ә гәдәр билет имзаламалы олурам. (Инди мән бу сәфеһ гајданы елә дәјишдирмишәм ки, бизим имзаларымыз клишенин өзүнә дахил олсун... Лакин һәлә 1000 билет галыр... бунлары һәлә көһнә гајда илә имзаламаг лазым кәлир.)

1 март. Полша митинги.

4 март. Кечә саат бирә гәдәр *Франса мәсәләси барәсиндә Јардымчы комитәнин ичласы.*

6 март. Кечә саат бирә гәдәр јенә һәмин мәсәлә барәсиндә *Јардымчы комитәнин ичласы.*

7 март. Кечә саат 12-јә гәдәр *Мәркәзи Шуранын ичласы*»[1].

Јорулмуш, ағыр хроники хәстәлијин тутмасы үзүндән тагәтдән дүшмүш Маркс азачыг фасилә етмәк вә гыса мүддәтә шәраити дәјишдирмәк гәрарына кәлди. 1865-чи ил мартын 19-дан апрелин 8-дәк үч һәфтәни о, Залтбоммелдә өзүнүн Һолландијадакы гоһумларынын јанында кечиртди. Көһнә бүркер мүлкүндә сакитлик вә раһатлыг шәраити һөкм сүрүрдү. Лакин јорулмаз мүбаризин фикри бурада, истираһәтдә дә һәр ан вачиб сијаси мәсәләләрлә мәшғул олурду. Марксын дајысы Һолландија тачири Лион Филипс кениш бахышлы вә демократик дүшүнчәли бир адам иди. Ачыг сөһбәтләрдә о, Маркс, илә АБШ-дакы вәтәндаш мүһарибәсинин јекунларыны, Алманијанын бирләшдирилмәси перспективләрини, Полша вә Италија мәсәләләрини мүзакирә едирди. Гоча Филипс фәһлә һәрәкатына шәкк илә јанашырды, лакин һеч дә өз бачысы оғлуну дүшүнчәсиз һесаб етмәјәрәк, онун өз үзәринә көтүрдүјү вәзифәләрин бөјүк мигјасыны вә мәс'улијјәтини е'тираф едирди.

Үч һәфтәлик тәнәффүс Маркса јахшы тә'сир көстәрди. Онун Залтбоммелдә галмасына һәлә әвәлләр дә араларында сәмими, достчасына мүнасибәтләр олан дајысы гызы Һаннеттанын мәчлиси хүсуси бәзәк верди. Маркс өз мүсаһибини зарафатла Баш Шуранын «Һолландијалы катиби» адландырырды.

Марксын һәјатындакы бу гыса «раһат» дөвр һаггында бизә чох мараглы бир сәнәд мә'лумат верир. Бу — әјләнчәли ан-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 84.

кетә чаваб олараг онун 1865-чи ил апрелин 1-дә јаздығы «Е'тираф»дыр; бу анкети о, һәмин илләрдә өз гызларынын хаһиши илә дәфәләрлә долдурмушду. Бу чавабларын Залтбоммел варианты илә јанашы, бир чох чәһәтдән она ујғун кәлән даһа ики варианты галмышдыр. «Е'тираф»да јумористик диллә јанашы чидди сәдалар да дујулур, бурада Марксын шәхсијјәтинин тамлығы вә әсл һуманизми өзүнү көстәрир. Бу суал-чаваблардан бә'зиләри беләдир:

Сизин инсанларда ән чох гијмәтләндирдијиниз ләјагәт	Садәлик
Сизи фәргләндирән әламәт . . .	Мәгсәд бирлији
Сизин ән чох нифрәт етдијиниз гүсур . . .	Јалтаглыг
Сизин ән тез бағышлаја биләчәјиниз гүсур	Садәлөвһлүк
Сизин хошбәхтлик һаггында тәсәввүрүнүз	Мүбаризә
—»— бәдбәхтлик . . . . » » .	Табелик
Сизин севимли гәһрәманыныз . . .	Спартак, Кеплер
Сизин севдијиниз кәлам . . .	Инсана мәхсус һеч бир шеј мәнә јад дејилдир.

Маркс олмадығы заман Һамбургдан Лондона «Капитал»ын нәшри барәсиндә мүгавилә көндәрилмишди. Интернасионалда да чохлу тә'хирәсалынмаз иш јығылыб галмышды. Јенидән кәркин вә чәтин бир вахт башланмалы иди.

1865-чи ил Лондон конфрансында

Интернасионалын Мүвәггәти Низамнамәсиндә 1865-чи илдә Белчикада үмуми фәһлә конгресинин чағырылмасы нәзәрдә тутулмушду. Лакин Маркс онун чағырылмасыны һәлә тез һесаб едирди, чүнки јерләрдә олан бөлмәләр һәлә нә тәшкилат чәһәтдән, нә дә идеја чәһәтдән мөһкәмләнмәмишди. 1865-чи ил ијунун 24-дә о, конгрес барәсиндә Енкелсә јазырды: «Иш һәлә јетишмәмишдир...». Енкелс дә һәмин фикирдә иди[1].

Бунунла белә Интернасионалын Франсада вә Исвечрәдә олан үзвләри конгрес чағырылмасыны тәләсдирирдиләр. Парис бөлмәсинин рәһбәрләри үмид едирдиләр ки, онлар прудонизми Бирлијин рәсми доктринасы кими гәбул етдирмәјә наил ола биләчәкләр. Ијулун 7-дә онлар Баш Шураны габаглајыб бир бәјаннамә бурахдылар вә бурада конгрес үчүн өзләринин күндәлијини тәклиф етдиләр.

Лакин бу заман Маркс Баш Шуранын конгреси һазырламаг үчүн габагча ән мүһүм бөлмәләрин рәһбәрләринин Лондонда конфрансыны чағырмағын мәгсәдәујғун олдуғуна инандыра билмишди. 1865-чи ил ијулун 25-дә Баш Шуранын

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 106, 118.

пленум ичласы кәләчәк конгресин күндәлијинин Маркс тәрәфиндән тәртиб едилмиш лајиһәсини тәсдиг етди. Маркс бу күндәлијә парислиләрин тәклиф етдикләри бәндләри дә дахил етди, лакин ифадәләри дәгигләшдирәрәк, Интернасионалын гаршысында дуран һәгиги вәзифәләрә даһа чох ујғунлашдырды.

Маркс конфрансда алман фәһләләринин нүмајәндәләринин, хүсусилә Либкнехтин иштирак етмәсинә чох чалышды. Лакин Либкнехт конфранса кәлә билмәди вә Алманијада фәһлә һәрәкатынын вәзијјәти һаггында кениш мә'рузә көндәрди. Рәһбәрләри тә'рифләмәјин принсипиал әлејһдары олан вә бунун үстүндә лассалчылары тәнгид едән Маркс һесаб едирди ки, Либкнехт алман фәһлә һәрәкатынын азадлыг мүбаризәсинин инкишафында онун ролуну һәддиндән артыг гејд етмишдир. Бу мә'рузә һаггында 1865-чи ил нојабрын 21-дә о, Либкнехтә јазырды: «...Мән бу мә'рузәни конфрансда е'лан едә *билмәдим,* чүнки бурада шәхсән мәнә һәддиндән чох диггәт верилмишдир»[1].

Конфранс сентјабрын 25-дән 29-дәк давам етди. Лонг-Ејкрдә Фримесонс-армз јемәкханасында кечирилән күндүз ичласларында континентдән кәлмиш нүмајәндәләр вә Даими комитәнин үзвләри иштирак едирдиләр. Стрендә Аделфи-Террасдакы бинада кечирилән ахшам ичласлары даһа тәнтәнәли характер дашыјырды вә чамаат үчүн ачыг иди; бурада јерләрдән кәлмиш нүмајәндәләрдән башга мүәјјән гәдәр дә гонаг олурду. Маркс конфрансын бүтүн ичласларында, һәм күндүз ичласларында, һәм дә ахшам ичласларында иштирак едир, кәләнләрә диггәт јетирир, онларла узун-узады сөһбәт едирди. 1865-чи ил сентјабрын 28-дә Сент-Мартинс-һоллда Интернасионалын тә'сис едилмәсинин илдөнүмү мүнасибәти илә тәнтәнәли јубилеј јығынчағы кечирилди вә бу јығынчаг аилә үзвләринин иштиракы илә јолдашлыг шам јемәји илә битди. Варлен вә Лимузен Марксын гызлары Лаура вә Жанна илә рәгс етдикләри заман Маркс Толенә вә Фрибура Прудонла өз ихтилафларынын сәбәбләриндән данышырды. Октјабрын 1-дә Беккер, Јунг, Де Пап вә конфрансын башга нүмајәндәләри Марксын мәнзилинә наһара топлашмышдылар.

Лондон конфрансы Интернасионалын тәркибинин тәшкили уғрунда Марксын мүбаризәсиндә мүһүм мәрһәлә олду. Бу конфранс Баш Шуранын рәһбәр ролуну вә Шуранын өзүндә Марксын нүфузуну хејли мөһкәмләтди, Шуранын ән фәал үзвләри олан Еккариус, Лесснер, Дүпон, Јунг илә континентдән кәлән нүмајәндәләр Варлен, Де Пап, Беккер арасында әлагә јаранмасына көмәк етди. Конфрансын күндәлијинин лајиһәсини тәртиб едәркән Парис бөлмәсинин тәклифләриндән истифа-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 410.

дә заманы Марксын ишләтдији үсул да өзүнү тамамилә доғрултду. Конфрансын иҹласларында Марксын лајиһәси Маркс илә Фрибурун биркә лајиһәси кими мүзакирә едилди вә һамы тәрәфиндән бәјәнилди.

Бу заман һәр бир фәһләни конгресдә иштирак етмәјә бурахмаг һаггында франсызларын тәләби рәдд едилди. Конфранс нүмајәндәлик принсипинә ҹидди әмәл етмәјә гәти тәрәфдар олду: конгресә анҹаг тәшкилатча рәсмијјәтә салынмыш вә үзвлүк һагларыны вермиш бөлмәләрдән вәкаләти олан нүмајәндәләри бурахмаг гәрара алынды.

Конфрансда Полша мәсәләсинин мүзакирәси көстәрди ки, Баш Шура үзвләринин чоху, биринҹи нөвбәдә алманлар вә инкилисләр Полшанын истиглалијјәти уғрунда мүбаризәјә фәһлә синфинин јардым көстәрмәси һаггында Маркс тәрәфиндән әсасландырылмыш хәттә тәрәфдардырлар. Лакин конфрансын демәк олар бүтүн франсыз иштиракчылары Полша мәсәләсини конгресин күндәлијинә дахил етмәјин әлејһинә чыхдылар. Парис прудончулары сүбут едирдиләр ки, бу «сијаси» мәсәләдир вә она «игтисади» фәһлә конгресинин програмында јер олмамалыдыр. Хырда буржуа демократларынын нүмајәндәләри исә Баш Шураны «милләтләр принсипини» мүдафиә едәркән куја бонапартчыларын једәјиндә кетмәкдә тәгсирләндирдиләр.

Маркс милли мәсәләјә прудончуларын ниһилист мүнасибәтинин бу мәсәләдән III Наполеонун демагогчасына истифадә етмәси әлејһинә гисмән бир е'тираз олдуғуну нәзәрә алараг, Енкелсдән Полша проблемини мәтбуатда ишыгландырмағы тә'кидлә хаһиш едирди. Енкелс исә бу хаһишә мәмнунијјәтлә «Фәһлә синфинин Полша илә нә иши вар?» адлы мәгаләләр силсиләси илә ҹаваб верди[1]. Бу мәгаләләрдә Енкелс бонапартчы «милләтләр принсипи» илә милләтләрин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәси үчүн пролетариат тәрәфиндән гәбул едилән һүгугун бир-биринә көкүндән әкс олдуғуну көстәрди.

Маркс вә Енкелс Интернасионалын фәалијјәт көстәрдији сонракы илләрдә дә Полша мәсәләсиндә бејнәлмиләлчи мөвгеји дәфәләрлә әсасландырмышдылар. 1867-ҹи ил јанварын 22-дә Маркс Лондонда Кембрич-һоллда 1863-чү ил Полша үсјанынын илдөнүмү илә әлагәдар олараг Баш Шуранын Полша ингилабчы мүһаҹирләри илә бирликдә тәшкил етдикләри митингдә мәзлум Полшаны мүдафиә үчүн гызғын нитг сөјләди.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 16-чы ҹилд, сәһ. 156—166.

Алманијада Интернасионал бөлмәләринин јарадылмасы. Австрија — Пруссија мүһарибәси вә алман фәһлә синфи

1865—1866-чы илләрин гышында алман фәһлә һәрәкатында Интернасионал принсипләринин Маркс вә Енкелс тәрәфиндән јорулмадан тәблиғ едилмәсинин бәһрәләри өзүнү көстәрмәјә башлады. Мүхтәлиф шәһәрләрдә Бирлијин кизли фәалијјәт көстәрән алман бөлмәләри јаранды. Бунлары биринчи нөвбәдә Үмуми алман фәһлә иттифагынын Коммунистләр иттифагы ән'әнәләрини горујуб сахлајан вә лассалчы рәһбәрлијә гаршы мүхалифәтчи әһвали-руһијјәдә олан үзвләри јаратмаға башламышдылар. Бөлмәләрин фәалијјәти үчүн чох заман истеһлак вә истеһсал кооперативләри, маариф чәмијјәтләри, гаршылыглы јардым кассалары вә һакимијјәт даирәләринин ичазә вердији башга тәшкилатлар легал пәрдә олурду. Үзвләринин нисбәтән аз олмасына бахмајараг, бу бөлмәләр Интернасионал идејаларынын Алманијада јајылмасына көмәк едир, бејнәлхалг пролетариатын үмуми фәалијјәтиндә алман фәһлә синфинин иштирак етмәсинә чалышырдылар.

Ејни заманда 1863-чү илдә либераллар тәрәфиндән јарадылмыш олан Алман фәһлә маариф чәмијјәтләри иттифагы дахилиндә ингилабчы гүввәләрин бирләшмәси просеси кедирди. Иттифаг онларын гәјјумлуғундан, Шултсе-Деличин кооператив идејаларынын тә'сириндән тәдричлә азад олмаға башлајырды вә кет-кедә даһа чох дәрәчәдә Интернасионала мејл едирди. Бу ингилаби пролетар мејлләринин ән исте'дадлы ифадәчиләриндән бири кәнч токар Август Бебел иди, 1865-чи илин ијулунда онун сәдрлији илә Саксонијанын 29 фәһлә чәмијјәти бирләшмишди. Бебел бүтүн Иттифагын идарә һеј'әтинә дахил иди вә онун тәкамүлүнә фәал тә'сир көстәрирди.

Марксын шакирди Либкнехт илә Бебел арасында мөһкәм иттифаг алман фәһлә һәрәкатынын инкишафында хејли рол ојнады. 1865-чи илин апрелиндә Берлиндән сүркүн едилиб Алманијанын мүхтәлиф јерләрини долашдыгдан сонра Либкнехт Лејпсигдә мәскән салды. 1865-чи илин августунда о, Бебел илә таныш олду вә бу танышлыг Бебелин марксизми мәнимсәмәсини олдугча асанлашдырды. Јашларында фәрг олмасына бахмајараг — Либкнехтин артыг 39, Бебелин исә чәми 25 јашы вар иди — 1848-чи ил ингилабынын ветераны илә бир тәшкилатчы вә пролетар трибуну кими нүфуз газанмыш олан кәнч фәһлә арасында узун илләр давам едән достлуг јаранды. Һәр икиси ајдын баша дүшүрдү ки, алман фәһләләринин гаршысында әсл пролетар партијасы јаратмаг вәзифәси дururду.

1866-чы илин јајында Алманијада һәрби мүнагишәнин јетишмәсини Маркс вә Енкелс кәркин бир диггәтлә изләјәрәк, алман фәһлә һәрәкатынын ингилабчы ганадына һәрби һадисә-

ләрлә әлагәдар олан сынаглардан шәрәфлә чыхмагда көмәк етмәјә чалышырдылар. Бисмарк Алманијада һекемонлуг һаггында Пруссија илә Австрија арасында узун илләрдән бәри давам едән мүбаһисәни силаһ күчүнә һәлл етмәјә һазырлашырды. Кениш күтләләрин Пруссија әлејһинә әһвали-руһијјәси вә мүһарибә горхусу илә әлагәдар олараг фәһлә синфи ичәрисиндә ингилабчы үнсүрләр фәаллашмышдылар. Мәһз буна көрә Бисмарк үчүн мүһарибәни куја мүдафиә мүһарибәси кими көстәрмәк вачиб иди; о, Австријанын һүчум етмәси үчүн һәр васитә илә фитнә төрәдирди.

Маркс, Енкелс вә онларла әлагәдар олан алман пролетар хадимләри бөһрандан чыхыш јолуну Алманијанын ингилаби гајдада бирләшдирилмәсиндә көрүрдүләр. 1866-чы илин јазында Алманијада күтләви һәрәкат кенишләнди вә бурада Алман фәһлә маариф чәмијјәтләри иттифагы апарычы рол ојнады. Лејпсигдә халг јығынчағында Бебел тәрәфиндән ирәли сүрүлән гәтнамәдә санки јахынлашмагда олан буржуа-демократик ингилабында апарычы гүввә олмаг е'тибары илә пролетариатын мүбариз тәләбләри ифадә едилмишди. Ваһид Алманија демократик республикасы тәләбинә Интернасионалын алман бөлмәләринин Ченеврә комитәси дә тәрәфдар чыхды; бу комитәни 1866-чы илин јанварында Бирлијин Исвечрәдәки көркәмли хадими И. Ф. Беккер тә'сис етмишди.

Ијунун орталарында Пруссија илә Австрија арасында һәрби әмәлијјат башланды. Австрија гошунларынын сүр'әтлә ирәлиләјәчәјини көзләјән Маркс вә Енкелс демократик ингилаб перспективләрини Пруссијанын һәрби чәһәтдән дармадағын едилмәси илә бағлајырдылар. Лакин һадисәләр башга шәкил алды. Бисмаркын кечирдији һәрби ислаһат нәтичәсиндә Пруссија ордусу Австрија ордусундан хејли күчлү олду вә Садова јахынлығында она сарсыдычы зәрбә ендирди. Пруссијанын гәләбәсинин чох дәрин нәтичәләри олду. Алманија иттифагы бурахылды вә Австрија Алманијанын милли бирлији мәсәләсинин һәллиндән узаглашдырылмыш олду. Пруссија бир сыра кичик алман дөвләтләрини илһаг етмәклә вә Пруссија монархијасынын өз башчылығыны тә'мин етдији Шимали Алманија Иттифагы јаратмагла әслиндә Алманијаны өзүнә табе етдирди. Һәрби мүзәффәријјәт Пруссијанын өзүндә дә конститусија мүнагишәсинә сон гојду. Бурада шовинизм чылғынлығына тутулан либерал буржуазија Бисмаркын гаршысында тамамилә тәслим олду. Алманија «јухарыдан», пис вариантда бирләшдирилирди. Алманијада Пруссија һәрбчиләринин вә јункерләринин тә'сири күчләнди. Авропанын мәркәзиндә Бонапарт Франсасы илә јанашы, јени һәрби авантүралар очағы мејдана кәлди.

Дикәр тәрәфдән, фәһлә һәрәкаты үчүн Алманијанын сијаси дағыныглығынын јаратдығы бир чох манеәләрин инди арадан

галдырылдығына да көз јуммаг олмазды. Маркс јазырды: «Буржуазијаны мәркәзләшдирән һәр шеј фәһләләр үчүн, әлбәттә фајдалыдыр»[1]. Лакин Бисмарка сөзсүз тәрәфдар чыхан Швејтсердән вә башга лассалчы лидерләрдән фәргли олараг, Маркс вә Енкелс Шимали Алманија Иттифагынын јарадылмасыны мөһкәмләнмиш олан дүшмәнә гаршы кәләчәкдә даһа кәркин ингилаби мүбаризә үчүн мејданын анчаг тәмизләнмәси һесаб едирдиләр. Енкелс гејд едирди ки, инди алман фәһләләри вә онларын рәһбәрләри гаршысында «алман пролетариатынын *милли* тәшкили вә бирләшмәси»[2] үчүн, алман фәһләләринин мүстәгил сијаси партијасынын јарадылмасы үчүн ачылан имканлардан мүмкүн гәдәр билаваситә даһа кениш истифадә етмәк вәзифәси дурур.

Бејнәлхалг пролетариатын игтисади мүбаризәси платформасы

Интернасионал бөјүдүкчә мүхтәлиф өлкәләрдә Марксын фәалијјәт даирәси кенишләнирди вә онун Бирликлә әлагәдар ишләри артырды. Бунунла белә Маркс, Бирлијин илк програм сәнәдләрини һазырладығы заман олдуғу кими, јенидән ону хырда буржуа демократик тәшкилатына чевирмәк чәһдләринә раст кәлди.

Интернасионалын ингилаби-пролетар ганадынын әлејһдарлары 1865-чи илин пајызында Лондонда јарадылмыш Франсыз бөлмәсиндә өзләринә јува салмышдылар. Онларын башчысы, мүһачирәтин мадзиничи даирәләри илә сых әлагәдар олан вә артыг мәтбуатда Баш Шуранын үзәринә һүчумлар етмиш франсыз публисисти Пјер Везинје иди. Франсыз бөлмәси Бирлијин јени низамнамәси лајиһәсини е'лан етди, бурада Баш Шуранын ләғв едилиб сырф техники катибликлә әвәз олунмасы нәзәрдә тутулурду. Бу исә Марксы Интернасионалда рәһбәр ролдан узаглашдырмаг мәгсәди илә кениш фитнәләр силсиләсинин һалгаларындан анчаг бири иди. Бу хырда буржуа демократлары групунун нүмајәндәләри 1866-чы ил мартын 6-да Марксын вә онун ән јахын силаһдашларынын олмамасындан истифадә едиб Баш Шуранын ичласында елә бир гәтнамә гәбул едилмәсинә наил олдулар ки, бу, «көһнә мадзиничилијә» тәрәф чәкирди вә нә исә әсли олмајан хидмәтләринә көрә Мадзинијә вә Волфа миннәтдарлыг билдирирди.

Мартын 10-да Шуранын мүхбир катибләри Дүпон, Јунг, Лонке, Лафарг, Бобчински Марксын мәнзилиндә Даими комитәнин нөвбәти ичласына топлашыб гәрара алдылар ки, Маркс Шуранын ән јахын ичласында бу гәтнамәјә һөкмән е'тираз етмәлидир. Кәскинләшмиш олан хәстәлијинә бахмајараг, Маркс мартын 13-дә Баш Шурада нитг сөјләјиб Интернасионал принсипләринин Мадзини бахышларындан әсаслы фәргини

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 205.
[2] Јенә орада, сәһ. 203.

изаһ етди. 6 март тарихли гәтнамә ләғв едилди. Бу һадисә көстәрди ки, тәкчә Инкилтәрәдә дејил, континентал Авропада да фәһлә һәрәкатынын ән јахшы нүмајәндәләри Маркса тәрәфдардырлар.

Хәстәлијин тәһлүкәли шәкилдә шиддәтләнмәси үзүндән һәкимләр дәрһал пајтахты тәрк етмәји, онун зәрәрли думанлы һавасындан, јазы столундан, сәс-күјлү фәһлә јығынчагларындан узаглашмағы гәти тәләб етдиләр. Мүаличә үчүн Марксын тезликлә Лондондан чыхыб кетмәси үзәриндә Енкелс дә гәти тә'кид едирди.

Мартын 15-дә ахшамүстү Маркс Шәрги Инкилтәрәдә саһил шәһәрчији олан Маркетә кәлди. Бу јер надир тәмиз вә шәфалы һавасы илә мәшһур иди. Илин бу вахты курортда адам аз иди. Тәсадүфи көрүшләрә, меһманханаларда вә пансионатларда јоручу данышыглара јол вермәмәк үчүн Маркс хүсуси мәнзилә дүшдү. О тез јатыр, аз охумаға чалышыр, пијада хејли кәзир, «буддизмин инсан зөвгү-сәфасынын зирвәси һесаб етдији руһи бир јохлуг һалы»[1] кечирирди.

Бир аја гәдәр дәниз саһилиндә галмасы Маркса көмәк етди, лакин Интернасионалын гајғысы ону раһат бурахмырды: мајын ахырларында Ченеврәдә тә'јин едилән конгресин вахты јахынлашырды. Бејнәлхалг Бирлијин Низамнамәсини тәсдиг едиб онун кәләчәк фәалијјәти јолларыны мүәјјән етмәли олан бу биринчи конгресдә ишин нечә кетмәсиндән тәшкилатын кәләчәк талеји, онун стратекијасы вә тактикасы, онун Баш Шурасынын тәркиби бир чох чәһәтдән асылы иди.

Өтән ил олдуғу кими, франсызлар јенә дә конгресин тезликлә чағырылмасы үзәриндә тә'кид едирдиләр. Һалбуки инкилисләр сечки ислаһаты уғрунда һәрәкатла чидди мәшғул идиләр, алман бөлмәләри исә јеничә формалашырды. Маркс Исвечрә сәнәткарларындан көмәк көрә биләчәк Парис прудончуларынын Ченеврәдә тәзјигиндән чох еһтијат едирди. О, Парис бөлмәсинин рәһбәрләрини конгреси һәддиндән артыг тәләсик чағырмаг фикриндән јајындырмаг үчүн Парисә кетмәјә һазыр иди. Енкелс Бирлијә Бонапарт һакимијјәт даирәләринин дүшмән мүнасибәти үзүндән белә бир сәфәри тәһлүкәли һесаб етди. О, бачардығы гәдәр достуну сакитләшдирирди. Лакин конгресин кәләчәк «саһибләри» — Ченеврә бөлмәләринин рәһбәрләри өзләри артыг Баш Шурадан конгреси тә'хирә салмағы хаһиш едирдиләр: онлар тәшкилат һазырлығыны чатдыра билмирдиләр. Апрелин 10-дан е'тибарән јенидән ичласларда иштирак едән Маркс да бурада оларкән мајын 1-дә Шура конгресин ачылышыны 1866-чы ил сентјабрын илк базар ертәси күнүнә тә'јин етмәји гәрара алды.

1866-чы илин јајында Ченеврә конгресинә һазырлыг баш-

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 425—426.

ланды. Маркс конгресә кетмәкдән имтина етди. Апрелин 23-дә о, Енкелсә јазырды: «...Мән онун мүвәффәгијјәтинә бурада бачардығым гәдәр көмәк көстәрмәји гәрара алдым, лакин өзүм ораја кетмәјәчәјәм»[1]. Һәр шејдән әввәл Маркс «Капитал»ы чапа һазырламаг ишини һәтта гыса бир мүддәтә дә дајандырмағы мүмкүн һесаб етмирди. 1866-чы ил августун 23-дә о, Кукелмана јазырды: «Мәним бу әсәримин верәчәјини мән фәһлә синфи үчүн һәр һансы бир конгресдә өзүмүн шәхсән едә биләчәјим һәр шејдән хејли даһа вачиб билирәм»[2]. Һәм дә о, сечдији тактиканын — Баш Шура үзвләринин әксәријјәтиндә мүәјјән мәсәлә барәсиндә ваһид нөгтеји-нәзәр јаранмасына наил олуб онларын өзләринин ачыг һәрәкәт етмәсинә имкан вермәк тактикасынын дүзкүн олдуғуну дәфәләрлә јәгин етмишди.

Конгреси тәшкилат чәһәтдән һазырламаг үчүн Маркс хејли зәһмәт чәкди. О, Ченеврәјә јола дүшән Дүпона вә Јунга өз мәсләһәтләрини верди; Беккерә әтрафлы мәктуб јазыб тә'кидлә мәсләһәт көрдү ки, үч дили јахшы билән Јунгун конгресә сәдр сечилмәсинә наил олсун.

Ајры-ајры мәсәләләр барәсиндә Маркс тәрәфиндән тәртиб едилән хүсуси Тә'лимат Лондон нүмајәндә һеј'әтини хырда буржуа чәрәјанлары нүмајәндәләри илә гаршыдакы мүбаһисәјә идеја чәһәтдән һазырламаға хидмәт едирди. Бу сәнәд конгресдә Баш Шуранын мә'рузәси олараг маддә-маддә охунмуш вә хејли һиссәси гәбул олунан гәтнамәләрин мәтнинә дахил едилмишди.

Маркс Тә'лиматы тәртиб едәркән биринчи нөвбәдә чалышырды ки, Интернасионала дахил олмуш фәһләләри биркә фәалијјәт јолуна салсын. О гејд едирди ки, әмәклә капитал арасында мүбаризәдә бејнәлмиләл фәалијјәт бирлији һаггында конгресин күндәлијиндә дуран мәсәлә мәһз фәһлә синфинин мүхтәлиф дәстәләринин мүбаризәсини ваһид бир ахын һалында бирләшдирмәк үчүн јарадылмыш олан Бејнәлхалг Бирлијин әслиндә бүтүн фәалијјәтини әһатә едир. О, штрејкбрехерлијә мүгавимәт көстәрмәји вә тә'тил һәрәкатына јардым етмәји Бирлијин мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирдији «хүсуси функсија» кими ајырмышды. О гејд едирди: Интернасионал наил олмалыдыр ки, «мүхтәлиф өлкәләрин фәһләләри өз азадлыглары уғрунда ваһид орду һалында мүбаризә апаран гардаш вә јолдаш олдугларыны нәинки *һисс етсинләр,* һәмчинин бу чүр *һәрәкәт етсинләр*»[3].

Бурадача Маркс фәһлә синфинин вәзијјәтини статистик чәһәтдән тәдгиг етмәк һаггында тәклиф вермишди. Онун тәклиф етдији суаллар анкет васитәси илә ичтимаи тәдгигат методикасы нүмунәси иди. Бу суаллар мүхтәлиф өлкәләрдә тәкчә әмәк

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 176.
[2] Јенә орада, сәһ. 437.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 195.

һаггынын сәвијјәсинә аид олмагла галмырды; — һалбуки инкилис тред-јуниончулары өз әмәк статистикасы лајиһәләриндә анчаг бунунла марагланырдылар, — һәмчинин бир чох башга чәһәтләри: истеһсалын характерини, мүхтәлиф категоријалардан олан фәһләләрин әмәк вә јашајыш шәраитини дә əһатә едирди[1]. Јохлама фәһләләрин өзләри тәрәфиндән апарылмалы иди (бу исә буржуазијанын сахтакарлыг етмәсинә имкан вермәзди), капиталист тәсәррүфатында онларын өз јерини дәрк етмәсинә вә бејнәлмиләл әлагәләрин мөһкәмләнмәсинә көмәк етмәли иди. Фәһлә статистикасы һаггындакы бәнд сонралар Үмуми Низамнамәјә дахил едилмишди; Франсада, Алманијада вә Инкилтәрәдә олан бир чох бөлмәләр бу бәнди јеринә јетирмәјә башламышды.

Баш Шура бәјәндикдән сонра Маркс Тә'лимата 8 саатлыг иш күнү тәләбини дахил етди. Јенә һәмин илин август ајында Америка фәһләләринин Балтимордакы гурултајы 8 саатлыг иш күнүнә тәрәфдар чыхды. Интернасионалын програмына бу тәләбин дахил едилмәси ону бүтүн дүнјада фәһлә синфинин үмуми платформасына чевирирди.

Тә'лиматда һәмкарлар иттифагларына аид олан бәнд мәркәзи јер тутду. О заманлар сөзүн әсл мә'насында һәмкарлар иттифаглары һәрәкаты һәлә јени-јени мејдана кәлирди. О вахт фәһлә тәшкилатларынын гаршылыглы јардым вә сығорта чәмијјәтләри, маариф, нәғмә вә ја кимнастика тәшкилатлары вә и. а. кими јајылмыш формаларынын инкилис тред-јунионлары кими капиталист истисмарына гаршы пролетариатын игтисади мүбаризәси зәмининдә мејдана кәлән вә буна көрә дә ајдын ифадә олунмуш синфи характер дашыјан фәһлә иттифагларындан әсаслы сурәтдә фәргли олдуғуну аз адам сезирди. Бу мәсәләни ајдынлашдырмаг лазым иди. «Фәһлә һәмкарлар иттифаглары (тред-јунионлар). Онларын кечмиши, индиси вә кәләчәји» бәндиндә Маркс мәһз бу иши көрдү.

Тә'лиматы тәртиб едәркән Маркс нәинки инкилис-тред-јунионларынын бүтүн мүсбәт тәчрүбәсини нәзәрә алмыш, һәмчинин ејни заманда бунларын вәзифәләрини инкилис реформист лидерләринин мәһдуд анламасыны ачыгча тәнгид етмишди. Маркс тред-јунионларын хырда күзәштләр уғрунда мүбаризә илә кифајәтләниб «үмуми сосиал вә сијаси һәрәкатдан» кәнарда галмаға мәчбур едән мәһдуд әмәли ишлә мәшғул олмаларыны онларын фәалијјәтиндә зәиф чәһәт һесаб едирди. Кәләчәкдә тред-јунионлар (вә үмумијјәтлә һәмкарлар иттифаглары) «фәһлә синфинин *там азадлығы* кими бөјүк вәзифәни гаршыја гојараг онун тәшкиледичи мәркәзләриндән бири кими шүурлу сурәтдә фәалијјәт көстәрмәлидир»[2]. Тред-јунион-

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 195—196.
[2] Јенә орада, сәһ. 201.

лар ихтисассыз, гејри-мүтәшәккил, аз маашлы фәһләләрин, о ҹүмләдән дә кәнд тәсәррүфаты муздурларынын кет-кедә даһа кениш күтләләрини мүбаризәјә ҹәлб етмәлидир.

В. И. Ленин Маркс тәрәфиндән тәртиб едилмиш Тә'лимат әсасында һәмкарлар иттифаглары һаггында Ҹеневрә конгреси тәрәфиндән гәбул едилән гәрары јүксәк гијмәтләндирирди. «Бу конгресин гәтнамәси игтисади мүбаризәнин әһәмијјәтини дүрүст көстәрәрәк, сосиалистләри вә фәһләләри, бир тәрәфдән, онун әһәмијјәтини һәддиндән артыг шиширтмәкдән (о заман инкилис фәһләләри арасында мүшаһидә едилдији кими), дикәр тәрәфдән дә, онун әһәмијјәтинә лазымынҹа гијмәт вермәмәкдән (бу исә франсызлар вә алманлар, хүсусән лассалчылар арасында мүшаһидә олунурду) чәкиндирди»[1]. Ленин гејд едирди ки, Марксын сајәсиндә пролатариатын ваһид синфи мүбаризәсинин лабүд сурәтдә сијаси вә игтисади мүбаризәни өзүндә бирләшдирмәли олмасына инам бејнәлхалг пролетар һәрәкатынын ганына вә ҹанына ишләди.

Ҹеневрә конгресинә һазырлыг просесиндә Маркс кооперасија мәсәләсинә дә гајытды. Бу, фәһләләр ичәрисиндә мүхтәлиф хырда буржуа кооператив тә'лимләри: Прудонун мүтүелизми, Лассалын истеһсал ширкәтләринә дөвләт јардымы идејалары, Оуенин утопик кооператив ресептләри јајылмыш олдуғуна көрә әһәмијјәтли иди.

Тә'лиматда Маркс јенидән хатырлатды ки, иҹтимаи истеһсалын «ваһид, кениш вә аһәнкдар бир азад кооператив әмәји системинә» чеврилмәси јалныз «ҹәмијјәтин мүтәшәккил гүввәләринин, јә'ни дөвләт һакимијјәтинин капиталистләрдән вә торпаг саһибләриндән истеһсалчыларын өз әлинә кечмәси»[2] нәтиҹәсиндә мүмкүндүр. Ејни заманда Франсада вә Алманијада бир чох кооператив ҹәмијјәтләринин Интернасионала артыг гошулмуш олдуғуну вә бу ҹәмијјәтләрдә иштирак етмәјин фәһләләрә фајдалы тәшкилатчылыг вә тәсәррүфатчылыг вәрдишләри ашыладығыны нәзәрә алан Маркс Тә'лимата фәһлә кооперативләринин позулуб «ади буржуа сәһмдар ҹәмијјәтләринә» чеврилмәсинә мане олаҹаг бир нечә конкрет төвсијә дә дахил етмишди. О, фәһләләрә ән чох кооператив тиҹарәтинә дејил, кооператив истеһсалына киришмәји мәсләһәт көрүрдү.

Тә'лиматда јенијетмәләрин әмәји һаггында ифадә едилән мүддәаларын бөјүк әһәмијјәти вар иди. Тә'лимат фәһләләри јетишмәкдә олан нәсли мүасир капитализм системинин физики вә мә'нәви ҹәһәтдән позуҹу тә'сириндән вар гүввә илә горумаға чағырырды. Ејни заманда да гадынлары вә ушаглары аилә шәраитинин «көзәл» тә'сири алтындан бурахмамаг леһинә чыхыш едән прудончуларын әксинә олараг, Маркс ҹәмијјә-

[1] *В. И. Ленин*. Әсәрләри, 5-чи нәшри, 4-ҹү ҹилд, сәһ. 183.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 16-чы ҹилд, сәһ. 199.

тин фәал үзвләринин формалашмасында ушагларын вә јенијетмәләрин ичтимаи истеһсала ағыллы шәкилдә гошулмасынын чох бөјүк рол ојнадығыны сүбут едирди. Тә'лиматда тәһсилин политехникләшдирилмәси, әгли тәрбијәнин физики һазырлыг вә техники тә'лимлә әлагәләндирилмәси принсипи әсасландырылмышды.

Ченеврә конгреси мүвәффәгијјәтлә кечди. Фәһләләрин илк бејнәлхалг мәчлиси Баш Шуранын тәклиф етдији програм сәнәдләрини гәбул етди, онун ики иллик фәалијјәтини бәјәнди вә Баш Шураны әввәлки һеј'әтдә јени мүддәтә сечди. Конгрес көстәрди ки, ики ил әрзиндә Интернасионал Авропа фәһлә синфинин габагчыл нүмајәндәләри ичәрисиндә мөһкәм көк салмышдыр. Бу мүвәффәгијјәти истәр буржуа мәтбуаты, истәрсә һаким даирәләр көрмүш вә инди Интернасионала диггәт вермишдиләр. Мәсәлән, конгрес Франсада Бирлијин үзвләринә гаршы полис тә'гибләри үчүн бир ишарә олмушду вә бу тә'гибләр Икинчи империја јыхыланадәк давам етмишди.

Инкилис тред-јунионларынын лидерләри илә ихтилафлар. Ирландија мәсәләси

Ченеврә конгресиндән сонра бүтүн өлкәләрдә, о чүмләдән дә Инкилтәрәдә Интернасионалын мөвгеји мөһкәмләнди. Бу, мүәјјән дәрәчәдә 1866—1867-чи илләрдәки игтисади бөһранын тә'сири илә изаһ олунурду, бу бөһран үзүндән фәһләләр бејнәлхалг пролетар тәшкилатындан јардым көрмәјә чалышырдылар.

1866-чы илин пајызында пајтахтын минләрлә үзвү олан һәмкарлар бирләшмәләринә башчылыг едән Лондон тред-јунионлар шурасынын Интернасионала гошулмасы һаггында данышыглар башланды. Шуранын мүтәшәккил пролетариата тә'сири Лондондан хејли узаглара да јајылмышды. Данышыгларын мүвәффәгијјәтлә баша чатмасыны инкилис фәһлә синфинин ингилабиләшдирилмәси јолларындан бири һесаб едән Маркс бу данышыгларда фәал иштирак едирди. 1866-чы ил октјабрын 13-дә о, Кукелмана јазырды ки, Лондон тред-јунионлар шурасы өзүнү Бејнәлхалг Бирлијин Британија бөлмәси е'лан етсә «бурада фәһлә синфинә рәһбәрлик мүәјјән мә'нада бизим әлимизә кечәр вә һәрәката күчлү «тәкан вермәк» үчүн бизим имканымыз олар»[1].

Тред-јунионларын ашағы тәшкилатларынын нүмајәндәләри Интернасионала гошулмаға тәрәфдар чыхырдылар. Лакин реформист лидерләрин тәзјиги алтында мәсәлә мәнфи мә'нада һәлл едилди. Бундан сонра да Бирлик илә әмәкдашлыг етмәк, лакин бу әмәкдашлығын тәшкилат чәһәтдән рәсмиләшдирилмәсинә јол вермәмәк гәрара алынды.

1867-чи илин јазында инкилис фәһләләри арасында ишсиз-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 448—449.

лијин вә наразылығын артмасы илә бир заманда үмуми сечки һүгугу уғрунда күтләви һәрәкатын јени далғасы јүксәлди вә Ирландија халгынын милли азадлыг мүбаризәси фәаллашды. Марксын Баш Шурадакы достлары ингилаби партлајыш баш верәчәјини күман едирдиләр. Дүпон јазырды ки, «әјаләтдә 200 000-дән чох адам әлдә силаһла ислаһат тәрәфдарларынын көмәјинә кәлмәк үчүн Лондон үзәринә јеримәкдән өтрү анчаг бир ишарә көзләјирди»[1].

Лакин әксәријјәти күтләләрин ингилаби әһвали-руһијјәсинин артмасындан горхуја дүшмүш буржуа радикалларындан вә сағ тред-јуниончулардан ибарәт олан Ислаһат Чәмијјәти рәһбәрләринин чоху фәһлә синфинин јалныз јухары тәбәгәсинә сәс һүгугу верән мәһдуд сечки гануну лајиһәсинә разы олду. Ирландијалыларын милли тәләбләринә јардым көстәрмәкдән Чәмијјәтин имтина етмәси дә пис нәтичәләр верди, онун күтләләр ичәрисиндәки дајағыны мәһдудлашдырды. Икинчи сечки ислаһаты һаггында тори һөкумәти тәрәфиндән ирәли сүрүлән гануну тезликлә парламент тәсдиг етди.

Һаким синифләр гисмән күзәштә кетмәклә инкилис фәһләләринин күтләви һәрәкатыны парчалаја билдиләр. Ејни заманда онлар истиглалијјәт уғрунда вурушан Ирландија мүбаризләринә амансыз диван тутдулар. 1867-чи илин мартында баш верән үсјанын 169 иштиракчысы мәһкәмәјә верилди. Мүттәһимләрин јарысы каторга ишләринә мәһкум едилди. Һәбсләр вә амансыз һөкмләр давам едәрәк демократик ичтимаијјәтин һиддәтинә сәбәб олурду. Ирландија мәсәләси өлкәнин сијаси һәјатында мәркәзи мәсәлә олду.

Ирландија азадлыг һәрәкатынын тәшкилатчылары Ингилаби фениләр гардашлығынын үзвләри идиләр. Биринчи нөвбәдә Ирландија кәндлиләринин мәнафејини әкс етдирән фениләр өз ичтимаи тәркибинә көрә башлыча олараг шәһәр хырда буржуазијасына вә зәһмәткеш зијалылара мәнсуб идиләр. Маркс фениләрин гәсдчи тактикасыны бәјәнмир, онларын тәригәтчи вә буржуа-милләтчи характерли сәһвләрини көрүрдү, лакин онлара мәхсус ингилаби чәсарәти јүксәк гијмәтләндирирди. Енкелс дә бу гијмәтә шәрик иди.

1867-чи илин сентјабрында Манчестердә бир дәстә Ирландија ингилабчысы фениләрин ики рәһбәрини азад етмәк үчүн һәбсхана каретасына силаһлы һүчум етмишди. Тоггушма заманы бир полис нәфәри өлдүрүлмүшдү. Јериндәчә тутулуб гәтлдә иттиһам едилән беш нәфәри өлүм һөкмү көзләјирди. Инкилтәрәдә вә Ирландијанын өзүндә мүттәһимләри мүдафиә кампанијасы кенишләнди вә Баш Шура да бу кампанијаја фәал сурәтдә гошулду.

Маркс һесаб едирди ки, милли мәсәләдә пролетариатын ва-

[1] «Марксизм вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты тарихиндән», М., 1964, сәһ. 253.

һид тактикасыны ишләјиб һазырламаг үчүн вә инкилис фәһләләри арасында пролетар бејнәлмиләлчилији идејаларыны тәблиғ етмәк үчүн Шуранын өзүндә Ирландија мәсәләсини кениш мүзакирә етмәк фајдалы оларды. Мүзакирәнин башланғычыны 1867-чи ил нојабрын 19-на тә'јин етдиләр. Инкилтәрә вә Ирландија гәзетләринин нүмајәндәләри дә'вәт олундулар. Сонракы, нојабрын 20-дә кечирилән фөвгәл'адә ичласда — бу заман 5 нәфәр мүттәһим фенидән 4-үнү гәтлә мәһкум едән Манчестр мәһкәмәсинин гәрары мә'лум олмушду, — Шура дахили ишләр назиринә Маркс тәрәфиндән тәртиб олунан мүрачиәти гәбул етди, бурада исә һәмин һөкм сијаси гисас кими гијмәтләндирилир вә онун ләғв едилмәси гәти тәләб олунурду.

Ислаһат уғрунда һәрәкатын дәрсләри, Лондон тред-јунионлар шурасы илә данышыгларын кедиши вә Ирландија мәсәләсиндә тред-јунион лидерләриндән Очер, Лекрафт вә башгаларынын тутдуғу икимә'налы мөвге (онлар әслиндә Ислаһат чәмијјәтиндән олан буржуа радикалларынын Ирландија әлејһинә әһвали-руһијјәсинә тәрәфдар идиләр вә фениләри писләјирдиләр) Маркса көстәрди ки, инкилис фәһлә күтләләри ичәрисиндә мүәјјән бејнәлмиләлчилик вә пролетар һәмрә'јлији ән'әнәләри олдуғуна бахмајараг, бүтөвлүкдә онлар реформизм идеолокијасынын әсири олараг галырлар. Јахын заманда «чартизм чошғунлуғунун» јенидән дирчәлмәсини көзләмәк лазым кәлмирди. Ејни заманда ирландијалыларын милли азадлыг мүбаризәси бөјүк бир гүввә кәсб етмишди. Бүтүн бунларла әлагәдар олараг Ирландија милли азадлыг һәрәкаты илә инкилис фәһлә һәрәкатынын гаршылыглы мүнасибәти һаггында Марксын бахышы да дәјишилмишди. Әкәр әввәлләр о, Инкилтәрәдә мүзәффәр пролетар ингилабы нәтичәсиндә Ирландијанын азадлығa чыхачағыны күман едирдисә, инди онда белә бир әгидә јаранырды ки, индики шәраитдә јалныз Ирландијада инкилис һөкмранлығынын сүгуту Инкилтәрә фәһлә синфини ингилаби чәһәтдән лазымынча силкәләјәр, буна гәдәр исә о, реформизмин тә'сириндән һәләлик хилас олмаг вә өз буржуазијасынын ахырына чыхмаг игтидарында дејилдир.

Күман едилирди ки, Маркс мүзакирәләрдә нојабрын 26-да чыхыш едәчәкдир. Лакин бундан үч күн әввәл үч нәфәр мүттәһим барәсиндә өлүм һөкмү јеринә јетирилди. Јаранмыш шәраитдә Маркс Ирландијанын истиглалијјәти уғрунда чарпышан мүбаризләрлә һәмрә'јлик сөзләрини сөјләмәк үчүн инкилисин чыхыш етмәсини даһа мүнасиб сајды вә сөзү Фокса верди.

Һәмин күн Маркс тәрәфиндән сөјләнилмәмиш нитгин гејдләри галмышдыр. Кириш һиссәсиндә о, мәзлум халгын үсјан һүгугу барәсиндә нојабрын 19-дакы ичласда мүзакирә едилән принсипиал мәсәләјә гајыдыр. Һәм дә Маркс јалныз «инсанпәрвәрлик вә әдаләт» дујғулары көстәрмәјә чағырмаг фикрин-

дә дејилди. Маркс ону тәчрүбәсиз фәһләләрин динләмәли олмасындан нараһат олмајыб, Ирландијанын тарихи мүгәддәратынын чидди игтисади тәһлилә әсасландырылмыш шәрһини һазырламышды. О сүбут етди ки, 1846-чы илдән е'тибарән Ирландијанын мүстәмләкә истисмары јени мәрһәләјә дахил олмушдур, әввәлләр исә һәтта Фокс кими Ирландија халгыны гызғын мүдафиә едән инкилисләр дә буну баша дүшмүрдүләр. Статистиканын гуру рәгәмләри архасында бүтөв бир халгын фачиәси кизләнирди: һәр јердә хырда ичарәдарлар нәсләнбәнәсл бечәрдикләри саһәләрдән говулурдулар, һәлә XVI вә XVII әсрләрдә инкилис лендлордлары тәрәфиндән әлә кечирилмиш торпаглар капиталист Инкилтәрәсинин учуз малдарлыг мәһсулларына олан тәләбатыны өдәмәк наминә башданбаша отлаглара чеврилирди, Ирландија кәндлиләринин ән сағлам һиссәси күтләви сурәтдә мүһачирәт едирди (20 ил әрзиндә бу әһали ики милјон нәфәр азалмышды), Ирландијанын өзүндә әһали физики чәһәтдән корланыр, пауперизм мисилсиз дәрәчәдә артырды.

Маркс гејд едирди ки, јени систем «сәс-күјсүз, ишкүзарлыгла јеринә јетирилән гырғындан»[1] ибарәтдир. Буна көрә дә тәәччүблү дејилдир ки, Ирландија халгынын милли азадлығы уғрунда мүбаризә дә белә кәскин, ингилаби формалар алмышды. Истиглалијјәт әлдә етмәк онун үчүн һәјати тәләбат, лендлордларын вә инкилис буржуазијасынын мәнафеји үчүн апарылан мүстәмләкәчи гырғын сијасәтинин нәтичәләрини арадан галдырмаг үчүн јеканә васитә олмушду.

Маркс көстәрирди ки, хырда буржуа ингилабчылары олан фениләр торпагдан говулмаға гаршы кәндлиләрин кортәбии е'тиразыны, онларын лендлордларла мүбаризәсини ифадә едирдиләр. Бу мә'нада фениләрин һәрәкаты сосиалист чаларлы бир һәрәкат иди. Фениләр клерикалларын әлејһдары вә республикачылар кими чыхыш едирдиләр. Бүтүн бунлара көрә онлар пролетариатын тәбии мүттәфигләри олурдулар.

Бәс инкилис фәһлә синфинин фениләрә мүнасибәти нечә олмалыдыр? Марксын чавабы гәти иди. Ирландијаја истиглалијјәт верилмәси ачыгча инкилис фәһләләринин хејринә иди. Ирландијаја зүлм едилмәси үмумән вә Инкилтәрәнин өзүндә торпаг аристократијасынын, һаким синифләрин мөвгеләрини мөһкәмләндирирди, һәр ан фәһләләрә гаршы јөнәлдилә биләчәк даими ордунун мөвчуд олмасына һагг газандырырды. Ирландија зәһмәткешләринин диләнчи һәјатыны хатырладан јашајыш сәвијјәси долајысы илә инкилисләрин дә әмәк һаггына тә'сир көстәрирди. Капиталистләрин төрәтдикләри милли әдавәт Инкилтәрә пролетариатынын гүввәләрини парчалајыр, онун күчүнү сарсыдырды. Буна көрә Ирландијанын милли

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 463.

азадлығы «инкилис демократик партијасынын тәләбләри»[1] сырасына дахил олмалы иди. Маркс әлјазмасы шәклиндә олан өз гејдләрини бу сөзләрлә битирирди.

Сөјләнмәмиш олан бу нитгин мәзмуну Баш Шура үзвләринә намә'лум галмады. Адәтән олдуғу кими, Маркс өз фикирләрини јолдашларына әтрафлы билдирирди. Нојабрын 19-да Шуранын ичласында мүзакирәнин биринчи күнү Јунгун, Лесснерин вә Дүпонун нитгләри буну көстәрирди. Бир нечә һәфтәдән сонра Маркс Ирландија мәсәләси барәсиндә өз бахышларыны хејли кениш чамаат гаршысында шәрһ етмәк имканы әлдә етди. Декабрын 16-да алман фәһләләринин Маариф чәмијјәтиндә 100-дән чох адам топлашмышды. Натиг Ирландијанын әсарәт алтына алынмасы вә әсрләр боју инкилисләр тәрәфиндән зүлм едилмәси тарихиндән даһа әтрафлы бәһс едә билди. Марксын мә'рузәсини гејдә алан Еккариусун јазыларында онун сон чүмләләриндән бири бизә кәлиб чатмышдыр: «Ирландија мәсәләси... садәчә милли мәсәлә дејилдир, торпаг мәсәләсидир, јашамаг мәсәләсидир. Өлүм, ја ингилаб — инди шүар беләдир»[2].

Интернасионалын сосиалист програмы уғрунда мүбаризә

Маркс Интернасионала рәһбәрлик едәрәк фәһләләрин ајры-ајры тәләбләрини вә онларын мүбаризәсинин мүхтәлиф формаларыны пролетар һәрәкатынын башлыча мәгсәди илә — капитализми девирмәк вә јени чәмијјәт, коммунизм чәмијјәти гурмаг мәгсәди илә даим әлагәләндирирди. Лакин 1868-чи иләдәк Бирлијин сәнәдләриндән һеч бириндә һәр һансы сосиалист програмынын әсас мәсәләсинә — мүлкијјәт мүнасибәтләри мәсәләсинә билавасита тохунулмамышды. Мүәјјән вахта гәдәр фәһлә синфинин истеһсал аләтләри үзәриндә вә парсел үзәриндә фәрди мүлкијјәти хырда истеһсалчынын мүстәгиллијн тә'минаты һесаб едән јарысәнәткар үнсүрләринин хәјаллары илә һесаблашмаг лазым кәлирди.

Лакин Маркс үмид едирди ки, тезликлә Интернасионалын програмында сосиализм принсипләрини ачыг е'лан етмәк үчүн зәмин һазырланачагдыр. О билирди ки, бу заман габагчыл фәһләләрә архалана биләр.

1867-чи илин сентјабрында Интернасионалын Лоззана конгресиндә торпаг мүлкијјәти һаггында көзләнилмәдән башланан мүзакирәләр Интернасионал үзвләри арасында сосиализм идејаларынын јајылмасы үчүн әламәтдар олду. Бу мүзакирәләри Де Пап башлајараг белә бир тезис ирәли сүрдү ки, мәсәлән, торпағы ичтимаи мүлкијјәтә вермәк кими јалныз радикал тәдбирләр мөвчуд игтисади гурулушун гүсурларыны арадан галдыра биләр. Толен вә башга прудончулар торпаг

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 464.
[2] Јенә орада, сәһ. 581.

үзәриндә хүсуси мүлкијјәти мүдафиә етдиләр. Лондон нүмајәндәләри Лесснер вә Еккариус, һәмчинин Ченеврәдән кәлән Беккер, Берлиндән кәлән Ладендорф, Коммунистләр иттифагынын көһнә үзвү олуб Мајнтсдан кәлән Штумпф Де Папа тәрәфдар чыхдылар.

Марксын көмәји илә јазылыб вулгар игтисадчы Ч. Ст. Миллин бахышларыны, о чүмләдән Инкилтәрәдә ичма торпагларыны кичик саһәләрә бөлмәк јолу илә хырда кәндлиләр синфини дирчәлтмәк һаггында онун тәклифини тәнгид етмәјә һәср олунан мәгаләләр силсиләсини 1866—1867-чи илләрин гышында «Commonwealth»да чап етдирмиш Еккариус мүбаһисәләрә чох һазыр иди.

Лозанна конгресинин һазырланмасында Маркс анчаг азачыг иштирак едә билди. 1867-чи илин апрел—мај ајларында о, «Капитал»ын әлјазмасыны нәширә вермәк үчүн Алманијаја кәлмишди, сонралар исә тәсһиһ вәрәгләрини охумагла мәшғул иди. Конгресин јекунлары Интернасионал сыраларында гүввәләрин хејли дәрәчәдә гүтбләрә ајрылдығыны көстәрди. Сых бирләшмәкдә олан сосиалист үнсүрләрин гаршысында Парис прудончулары фәһлә һәрәкатында хырда буржуа идеолокијасынын дөјүшкән ифадәчиләри кими чыхыш етдиләр. Маркс бу мәрһәләдә әсас зәрбәнин истигамәтини мүәјјән едәрәк. Енкелсә јазырды: «Бу јахынларда Брүсселдә кечириләчәк конгресдә шәхсән мән бу узунгулаг прудончуларла иши битирәчәјәм»[1].

1867-чи илин сентјабрында «Капитал»ын I чилдинин чапдан чыхмасы фәһләләр арасында сосиалист идејаларынын мәнимсәнилмәси үчүн вә хырда буржуа утопијалары тә'сиринин арадан галдырылмасы үчүн зәмин һазырланмасына сон дәрәчә көмәк етди. Марксын әсәринин өјрәнилмәсини тәшкил етмәкдә, онун мәзмунуну изаһ етмәкдә габагчыл фәһләләрин кениш иштиракы, пролетар мәтбуатында вә демократик мәтбуатда бу китаб һаггында чап едилән рә'јләр — бүтүн бунлар Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин идеја һәјатына, јени бир чанланма кәтирди. Пролетар мәтбуатында чап едилән рә'јләр ичәрисиндә ән јахшысы — Енкелсин 1868-чи илин мартында алман фәһлә органы «Demokratisches Wochenblatt»да дәрч едилән мәгаләси «Капитал»ын идејаларыны фәһлә охучулара ајдын шәкилдә чатдырды. Маркс өзү 1867—1868-чи илләрдә алман фәһләләринин Лондон Маариф чәмијјәтиндә «Капитал» илә әлагәдар олан мөвзуларда мүһазирәләр охујур, Баш Шурада чыхышларында «Капитал»дакы мүддәалардан истифадә едирди. Һәмин бөјүк әсәри бу вә ја дикәр формада тәблиғ етмәкдә И. Ф. Беккер, Ф. А. Зорке, И. Дитскен, Л. Кукелман, П. Лафарг, В. Шили, Ф. Лесснер, К. Еккариус иштирак етмишдиләр. «Капитал»ын әһәмијјәти фәһлә јығынчагларында изаһ

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 290.

едилир, ону өјрәнмәк үчүн дәрнәкләр тәшкил олунурду. Либкнехт онун идејаларыны јајмаг үчүн һәтта, Шимали Алманија рејхстагынын трибунасындан да истифадә етмишди.

«Капитал»ын идејаларынын Интернасионал сыраларында бирләшән пролетар күтләләри ичәрисинә кечмәси онларын елми коммунизмә тәрәф дөнмәсини асанлашдырырды. Бу, синфи шүурун инкишафы просесини сүр'әтләндирирди, бунсуз исә Брүссел конгресиндә вә сонракы конгресләрдә сосиализм принсипләринин тәнтәнәси мүмкүн олмазды. Әбәс јерә дејилдир ки, «Капитал»ын чыхмасындан бир ил сонра Дитскен Маркса јазырды: «Артыг мәним көзләримин гаршысында кечән гыса дөвр әрзиндә Сизин идејаларыныз чох бөјүк тә'сир көстәрмишдир»[1].

1868-чи илин гышындан е'тибарән Маркс сентјабрын 6—13-нә тә'јин едилән Брүссел конгресинин һазырланмасына хејли диггәт јетирмәјә башлады. О, Баш Шура үзвләри тәрәфиндән сосиалист програмынын гәбул олунмасына чәһд едәрәк, онларда сосиализм мәсәләләринә елми мүнасибәт тәрбијә етмәјә чалышырды. Маркс онларын диггәтини сосиализмә кечмәк үчүн мүәјјән објектив игтисади илкин шәртләрин зәрури олмасына чәлб едирди. О, капитализмдә машын тәтбигинин нәтичәләри һаггында 1868-чи ил ијулун 28-дә Шуранын үзвләри гаршысында сөјләдији нитгиндә гејд етмишди ки, капиталист фабрик системинин бүтүн мәнфи чәһәтләри илә бәрабәр, машын тәтбигинин ән мүһүм тарихи нәтичәси јени амилдән — јени ичтимаи гурулушун чарчысы олан мүтәшәккил «бирләшмиш» әмәкдән ибарәт олду. Маркс тәрәфиндән тәртиб едилән гәтнамә лајиһәсиндә дејилирди: «...Машынлы истеһсалын инкишафы муздлу әмәк системини әсл ичтимаи истеһсал системи илә әвәз етмәк үчүн зәрури олан мадди шәраит јарадыр»[2]. Маркс 1868-чи ил августун 11-дә Баш Шуранын ичласында иш күнүнү гысалтмаг тәләбини әсасландыраркән сосиализм гурулушунун мадди-техники базасы, әмәјин сосиалистчәсинә ичтимаи тәшкилинә кечмәк шәртләри мәсәләсинә јенидән гајытмышды.

Еккариусун, Лесснерин, Дүпонун мәктублары сајәсиндә Лондон мүбаһисәләринин сәдалары Ченеврәјә, Парисә, Брүсселә кедиб чыхырды. Бу хүсусилә она көрә вачиб иди ки, Интернасионалда ичтимаи мүлкијјәт тәрәфдарлары ичәрисиндә онун ән мәгсәдәујғун формасы барәсиндә һәлә ваһид рә'ј јаранмамышды. Маркс вә онун силаһдашлары мәһз үмуммилли мигјасда коллектив мүлкијјәтин истеһсалы ән ағыллы, планаујғун тәшкил етмәк үчүн шәраити тә'мин едәчәјини баша дүш-

[1] Бах: «Вопросы философии», 1958, № 3, сәһ. 143.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 328. (Бу мәсәләјә даир дискуссијанын кедиши һаггында бах: «Биринчи Интернасионалын Баш Шурасы. 1866—1868. Протоколлар». М., 1963, сәһ. 163—166, 168—171.

дүкләри һалда, Интернасионалын һәтта сосиалист әһвали-руһијјәли үзвләринин дә хејли һиссәси торпағын вә бүтүн истеһсал васитәләринин ичтимаиләшдирилмәсини онларын ја билаваситә бирләшмиш фәһлә вә кәндлиләрин ајры-ајры групларына, ја да кәнд вә шәһәр бәләдијјә идарәләринә, јахуд коммуналара верилмәси кими тәсәввүр едирди.

Әввәлләр Маркс торпаг мүлкијјәти барәсиндә Брүссел конгресиндә өзү мә'рузә етмәк фикриндә иди, лакин тезликлә бу фикриндән дашынды. Мә'рузәни Де Пап өз үзәринә көтүрдү. О, мә'рузәни һазырлајаркән Лондон илә јазышараг орадан мәсләһәтләр вә бә'зи фактик мә'лумат алырды. О заманлар һәлә торпағын бәләдијјәләшдирилмәсинә тәрәфдар чыхан Де Папа Марксын һәмфикирләри мүәјјән тә'сир көстәрмәјә чалышырдылар. Бу чәһәтдән Дүпонун мәктубу сәчијјәвидир. 1868-чи ил мајын 13-дә о, Де Папа јазырды: «...Мәнә елә кәлир ки, үмуми ассосиасијада коммуна јох олмалыдыр. Карл Маркс дејир ки, *игтисади мәркәзләшдирмә* јарадылмалыдыр. Мән онунла разылашмаг фикриндәјәм, зира истеһсалын мүхтәлиф саһәләри арасында мөвчуд олмасы лазым кәлән аһәнкдарлығы башга нә чүр јаратмаг олар?»[1].

Де Пап Брүссел конгресиндәки мә'рузәсиндә капиталист инкишафынын истәр сәнаје истеһсалыны, истәрсә кәнд тәсәррүфаты истеһсалыны ириләшдирмәјә олан мејлини гејд едәрәк парселлин тарихән мәһкум олмасы, тәсәррүфаты ири мигјасда гурмағын үстүнлүјү нәтичәсинә кәлди. Лакин о, коллектив мүлкијјәтин формалары мәсәләсини ачыг гојду, көрүнүр, хырда хүсуси мүлкијјәт мүдафиәчиләринә гаршы әсас дөјүшдә бүтүн чаларлардан олан коллективчиләри бирләшдирмәк лазым кәлмәси фикриндә иди. О демишди: «Кәләчәк бу мәсәләни һәлл едәр». Бунунла белә о, јекун сөзүндә өз нөгтеји-нәзәрини ифадә едәрәк, әввәлләр тәрәфдар олдуғу бәләдијјәләшдирмә әлејһинә чыхды вә Дүпонун дәлилләрини демәк олар һәрфијјән тәкрар етди.

Франсыз прудончуларынын мүгавимәтинә бахмајараг — Де Папын әсас әлејһдары јенидән Толен олмушду — 4 сәсә гаршы 30 сәс чохлуғу илә конгрес һесаб етди ки, «мүасир чәмијјәтин игтисади инкишафы әкин торпағыны ичтимаи мүлкијјәтә чевирмәк үчүн сосиал зәрурәт јарадачагдыр»[2]. Торпағы бечәрилмәк үчүн чәмијјәтин вә кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин мәнафејини тә'мин едән шәртләрлә кәнд тәсәррүфаты ширкәтләринә вермәк тәклиф олунурду. Әкин торпағы һаггында гәтнамә мешәләри, филиз вә даш көмүр мә'дәнләрини, дәмир јолларыны вә шосе јолларыны, каналлары, почтханалары, телеграфы ичтимаи мүлкијјәтә вермәк һаггында конгрес тәрәфиндән

[1] «Марксизмин вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын тарихиндән», сәһ. 257—258.
[2] «Биринчи Интернасионалын Баш Шурасы. 1868—1870. Протоколлар», М., 1964, сәһ. 223.

демәк олар мүзакирәсиз гәбул едилмиш үмуми гәтнамәнин маддәләриндән анчаг бири иди.

Брүссел конгресинин бу гәрары Интернасионалда Маркс хәттинин бөјүк гәләбәси иди, бејнәлхалг пролетариаты сосиалист платформасы әсасында сых бирләшдирмәк јолунда ирәлијә доғру мүһүм аддым иди.

Мүһарибә вә сүлһ мәсәләләри

Брүссел конгресинин күндәлијиндә мәркәзи мәсәләләрдән бири мүһарибә вә сүлһ мәсәләси иди. XIX әсрин 60-чы илләриндә Авропада мүһарибә тәһлүкәсинин артмагда олдуғу бир шәраитдә бу мәсәлә даим Интернасионал рәһбәрләрини мәшғул едир, онун конгресләриндә, Баш Шурада, фәһлә јығынчагларында вә фәһлә мәтбуаты сәһифәләриндә мүзакирә олунурду.

Интернасионал үзвләриндә мүһарибәләрә синфи пролетар мүнасибәти һазырланмасына наил олмаг үчүн Маркс хејли сә'ј көстәрмәли олду. Сүлһ уғрунда ардычыл мүбаризә апармаг зәрурәтини ајдын баша дүшмәклә вә бу мүбаризәјә һазыр олмагла бәрабәр бу вә ја дикәр һәрби мүнагишәнин характериндән баш ачмағы вә бундан асылы олараг мүәјјән тактики мөвге тутмағы бачармаг лазым иди. Фәһләләри хырда буржуа вә буржуа даирәләринин пасифист хәјалларындан узаглашдырмаг, онлара, һәр бир мүһарибәдә, һәтта азадлыг мүһарибәсиндә дә мүтләг бир бәла көрмәјә тәһрик едән биртәрәфли пасифист нөгтеји-нәзәриндән әл чәкмәкдә көмәк етмәк лазым кәлирди.

Интернасионалда һәрби проблемләрин гызғын мүзакирәси һәлә 1866-чы ил Австрија—Пруссија мүһарибәси заманындан башланмышды. Баш Шурада артыг бу мүһарибә һаггындакы мүзакирәләр заманы Интернасионалын бир чох хадимләринин јеткин олмамасы ашкара чыхмышды. Бу һал ичтимаи инкишаф диалектикасыны баша дүшмәмәкдә, һәр шејдән әввәл, парчаланмыш өлкәләрин милли мигјасда бирләшдирилмәси вә милли мүстәгиллијин јарадылмасы мәсәләләринә лагејдлик бәсләмәкдә өзүнү көстәрирди, о заманкы бир чох мүһарибәләр исә мәһз бу мәсәләләрлә бағлы иди. 1866-чы илдән Баш Шуранын ән фәал үзвләри олан журналист Шарл Лонкенин вә тибб үзрә ихтисас алан тәләбә Пол Лафаргын мөвгеји бу мә'нада әламәтдар иди. Һәр икиси бир чох мәсәләдә Марксын хәттинә тәрәфдар иди. Лафарг аз сонра онун сәдагәтли вә ардычыл шакирди олмушду. Лакин онлара Прудон консепсијаларынын тә'сири дә күчлү шәкилдә өзүнү көстәрирди. Лафарг мүбаһисә заманы сүбут етмәјә чалышырды ки, милләтләр көһнәлмиш хурафатдыр, фәһләләр вә сосиалистләр сијаси тәләбләрлә мәшғул олмамалыдырлар, бүтүн диггәти сосиал ингилаб үчүн күјә артыг «јетишмиш олан» өлкәләрә вермәк лазымдыр. 1866-чы ил ијунун 19-дакы ичласда Маркс милли мәсә-

лэдэ прудончу ниһилизми тәнгид едиб, Лафарга достчасына көстәрди ки, о «өзү дә дүшүнмәдән милләтләри инкар етмәк истәјәркән... бунлары нүмунәви франсыз милләтинин өз ичәрисинә алыб һәзм етмәсини нәзәрдә тутур»[1].

Харичи сијасәт мәсәләләриндә Маркс шәраитә ачыг көзләгијмәт верилмәси үзәриндә хусусилә тә'кид едирди. О, Интернасионалын рәһбәрләринә нә күтләләри һазырланмамыш һәрәкәтләрә сөвг едән курултулу вә'дләрә, нә дә ингилаб идхалы кими авантүрист чағырышлара јол вермәмәји өјрәдирди. Маркс өз фикирләрини Енкелсә билдирәрәк, «бизим Бирлији биртәрәфлилијә доғру апара биләчәк һеч бир нүмајишә хүсусилә јол вермәмәк»[2] зәрурәтини гејд едирди. Әсас натигләрдән бири олараг Марксын чыхыш етдији мүзакирәләрдән сонра Шура тәрәфиндән 1866-чы ил ијулун 17-дә гәбул едилән гәтнамә мәһз бу руһда тәртиб олунмушду. Бурада һәрби мүнагишәнин мәс'улијјәти тамамилә һөкумәтин үзәринә гојулурду. Бу һалда бејнәлхалг пролетариатын мөвгејинин мүстәгиллији һеч бир тәрәфин хејринә һәрәкәт етмәмәкдә ифадә олунмушду. Баш Шуранын гәтнамәси фәһләләри «өз сосиал вә сијаси азадлыглары үчүн зәрури олан гүввәләри бирликдә әлдә етмәјә»[3], чағырараг, онлары һаким синифләрин сијасәтинә мүгавимәт үчүн јеканә реал васитә олмаг е'тибары илә өзләринин синфи тәшкилатыны мөһкәмләтмәк јолуна истигамәтләндирирди.

1867-чи илин јајында Баш Шуранын гаршысына јарадылмагда олан бејнәлхалг пасифист тәшкилатына — Сүлһ вә азадлыг чәмијјәтинә Интернасионалын мүнасибәти мәсәләси чыхды. Франсыз демократларынын әсас рол ојнадыглары тәшкилат комитәси көркәмли радикал вә демократ хадимләрдән — Милл, Һүго, Гарибалди, Бакуниндән јардым көрүрдү. Чәмијјәтин Ченеврәдәки тә'сис конгресинә шәхси дә'вәт һаггында тә'мим мәктубу Маркса да көндәрилмишди.

Маркс үмумдемократик һәрәкатлардан фәһлә күтләләрини узаглашдырмаг кими тәригәтчи мејли принсипчә писләјирди. О һесаб едирди ки, бу чүр һәрәкатларда иштирак етмәк ичтимаи тәрәггидә өз габагчыл синиф вә апарычы гүввә ролуну фәһләләрин баша дүшмәсинә көмәк едир. Лакин бу заман пролетар демократлары илә буржуа демократларынын синфи мәгсәдләринин нәинки үмумилијини, һәмчинин фәргини дә ајдын баша дүшмәк тәләб олунурду. Буржуа демократлары илә биркә һәрәкәтләр һеч бир һалда пролетариатын мүстәгил синфи тәшкилаты үчүн тәһлүкә доғурмамалы иди.

Буна көрә дә Маркс Чәмијјәтин конгресиндә Интернасионалын рәсми иштиракы әлејһинә 1867-чи ил августун 13-дә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 193.
[2] Јенә орада.
[3] «Биринчи Интернасионалын Баш Шурасы. 1864—1866. 1865-чи ил Лондон конфрансы. Протоколлар». М., 1961, сәһ. 151.

Баш Шурада гәти сурәтдә чыхыш етди. Онун фикринчә, бу, буржуа пасифистләринин нүфузуну мөһкәмләтмәјә сәбәб олар-ды вә капитализм гурулушу чәрчивәсиндә мүһарибәләри арадан галдырмағын мүмкүн олмасы һаггындакы хәјалларын көк салмасына көмәк едәрди. О дејирди: «Әмәклә капитал арасындакы мүнасибәтләри дәјишдирмәк ишиндә иштиракдан имтина едән адамлар үмуми сүлһүн керчәк шәртинә диггәт вермәмиш олурлар»[1]. Бунунла белә, Чәмијјәтин јарадылмасы һәр һалда кениш халг күтләләринин вә буржуа зијалыларынын мүһарибә әлејһинә олан әһвали-руһијјәсини экс етдирдијинә көрә, Маркс Шураја тәклиф етди ки, Чәмијјәтин конгресинә рәсми нүмајәндәләр көндәрмәјиб, Интернасионалын үзвләринә һәмин конгресин ишиндә фәрди гајдада иштирак етмәји мәсләһәт көрсүн. Онлар милитаризмә гаршы фәһләләрин мүбаризә етмәјә һазыр олдугларыны нүмајиш етдирмәли вә ејни заманда бу мәсәләдә һәр васитә илә пролетар хәттини мүдафиә етмәли идиләр.

Сүлһ вә азадлыг чәмијјәтинә мүнасибәт мәсәләсиндә Марксын ишләјиб һазырладығы тактика Брүссел конгресинин гәрарларында тәсдиг олунду. Конгрес мүһарибә әлејһинә олан бүтүн гүввәләри, о чүмләдән фәһлә синфини буржуа пасифизми вә халгларын гардашлығы һаггында сентиментал-космополитик ибарәләр бајрағы алтында бирләшдирмәк һаггына Чәмијјәтин иддиасыны рәдд етди. Конгрес сүлһ уғрунда мүбаризәдә Интернасионалын апарычы ролуну мүдафиә едәрәк өз гәтнамәсиндә көстәрди ки, Сүлһ вә азадлыг чәмијјәти кими бир бејнәлхалг тәшкилатын мөвчуд олмасынын өзүнә «Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин мөвчуд олдуғу бир шәраитдә» һагг газандырмаг олмаз. Чәмијјәт үзвләринә мүвафиг өлкәләрдә Интернасионалын бөлмәләринә дахил олмаг тәклиф едилирди. Дикәр тәрәфдән, Интернасионал үзвләринин башга тәрәггипәрвәр тәшкилатларла әмәкдашлыг етмәјә һазыр олдуглары да нүмајиш етдирилирди.

Брүссел конгресинин дикәр бир гәтнамәси — Авропа мүһарибәси башланачағы һалда пролетариатын мөвгеји һаггындакы гәтнамәси дә әһәмијјәтли иди. Маркс конгресә кетмиш олан Еккариуса вә Лесснерә бу мәсәлә барәсиндә тә'лимат верәрәк, Брүсселә онларын адына көндәрдији мәктубунда јазырды: «Гәбул едилмәси лазым кәлән гәтнамәдә... садәчә дејилмәлидир ки, фәһлә синфи һадисәләрин кедишинә аз-чох һәлледичи тә'сир көстәрмәк үчүн һәлә кифајәт гәдәр мүтәшәккил дејилдир, лакин конгрес фәһлә синфи адындан өз е'тиразыны билдирир вә мүһарибә сәбәбкарларыны ифша едир; Франса илә Алманија арасында мүһарибә һәр ики өлкә үчүн

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 557.

фəлакəтли олан, бүтүн Авропа үчүн дə фəлакəтли олан икитирəлик мүһарибəсидир»[1].

Бруссел конгресинин гəбул етдији гəтнамəнин əсас һиссəси Марксын вə онун тəрəфдарларынын идејаларыны əкс етдирəрəк фəһлəлəрə дүзкүн јол көстəрирди. Конгрес дөвлəтлəр арасында һəрби тоггушмаларын даими мəнбəјинин истисмарчы гурулушдан ибарəт олдуғуну əсас тутараг е'тираф етди ки, мүһарибəлəри јалныз чəмијјəтдə əсаслы сосиал дəјишиклик јаратмаг јолу илə гəти сурəтдə ләғв етмəк олар. Лакин гəтнамəдə гејд едилирди ки, мөвчуд шəраитдə дə халглар вə биринчи нөвбəдə мүхтəлиф өлкəлəрин фəһлəлəри һөкумəтлəрə мүгавимəт көстəрсəлəр, бүтүн реал васитəлəрдəн истифадə едиб онларын ишғалчы сијасəтини ифша етсəлəр, мүһарибəлəрин сајы вə мүһарибəлəрин төрəтдији мүсибəтлəрин өлчүсү азалдыла билəр.

Гəтнамəнин бу һиссəсиндə үч ил əрзиндə Интернасионалда мүһарибə вə сүлһ мəсəлəлəринин мүзакирəсинə јекун вурулурду. Лакин Белчика нүмајəндəлəринин тə'киди илə гəтнамəнин сон сəтирлəринə мүһарибə баш верəчəји һалда фəһлəлəрин үмуми тə'тил е'лан етмəси төвсијəси дахил едилди. Белчикалыларын тəклифи бу вə ја дикəр һəрби мүнагишəнин конкрет тəһлили вəзифəсини фəһлəлəри објектив олараг, анчаг чашдыра билəчəк вə əмəли сурəтдə һəјата кечирилə билмəјəн бу курултулу шүарла əвəз едирди. Маркс буна мəнфи мүнасибəт көстəрирди, ону «мə'насыз шеј»[2] адландырмышды.

Интернасионалын сəнəдлəриндə јеткин олмајан ајры-ајры мүддəалар олмасы онун сүлһ уғрунда мүбаризə чарчысы кими тарихи ролуну əсла азалтмырды. Пролетариатын гурмаға чан атдығы гурулушун өз характериндəн ирəли кəлəн бу мүбаризə бејнəлхалг фəһлə һəрəкатынын програм мəгсəдлəриндəн бири олмагда иди. Бејнəлхалг Фəһлə Бирлијинин рəһбəри 1869-чу ил мајын 12-дə јазылмыш АБШ Милли фəһлə иттифагына Баш Шуранын Мүрачиəтиндə елə бир вахтын кəлиб чатачағыны ајдын көрүрдү ки, о заман фəһлə синфи тарих сəһнəсиндə «артыг итаəткар бир ичрачы кими дејил, өз мəс'улијјəтини баша дүшəн вə дүнјанын ағалары мүһарибəдəн дəм вурдуглары јердə сүлһ јаранмасыны тəлəб едəн мүстəгил бир гүввə кими»[3] чыхыш едəчəкдир.

Илк күтлəви марксист партијанын мејдана кəлмəси

Алман фəһлə һəрəкаты проблемлəри Маркс илə Енкелсин чыхардыглары нəтичəлəрин вə онларын тактика мүлаһизəлəринин бир-биринə хүсусилə ујғун кəлдији саһəлəрдəн бири иди, бу исə онлары олдугча севиндирирди. Енкелс Марксын ишини һеч олмаса

[1] *К. Маркс* вə *Ф. Енкелс*. Əсəрлəри, 32-чи чилд, сəһ. 466.
[2] Јенə орада, сəһ. 122.
[3] *К. Маркс* вə *Ф. Енкелс*. Əсəрлəри, 16-чы чилд, сəһ. 373.

бир гәдәр јүнкүлләшдирмәјә чалышараг артыг бу дөврдә Алманијанын пролетар хадимләри илә әлагә јарадылмасы ишинин бир һиссәсини өз үзәринә көтүрдү. О, шәхси мәктубларында Баш Шуранын мүхбир катибинин рәсми јазысында јол верилмәјән ачыг формада онлара дәфәләрлә өз тәнгиди гејдләрини вә мәсләһәтләрини билдирмәли олмушду.

1867-чи илдә Шимали Алманија рејхстагына сечкиләрдә габагчыл алман фәһләләри бөјүк мүвәффәгијјәт газандылар. Либкнехт вә Бебелин депутат сечилмәси илә әлагәдар олараг алман фәһлә синфи өзүнүн ән јахшы нүмајәндәләри симасында үмуммилли трибуна әлдә етмиш олду. Галмагал салмыш сағ депутатлара мүрачиәтлә 1867-чи ил октјабрын 17-дә Либкнехт белә демишди: «Пруссијада сөз азадлығынын мөвчуд олдуғу бу јеканә јердә чыхыш едәрәк мән сизә мүрачиәт етмирәм... Мән бу мәчлисин диварларындан кәнарда олан халга мүрачиәт едирәм»[1].

Либкнехтин нитгләри, Бисмарк режиминин вә онун конститусија өртүјүнүн, «мүтләгијјәтин ријакар пәрдәсинин» чәсарәтли тәнгиди Марксы сон дәрәчә севиндирди. Октјабрын 4-дә о, Енкелсә јазырды: Либкнехт «өзүнүн рејхстагдакы илк чыхышы илә бизим һөрмәтимизи јүксәлтмишдир»[2]. Лакин Маркс гејд етмишди ки, Бисмарк сијасәтинин мәддаһлары олан лассалчылар әлејһинә чыхыш едәркән Либкнехт бә'зән дикәр ифратчылыға ујур: Пруссија әлејһинә олан әһвали-руһијјә ону орта вә чәнуби алман дөвләтләринин хырда буржуа демократијасына хејли күзәштә кетмәјә сөвг едирди, бу исә синфи хәтти итирмәк тәһлүкәси доғурурду. Марксын хаһиши илә Енкелс өз мәктубларындан бириндә Либкнехтә нәинки пруссијалылар үзәринә, һәмчинин онларын әлејһдарлары олан австријалылар үзәринә, федералистләр үзәринә вә хырда дөвләтләрин башга тәрәфдарлары үзәринә дә һүчум етмәји мәсләһәт көрмүшдү.

Алман фәһләләринә Интернасионалын тә'сири, онларын бејнәлмиләл бирлијә сә'ји Үмуми алман фәһлә иттифагы сыраларында рәһбәрликдән наразылығын артмасыны күчләндирди. Буна көрә дә Швејтсер Маркс илә јахынлашмаг үчүн јени чәһдләр етди. О, «Social-Demokrat»да «Капитал» һаггында мәгаләләр дәрч етдирди вә металлуркија сәнајеси мәһсулларына һимајә көмрүкләри мәсәләсинин рејхстагда гаршыдакы музакирәси барәсиндә мәсләһәт алмаг үчүн Лондона мүрачиәт етди. Швејтсер ән чох инкишаф етмиш сәнаје маһалларындан бири олан Берлиндән депутат олдуғуна көрә Маркс она чаваб вермәји өзүнә борч билди. Мәсәләнин маһијјәти барәсиндә о һесаб едирди ки, мөһкәмләнмиш ири алман сәнајесинә артыг

[1] «Die I. Internationale in Deutschland». Berlin, 1964, S. 186.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 298.

һимајә тарифи лазым дејилдир. Лакин тарифләри ашағы салмаға разылыг верилмәсини бу сәнаје мүәссисәләрини, о чүмләдән фәһләләрин вәзијјәтини парламентин јохламасы тәләби илә бағламаг лазым иди. Маркс Швејтсерә мәһз бу руһда һәрәкәт етмәји мәсләһәт көрдү, һәм дә мәктубу гәсдән сојуг бир ишкүзар дилләјазды ки, Швејтсерин «Капитал»ын мүәллифинә өз «јахынлығыны» е'лан етмәјә имканы олмасын.

Швејтсерин сонракы маневри Һамбургда Үмуми алман фәһлә иттифагынын гаршыдакы гурултајынын (баш јығынчағынын) күндәлијинә Интернасионала мүнасибәт һаггында маддә вә «Капитал»ын I чилди һаггында мә'рузә дахил етмәси олду. 1868-чи ил ијулун 6-да Швејтсер башда олмагла Иттифагын идарә һеј'әти Маркса онун ««Капитал» мүәллифи олараг фәһлә иши уғрунда мүбаризәдә көркәмли хидмәтләрини»[1] нәзәрә алыб фәхри гонаг сифәти илә гурултаја рәсми дә'вәт көндәрди. Маркс Швејтсерә чавабында Баш Шурада тә'хирәсалынмаз ишләри олдуғуну, буна көрә Лондондан чыха билмәдијини гејд етди вә гурултајын програмына фәһлә синфинин бејнәлхалг әмәкдашлығы мәсәләсинин вә «һәр бир чидди фәһлә һәрәкаты үчүн башланғыч нөгтәләри»[2] олан башга мүһүм мәсәләләрин дахил едилмәси мүнасибәти илә өз разылығыны билдирди. Долајы јолла бу, Иттифагын рәһбәрләрини бир чох лассалчы еһкамларындан имтина етмәк мүнасибәти илә алгышламаг демәк иди. Дәрч едиләчәји Марксын өзү тәрәфиндән нәзәрә алыныб тәртиб едилән мәктуб 1868-чи ил августун 28-дә «Social-Demokrat»да чап едилди.

Лассалчы гурултај августун 22—26-да олду. «Капитал» һаггында Брауншвејг нашири Вилһелм Бракке, Интернасионала мүнасибәт һаггында Леонһард Бонһорст вә Карл Һирш мә'рузә етдиләр. Бунларын һәр үчү Швејтсер әлејһинә мүхалифәтин башчылары иди. Бир нечә ајдан сонра онлар Үмуми алман фәһлә иттифагы илә әлагәни кәсиб, Либкнехт вә Бебел тәрәфиндән ирәли сүрүлән платформаны гәбул етдиләр. Инди исә онлар һәлә Швејтсери тәчрид етмәк вә Иттифагы јени јола салмаг үмидиндә идиләр. Лакин Швејтсер мүхалифәтлә ардычыл лассалчылар арасында мәһарәтлә маневр едирди. О, һәмин лассалчылара архаланараг, фәһлә һәрәкатынын бејнәлмиләл характери һаггындакы гәрары үмуми бәјаннамә шәклинә салды.

Бир нечә күндән сонра, 1868-чи ил сентјабрын 5-дә Нүрнбергдә Бебел тәрәфиндән башчылыг едилән Алман фәһлә чәмијјәтләри иттифагынын гурултајы топлашды. Бу гурултај Иттифагын чохлуғунун либерал буржуазија илә әлагәни кәсмәси, онун гәти сурәтдә синфи пролетар мөвгеләринә кечмәси демәк олду. 46 сәсә гаршы 69 сәслә нүмајәндәләр Бејнәлхалг

[1] «Die I. Internationale in Deutschland». S. 742.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 329.

Фәһлә Бирлијинин платформасына, Иттифагын гурултаја тәгдим едилән јени програмында гысача ифадә олунмуш бу платформаја разы олдугларыны билдирдиләр.

Әсас мәсәлә барәсиндә мә'рузәчи олан Швејһел платформанын маһијјәтини «Капитал»а истинад етмәклә шәрһ етди вә билдирди ки, фәһләләр јалныз сијаси һакимијјәти әлдә етмәклә вә анчаг «бүтүн өлкәләрин фәһләләри илә ваһид сырада»[1] һәрәкәт етмәклә азадлыға чыха биләрләр.

Мүзакирәләрдә Интернасионалын програм сәнәдләринә нүмајәндәләрин бәләд олдуглары өзүнү көстәрди, буна исә Берлин сосиалисти Вилһелм Ејхһофун јеничә чапдан чыхмыш «Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији» китабчасы хејли көмәк етмишди. Маркс китабчанын мүәллифинә нәинки сәнәдләр вә факт мә'луматы вермиш, һәмчинин бир чох сәһифәләри диггәтлә редактә етмишди. Ејхһоф Нүрнбергдәки гурултајда иштирак едирди вә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији принсипләринин гәләбәси һаггында Лондона биринчи олараг хәбәр вермишди.

Маркс Алман фәһлә чәмијјәтләри иттифагынын Интернасионала гошулмасыны тәшкилат чәһәтдән тәсбит етмәјә тәләсирди. Сентјабрын 22-дә, Бруссел конгресиндән сонра Баш Шуранын биринчи ичласында Иттифагын идарә һеј'әти Алманија үчүн Бирлијин ичраијјә комиссијасы е'лан едилди. Ејни заманда Лејпсигдә олан Либкнехтә вә Берлиндә олан Ејхһофа Баш Шурадан Интернасионалын идејаларыны тәблиғ етмәк вә бөлмәләр јаратмаг үчүн рәсми сәлаһијјәт верилди.

Фәһләләр ичәрисиндә лассалчыларын тә'сирини арадан галдырмаг уғрунда мүбаризәни давам етдирмәк лазым кәлирди. Дикәр тәрәфдән, онлара хырда буржуа Саксонија Халг партијасынын тә'сирини позмаг зәрури иди. Һәлә 1866-чы илин августунда билаваситә Бебелин вә Либкнехтин иштиракы илә јаранмыш олан бу тәшкилата бир чох фәһлә дахил иди, лакин онун програмы буржуа-демократик характери дашыјырды. Либкнехт өз журналистлик фәалијјәтиндә дә Саксонија демократларындан көмәк көрүрдү: онун һәфтәлик «Demokratisches Wocchenblatt» мәчмуәсинин башлығы алтында белә јазылмышды: «Халг партијасынын органы». Халг партијасындан идеја вә сијаси чәһәтчә мүәјјән дәрәчәдә асылы олмаг чох заман онун әл-голуну бағлајырды.

Енкелс алман фәһлә һәрәкатында вәзијјәти Кукелмана мәктубунда белә тәсвир етмишди: «Лассалчыларын тәригәти позулмалы вә, дикәр тәрәфдән, Саксонија вә Чәнуби Алманија фәһләләри Халг партијасына табеликдән азад олмалы — Алманијанын јени, әсл фәһлә партијасыны јаратмаг үчүн ики әсас шәрт бунлардыр»[2].

[1] «Die I. Internationale in Deutschland». S. 243.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 32-чи чилд, сәһ. 517.

Тезликлә Маркс Швејтсерин тактикасыны кәскин тәнгид етди. 1868-чи ил сентјабрын ахырларында Швејтсер Берлиндә һәмкарлар иттифаглары тәшкил етмәк үчүн гурултај чағырмышды. О, һәмкарлар бирләшмәләри јарадылмасында тәшәббүсү Бебелин вә Либкнехтин әлиндән алмаға вә лассалчылар тәшкилаты үчүн күтләләр ичәрисиндә дајаг тапмаға чалышырды. Лакин Берлин гурултајына јалныз лассалчы һәмкарлар иттифагларынын нүмајәндәләри бурахылды, бу исә әввәлки тәригәтчи хәттинин сахландығыны көстәрирди.

Маркс октјабрын 13-дә Швејтсерә көндәрдији мәктубунда тәригәтчи һәрәкатла синфи һәрәкат арасындакы фәрг барәсиндә өз бахышыны тамамилә ачыг шәрһ етди. О, чидди мәркәзләшдирилмиш олан, тамамилә Лассал руһунда президент диктатурасына табе едилән һәмкарлар иттифаглары тәшкилаты барәсиндә Швејтсер тәрәфиндән тәклиф едилән планы тәнгид етди. Тәшкилатын бу чүр гурулмасы һәмкарлар һәрәкатынын маһијјәтинә зидд иди, Алманија үчүн хүсусилә арзуедилмәз иди, чүнки «орада фәһлә ушаглыгдан бүрократик мәһдудијјәт мүһитиндә јашајыр вә нүфузлу адамлара, рәисләрә инаныр, орада фәһләни һәр шејдән әввәл *мүстәгиллијә өјрәтмәк* лазымдыр»[1] Маркс гејд едирди ки, демократија олмадан фәһлә һәрәкаты инкишаф едә билмәз.

1869-чу илин јазы вә јајы әрзиндә лассалчы тәшкилатларын сырави үзвләринин кетдикчә даһа бөјүк груплары мүхалифәтә гошулараг, онун рәһбәри Браккејә тәрәфдар чыхырды. Бебелин вә Либкнехтин тәшәббүсү илә Ејзенахда август ајына маариф чәмијјәтләринин, һәмкарлар иттифагларынын Нүрнберг әксәријјәти нүмајәндәләринин, Интернасионалын алман бөлмәләри нүмајәндәләринин, һабелә Үмуми алман фәһлә иттифагынын Швејтсерлә әлагәни кәсмиш ичмаларындан кәлән елчиләрин үмуми гурултајы тә'јин едилди.

Либкнехт Марксдан вә Енкелсдән «алман фәһләләринә көрүнмәји» тә'кидлә хаһиш етсә дә, Маркс Ејзенаха кетмәк фикриндә дејилди. Маркс арзу едирди ки, лассалчыларын доктринасы вә тәшкилат принсипләри илә әлагәнин кәсилмәси «фәһләләрин өзләринин сәрбәст чыхышлары нәтичәси»[2] олсун. Бундан әлавә, бирләшмә үчүн әсас олачаг платформа Марксда мүәјјән гәдәр тәшвиш доғурурду, чүнки бурада һәлә хырда буржуа идејаларынын арадан галдырылмамыш олан тә'сири дујулурду. 1869-чу ил августун 7—9-да кечирилән Ејзенах гурултајында гәбул едилмиш програм доғрудан да вулгар демократик тә'сирләриндән азад дејилди; бунда лассалчы еһкамларынын да изләри көрүнүрдү. Лакин башлыча мәсәләләрдә бу програм Интернасионалын програм сәнәдләриндәки принсипләрә архаланырды. Тарихдә илк дәфә олараг бүтөв

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 32-чи чилд, сәһ. 476.
[2] Јенә орада, сәһ. 265.

бир өлкәнин формалашмагда олан күтләви фәһлә партијасы өз әсасы е'тибары илә марксист руһлу програмла силаһланмышды. Ејзенах програмынын е'лан едилмәси вә Сосиал-демократ фәһлә партијасынын јарадылмасы елми коммунизм идејаларынын бөјүк гәләбәси иди. Бунлар марксизм вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты тарихиндә јени сәһифә ачды.

Милли чәрчивәдә фәһлә синфинин сых бирләшмәси, онун марксизм бајрағы алтында сыхлашмасы мејлләри башга өлкәләрдә дә өзүнү көстәрирди. Бејнәлхалг Бирлијин Низамнамәсиндә фәһлә чәмијјәтләринин милли тәшкилатлар һалында бирләшмәси вәзифәси ирәли сүрүлүрдү, бу Низамнамә өзү белә бир бирләшмәјә көмәк едирди. Маркс бу објектив просеси баша дүшмәкдә вә онун мүвәффәгијјәтинә көмәк етмәкдә фәһлә һәрәкатынын ајры-ајры хадимләринә јорулмадан јардым көстәрирди.

Бакунизмә гаршы мүбаризәнин башланмасы

Ичтимаи мүлкијјәт һаггында Брүссел гәтнамәләри көстәрди ки, дөрд ил бир кә фәалијјәт мүддәтиндә Бирлијин үзвләринин чохунда пролетариатын мүбаризә мәгсәди — сосиализм чәмијјәти јарадылмасы һаггында ваһид нөгтеји-нәзәр јаранмышды. Инди Марксын гаршысында һәмин мәгсәдә чатмаг јоллары барәсиндә дә бахышларын белә бирлијинә наил олмаг вәзифәси дururду. Лакин мәһз сосиалист ингилабынын һәрәкәтверичи гүввәләри, пролетариатын һекемонлуғу, онун диктатурасы, пролетар партијасы мәсәләсиндә хырда буржуа чәрәјанларынын, хүсусилә анархизмин нүмајәндәләри илә даһа кәскин тоггушмалар лабүд иди.

Бир чох өлкәләрин бир сыра сәнаје саһәләриндә һәлә дә үстүн јер тутан хырда истеһсал шәраити фәһләләр ичәрисиндә анархист вә фәрдијјәтчи әһвали-руһијјәсинин давамлы олмасына көмәк едирди. Мәһз бу зәмин үзәриндә рус халгчы-ингилабчысы Михаил Бакунинин ады илә бағлы олан гијамчы анархизми, «шәкли дәјишдирилмиш прудонизм» Исвечрәдә, Испанијада вә Италијада Интернасионал үзвләри арасында јајылмышды. 1848—1849-чу илләрдәки ингилаби дөјүшләрин иштиракчысы, Австрија вә чар империјаларынын зинданларында әзаб чәкән, Сибир сүркүнүндән гачмыш олан бу көркәмли вә исте'дадлы шәхсијјәтин јенидән бејнәлхалг мејдана чыхмасы Интернасионалда дахили мүбаризәни кәскинләшдирди.

1864-чү илин пајызында Маркс Лесснердән Бакунинин Лондонда олмасы барәсиндә хәбәр тутуб онунла көрүшмәк истәдијини билдирди. Көрүш 1864-чү ил нојабрын 3-дә олду. Ертәси күн Маркс Енкелсә јазмышды: «...О мәнә чох хош кәлди, әввәлкиндән артыг хош кәлди... Үмумијјәтлә о мәним зәннимчә, бу он алты ил әрзиндә керијә кетмәк дејил, әксинә,

даһа чох инкишаф етмиш аз адамлардан биридир»[1]. Италијаја јола дүшән Бакунин Маркса вә'д етди ки, италјан фәһләләри илә әлагә јарадачагдыр, ахы мадзиничиләрә гаршы кәскин мүбаризә заманы бу фәһләләр ичәрисиндә дајаг тапмаг лазым кәлирди. Нојабрын ахырларында Маркс Бакунинә Тә'сис Манифестинин вә Мүвәггәти Низамнамәнин бир нечә нүсхәсини көндәрди. О бундан сонра да Бакунинин јардым көстәрәчәјинә үмид бәсләјирди. 1867-чи илдә Маркс Бакунинә «Капитал»ын I чилдинин нүсхәсини көндәрмәк үчүн И. Ф. Беккер васитәси илә онун үнваныны сорушмушду. Бүтүн бунлар көстәрир ки, Маркс узун мүддәт Бакунини мүттәфиг вә кәләчәк һәмфикир һесаб едәрәк, она сәмими рәғбәтлә јанашмышдыр.

Лакин 1865-чи илдән 1867-чи иләдәк Бакунинин Италијада кечирдији илләр онун үчүн өз анархист бахышларынын тамамилә формалашмасы дөврү олду. Ислаһатдан сонракы Русијанын игтисади чәһәтчә керидә галмыш шәраитини әкс етдирән бу бахышлар зәһмәткеш күтләләрин пауперләшмәси просесинин давам етдији, пролетар һәрәкатынын исә үмумдемократик ахын ичәрисиндән јеничә ајрылмаға башладығы Италија керчәклијиндә өзүнә јени гида тапды. Бурада Бакунин радикал әһвали-руһијјәли Италија буржуа зијалылары арасында, әсасән кәнчләр арасында долашырды, бунларын ичәрисиндән өзүнүн илк ардычылларыны топлајыб онлары кизли Бејнәлмиләл гардашлыгда бирләшдирмишди.

Хырда буржуа сосиализминин нөвләриндән бири олан Бакунин анархизми буржуа сијаси хадимләринә е'тимады итирмиш олан вә мүтәшәккил синфи мүбаризә үчүн мүстәгил сурәтдә јол тапа билмәјән һүгугсуз вә мәзлум халг күтләләринин, кәндлиләрин вә хырда буржуазијанын чана дојмасынын ифадәси иди. Бурадан да сосиал бәрабәрсизлијин вә истисмарын кәскин тәнгиди, сосиализмин гызғын тәблиғи, ифрат фәрдијјәтчиликлә, «мүтләг» азадлыг вә мухтаријјәт тәләби илә әлагәдар сурәтдә дүнја ингилабына чағырышлар, һәр чүр интизамын, һәр чүр нүфузун инкар едилмәси ирәли кәлирди. Бакунин Марксын бә'зи әсәрләри илә таныш иди, 1869-чу илдә «Коммунист партијасынын манифести»ни рус дилинә тәрчүмә етмишди. Бунунла белә, ичтимаи инкишафын тарихи материализм нөгтеји-нәзәриндән анлашылмасына, ичтимаи-игтисади формасијаларын бир-бирини әвәз етмәсинин ганунаујғунлуғуна, сосиалист ингилабында пролетариатын ролуна, Марксын јорулмадан көстәрдији сә'јләр сајәсиндә артыг Интернасионал сыраларында габагчыл Авропа фәһләләринин малы олан бүтүн анлајышлара Бакунин биканәлик көстәрирди.

Бакунинин фикринчә, арадан галдырылмасы үчүн мүбари-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 13—14.

зә апармаг лазым кәлән башлыча бәлә капитал вә муздлу әмәк системи дејил, дөвләт иди. О, бәрабәрсизлијин вә истисмарын илк сәбәбини дөвләтдә көрүрдү. Капитализмин бүтүн инкишафы кедиши вә пролетариатын мүбаризәси илә һазырланмыш олан сосиалист ингилабына Бакунин кортәбии «сосиал ләғветмәни» — «бүтүн милли вә мәһәлли дөвләтләрин мәһв едилмәсини»[1] гаршы гојур, синфи симасыны итирмиш олан үнсүрләри — лүмпен пролетариаты вә сәрсәри һәјат кечирән дүшкүн зијалылары бу «ләғветмәнин» һәрәкәтверичи гүввәси е'лан едирди. О, кәләчәк ичтимаи гурулушу һәр һансы мәчбури әлагәләрдән азад олан, бир-бириндән узаг дүшмүш ајры-ајры мухтар ичмаларын мәчмусу шәклиндә тәсәввүр едирди.

Бакунин ингилабчы гүввәләрин күтләви тәшкилатынын да әлејһинә чыхараг һесаб едирди ки, үсјаны халг ичәрисиндә ғијамчылыг руһуну гызышдыран ајры-ајры ингилабчыларын тәшвигаты васитәси илә төрәтмәк олар. Лакин бу тәшвигат фәалијјәтини әлагәләндирмәк үчүн о, аз мигдар гәсдчи ингилабчынын чидди сурәтдә кизли фәалијјәт көстәрән тәшкилатынын мөвчуд олмасына јол верирди. Нәһајәт, дәрһал ингилаби фәалијјәтә чағыран Бакунин ејни заманда билаваситә ингилаба доғру апармајан һәр бир сијаси фәалијјәти зәрәрли е'лан едирди; о, сијаси мүбаризәдән чәкинмәк һаггында Прудонун еһкамыны јени формада дирчәлдирди.

Интернасионал кими артыг тәшәккүл тапмыш бејнәлхалг тәшкилат Бакунинә анархист бахышларыны тәблиғ етмәк үчүн мүнасиб бир мејдан кими көрүнүрдү вә о, Бирлији өз тә'сиринә табе етмәји гаршысына мәгсәд гојмушду. 1867-чи илдә о, Интернасионалы буржуа пасифист Сүлһ вә азадлыг чәмијјәти илә бирләшдирмәк лајиһәсинин тәшәббүсчүләриндән бири иди. Бу лајиһә боша чыхдыгдан сонра Бакунин 1868-чи илин пајызында Ченеврәдә Сосиалист демократијасынын Бејнәлхалг алјансыны јаратды вә Баш Шураја бу тәшкилаты Интернасионала гәбул етмәк хаһиши илә мүрачиәт етди. Өзүнү Интернасионалын бир һиссәси е'лан едән вә ејни заманда она идеја рәһбәрлији көстәрмәк, онун сыраларындан кәнарда мухтар шәкилдә мөвчуд олмаг иддиасыны ирәли сүрән Алјансын долашыг програмында вә низамнамәсиндә динин арадан галдырылмасы, дөвләтин ләғв едилмәси вә и. а. кими маддәләрлә јанашы ики тәләб дә вар иди ки, бу тәләбләр әтрафында тезликлә бакунизмә гаршы пролетар ингилабчыларынын мүбаризәси өз әксини тапды. Бунлар вәрәсәлик һүгугуну ләғв етмәк вә сијаси фәалијјәтдән имтина етмәк тәләбләри иди, һәм дә бакунинчиләр вәрәсәлик һүгугунун ләғв едилмәсини

[1] Бах: «Биринчи Интернасионалын Базел конгреси. 6—11 сентјабр 1869-чу ил.». М., 1934, сәһ. 48.

торпағын коллектив мүлкиjјэтэ верилмэси үсулу һесаб едирдилэр.

Маркс Баш Шураjа ajры-ajры маддэлэр барэсиндэ мүбаһисэjэ кирмэдэн, Алјансы гэбул етмэкдэн имтина едиб бундан өтрү белэ бир эсас көстэрмэjи тэклиф етди ки, Низамнамэjэ көрэ Интернасионалын сыраларына һеч дэ беjнэлхалг тэшкилатлар деjил, jалныз jерли вэ милли тэшкилатлар гэбул едилэ билэр.

1869-чу ил февралын 27-дэ Алјанс икинчи дэфэ Баш Шураjа jени бир мэктубла мүрачиэт етди вэ орада көстэрди ки, Баш Шура Алјансын ajры-ajры бөлмэлэрини Интернасионал сыраларына гэбул етсэ, Алјанс өз беjнэлхалг тэшкилатыны бурахмаға һазырдыр.

Ниjjэт аjдын иди. 1869-чу ил мартын 5-дэ Маркс Енкелсэ jазырды: «Бакунин елэ дүшүнүр ки, биз онун «радикал програмыны» бэjэнсэк, о бу барэдэ һэр jана чар чэкиб бу jолла бизи мүэjjэн дэрэчэjэ гэдэр һөрмэтдэн сала билэр. Биз онун элеjһинэ чыхсаг, бизи эксингилабчы адландырыб бэднам едэрлэр»[1].

Алјанса Маркс тэрэфиндэн тэртиб едилэн чаваб фэһлэ синфинин бирлиjи уғрунда мүбаризэдэ принсипиал тактика нүмунэсидир. Бу чавабда деjилирди ки, Интернасионала «фэһлэ синфинин мэнафеjини мүдафиэ етмэjэ вэ ону тамамилэ азадлыға чыхармаға» чалышан бүтүн фэһлэ тэшкилатлары гэбул олундуғуна көрэ, гэбул едилэн чэмиjjэтлэрин програмларыны этрафлы нэзэрдэн кечирмэк үмумиjjэтлэ Баш Шуранын вэзифэсинэ дахил деjилдир. О анчаг бунларда Үмуми Низамнамэjэ зидд чэһэтлэр олуб-олмадығыны аjдынлашдырмалыдыр. Алјансын програмында белэ бир чэһэт «сиjаси, игтисади вэ сосиал чэһэтдэн *синифлэрин бэрабэрлэшдирилмэси»* тэлэбидир, бу тэлэб исэ *«капиталла эмэjин аһэнкдарлығы»* һаггындакы буржуа шүарына бэрабэрдир. Маркс тэрэфиндэн jазылмыш сэнэддэ бу тэлэб рэдд едилэрэк деjилирди: *«Синифлэри бэрабэрлэшдирмэк* деjил — бу, ишдэ һэjата кечирилмэси мүмкүн олмаjан чэфэнкиjатдыр,—эксинэ, *синифлэри мэһв етмэк*— пролетар һэрэкатынын эсл сирри бундадыр вэ бу, Беjнэлхалг Фэһлэ Бирлиjинин бөjүк мэгсэдидир»[2]. Алјансын беjнэлхалг тэшкилаты бурахылдыгдан сонра онун бөлмэлэри Интернасионала үмуми эсасларла jалныз бу шэртлэ гэбул едилэ билэр ки, онлар өз програмларына бу дүзэлиши дахил етсинлэр.

Баш Шура адындан Марксын ирэли сүрдүjү шэртлэр рэсми сурэтдэ Алјансын рэһбэрлэри тэрэфиндэн гэбул едилди, эслиндэ исэ, сонракы дөврүн көстэрдиjи кими, бунлара эмэл олунмады. 1869-чу илин маjында Алјанс формал сурэтдэ бу-

[1] *К. Маркс* вэ *Ф. Енкелс.* Эсэрлэри 32-чи чилд, сэһ. 217.
[2] *К. Маркс* вэ *Ф. Енкелс.* Эсэрлэри, 16-чы чилд, сэһ. 364.

рахылдыгдан сонра онун Ченеврә групу «Сосиалист демократијасы алјансы. Мәркәзи бөлмә» ады илә Интернасионалын бөлмәси һалында гурулду. Бураја ән көркәмли бакунинчиләр дахил олдулар вә сонралар бу бөлмә әслиндә бакунинчи лидерләр тәрәфиндән Интернасионал дахилиндә кизли тәшкилат олараг сахланылан бејнәлхалг Алјанса рәһбәрлик едирди.

О заманлар Маркс һәлә нә кизли мәһдуд бакунинчи Бејнәлмиләл гардашлығын мөвчуд олмасы, нә дә бејнәлхалг Алјансын һәгигәтдә сахланмасы һаггында һеч бир шеј билмирди. Бунунла белә о, Бакунинин позучулуг тактикасыны баша дүшмүшдү, Базелдә Интернасионалын нөвбәти конгресиндә онунла чидди вурушманы көзләјирди. Баш Шуранын ичласларында Марксын чыхышлары көстәрир ки, о, кәләчәк конгресин нүмајәндәләринә һансы истигамәтдә јол көстәрмәји лазым билирди.

1869-чу ил ијулун 6-да аграр мәсәләси мүзакирә едиләркән Маркс лендлордларын гәсбкарлығына гаршы кәндлиләрин «тәбии һүгугуна» истинад едәрәк торпағын миллиләшдирилмәси идејасыны әсасландырмаг чәһдләринә гаршы чыхды. Хырда буржуа сосиалист доктриналары үчүн типик олан бу идеалист консепсијалара Маркс Интернасионалын програм тәләбләринин тарихи материализм нөгтеји-нәзәриндән әсасландырылмасыны гаршы гојараг, Баш Шура нүмајәндә һеј'әтини Бакунинә гаршы мүбаризә үчүн лазыми дәлилләрлә силаһландырды. О көстәрди ки, фәһлә синфинин аграр програмы абстракт «тәбии һүгуга» дејил, ичтимаи инкишафын реал просесләринин нәзәрә алынмасына әсасланмалыдыр, бу просесләр исә кәндлини анчаг номинал мүлкијјәтчијә чевирмәјә доғру апарыр вә онун үчүн сәфаләтдән вә вар-јохуну итирмәкдән хилас олмаг үчүн бирчә јол сахлајырды, бу да кооперативләшдирилмиш әмәк вә ири ичтимаи истеһсал, истәр ири ичтимаи сәнаје истеһсалы, истәрсә ири ичтимаи кәнд тәсәррүфаты истеһсалы әсасында чәмијјәти сосиалистчәсинә дәјишдирмәк јолудур.

Марксын фикринчә, вәрәсәлик һүгугуну ләғв етмәк мәсәләси, Ченеврә бакунинчиләринин тәклифи илә конгресин күндәлијинә дахил едилән бу мәсәлә дә кәндлиләрә мүнасибәт мәсәләси илә ән сых сурәтдә бағлы иди. 1869-чу ил ијулун 20-дә Баш Шуранын ичласында Маркс вәрәсәлик һүгугуну ләғв етмәјин куја сосиалист ингилабынын башланғыч нөгтәси олмасы һаггында Бакунинин тезисини тәнгиди сурәтдә тәһлил етди. О өз динләјичиләринә изаһ етди ки, вәрәсәлик һаггындакы ганунлар вә үмумијјәтлә бүтүн һүгуги тә'сисатлар ичтимаи гурулушун сәбәби дејил, әксинә, онун нәтичәсидир. Пролетариатын вәзифәси капитализм чәмијјәтинин анчаг һүгуги үстгурумуну мәһв етмәк уғрунда дејил, һәр шејдән әввәл, онун игтисади базисини тәшкил едән истеһсал васитәләри үзәриндә

хүсуси мүлкиjjәти ләғв етмәк уғрунда мүбаризә апармагдыр. Маркс дејирди: «...Вәрәсәлик һүгугуну ләғв етмәк үчүн фәһлә синфинин кифајәт гәдәр һөкмү олсајды, мүлкиjjәтчиләри мүлкиjjәтдән мәһрум етмәјә күчү чатарды, бу исә хејли даһа садә вә сәмәрәли бир тәдбир оларды»[1].

Маркс Бакунинин тезисинин нәзәри ҹәһәтдән әсассыз олдуғуну көстәриб, пролетар тәшкилатынын тактика вәзифәләри нөгтеји-нәзәриндән онун тәһлүкәли вә зәрәрли олдуғуна диггәти ҹәлб етди. Интернасионалын гаршысына кәнддә нүфуз газанмаг кими билаваситә вәзифә чыхдығы бир заманда Бакунин кәндлиләри јалныз узаглашдыра билән, онлары фәһлә синфинин дүшмәнләринин ағушуна ата билән тәригәтчи шүар ирәли сүрдү. Маркс ингилаби тактиканын чох мүһүм мәсәләсиндә Бакунин илә мүбаһисәнин маһиjjәтини Лафарга изаһ едәрәк јазырды: *«...Вәрәсәлик һүгугунун ләғв олундуғуну* е'лан етмәк ҹидди бир тәдбир дејил, бүтүн кәндлиләри вә бүтүн хырда буржуазијаны иртиҹа әтрафында бирләшдирән ахмаг бир һәдә оларды»[2].

Баш Шуранын хаһиши илә Маркс конгресдә е'лан едилмәк үчүн өз чыхышынын маһиjjәтини јазылы шәкилдә шәрһ етди. Вәрәсәлик һүгугу барәсиндә Баш Шуранын мә'рузәсиндә диггәти Бакунинин идеалист консепсијасынын тәнгидинә јөнәлдән Маркс тарихи материализмин әсас анлајышларынын вә пролетар ингилабы нәзәриjjәсинин позитив шәрһини буна гаршы гојду. Интернасионалын сәнәдиндә илк дәфә ингилаби идејалар материализм фәлсәфәси сәпкисиндә ифадә едилди. Чох әламәтдардыр ки, бу мәрһәләдә Маркс Интернасионал хадимләрини пролетар ингилабы идејасыны фәлсәфи ҹәһәтдән әсасландырмаға кәтириб чыхармағы фајдалы һесаб етмишди, әвләлләр исә бу ингилабын зәрурилијини онлара даһа јахын олан сијаси игтисад материалы әсасында сүбут едирди.

Базел конгреси. Кәндли мәсәләсиндә Интернасионалын тактикасы

1869-ҹу ил сентјабрын 6—11-дә кечирилән Базел конгресиндә Марксын тәрәфдарлары илә Бакунинин тәрәфдарлары арасында, хүсусилә дөвләт мәсәләсинә вә онунла әлагәдар олан сијаси мүбаризә мәсәләсинә тохунуларкән ачыг тоггушмалар олду. Мәсәлән, күндәлик мүзакирә едиләркән Бакунин вә Белчика нүмајәндәси Кинс парламент фәалиjjәтиндә фәһләләрин иштиракы тәрәфдарлары үзәринә һүҹум едиб көстәрирдиләр ки, куја бу фәалиjjәт принсипҹә ингилаба зиддир. Либкнехт гәти сурәтдә белә бир нөгтеји-нәзәрин әлејһинә чыхды. Лесснер бу һадисә барәсиндә Маркса хәбәр верәрәк јазырды: «Дүнән наһардан сонра гызғын мүбаһисә башланды...

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 16-чы ҹилд, сәһ. 593.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 32-ҹи ҹилд, сәһ. 563.
[3] Јенә орада, сәһ. 563.

вә *Бакунин* бу заман һәр бир сијаси фәалијјәтә өзүнүн бүтүн нифрәтини билдирди. Лакин *Либкнехт, Риттингһаузен* вә башгалары јахшыҹа онун ашыны биширдиләр; һәлә иҹласдан сонра да о, вәһши шир кими нәрилдәјирди. Франсызларын әксәријјәти онун әлејһинә чыхды»[1]. Марксын силаһдашлары Бакунин илә мүбаһисәдә дөвләт һакимијјәтини әлә алмаг уғрунда пролетариатын мүбаризәси мәсәләсини ачыгҹа ирәли сүрүрдүләр.

Базел конгреси торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин ләғв едилмәсинә икинҹи дәфә тәрәфдар чыхыб Интернасионалын сосиалист платформасыны гәти сурәтдә тәсдиг етди. Бүтүн өлкәләрдә Интернасионалын бөлмәләри буржуа мәтбуатында әсл туфан гопаран бу гәрара тәрәфдар чыхдылар. Базелдә гәбул едилән гәтнамәләрин бүтүн өлкәләрдә тәблиғи кенишләнди. Инкилтәрәдә бу мәгсәдлә Баш Шуранын јахындан иштиракы илә Торпаг вә әмәк ҹәмијјәти јарадылды, онун программыны исә Марксын мәсләһәтләриндән истифадә едән Еккариус тәртиб етди.

Базел гәтнамәләри һаггында алман мәтбуатында кенишләнән мүбаһисәләр кәндлиләр арасында вә хырда буржуа Халг партијасы арасында кәнҹ Сосиал-демократ фәһлә партијасынын дүзкүн тактикасыны ишләјиб һазырламаға көмәк етди. Һәм дә Маркс вә Енкелс кәнддә сосиалист тәблиғатынын әһәмијјәтини Либкнехтин вә онун јолдашларынын мүәјјән дәрәҹәдә баша дүшмәмәси илә үз-үзә кәлдиләр. Бунунла әлагәдар олараг Енкелс «Алманијада кәндли мүһарибәси» адлы әсәринин икинҹи нәшриндә хүсуси бир мүгәддимә вермәји гәрара алды, бу мүгәддимә 1870-ҹи ил февралын әввәлләриндә јазылды вә һәмин илин апрелиндә партијанын мәркәзи органы «Volksstaat»да ајрыҹа дәрҹ олунду. Әсас идејалары габагҹадан Енкелс тәрәфиндән Маркс илә јазышмада мүзакирә едилмиш олан мүгәддимәдә, әһалисинин хејли һиссәси кәнд истеһсалчыларындан ибарәт олан мәһз Алманија кими бир өлкә үчүн Базел гәтнамәләринин әһәмијјәти изаһ едилирди. Енкелс капитализм шәраитиндә кәндлиләрә ваһид бир күтлә кими бахмаг кими јанлыш мүнасибәтә гаршы хәбәрдарлыг едирди. О, кәндлиләр ичәрисиндә мүхтәлиф тәбәгәләр олдуғуну гејд едир вә кәндин варлы, капиталист үнсүрләринин әксинә олараг, кәндин зәһмәткеш чохлуғу илә мөһкәм иттифаг јаратмаг хатиринә бу тәбәгәләрдән һәр биринин хүсусијјәтләрини нәзәрә алмағы тәләб едирди.

Ирландија мәсәләсинин бејнәлхалг әһәмијјәти

Интернасионалын марксист ганадынын бакунинчи тәригәтчиләрлә, һәмчинин Баш Шуранын реформист үнсүрләри илә ихтилафлары милли мәсәләдә, хүсусилә Ирлан-

[1] «Биринҹи Интернасионалын Базел конгреси», сәһ. 148.

дијанын милли азадлыг һәрәкаты мәсәләсиндә Бирлијин тактикасына да кечди. Һәбсә алынмыш фениләрин амнистијасы уғрунда 1869-чу илин јајындан е'тибарән Ирландијада вә Инкилтәрәдә һәрәкат кениш вүс'әт алды. Октјабрын 24-дә Лондонда издиһамлы е'тираз нүмајиши вә Һајд-паркда митинг олду, бу митингдә Маркс да иштирак етди. Баш Шурада о, јенидән Ирландија мәсәләсини мүзакирәјә гојуб бунун ики чәһәтини ирәли сүрдү: 1) амнистија мәсәләсиндә Инкилтәрә һөкумәтинин һәрәкәти; 2) үмумијјәтлә Ирландија мәсәләсиндә инкилис фәһлә синфинин мөвгеји.

1869-чу ил нојабрын 16-да, 23-дә вә 30-да Ирландија мәсәләси барәсиндә јени дискусија 1867-чи илдәкинә нисбәтән башга бир шәраитдә кечди. Артыг үмуми наразылыға сәбәб олан ториләр һөкумәтинә гаршы дејил, даһа маһир дүшмәнә — либерал Гладстона гаршы чыхмаг лазым кәлирди, чүнки о, тред-јунионларын гылығына кирир вә Ирландијада чәза тәдбирләри сијасәтини гисмән ислаһатлар верилмәси илә әлагәләндирирди. Маркс биринчи мәсәлә барәсиндә дискусијаны ачаркән сөјләдији бөјүк нитгиндә Гладстонун ријакарлығыны ифша етди вә онун сијасәти илә сечки кампанијасы заманы бол-бол вердији бәјанатлар арасында биабырчы фәрг олдуғуну көстәрди. Амнистија үчүн Гладстон тәрәфиндән ирәли сүрүлән шәртләр фениләрдән алчалдычы бир шәкилдә вә тамамилә тәслим олмағы тәләб едирди.

Маркс тәрәфиндән тәклиф едилән гәтнамәдә дејилирди ки, бу шәртләрлә Гладстон «гәсдән Ирландија милләтини тәһгир едир»[1]. Очер вә тред-јунионларын башга реформист лидерләри чыхыш едиб Гладстона һагг газандырмаға чалышдылар, лакин онлар мәтндә анчаг «гәсдән» сөзүнүн чыхарылмасына наил ола билдиләр.

Тред-јуниончу «Bee-Hive» гәзети Баш Шуранын чыхышлары барәсиндә инадла сусурду, лакин дискусијанын кедиши вә Марксын нитгләри Исвечрәдә, Белчикада, Алманијада Интернасионал мәтбуатында кениш ишыгландырылырды. 1869-чу ил нојабрын 29-да Маркс Кукелмана јазырды: «Сән јәгин ки, «Volksstaat»да Ирландија амнистијасы мәсәләсиндә Гладстона гаршы мәним тәклиф етдијим гәтнамәләри көрмүсән. Вахтилә Палмерстон үзәринә һүчум етдијим кими, инди мән Гладстона һүчум етдим вә бу да бурада һај-күј гопармышдыр. Бурадакы демагог мүһачирләр узаг бир тәһлүкәсиз јердән континентдәки мүстәбидләр үзәринә һүчум етмәји севирләр. Мәним үчүн исә бунун анчаг о заман ләззәти олур ки, vultu instantis taranni [мүстәбидин өз көзү гаршысында] едилсин».[2]

Маркс Инкилтәрәнин Ирландијадакы сијасәтини ифша етмәк үчүн Брүсселдә олан Де Папа материаллар көндәрди вә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 400.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 32-чи чилд, сәһ. 530.

о да һәмин материаллары 1870-чи ил февралын 27-дә вә мартын 6-да «L'Internationale» гәзетиндә дәрҹ етдирди. Јенә һәмин мәгсәдлә Марксын гызы Женни онун көмәји илә 1870-чи илин феврал—апрел ајларында Парисдә чыхан «La Marseillaise» гәзети үчүн сәккиз мәгалә јазды. Ирландија халгынын милли азадлыг һәрәкатына јардым үчүн Баш Шуранын атдығы аддымлар Ирландија фәһләләринин диггәтини Интернасионала чәлб етди вә Ирландија бөлмәләри јаратмаг үчүн зәмин һазырлады.

Маркс тәрәфиндән көстәрилән икинчи маддә, Ирландијаја мүнасибәт саһәсиндә инкилис фәһләләринин мөвгеји мәсәләси Марксын јенидән хәстәләнмәси үзүндән мүзакирә едилмәди. 1870-чи ил јанварын орталарындан е'тибарән демәк олар үч ај о, Шуранын ичласларына кәлә билмәди. Лакин бакунинчиләрин һүчумлары мүнасибәти илә Баш Шуранын гапалы тә'мим мәктубунда бу мәсәлә барәсиндә Интернасионалын мөвгеләри Маркс тәрәфиндән артыг дәриндән әсасландырылмышды.

Базел конгресиндән сонра Бакунинин тәрәфдарлары Маркса вә Баш Шураја гаршы ачыг мүбаризәјә кечдиләр. Ҹеневрәдә чыхан вә редаксија һеј'әтинә бакунинчи Робенин дахил олдуғу «L'Égalité» гәзетинин сәһифәләриндә 1869-чу илин нојабр—декабр ајларында Шура әлејһинә мүнтәзәм кампанија башланды; Шураны Низамнамәни позмагда, Инкилтәрә үчүн хүсуси федерал шура јаратмагдан имтина етмәкдә, Ирландија мәсәләси кими фәһлә һәрәкатындан узаг олан мәсәләләрә ујуб бунлары пролетариатын бејнәлмиләл мәнафеји зәрәринә олараг бејнәлхалг фәһлә һәрәкатына гәбул етдирмәкдә тәгсирләндирирдиләр.

«Égalité»нин мәгаләләри 1869-чу ил декабрын 14-дә Шуранын ичласында мүзакирә едилди. Бөһтана ҹаваб олараг Роман Исвечрәси Федерал шурасына тә'мим мәктубу көндәрмәк гәрара алынды. 1870-чи ил јанварын 1-дә Шуранын фөвгәл'адә ичласында тә'мим мәктубунун Маркс тәрәфиндән јазылмыш мәтни гәбул едилди. Бурада Маркс бакунинчиләрин бүтүн бөһтанчы ујдурмаларыны тәкзиб етди вә биринчи нөвбәдә изаһ етди ки, нәјә көрә башга өлкәләрдә Интернасионалын федерал шуралары јарадылдығы һалда, Инкилтәрәдә јарадылмамышдыр. Белә бир орган јаратмаг үчүн Шурада дәфәләрлә ирәли сүрүлән тәклиф о заман әмәлә кәлмиш шәраитдә һәр дәфә вахты чатмамыш һесаб едилмишди. Маркс јазырды ки, Инкилтәрәдә федерал шура Баш Шура илә тред-јунионларын Лондон шурасы арасында ара мөвгеји тутарды вә онун һеч бир нүфузу олмазды, онун мөвҹуд олмасы фактынын өзү исә о заман Баш Шураны инкилис фәһлә синфинә билаваситә тә'сир көстәрмәк имканындан әслиндә мәһрум едәрди. Авропада ингилаби һадисәләрин јетишмәкдә олдуғу

бир шәраитдә Инкилтәрәнин хүсуси мөвгејини нәзәрә алмаг лазым кәлирди, чүнки Инкилтәрә капитал метрополијасы иди, бу өлкәдә әслиндә кәндли јох иди вә муздлу фәһләләр әһали ичәрисиндә чох бөјүк әксәријјәт тәшкил едирдиләр, бу да һәмин өлкәни бир нөв *«пролетар ингилабы үчүн бөјүк васитәјә»* чевирирди. Маркс бу фикирдә иди ки, белә бир васитәни әлдән бурахмаг ағылсызлыг, һәтта чинајәт оларды»[1].

О заман пролетариатын бејнәлхалг мүбаризәси стратекијасында инкилис фәһлә һәрәкатынын тутдуғу хүсуси мөвге Ирландија халгынын азадлыг һәрәкатынын да бөјүк бејнәлхалг әһәмијјәтини мүәјјән едирди. Маркс мәсәләнин бу чәһәти үзәриндә әтрафлы дајанараг, үмуми ингилаби просесин тәркиб үнсүрү олмаг е'тибары илә мәзлум халгларын азадлыг мүбаризәсинин чох мүһүм ролуну көстәрмишди. Ирландија милли азадлыг һәрәкаты инкилис пролетариатынын, демәли, һәмчинин бејнәлхалг пролетариатын мүттәфигидир. Ирландија мәсәләсинин ингилаби јолла һәлли инкилис фәһлә синфинин азадлығa чыхмасы үчүн илкин шәрт оларды, бу исә башга өлкәләрдә дә пролетар ингилабынын кәлиб чатмасыны сүр'әтләндирәрди. Буна көрә Ирландија мәсәләсиндә Интернасионалын шүары белә олмалы иди: «мөвчуд *мәчбури унија* (јә'ни Ирландијанын әсарәт алтына алынмасы), мүмкүн оларса, *бәрабәр вә азад иттифага* чеврилмәли, јахуд, зәрури оларса, *там ајрылма»*[2] олмалыдыр.

Тә'мим мәктубунун ахырында Роман Федерал шурасындан хаһиш едилирди ки, онунла әлагәдар олан бүтүн бөлмәләри бу мәктубун мәзмуну илә таныш етсин. Мәктубун мәзмуну һәмчинин Маркс тәрәфиндән Белчикаја вә Дүпон тәрәфиндән Франсаја билдирилмишди. 1870-чи ил мартын 28-дә Маркс бу мәктуба кириш вә јекун да әлавә едиб ону Ејзенах партијасы Комитәси үзвләринә верилмәк үчүн «Кизли мә'лумат» шәклиндә Алманијаја көндәрди. Бу чох мүһүм сәнәдин маһијјәтини о, Лафарга, һәмчинин Интернасионалын Нју-Јоркдакы үзвләри Мејерә вә Фогта мәктубларында әтрафлы шәрһ етди; Нју-Јоркда исә 1869-чу илдән е'тибарән Бирлијин бөлмәләри јаранмаға башламышды вә бунларын үзвләри ичәрисиндә Ирландијадан кәлән мүһачир фәһләләр аз дејилди.

Һәлә тә'мим мәктубу алынмаздан әввәл Ченеврәдә «Égalité» редаксијасынын гурулушунда дәјишиклик олду; Бакунинин тәрәфдарлары бурадан чыхдылар. Әввәлләр бакунинчиләрин доктринасындан вә тактикасындан бирдән-бирә баш ачмајыб бә'зи чәһәтләрдән онлара тәрәфдар чыхан Беккер онларла әлагәни гәти сурәтдә кәсди. Јерли фәһләләр ичәрисиндә нүфузуну итирән Бакунин Ченеврәдән чыхыб кетди. Сонралар бакунизмин галасы Исвечрә Јурасынын дағлыг рајону олду.

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 404.
[2] Јенә орада, сәһ. 407.

Баш Шуранын Русија үчүн мүхбир катиби

Интернасионал илләриндә Маркс Крым мүһарибәсиндәки мәғлубијјәтдән сонра да бејнәлхалг мүнасибәтләрә хејли тә'сир көстәрән чар Русијасынын харичи сијасәтини јенә әввәлки кими диггәтлә изләјирди. Маркс ислаһатдан сонракы Русијанын дахили һәјаты илә даһа әтрафлы таныш олмаға кет-кедә даһа чидди бир тәләбат дујурду. «Капитал»ын мүәллифи үчүн капиталист инкишафы јолуна кечмиш олан чох бөјүк бир кәндли өлкәсинин сосиал-игтисади мүнасибәтләри олдугча мараглы иди.

Маркс рус кәнди һаггындакы материалларла таныш оларкән хүсусилә халг мәишәтиндән алыныб рус ичмасынын мүстәсналығы һаггындакы бахышы тәкзиб едән ајры-ајры фактлара вә әламәтләрә бөјүк диггәт јетирирди. О заманлар Гәрб мәтбуатында бу бахышы башлыча олараг Кертсенин ады илә бағлајырдылар. Кертсенин либерализм тәрәфә сәндәләмәләри, онун о заманлар мүстәгил фәһлә һәрәкатынын әлејһдары олан Гәрби Авропа буржуа демократијасы даирәләринә јахынлығы, нәһајәт, онун Бакунин илә достлуг әлагәләри Марксда она гаршы габагчадан мүәјјәнләшмиш бир мүнасибәт доғурурду. Тәәссүф, Маркс билә билмәмишди ки, Русијанын бөјүк ингилабчы јазычысы өмрүнүн ахырларында, 1869-чу илдә, сонралар В. И. Ленинин гејд етдији кими, «өз нәзәрләрини либерализмә дејил, *Интернасионала...* чевирмишди»[1], бејнәлхалг пролетар тәшкилаты барәсиндә дәрин бир еһтирам вә үмидлә данышырды, өз көһнә јолдашы Бакунинин бахышларынын дүзкүнлүјүнә шүбһә етдијини билдириб килејләнирди ки, Бакунин ону «марксчыларла» күсдүрмүшдүр.

Марксын ән јахын адамлары рус ингилаби мүһитиндә Кертсен ахынындан башга бир ахын олдуғуну узун мүддәт билмирдиләр. Кәндли иғтишашлары, 50-чи илләрин ахырларында — 60-чы илләрин әввәлләриндә рус ингилаби һәрәкатынын јүксәлмәси вә чар һөкумәтинин бу һәрәката диван тутмасы Маркса үмуми шәкилдә мә'лум иди. 1865-чи илдә Интернасионалын Лондон конфрансындакы чыхышында Де Пап Русијада «торпаг вә азадлыг» шүары алтында кенишләнмиш мүбаризәдән бәһс етмишди. Лакин о заманлар истәр Де Пап, истәрсә Маркс 60-чы илләрин әввәлләриндә белә бир адла Петербургда јарадылмыш олан кизли ингилаби чәмијјәтин фәалијјәти һаггында, онун иштиракчылары вә идеја илһамчылары һаггында тәфсилаты чәтин ки, билирдиләр. Чернышевскинин ады, онун һәбсә алынмасы, 1864-чү илин јазында вәтәндашлыг е'дамы вә Сибирә сүркүн едилмәси о заманлар Маркса, көрүнүр, мә'лум дејилди. 1864—1865-чи илләрин гышындан е'тибарән Кертсен илә кәнч мүһачирләр групу ара-

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 285.

сында башланмыш олан чидди ихтилафлар һаггында мә'лумат да о заман она чатмамышды вә ја онун диггәтини чәлб етмәмишди, бу кәнч мүһачирләр ичәрисиндә исә сонралар Интернасионалын хадими олмуш Н. И. Утин вә исте'дадлы тәшкилатчы, публисист А. А. Серно-Соловјевич вар иди. Онларын һәр икиси әввәлләр «Землја и волја» рәһбәрләриндән олмушдулар, Чернышевскинин шакирдләри вә ардычыллары идиләр. Кертсен вә онун групу илә әлагәләри вар иди, лакин ингилаби мүбаризәнин вәзифәләри мәсәләсиндә ондан узаглашмышдылар. Ченеврәдә мәскән салан Серно-Соловјевич јерли фәһлә һәрәкатында фәал иштирак етмиш, 1866-чы илдә исә «Бизим ев ишләримиз» ады илә китабча јазмышды вә бурада рус ингилабчыларынын ики нәсли арасындакы мүбаһисә шәрһ едилмишди.

Маркса јахын олан алман публисисти Сикизмунд Боркһејм 1867-чи илин сентјабрында јолүстү Ченеврәдә олдуғу заман тәсадүфи мүсаһибиндән һәмин «рус республикачылары вә сосиалистләри» барәсиндә хәбәр тутмушду вә бу онун үчүн әсл кәшф олмушду. Маркс Енкелсә мәһз белә дә јазмышды ки, Боркһејм «Сернону кәшф етмишдир»[1]. Боркһејм Лондона гајытдыгдан сонра рус дилиндәки китабча барәсиндә Маркса данышмышды. Октјабрын 14-дә о, китабчанын бир нүсхәсини Манчестердә олан Енкелсә көндәрмиш, елә һәмин күн Серно-Соловјевичә мәктуб јазыб бу китабчанын алман дилинә тәрчүмә олунмасыны тәклиф етмиш, рус ингилабчы хадимләри вә онларын әсәрләри барәсиндә ондан әлавә мә'лумат истәмишди. Сернонун 1867-чи ил 18 октјабр тарихли чавабындан ајдын олур ки, сөһбәт Н. Г. Чернышевски вә Н. А. Добролјубовдан кедирмиш. Китабча вә Сернонун Боркһејмә мәктубу, көрүнүр, бөјүк рус ингилабчы демократы һаггында Марксын вә онун ән јахын достларынын илк дәфә хәбәр тутдуглары сәнәдләр олмушдур. Нојабрын 24-дә Боркһејм Маркса бу китабчанын јазылы хүласәсини вериб, Чернышевскинин «Современник»дә ишләмәси һаггында, алман фәлсәфәсинә бәләд олмасы һаггында, «Нә етмәли?» романы һаггында, онун вә Добролјубовун әсәрләринин нәшри һаггында кәнч рус мүхбириндән алдығы мә'луматы да бураја дахил етмишди.

«Бизим ев ишләримиз» китабчасынын алманча тәрчүмәси анчаг 1871-чи илдә чап едилмишди, лакин Маркс онун мәзмуну илә Боркһејмин сөјләдикләри вә јазылы хүласәси әсасында таныш олуб мүәллифлә о дәрәчәдә марагланмышды ки, 1867-чи илин декабрында она Беккерин васитәси илә «Капитал»ын I чилдинин нүсхәсини көндәрмишди. Бир илдән сонра Серно-Соловјевич Интернасионалын Ченеврәдә мәтбу органынын нәшрини һазырлајан комиссијанын тәркибинә дахил ол-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 32-чи чилд, сәһ. 186.

муш вә Маркса мәктуб көндәрмишди. О, Марксы гәзетдә әмәкдашлыға дә'вәт едәрәк јазырды: «...Мән Сизә мүрачиәт едиб бүтүн һәјатыныз боју мүдафиә етдијиниз ишә бу дәфә дә көмәк етмәјинизи хаһиш едирәм»[1]. Марксын чаваб мәктубу галмамышдыр. Бунунла белә мә'лумдур ки, о, мәшғул олдуғуна көрә даими әмәкдашлыгдан имтина етмиш, лакин редаксијаја һәр чүр јардым көстәрмәјә вә'д етмишди. Серно Марксын билаваситә әлагә јаратдығы рус ингилабчыларынын кәнч нәслинин илк нүмајәндәси иди. Лакин Сернонун ағыр хәстәлији вә вәфат етмәси үзүндән бу әлагә тезликлә кәсилди.

Маркс рус ингилаби һәрәкатынын инкишафына бөјүк әһәмијјәт верирди вә бу һәрәкатын хадимләри илә онун әлагәләри сонралар кенишләнмишди. Онун рус дилинә јијәләнмәси, рус ингилаби әдәбијјатыны, Чернышевскинин вә Флеровскинин әсәрләрини өјрәнмәси буна көмәк едирди.

XIX әсрин 60-чы илләриндә Русијада күтләви фәһлә һәрәкатынын инкишафы үчүн шәраит јеничә әмәлә кәлирди вә елми коммунизм идејалары орада һәлә кениш јајыла билмәзди. Лакин өлкәнин габагчыл ичтимаи фикринин нүмајәндәләри нәинки марксизм нәзәријјәсинә, һәмчинин Марксын әмәли фәалијјәтинә, Интернасионала чанлы мараг көстәрирдиләр. В. И. Ленин гејд едирди ки, мәһз 60-чы илләрин ахырларында «рус сосиалист-халгчылары «Авропа гурулушунун» ән габагчыл, ән бөјүк хүсусијјәтини — Интернасионалы Русијаја кечирмәјә чәһд едирдиләр»[2].

1870-чи илин јазында Ченеврәдә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Рус бөлмәси јаранды. Бөлмә Чернышевскинин ардычылларындан, Бакунин илә әлагәни кәсән вә Ченеврәдә «Народноје дело» журналыны нәшр едән ингилабчы мүһачирләр групундан ибарәт иди. Бөлмәјә Утиндән башга, Полша үсјаны дөврүндә Белорусијада үсјанчы дәстәнин кечмиш командири А. Д. Трусов, сонралар Парис Коммунасынын фәал хадими олан көркәмли ингилабчы гадын Ј. Л. Дмитријева-Томановскаја, Коммунанын дикәр иштиракчысы олан гадын А. В. Корвин-Круковскаја (әр фамилијасына көрә Жаклар), В. И. Бартенев (Нетов) вә башга ингилабчылар дахил идиләр. Бөлмә рус мүһачирләринин габагчыл даирәләринә хејли тә'сир көстәрирди, Русијанын өзүндә кизли фәалијјәт көстәрән халгчыларла, башга славјан өлкәләринин ингилаби һәрәкаты илә әлагәдар иди. Бу бөлмәнин мүхбир акенти, мәсәлән, Сербија ингилабчысы вә сосиалисти Светозар Маркович иди.

1870-чи ил мартын 12-дә Рус бөлмәси Комитәси Маркса мүрачиәт едиб ондан бу бөлмәни Баш Шурада тәмсил етмәк вәзифәсини өз өһдәсинә көтүрмәсини хаһиш етди. Мәктубда дејилирди: «Демократ рус кәнчләри бу күн өзләринин дидәр-

[1] «К. Маркс, Ф. Енкелс вә ингилабчы Русија», сәһ. 161—162.
[2] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 300.

кин салынмыш гардашларынын дили илә Сизә нәзәри вә әмәли тәблиғатынызла бизим ишимизә көстәрдијиниз јардым үчүн өз дәрин миннәтдарлығыны билдирмәк имканы әлдә етмишдир...»[1].

Кәнч рус ингилабчыларынын мәктубунда онларын славјанпәрәстлик хәјалларындан имтина етмәләри, Русија илә Гәрби Авропанын тарихи мүгәддәратынын гырылмаз әлагәсини баша дүшмәләри, һәмчинин Бакуниндән вә онун һәмфикирләриндән, ачыгча узаглашмалары Маркса хош кәлди. О, комитәнин хаһишини јеринә јетирмәјә мәмнунијјәтлә разы олду. Мартын 24-дә Рус бөлмәсинә чавабында бу бөлмәнин програмындакы бејнәлмиләлчи идејалары бәјәндијини билдирмишди, һәмин програм исә Полшаја зүлм едилмәсини истәр полјак халгынын, истәрсә рус халгынын азадлығына ејни дәрәчәдә мане олан бир әнкәл е’лан етмишди. Маркс мәктубуну бу сөзләрлә битирмишди: «Флеровскинин вә мүәллиминиз Чернышевскинин әсәрләри кими әсәрләр һәгигәтән Русијаны шәрәфләндирир вә сүбут едир ки, сизин өлкәниз дә әсримизин үмуми һәрәкатында иштирак етмәјә башлајыр»[2].

Рус бөлмәси јарадылмасы илә әлагәдар олараг Маркс Баш Шуранын Русија үчүн мүхбир-катиби тә’јин едилди, бу вәзифәдә о, рус ингилабчыларына даим көмәк көстәрирди. Маркс мүнтәзәм сурәтдә бу ингилабчыларла јазышыр, онлара Интернасионалда вәзијјәт һаггында, Интернасионал Шурасынын гәрарлары һаггында мә’лумат верир, лазыми сәнәдләр көндәрирди. Маркс Рус бөлмәси үзвләринин бахышларынын тәкамүлүнә тә’сир көстәрмәјә, онларын елми коммунизм идејаларыны мәнимсәмәләринә, бунунла да капиталист инкишафына гаршы күјә ән е’тибарлы манеә олан кәндли ичмасы һаггында халгчы тәсәввүрләринин арадан галдырылмасына көмәк етмәјә чалышырды. Маркс һәмин ингилабчылара чәмијјәтдә сосиал дәјишиклик јаратмагда сәнаје пролетариатынын апарычы ролуну баша дүшмәкдә јардым көстәрмәјә сә’ј едирди, чүнки онлар сәнаје пролетариатыны зәһмәткешләр күтләси ичәрисиндән ајырмырдылар.

Рус бөлмәсинин үзвләри Бирлијин Маркс тәрәфиндән јазылмыш олан ән мүһүм сәнәдләрини, о чүмләдән Тә’сис Манифестини вә Үмуми Низамнамәни рус дилинә тәрчүмә едиб чап етдирдиләр. Рус бөлмәси илә әлагәләр сајәсиндә Марксын рус ингилаби һәрәкаты нүмајәндәләри ичәрисиндә олан достларынын сајы артды. Онунла бөлмә үзвләриндән Утин вә Дмитријева-Томановскаја арасында хүсусилә јахын әлагә јаранмышды. Онларын һәр икиси сонралар Маркс илә көрүшмүш, Лондонда онун тәрәфиндән меһрибанлыгла гәбул едилмиш, онун диггәт вә гајғысыны көрмүшдүләр.

[1] «Ҝ. Маркс, Ф. Енкелс вә ингилабчы Русија», сәһ. 169.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 16-чы чилд, сәһ. 428.

Үзвләринин сајы аз, лакин чох фәал олан Рус бөлмәсинин бөјүк хидмәти һәмчинин бунда иди ки, бејнәлхалг фәһлә һәрәкатында анархизмә гаршы кәскин мүбаризәнин кенишләндији бир дөврдә бу бөлмә гәти сурәтдә Бакунинин әлејһинә чыхмыш вә Интернасионалын ингилабчы марксист ганадына тәрәфдар олмушду. Бу бөлмә, демәк олар, лап јарадылдығы замандан е'тибарән Исвечрәдә бакунизмә гаршы фәал мүбаризә апармышды. Роман Исвечрәси федерасијасынын апрелин 4-дә Шо-де- Фонда кечирилән гурултајында Утин өз чыхышында Бакунини ифша етмишди. Гурултајда тәфригә баш вермишди, бунун да нәтичәсиндә сијаси мүбаризәдән имтина етмәк һаггында Бакунинин платформасыны гәбул едән Јура бөлмәләри «Роман шурасы» адландырылмаг иддиасында олан икинчи федерал шура сечди. Һәр ики шура Лондона мүрачиәт етди. Ијунун 29-да Баш Шура Роман Исвечрәсиндә олмуш тәфригә барәсиндә гәрар гәбул етди, һәмин гәрара әсасән Роман федерал шурасы ады вә мүвафиг вәзифәләр Ҹеневрәдәки көһнә шуранын әлиндә галды. Шо-де-Фонда олан јени, бакунинчи шураја исә истәдији һәр һансы башга бир ады гәбул етмәк тәклиф олунду.

Икинчи империјанын бөһраны вә Авропа ингилабынын перспективләри

60-чы илләрин ахырларына јахын Маркс Франса фәһлә һәрәкатында баш верән ирәлиләмәләри разылыгла гејд едирди. Франсанын ичтимаи-сијаси һәјатында Интернасионал кет-кедә даһа бөјүк бир јер тутурду. 1868-чи илдә кечирилән ики мәһкәмә просеси вә император полисинин мүнтәзәм сурәтдә көрдүјү чәза тәдбирләри антибонапартчы әһвали-руһијјәли фәһләләрдә вә демократик үнсүрләрдә Интернасионала рәғбәт доғурмушду. Маркс дүзкүн ингилаби мүбаризә јолу сечмәкдә вә прудончу бахышлардан хилас олмагда франсыз пролетариатына көмәк етмәк үчүн һәр чүр имкан ахтарырды.

1868-чи илин октјабрында Марксын икинчи гызы Лаура өз әри Пол Лафарг илә бирликдә — онларын тоју 1868-чи ил апрелин 2-дә олмушду — Парисә кәлди. Лафарг тибб саһәсиндә тәһсилини баша вурмушду, лакин һәкимлик етмәјә тәләсмирди: ону артыг чохдан бәри башга шејләр марагландырырды. Мәһз Парисдә онун публисист исте'дады гәти сурәтдә формалашды, онун Франсада марксизмин көркәмли тәблиғатчысы кими фәалијјәти кенишләнди.

Маркс гызыны вә күрәкәнини Парисә јола саларкән онлара Интернасионалын Франса бөлмәләринин там сијаһысыны вә бунларын үнванларыны вермишди. Ајрылма әрәфәсиндә онлар Франса фәһлә һәрәкатынын вачиб проблемләриндән бирини — онун бирлијинә наил олмаг зәрурәтини, көрүнүр, дәфәләрлә мүзакирә етмишдиләр, бу бирлијә исә һәр ики башлыча чәрәјанын — истәр прудончуларын, истәрсә бланкистләрин нүма-

јәндәләринин тәригәтчи мөвгеји мане олурду. Сөһбәт реформист хәјалларыны вә гәсдчи тактикасыны арадан галдырмаг, империјаја гаршы мүбаризәдә пролетариатын вә бүтүн зәһмәткешләрин игтисади вә сијаси мәнафејинин мүдафиәси зәмининдә бүтүн пролетар гүввәләрини бирләшдирмәк барәсиндә кедирди.

Лафаргын Парисдәки достлары вә јолдашлары ичәрисиндә Ежен Варлен, мачар сосиалисти Лео Франкел, Баш Шуранын кечмиш үзвләри Комбо вә Жоаннар вар иди. О, Бланкинин ән јахын силаһдашларындан Тридон, сонралар Коммунанын кенералы олмуш Ед, Касс, Ферре илә дә даим көрүшүрдү. 1869-чу илин јазында бланкистләр «Renaissance» гәзетинин нәшрини һазырламаға башладыгда Лафарг редаксијанын тәркибинә дахил олду вә Марксын јардым көстәрәчәји, әмәкдашлыг едәчәји һаггында вә'дини алды.

Бу дөврдә Лафарг Бланкинин өзү илә тез-тез көрүшүрдү. Бланки өз мүбариз тәшкилатынын сыраларына бахыш кечирмәк үчүн кизли сурәтдә Брүсселдән Парисә кәләркән Шерш-Миди күчәсиндә Пол илә Лаураја да баш чәкирди. 1869-чу ил мајын ахырларында Лафарг Маркса јазырды: «Балача» (партија даирәләриндә Бланкинин ләгәби белә иди) «Сизә хүсуси рәғбәт вә еһтирам бәсләјир»[1]. Бланки нәзәрдә тутулан гәзет үчүн Алманијанын сосиал-сијаси вәзијјәти һаггында Маркса бир нечә мәгалә сифариш етмәк тәклифини гызғын алгышлады. Лакин о заман бу гәзетин бурахылмасы баш тутмады.

Јанварда Маркса илк нәвә бағышламыш Лауранын сәһһәти барәсиндә нараһат олан Маркс 1869-чу ил ијулун әввәлләриндә өзү Лафарглар аиләсини јолухмаға кетди. О, Енкелсә јазмышды: «Кечән чәршәнбә ахшамы мән Парисә кәлдим, базар ертәси (ијулун 12-дә) исә јенидән орадан кетдим. Мән кәлишими тамамилә *кизли* сахлаја билдим»[2].

Франсада Ганунверичи корпуса сечкиләр јеничә гуртармышды вә бу сечкиләр Икинчи империја режиминә мүхалифәтин хејли артдығыны көстәрмишди. 1869-чу илин мајында Варлен вә онун јолдашлары «Парис фәһләләри групунун сечки програмы»ны дәрч етдиләр; бу сәнәд Прудон еһкамларындан габагчыл франсыз фәһләләринин даһа чох узаглашдыгларыны көстәрирди. Пајтахтда сечкиләр заманы иғтишашлар баш вермишди (һәтта баррикадалар гурулмушду) вә һәбсләр олмушду. Марксын Парисдә көрдүкләри вә ешитдикләри, Лафаргларын сөјләдикләриндән вә мәктубларындан, Дүпонун Франса бөлмәләри илә јазышмасындан вә мәтбуатдан өјрәндији шејләр Икинчи империјанын нәзәрә чарпан вә кет-кедә даһа чох дәринләшән бөһраныны көстәрирди. 1870-чи илин

[1] Бах: «Новаја и новејшаја историја», 1964, № 5, сәһ. 42.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 32-чи чилд, сәһ. 269.

јанварында Маркс Авропа ингилабынын перспективләрини нәзәрдән кечирәрәк јазырды ки, «ингилаби *тәшәббүсү*, көрүнүр, Франса көстәрәчәкдир»[1].

1869-чу илин декабрындан е'тибарән Парисдә күндәлик «Marseillaise» гәзети чыхмаға башлады вә онун редаксијасында Икинчи империјаја гаршы мүбаризә үчүн сосиалист әһвали-руһијјәли фәһләләр, Интернасионал үзвләри, бланкистләр вә сол республикачылар бирләшдиләр. Маркс-Енкелс дәрһал Интернасионалын мәтбу органы вәзифәләрини өз үзәринә көтүрмүш бу гәзети диггәтлә изләјирдиләр. Пролетар сосиалист үнсүрләрини сых бирләшдирмәкдә сонракы аддым 1870-чи илин апрелиндә Интернасионал бөлмәләринин Парис федерасијасынын јарадылмасы олду. Онун тәшкилиндә Варлен илә јанашы Лафарг бөјүк рол ојнады.

Сијаси чәһәтдән ән фәал фәһләләрин Интернасионал әтрафында белә сых бирләшмәси нәтиҹәсиндә бакунинчиләрин тә'сир даирәси Франсанын ҹәнубу илә мәһдудлашдырылды. Интернасионалын бә'зи хадимләри шәраити вә күтләләр ичәрисиндә Ингилаби әһвали-руһијјәнин артдығыны нәзәрә алараг Баш Шураны Парисә көчүрмәк һаггында лајиһә ирәли сүрдүләр. Маркс бу тәклифә, көрүнүр, мүсбәт мүнасибәт бәсләјирди, лакин һәмин тәклиф һәјата кечилмәмиш галды.

III Наполеон өзүнүн сарсылмыш мөвгејини мөһкәмләтмәк үчүн јенидән демагогҹасына маневрә әл атыб 1870-чи ил мајын 8-нә үмуми рә'ј сорғусу тә'јин етди. Бу сорғу әрәфәсиндә бүтүн Франсада Интернасионал бөлмәләринин рәһбәрләри императорун һәјатына гәсддә иттиһам едилдиләр вә һәбсә алындылар. Мајын 3-дә Маркс Баш Шураја «Франса бөлмәләри үзвләринин тә'гиб едилмәси һаггында» инкилис вә франсыз дилләриндә мүраҹиәт бурахмағы тәклиф етди. Маркс Интернасионалы гәсдчилик фәалијјәтиндә иттиһам етмәк кими ҹәфәнк ујдурманы рәдд едәрәк јазырды: «Һәр бир милләтин чох бөјүк әксәријјәтини тәшкил едән вә онун бүтүн сәрвәтләрини јарадан, ады һәтта гәсбкар һакимијјәтин дә әлиндә өз идарә үсулуну пәрдәләмәк үчүн бир аләт олан фәһлә синфи һөкумәт әлејһинә фәалијјәт көстәрирсә, — о, күнәшин зүлмәтә гаршы чыхдығы кими, ачыг фәалијјәт көстәрир, һәм дә бу заман тамамилә баша дүшүр ки, ондан кәнарда һеч бир ганунн һакимијјәт мөвҹуд ола билмәз»[2].

Ејни заманда Маркс Баш Шуранын гаршысына Лондонда олан вә 1868-чи илдән Бејнәлхалг Бирликлә әлагәсини итириб, ҹәми онларча хырда буржуа мүһаҹир демократы бирләшдирән Франса бөлмәси адлы бөлмәнин авантүрист чыхышларындан ачыгҹа узаглашмаг мәсәләсини гојду. Бу бөлмәнин

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 16-чы ҹилд, сәһ. 404.
[2] Јенә орада, сәһ. 445.

рәһбәри Ф. Пианын вә онун тәрәфдарларынын гондарма ингилаби ибарәләрлә вә фәрди террора чағырышларла долу олан фитнәкар манифестләриндән Парис прокурорлуғу Интернасионалын үзвләринә гаршы иттиһам материалы кими истифадә едирди. Маркс тәрәфиндән тәклиф едилән вә Пиа групунун һәрәкәтләри үчүн һәр чүр мәс'улијјәти Интернасионалын өз үзәриндән көтүрдүјүнү билдирән гәтнамә 1870-чи ил мајын 10-да Баш Шура тәрәфиндән гәбул едилди.

Тә'гибләр Интернасионалын франсыз үзвләринин руһуну гыра билмәди. Маркс мајын 18-дә Енкелсә јаздығы мәктубунда разылыг һисси илә гејд едирди ки, Бирлијин дағыдылмыш тәшкилатлары вә комитәләринин јериндә Франсанын һәр тәрәфиндә даһа чох үзвләри олан јениләри мејдана кәлир. Бланкистләр дә Интернасионал бөлмәләри јаратмаға башламышдылар. Франса фәһлә синфи Интернасионал платформасы әсасында бирлијә доғру кедирди. Лакин бу мүһүм просесин һисс едилә биләчәк нәтичәләр вермәсиндән әввәл һәлледичи һадисәләр баш верди.

Он икинчи фәсил

ПАРИС ҜОММУНАСЫ

Фәһлә Парисини вә онун Ҝоммунасыны јени чәмијјәтин шанлы чарчысы кими һәмишә алгышлајачаглар.

Карл Маркс

Јени тарихи дөврүн башланғычында

1870—1871-чи илләрдә үмумдүнја-тарихи әһәмијјәти олан һадисәләр баш верди. Франса вә Алманијанын һаким синифләри Франса—Пруссија мүһарибәси төрәтдиләр. Франсанын һәрби мәғлубијјәти нәинки чохдан ифлас етмиш Икинчи империја режиминин јыхылмасына кәтириб чыхартды, һәмчинин өлкәдә синфи антагонизмләри сон дәрәчә кәскинләшдирди.

Мартын 18-дә Парисдә пролетар ингилабы баш верди. Тарихдә илк дәфә Парис Ҝоммунасы формасында пролетариат дөвләти јарадылды. Ҝоммуна елә бир һәдд олду ки, бурада капитализм чәмијјәтинин јүксәлән хәтлә инкишафы мәрһәләси, буржуазијанын јүксәлмәси, мүтәрәгги буржуа дәјишикликләри, феодал-мүтләгијјәтчи тә'сисатларын дағыдылмасы дөв-

рү баша чатырды. «Буржуазијанын там һөкмранлығы вә тәнәззүлү дөврү, мүтәрәгги буржуазијадан иртичачы вә ән гаты иртичачы малијјә капиталына кечмәк дөврү»[1] башланырды. Фәһлә һәрәкатынын вә сосиалист фикринин инкишафында да јени тарихи мәрһәлә башланмышды. Фәһлә синфинин үмумдүнја-тарихи наилијјәти олан Коммуна тарихдә илк дәфә сүбут етди ки, сосиалист ингилабынын лабүдлүјү һаггында, пролетариатын һакимијјәти әлә алмасы һаггында нәтичә нәинки фәһлә синфинин идеологларынын нәзәри тәһлилинин бәһрәсидир, һәмчинин заманын әсл тәләбидир, әмәли тәләбатдыр, тарихи инкишафын өзүнүн күндәлик мәсәлә кими ирәли сүрдүјү бир мәсәләдир.

Коммунанын дәрсләри илә әлагәдар олараг фәһлә һәрәкатынын вахты чатмыш вәзифәләри ајдын шәкилдә мејдана чыхды, бејнәлхалг пролетариатын програмына үмумән гәбул едилән, әсас тәшкил едән принсипләр олараг елми коммунизмин бир сыра мүддәаларыны дахил етмәк зәрурәти јаранды. Парис һадисәләри хырда буржуа сосиализминин тәригәтчи вә реформист чәрәјанларынын әсассыз олдуғуну көстәрди вә елми коммунизмин чох бөјүк һәјати күчүнү ајдын сурәтдә тәсдиг етди.

Коммунанын мүхтәлиф милләтләрин фәһләләриндә бөјүк рәғбәт доғурмасына бахмајараг, онун дәрсләрини күтләләр билаваситә гаврајыб өјрәнә билмәздиләр. Бунларын, дәрин нәзәри шәкилдә дүшүнүлмәси тәләб олунурду. 1870—1871-чи илләрдә баш верән һадисәнин маһијјәтини һәртәрәфли ачыб көстәрмәк вә бундан нәтичәләр чыхармаг ишинин өһдәсиндән јалныз бөјүк мүтәфәккир вә мүбаризә едән пролетариатын нәзәријјәчиси кәлә биләрди. Әввәлки ири синфи дөјүшләр дөврүндә дә олдуғу кими, белә бир вәзифә јенидән Марксын үзәринә дүшдү. Мәһз о, баш верән һадисәләрдә кәләчәјин мүгәддимәсини, јени тарихи дөврүн башланмасы әламәтләрини көрә билди. Коммунанын илк тарихчиси вә салнамәчиси олараг Маркс Франсада пролетар ингилабы тәчрүбәсини кениш күтләләрин малы етди, буну пролетар дөјүшчүләринин кәләчәк нәсли үчүн јазыб сахлады.

Лакин Марксын ролу бунунла битмәди. О нәинки нәзәријјәчи, һәмчинин күтләви ингилаби мүбаризәнин билаваситә «иштиракчысы» иди[2]. Маркс рәһбәрлик етдији бејнәлхалг пролетар тәшкилатыны һадисәләрин чошғун чәрәјаны ичәрисиндән кечириб, онун ингилаби јолдан узаглашмасына имкан вермәди, пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләриндән азачыг да узаглашмаға јол вермәди. О, мүһарибә дөврүндә фәһлә синфинин мүстәгил чыхышларынын башлыча илһамчысы иди, бу илләрдә Интернасионалын үмуми тактикасыны мүәјјән етмишди вә истәр мүһарибә едән өлкәләрин, истәрсә битәрәф

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 26-чы чилд, сәһ. 158.
[2] Бах: *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 14-чү чилд, сәһ. 414.

өлкәләрин пролетариатынын тактика хәттини ишләјиб һазырламаға көмәк едирди.

Парис Коммунасы заманы һадисәләрин иштиракчысы кими Марксын ролу биринчи нөвбәдә Коммунанын рәһбәр хадимләри илә билаваситә әлагәләрдә, коммунарлара вердији мүдрик мәсләһәтләрдә ифадә олунду. Енкелс илә бирликдә о, мүхтәлиф өлкәләрин фәһләләри ичәрисиндә Коммунаја јардым һәрәкатыны әлагәләндирмәк, бә'зи һалларда исә һәтта ачыгча белә бир һәрәкаты доғурмаг, она дүзкүн истигамәт вермәк үчүн чох бөјүк иш көрдү. Пролетар дөвләтинин сүгутундан сонра Маркс Версал террорунун гурбанларына, коммунанын мүһачирләринә јардымын чошғун тәшкилатчысы олду.

Франса—Пруссија мүһарибәси һаггында биринчи мүрачиәт

Парисдә ингилаби шәраит јаранмасына кәтириб чыхармыш олан тарихи просесә објектив гијмәти Маркс һадисәләрин өзүнүн кедишиндә ишләјиб һазырлајырды. Бу һадисәләр силсиләсиндә 1870-чи илин ијулунда башланмыш олан Франса—Пруссија мүһарибәси мүһүм һалга иди. Франсанын бонапартчы даирәләринин даим силаһ ојнатмасы, онларын тәрәфиндән Рејнин сол саһилинә гәсдләр едилмәси, бә'зи алман дөвләтләринин сепаратчы мејлләринә онларын көмәк көстәрмәси Алманијанын бирләшдирилмәсини баша чатдырмаг јолунда чидди чәтинликләр јарадырды. Дикәр тәрәфдән, даими мүһарибә очағы олан тәчавүзкар Бонапарт империјасынын мөвчуд олмасы Пруссија јункерләринин вә алман буржуазијасы ичәрисиндәки давакар даирәләрин дә милитарист иддиаларыны күчләндирирди, онлар Алманијанын милли мәнафејини мүдафиә етмәк бајрағы алтында өз ишғалчы вә сүлалә планларыны һәјата кечирмәјә — Чәнуби Алманија дөвләтләрини дә Һокенсоллернләрин һакимијјәти алтына алмаға чан атырдылар. Бисмарк өлкә дахилиндә Пруссија әлејһинә әһвали-руһијјәни јатырмаг, һәрби мүнагишә төрәдиб бу заман Франсаны һүчум едән тәрәф ролу ојнамаға мәчбур етмәк үчүн III Наполеонун вә онун күруһунун шовинист чыхышларындан бачарыгла истифадә едирди. Објектив сурәтдә III Наполеонун Алманијанын парчаланмыш вәзијјәтини әбәдиләшдирмәсинә мане олмаг мәгсәди илә башланмыш мүһарибә белә бир шәраитдә Франсаја гаршы ишғалчы јүрүшә чеврилмәк тәһлүкәси доғурурду.

Бунларын һамысы Маркса артыг 1870-чи ил ијулун 19-да, мүһарибә е'лан едилдији күн ајдын иди. Һәмин күн Баш Шуранын ичласында мүһарибә һаггында мүрачиәт тәртиб етмәк мәсәләси гаршыја чыхды. Шура үзвләри арасында ваһид рә'ј јох иди: бә'зиләри үмумијјәтлә мүһарибәни писләјир, бә'зиләри мүһарибә төрәтмиш олан Франса вә ја Алманија һөкмдарларыны дамғалајыр, бә'зиләри дә килејләнирдиләр ки, фәһләләр һәлә һәрби тоггушмаларын јолуну кәсмәкдә ачиздирләр.

Маркс хатырлатды ки, Шура «үмумиjjәтлә мүһарибә мәсәләсини дејил, јалныз һәмин хүсуси һалы нәзәрдән кечирмәлидир»[1]. Һәмишә олдуғу кими, о, һадисәләрә конкрет тарихи шәкилдә јанашмағы мүдафиә едирди. Јалныз елми тәһлил әсасында һәмин конкрет мүһарибәнин характерини, онун сәбәбләрини вә еһтимал олунан нәтичәләрини мүәjjән етдикдән сонра бејнәлхалг пролетариатын дүзкүн хәттини ишләјиб һазырламаг оларды. Мүрачиәти тәртиб етмәк Маркса тапшырылды. Шуранын сонракы ичласында, ијулун 26-да онун јазыб охудуғу мәтн бурада оланларын һамысы тәрәфиндән бәјәнилди. Мүрачиәт ајрыча вәрәгә шәклиндә чап олунду вә Интернасионалын бир чох органларында дәрч едилди. Буржуа мәтбуаты да ону чап етди.

Бу мүһүм сәнәддә Маркс биринчи нөвбәдә Бонапарт режиминин ифшасыны вермиш вә көстәрмишди ки, Икинчи империјанын һәрби чәһәтдән дармадағын едилмәси Франсаја јенилик кәтирә биләрди вә Алманијанын һәгиги бирлијинин јолу үзәриндәки башлыча манеәләрдән бирини арадан галдыра биләрди. Буна көрә дә һәмин мәрһәләдә Алманија тәрәфиндән мүһарибәни мүдафиә мүһарибәси кими гијмәтләндирмәк лазымдыр. Һәм дә Маркс алман халгынын милли мәнафеји илә Пруссијанын сүлалә мәнафеји арасында кәскин һәдд гојмушду. Маркс алман фәһләләрини хәбәрдар едирди ки, Пруссија милитаристләринин башчылығы илә апарылан мүһарибә франсыз халгына гаршы ишғалчы мүһарибәјә чеврилә биләр. О, Интернасионалын алман үзвләрини сајыглыға чағырыр, һөкумәтләр онлары гардаш гырғынына салдыглары бир заманда онларын франсыз фәһләләри илә бир-бирләринә көндәрдикләри мүрачиәтләрдә нүмајиш етдирилән пролетар бејнәлмиләлчилији һиссләрини алгышлајырды.

Маркс јазырды: «Тарихдә мисли олмајан артыг тәкчә бу бөјүк факт даһа парлаг кәләчәјә үмид јарадыр. Бу факт көстәрир ки, көһнә чәмиjјәтин, онун игтисади сәфаләтинин вә сијаси ағылсызлығынын әксинә олараг јени чәмиjјәт јаранмагдадыр вә бу чәмиjјәтин бејнәлхалг принсипи *сүлһ* олачагдыр, чүнки һәр бир халгын ејни бир һөкмдары олачагдыр ки, бу да — *әмәкдир*»[2].

Ингилаби тактика һазырламагда алман сосиал-демократларына көмәк

Мүһарибә фәһлә синфи үчүн, һамыдан әввәл, мүһарибә едән өлкәләрин фәһләләри үчүн чидди бир имтаһан олду. Онларын нә кими мөвге тутачағындан, пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләринә сәдагәтли галачағындан, јахуд шовинист гызғынлығына ујачағындан чох шеј, —һәм өз бајрағы үзәрин-

[1] «Биринчи Интернасионалын Баш Шурасы. 1870—1871. Протоколлар». М., 1965, сәһ. 5.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 17-чи чилд, сәһ. 5.

дә пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләрини јазмыш олан бејнәлхалг тәшкилатын нүфузу, һәм дә фәһлә һәрәкатынын нә кими бир јолла инкишаф едәчәји асылы иди. Маркс Бејнәлхалг Бирлијин һәм франсыз үзвләринә, һәм дә алман сосиал-демократларына бүтүн мүһарибә әрзиндә ингилаби-бејнәлмиләлчи хәтти әсас тутмаларында һәр васитә илә көмәк етмәјә чалышырды. О, алман пролетариатынын вә онун партијасынын — бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын даһа чох мүтәшәккил дәстәсинин өзүнү нечә апармасына сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәт верирди.

Ијулун 21-дә һәрби кредитләр сәсә гојуларкән Шимали Алманија рејхстагында Либкнехтин вә Бебелин һәрәкәти Марксы севиндирмишди. Онларын һәр икиси сәс вермәкдән имтина едәрәк билдирмишди ки, кредитләрә тәрәфдар чыхмаг Пруссија һөкумәтинә е'тимад билдирмәк демәк оларды, кредитләрин әлејһинә сәс вермәк исә Бонапартын чинајәткар нијјәтләринә мејдан вермәк кими изаһ едилә биләрди. Маркс бу бәјанаты мәрдлик тәзаһүрү кими гијмәтләндирди, ону инкилис дилинә тәрчүмә етди вә бу бәјанат Баш Шуранын ичласында е'лан едилдикдән сонра Инкилтәрә мәтбуатында дәрч олунду.

Һәрби һадисәләрин дәјишилмәкдә олан кедиши пролетариатын тактика вәзифәләрини даим дәгигләшдириб конкретләшдирмәји тәләб едирди. Алманијанын халг күтләләри мүһарибәни дүзкүн олараг милли мүһарибә кими баша дүшмүшдүләр, буна көрә дә Бонапарт ордусуна ендирилән зәрбәни зәифләтмәк лазым дејилди. Дикәр тәрәфдән Бонапарт ордусунун ағыр мәғлубијјәтләри вәзијјәти дәјишдирирди, мүһарибәни дөнүш нөгтәсинә јахынлашдырырды. Мүвәффәгијјәтләрдән мәст олмуш Пруссија һаким даирәләриндә артыг Елзас вә Лотаринкијаны илһаг етмәк тәләби ешидилирди. Маркс августун 17-дә Енкелсә јазырды ки, мүһарибәнин belә бир нәтичә вермәси «истәр Авропа үчүн, истәрсә хүсусилә Алманија үчүн ән бөјүк бир бәдбәхтлик»[1] оларды.

Партија органы «Volksstaat»а башчылыг едән Либкнехт илә Брауншвејгдә олан Сосиал-демократ фәһлә партијасы Комитәси арасында чидди ихтилафлар баш верди. Либкнехт мүһарибәнин биринчи мәрһәләсиндә онун мүдафиә мүһарибәси олмасыны кифајәт гәдәр нәзәрә алмырды. Брауншвејг комитәси үзвләриндән бә'зиләри исә, әксинә, милләтчи әһвали-руһијјәјә гапылырдылар. Брауншвејгдән һәјәчанлы бир мәктуб алынмышды: Марксдан мәсләһәт көзләјирдиләр.

Маркс бу мәктубу, августун әввәлләриндән аиләси илә бирликдә кетдији Рамскетдә алды. О, мәктублашыб фикир мүбадиләси етмәклә кифајәтләнмәјәрәк һәрәкәт планыны музакирә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 36.

етмәк үчүн хүсуси олараг Манчестерә, Енкелсин јанына кетди. Маркс вә Енкелс тәрәфиндән тәртиб едилән чаваб бүтөвлүкдә бизә кәлиб чатмамышдыр, лакин сентјабрын 5-дә Сосиал-демократ фәһлә партијасынын Брауншвејг комитәси тәрәфиндән бурахылан манифестдә һәмин мүрачиәтдән хејли игтибаслар олдуғу кими верилмишди.

Һәлә Баш Шуранын ијул мүрачиәтиндә Маркс Икинчи империјанын дағылачағыны ирәличәдән билдирирди. Августун ахырларында о, Брауншвејг комитәсинә чавабы тәртиб едәркән Икинчи империјанын дағылмасыны артыг гәти һәлл едилмиш мәсәлә һесаб едирди. Маркс вә Енкелс мүһарибәнин характеринин дәјишиләчәјини ирәличәдән көрәрәк, алман фәһләләрини Пруссија һәрбчиләринин вә алман буржуазијасынын илһагчылыг планларына вар гүввә илә мүгавимәт көстәрмәјә чағырырдылар. Онлар Франсадан онун торпагларынын алынмасынын Авропанын кәләчәк талеји үчүн фәлакәтли нәтичәләрини әтрафлы тәсвир едиб көстәрдиләр ки, белә бир сојғунчу сүлһ јени мүһарибәләр доғура биләр. Мәктубда дејилирди ки, Алманијанын бирләшдирилмәсини баша чатдырмаг вәзифәси јеринә јетирилмишдир, һәрчәнд Алманија «әввәлчә өз *бирлијини Пруссија казармасында* әлдә едир». Инди фәһләләр Франса илә шәрәфли сүлһ бағланмасына гәтијјәтлә чалышмалыдырлар, белә бир сүлһ тамамилә башга перспективләр ачыр: континентин гәрбиндә динч инкишаф үчүн, Пруссијанын Алманија ичәрисиндә әримәси үчүн вә чаризмә гаршы мүһарибә баш верәчәји вә чаризм мәғлуб олачағы һалда «Русијада сосиал ингилаб» үчүн имкан јарадарды, «бу ингилабын үнсүрләри исә өз инкишафы үчүн јалныз белә бир кәнар тәкана еһтијач дујур»[1].

Маркс вә Енкелс тәрәфиндән тәрбијә едилмиш габагчыл алман фәһләләри вә онларын рәһбәрләри бу илләр әрзиндә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты гаршысында өз борчларыны шәрәфлә јеринә јетирдиләр. Алманија һөкмдарларынын шовинист сијасәтинә тәрәфдар чыхан лассалчы лидерләрин әксинә олараг, ејзенахлылар Марксын мәсләһәтләрини тамамилә гәбул едәрәк, Елзас вә Лотарингијанын илһаг едилмәсинә гаршы, мүһарибәнин дајандырылмасы уғрунда вә сентјабрын 4-дә јарадылмыш Франса республикасы илә шәрәфли сүлһ бағланмасы уғрунда мүбаризәни өзләринин тактикасы үчүн әсас көтүрдүләр. Рәһбәрлик ичәрисиндәки ихтилафлар арадан галдырылды, партија өз сыраларыны пролетар бејнәлмиләлчилији бајрағы алтында сых бирләшдирди. Мүһарибә дөврүнүн чәтинликләринә, мүһасирә вәзијјәтинә, партија нәшрләринин мүсадирә едилдијинә вә башга полис тә'гибләринә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 17-чи чилд, сәһ. 272.

бахмајараг, ејзенахлылар күтләви јығынҹагларда вә мәтбуатда мүһарибәнин давам етдирилмәсинә гаршы вә илһаг әлејһинә е'тираз едирдиләр.

Партијаја гаршы ҹәза тәдбирләри көрүлдү. Бракке башда олмагла Брауншвејг комитәсинин бүтүн һеј'әти галаја салынды. Мүһарибәни давам етдирмәк үчүн кредит әлејһинә сәс верән Бебел вә Либкнехт дә рејхстагдакы ифшаедиҹи чыхышлары үстүндә, сессија гуртардыгдан сонра, 1870-ҹи ил декабрын 17-дә һәбсханаја салындылар.

Маркс Бисмарк режиминин төрәтдији зоракылығы вә өзбашыналығы ифша етмәк вә өз партија достларынын талејини јүнкүлләшдирмәк үчүн әлиндән кәләни едирди. О, Брауншвејг комитәсинин һәбсә алынмасы барәсиндә Инкилтәрә гәзетләринә бир сыра мәгаләләр көндәрди. «Daily News» редакторуна мәктубунда о, Бебелә вә Либкнехтә гаршы Бисмаркын полис һәрәкәтләрини, онларын депутат тохунулмазлығыны кобудҹасына позмасыны дамғалады. Маркс алман јолдашларынын гәһрәман һәрәкәти илә фәхр едирди, онлары Интернасионалын башга өлкәләрдәки үзвләринә нүмунә көстәрирди. Һәбсә алынмыш сосиал-демократлара вә онларын аиләләринә јардым үчүн Интернасионалда вәсаит топланышы тәшкил едилди.

Икинҹи империјанын дағылмасы. Франса—Пруссија мүһарибәси һаггында икинҹи мүраҹиәт

1870-ҹи ил сентјабрын 5-дә сүбһ тездән Парисдән телеграм алынды: Шарл Лонке Маркса хәбәр верирди ки, дүнән ахшам Франса республикасы е'лан едилмишдир. Бу хәбәр көзләнилмәз дејилди. Бонапарт режиминин чүрүклүјүнү билән вә өлкәдә пролетар гүввәләринин, демократик гүввәләрин сых бирләшдијини мүшаһидә едән Маркс вә Енкелс һәлә мүһарибәдән чох әввәл вә јетишмәкдә олан һәрби мүнагишәдән асылы олмајараг Франсада ингилаб көзләјирдиләр; онлар анҹаг еһтијат едирдиләр ки, ингилаб орада пролетар партијасынын формалашмасынын баша чатмасындан әввәл јарана биләр. Маркс Авропа ингилабынын еһтимал едилән маршрутларыны арашдыраraг белә күман едирди: «...Биринҹи тәканы Франса верәҹәкдир...»[1]. Мүһарибә һадисәләри сүр'әтләндирди. Сентјабрын 1—2-дәки Седан фәлакәти, Франса ордуларындан биринин тәслим олмасы вә императорун өзүнүн әсир дүшмәси партлајыш үчүн мүгәддимә олду.

Империјанын дағылмасы Франсада демократик гурулуш јаратмаг вә тәҹавүзкара әсл милли мүгавимәти кенишләндирмәк үчүн имкан јарадырды. Лакин франсыз фәһләләринин ән тәҹрүбәли рәһбәрләриндән бә'зиләри һәбсханада, бә'зиләри дә мүһаҹирәтдә иди, сәфәрбәрлик нәтиҹәсиндә Интернасионал

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 32-ҹи ҹилд, сәһ. 363.

үзвләринин өз бөлмәләри илә әлагәси позулмушду. Пролетариатын тәшкилат чәһәтдән зәифлији вә онун хырда буржуа мүттәфигләринин гәтијјәтсизлији сентјабрын 4-дә сағ республикачылардан вә гәддар монархистләрдән ибарәт мүвәггәти һөкумәт јарадылмасына кәтириб чыхартды. Маркс дәрһал онларын нијјәтини дујду, онларын нијјәти исә Бисмарк илә кизличә дилбирләшмә вә тәслим олмағын бүтүн рүсвајчылығыны кәнч республиканын үзәринә атмаг вә, беләликлә, монархијанын бәрпасы үчүн зәмин һазырламаг иди.

Икинчи империјанын сүгуту илә әлагәдар олараг мүһарибәнин характери дә дәјишди вә мүһарибә јени мәрһәләјә дахил олду. Алман сосиал-демократларынын хәттини тәсдиг етмәкдән башга, һәмчинин Интернасионал сыраларында бирләшмиш бејнәлхалг пролетариат үчүн јени вәзифәләр мүәјјән етмәк лазым кәлирди. Бу иши Маркс Франса—Пруссија мүһарибәси һаггында Баш Шуранын сентјабрын 9-да Шура тәрәфиндән тәсдиг едилән икинчи мүрачиәтиндә јеринә јетирди. Мүрачиәтдә Пруссијанын илһагчы планларыны ахырадәк ифша етмәк үчүн Маркс Елзас вә Лотаринкијанын бирләшдирилмәси хејринә Пруссија һәрби мүтәхәссисләринин кәтирдикләри дәлилләри арашдырыб тәкзиб етмәли олду. О, Енкелс тәрәфиндән онун хаһиши илә көндәрилән мүлаһизәләрдән истифадә етди.

Мүрачиәт бүтүн өлкәләрин пролетариатына Франсанын парчаланмасы вә Франса әјаләтләринин ишғал едилмәси әлејһинә, Пруссија јункерләринин вә алман милитаристләринин ишғалчы сијасәтинә гаршы гәти мүбаризә јолуну көстәрирди. Маркс надир бир узагкөрәнликлә Бисмарк тәчавүзүнүн лабүд нәтичәләрини, Авропада бир-бирилә рәгабәт апаран гүввәләрин бу тәчавүзкарлыг үзүндән нечә јерләшәчәјини он илләрлә габагчадан мүәјјән етди; о, гисас чәһдләринин, Франса—Русија иттифагы јаранмасынын, бу иттифагын Алманија илә вә Алманијанын мүмкүн олан мүттәфигләри илә тоггушмасынын лабүдлүјүнү көстәрди. Мүрачиәтдә гејд едилирди ки, Интернасионалын бөлмәләри фәһләләри фәалијјәтә, Пруссија ишғалчыларынын планларына гызғын мүгавимәт көстәрмәјә чағырмалыдыр. «Фәһләләр өз борчларыны унутсалар, фәалијјәтсизлик көстәрсәләр, бу дәһшәтли мүһарибә јени, даһа дәһшәтли бејнәлхалг мүһарибәләрин мүгәддимәси олар вә һәр бир өлкәдә гылынч чәнкавәрләринин, торпаг вә капитал саһибләринин фәһләләр үзәриндә јени гәләбәләринә кәтириб чыхарар»[1].

Маркс франсыз фәһләләринин вәзифәләрини ифадә едәркән онларын вәзијјәтинин сон дәрәчә мүрәккәб олдуғуну кизләтмирди. Онлар вәтәнин мүдафиәсиндә иштирак етмәји өз-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 17-чи чилд, сәһ. 281.

ләринә борч билирдиләр, лакин бу заман буржуа шовинист ибарәчилијиндән вә буржуа хәјалларындан горунмаг лазым кәлирди. Ејни заманда Маркс онлары хәбәрдар едирди ки, һөкумәт өзүнү һәлә мүдафиәнин сәмими тәшкилатчысы кими көстәрә билдији һазыркы заманда ону девирмәк чәһди мүвәффәгијјәтсизлијә мәһкумдур. Фәһләләр өз синфи тәшкилатыны мөһкәмләтмәк үчүн республика азадлыгларындан истифадә етмәлидирләр. Маркс јазырды ки, бу онлара «Франсанын дирчәлдилмәси уғрунда вә бизим үмуми ишимиз уғрунда — әмәјин азад едилмәси уғрунда мүбаризә үчүн Һеркулес күчү верәр»[1].

Мүрачиәт 1870-чи ил сентјабрын 11—13-дә Лондонда ајрыча вәрәгә һалында бурахылды. Онун алтында Шуранын башга үзвләринин имзалары арасында рус ингилабчысы Лопатинин дә ады вар иди. О, Интернасионал сыраларына, һәлә Лондона кәлмәздән әввәл, 1870-чи илдә Парисдә дахил олмушду. Сентјабрын 6-да франсыз фәһләси, Баш Шуранын үзвү Огүст Серраје вә Маркс Лопатини Шуранын тәркибинә сечмәји тәклиф етдиләр. Сонралар онун намизәдлији тәсдиг олунду.

Интернасионалын Парисдәки үзвләри Марксын мүрачиәтдә јазыб көстәрдији тәһлүкәдән совуша билмәдиләр. Онларын һәлә сентјабрын 4-дә гәбул етдикләри мүрачиәтдә буржуа сијасәтчиләринин шовинист ибарәләри тәкрар олунурду. Сентјабрын 14-дә Маркс Де Папа јазырды: «Бу мүрачиәтин бүтүн услубу чәфәнкдир вә Интернасионалын руһуна әсла ујғун дејилдир»[2]. Франсыз пролетариаты нүмајәндәләринин әксәријјәтинин нәзәри керилији өзүнү көстәрмишди. Узун мүддәт онлар һаким даирәләрин тәслимчилик планларыны дуја билмәмишдиләр. Јалныз блокаданын ағыр имтаһанларында, буржуазија илә гызғын дөјүшләрдә Парисин габагчыл фәһләләри өз синфи шүуруну јеткинләшдирмәјә вә зәрәрли хәјаллардан азад олмаға башладылар.

Франса республикасыны танымаг уғрунда мүбаризә

Икинчи мүрачиәт фәһләләри, хүсусилә Инкилтәрә фәһләләрини өз һөкумәтләринин Франса республикасыны рәсми сурәтдә танымасына наил олмаға чағырырды. Маркс һаглы олараг һесаб едирди ки, бу аддым истәр пруссијалыларын илһагчылыг арзуларыны, истәрсә франсыз монархистләринин бәрпачылыг чәһдләрини мәһдудлашдырарды. Маркс Баш Шуранын инкилис үзвләри васитәси илә, һәмчинин бу заман тред-јунионларла әлагәләри мөһкәмләндирмиш олан Еккариус васитәси илә 1870-чи илин сентјабрында Франса республикасы илә күчлү һәмрә'јлик кампанијасыны кенишләндирә билди. Гыса мүддәт әрзиндә Лон-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 17-чи чилд, сәһ. 281.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 128.

донда 20-дән артыг јығынчаг вә митинг кечирилди. Манчестер, Бирминкем, Нјукасл фәһләләри дә һәрәката чәлб едилмишдиләр. Маркс инкилис фәһләләрини Британија һөкумәтини Франса республикасыны дипломатик гајдада танымаға мәчбур етмәк үчүн «кәнардан тәзјиг» кими ән'әнәви васитәдән истифадә етмәјә јөнәлдирди.

Сүлһ чәмијјәтиндән олан вә Инкилтәрәнин чидди сурәтдә битәрәфлијә риајәт етмәсинә тәрәфдар чыхан буржуа пасифистләринин мүгавимәтини гырмаг лазым кәлирди. Сентјабрын 13-дә Линколн-Инндә кечирилән фәһлә јығынчағына Интернасионал үзвләриндән бир групунун, о чүмләдән дә Марксын вахтында кәлиб чыхмасы сајәсиндә, битәрәфлијин мүдафиә едәнләрин сә'јләринин әксинә олараг, республиканын танынмасы вә илһагсыз шәрәфли сүлһ бағланмасы һаггында тәләб ирәли сүрүлән гәтнамәни кечирмәк мүмкүн олду.

100-дән чох фәһлә чәмијјәтини тәмсил едән бөјүк нүмајәндә һеј'әтинин сентјабрын 27-дә баш назир Гладстонун јанына кетмәси Франса республикасыны танымаг уғрунда кампанијанын зирвә нөгтәси олду. Октјабрын 4-дә Баш Шуранын нөвбәти ичласында Маркс Гладстонун ријакарлығыны ифша етди, ахы Гладстон фәһләләрә ачыг чаваб вермәкдән бојун гачырыб белә бир бәһанә кәтирмишди ки, мүвәггәти һөкумәти Франса Милли мәчлисинин тәсдиг етмәсини көзләмәк лазымдыр.

Кампанијанын гызғын чағында Баш Шуранын марксист өзәјинә чох гијмәтли гүввә әлавә олунду. 1870-чи ил сентјабрын 20-дә Енкелс Манчестердән Лондона көчүб Марксын мәнзилинә јахын бир јердә јашамаға башлады. О, һәлә 1869-чу илин ахырларында мадди мүстәгиллијини тә'мин едән шәртләрлә тичарәт ширкәтиндән чыхмаг имканы тапмышды. Енкелс елми мәшғәләләр вә партија иши үчүн вахт тапмагдан өтрү, она әзаб верән тичарәт ишләрини ләғв етмәјә бөјүк бир чошғунлугла киришмишди. Енкелсин көчүб кәлмәси илә әлагәдар олараг Маркс үчүн чох шеј дәјишилди. Инди достлар демәк олар һәр күн көрүшүрдүләр. Марксын Интернасионалда јеринә јетирдији әмәли вәзифәләрин хејли һиссәсини Енкелс мәмнунијјәтлә өз үзәринә көтүрдү. Артыг октјабрын 4-дә о, јекдилликлә Баш Шуранын тәркибинә сечилди. Енкелсин фәһлә һәрәкатында нүфузуну вә Авропа дилләриндән чохуну ә'ла билдијини нәзәрә алараг она Белчика үчүн, сонра исә Италија вә Испанија үчүн мүхбир-катиб вәзифәсини тапшырдылар. Тарихин чох ағыр, ән кәркин бир дөврүндә бејнәлхалг пролетар тәшкилатынын сүканы башында Маркс илә јанашы онун ән јахшы, ән е'тибарлы досту дурмуш олду.

Франса республикасыны танымаг уғрунда мүбаризәдә инкилис буржуа радикал-позитивистләри, синифләр мүбаризәсини инкар едән вә ичтимаи тәрәггини анчаг тәдричи тәкамүл

формасында, һәр шејдән әввәл, инсан биликләринин тәкамүлү формасында гәбул едән Огүст Контун фәлсәфи вә сосиоложи бахышларынын ардычыллары Марксын мүттәфиги олдулар. Инкилис контчуларынын сијаси мөвгеји дә тәнгид тәләб едирди. Онлар Франса мүвәггәти һөкумәтини чидди сурәтдә «милли мүдафиә һөкумәти» һесаб едәрәк, ону идеализә едирдиләр, Франса буржуазијасынын вәтәнпәрвәрлик дујғулары барәсиндә хәјала гапылырдылар. Маркс бу јанылманы мүмкүн гәдәр арадан галдырмағы әһәмијјәтли һесаб едирди. О, көркәмли инкилис позитивистләриндән бири, тарих профессору Бизлијә јазырды: «Лакин Сизә демәлијәм ки, Франсадан алдығым бүтүн мә'лумата көрә, бүтөвлүкдә буржуазија Пруссија ишғалыны сосиалист мејлли республиканын гәләбәсиндән үстүн тутур»[1].

Франсанын харичи ишләр назири Жүл Фаврын Инкилтәрәјә нәзәрдә тутулан сәфәри илә әлагәдар олараг Лондон позитивистләри вә тред-јунионларын онлара јахын олан реформист лидерләри ону тәнтәнәли сурәтдә гаршыламаға һазырлашырдылар. Фавры көјләрә галдырмаг хүсусән она көрә јерсиз иди ки, Франсанын өзүндә халг күтләләри һөкумәт үзвләринин хаин ролуну дәрк етмәјә башламышдылар. Буна көрә 1871-чи ил јанварын 17-дә Маркс Баш Шурада чыхыш едиб Фавры вә хүсусән онун 1848—1849-чу илләрдәки ингилаб заманы чиркин һәрәкәтини ифша етди.

«Милли хәјанәт һөкумәти» тәрәфиндән мүһарибәнин хаинчәсинә апарылмасынын, һәмчинин бүтөвлүкдә буржуазијанын тәслимчи мөвгејинин тәнгидинә Енкелс Лондонда чыхан «Pall Mall Gazette»дә чап едилмиш «Мүһарибә һаггында гејдләр» адлы мәгаләләр силсиләси илә бөјүк көмәк етди. Бу мәгаләләрин сырф һәрби сәпкидә јазылмасы бунларын мүәллифинә мүһарибәнин мүхтәлиф мәрһәләләриндә Интернасионалын нөгтеји- нәзәрини мүнтәзәм экс етдирмәсинә мане олмады.

18 март ингилабы

1871-чи ил 18 март пролетар ингилабы Парис Коммунасы е'лан едилмәсинә кәтириб чыхартды. Бу ингилаб 60-чы илләрин франсыз вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын бүтүн инкишафы сајәсиндә мејдана кәлмишди ки, бу һәрәката да Интернасионалын дәрин тә'сири олмушду. В. И. Ленин јазмышды ки, Коммунада башлыча ролу Парис фәһләләри ојнадылар, «онларын ичәрисиндә Икинчи империјанын сон илләриндә гызғын сосиалист тәблиғаты апарылырды вә онларын чоху һәтта Интернасионала мәнсуб иди»[2]. Енкелсин ашағыдакы сөзләрини дә məһз бу мә'нада баша дүшмәк лазымдыр: Коммуна, «шүбһәсиз, Интернасионалын мә'нәви өвлады иди, һәрчәнд Коммунанын мејдана

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 136.
[2] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 20-чи чилд, сәһ. 236.

кәлмәси үчүн Интернасионал әсла һеч бир иш көрмәмишди»[1]. Коммунанын мөвчуд олдуғу илк күнләрдән е'тибарән мүхтәлиф өлкәләрин фәһләләри өзләри онун ишини Интернасионал илә ејниләшдирирдиләр вә ону мүдафиә етмәк үчүн ајаға галхдылар.

18 март һадисәләри әрәфәсиндә Баш Шуранын һәр ичласында Франсадакы вәзијјәт мүзакирә едилирди. Мартын 14-дә Маркс дәрһал Интернасионалын конфрансыны чағырмаг һаггында — 1870-чи илин сентјабрында Мајнсда тә'јин едиләи конгрес мүһарибә үзүндән, тәбии олараг, баш тутмамышды, — бакунинчи Робенин тәклифинә е'тираз едәркән буна әсасланырды ки, «Парисдә вәзијјәт әсла сабит дејилдир»[2].

Маркс Парис фәһләләринин вахтындан әввәл, үсјан үчүн әлверишсиз шәраитдә чыхыш етмәсиндән еһтијат едирди. Лакин пролетар ингилабы баш вердикдә о, пролетар ингилабчысына мәхсус бүтүн гызғынлыгла бу ингилаба мүмкүн олан бүтүн васитәләрлә јардым көстәрмәјә башлады.

18 март ингилабынын хәбәри Лондона, Франса пајтахтында вәзијјәтин кәскинләшмәси илә әлагәдар олараг Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији һаггында јајылан буржуа бөһтанына гаршы Шуранын апардығы мүбаризәнин гызғын чағында кәлиб чатмышды. Мартын 21-дә Баш Шуранын нөвбәти ичласында Парис һадисәләри мүзакирә едилирди. Марксын тәклифи илә Парис ингилабынын маһијјәтини фәһләләрә изаһ етмәк вә онлары «парислиләрин һәрәкатына өз рәғбәтини билдирмәјә»[3] чағырмаг үчүн фәһлә јығынчагларына Баш Шуранын нүмајәндә һеј'әтләрини көндәрмәк һаггында гәрар гәбул едилди. Маркс вә Енкелс вәзијјәтин бүтүн мүрәккәблијини баша дүшүрдүләр — башлыча тәһлүкә Версал әксингилабчыларынын Пруссија мүдахиләчиләри илә дилбир ола билмәсиндә иди, — бунунла белә онлар һәр һалда мүвәффәгијјәт үчүн бир гәдәр имкан көрүрдүләр.

Мартын сон күнләринә гәдәр Маркс ингилаби һәрәкатын бүтүн өлкәјә јајылмасы имканыны еһтималдан кәнар һесаб етмирди. Парисдә әксингилабы гәтијјәтлә јатырмаг вә мүртәче Милли мәчлис илә Тјер һөкумәтинин мәскән салдығы Версал үзәринә һүчум етмәк үсјанчыларын гәләбәсини мөһкәмләдиб онлара әјаләтдәки ингилабчы үнсүрләрин јардым көстәрмәсини тә'мин едә биләрди.

Лакин парислиләрин мүдафиә тактикасы үзүндән пајтахт тәчрид олунду. Мартын 26-на — Коммуна сечилдији күнә гәдәр һакимијјәти өз әлиндә сахлајан милли гвардија Мәркәзи комитәсинин бурахдығы сәһвин фәлакәтли нәтичәләрини Маркс дәрһал гејд етди. Артыг апрелин 6-да о, Либкнехтә ја-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 538.
[2] «Биринчи Интернасионалын Баш Шурасы, 1870—1871», сәһ. 103.
[3] Јенә орада, сәһ. 112.

зырды: «Мәркәзи комитә, сонра исә Коммуна да мүдһиш ејбәчәр Тјерә дүшмән гүввәләрини топламаг үчүн вахт вердиләр: 1) Она көрә ки, онлар ағылсызлыг едиб *вәтәндаш мүһарибәси* башламаг истәмирдиләр, куја Тјер Париси зоракылыгла тәрксилаһ етмәк чәһди илә өзү белә бир мүһарибә башламамышды, јалныз пруссијалыларла мүһарибә вә ја сүлһ мәсәләсини һәлл етмәли олан Милли мәчлис куја дәрһал *республикаја* мүһарибә е'лан етмәмишди! 2) Ганунсуз олараг һакимијјәти әлә кечирмәјә азачыг да чәһд көстәрмәкдә иттиһам олунмамаг үчүн онлар гијмәтли дәгигәләри Коммуна сечкиләринә сәрф едиб итирдиләр, бу сечкиләрин тәшкил едилмәси вә и. а. исә јенә дә вахт тәләб едирди, — һалбуки дәрһал Версал үзәринә јеримәк лазым кәлирди...»[1].

Апрелин әввәлләриндә Маркс гүввәләрин нисбәтини ачыг көзлә өлчүб-бичәрәк артыг көрүрдү ки, ингилабын галибијјәтлә нәтичәләнмәси үчүн имкан кетдикчә азалыр. Мәһз белә бир заманда о, ингилабчы алимә мәхсус бүтүн дәринликлә Парис фәһләләринин рәшадәтинин тарихи әзәмәтини тамамилә гијмәтләндирди. Биринчи олараг Маркса ајдын олду ки, бурада халг күтләләринин јарадычы ингилаби тәшәббүсү өзүнү һәлә мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә көстәрмишдир. О, Парис һадисәләрини муасир чәмијјәтин көһнә гүввәләри илә јени гүввәләри арасында баш вериб пролетариатын мисилсиз гәһрәманлығына сәбәб олан әзәмәтли тоггушма кими гијмәтләндирди. Баш верән һадисәләрин маһијјәти һаггында белә бир анлајыш онун Кукелмана мәктубларында парлаг шәкилдә ифадә олунду.

Биринчи мәктуб Парис ингилабы һаггында узун-узады нәсиһәтчилик едән Кукелмана чаваб олараг апрелин 12-дә јазылмышды. Кукелман апрелин 5-дә Маркса јазмышды: «Ишдән башы чыхмајан франсызлардан истеһсал үсулунда чеврилиш јарадачагларыны көзләмәк әсла лазым кәлмир, һәм дә үмумијјәтлә ајрыча бир милләт буну едә билмәз»[2]. Марксын мәктубу Коммунаја гијмәт верилмәсинә ади ме'јарла јанашан вә онун фәалијјәтиндә јалныз нөгсан вә гүсурлар көрән һәр кәсин ағзындан вуран бир чаваб кими сәсләнирди. Бу заман Марксын әлиндә Коммунанын илк тәдбирләри һаггында: даими ордунун вә сијаси полисин мәһв едилмәси, килсәнин дөвләтдән ајрылмасы, ардычыл демократик сечки системи тәтбиг едилмәси, вәзифәли шәхсләрин мәс'улијјәт дашымасы вә дәјишдирилмәси, онларын әмәк һаггынын фәһләләрин әмәк һаггы илә бәрабәрләшдирилмәси вә и. а. һаггында мә'лумат вар иди. О јазырды: Коммунанын фәалијјәтинин бөјүк тарихи әһәмијјәти бундадыр ки, Коммуна тарихдә илк дәфә олараг

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 168—169.
[2] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 5, сахлама ваһиди 2309.

буржуазијанын һәрби-бүрократик дөвләт машыныны әмәли сурәтдә сындырмаг үчүн тәшәббүс көстәрди, бу исә, һеч олмазса, Авропа континенти өлкәләриндә сосиалист ингилабынын гәләбәси үчүн зәрури шәртдир. Маркс коммунарларын гәһрәманлығы вә фәдакарлығы һаггында чошғунлугла билдирир: «Бу парислиләрдә нә гәдәр чевиклик, нә гәдәр тарихи тәшәббүс, нә гәдәр бөјүк бир фәдакарлыг габилијјәти вардыр!.. Нечә олурса олсун, индики Парис үсјаны көһнә чәмијјәтин чанаварлары, донузлары вә алчаг көпәкләри тәрәфиндән һәтта јатырылса да, Парисдәки ијун үсјанындан бәри партијамызын ән шанлы рәшадәтидир»[1]. В. И. Ленин бу мәктубу Парисин гәһрәман фәһләләринә «мәдһијјә» адландырмышды[2].

Беш күндән сонра Маркс тәрәфиндән јазылан икинчи мәктуб Кукелманын билдирдији шүбһәләрә чавабын санки давамы иди. Маркс јазырды: «Мүбаризә јалныз гүсурсуз әлверишли имканлар шәраитиндә апарылсајды, дүнја тарихини јаратратмаг, әлбәттә, чох раһат оларды». О гејд едир ки, Парис фәһләләри үчүн һәлледичи әлверишсиз шәраит Франсада ишғалчы Пруссија ордусунун олмасы иди. Фәһләләри үсјана башламаг, јахуд мүбаризәсиз тәслим олмаг кими ики јолдан бирини сечмәјә мәчбур етмәкдән өтрү әксингилабчы һөкумәт бундан әчлафлыгла истифадә етди. Белә бир тәслим заманы фәһлә синфи ичәрисинә мә'нәви позғунлуг дүшмәси үсјанчыларын мәғлубијјәтиндән хејли даһа бөјүк бир бәдбәхтлик оларды. Маркс јазыр: «Капиталистләр синфи вә онун дөвләти илә фәһлә синфинин мүбаризәси Парис Коммунасы сајәсиндә јени мәрһәләјә дахил олду. Билаваситә бу дәфә иш нечә гуртарса да, үмумдүнја-тарихи әһәмијјәтә малик јени башланғыч нөгтә һәр һалда әлдә едилмишдир»[3].

Беләликлә, артыг апрелин орталарына доғру Парис Коммунасы һаггында Марксын бахышы мүәјјәнләшмишди вә о һесаб едирди ки, бу Коммуна пролетариат диктатурасынын илк тәчрүбәсидир, фәһлә синфинин бөјүк азадлыг мүбаризәси тарихиндә јени сәһифә ачан дүнја әһәмијјәтинә малик бир һадисәдир.

Коммунарларла әлагәләр

Маркс Коммунанын рәһбәрләри илә әлагәјә кириб онлара дүзкүн сијасәт һазырламагда көмәк көстәрмәк үчүн һәр бир имкандан, һәтта ән кичик имкандан белә истифадә едирди. Баш Шуранын гәрары илә Огүст Серраје Парисә көндәрилмишди. Онун мәктублары Маркса гијмәтли мә'лумат верирди. Лакин тезликлә Версал вә Пруссија полиси Париси мүһасирәјә ала билди. Мәктублары шәһәрдән кизличә чыхарыб шәһәр әтрафындакы јерләрдән бириндә почт гутусуна

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 172.
[2] Бах: *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 14-чү чилд, сәһ. 414.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 175.

салмаг лазым кәлирди; бунлары фүрсәт дүшдүкдә адамла көндәрмәк даһа е'тибарлы иди, лакин онда мәктублар хејли кеч кәлиб чыхырды. Апрелин әввәлләриндә Бордодан Парисә кәлән Лафарг Баш Шура үчүн бир нечә мәктуб апарды; бу мәктублар Лондона апрелин 20-дән сонра кәлиб чыхды. Нөвбәти почту Маркса мајын әввәлләриндә рус халгчысы П. Л. Лавров кәтирмишди. Баш Шуранын коммунарларла әлагәси Јунг илә јазышан Јелизавета Дмитријева васитәси илә дә сахланырды.

Кизли фәалијјәт мүлаһизәләринә көрә Маркс Коммунаја өз мәсләһәтләрини шифаһи вә ја е'тибарлы шәхсләр васитәси илә вермәји үстүн тутурду. Серраједән башга о, Франкел вә Варлен илә дә әлагә сахлајырды. Онларын васитәси илә Маркс Коммунаны Парис дахилиндә әксингилаба гаршы даһа гәти һәрәкәтләрә сөвг етмәјә чалышыр вә Версала гаршы һүчум тактикасыны инадла мәсләһәт көрүрдү. Бисмаркын версаллыларла сазишиндән еһтијат едән Маркс коммунарлара Монмартр зирвәләринин шимал тәрәфини мөһкәмләтмәји мәсләһәт көрүрдү, чүнки бу јерин гаршысында Пруссија гошунлары дурмушду. Сонралар о тәәссүфлә јазырды: «...Онларын буну етмәјә һәлә вахтлары вар иди; мән габагчадан онлара көстәрирдим ки, башга чүр олса, тәләјә дүшәчәкләр»[1]. Маркс јазышдығы вә Коммунада әсл пролетар үнсүрләрини тәмсил едән адамлары хырда буржуа хадимләринин фитнәләринә гаршы хәбәрдар едирди. 1871-чи ил мајын 13-дә о, Франкелә вә Варленә јазмышды: «Зәннимчә, Коммуна хырда шејләрә вә шәхси чәкишмәләрә һәддиндән чох вахт сәрф едир. Көрүнүр ки, фәһләләрин тә'сири илә јанашы башга тә'сирләр дә вардыр»[2].

Әмәк комиссијасынын тәркибинә дахил олан Франкелин бизә кәлиб чатмыш мәктубундан көрүнүр ки, о, «сосиал мүнасибәтләрин әсаслы сурәтдә дәјишдирилмәсини»[3] нә јолла ән јахшы ичра етмәк барәсиндә Маркс илә мәсләһәтләширди. Коммунаја биринчи нөвбәдә әјаләтдән јардым алмағы тә'мин етмәсини вә бунунла да Парисин тәчрид олунмасы кими фәлакәтли вәзијјәти арадан галдырмасыны мәсләһәт көрән Маркс әслиндә коммунарларын гаршысына сосиалист ингилабында пролетариатын мүттәфигләри мәсәләсини гојурду. Илк күнләрдән е'тибарән о, франсыз кәндлиләрини пролетар ингилабынын тәрәфинә чәлб етмәк зәрурәти үзәриндә тә'кид едирди. Бундан өтрү хырда кәндлинин антисосиалист хурафатыны дағыдыб она изаһ етмәк вә тәчрүбәдә көстәрмәк лазым кәлирди ки, онун һәгиги мәнафеји јалныз фәһлә синфинин гәләбәси сајәсиндә тә'мин едилә биләр.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 191.
[2] Јенә орада, сәһ. 189.
[3] «Биринчи Интернасионал вә Парис Коммунасы. Сәнәдләр вә материаллар». М., 1972, сәһ. 453.

Маркс шәһәр хырда буржуазијасынын хејринә коммунанын көрдүјү тәдбирләри — мәнзил кирајәси борчунун ләғв едилмәсини, борч тәәһһүдләри үзрә тә'дијәләр үчүн мөһләт верилмәсини вә бу тәәһһүдләр үзрә фаизләрин ләғв олунмасыны јүксәк гијмәтләндирирди. О, Баш Шурада дејирди: «Мәнзил кирајәси вә тичарәт вексelləри барәсиндә декретләр һәгигәтән мәһарәтли бир тәдбирдир»[1].

Мајын әввәлләриндән е'тибарән Коммунанын һәрби вәзијјәти Марксда бөјүк тәшвиш доғурмаға башлады.

Ингилабчы Парисин сүгутундан ики һәфтә әввәл о, Коммунаја гаршы Бисмарк илә Фавр арасында кизли мүгавиләнин тәфсилатыны коммунарлара билдирәрәк, онлары хәбәрдар едирди ки, гәти зәрбә мајын 26-на јахын ендириләбиләр. О јазырды: «Парисдән кәнарда, Инкилтәрәдә вә ја башга өлкәләрдә көрмәк истәдијиниз ишләри сүр'әтләндирмәјиниз тамамилә зәруридир»[2]. Коммунанын мәғлубијјәтини ирәличәдән көрән Маркс һесаб едирди ки, Коммуна Франса банкынын фондларынын башыны бағламагла, Версал хадимләрини нүфуздан салан сәнәдләри тәһлүкәсиз јердә кизләтмәклә Тјерә тә'сир көстәрә биләр, ондан азачыг да олса күзәштләр гопара биләр.

Коммуна илә һәмрә'јлик һәрәкаты

Тјер һөкумәти вар гүввә илә Коммунаны Франса әјаләтиндән вә бејнәлхалг пролетариатдан тәчрид етмәјә чалышырды. Онун сијасәтини Маркс белә сәчијјәләндирирди: «...Әјаләти табеликдә сахламаг вә орада Парисин мүдафиәсинә галхан үмуми үсјана јол вермәмәк үчүн әјаләт *јалан диварлы* илә әһатә олунмалыдыр»[3]. Бүтүн өлкәләрин рәсми вә сағ мәтбуаты Версал әксингилабчыларынын ардынча кедәрәк коммунарлар һаггында ән дәһшәтли деди-году јајырды. Апрелин 6-да Маркс Либкнехтә јазырды: «Парисдә дахили һадисәләр барәсиндә гәзетләрдә көрдүјүн бүтүн чәфәнкијатын бирчә кәлмәсинә дә инанмамалысан. Бунларын һамысы јалан вә алдатмадыр. Буржуа гәзет чызма-гарачылығы һәлә һеч заман белә ашкар шәкилдә мејдана чыхмамышдыр»[4]. Белә бир шәраитдә Парис ингилабы һаггында Франсанын вә башга өлкәләрин зәһмәткешләринә дүзкүн мә'лумат вермәк, Коммуна һаггында буржуа бөһтаныны ифша етмәк хүсусилә бөјүк әһәмијјәт газанырды.

Парис Коммунасы һаггында һәгигәти јајмаг үчүн Баш Шура тәрәфиндән Интернасионалын мөвчуд олдуғу алты ил әрзиндә јаранмыш бүтүн тәшкилат шәбәкәсиндән, јерли шө'бәләрлә, онларын мәтбуат органлары вә рәһбәрләри илә бү-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 17-чи чилд, сәһ. 627.
[2] *К. Маркс вә Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 189.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 17-чи чилд, сәһ. 528.
[4] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 189.

түн әлагә системиндән истифадә едилирди. Маркс Франкелә хәбәр верирди: «Мүхтәлиф катибләрин континентдә вә Бирләшмиш Штатларда олан бөлмәләрә мәктубларында һәр јердә фәһләләрә бу әзәмәтли Парис ингилабынын һәгиги характери изаһ едилмишди»[1].

Маркс Коммунаја јардым үчүн бир чох өлкәләрдә кениш кампанија кечирә билди. Бу кампанија Алманијада хүсусилә бөјүк вүс'әт алды. Алман пролетариатынын габагчыл нүмајәндәләринә Марксын күчлү тә'сири бунда өзүнү көстәрди. Мајын 25-дә Бебелин рејхстагда нитги бејнәлмиләл һәмрә'јлијин әламәтдар тәзаһүрү олду. Јункерләрин вә буржуазијанын галасында, сағ депутатларын һај-күјү вә ришхәнд сәсләри алтында Бебел мәрдликлә билдирди ки, Коммуна бүтүн Авропа пролетариатынын ишидир вә о, һәмин иши там гәләбәјә чатдырачагдыр.

Баш Шуранын јөнәлдичи тә'сири алтында Коммуна илә бејнәлмиләл һәмрә'јлик һәрәкаты мүстәсна дәрәчәдә кениш вүс'әт алыб пролетар күтләләринин фәаллыг вә мүтәшәккиллијинин һәр тәрәфдә јүксәлдијини көстәрди. Һәтта игтисади чәһәтдән керидә галмыш олан вә пролетариатын һәлә мүстәгил мүбаризә јолунда илк аддымларыны атдығы өлкәләрдә дә Коммуна фәһләләр арасында чанлы әкс-сәда доғурмуш, рәғбәт далғасына сәбәб олмуш, сых бирләшмәк сә'ји јаратмышды. О, фәһлә синфи ичәрисиндә ингилаби мејлләрин ашкара чыхмасына, ингилабчы үнсүрләрлә ислаһатчы үнсүрләрин бир-бириндән ајрылмасына көмәк етмишди. Ислаһатчы үнсүрләрин мүгавимәтинә, бүтүн полис манеәләринә вә гадағанларына, рәсми буржуа дүнјасынын ачыг дүшмәнчилијинә бахмајараг, ингилаби мәсләкин нүмајәндәләри Коммунаны фәдакарлыгла мүдафиә едирдиләр. Коммуналарла һәмрә'јлик нүмајишләри вә Версал әксингилабчыларынын писләнмәси һәр јердә ејни заманда јерли сијаси режимләрә гаршы протест характери алараг һөкумәт әлејһинә мүбаризә формаларындан биринә чеврилмәси әламәтдар бир һал олмушду. Парис Коммунасынын өлмәз ишини мүдафиә үчүн кечирилән бу чыхышлар онун мәғлубијјәтиндән сонра да давам едирди.

Маркс тәрәфиндән рәһбәрлик едилән Интернасионал сајәсиндә Коммуна јубилејинин бајрам едилмәси, онун шәрәфинә митингләр вә јығынчаглар тәшкил едилмәси, франсыз фәһләләринә тәбрик мәктублары илә мүрачиәт едилмәси бир чох өлкәләрин фәһлә һәрәкатында ән'әнәјә чеврилди. Парисдә пролетар ингилабынын биринчи илдөнүмү илә әлагәдар олараг Испанијанын «Emancipacion» адлы сосиалист гәзети јазырды: «...Әбәди өлдүрүлмүш һесаб едилән Коммуна фәһлә синфинин бөјүк гәлбиндә јашајыр»[2]. 1878-чи ил мартын 18-дә Русијанын

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 182.
[2] «Биринчи Интернасионал вә Парис Коммунасы», сәһ. 386.

чәнубунда тичарәт-сәнаје мәркәзләриндән бири олан Одессанын фәһләләри франсыз пролетариатына јазырдылар: «1871-чи илдә Парис баррикадаларында сизин бу гәдәр гардаш, бачы, ата, оғул, гыз вә достларыныз һансы мәгсәдә наил олмаг јолунда чанларындан кечмишдиләрсә, биз дә өз вәтәнимиздә һәмин бөјүк мәгсәд јолунда чалышырыг»[1].

Инкилтәрәдә Коммуна илә һәмрә'јлик һәрәкәтләри тәшкил едилмәси хејли чәтинлијә раст кәлди. Демократик республика һәрәкатынын сағ ганадынын рәһбәрләри әслиндә Коммунаны мүдафиә үчүн кечирилән күтләви чыхышлары позурдулар. Бу ишдә онлара сағ тред-јуниончулар кизли көмәк көстәрирдиләр. Дикәр тәрәфдән, Лондонда олан вә чох заман Интернасионалын нүмајәндәләри ады илә һәрәкәт едән хырда буржуа мүһачирләри өзләринин Коммунаны мүдафиә кампанијасы илә әлагәдар олараг, һај-күјлү јаланчы ингилаби нүмајишләри илә һәмрә'јлик ишинә зәрәр вурурдулар. Парисдәки ингилабын куја Лондондан Интернасионал тәрәфиндән «гурашдырылмасы» һаггында буржуа мәтбуатынын инадла тәкрар етдији бәјанатлар Баш Шураны еһтијатлы олмаға мәчбур едирди.

Маркс бу манеәләри арадан галдырыб, габагчыл фәһләләрин вә сол республикачыларын, фәһлә синфинә јахын олан вичданлы чығырдашларын рәғбәтиндән истифадә едәрәк, коммунарлара јардым кампанијасына Инкилтәрәнин пролетар вә мүтәрәгги даирәләринин чәлб едилмәсинә чалышырды. О өз шәхси әлагәләри сајәсиндә һәтта буржуа вә тред-јуниончу мәтбуатда да Коммуна һаггында објектив материаллар вә ону мүдафиә едән мәгаләләр чап олунмасыны тә'мин едә билди. Фәһлә митингләриндә вә республикачы клубларын јығынчагларында коммунарлары мүдафиә сәсләри ешидилир вә бу барәдә гәтнамәләр гәбул едилирди.

Парисдә ганлы диван јахынлашмаға башладығы бир заманда Коммунаја инкилис фәһлә синфинин јардымына еһтијач хүсусилә артды. Мајын 23-нә гәдәр Маркс хәстәлијинә көрә Баш Шуранын бир сыра ичласларында иштирак едә билмәсә дә, һәмин күн Баш Шурада бу мәсәләнин мүзакирәсини бөјүк бир нитг илә ачды. О, динләјичиләрдән Коммунанын сону јахынлашдығыны кизләтмәди. Лакин бу, пролетариатын мүвәггәти мәғлубијјәти иди. «Коммунанын принсипләри әбәдидир вә мәһв едилә билмәз; фәһлә синфи азадлыға чыханадәк бу принсипләр даим өзүнү јенидән билдирәчәкдир»[2]. Мүзакирәләрин кедишиндә о тәклиф етди ки, Шуранын инкилис үзвләри күтләви митинг тәшкил етсинләр вә Инкилтәрә һөкумәтинә нүмајәндә һеј'əти көндәриб версаллыларын ганлы терроруна гаршы тәдбирләр көрүлмәсини тәләб етсинләр.

[1] «Биринчи Интернасионал вә Парис Коммунасы», сәһ. 417.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 17-чи чилд, сәһ. 629.

Мајын 26-да Фаврын тәмимнамәси е'лан едилдикдән вә бурада коммунарлар Версал һөкумәтинә тәслим едилмәли олан чинајәткарлар кими гәләмә верилдикдән сонра Коммуна мүһачирләринә Инкилтәрәдә сығыначаг һүгугу верилмәси мәсәләси чох бөјүк әһәмијјәт газанды. Бу тәләб уғрунда мүбаризә әламәти алтында мајын 31-дә Һај Һолборнда Баш Шураның бинасында (һәмин күчәдәки 256 №-ли евдә Шура 1868-чи илин ијунундан 1872-чи илин февралынадәк ичлас кечирмишди) мүхтәлиф демократик вә республикачы тәшкилатларын нүмајәндәләринин иштиракы илә фәһләләрин јығынчағы кечирилди.

Фәһләләрин әһвали-руһијјәси вә өлкәнин демократик ән'әнәләри илә һесаблашмаға мәчбур олан Гладстон коммунарларын әлә верилмәси һаггында Франса һөкумәтинин илкин сорғусуна чаваб вермишди ки, бундан өтрү һәр бир ајрыча һалда инкилис мәһкәмәсинин гәрары лазым кәләчәкдир. Бу исә мүһачирләр үчүн, әлбәттә, мүәјјән тә'минат јарадырды.

Артыг ијунун әвәлләриндән е'тибарән чох заман аиләләри илә бирликдә Инкилтәрәјә кәлмәјә башлајан Коммуна мүһачирләринә јардым тәшкил едилмәси Марксдан мүстәсна дәрәчәдә бөјүк әзмкарлыг тәләб етди. Онлара мәнзил вә иш тапмаг, лазыми вәсаит, һәтта палтар вә ев шејләри топламаг, — бүтүн бунлар хејли сә'ј тәләб едирди. Лакин Маркс һеч бир вәзифәдән, һәтта ән хырда вәзифәләрдән дә сыхылмырды, бунда өз бејнәлмиләл борчуну көрүрдү. Узун мүддәт әрзиндә Баш Шура ејни заманда Коммуна мүһачирләринә јардым комитәси кими дә фәалијјәт көстәрди. Марксын аилә үзвләри дә вәсаит топланышында фәал иштирак едирдиләр.

Лондона кәлән Коммуна мүһачирләрини Маркс руһландырмаға, онлара диггәт вә гајғы көстәрмәјә чалышырды. Франса пајтахтындакы бөјүк ингилаби дөјүшләрин иштиракчылары үчүн онун мәнзилинин гапылары гонагпәрвәрликлә ачыг иди. Парис Коммунасынын гәһрәманы Полша ингилабчысы В. Врублевски сонралар, 1878-чи ил октјабрын 9-да Чеиврәдән Енкелсә көндәрдији мәктубунда өзү үчүн ағыр күнләрдә Маркс вә Енкелсдән көрдүјү гајғыкешлији миннәтдарлыгла хатырлајырды. О јазырды: «Сизин евиниз вә Марксын еви Лондонда мүһачирәтдә олдуғум заман мәним үчүн јеканә әсл гардаш очағы иди, бурада сизин тәрәфиниздән мәнә олмазын достлуг вә меһрибанлыг көстәрилмишди...»[1].

Һәлә Франсада Версал полисиндән кизләнән коммунарлары хилас етмәк үчүн чох кизли вә бөјүк тәһлүкә илә бағлы олан иш хүсусилә еһтијатлы олмағы тәләб едирди. Маркс дәфәләрлә коммунарлар үчүн инкилис вә алман паспортлары та-

[1] *J. W. Boreisza.* W kregu wielkich wygnancow (1848—1895), Waarszawa, 1963, str, 278.

пыб көндәрмишди вә онлар бундан истифадә едиб манеәсиз харичә кедә билмишдиләр.

Парис Коммунасы барәсиндә башлыча мәгсәди Маркс онун дәрсләрини нәзәри чәһәтдән тәһлил етмәкдә вә бу нәтичәләр әсасында Коммунаја кортәбии рәғбәти пролетар күтләләринин Коммуна ишини давам етдирмәк вә баша чатдырмаг үчүн шүурлу арзусуна чевирмәкдә көрүрдү. О, сатгын буржуа журналистләри сүрүсүнүн бөһтанына, һәмчинин Коммунанын фәалијјәтини тәригәтчиләрин тәһриф олунмуш шәкилдә шәрһ етмәсинә Коммуна һаггындакы һәгигәти гаршы гојмаға чалышырды. Версал чәлладларыны, Тјерин вә Фаврын әксингилабчы гулдур дәстәсини ифша етмәк лазым кәлирди, бу исә чәза тәдбирләриндән саламат галмыш коммунарларын кәләчәк талеји үчүн дә әһәмијјәтли иди. Бүтүн бунлар Марксы хәстәлијинә бахмајараг, Коммуна һаггында Баш Шуранын мүрачиәти үзәриндә ишләмәјә мәчбур едирди, хүсусилә дә она көрә ки, 1871-чи ил апрелин 18-дә Шура белә бир мүрачиәт бурахмаг һаггында гәти гәрар гәбул етмиш вә һәмин сәнәдин мәтнини тәртиб етмәји Маркса тапшырмышды.

Коммунанын фәалијјәтинин тәһлили. Баш Шура мүрачиәтинин һазырланмасы

Мүрачиәт үзәриндә ишләмәјә Маркс өзү үчүн ади һал олан чиддијјәтлә киришди, нәзәрдән кечирилән һадисәләр һаггында фактик материалы ашкара чыхармагдан вә өјрәнмәкдән башлады. Гәзетләрдән көтүрүлмүш гејдләрин јазылдығы дәфтәр бу чох бөјүк вә зәһмәтли иши сүбут едир. Бу гејдләрдә Марксын јени тарихи һадисәни лап мејдана кәлдији просесдә көрмәк бачарығы өзүнү тамамилә бүрузә верир. Галаг-галаг гәзет јаланлары вә деди-годулары алтындан илкин факты, рәгәми, бу вә ја башга сијаси хадимин сөјләдији типик фикри ачыб көстәрән Маркс һадисәләрин әсасыны ашкара чыхарыр, бунларын инкишафыны изләјир, бунларын сосиал вә сијаси сәбәбләрини мејдана гојурду. Гејдләрдә буржуа мәтбуатына истинад едилмәси илә јанашы олараг, Коммунанын Парисдән Маркса көндәрилән мәтбуат органларынын да адларына тез-тез раст кәлмәк олур. Коммунанын сијаси вә сосиал тәдбирләри аддымбааддым гејд едилир, онун илк фәһлә һөкумәти кими маһијјәти ашкара чыхарылырды. Аз сонра дәфтәрдә коммунарларын версаллыларла силаһлы дөјүшләри һаггында гејдләр көрүнүр.

Маркс материал топламагда давам едәрәк апрелин икинчи јарысында мүрачиәтин илк вариантыны тәртиб етмәјә башлады. Гәти мәтни јазмаға башламаздан әввәл о, мајын әввәлләриндән е'тибарән икинчи вариант үзәриндә ишләмәјә кечди.

Ики илкин вариантда бир сыра мүһүм мүддәалар санки бунлары өзүнә ајдынлашдырмаг үчүн даһа әтрафлы шәрһ едилмишди. Бу, Коммунанын мејдана кәлмәсинә кәтириб чы-

харан тарихи шəраитин характеристикасына, биринчи пролетар һөкумəтинин сосиал-игтисади тəдбирлəринин тəһлилинə, онун орта тəбəгəлəр барəсиндə сијасəтинə, онун сəһвлəринин тəнгидинə, һəмчинин пролетариат диктатурасынын вəзифəлəри вə фəрглəндиричи хүсусијјəтлəри мəсəлəси барəсиндə бə'зи нəзəри үмумилəшдирмəлəрə аиддир.

Маркс капитализм илə сосиализм арасында кечид дөврү һаггында өз тə'лиминин əсасларыны инкишаф етдирəрəк бу мəрһəлəдə синфи мүбаризəнин характери һаггында, пролетариатын игтисади сијасəти һаггында дəрин мүлаһизəлəр сөјлəмишдир. О гејд едирди ки, фəһлə синфинин һакимијјəт башына кəлмəси синфи мүбаризəни арадан галдырмыр, лакин «елə бир сəмəрəли шəраит јарадыр ки, бурада һəмин синфи мүбаризə өзүнүн мүхтəлиф мəрһəлəлəриндəн əн сəмəрəли вə һуманист јолла кечə билəр»[1]. Маркс гејд едирди ки, синифсиз чəмијјəт гуручулуғу дөврүндə игтисадијјатын бүтүн тəшкилини јени əсаслар үзəриндə јенидəн гурмалы олан, ону кортəбии, һəрч-мəрч характер дашымагдан хилас етмəли олан, «истеһсалын ичтимаи формаларынын аһəнкдар милли вə бејнəлмилəл даирəдə əлагəлəндирилмəсини»[2] тə'мин етмəли олан пролетар дөвлəтинин тəсəррүфат фəалијјəти кетдикчə даһа бөјүк əһəмијјəт газаначагдыр.

Мајын икинчи јарысында Маркс «Франсада вəтəндаш мүһарибəси» мүрачиəтинин артыг сон варианты үзəриндə ишлəјирди. Мајын 23-дə о, Баш Шуранын ичласындакы нитгиндə сəнəдин бир сыра мүддəаларыны шəрһ етди, мајын 30-да исə Шурада мүрачиəтин там мəтнини охуду вə һəмин мəтн иштирак едəнлəрин һамысы тəрəфиндəн јекдилликлə тəсдиг едилди.

«Франсада вəтəндаш мүһарибəси»

Франсада вəтəндаш мүһарибəси һаггында Баш Шуранын Маркс тəрəфиндəн јазылан мүрачиəти марксизмин башлыча програм сəнəдлəри сырасына дахил олмушдур. Бу классик əсəрдə пролетариат диктатурасы гурмаг үчүн көстəрилəн илк тəшəббүс, кəлəчəк сосиалист дөвлəтинин илк нүмунəси олмаг е'тибары илə Парис Коммунасынын үмумдүнја-тарихи əһəмијјəти сон дəрəчə дүрүст вə елми чəһəтдəн дəгиг ашкара чыхарылмышды. В. И. Ленин јазырды ки, Маркс өз əсəриндə Коммунаны бир ингилабчы кими — «дəрин, сəррaст, парлаг вə *тə'сирли*»[3] шəкилдə гијмəтлəндирмишди. Мүрачиəтин еһтирaслы ингилаби диллə јазылмасы да əламəтдардыр. Пролетариатын идеја чəһəтдəн јүксəлмəси, Интернасионалын јарандығы замандан е'тибарəн онун дахилиндə баш вермиш дəрин ирəлилəмəлəр Маркса имкан вермишди ки, Бејнəлхалг Фəһлə Бирлијинин фəалијјəтинин илк дөврлəриндə тактика мүлаһизəлəринə көрə елми коммунизм идејаларынын шəрһ

[1] *К. Маркс* вə *Ф. Енкелс.* Əсəрлəри, 17-чи чилд, сəһ. 553.
[2] Јенə орада.
[3] *В. И. Ленин.* Əсəрлəри, 5-чи нəшри, 26-чы чилд, сəһ. 52.

едилмәси формасында јол вермәли олдуғу мө'тәдиллији инди бир кәнара атсын. Инди о, јенидән «Коммунист партијасынын манифести»нин дилинә гајыда билмишди вә буну зәрури һесаб едирди.

Маркс гејд етди ки, Парис Коммунасынын көрдүјү бөјүк тарихи тәдбир буржуа дөвләт бүрократик апаратынын, көһнә ордунун вә полисин, инзибати органларын вә мәһкәмә органларынын мәһв едилмәси олду. Маркс Кукелмана мәктубунда гејд едирди ки, Коммуна пролетариатын вә бүтүн зәһмәткешләрин азадлығa чыхмасы үчүн чох мүһүм шәрт олараг буржуазијанын дөвләт машыныны сындырмағын зәрурилији һаггында «Луи Бонапартын он сәккиз брүмери» әсәриндә (1852-чи ил) чыхарылан нәтиҹәни әмәли, әјани сурәтдә тәсдиг етди. Маркс ингилаби нәзәријјәнин Парис Коммунасынын бүтүн тәҹрүбәсиндән ирәли кәлән бу чох мүһүм мүддәасына хүсуси әһәмијјәт верирди. «Франсада вәтәндаш мүһарибәси»ндән әлавә о, «Коммунист партијасынын манифести»нин 1872-ҹи ил алманҹа нәшринә тезликлә Енкелс илә бирликдә јаздығы мүгәддимәдә дә бу мүддәаны дүрүст ифадә етди.

«Франсада вәтәндаш мүһарибәси»ндә Маркс буржуа дөвләтинин өзүндән сосиалист мәгсәдләри үчүн истифадә етмәјин мүмкүн олмасы һаггында реформист хүлјалары ифша етди. О көстәрди ки, бу дөвләтин һәр һансы формада — монархист дөвләт, бонапартчы дөвләти, парламент-республика дөвләти формасында мејдана чыхмасындан асылы олмајараг, онун истисмарчы маһијјәти дәјишилмир.

Еjни заманда буржуа дөвләтинә фәһлә синфинин мүнасибәти мәсәләсиндә Маркс өзүнәмәхсус диалектик вә конкреттарихи мүнасибәт көстәрди. Бурада да о, бу вә ја дикәр мүддәалары бир еһкамчы кими мүтләгләшдирмәк әлејһинә чыхды. Онун әсәриндә буржуа парламентаризминин тәнгиди, буржуа демократијасынын мәһдудлуғунун гејд едилмәси илә бәрабәр фәһлә синфинин вә зәһмәткеш күтләләрин мәнафеји үчүн демократик азадлыглардан вә парламентдән истифадә етмәкдән имтина барәсиндә һеч бир ишарә дә јох иди. Маркс гејд едирди ки, буржуа дөвләтинин дағылмасы просеси һеч дә әсл халг руһунда дәјишдирилә билән ән'әнәви демократик тә'сисатлары, мәсәлән, үмуми сечки һүгугуну сахламаг имканыны рәдд етмир. О, «көһнә һөкумәт һакимијјәтинин халис зүлмкар органларыны кәсиб атмаг, онун дүзкүн функсијаларыны исә ҹәмијјәтдән јүксәкдә дурмаг иддиасына дүшән һакимијјәтин әлиндән алыб ҹәмијјәтин мәс'ул хидмәтчиләринә вермәк»[1] зәрурәтиндән јазырды.

Бу да сәҹијјәвидир ки, Маркс көһнә дөвләт машыныны зор-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 17-ҹи ҹилд, сәһ. 344.

ла мәһв етмәк һаггындакы мүддәаны биринчи нөвбәдә континентал Авропанын тарихи инкишафы вә о заманкы вәзијјәтини әкс етдирән материалла әсасландырыр, буну һәмин тарихи шәраитдә өлкәләрин һеч дә истиснасыз олараг һамысы үчүн дејил, эксәријјәти үчүн мәчбури һесаб едирди. О, 1871-чи ил апрелин 12-дә Кукелмана мәктубунда бу нәтичәни ифадә едәрәк ачыгча көстәрирди ки, Авропа континентиндәки пролетар ингилабларыны нәзәрдә тутур. О заманкы Инкилтәрә кими, инкишаф етмиш һәрби-бүрократик апаратын һәлә мөвчуд олмадығы өлкәләр үчүн исә Маркс силаһлы үсјан олмадан, динч васитәләрлә һакимијјәти фәһлә синфинин әлә алмасынын вә дөвләт системини ингилаби јолла дәјишдирмәјин мүмкүн олдуғуну гәбул едирди.

Ингилабчы алим кими Марксын ән бөјүк хидмәти бундан ибарәт олду ки, о, Коммунада јаранмагда олан пролетар дөвләтинин әламәтләрини, буржуазијанын дағыдылан дөвләт машыныны әвәз етмәк үчүн лазым кәлән пролетар һакимијјәти формасыны көрдү. О јазырды ки, Коммуна «нәһајәт, әмәјин игтисади чәһәтдән азадлыға чыха биләчәји ачыг сијаси форма»[1] иди. Лакин Маркс бу үмуми нәтичә илә кифајәтләнмәди. О, Парис Коммунасы типли дөвләтин сәчијјәви чәһәтләрини ашкара чыхара билди, онун башлыча хүсусијјәтләрини ачыб көстәрә билди. О гејд едирди ки, пролетар ингилабынын көһнә буржуа дөвләтини сындырмасы илә јанашы јени дөвләт гурмасы өзү бу ингилабын јарадычы характерини көстәрир. Бу мә’нада Коммуна, сосиалист чеврилишини һәр бир дөвләтин мүтләг мә’нада дағыдылмасы вә ләғв едилмәси һесаб едән бакунинчиләрин тәсәввүрүнүн бүтүн ејбәчәрлијини көстәрди. Коммуна ишдә пролетариат диктатурасынын анархистчәсинә инкарыны тәкзиб етди.

Маркс гејд едирди ки, Коммуна тарихдә зәһмәткеш күтләләрин мәнафејинин әсл ифадәчиси вә мүдафиәчиси олуб, өзүнүн бүтүн фәалијјәтиндә халгын истисмар едилән чохлуғуна архаланан илк дөвләт иди. Бу дөвләтин ардычыл демократизми — бүтүн һакимијјәт органларынын вә вәзифәли шәхсләрин сечилмәси, дәјишдирилмәси, халг гаршысында мәс’ул олмасы, силаһлы гүввәләрин (милли гвардијанын), јени инзибати системин вә мәһкәмә системинин, ичтимаи тәһлүкәсизлик системинин гурулушунда вә тәшкилиндә әсл демократик принсипләр онун пролетар тәбиәтинин өзүндән ирәли кәлирди. Һәр јердә бу дөвләт бүрократизм руһунун көкүнү кәсмәјә, мә’мурларын халгдан јүксәкдә дурмасына сәбәб олан имтијазларыны мәһв етмәјә чәһд көстәрирди.

Ејни заманда Маркс көстәрирди ки, јени пролетар һакимијјәти кифајәт гәдәр мәркәзләшдирилмиш вә мөһкәм олма-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 17-чи чилд, сәһ. 346.

лыдыр. Бу һакимијјәт буржуазијаја гаршы синфи мүбаризәдә пролетариатын әлиндә аләт олмалы, «гулдарларын гијамларыны» јатырмалыдыр. Коммунарларын өз тәчрүбәсизликләриндән ирәли кәлән сәһви Версал әксингилабчыларына гаршы бу аләтдән кифајәт гәдәр гәтијјәтлә истифадә едилмәмәси иди. Лакин буржуа дөвләтинин тәтбиг етдији бүрократик-полис мәркәзләшдирмә методларынын әксинә олараг, Парис Коммунасы типли пролетар дөвләти бу мәркәзләшдирмәни әсл демократик јолла һәјата кечирди.

Маркс галиб кәлмиш пролетариатын кифајәт гәдәр мәркәзләшдирилмиш һакимијјәтә малик олмасынын зәрурилијини сосиал мүнасибәтләрин дәјишдирилмәси саһәсиндә көрүлмәли олан әзәмәтли ишлә дә әлагәләндирирди. Чәми 72 күн јашамыш Коммунанын бу иши лазыми мигјасда кенишләндирмәк үчүн кифајәт гәдәр вахты вә имканы олмады. Лакин онун мачал тапыб кечирдији сосиал тәдбирләри (Парисдән гачан саһибкарларын мүәссисәләринин фәһлә кооперативләринә верилмәси вә и. а.) Маркс пролетар дөвләтинин игтисади сијасәтинин истигамәтини билдирән илк аддымлар кими јүксәк гијмәтләндирмишди, бу сијасәтин күддүјү мәгсәд исә истеһсал васитәләрини, торпағы вә капиталы «сәрбәст бирләшмиш әмәјин аләтләринә» чевирмәк иди. Һәм дә Маркс игтисади вә сосиал дәјишикликләр кечирилмәсинә авантүристчәсинә јанашмагдан чәкиндирирди. О көстәрирди ки, бу тәдбирләр бирчә зәрбә илә һәјата кечирилә билмәз, нә Коммунадан, нә дә һәр һансы башга пролетар һөкумәтиндән бу чүр харигәләр көзләмәк олмаз. Белә бир вәзифәнин јеринә јетирилмәси бүтөв бир кечид дөврүнүн ишидир, нисбәтән узун сүрән бир просесдир вә онун кедишиндә шәраит дә, инсанлар өзләри дә дәјишилмәлидирләр. Бунунла әлагәдар олараг Маркс тәһсили «һамыја мүјәссәр»[1] етмәли вә бунунла да халг күтләләрини дүнја елми вә мәдәнијјәтинин наилијјәтләри илә зәнкинләшдирмәли олан пролетар дөвләтинин мәдәни-маариф ишинә дә бөјүк әһәмијјәт верирди.

Коммунанын тәчрүбәси әсасында Маркс пролетариатын тәбии мүттәфигләри олан зәһмәткеш кәндлиләрин вә шәһәр хырда буржуазијасынын мәнафејинин әсл мүдафиәчиси, милләтин әсл мәнафеји уғрунда чарпышан мүбариз олмаг е'тибары илә пролетариатын ролуну ашкара чыхартды. Коммуна пролетар ингилабынын бејнәлмиләл маһијјәтини, буржуа шовинизминә вә милләтчилијинә барышмаз мүнасибәтини парлаг сурәтдә ашкара чыхартды. Илк фәһлә дөвләти өз вәзифәләрини зәһмәткешләрин бејнәлхалг азадлыг һәрәкатынын иши илә ејниләшдирди. Коммунарларын сыраларында мүхтәлиф милләтләрдән олан ингилабчылар вурушурдулар. Коммунанын

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 17-чи чилд, сәһ. 343.

бүтүн фәалијјәти пролетар ингилабынын демократик вәзифәләри илә сосиалист вәзифәләринин, онун милли мәгсәдләри илә бејнәлмиләл мәгсәдләринин вәһдәтини инандырычы шәкилдә нүмајиш етдирди.

Коммунанын ән мүһүм дәрсләриндән бири онун позитив тәчрүбәсиндән даһа чох онун негатив тәчрүбәсиндән ирәли кәлирди. Онун мәғлубијјәтинин әсас сәбәби фәһлә һакимијјәтинә сынанмыш вә бу һакимијјәтин вәзифәләрини ајдын баша дүшән рәһбәрин — ингилабчы пролетар партијасынын башчылыг етмәмәси иди. Нә Коммунада ән чох нүфузлу олан бланкистләр, нә сол прудончулар, нә дә хүсусилә хырда буржуа јени јакобинчиләри, сонралар Енкелсин «Франсада вәтәндаш мүһарибәси»нин мәзмунуну шәрһ едәрәк јаздығы кими, белә бир рол ојнамаға гадир дејилдиләр. Доғрудур, ингилаби һадисәләрин кедишинин өзү, күтләләрин синфи инстинкти ингилаб ишинә сәдагәтли олан коммунарлары дүзкүн һәрәкәт үсулу ахтармаға вә чох заман буну тапмаға кәтириб чыхарырды. Лакин бу һәрәкәт үсулу онларын өз хырда буржуа доктриналарына зидд иди, онлар өзләри һәлә бу доктриналарын тә'сириндән хилас олмамышдылар. Бу чүр кортәбии, кор-коранә вә чох заман өз әгидәләри зиддинә олараг көстәрилән рәһбәрлик ардычыл ингилаби сијасәт јеридилмәсини тә'мин едә билмәзди, фәлакәтли сәһвләрдән горуја билмәзди. Һәм дә мүхтәлиф чәрәјанлар арасындакы нифаг чох заман Коммунанын өзүнүн ишиндә позғунлуға сәбәб олурду. Пролетариата ичтимаи инкишаф ганунлары һаггындакы биликлә силаһланмыш олан мүбариз, сых бирләшмиш авангард лазымдыр — Маркс үчүн чохдан ајдын олан бу нәтичәни инди Парисдәки пролетар ингилабынын тәчрүбәси ајдын сурәтдә тәсдиг етди. Ингилаби партија олмадан фәһлә синфи әлдә едилмиш һакимијјәти сахлајыб сосиалист дәјишикликләри һәјата кечирә билмәз. «Франсада вәтәндаш мүһарибәси» бүтүн өз мәзмуну илә бу әсас мүддәаны баша дүшмәјә кәтириб чыхарырды.

Маркс Коммунаны бирчә дәгигәлијә дә идеализә етмәјиб, онун сәһвләри үзәриндән кечмәјәрәк, Парис коммунарларынын көрдүкләри ишин бүтүн әзәмәтини пролетар публисистинә мәхсус мүстәсна бир еһтирасла әкс етдирир. О дөрд ајлыг мүһасирәдән сонра һәрби дағынтылыг шәраитиндә гәһрәманчасына јени чәмијјәт гурмаға киришмиш олан садә Парис фәһләләринин әсл һуманизми илә, онларын өз тарихи вәзифәләрини јеринә јетирәркән көстәрдикләри тәвазөкарлыг, әмәксеварлик вә һәгиги фәдакарлыг илә фәхр етмәкдән јорулмурду. «Зәһмәт чәкән, дүшүнән, мүбаризә едән, ганы ахан, лакин өз тарихи тәшәббүсүнү илһамла дүшүнәрәк үзү күлән Парис» — бах будур Марксын өлмәз әсәринин баш гәһрәманы. Буна о, буржуа аләминин ријакарлығыны, синфи егоизмини вә амансыз гәддарлығыны гаршы гојур, бу буржуа аләмини исә

Коммуна чәлладлары, Версал һөкумәтинин башчылары — «гајда-ганунун» инсан симасыны итирмиш «кешикчи көпәкләри»[1] тәчәссүм етдирирдиләр.

Интернасионалын ингилаби-пролетар ганадынын нүмајәндәләри «Франсада вәтәндаш мүһарибәси» мүрачиәтини Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин програм сәнәди кими гәбул едиб ону јајмаг үчүн вар гүввәләрини сәрф етдиләр. Мүрачиәтин инкилис дилиндә 1.000 нүсхә тиражла бурахылан биринчи нәшри ијунун 13-дә чапдан чыхды, ијунун ахырларында 2.000 нүсхә тиражла икинчи нәшри, августда исә үчүнчү нәшри бурахылды. Дәрһал бу сәнәди алман, франсыз, фламанд, Данимарка, Һолландија, испан, италјан, рус, серб-хорват дилләриндә вә башга дилләрдә чап етмәк үчүн тәдбирләр көрүлдү. Һәлә Марксын һеч бир әсәри белә гыса мүддәтдә бу гәдәр кениш јајылмамышды.

Мүрачиәти јајмаг үчүн көстәрилән гызғын фәалијјәт өз бәһрәләрини верди—дүнјанын һәр тәрәфиндә бундан данышмаға башладылар. Инкилис буржуа мәтбуаты да сусмаг методуна әл ата билмәди. Артыг ијунун орталарындан е'тибарән буржуа гәзетләриндә чап едилмиш парчалара гәрәзли шәрһләр формасында вә ја Интернасионала гаршы һүчумларла долу олан баш мәгаләләр шәклиндә дүшмән руһлу рә'јләр чап едилмәјә башланды. «Times» гәзети һәтта ики дәфә чыхыш етди. Маркса онун достларындан бири бу барәдә јазырды: «Инкилис филистеринин гәзәбинә әсасән фикир јеридиләрсә, Сизин «Франсада вәтәндаш мүһарибәси» әсәриниз мүнасибәти илә дүнја филистерләринин гәзәби чох бөјүк олмалыдыр...»[2].

Маркс вә Енкелс буржуа мәтбуатынын һүчумуна чаваб вердиләр вә мүбаһисәдән бојун гачырмадылар. Гыса мүддәт әрзиндә онлар мүхтәлиф гәзетләрин редаксијаларына, чох заман Баш Шура адындан ијирмидән чох мәктуб, бәјанат вә тәкзиб јаздылар. Онлар инкилис буржуа мәтбуатында охучуларын бүтүн мәктубларыны чап етмәји тәләб едән ән'әнәләрдән истифадә етмәк нијјәтиндә идиләр. Лакин бу ән'әнәләр пролетариатын мүдафиәчиләринә аид олмады вә анчаг бә'зи бәјанатлар «Times», «Daily News» вә башга мәтбуат органларында чап едилди. Галанлары Интернасионалын мүхтәлиф өлкәләрдә олан вахташыры нәшрләриндә чап едилди, бә'зиләри исә әлјазмасы шәклиндә галды вә анчаг сонралар нәшр олунду.

Маркс Баш Шуранын бу вә ја дикәр сәнәдинин онун гәләминдән чыхдығыны көстәрән материалларын е'лан едилмәсинә әввәлләр, бир гајда олараг, јол вермәдији һалда, бу дәфә, Коммунаја вә Интернасионала гаршы гәзәбли кампанијанын гызғын чағында Бирлијин коммунарлары мүдафиә етмәк са-

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 17-чи чилд, сәһ. 361.

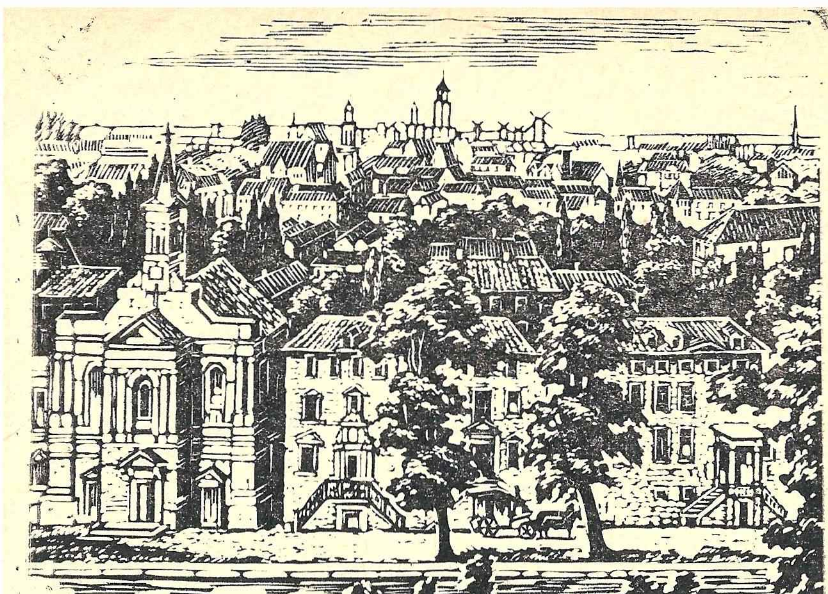
[2] «Биринчи Интернасионал вә Парис Коммунасы», сәһ. 524.

һәсиндәки һәрәкәтләри үчүн шәхси мәс'улиjjәти өз үзәринә көтүрмәjи лазым билди. Иjунун 26-да «Daily News»ун редакторуна мәктубунда о билдирди ки, «Франсада вәтәндаш мүһарибәси» мүрачиәтинин мүәллифидир вә Тjер, Фавр вә онларын әлалтылары барәсиндә кәтирдиjи фактларын дүзкүнлүjү үчүн мәһкәмә гаршысында чаваб вермәjә һазырдыр.

«Франсада вәтәндаш мүһарибәси»ндә Интернасионалын ингилаби платформасынын дүрүст е'лан едилмәси тәрәддүд едән үнсүрләрин, һамыдан әввәл бир чох реформистләрин ондан узаглашмасына сәбәб олду. Мәсәлән, 1871-чи илин иjунунда Баш Шура инкилис тред-jунионларынын сағ лидерләри Очер вә Лекрафт илә әлагәни ачыгча кәсмәли олду, чүнки онлар буржуа мәтбуатында чыхыш едиб мүрачиәти писләмишдиләр вә бунунла да әслиндә Коммуна күнләриндә Версал буржуазиjасынын чәбһәсиндә олан сағ прудончу Толенин хаин һәрәкәтини тәкрар етмишдиләр. Анархист тәригәтчиләрлә дә зиддиjjәтләр дәринләшди.

Еjни заманда, Енкелсин jаздығы кими, Баш Шуранын «коммунизм хеjринә»[1] ачыг чыхыш етдиjи рәсми сәнәдин кениш jаjылмасы Беjнәлхалг Фәһлә Бирлиjиндә әсл пролетар гүввәләринин сых бирләшмәсинә сон дәрәчә көмәк етди. Габагчыл пролетарларын марксизм мөвгеләринә кечмәси просеси сүр'әтләнди. Интернасионалын ингилаб баjрағы алтында пролетар күтләләринин сых бирләшмәси иши хеjли ирәлиләди.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 223.

Он үчүнчү фәсил

ИНТЕРНАСИОНАЛЫН ИДЕЈА БАЈРАҒЫНЫН САФЛЫҒЫ УҒРУНДА МҮБАРИЗӘДӘ

Интернасионалсыз Маврын һәјаты брилјанты чыхарылмыш брилјант үзүјә бәнзәрди.

Фридрих Енкелс

Лондон конфрансынын һазырланмасы

«Франсада вәтәндаш мүһарибәси»-нин бурахылмасы фәһлә синфинә Парис коммунасынын тәчрүбәсини өјрәтмәк јолунда анчаг илк аддым олду. Сосиалист ингилабы, пролетар дөвләти һаггында, һәр бир өлкәдә фәһлә синфинин ингилаби партијасыны јаратмағын зәрурилији һаггында бу тәчрүбәдә тәсдиг олунуб зәнкинләшән мүддәаларын Интернасионалын програм принсипләри кими рәсми сурәтдә гәбул едилмәси үчүн һәлә инадлы мүбаризә вә чох бөјүк изаһат иши апармаг лазым кәлирди.

Һалбуки коммунарларын гызғын тә'гиб едилмәси кенишләниб Интернасионала гаршы дүнја иртичасынын јүрүшүнә чев-

рилирди. Бу тә'гибләр кет-кедә даhа чох дәрәчәдә фәhлә hәрәкатыны јатырмаг үчүн Авропа hөкумәтләринин разылашдырылмыш hәрәкәтләри характерини алырды. Версал hөкумәтинин полис тәдбирләринә Алманија, Австрија-Мачарыстан, Испанија, Италија, Белчика, Данимарка вә чар Русијасынын hөкумәтләри дә гошулдулар. Һәтта Инкилтәрә вә Исвечрә кими «азад» өлкәләрдә дә иртичачы гүввәләр коммунарлара вә Интернасионалын үзвләринә гаршы чәза тәдбирләри тәләб едирдиләр.

Бејнәлхалг Фәhлә Бирлијинә гаршы бөhтан кампанијасы көрүнмәмиш дәрәчәдә кенишләнди. 1872-чи ил Һаага конгресинә hесабатда Маркс јазырды: «Бөhтан васитәси илә апарылан бу мүhарибәнин тарихдә нә бүтүн өлкәләри бүрүјән hәрби әмәлијјатын мигјасы чәhәтдән, нә дә hаким синфин hәр чүр нүмајәндәләринин бу мүhарибәдә иштирак едәркән көстәрдикләри јекдиллик чәhәтдән бәрабәри јохдур»[1]. Һүчумларын чох заман шәхсән Маркса гаршы јөнәлдилмәси дә бу кампанија үчүн сәчијјәви hал иди.

«Франсада вәтәндаш мүhарибәси» чапдан чыхдыгдан сонра Интернасионалын рәhбәри кими Марксын ады кет-кедә даhа чох мәшhурлашырды. Фәhләләр вә тәрәггипәрвәр даирәләр ичәрисиндә онун шөhрәти јүксәлдикчә, дүшмән мәтбуатда адландырылдығы кими, «Интернасионалын ән бөјүк башчысы» үзәринә пролетар hәрәкаты дүшмәнләринин hүчумлары даhа да гызғынлашырды. Һәрәкаты рүсвај етмәк үчүн онун рәhбәринә бөhтан атмаг кими көhнә үсулдан истифадә едән буржуа мәтбуаты Маркс hаггында hәр чүр уудурмалар јағдырмаға башлады. Әввәлләр олдуғу кими, јенә дә Маркс шәхси hүчумлара чаваб вермәкдән чох заман имтина едирди. Лакин бунлар Интернасионала зәрәр вура билдикдә, о, бөhтанчылары ашкар ифша едирди.

Вәзијјәти мүрәккәбләшдирән бир дә о иди ки, фәhлә hәрәкатына пролетариатын јени-јени тәбәгәләри кәлирди. Испанијада, Португалијада, Италијада, Данимаркада, Һолландијада, Латын Америкасында — о заманлар керидә галмыш олан бу өлкәләрдә Интернасионалын бөлмәләри мејдана кәлир вә кенишләнирди. Бунларын бир чох нүмајәндәләри hәлә хырда буржуа сосиализминин мүхтәлиф чәрәјанларынын, әксәр hалларда Бакунин анархизминин тә'сири алтында идиләр. Ејни заманда Коммунанын шәфәгиндән горхуја дүшмүш реформист үнсүрләр Интернасионалын ингилаби принсипләринә гаршы мүбаризәни күчләндирирдиләр.

Бүтүн бунлар пролетар hәрәкатынын идеја-сијаси вәзифәләрини даhа чох ајдынлашдырмағы вә онун тәшкили формаларыны тәкмилләшдирмәји ачыгча тәләб едирди. Ејни заманда

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 18-чи чилд, сәh. 130.

бу мәсәләләрин мүзакирә едилә биләчәји сәлаһијјәтли үмуми конгреси јахын заманда кечирмәк мүмкүн дејилди. Јаранмыш вәзијјәти нәзәрә алыб, 1865-чи илдәки һадисәдән нүмунә көтүрән Маркс вә Енкелс 1871-чи ил ијулун 25-дә Баш Шураја Лондонда Бирлијин нүмајәндәләринин гапалы конфрансыны кечирмәји тәклиф етдиләр.

Конфрансы һазырламағын бүтүн ағырлығы Марксын вә Енкелсин үзәринә дүшдү. Коммунадан сонра фәһлә һәрәкатынын тәләбатына ујғун олараг Интернасионалын сијаси програмыны дәгигләшдирән гәтнамә лајиһәләри һазырламаг лазым кәлирди. Баш Шуранын әксәријјәтини бу гәтнамәләр әтрафында сых бирләшдирмәк зәрури иди.

Августун 15-дә Маркс Шуранын ичласында конфрансын «тәшкилат вә тактика мәсәләләри илә» кифајәтләнмәси тәклифини верди вә бунунла да конфрансын ишинин истигамәтини мүәјјән етди. Јенә һәмин ичласда Шура гәтнамәләрин лајиһәсини һазырламағы Даими комитәјә (Јардымчы комитәјә) тапшырды. Бу исә Марксын вәзифәсини хејли јүнкүлләшдирирди, чүнки Јардымчы комитәдә онун силаһдашлары үстүн јер тутурдулар. Маркс вә Енкелс конфрансын чағырылмасы барәсиндә Интернасионалын јерли тәшкилатларына мә'лумат вердиләр. Русија үчүн мүхбир-катиб олан Маркс бу барәдә хүсуси олараг Утинә хәбәр вериб ону да көстәрмишди ки, конфранс Исвечрәнин Роман федерасијасында бакунинчиләрлә мүнагишә мәсәләсини нәзәрдән кечирмәли олачагдыр.

Августун икинчи јарысында Марксын һәддиндән артыг јорулмасы үзүндән ишдә фасилә вермәси гәти зәрури олду. Лакин о, Брајтонда икичә һәфтә истираһәт етди. Амма орадан да Маркс демәк олар һәр күн Интернасионалын ишләри барәсиндә Енкелс илә јазышырды.

Сентјабрын әввәлләриндә Лондона гајыдан Маркс вар гүввәсини конфрансын һазырланмасына сәрф етди. Сентјабрын 5-дә Баш Шуранын ичласында о тәклиф етди ки, Шура үзвләри конфрансын ичласларында мәшвәрәтчи сәслә иштирак етсинләр; бу вә ја дикәр өлкәдән нүмајәндәләрин кәлмәси мүмкүн олмаса, һәмин өлкәнин тәшкилатыны мүвафиг мүхбир-катиб тәмсил етмәли иди. Гәтнамә лајиһәләри сентјабрын 9-да вә 11-дә Марксын мәнзилиндә топлашан Јардымчы комитә үзвләри тәрәфиндән габагчадан нәзәрдән кечирилди. Сентјабрын 12-дә вә 16-да бунлары Баш Шура мүзакирә вә тәсдиг етди. Нәтичәдә конфрансын күндәлији һазырланды.

Сентјабрын орталарында конфрансын нүмајәндәләри Лондона кәлмәјә башладылар. Маркс вә Енкелс онлары гаршылајыр, онларын јерләшмәсинә көмәк едирдиләр.

Марксын еви чохдан бәри Лондона кәлән пролетар ингилабчыларынын көрүш јери олмушду. Онун бүтүн аилә үзвләри бураја кәлән мүбаризә јолдашларына сон дәрәчә меһрибан,

сәмими вә гонагпәрвәр мүнасибәт көстәрирдиләр. Һәтта анархизмә мејл едән испан нүмајәндәси Анселмо Лорентсо Лондон конфрансы әрәфәсиндә Марксын ону достчасына гәбул етмәсини өмрүнүн ахырынадәк унутмамышды. 30 ил кечдикдән сонда о өз хатирәләриндә јазырды: «...Мәним фајтончум Марксын јашадығы евин гаршысында дајанды. Гапыда бир гоча көрүндү. О, әзәмәтли патриарха бәнзәјирди.

Мән јаваш-јаваш вә еһтирамла јахынлашыб Интернасионалын Испанија федерасијасынын нүмајәндәси олдуғуму билдирдим. Гоча мәни гучаглајыб алнымдан өпдү вә испанча данышмаға башлајыб мәни евә апарды. Бу, Карл Маркс иди.

Онун аилә үзвләри евдә олмадыгларындан өзү һејранедичи бир нәзакәтлә мәнә шам јемәји верди. Сонра биз чај ичиб, ингилаби идејалар барәсиндә, тәблиғат, тәшкилат барәсиндә әтрафлы сөһбәт етдик, һәм дә Маркс Испанијадакы наилијјәтләрдән разы галдығыны билдирди». Сонра сөһбәт испан әдәбијјаты мөвзуларына кечди вә Маркс Калдерон, Лопе де Вега вә Тирсо де Молинанын јарадычылығы һаггында мүлаһизәләр сөјләјәрәк испанијалы мүсаһибини мәсәләләрә бәләд олмасы вә өз дәринлији илә һејран етди. Сөһбәт кечә јарысына гәдәр узанды вә Лорентсо Марксын евиндә кечәләмәли олду. Сәһәр Маркс ону һазырланмыш мәнзилә јола салды[1].

Интернасионалын тарихиндә мүһүм һадисә

1871-чи ил сентјабрын 17-дә Тоттенһем-корт-родда Артизенс клабын бинасында Интернасионалын Лондон конфрансы ачылды. Конфрансда Маркс Алманијаны, Енкелс исә Италијаны тәмсил едирди.

Конфрансын ачылышында сөјләдији нитгиндә Маркс онун башлыча вәзифәсини — «шәраитин тәләбатына ујғун кәлән јени тәшкилат гурмаға башламаг»[2] вәзифәсини ифадә етди. Буна көрә о бүтүн ишин мәркәзинә пролетар партијасы мәсәләсини — анархист вә тред-јунионçу идеолокијаја гаршы мүбаризәнин мүһүм мәсәләсини гојду. Тәәччүблү дејилдир ки, бу мәсәлә барәсиндә әсас гәтнамә — «Фәһлә синфинин сијаси һәрәкәти һаггында» гәтнамә әтрафында гызғын мүбаһисәләр башланды. Онун илк лајиһәси сентјабрын 20-дә Парис Коммунасынын көркәмли иштиракчысы бланкист Вајјан тәрәфиндән ирәли сүрүлмүшдү. Бурада дејилирди ки, фәһләләр өз ишләринин гәти тәнтәнәси наминә «өз гүввәләрини игтисади зәминдә олдуғу дәрәчәдә дә сијаси зәминдә бирләшдирмәлидирләр»[3]. Вајјанын ифадәсинин јајғынлығына бахмајараг, онун лајиһәси анархист нүмајәндәләрин кәскин е'тиразларына сәбәб олду. Буна онлар Интернасионал әвәзиндә һәмкарлар

[1] Бах: *A. Lorenzo.* El proletariado militante. Memorias de un International, t. 1. Barcelona, [1907], p. 314.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 17-чи чилд, сәһ. 643.
[3] «Биринчи Интернасионалын Лондон конфрансы. 17—23 сентјабр 1871-чи ил». М., 1936, сәһ. 45.

иттифагларынын сијасәтдән узаг олан бејнәлхалг бирлијини јаратмаг һаггында испан Лорентсонун тәклифини гаршы гојдулар. Кечмиш коммунар олан франсыз фәһләси Делае дә буна јахын бир идеја ирәли сүрүб, һәмкарлар иттифагларынын кәләчәк бејнәлхалг федерасијасыны кәләчәк ичтимаи гурулушун («кәләчәјин Коммунасынын») бир нөв нүмунәси һесаб етмәји тәклиф етди, бу гурулуш исә, онун фикринчә, мәркәзијјәтдән узаглашмалы вә мухтаријјәт принсипләринә әсасланмалы иди. Делае Интернасионал бөлмәләринин вәзифәсини тәблиғатла мәһдудлашдырырды. Һәр ики гәтнамә лајиһәси, истәр Лорентсонун, истәрсә Делаенин лајиһәси маһијјәтчә анархо-синдикалист руһлу иди.

Маркс Вајјанын лајиһәсини мүдафиә вә инкишаф етдирәрәк көстәрди ки, анархистләрин тәклиф етдикләри типдә тәшкилат артыг һәјатда тред-јунионлар формасында мөвчуд олан тәшкилата бәнзәјир. Анархистләрин әксинә олараг Маркс Коммунанын тәчрүбәсинә архаланыр вә сүбут едирди ки, фәһлә синфи сијаси мүбаризә апармалыдыр, бунун јүксәк формасы исә пролетар ингилабыдыр. О гејд едирди ки, пролетариат сијаси партија һалында тәшкил олунмадан бу ингилабын мүвәффәгијјәти, сијаси һакимијјәтин әлә алынмасы мүмкүн дејилдир. Һәмкарлар иттифаглары пролетариат партијасынын ојнадығы ролу, фәһлә синфинин сијаси тәрбијәчиси вә рәһбәри ролуну јеринә јетирә билмәз. Бунунла да Маркс фәһлә синфинин сијаси партијасыны һәмкарлар иттифаглары илә әвәз етмәјин дүзкүн олмадығыны көстәрмишди.

Хүсуси олараг сөјләдији нитгиндә Маркс пролетариатын тәшкил олунмасында һәмкарлар иттифагларынын бөјүк ролуну гејд едиб, һәмкарлар иттифагларынын фәалијјәтинин мүәјјән гәдәр мәһдуд вә дар олдуғуну көстәрди. Бундан әлавә, Маркс о заманкы инкилис тред-јунионларынын — әсасән фәһлә аристократијасы, инкилис фәһлә синфинин имтијазлы азлығы нүмајәндәләринин спесифик гүсурларыны да ашкара чыхарыб гејд етди ки, онлар фәһләләрин аз мааш алан кутләсинин мәнафејинә лагејдлик көстәрмишдир.

Маркс фәһлә синфинин сијаси мүбаризәсинин формаларындан вә методларындан, онун ингилаби тактикасындан бәһс едәрәк дејирди: «Биз һөкумәтләрә белә демәлијик: биз билирик ки, сиз пролетарлара гаршы јөнәлдилмиш силаһлы гүввәсиниз; бизим үчүн мүмкүн олдуғу јердә биз Сизә гаршы динч һәрәкәт едәчәјик, зәрури олдуғу јердә исә силаһа әл атачағыг»[1].

Енкелс дә Вајјанын тәклифини мүдафиә етди. Онун да нитги истәр сијаси фәалијјәтдән имтина етмәк һаггындакы анархист шүарына гаршы, истәрсә «фәһлә сијасәтинин» тред-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 17-чи чилд, сәһ. 649.

јуниончу шәрһинә гаршы, пролетариатын мәнафејини буржуазијанын мәнафејинә ујғунлашдырмаг демәк олан белә бир шәрһә гаршы јөнәлмишди. Енкелс дејирди: «...Фәһлә партијасы бу вә ја дикәр буржуа партијасынын гујруғунда сүрүнмәмәлидир, өз мәгсәди, өз сијасәти олан мүстәгил партија кими тәшкил олунмалыдыр»[1].

Марксын вә Енкелсин мәнтиги чәһәтдән гүсурсуз олан, ингилаби мүбаризәнин әмәли тәчрүбәсинә архаланан дәлилләри нүмајәндәләрә чох чидди тә'сир көстәрди. Онларын әксәријјәти «Фәһлә синфинин сијаси һәрәкәти һаггында» гәтнамәнин гәбул едилмәсинә сәс верди. Бу гәтнамәнин гәти мәтнини тәртиб етмәк Баш Шураја, башга сөзлә десәк, әслиндә онун рәһбәрләри олан Маркса вә Енкелсә тапшырылды. Илк варианты онлар әсаслы сурәтдә јенидән ишләдиләр, һәм дә бу заман конфрансда онун хејринә дејиләнләри нәзәрә алдылар. Белә чилаланмыш шәкилдә олан гәтнамәдә дејилирди: «...Варлы синифләрин бирләшмиш һакимијјәтинә гаршы фәһлә синфи јалныз о заман бир синиф кими һәрәкәт едә биләр ки, варлы синифләрин јаратдыглары бүтүн көһнә партијалара гаршы дуран хүсуси сијаси партија һалында тәшкил олунсун»[2].

Конфрансын башга гәтнамәләри дә Интернасионалда пролетар партијалылығынын дәрин көк салмасына гајғы, онун тактика вә тәшкилат принсипләрини — фәһлә синфинин кәндлиләрлә иттифагы һаггында, фәһлә синфинин бејнәлмиләл әлагәләринә, о чүмләдән дә һәмкарлар иттифаглары хәтти илә олан әлагәләринә көмәк етмәк һаггында, Бирлик дахилиндә гәсдчи вә тәригәтчи груплар олмасыны гадаған етмәк вә и. а. һаггында мүддәалары инкишаф етдирмәјә гајғы руһунда иди. Бунлардан бир чохуну Маркс ирәли сүрмүшдү. Марксын вә башга нүмајәндәләрин тәклифи илә конфранс Баш Шураја, хүсусән Низамнамәнин јени нәшрини бурахмағы, һәм дә бурада конгресләрин ирәли сүрдүјү бүтүн әлавәләри нәзәрә алмағы тапшырды. Дикәр тәрәфдән, Низамнамәни гүввәдән дүшмүш мүддәалардан тәмизләмәк лазым кәлирди. 1871-чи илин ахырларында јенидән ишләнмиш Үмуми Низамнамә Марксын вә Енкелсин сә'јләри сајәсиндә инкилис вә франсыз дилләриндә, 1872-чи илин февралында исә алман дилиндә нәшр едилди. «Әлавәләр» бөлмәсиндә бүтүн дәјишикликләр сәнәдләр васитәси илә әсасландырылырды. Конфрансын гәрарында Интернасионалын һәр бир үзвүнә бир вәзифә олараг тапшырылырды ки, Низамнамәнин бир нүсхәсини өзүндә сахласын — бир чох өлкәләрдә үзвлүк һаггынын верилмәси бурада гејд едилирди вә беләликлә һәмин нүсхә бир нөв үзвлүк билети иди; бу гәрарла јанашы олараг, јени Низамнамәнин

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 17-чи чилд, сәһ. 421—422.
[2] Јенә орада, сәһ. 427.

бурахылмасы Интернасионалын идеја бирлијини вә онун сыраларында интизамы мөһкәмләтмәјә көмәк етди.

Исвечрәдә Баш Шуранын тәрәфдарлары илә бакунинчиләр арасында мүнагишә мәсәләси конфрансын ишиндә хејли јер тутду. Маркс бу мәсәләни арашдырмалы олан комиссијанын тәркибинә дахил иди. Комиссија адәтән конфрансын ичласларындан сонра ахшамлар онун мәнзилиндә топлашырды. Бакунинчиләрин фәалијјәти Маркса һамыдан јахшы мә'лум иди. Интернасионалын Исвечрәдәки үзвләри Утин, Перре, Беккер она 1870-чи илин апрелиндә Шо-де-Фондакы гурултајда Роман федерасијасында тәфригәнин тәфсилатыны хәбәр вермишдиләр. Маркс ону да көрүрдү ки, бакунинчиләрин позучу фәалијјәти Исвечрә чәрчивәсиндән кәнара чыхыр, онлар Испанијада вә Италијада да фитнә-фәсад төрәдирләр. Лопатин вә башга рус достлары она Бакунинин гәсдчи-ингилабчы С. Г. Нечајев илә әлагәләриндән вә бу ахырынчынын јеритдији террорчулуг, фитнәкарлыг вә алдатма методларынын хүсусилә ингилаби мүбаризә иштиракчыларынын өзләринә тәтбиг едиләркән вурдуғу зәрәр барәсиндә мә'лумат верирдиләр. Лакин о заман нә Маркса, нә дә онун силаһдашларына Бирлијин өз дахилиндә бакунинчиләрин кизли тәшкилаты олмасы мә'лум дејилди, онларын позучу фәалијјәти мигјасынын үмуми мәнзәрәси дә тамамилә ајдын дејилди.

Бүтүн бунлар Марксын тәртиб етдији гәтнамәләрин характерини мүәјјән етди. Бу гәтнамәләрдә Баш Шуранын көһнә Федерал Шуранын Роман шурасы адыны сахламыш олан вә бунунла да Роман федерасијасында рәһбәрлији әлә кечирмәк үчүн бакунинчиләрин көстәрдији чәһди дәф едән гәрары тәсдиг едилирди.

Маркс конфрансын јекунларындан разы иди, һәрчәнд мүвәффәгијјәт асан әлдә едилмәмишди вә ичласларын кедишиндә о, 97 дәфә чыхыш етмәли олмушду. Сентјабрын 23-дә о, Рамскетдә олан арвадына јазырды: «Бу күн конфранс, нәһајәт, гуртарыр. Бу ағыр бир иш иди. Сәһәр вә ахшам ичласлары кечирилирди, арада комиссијаларын ичласлары олурду. Һадисәләрин шаһидләри динләнилирди, мә'рузәләр һазырланырды вә и. а. Лакин бүтүн әввәлки конгресләрдә бирликдә көрүлдүјүндән дә артыг иш көрүлмүшдүр...»[1].

Сентјабрын 25-дә Лондонда Интернасионалын једди иллијинә һәср едилән тәнтәнәли јығынчаг олду. Бурада конфрансын иштиракчылары, Баш Шуранын үзвләри, Коммунанын мүһачирләри иштирак едирдиләр. Маркс өз бөјүк нитгиндә Коммунанын тарихи дәрсләрини вә јеничә гуртармыш конфрансын чыхардығы гәрарларын әһәмијјәтини ачыб көстәрди. Маркс һәр бир синфи һөкмранлығы ләғв етмәк мәгсәди илә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 249.

фәһлә синфинин сијаси һакимијјәти әлә алмаг үчүн көстәрдији илк тәшәббүс олараг Коммунанын үмумдүнја-тарихи ролуну гејд едиб дејирди: «Лакин белә бир дәјишиклијин һәјата кечирилмәси мүмкүн олмаздан әввәл пролетариат диктатурасы лазымдыр, бу диктатура үчүн биринчи шәрт исә пролетариат ордусудур. Фәһлә синфи өзүнүн азадлығa чыхмаг һүгугуну дөјүш мејданында газанмалыдыр. Интернасионалын вәзифәси — гаршыдакы мүбаризә үчүн фәһлә синфинин гүввәләрини тәшкил едиб бирләшдирмәкдир»[1]. Белә бир формада Маркс Коммунанын дәрсләриндән ирәли кәлән чох мүһүм нәтичәнин — пролетар сијаси партијалары јаратмаг зәрурәти һаггындакы нәтичәнин әһәмијјәтини јенидән гејд етмишди.

Лондон конфрансынын гәрарларынын бәјәнилмәси уғрунда мүбаризә

Маркс чох көзәл баша дүшүрдү ки, конфрансын гәрарлары анархист вә реформист үнсүрләрин мүгавимәтинә раст кәләчәкдир. Буна көрә һәмин гәрарларын мә'насыны изаһ етмәк, бунларын Баш Шура вә јерли тәшкилатлар тәрәфиндән бәјәнилмәсинә наил олмаг вачиб иди.

Сәһһәтинин писләшмәсинә бахмајараг, Маркс ән бөјүк бир әзмлә бу вәзифәни јеринә јетирмәјә киришди. Енкелс она чох бөјүк көмәк көстәрирди. Баш Шуранын бу дөврә аид олан бүтүн ән мүһүм сәнәдләри вә гәрарлары, бу заман көрүлән әмәли тәдбирләрин бүтүн планлары онларын үмуми әмәјинин бәһрәси иди.

Маркса гызлары хејли көмәк едирдиләр. Лаура әри Пол Лафарг илә бирликдә Франсада вә Испанијада елми коммунизм идејаларынын тәблиғи саһәсиндә бөјүк иш көрүрдү; Женни вә Елеонора Марксы күндәлик јазышманын бир һиссәсиндән азад едирдиләр.

Әввәлләр олдуғу кими, јенә дә Маркс вә Енкелс мүхтәлиф өлкәләрин фәһлә һәрәкатынын көркәмли иштиракчыларына архаланырдылар. Бунларын сырасында өз көһнә силаһдашлары — Алманијада Либкнехт вә Бебел, Исвечрәдә Беккер, Баш Шуранын үзвләри Серраје, Дүпон, Лесснер, Лохнер вә башгалары вар иди. Јени әлагәләр дә јаранырды.

Лондон конфрансы гуртардыгдан сонра илк ајлар әрзиндә онун гәтнамәләрини чапа һазырламаг, һәмчинин Үмуми Низамнамәнин вә Тәшкилат регламентинин јени нәшрини һазырлајыб, мүхтәлиф өлкәләрә көндәрмәк Марксын вә Енкелсин хејли вахтыны алырды. Онлар фәһлә хадимләринә мәктубларында конфрансын гәрарларыны Интернасионалын јерли тәшкилатларынын бәјәнмәсинин нә гәдәр вачиб олдуғуну изаһ едирдиләр. Бир сыра федерасијаларда бу гәрарлары мүзакирә едән хүсуси јығынчаглар олду. Бунлары алман бөлмәләри вә Исвечрәдә Роман федерасијасы, Испанија федерал шура-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 17-чи чилд, сәһ. 438.

сы, Инкилтәрә бөлмәләри, Интернасионалын АБШ-да вә Белчикада олан бөлмәләри бәјәнди.

Лондон конфрансынын јекунларыны алман Сосиал-демократ фәһлә партијасы, хүсусилә онун Саксонија тәшкилатынын 1872-чи ил јанварын 6—7-дә Һемнитсдә кечирилән гурултајы бәјәнди. Јанварын 23-дә Маркс бу барәдә Баш Шуранын ичласында мә'лумат верди. Лондон конфрансына Ејзенах партијасынын мүнасибәти онун Интернасионалын рәһбәрләри тәрәфиндән көстәрилән јолла кетмәк әзминдә олдуғуну тәсдиг етди. Иртичанын һүчума кечдији вә тәригәтчи-реформист чәрәјанларын фәаллашдығы мүрәккәб шәраитдә о, Интернасионал бајрағынын идеја сафлығы уғрунда, елми коммунизм принсипләри уғрунда Марксын вә Енкелсин апардыглары мүбаризәдә онлара Интернасионалда јардым көстәрән әсас гүввә олду. Бу мүбаризәнин кедишиндә бејнәлхалг пролетар тәшкилатынын ингилаби әһвали-руһијјәли чохлуғу марксизм баниләринин әтрафында кет-кедә даһа сых топлашырды.

Бакунинчиләрә гаршы мүбаризәнин күчләнмәси. «Интернасионалда сахта тәфригәләр»

1871-чи ил нојабрын ахырларында бакунинчиләрин «La Révolution Sociale» гәзетинин нөвбәти нөмрәсиндән Маркс өјрәнди ки, нојабрын 12-дә Исвечрәнин кичик шәһәри Сонвилједә бакунинчи Исвечрә бөлмәләринин гурултајы кечирилмишдир. Гурултај Лондон конфрансынын гәтнамәләрини Интернасионалын принсипләринә зидд е'лан етди, бөлмәләрин «там мухтаријјәтини», сијаси мүбаризәдә иштиракдан имтина етдикләрини билдирди, «һәр чүр нүфузу» арадан галдырмаг јолунда илк аддым олараг Баш Шураны ләғв етмәји тәләб етди. Исвечрәдәки бакунинчи бөлмәләр тәрәфиндән Јура федерасијасы јарадылмасы да е'лан едилди.

Сонвилје тә'мимнамәси алындыгдан дәрһал сонра Маркс вә Енкелс Баш Шуранын чаваб тә'мимнамәсини һазырламаға башладылар вә бу тә'мимнамә бакунинчиләрин позучу, тәфригәчи һәрәкәтләринин кениш ифшасы шәклиндә нәзәрдә тутулду. Ејни заманда Интернасионалын рәһбәрләри бакунинчиләри дәф едә биләчәк гүввәләри бирләшдирмәк үчүн тәдбирләр көрдүләр. Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин мүхтәлиф өлкәләрдә олан нүмајәндәләринә мәктубларында Маркс вә Енкелс анархизмин доктринасыны вә тактикасыны һәртәрәфли тәнгид едиб, һәр чүр «нүфузун» инкар едилмәси вә фәһләләрин сијаси мүбаризәдә иштиракдан имтина етмәси еһкамларыны ифша етдиләр. Маркс Лафарга вә өзүнүн башга мүбаризә силаһдашларына Интернасионалын мүвәффәгијјәтлә фәалијјәт көстәрмәси үчүн нүфузлу вә бүтүн тәшкилат гаршысында мәс'улијјәт дашыјан мәркәзи рәһбәр органынын ролуну вә әһәмијјәтини әтрафлы изаһ едирди.

Маркс вә Енкелс бакунинчиләрин өзләри үчүн гала һесаб

етдикләри Италијада вә Испанијада пролетар күтләләринин нүмајәндәләри илә билаваситә әлагә јарада билдиләр. Интернасионалын рәһбәрләринин тә'сири алтында бу өлкәләрдә Баш Шура тәрәфдарлары груплары јаранды вә бунлар антипролетар идеолокијасынын тә'сирини арадан галдырыб бакунинчилијә гаршы кет-кедә даһа чох дәрәчәдә мүбаризәјә гошулдулар. Хүсусилә Италијада популјар «La Plebe» гәзетинин нашири Енрико Бинјами Марксын вә Енкелсин силаһдашы олду. Алман сосиалисти Теодор Куно Италијада, сонра исә Белчикада бакунинчилијә гаршы фәал мүбариз иди.

Пол вә Лаура Лафаргларын Испанијада олмасы Маркса вә Енкелсә Испанија бөлмәләринин баниләри вә рәһбәрләри Хосе Меса, Франсиско Мора вә Пабло Иглесиас илә даһа сых әлагәјә кирмәк имканы верди.

Бакунинчиләрин тә'сиринә гаршы Марксын тәрәфдарларынын мүбаризәси 1872-чи илин јајында Баш Шуранын Испанијада дајағы олан јени Мадрид федерасијасынын јарадылмасына кәтириб чыхартды. Маркс вә Енкелс Лафаргын вә өз испан достларынын васитәси илә Португалија федерасијасы илә дә әлагәјә кирдиләр вә онун рәһбәрләриндән бири олан Нобре-Франса илк дәфә олараг Португалија фәһләләрини «Коммунист партијасынын манифести» илә вә елми коммунизмин башга әсәрләри илә таныш етди.

Бакунинчилик әлејһинә тә'мимнамәнин тәртиб едилмәси иши дә ирәлиләјирди. 1872-чи ил мартын 5-дә Маркс Баш Шура үзвләрини, Енкелслә бирликдә франсыз дилиндә јаздыглары «Интернасионалда сахта тәфригәләр» әсәринин әсас мәзмуну илә таныш етди. Шура бу сәнәди јекдилликлә бәјәнди вә Јардымчы комитәни һәмин сәнәди чап етмәјә вәкил етди.

«Интернасионалда сахта тәфригәләр» әсәри пролетар партијалылығы принсипләринин мүдафиәсинә вә ифрат сол ибарәчилик пәрдәси алтында кизләнән анархист тәригәтчилијин ифшасына парлаг нүмунәдир. Мүәллифләр тәригәтчи чәрәјанларын тәбиәтини вә тарихи көкләрини ашкара чыхартдылар, анархистләрин еһкамларынын әсассыз вә әмәли һәрәкәтләринин гүсурлу олдуғуну сүбут етдиләр.

Бу ахырынчы чәһәтин гәти тарихи фактлар вә сәнәдләрлә әсасландырылмыш шәкилдә ишыгландырылмасынын бөјүк әһәмијјәти вар иди, чүнки Интернасионал үзвләринин чоху бакунинчиләрин фитнәләриндән, Баш Шураја гаршы мүбаризәдә онларын ишләтдикләри тәфригәчи вә икиүзлү методлардан хәбәрдар дејилди. Онларын әсл мәгсәди — Бирликдә рәһбәрлији әлә кечирмәк мәгсәди дә һамыја ајдын дејилди. Буна көрә Маркс вә Енкелс бакунинчиләрин ачыг Алјансынын Баш Шура илә гаршылыглы мүнасибәтләринин бүтүн тарихини шәрһ етдиләр, Бакунинин тәрәфдарларынын Шура үзәринә бөһтанчы һүчумларынын, Лондон конфрансы гәрар-

ларына гаршы онларын кампанијасынын ич үзүнү ашкара чыхартдылар. Сонвилје тә'мимнамәсинин бүтүн мүддәалары әтрафлы тәһлил едилди, онун бөһтанчы характери, онун позучулуг маһијјәти көстәрилди.

Маркс вә Енкелс гејд едирдиләр ки, бакунинчиләрин бүтүн фәалијјәти давакар тәригәтчилик руһундадыр вә бүтүн өлкәләрин үмуми мүбаризәдә бирләшмиш пролетариатынын капиталистләрә вә торпаг саһибләринә гаршы, онларын синфи һөкмранлығына гаршы һәгиги вә мүбариз тәшкилаты олан Интернасионалы тәригәтләрлә әвәз етмәјә јөнәлдилмишдир[1]. «Сахта тәфригәләр»ин мүәллифләри көстәрдиләр ки, астролокија вә әлкимја елмин ушаглыг дөврү олдуғу кими, сосиалист тәригәтчилији дә фәһлә һәрәкатынын јеткинләшмәмиш олан илк мәрһәләсинин, онун ушаглыг дөврүнүн сәчијјәви чәһәтидир. Әввәлләр мүәјјән мүсбәт рол ојнајан, фәһләләрдә сосиализмә мараг ојадан тәригәтләр фәһлә һәрәкатынын өз инкишафында бу илкин мәрһәләни өтүб кечдији замандан фәһлә һәрәкаты үчүн бир манеәјә чеврилир. Тәригәтчилији јенидән чанландырмаға чалышан бакунинчиләр фәһлә һәрәкатынын дүнәнки күнүнү әкс етдирир, ону керијә чәкирдиләр.

Бакунинин вә онун тәрәфдарларынын ирәли сүрдүкләри програмы арашдырараг Маркс вә Енкелс көстәрдиләр ки, бу програм «чохдан дәфн едилмиш вә анчаг буржуа кәмағылларыны горхуда биләчәк, јахуд Бонапарт прокурорларынын вә ја башга прокурорларын нәзәриндә Интернасионалын үзвләринә гаршы дәлил сајыла биләчәк курултулу ибарәләрлә пәрдәләнмиш идејаларын анчаг низамсыз јығындан ибарәтдир»[2]. Онлар анархизмин әсассыз олдуғуну, фәһлә һәрәкатына вә фәһлә синфинин әсл ингилаби нәзәријјәсинә онун дүшмән олдуғуну сүбут етдиләр. Пролетариатын азадлыг мүбаризәсинин бүтүн әсас вәзифәләрини — дөвләт һакимијјәтини әлә алмаг вә ондан дөвләтин өлүб кетмәли, арадан галхмалы олдуғу синифсиз чәмијјәт гурмаг үчүн истифадә етмәк вәзифәләрини анархистләр «тәрсинә» ирәли сүрүб, ишә һәр чүр дөвләти дағытмагдан башламағы тәклиф едирдиләр. Онларын фәалијјәтиндә ән зәрәрли чәһәт пролетариатын сыраларына һәрч-мәрчлик салмаг чәһди иди, бу да пролетариаты күчлү сијаси васитәләрә малик олан истисмарчылара гаршы мүбаризәдә тәрксилаһ етмәк сә'јинә бәрабәр иди.

Маркс китабча үзәриндә ишләјәркән Интернасионалын бирлијини сахламағы, бакунинчиләри идеја чәһәтдән дармадағын вә тәчрид етмәји мәркәзи вәзифә һесаб едирди. О нәзәрә алырды ки, иртича анархист тәригәтчиләрин чыхышындан истифадә едиб, дәрһал Интернасионалда тәфригә вә бөһран һаггында чар чәкди. Китабчанын адынын өзү буржуа

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 18-чи чилд, сәһ. 30—31.
[2] Јенә орада, сәһ. 31.

мәтбуатынын јајдығы бу шајиәјә чаваб иди. Маркс вә Енкелс гејд едирдиләр ки, кичик бир тәфригәчиләр групу нәзәрә алынмазса, чәза тәдбирләри гаршысында Интернасионал јекдилдир, пролетариатын күч вә мүвәффәгијјәтләринин рәһни бу бирлији мөһкәмләтмәкдәдир. Фәһлә һәрәкаты дүшмәнләринин бөһтан атмасы үчүн онлара даһа бир бәһанә вермәмәк мәгсәди илә «Сахта тәфригәләр» кениш јајылмагдан өтрү дејил, јалныз Бирлијин үзвләри үчүн гапалы тә'мимнамә кими бурахылды.

Лакин китабча чапдан чыхдығы заман — о, 1872-чи илин мајында Ченеврәдә нәшр едилмишди — бакунинчиләрә гаршы мүбаризә артыг јени мәрһәләјә дахил олмушду. 1872-чи ил апрелин ахырларында Маркс вә Енкелс илк дәфә олараг Лафаргдан мә'лумат алдылар ки, бакунинчиләр тәрәфиндән бурахылмыш е'лан едилән Сосиалист демократијасы алјансы кизли чәмијјәт кими сахланмышдыр. Бу факт мүбаризәнин характерини, тәбии олараг, дәјишдирирди. Интернасионалын дахилиндә бакунинчиләрин өз низамнамә вә програмына малик кизли бејнәлхалг тәшкилатынын мөвчуд олмасы о демәк иди ки, өз ачыг чыхышлары илә Бирлијин идеја јекдиллијини сарсыдан бакунинчиләр ишдә артыг ону тәшкилат чәһәтдән дә парчалајырдылар. Артыг инди онлара гаршы тәкчә идеја мүбаризәси апармаг дејил, һәмчинин Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијиндән бу јад чисми кәнар етмәк үчүн тәшкилат тәдбирләри көрүлмәси тәләб олунурду.

Реформизмә гаршы

Парис Коммунасындан сонра Интернасионалда елми коммунизмә гаршы сағдан идеја дүшмәни инкилис либерал тред-јунионизми олур. Баш Шурада сөздә Лондон конфрансынын гәтнамәләри илә разылашыб, әслиндә исә бунлары либерал фәһлә сијасәти руһунда шәрһ етмәјә чалышан реформист үнсүрләр тред-јунионизм идеолокијасынын чарчылары олдулар. Реформистләр Инкилтәрәдә фәһлә партијасыны либералларла әмәкдашлыг едән вә онларын көмәји илә «фәһлә лидерләринин» парламентә кечирилмәсини тә'мин едән бир партија кими тәсәввүр едирдиләр.

Маркс баша дүшүрдү ки, Инкилтәрә фәһлә һәрәкатында саға тәрәф һәрәкәт баш верир. Белә бир шәраитдә Интернасионалын принсипләрини инкилис реформистләринин тәһриф етмәсинә јол вермәмәк вә Инкилтәрәдә фәһлә синфинин кәләчәк мүстәгил партијасынын әсасларыны гојмаг хүсусилә вачиб иди. Маркс үмид едирди ки, 1871-чи илдән сонра јаранмыш олан вәзијјәтдә Лондон конфрансынын гәрары илә мүстәгил Британија федерал шурасынын јарадылмасы (әвәлләр онун функсијаларыны Баш Шура ичра едирди) һәмин вәзифәләрин јеринә јетирилмәсинә көмәк едәчәкдир. Федерал шура Инкилтәрәдә Бирлијин дајағы ола биләрди, истәр тред-

јунионлара дахил олан, истәрсә дахил олмајан пролетар күтләләрини онун тәрәфинә чәкә биләрди.

Лакин Британија федерал шурасынын тәркибиндә буржуа радикаллары илә әлагәдар олан хејли адам вар иди. Чох бачарыглы, олдугча чевик бир адам олан Чон Һејлз онун рәһбәри олмаг иддиасында иди. Вахтилә о, Баш Шурада бир сыра мәсәләләрдә Маркса тәрәфдар чыхырды. Лакин Һејлзин оппортунист мејлләри үстүн кәлди. Британија федерасијасынын рәһбәрлијини Баш Шураја гаршы гојмаг сә'ји дә өзүнү көстәрди. Британија шурасында чохлуг газанмаг үчүн Һејлз бураја сых әлагәдар олдуғу Лондон јарымфәһлә, јарымрадикал чәмијјәтләринин нүмајәндәләрини чәлб етди.

1872-чи ил јанварын 16-да Баш Шуранын ичласында Маркс хырда буржуа тәшкилатларынын, илк нөвбәдә Үмуми республика чәмијјәтинин бүтүн үзвләринин Федерал шурадан кәнар едилмәсинә наил олду. Британија федерасијасынын Низамнамәсиндә онун рәһбәр органына хырда буржуа үнсүрләрин сохулмасы јолу үзәриндә мүәјјән сәдләр гојан дәјишикликләр едилди. Маркс ингилабчы гүввәләри — Лесснери, Дүпону, чартист һәрәкатынын кечмиш иштиракчыларындан Милнери, Мөрреји, Буну вә башгаларыны сых бирләшдирә билди, онлара архаланыб Һејлзә вә онун тәрәфдарларына гаршы мүбаризә апара билди.

Оппортунист тред-јунионизм идеолокијасына гаршы, буржуа-милләтчилик тәмајүлләринин хас олдуғу бу идеолокијаја гаршы мүбаризәдә 1872-чи илин јазында Баш Шурада Ирландија мәсәләси барәсиндә кенишләнән мүбаһисәләрин бөјүк әһәмијјәти вар иди. Бу мүбаһисәләр Инкилтәрәдә вә Ирландијада јарадылмагда олан Ирландија бөлмәләри барәсиндә Һејлзин, һәмчинин Британија федерал шурасынын вә Баш Шуранын бир сыра башга инкилис үзвләринин шовинист мөвгеји илә әлагәдар олараг мејдана кәлмишди. Һејлз мүстәгил Ирландија бөлмәләри јарадылмасынын әлејһинә чыхды. Маркс вә Енкелс онун һәрәкәтини пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләриндән узаглашмаг кими гијмәтләндириб ифша едәрәк бир даһа гејд етдиләр ки, инкилис фәһлә синфинин ән мүһүм вәзифәләриндән бири Ирландија милли азадлыг һәрәкатына јардым көстәрмәкдир.

Маркс реформист идеолокијаја гаршы чыхмаг үчүн башга имканлардан да истифадә етди. Мәсәлән, Британија федерасијасына дахил олан Манчестер харичи бөлмәсинин рәһбәри Дүпон 1872-чи ил мартын 3-дә Енкелсә мүрачиәт едиб аграр мәсәләси барәсиндә мүзакирә кечирмәкдә она көмәк көстәрмәсини хаһиш етдикдә, белә бир имкан јаранмышды. Буна чаваб олараг март—апрел ајларында Маркс «Торпағын миллиләшдирилмәси» адлы бир әсәр јазыб ону Дүпона көндәрди. Мајын 8-дә Дүпон әлјазмасыны бөлмәдә мә'рузә кими охуду.

Ијунун 15-дә бу әсәр Британија федерал шурасынын органы «The International Hereld» тәрәфиндән дәрч едилди.

Нәзәри чәһәтдән чох мәзмунлу олан бу мүһүм әсәрдә Маркс миллиләшдирмә тәләбини јалныз буржуа-демократик тәдбири кими шәрһ едән инкилис реформистләринин әксинә олараг, торпағын миллиләшдирилмәси проблемини пролетар ингилабы вә чәмијјәтин сосиалистчәсинә дәјишдирилмәси вәзифәләри илә гырылмаз әлагәдә шәрһ етди. О көстәрди ки, фәһлә синфи буржуа дөвләтинин мүлкијјәти олмуш торпағы «хырда саһәләрә бөлүб ајры-ајры шәхсләрә вә ја фәһлә ширкәтләринә»[1] вермәји нәзәрдә тутан миллиләшдирмәни гаршысында мәгсәд гојмамалыдыр. Бу һалда миллиләшдирмә фәрди тәсәррүфатлар арасында рәгабәтин күчләнмәсинә вә бунлардан ән ириләринин истеһсалчылар һесабына варланмасына кәтириб чыхарарды. Фәһлә синфинин бөјүк һәрәкатынын һәгиги, «һуманист мәгсәди» торпағы вә башга истеһсал васитәләрини ичтимаи мүлкијјәтә, «бүтүн милләтин» мүлкијјәтинә чевирмәјә наил олмагдыр. Јалныз бу әсас үзәриндә «әмәклә капитал арасындакы мүнасибәтләри тамамилә дәјишдирмәк», бүтүн истеһсал саһәләрини, о чүмләдән кәнд тәсәррүфатыны мәгсәдәујғун вә сәмәрәли тәшкил етмәк, коллектив сосиалист әмәјинин үстүнлүкләриндән кениш истифадә етмәк мүмкүн олар. *«Истеһсал васитәләринин милли мигјасда мәркәзләшдирилмәси* үмуми вә сәмәрәли план үзрә ичтимаи әмәклә мәшғул олан азад вә бәрабәр истеһсалчыларын бирлијиндән ибарәт чәмијјәтин милли әсасы олар»[2]. Лакин Маркс гејд едирди ки, буна анчаг дәрин сосиал ингилаб васитәси илә дөвләт һакимијјәтинин буржуазијадан пролетариата кечмәси нәтичәсиндә наил олмаг мүмкүндүр.

Интернасионалын АБШ-дакы тәшкилатларындан буржуа реформистләринин өз мәгсәдләри үчүн истифадә етмәк чәһдләри үзүндән Америка бөлмәләриндә баш верән мүнагишә илә әлагәдар олараг Марксын тәрәфдарлары илә оппортунист тред-јуниончу үнсүрләр арасындакы ихтилафлар даһа да инкишаф етди. Американын бә'зи радикал хадимләри Нју-Јоркда вә башга јерләрдә буржуа тәркибли бөлмәләр јаратмаға башладылар. Онлар АБШ-да Бирлијин бүтүн тәшкилатларынын рәһбәрләри ролуну ојнамаг иддиасында идиләр, бунларын федерал органынын сәлаһијјәтини шүбһә алтына алырдылар, Интернасионалын програмыны буржуа ислаһатлары тәләби илә әвәз етмәјә чалышырдылар. Онлара гаршы әсл пролетар гүввәләринин мүбаризәси чох кәскин характер алмышды.

Маркс Зоркеjә, Болтеjә вә Интернасионалын АБШ-да олан башга лидерләринә мәктубларында әсас һәрәкәт хәтти-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 18-чи чилд, сәһ. 56.
[2] Јенә орада, сәһ. 57.

ни мүәјјән едәрәк көстәрмишди ки, Америка фәһлә һәрәкатына рәһбәрлији әлә кечирмәјә чалышан буржуа радикалларына һәр бир印васитә илә мане олмаг лазымдыр. Ејни заманда о, тәригәтчилији арадан галдырмаг, јерли Америка фәһләләрини, ән әввәл, һәмкарлар иттифагларында бирләшмиш фәһләләри Бирлик сыраларына чәлб етмәјә наил олмаг зәрурәтиндән јазырды. Интернасионал бөлмәләринин әсасән мүһачир фәһләләри (алманлары, франсызлары, ирландијалылары, чехләри) әһатә етдији АБШ шәраитиндә Марксын ирәли сүрдүјү вәзифәләр өлкәдә мүстәгил пролетар партијасы јаратмаг уғрунда мүбаризәнин башлыча тәләбатыны ифадә едирди.

Маркс Америка бөлмәләриндәки һадисәләри кәркин бир диггәтлә изләјирди. Америка гәзетләри, китабчалары вә башга материалларындан онун көтүрдүјү гејдләрин јазылдығы бөјүк бир дәфтәр бизә кәлиб чатмышдыр. 1872-чи ил мартын 5-дә вә 12-дә о, топламыш олдуғу материаллары үмумиләшдирәрәк, Баш Шуранын ичласларында чыхыш едиб АБШ-да тәфригә һаггында мә'лумат вермиш вә Америка бөлмәләринин пролетар тәркибини мөһкәмләтмәк үчүн бир сыра конкрет тәдбирләр көрүлмәсини тәклиф етмишди.

Марксын тәклифи илә Баш Шура буржуа тә'сиринин әсас очағы олан 12 нөмрәли Нју-Јорк бөлмәсини Интернасионалдан харич етди.

Шура Бирлији «јаланчы ислаһатчыларын, буржуа фитнәкарларынын вә сатгын сијасәтбазларын» сохулмасындан горумаг үчүн гәбул етдији гәрара әсасән бөлмәләрин азы үчдә ики һиссәси муздлу фәһләләрдән ибарәт олмалы иди[1]. 1872-чи ил мајын 28-дә Баш Шура пролетар бөлмәләринин јаратдығы Мүвәггәти федерал шураны Интернасионалын Бирләшмиш Штатларда јеканә рәһбәр органы һесаб етди.

АБШ бөлмәләриндә тәфригә мәсәләси музакирә едиләркән мә'лум олду ки, Баш Шуранын өзүнүн бир сыра үзвләри фәһлә синфинин сијаси һәрәкәти һаггында Лондон конфрансынын гәтнамәсини оппортунист, реформист руһунда шәрһ едирләр. Бу, буржуа ислаһатчылары илә бирлијә чағыран Һејлзин вә Еккариусун чыхышларында өзүнү хүсусилә ајдын көстәрди. Маркс илә Еккариус арасында ајрылыг әмәлә кәлди. Узун илләрдән бәри давам едән достлуг Маркса онун һәрәкәтини писләмәкдә мане олмады. 1872-чи ил мајын 3-дә о, Еккариуса јазырды: «...Көрүнүр, сән хәјал етмисән ки, гүсурлу иш көрәндә, һәр һансы башга бир адам кими сәнә һәгигәти дејил, комплимент демәлидирләр»[2]. Елми коммунизмин чох мүһүм мүддәаларыны вә Лондон конфрансы гәрарларынын әсл мә'насыны баша дүшә билмәјән Еккариус

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 18-чи чилд, сәһ. 49.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 382.

инкилис реформистләри чәбһәсинә кечди, Марксын, онун ингилаби хәттинин ачыг әлеjһдары олду.

Коммуна мүһачирләри илә әлагәләр

Баш Шуранын дахилиндә мүбаризәнин кәскинләшмәси вә инкилис үзвләр арасында оппортунист мејлләрин күчләнмәси Марксы јени гүввәләрин ахыб кәлмәси һесабына Шуранын ингилаби ганадыны мөһкәмләтмәк гајғысына галмаға мәчбур етди. Бу јени гүввәләрин мәнбәләриндән бири Коммуна мүһачирләри иди. Мүһачир коммунарлара јардымын тәшкилатчысы кими Марксын көстәрдији фәалијјәт Франса мүһачирләринин пролетар һиссәсинин нүмајәндәләрини онунла јахынлашдырмышды. Парис коммунасынын истәр бланкистләрдән, истәрсә прудончулардан олан бир чох иштиракчылары бу коммуна мәктәбиндән кечәрәк, өз әввәлки утопик бахышларыны тәдричән арадан галдырыр вә елми коммунизмин ајры-ајры мүддәаларыны мәнимсәјирдиләр.

Фәһлә синфинин мүстәгил сијаси партијаларыны јаратмаг тәләбини мүдафиә едән бланкистләр сосиалист ингилабы һаггында Марксын идејаларыны гаврамаға башгаларындан даһа чох јахынлашмышдылар. Маркс илә шәхси әлагәләр, «Фәлсәфә јохсуллуғу», «Капитал» кими әсәрләрлә танышлыг онлара чох бөјүк тә'сир көстәрирди.

Коммуна мүһачирләринин ән јахшы һиссәси Марксын әтрафында топлашды. Онларын ичәрисиндә Интернасионалын көһнә үзвләри — мачар ингилабчысы Лео Франкел вә франсыз сосиалисти Шарл Лонке, Полша милли азадлыг һәрәкатынын иштиракчысы, Коммуна кенералы Врублевски вә башга көркәмли коммунарлар да вар иди. Онларын бир чоху Баш Шуранын тәркибинә дахил едилди.

Марксын мүһачир коммунарлара тә'сир көстәрдији каналлардан бири онларын 1872-чи илдә јаратдыглары Сосиал тәдгигатлар дәрнәјиндә иштирак етмәк иди. Дәрнәјин ичласларында Коммуна һаггында мә'рузәләр вә онунла әлагәдар олан нәзәри вә тарихи проблемләр мүзакирә едилирди. Маркс үчүн «Франсада вәтәндаш мүһарибәси»нин идејаларыны тәблиғ етмәјә имкан јаранмышды. Дәрнәк иштиракчыларынын чоху Парисдәки ингилаба Марксын бу әсәриндә верилән әсл елми гијмәти гәбул етди.

Мартын 12-дә Маркс Баш Шура тәрәфиндән Парис Коммунасынын биринчи илдөнүмүнүн Сосиал тәдгигатлар дәрнәји илә бирликдә бајрам едилмәсиндә натигләрдән бири тә'јин олунду. Мартын 18-дә митингин кечирилмәли олдуғу Сент-Чорч-һолл јахынлығында 5 миндән чох адам топлашды. Лакин һөкумәт органлары бу митинги гадаған етдиләр. Топлашанлар 150 нүмајәндә сечдиләр вә бу нүмајәндәләр Сосиал тәдгигатлар дәрнәјинин кичик бинасында јығынчаг кечирдиләр. Бурада Марксын тәртиб етдији гәтнамәләр гәбул едилди.

һәмин гәтнамәләрдә «гәһрәман 18 март һәрәкаты» бәшәријјәти синфи чәмијјәтдән һәмишәлик азад едәчәк, бөјүк сосиал ингилаб»[1] шәфәги кими алгышланырды.

һаага конгресинә доғру

Мајын 28-дә Баш Шуранын ичласында Маркс Интернасионалын нөвбәти конгресинә һазырлыға башламағы тәклиф етди. Фәһлә һәрәкатына гаршы чәза тәдбирләри, бакунинчиләрин позучу фәалијјәтинин күчләнмәси сон дәрәчә мүрәккәб бир шәраит јарадырды. Интернасионалын Лондон конфрансы тәрәфиндән е'лан едилмиш сијаси програмы үзәринә реформист үнсүрләр дә һүчум едирдиләр. Марксын сөзләри илә десәк, Интернасионал «чох бөһранлы» бир дөвр кечирирди[2].

1872-чи илин ијун ајындан е'тибарән гызғын һазырлыг иши башланды. Маркс баша дүшүрдү ки, конгрес елми коммунизм принсипләринин тәнтәнәси уғрунда мүбаризәдә һәлледичи рол ојнамалыдыр. О, Зоркејә јазырды: *«Бу конгресдә сөһбәт Интернасионалын јашамасы вә ја өлүб кетмәси барәсиндә олачагдыр»*[3]. Конгреси кечирмәк јеринин сечилмәси мәсәләси дә мүрәккәб иди. Маркс һааганы сечмәји тәклиф етди. О буну әсас тутурду ки, һолландија һөкумәти фәһлә һәрәкатына гаршы ачыг чәза тәдбирләри јолуна кечмәмишди, һәмчинин буну әсас тутурду ки, һолландијада бакунинчиләрин вә хүсусилә инкилис реформистләринин мөһкәм әлагәләри јох иди.

Баш Шура конгресин күндәлијинин әсас мәзмунуну мүәјјән етди. Бөлмәләрә мүрачиәтдә көстәрилирди ки, Шура «күндәлијә ән вачиб мәсәлә олараг Үмуми Низамнамәни вә Регламенти јенидән нәзәрдән кечирмәји дахил едир»[4]. Лакин Низамнамәни анархист руһунда дәјишдирмәк мәгсәди илә тәфтиш етмәји тәләб едән бакунинчиләрин вә онларын тәрәфдарларынын әксинә олараг, Маркс вә Енкелс Низамнамәнин јенидән нәзәрдән кечирилмәси дејәркән, Бирлијин програм сәнәдинә Лондон конфрансынын әсас гәрарларыны дахил етмәји нәзәрдә тутурдулар. Марксын рәһбәрлији алтында Баш Шура Үмуми Низамнамәни маддә-маддә нәзәрдән кечирди. Низамнамәнин Маркс тәрәфиндән едилмиш дәјишикликләрин гејд олундуғу нүсхәси галмышдыр. Бунларын һамысы пролетар партијалылығы принсипләрини мөһкәмләтмәјә јөнәлдилмишди. Низамнамәни тәкмилләшдирмәјә чалышан Маркс үмид едирди ки, бу сәнәд кәләчәк пролетар партијаларынын програм сәнәдләрини вә тәшкилат принсипләрини һазырламаг үчүн әсас олачагдыр.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 18-чи чилд, сәһ. 51.
[2] Бах: «Биринчи Интернасионалын Баш Шурасы, 1871—1872. Протоколлар». М., 1965, сәһ. 148.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 413—414.
[4] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 18-чи чилд, сәһ. 88.

Ијулун 23-дәки ичласда Шура «Фәһлә синфинин сијаси һәрәкәти һаггында» Лондон конфрансынын гәтнамәсини Низамнамәјә дахил етмәк тәклифини гәбул етди. Өз чыхышында бу тәклифи мүдафиә едән Маркс көстәрди ки, һәмин тәклиф истәр анархистләрә, истәрсә реформистләрә гаршы јөнәлдилмишдир. О дејирди: «Бизим ики чүр дүшмәнимиз вардыр, бунларын бир гисми сијасәтдән имтина етмәк тәрәфдарларыдыр, онлар бу гәтнамә үзәринә һамыдан чох һүчум едирләр; бир дә Инкилтәрә вә Американын елә фәһләләридир ки, онлар сијаси мәгсәдләрлә өзләриндән буржуазијанын истифадә етмәсинә имкан верирләр. Биз буна сон гојмалыјыг...»[1].

Икинчи мүһүм вәзифә кизли бакунинчи Алјанс һаггында материаллары һазырламаг иди. Онун позучу фәалијјәти һаггындакы мә'луматы сәнәдләрлә мөһкәмләтмәк вә бунунла да Алјансы Бирлијә јабанчы вә дүшмән тәшкилат кими Интернасионалдан харич етмәк һаггындакы тәклифи әсасландырмаг тәләб олунурду.

Маркс вә Енкелс конгреси һазырлајаркән Интернасионалын Алманијада, Испанијада, Италијада, Исвечрәдә, АБШ-да олан хадимләри илә кениш шәкилдә јазышырдылар. Онлар лазым кәлән сәнәдләри истәјир, конгресә нүмајәндә көндәрмәк үзәриндә тә'кид едир вә изаһ едирдиләр ки, бакунинчиләрлә гәти вурушма олмалыдыр, онлар һәр чүр фырылдаглара әл атараг, конгреси өз нүмајәндәләри илә долдурмаг нијјәтиндәдирләр.

Алманијадан нүмајәндәләр көндәрилмәсинә Маркс хүсуси әһәмијјәт верирди. 1871-чи ил һадисәләриндән сонра континентдә фәһлә һәрәкаты мәркәзинин Алманијаја кечдијини баша дүшән Маркс вә Енкелс алман ингилаби сосиал-демократијасынын нәзәри вә тәшкилат чәһәтдән мөһкәмләнмәсинә һәр васитә илә көмәк едирдиләр.

О заман јеканә олан мүстәгил пролетар партијасынын конгресин ишиндә иштирак етмәсинин, Марксын әгидәсинчә, принсипиал әһәмијјәти вар иди. Бу заман партијанын рәһбәрләри Либкнехтин вә Бебелин һәбсханада олдугларына вә алман сосиал-демократијасынын августда Дрездендә өз гурултајыны кечирдијинә бахмајараг, Марксын тә'сири алтында Алманија чох кениш бир нүмајәндә һеј'әти көндәрди.

Маркс конгресдә ингилаби принсипләрин гәләбәсини тә'мин етмәк үчүн һәр бир иши көрдүкдән сонра кәләчәкдә Баш Шураја сечилмәкдән имтина етмәк гәрарына кәлди. Сәһһәтинин писләшмәси, Шурада чох бөјүк тәшкилатчылыг фәалијјәтинин нәзәри мәшғәләләринә мане олмасы Марксы белә бир гәрар гәбул етмәјә мәчбур етмишди. Бу барәдә о өз јахын достларына хәбәр верди.

[1] «Биринчи Интернасионалын Баш Шурасы. 1871—1872», сәһ. 196.

Августун 20-дә сәһәр конгресин АБШ-дан Лондона кәлмиш нүмајәндәси Фридрих Адолф Зорке Марксын јанына кетди. Бу көрүш, һәмчинин бүтүн сонракы күнләр әрзиндә — конгресдән әввәл, конгрес заманы вә ондан сонра — даими әлагә Маркс илә бу исте'дадлы тәшкилатчы вә тәблиғатчы, өзү барәсиндә сон дәрәчә тәләбкар вә јүксәк мәс'улијјәт һиссинә малик, ингилаби мүбаризә ветераны олан бу адам арасында достлуғу мөһкәмләтди.

Һаага конгреси

Сентјабрын 1-дә Маркс Енкелс илә, Зорке вә инкилис нүмајәндәләри илә бирликдә Һаагаја кәлди. Марксы арвады мүшајиәт едирди. Онун Нју-Јоркдакы 1 нөмрәли алман бөлмәсиндән вә Лејпсиг бөлмәсиндән мандаты вар иди. Артыг Һаагада оларкән Порто-Мауритсиодакы италјан фәһлә чәмијјәтиндән мәктуб алынды, бу чәмијјәт дә Марксы өз нүмајәндәси сечмишди.

Һәмин күн конгрес иштиракчыларынын илк мүшавирәси кечирилди. Маркс бурада бир чох силаһдашларыны көрдү. Португалијадан Лаура илә бирликдә Пол Лафарг, Исвечрәдән Беккер, Алманијадан Кукелман, фәһлә философ Дитскен, «Volksstaat»ын редакторларындан бири олан Һепнер кәлмишдиләр. Конгресә Куно, Лонке, Врублевски, Франкел дә кәлмишдиләр.

Һаагада Интернасионалын 15 өлкәдән 65 нүмајәндәнин иштирак етдији ән кениш конгресин чағырылмасы Авропанын иртичачы гүввәләрини тәшвишә салды. Һаага мүхтәлиф өлкәләрин часуслары илә долду. Буржуа гәзетләринин мүхбирләри дә кәлдиләр. Конгресин мәркәзиндә дуран шәхс Интернасионалын танынмыш рәһбәри Маркс иди. Јерли фәһләләрин көндәрдикләри нүмајәндәләрин, һәмчинин Интернасионала рәғбәт бәсләјән демократик даирәләрин чохунун нәзәри она, бөјүк пролетар алими вә ингилабчысына, «Капитал»ын, «Франсада вәтәндаш мүһарибәси»нин вә башга көркәмли әсәрләрин мүәллифинә јөнәлмишди. Конгресин иштиракчысы олан инкилис Малтман Барри јазырды: «Карл Маркса хүсуси бир диггәт вар иди, онун ады һамынын дилиндә әзбәр олмушду»[1].

Ичласлар Ломбард-страатда 109 нөмрәли бинада Схрајферин кичик бир гәһвәханасында кечирилирди. Конгрес Һаага зәһмәткешләриндә бөјүк мараг доғурмушду: гапыја топлашан чамаат даим нүмајәндәләри алгыш сәсләри илә вә «Марселјоза» охумагла гаршылајырды. Лакин күчә боју әскәрләр дүзүлмүшдү, бу да мүтәшәккил нүмајишләрә имкан вермирди.

Маркс конгресин кедишинә истигамәт верирди. О, күндә-

[1] «Биринчи Интернасионалын Һаага конгреси. 2—7 сентјабр 1872-чи ил. Һесабатлар вә мәктублар». М., 1972, сәһ. 8.

ликдә олан бүтүн әсас мәсәләләр барәсиндә чыхыш едирди, ичласлардан сонра өз силаһдашлары илә көрүшүрдү.

Һәлә нүмајәндәләрин илк мүшавирәсиндә күндәлик мүзакирә едиләркән Марксын тәклифи илә мандатлары јохламагдан башламаг гәрара алынмышды. Сентјабрын 2-дә конгресин биринчи ичласында Маркс мандат комиссијасына сечилди. Онун ирәличәдән көрдүјү кими, комиссијанын мә'рузәси әтрафында гызғын мүзакирәләр башланды вә үч күн давам етди. Бакунинчи нүмајәндәләр Лафаргын мандатыны ләғв етмәјә чалышсалар да, Маркс онун мандатыны мүдафиә едәрәк сентјабрын 3-дә белә бир мәсәлә ирәли сүрдү ки, Бирлик дахилиндә кизли бакунинчи бејнәлхалг тәшкилат олмасы Интернасионалын принсипләри илә бир јерә сығa билмәз. О, кизли Алјанс олмасы һаггындакы мә'луматы конгрес нүмајәндәләринә һәләлик үмуми формада билдирди вә Алјансы Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијиндән харич етмәк һаггында тәклиф верди.

Барри инкилис фәһлә һәрәкатынын «танынмыш лидерләриндән» олмадығына көрә онун мандатына бир сыра инкилис реформистләринин е'тираз етмәсинә бахмајараг, Маркс онун да мандатыны мүдафиә етди. Маркс чаваб верәркән рәсми инкилис фәһлә лидерләрини ачыгча бунда төһмәтләндирди ки, онларын «һамысы аз вә ја чох дәрәчәдә буржуазијаја вә һөкумәтә сатылмышдыр»[1]. Бу чыхыш Британија федерал шурасында реформист күруһ ичәрисиндә кәскин әкс-сәда доғурду. В. И. Ленин јазмышды: «Маркс демишди ки, инкилис башчылары буржуазија тәрәфиндән пулла әлә алынмышлар, бунун үстүндә 1872-чи илдә федерасија шурасында она мәзәммәт гәтнамәси чыхарылмышды. Әлбәттә, Маркс буну о мә'нада баша дүшмүрдү ки, филан адамлар хаиндирләр. Бу чәфәнкијатдыр. Маркс фәһләләрин мүәјјән һиссәсинин буржуазија илә блокундан данышырды. Буржуазија фәһләләрин бу һиссәсинә билаваситә вә долајысы илә јардым едир. Онун рүшвәти дә бундан ибарәт олур»[2].

Мүбаһисәләрин кедишиндә гәбул едилән вә Баш Шуранын һәрәкәтләринә бәраәт газандыран гәрарлар онун фәалијјәтини, Бирлијә дүшмән олан үнсүрләр әлејһинә онун мүбаризәсини нүмајәндәләрин әксәријјәтинин бәјәнмәси демәк иди. Мүбаһисәләр заманы конгресдә гүввәләрин нисбәти дә ајдын олду. Баш Шуранын әлејһдарлары азлыгда галдылар. Бакунинчиләрин лидерләри — Исвечрә анархисти Чемс Қилјом вә онун тәрәфдарлары — өз әтрафларында һеч чүр 16-дан чох нүмајәндә топлаја билмирдиләр.

Сентјабрын 5-дә сәһәр биринчи ачыг ичласда Маркс алман дилиндә тәртиб етдији «Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 18-чи чилд, сәһ. 639.
[2] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 4-чү нәшри, 30-чу чилд, сәһ. 531—532.

бешинчи иллик конгресинә Баш Шуранын һесабаты»ны охуду. Мүхтәлиф нүмајәндәләр һәмчинин һесабаты инкилисчә, франсызча вә һолланд дилиндә охудулар вә конгрес ону бәјәнди. Маркс Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији үзәринә дүнја иртичасынын һүчумлары мәнзәрәсини тәсвир етди вә Интернасионалын мүвәффәгијјәтләриндән, онун нүфузунун артмасындан үмуми шәкилдә данышды, полис тә'гибләри шәраитиндә вә кизли фәалијјәт мүлаһизәләринә көрә дә конкрет рәгәмләр вермәк олмазды.

Бүтүн мә'рузә елә гурулмушду ки, фәһләләрин мүбаризәси үчүн тәшкилатын ролу гејд едилсин. Һесабатда Маркс јазырды: «Керијә, 1848-чи ил дөврүнә нәзәр салсаг, бејнәлхалг тәшкилаты олмајан фәһлә синфи илә Интернасионалы олан фәһлә синфи арасында фәрг хүсусилә ајдын көрүнәр. Јалныз узун илләр кечдикдән сонра фәһлә синфи өзү баша дүшдү ки, 1848-чи ил ијун үсјаны фәһлә синфинин өз габагчыл мүбаризләринин јаратдыглары үсјан иди. Парис Коммунасы исә дәрһал бүтүн бејнәлхалг пролетариатын фәрәһли алгыш сәдалары илә гаршыланды»[1].

Низамнамәдә дәјишикликләр мәсәләси кәскин мүбаризәјә сәбәб олду. Конгрес иштиракчыларынын әксәријјәти Баш Шуранын ләғв едилмәси вә Бирлијин мәркәзләшдирилмиш характеринин тамамилә арадан галдырылмасы һаггында анархист лајиһәсини, әслиндә фәһлә һәрәкатына позғунлуг салмаг демәк олан бу лајиһәни рәдд етди. Маркс өз парлаг нитгиндә Шуранын сәлаһијјәтини кенишләндирмәји мүдафиә етди. Ејни заманда о, Бирлик гаршысында Баш Шуранын мәс'улијјәтини хүсуси олараг гејд едиб көстәрди ки, онун нүфузу бүтүн Интернасионалын бәјәнмәсинә вә јардым көстәрмәсинә әсасланыр. Марксын чыхышы истәр әксәријјәти өз тәшкилатларынын ишләрини демәк олар нәзарәтсиз идарә едән тред-јуниончу лидерләрин гүсурсузлуг иддиалары вә диктаторлуг әдалары әлејһинә, истәрсә һәр чүр нүфузун анархистчәсинә инкар едилмәсинә гаршы јөнәлмишди. Бирлијин демократик гајдаларла мәркәзијјәти өзүндә бирләшдирән тәшкилат принсипләрини мүдафиә етмәк үчүн Марксын силаһдашлары Лафарг, Һепнер, Зорке вә башгалары чыхыш етдиләр. Һепнер бакунинчиләрин дәлилләрини тәкзиб едәрәк билдирди ки, һәр чүр нүфуз әлејһдарлары өз принсипләрини фәһлә һәрәкатына гәбул етдирә билсәјдиләр, онлар «там анархија төрәдәрдиләр, јә'ни дөјүшә гадир олан Интернасионалы ев хәләти вә нәлејн кејмиш мешшан партијасына дөндәрәрдиләр»[2].

Сентјабрын 6-да конгрес Үмуми Низамнамәдә вә Тәшки-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 18-чи чилд, сәһ. 131.

[2] «Биринчи Интернасионалын Һаага конгреси. 2—7 сентјабр 1872-чи ил. Протоколлар вә сәнәдләр». М., 1970, сәһ. 131.

лат регламентиндә дәјишикликләр һаггында Баш Шура тәрәфиндән һазырланмыш бир сыра гәрарлар гәбул етди. Регламентин 6-чы маддәсиндә едилән дәјишикликләр Баш Шураја нөвбәти конгресә гәдәр нәинки бөлмәләри, һәтта јерли Федерасијалары да Бирликдән харич етмәк һүгугу верирди. Ејни заманда көстәрилирди ки, Бирликдән харич етмәк кими сон дәрәчә кәскин тәдбир бүтүн Интернасионал тәрәфиндән бәјәнилмәлидир.

Конгрес «Фәһлә синфинин сијаси һәрәкәти һаггында» Лондон конфрансынын гәтнамәсини бир гәдәр дәјишдирилмиш редаксијада Низамнамәјә дахил етмәк гәрарыны хејли сәс чохлуғу илә тәсдиг етди. Орада дејилирди: «Фәһлә синфинин сијаси партија һалында белә тәшкил олунмасы сосиал ингилабын гәләбәсини вә онун сон мәгсәдинә — синифләрин мәһв едилмәсинә наил олмасыны тә'мин етмәк үчүн зәруридир... Сијаси һакимијјәти әлә алмаг пролетариатын бөјүк вәзифәси олмушдур»[1].

Хүсуси гәтнамә Баш Шураја тапшырды ки, һәмкарлар иттифагларынын күтләви бејнәлхалг тәшкилатыны јаратмагда тәшәббүсчү олсун. Бунунла гејд едилирди ки, Интернасионал кими партија-сијаси типли тәшкилатлар фәһлә синфинин күтләви һәмкарлар бирләшмәләрини јаратмагда истигамәтверичи вә рәһбәр рол ојнамалыдыр. Беләликлә, гәтнамә пролетар партијасы илә һәмкарлар иттифаглары арасында дүзкүн гаршылыглы мүнасибәт принсипләринин инкишафы үчүн әсаслар јарадырды.

Конгрес өзүнүн ахырынчы иш күнүндә — сентјабрын 7-дә кизли Алјанс мәсәләсини нәзәрдән кечирди. Марксын тәклифи илә сентјабрын 5-дә бу мәсәлә барәсиндә хүсуси комиссија тә'јин едилди. Маркс вә Енкелс топладыглары бүтүн кениш материалы һәмин комиссијаја вердиләр, бу материал исә Интернасионал дахилиндә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин руһуна вә принсипләринә зидд програмы вә Низамнамәси олан кизли бакунинчи тәшкилатын мөвчуд олмасы вә позучу фәалијјәт көстәрмәси фактыны сүбут едирди.

Рус, франсыз, испан вә италјан дилләриндә јазылмыш сәнәдләрин чох бөјүк һәчмдә олмасы вә комиссијанын ихтијарында олан вахтын мәһдудлуғу материалларын әтрафлы өјрәнилмәсинә вә мүгајисә едилмәсинә имкан вермәди. Алјанс һаггында Баш Шуранын адындан Енкелс тәрәфиндән тәгдим едилән мә'рузә бу сәнәдләри үмумиләшдирмәк үчүн анчаг илкин тәшәббүс олду, чүнки бир чох сәнәдләри Маркс вә Енкелс, демәк олар, конгрес әрәфәсиндә алмышдылар. Бундан әлавә, бакунинчиләрин јалан мә'луматы да комиссијаны хејли дәрәчәдә јанлыш јола салмышды. Килјом вә онун дост-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 18-чи чилд, сәһ. 143.

лары демишдиләр ки, кизли Алјанс үмумијјәтлә мөвҹуд дејилдир; испан бакунинчиләри иддиа едирдиләр ки, Алјанс анҹаг Испанијада фәалијјәт көстәрмиш, лакин бурахылмышдыр.

Бүтүн бунлар сентјабрын 7-дә комиссијанын конгресә тәгдим етдији мә'рузәдә өз тә'сирини көстәрмәјә билмәзди. Бунунла белә, комиссија бу нәтиҹәјә кәлди ки, кизли Алјансын мөвҹуд олмасы принсипҹә Интернасионалын Низамнамәсинә зиддир, онун програмы исә Бирлијин програм мүддәаларындан әсаслы сурәтдә узаглашыр. Комиссијанын тәклифи илә конгрес Бакунини вә Килјому Интернасионалдан хариҹ етмәји, һәмчинин Алјанса аид олан сәнәдләри дәрҹ етмәји гәрара алды.

Бу гәрарын гәбул едилмәси әрәфәсиндә, сентјабрын 6-да Енкелс өз адындан вә Марксын, Серрајенин, Дүпонун, Врублевскинин вә бир сыра башга Баш Шура үзвләринин адындан Баш Шуранын игамәткаһыны Нју-Јорка көчүрмәк һаггында тәклиф верди. Маркс вә Енкелс бу тәдбири тәклиф едәркән нәинки Авропа континентиндә Баш Шуранын фәалијјәти үчүн шәраитин әлверишсиз олдуғуну, һәмчинин Шура Лондонда галачағы һалда онун дахилиндә инкилис реформистләриндән вә ја бланкистләрдән ибарәт чохлуг әмәлә кәлә биләҹәји тәһлүкәсини нәзәрә алырдылар. Бланкистләрин мүгавимәтинә бахмајараг, Шуранын јени тәркиби вә игамәткаһы һаггында гәтнамә конгрес тәрәфиндән гәбул едилди.

Һаагадакы конгресин бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты үчүн мүстәсна әһәмијјәти олду. Онун гәбул етдији гәрарлар тәригәтчи вә реформист доктриналар үзәриндә марксизмин нәзәри вә тәшкилат принсипләринин гәләбәси демәк иди. Конгресин гәрарлары анархист идеолокијасына сарсыдыҹы зәрбә ендирди. Лондон конфрансы гәрарларынын Низамнамәјә дахил едилмәси чох бөјүк рол ојнады. Һәр бир өлкәдә мүстәгил сијаси партијалар јаратмаг үчүн јени башланғыч мөвгеләр әлдә едилди, бунларын тәшкилат ҹәһәтдән демократија вә лабүд мәркәзијјәт руһунда гурулмасы үчүн тәмәл јарадылды.

Конгресдән сонра. Амстердамдакы митингдә

1872-ҹи ил сентјабрын 8-дә Маркс башда олмагла Һаага конгреси нүмајәндәләринин әксәријјәти Интернасионалын јерли бөлмәсинин дә'вәти илә Амстердама јола дүшдү. Бурада кичик бир салонда конгресин ишинин гуртармасы мүнасибәти илә митинг дүзәлдилмишди. Әсас натиг Маркс иди. О, тарихи шәраитин вә фәһлә һәрәкаты гаршысында дуран вәзифәләрин дәрин мә'насыны шәрһ едән бир нитг сөјләди. Маркс Һаагада јениҹә гәбул едилмиш гәрарларын әсас мәзмунуну изаһ едиб көстәрди ки, конгрес «дағылмагда олан көһнә ҹәмијјәтә гаршы со-

сиал саһәдә олдуғу кими, сијаси саһәдә дә мүбаризә апармағын фәһлә синфи үчүн зәрури олдуғуну» е'лан етмишдир. «Фәһлә әмәјин јени тәшкилини јаратмаг үчүн бир заман сијаси һакимијјәти өз әлинә алмалыдыр»[1].

Марксын нитгиндә пролетар һәрәкаты тактикасынын әсаслары елми шәкилдә шәрһ едилди. Маркс бу тактиканын реформист шәрһини вә ону бүтүн заманлар вә һәр бир шәраитдә ејни дәрәчәдә јарарлы олан бир шаблон һалына салмагдан өтрү көстәрилән тәригәтчи-еһкамчы чәһдини дәф едәрәк мүхтәлиф өлкәләрдә пролетар ингилабынын инкишафы үчүн мүхтәлиф јолларын — динч вә гејри-динч јолларын — мүмкүн олмасы һаггында һәлә 50-чи илләрдә ирәли сүрдүјү мүддәаны инкишаф етдириб әсасландырды. О, үмуми принсипләри әсас тутараг пролетариат диктатурасы гурмаг вә сосиалист дәјишикликләри јаратмаг уғрунда мүбаризәнин тактика формаларыны вә методларыны сечәркән һәр бир өлкәнин конкрет тарихи шәраитини вә хүсусијјәтләрини нәзәрә алмаг лазым кәлдијиндән данышды. «Биз билирик ки, мүхтәлиф өлкәләрин тә'сисатлары, әхлаг адәтләри вә ән'әнәләри илә һесаблашмаг лазымдыр; һәм дә биз инкар етмирик ки, Америка вә Инкилтәрә кими өлкәләр вардыр, мән сизин тә'сисатларыныза даһа јахшы бәләд олсајдым, бәлкә дә бу өлкәләрә Һолландијаны да әлавә едә биләрдим; бу өлкәләрдә фәһләләр өз мәгсәдләринә динч васитәләрлә наил ола биләрләр». Лакин Маркс гејд едирди ки, о заманкы тарихи шәраитдә динч ингилаби просес еһтималы чох мәһдуд иди. О көстәрирди ки, континент өлкәләринин чохунда пролетар ингилабы үчүн васитә «күч олмалыдыр», «гәти сурәтдә әмәк һөкмранлығы гурмаг үчүн мүәјјән мүддәт буна әл атмаг лазым кәләчәкдир»[2].

Јанлыш шәрһләр олмасына јол вермәмәк үчүн Маркс бурада иштирак едәнләрә билдирди ки, Нју-Јорка көчмәклә әлагәдар олараг Баш Шуранын тәркибинин дәјишдирилмәси Шуранын әввәлки үзвләрини, о чүмләдән дә онун өзүнү Интернасионалын ишләриндә иштиракдан кәнар етмәк демәк дејилдир. Маркс демишди: «Јох, мән Интернасионалдан кетмирәм, әввәлки фәалијјәтим кими, һәјатымын галан һиссәси дә, дәриндән әмин олдуғумуз кими, кеч-тез бүтүн дүнјада пролетариатын һөкмранлығына кәтириб чыхарачаг сосиал идејаларын тәнтәнәсинә һәср едиләчәкдир»[3].

Митинг гуртардыгдан сонра Маркс конгрес нүмајәндәләринин бир групу илә бирликдә каналларла бөлүнмүш, мәнзәрәли Амстердамы, онун чох зәнкин музејләрини тамаша етмәјә кетди. Ертәси күн Һаага јахынлығында дәниз кәнарында јерләшән Схевенинкен курорт гәсәбәсиндәки кичик бир рес-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 18-чи чилд, сәһ. 153—154.
[2] Јенә орада, сәһ. 154.
[3] Јенә орада, сәһ. 155.

торанда Маркс вә Енкелс конгресин гуртармасы мүнасибәти илә зијафәт дүзәлтдиләр. Марксын аилә үзвләриндән әлавә Лонке, Куно вә башга нүмајәндәләр дә бурада идиләр. Сәрбәст, меһрибан шәраитдә Маркс конгресин Лондондан кечмәјиб вәтәнә гајыдан иштиракчылары илә видалашды.

Сентјабрын орталарында Маркс јенидән Лондонда иди. Һаагада о, конгресин сәнәдләрини нәшр етмәли олан комиссијанын тәркибинә сечилдијинә көрә, илк вахтлары конгрес гәтнамәләринин чапа һазырланмасына һәср етмәли олду. Конгрес гәрарларынын мә'насыны тәһриф едән буржуа вә анархист мәтбуатыны да дәрһал дәф етмәк лазым кәлирди. Маркс «Gorsaire», «Daily News», «Volksstaat» гәзетләринә бир сыра мәктубларында бөһтанчы уjдурмалары тәкзиб етди, хүсусилә дә белә бир шајиәни тәкзиб етди ки, куја Алјанс лидерләринин Интернасионалдан харич едилмәси дәрин принсипиал характерли мүлаһизәләрдән дејил, шәхси рәгабәтдән ирәли кәлмишдир.

Интернасионалын фәалијјәтинин сон или

Јени Баш Шуранын јарадылдығы илк күнләрдән е'тибарән Маркс она даим јардым көстәрирди. Онун тә'киди илә Зорке Шуранын тәркибинә дахил олмаға разылыг верди. Сонра о, Шуранын баш катиби сечилди. Шуранын Авропада олан вә бир һиссәси кизли фәалијјәт көстәрән јерли тәшкилатларла әлагәләринин јарадылмасы вә давам етдирилмәси кими чәтин вәзифәни асанлашдырмагдан өтрү Маркс Баш Шуранын ајры-ајры өлкәләр үчүн мүвәккилләр системи тәтбиг етмәји тәклиф етди, бунлар да башлыча олараг мүхтәлиф өлкәләр үчүн кечмиш мүхбир-катибләрдән ибарәт олмалы иди. Марксын вә Енкелсин фәалијјәти, тәбии олараг, бу мүвәккилләрин вәзифәләри чәрчивәсиндән чох кәнара чыхырды. Онларын үзәринә Нју-Јорк илә Интернасионалын Авропа бөлмәләри арасында әлагә јарадан бир мәнтәгә ролу һәмчинин Шуранын башга мүвәккилләринин ишинә истигамәт вермәк вәзифәси дүшдү. Јенә әввәлки кими, онлар Интернасионалын ишләри илә чох мәшғул олур, онун үмуми хәттини ишләјиб һазырлајыр, дүшмәнләрә гаршы мүбаризәдә онун принсипләрини мүдафиә едир, кениш мигјасда јазышырдылар. Баш Шуранын ән мүһүм гәрарларыны Зорке Маркс илә разылашдырырды.

Бунунла белә, Интернасионалда вәзијјәт кет-кедә даһа чох мүрәккәбләширди, онун дахилиндә чәрәјанларын мүбаризәси кәскинләшмишди. Баш Шуранын Нју-Јорка көчүрүлмәси франсыз мүһачир бланкистләринин е'тиразына сәбәб олду. 1872-чи илин ахырларында онлар нәшр етдикләри «Интернасионал вә ингилаб» китабчасында Шуранын игамәткаһыны дәјишдирмәк тәрәфдарларыны «ингилабдан гачмагда» төһмәтләндирдиләр. Китабча зиддијјәтли характер дашыјырды. Бу

китабча, бир тәрәфдән, елми коммунизм бахышларынын, хүсусилә пролетар партијасы јаратмаг идејасынын бланкистләрә тә'сирини экс етдирир, дикәр тәрәфдән исә авантурист-гәсдчи, волјунтарист тактикасына јер верәрәк, ингилаби чыхышлар үчүн мүвафиг објектив шәраитин зәрурилијини вә јаранмыш шәраитдә бирбаша фәалијјәтә чағырышларын нә кими фәлакәтли нәтичәләр доғура биләчәјини баша дүшмәмәји көстәрирди. Коммунанын бланкист мүһачирләринин платформасындакы бу чәһәт, онларын Интернасионалдан авантурист сијасәт аләти кими истифадә етмәк сә'јләри Маркс вә Енкелсин көстәрдикләри еһтијатлылығы вә Баш Шураны Лондондан көчүрмәклә ону бланкистләрин әлә кечирмәси тәһлүкәсинин гаршысыны алан Һаага конгресинин чыхардығы гәрарын дүзкүнлүјүнү тәсдиг етди.

Лакин Интернасионал үчүн ән бөјүк тәһлүкә бакунинчиләрин һәрәкәтләри иди. Артыг Һаага конгреси заманы вә бундан азачыг сонра Маркса хәбәр чатмышды ки, онлар инкилис реформистләри илә әлагә јарадыр, Интернасионалын ингилабчы ганадына гаршы блок дүзәлдирләр. Тезликлә хәбәр алынды ки, анархистләр 1872-чи ил сентјабрын 15—16-да Исвечрәдәки Сент-Имједә бејнәлхалг конгрес чағырмышлар. Бурада бакунинчиләр Һаага конгресинин бүтүн гәрарларыны вә јени Баш Шуранын вәкаләтләрини рәдд етдиләр, Низамнамәнин әксинә олараг, анархист принсипләр ирәли сүрдүләр вә елми коммунизмә дүшмән олан бүтүн чәрәјанларын нүмајәндәләрини бирләшмәјә чағырдылар. Испанија вә Белчика анархистләри, һәмчинин Британија федерасијасынын реформист групу да Сент-Имједәки конгресин чағырылмасы тәшәббүсчүсү олан бакунинчи Јура федерасијасынын ардынча кетдиләр. Онлар да 1872-чи илин декабрында — 1873-чү илин јанварында кечирилән өз јерли гурултајларында Һаагада гәбул едилмиш гәтнамәләри бисләдиләр. Интернасионалда тәфригә бир факт олду.

«Сол» тәфригәчиләрдән тәшкилат чәһәтчә ајрылмағын зәрурилији Маркса вә Енкелсә әввәлләр дә ајдын иди; индики шәраитдә исә ән мүһүм мәсәлә Интернасионалын бајрағындан онларын истифадә етмәсинә јол вермәмәк иди. Марксын тәрәфдарларыны Авропа фәһлә һәрәкатындан тәчрид етмәјә чалышан бакунинчиләр исә мәһз буна — өзләрини Интернасионалда ингилабчы ганад кими гәләмә вермәјә чан атырдылар. Тәригәтчи үнсүрләрлә бирлији давам етдирмәк нәинки Интернасионалы мәһв етмәк, һәмчинин онун фәалијјәтинин бүтүн нәтичәләрини һечә ендирмәк демәк оларды. Бакунинчиләрдән тәшкилат чәһәтчә ајрылмаг вә кизли Алјансы тамамилә ифша етмәк уғрунда мүбаризә әсас вәзифә олду.

Маркс вә Енкелс белә бир нәтичәјә кәлдиләр ки, Регламентин мүвәггәти (нөвбәти конгресә гәдәр) харич етмәк һаг-

гындакы маддәси Һаага конгресинин гәрарларына вә Интернасионалын Низамнамәсинә тамамилә лагејдлик көстәрән вә бунунла да өзләрини Бирлик сыраларындан кәнар етмиш олан бөлмәләрә вә федерасијалара тәтбиг едилә билмәз. Бу нөгтеји-нәзәри Енкелс 1873-чү ил јанварын 4-дә Зоркејә билдирди. 1873-чү ил февралын 12-дә Маркс Баш Шуранын үзвү Фридрих Болтејә мәктубунда бу мүддәаны әтрафлы сурәтдә әсасландырды. О јазырды: «Һәр бир адамын вә һәр бир групун *Интернасионалдан чыхмаг* һүгугу вардыр вә белә бир һадисә баш верирсә, Баш Шура һеч дә ону *мүвәггәти олараг харич етдијини* билдирмәк дејил, онун *чыхмасыны* рәсми шәкилдә садәчә олараг *гејд етмәлидир. Мүвәггәти харич етмәк* о һаллар үчүн нәзәрдә тутулур ки, груплар (бөлмәләр вә ја федерасијалар) Баш Шуранын вәкаләтинә анчаг е'тираз етсинләр, јахуд Низамнамәнин бу вә ја башга бәндини, ја да Регламентин маддәсини позсунлар. Лакин Низамнамәдә бүтөвлүкдә бүтүн тәшкилаты рәдд едән груплар һаггында һеч бир маддә јохдур, бу да садәчә она көрәдир ки, Низамнамәдән *өзлүјүндә белә бир нәтичә ирәли кәлир*: бу чүр груплар даһа Интернасионала мәнсуб дејилдир»[1].

Партија гуручулуғу һаггында, али органларын гәрарларына вә низамнамәјә тәшкилатын бүтүн үзвләринин вә онун јерли бөлмәләринин һөкмән әмәл етмәли олмалары һаггында Марксын дәрин фикирләр ирәли сүрән мәктубунун бөјүк әмәли әһәмијјәти вар иди. Бу мәктуб Нју-Јорк Баш Шурасынын ән мүһүм гәрарларындан биринин әсасыны тәшкил етди. Мајын 30-да Шура гәрара алды ки, Һаагадакы үмуми конгресин гәрарларыны рәдд едән тәфригәчи гурултајларда иштирак етмиш вә ја бу гурултајларла һәмрә'ј олмуш бүтүн милли вә ја јерли федерасијалар, бөлмәләр вә ајры-ајры шәхсләр *«өзләри өзләрини Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији сыраларындан кәнар етмишләр вә даһа онун үзвләри дејилдирләр»*[2].

Тәфригә јолуну тутмуш олан бакунинчи вә реформист үнсүрләр бу гәрарла әслиндә Интернасионалдан харич едилирдиләр. Бејнәлхалг пролетар тәшкилатына јабанчы олан гүвәләрдән тәшкилат чәһәтчә ајрылмаг һаггында Марксын вә Енкелсин хәтти галиб кәлди, бу да Интернасионалын идеја бајрағыны вә пролетар партијасы үчүн Интернасионалын ишләјиб һазырладығы програм вә тәшкилат принсипләрини саф сахламаг имканы верди.

Бакунинчиләрин позучу, кизли фәалијјәтинин ифшасыны да баша чатдырмаг лазым кәлирди. Маркс вә Енкелс тәрәфиндән кизли бакунинчи Алјанс барәсиндә топланмыш бүтүн сәнәдләр Һаага конгресинин гәрары илә дәрч едилмәли иди. Алјансын иши илә мәшғул олан комиссија бу иши көрә бил-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 473.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 18-чи чилд, сәһ. 653.

мәдијиндән белә бир вәзифәни Маркс вә Енкелс өз үзәрләринә көтүрдүләр. Онлар әлдә олан материал әсасында хүсуси китабча бурахмағы гәрара алдылар. Марксын башга бир ниј̃әти — Чернышевскинин биографијасыны јазмаг нијјәти дә хејли дәрәчәдә бакунинчилијә гаршы мүбаризә илә бағлы иди, бу биографија үчүн материалы исә она 1873-чү илин апрелиндә Даниjелсон көндәрмишди. Маркс баша дүшүрдү ки, Бакунинин нүфузу онун чаризмә гаршы мүбаризәдә ојнадығы һәгигәтән ингилаби рола әсасланыр. Бу әсәрдә нәзәрдә тутулан мәгсәд белә иди: хејли даһа ардычыл олан башга бир рус ингилабчы мүбаризи вә мүтәфәккиринин шәхсијјәти Бакунинә гаршы гојулмалы иди, бу шәхсијјәтин материалист вә сосиалист бахышлары Бакунинин идеалист консепсијаларындан мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә јүксәк иди вә — Бакунинин әксинә олараг онун ингилабчы кәнчләрә, һәм дә тәкчә Русијада дејил, башга јерләрдә дә бу кәнчләрә тә'сири сон дәрәчә сәмәрәли иди, кәнчләрин фәһлә һәрәкаты илә јахынлашмасына көмәк едирди.

Марксын хәстәлијинин ағырлашмасы онун бу нијјәти һәјата кечирмәсинә мане олду. Буна көрә о, Алјанс һаггындакы китабчанын да јарадылмасында анчаг нисбәтән аз иштирак едә билди. Әсас иши Енкелс вә Лафарг көрдүләр. Маркс билаваситә јалныз сон һиссәни јазды. Лакин китабчанын планы вә әсас мүддәалары онунла бирликдә ишләниб һазырланмышды.

1873-чү илин августунда «Сосиалист демократијасы Алјансы вә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији» китабчасы чапдан чыхды. Ону бурахаркән мүәллифләр һаглы олараг бу фикирдә идиләр ки, бакунинчиләрин фитнәләринә гаршы «бирчә васитә» вардыр, «лакин бу васитә сарсыдычы күчә маликдир, — бу да һәр шеји тамамилә ачыб билдирмәкдир»[1]. Маркс вә Енкелс бу васитәдән чох көзәл истифадә етдиләр. Китабчада Бакунин тәрәфиндән јарадылмыш кизли Алјансын мөвчуд олмасы факты сәнәдләр әсасында сүбут едилди, онун позучу фәалијјәтинин бүтүн чиркин чәһәти, Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијиндә өз һөкмранлығыны јаратмаг вә она анархист доктриналары гәбул етдирмәк хатиринә Алјансын гурдуғу бүтүн фитнә-фәсад тору ачыг көстәрилди.

Алјансын програмынын тәһлили онун Интернасионалын ингилаби принсипләринә көкүндән зидд олдуғуну ачыб көстәрди. Маркс вә Енкелс бакунинчиләрин идеја чәббәханасынын — «казарма коммунизми» руһунда кәләчәк чәмијјәт һаггында онларын хырда буржуа бәрабәрләшдиричи тәсәввүрүнүн, онларын ингилаби һәрәкаты нүфуздан салан гијама вә үмуми дағынтылыға һәдсиз чағырышларынын, онларын

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 18-чи чилд, сәһ. 330.

ифрат сол ибарәләрдән өз мәгсәдләри үчүн истифадә етмәләринин, башга чүр дүшүнәнләрә фанатик нифрәт бәсләмәләринин, өз синфи симасыны итирмиш үнсүрләри куја ән ингилабчы гүввә һесаб едиб онлара архаланмағын бүтүн мискинлијини вә примитивлијини ашкара чыхардылар. Бу әсәрдә Маркс вә Енкелс пролетар партијалылығы принсипләрини мүдафиә едәрәк, һәр чүр хырда буржуа тәригәтчилијинә зәрбә ендирдиләр, фәһлә һәрәкатына тәфригәчи фәалијјәтин вурдуғу зәрәри көстәрдиләр.

Авропанын бүтүн өлкәләриндә иртичанын күчләндији вә Интернасионал дахилиндә тәфригә баш вердији сон дәрәчә мүрәккәб шәраитдә Маркс вә Енкелс Бирлијин нөвбәти конгресинә һазырлыға башладылар, бу конгрес исә Һаагада гәбул едилмиш гәрара көрә 1873-чү илин сентјабрында Исвечрәдә кечирилмәли иди. Лакин Маркс вә Енкелс еһтијат едирдиләр ки, конгрес аз-чох кениш ола билмәјәчәкдир; августун икинчи јарысында онларын бу фикри тамамилә тәсдиг олунду. Буржуа һөкумәтләринин гызғын тә'гиби вә чәза тәдбирләри, бир чох өлкәдә фәһлә һәрәкатынын мүвәггәти олараг зәифләмәси конгресин кечирилмәси үчүн сон дәрәчә әлверишсиз шәраит јаратмышды.

Маркс вә Енкелс Ченеврәдә кечириләчәк конгресдә иштирак етмәк мәсәләсини мүзакирә едиб ораја кетмәмәји гәрара алдылар.

Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин алтынчы конгреси 1873-чү ил сентјабрын 8-дә Ченеврәдә ачылды. Марксын вә Енкелсин ирәличәдән көрдүјү кими, бурада әсасән исвечрәлиләр иштирак едирдиләр. Башга өлкәләрдән икичә нүмајәндә кәлмишди. Беккер башда олмагла конгресин әксәријјәти анархистләрлә сазишә кирмәјә мејл едән нүмајәндәләрин Баш Шураны Ченеврәјә көчүрмәјә наил олмаг нијјәтинә гаршы чәтин мүбаризә апармалы олду, Баш Шуранын бураја көчүрүлмәси исә ону бакунинчи тәригәтчиләрин әлә кечирмәси кими ачыг бир тәһлүкә јарадырды. Беккерин вә онун тәрәфдарларынын сә'јләри сајәсиндә конгрес тәрәддүд едәнләрин мүгавимәтини гырараг, Һаагада гәбул олунмуш гәрарлары тәсдиг етди. Беләликлә, Интернасионалын ахырынчы конгреси онун ингилаби пролетар бајрағына сәдагәтли галды.

Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин өз фәалијјәтини дајандырмасы

Ченеврә конгресинә һазырлығын кедишиндә Маркс гәти јәгин етди ки, Интернасионал өз тарихи вәзифәсини јеринә јетирмишдир, 1871-чи илдән сонра баш верән ирәлиләмәләр фәһлә һәрәкатынын тәшкилат формасыны дәјишдирмәји тәләб едир. Интернасионалын ишләјиб һазырладығы програм әсасында һәр бир өлкә мигјасында пролетар гүввәләрини бирләшдирмәк вәзифәси, милли сосиалист фәһлә партијалары

јаратмаг вәзифәси биринчи сыраја кечирди. Пролетариатын мөвчуд бејнәлхалг бирләшмәси өз көһнә формасында артыг пролетар мүбаризәсинин дәјишилмиш олан тәләбатына ујғун кәлмирди, һәм дә полис чәза тәдбирләри үзүндән онун легал күтләви тәшкилат олараг фәалијјәт көстәрмәси бир чох өлкәдә әслиндә артыг мүмкүн дејилди. 1873-чү ил сентјабрын 27-дә Маркс Зоркеjә јазырды: «Мән Авропадакы вәзијјәти нәзәрә алараг, Интернасионалын формал тәшкилатыны мүвәггәти олараг арха плана кечирмәји сөзсүз фајдалы һесаб едирәм...»[1].

Пролетар мүбаризәсинин тәшкили мәсәләләриндә дә һәр һансы еһкамчылыға јабанчы олан Маркс һесаб едирди ки, фәһлә һәрәкатынын өз инкишафы мүхтәлиф дөврләрдә онун тәшкилат формаларыны дәјишдирмәк зәрурәтини лабүд сурәтдә доғурур. Һәм дә Маркс гејд едирди ки, Интернасионалын өз фәалијјәтини дајандырмасы һеч дә мүхтәлиф өлкәләрин габагчыл пролетарларыны бир-бирилә бағлајан гардашчасына бејнәлмиләл әлагәләрин зәифләдилмәси демәк дејилдир. Фәһлә һәрәкатында Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији тәрәфиндән тәтбиг едилән бејнәлмиләл бирлик принсипи сарылмаз олараг галыр. Бу бирлији һәјата кечирмәјин анчаг формалары дәјишилир. 1875-чи илдә Маркс јазырды: «Мүхтәлиф өлкәләрин фәһлә синфинин бејнәлхалг фәалијјәти *«Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин»* мөвчуд олмасындан әсла асылы дејилдир. О, һәмин фәалијјәт үчүн мәркәзи орган јаратмагда јалныз биринчи тәшәббүс иди, елә бир тәшәббүс иди ки, онун вердији тәкан силинмәз нәтичәләр доғурмушду, лакин Парис Коммунасынын сүгутундан сонра ону *өз илк тарихи формасында* даһа јеритмәк олмазды»[2].

Маркс вә Енкелс еһтимал едирдиләр ки, сосиалист һәрәкатынын кәләчәк инкишафы пролетариатын јени бејнәлхалг бирләшмәсинин јарадылмасына кәтириб чыхарачагдыр. Онлар үмид едирдиләр ки, бу бирләшмә лап әввәлдән елми коммунизм нәзәријјәсинә әсасланачаг вә һәр бир өлкәдә олан сосиалист партијаларына архаланачагдыр.

1873-чү илин ахырларына доғру Интернасионал әслиндә тарих сәһнәсиндән чыхмышды, онун тәшкилатлары демәк олар һәр јердә өз фәалијјәтини дајандырмышды, һәрчәнд онун бурахылмасы һаггында гәти гәрар 1876-чы ил ијулун 15-дә Филаделфијадакы конфрансда гәбул едилди. Марксын фәалијјәтинин ән парлаг сәһифәләриндән бири баша чатды. Сонралар Енкелс бу вахты хатырлајараг јазырды ки, Интернасионал илә, «ону јаратмыш олан шәхс һәтта артыг һеч бир шеј јаратмаса да, фәхр едә биләрди»[3].

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 508.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 23.
[3] Јенә орада, сәһ. 352.

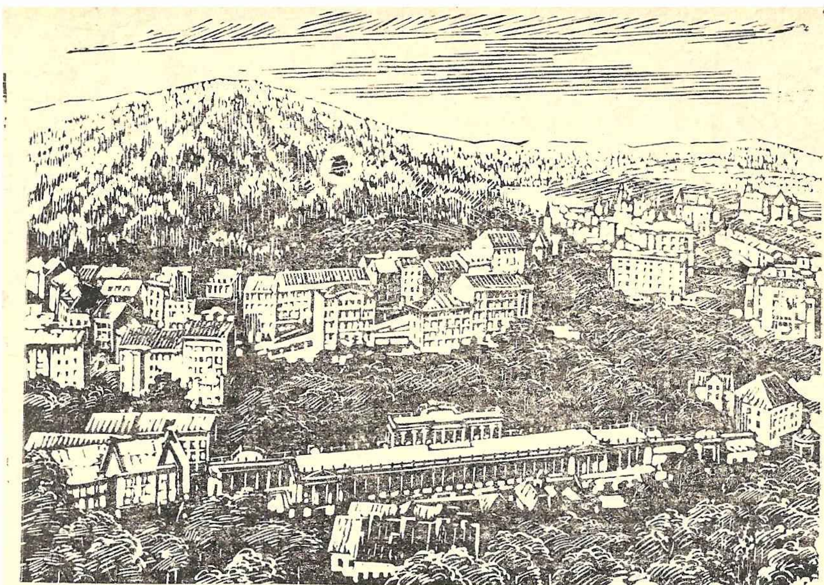
Доггуз ил әрзиндә Маркс елми ишдән вахт ајырыб, сәһһәтини гурбан верәрәк өз гүввәләрини пролетариатын илк күтләви бејнәлхалг тәшкилатына рәһбәрлијә һәср етди. Онун фәалијјәтинин нәтиҹәләри һәгигәтән әзәмәтли иди. Интернасионал сајәсиндә пролетариатын ингилаби мүбаризәси өз инкишафынын ән мүһүм мәрһәләләриндән бирини кечди вә хејли даһа јүксәк олан јени пилләјә чатды.

Интернасионалын фәалијјәти илләриндә Авропа вә Америка өлкәләринин он минләрлә фәһләси пролетар бејнәлмиләлчилији бајрағы алтында бирләшди, онлар өзләринин ваһид әмәк ордусунун дөјүшчүләри олдугларыны дәрк етдиләр. Илк дәфә олараг бејнәлхалг мигјасда фәһлә һәрәкаты иҹтимаи инкишафын гүдрәтли амили кими мејдана чыхды. Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин рәһбәри кими Марксын көстәрдији фәалијјәт нәтиҹәсиндә кениш зәһмәткеш күтләләрини елми коммунизмин бөјүк идејаларына кәтириб чатдырмагда ирәлијә доғру чох бөјүк аддым атылды. Марксдан әввәлки хырда буржуа сосиализминин мүхтәлиф нөвләри мәғлубијјәтә уғрајыб арадан чыхмаға башлады, Алманијада марксист пролетар партијасы тәшкил едилмишди вә башга өлкәләрдә бу ҹүр партијалар јарадылмасы үчүн илкин шәртләр јарадылмышды.

I Интернасионалын фәалијјәти илләриндә фәһлә синфи өз мәнафеји уғрунда мүбаризәдә чох бөјүк тәҹрүбә газанды. Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин бүтүн фәалијјәти сајәсиндә һазырланыб мејдана кәлмиш Парис Коммунасынын, һәмчинин Коммуна дәрсләрини Марксын нәзәри ҹәһәтдән үмумиләшдирмәсинин сонракы пролетар һәрәкаты үчүн мүстәсна әһәмијјәти олду. Интернасионал сыраларында Марксын билаваситә тә'сири алтында пролетар ингилабчыларынын, тәшкилатчыларынын, публисистләринин, тәблиғатчыларынын көзәл бир нәсли јетишди. Интернасионалын идејалары дүнјанын бир чох јеринә, о ҹүмләдән дә о заманлар керидә галмыш олан Шәрги Авропа өлкәләринә јол тапды.

В. И. Ленинин дедији кими, Маркс тәрәфиндән рәһбәрлик едилән I Интернасионал «сосиализм уғрунда пролетар мүбаризәсинин, бејнәлхалг мүбаризәнин тәмәлини гојду»[1]. Бејнәлхалг фәһлә вә коммунист һәрәкаты гаршысында, капитал әсарәтинә гаршы, сосиал тәрәгги уғрунда, коммунизм уғрунда вурушан јенилмәз мүбаризләрин сонракы нәсилләри гаршысында онун хидмәтләри әбәди бир мәш'әл кими јаначагдыр. «Бу Интернасионал унудулмаздыр, фәһләләрин өз азадлығы уғрунда мүбаризәсинин тарихиндә әбәди јашајыр»[2].

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 29-ҹу ҹилд, сәһ. 310.
[2] Јенә орада, сәһ. 240.

Он дөрдүнчү фәсил

ФӘҺЛӘ ҺӘРӘКАТЫ НӘЗӘРИЈЈӘСИНИН ВӘ ТАКТИКАСЫНЫН ДАҺА ДА ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМӘСИ

Карл Маркс ејни заманда һәм елмдә, һәм дә ичтимаи фәалијјәтдә өн мөвгеләрдә дура билән надир инсанлардан биридир; онун шәхсијјәтиндә бунларын һәр икиси о гәдәр гырылмаз сурәтдә бирләшмишдир ки, онун ејни заманда һәм алим, һәм дә сосиалист мүбариз олдуғуну нәзәрә алмадан ону баша дүшмәк мүмкүн дејилдир.

Пол Лафарг

1871-чи ил Парис Коммунасындан сонракы мүддәтдә капиталист өлкәләринин игтисади вә сијаси һәјатында мүһүм дәјишикликләр баш верди. Ониллијин әввәлләриндәки сәнаје јүксәлишинин јерини 1873-чү илдә өзүнүн узун сүрмәси чәһәтдән мисилсиз олан дүнја игтисади бөһраны тутду, — бу бөһран Алманијаја вә АБШ-а хүсусилә күчлү тә'сир көстәрди. Сәнаје вә тичарәт бөһраны илә бир заманда узун сүрән аграр бөһраны башланды. Бөһранын чох дәрин олачағыны

Маркс һәлә онун анчаг илк әламәтләри мејдана кәлдији заман ирәличәдән сөјләмишди. 1873-чү илин јанварында о, «Капитал»ын биринчи чилдинин алманча икинчи нәшринә сөзардында јазмышды: «Бөһран јенә дә јахынлашмагдадыр, һәрчәнд һәлә өз башланғыч мәрһәләсиндәдир; о өз тә'сиринин мүхтәлиф чәһәтли вә интенсив олмасы сајәсиндә диалектиканы һәтта јени мүгәддәс Пруссија—Алманија империјасы бамбылыларынын да бејнинә јеридәчәкдир»[1].

Дүнја игтисадијјатында ајры-ајры өлкәләрин ролу дәјишилмәјә башлады. Инкилтәрә өз тичарәт-сәнаје инһисарында ән јүксәк нөгтәјә чатды. АБШ-ын вә Алманијанын игтисади чәһәтдән даһа ити сүр'әтлә инкишаф етмәси әламәтләри мејдана кәлди. Инһисарчы капитализмдән әввәлки капитализмин тәдричлә јүксәлиб инһисарчы капитализмә кечмәсинин ашкар әламәтләри — ибтидаи формада — өзүнү көстәрмәјә башлады вә бу һал XIX әсрин ахырларында — XX әсрин әввәлләриндә баша чатды. 70-чи илләрдә картелләр һәлә «кечичи бир һадисә»[2] олса да, сәһмдар капиталы хејли јајылмышды.

Сонракы ијирми ил кими, 70-чи илләр дә сијаси чәһәтдән өзүнүн нисбәтән динч характери илә, аз-чох ири ингилаби фыртыналарын олмамасы илә фәргләнирди. Бу дөврү В. И. Ленин белә сәчијјәләндирмишди: «Гәрб буржуа ингилабларыны битирмишдир. Шәрг һәлә бу ингилаблара кәлиб чатмамышдыр»[3]. Авропада ја Франсадакы кими мүһафизәкар буржуа республикасы шәклиндә, ја да 1871-чи илин јанварында е'лан едилән Алманија империјасы кими мүртәче монархија шәклиндә әксингилабчы буржуазијанын вә ири торпаг саһибләринин һакимијјәти мүәјјән гәдәр сабитләшди. Марксын дедији кими, Алманија империјасы «парламент формалары илә тикилиб бәзәдилмиш, феодал әлагәләри илә гарышдырылмыш вә ејни заманда артыг буржуазијанын тә'сири алтында олан, бүрократикчәсинә гурашдырылмыш, полис үсулу илә мүһафизә едилән һәрби истибдад иди»[4]. Авропа дөвләтләриндән јалныз Русијада 70-чи илләрин ахырларына доғру јени ингилаби шәраит јаранмаға башламышды, бундан әлавә Балканларда Түркијә һөкмранлығына гаршы милли азадлыг мүбаризәси давам едирди.

Марксын ирәличәдән көрдүјү кими, Франса—Пруссија мүһарибәсинин нәтичәси јени бејнәлхалг мүнагишәләрин мејдана кәлмәси үчүн зәмин јаратды. Алманија империјасынын һаким синифләринин шовинист тәчавүзкар сијасәти вә франсыз буржуазијасынын давакар даирәләринин гисасчылыг чәһдләри нәтичәсиндә 1873, 1875 вә 1877-чи илләрдә әсл мү-

[1] *К. Маркс.* Капитал, I чилд, сәһ. 22.
[2] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 27-чи чилд, сәһ. 350.
[3] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 23-чү чилд, сәһ. 2.
[4] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 28.

һарибә тәһлүкәси мејдана кәлди. Мүстәмләкә ишғалы кеткедә даһа чох күчләнирди вә бунун башлыча рајонларындан бири Африка гитәси олмушду.

Јаранмыш олан шәраитдә фәһлә синфи гаршысында инди гүввәләри топламаг вә јени ингилаби дөјүшләрә һазырлашмаг вәзифәси дururду. Ајры-ајры өлкәләрдә пролетар партијалары јаратмаг мәсәләси биринчи сыраја кечмишди. В. И. Ленин көстәрирди: «I Интернасионал өз тарихи ролуну баша чатдыраpaг өз јерини дүнјанын бүтүн өлкәләриндә фәһлә һәрәкатынын өлчүлмәз дәрәчәдә даһа чох артмасы дөврүнә, бу һәрәкатын мәһз *енинә* артмасы дөврүнә, ајры-ајры милли дөвләтләрдә *күтләви* сосиалист фәһлә партијаларынын јаранмасы дөврүнә верди»[1].

Лакин иртичанын күчләнмәси, бир сыра өлкәләрдә фәһлә синфинин сијаси фәаллығынын мүәјјән дәрәчәдә зәифләмәси, ифлас етмиш, лакин һәлә мејдандан чәкилмәмиш тәригәтчи чәрәјанларын нүмајәндәләринин һәрәкәтләри сосиалист партијаларынын јарадылмасы просесини ләнкидирди. Реформизм идеолокијасынын тә'сири, хүсусилә Инкилтәрәдә вә АБШ-да өзүнү көстәрирди. Марксизмин енинә јајылмасынын бә'зи көлкәли чәһәтләри дә вар иди: марксизм идејалары чох заман сәтһи гавраныларды, бу исә сәбатсыз үнсүрләрин оппортунист сәндәләмәләриндә өзүнү көстәрирди.

Бунунла белә, фәһлә һәрәкаты дурмадан ирәлиләјирди. Интернасионалын фәалијјәти сајәсиндә марксизм бир сыра өлкәләрдә мөһкәм мөвге тутмушду вә пролетар партијаларынын формалашмасына мүәјјәнедичи тә'сир көстәрирди.

Бу илләрдә Марксын вә Енкелсин нәзәри вә әмәли фәалијјәти, онларын јорулмадан ингилаби нәзәријјәни тәблиғ етмәси, бир чох өлкәләрин фәһлә хадимләринә онларын даим јардым көстәрмәси марксизм зәмини үзәриндә пролетар үнсүрләринин топлашмасы вә сых бирләшмәси просесинә көмәк едирди.

70-чи илләрин орталарында

Интернасионала рәһбәрлик саһәсиндә чох бөјүк тәшкилат ишиндән азад олан Маркс бу илләрдә өз вахтынын чох һиссәсини елми мәшғәләләрә сәрф едирди. Һәр шејдән әввәл, «Капитал»ы баша чатдырмаг лазым иди.

Һәмишә олдуғу кими, Маркс гејри-ади бир еһтирасла вә бүтүн мә'нәви гүввәләрини кәркинләшдирмәклә чалышырды. Әслиндә о, истираһәт вахты да иши давам етдирирди; кәзмәјә чыханда о ја өз јол јолдашларындан бириси илә фикир мүбадиләси едир, ја да мүхтәлиф проблемләри дүшүнүрдү. Демәк олар һәр күн Енкелс илә көрүш заманы елми вә сијаси мәсәләләр хүсусилә гызғын мүзакирә едилирди. Чох вахт онлар

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 26-чы чилд, сәһ. 52.

бирликдә кәзир вә ја Марксын иш отағында, Маркс бир диагонал үзрә, Енкелс исә о бири диагонал үзрә бир күнчдән о бири күнчә вар-кәл едә-едә сөһбәти давам етдирирдиләр. Бә'зән сөһбәт әсл елми мүбаһисә характери алырды, һәм дә һәр ики мүсаһиб чох заман бу мүбаһисәјә габагчадан һазырлашырды.

Бу дәфә дә Марксын сәһһәти һәддиндән артыг кәркинлијә давам кәтирмәди. 1873-чү илин јазында јенидән онда јорғунлуг әламәтләри көрүндү: бәрк баш ағрылары, ағыр јухусузлуг өзүнү көстәрирди. Иш габилијјәтини итирмәк тәһлүкәси јаранмышды. Маркс кими бир адам үчүн бу ән дәһшәтли бир шеј иди. Сонралар о, Зоркеjә јазмышды ки, *«иш габилијјәтини итирмәк* һејван олмаг истәмәјән һәр бир адам үчүн әслиндә өлүм һөкмүдүр»[1]. Һәкимләр она гәти сурәтдә 4 саатдан артыг ишләмәмәји вә тез-тез Лондондан кәнарда истираһәт етмәји мәсләһәт көрмүшдүләр. Марксы «әмәк эталәтиндән»[2] хилас етмәк мәгсәдини гаршысына гојан Енкелс бу режимә чидди нәзарәт етмәји өз үзәринә көтүрдү.

Лакин 1873-чү ил пајызын ахырларында Һаррокетдә вә 1874-чү илин јазында Рамскет дәниз саһилиндә олмасы онун вәзијјәтини әһәмијјәтли дәрәчәдә јахшылашдырмады. Бундан әлавә, 1874-чү илин јајында көһнә гара чијәр хәстәлији кәскинләшди.

1874-чү ил августун орталарында Маркс һәкимләрин мәсләһәтинә көрә гызы Елеонора (Тусси) илә бирликдә Қарлсбада (Қарловы Варыја) кетди. Орада августун 19-дан сентјабрын 21-дәк «Алманија» меһманханасында галды. Сонралар бу курорта кәлдији вахтларда да о бурада јашамышды. Башгаларынын диггәтини чәлб етмәмәк үчүн курорт китабында рантје Шарл Маркс ады илә јазылмышды.

Қарлсбад сулары хәстәнин гара чијәринә јахшы тә'сир көстәрди. Сонралар бу курорта ики дәфә кәлдикдән—1875-чи ил августун 15-дән сентјабрын 11-дәк вә 1876-чы ил августун 15-дән сентјабрын 15-дәк бурада галдыгдан сонра (ахырынчы дәфә Маркс јенә Елеонора илә бирликдә кәлмишди) онун үмуми вәзијјәти дә хејли јахшылашды.

Гүввәләринин бәрпа олунмасы Маркса Қарлсбаддан гајыдаркән сәјаһәтә чыхмаг имканы верди. 1874-чү илин сентјабрында о, Дрезденә, Лејпсигә, Берлинә вә Һамбурга кәлди, алман сосиал-демократијасынын бир чох хадимләрини — Либкнехти, Гејби, Јорку вә башгаларыны көрдү, нашир Мејснер илә көрүшдү. 1875-чи илдә Қукелманын гоһуму, Прага сакини, бу шәһәрин тарихи вә ингилаби ән'әнәләринин еһтираслы пәрәстишкары Макс Оппенһејмин дә'вәти илә Маркс

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 531.
[2] Јенә орада, сәһ. 498.

«көһнә Гусит шәһәринә»[1] кетди. 1876-чы ил сентјабрын 15-дә о, јенидән Прагада Оппенһејмкилә кәлди, сонра исә Елеоноранын мүшајиәти илә Бинкенә вә Крөјтснаха јола дүшдү. Бурада о, отуз үч ил әввәл евләндикдән сонра илк хошбәхт ајларыны кечирдији јерләри өз гызына көстәрди. Лондона гајытмаздан әввәл Маркс Лјеждә Интернасионалын Рус бөлмәсинин кечмиш рәһбәри Утинин јанына кетди.

Карлсбада кетмәк тибби чәһәтдән сон дәрәчә фајдалы олса да, мәчбуријјәт үзүндән курорт чамааты илә көрүшмәк Маркса аз зөвг вермишди. «Әлләриндән гачыб гуртармаг мүмкүн олмајан Һамбург-Бремен-Һанновер киши вә гадын филистер күруһу»[2] ону сон дәрәчә әсәбиләшдирмишди. Биринчи мүаличә мөвсүмү заманы Карлсбадда көрүшүб вахт кечирдији Кукелмандан да Маркс сојумушду. Илк күнләрдән е'тибарән Кукелман сијаси фәалијјәти бир кәнара атыб бүсбүтүн елм илә мәшғул олмаг һаггында мәсләһәтләр вермәклә Марксы јормаға башламышды. Онун өз арвады вә гызы илә тәкәббүрлү рәфтары Марксы һиддәтләндирирди. Бир дәфә о, давам кәтирмәјиб бу барәдә дүшүндүкләрини Кукелмана ачыг билдирди. Онларын аралары дәјди; онлар јалныз Марксын Карлсбаддан јола дүшмәси әрәфәсиндә барышдылар, һәм дә әввәлки сәмими мүнасибәт бәрпа олунмады. Маркс өз көһнә достунун мешшан мәһдудлуғуну вә һәдсиз егоизмини бағышлаја билмирди.

Карлсбадда истираһәт едәнләр ичәрисиндә Маркс һәр һалда хошуна кәлән мүсаһибләр дә тапды. О өз мә'луматы вә көрүш даирәси илә фәргләнән бә'зи һәкимләрлә, рәссамларла, алимләрлә таныш олду. 1875-чи илин пајызында Маркс әвәлләр Лондонда көрүшдүјү көркәмли рус етнографы, тарихчиси вә һүгугчусу М. М. Ковалевски илә бурада хүсусилә јахынлашды. Шәһәрәтрафы кәзинтиләр заманы Ковалевски чох вахт Марксын јол јолдашы олурду.

Марксын Карлсбадда олмасы јерли һакимијјәт даирәләринин хүсуси диггәтини чәлб етди. «Гырмызы докторун» ады чохдан рәсми даирәләрдә вә буржуа күтләси ичәрисиндә нифрәт вә горху доғурурду. Онун барәсиндә дејирдиләр ки, куја һәр чүр ингилаби һадисәләрдә, һәтта Италијадакы анархист гијамларында да иштирак етмишдир. Алман сосиал-демократы Блос бир нәфәр шаһидин сөјләдикләрини нағыл едиб дејирди ки, 1873-чү илдә Милана Макс Карл адлы бир алман кәлмишди. Онун бурада көрүнмәси полис рәисләрини тәшвишә салды, чүнки харичиләрин гејдә алындығы китабда онун ады вә фамилијасы тәрсинә олараг Карл Макс јазылмышды. Онун дүшдүјү еви полис мүһасирәјә алды, бурада оланларын һамысы ахтарылды, онун өзүнү исә полис мәнтәгәсинә кәтир-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 542.
[2] Јенә орада, сәһ. 102.

диләр, бурада о, һәр һалда сүбут едә билди ки, ону башга бир адамла долашдырмышлар, онун һеч фамилијасы да һәмин адамын фамилијасынын ејни дејилдир»[1].

Маркс артыг ијирми илдән чох бир мүддәт әрзиндә јашадығы демократик Инкилтәрәдә дә рәсми даирәләрин дүшмән мүнасибәтинә раст кәлирди. Онун Британија тәбәәлијинә кечмәк тәшәббүсү нәтичәсиз галды. 1874-чү илин августунда, биринчи дәфә Карлсбада кетмәздән әввәл бу барәдә дахили ишләр назири Роберт Лоуја хаһишлә мүрачиәт етдикдә, назир һәмин хаһиши буна әсасән рәдд етмишди ки, Маркс «өз кралына гејри-лојал мүнасибәт көстәрмишдир».

Һабсбурглар монархијасынын әразисиндә Маркс, тәбии олараг, даһа пис гаршыланачағыны көзләмәли иди. Доғрудур, әввәлләр ону танымамышдылар. Лакин 1874-чү ил августун 30-да јерли курорт гәзети «Der Sprudel» — Марксын адландырдығы кими, «деди-годучу гәзет» — «Интернасионалын рәһбәринин» мүаличәјә кәлмәси һаггында хәбәр дәрч етмишди. Маркс икинчи дәфә Карлсбада кәләркән полис даирәләри артыг һазыр идиләр. 1875-чи ил сентјабрын 1-дә Карлсбад даирәсинин рәиси Прагаја көндәрилмәк үчүн мә'лумат вермишди ки, «демократик сосиал партијасынын көркәмли рәһбәри» курортдадыр. Боһемија штатһалтери Вјанаја дахили ишләр назиринә мүвафиг мә'лумат көндәрмишди. Лакин Марксын давранышында һөкумәт мә'мурлары ачыг тә'гиб үчүн һеч бир бәһанә көрә билмәдиләр. Онлар Марксын үзәриндә «даими кизли нәзарәт» гојмаг әмри илә кифајәтләнмәли олдулар.

1877-чи илин августунда Маркс арвады вә Елеонора илә бирликдә Рејн Пруссијасында, өз минерал сују Карлсбадын суларындан аз шәфалы олан далдабучаг Нөјенар гәсәбәсиндә динчәлирди. О, Енкелсә јазырды ки, Карлсбад суларыны еһтијат үчүн сахламышдыр, хәстәлији тәһлүкәли һал алса, ораја кедәчәкдир. О зарафатла дејирди: «...Өз бәдәнимлә дипломатија ојуну ојнамалы олурам...»[2]. Лакин Маркс она бу гәдәр јахшы тә'сир көстәрән чех суларынын көмәјинә бир даһа мүрачиәт етмәли олмады. Алманијада, сонра Австрија—Мачарыстанда да сосиал-демократларын полис тәрәфиндән тә'гиб едилмәјә башланмасы, даһа сонра исә сосиалистләрә гаршы Бисмарк ганунунун тәтбиги онун Мәркәзи Авропаја јолуну кәсди.

Илләр кечдикчә Марксын физики гүввәләрини сарсыдан хәстәлик онун әгли енержисини, јорулмаг билмәјән тәдгигатчы руһуну вә мүбариз еһтирасыны сөндүрә билмәди. Сәһһәти бир гәдәр јахшылашдыгда, 70-чи илләрин икинчи јарысындан

[1] Бах: Блос — Енкелсә, 21 сентјабр 1873-чү ил. МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 5, сахлама ваһиди 3305.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 49.

е'тибарән о, хүсуси бир чошғунлугла елми мәшғәләләрини давам етдирди. Бу илләрдә онунла көрүшән һәр кәси онун дүшүнчәләринин ајдынлығы вә дәринлији, елми көрүш даирәсинин вә марағынын кенишлији, бејнәлхалг шәраитә вә мүхтәлиф өлкәләрин вәзијјәтинә гејри-ади дәрәчәдә бәләд олмасы һејран едирди. 1878-чи илин декабрында онунла мүсаһибә едән Америка «Chicago Tribune» гәзетинин мүхбирини «сон ијирми ил әрзиндә биринчи сырада дуран *Америка проблемләри илә Марксын јахындан таныш олмасы»*[1] тәәччүбләндирмишди. Башга бир Америка журналисти, сосиалист Чон Суинтон 1880-чи илин пајызында Рамскетдә Маркс илә сөһбәтиндән алдығы тәәссүраты белә тәсвир едирди: «Онун нитги мәнә Сократын диалогларыны хатырлатды, — о елә сәрбәст, чәлд, орижинал, ағыллы вә сәмими иди, бунда кинајә үнсүрләри, јумор вә чошғун шәнлик гығылчымлары вар иди. О, Авропанын мүхтәлиф өлкәләриндә олан сијаси гүвәләрдән вә халг һәрәкатларындан — Русијада зеһинләрин күчлү һәјәчанындан, Алманијадакы мә'нәви ирәлиләмәләрдән, Франсадакы һәрәкатдан вә Инкилтәрәдәки дурғунлугдан данышырды. О, Русија барәсиндә үмид долу бир дилләә, Алманија барәсиндә философчасына, Франса барәсиндә еһтирасла, Инкилтәрә һаггында кәдәрли бир дилләә данышараг, Британија парламентиндә либералларын вахт итирдикләри «микроскопик ислаһатлардан» һиддәтләнирди»[2].

Бу илләрдә дә Марксын бәдии әдәбијјата, инчәсәнәтә олан мәһәббәти дәјишилмәз галмышды. 1875-чи илин мартында Марксын көчдүјү ахырынчы мәнзилә — Мејтленд-паркродда 41 нөмрәли евә кәлән бир чохлары буну тәсдиг едирдиләр. Елеонора Марксын рәфигәси М. Комин сөјләјир ки, Марксын иш столу үзәриндә бир чох шаир вә насирләрин китаблары, о чүмләдән Булвер-Литтонун романлары вар иди. «Chicago Tribune»ун јухарыда ады чәкилән мүхбири Марксын иш отағындакы китаб рәфләриндә мүхтәлиф дилләрдә кениш елми әдәбијјатла јанашы Шекспирин, Диккенсин, Теккерејин, Молјерин, Расинин, Волтерин, Көтенин вә башга мүәллифләрин әсәрләрини көрмүшдү. Марксын аиләсиндә сөһбәтләр заманы даим әдәби мөвзулардан бәһс едиләрди. Викторија дөврүнүн јазычыларындан, Бронте бачыларындан, мүхтәлиф өлкәләрин бәдии әдәбијјат јениликләриндән данышырдылар. Карлсбадда Маркс тез-тез мусиги кечәләринә кедир, хор капелласынын консертләрини динләмәји севирди. Рәссам Отто Книлле илә тәсвири инчәсәнәт барәсиндә узун-узады сөһбәтләр едирди.

Лондонда Маркс чох заман театр тамашаларына, хүсуси-

[1] «Вопросы истории КПСС», 1966, № 10, сәһ. 5.
[2] *J. Swinton.* Current views and notes of Forty Days in France and Englang. New-York, 1880, p. 42.

лə Шекспир тамашаларына кедирди. Маркс, еләчә дә онун дикәр аилә үзвләри көркәмли инкилис артист вә режиссору Һенри Ирвинг тәрәфиндән Шекспир драматуркијасына верилән бачарыглы шәрһи дәриндән дәрк едирдиләр. Марксын разылығы илә онун арвады даһи јазычынын јарадычылығына марағы јенидән дирчәлтмәк үчүн Ирвингин вә онун сәһнә јолдашларынын апардыглары мүбаризәјә алман мәтбуатында тәрәфдар чыхды.

1875-чи илин нојабрындан 1877-чи илин мај ајынадәк демократик «Frankfurter Zeitungund Handelsblatt» гәзетиндә дәрч едилән вә әсас мөвзусу Лондонун театр һәјаты олан бир сыра мәгаләләрдә Шекспирин «Һамлет», «Магбет», «III Ричард» фачиәләриндә баш ролларын Ирвинг тәрәфиндән реализм услубунда ифа едилмәсинә Женни Маркс тәрәфиндән инчә бир характеристика верилмишди. Инкилис буржуа чамаатынын снобизми, мә'насыз мелодрама алудәлији, мешшан зөвгү һаггында онун фикирләри сәрраст вә кәскиндир. О јазырды ки, бу буржуаларын Шекспирә гаршы лагејдлији вә габагчыл јарадычы зијалыларын Ирвинг кими нүмајәндәләринә гаршы бәдхаһлыгла јанашмасы да мәһз бунунла изаһ едилмәлидир. Шекспирин әсл гәдрини биләнләр вә онун инсанпәрвәрлик ән'әнәләринә вәрәсәлик едәнләр пролетар тамашачыларыдыр — мәгаләләрин башлыча фикри бундан ибарәт иди. Мәгаләләрдә ирәли сүрүлән бу вә дикәр фикирләр, о чүмләдән дә актјорлуг мәһарәтинә даир фикирләр Марксын өзүнүн дә рә'јини әкс етдирирди.

1880—1881-чи илләрдә Марксын мәнзилиндә Шекспирин әсәрләринин охунушу кечирилирди, буну һәвәскарлар дәрнәји олан «Догоберк клубу» (Шекспирин комик сурәтләриндән биринин ады илә зарафатјана белә адландырылмышды) кечирирди.

Јенә әввәлки кими, Маркс бош вахтларыны шаһмат ојнамагла кечирмәји севирди. Инди онунла чох заман Тусси шаһмат ојнајырды.

Атанын јолу илә

Марксын бөјүк гызлары онун нәинки севән вә севимли өвладлары, һәмчинин силаһдашлары иди. Женни вә Лаура 60-чы илләрин ахырларында, кичик гызы Елеонора исә 70-чи илләрдә фәһлә синфинин иши уғрунда чарпышан фәал мүбаризләрин сыраларына дахил олдулар. Маркс онлары өзүнүн елми вә партија ишинә бу вә ја дикәр формада чәлб едирди. О, тамамилә һаглы олараг гызлары илә фәхр едирди вә онларын сечдикләри јолдан дөнмәјәчәкләринә мөһкәм әмин иди.

Марксын гызларында аиләнин мадди тә'минатына өз пајларыны вермәк арзусу чох тез өзүнү көстәрди. 1869-чу илдән е'тибарән Женни мәктәбдәнкәнар дәрсләр вермәјә башлады. 1873-чү илдә он сәккиз јашлы Елеонора мәктәб мүәллимәси

олараг Брајтона кетди, лакин хәстәлији үзүндән өз мүәллимлик фәалијјәтини дајандырмаға мәчбур олду.

Һәр үч бачы көрүш даирәсинин кенишлији илә, мә'луматлы олмагла, бир чох харичи дилләри мүкәммәл билмәклә, әдәби исте'дадлары илә фәргләнирди. Ичтимаи елмләрдән, фәһлә һәрәкаты вә ингилаби һәрәкат тарихиндән башга Женни бөјүк бир һәвәслә тәбиәтшүнаслыгла мәшғул олур, Дарвинин нәзәријјәсини өјрәнирди. Лаура өзүнү чох көзәл тәрчүмәчи кими көстәрмишди. Сонралар о, «Коммунист партијасынын манифести»ни франсыз дилинә чевирмишди вә марксист әдәбијјатынын бир сыра башга әсәрләрини тәрчүмә етмишди, һәмчинин Беранженин маһныларыны, Шамиссонун, Ежен Потјенин («Интернасионал»ын мәтнинин мүәллифи), Бодлерин вә башга шаирләрин ше'рләрини инкилис дилинә тәрчүмә етмишди. Елеонораја кәлдикдә, инкилис вә дүнја әдәбијјатыны дәриндән билмәси, мүстәсна артистлик исте'дады она өз гүввәләрини шекспиршүнаслыг саһәсиндә мүвәффәгијјәтлә сынамаг вә сәһнәдә чыхыш етмәк имканы вермишди. Сонралар да әдәбијјатшүнаслыгла мәшғул олдуғуна вә театра гызғын һәвәсини сахладығына бахмајараг, онун үчүн фәһлә һәрәкатында иштирак етмәк биринчи сырада дурурду.

Марксын гызлары кәнчлик илләриндән е'тибарән азадлыг һәрәкатына гызғын рәғбәт бәсләјирдиләр. Женнинин севимли гәһрәманы гәдим Рома халг трибуну Гракх, Лауранын севимли гәһрәманы ингилабчы шаир Шелли, Елеоноранын севимли гәһрәманы исә Гарибалди иди. Мә'нәви јеткинлик дөврү чатдыгда, романтик ингилаби әһвали-руһијјә јүксәлиб мәзлумларын азадлығы ишинә шәхсән јардым көстәрмәк кими шүурлу бир сә'ј шәклини алды. Марксын гызлары бејнәлмиләлчиләр кими бөјүјүрдүләр. Һәр һансы бир өлкәнин ингилаби һәрәкаты онларын гәлбиндә әкс-сәда тапырды. 1863—1864-чү илләрдәки Полша үсјаны иштиракчылары илә һәмрә'јлик әламәти олараг Женни она бағышланмыш үсјанчы хачыны тахырды, Инкилтәрә һөкумәти Ирландија фениләринә диван тутдугдан сонра о, һәмин хачы Ирландијанын азадлығы уғрунда мүбаризләрин милли емблеми олан јашыл лентә тахырды. Женни, Лаура вә Елеонора Интернасионалын бир чох хадимләри вә Парис Коммунасынын гәһрәманлары илә ән дост мүнасибәтләрдә идиләр. Чар мүтләгијјәтинә гаршы рус ингилабчыларынын фәдакар мүбаризәси онларда мүстәсна рәғбәт ојадырды. Лопатин, Лавров, Дмитријев, Гартман, сонралар Степнјак-Кравчинск онларын достлары сыраларында идиләр.

Һәлә 1868-чи илдә өз талејини Пол Лафарг илә бағлајан Лаура онун ингилаби мүбаризәсиндә сәдагәтли көмәкчиси олмушду. Тале Полу һараја атса, Лаура һәмишә онун јанында олурду. Гучағында көрпә баласы олан Лаура Полун ардынча

Испанијаја кетмишди, ахы Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији Бордо бөлмәсинин рәһбәри олараг Парис коммунарларына јардым көстәрмәси үстүндә Тјер полиси ону тә'гиб етдијинә көрә о, гачыб Испанијада кизләнмәли олмушду. Лаура Лафарга Испанијада вә Португалијада Интернасионал идејаларыны тәблиғ етмәкдә көмәк едирди, онунла бирликдә Һаага конгресинә кәлмишди.

Интернасионалын ишләриндә фәал иштирак едән Женни дә ингилаби мәтанәт саһәсиндә чидди имтаһандан чыхмалы олду. 1871-чи илин јајында о, Елеонора илә бирликдә Франсанын чәнубундакы Банјер-де-Лүшон курорт шәһәриндә мүаличәдә оларкән һәбсә алынмыш вә јухары Һаронна департаментинин префекти Кератри тәрәфиндән кобуд шәкилдә диндирилмишди. Префект бу заман Испанијаја гачмыш олан Лафарг һаггында мә'лумат әлдә етмәјә чалышырды. Лакин полис фитнәләри вә префектин һәдәләри Женнинин јенилмәз мәтанәтинә вә сојугганлығына раст кәлди. Лајигинчә дәф едилән Кератри бу аиләнин гадынларында олан әзмкарлыгдан гәзәблә бәһс етмишди. Лондона гајытдыгдан сонра Женни Тјер республикасы башчыларыны мәтбуатда ифша етди.

Һаага конгресиндән сонра, 1872-чи илин пајызында Марксын бүтүн аиләси јенидән бир јерә топлашды. Пол вә Лаура Лафарг Лондонда Һемпстед рајонунда Маркса јахын бир јердә јашамаға башладылар. 1872-чи илин октјабрында Женни илә Интернасионалын көркәмли хадими Шарл Лонкенин тоју олду. Марксын һәр ики гызы сијаси мүһачир арвадларына мәхсус ағыр һәјат сүрмәли олду. Шарл Лонке әбәс јерә Оксфордда ишә дүзәлмәјә сә'ј көстәрди. Лакин орада даими иш тапа билмәјәрәк тезликлә Лондона гајытды. Јалныз 1874-чү илин ахырларында о, даими бир франсыз дили мүәллими јери тапды.

Лафарглара да чох бәла үз верди. Гызлар мәһрумијјәтә гаршы арасы кәсилмәдән мүбаризә апармалы олсалар да, валидејнләр һәр һалда севинирдиләр ки, онларын һәјат јолдашлары өз һәмфикирләри олмушдур. Женни адахландығы заман анасы Либкнехтә јазмышды ки, «кәнч әр-арвадын бахыш вә әгидә бирлији бу аиләнин кәләчәк сәадәтинин рәһнидир»[1]. Әр-арвад Пол вә Лаура Лафаргларын мүнасибәтләриндә хүсуси бир идеја һәмрә'јлији вә мә'нәви аһәнкдарлыг вар иди.

1880-чи ил амнистијасындан сонра Лонке, бир мүддәтдән сонра исә Лафарг да Франсаја гајытды. Әрләринин ардынча кетмәздән әввәл Женни вә Лаура бир мүддәт Лондонда хәстә валидејнләринин јанында галдылар. Женни Лонкеjә «Justice» гәзетиндә иши үчүн она лазым олан мүхбир материалла-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 571.

ры көндәрирди. О өз мәктубларында Франса Фәһлә партијасы јарадылмасы вә онун програмы әтрафында франсыз фәһлә һәрәкатында кедән мүбаризәјә өз кәскин мүнасибәтини билдирирди. О, севән бир арвад олса да, бу мүһүм анларда әринин көстәрдији идеја бүдрәмәләрини гәтијјәтлә писләмиш, марксист програмына мүхалифәтдә олмасына вә буржуа радикаллары илә јахынлашмасына наразылығыны ачыгча билдирмишди. Франсаја көчдүкдән сонра Лаура Лафарг да Фәһлә партијасынын фәал хадими олмушду.

Марксын кичик гызы Елеонора да чох еркән сосиалист идејаларынын тәблиғатчысы олду. Франсыз мүһачир «Rouge et Nire» журналында о, 1874-чү илдә алман сосиал-демократларынын нитгләринин тәрчүмәләрини дәрч етдирди. Елеонора Инкилтәрәнин ичтимаи һәјатында, Ирландија милли азадлыг һәрәкатына јардымын тәшкилиндә фәал иштирак едирди. Атасынын вәфатындан сонра о өз һәјатыны 1873-чү илдә Марксын аиләси илә таныш олмуш тәбиәт елмләри доктору, дарвинист Едуард Евелинг илә бирләшдирди. 80-чи илләрдә әр-арвад Евелингләр инкилис вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатында көркәмли рол ојнамаға башладылар.

Маркс чох заман гызларынын башына кәлән изтираблар үзүндән дәрин һәјәчан кечирирди. О, 1874-чү илин августунда Кукелмана јазмышды: «Бу чәһәтдән мән, башга шејләрдә олдуғу гәдәр дөзүмлү дејиләм вә аилә бәлалары һәмишә мәнә ағыр отурур»[1]. Лафаргларын үч балача ушағынын өлмәси, Женнинин өз илк ушағыны итирмәси Маркс үчүн дә ағыр дәрд олду. О, 1874-чү ил августун 14-дә Женнијә јазмышды: «Мән онун барәсиндә дүшүнәркән, үрәјимдән гара ганлар ахыр, мәкәр белә көзәл, севимли инсанчығазы унутмаг олармы! Мәним ширин балам, һәр һалда үмид едирәм ки, өз атанын хатиринә сән сәбрли олачагсан»[2].

Марксын гызларына мәһәббәти нәвәләринә дә кечмишди. Женнинин биринчи ушағы өлдүкдән сонра даһа 4 оғлу Жан (1876-чы ил), Һанри (1878-чи ил), Едгар (1879-чу ил), Марсел (1881-чи ил) вә бир гызы — Женни (1882-чи ил) олмушду. Маркс бунларла вахт кечирмәкдән, ушаг әјләнчәләриндә иштирак етмәкдән һәгигәтән зөвг алырды. Марксын о заманкы балача севимлиләриндән бири Едгар Лонке сонралар белә хатырлајырды: «О, ушагларла елә ојнајырды ки, елә бил өзү дә ушаг иди, һеч нараһат олмурду ки, бу онун нүфузуна тә'сир көстәрә биләр»[3]. Ушаглар һәмишә баба илә бәрабәр вәзијјәтдә олмаг һүгугуна малик идиләр.

Марксын бөјүк гызына мәктубларындан бириндә өзүнүн дедији кими, «баба вәзифәләринин ләјагәтлә јеринә јетирил-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 534.
[2] Јенә орада, сәһ. 536.
[3] «Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр», сәһ. 271.

мəси» дејəркəн о, һеч дə тəкчə өз нəвəлəрини əјлəндирмəји, онлары һəдијјəлəрлə севиндирмəји вə саирəни дејил, һəр шејдəн əввəл, онларын инкишафы вə тəрбијəси гајғысына галмағы нəзəрдə тутурду. Маркс гираəтə, ушаглары артыг кичик јашларындан дүнја əдəбијјатынын классик əсəрлəринə алышдырмаға бөјүк диггəт верирди. О чох чалышырды ки, нəвəлəри бүтүн аилə үзвлəринин сəмимијјəти, гаршылыглы һөрмəт вə достлуғу мүһитиндə бөјүсүнлəр. Һəтта əн дəчəл ушагларын да нəзəриндə Маркс гəти нүфуз саһиби иди.

Сосиалист ингилабы нəзəријјəси мəсəлəлəриндə анархистлəрлə мүбаһисə

Бу иллəрдə Марксын нəзəри фəалијјəти əсасəн «Капитал» үзəриндə ишлəмəклə бағлы иди. Лакин јүксəлмəкдə олан фəһлə һəрəкатынын тəлəбаты, антимарксист чəрəјанлара гаршы идеја мүбаризəсинин зəрурилији чох заман ингилаби нəзəријјəнин башга мəсəлəлəринə дə мүрачиəт етмəјə, елми коммунизмин нəзəри вə тактики мүддəаларыны инкишаф етдириб конкретлəшдирмəјə мəчбур едирди. Маркс хүсусилə италјан сосиалист мəтбуатында анархистлəрлə мүбаһисəдə фəал иштирак етмишди. О, анархизм чəрəјанынын методолокијасынын вə дүнјакөрүшүнүн үмуми тəнгиди тəһлили илə дə мəшғул олурду.

Һəлə 1872-чи илин јанварында Маркс италјан иллик мəчмуəси «Almanacco Reubblicano» үчүн «Сијаси лагејдлик» адлы мəгалə көндəрмишди. Лакин мəчмуəнин нəшри јубанды; мəчмуə јалныз 1873-чү илин ахырларында чапдан чыхды. Бурада Марксын мəгалəси илə јанашы Енкелсин «Нүфуз һаггында» əсəри чап едилмишди.

Марксын мəгалəси фəһлə синфинин сијаси фəалијјəтдəн, демократик һəрəкатда иштиракдан, өз сијаси партијасыны јаратмагдан вə и. а. чəкинмəли олмасы һаггында анархист доктринасынын зəрəрли характерини ашкара чыхарырды. Маркс көстəрирди ки, куја фəһлəлəр үчүн јеканə фајдалы олан «сосиал лəғветмə» һаггындакы гондарма ингилаби ибарə пəрдəси алтында кизлəнəн бу доктринанын ардычыл јеридилмəси пролетариаты фəалијјəтсизлијə, сүстлүјə, позғунлуға мəһкум едир, муздлу көлəлијин əбəдилəшмəсинə доғру апарыр. «Фəһлə синфи бу бəднам сосиал лəғветмəни көзлəјəркəн тох гојун сүрүсү кими өзүнү əдəбли апармалыдыр; һөкумəти раһат бурахмалы, полисдəн горхмалы, ганунлара һөрмəт етмəли, итаəткарлыгла топ ағзына верилəн əт парчасы олмалыдыр»[1].

Мəгалəнин мəзмунунун башлыча чəһəти чəмијјəтин сосиалистчəсинə дəјишдирилмəсиндə зəрури васитə олан пролетар дөвлəти идејасынын мүдафиəси иди. Буржуазијанын дик-

[1] *К. Маркс* вə *Ф. Енкелс.* Əсəрлəри, 18-чи чилд, сəһ. 297.

татурасыны пролетариатын ингилаби диктатурасы илә әвәз етмәкдә «дәһшәтли чинајәт, принсипләрин тәһгирини» көрән анархистләрә гаршы мүбаһисәдә бу идејаны мүдафиә едәркән Маркс пролетар дөвләтинин тарихән кечичи характерини гејд едирди. В. И. Ленин бу мәгаләни шәрһ едәрәк јазмышды: «Маркс пролетариат үчүн зәрури олан дөвләтин «ингилаби вә *кечичи* формасыны» гәсдән тә'кидлә гејд едир ки, онун анархизмлә мүбаризәсинин әсл мә'насыны тәһриф етмәсинләр»[1].

Маркс сосиалист ингилабынын ганунаујғунлуглары һаггындакы бахышларыны Бакунинин 1873-чү илдә Ченеврәдә бурахылан «Дөвләт гурулушу вә анархија» китабыны тәнгиди сурәтдә өјрәнмәси илә әлагәдар олараг системләшдириб дәринләшдирди. Бакунинин тәрәфдарлары бу китабы анархизм һәрәкатынын бир нөв програм сәнәди кими гәбул етмишдиләр. Әлбәттә, Маркс да Интернасионалда өзүнүн әсас идеја әлејһдарларынын башчыларындан биринин бу әсәриндән јан кечә билмәзди. О, 1874-чү илин биринчи јарысында — 1875-чи илин әввәлиндә форма е'тибары илә һәмин китабын конспекти вә ја бундан көтүрүлән игтибасларла бирликдә верилмиш шәрһләр характери дашыјан өзүнәмәхсус бир әсәр јазды (јалныз 1926-чы илдә Совет Иттифагында чап едилмишдир). Марксын әсәри, «Бакунинин «Дөвләт гурулушу вә анархија» китабынын конспекти» ады дашыјан бу әсәр әслиндә Бакунинин әсас тарихи вә сосиал бахышларынын тәнгиди тәһлилиндән вә бунларын әксинә олараг пролетариатын ингилаби нәзәријјәсинин ән мүһүм мәсәләләри барәсиндә өз идејаларынын инкишафындан ибарәт иди.

Маркс Бакунинин дүнјакөрүшүнүн сәчијјәви чәһәтләрини: волјунтаризми, ингилаб үчүн објектив сосиал-игтисади илкин шәртләрин зәрурилијини баша дүшмәдијини, синфи симасыны итирмиш тәбәгәләрә архаланмасыны, куја сосиализм үчүн ән чох һазыр олан Шәрги Авропа «әкинчи вә чобан» халгларыны сивилизасијанын «корладығы» Гәрби Авропа халгларына гаршы гојмасыны ашкара чыхартды. Бакунинин бахышларынын идеалист әсасы барәсиндә Маркс јазырды: «Онун сосиал ингилабынын әсасыны игтисади шәраит дејил, *ирадә* тәшкил едир»[2].

Маркс көстәрди ки, дөвләти мәһв етмәк һаггында анархистләрин лидеринин курултулу ибарәләри архасында габагчыл өлкәләрлә керидә галмыш өлкәләрин игтисади вә мәдәни сәвијјәсини «таразлашдырмаға» әсасланан кәләчәк «анархист чәмијјәти» һаггында чох примитив идеаллар кизләнир. Бу идеалларда мәһсулдар гүввәләрин инкишафынын ролуна, фәһлә синфинин тарихи вәзифәсинә, сосиал дәјишиклик аләти

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 33-чү чилд, сәһ. 66.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 18-чи чилд, сәһ. 615.

олмаг е'тибары илә онун сијаси һакимијјәтинә, пролетар партијасынын әһәмијјәтинә лагејдлик көстәрилмәси тамамилә өз әксини тапмышды. Маркс јазырды ки, Бакунин «сосиал ингилабда әсла һеч бир шеј баша дүшмүр, онун барәсиндә анчаг сијаси ибарәләри билир»[1].

Пролетар дөвләтинин маһијјәти һаггында өз дәрин фикирләрини Маркс Бакунинин бахышларына гаршы гојду. Фәһлә синфи һакимијјәт башына кәлдикдә, синфи дүшмәнләрин мүгавимәтини гырмалы вә чәмијјәтин көһнә тәшкилатыны дағытмалыдыр. Ону «јени сосиал» тәшкилатла əвәз етмәли — фәһлә синфи дөвләтинин гаршысына чыхан башлыча вәзифә беләдир. Маркс бу дөвләти капитализмдән коммунизмә кечид дөврүндә ичтимаи дәјишиклијин әсас васитәси һесаб едир. О, бу дөвләтдә објектив, ичтимаи просесләрә фәал тә'сир көстәрән бир гүввә, бу просесләрин сүр'әтләндиричисини көрүр.

Марксын конспектиндә пролетариат диктатурасынын тарихән кечичи характери вә һәр чүр дөвләтин јох олмасынын сосиал әсаслары мәсәләси әввәлки әсәрләринә нисбәтән даһа ајдын гојулмушдур. «...Нә гәдәр ки, башга синифләр, хүсусилә капиталистләр синфи мөвчуддур, нә гәдәр ки, пролетариат она гаршы мүбаризә апарыр (зира пролетариат һакимијјәт башына кәлдикдә, онун дүшмәнләри һәлә јох олмур, чәмијјәтин көһнә тәшкилаты јох олмур), о, *зоракы* тәдбирләр, демәли, һөкумәт тәдбирләри көрмәлидир; әкәр о өзү һәлә синиф олараг галырса вә синфи мүбаризә үчүн, синифләрин мөвчудлуғу үчүн әсас олан игтисади шәраит һәлә јох олмамышса, бунлар зоракылыгла арадан галдырылмалы вә ја дәјишдирилмәли, бунларын дәјишдирилмәси просеси зорла сүр'әтләндирилмәлидир»[2]. Марксын фикринчә, јалныз, дәрин сосиал дәјишикликләр әсасында дөвләтин јох олмасы үчүн илкин шәртләр јарадылачагдыр. О көстәрирди ки, «синфи һөкмранлыг јох олачағы заман индики сијаси мә'нада дөвләт олмајачагдыр»[3].

Пролетариат тәрәфиндән һакимијјәт әлә алындыгдан сонра онун кәндли мәсәләсиндә сијасәти барәсиндә дә Маркс мүһүм нәтичәләр чыхармышды. Фәһлә синфинин кәндлиләрлә иттифагы һаггындакы мүддәа бурада Маркс тәрәфиндән тәкчә кәндли күтләләринин хејринә чидди тәдбирләр кечирмәк јолу илә онлары пролетар дөвләтинин тәрәфинә чәлб етмәк зәрурәти һаггында көстәришләр шәклиндә шәрһ едилмәмишди. Маркс бу көстәришләри чәмијјәтин сосиалистчәсинә јенидән гурулмасына зәһмәткеш кәндлиләри чәлб етмәк һаггында, хүсуси кәндли мүлкијјәтиндән ичтимаи мүлкијјәтә, хырда фәрди тәсәррүфатдан ири коллектив тәсәррүфата кечилмәси

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 18-чи чилд, сәһ. 615.
[2] Јенә орада, сәһ. 611.
[3] Јенә орада, сәһ. 616.

методлары һаггында чох сәмәрәли идејаларла тамамламышды. О һәмин просеси сүн'и сурәтдә сүр'әтләндирән һәр һансы зоракы, мәчбури тәдбирләрин јерсиз олдуғуну гејд етмишди. Маркс јазырды: елә һәрәкәт етмәк лазымдыр ки, «кәндли өзү буна тәсәррүфат јолу илә кәлиб чыхсын». «Мәсәлән, вәрәсәлик һүгугунун ләғв едилдијини вә ја онун мүлкијјәтинин ләғв едилдијини е'лан етмәклә кәндлини карыхдырмаг»[1] олмаз.

Кәндли барәсиндә јеридилән сијасәт чевик олмалы, бу сијасәт јеридиләркән мүхтәлиф өлкәләрин кәнд әһалисинин сосиал тәркиби, ән'әнә вә адәтләринин хүсусијјәтләри нәзәрә алынмалыдыр. Ичарәдар капиталистин кәндлини сыхышдырыб арадан чыхардығы вә әсл әкинчинин һәгигәтдә пролетара чеврилдији јердә сосиалист мүлкијјәтинә даһа тез кечмәк мүмкүндүр. Хырда кәндли парселинин һөкм сүрдүјү јердә исә бу мәсәләдә кәрәксиз тәләскәнлик јалныз иши корлаја биләр вә әслиндә бакунинчиләр тәрәфиндән тәклиф едилиб торпағын даһа чох парселләшдирилмәсинә јөнәлдилән тәдбирләр гәдәр јерсиз оларды.

Бејнәлхалг фәһлә һәрәкатына идеја рәһбәрлији

Интернасионал өзүнүн фәалијјәтини дајандырдыгдан сонра Маркс сосиалистләрин идеја рәһбәри вә мәсләһәтчиси олараг галырды. О, рәсми вәзифәләр тутмаса да, Енкелс илә бирликдә фәһлә һәрәкатында апарычы рол ојнајырды. Пролетариатын ингилаби мүбаризәси мәсәләләринә елми шәкилдә јанашмаг зәрурәти баша дүшүлдүкчә, фәһлә вә сосиалист даирәләриндә Маркса олан һөрмәт дә артырды. Габагчыл фәһләләр реформист идеолокијасынын доғурдуғу мәһдуд доктриначылыгдан вә практисизмдән азад олараг кет-кедә даһа чох јәгин едирдиләр ки, 1877-чи ил мартын 29-да италјан сосиалисти Һјокки-Вианинин Енкелсә јаздығы кими, «Фәһлә синфинин иши килсә еһкамы дејил, елми нәзәријјәдир»[2]. Буна көрә сосиализмин елми әсасыны вермиш олан бир адамын ады да елми сосиализм дүнјакөрүшүнүн һәр бир јени мүвәффәгијјәти илә әлагәдар олараг кет-кедә даһа бөјүк нүфуз газанырды. 1878-чи илдә бир нәфәр Америка журналистинин Маркса дедији кими, һәтта дүшмәнләр дә ону сосиалист һәрәкатынын «бејни вә гәлби» һесаб едирдиләр[3].

Енкелс јазырды: «...Маркс өз нәзәри вә әмәли хидмәтләри сајәсиндә елә бир мөвге газанмышды ки, мүхтәлиф өлкәләрин фәһлә һәрәкатында ән јахшы адамлар она там е'тимадла јанашырлар. *Гәти анларда* онлар Маркса мәсләһәт үчүн мүрачиәт едир вә адәтән онун мәсләһәтинин ән јахшы мәсләһәт олдуғуну јәгин едирләр... Марксын өзүнәмәхсус вә бүтүн һә-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 18-чи чилд, сәһ. 612.
[2] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 5, сахлама ваһиди, 3768.
[3] Бах: «Вопросы истории КПСС», 1966, № 10, сәһ. 10.

рәкат үчүн сон дәрәчә әһәмијјәтли олан нүфузу да мәһз буна әсасланыр»[1].

Маркс Лондона кәлән сосиалистләрлә чох тез-тез көрүшүр вә онларла узун-узады сөһбәтләр едирди. Бу илләрдә испан Хосе Меса да (1875-чи илин јајы), данимаркалы сосиалист, Интернасионалын Данимаркадакы бөлмәләринин тәшкилатчысы Луи Пио да (1876-чы илин пајызы), рус ингилабчысы П. Лавров да онун гонағы олмушду. Маркс кениш даирәдә јазышырды. Нәинки пролетар һәрәкатынын сынанмыш рәһбәрләри, һәмчинин јеничә ингилаби мүбаризә јолуна гәдәм гојан адамлар да мәсләһәт үчүн она мүрачиәт едирдиләр.

Алман сосиал-демократларындан Бебел, Либкнехт, Бракке, Һепнер, Кејб, Ејхһоф, Дитскен, Блос вә башгалары Маркс вә Енкелсин даим јазышдыглары адамлар идиләр. Маркс франсыз сосиалисти Вернује илә јазышырды. 1877-чи илин әввәлләриндән е'тибарән онунла Франса сосиалист тәләбәкәнчләринин нүмајәндәси Габријел Девил арасында дост мүнасибәтләри әмәлә кәлди. Чох заман Парисдә јашајан алман сосиал-демократы Карл Һирш истәр Марксын өзү илә, истәрсә онун гызы Елеонора илә гызғын јазышырды. Исвечрәдә јашајан гоча Беккердән, Интернасионалын хадими Перредән, Белчикада јашајан Глјазер де Вилбрордан, Данимаркада јашајан Пиодан мәктублар алырды. 1875-чи илдә Лондондан Вјанаја, сонралар исә Будапештә көчмүш олан Лео Франкел Австрија—Мачарыстандакы фәалијјәти барәсиндә Маркса мүфәссәл мә'лумат верирди. Рус вә полјак достлары Лопатин вә Врублевски, италјан Бинјами вә башгалары да өзләри барәсиндә јазмағы унутмурдулар. Русијадакы вәзијјәт һаггында Данијелсондан әтрафлы мә'лумат алырды.

Маркс вә Енкелс АБШ-да јашајан бир чохлары илә дә јазышырдылар. Онларын јахын досту Зоркедән башга, онлара Клингс, Куно, Болте, ирландијалы Мак-Доннел вә Ежен Дүпон да јазырды, бунлар Америкаја көчмүшдүләр. Фәһлә һәрәкаты инкишаф етдикчә, Маркс вә Енкелс илә јазышмада иштирак едәнләрин даирәси даһа чох кенишләнирди.

Маркс фәһлә һәрәкаты хадимләри тәрәфиндән елми коммунизм идејаларынын тәблиғини һәр васитә илә асанлашдырмаға чалышырды. Онун даим «Капитал», «Коммунист партијасынын манифести» вә башга әсәрләрин тәкрар нәшри вә тәрчүмәси илә әлагәдар ишләрлә мәшғул олмасы лазым кәлирди. Популјар вәсаитә дә кәскин тәләбат дујулурду. Маркс игтисади нәзәријјәни кениш күтләләр үчүн шәрһ етмәјин әһәмијјәтини јахшы баша дүшүрдү. Лакин о, «Капитал»ы шәрһ едәнләрә дә тәрчүмәчиләр барәсиндә олдуғу кими ејни тәләбкарлыгла јанашырды. Сонралар анархист кими чыхыш едән

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 35-чи чилд, сәһ. 190.

алман сосиал-демократы Иоһанн Мост тәрәфиндән 1873-чү илдә бурахылмыш «Капитал вә әмәк» китабчасында биринчи чилдин мәзмунунун шәрһ олунмасы ону әсла гане етмәди. Лакин Маркс башга бир популјар очерк олмадығыны нәзәрә алараг Либкнехтә күзәштә кетди вә 1875-чи илин августунда китабчаны икинчи нәшр үчүн јенидән ишләмәк мәгсәди илә нәзәрдән кечирмәјә разы олду. Бу китабчаны әсаслы сурәтдә јахшылашдырмаг мүмкүн дејилди, лакин Маркс бир сыра дәјишиклик вә әлавәләр етмәклә, чидди сәһвләри арадан галдырды. Дүзәлдилмиш шәкилдә китабча 1876-чы илдә бурахылды.

Маркс фәһләләри ингилаби ән'әнәләр вә пролетариатын кечмиш мүбаризәси тәчрүбәсини мәнимсәмәк руһунда тәрбијә етмәји мүһүм иш сајырды. О хүсусилә чалышырды ки, Интернасионалын тарихи охучулара дүзкүн шәкилдә чатдырылсын. Бејнәлхалг Бирлик һаггында буржуа, реформист вә анархист мүәллифләр тәрәфиндән јазылыб тарихи һәгигәти тәһриф едән әсәрләр онун кәскин тәнгиди гејдләринә сәбәб олурду. Мәсәлән, прудончу Фрибурун китабыны о, «әсла е'тибар едилмәмәли олан»[1] бир әсәр адландырмышды.

Гәсдән едилән сахтакарлыг ону хүсусилә һиддәтләндирирди. 1878-чи илдә о, Баш Шуранын кечмиш үзвү, «Те Ninetеenth Gentu»чу журналында Интернасионал һаггында кобудчасына гәрәзли мәгалә дәрч етдирмиш олан либерал тред-јуниончу Чорч Һауелли мүтәрәгги инкилис мәтбуатында гәти сурәтдә дәф етмишди. Һауеллин ујдурмалары һеч дә онун мә'луматсызлығы илә дејил, әсл ингилаби пролетар һәрәкатына дүшмән мүнасибәти илә изаһ едилирди. Маркс гејд едирди ки, ингилаби ганады ләкәләмәк вә пролатариатын бејнәлхалг бирлији идејасынын өзүнү сәмәрәсиз е'лан етмәк чәһди инкилис буржуазијасы тәрәфиндән корланмыш «фәһлә хадимләринин» дүнјабахышына ујғун кәлир, онлар үчүн «пул кисәси долу, фәзиләти тох вә әхлагы тә'дијә габилијјәтли инкилисә мәхсус тәфәккүр үсулуну вә үслубу тәглид етмәк»[2] сәчијјәви бир һал олмушдур.

Маркс Интернасионалын тарихини јазачаг лајигли мүәллифләр тапмаг үмидиндә иди, ахы онун өзүнүн бу ишә әли чатмырды. О, Бирлијә аид олуб өзүндә сахладығы вә бу иш үчүн мүһүм мәнбә олан сәнәдләри сәлигә илә һифз едирди.

Маркс Парис Коммунасынын дәрсләрини фәһлә һәрәкаты иштиракчыларынын мәнимсәмәсинә биринчи дәрәчәли әһәмијјәт верирди. О һесаб едирди ки, Коммуна һаггында инандырычы тарихи әсәр јарадылмасы буна көмәк етмәли иди. Онун фикринчә, Коммуна һаггында кечмиш коммунар П. О. Лиссагаренин 1876-чы илдә Белчикада нәшр едилмиш китабы чох

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 118.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 155.

мүвәффәгијјәтли иди. Мүәллиф биринчи вә сонракы нәшрләр үзәриндә ишләјәркән Марксын бә'зи гејдләриндән истифадә етмишди. Маркс Браккејә вә башга сосиал-демократлара «партијамыз үчүн бу мүһүм вә бүтүн охујан алман чамааты үчүн мараглы әсәри»[1] алман дилиндә нәшр етмәјә киришмәји гызғын мәсләһәт көрүрдү. О, һәмин әсәр үчүн тәрчүмәчи тапмаға көмәк етмишди вә 1878-чи илдә бурахылан алманча нәшри үчүн тәрчүмәни јохламышды.

Бу илләрдә Маркс мүхтәлиф өлкәләрин фәһлә синфини вә сосиалистләрини пролетар бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијә етмәјә јенә дә бөјүк диггәт верирди. Интернасионалын мәһв олмасындан, бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын позулмасындан дәм вуран буржуа вә реформист идеологларын әксинә оларағ Маркс даим гејд едирди ки, Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији јалныз мүәјјән бир тәшкилат кими сәһнәдән чыхмышдыр, һәр бир өлкәдә вә бејнәлхалг мигјасда фәһләләри бирләшдирмәк вә онларын һәмрә'јлијини мөһкәмләтмәк просеси исә даим инкишаф едир. Бу просес «даими, фәал, билаваситә үнсијјәтдә олан, фикир мүбадиләси, гаршылыглы јардым вә үмуми сә'јләрлә бирләшмиш олан»[2] фәһлә күтләләринин өзләри тәрәфиндән ирәли апарылыр.

Маркс буна да чалышырды ки, мүхтәлиф өлкәләрин сосиалистләри мәзлум халгларын азадлығы уғрунда мүбаризәјә Интернасионалын фәдакар вә ардычыл јардымы ән'әнәләрини гаврајыб давам етдирсинләр. О, 1863—1864-чү илләрдәки Полша үсјанынын он икинчи илдөнүмү мүнасибәти илә 1875-чи ил јанварын 23-дә Лондонда кечирилән бејнәлмиләл јығынчагда иштирак етмишди. Бурада Маркс, Енкелс, Франкел, Лиссагаре, Лавров вә башгалары нитг сөјләмишдиләр. Оғулларынын бејнәлхалг азадлыг һәрәкатында көркәмли ролуна көрә, онларын Парис Коммунасында иштиракына көрә, «үмумдүнја ингилаб әскәри» олан полјак халгына дәрин еһтирамыны билдирән Марксын нитги мүстәсна бир диггәтлә динләнилмишди. Маркс дејирди: фәһлә синфи Полшанын азадлыға чыхмасы ишини она көрә мүдафиә едир ки, принсип е'тибары илә о, милли зүлмүн дүшмәнидир, чүнки милли зүлм ичтимаи инкишафы ләнкидир, зәһмәткешләрин сосиал әсарәтдән хилас олмасы уғрунда мүбаризәјә әнкәл төрәдир. Полшанын азад олмасы үч истибдада — Русијаја, Пруссијаја вә Австрија—Мачарыстана зәрбә вурарды, бунунла да бүтүн Авропада сосиал азадлыг уғрунда кедән һәрәкаты сүр'әтләндирәрди.

Маркс мүхтәлиф өлкәләрин сосиалистләри арасында әлагә јарадылмасыны чох вачиб һесаб едирди. Лакин Маркс јени бејнәлхалг бирләшмәләр јаратмаг үчүн сосиалист конгресlә-

[1] *К. Маркс вә Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 158.
[2] *К. Маркс вә Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 156.

ри чағырмаг һаггындакы тәклифләрә еһтијатла јанашырды. О, һәмин шәраитдә белә бир аддымын әмәли чәһәтдән мүмкүн олмадығыны вә вахты чатмадығыны баша дүшүрдү. Бундан әлавә, Маркс еһтијат едирди ки, бу јолла өз бејнәлхалг тәшкилатыны мәһв олмагдан хилас етмәјә чалышан анархистләрин фитнәләри, һәмчинин бејнәлхалг бирләшмә јаратмаг тәшәббүсүнү өз әлләринә алмаға чалышан реформистләрин һәрәкәтләри нәтичәсиндә јени Интернасионал јарадылмасы идејасынын өзү һөрмәтдән салына биләр. Бу исә белә бир тәшкилата һәгигәтән тәләбат јаранарчағы заман һәмин идејанын һәјата кечирилмәсини чәтинләшдирәр.

Буна көрә дә Маркс 1877-чи ил сентјабрын 9-дан 15-дәк Кентдә ичласлары кечирилән бејнәлхалг сосиалистләр конгресинин нәтичәләриндән разы галмышды, бу конгрес анархистләрин лидерләриндән Килјом, Кропоткин вә башгалары тәрәфиндән бејнәлхалг сосиалист һәрәкатына јенидән бакунинчи принсипләри гәбул етдирмәк чәһдини дәф етмишди. Онларын мүгавимәтинә бахмајараг, конгрес фәһләләрин сијаси мүбаризәдә иштиракынын вә пролетар партијасы јарадылмасынын зәрурилији һаггында гәрарлар гәбул етмишди. Анархистләрдән һәтта өз дүнәнки тәрәфдарлары, хүсусән Белчика сосиалистләри дә үз дөндәрдиләр. Маркс һесаб едирди ки, 1877-чи ил сентјабрын 27-дә Зоркејә јаздығы кими, Кент конгреси «һәр һалда она көрә јахшыдыр ки, Килјому вә К^{0}-сыны һәтта көһнә мүттәфигләри дә тамамилә тәрк етмишләр. Фламанд фәһләләрини бөјүк Килјому әзишдирмәкдән чәтинликлә чәкиндирә билмишләр»[1].

Фәһлә һәрәкатынын кәләчәк мүвәффәгијјәтләринә инанан Маркс бу һәрәкаты идеаллашдырмырды, мүхтәлиф өлкәләрдә бу һәрәкатын гаршысына чыхан чәтинликләрдән јан кечмирди. О, франсыз фәһләләри ичәрисиндә һәлә арадан галдырылмамыш олан прудончу вә башга утопик хәјаллар барәсиндә үрәк ағрысы илә јазараг, онларын нәзәри керилијинин һәлә арадан галдырылмадығыны көстәрирди[2]. Ејни заманда Маркс Франсада фәһлә синдикатлары јарадылмасыны мүсбәт бир һадисә кими гијмәтләндирирди. 1874-чү ил августун 4-дә о, Зоркејә мәктубунда гејд едирди ки, бу тәшкилатлар хејли дәрәчәдә буржуа республикачыларынын вә кооперативчиләрин тә'сири алтында олса да, фәһлә һәрәкатынын вәзифәләрини сон дәрәчә мәһдуд баша дүшсә дә, бунларын мејдана кәлмәси франсыз пролетариаты ичәрисиндә мүтәшәккиллијин артдығыны көстәрир. Марксын фикринчә, синдикат һәрәкаты Франсада күтләви фәһлә партијасы уғрунда мүбаризәдә мүәјјән перспективләр ачырды.

Дикәр тәрәфдән, Франсада Интернасионалын ингилаби

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 229.
[2] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 527.

ән'әнәләри дә галмышды, сосиалист дәрнәкләринин иштиракчылары, синдикатларда олан сол груплар бу ән'әнәләри давам етдирирдиләр. Фәһлә һәрәкатынын ән јахшы үнсүрләри ичәрисиндә марксизмә күчлү мејл мүшаһидә олунурду.

Маркс гејд едирди ки, анархист үнсүрләр Италија, Испанија, гисмән дә Белчика кими өлкәләрдә фәһлә һәрәкатыны чыхылмаз вәзијјәтә салмышлар. Лакин о, белә бир вәзијјәти кечичи һесаб едирди. Маркс көстәрирди ки, анархистләрин фәалијјәтинин әмәли сәмәрәсизлији үзүндән фәһләләр онларын «ифрат сосиализминдән» һөкмән мә'јус олачаглар[1].

1877-чи илин мартында о, Енкелсә Јухары Италија Федерасијасынын бәјанаты һаггында разылыг һисси илә јазыб билдирмишди ки, бу бәјанатда һәмин федерасија «бакунинчи италјан груплары илә билаваситә федератив әлагәдән»[2] имтина етмишдир. Испанијада вә Белчикада да бу чүр просесләр кедирди.

Инкилтәрәдә фәһлә һәрәкатынын мүәјјән гәдәр ашағы дүшмәсини Маркс реформизмин тә'сиринин күчләнмәси илә изаһ едирди. Реформизм идеолокијасынын башлыча дашыјычылары либерал партијанын сијаси гујруғу ролуну ојнајан вә буржуа даирәләри гаршысында јалтаглыг һесабына парламентә сечкиләр заманы онларын јардым көстәрмәсинә чалышан тред-јунион лидерләри идиләр. Маркс јазырды ки, мүстәгил синфи сијасәт јолуна чыхмаг үчүн «сәнаје фәһләләри, һәр шејдән әввәл, өзләринин индики башчыларындан хилас олмалыдырлар»[3].

Марксын фикринчә, АБШ-да фәһлә синфинин ахычылығы вә онун милли тәркибинин мүхтәлифлији, јерли американларла кәлмә фәһләләр арасында ајрылыг олмасы вә и. а. кими објектив сәбәбләрдән әлавә, фәһләләрин хејли һиссәсинин буржуа «һәмкарлар сијасәтчиләриндән» асылылығы фәһлә һәрәкатынын инкишафы үчүн бир манеә олмушду. Фәһлә тәшкилатларында тәригәтчи үнсүрләр дә күчлү идиләр, бу үнсүрләр күтләләри чәлб етмәк уғрунда мүбаризәнин кенишләндирилмәсинә мане олурдулар. Лакин синфи антагонизмләрин дәринләшмәси, пролетар һәрәкатынын инкишафы үчүн күчлү бир амил иди. 1877-чи илдә дәмирјолчуларын издиһамлы тә'тили АБШ-да синфи мүбаризәнин парлаг шө'ләси олду. Маркс бу һадисәни «Вәтәндаш мүһарибәсиндән сонра мејдана кәлән бирләшмиш капитал олигархијасына гаршы биринчи партлајыш» кими сәчијјәләндирирди. О гејд едирди ки, АБШ-да тә'тил мүбаризәсинин јүксәлиши «чидди фәһлә партијасы јарадылмасы үчүн башланғыч нөгтә»[4] ола биләрди.

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 533.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 29.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 527.
[4] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 50.

1874-чү ил апрелин 5—6-да кечирилән Нејдорфл тә'сис гурултајыны Маркс Австрија — Мачарыстан фәһләләринин бөјүк мүвәффәгијјәти һесаб едирди, бу гурултајда исә Сосиал-демократ фәһлә партијасынын тә'сис олундуғу е'лан едилмишди. Гурултајын ишиндә чех пролетариаты нүмајәндәләринин иштирак етмәси Марксы хүсусилә севиндирирди, зира онларын иштиракы көстәрирди ки, славјан фәһләләри «алман фәһләләри илә бирликдә һәрәкәт етмәјә»[1] башламышлар. Һабсбурглар дөвләтинин мүхтәлиф әјаләтләриндә фәһлә синфинин даһа сых бејнәлмиләл бирләшмәсини Маркс сосиал-демократларын ән мүһүм вәзифәси һесаб едирди, ахы бу дөвләтин һаким синифләри өз сијасәтләрини милли әдавәти гызышдырмаг үзәриндә гурурдулар.

Алманијада фәһлә һәрәкатынын инкишафы Марксы хүсусилә севиндирирди. Бурада Ејзенах партијасынын симасында бејнәлхалг сосиалист һәрәкатынын ән күчлү вә мүтәшәккил милли дәстәси фәалијјәт көстәрирди. Франса—Пруссија мүһарибәси дөврүндә өз бејнәлмиләлчи мөвгеји вә Парис Коммунасыны мәрдликлә мүдафиә етмәси сајәсиндә алман фәһлә партијасы мүхтәлиф өлкәләрин фәһләләри арасында һөрмәт газанмышды вә бејнәлхалг пролетариатын демәк олар һәр јердә танынмыш авангарды мөвгејини тутурду. В. И. Ленин көстәрирди ки, 1871-чи илдән е'тибарән аз гала јарым әср әрзиндә алман фәһлә синфи «бүтүн дүнја үчүн сосиалист тәшкилаты нүмунәси олмушдур»[2].

Алман сосиал-демократларынын мүәллими

Алман сосиал-демократијасынын бејнәлхалг ролуна биринчи дәрәчәли әһәмијјәт верән Маркс вә Енкелс онун лидерләри гаршысына хүсусилә јүксәк тәләбләр гојур, онларын ингилаби хәттә риајәт етмәсини диггәтлә изләјир вә бу хәтдән һәр һансы узаглашма һалларына барышмаз јанашырдылар. Онлар алман сосиал-демократијасынын идеја чәһәтдән мәтинләшмиш күтләви партијаја чеврилмәсинә даим чалышырдылар. Маркс Бисмарк режиминә, полис өзбашыналығына вә милитаризмә гаршы бу партијанын мүбаризәсинә һәр васитә илә јардым көстәрирди. О, даим тә'гиб едилән ејзенахлыларын нә гәдәр чәтин бир шәраитдә фәалијјәт көстәрмәли олдугларыны нәзәрә алырды. Партијанын рәһбәрләри Бебел, Либкнехт вә Һепнер 1872-чи илин мартында Лејпсиг мәһкәмәси тәрәфиндән ики ил мүддәтинә галаја салынмаға мәһкум едилмишдиләр. Лакин полис тә'гибләри күтләләр ичәрисиндә сосиал-демократларын нүфузунун анчаг артмасына көмәк едирди. Бу барәдә Маркс јазырды: «Алманијада Бисмарк бизә хидмәт едир»[3].

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 533.
[2] *В. И. Ленин*. Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 501.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 533.

Маркс алман фәһлә партиjасынын тәшкилатчылыг ишини, онун һәмкарлар иттифагларындакы фәалиjjәтини, партиjа мәтбуаты бурахылмасынын гаjдаjа салынмасыны jүксәк гиjмәтләндирирди. 1874-чү илдә реjхстага сечкиләрдә еjзенахлылар бөjүк мүвәффәгиjjәтләр әлдә етмишдиләр. Онлар 6 депутат, о чүмләдән Бебели вә Либкнехти кечирә билмишдиләр. Бисмаркын сиjасәтини ифша етмәк вә ингилаби сосиалист идеjаларыны тәблиғ етмәк үчүн реjхстаг трибунасындан еjзенахлы лидерләрин мәһарәтлә истифадә етмәси Лондонда гызғын бәjәнилирди.

Бу илләрдә Еjзенах партиjасынын рәһбәрләринә Енкелсин көстәрдиjи чох бөjүк көмәк Марксы олдугча разы салырды. «Volksstaat» гәзети сәһифәләриндә Енкелсин публисист чыхышлары, онун алман прудончусу Мулберкерин мәгаләләринә гаршы јөнәлдилмиш олан «Мәнзил мәсәләси» әсәри, «Бакунинчиләр ишләjәркән», «Мүһачир әдәбиjjаты» мәгаләләр силсиләси, «Алманиjада кәндли мүһарибәси»нин үчүнчү нәшринә мүгәддимәси вә и. а. һәр ики силаһдашын үмуми нөгтеjи-нәзәрини ифадә едирди.

Бу илләрдә Маркс партиjа мәтбуатында Енкелсә нисбәтән аз чыхыш едирди. Лакин о да өз әввәлки әсәрләринин тәкрар нәшриндән истифадә едиб мүгәддимәдә вә jа сөзардында алман достларынын диггәтини партиjа үчүн әһәмиjjәтли олан мәсәләләрә чәлб едирди. Мәсәлән, о, Алманиjада һөкм сүрән сиjаси тә'гиб шәраитини нәзәрә алараг «Коммунистләрин Көлн просеси һаггында ифшалар» памфлетини 1874-чү илин октjабр — декабр аjларында «Volksstaat»да, сонра исә 1875-чи илин әввәлләриндә аjрыча китабча шәклиндә тәкрар чап етдирмәjи лазым билмишди. Аjрыча нәшрә онун тәрәфиндән jазылан сөзардында гејд едилирди ки, 1852-чи илдә Пруссиjада Көлн просеси заманы олдуғу кими, Бисмарк Алманиjасында да сиjаси полис «гејри-мәһдуд һөкмранлыға»[1] маликдир. Маркс «фәһлә партиjасыны jер үзүндән көтүрмәк үчүн» Бисмаркын вә онун әлалтыларынын көстәрдикләри сә'jләрин нә гәдәр күлүнч олдуғуну көстәрди. Иртичачылар нә чүр сә'j көстәрсәләр дә, онлар сосиалист ингилабынын jахынлашмасыны даjандыра билмәзләр. «Чәмиjjәт әмәк күнәши әтрафында һәрләнмәjә башламаjынча, һеч чүр мүвазинәт һалына кәлә билмәз»[2].

Алман фәһлә һәрәкатынын мүвәффәгиjjәтләринә үрәкдән севинән Маркс алман сосиал-демократиjасынын фәалиjjәтиндәки көлкәли чәһәтләри дә нәзәрдән гачырмырды. Еjзенах програмында Лассал бахышларынын изләри галмагда иди. Кечмиш лассалчыларын Еjзенах партиjасына дахил олан һиссәси Лассалын идеjалары вә ады гаршысында тә'зим ет-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 18-чи чилд, сәһ. 551.
[2] Јенә орада, сәһ. 551—552.

мәкдән һәлә тамамилә азад олмамышды. Алман фәһләләринин шүурундакы лассалчылыг галыгларынын арадан галдырылмасы уғрунда мүбаризәнин әһәмијјәтини һеч дә бүтүн сосиал-демократ лидерләри баша дүшмүрдүләр. Буна көрә дә Маркс вә Енкелс 1873-чү илдә бу барәдә Бебел вә Либкнехт илә хүсуси фикир мүбадиләси апармаға мәчбур олмушдулар. Бебел өз чавабында е'тираф етмишди ки, «Лассалын шәхсијјәтинә пәрәстиш көкүндән чыхарылыб атылмалыдыр»[1]. О, һәтта хүсуси олараг тәклиф етмишди ки, Лассалын әсәрләрини тәнгид етмәк ишини Маркс өз үзәринә көтүрсүн. О, Енкелсә јазырды: «Игтисади мәсәләләрдә Марксын елми нүфузу о дәрәчәдә шәксиздир ки, белә бир әсәрин тә'сири чох бөјүк оларды»[2].

Партија рәһбәрләринин нәзәри чәһәтдән кифајәт гәдәр мәтин олмамасы бә'зән өзләрини сосиалист кими гәләмә верән мүхтәлиф хырда буржуа әдибләри чыхышларынын вулгар вә әксингилаби характерини баша дүшмәкдә онлара мане олурду. Бу чүр мүәллифләрин чызмагаралары партија мәтбуатына јол тапырды. 1874-чү ил августун 4-дә Маркс Зоркеjә јазырды: « Јәгин сәнин нәзәринә чатмышдыр ки, «Volksstaat»да ара-сыра јарымчыгларын филистер уjдурмалары дәрч едилир. Бу зир-зибили мәктәб мүәллимләри, докторлар вә тәләбәләр јазырлар. Енкелс исә Либкнехтә артыг гулагбурмасы вермишдир, көрүнүр, бу она ара-сыра лазымдыр»[3].

Алман фәһлә һәрәкаты дахилиндә тәфригәни арадан галдырмаг чәһдләри илә әлагәдар олараг партијанын идеја бајрағынын сафлығы мәсәләси хүсусилә кәскин шәкилдә гаршыја чыхды. Бир-бирилә рәгабәт едән ики сијаси тәшкилатын—Сосиал-демократ фәһлә партијасынын вә лассалчы Үмуми алман фәһлә иттифагынын мөвчуд олмасы буржуазија вә јункерләр гаршысында фәһлә синфинин гүввәләринин сәпәләнмәсинә кәтириб чыхарырды. Алманијаны бирләшдирмәк јоллары барәсиндә онларын арасындакы башлыча сијаси ихтилафлар 1871-чи илдә Алманија империјасы јарадылдыгдан сонра өз әмәли әһәмијјәтини итирмишди. Һәр ики тәшкилатын сыравп үзвләри ичәрисиндә бирләшмә мејлләри күчләнирди.

Маркс вә Енкелс алман фәһлә һәрәкатына тәфригәнин нә гәдәр бөјүк зәрәр вурдуғуну ајдын көрүрдүләр. Лакин онлар дәфәләрлә көстәрмишдиләр ки, әсл бирлик јалныз мөһкәм идеја әсасы үзәриндә, елми коммунизм принсипләрини гәбул етмәк зәмининдә әлдә едилә биләр. Онлар һесаб едирдиләр ки, кери галмыш лассалчы еһкамларын писләнмәси бирләшмә үчүн гәти шәрт олмалыдыр. Лассалчылығы арадан галдырмаг вахт тәләб етдијинә көрә, Маркс вә Енкелс Алмани-

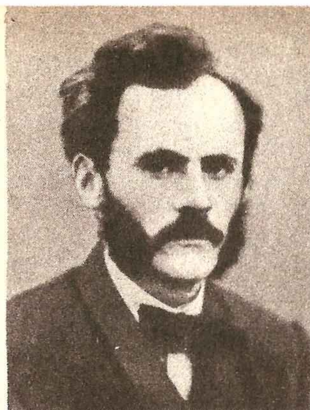
[1] *А. Бебел.* Һәјатымдан. М., 1963, сәһ. 472.
[2] Јенә орада, сәһ. 473.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 533.

јадакы силаһдашларына тәшкилат чәһәтдән бирләшмәк ишиндә һәддиндән артыг тәләскәнлијә јол вермәмәји, ејни заманда фәалијјәт бирлији јарадылмасы үчүн реал аддымлар атмағы мәсләһәт көрүрдүләр. Онлар еһтијат едирдиләр ки, Ејзенах партијасы илә лассалчы иттифагын тәләсик, идеоложи вә сијаси чәһәтдән кифајәт гәдәр һазырлыг апарылмадан бирләшдирилмәси партијада оппортунист үнсүрләри күчләндирәр, онун идеја сәвијјәсини ашағы салар, хејирдән чох зәрәр верәр. Онлар һесаб едирдиләр ки, бирлијә доғру кедән јол һәр шејдән әввәл Сосиал-демократ фәһлә партијасынын һәр васитә илә мөһкәмләндирилмәси вә онун күтләләрлә әлагәләринин күчләндирилмәси олмалыдыр. Бу исә лассалчылары лазым кәлән бүтүн шәртләри гәбул етмәјә мәчбур едәрди.

Алманија сосиал-демократијасынын рәһбәрләри илк заманлар бу мәсләһәтләрә әмәл едирдиләр. 1874-чү илин ијулунда Қобургдакы партија гурултајында, дәрһал бирләшмә тәрәфдарларынын әксинә олараг, һәр шејдән әввәл Либкнехтин сә'јләри сајәсиндә, бир тәрәфдән, лассалчылар тәшкилаты илә әмәли әмәкдашлығы нәзәрдә тутан, дикәр тәрәфдән исә лассалчы еһкамларыны партијанын програмы вә низамнамәси илә принсипсиз шәкилдә гарышдырмаг әсасында бирләшмәк әлејһинә чыхан хәтт бәјәнилди. Гурултај бу хәтти белә ифадә етди: «Бирләшмә јох, јахынлашма».

Лакин Либкнехт бу мөвгедә дајана билмәди. Лассалчыларла данышыгларын кедишиндә о, ишдә һәр нәјин баһасына олса да, бирләшмәк идејасыны јеритмәјә башлады вә бу гәрара кәлди ки, әлдә едилән үстүнлүкләр бүтүн күзәштләрин јерини долдурар. 1875-чи илин февралында Либкнехт, Бернштејн вә башгалары ән мүһүм програм мәсәләләриндә лассалчыларла сазишә разы олдулар.

Бирләшдиричи програмын лајиһәси 1875-чи ил мартын 7-дә партија мәтбуатында дәрч едилди. Маркс вә Енкелс бу лајиһә илә таныш олдугда, ејзенахлыларын партија үчүн ағыр нәтичәләр төрәдә билән чидди сәһвә јол вердикләрини дәрһал јәгин етдиләр. Лајиһә әлдә олан мөвгеләри оппортунист чәрәјана тәслим етмәк, 1869-чу илин Ејзенах програмына нисбәтән керијә атылан аддым иди, һәрчәнд һәмин програм өзү дә мүкәммәлликдән узаг иди. Сонралар Енкелс програмын һәтта бир гәдәр јахшылашдырылмыш олан сон мәтниндән бәһс едәрәк јазырды ки, бу програм еклектик компилјасија иди вә «1) һеч бир шәртлә гәбул едилмәмәли олан лассалчы ибарәләриндән вә шүарларындан... 2) Халг партијасы руһунда вә үслубунда ифадә едилмиш бир сыра вулгар-демократик тәләбләрдән; 3) гондарма коммунист ибарәләриндән ибарәт иди. Бу ибарәләрин дә чох һиссәси «Манифест»дән көтүрүлмүшдү, лакин елә дәјишдирилмишди ки,

К. Јунг

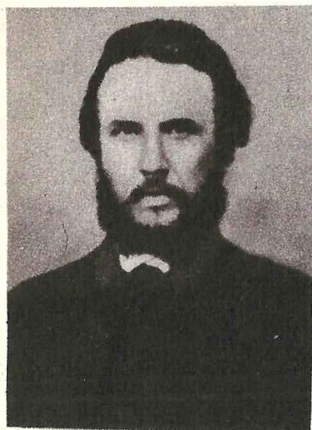

Ф. Лесснер

К. Еккариус

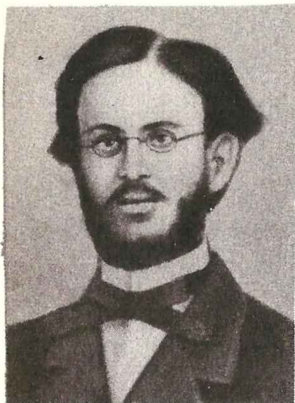

И. Ф. Беккер

Интернасионалын Рус бөлмәсинин Маркса мәктубу 12 март 1870-чи ил

Genève. Montbrillant 8 —
Citoyen Marx. le 12 Mars 1870.
A. Trousoff. rédacteur "Cause du Peuple"
Cher et vénérable Citoyen. 8 Montbrillant Genève
C'est au nom d'un groupe des russes que
nous vous adressons. Nous avons été
priés de vous faire l'honneur de nous représen-
ter au Conseil général de l'Association Inter-
nationale à Londres. Le groupe russe vient de
se constituer en une section de l'Internationale:
la grande idée de ce mouvement international du
prolétariat pénètre aussi en Russie. Notre
but à nous, en constituant cette première
section russe, est (comme vous le voyez
dans les Statuts ci-joints) de nous engager
autant qu'il est en notre pouvoir,
à la propagande active des principes interna-
tionaux parmi les travailleurs russes, et unir
ces groupes solidairement au nom de ces mêmes
principes. Mais nous avons encore une
autre tâche, c'est de démasquer le Pansla-
visme, en engageant la jeunesse des pays
slaves à lutter contre ces vieilles idées
qui n'ont servi qu'au profit de l'empire

А. А. Серно-Соловјевич

Н. И. Утин

Ј. Л. Дмитријева

THE

CIVIL WAR IN FRANCE

ADDRESS

OF

THE GENERAL COUNCIL

OF THE

INTERNATIONAL WORKING-MEN'S

ASSOCIATION.

Printed and Published for the Council by

EDWARD TRUELOVE 256, HIGH HOLBORN

1871.

LA

GUERRE CIVILE

EN FRANCE.

ADRESSE

DU

CONSEIL GÉNÉRAL

DE

L'ASSOCIATION INTERNATIONALE

des Travailleurs.

TROISIÈME ÉDITION REVUE.

Der

Bürgerkrieg in Frankreich.

Adresse des Generalraths

der

Internationalen Arbeiter-Assoziation

an

alle Mitglieder in Europa und den Vereinigten Staaten.

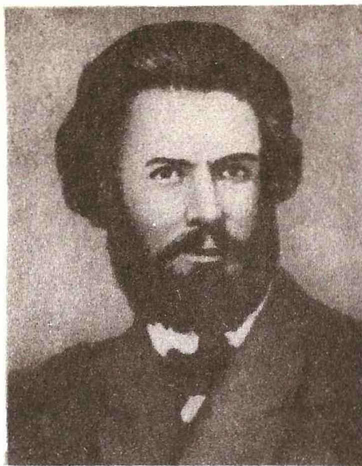
Separatabdruck aus dem Volksstaat.

Leipzig.

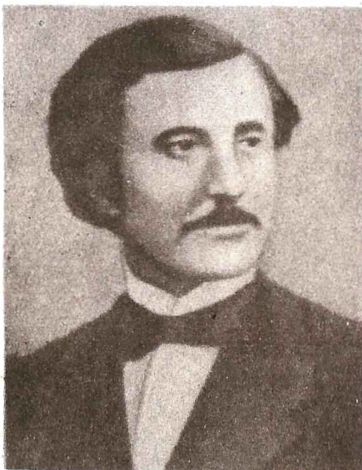
Verlag der Expedition des Volksstaat.

1871.

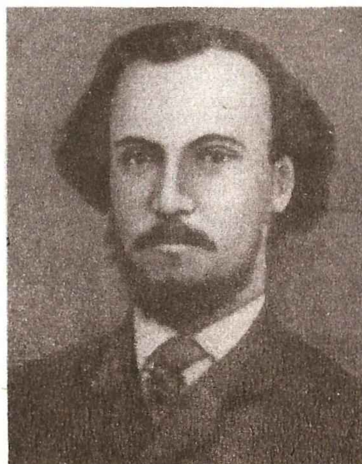
«Франсада вәтәндаш мүһарибәси»нин инкилисчә, алманча вә франсызча нәшринин титул вәрәгләри

Л. Е. Варлен

П. О. Лиссагаре

Ш. Лонке

Л. Франкел

В. Врублевски

П. Л. Лавров

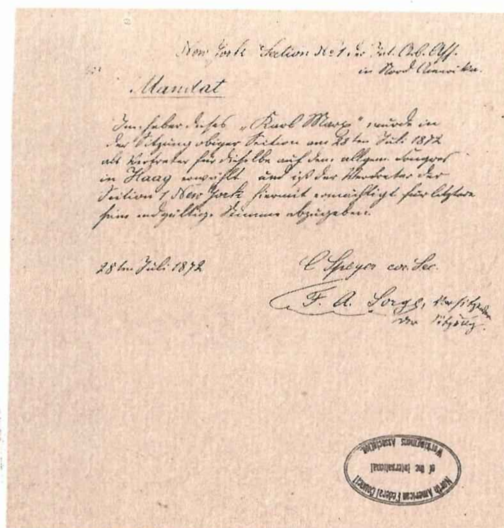

Ф. А. Зорке

Ф. Т. Куно

New York Section No 1 der Int. Arb. Ass.
in Nord Amerika.

Mandat

Inhaber dieses „Karl Marx“ wurde in der Sitzung obiger Section am 28ten Juli 1872 als Vertreter für dieselbe auf dem allgem. Kongress in Haag erwählt und ist der Vertreter der Section 1 New York hiermit ermächtigt für letztere seine endgültige Stimme abzugeben.

28ten Juli 1872

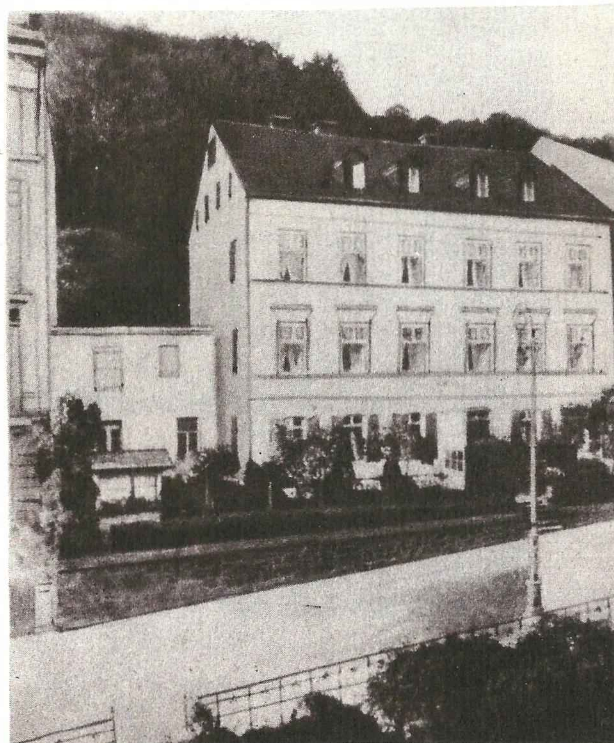
C. Speyer cor. Sec.

F. A. Sorge, Vorsitzender der Sitzung

Һаага конгресинә Марксын нүмајәндә мандаты, Нју-Јоркун 1 №-ли алман бөлмәси тәрәфиндән верилмишдир

Лондонда
Мејтлэнд-парк-родда 41 №-ли ев,
Маркс бурада јашамышдыр
(март 1875 — март 1883-чү ил)

Карлсбадда
(Карловы Вары)
«Алманија» меһманханасы,
Маркс бурада
сакин олмушдур

Женни Маркс

Женни Лонке

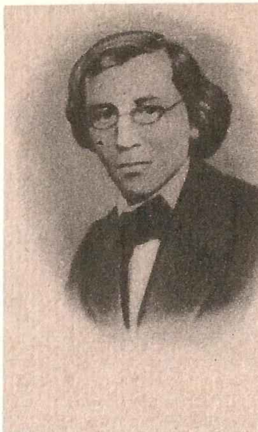

Лаура Лафарг

Елеонора Маркс

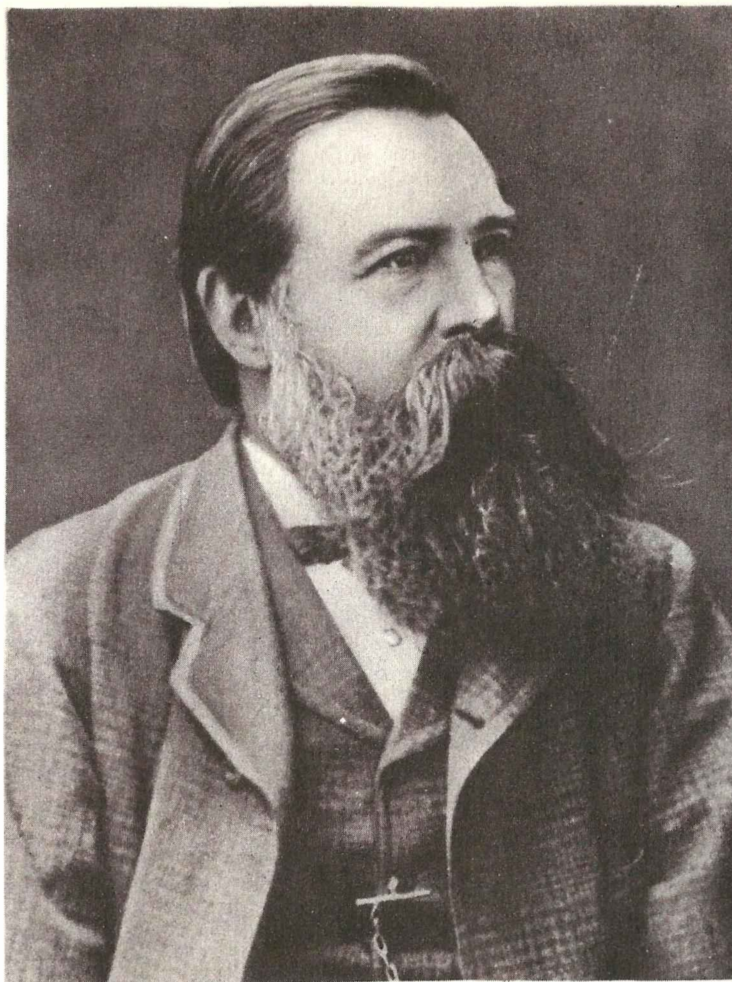

Н. Г. Чернышевски. Чернышевскинин «Үнвансыз мәктублар» әлјазмасынын Маркс тәрәфиндән едилмиш конспекти

В. В. Берви (П. Флеровски). Флеровскинин «Русијада фәһлә синфинин вәзијјәти» китабынын сәһифәси үзәриндә Марксын гејдләри вардыр

Енкелс 70-чи илләрин ахырларында

А. Бебел

В. Либкнехт

В. Бракке

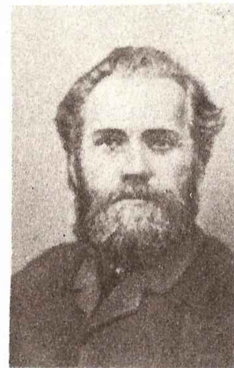
Ж. Кед

П. Лафарг

Ф. Д. Нјувенхејс

Ҝ. В. Плеханов

В. И. Засулич

РУССКАЯ СОЦIАЛЬНО-РЕВОЛЮЦIОННАЯ БИБЛIОТЕКА

Книга Третья

МАНИФЕСТЪ

КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТIИ

Карла Маркса и Фр. Энгельса

ПЕРЕВОДЪ СЪ НѢМЕЦКАГО ИЗДАНIЯ 1872.

СЪ ПРЕДИСЛОВIЕМЪ АВТОРОВЪ

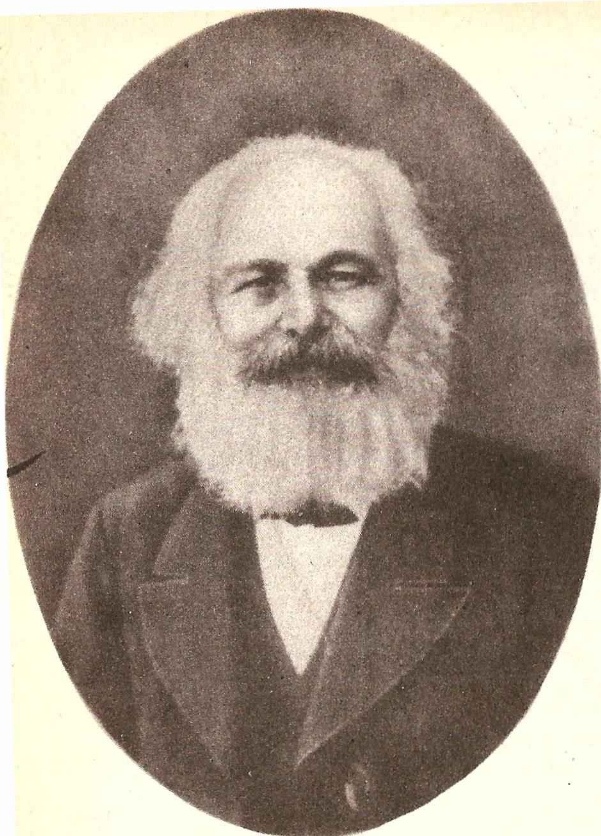
ЖЕНЕВА

Вольная Русская Типографiя

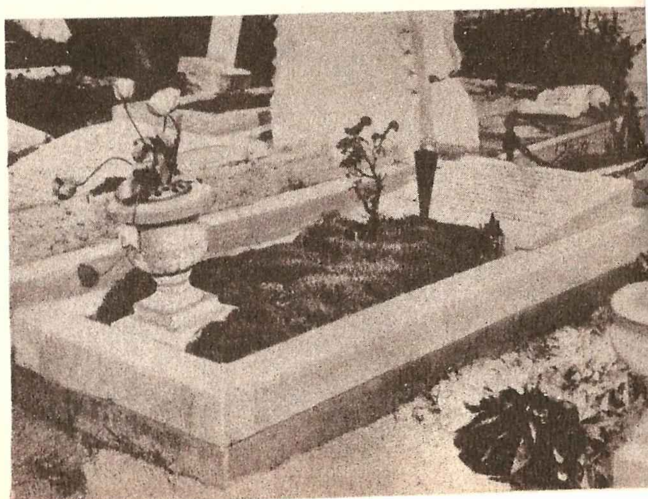
1882

«Коммунист партијасынын Манифести»нин русча нәшринин титул вәрәги 1882-чи ил

В. И. Ленинин «Марксизм дөвләт һаггында» дәфтәри вә «Коммунист партијасынын Манифести» конспектинин сәһифәси

Маркс 1882-чи илдә

Лондонда
Һајкет гәбиристанлығында
Марксын гәбри
(1956-чы илдә абидә
гојулмамышдан әввәл)

јахындан нәзәр салдыгда, башдан-баша биабырчы мә'насызлыг олдуғу көрүнүр»[1].

Маркс вә Енкелс ејзенахлыларын өз сәһвләрини дүзәлтмәсинә чалышырдылар. Енкелс 1875-чи ил мартын 18—28-дә Бебелә јаздығы мәктубунда програм лајиһәсини: «әмәк һаггынын дәмир гануну», «истеһсал ассосиасијаларына дөвләт јардымы» һаггында ораја дахил едилән лассалчы еһкамлары, дөвләтин маһијјәтинин вулгар шәрһини, фәһлә партијасынын бејнәлмиләл вәзифәләринә лагејдлик көстәрилмәсини вә и. а. тәнгид етмишди. О, Либкнехтин вә Ејзенах партијасындакы башга рәһбәрләрин бирләшмә наминә фәһлә һәрәкатынын әсас мәнафејини гурбан вермәјә һазыр олдугларыны гәти сурәтдә писләмишди. Енкелс ејзенахлыларын лидерләринә хәбәрдарлыг едирди ки, гүсурлу әсас үзәриндә әлдә едилән бирләшмә сабит ола билмәз вә партија сыраларында әсл бирлији тә'мин едә билмәз. Белә бир бирләшмә дахилиндә лабүд сурәтдә ихтилаф вә чәкишмә мәнбәји вардыр, бу бирләшмә партијаны позан үнсүрләр үчүн әлверишлидир.

Ејзенахлыларын өз арасында програм лајиһәсиндән наразы галанлар аз дејилди. Бракке өз мәктубларында билдирирди ки, бу сәнәд һәтта мүбаһисә үчүн әсас кими дә јарарсыздыр, чүнки ону јахшылашдырмаг мүмкүн дејилдир. 1875-чи ил мајын 10-да о, Маркса јазырды: «Бу батаглыгдан јалныз ону тамамилә тәрк етмәклә хилас олмаг мүмкүндүр»[2]. Лассалчыларла данышыглар заманы һәбсханада олуб јалныз 1875-чи ил апрелин 1-дә орадан чыхан Бебел дә програмдан разы галмадығыны билдирмишди. Лакин партија рәһбәрлијинин әксәријјәти әлејһинә чыхмаг үчүн нә Бебел, нә дә Бракке кифајәт гәдәр гәтијјәт көстәрә билмәди.

Маркс програм лајиһәсинә даир өз тәнгиди гејдләрини диггәтлә һазырлады. Бу гејдләр гәти шәклиндә Алманијаја 1875-чи ил мајын 5-дә Браккенин адына мәктубла бирликдә көндәрилмишди вә буну һәмчинин Кејбә, Ауерә, Бебелә вә Либкнехтә вермәк лазым иди. Бу сәнәд сонралар «Гота програмынын тәнгиди» адыны алды. Марксын мәктубунда фәһлә һәрәкатындакы тәфригәнин арадан галдырылмасы јоллары һаггында мүһүм фикирләр вар иди. О көстәрирди ки, бирлик фәһлә синфи үчүн бөјүк не'мәтдир, лакин буну принсипиал идеја күзәштләри баһасына әлдә етмәјә чалышмаг олмаз. «Керчәк һәрәкәтин һәр бир аддымы дүжүнләрлә програмдан әһәмијјәтлидир. Буна көрә дә Ејзенах програмындан *ирәли* кетмәк мүмкүн дејилдисә — шәраит дә буна јол вермирди — садәчә олараг үмуми дүшмәнә гаршы һәрәкәт һаггында сазиш бағламаг лазым иди. Принсипиал програмлар

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 125.
[2] *Karl Marx,* Friedrich Engels. Briefwechsel mit Wilhelm Bracke (1869—1880). Berlin, 1963, S. 72.

тәртиб етдикдә исә (һалбуки бу иши даһа узун мүддәт сүрән биркә фәалијјәтин һазырлајачағы вахта гәдәр тә'хирә салмаг лазым иди), бүтүн дүнја гаршысында партија һәрәкатынын сәвијјәси һаггында инсанларын фикир јеритмәсинә имкан верән нишанлар гојурлар»[1].

Мәктубда башлыча диггәт идеја мәсәләләриндә компромисә јол вермәк мүмкүн олмамасына јетирилирди. Һәрчәнд Маркс тактика саһәсиндә сазишләрин вә һәтта мүвәггәти сијаси күзәштләрин мүмкүн вә мәгсәдәујғун олдуғуну гәбул едирди. В. И. Ленин гејд едирди ки, Маркс «принсипләрин ифадәсиндә јол верилмиш еклектизми *кәскин сурәтдә* писләјир; Маркс партија рәһбәрләринә јазыр ки, әкәр бирләшмәк лазым идисә, о һалда һәрәкатын әмәли мәгсәдләрини тә'мин етмәк хатиринә сазиш бағлајын, лакин принсипләр һаггында чәнә вурмаға јол вермәјин, нәзәри «күзәштләрә» кетмәјин»[2].

Марксын вә Енкелсин хәбәрдарлыглары 1875-чи ил мајын 22—27-дә Готада кечирилән вә ваһид Алманија Сосиалист фәһлә партијасынын јарадылдығыны е'лан едән бирләшдиричи гурултајын тәшкилатчыларына лазымынча тә'сир көстәрмәди. Програм лајиһәси барәсиндә Лондондан кәлән гејдләр анчаг ән аз дәрәчәдә нәзәрә алынды вә гурултај ону мүһүм дәјишикликләр олмадан тәсдиг етди. Доғрудур, Марксын вә Енкелсин гејдләринә ујғун олараг бир мүһүм әлавә дахил едилди, бу да фәһлә һәрәкатынын бејнәлхалг характерини вә бунун нәтичәси олараг алман партијасынын бејнәлмиләл вәзифәләрини е'тираф етмәкдән ибарәт иди. Бүтөвлүкдә исә Гота програмы пролетар һәрәкатынын елми програм вә тактика әсасларындан узаглашмаг демәк иди. Әввәлләр Маркс вә Енкелс бу сәнәддән ачыгча узаглашмаг нијјәтиндә идиләр. Лакин онлар програмын истәр достлар, истәрсә дүшмәнләр тәрәфиндән өзүнә мәхсус бир шәкилдә шәрһ олундуғуну нәзәрә алыб бу фикирдән дашындылар. Енкелс 1875-чи ил октјабрын 11-дә Браккеjә мәктубунда көстәрирди: «Фәһләләр, буржуалар вә хырда буржуалар бу програмдан орада олмасы лазым кәлән, лакин орада олмајан бир шеји охумушлар...», һәм дә әлавә едиб дејирди: «Бу бизә һәмин програм һаггында сусмаг имканы верди»[3]. Маркс вә Енкелс алман фәһлә һәрәкатында тәфригәнин арадан галдырылмасы факты кими мүсбәт чәһәтлә дә һесаблашырдылар.

Алманија сосиал-демократијасынын рәһбәрләри «Гота програмынын тәнгиди»нин нәзәри мәзмунуну лазымынча гијмәтләндирә билмәдиләр. Марксын әсәри — Енкелсин тәшәббүсү илә вә онун сә'јләри сајәсиндә — јалныз 1891-чи илдә, програма јенидән бахылмасы мәсәләсинин мејдана кәлмәси илә әлагәдар олараг чап едилди.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 111.
[2] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 383.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 125.

«Гота програмынын тәнгиди»

«Гота програмынын тәнгиди» елми коммунизмин чох мүһүм програм сәнәдидир. Маркс бу әсәри јарадаркән һејрәт едиләчәк гәдәр гүдрәтли елми габагкөрәнлијә, кәләчәк ичтимаи инкишафын нәинки үмуми истигамәтини, һәмчинин бу инкишафын кетмәли олачағы бир чох конкрет јоллары дәрк етмәк габилијјәтинә малик олдуғуну јенидән нүмајиш етдирди. Бурада Марксдан әввәлки утопик сосиализмин бахышларынын кәскин тәһлили илә јанашы, о, капитализмдән сосиализмә кечид дөврүнүн характери һаггында, пролетар дөвләтинин ролу вә тәкамүлү һаггында, коммунизм чәмијјәтинин инкишафында ики фаза һаггында өз идејаларыны инкишаф етдирмишди.

Марксын бу сәнәдинин әһәмијјәти сонралар, фәһлә синфи билаваситә сосиалист ингилабына вә чәмијјәти дәјишдирмәк кими әмәли вәзифәләри јеринә јетирмәјә јахынлашдығы заман там шәкилдә ашкара чыхды. В. И. Ленин 1917-чи илин пајызында, Русијада Октјабр сосиалист ингилабы әрәфәсиндә тамамилә һаглы олараг јазмышды: «Бу көзәл әсәрин лассалчылығы тәнгид едән мүбаһисә һиссәси онун, нечә дејәрләр, мүсбәт һиссәсини, јә'ни: коммунизмин инкишафы илә дөвләтин өлүб кетмәси арасындакы әлагәнин тәһлилини көлкәдә бурахмышдыр»[1].

Марксын әсәриндә Гота програмы лајиһәсиндәки сәһвләрин тәнгидинин өзү үмумиләшдирилмиш характер дашыјараг, марксизм илә она гаршы дуран хырда буржуа сосиалист нәзәријјәләри арасындакы мүбаризәјә санки јекун вурурду. Бу тәнгид һәр шејдән әввәл онларын үмуми методоложи гүсуруну — ичтимаи истеһсалын мүәјјәнедичи ролуну баша дүшмәдикләрини, истәр мөвчуд гурулушун тәнгидиндә, истәрсә кәләчәк чәмијјәтин лајиһәсини гурмагда әсас диггәти мадди не'мәтләрин бөлүшдүрүлмәси саһәсинә кечирмәјә чәһд етдикләрини ашкара чыхарырды. Маркс јазырды: «Буржуа игтисадчыларындан вулгар сосиализмин (ондан да демократијанын бир һиссәсинин) гәбул етдији гајдаја әсасән бөлкү истеһсал үсулундан асылы олмајан бир шеј кими нәзәрдән кечирилиб шәрһ олунур, буна әсасән дә иш елә тәсвир едилир ки, куја сосиализм башлыча олараг бөлкү мәсәләләри илә мәшғул олур»[2].

Маркс өз әсәриндә лассалчылара мүкәммәл характеристика верәрәк көстәрмишдир ки, лассалчылыг оппортунист хырда буржуа чәрәјанындыр. Лассал еһкамларына ендирилән зәрбә үмумијјәтлә алман сосиал-демократијасы ичәрисиндә олан оппортунист чәрәјанлара гаршы јөнәлдилмишди, бунларын идеја мәнбәләриндән бири исә Лассал доктриналары иди.

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 33-чү чилд, сәһ. 91.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 20.

Маркс «əмəк һаггынын дəмир гануну» дејилəн бəднам «ганун» һаггында Лассал тезисинин нəзəри чəһəтдəн əсассыз вə əмəли чəһəтдəн зəрəрли олдуғуну ашкара чыхарыб көстəрди ки, бу «ганун» мөвчуд гурулуш шəраитиндə əмəк шəраитини аз-чох јахшылашдырмаға фəһлəлəрин наил ола билмəмəсини бу башдан гəти сурəтдə мүəјјəн едир. Маркс изаһ едиб көстəрирди ки, Лассалын мүддəасы капитализм чəмијјəтинин сосиал антагонизмлəрини «əбəди əһали ганунларынын» фəалијјəтиндəн ибарəт етмəк кими вулгар бир чəһддəн ибарəтдир, ахы Малтусун ардынча Лассал да иддиа едирди ки, əһалинин артмасы куја лабүд сурəтдə əмəк һаггынын сəвијјəсини ашағы салыр. Маркс гејд едирди ки, бу еһкам капиталистлəрин фəһлəлəри истисмар етмəсини пəрдəлəјир, онлары тəрк-силаһ едир, капиталист зүлмүнə мүтəшəккил мүгавимəтин, һəмкарлар тəшкилатлары јаратмағын, тə'тиллəр кечирмəјин мə'насызлығы кими јанлыш бир рə'ј доғурур. Маркс истеһсал ширкəтлəринə, сосиализмə динч јолла чатмаг васитəси олараг мөвчуд дөвлəт тəрəфиндəн јардым көстəрилмəси һаггында Лассалын əсассыз тəлəбинин програма дахил едилмəсини дə програмда бөјүк бир сəһв һесаб едирди.

Маркс Лассалын вə онун тəрəфдарларынын белə бир иддиасыны гəти сурəтдə пислəмишди ки, куја фəһлə синфинə мүнасибəтдə бүтүн галан синифлəр *«башдан-баша мүртəче күтлəдир»*. Бу ибарə архасында фəһлə синфинин кəндлилəрлə иттифагынын инкары кизлəнирди. Бунунла əлагəдар олараг Маркс һесаб едирди ки, програмда ири торпаг саһиблəринə гаршы мүбаризəдəн бəһс едилмəмəси дə əсла тəсадүфи дејилдир. Бу, буржуазијаја гаршы Лассалын јункерлəрлə вə Пруссија монархијасы илə иттифаг кими чох јанлыш бир хəтт тутмасына ујғун кəлирди. Маркс лассалчылығын мəһдуд миллəтчилијиндə хүсусилə бөјүк зəрəр көрүрдү, бу миллəтчилик програм лајиһəсинə дə өз тə'сирини көстəрмишди вə һəмин лајиһəдə фəһлə һəрəкатынын бејнəлмилəл характери һаггында һеч бир шеј дејилмирди. Програмын јалныз сон мəтниндə бу сəһв гисмəн дүзəлдилмишди.

Пролетар бејнəлмилəлчилији принсиплəрини унутмаг Марксын нəзəриндə аз гала əн ағыр бир күнаһ иди. О јазырды ки, пролетариатын биринчи нөвбəдə өз өлкəсиндə бир синиф кими тəшкил олунмасынын лазым кəлмəси вə «онун мүбаризəси үчүн өз өлкəсинин билаваситə мејдан олдуғуну» е'тираф етмəк пролетариатын азадлығы үчүн башлыча шəртлəрдəн биринə — бејнəлхалг пролетар һəмрə'јлијинə, мүхтəлиф өлкəлəрин фəһлə синфинин бирлијинə вə јекдиллијинə е'тинасыз мүнасибəтə һеч дə һагг газандырмыр[1].

Маркс өз тəнгидинин башлыча атəшини програмда фəһлə синфинин азадлыға чыхмасы јоллары, дөвлəтин ролу мəсəлə-

[1] Бах: *К. Маркс* вə *Ф. Енкелс.* Əсəрлəри, 19-чу чилд, сəһ. 22—23.

синин тәһриф едилмәсинә гаршы јөнәлтмишди. О, чәмијјәтин дүшмән синифләрә парчаландығы бир шәраитдә халг дөвләти шүарыны, дөвләтин синифләрдән јүксәкдә дурмасы идејасынын өзүнүән гызғын сурәтдә тәкзиб етмишди. Програм «дөвләтин азад әсасы» һаггында вулгар-демократик утопијаларла, өзүнүн чох мө'тәдил сијаси тәләбләри илә — һәтта демократик республика тәләби дә јох иди — белә бир хәјал доғурурду ки, куја Алманија империјасына вә ја башга мүасир буржуа дөвләтләринә әсл азад дөвләт, халг дөвләти характери вермәк вә бунлардан демократик дәјишикликләр, һәтта сосиалист дәјишикликләри үчүн бир воситә кими истифадә етмәк олар. Дөвләтин маһијјәтинин белә елмә зидд, сон дәрәчә вулгар шәрһинин мәнбәји Маркс үчүн тамамилә ајдын иди. О јазырды ки, Гота програмы «башдан-баша дөвләтә Лассал тәригәтинин сәдагәтлә инанмасы вә ја бундан һеч дә јахшы олмајараг, демократик мө'чүзәләрә инанмасы кими бир хәстәлијә тутулмушдур, јахуд даһа доғрусу, бу програм мө'чүзәләрә инанмағын сосиализмә ејни дәрәчәдә јабанчы олан бу ики нөвү арасында сазиш демәкдир»[1].

Реформист утопијаларынын әксинә олараг, Маркс буржуа дөвләтинин пролетариата дүшмән тәбиәтини ахырадәк ашкара чыхартды вә пролетар дөвләти һаггында нәзәри мүддәалары инкишаф етдирди. О, фәһлә синфинин дөвләтини јаратмаг зәрурәтини онун капитализмдән синфи антагонизмләр нә олдуғуну билмәјән јени ичтимаи гурулуша кечид үчүн һәјата кечирмәли олдуғу чох бөјүк ингилаби ичтимаи дәјишикликләрлә јенидән әлагәләндирди. Бу нәһәнк јенидән гурмаг фәалијјәтинә дөвләт рәһбәрлији дә пролетариатын әлиндә олмалыдыр. «Гота програмынын тәнгиди»ндә Маркс гејд етди ки, кечид дөврү дөвләти *«пролетариатын ингилаби диктатурасындан* башга бир шеј ола билмәз»[2].

В. И. Ленин һесаб едирди ки, Марксын бу мүлаһизәси дөвләт вә сосиалист ингилабы һаггында онун бүтүн ингилаби тә'лиминә санки јекун вурур[3]. О, һәмин мүддәаны шәрһ едәрәк көстәрирди ки, пролетариат диктатурасынын маһијјәти һеч дә мүгавимәт көстәрән истисмарчы синифләрә гаршы тәкчә ингилаби зоракылыг тәтбиг етмәкдә дејил, һәр шејдән әввәл истисмарчыларын олмадығы чәмијјәтин әсасларыны гурмаг саһәсиндә рәнкарәнк тәшкилатчылыг вә тәсәррүфат фәалијјәтиндәдир, бундан өтрү көһнә чәмијјәтин әталәт күчүнү, вәрдишләрини, адәтләрини тәдричлә һөкмән арадан галдырмагдадыр, хырда буржуа күтләләрини вә фәһлә синфинин өзүнү сосиализм руһунда јенидән тәрбијә етмәкдәдир. «Буна көрә дә Маркс капитализмдән сосиализмә кечид дөврү олмаг

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 30.
[2] Јенә орада, сәһ. 27.
[3] Бах: *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 238.

е'тибары илә пролетариат диктатурасындан ибарәт бүтөв бир дөврдән бәһс едир»[1].

Кәләчәк коммунизм чәмијјәти һаггында тә'лимин Маркс тәрәфиндән инкишаф етдирилмәси ингилаби нәзәријјәјә мүстәсна дәрәчәдә әһәмијјәтли бир төһфә олду. Бурада о, әввәлки елми нәтичәләрини чәмләшдирди вә јениләри илә тамамлады, өз инкишаф нәзәријјәсини, Ленинин сөзләри илә десәк, «һәм капитализмин *гаршыдакы* ифласына, һәм дә *кәләчәк* коммунизмин *кәләчәк* инкишафына»[2] тәтбиг етди. Ленин коммунизмин вә онун сосиал-игтисади әсасларынын маһијјәтини мүәјјән етмәјә Марксын чидди елми сурәтдә јанашдығыны гејд етди. «Марксда утопија илә мәшғул олмаг, тә'јин едилә билмәјәчәк бир шеј һаггында бош еһтималларла мәшғул олмаг тәшәббүсләриндән һеч из дә јохдур. Мәсәлән, нечә әмәлә кәлдијини вә өз шәклини һансы јолларла дәјишмәкдә олдуғуну билдијимиз јени бир биоложи нөвүн инкишафы мәсәләсини бир тәбиәтшүнас нә шәкилдә гојардыса, Маркс да коммунизм мәсәләсини ејни шәкилдә гојур»[3].

Јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмиш, истеһсал аләт вә васитәләри үзәриндә ичтимаи мүлкијјәтә әсасланан ичтимаи гурулуш олмаг е'тибары илә коммунизмин проблемләри һаггында Маркс анлајышынын ән мүһүм хүсусијјәти бу гурулушу инкишаф етмәкдә олан, мүәјјән објектив ганунлар үзрә формалашыб јүксәлән бир ичтимаи формасија кими нәзәрдән кечирмәси иди, Маркс өз идејаларынын бүтүн шәрһи илә көстәрди ки, коммунизм декретлә тәтбиг едилә билмәз, бир анда тә'сис едилә билмәз. Коммунизм чәмијјәти јарадылмасы мүәјјән шәраит вә хејли вахт тәләб едән дәрин ингилаби дәјишикликләрин нәтичәсидир. Коммунизм чәмијјәтинин өзү өз инкишафында ики фазадан: «адәтән сосиализм адландырылан, Марксда исә коммунизмин биринчи фазасы адландырылан»[4] ичтимаи гајдаларын гурулдуғу ашағы фазадан вә сөзүн әсл мә'насында коммунизм демәк олан јухары фазадан кечмәлидир. Капитализмдән коммунизм чәмијјәтинин биринчи фазасына, сонра да икинчи, јүксәк фазасына кечид тәдричлә баш верир, бу исә истәр истеһсал вә истеһсал мүнасибәтләри даирәсини, истәрсә мадди не'мәтләрин бөлүшдүрүлмәсини, инсанларын сијаси вә мә'нәви һәјатыны, онларын әхлагыны әһатә едән бөјүк бир дәјишдиричи просесдир. Лакин Маркс буржуа чәмијјәтиндән коммунизм чәмијјәтинин ашағы фазасына кечид заманы һәјата кечирилән дәјишикликләрлә коммунизмин икинчи фазасына кечид пилләсиндә һәјата кечирилмәси лазым кәләчәк дәјишикликләр арасында фәрг гојур. О јазыр ки, биринчи һалда елә бир чәмијјәтдән бәһс едилир ки,

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 396.
[2] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 33-чү чилд, сәһ. 92.
[3] Јенә орада.
[4] Јенә орада, сәһ. 101.

«бу чәмијјәт јенинчә мәһз капитализм чәмијјәти ичәрисиндән *чыхыр* вә буна көрә дә ичәрисиндән чыхдығы көһнә чәмијјәтин һәр чәһәтдән, игтисади, әхлаги вә әгли чәһәтдән анаданкәлмә ләкәләрини һәлә сахлајыр»[1]. Сонракы пилләдә коммунизм чәмијјәти инкишаф едәрәк артыг «өз әсасы үзәриндә»[2] өзүнүн јүксәк фазасына доғру ирәлиләјир. Демәли, мәсәлә бу әсасы һәр васитә илә инкишаф етдириб тәкмилләшдирмәкдән, мадди истеһсалын вә мәдәнијјәтин еләбир јүксәлишини тә'мин етмәкдән ибарәтдир ки, бу, капитализмин «анаданкәлмә ләкәләриндән» тамамилә хилас олмаг вә һәјатын бүтүн саһәләриндә коммунизм принсипләрини тәтбиг етмәк имканы версин.

Маркс коммунизм чәмијјәтинин ики фазасынын фәргләндиричи хүсусијјәтләринин әсас чәһәтләрини ашкара чыхармышдыр. О көстәрирди ки, артыг биринчи фазада истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәт вә истисмар мәһв едиләчәкдир. Лакин мадди һәјат сәвијјәси һәлә чәмијјәтин бүтүн үзвләри үчүн ејни олмајачагдыр. Ишчиләрин тәләбатынын өдәнилмәси, мадди не'мәтләрин бөлүшдүрүлмәси бу принсип үзрә олачагдыр: һәр кәсә әмәјинә көрә. Лакин мүхтәлиф адамларын фәрди исте'дады, әмәк габилијјәти вә и. а. ејни ола билмәдијинә көрә, башга чәһәтләрдән дә (аилә вәзијјәти вә с.) фәргләр олдуғуна көрә, белә бир шәраитдә ичтимаи зәрури әмәк мәсрәфинә ујғун сурәтдә мәһсул алмаға «бәрабәр һүгуг» һәгиги бәрабәрлији тә'мин етмир. Бөлкүдә олан бу фактик бәрабәрсизлик — Маркс ону «буржуа һүгугунун мәһдуд үфүгү» адландырырды — јалныз мәһсулдар гүввәләрин чошғун инкишафы нәтичәсиндә арадан галдырыла биләр, белә бир инкишаф исә мадди вә мә'нәви не'мәтләр боллуғуну тә'мин едир вә јени, даһа мүкәммәл бөлкү системинә кечмәк имканы верир.

Маркс бир чәмијјәт олмаг е'тибары илә сосиализм гурулушу һаггында хырда буржуа сосиалистләринин, о чүмләдән дә лассалчыларын вулгар тәсәввүрләрини тәкзиб етди, онларын тәсәввүрләринә көрә исә сосиализм гурулушу еләбир чәмијјәтдир ки, бурада онун һәр бир үзвү «там әмәк кәлири», «өз әмәјинин там мәһсулуну» алачагдыр. Бу лассалчы мүддәанын Гота програмына дахил едилмәсини Маркс кобуд сәһв һесаб едирди. О көстәрди ки, коммунизм чәмијјәтиндә дә мәчму ичтимаи мәһсул һеч дә бүтүнлүклә ајры-ајры фәрдләрин шәхси истеһлакына сәрф едилә билмәз. Маркс көстәрирди ки, бу мәһсулдан һәр шејдән әввәл, истеһсал просесинин кедишиндә истеһлак едилән истеһсал васитәләрини өдәмәјә вә кениш тәкрар истеһсалы тә'мин етмәјә сәрф едилән фондлар ајрылмалыдыр. Тәбии фәлакәтләр ола биләчәји һал үчүн, сы-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 18.
[2] Јенә орада.

ғорта вә и. а. үчүн дә еһтијат фонду јарадылмалыдыр. Лакин мәһсулун һәтта истеһлак үчүн нәзәрдә тутулан һиссәси дә фәрдләр арасында јалныз о заман бөлүшдүрүлә биләр ки, идарә хәрҹләрини өдәмәјә, иш габилијјәти олмајанлары тә’мин етмәјә, нәһајәт, ҹәмијјәт үзвләринин биркә, бирликдә өдәдикләри тәләбата (тәһсил, халг сәһијјәси вә и. а.) кедән пај ондан чыхылмыш олсун. Маркс гејд едирди ки, јени ҹәмијјәт инкишаф етдикҹә, идарәетмә үчүн ајрылан пај кет-кедә азалаҹағы һалда, мәһсулун ичтимаи истеһлак үчүн нәзәрдә тутулан һиссәси, әксинә, кет-кедә артаҹагдыр.

О ирәличәдән көстәрирди ки, коммунизм гурулушунун јүксәк фазасында инсанларын мадди һәјат сәвијјәсиндә, онларын әмәк шәраитиндә вә шүурунда әсаслы дәјишикликләр әмәлә кәләҹәкдир. Әмәк инсанын биринчи тәләбаты, јарадычылыг фәрәһи мәнбәји олаҹагдыр. Мәһсулдар гүввәләрин тәрәггиси, үмуми боллуг ҹәмијјәт үзвләринин мадди вә мә’нәви тәләбләрини тамамилә вә һәртәрәфли өдәмәк имканы верәҹәкдир. Бурада хүсусилә ајдын көрүнүр ки, Маркс коммунизм дүнјасыны аскет әсаслары үзәриндә, үмуми мәһдудлуг, шәхсләрин вә онларын тәләбатынын таразлашдырылмасы үзәриндә гурулмуш бир ҹәмијјәт кими анламагдан нә гәдәр дә узаг иди. Коммунизмдә јашајыш не’мәтләри мадди гајғылардан һәмишәлик азад олмуш инсана артыгламасы илә верилмәлидир. Ҹәмијјәтин һәр бир үзвү һәртәрәфли инкишаф үчүн имкан әлдә едәҹәкдир.

«Коммунизм ҹәмијјәтинин јүксәк фазасында инсанын әмәк бөлкүсүнә, ону әсарәт алтына алан бу бөлкүјә табе едилмәси арадан галхдыгдан сонра; бунунла бирликдә әгли әмәклә физики әмәк арасындакы әкслик арадан галхдыгда; әмәк даһа јалныз јашајыш васитәси олмајыб, өзү һәјатын биринчи тәләбаты олдугда; фәрдләрин һәртәрәфли инкишафы илә бирликдә мәһсулдар гүввәләр дә јүксәлдикдә вә ичтимаи сәрвәтин бүтүн мәнбәләри кур бир сел кими ахдыгда, јалныз о заман буржуа һүгугунун мәһдуд үфүгүнү тамамилә арадан галдырмаг олар вә ҹәмијјәт өз бајрағы үзәриндә бу сөзләри јаза биләр: һәр кәсә габилијјәтинә көрә, һәр кәсә тәләбатына көрә!»[1].

Маркс коммунизм ҹәмијјәтинә кечид просесиндә пролетар дөвләтинин тәкамүлү мәсәләсиндән дә бәһс етмишдир. Пролетариат диктатурасыны Маркс кечид дөврүнүн дөвләт формасы һесаб едирди вә көстәрирди ки, бу дөврүн нә гәдәр давам етмәси капитализм ҹәмијјәтини ингилаби јолла дәјишдириб коммунизм ҹәмијјәти јаратмаг үчүн тәләб едиләҹәк мүддәтдән асылы олаҹагдыр. Маркс «Гота програмынын тәнгиди»индә дөвләтин кәләҹәк талеји һаггында ән үмуми шәкилдә фикир јеридәрәк, «коммунизм ҹәмијјәтинин кәләҹәк

[1] *К. Маркс вә Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-ҹу ҹилд, сәһ. 20.

дөвләт гурулушундан» бәһс едирди. Һәм дә о, һәмин дөвләт гурулушу илә пролетариат диктатурасы арасында фәрг гојурду. О көстәрирди ки, коммунизм гурулушу јарандыгда, дөвләтдә «чеврилмә» әмәлә кәләчәкдир, «индики дөвләт функсијаларына бәнзәјән»[1] бә'зи ичтимаи функсијалар галачагдыр.

Бу мүлаһизәләрдән көрүнүр ки, кәләчәк коммунизм чәмијјәтиндә дөвләтин өлүб кетмәсини Маркс heч дә јени ичтимаи гурулушун гәләбәсиндән дәрһал сонра һәр бир дөвләт гурулушунун садәчә јох олмасы кими баша дүшмүрдү. Бу мәсәләјә о, елми шәкилдә јанашмағы тәләб едирди, о заман бу суала чаваб вермәк үчүн исә, әлбәттә, онун әлиндә мә'лумат јох иди. Лакин артыг о заман Маркс өзү үчүн ајдынлашдырмышды ки, бу мәрһәләдә просес әввәлки дөвләт гурулушунун дәјишилмиш сосиал шәраитә вә чәмијјәтин тәләбатына ујғун кәлән јени ичтимаи өзүнүидарә формаларына тәдричән чеврилмәси јолу илә кедәчәкдир.

Маркс кәләчәк коммунизм чәмијјәти вә онун ики фазасы һаггында ирәличәдән сөјләдији өз даһијанә елми мүлаһизәси илә елми коммунизм нәзәријјәсинин инкишафына мисилсиз һәдијјә верди.

«Анти-Дүринг»ин јарадылмасында иштиракы

Гота програмында лассалчылара јолверилмәз нәзәри күзәштләр едилмәси Алманија Сосиалист фәһлә партијасында гејри-пролетар, хырда буржуа идеолокијасына барышдырычы мүнасибәт јаратмышды. 1877-чи илин октјабрында Маркс Зоркејә мәктубунда јазырды: «Лассалчыларла сазиш башга јарымчыг үнсүрләрлә дә сазишә кәтириб чыхармышдыр...»[2]. Мүәјјән партија даирәләри арасында, биринчи нөвбәдә буржуа зијалылары ичәрисиндән чыханлар — мә'мурлар, гуллугчулар, әдәбијјатчылар, тәләбәләр вә и. а. арасында мүхтәлиф хырда буржуа утопијаларына, дәбдә олан буржуа фәлсәфи вә игтисади нәзәријјәләринә ујмағы, бу нәзәријјәләри марксизм илә еклектикчәсинә бирләшдирмәк, чох заман исә һәтта марксизми бунларла бүсбүтүн әвәз етмәк чәһдини кет-кедә даһа чох мүшаһидә етмәк олурду. Бүтүн бунлар Марксда вә Енкелсдә бөјүк тәшвиш доғурурду.

Идеја бүдрәмәләринин тәзаһүрләриндән бири партијанын тәһсилли јухары даирәсиндән хејли һиссәсинин алман вулгар философу вә игтисадчысы Јевкени Дүрингин бахышларына ујмасы иди. Берлин университетинин приват-досенти Дүринг өз мүһазирәләриндә вә 1869-чу илдән е'тибарән китаб базарыны демәк олар тамамилә долдурдуғу чохлу әсәрләриндә јени «универсал елм» јаратдығыны иддиа едирди. Дүринг өз бахышларыны инсан биликләринин зирвәси кими гәләмә ве-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 27.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 234.

рәрәк, әввәлки фәлсәфәни, сијаси игтисады вә сосиалист тә'лимләрини һеч бир дәјәри олмајан бир шеј е'лан етмишди. Онун марксизм үзәринә һүчумлары хүсусилә һәјасыз вә авам һүчумлар иди. «Капитал»ын I чилди һаггында 1867-чи илин ахырларында дәрч едилиб јухарыда гејд олунан рә'јдә Дүринг мүәллифә сәһвләр иснад вермәјә чалышаркән һәлә бүтөвлүкдә аз-чох тәмкинлик көзләјирдисә, сонракы әсәрләриндә — хүсусилә «Сијаси игтисадын вә сосиализмин тәнгиди тарихи» әсәринин икинчи нәшриндә (1874-чү илин нојабрында чапдан чыхмышдыр), һәмчинин «Чидди елми дүнјакөрүшү вә һәјатын формалашмасы олан фәлсәфә курсу» китабында (1875-чи ил) о, Маркс тә'лиминин бүтүн тәркиб һиссәләри үзәринә кобуд һүчум етмишди. Марксизмин әвәзиндә Дүринг примитив механики материализм доктриналарындан, чәмијјәт һаггында буржуа позитивист сосиологларынын идеалист вә тәкамүлчү бахышларындан вә хырда буржуа сосиализми идејаларындан ибарәт еклектик бир гатышыг ирәли сүрүрдү.

Елми коммунизмин фәһлә һәрәкатында артыг дәрин көкләр бурахдығы бир дөврдә сосиал утопијалары дирчәлтмәк чәһди тамамилә мүртәче бир һадисә иди. Маркс јазырды ки, Дүрингә мәхсус формада утопик сосиализм «анчаг чәфәнк ола биләр, — чәфәнк, бајағы вә лап өз әсасына көрә мүртәче ола биләр»[1] Бунунла белә, алман сосиал-демократијасы ичәрисиндә Дүрингин тәрәфдарлары дүрингчилији алман фәһлә һәрәкатынын рәсми доктринасына чевирмәјә чалышырдылар. Бернштејнин курултулу тә'рифләри нәтичәсиндә јанылмыш олан Бебел 1874-чү илин мартында «Volksstaat»да Дүринг һаггында мүсбәт рә'ј дәрч етдирмишди. Либкнехт Енкелси инандырмаға чалышырды ки, Дүринг чашдырычы олса да, тамамилә тәмиз адамдыр вә гәти сурәтдә бизим тәрәфимиздә дурур»[2].

Лакин Марксын вә Енкелсин тә'сири алтында партијанын рәһбәрләри фәһлә һәрәкатынын нәзәри вә идеја әсаслары үчүн тәһлүкә доғуран бир чәрәјан олмаг е'тибары илә дүрингчилији дәф етмәк зәрурәтини чох тезликлә баша дүшдүләр. 1874-чү илин августунда Блос Енкелсә јазмышды: «Дүринг барәсиндә Сиз һаглысыныз»[3]. Либкнехт дә е'тираф етди ки, партијада Дүрингин бахышларынын јајылмасы чидди тәһлүкә тәшкил едир. Дүринги ачыг тәнгид етмәк зәрурәти барәсиндә Маркса вә Енкелсә Бракке вә Дитскен дә јазырдылар.

Илк заманлар Маркс вә Енкелс үмумијјәтлә ади бир хырда буржуа сосиалисти олан бу адамла шәхсән мүбаһисәјә кирмәји лазым билмирдиләр. Лакин дүрингчилијин алман

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 235.
[2] *W. Liebkneckt:* Briefwechsel mit Karl Marx und Friedrich Engels. Hague, 1963, S. 190.
[3] МЛИ МПА, ф. 1 , сијаһы 5, сахлама ваһиди, 3443.

сосиал-демократијасы ичәрисиндә, хүсусилә лассалчыларла бирләшдикдән сонра, кениш јајылмаға башламасы онлары Дүринг әлејһинә ачыг чыхыш етмәк мәсәләсинә башга ҹүр јанашмаға мәчбур етди. Партијанын өзүндә «универсал системләшдиричини» дәф етмәк үчүн нәзәри ҹәһәтдән кифајәт гәдәр силаһланмыш адамлар тапылмырды. Бундан әлавә, Либкнехт тәрәддүд едирди: о каһ Енкелсдән тә'кидлә хаһиш едирди ки, дүрингчилији тәнгид едән мәгаләләр јазсын, каһ да дүрингчиләрин тәзјиги алтында «Volksstaat»да Дүрингин әсәрләриндән парчалар чап едирди.

Бүтүн бунлара көрә Енкелс Дүринг әлејһинә чыхыш етмәк гәрарына кәлди. 1877-чи ил јанварын 3-дән 1878-чи ил ијулун 7-дәк о, Алманија Сосиалист фәһлә партијасынын јени органы олан «Vorwärts»да (1876-чы илин октјабрындан нәшр едилирди) бөјүк бир тәнгиди мәгаләләр силсиләси чап етдирди. Әсәрин бөлмәләри китабчалар шәклиндә дә чап олунурду, 1878-чи илдә исә бунлар «Ҹәнаб Јевкени Дүрингин елмдә јаратдығы чеврилиш. Фәлсәфә. Сијаси игтисад. Сосиализм» ады илә ваһид бир китаб һалында нәшр едилди. Әсәрин гысача — «Анти-Дүринг» ады даһа мәшһур олду.

Енкелс өзүнә мәхсус һазырчаваблыг вә парлаглыгла, кәнҹлијә мәхсус мүбаһисә ҹошғунлуғу илә ејни заманда ән тәҹрүбәли бир идеја мүбаризинә мәхсус маһарәтлә «Анти-Дүринг»дә Дүрингин јаланчы јениликчи бахышларынын бүтүн мискинлијини вә бајағылығыны ашкара чыхартды. О көстәрди ки, бу вулгар бахышлар мүәллифин там гүсурсузлуг иддиасы илә вә әввәлки елмә тәкәббүрлү ниһилист мүнасибәти илә һәгигәтән нә гәдәр күлүнҹ бир зиддијјәт тәшкил едир. Енкелс Дүринг әлејһинә чыхышындан марксизм нәзәријјәсинин үч тәркиб һиссәсинин әсас мәзмунуну мүсбәт формада шәрһ етмәк үчүн дә истифадә етди. В. И. Ленинин дедији кими, «Анти-Дүринг»дә «фәлсәфә, тәбијјат вә ичтимаи елмләр саһәсиндән ән бөјүк мәсәләләр тәһлил едилмишдир»[1]. Енкелсин, өз мә'лумат кенишлији илә фәргләнән, марксист фикрин наилијјәтләрини чох ајдын формада ашкара чыхаран әсәри марксизмин инкишафына, хүсусилә тәбиәтшүнаслығын, тарих елминин, һәрби ишин вердији мә'луматы фәлсәфи ҹәһәтдән үмумиләшдирмәк саһәсинә онун өз јарадычылыг төһфәсини дә экс етдирирди.

Маркс бу көркәмли китабын јарадылмасына һәр васитә илә көмәк едирди. О, һәлә 1876-чы ил мајын 25-дә Енкелсә јазырды: «Мәним фикрим беләдир ки, «бу ҹәнаблара бизим мүнасибәтимизи» јалныз Дүрингин гәти тәнгид едилмәси шәклиндә көстәрмәк олар»[2]. Маркс Енкелсин бүтүн планларына тамамилә бәләд иди вә она ишдә һәр васитә илә көмәк

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 12.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 12.

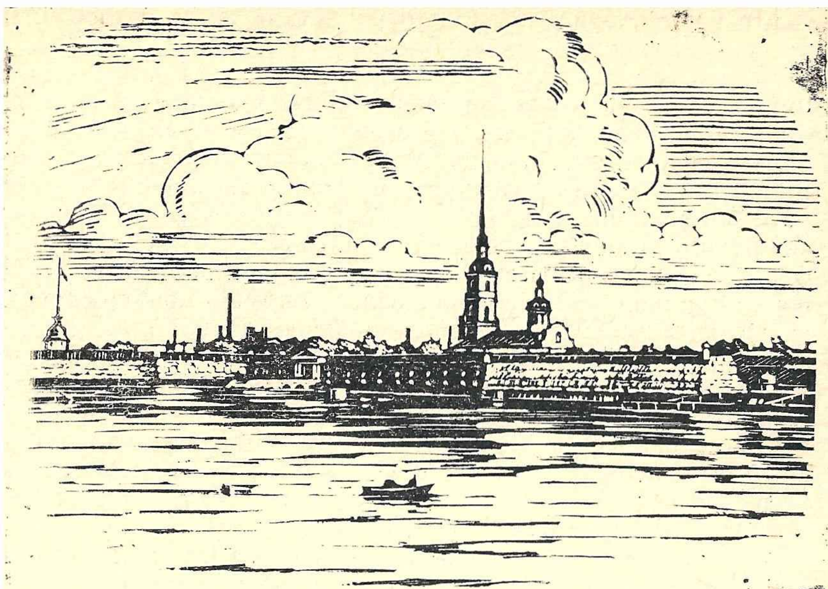
едирди. О, хүсусән Оуенин әсәрләринә јенидән мүрачиәт етмиш, онун әсәрләринин библиографик сијаһысыны тутмуш вә 1877-чи ил августун 8-дә Енкелсә мәктубунда сосиалист фикир тарихинин Дүринг тәрәфиндән тәһриф олунмасынын тәнгиди үчүн бунлардан ән әһәмијјәтлиләрини көстәрмишди. О, Енкелсә башга материалларын ахтарылмасында да көмәк етмишди.

Икинчи бөлмә («Сијаси игтисад») јазыларкән Маркс билаваситә мүәллифләрдән бири ролунда чыхыш етди. О, игтисади тә'лимләрин тарихи һаггында Дүрингин бахышларыны тәнгиди шәкилдә арашдырмағы өз үзәринә көтүрдү. Артыг 1877-чи ил мартын әввәлләринә доғру о, Енкелсә мүвафиг материал көндәрмиш, август ајында физиократ Кененин «Игтисади чәдвәли»нин тәһлилини дә әлавә етмишди. Бирликдә бүтүн бунлар китабын икинчи бөлмәсинин ««Тәнгиди тарих»дән» адлы X фәслини тәшкил едирди. Фәслин биринчи һиссәси кәлиб чатдыгдан сонра Енкелс достуна јазмышды: ««Тәнгиди тарих» барәсиндәки бөјүк зәһмәтинә көрә чох сағ ол. Бу, һәмин саһәдә дә һәрифин ағзыны тамамилә јуммаг үчүн мәнә, лазым олдуғундан чохдур»[1].

Маркс тәрәфиндән јазылан фәсил бүтүн әсәрдә нәзәрдә тутулан үмуми нијјәтә — елми коммунизмин әһәмијјәтини ашағы салмаг вә өз идеја сәләфләринин хидмәтләрини азалтмаг үчүн Дүрингин көстәрдији чәһдләри дәф етмәк нијјәтинә тамамилә ујғун кәлирди. Дүрингин әксинә олараг Маркс Петти вә Буакилбердән башламыш та Рикардоја гәдәр сијаси игтисадын классик мәктәби нүмајәндәләринин игтисади фикир инкишафына кәтирдикләри төһфәјә елми чәһәтдән гијмәт верди. О көстәрди ки, классикләри һөрмәтдән салан Дүринг өзү онларын тәглидчиләринин вә бајағылашдырычыларынын — алман Листин, америкалы Керинин вә башгаларынын нәзәријјәләриндән гида алмышдыр. Ејни заманда Маркс буржуа игтисад елминин мәһдудлуғуну ашкара чыхартды. Марксист сијаси игтисады тәһриф етмәк, онун мүддәаларыны она дөриндән јабанчы олан хырда буржуа вә буржуа доктриналары илә ејниләшдирмәк үчүн Дүрингин көстәрдији сә'ј дә бу фәсилдә ифша едилди.

«Анти-Дүринг»ин чапдан чыхмасы алман сосиал-демократијасынын идеја чәһәтдән јүксәлмәсинә вә башга өлкәләрдә марксизмин јајылмасына көмәк етди. Китаб фәһлә охучулара гејри-пролетар чәрәјанларын тә'сириндән хилас олмагда, марксист фәлсәфәнин, сијаси игтисадын вә елми сосиализмин әсасларыны мәнимсәмәкдә јардым көстәрди.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 31.

Он бешинчи фәсил

ПРОЛЕТАР ПАРТИЈАЛАРЫНЫН ЈАРАДЫЛМАСЫ ВӘ МӨҺКӘМЛӘНДИРИЛМӘСИ УҒРУНДА МҮБАРИЗӘ. МАРКС ВӘ ИНГИЛАБИ РУСИЈА

Бир елм адамы кими, фәһлә синфинин мүдафиәчиси кими Марксын јаратдыгларынын нә чугун абидәләрә, нә дә аловлу нитгләрә еһтијачы јохдур. Марксын әмәлләриндән тунч вә гранит һејкәлләр дејил, бүтүн јер үзүнүн фәһләләринин сајсыз-һесабсыз сыралары бәһс едир вә онлар Марксын бу өлмәз мүбариз шүарына әмәл едирләр: «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!»

Ф. А. Зорке

Сон илләрдәки нәзәри тәдгигләр

Сәһһәтинин писләшмәсинә бахмајараг, Маркс өмрүнүн сон илләриндә дә һәгигәтән бөјүк бир елм фәдаиси олараг галырды. Гоча јашларында да Маркс бир кәнч кими елмә алудәлијини, јени-јени китаблар охумаға һәдсиз еһтирасыны сахламышды, бунлары сөзләрин алтындан чәкдији хәт-

ләрлә вә гејдләри илә долдурурду, бунлары, өз сөзләри илә десәк, «өз гулларына» чевирирди.

Марксын елми мараг диапазону јенә әввәлки кими чох кениш иди. Бу илләрдә дә онун мәшғәләләриндә «Капитал» биринчи сырада дурурду. Бу әсәрин тамамланмамыш һиссәләри үзәриндә ишләјәркән Маркс капиталист өлкәләринин игтисадијјат вә сијасәтиндәки јени-јени һадисәләри өјрәнмәјә, ичтимаи вә тәбии елмләрин бир-биринә јахын саһәләриндәки сон наилијјәтләри нәзәрә алмаға чалышырды. Бөјүмәкдә олан фәһлә һәрәкатынын тәләбаты да ону сијаси һәјатда вә идеја һәјатында баш верән јени һадисәләри билмәјә мәчбур едирди.

«Капитал»ын II вә III чилдләриндәки проблемләрин әксәријјәтинин нәзәри мәзмунуну Маркс әввәлки илләрдә ајдынлашдырмышды. Лакин онун елми вичданы һәдсиз иди. Енкелс јазырды ки, һәтта Марксдан сонра галан әлјазмаларынын садәчә садаланмасы да «онун өз бөјүк игтисади кәшфләрини нәшр етмәздән әввәл бунлары там мүкәммәл сурәтдә һазырламаг үчүн нә гәдәр чидди бир өзүнүтәнгидлә чалышдығыны»[1] көстәрир. Мәһз бу илләрдә Маркс бүтүн ичтимаи капиталын тәкрар истеһсалы вә тәдавүлү мөвзусуна јенидән гајыдыр. Тичарәт, малијјә, банк иши, аграр мүнасибәтләр барәсиндә јени әдәбијјаты о, әтрафлы өјрәнирди.

«Капитал»ын I чилдиндәки проблемләр тәдгиг едиләркән сәнаје капитализминин классик өлкәси олан Инкилтәрә Марксын диггәт мәркәзиндә дурурдуса, инди II вә III чилдләри һазырламаг үчүн јени тәдгигат апардығы заман о, Русијанын вә АБШ-ын игтисади инкишафы илә кет-кедә даһа чох мәшғул олур.

«Мәним рәфимдәки рус әдәбијјаты» ады илә 1881-чи илдә Маркс тәрәфиндән тәртиб едилмиш китаблар сијаһысында ики јүздән чох ад вардыр. Лакин бу сијаһы да ишдә истифадә едилән бүтүн мәнбәләри әһатә етмир. Китабхананын рус шө'бәсини комплектләшдирмәкдә Маркса Н. Ф. Данијелсон, П. Л. Лавров, Н. И. Зибер, И. И. Кауфман, Н. А. Каблуков, М. К. Горбунова, В. И. Засулич фәал көмәк көстәрмишдиләр. Русијада 1861-чи илдән сонра мејдана кәлән мүхтәлиф сәнәд вә статистика мәчмуәләри, о чүмләдән земство статистикасы мәчмуәләри өјрәнилирди. Маркс рус тарихчиләринин дә әсәрләрини, һәмчинин рус алимләринин үмуми тарихә, сијаси игтисада, сосиолокијаја аид әсәрләрини охујурду. Марксын русча китаблары ичәрисиндә ингилаби демократик чәрәјан нүмајәндәләринин елми вә публисистик әсәрләри, биринчи нөвбәдә Чернышевскинин әсәрләри хүсуси јер тутурду.

Маркс Русијада аграр мүнасибәтләрини өјрәнмәјә мүстәсна диггәт јетирирди. Чохчилдли «Верки комиссијасынын әсәр-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 24-чү чилд, сәһ. 4.

ləri»nin bir sıra kitabları əsasında edilən və 40 çap vərəgindən artıg həcmdə dörd dəftəri doldurmuş olan geydləri bu sahədə onun tədgigat işinin intensivliyini köstərir. Marks «Hərbi statistika məcmuəsi»ndən xeyli material götürmüşdü. Bir çox mə'lumat onun tərəfindən müxtəlif xüsusi əsərlərdən götürülmüşdü. Məsələn, 1882-ci ilin payızında, görkəmli rus alimi və xalgçı publisisti A. N. Enkelgardtın «Kənddən» adlı kitabını oxuyarkən burada çoxlu geydlər etmişdi. Bu məşğələlərin siyasi igtisadın nəzəri məsələlərini işləyib hazırlamagla əlagəsini Enkelgardtın başga əsərlərini öyrənərkən Marksın etdiyi belə bir geyd köstərir: *«Rusiyada vəziyyət. Əmək, burjuaziyanın formalaşması, kapital, renta* (Rusiyanın timsalında)»[1]. Sonralar «Kapital»ın III cildinə mügəddimədə Engels yazmışdı: «I kitabda sənaye muzdlu əməyi tədgig edilərkən İnkiltərə nə kimi bir rol oynamışdısa, Rusiyada torpag sahibliyi formaları və əkinçilik istehsalçılarının istismar edilməsi formaları çürbəçür olduğuna görə, torpag rentası haggındakı bölmədə də Rusiya elə bir rol oynamalı idi. Təəssüf ki, Marks bu planı yerinə yetirə bilmədi»[2].

Amerika Birləşmiş Ştatlarının igtisadiyyatı və sosial gurulușu barəsində Marks xeyli material aşkara çıxarmışdı. Müxtəlif federal idarələr və ayrı-ayrı ştatların idarələri tərəfindən nəşr edilib Zorke, Harni və ABŞ-dakı başga dostları tərəfindən Marksa göndərilən statistika və sənəd məcmuələri, Amerika və İnkiltərə vaxtaşırı mətbuatında çap edilmiş məgalələr burada tədgigat obyekti olmuşdu. Nəticədə sənayenin coşğun inkişafı barəsində, Gərbin məskunlaşdırılması barəsində, fermer təsərrüfatlarının vəziyyəti barəsində, əmək şəraiti, fəhlələrin köçüb gəlməsi və i. a. barəsində mühüm mə'lumat əldə edilmişdi. Marks igtibaslarda iri səhmdar şirkətlərinin əmələ gəlməsi prosesini, Vanderbilt, Guld, Rokfeller kimi maliyyə və sənaye magnatlarının yüksəlməsini geyd etmişdi. O, ictimai torpagları səhmdar şirkətlərinin oğurlaması haggında 1878-ci ilin axırlarında tərtib etdiyi garalama yazıda köstərmişdi ki, bir sıra ifrat milyonçular torpag ehtikarında varlanmışlar. Marks Gərbin minlərlə xırda kolonistini özünə tabe edib, onların «hökmdarı və kralı» olmuş «dəmir yol baronu» Cems Coyu buna misal köstərmişdi[3].

Gərbi Avropada igtisadi vəziyyət, 1873-cü il böhranının nəticələri, agrar böhranı haggında mə'lumat da Marksın

[1] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 1, сахлама ваһиди, 3678.
[2] *К. Маркс.* Капитал, III чилд, сəһ. 9.
[3] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 1, сахлама ваһиди, 3929.

диггәт мәркәзиндә иди. Рудолф Мејерин «Алманијада сијаси грүндерләр вә сатгынлыг» адлы китабындан игтибаслар көтүрәркән 1877-чи илин јазында Алманијанын игтисадијјатында јени тәзаһүрләр барәсиндә өз рә'јини белә јекунлашдырмышды: *«Сәнаје истеһсалы вә ири тичарәт банклардан, ири капиталистләрдән кет-кедә даһа артыг дәрәчәдә асылы олурду...»*[1]. Франсыз банк системини өјрәнән Лафарга 1880-чи илдә «Капитал ихрачына»[2] диггәт јетирмәји мәсләһәт көрүрдү. «Франсада торпаг мүлкијјәтинин бөлүшдүрүлмәси һаггында гејдләр вә игтибаслар»да Маркс франсыз кәндлисинин варјохдан чыхмасы просесинин чох дәринләшдијини гејд етмишди[3].

Маркс игтисади фикирдәки јени тәзаһүрләри дә изләмәкдә давам едирди. О јәгин едирди ки, буржуа сијаси игтисадынын вулгарлашмасы просеси кет-кедә даһа кениш мигјас вә мүхтәлиф формалар алыр. «Катедер-сосиалист» әдәбијјаты дејилән әдәбијјат да бу просесин ин'икасы иди. Бу әдәбијјат кениш күтләләрин сосиализмә мејлини көрүб, капитализмин мәдһ едилмәсинә сосиалист рәнки вермәјә чәһд көстәрән буржуа игтисадчыларынын гәләминдән чыхырды. Бу чәрәјанын әсас нүмајәндәләриндән бири олан А. Шеффленин «Сосиализмин мәғзи» адлы китабчасында тәсвир едилән кәләчәк чәмијјәти 1877-чи илдә Маркс «мүлајим хырда буржуаларын идеал сәлтәнәти»[4] адландырмышды.

1879-чу илин орталары илә 1880-чи илин нојабры арасында Маркс алман профессору Адолф Вагнерин «Сијаси игтисад дәрслији»нин биринчи чилдинә кениш тәнгиди гејдләр јазды. Бу әсәрин тимсалында Маркс бүтүн катедер-сосиализм чәрәјанына вә онун сәләфи, јункер-буржуа игтисадчысы, «дөвләт сосиализми» нәзәријјәчиләриндән К. Родбертуса хас олан гүсурлары ашкара чыхартды. Маркс хүсусилә Вагнерин вә «сосиал-һүгуги консепсијанын» башга тәрәфдарларынын халг тәсәррүфатынын әсас проблемләринә вулгарлашдырычы идеалист мүнасибәтини, игтисади ганунаујғунлугларын тәһлилини игтисади һадисәләрин садәчә тәсвири илә әвәз етмәк, бунлары һүгуги вә әхлаги нормаларын тәкамүлүнүн ин'икасы кими гәләмә вермәк чәһдини гејд етди. Маркс, мәсәлән, мүбадиләнин мәншәји вә инкишафыны Вагнерин нечә шәрһ етмәсиндән бәһс едәрәк кинајә илә дејир: «...Бизим авам киши (vir obscurus) гәти сурәтдә һәр шеји баш-ајаг едир. Онун үчүн әввәлчә һүгуг, сонра исә дөврijјә мөвчуддур»[5]. Вагнер вә онун алим һәмкарлары үчүн бајағы тәкамүлчүлүк, ингилаб-

[1] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 1, сахлама ваһиди 3944.
[2] Бах: «К. Маркс вә XIX әср бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын бә'зи мәсәләләри», М., 1970, сәһ. 471.
[3] Бах: МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 1, сахлама ваһиди 4098.
[4] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 190.
[5] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 393.

ларын ролунун инкар едилмәси, мөвчуд капитализм гурулушуну сарсылмаз бир шеј кими гәләмә вермәк, сосиал мәсәләнин бүтүн һәллини ајры-ајры суи-истифадә һалларынын арадан галдырылмасына, веркн системинин ислаһатына, фәһләсығортасы тәтбиг етмәјә вә и. а. мүнчәр етмәк чәһди сәчијјәви иди.

Родбертус илә Вагнери вә башга катедер-сосиалистләри бирләшдирән бу иди ки, онлар буржуа дөвләтинә хүсуси бир сосиал вәзифә иснад верирдиләр. Маркс гејд едирди ки, дөвләт гаршысында сәчдә едәркән Вагнер, бир гул кими полисбүрократ Бисмарк империјасыны көјләрә галдырмаг дәрәчәсинә чатыр, һәтта јункер торпаг саһиблијинин сахланмасына да һагг газандырыр. Маркс јазырды ки, Вагнерин вә онун һәмфикирләринин бир ајағы һәлә дә көһнә пејин галағына батыб галмышды». О бунлары нифрәтлә мөвчуд дөвләтин «тәһкимлиләри» адландырыр[1].

Марксын көстәрдији кими, Вагнер сијаси игтисадын әсас категоријаларыны вулгар мөвгеләрдән шәрһ едирди. О, «ән'әнәви вә алман профессорлары үчүн ади олан» бир шәкилдә истеһлак дәјәрини дәјәрлә гарышдырырды, мәнфәәти исә мәддаһчасына дәјәрин «конститутив» үнсүрү кими гәләмә верирди. Маркс өз игтисади тә'лиминин «тәнгид» едилмәсиндә Вагнер типли буржуа мәддаһларынын әл атдыглары вичдансыз үсуллары да гејд едирди. Онлар Маркса һәр чүр мә'насыз шејләри вә она јабанчы бахышлары иснад вермәјә чалышырдылар.

Бу заман Марксын тәбиәт елмләри илә мәшғул олмасы сијаси игтисадын даһа дәриндән ишләниб һазырланмасы илә сых әлагәдар иди. Маркс торпаг рентасы проблемләрини өјрәнәркән агрономијанын сон мә'луматларыны өзү үчүн ајдынлашдырмағы зәрури һесаб едирди. Буна көрә о, кимјанын, агрокимјанын, биолокијанын, кеолокијанын вә башга елмләрин мүвафиг бөлмәләрини даһа дәриндән өјрәнирди. 1875-чи илдә о, Енкелгардтын «Әкинчилијин кимјәви әсаслары» әсәринин конспектини тутмушду, 1878-чи илдә јенидән инкилис Чонстонун «Агрокимја вә кеолокија елементләри» әсәринә мүрачиәт етмишди. Маркс үзви кимја саһәсиндә дә өз үмуми биликләрини кенишләндирмишди. 1882-чи илдә о, Роско вә Шорлеммерин кимја дәрслијини, кимја саһәсиндә мүасир нәзәријјәләр һаггында Мејерин китабыны охумушду. Кеолокија-ја вә минералокијаја аид китаблардан (хүсусилә инкилис кеологлары Чуксун, Алленин әсәрләриндән вә и. а.), битки, һејван, инсан физиолокијасына аид китаблардан (М. Шлејденин, И. Ранкенин вә башгаларынын әсәрләриндән) чохлу игтибас көтүрмүшдү. Маркс кимја илә биолокијанын сәмәрә-

[2] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 386.

ли гаршылыглы тә'сири үчүн јоллар тапмаг чәһдләринә, кимјәви јолла сүн'и һүчејрә јаратмаг үчүн алман алими Траубенин тәчрүбәләринә бөјүк марагла јанашмышды.

80-чи илләрин әввәлләриндә Маркс франсыз мүһәндиси Оспиталјенин әсәри әсасында Парисдә кечирилән (1881-чи илин сентјабрында) вә електрикин мүхтәлиф саһәләрдә тәтбиг едилмәси мәсәләләри илә мәшғул олан бејнәлхалг електрикләр конгресинин јекунлары илә таныш олмушду. 1882-чи ил нојабрын 2-дә о, Енкелсә 1882-чи ил Мүнхен електротехника сәркисиндә електрик енержисинин узаг мәсафәјә верилмәси хәттини нүмајиш етдирән франсыз Депринин кәшфинин мүстәсна перспективләри олдуғундан јазырды.

Инсана билаваситә фајда верән, техниканын, истеһсалын инкишафына тә'сир көстәрән, инсанларын һәјат шәраитини јахшылашдыран елми кәшфләри Маркс хүсуси бир севинчлә гаршылајырды. Енкелс јазырды: «Һәр һансы нәзәри елмдә едилән вә әмәли тәтбигини чох заман һәлә ирәличәдән көрмәк дә мүмкүн олмајан һәр бир јени кәшф она нә гәдәр бөјүк фәрәһ кәтирсә дә, сәнајејә, үмумијјәтлә тарихи инкишафа дәрһал ингилаби тә'сир көстәрән кәшфдән бәһс едилдикдә, онун фәрәһи тамамилә бамбашга олурду»[1].

Бу илләрдә Марксын елми јарадычылығында али ријазијјаты өјрәнмәси хүсуси јер тутурду. Онда ријазијјат елминә мараг чох заман мүрәккәб һесабламалар тәләб едән игтисади тәдгигатла әлагәдар олараг јаранмышды. Мүхтәлиф заманларда, хүсусилә 1858-чи илдән е'тибарән Маркс тәрәфиндән тәртиб едилмиш һазырлыг материалларынын јазылдығы дәфтәрләрдә онун ријазијјат тарихи илә, тичарәт һесабы илә, аналитик һәндәсә, чәбр илә мәшғул олдуғуну әкс етдирән јазылара дәфәләрлә тәсадүф олунур. Маркс асудә саатларында ријази мәсәләләри, о чүмләдән али ријазијјата даир мәсәләләри һәлл етмәјә артыг чохдан алышмышды.

Ријазијјатла мәшғул олмаг јардымчы, тәтбиги мәгсәдләрлә башланса да, бу мәшғәләләр Марксда һәмин билик саһәсинин мүстәгил тәдгиги сәвијјәсинә јүксәлмишди. Бу хејли дәрәчәдә онунла изаһ едилирди ки, Марксын ишләјиб һазырламаға биринчи дәрәчәли әһәмијјәт вердији фәлсәфә илә, диалектик мәнтиглә ријазијјатын бир чох тәмас нөгтәләри вар иди. Бу мәрһәләдә Марксын ријази тәдгигләри тәбиәт елмләринин вердији мә'луматы Енкелсин диалектик материализм әсасында үмумиләшдирмәсинә һәср едилән «Тәбиәтин диалектикасы» китабы үзәриндә ишләмәсинин һәлледичи мәрһәләси илә бир вахта дүшдү. Әбәс јерә дејилдир ки, 80-чи илләрин әввәлләриндә Маркс тәрәфиндән јарадылмыш «Төрәмә функсија анлајышы һаггында»[2], «Диференсиал һаггында»

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 351.
[2] Бах: *К. Маркс.* Ријази әлјазмалары. М., 1968, сәһ. 29—75.

орижинал әлјазмалары үзәриндә белә гејдләр вардыр: «Кенерал үчүн» (Енкелси зарафатла белә адландырырдылар), «Фред үчүн».

Маркс ријазијјат елми классикләринин — Декартын, Лејбнисин, Нјутонун, Ејлерин, Маклоренин әсәрләрини, чохлу университет дәрсликләрини, ријази анализ вә али чәбрдән бир чох дәрсликләри өјрәнмишди. Бу материаллар әсасында о өз әсәрләри силсиләсини јаратмышды, бураја исә диференсиал һесабламаја аид олан јухарыдакы ики әлјазмасы, һәмчинин һазырлыг вариантлары вә бунлара әлавәләр, диференсиал һесаблама тарихинә даир тәдгигатын бир нечә илкин гејди, Тејлор вә Маклорен теоремләринин, Лагранжын төрәмә функсијалар нәзәријјәсинин тәһлил едилдији фрагментләр вә и. а. дахил иди. Маркс бу вариантлары вә гејдләри јәгин ки, бүтөв бир әсәр һалында бирләшдирмәк нијјәтиндә иди. Лакин ријазијјата даир әлјазмаларыны ишләјиб баша чатдырмаг она гисмәт олмады.

Маркс өз әсәрләриндә диференсиал һесабламанын вә елементар чәбрин әсас анлајышлары вә үсуллары арасында диалектик әлагәни ашкара чыхармаға чалышырды. О һәмин анлајышларын өзүнүн дә шәрһинә јарадычылыгла јанашмышды. Маркс ријазијјат елминин тарихиндән бәһс едәркән диференсиал һесабламанын јарадылмасында вә ишләнмәсиндә Нјутонун, Лејбнисин, Ејлерин, Д'Аламберин, Лагранжын ролуну ишыгландырмышды. Һәмин тарихи екскурсда о гејд етмишди ки, елми тәфәккүрүн јалныз ән јүксәк, әсл диалектик пилләси тәдгиг едилән һадисәнин маһијјәтинин ән адекват шәкилдә ашкара чыхарылмасына кәтириб чатдырыр.

Енкелс Марксын ријазијјата даир илк әсәрләрини охујуб бунлары чох орижинал һесаб етмишди вә 1881-чи ил 18 август тарихли мәктубунда достуну газандығы мүвәффәгијјәт мүнасибәти илә тәбрик етмишди. Марксын вәфатындан сонра Енкелс онун ријазијјата даир әсәрләрини нәшр етмәк нијјәтиндә иди. Лакин бир чох башга ишләр онун бу нијјәтини јеринә јетирмәсинә мане олду.

«Ријазијјата даир әлјазмалары» Марксын елми марағынын кенишлијинә даир даһа бир мисалдыр. Лафарг тамамилә һаглы олараг дејирди ки, Марксын бејни «лиманда јола дүшмәјә һазыр вәзијјәтдә дуран һәрб кәмисинә бәнзәјирди: о, һәмишә тәфәккүрүн һәр һансы истигамәтиндә ирәлиләмәјә һазыр иди»[1]. Маркс, китаб шкафлары илә долу олан өз иш отағындан дүнјаја санки инсан биликләринин капитан көрпүчүјүндән бахыр вә бу биликләр хәзинәсинә өзү дә мисилсиз һәдијјә верирди.

[1] «Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр», сәһ. 68.

Үмумдүнја тарихи илә мәшғул олмасы

Марксын елми мәшғәләләри ичәрисиндә үмумдүнја тарихинин мүхтәлиф проблемләринин тәдгиги хејли јер тутурду. Өјрәнилән мәсәләләр даирәси олдугча кениш иди.

Марксын тарихи тәдгигләри каһ «Капитал»ын II вә III чилдләриндәки проблемләр үзәриндә апардығы ишлә сых чулғашараг, кениш мә'нада сијаси игтисады ишләјиб һазырламаг, капитализмдән әввәлки формасијаларда да игтисади ганунаујғунлуглары ашкара чыхармаг мејлини әкс етдирир, каһ да мүстәгил характер алырды. Маркс үчүн тарих елминин ән јени наилијјәтләрини дәрк етмәк бүтөвлүкдә тарихи просесин материалист анлајышыны дәринләшдириб инкишаф етдирмәк үчүн вачиб иди.

Маркс аграр мүнасибәтләрини вә торпаг рентасынын әмәлә кәлмәсини өјрәнәркән мүхтәлиф халглар арасында торпаг мүлкијјәтинин мәншәји вә инкишафы тарихини һәртәрәфли тәдгиг едирди. Бу тәдгигләр 70-чи илләрдә ону торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәтдән әввәл кәлән бир форма олараг ичма торпаг саһиблијинин өјрәнилмәсиндә јени мәрһәләјә кәтириб чыхартды. Даһа әввәл Маркс Шәрг өлкәләринә аид материал әсасында кәнд ичмасы кими гапалы ичтимаи организмләрин сон дәрәчә мөһкәм вә сабит олдуғуну јәгин етмишди. Бир сыра гәдим халгларда бу ичма «сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринә мүгәддимәдә (1859-чу ил) Маркс тәрәфиндән Асија истеһсал үсулу адландырылан типли истеһсал мүнасибәтләри системиндә әсас өзәк иди. Онун фикринчә, Шәрг өлкәләриндә бу типли истеһсал мүнасибәтләри орта әсрләрдә дә галмышды. Гәдим вә Орта Әср Шәргиндә истибдадчы дөвләтләр бу чүр тәчрид олунмуш дүнјачыглары истисмар етмәјә әсасланырдылар (Маркс кәнд ичмасыны *«тәчрид олунмуш микрокосм»*[1] адландырмышды).

Тәкчә Асијада дејил, Авропа, Африка, Америка өлкәләриндә дә ичма торпаг саһиблији тарихинин дәриндән өјрәнилмәси Марксын белә бир әгидәсини даһа чох мөһкәмләтди ки, ичма универсал ичтимаи форма характери дашымышдыр. О, тәдгигатлары илә 60-чы илләрин ахырларында таныш олдуғу көркәмли алман алими К. Маурерин әсәрләриндән бу мәсәлә барәсиндә кениш мә'лумат әлдә етди. 1876-чы илдә Маркс Маурерин «Марка, һәјәт вә шәһәр гурулушу тарихинә кириш», «Алманијада марка гурулушунун тарихи» вә башга әсәрләринин кениш конспектләрини тәртиб етди. О, һәмин китаблары 1881-чи илдә дә јенидән охуду.

Маркс башга алман, һәмчинин инкилис, италјан вә испан тарихчиләринин: Һансенин, Мејнин, Гринин, Чачининин, Кар-

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 405.

денасын әсәрләриндән ичма торпаг саһиблији һаггында чохлу материал әлдә етмишди. О өз рус досту Ковалевскинин 1879-чу илдә чапдан чыхдыгдан сонра дәрһал мүәллифдән алдығы «Ичма торпаг саһиблији, онун позулмасынын сәбәбләри, кедиши вә нәтичәләри» китабына бөјүк елми әһәмијјәт верирди. Бу китабдан Маркс Шимали Америка һиндиләри вә Испанијанын Вест-Һинддәки мүстәмләкәләринин јерли әһалиси арасында, Һиндистан, Әлчәзаир халглары арасында ичма гајдалары һаггында мә'лумат әлдә етди. Һинд ичмасы һаггында әввәлләр әлдә етдији мә'луматы инкилис Ч. Фирин 1880-чи илдә чапдан чыхан «Һиндистанда вә Сејлонда ари кәнди» әсәриндән көтүрүлән материалларла тамамлады. Даһа әввәлләр Маркс көркәмли славист алим Бокишичин чәнуби славјанларын адәт һүгугу барәсиндә тәдгигини Франсанын хүсуси нәшрләриндән бириндә дәрч едилмиш шәрһ әсасында өјрәнмишди, Утешеновичин чәнуби славјан ев ичмасы (задруга) һаггында әсәрини охумушду.

Марксын тәдгигләриндә Русијадакы ичма гајдаларынын өјрәнилмәси мүһүм јер тутурду. Пруссија мә'муру Һакстһаузенин «Русијанын кәнд гурулушу һаггында» китабындан вә бу мөвзуда франсыз буржуа тарихчиси Леруа-Болјөнүн әсәриндән көтүрүлән игтибаслардан әлавә Маркс рус алимләриндән Соколовски, Васплчиков, Белјајев, Кошелјов, Семјонов, Чичерин, Керје вә башгаларынын материалларындан чохлу гејдләр көтүрмүшдү. Башга өлкәләрдә ичма торпаг саһиблијинин тарихини өјрәнмәклә јанашы, рус ичмасы вә онун тарихи тәкамүлү илә әсаслы танышлыг бу проблем барәсиндә Марксын бахышларынын формалашмасына хејли тә'сир көстәрмишди. О, һәмин бахышларыны рус ингилабчысы В. И. Засуличә мәктубунун үч гаралама гејдиндә шәрһ етмишди, өз нөгтеји-нәзәрини гыса шәкилдә исә 1881-чи ил 8 март тарихли мәктубун сон вариантында сөјләмишди (бу вариант да гаралама вә үзү ағардылмыш шәкилдә галмышдыр).

Маркс ичманы ән гәдим сосиал тә'сисатлардан бири һесаб едирди. Ичма ган гоһумлуғу әлагәләринә вә истеһсал васитәләри үзәриндә үмуми мүлкијјәтә әсасланан ибтидаи ичтимаи мүнасибәтләрин мәһсулу иди. Ибтидаи чәмијјәтин дағылмасы просесиндә ичма хејли дәјишилмишди: гәбилә ичмасы әрази ичмасына чеврилмиш, ичма үзвләри торпағы фәрди сурәтдә бечәрмәјә кечмишдиләр, евләр вә мал-гара артыг хүсуси әлләрдә иди. Лакин торпаг үзәриндә үмуми мүлкијјәт галмышды вә ону вахташыры ајры-ајры аиләләр арасында јенидән бөлүшдүрмәк лазым кәлирди; јарарлы ичма саһәләри коллектив истифадәдә галмагда давам едирди. Мүхтәлиф халгларда ичманын сонракы тәкамүлү, Марксын јаздығы кими, мүхтәлиф «тарихи мүһитдән»[1] асылы олараг мүхтәлиф шә-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 405.

килләр алырды. О гејд едирди ки, ичманын өзүндә ики тарихи мејл вар иди: бунлардан бири хүсуси мүлкијјәтчилик әсасларынын күчләнмәсинә, ичманын өзүнүн позулмасына доғру, дикәри исә коллектив әсасларын сахланмасына доғру апарырды, бу да ичманы феодализм дөврүндә бу вә ја дикәр формада галан вә игтисади чәһәтчә керидә галмыш өлкәләрдә һәтта капитализм дөврүндә дә давам едән мөһкәм бир организмә чевирирди.

Ичманын һәлә галдығы өлкәләрдә, биринчи нөвбәдә Русијада онун сонракы талејини Маркс хејли дәрәчәдә һәмин өлкәләрин гејри-капиталист инкишафы перспективи илә бағлајырды. О белә бир јолу принсипчә мүмкүн һесаб едирди, ејни заманда да көстәрирди ки, бунун һәјата кечирилмәси үчүн гәти шәрт инкишаф етмиш капитализм өлкәләриндә сосиалист ингилабынын гәләбәсидир. Бу һалда әлверишли дахили шәраит оларса, ичма истибдадчы дөвләтин зүлмүндән вә јарымтәһкимли истисмарындан азад едиләчәји заман — Русијада бу анчаг халг ингилабы нәтичәсиндә әлдә едилә биләрди — саламат галмыш ичма формалары, Марксын фикринчә, сосиалист дәјишиклији үчүн башланғыч нөгтәси ола биләрди. Ичтимаи инкишаф белә бир истигамәт алдыгда, ичма капитализмин она һөкмән кәтирдији фәлакәтдән хилас ола биләр вә артыг буржуа чәмијјәтинин јаратдығы јени мәһсулдар гүввәләр әсасында дәјишилиб кооператив әмәк формасы ола биләр, бир сөзлә, Марксын јаздығы кими, «јени һәјат сүрә биләр»[1].

Марксын ичма торпаг саһиблији тарихи илә мәшғул олмасы ону ән гәдим ичтимаи гурулушун хүсусијјәтләрини ајдынлашдырмаға кәтириб чыхартды. Һәлә 40-чы илләрдә, тарихи материализмин әсасларыны һазырладыглары дөврдә Маркс вә Енкелсдә ибтидаи чәмијјәт һаггында белә бир гәти тәсәввүр әмәлә кәлмишди ки, бу чәмијјәт нә хүсуси мүлкијјәт, нә дә дөвләт һакимијјәти танымајан синифсиз гурулуш олмушдур. Маркс вә Енкелс өз сонракы тәдгигләри кедишиндә бу тәсәввүрләрин дүзкүнлүјүнү јәгин едиб, гәдим халгларын адәтләринә, хүсусилә Ирландија вә Уелс келтләриндә вә керманларда елә әламәтләр тапырдылар ки, бунлары анчаг ән гәдим чәмијјәтин ибтидаи коммунист характери һаггындакы фәрзијјәни әсас тутмагла изаһ етмәк оларды.

Лакин бу фәрзијјәни јалныз археолокијада, палеонтолокијада, антрополокијада вә етнографијада јени кәшфләр әсасында елми чәһәтдән әсасландырылмыш нәзәријјәјә чевирмәк оларды. XIX әсрин 70-чи илләринә јахын бүтүн бу саһәләрдә хејли тәрәгги әлдә едилмишди. Гәдим даш аләтләрин елми тәснифаты верилмиш, мүасир инсанын әчдадларындан бири олан неандертал инсан кәшф едилмишди. 1871-чи илдә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 420.

Ч. Дарвинин елми антропокенезин әсасларыны гојан «Инсанын мәншәји вә чинси сечмә» китабы чыхды. Дарвинин чыхардығы нәтичәләри Енкелс «Мејмунун инсана чеврилмәси просесиндә әмәјин ролу» мәгаләсиндә јарадычылыгла инкишаф етдирди.

1877-чи илдә Америка етнографы Лүис Һенри Морганын «Гәдим чәмијјәт» китабы чыхды. Морган гәдим адәтләри, биринчи нөвбәдә Шимали Америка тајфаларынын адәтләрини узун илләр әрзиндә тәдгиг етмәк нәтичәсиндә сүбут етди ки, ибтидаи чәмијјәтин сосиал өзәји гәбилә олмушдур, гәдим дөврдә никаһ мүнасибәтләринин формасы груп никаһы, архаик гоһумлуг системләриндә өз әксини тапан мүхтәлиф полигамија нөвләри олмушдур. Морган Исвечрә алими Бахофенин белә бир фәрзијјәсинин дүзкүнлүјүнү тәсдиг етди ки, ибтидаи тајфаларда гадынын көркәмли мөвге тутмасы груп никаһы шәраитиндә мәншәјин ана хәтти илә мүәјјән олунмасы илә бағлыдыр. Бахофенин «Ана һүгугу» китабында (1861-чи ил) шәрһ едилән матриархат нәзәријјәсини о, гәдим чәмијјәтин кентил (гәбилә) тәшкили һаггында өз тә'лими илә әлагәләндириб сүбут етди ки, тарихән ата гәбиләсиндән, патриархал гәбиләдән әввәл ана гәбиләси, матриархал гәбилә олмушдур.

Авропада вә гисмән АБШ-да рәсми елм маһијјәтчә Морганын хидмәтләринә е'тинасызлыг көстәрмәк јолуна кечдији һалда, Маркс вә Енкелс онун китабыны көркәмли елми һадисә кими гијмәтләндирдиләр. Онлар Америка алиминин әсәриндә тарихин өзләри тәрәфиндән кәшф едилән материалист анлајышынын дүзкүнлүјүнә даир јени конкрет бир сүбут көрдүләр.

Маркс Морганын кәшфләри һаггында хүсуси әсәр јазмаг нијјәтинә дүшдү. О, «Гәдим чәмијјәт» китабынын (көрүнүр, 1880-чи илин ахырларында — 1881-чи илин әввәлләриндә) кениш конспектини тәртиб етди вә ибтидаи мәдәнијјәт тарихинә даир мөвчуд әдәбијјаты әсаслы сурәтдә өјрәнди.

Конспектдән көрүнүр ки, Маркс Морганын чыхардығы нәтичәләрә јарадычылыгла јанашмыш, бунлары капитализмдән әввәлки формасијалар һаггында өз тәдгигләри бахымындан шәрһ етмәк нијјәтиндә олмушдур. Онун тәнгиди гејдләри — сонралар Енкелс бунлардан «Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји» китабында (1884-чү ил) истифадә етмишди — көстәрир ки, кортәбии материалист Морганын әсәриндә һеч дә һәр шеј Марксы гане етмәмишди. Маркс материалын өзүнү Моргана нисбәтән башга чүр јерләшдирмиш, ичтимаи тә'сисатын тәкамүлү мәнзәрәсиндә олан ардычылсызлығы арадан галдырмышды: Морганын әсәриндә хүсуси мүлкијјәтин мәншәји дөвләтин мејдана кәлмәсиндән сонра нәзәрдән кечирилир, Марксын конспектиндә исә — әксинә. Маркс өзүнүн бир сыра гејдләриндә Морганы тәсһиһ едирди. Мәсәлән,

Морган иддиа едирди ки, куја һәлә ибтидаи дөврдә инсан *«әрзаг истеһсалы* саһәсиндә *мүтләг һөкмранлыға»*[1] чатмышды; Маркс исә бу иддианы мүбалиғә һесаб едирди. Чох заман Маркс Морганын вердији мә'лумата әсасланараг, даһа кениш үмумиләшдирмәләр едирди. Америка алими белә бир фикир ирәли сүрмүшдү ки, аиләнин тәкамүлү гоһумлуг системиндә дәјишикликләрә сәбәб олур; Маркс исә бу фикри шәрһ едәрәк көстәрирди ки, бурада икинчи һадисәләрин, үстгурум һадисәләринин илкин һадисәләрдән, базис һадисәләриндән асылылығы кими үмуми бир ганун өзүнү көстәрир. «Үмумијјәтлә *сијаси, дини, һүгуги вә фәлсәфи* системләр дә тамамилә белә олмушдур»[2].

Маркс гәбилә мүнасибәтләринин маһијјәтини бир чох буржуа алимләринин (Грот, Моммзен вә башгаларынын) јанлыш шәрһ етмәсинин, мәсәлән, бунлары гәдим динин хүсусијјәтләри илә изаһ етмәк, мифолокијадан һасил етмәк кими идеалист чәһдләрин идеоложи сәбәбләрини Моргана нисбәтән хејли дәрин шәкилдә ајдынлашдырмышды. О, өз гејдләриндә көстәририрди ки, бу, буржуа дүнјакөрүшүнүн мәһдудлуғундан, чох заман мүһафизәкар сијаси әгидәләрдән ирәли кәлир. Мәсәлән, о, Һомер Јунаныстанында сәркәрдәләрин, басилејләрин һөкмранлығынын модернләшдирмә сәпкисиндә шәрһ едилмәси мүнасибәти илә белә дејир: «Әксәријјәти анаданкәлмә сарај нөкәрләри олан Авропа алимләри басилеји мүасир мә'нада монарха чевирирләр. Республикачы јанки Морган буна гаршы е'тираз едир»[3].

Ибтидаи тарихә даир башга әсәрләрдә — Мејнин, Леббокун, Тејлорун вә и. а. әсәрләриндә Маркс фајдалы фактик материал тапса да, бунлары Морганын китабындан хејли ашағы тутурду. О, Мејнин «Ичтимаи тә'сисатын гәдим тарихинә даир мүһазирәләр»инә хүсусилә чох тәнгиди гејдләр етмишди. Маркс һәмин мүәллиф тәрәфиндән гәбул едилмиш вә буржуа сосиологлары арасында јајылмыш белә јанлыш бир схеми рәдд етмишди ки, илк ичтимаи форма куја гәбиләдән әввәл кәлән патриархал аилә, аилә ичмасы олмушдур. Маркс гејд едирди ки, «вәзијјәт мәһз әксинә олмушдур»[4]. Даһа сонра Маркс гејд едирди ки, Мејн гәдим дөврдә ичма мүлкијјәти олдуғуну гәбул етмәклә бәрабәр, онун шәрһинә буржуа фәрдијјәтчилији тәрәфдары мөвгеләриндән јанашырды. Онун шәрһиндә ичма шәхсијјәт үзәриндә зоракылыг тәчәссүмү иди. Мејнин ичма гајдаларына куја шәхси азадлыг очағы олан мүасир буржуа чәмијјәтини гаршы гојмаг үчүн көстәрдији бу сә'ји Маркс буржуа мәддаһлығы вә ријакарлығы нүмунәси

[1] «Марксын вә Енкелсин архиви», IX чилд, сәһ. 4.
[2] Јенә орада, сәһ. 21.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 21-чи чилд, сәһ. 105—106.
[4] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 1, сахлама ваһиди 4080.

сајырды. О, Мејнин дөвләт һакимијјәтини нә исә бир мүстәгил вә әзәли ичтимаи тә'сисат кими тәсвир етмәк чәһдини дә кәскин тәнгид едирди. Маркс көстәрирди ки, дөвләт чәмијјәтин инкишафында онун дүшмән синифләрә парчаландығы пилләдә мүәјјән синфи мәнафејин аләти кими мејдана кәлир. «Дөвләтин мејдана кәлмәси ичтимаи инкишафын јалныз мүәјјән пилләсиндә мүмкүн олдуғу кими, чәмијјәтин инди һәлә јүксәлмәдији бир пилләјә чатачағы заман дөвләт јенидән јох олачагдыр»[1].

Леббокун «Сивилизасијанын мәншәји вә инсанын ибтидаи вәзијјәти» китабыны охујаркән Маркс груп никаһы вә ана һүгугу барәсиндә мүәллифин сәмәрәли мүддәаларыны, ејни заманда да ибтидаи чәмијјәтин сосиал тәшкили һаггында онун чох тутгун тәсәввүрләрини гејд едирди. Маркс јазырды: «Беләликлә Леббок әсас барәсиндә—*гәбилә* һаггында һеч бир шеј билмир»[2].

Маркс ибтидаи тарихи өјрәнмәклә чәмијјәтин инкишафы һаггында өз нәзәријјәсини дәринләшдирди, тарихи материализми јени мә'луматла мөһкәмләтди. Маркс өз мүддәаларынын дүзкүнлүјүнү тәсдиг етмәк үчүн тарихи тәдгигатын башга саһәләриндә дә дәлил тапырды.

Азадлыг һәрәкатлары тарихинә, мәзлум синифләрин мүбаризәсинә Маркс чох диггәт јетирмишди. О, К. Бухерин «Азад олмајан фәһләләрин үсјанлары» китабы (1874-чү илдә чыхмышдыр) әсасында Гәдим Ромада гулларын илк үсјанларынын хроноложи чәдвәлини тәртиб етмишди. Рус тарихчиси Н. И. Костомаровун «Стенка Разин гијамы» әсәриндән о, XVII әсрдә Русијада кәндли һәрәкаты тарихинә даир игтибаслар көтүрмүшдү. Ч. Каппонинин «Флоренсија республикасынын тарихи» китабынын конспектини тутаркән Маркс сәнәткар олан илк пролетариатын тарихдә биринчи ингилаби чыхышларындан бири—1378-чи илдә Флоренсијада чомпиләр (јун дарајанлар) үсјаны үзәриндә хүсуси олараг дајанмышды.

XVIII әсрин ахырларында баш верән Франса буржуа ингилабынын тарихи даим Марксы чәлб едирди. 1879-чу илдә о, рус тарихчиси Н. И. Карејевин «XVIII әсрин ахырынчы рүбүндә Франсада кәндлиләр вә кәндли мәсәләси» китабыны охујуб, Ковалевскијә мәктубунда бу китаб барәсиндә чох мүсбәт рә'ј сөјләмишди. Франсыз демократ-тарихчиси Жорж Авенелин 1875-чи илдә чап едилән «Ингилаби базар ертәләри» китабындан да көтүрдүјү кениш игтибаслар ингилаб дөврүндә Франсада баш верән сосиал вә сијаси просесләрә, онун бејнәлхалг мүнасибәтләринә, әксингилаби гәсдләр, Вандеја гијамы әлејһинә мүбаризә тарихинә, ингилаб чәбһәсинин өз дахилиндә чәрәјанларын мүбаризәсинә, ингилаб илләриндә

[1] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 1, сахлама ваһиди 4080.
[2] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 1, сахлама ваһиди 4264.

мејдана кәлән ингилаби-демократик, егалитар вә сосиалист идејалара Марксын һәгигәтән сөнмәјән марағыны ашкара чыхарыр.

Һәлә бөлүнмәмиш әразиләри тутмагда бир-бирини габагламаға тәләсән капиталист дөвләтләринин мүстәмләкәчи рәгабәти үзүндән Маркс мүстәмләкә халгларынын талејини, онларын азадлыг һәрәкатыны өјрәнмәјә кетдикчә даһа чох вахт сәрф етмәли олурду.

1880—1881-чи илләрдә о јенидән Инкилтәрәнин илк мүстәмләкәси Ирландијанын аграр мүнасибәтләрини өјрәнмәклә мәшғул олду, бир ил әввәл исә Ирландија кәндлиләринин јохсул һәјаты барәсиндә јазычы Карлтонун реалист очеркләрини охумушду. Радикал публисистләрин әсәрләри илә вә башга материалларла таныш олмасы нәтичәсиндә Маркс белә бир әгидәјә кәлди ки, Һиндистан зәһмәткешләринин вәзијјәтиндә дә јахшылыға доғру һеч бир дәјишиклик олмамышдыр. Һинд халгынын мүстәмләкә гајдасы илә гарәт едилмәси вә бунун ағыр нәтичәләри — әһалинин дәһшәтли диләнчилији, «Авропада һиндијәдәк һеч кәсин хәјалына да кәтирмәдији» мигјасда вахташыры тәкрар олунан ачлыг барәсиндә, арасы кәсилмәдән мүстәмләкәчиләрин өлкәдән чох бөјүк сәрвәтләри дашыјыб апармасы барәсиндә Маркс 1881-чи ил февралын 19-да Данијелсона јазмышды: «Бу әсл гарәт демәкдир, бу биабырчы бир ишдир!»[1].

Маркс башыбәлалы өлкәнин тарихи кечмишини јенидән өјрәнди. 1879—1881-чи илләрдә о, бир сыра китаблардан алынан фактик материал әсасында кениш шәкилдә «Һиндистан тарихинә даир хроноложи игтибаслар» тәртиб етди, бу да мүсәлман ишғалындан вә Бөјүк моғоллар империјасынын әмәлә кәлмәсиндән та 1859-чу илдә милли азадлыг үсјанынын инкилисләр тәрәфиндән јатырылмасына гәдәр бир нечә әсри әһатә етди. Бу әсәр башдан-баша мүстәмләкә зүлмүнә гаршы гызғын е'тираз руһундадыр. Маркс мүстәмләкәчиләри — «инкилис әчлафларыны вә ганичәнләрини»[2], һәмчинин онлара һинд ә'јанлары ичәрисиндән хидмәт көстәрән хаин үнсүрләри гәзәблә дамғалајырды. О, 1857—1859-чу илләрдәки милли азадлыг үсјанынын кениш вүс'әт алдығыны гејд едәрәк, онун мәғлубијјәти сәбәбләрини дә ашкара чыхартды.

Маркс Индонезијада Һолландија вә Инкилтәрә мүстәмләкә ағалығы тарихини, XIX әсрин орталарында авропалыларын вә америкалыларын Јапонијаја сохулмасы тарихини, Чин һаггындакы әсәрләри өјрәнирди. 1882-чи илин октјабрында Малһоллун «Contemporary Review» журналында чап едилән «Мисрин малијјәси» мәгаләсиндән һәмин илин пајызында көтүрдүјү игтибасларда о, мүстәмләкә сијасәтиндә јени тәзаһү-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 35-чи чилд, сәһ. 129.
[2] *К. Маркс.* Һиндистан тарихинә даир хроноложи игтибаслар. М., 1947, сәһ. 91.

рү — игтисади чәһәтчә керидә галмыш өлкәләрин ишғал вә талан едилмәсиндә сәһмдар ширкәтләринин ролунун артдығыны көрмүшдү. О гејд едирди ки, Мисрин малијјәси үзәриндә нәзарәт гојулмасы вә онун Авропа банклары тәрәфиндән әсарәт алтына алынмасы Инкилтәрәнин вә Франсанын бу өлкәјә силаһлы мүдахиләсини һазырламышды. Мисирин инкилис мүстәмләкәчиләри тәрәфиндән ишғал едилмәсини Маркс гызы Елеонораја 1883-чү ил 9 јанвар тарихли мәктубунда бүтүн ишғалчылыг һадисәләри ичәрисиндә ән һәјасыз бир ишғалчылыг адландырмышды[1].

Һәјаты сөнәркән Маркс өз тарихи биликләрини санки чәмләшдирмәк, синхрон ардычыллыгла бүтүн өлкәләрин тарихи инкишафынын үмуми мәнзәрәсини јаратмаг үчүн чәһд көстәрмишди. Бу идеја јалныз гисмән, һәм дә әсасән Авропа тарихинә, һәмчинин Асија вә Африканын бә'зи халгларынын (әрәбләр, монголлар, түркләр, хорәзмлиләр) тарихинә даир материаллар әсасында һәјата кечирилмишди. Лакин Марксын көрә билдији иш өзү дә фактларын зәнкинлији чәһәтдән инсаны һејран гојур. 1881-чи илин ахырларындан 1882-чи илин ахырларынадәк о, үмумдүнја тарихинә даир гејдләрлә, ерамыздан әввәл I әсрин әввәлләриндән е'тибарән XVII әсрин орталарына гәдәр олан дөврү әһатә едән бу гејдләрлә 4 кениш дәфтәри долдурмушду. Марксын вәфатындан сонра Енкелс онун кағызларыны арашдыраркән бу әсәрә «Хроноложи игтибаслар» ады вермишди.

Маркс үчүн башлыча мәнбә Ф. Х. Шлоссерин доггуз чилдлик «Үмумдүнја тарихи» олду. Ајры-ајры бөлмәләр үчүн о, К. Боттун «Италија халгларынын тарихи»ндән, радикал У. Коббетин «Инкилтәрәдә вә Ирландијада протестант реформасијасы тарихи»ндән, мәшһур философ Д. Јумун «Инкилтәрә тарихи»ндән, Н. Макиавеллинин «Флоренсија тарихи»ндән, Н. М. Карамзинин «Русија дөвләти тарихи»ндән, Ф. П. Секүрүн «Русијанын вә Бөјүк Пјотрун тарихи»ндән истифадә етмишди. Маркс өз игтибасларына әлавә олараг Д. Г. Гринин «Инкилис халгынын тарихи» китабынын да конспектини тутмушду. Маркс һадисәләрә вә хадимләрә гијмәт верәркән өз мәнбәләриндән тамамилә асылы олмадан һәрәкәт едирди. Онун игтибаслары чох заман истифадә етдији әсәрләрдәки фактик материалы садәчә тәкрарламаг дејил, бу вә ја башга тарихи һадисәләри Марксын өзүнүн нечә гаврадығыны вә баша дүшдүјүнү әкс етдирир.

«Хроноложи игтибаслар»да башлыча диггәт сијаси һадисәләрә верилмишдир. Лакин чох тез-тез Маркс сијаси һәјатын мүхтәлиф һадисәләринин сосиал вә синфи көкләрини ахтарырды. Онун шәрһиндә тарих һеч дә фактларын тәсадүфи

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 35-чи чилд, сәһ. 353.

јығыны кими дејил, һадисәләрин ганунаујғун силсиләси кими мејдана чыхыр вә бу силсилә тарихи просесин истәр үмуми истигамәтини, истәрсә онун мүхтәлиф өлкәләрдәки өзүнәмәхсус чәһәтләрини әкс етдирир. Бүтөвлүкдә бунлар феодал мүнасибәтләринин јарандығы замандан феодализмин дағылмасы, мүтләг монархијалара вә илк буржуа ингилабларына гәдәр феодал чәмијјәтинин тарихи мәнзәрәсини верир.

«Хроноложи игтибаслар» бир даһа көстәрир ки, Маркс тарихи, фачиәли һадисәләрлә долу олан чанлы бир просес кими гаврајырды ки, бу просесдә дә үмуми ганунаујғунлуглар һеч дә нә исә гаршысыалынмаз, таразлашдырычы гүввәләр кими фәалијјәт көстәрмир. Бунлар минләрлә тәсадүф вә тәрәддүд ичәрисиндән өзүнә јол ачыр вә она көрә дә мүхтәлиф шәраитдә мүхтәлиф шәкилдә мејдана чыхыр.

Һаким синифләрин сијасәтинә һагг газандырмаларыны пәрдәләмәк үчүн буржуа тарихчиләринин чох заман кирдикләри сахта гәрәзсизлик чилди Марксы һәмишә чиј риндирәрди. Онун әлјазмасы залымлар вә ишғалчылар һаггында, һакимијјәтпәрәст феодаллар, тачлы мүстәбидләр, мәнсәбпәрәст папалар вә јепископлар, дини фанатизм вә чәһаләт тәблиғчиләри барәсиндә гәзәбли ифадәләрлә долудур. Шәрг өлкәләрини талан едән әһли-сәлибләри о, нифрәтлә *«ахмаг әһли-сәлибләр»,* славјан торпагларынын ишғалыны тәшкил едән алман књазы Һенрих Леви «хәјанәткар вә јыртычы пинти», Балтика халгларыны гәддарлыгла әсарәт алтына алыб, рус торпагларына да сохулмуш олан Ливон ордени чәнкавәрләрини «әчлафлар», *«көпәк чәнкавәрләр»,* XV—XVI әсрләрдәки сатгын муздлу ландскнехтләри *«бејнәлмиләл* гулдур дәстәси»[1] адландырырды. Марксын вердији бу кәскин гијмәтләрдә онун истисмарчылара мүнасибәти өз әксини тапмышды. Лакин о һеч дә тарихи бәсит шәкилдә, гара вә ағ кими икичә рәнклә тәсвир етмирди. Маркс бу вә ја дикәр дөвләт хадиминин сијасәтиндә зиддијјәтли чәһәтләри дә, мүтәрәгги тәрәфләри дә көрә билирди. Мәсәлән, «шәһәрлиләр вә кәндлиләрлә јола кедиб јалныз јүксәк аристократија барәсиндә гәддар вә хәјанәткар»[2] олан франсыз кралы XI Лүдовикин сијасәтиндә Маркс милли дөвләтләрин јарандығы дөврдә крал һакимијјәтинин мүтәрәгги мәркәзләшдиричи ролунун тәзаһүрүнү көрмүшдү. О, «бөјүк макиавелличи» III Ивана да беләбир ме'јарла јанашмышды.

Феодал зүлмүнә халг мүгавимәти Марксда бөјүк бир рәғбәт доғурурду. Өз игтибасларында Маркс феодализм дөврүндәки синфи мүбаризәни сәчијјәләндирән фактлары диггәтлә гејд едир. О, XIV әсрдән е'тибарән Авропа өлкәләриндә синфи

[1] Бах: «Марксын вә Енкелсин архиви», V чилд, сәһ. 197, 144, 344; VII чилд, сәһ. 169.
[2] «Марксын вә Енкелсин архиви», VI чилд, сәһ. 387.

мүнагишәләрин дәринләшдијини көстәрир: «Франсада вә Инкилтәрәдә... *ири феодалларла чәнкавәрләр арасында вәтәндаш мүһарибәләри, ири феодаллара вә чәнкавәрләрә гаршы шәһәрлиләрин үсјанлары, һәдсиз зүлм алтында инләјән халгын ашағы синифләринин вәһши гәзәби*»[1]. Маркс Италијада Долчинонун башчылығы илә кедән кәндли үсјаны, Франсадакы Жакерија, Инкилтәрәдә Уот Тајлер вә Чек Кед үсјанлары, Чехијада гусит һәрәкаты, 1524—1525-чи илләрдә Алманијада Бөјүк кәндли мүһарибәси, 1566—1609-чу илләрдә Нидерланд буржуа ингилабы үзәриндә әтрафлы дајаныр. О, кәндлиләрин һәрәкатынын зәифлијиндән, онларын идеја керилијиндән вә сијаси бәсирәтсизлијиндән јан кечмирди. Лакин бунунла бәрабәр Маркс даим гејд едирди ки, кәндли үсјанларынын мәғлуб олдуғуна бахмајараг, бунлар феодализм гурулушуна чох күчлү зәрбәләр ендирмишдир.

Маркс јаделли ишғалчылара гаршы халгларын мүбаризәсини дә чох мүтәрәгги бир амил һесаб едирди. О өз игтибасларында Јүзиллик мүһарибә заманы инкилис ишғалчыларына халг мүгавимәтинин илһамчысы олан франсыз кәндли гызы Жанна д'Арка өз јүксәк еһтирамыны билдирмишди. О, монгол зүлмүндән рус халгынын азад олмасы үчүн 1378-чи илдә Воже јахынлығында вә 1380-чи илдә «кениш *Куликово чөлүндә*» Москванын бөјүк князы Дмитри Донскојун татарлар үзәриндә гәләбәләринин әһәмијјәтини хүсуси олараг гејд едирди[2].

Бүтөвлүкдә «Хроноложи игтибаслар» үмумдүнја тарихи проблемләринин Маркс тәрәфиндән кениш өлчүдә ишләниб һазырландығыны әкс етдирир.

Мүхтәлиф өлкәләрдә пролетар партијалары јаратмаг уғрунда мүбаризәдә

Маркс өмрүнүн ахырына гәдәр елми тәдгигатла јанашы олараг даим фәһлә һәрәкатына әмәли рәһбәрлик көстәрмишдир. Енкелс јазыр: «Мүасир капиталист игтисади истеһсал системи буховларындан муздлу фәһләләр синфини азад етмәк уғрунда мүбаризә онун лап чанында иди вә һеч заман ондан даһа фәал бир мүбариз олмамышды»[3].

Марксын һәјатынын сон илләриндә фәһлә һәрәкатында Авропа вә Америка өлкәләриндә пролетар партијалары јаратмаг вәзифәси кет-кедә даһа чох дәрәчәдә биринчи јерә кечирди. 70-чи илләрин орталарына гәдәр тарих сәһнәсиндә әслиндә јалныз ики мүтәшәккил фәһлә партијасы — Алманијада вә Австрија-Мачарыстанда олан сосиал-демократија фәалијјәт көстәрирдисә, сонракы илләрдә ајры-ајры өлкәләрдә партија тәшкилатларынын јаранмасы просеси сүр'әтләнди.

[1] «Марксын вә Енкелсин архиви», VI чилд, сәһ. 64.
[2] Бах: «Марксын вә Енкелсин архиви», VIII чилд, сәһ. 151.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 349.

1879-чу илин октјабрында Марселдә фәһлә гурултајында Франса Фәһлә партијасы јарадылды вә о, бејнәлхалг фәһлә һәрәкатында апарычы јерләрдән бирини тутду. 1879-чу илдә Белчика Сосиалист партијасы мејдана кәлди. Гоншу Һолландијада кечмиш пастор Фердинанд Домела Нувенпејс 1879-чу илдән е'тибарән «Recht voor Allen» адлы сосиалист гәзети нәшр етмәјә башлады. 1882-чи илдә онун фәал иштиракы илә Үмумнидерландија Сосиал-демократ иттифагы јарадылды. Даһа әввәлләр, 1876-чы илдә Данимаркада Сосиал-демократ иттифагы, 1881-чи илдә Малмедә исә Исвечдә сосиализми јајан комитә мејдана кәлди. Бу тәшкилатларын јарадылмасында Интернасионалын кечмиш хадимләри көркәмли рол ојнајырдылар.

Месин, Иглесиасын вә башга испан сосиалистләринин фәалијјәти 1879-чу илдә Мадриддә Испанија Сосиалист фәһлә партијасынын јарадылмасына кәтириб чыхартды. Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији Португалија бөлмәсинин кечмиш тәшкилатчылары артыг 1875-чи илдә Португалијада сосиалист партијасыны јаратмаг јолунда илк аддымлар атдылар. 1877-чи илин ахырларында Исвечрә Сосиал-демократ партијасынын јарадылмасы е'лан едилди. Лакин онун сыраларында мүхтәлиф үнсүрләрин бирләшмәси нәтичәсиндә о, мөһкәм олмады.

Италијада сосиалист партијасынын формалашмасы ағыр бир јолла кедирди, чүнки орада фәһлә һәрәкатында анархизм хүсусилә дәрин көкләр салмышды. Лакин фәһлә синфинин вә ингилабчы зијалыларын габагчыл үнсүрләри Јухары Италија Федерасијасы (1876-чы илдә јарадылмышдыр) вә Романја Ингилаби-сосиалист партијасы (1881-чи илдә јарадылмышдыр) сыраларында бирләшәрәк, анархист еһкамлары арадан галдырыр, сијаси мүбаризәдә иштирак етмәјә тәрәфдар олурдулар.

Һабсбурглар империјасынын Австријадан кәнар торпагларында өз партијаларыны јаратмаг мејли өзүнү көстәрирди. 1878-чи илдә Чехославјан сосиал-демократ партијасы мејдана кәлди. Хејли дәрәчәдә Франкелин фәалијјәти сајәсиндә 1880-чи илдә Мачарыстан Үмуми фәһлә партијасынын јарадылмасы рәсмијјәтә салынды.

Марксизмин тә'сири шәргә доғру даһа да јајылмаға башлады. 1878-чи илдә Полша ингилаб һәрәкаты хадимләри (Л. Варынски вә башгалары) Варшава сосиалист програмыны һазырладылар. 4 илдән сонра, 1882-чи илдә биринчи Полша сосиалист партијасы — «Пролетариат» мејдана кәлди.

Бу заман рус ингилаби һәрәкатында да халгчылыгдан марксизмә кечид нәзәрә чарпмаға башлајырды. Русијада артыг илк фәһлә бирләшмәләринин — Чәнуби фәһлә иттифагынын (1875-чи ил) вә Рус фәһләләри шимал иттифагынын (1878-чи ил) әсасыны гојанлар Гәрби Авропа фәһлә һәрәка-

тынын тәчрүбәсини мәнимсәмәјә чалышырдылар. Бу илк фәһлә тәшкилатларыны јараданлар — Ј. О. Заславски, В. П. Обнорски вә С. Н. Халтурин — Интернасионалын идејаларындан илһамланмышдылар, Марксын әсәрләри илә таныш идиләр. 80-чи илләрин әввәлләриндә илк рус марксист «Әмәк азадлығы» групунун јарадылмасы үчүн дә илкин шәртләр јетишмәјә башламышды.

Америка континентиндә дә сосиалист тәшкилатлары мејдана кәлмәјә башлады. 1876-чы илдә Филаделфијадакы гурултајда мүхтәлиф сосиалист груплары Фәһлә партијасы һалында бирләшдиләр. Аркентинада, Уругвајда, Чилидә сосиалист тәблиғатыны кенишләндирмәкдә франсыз вә алман мүһачирләри олан Интернасионал үзвләри, хүсусилә Лафаргын досту, Парис Коммунасынын иштиракчысы, Маркс илә шәхсән таныш олан Рајмон Вилмар көркәмли рол ојнады. 1879-чу илдә Аркентинада «Ла авангардиа» адлы ингилаби-тәблиғат чәмијјәти јарадылды. 1878-чи илдә Мексика Сосиалист партијасы әмәлә кәлди.

Һәр јердә сосиалист партијалары вә тәшкилатларынын мејдана кәлмәси Маркс вә Енкелс тәрәфиндән һәлә Интернасионалда көтүрүлән хәттин дүзкүн олдуғуну тәсдиг едирди. Лакин јаранмагда олан партијаларын идеја вә тәшкилат чәһәтдән чидди сурәтдә мөһкәмләндирилмәјә еһтијачы вар иди. Бунларын кечмишдә чох заман буржуа демократы олан рәһбәрләри һеч дә һәмишә ардычыл марксист дејилдиләр. Бә'зи тәшкилатларын (Нидерланд, Данимарка, Исвеч вә башгалары) програмларында Гота програмындакы лассалчы сәһвләр тәкрар едилирди. Рәһбәрлијин тәригәтчи мејлләри чох заман күтләләрлә мөһкәм әлагә јарадылмасына мане олурду.

Формалашмагда олан фәһлә партијаларынын ингилаби тәрбијәси вә мәтинләшдирилмәси уғрунда узун заман инадла мүбаризә апармаг лазым кәлирди.

Бејнәлхалг пролетар һәрәкатынын рәһбәрләри олан Маркс вә Енкелс бүтүн өлкәләрин сосиалистләринә јардым көстәрир, вә онларын фәалијјәтини бејнәлхалг мигјасда әлагәләндирмәјә даим чалышырдылар. Марксын вәфатындан бир гәдәр әввәл Енкелс јазмышды: «Биз, *бејнәлхалг* сосиализмин нүмајәндәләри олмаг кими хүсуси мөвге тутмағымыза мүәјјән әһәмијјәт веририк»[1]. Маркс вә Енкелс мүхтәлиф өлкәләрин сосиалистләринин фәалијјәтинин хүсусијјәтини нәзәрә алараг, ону сосиализм уғрунда үмуми бејнәлмиләл мүбаризә јолуна салмаг, фәһлә синфинин бејнәлмиләл бирлијини башга формаларда мөһкәмләдиб инкишаф етдирмәк үчүн чох сә'ј көстәрирдиләр. В. И. Ленин јазырды ки, Интернасионалын өз фәалијјәтини дајандырмасы илә әлагәдар олараг «Марксын вә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 35-чи чилд, сәһ. 372.

Енкелсин бирләшдиричи фәалијјәти дајанмамышды. Әксинә, фәһлә һәрәкатынын мә'нәви рәһбәрләри олан Марксын вә Енкелсин әһәмијјәти, демәк олар ки, даим артырды, чүнки һәрәкатын өзү дә дајанмадан артырды»[1].

Маркс сосиалистләрә мөһкәм ингилаби сијасәт јеритмәји вә ејни заманда конкрет шәраити ачыг көзлә нәзәрә алмағы өјрәдирди. О, лајиһәбазлығын, реал ингилаби иши абстракт вә әсассыз мүбаһисә вә мүлаһизәләрлә әвәз етмәјин гәти әлејһдары иди. О, елми коммунизми куја һәр һансы шәраитдә тәтбиг едилә билән һазыр ресептләр мәчмусу кими баша дүшмәк әлејһинә чыхараг гејд едирди ки, сосиалистләрин конкрет сијасәти «әлбәттә, бүсбүтүн һәрәкәт етмәк лазым кәләчәји мүәјјән тарихи шәраитдән асылыдыр»[2].

Лакин Маркс сосиалист һәрәкаты нүмајәндәләри арасында бејнәлмиләл әлагәләрин инкишафына һәр васитә илә јардым көстәрмәклә бәрабәр, јенә әввәлки кими — ајры-ајры өлкәләрдә сосиалист партијалары мөһкәмләнәнә гәдәр — пролетариатын јени бејнәлхалг тәшкилатынын јарадылмасыны һәлә вахты чатмамыш бир иш һесаб едирди. О, Нјувенһејсә јазырды: «Мәним әгидәмә көрә, јени Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији јаратмаг үчүн һәлә гәти ан кәлиб чатмамышдыр»[3].

Сосиалистләрин бејнәлхалг конгресләри ичәрисиндә Марксын сағлығында кечирилмиш ахырынчы конгрес олан 1881-чи ил конгресинин нүмајәндәләри дә јени Интернасионал јаратмаг планларынын вахты чатмадығыны јәгин етдиләр. Бу конгрес октјабрын биринчи јарысында Исвечрәнин Хур шәһәриндә 12 өлкәдән, о чүмләдән Русијадан (П. Б. Акселрод) кәлмиш сосиалистләрин иштиракы илә кечирилмишди. Бејнәлхалг сосиалист бирлији јаратмаг мәсәләси һеч мүзакирә едилмәди. Конгресдәки мүзакирәләр вә онун гәрарлары көстәрди ки, ајры-ајры мәсәләләрдә мејдана чыхан бүтүн јеткинсизликлә бәрабәр, бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын әсл нүмајәндәләри елми коммунизм мөвгеләриндә мөһкәм дурурлар. Конгрес гуртардыгдан сонра Беккер Енкелсә јазмышды: Бу, «һәр чүр сосиалист доктринабазлардан, анархистләрдән, тәригәтчиләрдән вә бәшәријјәтә хејирхаһлыг көстәрмәк үчүн васитә ујдуран башгаларындан азад олмуш бејнәлхалг партија конгреси»[4] иди.

Маркс һаким синифләрин ишғалчы харичи сијасәтинә гаршы, мүһарибә тәһлүкәсинә гаршы мүбаризәни сосиалист партијаларынын мүһүм бејнәлмиләл вәзифәләриндән бири һесаб едирди. 1880-чи ил сентјабрын 12-дә о, Данијелсона јазмышды: «Үмид едирәм ки, Авропада үмуми мүһарибә олмајачагдыр. Һәрчәнд нәтичә е'тибары илә мүһарибә сосиал ин-

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 14.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 35-чи чилд, сәһ. 131.
[3] Јенә орада, сәһ. 133.
[4] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 5, сахлама ваһиди 4312.

кишафы (мән *игтисади* инкишафы нәзәрдә тутурам) ләнкидә билмәз, бәлкә дә ону сүр'этләндирәр, лакин мүһарибә, сөзсүз, аз-чох узун мүддәтә гүввәләрин сәмәрәсиз түкәндирилмәсинә сәбәб олар»[1]. Маркс Интернасионалын мүһүм ән'әнәләриндән бирини, һәр васитә илә инкишаф етдирилмәси лазым кәлән ән'әнәсини милитаризмә мүгавимәт көстәрмәкдә көрүрдү.

Бисмаркын мүстәсна ганунуна гаршы. Оппортунизмин тәнгиди

1878-чи илә јахын Алманија империјасынын һаким даирәләринин сијасәтиндә сағa доғру кәскин дөнүш әмәлә кәлди. Бу дөнүш, һәр шејдән әввәл, сосиал-демократијанын артмагда олан тә'сириндән һаким синифләрин горхуја дүшмәси нәтичәсиндә мејдана кәлмишди. Мүртәче дәјишикликләр һәмчинин ири мүлкәдарларла ири буржуазија арасында јаранмыш блокун өлкәнин сијасәтини һимајә тарифләри, мүстәмләкә ишғаллары, харичи истилачылыг васитәси илә харичи базарлар уғрунда фәал мүбаризә јолуна салмаг чәһди илә бағлы иди. Бу мәгсәдләри һәјата кечирмәк үчүн, кет-кедә даһа чох артан һәрби хәрчләри өдәмәк үчүн веркиләрин ағырлығыны күчләндирмәк тәләб олунурду. Бисмарк мәһз бу јолу тутду. Әввәлләр о, насионал-либералларла иттифага әсасланырдыса, инди сағ гүввәләрә архаланмаға чалышырды. Онларын көмәји илә Бисмарк һөкумәти милитарист-истибдадчы режими мөһкәмләтмәк, фәһлә һәрәкатыны вә демократик һәрәкаты јатырмаг, либерал мүхалифәти горхутмаг үмидиндә иди.

Бисмарк вә онун әтрафындакылар Сосиалист фәһлә партијасыны һаглы олараг јени игтисади вә сијаси хәттин јеридилмәсиндә әсас манеә һесаб едиб башлыча зәрбәни она гаршы јөнәлтмәјә һазырлашырдылар. Фәһлә партијасына гаршы мүбаризәдә һаким даирәләр император I Вилһелмә едилән ики гәсддән — 1878-чи ил мајын 11-дә ишсиз тәнәкәчи Һеделин она атәш ачмасындан вә јенә һәмин ил ијунун 2-дә Кәнд тәсәррүфаты академијасынын кечмиш тәләбәси анархист Нобилингин ону ағыр јараламасындан истифадә етдиләр. Гәсдчиләрин сосиал-демократијаја һеч бир мүнасибәти олмадығына бахмајараг, террорчулуг һәрәкәтләринин тәгсирини бу партијанын үзәринә јыхдылар.

1878-чи ил октјабрын 19-да рејхстагын мүһафизәкар чохлуғу үч ил мүддәтинә «сосиал-демократијанын зәрәрли вә тәһлүкәли сә'јләринә гаршы ганун» гәбул етди. Сонралар Бисмарк онун мүддәтини бир нечә дәфә узада билмишди. Ганун һәр һансы фәһлә чәмијјәтләринин, мәтбуат органларынын мөвчуд олмасыны, сосиалист тәблиғаты илә әлагәдар кампанијалар кечирилмәсини гадаған едирди. Һакимијјәт даирәләринә ајры-ајры јерләрдә вә шәһәрләрдә «кичик мүһасирә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 368—369.

вәзијјәти» тәтбиг етмәјә ичазә верилирди вә бу заман полис өз билдији кими һәр һансы јығынчағы дағытмаг, хошуна кәлмәјән адамлары аиләләри илә бирликдә сүркүн етмәк вә и. а. һүгугу алырды. Бу ганун һәлә мүзакирә едилдији заман Маркс демишди: «Мүстәсна ганун сосиал-демократ һәрәкатынын һәтта заһири легаллығыны да онун әлиндән алмаг үчүн верилир»[1].

Башга өлкәләрдә дә Бисмаркын тәглидчиләри тапылды. Австрија-Мачарыстанда сосиал-демократ партијасыны әслиндә ганундан кәнар едән тәдбирләр көрүлдү. Франса һөкумәти 1878-чи илин сентјабрында Парисдә бејнәлхалг фәһлә конгресинин кечирилмәсини гадаған етди. 1878-чи илин ахырларында папа XIII Лев сосиалистләр әлејһинә хүсуси бир енсиклика илә чыхыш етди.

Алманија фәһлә партијасы үчүн ағыр бир заманда Маркс вә Енкелс бејнәлхалг саһәдә онун мәнафејинин мүдафиәчиси ролуну өз үзәрләринә көтүрдүләр. Рејхстагда ганун лајиһәсинин мүзакирә едилдији 1878-чи ил 16 вә 17 сентјабр ичласлары һаггында Браккедән стенографик һесабаты алан Маркс дәрһал «Daily News» үчүн ифшаедичи мәгалә јазмаға башлады вә бу мәгалә, көрүнүр, баша чатдырылмамыш галды. Ола биләр, она ајдын олду ки, бу мәгаләни инкилис буржуа мәтбуатында дәрч етдирмәк һеч чүр мүмкүн олмајачагдыр. Мәгаләнин галмыш олан гејдләриндә алман иртичасына гаршы Марксын һансы чәһәтләрдән әкс-һүчума кечмәји зәрури һесаб етдији гејд олунмушдур. О, сосиал-демократијаны анархист чәрәјанларла ејниләшдирмәк үчүн иртичанын көстәрдији чәһдләрин ифшасына, һәмчинин куја сосиал-демократларын өз доктринасынын инсанлары шулугчулуға вә террорчулуға сөвг етмәси кими јалан тезисин тәкзибинә бөјүк әһәмијјәт верирди. Сосиалистләрин зоракылыға тәрәфдар олмалары һаггында иртичачыларын фәрјадларына чаваб верән Маркс көстәрирди ки, фәһлә синфинин азадлыг мүбаризәси һеч дә башдан-баша силаһлы тоггушмалардан вә үсјанлардан ибарәт дејилдир. Бу мүбаризә зоракы ингилаб шәкли алмаздан әввәл һөкмән динч инкишаф мәрһәләсиндән кечир. Азадлыг мүбаризәсинин динч мәрһәләсиндән гејри-динч мәрһәләсинә кечилмәси ингилабчыларын субјектив нијјәтләриндән, онларын доктриналарындан дејил, һәр шејдән әввәл, һаким синифләрин өзләринин һәрәкәтиндән асылыдыр. «Тарихи инкишаф јалныз о вахта гәдәр «динч» ола биләр ки, һәмин чәмијјәтдә һакимијјәт саһиби оланлар зоракылыг васитәси илә бу инкишафа мане олмасынлар»[2].

Маркс көстәрди ки, кениш инкишаф етмәкдә олан фәһлә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 64.
[2] «Марксын вә Енкелсин архиви», I (VI) чилд, М., 1932, сәһ. 397.

һәрәкатына гаршы террора әл атанларын дилиндә сосиал-демократлары зоракылыгда иттиһам етмәк нә гәдәр тәһгирли бир ифадәдир. О јазырды ки, гәддар мүстәсна ганун ««динҹ мәрһәләдән» *кечән инкишафа* гаршы һакимијјәт башында дуранларын *зоракылыг мүнасибәтидир*»[1].

Маркс Америка буржуа гәзети «Ghicago Tribune»ја вердији вә 1879-ҹу ил јанварын 5-дә дәрҹ едилән мүсаһибәсиндә мүстәсна ганунa, онун тәтбиг едилмәси сәбәбләринә вә Бисмарк һөкумәтинин әксингилаби нијјәтләринә ачыгча гијмәт вермишди. Бу мүсаһибәдә Маркс Бисмаркын сијасәтинә мәһведичи характеристика вермиш, онун бонапартчы маһијјәтини, һәрби-полис диктатурасыны күчләндирмәк сә'јини көстәрмишди. Маркс дејирди: «Бисмарк Наполеонун јолу илә кедир. О, Алманијаны бирләшдирмәк бәһанәси илә истибдад гурмагдан башлады... О, сахта конститусија пәрдәси алтында өз һәрби вә бирләшдиричи планларына чәкилән хәрҹләри өдәмәк үчүн халгын үзәринә веркиләр гојурду вә бу иши халг үзәринә артыг јени веркиләр гоја билмәдији вахта гәдәр давам етдирди, инди дә бу иши үмумијјәтлә конститусијаја мәһәл гојмадан көрмәјә чалышыр. О, халгы өз истәдији кими сојмаг үчүн мејдана сосиализм кабусуну атды вә *гијам төрәтмәк* үчүн өз ихтијарында олан һәр бир иши көрдү»[2].

Маркс гејд едирди ки, Алманија канслери өз фитнәкар планларыны баша чатдыра билмәди. Бу планлар алман пролетариатынын мәтинлији вә сојугганлылығы сајәсиндә позулду. Маркс башга бир јердә дејирди ки, ингилаби ад дашыјан адамлары Нобилинг кими «позулмуш субјектлә» бир дәстәдә тәсвир едәрәк онлары ләкәләмәк ҹәһдләри дә баш тутмады[3]. Бисмаркын дөвләт чеврилишинә бәрабәр олан диктатор һәрәкәтләри һөкмән боша чыхачагдыр. Марксын ирәличәдән сөјләдији бу фикирләр өз јерини тутду. 12 илдән сонра, 1890-чы илдә сосиалистләр әлејһинә ганун ләғв едилди, алман сосиал-демократијасы исә һәмин дөврдә зәһмли бир гүввәјә чеврилди.

Маркс мүхтәлиф өлкәләрин фәһлә хадимләрини алман сосиал-демократлары илә өз һәмрә'јликләрини билдирмәјә чағырырды. О, сосиалистләрә гаршы ганун гурбанлары үчүн вәсаит топланышы тәшкил етмәјә чалышырды.

Маркс әмин иди ки, алман фәһләләри мүстәсна гануна гаршы мүбаризәдә лазыми мөһкәмлик көстәрәчәкдир. Алман пролетариатынын ингилабчы авангарды да бу үмидләри доғрултду. Партија күтләләри полис тәдбирләрини надир бир тәмкинлиликлә вә мүбаризәни давам етдирмәк әзми илә гаршыладылар. Синфи дујғу онлара ингилаби ишдә јени формалар көстәрирди. Дармадағын едилмиш партија тәшкилатларынын јериндә тәдриҹән јени, кизли тәшкилатлар мејдана

[1] «Марксын вә Енкелсин архиви», I (VI) ҹилд, М., 1932, сәһ. 397.
[2] «Вопросы истории КПСС», 1966, № 10, сәһ. 12—13.
[3] Бах: «The Times. Literary Supplement», 15 VII, 1949, p. 461.

кәлмәјә башлады, кизли тәблиғат вә әлагәләр гајдаја дүшүрдү, партија фәалијјәти үчүн легал имканлардан да истифадә едилирди.

Лакин күтләләр дүзкүн ингилаби инстинктә малик олдугларыны көстәрдикләри һалда, партијанын бир сыра рәһбәрләриндә мүстәсна ганунун тәтбиг едилмәси чашгынлыг доғурду. Һәлә бу ганун гәбул едилмәздән әввәл Партија идарә һеј'әтинин вәзифәләрини јеринә јетирән Һамбург Мәркәзи сечки комитәси Бебелин мүгавимәтинә бахмајараг, өзүнү бурахылмыш е'лан етди вә јерли партија органларыны да онун јолу илә кетмәјә чағырды. Бу, әслиндә партијаны ләғв етмәк хәтти иди. Ачыг реформист үнсүрләр һәлә бир јана дурсун, бир чох сәбатсыз сосиал-демократ хадимләр үчүн дә дәјишилмиш шәраит ингилаби мүбаризә методларындан имтина етмәк үчүн бир тәкан олду. Бу әһвали-руһијјәнин ифадәчиләриндән бири Блос иди. Партијанын легал мөвҹуд олмасы хатиринә Блос вә филистер горхаглығына, кәме'тигадлыға тутулмуш башга оппортунистләр ингилаби принсипләри гурбан вермәјә һазыр идиләр, Бисмарк режиминә ујғунлашмыш јени партија јаратмаға чалышырдылар. Онлар Бисмаркын тәдбирләринә, хүсусилә онун 1881-ҹи илдә бошбоғазлыг мәгсәди илә фәһләләрин сығорта едилмәси һаггында е'лан етдији ганун лајиһәләринә тәрәфдар чыхмаға чағырырдылар. Артыг 1879-ҹу ил мајын 17-дә сосиал-демократ депутаты Қајзер фраксијанын разылығы илә, ири капиталистләрин вә ири мүлкәдарларын хејринә һимајә көмрүкләри гојулмасы барәсиндә һөкумәт лајиһәсини мүдафиә етди. Маркс Қајзерин нитгини рүсвајчы нитг адландырмышды[1].

Партија сыраларында башга бир тәһлүкә дә өзүнү көстәрди. Алманијада, һәмчинин Австрија-Маҹарыстанда тәригәтчи-анархист үнсүрләр ҹанландылар. Бу, «сол» тәмајүлә гида верән мүһит партијаја сохулмуш хырда буржуа үнсүрләринин сәбатсызлығы вә сәндәләмәләри, гејри-пролетар идеолокијасынын тә'сири иди. Тәсадүфи дејилдир ки, Дүрингин бир чох тәрәфдарлары — биринҹи нөвбәдә Мост, һәмчинин кечмиш лассалчы Һасселман тәригәтчи-анархист әһвали-руһијјәсинин дашыјычылары олдулар.

1878-ҹи илин ахырларында бир сыра башга сосиал-демократларла бирликдә Берлиндән сүркүн едилән Иоһанн Мост сонра АБШ-а мүһаҹирәт етмәк нијјәти илә Лондона көчдү. Лакин о, Инкилтәрә пајтахтында ләнкијиб, алман фәһләләри Лондон Маариф ҹәмијјәтинин тапшырығы илә һәфтәлик «Fraiheit» гәзетини редактә етмәји өз үзәринә көтүрдү. Гәзетин биринҹи нөмрәси 1879-ҹу ил јанварын әввәлләриндә чыхды. Әввәлләр сағ оппортунизм әлејһинә чыхыш едән гәзет

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-ҹү ҹилд, сәһ. 327.

тезликлə ифрат сол, анархист бахышларын чарчысы олду. Қобуд ифтиралара да əл атан гəзет бүтүн партија рəһбəрлијини дə оппортунизмдə иттиһам етди. Мост вə онун һəмфикирлəри партија фəалијјəтинин легал формалары: сечкилəрдə иштирак етмəк, рејхстаг трибунасындан истифадə етмəк вə и. а. əлејһинə чыхдылар. Онлар һакимијјəт даирəлəри илə ачыг тоггушмалар тəшкил етмəјə, үсјан һазырламаға чағырырдылар. Һеделин вə Нобилингин террорчу һəрəкəтлəрини əсл ингилабчылыг тəзаһүрү кими гəлəмə верирдилəр. 1879-чу ил ијулун 1-дə Енкелс Беккерə һиддəтлə јазырды: ««Freiheit» сəсини кəсмəк билмəјиб од вə гылынч күчүнə едилəн ингилаб барəсиндə бағырыр...»[1].

Партијаны позғунлашдырмаға, ону күтлəлəрдəн ајырмаға вə Бисмарк һакимијјəт даирəлəринин полис фитнəлəри тəшкил етмəсини асанлашдырмаға доғру апаран Мост хəттинин зəрəрли олмасы Маркса вə Енкелсə тамамилə ајдын иди. Онлар фəһлə хадимлəринə јаздыглары чохлу мəктубларында Мост групу илə һеч бир əлагəлəри олмадығыны билдирдилəр, зира Мост белə шајиəлəр јајырды ки, куја о, Марксдан вə Енкелсдəн јардым көрүр, һəм дə Маркс вə Енкелс бу тəригəтчи-анархист чəрəјана гаршы сосиал-демократија рəһбəрлəринин мүбаризəсини бəјəндилəр.

Саға вə «сола» тəрəф бу сəндəлəмəлəрин əксинə олараг, Бебел, Либкнехт, Бракке вə партијанын башга рəһбəрлəри дүзкүн хəтт сечə билдилəр. Бу ағыр заманда Август Бебелин тəшкилатчылыг исте'дады вə мүбариз кејфијјəтлəри өзүнү хүсусилə көстəрди. О, əсл пролетар хадими олараг нəинки күтлəлəрə рəһбəрлик етмəк, һəмчинин онлардан өјрəнмəк, онларын тəшəббүсүнү көтүрүб инкишаф етдирмəк бачарығыны нүмајиш етдирди. О, партија идарə һеј'əтинин өзүнү бурахылмыш е'лан етмəси һаггындакы гəрарын јанлыш олдуғуну вə гејри-легал шəраит үчүн партија фəалијјəтинин јени формаларыны ишлəјиб һазырламаг зəрурəтини башгаларындан əввəл баша дүшдү. Габагчыл фəһлəлəрə архаланан Бебел партија тəшкилатларыны бəрпа етмəјə чох бөјүк сə'ј сəрф етди.

1878-чи илин пајызында онун башчылыг етдији Лејпсиг јардымы комитəси партијанын рəһбəр органы функсијаларыны өз үзəринə көтүрдү. Алман фəһлə һəрəкатынын јени дөврүндə Бебел, В. И. Ленинин вердији характеристикаја көрə, «партијанын əсл рəһбəри олдуғуну көстəрди»[2].

Лакин фəһлə һəрəкатынын вачиб тəлəбатыны дүзкүн дујан Бебел јени шəраитдə оппортунизмин партија үчүн јаратдығы тəһлүкəнин мигјасыны бирдəн-бирə дəрк етмəди. Оппортунистлəрин тə'сири алтында бə'зəн Либкнехт ингилаби əһвали-руһијјəсини итирирди. Мəсəлəн, 1879-чу ил мартын

[1] *К. Маркс* вə *Ф. Енкелс.* Əсəрлəри, 34-чү чилд, сəһ. 299.
[2] *В. И. Ленин.* Əсəрлəри, 5-чи нəшри, 23-чү чилд, сəһ. 403—404.

17-дә о, рејхстагда билдирмишди ки, ислаһат партијасы олан сосиал-демократија мүстәсна гануна риајәт едәчәкдир.

Партија рәһбәрлијинин сағ оппортунизмә барышдырычы мүнасибәти харичдә нәшр едилмәси нәзәрдә тутулан мәркәзи органын редаксијасынын тәркиби мәсәләси мүзакирә едиләркән өзүнү көстәрди. Редакторлуға Һирш нәзәрдә тутулурду, лакин онунла данышыглар заманы мә'лум олду ки, Лејпсигдә Бебелин вә Либкнехтин дахил олачағы редаксија комиссијасындан әлавә, гәзетин нәшр едилдији Сүрихин өзүндә дә мүшаһидә комитәси вә ја инзибати комитә мөвчуд олмалыдыр. Онун тәркибинә реформист Карл Һөхберги вә кечмиш дүрингчиләрдән Е. Бернштејни вә К. А. Шраммы дахил етмәк нәзәрдә тутулурду. Редаксијанын бу чүр тәркиби, һәм дә кәләчәк гәзетин Һөхбергдән малијјә асылылығы — Маркс һәлә 1877-чи илдә ону «партијаја сохулмуш» буржуа адландырыр вә о заман онун редактә етдији Берлин «Zukunft» гәзетини кәскин тәнгид едирди[1] гәзетин мәсләкинә Сүрих групунун һәлледичи тә'сирини тә'мин едирди. «Сахта ахмаг» ролу ојнамаг истәмәјән Һирш редактор вәзифәсиндән имтина етди.

Маркс вә Енкелс Һиршин һәрәкәтини бәјәндиләр вә гәзетдә әмәкдашлыг етмәк үчүн әввәлләр вердикләри вә'ди керијә көтүрдүләр. Енкелс 1879-чу ил августун 4-дә Бебелә мәктубунда өз адындан вә Марксын адындан гәти сурәтдә билдирди ки, онлар «сосиал-*филантроп»* Һөхбергин нәзарәти алтына верилән партија органы илә әсла әлагә сахламајачаглар[2].

Сосиал-демократијанын рәһбәрләри әввәлчә Марксын вә Енкелсин мөвгејинин мә'насыны баша дүшмәјиб һесаб едирдиләр ки, онлар Һөхберг барәсиндә һагсыздырлар. Лакин онун барәсиндә Марксын вә Енкелсин рә'ји тезликлә јенидән тәсдиг олунду. 1879-чу ил сентјабрын әввәлләриндә Сүрихдә Һөхберг тәрәфиндән нәшр едилән «Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik» журналынын биринчи нөмрәси чыхды вә бурада «Алманијада сосиалист һәрәкатынын кечмишинә нәзәр» адлы мәгалә дәрч едилди. Имза әвәзинә үч улдуз ишарәси гојулмуш мәгаләнин мүәллифләри, тезликлә ајдынлашдығы кими, мүшаһидә комитәсинин нәзәрдә тутулан бүтүн үч үзвү: Һөхберг, Бернштејн вә Шрамм иди.

Онун мүәллифләрини Марксын кинајә илә адландырдығы кими, «үчләр бүрчү»нүн бу әсәри бүтүн сағ үнсүрләрин бир нөв манифести иди. Маркс дејирди: «Һәлә һеч заман мәтбуатда партија үчүн бундан рүсвајчы бир шеј көрүнмәмишдир»[3]. Мәгаләдә сосиал-демократијанын бүтүн кечмиш ингилаби фәалијјәти, о чүмләдән онун Парис Коммунасына јардым көстәрмәси писләнирди. Мүәллифләр партијаны бунда иттиһам

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 236.
[2] Бах: јенә орада, сәһ. 302.
[3] Јенә орада, сәһ. 327.

едирдиләр ки, о, «мө'тәдиллик көстәрмәмәклә» өзү барәсиндә мүстәсна ганунa сәбәб олмушдур. Бүтүн мәгалә боју ингилаби мәгсәдләрдән имтина етмәјә, Бисмаркын полис режиминә бир гул кими табе олмаға, кечмиш ингилаби «күнаһлардан» төвбә етмәјә филистер чағырышы өзүнү көстәрирди. Сүрих үчлүјү партијанын буржуазијаја гаршы мүбаризәсини дә писләјәрәк, буржуалары партија сыраларына чәлб етмәк, фәһләләрин кифајәт гәдәр тәһсили олмадығына көрә, рәһбәр вәзифәләри буржуа зијалыларына вермәк лазым кәлдијини билдирирди.

Марксын вә Енкелсин гәзәби һәдсиз иди. Лондона кәлән Һөхбергә Енкелс (бу заман Маркс Рамскетдә динчәлирди) дәрһал өз һиддәтини билдирди. Маркс вә Енкелс бу гәрара кәлдиләр ки, партијанын рәһбәрләринә мәркәзи партија органы редаксијасынын тәркибинә јенидән бахмаг һаггында ултиматум шәклиндә тәләб вермәк зәрурәти јетишмишдир. Онлар адәтән фәһлә партијаларынын рәһбәрләринә өз рә'јләрини мәсләһәт вә төвсијә шәклиндә билдирдикләри һалда, бу дәфә партијанын лап синфи әсасынын сарсыдылмасы тәһлүкәси јарандығына көрә, бунунла кифајәтләнә билмәдиләр. 1879-чу ил сентјабрын орталарында Енкелс Бебелин, Либкнехтин, Браккенин вә сосиал-демократијанын башга лидерләринин адына мәктуб лајиһәси тәртиб етди. Сентјабрын 17-дә о бу мәктубун мәтнини һәмин күн Лондона гајыдан Маркс илә мүзакирә етди вә мәктубу гәти шәклә салдыгдан сонра һәр икисинин имзасы илә онлара көндәрди. Марксын тә'мим адландырдығы бу мәктубун мүәллифләри партија рәһбәрләрини хәбәрдар едирдиләр ки, јени партија органы Һөхбергин вә онун дәстәсинин шејпуру оларса, онлар үчүн «тәәссүф ки, бунун әлејһинә ачыг чыхыш етмәкдән башга бир јол галмајачагдыр»[1].

«Тә'мим мәктубу» оппортунизмә гаршы вә она барышдырычы мүнасибәтә гаршы јөнәлдилән ән парлаг сәнәдләрдән биридир. Онун мүәллифләри горхуја дүшмүш хырда буржуазија нүмајәндәләринин партијанын пролетар ингилаби характери үчүн тәһлүкә јарадараг она гәбул етдирмәк истәдикләри сијасәт барәсиндә гәзәблә данышырдылар. «Гәти сијаси мүхалифәт әвәзиндә — үмуми васитәчилик; һөкумәтә вә буржуазијаја гаршы мүбаризә әвәзиндә — онлары дилә тутмаг вә өз тәрәфинә чәлб етмәк тәшәббүсү; јухарыдан көстәрилән тә'гибләрә гызғын мүгавимәт әвәзиндә — динмәзчә итаәткарлыг вә чәзанын һаглы олдуғуну е'тираф етмәк[2].

Марксын вә Енкелсин мәктубу Бебелә вә башга алман лидерләринә Сүрих групунун мәтбуатдакы чыхышларына даһа ајыг көзлә бахмагда көмәк етди. Сүрих мәгаләси барә-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 175.
[2] Јенә орада, сәһ. 172.

синдә Бебел 1879-чу ил октјабрын 23-дә Енкелсә јазмышды: «Мән ону охудум вә Сизин һиддәтинизи баша дүшүрәм»[1]. Бракке оппортунистләрин һәрәкәтини «Партијанын әсасларыны сарсытмаг, онун лап *мөвчуд олмасы* үчүн тәһлүкә јаратмаг»[2] чәһди кими гијмәтләндирди. Партијанын рәһбәрләри Һөхберги вә онун достларыны мәркәзи орган нәшринә чәлб етмәк планындан имтина етдиләр. Оппортунист чәрәјанын нүмајәндәләри өзләри партија даирәләриндә наразылығы һисс едиб мүвәггәти олараг кери чәкилдиләр.

1879-чу ил сентјабрын 28-дә Сүрихдә һәфтәлик «Sozialdemokrat» гәзетинин биринчи нүмунә нөмрәси чапдан чыхды, бу гәзетин редаксија комитәсинә исә Бебел, Либкнехт вә Фритсше дахил идиләр. Лакин баш редактор сечилмәси јенә дә мүвәффәгијјәтсиз олду. Бу вәзифәјә Кеорг Фолмар тә'јин едилди. Онун редакторлуғу заманы (1879-чу илин сентјабрындан 1880-чи илин декабрынадәк) партијанын мәркәзи органы тез-тез оппортунист јанылмалара јол верирди. Лакин гәзетин јајылмасы артыг о заман партијанын кизли ингилаби фәалијјәтини гајдаја салмагда бөјүк рол ојнады. Бүтүн полис әнкәлләринә бахмајараг, партија фәалларынын бөјүк бир групу «Sozialdemokrat»ын мүнтәзәм сурәтдә Сүрихдән Алманијаја кизлинчә кәтирилмәсини тә'мин едирди.

Партијанын 1880-чи ил августун 20—23-дә Исвечрәдә, Виден гәсриндә кечирилән биринчи кизли гурултајы онун рәһбәр даирәләриндә тәрәддүдләрин арадан галдырылдығыны көстәрди. Бу гурултај ингилаби хәтдән кери чәкилмәк һалларына гаршы мүбаризә әламәти алтында кечди. Анархистлик едән үнсүрләрин лидерләри Мост вә Һасселман партијадан харич олундулар. Сағларын (Һөхберг, Кајзер вә башгалары) вә мө'тәдилләрин әксинә олараг програма дүзәлиш дахил едилди; партијанын өз мәгсәдләринә «бүтүн гануни васитәләрлә» наил олмаға чалышачағындан бәһс едилән бәнддә «гануни» сөзү атылды. Бу гәрарларла гурултај партијаја легал мүбаризә формалары илә гејри-легал мүбаризә формаларыны әлагәләндирмәк јолуну көстәрди.

Маркс вә Енкелс гурултајын јекунларыны разылыг һисси илә гаршыладылар. 1880-чи ил сентјабрын ахырларында Либкнехт Лондона кәлиб онлара ишләрин вәзијјәти һаггында мә'лумат верди. Лакин Либкнехтин партијадакы вәзијјәти гүсурсуз шәкилдә тәсвир етмәк, хүсусилә Фолмар тәрәфиндән редактә едилән «Sozialdemokrat»да вәзијјәтин јахшы олмадығы барәсиндә сусмаг мејли Маркс вә Енкелсдә мүәјјән еһтијатлылыг доғурду.

Тезликлә Бебел дә Фолмары әвәз етмәјин зәрурилији нәтичәсинә кәлди. Јени редактор мәсәләсини Маркс вә Енкелс

[1] *А. Бебел.* Һәјатымдан, сәһ. 636.
[2] *Karl Marx. Friedrich Engels.* Briefwechsel mit Wilhelm Bracke (1869—1880), S. 208.

илә мүзакирә етмәк вә онларла даһа сых әлагә јаратмаг үчүн Бебел 1880-чи ил декабрын биринчи јарысында Лондона кетмәк гәрарына кәлди. Бу вахта гәдәр о бирчә дәфә дә Маркс вә Енкелс илә шәхсән көрүшмәмишди. О, үч нәфәр сүрихлидән бирини — о заман тәнгидин тә'сири алтында даһа дүзкүн мөвге тутмуш олан Бернштејни дә өзү илә кетмәјә дә'вәт етди. Лакин кәләчәк көстәрди ки, бу анчаг мүвәггәти бир доланбач јол имиш вә Бернштејн белә бир мөвге үзәриндә јалныз Енкелсин тә'сири алтында дајана билирмиш, онун вәфатындан сонра исә тәфтишчилијин башлыча идеологу олду.

Бебел Лондонда декабрын 9-дан һәмин ајын орталарынадәк галды. Алман гонаглар Енкелсин евиндә јашајырдылар, онлары Маркс да тез-тез өз евиндә гәбул едирди. Маркс вә Енкелс тәрәфиндән Бебелә көстәрилән гонагпәрвәрлик вә сәмимилик она күчлү тә'сир етди. Достчасына сөһбәтләр заманы бир чох мәсәлә мүзакирә едилди. Сонралар Бебел јазырды: «...Биз Лондондан кедәркән өз сәфәримизин нәтичәләриндән тамамилә разы идик»[1].

«Sozialdemokrat»ын редакторлуғуна Бернштејн тә'јин едилди. Фолмарын көтүрүлмәси гәзетә мүсбәт тә'сир көстәрди. Буна 1881-чи илин декабрындан е'тибарән Енкелсин һәмин гәзетдә даими әмәкдашлығы көмәк едирди. Маркс да Енкелсин васитәси илә гәзетә јардым көстәрмәјә чалышырды. О өз мәктубларында Бисмаркын сосиал бошбоғазлығыны — «Бисмарк дөвләт сосиализмини»[2] ифша етмәк үчүн тәкчә хүсуси мүәссисәләрдә дејил, дөвләт мүәссисәләриндә дә фәһләләрин ағыр вәзијјәтинин ишыгландырылмасыны күчләндирмәк лазым кәлдијини көстәрирди. Чох заман о, Бернштејнин хәталары барәсиндә тәнгиди гејдләр едирди.

Чәза тәдбирләринә бахмајараг алман партијасынын күтләләр ичәрисиндә өз тә'сирини күчләндирә билмәси Марксы севиндирирди. 1881-чи илин сечкиләриндә бу партија рејхстага 12 депутат, јә'ни 1877-чи илдәки легал шәраитдә олдуғу гәдәр депутат кечирә билмишди. Маркс вә Енкелс партија күтләләринин мәтанәтиндән вә гәһрәманлығындан руһ јүксәклији илә бәһс едирдиләр. Онлар алман пролетариатынын ингилабчы рәһбәрләринин, хүсусилә Бебелин фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирирдиләр. 1882-чи илин сентјабрында буржуа мәтбуаты Бебелин вәфаты һаггында хәбәр јајдыгда, Маркс Енкелсә јазмышды: «Бу дәһшәтли һадисәдир, бизим партијамыз үчүн ән бөјүк бәдбәхтликдир! О, алман фәһлә синфи (демәк олар, «Авропа фәһлә синфи») ичәрисиндә мүстәсна бир һадисә иди»[3]. Гәзетләрин јалан шајиәләр јајмасы ајдын-

[1] *А. Бебел.* Һәјатымдан, сәһ. 723.
[2] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 35-чи чилд, сәһ. 102.
[3] Јенә орада, сәһ. 78.

лашдыгдан сонра Маркс вә Енкелс ән бөјүк бир раһатлыг дујдулар.

Ајдындыр ки, Марксы вә Енкелси алман сосиал-демократијасы тарихинин бүтөвлүкдә бу гәһрәманлыг дөврүндә дә онун фәалијјәтиндә һеч дә һәр шеј гане етмирди. Онлар јәгин едирдиләр ки, партија сыраларында һәлә оппортунист тактиканын хејли тәрәфдары вардыр. Кәнч нәслин партија нәзәријјәчиләри вә публисистләри ролу ојнамаг иддиасында олан бә'зи нүмајәндәләри дә онларда еһтијатлы бир мүнасибәт доғурмушду. Мәсәлән, Австрија јазычысы Минна Каутскајанын оғлу, 1881-чи илдә Марксын јанына кәлән Карл Каутски она олдугча хошакәлмәз тә'сир бағышламышды. Карл Каутски 1874-чү илдә сосиалист һәрәкатына гошулмушду. Бу мүддәт әрзиндә о, позитивизмдән вә малтусчулугдан лассалчылыға вә анархизмә гәдәр мүхтәлиф идеја тә'сирләри алтына дүшмүш, нәһајәт, 1880-чи илин әввәлләриндә «Sozialdemokrat» гәзетинин әмәкдашы оларкән марксизмә мејл етмәјә башламышды. 1881-чи ил апрелин 11-дә Маркс бөјүк гызына јазмышды: «Бу гәшәнк шәхсијјәт илк дәфә мәним јаныма кәләркән... мәним вердијим илк суал белә олду: Сиз өз ананыза охшајырсынызмы? — Әсла охшамырам, дејә о инандырмаг истәди. Мән үрәјимдә онун анасыны тәбрик етдим. О, мијанә, бәсирәтсиз бир шәхсдир, тәкәббүрлүдүр (чәми 26 јашы вардыр), әлламәдир, мүәјјән мә'нада чалышгандыр, статистика илә чох әлләшир, лакин бунун хејри аз олур, анаданкәлмә филистерләр тајфасына мәнсубдур, һәм дә бир нөв тәмиз адамдыр[1]. Енкелс дә Каутски илә танышлығынын илк ајлары әрзиндә ону анаданкәлмә педант вә схоласт кими сәчијјәләндирәрәк көстәрмишди ки, о, «мүрәккәб мәсәләләри ачмаг әвәзиндә садә мәсәләләри долашдырыр»[2].

Енкелс илә мә'нәви үнсијјәт нәтичәсиндә Каутски тезликлә марксизмин көркәмли тәблиғатчысы вә II Интернасионалын нәзәријјәчиси олду. Лакин кәнч Каутскидә Марксын көрдүјү мәнфи чәһәтләр бир чох илләр кечдикдән сонра јенидән өзүнү көстәрди вә онун сонракы сијаси тәкамүлүндә, оппортунизм мөвгеләринә кечмәсиндә мүәјјән рол ојнады.

Алман фәһлә һәрәкаты бир чох харичи вә дахили чәтинликләрә раст кәлиб бунлары һеч дә һәмишә асанлыгла вә тезликлә арадан галдырмаса да, һәр һалда дурмадан мөһкәмләндирди. Бу һәрәкат Алманијанын сијаси һәјатында кет-кедә даһа гүдрәтли бир амил олурду вә башга өлкәләрдә пролетар азадлыг мүбаризәсинин инкишафына күчлү тә'сир көстәрирди.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 35-чи чилд, сәһ. 146.
[2] Јенә орада, сәһ, 179.

Франса Фәһлә партијасынын јарадылмасына көмәји

70—80-чи илләрдәки сосиалист һәрәкатында франсыз пролетариатынын габагчыл нүмајәндәләринин өз мүстәгил ингилаби партијасыны јаратмаг вә мөһкәмләтмәк уғрунда мүбаризәси мүһүм јер тутурду. Маркс вә Енкелс бу ингилаби просеси диггәтлә изләјир, она һәр васитә илә көмәк етмәјә чалышырдылар.

Франса полиси Марксын Франса илә әлагәләри үзәриндә нәзарәт гојмаға чалышырды. Парис префектурасында онун 1875—1876-чы илләрдә Һиршә көндәрдији вә әлә кечирилмиш мәктубларынын мәзмуну јазылмышды. Бу јазыдан ајдын олур ки, Маркс франсыз фәһләләри арасында елми коммунизмин тәблиғини гајдаја салмаға бөјүк гајғы көстәрирди. О үмид едирди ки, Франсада сосиалист үнсүрләри бирләшдирә биләчәк вә франсыз пролетариатынын синфи шүурунун ојанмасы просесинә һәлледичи тә'сир көстәрә биләчәк гүввәләр тапылачагдыр.

Доғрудан да белә гүввәләр тапылды. 1876-чы илин пајызында Жүл Кед (Матјө Жүл Базилин тәхәллүсүдүр) мүһачирәтдән Франсаја гајытды. Вахтилә Кед мәтбуатда Парис Коммунасыны мүдафиә етдијинә көрә гијаби олараг беш ил һәбс чәзасына мәһкум едилмишди. О, Исвечрәдә кизләнирди вә бакунинчиләр ганадына гошулуб Интернасионалын фәалијјәтиндә иштирак едирди. Исвечрәдә, сонра исә Италијада оларкән Кед анархизмдән мә'јус олмаға башлады. Онун Чернышевскинин «Нә етмәли?» романы вә башга әсәрләри илә таныш олмасы бу ишдә бөјүк рол ојнады. Франсада Кед тәләбә сосиалист дәрнәкләринин үзвләри илә, Һирш илә вә башга марксистләрлә таныш олду. Бүтүн бунлар онун марксизм мөвгеләринә кечмәсинә сәбәб олду, һәрчәнд о өз әввәлки бахышларындан бирдән-бирә узаглашмамышды.

Девил, Массар, Шабри вә башга һәмфикирләри илә бирликдә Кед Франсада елми коммунизм идејаларынын тәблиғиндә јени мәрһәләнин башланғычыны гојду. 1877-чи илин нојабрында о вә достлары сонралар күндәлик гәзет олан һәфтәлик «Égalité» гәзетини бурахмаға башладылар. Редаксија өзүнү ачыг сурәтдә «инди көһнә дүнјанын вә јени дүнјанын пролетариаты ичәрисиндә бүтүн чидди зәкаларын тәрәфдар олдуғу коллективчилик тә'лиминин» тәрәфдары е'лан етди. Мә'лум олдуғу кими, Франсада «коллективчилик» марксизм мә'насында ишләдилән бир термин олмушду. Лафарг бу гәзетин фәал әмәкдашы, сонралар исә һәмчинин онун редакторларындан бири олдуғу замандан е'тибарән гәзетин марксист мәсләки даһа ајдын шәкилдә мүәјјәнләшди. 1880-чи ил нојабрын 5-дә Маркс Зоркеjә јазмышды: «Сән јәгин һисс етмисән ки, мәһз «Égalité» (һәр шејдән әввәл *Кедин* бизим тәрәфимизә кечмәси вә мәним күрәкәним Лафаргын әсәрләри сајәсин-

дә) биринчи «франсыз» *фәһлә гәзетидир* (сөзүн әсл мә'насында)»[1].

«Égalité»нин фәһләләрә ингилаби тә'сири, һәмчинин онун бејнәлмиләл әлагәләри һакимијјәт даирәләриндә нараһатлыг доғурду вә редаксијанын полис тәрәфиндән тә'гиб едилмәсинә сәбәб олду. 1878-чи илин јајында Кед вә онун бир сыра достлары Парисдә бејнәлхалг фәһлә конгреси чағырмаг тәшәббүсү үстүндә һәбсханаја салындылар.

Кед азад едилдикдән сонра Маркс онунла шәхси әлагә јарада билди. Радикал «Révolution Française» органында Кед илә, Прудон ән'әнәләрини ахырадәк арадан галдыра билмәјиб буржуа радикалларынын сосиал лајиһәбазлығына тәнгиди мүнасибәт көстәрә билмәјән Лонке арасында мүбаһисә башланмышды. Кедин мөвгеләринә шәрик олан Маркс 1879-чу илин јанварында она мәктуб јазды. Мәктубун мәтни галмамышдыр, лакин бә'зи фикирләр һәмин илин јазында Кедин Лондона көндәрдији чаваб мәктубунда тәкрар едилмиш вә һәтта ситат кәтирилмишди. Кедин чавабындан көрүнүр ки, Маркс «мүстәгил вә мүбариз фәһлә партијасы»[2] јарадылмасыны франсыз социалистләринин тә'хирәсалынмаз вәзифәси һесаб едирди. Бунун јолуну о, фәһләләр ичәрисиндә елми коммунизми тәблиғ етмәкдә, буржуа радикализми вә хырда буржуа социализми тә'сирини арадан галдырмагда, кениш тәшвигат апармаг фәалијјәтиндә көрүрдү. Кед бу идејалара тамамилә шәрик олдуғуну билдирди. О, Маркс илә шәхсән көрүшмәји гызғын арзу етдијини хәбәр верди.

1879-чу илин јајында Кед илә Лафарг арасында (Лафарг 1882-чи илин јазына гәдәр Лондонда јашамышды) мүнтәзәм јазышма кедирди вә бу јазышма онларын арасында достлуғун башланғычы олду. Кедин мәктубларыны Лафарг чох заман Маркса вә Енкелсә көстәрәрәк, Кедин суалларына чаваблары онларла мүзакирә едирди. Беләликлә, пролетар партијасы јаратмаг уғрунда мүбаризәдә Марксын вә Енкелсин франсыз социалистләринә јардым көстәрмәси үчүн даһа бир јол ачылмышды. Лафаргын Кедә јаздығы вә галмыш олан мәктублар Марксын нәзәрә чарпмајан бу ишини әкс етдирир, фәһлә һәрәкатынын көркәмли нүмајәндәләринә онун дәриндән дүшүнүлмүш вә нәзакәтлә көстәрдији тә'сирин изини дашыјыр. Бу мәктубларда һәрәкатын сон мәгсәдләри нәзәрдән гачырылмајараг, фәһлә синфинин күндәлик еһтијачларына да диггәт јетирмәк, синдикалистләрин вә кооперативчиләрин реформист идеолокијасына мәнфи мүнасибәти бүтөвлүкдә һәмкарлар иттифаглары һәрәкаты вә кооператив һәрәкатына шамил етмәмәк, фәһләләрин фәаллыг вә тәшәббүскарлығы-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 378.
[2] Јенә орада, сәһ. 283.

нын һәр бир тәзаһүрүндә сәмәрәли үнсүрләри көрүб онлардан истифадә етмәји бачармаг зәрурәтиндән бәһс едилирди.

Елә һаллар да олурду ки, Кед илә Лафарг арасындакы достчасына мүбаһисәләрдә Маркс вә Енкелс Кедин тәрәфиндә дурурдулар. Кедин мөвгеји чох заман Франсада конкрет вәзијјәти даһа јахшы билдијини экс етдирирди, Лафарг исә Франсадан узун мүддәт ајры дүшмүшдү.

Маркс Кедин вә Лафаргын публисист чыхышларыны чох диггәтлә изләјирди. О, «Égalité»дә чап едилән материаллардан әлавә, Кедин 1879-чу илдә чап едилән «Коллективчилик вә ингилаб» адлы китабчасыны охумушду. О бу китабчада кәләчәк чәмијјәтдә фәһләләрин «әмәјин там мәһсулуну» алачаглары барәсиндә јанлыш тезис олдуғуну суал ишарәси илә гејд етмишди[1]. Лакин бүтөвлүкдә китабча мүсбәт гаршыланмышды. Сонралар Маркс аграр мәсәләси барәсиндә Кедин 1880-чи илин нојабрында чап едилән мәгаләләриндән игтибаслар көтүрмүшдү[2]. Маркс Лафаргын әсәрләри илә дә таныш олурду, хүсусилә онун «Франсада торпаг мүлкијјәти һәрәкаты» адлы бөјүк мәгаләси илә таныш олмушду[3].

1879-чу илин октјабрын 20—31-дә Марселдә үчүнчү фәһлә гурултајы олду. 1876-чы илин октјабрында Парисдә вә 1878-чи илин јанвар—феврал ајларында Лионда олмуш вә буржуа кооперативчиләринин үстүнлүјү әламәти алтында кечмиш бу ики илк гурултајдан фәргли олараг, Марсел гурултајынын әксәријјәти ингилабчы сосиалистләрин ардынча кетди. Реформист вә анархист үнсүрләр мүгавимәт көстәрсәләр дә, фәһлә һәрәкатынын мәгсәди олараг истеһсал васитәләри үзәриндә коллектив мүлкијјәт гојмаг һаггында вә фәһлә синфинин мүстәгил партијасыны јаратмаг һаггында гәтнамәләр гәбул едилди. Гурултајын рәһбәрләри Кедә (о, хәстәлијинә көрә иштирак едә билмәмишди) партија програмыны тәртиб етмәји тапшырдылар. Маркс франсыз сосиалистләринин бу көркәмли гәләбәсини јүксәк гијмәтләндирди. О јазырды ки, «Франсада һәгиги фәһлә партијасынын илк тәшкилаты Марсел гурултајындан башланыр»[4].

Маркс вә Енкелс Франса партијасынын хадимләринә ваһид платформа ишләјиб һазырламагда, партијаны сијаси чыхышлара, сечки мүбаризәсинә һазырламагда, ону идеја чәһәтдән мөһкәмләтмәкдә көмәк едирдиләр. 1880-чи илин мартында «Égalité»дә «Ч-б Бисмаркын сосиализми» ады илә Енкелсин ики мәгаләси чап едилди, бу мәгаләләрдә бә'зи франсыз сосиалистләри арасында да буржуа дөвләтинин чидди сосиал ислаһат јарада биләчәји һаггында јајылмыш олан тә-

[1] МЛИ МПА, ф. 1, серија 1, сахлама ваһиди 3996.
[2] МЛИ МПА, ф. 1, серија 1, сахлама ваһиди 4006.
[3] Јенә орада.
[4] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 35-чи чилд, сәһ. 94.

сәввүрләрин хәјали тәсәввүр олдуғу көстәрилирди. Ики һәфтәдән сонра «Égalité»нин сәһифәләриндә Марксын бир мәгаләси дәрҹ олунду. Бу мәгаләдә билдирилирди ки, онун «Фәлсәфә јохсуллуғу» әсәринин ајры-ајры фәсилләри гәзетдә чап олунаҹагдыр. Бу мәгаләдә Маркс өзүнүн Прудонла олан мүбаһисәсинин маһијјәтини изаһ едир, һәгиги материалист тә'лимини идеалист вә утопист бахышлара гаршы гојмағын зәрури олдуғуну көстәрирди.

Маркс вә Енкелс 1880-ҹи илин јанварындан чыхмаға башлајан ајлыг сосиалист «Revue socialiste» журналында да әмәкдашлыг едирдиләр. Лафаргын хаһиши илә Енкелс өзүнүн «Анти-Дүринг»индән үч фәсли «Revue socialiste» үчүн «Утопик сосиализм вә елми сосиализм» ады алтында мүстәгил очерк һалына салды вә бу да журналын 1880-ҹи ил март—мај нөмрәләриндә дәрҹ едилди. Јенә һәмин ил бу әсәр ајрыҹа китабча шәклиндә бурахылды. 1880-ҹи илин мајында онун франсызҹа ајрыҹа нәшринә Маркс Енкелсин тәрҹүмеји-һалына аид кириш мәгаләси јазыб, ону «мүасир сосиализмин ән көркәмли нүмајәндәләриндән»[1] бири адландырды.

Даһа әввәлләр, 1880-ҹи илин апрелиндә Маркс «Revue socialiste» үчүн суал вәрәгәси тәртиб етди, бу вәрәгә журналда вә ајрыҹа сурәт шәклиндә чап едилди. «Фәһләләр үчүн анкет» олан бу вәрәгә кениш јајылды; тәкҹә ајрыҹа сурәт 25 мин нүсхә тиражла бурахылды. О, фәһлә синфинин вәзијјәти барәсиндә сосиал тәдгигатын һәртәрәфли програмы иди. Дөрд бөлмәдә 100-ә гәдәр суал јазылмышды. Лакин сәнәдин әһәмијјәти бунунла битмирди. Бу сәнәд баҹарыглы сосиалист тәшвигаты нүмунәси иди, фәһләләри капитализм гурулушунун истисмарчы характери барәсиндә дүшүнмәјә мәҹбур едирди. Фәһлә синфинин игтисади тәләбләри: иш күнүнүн мәһдудлашдырылмасы, әмәк һаггынын артырылмасы, фәһләләрин өз нәзарәти алтында онларын сәмәрәли сығортасынын тәтбиги, киши вә гадын әмәјинә бәрабәр һагг верилмәси, ушаг әмәјинин гадаған едилмәси вә јенијетмәләр үчүн гыса иш күнү гојулмасы, һәмкарлар бирләшмәләринин тамамилә легаллашдырылмасы вә и. а. кими тәләбләри әслиндә суаллар шәклиндә ифадә едилмишди. Бүтөвлүкдә сәнәд рә'ји сорушулан фәһләләри мөвҹуд иҹтимаи системи әсаслы сурәтдә дәјишдирмәјин зәрурилији фикринә кәтириб чыхарырды.

Формалашмагда олан Фәһлә партијасынын һәр шејдән әввәл програма еһтијаҹы вар иди. Ону тәртиб етмәкдә чәтинлик чәкән Кед Лафаргын мәсләһәти илә Маркса мүраҹиәт етмәји гәрара алды. 1880-ҹи ил мајын әввәлләриндә франсыз сосиалисти Лондона кәлди. Бурада о, Маркс вә Енкелс илә шәхсән таныш олду. Лафарг илә дә о илк дәфә көрүшдү. Енкелсин

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-ҹу ҹилд, сәһ. 241.

евиндә кечирилән мүшавирәдә ев саһибиндән башга Маркс, Кед вә Лафарг иштирак едирди. Франса Фәһлә партијасы програмынын лајиһәси мүзакирә едилди. Үмуми нәзәри һиссәни, кириш һиссәсини Маркс бурадача Кедә диктә етди. Минимум програмдан, буржуа-демократик гурулушу чәрчивәсиндә һәјата кечирилмәси нәзәрдә тутулан вә һакимиjјәти фәһлә синфинин әлә алмасы јолунда бир пиллә һесаб едилән сијаси вә игтисади тәләбләрдән ибарәт галан һиссә әввәлчәдән Лафаргын иштиракы илә Кед тәрәфиндән һазырланмышды. Маркс вә Енкелс онун бир сыра јерләрини дәгигләшдирдиләр. Әмәк һаггы минимумунун ганунверичилик јолу илә мүәјјән едилмәсиндән бәһс едән вә Марксы гане етмәјән бәнд нәзәрә алынмазса,—ахы тәчрүбәдә бундан саһибкарлар әмәк һаггынын артмасынын гаршысыны алмаг үчүн истифадә едә биләрдиләр, —о бүтөвлүкдә минимум програмдан чох разы галмышды. О көстәрди ки, бу програм «Һәгигәтән билаваситә фәһлә һәрәкатынын өзүндән ирәли кәлән тәләбләри»[1] әһатә едир. Бураја јығынчаг, мәтбуат вә иттифаг азадлығыны мәһдудлашдыран ганунларын ләғв едилмәси, јашлылар үчүн 8 саатлыг иш күнү вә јенијетмәләр үчүн 6 саатлыг иш күнү гојулмасы, киши вә гадын әмәјинә бәрабәр һагг верилмәси, дөвләт мүәссисәләринин, банкларын, дәмир јолларын, мә'дәнләрин вә и. а. хүсуси адамлара верилмәсинин гадаған едилмәси вә и. а. тәләбләри дахил едилмишди.

Програмын нәзәри сәвијјәсини мүәјјән едән башлыча һиссә — кириш һиссәси иди. Маркс сон дәрәчә јығчам вә анлашыглы формада, франсыз сосиалистләринин сәнәдләриндә чохдан өзүнү көстәрән курултулу вә тәмтәраглы ибарәчилијә әсла јол верилмәдән пролетариатын азадлыг мүбаризәсинин коммунист мәгсәдләрини шәрһ етмишди. О өзү өз сө'зләринин нәтичәләри барәсиндә јазмышды: «Бу, франсыз фәһләләрини курултулу ибарә сәмаларындан реал керчәклик зәмининә гајтармаг үчүн гәти бир чәһд иди...»[2]. Маркс бирчә сәһифә үзәриндә фәһлә синфинин тарихи вәзифәси һаггында, капитализм гурулушуну девириб истеһсал васитәләри үзәриндә ичтимаи мүлкијјәт јаратмаг үчүн һәлледичи васитә олараг фәһлә синфинин ингилаби фәалијјәти һаггында, пролетариатын мүстәгил сијаси партијасынын зәрурилији һаггында ән мүһүм мүддәалары ифадә едә билди. Сәнәддә дејилирди ки, «истеһсалчылар синфинин азад едилмәси чинсиндән вә иргиндән асылы олмајараг бүтүн бәшәријјәтин азад едилмәси демәкдир»[3]. Марксын мәһарәтлә вермиш олдуғу кириш һиссәсини Енкелс «аз сөзлә күтләләр үчүн ајдын шәкилдә инандырычы дәлилләр»[4] кәтирилмәсинин нүмунәси һесаб едирди.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 378.
[2] Јенә орада.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 246.
[4] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 35-чи чилд, сәһ. 189.

Франса фәһлә һәрәкатында илк марксист програм 1880-чи ил октјабрын 14-дә Һаврда Фәһлә партијасынын гурултајында сәс чохлуғу илә гәбул едилди. Бу, марксизмин бөјүк мүвәффәгијјәти иди вә көстәрирди ки, марксизм франсыз фәһлә синфинин габагчыл һиссәси ичәрисиндә мөһкәм мөвге газанмышдыр. Ејни заманда програм франсыз сосиализминдәки мүхтәлиф чәрәјанлар үчүн мәһәк дашы олду, әсл пролетар үнсүрләрлә реформист вә тәригәтчи үнсүрләрин бир-бириндән ајрылмасына көмәк етди.

Програм әтрафында мүбаризә һәлә Һавр гурултајындан әввәл башланмышды. Лајиһә дәрч едилдикдән сонра дәрһал онун үзәринә буржуа радикаллары вә онлара гошулан бә'зи прудончу әһвали-руһијјәли сосиалистләр, о чүмләдән Лонке һүчум етдиләр. Һавр гурултајында програмын гәбул едилмәсинә анархистләр гызғын мүгавимәт көстәрдиләр. Бланкистләр дә програма мәнфи мүнасибәтдә олдулар. Интернасионалдакы фәалијјәтләри мүддәтиндә онлар материализм дүнјакөрүшүнү вә елми коммунизми мәнимсәмәјә доғру бир аддым атмыш олсалар да, тактика мәсәләләриндә өз мүәллимләринин волјунтарист вә гәсдчи тәсәввүрләрини һәлә дә арадан галдырмамышдылар, тәшәббүскар ингилабчы азлығын гејри-мәһдуд имканларына вә онун истәнилән анда коммунист ингилабы јаратмаг бачарығына садәлөвһлүклә һәлә дә инанырдылар. 1881-чи илдә онлар Фәһлә партијасындан ајрылыб өзләринин Мәркәзи ингилаби комитәсини јаратдылар.

Лакин ингилабчы марксист ганадын башлыча дүшмәни Фәһлә партијасынын өз дахилиндәки оппортунист груплашма олду. Буна кечмиш анархистләр, бакунинчи сосиалист демократијасы Алјансынын фәал хадимләри — Пол Брусс вә Бенуа Малон башчылыг етдиләр. Истәр Брусс, истәрсә Малон Марсел гурултајы дөврүндә коллективчилик тәрәфдары кими чыхыш етмишдиләр. Һәр икиси сөздә Марксын тә'лимини гәбул едирди. Лакин Малон өзү өз бахышларыны тәкчә марксизм нәзәријјәсинә дејил, һәмчинин «һәгиги сосиалист» Грүнүн, Лассалын, јени кантчы Ланкенин доктриналарына әсасланан бир нөв «интеграл сосиализм» кими сәчијјәләндирирди. Бруссун реформист-анархист бахышлары да ејни дәрәчәдә еклектик иди. Брусс вә Малон фәһлә партијасында олан, онун програм сәнәдиндә е'лан едилмиш ингилаби хәтдән наразы галан хырда буржуа үнсүрләринин әһвали-руһијјәсини ифадә етмәјә башладылар.

Һавр гурултајындан сонра Прусс, Малон вә онларын тәрәфдарлары Фәһлә партијасынын рәһбәрлији үзәринә ачыг һүчума кечдиләр. «Prolétaire» гәзети онларын чарчысы олду. Онлар Һавр програмыны, хүсусилә онун кириш һиссәсини кәнч Фәһлә партијасынын бүтүн мүвәффәгијјәтсизликләринин

хүсусилә 1881-чи илин сечкиләриндә онун мүвәффәгијјәт газанмамасынын мәнбәји е'лан етдиләр. Бруссун «Бир даһа сосиалист бирлији һаггында» адлы мәгаләсиндә (1881-чи илин нојабрында чап едилмишдир) реформист платформа шәрһ едилмишди. Мүәллиф «бир доктринанын мәһдуд көрүш даирәсиндән» (марксизм нәзәрдә тутулурду) имтина етмәји вә партијанын гапыларыны мүхтәлиф тә'лимләрин тәрәфдарлары үзүнә кениш ачмағы тәклиф едирди. Партијаја сон нәтичәдә сосиализм гурулушу әлдә етмәк јолунун көстәрилмәсини Брусс «бирдән-бирә һәр шеј, јахуд һеч бир шеј» принсипини мүдафиә етмәјә бәрабәр е'лан етмишди. Бунун әксинә олараг, о, јалныз һазырда һәјата кечирилә биләчәк тәләбләрлә кифајәтләниб «имкан сијасәти («politigue des possibilites») јеритмәји тәклиф етди. Поссибилистләр — јени оппортунист чәрәјанынын нүмајәндәләрини белә адландырмаға башладылар — чәмијјәтин ингилаби јолла сосиалистчәсинә дәјишдирилмәси идејасыны динч тәдричиликлә, «бәләдијјә сосиализми» — мүхтәлиф тәсәррүфат саһәләрини јерли идарәнин ихтијарына вермәк вә бу зәмин үзәриндә «ичтимаи хидмәт системи» тәшкил етмәк кими мешшан утопик нәзәријјәси илә әвәз етдиләр.

Маркс вә Енкелс поссибилизмин хырда буржуа маһијјәтини дәрһал ашкар етдиләр. Енкелс ачыгча көстәрди ки, поссибилистләр Фәһлә партијасыны позурлар, онларын бахышларынын јајылмасы бу партијаны «ән ади тред-јунионлар сәвијјәсинә»[1] ендирмәк тәһлүкәси доғурур.

Маркс вә Енкелс поссибилистләрә гаршы мүбаризәдә башлыча ролу, әлбәттә, франсыз марксистләринин өзләринә верирдиләр. Буна көрә дә идеја дүшмәнләринә гаршы мүбаһисәдә Кед вә Лафарг өзләри онлара мүһүм әсаслар вердикдә, бу һал Марксы вә Енкелси чох кәдәрләндирди. Ингилаби марксист ганадын лидерләриндә чох заман мөһкәмлик вә чевиклик чатышмырды. Онлар марксизмин ајры-ајры мүддәаларыны бә'зән бир еһкамчы кими, дүз-дүзүнә шәрһ едирдиләр. Франсызларын ингилаби ибарәјә ујмасы кими ән'әнәви һалда өз тә'сирини көстәрирди. Енкелс ачыгчасына дејирди ки, Кед «куја даим «ингилаб» сөзүнү тәкрарламағын лазым кәлмәси»[2] кими бир парисли хурафатына тутулмушдур. Реформизм идеолокијасыны тәнгид едәркән Кед вә онун тәрәфдарлары чох заман ислаһат уғрунда мүбаризәнин әһәмијјәтини бир тәригәтчи кими үмумијјәтлә инкар етмәјә һазыр идиләр. Ишдә кедчиләр фәһләләрин күндәлик еһтијачларына да кифајәт гәдәр диггәт јетирмирдиләр. Лафарг нәзәри чәһәтдән даһа јеткин олса да, Кедин бә'зи тәригәтчи сәһвләринә шәрик олурду. Ингилаби нәзәријјәни вә тактиканы франсыз марксистләринин мәһдуд даирәдә вә бир еһкамчы кими шәрһ ет-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 35-чи чилд, сәһ. 97.
[2] Јенә орада, сәһ. 188.

мэси мүнасибэти илэ килејлэнэн Маркс бир дэфэ она кэскин шэкилдэ демишди: «Бир шеј ајдындыр ки, мэн өзүм марксист дејилэм»[1].

Өз франсыз шакирдлэрини онларын хэталары үстүндэ тэнгид едэн Маркс ејни заманда онларын үмуми хэттинэ тамамилэ тэрэфдар олурду. Фэhлэ партијасынын Кед вэ Лафарг тэрэфиндэн башчылыг едилэн марксист ганадыны о, франсыз фэhлэ hэрэкатынын эсл ингилаби мејллэринин ифадэчиси hесаб едирди. Фэhлэ партијасынын кэлэчэјини Маркс кедчилэрин мүвэффэгијјэтлэри илэ бағлајырды.

Бунунла белэ партијада тэфригэ јетиширди. 1881-чи ил октјабрын ахырларында Рејмсдэки гурултајда бир чоху сахта тэшкилатлардан олан поссибилист нүмајэндэлэр эксэријјэт тэшкил етдилэр. Онлар мухтаријјэт принсипи хејринэ партијанын бирлијини позан гэрарлар јеритдилэр. Хүсусилэ hэр бир федерасија өз програмына малик олмаг hүгугу элдэ етди. Милли комитэјэ эсасэн поссибилистлэр сечилдилэр. Гурултај «Prolétaire» гэзетини партијанын мэркэзи органы е'лан етди. Гурултајдан сонра Кед вэ Лафарг элејhинэ поссибилистлэрин бөhтанчы кампанијасы күчлэнди.

Франсыз марксистлэри үчүн белэ кэркин бир заманда Маркс вэ Енкелс онлара hэр васитэ илэ јардым көстэрмэјэ чалышырдылар. 1882-чи илин февралында мүаличэ үчүн Элчэзаирэ јола дүшэн Маркс өзүнү сон дэрэчэ пис hисс етмэсинэ бахмајараг Парисдэ Кед, Девил вэ онларын испанијалы тэрэфдары Меса илэ көрүшмэк хаhишинэ разы олду. Элчэзаирдэн гајытдыгдан сонра hэмин илин јајында Аржантөјдэ оларкэн Маркс бу заман Франсаја көчмүш Лафарг илэ тез-тез сөhбэт едирди. Августун 2-дэ Парисдэ Месанын мэнзилиндэ о, јенидэн Кед вэ Девил илэ көрүшдү, бу дэфэ Лафарг да орада иди. Көрүшлэрдэн вэ сөhбэтлэрдэн Марксда белэ тээссүрат јаранды ки, вэзијјэтин кэскинлијинэ бахмајараг, «Кед вэ онун партијасы өз мөвгелэрини мөhкэмлэдирлэр»[2].

Пајыза јахын оппортунистлэрлэ тэшкилат чэhэтдэн ајрылмаг зэрури олду. 1882-чи ил сентјабрын 25-дэ Кед башда олмагла марксист нүмајэндэлэр поссибилистлэрин оппортунист сијасэтинэ гаршы е'тираз эламэти олараг, hэмин күн Фэhлэ партијасынын Сент-Етјендэ ачылан гурултајыны тэрк етдилэр вэ Роанндa өзлэринин гурултајыны чағырдылар. Поссибилистлэр гурултајы Һавр програмыны лэғв едиб ону hэр федерасијанын мүхтэлиф програмлары илэ эвэз етдији hалда, марксистлэр өзлэринин гурултајында hэмин сэнэддэ шэрh едилмиш принсиплэрэ садиг олдугларыны тэсдиг етдилэр. Фэhлэ синфи тэрэфиндэн дөвлэт hакимијјэтинин элэ алынма-

[1] *К. Маркс* вэ *Ф. Енкелс.* Эсэрлэри, 35-чи чилд, сэh. 324.
[2] Јенэ орада, сэh. 69.

сынын партијанын башлыча сијаси мәгсәди олмасы һаггында хүсуси гәрар гәбул едилди.

Маркс вә Енкелс јаранмыш олан шәраитдә Фәһлә партијасында тәфригәни зәрури һесаб едирдиләр. Сент-Етјендә баш верән һадисәни онлар фәһлә һәрәкаты дахилиндә мүхтәлиф чәрәјанларын — ингилаби пролетар чәрәјанынын вә хырда буржуа реформист чәрәјанынын мөвчуд олмасы үзүндән бу һәрәкатда објектив зиддијјәтләрин артмасынын нәтичәси һесаб едирдиләр. Онлар бир-биринә әкс олан бу мејлләрин мүбаризәсини үмумијјәтлә синфи чәмијјәт шәраитиндә фәалијјәт көстәрән пролетар партијаларынын инкишаф гануну сајырдылар. Оппортунист үнсүрләрлә зәрури ајрылманын бу вә ја дикәр формасыны конкрет шәраит мүәјјән едир. Франсадакы һадисәләрин тимсалында Маркс вә Енкелс өјрәдирдиләр ки, формал бирлији сахламаг партијанын реформистчәсинә позулмасы тәһлүкәсини јаратдығы ағыр шәраитдә тәфригә фәһлә һәрәкаты үчүн бәдбәхтлик дејил, хошбәхтликдир. Бу тәфригә фәһлә партијасынын әсл бирлији үчүн, ингилаби әсас үзәриндә бирлији үчүн зәмин јарадыр.

Поссибилист тәшкилатларын илк заманлар сајча үстүн олмасы Марксы вә Енкелси нараһат етмирди. Кедчиләрин үстүнлүјү бунда иди ки, һәр шејдән әввәл ири сәнаје мәркәзләринин пролетар даирәләри, о чүмләдән Парисин бир чох сәнаје фәһләләри онларын ардынча кедирдиләр, поссибилистләр исә әсасән игтисади чәһәтчә керидә галмыш рајонларда, Франсанын чәнубунда вә гәрбиндә, пајтахтын хырда мүәссисәләринин фәһләләри арасында үстүнлүк тәшкил едирдиләр. Франсыз марксистләри партија дахилиндә кәскин мүбаризә имтаһанындан чыхдылар, өзләринин идеја бајрағы олан програмы горујуб сахладылар. Маркс Франса фәһлә һәрәкатында ингилаби принсипләрин кәләчәк тәнтәнәсинин рәһнини бунда көрүрдү.

Инкилтәрәдә социализмин тәблиғиндә јени мәрһәләјә доғру

Инкилис фәһлә һәрәкатында реформизм мејлинин күчләнмәсинин башлыча сәбәбини Маркс вә Енкелс, һәр шејдән әввәл, дүнја базарында Инкилтәрә капиталист сәнајесинин һаким мөвге тутмасында көрүрдүләр. Онлар һесаб едирдиләр ки, јалныз Инкилтәрә бу мөвгеји итирдикдә, әсаслы дәјишикликләр баш верә биләр.

Артыг 70-чи илләрин ахырларына доғру Инкилтәрәнин сәнаје инһисарынын зәифләмәси әламәтләри көрүнмәјә башлады. Америка вә Алманија сәнајесинин инкишафы өз сүр'әти е'тибары илә Инкилтәрә сәнајесинин артым сүр'әтиндән ачыгча үстүн иди. Мүстәмләкә дөвләти вә дүнја базарында башлыча ихрачатчы кими — о чүмләдән мүстәмләкә малларынын башлыча ихрачатчысы кими — биринчи јердә дуран

Инкилтәрә сәнаје мәһсулу истеһсалы саһәсиндә өз биринчилијини тәдричлә итирирди. 1873-чү илдән е'тибарән Инкилтәрә игтисадијјатынын дурғун вәзијјәти бу просесләрин ифадәси иди; Инкилтәрә игтисадијјаты јүксәлиш дөврүнә дахил олмадан 1878—1879-чу илләрдә кәскин бөһран мәрһәләсинә гәдәм гојду.

Пролетариатын хејли кениш тәбәгәләринин вәзијјәтинин писләшмәси күтләләрин әһвали-руһијјәсинә тә'сир көстәрди. Тәкчә ихтисаслы фәһләләри бирләшдирән мәһдуд сех тред-јунионларында мә'јуслуг өзүнү көстәрмәјә башлады. Фәһләләр вә радикал зијалылар ичәрисиндә либералларын сијаси нәзарәтиндән азад олмаг сә'ји ојанырды. Һәјәчанын мүһүм бир үнсүрү Ирландијада күчләнмиш милли һәрәкат вә аграр һәрәкаты иди. Британија адаларында елә бир вәзијјәт јаранмаға башламышды ки, Интернасионалын инкилис фәһлә һәрәкатында сәпдији ингилаби сосиализм тохумлары өз илк чүчәртиләрини вермәли иди.

Бүтүн бу илләр әрзиндә Маркс вә Енкелс инкилис фәһлә синфини фәаллашдырмаг, онун ән јахшы үнсүрләрини сосиализм нәзәријјәсинә кәтириб чатдырмаг үчүн даим јоллар вә васитәләр ахтарырдылар. Мебелчи харратлар тред-јунион катиби, кечмишдә АБШ-да Вәтәндаш мүһарибәсинин иштиракчысы вә Интернасионалын Британија федерал шурасынын үзвү Адам Вејлерин фәалијјәтини бәјәндиләр. Вејлер һәмкарлар иттифаглары тәшкилатларындакы әмәли иши илә јанашы олараг сосиалист бахышларыны ачыгча мүдафиә едирди; 1876—1883-чү илләрдә Вејлер Лондон тред-јунионлар шурасынын вә иллик тред-јунион конгресләринин нүмајәндәси сечилмиш вә бурада реформист чохлуғун мөвгеји әксинә олараг, радикал гәрарлары мүдафиә етмишди.

1880-чи илин пајызында Маркс вә Енкелс елми-сосиализмә мејл көстәрән радикал әһвали-руһијјәли Шотландија тред-јуниончулары групунун нүмајәндәси Роберт Баннер илә јазышмаға башладылар. Сентјабрын 17-дә Баннер Единбургдан Маркса јазмышды: «Үмид едирәм ки, сосиал-демократијанын хејринә Сизин кечмиш вә индики фәалијјәтиниз һаггында Твиддән шималда Сизин тәвазө'кар пәрәстишкарыныз олан мәнимлә бирликдә чох јүксәк фикирдә олан адамлар олдуғуну ешитмәјиниз Сизин үчүн көзләнилмәз бир шеј олмаз»[1]. Марксын нојабрын орталарында көндәрилән чавабы галмамышдыр, лакин Баннерин 1880-чи илин декабрында Маркса, һәмчинин Енкелсә көндәрилән мәктубларындан (Енкелсин дә Баннерә мәктубу бизә кәлиб чатмамышдыр) онларын Шотландија сосиалистинә нә барәдә јаздыглары ајдын олур. Маркс она инкилис фәһлә һәрәкатында јаранмыш вәзијјәти,

[1] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 5, сахлама ваһиди 4176.

бу һәрәкаты өз сијаси тә'сирләри алтында олан либералларын сијасәтинин маһијјәтини изаһ едәрәк, ејни заманда онун диггәтини Инкилтәрәнин ичтимаи һәјатында баш верән, либерал фәһлә сијасәтинин мәһдуд чәрчивәсинин арадан галдырылмасы үчүн илкин шәртләр јаратмыш олан игтисади вә сосиал прәлиләмәләрә чәлб едирди. Баннер Маркс илә разылашараг јазырды: «...Сизин бәһс етдијиниз һај-күјсүз сосиал ингилаб бизим ичәримиздә дәрин көкләр салыр»[1].

Радикал клубларын вә чәмијјәтләрин иштиракчыларынын бир чоху һәлә Интернасионалдан Марксы јахшы танызырды, бу клубларын вә чәмијјәтләрин тәркибинә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији Британија Федерасијасынын кечмиш хадимләри дахил идиләр. Бә'зән һәмин тәшкилатлар ону сосиализм мәсәләләри барәсиндә мүһазирәләр охумаг үчүн дә'вәт едирди. Бүтүн јашлы кишиләр үчүн сечки һүгугу уғрунда мүбаризә мәгсәди илә 1879-чу илдә Лондон Соһосунда јарадылан Чәмијјәтин рәһбәрләринә Марксын ады вә әсәрләри мә'лум иди.

Маркс вә Енкелс сосиалист тәблиғаты јолуна гәдәм гојан јени гүввәләрә һәр васитә илә јардым көстәрир, буржуа зијалыларынын ән јахшы нүмајәндәләринин фәһлә синфи тәрәфинә кечмәсинә көмәк едирдиләр. Лакин Маркс бунлардан јары јолда дајананлара, сосиалист бахышларыны ингилаба зидд вә вулгар бахышларла бирләшдирмәјә вә ја сосиалист һәрәкатындан шәхси мәгсәдләр үчүн истифадә етмәјә чалышанлара барышмаз мүнасибәт көстәрирди.

Бу чәһәтдән Марксын инкилис публисисти Һенри Мајерс Һајндман илә мүнасибәтләри әламәтдар олду. Варлы вәкил вә биржа дәллалы олан Һајндман өз сијаси әгидәләринә көрә буржуа радикалы иди, һәм дә ториләрә рәғбәт бәсләјирди. 1880-чи илдә о, мүһафизәкарларын намизәди сифәти илә парламентә сәсә гојулмаға чалышырды, лакин мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады. Ејни заманда о, Инкилтәрәнин Һиндистанда мүстәмләкә ағалығынын бә'зи чәһәтләрини, һәмчинин Ирландија милли һәрәкаты барәсиндә либерал һөкумәтин чәза тәдбирләрини ифша етмәси илә мәшһурлашмышды. 1880-чи илин ијунунда Һајндман Һиршин васитәси илә Маркс илә таныш олмуш, дәфәләрлә онунла сөһбәт етмишди. О, «Капитал»ын биринчи чилдинин франсызча нәшрини охумушду, бу да онда сосиализмә тәрәф дөнүшә сәбәб олмушду. Лакин онун сосиалист бахышлары чох сәтһи вә гејри-ардычыл иди.

Маркс ингилаби тә'лими бүтөв шәкилдә гаврамағын зәрури олдуғуну Һајндмана сүбут етмәк үчүн хејли әмәк сәрф етди. Лакин Һајндман марксизмин ингилаби нәтичәләрини мәнимсәмәди. О, Инкилтәрәдә сосиалист ингилабынын динч инкишафынын мүмкүн олмасы һаггында Марксын мүддәасы-

[1] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 5, сахлама ваһиди 4218.

ны јанлыш шәрһ едир, бу анлајышы «сосиал јенидәнтәшкил», «сосиал јенидәнгурма» илә әвәз етмәјә, марксист бахышларыны «дөвләт сосиализми» нәзәријјәләри илә әлагәләндириб, Марксы Родбертус вә Лассал илә бир сыраја гојмаға чалышырды.

Һајндманы фәһлә һәрәкатынын демократ чығырдашы һесаб едән вә онун бахышларынын тәкамүлүнә тә'сир көстәрмәјә чалышан Маркс ону һеч дә инкилис сосиализминин башчысы һесаб етмәк фикриндә дејилди. Һалбуки Һајндман тезликлә мәһз белә бир рол ојнамаг иддиасына дүшдү. 1881-чи илин јазында Һајндман вә достлары фәһлә клубларыны вә демократик радикал клубларыны бир тәшкилат һалында бирләшдирмәк үчүн аддымлар атдылар, истәр буржуа-демократик үнсүрләрини, истәрсә сосиалист үнсүрләри бу тәшкилатын сыраларында бирләшдирмәјә чалышдылар.

Маркс чох көзәл баша дүшүрдү ки, Һајндман тәрәфиндән јарадылан тәшкилат — 1881-чи ил ијунун 8-дә бу тәшкилат гәти тә'сис едилмиш вә Демократик федерасија адыны алмышды — јарымбуржуа, јарымпролетар бир чәмијјәтдир. Бир рәһбәр олараг Һајндман барәсиндә дә Маркс јүксәк фикирдә дејилди. Маркс јазырды: «Бүтүн бу әдәб-әрканлы буржуа мүәллифләри мүтәхәссис дејилдирләрсә, онлары хош бир күләјин әсиб кәтирдији һәр һансы јени идејалар сајәсиндә *дәрһал* пул, јахуд ад, ја да сијаси капитал газанмаг кими јенилмәз бир арзу руһландырмышдыр»[1].

Тә'сис конфрансы заманы Һајндман Демократик федерасијанын програмына шәрһ олараг өзүнүн јеничә чапдан чыхмыш «Инкилтәрә һамы үчүн» китабчасыны нүмајәндәләр арасында јајды. Ики фәсилдә («Әмәк» вә «Капитал») о, «Капитал»ын биринчи чилдиндән бә'зи јерләри өз сөзләри илә сөјләмиш, гисмән лап олдуғу кими вермишди, һәм дә мүәллифин адыны көстәрмәјиб, «бир нәфәр бөјүк мүтәфәккир вә орижинал мүәллифин» идејаларындан истифадә етдијини мүгәддимәдә анчаг тутгун шәкилдә гејд етмәклә кифајәтләнмишди.

Маркс Һајндманын китабчасыны охујаркән јәгин етди ки, мүәллиф нәинки әдәби оғурлуг етмиш, һәмчинин «Капитал»дан көтүрдүјү бир чох идејалары тәһриф етмишдир. Мәсәлән, Һајндман капитализм гурулушунун истисмарчы характери һаггында Марксын фикирләрини сөјләјәркән бунлары буржуа демократијасынын тә'рифләнмәси илә, сосиал мәсәләни дөвләт мүдахиләси методу әсасында һәлл етмәк һаггында Лассал ресептләри илә «тамамламышды». Маркс сөзләрин алтындан хәтт чәкмәклә вә нида ишарәләри гојмагла о јерләри гејд етмишди ки, бурада хејли милли тәкәббүрлә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 35-чи чилд, сәһ. 203.

мүәллиф инкилисләрин зеһни ҹәһәтдән куја үстүн олмаларындан дәм вуруб онларын башга халглары һәрҹ-мәрҹлик вә дағыдыҹылыг јолуна сүрүкләјән «сосиализм иблисинә» ујмаҹагларыны иддиа едирди. Һајндманын бүтүн бәшәријјәт барәсиндә инкилис-сакс демократијасынын куја хүсуси сосиал вәзифә дашыдығыны иддиа етмәк, инкилис дилиндә данышан халгларын бирләшмәсини сосиал јенидәнгурма үчүн е'тибарлы бир јол кими көстәрмәк, Инкилтәрәнин башга милләтләрлә тиҹарәт мүнасибәтләриндә «тәмәннасыз» олдуғуну сүбут етмәк истәдији сәһифәләр дә шовинизм руһу илә долу иди[1].

Маркс һесаб едирди ки, әсл сосиализм тәблиғи бу ҹүр вулгар-демократик вә шовинист бахышларла бир јерә сыға билмәз. Һајндманын «Капитал» илә истәдији кими рәфтар етмәсинә нә исә бир шејлә һагг газандырмаг ҹәһдләринә ҹаваб олараг Маркс 1881-ҹи ил ијулун 2-дә она көндәрдији мәктубунда ачыгҹа билдирмишди ки, буржуа-демократик идејалары илә сосиализм идејаларыны еклектикҹәсинә бир-биринә гарышдырмағын әлејһдарыдыр. О, һәмчинин гејд едирди ки, куја үмумијјәтлә инкилисләрә үзви сурәтдә «сосиализм гаршысында горхунун» хас олмасы, сосиализм нәзәријјәләринә, өзү дә хариҹдән кәтирилән белә нәзәријјәләрә инамсызлыг олмасы барәсиндә Һајндманын вә онун достларынын рә'јинә шәрик дејилдир. «Мән нә «Интернасионал» заманы, нә дә чартизм заманы буну көрмәмишәм»[2]. Ингилаби пролетар тә'лими инкилис фәһлә синфи ичәрисиндә дә өзүнә јол тапаҹагдыр — онун әгидәси белә иди.

Һәјат бу нөгтеји-нәзәри тәдриҹлә тәсдиг едирди. Инкилтәрәнин пролетар вә демократик даирәләриндә марксизм нәзәријјәсинә кетдикҹә даһа бөјүк бир мараг ојанырды. 1881-ҹи илин декабрында Маркс вә онун тә'лими һаггында исте'дадлы журналист Белфорт Бакс «Modern Theught» журналында мәгалә дәрҹ етдирди. Маркс бу мәгаләни Лаврова көндәрәрәк јазмышды: «Онун фикирләринин сәмимилији вә дәрин инамы Сизә бөјүк тә'сир көстәрәр»[3]. Көркәмли шаир, рәссам вә публисист Уилјам Моррис дә сосиалист тәблиғатына гошулмушду. Марксизм тә'лими габагҹыл фәһләләр ичәрисиндә дә јени-јени тәрәфдарлар тапырды.

Демократик федерасијанын өз дахилиндә ҹидди дәјишикликләр баш верирди. 1883-ҹү илин јајында Федерасија сосиалист програмы гәбул етди, 1884-ҹү илдә исә о, марксизми өз нәзәри платформасы е'лан едән Сосиал-демократ федерасијасы һалына салынды. Лакин Һајндманын вә башга рәһбәрләрин тәригәтчи вә оппортунист мөвгеји тәшкилатын дүзкүн, ингилаби сијасәт јеритмәсинә узун мүддәт мане олду.

[1] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 1, сахлама ваһиди 4089.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 35-ҹи ҹилд, сәһ. 166.
[3] Јенә орада, сәһ. 214.

Инкилтәрәдә ингилаби пролетар партијасы јаратмаг үчүн зәминин тәмизләнмәси просеси узун вә мүрәккәб бир просес олду. Лакин һәлә Марксын сағлығында реформизмин дәрин көкләр салдығы бу өлкәдә дә елми коммунизми инкилис фәһлә һәрәкаты илә бирләшдирмәк үчүн аддымлар атылмышды.

АБШ-да фәһлә һәрәкатынын инкишафы перспективләри

Маркс бүтүн өмрү боју бирчә дәфә дә Америкада олмамышды. Бунунла белә о, АБШ-ын игтисадијјатыны вә сијаси һәјатыны јахшы билирди, бу өлкәнин инкишаф мејлләрини узагкөрәнликлә сезирди.

1882-чи илдә Енкелс илә бирликдә Маркс Америкада «капиталларын ағласығмаз дәрәчәдә тәмәркүзләшмәси һаггында» јазмышды[1]. О, «инһисарлашдырычы гүввә» олараг АБШ-да сәһмдар ширкәтләринин фәалијјәтинә диггәти чәлб едир вә көстәрирди ки, бу ширкәтләр «Вәтәндаш мүһарибәси башландығы замандан е'тибарән кетдикчә даһа чох артан бир сүр'әтлә сәнајени, тичарәти, торпаг мүлкијјәтини, дәмир јоллары вә малијјәни өзләринә табе едирләр»[2]. Маркс АБШ-дакы аграр мүнасибәтләрини феодал галыгларынын мөвчуд олмасы үзүндән мүрәккәбләшмәјән кәнд тәсәррүфатында сәрбәст саһибкарлыг вә капитализмин инкишафы зәмининдә капиталист зиддијјәтләринин артмасы нүмунәси һесаб едирди.

Америкада тәрәггинин о бири үзү орада әмәјин интенсивләшдирилмәси нәтичәсиндә фәһләләрин истисмарынын бөјүк мигјас алмасы, бөһранларын доғурдуғу сосиал бәлаларын чох бөјүк өлчүјә чатмасы, ишсизләрин сајынын мисилсиз дәрәчәдә чохалмасы иди. «Америка сивилизасијасы» бүтөв әһали тәбәгәләрини, биринчи нөвбәдә зәнчиләри гул вәзијјәтинә мәһкум едирди. АБШ фәһлә синфинин јалныз јухары тәбәгәси үчүн јахшы шәраит тә'мин едилирди. Онун галан, әксәр һиссәси, хүсусилә кәлмә фәһләләр әслиндә һүгугсузлуг вә сосиал бинәсиблик дәрәчәсинә көрә өзләринин башга өлкәләрдәки гардашларындан аз фәргләнирдиләр. Маркс јазырды: «Ән јахшы Америка мүәллифләри тәкзибедилмәз бир факт олараг ачыгча е'лан едирләр ки, көләлик әлејһинә апарылан мүһарибә зәнчиләрин әл-голуну бағлајан зәнчирләри дағытмыш олса да, дикәр тәрәфдән, бу мүһарибә ағ истеһсалчылары әсарәт алтына алды»[3]. Америка буржуа дөвләти демократик көркәминә бахмајараг, фәһлә синфинә кәскин сурәтдә дүшмән иди. Бу дөвләт ири капиталист ағаларынын әлиндә бир аләт иди. АБШ-дакы сијаси режими Маркс бу сөзләрлә сәчијјәләндирмишди: «Гулдур дәстәләри вә күруһ-

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 305.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 278.
[3] Јенә орада.

лар ганунверичи органлары өз әлләринә кечирмиш вә сијасәти алыныб-сатылан бир шејә чевирмишләр»[1].

Маркс капитал һөкмранлығына Америка фәһлә синфи тәрәфиндән көстәрилән мүгавимәтин артмасыны лабүд һесаб едирди. О баша дүшүрдү ки, АБШ-да фәһлә һәрәкаты ади олмајан хүсуси бир јолла инкишаф едир. Онун инкишафыны сүр'әтләндирән амилләрлә — пролетариатын сајынын вә тәмәркүзләшмәсинин артмасы, истисмарын күчләнмәси вә синфи зиддијјәтләрин дәринләшмәси, даими ишсизлик вә и. а. илә јанашы олараг, пролетар гүввәләринин бирләшмәсини ләнкидән амилләр дә фәалијјәт көстәрирди. 70-чи илләрдә һәлә фәһләләр үчүн, хүсусилә јерли фәһләләр үчүн Гәрбдә торпаг саһәләри әлдә етмәк вә фермер олмаг имканы вар иди. Америка фәһлә синфинин милли чәһәтдән јекчинс олмамасы бирләшмә јолунда чидди манеә иди, чүнки онун сыраларынын кенишләнмәси мәнбәләриндән бири Ирландијадан, Инкилтәрәдән, Алманијадан, Италијадан, 70-чи илләрдән е'тибарән исә һәмчинин Шәрги Авропа өлкәләриндән, Чиндән вә и. а. көчүб кәләнләр иди. Бир-биринә зидд мејлләрин тә'сиринә мә'руз галан Америка фәһлә һәрәкатында каһ јүксәлмәләр, каһ да дәрин зәифләмәләр мүшаһидә олунурду. О, идеја чәһәтдән дә сон дәрәчә рәнкарәнк иди: мәһдуд тред-јунионизм идеолокијасы, сијаси биканәликлә јанашы гәсдчилик ән'әнәләри вар иди, марксизм илә јанашы хырда буржуа сосиализминин мүхтәлиф чаларлары өз тә'сирини көстәрирди.

АБШ-да Интернасионалын фәалијјәтинин ән мүһүм нәтичәси 1876-чы илин јајында Америка Фәһлә партијасынын јарадылмасы олду, онун тәркибинә исә Зорке, О. Вејдемејер, Ч. П. Мак-Доннел тәрәфиндән башчылыг едилән марксист ганад дахил иди. Америка марксистләри Маркс вә Енкелс илә даими әлагә сахлајырдылар. «Labor Standard» партија гәзетинин редактору тә'јин едилән Мак-Доннел онлардан мәгалә вә јазы көндәрмәләрини хаһиш едирди. О, 1876-чы илин декабрында Маркса јазмышды: «Сизин тәрәфиниздән вә ја ч-б Енкелс тәрәфиндән јазылан бирчә сәтир дә... һамы тәрәфиндән мәмнунијјәтлә охунарды вә бизә бөјүк көмәк көстәрәрди»[2]. 1878-чи илин феврал—март ајларында Енкелс Нју-Јоркда чыхан бу гәзетдә «Авропа фәһләләри 1877-чи илдә» ады илә бир сыра мәгаләләр чап етдирди.

Лакин Америка Фәһлә партијасында елми коммунизмин тәрәфдарлары башлыча олараг алман мүһачирләри ичәрисиндән олан лассалчыларла вә башга тәригәтчи-реформист үнсүрләрлә ағыр мүбаризәјә кирмәли олдулар. Мак-Доннел Маркса көндәрдији һәмин мәктубунда хәбәр верирди ки, о, Зорке вә башга марксистләр «фитнә-фәсадчылара, фана-

[1] «Вопросы истории КПСС», 1966, № 10, сәһ. 9.
[2] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 5, сахлама ваһиди 3732.

тикләрә вә ахмаглара гаршы бөјүк бир вурушмаја»[1] киришмишләр. Партијанын Шимали Америка Сосиалист фәһлә партијасы адыны алдығы 1877-чи илдәки гурултајында лассалчылар үстүнлүк газандылар. Зорке, Мак-Доннел вә онларын тәрәфдарлары партијадан чыхмаға мәчбур олдулар, лассалчы рәһбәрлик исә програмы дәјишдириб партијаја башлыча олараг сечки мүбаризәсиндә иштирак етмәк јолуну көстәрди. Јени рәһбәрлијин мөвгеји, онун јерли американлылар ичәрисиндә иш апармаг, һәтта инкилис дилини өјрәнмәк истәмәмәси партијаны мәһдуд тәригәтчи тәшкилатына чеврилмәјә доғру апарырды.

Партијада марксизмә мејл едән үнсүрләр фәаллашдыгда, вәзијјәт бир гәдәр јахшылашды. Партија сыраларындан кәнарда дуран марксистләр дә она даим тә'сир көстәрмәјә чалышырдылар. Партијанын «New Yorker Volkszeitung», «The Socialist» гәзетләри — һәр икиси 1878-чи илдә јарадылмышды — марксизм идејаларыны тәблиғ етмәјә башлады. 80-чи илләрин әввәлләриндә «New Yorker Volkszeitung»ун нәшриндә алман сосиал-демократы, Марксын Интернасионалдакы силаһдашы Һепнер иштирак едирди. О, «фәһлә китабханасы»нын бурахылышлары шәклиндә марксист китабчаларынын нәшрини гајдаја салмаг јолунда да аддымлар атды.

Маркс вә Енкелс Америка сосиалистләрини ингилаби нәзәријјәјә вә тактикаја еһкамчы мүнасибәти арадан галдырмаға, фәһлә күтләләри һәтта һәлә сосиалист әгидәләри сәвијјәсинә јүксәлмәсәләр дә, онларла даһа сых әлагәјә кирмәјә, сосиализми абстракт шәкилдә дејил, күтләләрин баша дүшәчәји шәкилдә тәблиғ етмәјә, бу тәблиғатла јанашы фәһләләрин конкрет мәнафејини мүдафиә етмәјә вә онларын күндәлик мүбаризәсиндә билаваситә иштирак етмәјә јөнәлтмәк истәјирдиләр. В. И. Ленин гејд едирди ки, марксизмин баниләри мүхтәлиф өлкәләрин сосиалистләринә төвсијәләр верәркән вә онларын сәһвләрини тәнгид едәркән бу вә ја дикәр өлкәнин сосиалист һәрәкатынын хүсусијјәтләриндән вә онун башлыча нөгсанларындан асылы олараг бу вә ја башга сәпкидә мәсләһәтләр верирдиләр. Онлар алман сосиал-демократларыны һәр шејдән әввәл сағ оппортунизмдән чәкиндирдикләри һалда, АБШ вә Инкилтәрә сосиалистләрини биринчи нөвбәдә мәһдуд тәригәтчи бахышларына көрә, марксизми еһкама чевирдикләринә көрә, реал мүбаризә шәраити илә һесаблаша билмәдикләринә көрә тәнгид едирдиләр. В. И. Ленин јазырды: «Маркс вә Енкелс инкилис-американ сосиализминдә онун фәһлә һәрәкатындан узаглашдығыны даһа кәскин тәнгид едирләр»[2].

[1] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 5, сахлама ваһиди 3732.
[2] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 15-чи чилд, сәһ. 257.

Маркс изаһ едирди ки, АБШ-да пролетар партијасынын јаранмасы јоллары Америка пролетариатынын кениш тәбәгәләринин күтләви мүбаризәсинин вүс'әт алмасы илә ваһид бир ахына дүшүр. Јалныз бу мүбаризә ичәрисиндә олан сосиалистләр партија јарадылмасы үчүн тәмәл гура биләрдиләр. Марксын фикринчә, пролетар күтләләринин синфи шүурунун ашағы сәвијјәдә олмасы, онлара мәхсус мәһдуд практисизм һәмин вәзифәнин јеринә јетирилмәси үчүн јенилмәз бир манеә дејилди. Пролетар мүбаризәси иштиракчыларыны әввәлчә һәр кәсә ајдын олан конкрет әмәли вәзифәләр әсасында бирләшдирмәк, бундан өтрү күтләләрин бирләшмәјә кортәбии мејлиндән истифадә етмәк оларды. Бу исә фәһләләри сосиализм руһунда тәрбијә етмәк вә ингилаби-сосиалист програмы гәбул етмәк үчүн кениш имканлар ачарды.

Сосиалист тәблиғатынын пролетар күтләләринин күндәлик мүбаризәсиндән ајры дүшмәси онлара мүхтәлиф радикал буржуа нәзәријјәләринин тә'сир көстәрмәсинин сәбәбләриндән бири иди. Мәсәлән, АБШ-да Американын радикал публисисти вә игтисадчысы Һенри Ҹорҹун бахышлары чох мәшһурлашмышды. Торпаг мүлкијјәтини миллиләшдирмәјин куја ичтимаи јенидәнгурма үчүн һәллedиҹи васитә олмасы һаггында онун идејасы һәлә дә торпаға гајытмаг арзусунда олан вә ону торпаг мөһтәкирләринин, дәмир јол ширкәтләринин вә и. а. таламасындан һиддәтләнән фермерләр вә Америка фәһләләри ичәрисиндә әкс-сәда доғурурду. Ҹорҹун 1880-ҹи илдә чапдан чыхан «Тәрәгги вә јохсуллуг» адлы китабы Америкада, һәмчинин Инкилтәрәдә вә Ирландијада бир чохлары тәрәфиндән сосиалист әсәри кими гәбул едилмишди.

Маркс бу китабы диггәтлә охујуб онун сәһифәләринин кәнарында гејдләр етмишди. О, Ҹорҹун 1881-ҹи илдә бурахылан «Ирландија торпаг мәсәләси» адлы башга бир әсәри илә дә таныш олмушду. Маркс һәр ики әсәр һаггында өз гејдләриндә мүәллифин бахышларынын мәһдудлуғуну вә јанлышлығыны ашкара чыхартмышды. О, мүасир сосиал бәлаларын сәбәбләрини Ҹорҹун торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәтә — истеһсал васитәләри үзәриндә капиталистләрин инһисары нөвләриндән јалныз биринә, һәм дә нәзәри ҹәһәтдән мәҹбури олмајан нөвүнә мүнчәр етмәк ҹәһдинин әсассыз олдуғуну гејд етмишди. «Ирландија торпаг мәсәләси» китабынын сәһифәләринин кәнарында Маркс гејд етмишди ки, зәһмәткешләрин бинәсиблији *«торпаг* мүлкијјәтиндән дејил, капиталист *системиндән* ирәли кәлир»[1]. Ҹорҹ вә онун кими буржуа игтисадчылары баша дүшмәмишдиләр ки, торпаг рентасынын ләғв едилмәси, даһа дүрүст десәк, онун галан веркиләри әвәз едән торпаг веркиси шәклиндә дөвләтә верилмәси өзлүјүндә муздлу әмәји

[1] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 1, сахлама ваһиди 4142.

вә изафи дәјәрин мәнимсәнилмәсини арадан галдырмыр. Бу анчаг рента һесабына капиталист мәнфәәтинин дикәр һиссәләрини артырыб капитализми мөһкәмләдә биләр. Маркс гејд едирди: «Тәрәгги вә јохсуллуг» китабынын мүәллифинин нәзәри ачизлији она көрмәк имканы вермәмишдир ки, мәһз Бирләшмиш Штатларда торпағын учузлуғу вә ону әлдә етмәк мүмкүн олмасы, мүәллифин нәзәријјәсинин әксинә олараг, «капитализм системинин инкишафыны Авропада һәлә мә'лум олмајан ифрат формалара чатдырмышдыр»[1].

Маркс өз чыхардығы нәтичәләрини Чорчун пәрәстишкары олан Америка сосиалисти Суинтона ијунун 2-дә јаздығы мәктубунда, һәмчинин 1881-чи ил ијунун 20-дә Зоркејә мәктубунда хүласә етмишди. О бир публисист кими Чорчун исте'дадыны лајигинчә гијмәтләндирмишди. Маркс торпаг рентасыны ләғв етмәк тәләбинин мүтәрәггилијини дә инкар етмәјәрәк хатырладырды ки, бу тәләб артыг «Коммунист партијасынын манифести»ндә пролетар дөвләтинин чәмијјәтдә сосиалист дәјишиклији јаратмаг уғрунда мүбаризәни асанлашдыран кечид тәдбирләриндән бири кими ифадә едилмишдир. Чорчун консепсијасынын гүсуру бунда иди ки, әсла јени олмајан вә һәлә Рикардо мәктәбинә мәнсуб инкилис игтисадчылары тәрәфиндән ирәли сүрүлән бу радикал тәләби о, кечид тәдбири һесаб етмирди, Белчиканын хырда буржуа сосиалисти Коленин ардынча кедәрәк, бүтүн сосиал бәлалардан хилас олмаг үчүн универсал васитә һесаб едирди. Чорч бу ресепти «Америка руһунда» мәшһурлашдырмагла, һәмчинин өзүнү онун илк ихтирачысы кими гәләмә вермәклә күтләләр ичәрисиндә хам хәјаллар јајыр, онларын ингилаби е'тиразыны објектив сурәтдә јанлыш јола јөнәлдир вә онлары капитализм гурулушунун әсасларына гаршы мүбаризәдән јајындырырды. Маркс Зоркејә јазмышды: «Беләликлә, бүтүн бунлар сосиализм пәрдәси алтында *капиталистләрин һөкмранлығыны хилас етмәк* вә ону әслиндә индикинә нисбәтән *даһа кениш базис* үзәриндә *јенидән мөһкәмләтмәк* чәһдиндән башга бир шеј дејилдир»[2].

Америка фәһлә һәрәкатынын инкишаф хүсусијјәтләри һаггында, онун өз јолу үзәриндә раст кәлдији манеәләр вә тәһлүкәләр һаггында, Америка сосиалистләринин тәригәтчилији арадан галдырмалы, пролетариата јабанчы идеолокијаны дәф етмәли олмасы һаггында Марксын фикирләри АБШ-ын габагчыл фәһләләринә тәдричән тә'сир көстәрирди.

[1] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 1, сахлама ваһиди 4086.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 35-чи чилд, сәһ. 164.

Ислаһатдан сонракы Русијанын инкишафынын тәһлили

Өмрүнүн ахырынчы он или әрзиндә Маркс керидә галмыш тәһкимчилик гурулушундан халг үчүн әзаблы шәкилдә капитализмә кечән Русијаја хүсусилә чох диггәт јетирирди. 1861-чи илдән е'тибарән өлкә синфи зиддијјәтләрин мүстәсна кәскинлији вә ингилабчы гүвәләрин чошғун јүксәлиши илә әламәтдар олан бир мәрһәләјә гәдәм гојмушду.

Марксы мәшғул едән башлыча проблемләрдән бири 1861-чи ил кәндли ислаһатынын сәбәбләри, маһијјәти вә нәтичәләри иди. Онун «1861-чи ил ислаһаты вә Русијанын ислаһатдан сонракы инкишафы һаггында гејдләр» адлы әлјазмасы хүсусилә мараглыдыр. Бу гејдләр топланмыш материалын Маркс тәрәфиндән 1881-чи илин ахырларында вә ја 1882-чи илин әввәлләриндә илкин шәкилдә системләшдирилмәси вә үмумиләшдирилмәси гајдасы илә тәртиб едилмишди. Марксын 1858-чи илдә «New-York Daily Tribune»да сөјләдији фикирләрин санки инкишаф етдирилмәси олараг о, ислаһатын һазырланмасыны кәндлиләрин наразылығынын күчләнмәси илә, кәндли һәрәкатынын јүксәлмәси илә билаваситә әлагәләндирирди. О белә бир нәтичәјә кәлирди: «Кәндлиләрлә мүлкәдарлар арасында партизан мүһарибәси кедирди»[1].

Тәкчә рәсми рус мәтбуаты дејил, һәмчинин бүтүн Авропа либерал мәтбуатынын да «хиласкар чары» вә «бөјүк ислаһаты» көјләрә галдырмагда давам етдији илләрдә Маркс бу ислаһаты кәндлиләрин гарәт едилмәси кими сәчијјәләндирирди. О көстәрирди ки, тәһкимчилик һүгугуну ләғв етмәјә мәчбур олан чар «лап әввәлдән мүлкәдарлара мүмкүн гәдәр чох (кәндлиләрә исә мүмкүн гәдәр аз) вермәји гәрара алмышды»[2]. Маркс өзүнә мәхсус дәринлик вә дәгигликлә ислаһатын маһијјәти һаггында јазырды: «Азадлыг садәчә бундан ибарәт олур ки, нәчиб мүлкәдар даһа *кәндлинин шәхсијјәтинә* саһиб ола билмир, ону сата билмир вә с. Бу *шәхси көләлик мәһв едилмишдир.* Мүлкәдарлар *кәндлинин шәхсијјәти үзәриндә һакимијјәти* итирмишләр... *Кәндли өз әввәлки мүлкәдарындан игтисади асылылыг вәзијјәтинә* дүшмүшдүр»[3]. Маркс гејд едирди ки, 1861-чи ил 19 феврал әсаснамәси јарымтәһкимли мүнасибәтләрини сахлајан «мүвәггәти мүкәлләфијјәт вәзијјәти» дејилән вәзијјәти тәтбиг етмәклә, кәндлиләрин әсарәтли әмәјини узун мүддәт сахламышдыр. Сатыналынма тә'дијәләрини Маркс кәндлиләрин ганунла рәсмиләшдирилмиш шәкилдә гарәт едилмәси кими, тәһкимчилик һүгугунун мәһв едилмәси мүгабилиндә мүлкәдарлара верилән бир бач кими гијмәтләндирирди.

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 429.
[2] Јенә орада, сәһ. 423.
[3] Јенә орада, сәһ. 429—430.

Маркс гејд едирди ки, ислаһатын сојғунчу характери халг һиддәтинин вә мүлкәдарлар әлејһинә мүбаризәнин јени партлајышына сәбәб олду. «1861-чи ил февралын 19-да (мартын 3-дә) азадлыг һаггында *манифест* е'лан едилдикдән сонра кәндлиләр ичәрисиндә үмуми һәјәчан вә гијамлар олмушдур; онлар бу манифести гондарма, сахта сәнәд һесаб едирдиләр; һәрби чисмани чәзалар верилирди; «Манифест»дән сонра илк үч ај әрзиндә һәр јердә тәһкимлиләри дөјүрдүләр»[1].

Марксын бир чох јазыларында ислаһатдан сонракы кәндин, диләнчи көкүндә јашајан, саман-чөрәк вә киркән-чөрәк јејән, даим ачлыг чәкән вә кет-кедә даһа тез-тез тәкрар олунан гытлыг заманы гырылан милјонларла кәндли күтләләринин вәзијјәти һәртәрәфли әкс олунмушдур. Мүлкәдарлар хырда әкинчини тәһкимчилик һүгугу заманы олдуғундан даһа интенсив шәкилдә истисмар едирдиләр. Бир парча мискин кәндли торпағы үзәриндә сәләмчиләр вә голчомаглар кеткедә даһа чох тор гурурдулар. Мүтләгијјәтчи дөвләт дә «азад едилмиш» кәндлинин үзәринә һәдсиз верки вә хәзинә үчүн рүсум јүкү јыхырды. Маркс гејд едирди ки, кәндлиләрин игтисади чәһәтчә јохсул вәзијјәтинә онларын сијаси вә јуридик һүгугсузлуғу да әлавә олунурду.

Ејни заманда «Ислаһат һаггында гејдләр» вә Марксын башга әлјазмалары көстәрир ки, о, һәм ислаһаты, һәм дә онун нәтичәләрини Русијада капитализм формасијасынын гәрарлашмасынын башланғычы кими гијмәтләндирмишди. О, 1861-чи илдән сонра Русијанын инкишафыны дәфәләрлә јени сәнаје дөврүнүн башланғычы кими сәчијјәләндирмишди. Маркс вә Енкелс өлкәдә капитализм укладынын јаранмаға башламасынын өзүнү, әлбәттә, даһа әввәлки дөврләрә аид едирдиләр. Маркс әлјазмаларында һәлә 1861-чи илдән чох әввәл инкишаф етмәкдә олан әмтәә-капиталист мүнасибәтләри һаггында мә'луматы гејд етмишди. Лакин о, 1861-чи или рус игтисадијјаты тарихиндә мүһүм бир һәдд кими, тәһкимчилик һүгугунун ләғв едилмәси нәтичәсиндә өлкәнин сосиал-игтисади инкишафынын гәдәм гојдуғу кејфијјәтчә јени мәрһәләнин башланғычы кими ајырмышды.

Маркс Русијанын мүтәрәгги игтисади инкишафы јолу үзәриндә дуран бүтүн манеәләри чох јахшы көрүрдү. О, 1861-чи илдән сонра да галан ири мүлкәдар торпаг саһиблијини вә онунла әлагәдар кәндлиләрин әввәлки ағадан асылы олмасыны башлыча манеә һесаб едирди. Ислаһатдан сонракы рус кәндиндә тәһкимчилик мүнасибәтләри илә инкишаф етмәкдә олан капиталист мүнасибәтләринин сон дәрәчә мүрәккәб шәкилдә чулғашмасыны Маркс Русијанын игтисади инкишафынын хүсусијјәти, Русијанын сосиал һәјатында бу өлкәдә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 422.

синфи антагонизмләрин хүсусилә кәскинләшмәсинә сәбәб олан өзүнәмәхсус бир ҹәһәт һесаб едирди.

Маркс Русијанын кәнд тәсәррүфатында јарымтәһкимчи мүнасибәтләрлә бүрүнмүш бир чох капитализм үнсүрләрини көрүб дүзкүн гијмәтләндирә билмишди. Мәсәлән, о, мүлкәдар тәсәррүфатларынын бир һиссәсинин бијар системиндән капиталист системинә кечдијини, бурада азад муздлу фәһләләрин әмәјиндән истифадә едилдијини, јахшылашдырылмыш аләтләр вә кәнд тәсәррүфаты машынлары ишләдилдијини гејд етмишди. «Верки комиссијасынын әсәрләри» вә башга мәнбәләр өјрәниләркән тәртиб едилән гејдләрдән көрүндүјү кими, Маркс мүлкәдар саһибкарлығында чуғундур шәкәри, шәрабчылыг, атчылыг заводлары кими објектләрә, сатлыг мәһсул верән әкинчилик рајонларынын вә капиталист әсаслары үзәриндә идарә едилән малдарлығын мејдана кәлмәсинә хүсуси диггәт јетирирди. Кәндлиләрин өз дахилиндә артмагда олан зиддијјәтләрә аид фактлар ону хүсусилә мараглandырырды. Марксын дәфтәрләриндә онларча сәһифә кәндлиләрин әмлак ҹәһәтдән тәбәгәләшмәси, мүлкәдар торпагларыны голчомагларын сатын алмасы, онларын муздлу әмәк тәтбиг етмәси, саһәләрин кәндлиләрә иҹарәјә верилмәси, сәләмчилик әмәлијјатлары һаггындакы мә’луматла долудур.

Маркс Салтыков-Шедринин сатирик әсәрләрини охујаркән, мүәллифин «ҹәмијјәтдә јени рүкнләрин» — капиталистләрин вә голчомагларын өн сәһнәјә чыхмасындан бәһс етдији јерләрин демәк олар һамысыны гејд етмишди.

Маркс рус кәндиндә варлы тәбәгәләрә гаршы дуран сосиал групун формалашмасы просесини дә диггәтлә өјрәнмишди. Онун әлјазмаларында муздурлар, лүт кәндлиләр вә Русија кәнд фәһлә синфинин башга категоријалары һаггында чохлу мә’лумат вардыр. Рус кәнд пролетариатынын хүсусијјәти: бир гајда олараг, муздур вә ја күнәмуздчунун әлиндә өз саһибинә нәинки зәрури јашајыш васитәләри вермәјән, һәтта ону «иҹмаја», даһа доғрусу, зүлмкар голчомаға вә јерли мүлкәдара бағлајан, јә’ни ону өз иш гүввәсини сатаркән ән пис шәраитә салан пај торпағы олмасы Маркса јахшы мә’лум иди.

Маркс көрүрдү ки, кечмишдә Гәрби Авропада олдуғу кими, Русијада да баш верән сосиал просесләр «кәндлиләрин, јә’ни кениш халг күтләләринин әмлакдан мәһрум едилмәсинә»[1], хырда истеһсалчыларын торпагсызлашдырылмасы вә вар-јохдан чыхарылмасында рус вариантынын һәјата кечирилмәсинә доғру апарыр. Рус кәндлиләринин тәбәгәләшмәси, онларын хејли һиссәсинин пролетарлашмасы вә Русијада иш гүввәси база-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-ҹу ҹилд, сәһ. 411.

ры јаранмасы Маркса көстәрирди ки, бурада да капиталист истеһсал үсулунун бәргәрар олмасы үчүн шәраит јаранырды.

Маркс рус сәнајесинин артмасыны, Петербург вә Москва рајонларында, Владимир губернијасында вә башга губернијаларда, Гара дәниз вә Азов дәнизи саһилләриндә, Полшада вә Русија империјасынын башга јерләриндә јени заводларын вә фабрикләрин јаранмасыны, јени сәнаје саһәләринин мејдана кәлмәсини диггәтлә изләјирди. «Һәрби статистика мәчмуәси»ни, «Верки комиссијасынын әсәрләри»ни өјрәнәркән онун етдији гејдләр көстәрир ки, өлкәнин базар мүнасибәтләринин вә харичи тичарәтинин инкишафы да ону мараглandырырды. О, дәниз лиманларынын јүксәлмәси һаггында, Русијанын Орта Асија, Иран вә Чин илә тичарәти һаггында мә'лумат топлајырды. Русијада дәмир јолу чәкилмәси, онун патриархал мүнасибәтләрин даһа да позулмасына вә әмтәә-капиталист мүнасибәтләринин инкишафына тә'сири Маркс тәрәфиндән хүсуси олараг өјрәнилирди.

Маркс ичтимаи-игтисади мүнасибәтләрин тәһлилини әсас тутараг, рус мүтләгијјәтчи дөвләтинин синфи тәбиәтини вә иртичачы ролуну ашкара чыхартды, онун дахили вә харичи сијасәтини сәчијјәләндирди. 1861-чи илдән сонра сијаси гурулушда баш верән бә'зи дәјишикликләрә бахмајараг — чар һөкумәти кәндли ислаһаты кечирмәкдән башга, мәһкәмә саһәсиндә, инзибати вә һәрби саһәләрдә дә бир сыра ислаһатлар кечирмәјә мәчбур олмушду, — өлкәдә һөкм сүрән режим, Марксын гејд етдији кими, сон дәрәчә истибдадчы бир режим олараг галырды. Феодал монархијасындан буржуа монархијасына чеврилмәк јолунда аддым атан чаризм һәрби-полис өзбашыналығына архаланан мүтләгијјәт һакимијјәтинин бүтүн әсас чәһәтләрини сахламышды.

Өлкә игтисади чәһәтдән инкишаф етдикчә, мүтләгијјәт бу инкишафын тәләбатына кет-кедә даһа чох зидд олурду. Русијада мөвчуд гајдаларын мөһкәм олмадығыны көстәрән амилләрдән бирини Маркс чар малијјәсинин ағыр вәзијјәтә дүшмәсиндә көрүрдү, бу малијјәни сағламлашдырмаг чәһдләри исә она XVIII әср ишбазларынын Франса мүтләгијјәтини малијјә фәлакәтиндән хилас етмәк тәдбирләрини ајдын шәкилдә хатырладырды. О, кинајә илә дејирди ки, «рус малијјәси әлкимјачылары» да бу јолла кедирдиләр[1]. Маркс гејд едирди ки, дахили сабитлијини итирмиш олан чар мүтләгијјәти, 70-чи илләрдә балканлардакы бөһран вә 1877—1878-чи илләрдәки Русија—Түркијә мүһарибәси заманы онун һәрби вә дипломатик чәтинликләринин көстәрдији кими, бејнәлхалг саһәдә дә өз ишғалчы планларыны артыг о гәдәр мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирә билмирди. Өлкәдә күчләнмиш олан ингилаби һәрәкат рус чаризминин бүтүн тәчавүзкар харичи

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 170.

В. И. Ленин 1897-чи илдэ

В. И. Ленин Москвада Марксын вә Енкелсин мүвәггәти абидәсинин ачылышында 7 нојабр 1918-чи ил

сијасәти системини сарсыдырды. 1879-чу ил сентјабрын 10-да Маркс јазмышды: «Харичдә рус дипломатијасынын мүвәффәгијјәтләринин сирри Русијанын өз дахилиндә там сакитлик олмасында иди. Өлкәнин өз дахилиндә һәрәкат баш вердикдә, бу мө'чүзә арадан галхды»[1].

Маркс рәсми Русија илә ингилабчы Русија арасында зиддијјәтләрин нечә дәринләшдијини бөјүк бир разылыг һисси илә мүшаһидә едирди. Ону өлкәдә јаранмыш олан вәзијјәти Русијанын габагчыл ингилабчы даирәләри нүмајәндәләринин өзләринин нечә гијмәтләндирмәси гызғын марагландырырды. Буна көрә о, рус ичтимаи фикринин, ингилаби публисистикасынын вә бәдии әдәбијјатынын вердији әсәрләрә кет-кедә даһа артыг диггәт көстәрирди, һәм дә Маркс һаглы олараг бу әдәбијјаты рус һәјатынын күзкүсү вә рус чәмијјәтинин габагчыл һиссәсинин әһвали-руһијјәсиндә баш верән дәјишикликләрин барометри һесаб едирди. Чернышевскинин әсәрләрини чох көзәл билән, ону «бөјүк рус алими вә тәнгидчиси»[2] адландыран Маркс онун әсәрләрини, хүсусилә 1861-чи ил ислаһатынын һазырландығы вә кечирилдији дөврдә рус сосиал-игтисади мүнасибәтләринин тәһлилинә һәср едилән әсәрләрини зәифләмәк билмәјән бир марагла өјрәнмәкдә давам едирди. Һәлә 70-чи илләрин әввәлләриндә о, Данијелсондан Чернышевскинин «Үнвансыз мәктублар»ынын әлјазмасы шәклиндә алынан вә ислаһатын кениш тәнгиди верилән сурәти илә таныш олмушду. 1881-чи илдә о, јенидән бу парлаг публисист әсәри охумушду.

Маркс Чернышевскинин әсәрләрини өјрәнәркән тәһкимчилијә вә мүтләгијјәтә гаршы халг ингилабы васитәси илә мүбаризә апармаг үчүн онун ишләјиб һазырладығы програмы јүксәк гијмәтләндирирди. О, рус ингилабчысынын мүбариз демократизмини, онун халг күтләләринә дәрин инамыны, чаризмә вә тәһкимчилијә һәдсиз нифрәтини лајигинчә гијмәтләндирмишди.

Маркс Чернышевскини вә Добролјубову нәинки дәрин мүтәфәккир вә исте'дадлы әдиб, һәмчинин ингилабчы чәбһәнин рәһбәрләри, рус ингилабчыларынын јени нәслинин тәрбијәчиләри вә рәһбәрләри һесаб едирди. Чернышевскинин «Ичма торпаг саһиблијинә гаршы јанлыш фәлсәфи әгидәләрин тәнгиди» әсәринин сәһифәләри кәнарында Марксын етдији гејдләр Русијанын капитализми аддајараг сосиализм гурулушуна кечмәси һаггында бөјүк ингилабчы мүтәфәккирин идејасына бөјүк диггәт јетирдијини сүбут едир[3]. Русијанын сосиалистчәсинә дәјишдирилмәси үчүн ичмадан истифадә ет-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 88.
[2] Бах: *К. Маркс.* «Капитал», I чилд, сәһ. 17.
[3] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 1, сахлама ваһиди 3406.

мәк һаггында Чернышевскинин мүһакимәләринин утопик характерини баша дүшән Маркс — өз заманынын шәраитинә көрә Чернышевски һәмин дөврдә Русијанын гејри-капиталист инкишафыны тә'мин едә биләчәк реал ичтимаи гүввәләри көрә билмәзди, — бунунла белә онун мүлаһизәләриндә чохлу сәмәрәли үнсүр тапмышды («коллективчилик вә јолдашлыг ассосиасијасы руһунун» әһәмијјәти һаггында, кәнд тәсәррүфаты машынларындан, елмин наилијјәтләриндән ичманын истифадә етмәси һаггында вә и. а.). Маркс һесаб едирди ки, Русијанын инкишафынын сосиалист перспективи мәсәләсинин Чернышевски тәрәфиндән гојулмасынын өзү дә сон дәрәчә әһәмијјәтли иди.

Чернышевскинин тәкчә фәлсәфи вә тарихи әсәрләри дејил, һәмчинин публисист вә бәдии әсәрләри дә Марксын аиләсинә јахшы мә'лум иди. Женни Маркс Лондонун әдәби вә театр һәјаты һаггында 1877-чи илин мајында «Frankfurter Zeitung und Handelsblatt»да чап едилмиш бир ичмалда рус ингилаби әдәбијјаты барәсиндә инкилис буржуа мәтбуатындакы јалан ујдурмалары тәнгид едәркән Чернышевскини «ән бөјүк бир муасир ингилабчы әдиб» адландырмышды. Һәм дә бу заман Женни Маркс онун «Нә етмәли?» романыны вә «Современник»дә чап едилмиш мәгаләләрини әсас тутурду, бунларда исә о, «рус һөкумәтиндән тәһкимли кәндлиләрин азад едилмәсинә чалышырды (әлбәттә, бунун ишдә һәјата кечирилдијинә нисбәтән башга бир үсулла) вә Петербург мәтбуатынын о заманкы заһири либерализмини о гәдәр амансыз бир кинајә илә рүсвај едирди ки, һөкумәт Чернышевскини Сибирә көндәрдикдә, бу мәтбуатын «ләјагәтли» нүмајәндәләри раһатлыгла нәфәс алмышдылар»[1].

Маркс билирди ки, шаир Н. А. Некрасов, бөјүк сатирик М. Ј. Салтыков-Шедрин дә Чернышевскинин вә Добролјубовун мәсләкинә мәнсубдурлар. 1873-чү илин февралында о, јазычынын Данијелсон тәрәфиндән она көндәрилән «Петербургда әјаләт адамынын күндәлији» вә «Дашкәндли ағалар» адлы сатирик әсәрләри силсиләсини охумушду. Сонралар Маркс онун башга әсәрләри илә — «Харичдә», «Монрепо сығыначағы» әсәрләри илә дә таныш олмушду. 1878-чи илдә М. П. Драгомановун «Рус һөкумәти тәрәфиндән Украјна әдәбијјатынын тә'гиб едилмәси» китабчасында Марксын етдији гејдләр көстәрир ки, бөјүк Украјна шаири вә ингилабчысы Т. Г. Шевченконун да јарадычылығы онун диггәтини чәлб етмишди[2].

Бүтөвлүкдә рус әдәбијјатынын вә мәдәнијјәтинин наилиј-

[1] «Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung», 1966, № 6, S. 1045. (Русча тәрчүмәсинә бах: «К. Марксын вә Ф. Енкелсин әсәрләри бөлмәсинин елми-информасија бүллетени». Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институту. М., 1970, № 18, сәһ. 152).

[2] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 1, сахлама ваһиди 6470.

јәтләри Маркс тәрәфиндән ән чанлы бир марагла гаршыланырды. Маркс вә Енкелс XIX әсрдә рус поезијасы вә бәдии нәсринин чичәкләнмәсиндән һејран олдугларыны чох заман билдирирдиләр. Лафарг хатырлајырды ки, Пушкинин, Гоголун вә Шедринин әсәрләрини охумаг Маркса нә гәдәр зөвг вермишди. «Јевкени Онекин»ин илк нәшрләриндән бири (Маркс артыг 1859-чу илдә «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәриндә бундан ситат кәтирмишди) Маркс тәрәфиндән гајғы илә сахланырды, онун вәфатындан сонра исә Енкелс тәрәфиндән онларын рус китаблары коллексијасында хүсусилә гијмәтли бир шеј кими мүһафизә олунурду. Франсиска Кукелман башга рус јазычылары һаггында Марксын рә'јләрини сөјләмишди: «Маркс зәнн едирди ки, Туркенев славјанлара мәхсус тәмкинли емосионаллыға малик рус халгынын хүсусијјәтини сон дәрәчә дүзкүн тәсвир етмишдир. О һесаб едирди ки, тәбиәт тәсвириндә демәк олар һеч бир јазычы Лермонтову өтүб кечә билмәмишдир, һәр һалда аз адам белә бир усталыг сәвијјәсинә јүксәлмишдир»[1]. Маркса јахын адамларын мәктубларындан вә хатирәләриндән мә'лумдур ки, онун евиндә рус классик мусигиси сәсләнирди, М. И. Глинканын операларынын Русијадан көндәрилән клавирләри сахланырды, популјар рус романслары ифа едилирди.

Рус јазычыларынын әсәрләри Маркс үчүн јалныз естетик зөвг мәнбәји олмагла галмырды. Рус әдәбијјатыны о һәмчинин буна көрә гијмәтләндирирди ки, бу әдәбијјатын вердији әсәрләрдә о заманкы сосиал-тарихи шәраит әкс олунурду, рус ичтимаи һәјаты һаггында образлы, бәдии формада зәнкин конкрет материал верилирди.

Русијада ингилабын гызғын көзләнмәси

Маркс Русијанын сосиал-игтисади инкишафыны нә гәдәр чох өјрәнирдисә, Русијанын ичтимаи вә сијаси һәјатында баш верән просесләри нә гәдәр дәриндән гаврајырдыса, бир о гәдәр артыг дәрәчәдә белә бир нәтичәјә кәлирди ки, өлкә әзәмәтли бир ингилаби сарсынтыја доғру кедир вә бу сарсынты бүтүн Авропаја һәлледичи тә'сир көстәрмәлидир. В. И. Ленин јазырды: «...Маркс вә Енкелс рус ингилабына вә онун гүдрәтли үмумдүнја әһәмијјәтинә ән көзәл инам бәсләјирдиләр»[2].

70-чи илләрин икинчи јарысында Маркс мөһкәм әмин иди ки, һәр һансы башга Авропа өлкәсинә нисбәтән Русија ингилаба даһа јахындыр. О үмид едирди ки, 1877—1878-чи илләрдәки Русија—Түркијә мүһарибәси илә әлагәдар олараг чар һөкумәти үчүн јаранан мүрәккәб вәзијјәт ингилаби һадисәлә-

[1] «Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр», сәһ. 291.
[2] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 15-чи чилд, сәһ. 273.

рин башланмасыны сүр'этләндирәчәкдир. Бу барәдә Маркс 1877-чи ил сентјабрын 27-дә Зоркејә јазмышды. Рус ингилабы перспективи ону сон дәрәчә руһландырырды. «...Әчәб һәнкамә олачагдыр. Ана тәбиәтин мәрһәмәти сајәсиндә биз һәлә јашајыб бу тәнтәнәни көрәчәјик!»[1].

70—80-чи илләр арасында Русијада ингилаби шәраит јаранмасы әрәфәсиндә Марксын јетишмәкдә олан рус ингилабынын бүтүн мүһүм мәсәләләри барәсиндә нөгтеји-нәзәри тамамилә мүәјјәнләшмишди. Бу ингилабын лабүдлүјүнә вә чох бөјүк гүввәјә малик олмасына әминлик онун објектив илкин шәртләрини дәриндән баша дүшмәсинә, өлкәнин мүтәрәгги инкишафы тәләбатыны елми шәкилдә мүәјјән етмәсинә әсасланырды. Маркс вә Енкелс һесаб едирдиләр ки, Русијада јахынлашмагда олан ингилаб буржуа-демократик ингилабы, әсасән кәндли ингилабы олачагдыр. Онун башлыча мәгсәди мүтләгијјәти, мүлкәдар торпаг саһиблијини вә јарымтәһкимчи мүнасибәтләрини мәһв етмәк олачагдыр. Бирбаша сосиализмә кечмәк хәјалына дүшән халгчыларын әксинә олараг Маркс ајдын көрүрдү ки, Русијада көзләнилән ингилаби чеврилиш сосиалист чеврилиши дејил, демократик чеврилиш олмалыдыр. Торпаг мәсәләсинин һәллиндә дәрин марағы олан кәндлиләр бу чеврилишә бөјүк партлајыш гүввәси вермәли, халг ингилабынын дәринлијини вә кениш вүс'әт алмасыны тә'мин етмәлидирләр.

Рус буржуазијасынын сијаси һәрәкәтләрини мүшаһидә едән Маркс онун гәтијјәтсизлијини, онун игтисади мәнафеји илә һесаблашмаға мәчбур олан мүтләгијјәтлә даим сијаси сазишләрә мејл көстәрдијини ајдын баша дүшүрдү. О баша дүшүрдү ки, рус буржуазијасы чаризмә чидди мүгавимәт көстәрмәјә, аз-чох ингилаби чыхышлара гадир дејилдир.

Маркс һесаб едирди ки, Русијада буржуа-демократик ингилабынын биринчи вәзифәси мүтләгијјәти девирмәкдир. Онун тәсәввүрүндә сијаси ингилаб вә аграр ингилабы демократик чеврилишин бир-бириндән ајрылмаз олан ики тәрәфини тәшкил едирди. Чаризмә ендирилән өлүмчүл зәрбә халгын кениш тәбәгәләрини сонракы фәал ингилаби јарадычылыға ојадан курултулу бир зәнк кими әтрафа сәс саларды. Маркс буна да шүбһә етмирди ки, Русијада ингилаби һәрәкат Чернышевскинин вә Добролјубовун лајигли хәләфләри олачаг бөјүк халг рәһбәрләрини јетишдирәчәкдир.

Марксын дәрин әгидәсинә көрә, мүтләгијјәтин деврилмәси рус халгынын вә Русијада јашајан башга халгларын әсл мүтәрәгги инкишафы үчүн кениш мејдан јарадарды. Гәрбдә галибијјәтли пролетар ингилабы олачағы һалда вә онун көмәји

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 229.

илә Русијада инкишафын капитализм фазасы үзәриндән аддајараг вә ја ону әһәмијјәтли дәрәчәдә гысалдараг, сосиализмә кәлиб чатмаг имканы јаранарды. Белә бир имкана јол верән Маркс буну әсас тутурду ки, үмуми тарихи шәраит нәинки XVIII әсрин ахырларында баш верән Франса буржуа ингилабы дөврүнә нисбәтән әһәмијјәтли дәрәчәдә дәјишилмишдир,— Маркс өзү һәмин ингилабын вүс'әтини вә јүксәлән хәтт үзрә инкишафыны нәзәрә алараг Русијадакы кәләчәк ингилабы чох заман онунла мүгајисә едирди, — Маркс һәмчинин буну әсас тутурду ки, 1848-чи ил ингилабы һадисәләринин баш вердији вахта нисбәтән дә үмуми тарихи шәраит әһәмијјәтли дәрәчәдә дәјишилмишдир. Гәрбдә пролетар һәрәкаты башга бир сәвијјәјә чатмышдыр вә бу һәрәкат галиб кәләчәји һалда, Русијада халг ингилабынын кедишинә вә тарихи нәтичәләринә тә'сир көстәрә биләрди вә көстәрмәли иди.

О заман рус фәһлә синфи һәлә үмумхалг мүбаризәсинә башчылыг едә биләчәк мүтәшәккил бир гүввә һалына дүшмәдијинә көрә, Маркс рус ингилабынын талејини Гәрби Авропа пролетариаты илә бағлајырды. Буржуа-демократик ингилабынын гәләбәсини вә Русијанын сосиал дирчәлишини тә'мин етмәк үчүн Гәрби Авропа пролетариатынын рус ингилабчыларына јардымы Маркс үчүн бир нөв аксиом иди. Маркс һесаб едирди ки, рус ингилабы илә Гәрби Авропа фәһлә синфинин галибијјәтли һәрәкатынын бир-бири илә әлагәдар сурәтдә ирәлиләмәси һәмчинин Русијада ингилаби мүбаризәнин буржуа ингилабы мәрһәләсиндә дајанмајыб сон нәтичәдә өлкәни сосиализмә кәтириб чатдырачағынын рәһнидир.

Бу фикир 1881-чи илин мартында Лондонда Парис Коммунасынын 10-чу илдөнүмү шәрәфинә кечирилән славјан митингинә Марксын вә Енкелсин мәктубунда өз әксини тапмышды. Бу сәнәддә онлар әмин олдугларыны билдирирдиләр ки, Русијада инкишаф етмәкдә олан ингилаби һәрәкат «сон нәтичәдә, бәлкә дә узун вә ағыр мүбаризәдән сонра, лабүд сурәтдә Русија Коммунасы јарадылмасына кәтирмәли олачагдыр»[1].

Бунунла бәрабәр Маркс вә Енкелс јорулмадан гејд едирдиләр ки, Үмумавропа ингилаби просесинин тәркиб һиссәси олан рус демократик ингилабы бу просесә мүстәсна тә'сир көстәрмәлидир. Онларын фикринчә, Русијада кәләчәк ингилаби чеврилиш үмумдүнја тарихиндә дөнүш нөгтәси оларды.

Маркс Русијада халг ингилабынын гәләбәси илә, чаризмин деврилмәси илә бүтүн Авропа бејнәлхалг мүнасибәтләри системиндәки дәјишиклији әлагәләндирирди. О көстәрирди ки, ингилаб «өз сон нәтичәсиндә көһнә Авропанын бүтүн

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 252.

индики status quo-суну арадан галдырачагдыр»[1]. О, «сәрин бир күләк кими», Алманијаја көзәл тә'сир көстәрәчәк, орада вәзијјәти «бирчә зәрбә илә» дәјишдирәчәк, Пруссија јункерләринин вә һәрбчиләринин һөкмранлығыны јыхачагдыр. Маркс Либкнехтә јазырды ки, Русијада ингилаб «Пруссија үчүн дәфн зәнки» оларды[2]. Маркс Полшанын азад едилмәсини, Авропанын башга мәзлум халгларынын ингилаби һәрәката гошулмасыны, Австрија—Мачарыстанда вә башга өлкәләрдә ингилаби дәјишикликләри дә рус ингилабы илә бағлајырды. Бүтүн Авропа гитәсиндә гүввәләрин нисбәти фәһлә синфинин вә ингилабчы демократијанын хејринә әсаслы сурәтдә дәјишиләрди. Марксын вә Енкелсин фикринчә, мүтләгијјәтин деврилмәси «бүтүн Авропанын вәзијјәтиндә елә бир дәјишиклик» демәк олмалы иди ки, «бу дәјишиклији бүтүн өлкәләрин фәһләләри онларын үмуми мәгсәдинә — әмәјин һәр јердә азад едилмәсинә доғру кедән јолда нәһәнк бир аддым кими севинчлә алгышламалыдырлар»[3].

Русијада ингилабы гызғын сурәтдә көзләјән, бу ингилабын тезликлә баш верәчәји барәсиндә рус ингилабчыларынын бәслјдикләри үмидә шәрик олан Маркс вә Енкелс онун јахынлығыны һәддиндән артыг гијмәтләндирмишдиләр. Онлар бу ингилабын башланмасы вахтыны мүәјјән етмәкдә сәһвә јол вермишдиләр, лакин башлыча чәһәтдән — һәмин ингилабын објектив илкин шәртләрини тәһлил етмәкдә, онун дәринлијини вә вүс'әтини ирәличәдән көрмәкдә тамамилә һаглы олдулар.

Рус ингилабчыларынын мәсләһәтчиси вә досту

70-чи илләрдә Русијада чар мүтләгијјәтинә гаршы рус ингилабчыларынын гәһрәман мүбаризәси кенишләнди. Ингилабчы гүввәләрлә рәсми Русија арасында тоггушма 1879—1881-чи илләрдә хүсусилә кәскинләшди, бу заман ашағылардакы ингилаби һәјәчан «јухарыларын» башланмагда олан «бөһраны» илә бир вахта дүшмүшдү, һөкумәт даирәләри сәбатсыз вәзијјәтдән чыхыш јолу ахтараркән тәрәддүд едиб «гамчы вә гоғал» сијасәтинә әл атырдылар. 70-чи илләрин биринчи јарысында рус ингилабчылары илк ингилаби дәрнәкләр вә груплар јаратмагдан, «халг ичәрисинә кетмәкдән» 1876-чы илдә мәркәзләшдирилмиш, чидди кизли Үмумрусија тәшкилаты јаратмаға кечдиләр вә бу тәшкилат бир гәдәр сонра «Землја и волја» адыны алды. Дахили ихтилафлар, башлыча олараг тактика мәсәләләриндә олан ихтилафлар 1879-чу илин августунда онун ики тәшкилата: чаризм үзәринә бирбаша һүчума башлајан «Народнаја волја» илә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 190.
[2] Јенә орада, сәһ. 248.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 146.

«Чорны передел» тәшкилатларына бөлүнмәсинә кәтириб чыхартды. 1881-чи ил мартын 1-дә «Народнаја волја»нын Ичраијјә комитәсинин һөкмү илә чар II Александр өлдүрүлдү. Бундан сонра хүсусилә ағыр чәза тәдбирләринә мә'руз галан вә халг ичәрисиндән лазымынча јардым көрмәјән ингилаби һәрәкат ашағы енди. Ингилабчылар чара гаршы тәкбәтәк вурушмада өз гүввәләрини түкәтдиләр, гејри-мүтәшәккил вә сәпәләнмиш кәндли күтләләри һәлә јетишиб һәр јердә чыхыш етмәк дәрәчәсинә чатмамышдылар, Русијада фәһлә синфи һәлә формалашмагда иди. Буржуазијанын либерал тәбәгәләри мүтләгијјәтә гаршы мүбаризләрә азачыг јардым көстәрмәкдән дә горхаглыгла имтина етдиләр. Русијада јенидән иртича күчләнди. Халгчылыг өзү ингилаби чәһәтләрини итирмәјә башлајараг, тәдричлә либерал мүхалифәтин бир нөвүнә чеврилирди.

70-чи илләрдәки ингилаби һадисәләр Русијанын ичтимаи һәјатына вә азадлыг мүбаризәсинин сонракы инкишафына бөјүк тә'сир көстәрди. Бу һадисәләр рус ингилаби һәрәкатынын буржуа-демократик вә ја разночин дөврүнүн мүәјјән мәрһәләсини тәшкил етди[1]. Бу һәрәкатда башлыча сима разночин иди, габагчыл зијалыларын халг мәнафејинин гызғын мүдафиәчиси ролунда чыхыш едән нүмајәндәси иди, 70-чи илләрин ингилабчы халгчылары тәһкимчилик галыгларындан, истибдадчы мүтләгијјәт режиминдән хилас олмаға чан атан кениш кәндли күтләләринин арзуларыны ифадә едирдиләр. Онлар өз сәләфләри вә мүәллимләри олан Керценсдән, Чернышевскидән вә Добролјубовдан халг ингилабынын күчүнә инамы, чаризмә гаршы мүбаризәдә ингилабчы методлара әсасланмағы, сосиализм идеалларыны ирсән гәбул етмишдиләр.

Маркс дәрһал сосиалист чеврилиши барәсиндә рус халгчыларынын үмидләринин тамамилә хәјалпәрәстлик олдуғуну чох көзәл баша дүшүрдү. Бунунла белә о, халга сәдагәтли олан мүбаризләри өз јанылмалары үстүндә, Енкелсин сөзләри илә десәк, «мәс'улијјәтә чәкмәјин» гәти сурәтдә әлејһинә иди. Марксын вә Енкелсин фикринчә онларын идеолокијасынын јеткин олмамасы Русијанын ичтимаи-сијаси инкишафынын о заманкы сәвијјәсинә ујғун кәлирди. Маркс вә Енкелс инанырдылар ки, рус ингилабчылары өзләри тәчрүбә әлдә етдикчә вә бир чох халгчыларын чанлы мараг көстәрдикләри Гәрби Аврупа фәһлә һәрәкатынын дәрсләрини өјрәндикчә, сәһвләр арадан галдырылачагдыр. Халгчылығын идејача зәиф чәһәтләри Марксын вә Енкелсин нәзәриндә онун објектив сурәтдә ингилаби, маһијјәтчә буржуа-демократик мәзмунуну, онун чаризмә гаршы фәдакар мүбаризәсини пәрдәләјә билмәди.

[1] Бах: *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 20-чи чилд, сәһ. 247.

Маркс вә Енкелс Гәрбдә хырда буржуа сосиализминин мүхтәлиф чәрәјанларыны пролетариатын синфи тәшкилатынын инкишафы јолу үзәриндә бир манеә һесаб едәркән нәзәрә алырдылар ки, фәһлә һәрәкатынын һәлә јеничә илк мүстәгил аддымлар атдығы, буржуа-демократик дәјишикликләринин күндәлик мәсәлә кими гаршыда дурдуғу Русијада хырда буржуа халгчы һәрәкаты өз ингилаби имканларыны түкәтмәмишдир. Буна көрә онлар ингилабчы халгчылара јардым көстәрир, онлары Гәрби Авропа пролетариатынын вә сосиалист партијаларынын мүттәфигләри һесаб едирдиләр. Маркс вә Енкелс онларын чаризмә сонсуз нифрәтини, онларын фәдакарлығыны вә ингилаби мәтанәтини, бејнәлмиләлчи мејлләрини, Авропа пролетар ингилабынын бөјүк еһтијат гүввәси олан Русија кәндлиләрини мүбаризәјә галдырмаг сә'јини хүсусилә гијмәтләндирирдиләр.

Маркс халгчыларын нәшр етдикләри бир чох органларла, 1873—1876-чы илләрдә Лавровун харичдә бурахдығы «Вперјод» журналы вә гәзети илә, «Землја и волја»нын вә «Народнаја волја»нын кизли мәтбу органлары илә, онларын програм сәнәдләри илә, халгчы публисистикасы вә халгчылара јахын олан әдәбијјат илә таныш иди. Марксын әввәлки рус достлары вә јазышдығы шәхсләрә — Лаврова, Лопатинә, Данијелсона, Л. Н. Гартман, Н. А. Морозов, В. И. Засулич кими јениләри дә әлавә олунду. Марксын Лавров илә сых достлуг мүнасибәтләри јаранды. Маркса вә Енкелсә даим ән сәмими еһтирамла јанашан Лавров онларын рә'јинә гулаг асыр, онларын мәсләһәтләрини нәзәрә алмаға чалышырды. О, Марксын евиндә тез-тез гонаг оларды, онунла фәал сурәтдә јазышарды. Лакин бу, Марксын вә Енкелсин өз рус достларынын дүнјакөрүшүндә олан зәиф вә зиддијјәтли чәһәтләри ајдын көрмәсинә мане олмурду.

Халгчылыг һәрәкатынын иштиракчылары олан Гартманы вә Морозову да Маркс 1880 вә 1881-чи илләрдә өз евиндә гәбул етмишди. Онларын, һәмчинин Лавровун васитәси илә Маркс «Народнаја волја»нын Ичраијјә комитәси илә билаваситә әлагә јаратмышды. Маркс Русијадан кәлән ингилабчы мүһачирләри Алманијада е'тибарлы үнванларла тә'мин едир, мүхтәлиф өлкәләрдә олан өз силаһдашларыны рус ингилаби һәрәкатына һәр васитә илә јардым көстәрмәјә сөвг едирди. О, рус ингилабчыларынын хаһишләринә мәмнунијјәтлә чаваб верирди, хүсусән рус мүһачирләри ичәрисиндә мејдана кәлән бир идејаја — харичдә инкилис дилиндә «Ниһилист» адлы һәфтәлик гәзет нәшр едиб бунунла да Гәрби Авропа өлкәләринин ичтимаи фикрини рус ингилаби һәрәкаты тәрәфинә чәлб етмәк идејасына тәрәфдар чыхмышды. Лакин бу гәзети бурахмаг мүмкүн олмады.

Ингилабчы Русијанын нүмајәндәләри илә әлагәләрини чох

гиjмәтләндирән Маркс достларына «Народнаја волја»нын Ичраиjjә комитәсинин 1880-чи ил 6 нојабр (көһнә үсулла 25 октјабр) тарихли мәктубуну ифтихарла көстәрирди, бу мәктубда исә Марксын елми хидмәтләри барәсиндә, рус ингилабчыларынын фәалиjjәтинә диггәт көстәрмәси барәсиндә дәрин еһтирамла бәһс едилир вә хаһиш олунурду ки, Гартмана Русиjада кенишләнмиш мүбаризәнин характери һаггында Гәрб ичтимаиjjәтинә мә'лумат вермәкдә көмәк етсин. Народнаја волјачылара рәғбәт әламәти олараг Маркс даһа әвәлләр Ичраиjjә комитәси үзвләринә өзүнүн автографлы ики шәклини көндәрмишди (бунларын һәр икиси полисин әлинә кечмишди).

Рус ингилабчылары ичәрисиндә дә Маркса һөрмәт артырды. Ингилабчы халгчылар ичәрисиндә онун тә'лиминә вә фәалиjjәтинә сон дәрәчә бөјүк мараг көстәрилирди. Онларын бир чоху елми коммунизм әсәрләрини һәвәслә охујурду. Халгчы һәрәкатында олан пролетар үнсүрләри—С. Халтурин, П. Алексејев, А. Карпенко бу әсәрләрә хүсусилә бөјүк мејл көстәрирдиләр. «Капитал» ингилабчы рус кәнчләри арасында чох кениш јајылмышды. Бир чох халгчылар бу әсәри нәинки охујур, һәмчинин дәрнәкләрдә, тәблиғат китабчаларында (С. М. Кравчинскинин «Мудритса Наумовна һаггында нағыл», А. Н. Бахын «Һөкмдар ачлыг») ондан истифадә едирдиләр. «Народнаја волја»нын Ичраиjjә комитәси Маркса јазырды ки, «Капитал» «тәһсилли адамларын столүстү китабы» олмушдур[1]. Марксын вә Енкелсин башга әсәрләри дә рус ингилабчыларына јахшы мә'лум иди. 1881-чи илин мартында «Народнаја волја»нын рәһбәрләриндән бири олан Н. И. Кибалчич һәбс едиләркән онда «Коммунист партиjасынын манифести»нин бир нүсхәси тапылмышды, бу көркәмли ингилабчы, алим вә ихтирачы һәмин әсәри һәлә 1875-чи илдә тәрчүмә етмәjә башламышды.

Лакин халгчыларын идеалист бахышлары: Русиjанын ичтимаи инкишафынын мүстәсналығы һаггындакы тәсәввүр, капитализмин тәнәззүл, кериләмә һесаб едилмәси — бу мә'нада Чернышевскинин бахышларына нисбәтән кериjә доғру бир аддым атылмышды, — кәндли ичмасынын, куjа ән ингилабчы синиф олан үмумиjjәтлә кәндлиләрин идеаллашдырылмасы — марксизм тә'лимини мәнимсәмәjә мане олурду. Хырда буржуа утопик сосиализминин нүмајәндәләри олан халгчылар марксист сиjаси игтисадыны јалныз капиталист Гәрби үчүн мәгбул һесаб едирдиләр, Русиjа шәраити үчүн исә о куjа јарарсыз иди. Халгчы публисисти В. П. Воронтсовун «Русиjада капитализмин талеjи» ады илә нәшр едилиб 1882-чи илдә Марксын әлинә кечән китабы бу чүр идејаларла долу иди. Халгчылар Марксын нәзәриjjәсини сәтһи гавраjырдылар, чох

[1] «К. Маркс, Ф. Енкелс вә ингилабчы Русиjа», сәһ. 427.

заман бу нәзәријјәни Прудонун, Бакунинин, Лассалын, Дүрингин идејалары илә, тарихдә «тәнгиди дүшүнән шәхсијјәтин» кујa һәллedичи рол ојнамасы идејасынын тәблиғатчыларындан бири олан Лавровун субјектив идеалист бахышлары вә и. а. илә механики сурәтдә бирләшдирмәјә чалышырдылар.

Маркс вә Енкелс рус ингилабчыларынын дүзкүн дүнјакөрүшү вә тактика ахтармалары кими әзаблы бир иши һәр васитә илә јүнкүлләшдирмәјә чалышырдылар. Вахтилә онларын бакунинчилик вә нечајевчилик әлејһинә чыхышлары анархист тә'сиринин арадан галдырылмасы просесини сүр'әтләндирмишди, һәрчәнд Бакунинин бә'зи идејалары һәлә узун мүддәт халгчылара тә'сир көстәрмәкдә давам едирди. 1874—1875-чи илләрдә «Мүһачир әдәбијјаты» адлы мәгаләләриндә Енкелс тәрәфиндән халгчылығын Лавров вә Ткачов кими көркәмли идеологларына гаршы Марксын там јардымы илә апарылан мүбаһисә халгчыларын идеја сәһвләрини ашкара чыхармагда бөјүк рол ојнады. Бу мәгаләләрдә Лавровун бахышларынын еклектик характери вә марксизми анархизм илә барышдырмаг чәһдләринин әсассыз олмасы көстәрилмиш, рус дөвләтинин кујa синифләрдән јүксәкдә дуран бир тәбиәтә малик олмасы һаггында, Русијада ингилаби чеврилишин асанлығы һаггында Ткачовун тәсәввүрләринин јанлышлығы, онун гәсдчи мејлләри ашкара чыхарылмышды. Бу јанлыш идеалист тәсәввүрләр халгчыларын дүнјакөрүшүнүн мүһүм чәһәтини тәшкил едирди, үмумијјәтлә онлар һүгуги, һәмчинин сијаси тә'сисатла мүәјјән ичтимаи синифләрин мәнафеји арасындакы әлагәни баша дүшмүрдүләр.

Сонралар да Маркс дәфәләрлә халгчылара онларын бахышларынын јанлыш олдуғуну көстәрмишди. Лакин Русијада халгчыларын чаризмә гаршы мүбаризәси гызышдыгча, Маркс бу тәнгиди мүмкүн гәдәр даһа дост тәнгиди, нәзакәтли тәнгид формасына салмағы зәрури һесаб едирди. Ағлакәлмәз дәрәчәдә ағыр шәраитдә мүбаризә апаран халгчыларын идеолокијасынын утопик әсасларыны ачыг-ашкар писләмәк үчүн вәзијјәт әлверишли дејилди. Бу заман халгчы тәшкилатларынын әмәли ингилаби фәалијјәти һәрәкатын нәзәри чәһәтиндән хејли даһа бөјүк бир әһәмијјәтә малик иди. Ејни заманда Маркс Русијанын ингилабчы зијалыларыны марагландыран кәскин проблемләр барәсиндә өз рә'јини билдирмәк, бу вә ја дикәр мәсәлә барәсиндә өз анлајышы илә буна халгчыларын јанашмасы арасындакы фәрги көстәрмәк үчүн һәр бир фүрсәтдән истифадә едирди. О өз тә'лиминин тәһриф едилмәси чәһдләрини дә чавабсыз гојмурду.

Артыг 1877-чи илин ахырларында белә бир тәнгиди чыхыш зәрури олмушду, о заман «Капитал» вә марксизм һаггында рус мәтбуатында буржуа публисистләринин рә'јләринин чап едилмәси илә әлагәдар олараг, халгчылар ичәрисиндә

нүфузлу сосиологлардан бири, сонралар либерал халгчылығын идеологу олмуш Н. К. Михајловски демократик «Отечественныје записки» журналында «Карл Маркс ч. Ј. Жуковскинин мәһкәмәси гаршысында» адлы бир мәгалә дәрч етдирмишди. Мәгалә либерал «Вестник Јевропы» органы сәһифәләриндә вулгар сијаси игтисадын бу нүмајәндәсинин Маркс әлејһинә гәзәбли һүчумларына чаваб иди. «Сангвиник» Марксы либерал тәнгидчиләрдән мүдафиә етмәјә киришән Михајловски бу «мүдафиәдә» халгчылыг мөвгеләриндә дурмушду. О е'тираф едирди ки, «Капитал» мүәллифин «надир мәнтиг күчүнү вә чох бөјүк билик саһиби олдуғуну көстәрир». Лакин мәһз Марксын нәзәријјәси «мүнтәзәм, бүтөв, буна көрә дә чазибәдар бир шеј» олдуғуна көрә, — дејә о хәбәрдарлыг едирди, — бүтөвлүкдә онун гаршысында «гапылары тајбатај ачмаг» олмаз[1]. Михајловски Русијада капитализмин мөвчуд олдуғуну, буна көрә «Капитал» мүәллифинин чыхардығы нәтичәләрин Русијаја тәтбиг едилә биләчәјини дә априор шәкилдә рәдд едирди. Бүтүн халгчылар кими, о да хүсуси бир јолла — кәндли ичмасы васитәси илә сосиализмә кәлиб чатмаг хәјалында иди.

Маркс Михајловскинин мәгаләсини охујан кими, «Отечественныје записки»нин редаксијасына франсыз дилиндә мәктубун гараламасыны һазырлады. Бу мәктуб «Капитал» идејаларынын вулгарлашдырылмасына гаршы, диалектик материализм методуну «универсал бир ачара» чевирмәк әлејһинә е'тираз иди вә бурада көстәрилирди ки, мүхтәлиф өлкәләрин вә халгларын тарихинин конкрет кедишини өјрәнмәк әвәзиндә бу «универсал ачар» васитәси илә һәмин тарих нә исә бир үмуми схем шәклинә салыныр. Ичтимаи инкишафын үмуми ганунаујғунлугларыны ашкара чыхаран марксист метод һеч дә буну әсас тутмур ки, ичтимаи инкишаф, Михајловскинин тәсәввүр етдији кими, бу вә ја дикәр өлкәнин тарихи шәраитинин хүсусијјәтләриндән асылы олмајараг һәр јердә һөкмән мүәјјән шаблон үзрә кетмәлидир. Буна көрә Маркс капиталын ибтидаи јығымы һаггындакы фәсилдә Гәрби Авропада капитализмин мејдана кәлмәсинә даир вердији тарихи очерки «халгларын нә кими тарихи шәраитдә јашамасындан асылы олмајараг бүтүн халгларын һөкмән кетмәли олдуглары үмуми бир јол һаггында тарихи фәлсәфи нәзәријјәјә»[2] чевирмәк әлејһинә гәти е'тираз едирди.

Русија капиталист инкишаф мәрһәләси үзәриндән аддаја биләчәкми — дејә, рус халгчыларынын ирәли сүрдүкләри суала дүзкүн чаваб вермәк үчүн Маркс өлкәдә баш верән игтисади вә сосиал просесләрә там реалист бир нәзәрлә бахмағы мәсләһәт көрүрдү. Халгчы идеологларынын вә публисистлә-

[1] Бах: «Отечественныје записки», 1877, № 10, сәһ. 322, 325.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 120.

ринин әксинә олараг о өзү Русија үчүн артыг мејдана кәлмиш олан бир мејли — «капиталист милләт олмаг» мејлини нәзәрә алыр вә буну нәзәрә алмағы мәсләһәт көрүрдү. О, «Отечественныје записки»јә мәктубунда јазырды: «Русија 1861-чи илдән е'тибарән кетдији јолла кетмәкдә давам едәрсә, тарихин һәр һансы бир халга һәр һансы бир вахтда вердији ән јахшы бир фүрсәти әлдән бурахмыш олар вә капитализм гурулушунун бүтүн әзаб вә изтирабларыны һисс едәр»[1]. Беләликлә, Маркс Русијанын сосиал-игтисади инкишафынын капиталист јолуну да реал бир јол һесаб едирди.

Маркс гәти сурәтдә капитализми халгчы сосиолокијасынын мүтләг бәла кими вулгар шәкилдә шәрһ етмәси әлејһинә чыхырды. О гејд едирди ки, үмумдүнја-тарихи сәпкидә мәһз ири капиталист истеһсалы сосиализм үчүн мадди илкин шәртләр һазырлајыр.

Енкелс «Отечественныје записки» редаксијасына Марксын мәктубуну онун вәфатындан сонра кағызларыны арашдыраркән тапмышды. О, һәмин мәктубун сурәтләриндән бирини Засуличә көндәрмиш, дикәрини Лопатинә вермишди, Лопатин исә һәмин мәктубу Русијаја кәтирмиш вә бу мәктуб һәлә чап едиләнә гәдәр (харичдә 1886-чы илдә, Русијада 1888-чи илдә) бурада үзү көчүрүлүб әлдән-әлә кәзмишди. Енкелс Засуличә мәктубунда белә бир еһтимал ирәли сүрмүшдү: Маркс бу мәктубу она көрә көндәрмәмишди ки, онун тәкчә ады «бу чавабын чап едиләчәји журналын варлығыны тәһлүкә алтына»[2] ала биләрди. Русијанын габагчыл адамларына Марксын мәктубунун нә кими тә'сир көстәрдијини Глеб Успенскинин рә'јиндән көрмәк олар. «Ачы төһмәт» адлы мәгаләсиндә о јазырды: «К. Маркс өз «Капитал»ында һәр бир сәтрин јазылдығы тәрздә бир нечә сәтирлә, јә'ни мисилсиз дәгиглик вә гәрәзсизликлә 1861-чи илдән е'тибарән бизим игтисади һәјатымызын бүтүн кедишини ишыгландырмышдыр»[3].

Ичма һаггында вә Русијанын ичтимаи инкишафынын јоллары һаггында халгчы бахышлары илә Марксын принсипиал ихтилафларыны 1881-чи илин әввәлләриндә Засуличин мүрачиәтинә вердији јухарыдакы чаваб да көстәрир.

Маркса бу мүрачиәт үчүн билаваситә сәбәб «Отечественныје записки»дә В. П. Воронтсовун мәгаләсинин чап едилмәси илә әлагәдар олараг башланан мүбаһисә иди; һәмин мәгаләдә В. П. Воронтсов сүбут етмәјә чалышырды ки, Русијада капитализм үчүн зәмин јохдур. Мәгалә Женеврәдә Засулич, Кравчински, Стефанович, Дејч вә онларын полјак достларындан Дикштејн вә Варынски тәрәфиндән музакирә едилмишди. Онларын бир гисми мүәллифлә разылашырды, башгалары исә

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 119.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 36-чы чилд, сәһ. 106.
[3] *Г. И. Успенски.* Әсәрләри күллијјаты. М., 1957, 9-чу чилд, сәһ. 166.

бир чох ҹәһәтдән онун дәлилләринә е'тираз едирдиләр. Л. Дејч хатырлајыр ки, онда «биз Вера Ивановнадан бу мәсәләнин һәлли үчүн Қ. Маркса мәктубла мүраҹиәт етмәсини хаһиш етдик»[1]. 1881-ҹи ил февралын 16-да Засулич өз јолдашлары адындан Маркса мүраҹиәт етди. Бундан даһа әввәл, 1880-ҹи илин декабрында «Народнаја волја»нын Иҹраијјә комитәси адындан Морозов Маркса рус иҹмасы һаггында әсәрлә чыхыш етмәси тәклифини чатдырмышды. Маркс рус достларынын бу хаһишләринә ҹаваб олараг 1881-ҹи ил мартын 8-дә Засуличә бир мәктуб көндәрмиш вә онун васитәси илә мәктубун мәзмуну хејли адама мә'лум олмушду. Хүсусилә Дејч бу мәктубун үзүнү көчүрүб Плеханова көндәрмишди. Бу мәктубда Маркс јенә дә капитализмин инкишафынын тарихән лабүд олдуғу һаггында онун нәзәријјәсини мүтләгләшдирмәк әлејһинә чыхыр. Рус иҹмасына кәлдикдә исә, Маркс бу иҹма һаггында јазмышдыр: «бу иҹма Русијанын сосиал дирчәлиши үчүн дајаг нөгтәсидир, лакин онун belә бир дајаг нөгтәси вәзифәсини јеринә јетирә билмәси үчүн һәр шејдән әввәл она һәр тәрәфдән көстәрилән позуҹу тә'сирләри арадан галдырмаг, сонра исә онун сәрбәст инкишафы үчүн нормал шәраит тә'мин етмәк лазым кәләрди»[2].

Маркс иҹмадан сосиалист дәјишикликләри үчүн истифадә едилә биләҹәји шәраити нәзәрә чарпдырараг, бунунла да гәти сурәтдә кәндли иҹмасынын халгчылар тәрәфиндән идеаллашдырылмасы әлејһинә чыхмышды. Халгчыларын тәсәввүрләринин әксинә олараг, Марксын фикринҹә, өзлүјүндә иҹма Русијанын сосиалистҹәсинә јениләшдирилмәси мәнбәји ролу ојнаја билмәзди, әксинә, Русијада ингилаб вә она инкишаф етмиш капиталист өлкәләринин фәһлә синфинин јардымы бу архаик тә'сисатын јениләшдирилмәси үчүн, онун сосиалистҹәсинә дәјишдирилмәси үчүн имкан јаратмалы иди. Маркс мөвҹуд иҹмаја ачыг көзлә јанашмаға, ону верки әсарәти аләтинә чевирән шәртләри вә позулмаға доғру апаран просесләри нәзәрдән гачырмамаға чағырырды. О өз ҹавабынын гаралама вариантларындан бириндә иҹма һаггында јазырды ки, хәзинәнин мәнфәәт гопармаға чалышмасы үзүндән тагәтдән дүшмүш «иҹманы таҹир, мүлкәдар, сәләмчи истисмар едир. Кәнардан олан бу зүлм иҹма дахилиндә артыг баш верән мәнафе мүбаризәсини кәскинләшдирмиш вә онун дахилиндә позулма үнсүрләринин инкишафыны сүр'әтләндирмишдир»[3].

Русијада иҹманын галмасыны рус кәндлиләринин хүсуси бир сосиалист вәзифәсинин ифадәси кими шәрһ етмәк ҹәһдләрини Маркс тамамилә әсассыз һесаб едирди. О, иҹманы бүтүн халгларын инкишафында мүәјјән мәрһәләјә хас олан иҹтимаи тә'сисат һесаб едирди. Бүтөвлүкдә иҹманын ролу вә

[1] ««Әмәк азадлығы» групу». Мәҹмуә, № 1, М., [1924], сәһ. 133.
[2] *Қ. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Сечилмиш мәктублар, 1955, сәһ. 364.
[3] *Қ. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-ҹу ҹилд, сәһ. 408—409.

онун Русијадакы ролу мәсәләсинә Марксын бу чүр јанашмасы башдан-баша әсл тарихилик руһунда иди.

Русијанын гејри-капиталист инкишафынын зәрури илкин шәртләри һаггында Марксын вә Енкелсин фикри бир гәдәр сонра, 1882-чи ил јанварын 21-дә, «Коммунист партијасы манифести»нин русча икинчи нәшринә мүгәддимәдә даһа ајдын вә гәти шәкилдә ифадә едилмишди. Онларын фикринчә, бурада онлар ичманын билаваситә даһа јүксәк бир формаја, коммунизм формасына кечә билиб-билмәмәси мәсәләсинә о заман «јеканә мүмкүн олан» чавабы ифадә етмишдиләр. «Әкәр рус ингилабы Гәрбдә пролетар ингилабы үчүн бир сигнал оларса вә бунларын һәр икиси бир-бирини тамамлајарса, онда мүасир рус ичма торпаг мүлкијјәти коммунизмә доғру инкишафын башланғыч нөгтәси ола биләр»[1].

Маркс халгчылыг дүнјакөрүшүнү тәнгид етмәклә о заманкы рус ингилаби һәрәкатынын ән јахшы үнсүрләринә өзләринин е'тигад рәмзини елми коммунизм хејринә дәјишдирмәкдә көмәк едирди.

Маркс рус ингилабчыларынын идеја инкишафындакы тәрәггини, хүсусилә онларын анархист доктриналардан, сијаси лагејдликдән тәдричлә имтина етмәсини, «Народнаја волја»нын сијаси азадлыглар уғрунда мүбаризәјә кечмәсини разылыг һисси илә гејд едирди. Онун нәзәриндә халгчыларын әввәлчә «Землја и волја», сонра исә «Народнаја волја» сыраларында бирләшиб, шүурлу вә чидди интизама әсасланан мәркәзләшдирилмиш кизли тәшкилат јаратмалары да әһәмијјәтли иди.

«Народнаја волја»нын јарадылмасыны Маркс вә Енкелс Русијада ингилаби партија јарадылмасы кими гаврамышдылар, бу партија, Енкелсин дедији кими, «мисилсиз бир фәдакарлыға вә әзмкарлыға»[2] малик иди. Һәмин илдә Маркс народнаја волјачы Морозовла сөһбәтиндә демишди ки, рус ингилабчыларынын чаризмә гаршы мүбаризәси она «тамамилә әфсанәви бир шеј»[3] кими көрүнүр. 1880-чи илин ахырларында Маркса көндәрилән ««Народнаја волја» партијасы үзвләри олан фәһләләрин програмы»нын (бунун әсас мүәллифи А. И. Желјабов иди) сәһифәләринин кәнарында Марксын гејдләриндән ајдын олур ки, народнаја волјачылары башга халгчы чәрәјанлары илә бирләшдирән хәјаллара шәрик олмајан Маркс онларын ингилаби-демократик тәләбләринә чох мүсбәт бир мүнасибәт көстәрмишди. Мәсәлән, о, Русија империјасына дахил олан милләтләрин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәси һаггындакы бәнди хүсуси олараг гејд етмишди[4]. Маркс демократик ингилаби чеврилиш, сијаси вә мүлки һү-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Коммунист партијасынын манифести, 1972, сәһ. 6.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 357.
[3] Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр, сәһ. 318.
[4] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 1, сахлама ваһиди 4033.

гуглар әлдә едилмәси һаггында «Народнаја волја» тәрәфиндән ирәли сүрүлән шүарлара тамамилә тәрәфдар чыхмышды. 1881-чи ил мартын 1-дән сонра народнаја волјачыларын јени чара сијаси дәјишикликләр тәләби илә мүрачиәтинин мәзмуну Маркс вә Енкелс тәрәфиндән мүсбәт гијмәтләндирилмишди. 1883-чү илин пајызында Лопатин илә сөһбәтиндә Енкелс бу сәнәд барәсиндә, онун гәти, лакин сакит вә тәмкинли дили барәсиндә Марксын мүсбәт фикир сөјләмиш олдуғуну тәсдиг етмишди[1].

Народнаја волјачылар мүтләгијјәтә гаршы әсасән террор методлары илә һәрәкәт едирдиләр. «Народнаја волја»нын ингилаби террору хејли дәрәчәдә ингилабчылара вә онлара рәғбәт көстәрән адамлара чар һакимијјәт даирәләринин вәһши диван тутмасына вә өзбашыналығa чаваб иди. Сијаси мүбаризә васитәси олараг фәрди террора принсипчә мәнфи мүнасибәт көстәрән Маркс вә Енкелс јалныз хүсуси, мүстәсна шәраитдә ондан истифадә едилмәсинә јол верирдиләр. Онлар үмид едирдиләр ки, рус ингилабчыларынын террорчу һәрәкәтләри мүтләгијјәтә гаршы халг наразылығынын күчлү партлајышына сәбәб олачагдыр. Ејни заманда Маркс әмин иди ки, рус ингилабчылары өзләри дә террора мәчбуријјәт үзүндән истифадә едилән мүвәггәти бир васитә кими бахырлар. 1881-чи ил апрелин 11-дә о, Женни Лонкеjә јазмышды ки, «Народнаја волја»нын Ичраијјә комитәсинин тактикасы бир «нәзәријјә» вә бир «панасија» олараг «чары өлдүрмәји тәблиғ едән Мостун вә башга чығырган көрпәләрин ушагчасына һәрәкәтләриндән» чох узагдыр. О көстәрирди ки, рус ингилабчылары, «әксинә, Авропаны инандырмаг истәјирләр ки, онларын modus operandi-си [һәрәкәт үсулу] тарихән лабүд олан спесифик рус һәрәкәт үсулудур. Хиосда зәлзәлә барәсиндә олдуғу кими, онун да леһинә вә ја әлеjһинә олмаг барәсиндә нәсиһәт вермәк лазым дејилдир»[2].

Гүдрәтли чаризмә гаршы кичик бир народнаја волјачылар дәстәсинин мәрд мүбаризәси Марксын вә Енкелсин гәлбиндә, В. И. Лениннин јаздығы кими, «Ән бөјүк бир рәғбәт дујғусу ојадырды»[3]. Бу заманлар Маркс П. Ф. Алисовун «Хиласкар II Александр» вә М. П. Драгомановун «Русијада мүстәбидин гәтли» китабчасы илә таныш олмушду. Маркс 1 март ингилаби һадисәсинин иштиракчылары вә тәшкилатчыларынын мүһакимәсини һәјәчанла изләјирди. О, мәһкәмәдә Жељабовун, Перовскајанын, Кибалчичин өзләрини нечә апармасына һејран олурду. Маркс онлары әсл гәһрәман вә ингилабчы һесаб едирди. «Бунлар мелодраматик әдаја ујмајан әсл иш адамларыдыр, садә, ишкүзар, гәһрәман адамлардыр»[4].

[1] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 21-чи чилд, сәһ. 490—491.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 35-чи чилд, сәһ. 147—148.
[3] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 14.
[4] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 35-чи чилд, сәһ. 147.

Маркс дикәр халгчы тәшкилаты олан «Чорны передел»ә «Народнаја волја»ја нисбәтән даһа тәнгиди јанашырды. Бу тәшкилатын үзвләринин бахышларында вә тактикасында һаггы олараг о, анархист нәзәријјәсинин, сијасәтдән имтина етмәк һаггында бакунинчи еһкамын тә'сирини көрмүшдү. Маркс чорны-переделчиләрин «зәһләтөкән доктринабазлығы»ндан бәһс едир вә «ингилаби-сијаси фәалијјәтдән» имтина етмәји онларын әсас сәһви сајырды. Сосиалист дәјишиклијинә доғру кедән јолда бир пилла кими демократик чеврилишин зәрурилијини баша дүшмүш народнаја волјачылардан фәргли олараг «Чорны передел» нүмајәндәләри јенә дә һесаб едирдиләр ки, «Русија бирчә дәфә тулланмагла анархист-коммунист-атеист чәннәтинә дүшмәлидир»[1].

Ејни заманда Маркс рус ингилабчылары арасындакы ихтилафлары арадан галдырмагда, үмуми дүшмән олан чаризмә гаршы мүбаризә наминә бирлијә наил олмагда онлара көмәк етмәјә чалышырды. Буна көрә дә 1880-чи илдә Маркс народнаја волјачыларла чорны переделчиләрин бирликдә харичдә «Рус сосиал-ингилаби китабханасы»нын нәшриндә әмәкдашлыг етмәк барәсиндә Морозов васитәсилә она көндәрилән дә'вәти алдыгда, разылыг вермишди. О өз әсәрләрини наширләрин сәрәнчамына вермәјә һазыр олдуғуну билдирмиш вә бунлардан онларын нәшр үчүн сечәчәкләри әсәрә хүсуси мүгәддимә јазмағы вә'д етмишди.

Бу силсилә ичәрисиндә 1882-чи илдә «Коммунист партијасынын манифести»нин русча јени тәрчүмәси чап едилди. Лавровун васитәси илә Маркс вә Енкелс тәрчүмәчијә — «Чорны передел»ин рәһбәрләриндән бири олан К. В. Плеханова русча нәшр үчүн өзләринин һәмин илин јанварында јазмыш олдуглары мүгәддимәни көндәрдиләр. Бу парлаг сәнәддә рус ингилабынын јахынлығы вә бөјүк тарихи әһәмијјәти гејд едилир. «Коммунист партијасынын манифести»нин мүәллифләри рус ингилабчыларынын гәһрәман әмәлләринин чанлы тә'сири алтында јазырдылар: «...Русија Авропада ингилаби һәрәкатын габагчыл дәстәсидир»[2].

Бу да әламәтдар иди ки, «Манифест»ин русча нәшринин тәшәббүсчүсү олан Плеханов елми коммунизмин бу әсәринин вә дикәр әсәрләринин тә'сири алтында јәгин етмәјә башламышды ки, јалныз Марксын тә'лими рус ингилаби һәрәкатыны да дүзкүн јола чыхарачаг бир улдуз ола биләр. 1883-чү илдә Плеханов вә онун һәмфикирләри Русија сосиал-демократ партијасы јарадылмасына һазырлығын башланғычыны гојан илк рус марксист «Әмәк азадлығы» групуну јаратдылар. Русијада азадлыг һәрәкаты үчүн јени перспективләр ачан бу һадисә мүнасибәти илә Енкелс Засуличә јазмышды:

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 380.
[2] *М. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 305.

«...Мән фәхр едирәм ки, рус кәнчләри арасында Марксын бөјүк игтисади вә тарихи нәзәријјәләрини үрәкдән вә гејд-шәртсиз гәбул едиб өз сәләфләринин бүтүн анархист вә бир гәдәр славјанпәрәст ән'әнәләри илә әлагәни гәти сурәтдә кәсмиш олан бир партија вардыр. Маркс өзү дә бир гәдәр чох јашасајды, буну көрүб фәхр едәрди»[1].

Ағыр иткиләр. Хәстәлијин кәскинләшмәси

1880-чи илин јајында Марксын арвадынын сәһһәти кәскин сурәтдә писләшди, һәм дә һәкимләр һәлә әвәлләр онун гара чијәринин хәстә олдуғуну мүәјјән етмишдиләр. Октјабрын әввәлләриндә Маркс һәкимләрин даһа дәһшәтли рә'јини алды. Һәкимләрин фикринчә, Женнинин гара чијәриндә хәрчәнк хәстәлији вар иди. 1881-чи ил ијунун 6-да Маркс бөјүк гызына јазырды: «...Сән билирсәнми, онун хәстәлијинә гаршы бир чарә јохдур вә о, һәгигәтән зәифләјир»[2].

1881-чи ил ијунун ахырларында Маркс хәстә арвадыны дәниз саһилинә, Истборна апарды вә онлар бир ај орада галдылар. Женни нәвәләрини көрмәји гызғын арзу едирди, Маркс чидди тәрәддүддән сонра онун бу арзусуна күзәштә кедәрәк, онунла бирликдә Франсаја јола дүшдү. Јолда онлары Јелена Демут мүшајиәт едирди.

Маркс арвады вә Јелена Демут илә бирликдә ијулун 26-да Парисин јахынлығында Лонкеләр аиләсинин јашадығы Аржантөјә кәлди. Лакин августун орталарында Елеонораның ағыр хәстә олмасы хәбәри алынды. Маркс арвадыны Ленхенин јанында гојуб тә'чили Лондона кетди. Кичик гызыны о, әсәби вә физики чәһәтдән лап тагәтдән дүшмүш вәзијјәтдә көрдү. Онун дәрһал көрдүјү тәдбирләр өз тә'сирини көстәрди вә Елеонора јаваш-јаваш јахшылашмаға башлады. Онун ардынча Женни Маркс вә Јелена Демут да Лондона гајытдылар.

1881-чи илин пајызындан е'тибарән Женни кет-кедә даһа кеч-кеч ајаға галхырды. Нәһајәт тамамилә јатаға дүшдү. Бу заман Маркс өзү дә ағыр хәстәләнди. Октјабрда о, плеврит хәстәлијинә тутулду, буну да бронхларынын вә ағ чијәринин илтиһабы ағырлашдырырды. Һалы о гәдәр ағырлашмышды ки, һәкимләр онун һәјаты үчүн һәјәчан кечирирдиләр. Физики изтирабын үстүнә мә'нәви изтираб да кәлмишди — о, дәрк едирди ки, јанында арвады өлүм ајағындадыр. Јалныз октјабрын ахырларында Марксын хәстәлијинин бөһран һалы кечиб кетди вә о өз вахтыны Женнинин јатағы јанында кечирә билди. Елеонора белә хатырлајырды: «Һеч заман о сәһәри унутмарам, о заман атам өзүнү хејли бабат һисс едиб анамын отағына кәлди. Бирликдә оларкән онлар јенидән

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 36-чы чилд, сәһ. 260.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри. 35-чи чилд, сәһ. 159.

чаванлашдылар, бунлар бир-бири илә әбәди видалашан — хәстәлијин үздүјү гоча киши вә өлмәкдә олан гоча гадын дејил, һәјата јеничә гәдәм гојан севән бир гыз вә вурулмуш бир оғлан иди»[1].

1881-чи ил декабрын 2-дә Женни Маркс вәфат етди.

Ән јахын бир адамын вәфаты Маркса чох ағыр зәрбә олду. Декабрын 5-дә Женни дәфн едиләркән һәким Марксын евдән чыхмасыны гадаған етди. О, һәлә чох зәиф иди вә итки ону дәриндән сарсытмышды. Партија достларындан, танышларындан, гоһумларындан алдығы чохлу мәктуб она дајаг олурду. Маркса тәсәлли верән бу иди: һәмин башсағлыгларында «о гәдәр сәмимилик, о гәдәр дәрин рәғбәт дујулурду ки, бунлара белә һалларда надир тәсадүф едилир, чүнки бу чүр һалларда адәтән анчаг шәрти гајдалара риајәт олунур». О өз гызына јазырды ки, буна сәбәб Женнинин «һәр чәһәтдән тәбии вә сәмими олмасы, онун садәлији, һеч бир сахталыға јол вермәмәси иди»[2].

Һәмишә олдуғу кими, ағыр дәгигәләрдә Енкелс онун јанында иди. Енкелс нәинки дәфн гајғыларыны өз үзәринә көтүрмүшдү, һәмчинин фәһлә һәрәкатында Марксын арвадынын ојнадығы ролу мәтбуатда сөјләмәји өзүнә борч билмишди: «Sozialdemokrat»да онун тәрәфиндән јазылыб пролетар сосиализминин, ингилаби сосиализмин көһнә гвардијасынын» бу нүмајәндәсинин хатирәсинә һәср едилмиш некролог, «Égalité»дә исә Женни Марксын гәбри үстүндә Енкелсин сөјләдији нитгин мәтни чап едилмишди. Женнинин гәбри үстүндә Енкелс демишди: «...Онун чәсарәтли вә нәчиб мәсләһәтләринин олмамасы барәсиндә биз һәлә дәфәләрлә тәәссүф едәчәјик; бу мәсләһәтләр ловғалыға јол верилмәдән чәсарәтли иди, инсанын хәтринә дәјмәдән ағлабатан иди»[3].

1882-чи илин јанварында илк үч һәфтә әрзиндә Маркс Елеонора илә бирликдә Уајт адасында, Вентнорда јашады. О, бураја белә бир үмидлә кәлмишди ки, дәниз һавасы даими шәкил алмыш бронхитдән, онсуз да ағыр вәзијјәт јаратмыш јухусузлуғуну кәскинләшдирән әзаблы өскүрәк тутмаларындан хилас олмаға көмәк едә биләр. Доғрудан да Марксын вәзијјәти бир гәдәр јахшылашды. О, јенидән ишләмәјә башлајачағы вахты сәбирсизликлә көзләјирди.

Лондона гајытдыгдан сонра Маркс өз елми мәшғәләләринә санки јенидән башлады. Лакин һәкимләр ону Лондонун баһар һавасынын пис тә'սириндән хилас етмәк истәјәрәк, чәнуб өлкәләриндән биринә кетмәси үзәриндә тә'кид едирдиләр. Рә'ј Әлчәзаирин хејринә олду.

Јол тәдарүкү узун чәкмәди. Февралын биринчи јарысында Маркс артыг Франсада иди, бурада бир һәфтә Аржантөјдә

[1] «Маркс вә Енкелс һаггында хатирәләр», сәһ. 123—124.
[2] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 35-чи чилд, сәһ. 204.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 303.

Женни Лонкенин евиндә галды. Ики күн Марселдә галдыгдан сонра о, дәнизлә Әлчәзаирә јола дүшдү, ајын 20-дә бураја кәлиб чатды; јолда она бәрк сојуг дәјмишди. Бурада һавалар ону мә'јус етди: исти вә күнәшли һава олачағыны көзләдији һалда, бурада һава сојуг иди, бәрк күләк әсир, јағыш јағырды. О, бөјүк гызына јазырды: «Сон 10 ил әрзиндә Әлчәзаирдә белә хошакәлмәз гыш мөвсүмү һеч олмамышдыр»[1]. Нәтичәдә бронхит күчләнди. Бүтүн бәлалара үстәлик Маркс јенидән плеврит хәстәлијинә тутулду.

Нә хәстәлијин кәскинләшмәси, нә дә узун заман һаванын пис олуб јалныз арабир ачылмасы «Мин бир кечә» нағылларындакы тәбиәти хатырладан бу өлкәнин көзәлликләриндән Марксын һәзз алмасына мане олмады. Маркс дүшдүјү «Пансион викторија» меһманханасындан саатларла Әлчәзаир бухтасынын вә лиманынын көзәл тәбиәтини, дәнизә тәрәф енән тәпәлији вә јашыллыға гәрг олмуш виллалары сејр едирди. Узагларда зирвәләрини гар өртмүш дағларын әзәмәтли мәнзәрәси көрүнүрдү. О, Енкелсә јазырды: «Бу мәнзәрәдән даһа е'чазкар бир шеј јохдур... Авропа илә Африка һејрәт едиләчәк бир шәкилдә бир-биринә гарышмышдыр»[2]. Һалы имкан вердикдә Маркс кәзмәјә чыхырды. О, мәшһур Әлчәзаир нәбатат бағына кетмиш вә бу бағ ону «һејрәт едиләчәк гәдәр көзәл олан бөјүк узун хијабанлары илә», палма мешәләри, чинарлары вә магнолијалары илә һејран етмишди.

Лакин Әлчәзаир тәбиәтинин зәнкинлији Франсанын бу мүстәмләкәсиндә һәјатын дәрин сосиал вә милли зиддијјәтләрини Марксын нәзәриндән кизләдә билмәди. Кечмишдә Әлчәзаирдә сијаси сүркүн олмуш көһнә республикачы һаким Ферме илә ачыг сөһбәтләриндән, өз мүшаһидәләриндән Маркс јерли әһалинин һүгугсуз вәзијјәти, мүстәмләкә режиминин сәртлији вә ағырлығы һаггында ајдын тәсәввүр әлдә етмишди.

Апрелин орталарында плевритдән әсәр-әламәт галмады, лакин бронхит кечиб кетмирди. Сәһрадан чәнуб күләји әсиб тоз булудлары галдырдығы заман онун вәзијјәти хүсусилә писләшди. Инсаны тагәтдән салан истиләр дүшмәсини көзләмәдән Маркс һәкимләрин мәсләһәти илә Әлчәзаирдән Франса Ривјерасына кетмәји гәрара алды. Мајын әввәлләриндә о, Монте-Карлоја кетди. Лакин бу дәфә дә Марксын иши кәтирмәди. Ону мүајинә едән јерли һәким јенидән плеврит башландығыны мүәјјән етди. Тәгрибән бир ај әрзиндә Маркс рулетка ојунунун чәлб етдији «әсилзадә аваралар вә ја авантүристләр јувасы»[3] олан кичичик Монако кнјазлығында галыб мүаличә едилмәјә мәчбур олду.

Ијунун 3-дә Маркс Монте-Карлону тәрк етди. Ағ чијәр хәстәликләри мүтәхәссиси она мүаличәни давам етдирмәк

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 35-чи чилд, сәһ. 242.
[2] Јенә орада, сәһ. 34.
[3] Јенә орада, сәһ. 54.

үчүн даг јериндә галмасыны мәсләһәт көрдү. Лакин Маркс бир мүддәт Аржантөјдә, Женни вә нәвәләри илә бирликдә галмағы гәрара алды. Гоһумлары вә јахын адамлары арасында о өзүнү бир гәдәр јахшы һисс етди вә бу дәфә бурада хејли узун мүддәт, ијунун 8-дән августун 22-дәк галыб јахынлыгдакы Енкијендә күкүрт ванналары вә ингалјасија мүаличәси курсу кечди. Бундан сонра Лаура Лафаргын мүшајиәти илә Исвечрәјә, Ченеврә көлүнә кетди. Бир aj әрзиндә, сентјабрын 25-дәк Маркс Веведә јашады. Исвечрәдән јола дүшмәздән әввәл Ченеврәјә кетди вә көһнә досту Беккер илә көрүшдү. Бу көрүш онларын һәр икисини чох севиндирди.

Сентјабрын 28-дә Маркс јенидән Аржантөјә кәлди. Һәкимләр онун Исвечрәјә кетмәсинин нәтичәләриндән разы галдылар вә Инкилтәрәјә гајытмасына ичазә вердиләр, лакин тәләб етдиләр ки, Лондонда ики-үч һәфтәдән артыг галмасын. Демәк олар бүтүн октјабр ajы әрзиндә Маркс Мејтленд-паркродда өз евиндә галды. О, јенидән өз елми мәшғәләләринә, ибтидаи чәмијјәт тарихини, Русијада аграр мүнасибәтләри вә башга проблемләри өјрәнмәјә киришди. Сонра Маркс јенидән Уајт адасына јола дүшдү. Бурада о, елми ишини давам етдирирди.

1883-чү ил јанварын әввәлләриндә Вентнорда оларкән Маркс бөјүк гызы Женнинин ағыр хәстә олмасы хәбәрини алды. Бу хәбәр онда әсәб позғунлуғу төрәтди, өскүрмә тутмалары тәһлүкәли спазмалар характери алды. Јанварын 12-дә Елеонора Маркса дәһшәтли бир хәбәр кәтирди — бир күн әввәл Женни вәфат етмишди. Беш ушаг анасы олуб 38 јашында вәфат едән севимли гызыны итирмәси Марксы лап сарсытды. О, Лондона дәрин кәдәр ичиндә, физики чәһәтчә әлдән дүшмүш һалда гајытды.

14 март 1883-чү ил

Хәстәлијин ағыр тә'сири фачиәли сон дәгигәни күндән-күнә јахынлашдырырды. Марксын бронхити кәскинләшмишди, боғаз илтиһабы башланмышды, бу да онун узун мүддәт сүддән башга бир шеј гәбул етмәсинә имкан вермирди. Февралда һәкимләр онда ағ чијәр абсеси олдуғуну мүәјјән етдиләр. Хәстә көз габағында әријирди. Елеонора, Јелена Демут, Енкелс онун һәјаты уғрунда инадла мүбаризә апарырдылар. Јахын адамларын гәһрәманчасына сә'јләри санки хәстәлијә үстүн кәлмишди. Мартын әввәлләриндә онун вәзијјәти бир гәдәр јүнкүлләшди. Мартын 9-да ев һәкими вә аиләнин досту Донкин үрәк-дирәк вериб билдирди ки, хәстәнин күчүнү даһа ики aj әрзиндә сахламаг мүмкүн олса, сағалмасына үмид јарана биләр.

Лакин бу үмидләр баш тутмады. Һәр күн өз достунун јанына кәлән Енкелс мартын 14-дә саат 2-30 дәгигәдә евдәкиләри көзү јашлы көрдү. Сәһәр хәстәдә ганахма башланмыш-

ды, бундан сонра о, лап тагәтдән дүшмүшдү. Онун отағына галхан Ленхен Марксы креслода јарыјухулу вәзијјәтдә әјләшән көрмүшдү. О, дәрһал ашағы дүшүб Енкелси хәстәнин јанына дә'вәт етмишди. Ертәси күн Енкелс Зоркејә јазмышды: «Биз ичәри кирәркән о јухуја кетмишди. Лакин әбәди јухуја кетмишди. Нәбзи дајанмыш, нәфәси кәсилмишди. Бу ики дәгигә әрзиндә о, сакитчә вә әзабсыз јухуја кетмишди... Һәкимләрин мәһарәти бәлкә дә онун бир нечә ил әрзиндә сүрүнмәсини, һәким мәһарәтинин јүксәк тәнтәнәси олараг бирдән-бирә дејил, тәдричлә өлән ачиз бир варлыг һәјаты сүрмәсини тә'мин едә биләрди. Лакин бизим Маркс буна һеч заман дөзмәзди. Гаршыда баша чатдырылмамыш хејли иш вар икән, бунлары баша чатдырмаг истәдији һалда буну бачармадығына көрә дөзүлмәз әзаблар чәкәрәк јашамаг она сакитчә вәфат етмәсиндән мин дәфә ағыр кәләрди»[1].

Бөјүк мүтәфәккир вә ингилабчынын өлүм хәбәри тезликлә бүтүн дүнјаја јајылды. Авропа вә Американын бир чох өлкәләринин тәкчә пролетар мәтбуат органлары дејил, буржуа мәтбуат органлары да бу барәдә хәбәрләр дәрч етди. Достлар да, дүшмәнләр дә Марксын интеллектуал әзәмәтини е'тираф едирдиләр. Русијада чыхан либерал «Јуридически вестник» журналы Маркс һаггында бәһс едәркән ону «көркәмли шәхсијјәт», «надир тәсадүф едилән алим» адландырмышды. Австријада чыхан «Neues Wiener Tagblatt» буржуа гәзети 17 март тарихли нөмрәсиндә гејд едирди ки, «Карл Маркс *ән көркәмли вә ән мәшһур мүасирләрдән һесаб едилмәлидир*».

Лакин Марксын вәфатындан сонра да буржуа мәтбуаты онун ролуна гијмәт вермәкдә аз-чох објектив мөвгеләрдә дурмады. Бу мәтбуат мәрһумун исте'дады барәсиндәки ибарәләр архасында һәр васитә илә онун тә'сирини азалтмаға, онун тә'лиминин вә фәалијјәтинин характерини башга чүр гәләмә вермәјә, онун биографијасыны һәјасызлыгла тәһриф етмәјә чалышырды. Капитализм гурулушунун мүдафиәчиләри Марксы сағлығында нифрәт вә бөһтанла тә'гиб едирдиләрсә, вәфатындан сонра онун адына бу нифрәт вә бөһтан даһа чох артды, онун ардычылларына да јағдырылды.

Фәһлә вә социалист даирәләриндә Марксын вәфаты барәсиндә рә'јләр тамамилә башга чүр иди. Дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндән вә гитәләриндән Лондона фәһлә хадимләринин, сырави социалистләрин мәктублары кәлир, бунларда фәһлә синфинин вә бүтүн мәзлумларын мүәллим вә рәһбәринә мәһәббәт дујғулары, онун вәфаты илә әлагәдар олараг зәһмәткеш бәшәријјәтин чох бөјүк иткиси мүнасибәти илә дәрин кәдәр ифадә едилирди. Бу дујғулар мүхтәлиф өлкәләрин фәһ-

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 35-чи чилд, сәһ. 386.

лә мәтбуатында дәрҹ едилән некрологларда, матәм митингләриндә вә јығынҹагларында натигләрин чыхышларында өзүнү көстәрирди. Марксын бөјүк идејаларынын өлмәзлијинә, онун өз һәјатыны һәср етдији ишин лабүд тәнтәнәсинә мөһкәм инам билдирилирди.

Баш вермиш һадисә мүнасибәти илә дәриндән кәдәрләнәнләр — пролетар ингилабынын ветеранларындан Америкада јашајан көһнә чартист Һарни, Беккер, Зорке, Лохнер Енкелсә мәктублар көндәрдиләр. Лесснер Елеонора Маркса јазырды: «Јер үзүндә инсанлар јашадыгча, онун ады вә тә'лими әбәди јашајаҹагдыр. Онун дүһасы бир күнәш кими бүтүн халглара өз е'ҹазкар нуруну сачаҹагдыр вә дүнјада һеч бир гүввә буна мане ола билмәз»[1].

Алманијадан Август вә Јулија Бебел, Ерфурт сосиал-демократ тәшкилаты, Һанновер сосиал-демократлары телеграмлар көндәрдиләр. Партија рәһбәрлијинин тапшырығы илә дәфн мәрасиминдә иштирак етмәк үчүн Либкнехт Лондона јола дүшдү. Франса Фәһлә партијасы Парис бирләшмәси телеграм көндәрди. Онун Мәркәз федерасијасы матәм јығынҹағы дүзәлтди. Испанија социалист партијасы адындан Хосе Меса телеграм көндәрди, Белчика сосиалистләри адындан Де Пап Марксын аиләсинә башсағлығы верди, Һолландија сосиалистләри адындан Нјувенһејс Енкелсә мәктубунда башсағлығы верди. Сүрихдән «Славија» сосиалист славјан иттифагы үзвләринин матәм јығынҹағынын гәрары алынды. Бу јығынҹағын иштиракчылары азадлыг мүбаризәси гурбанларына јардым үчүн Маркс адына фонд јаратмағы тәклиф едирдиләр.

Лондонда Демократик Федерасија үзвләринин «бөјүк мүтәфәккүр вә бүтүн өлкәләрин фәһләләринин даһи достунун»[2] хатирәсинә һәср едилән јығынҹағы олду. Мерилбонда (Лондон) Демократик федерасијасынын шө'бәси, мебелгајыран харратлар ҹәмијјәти вә башга тәшкилатлар матәм јығынҹаглары кечирдиләр. Мартын 19-да Нју-Јоркда Америка сосиалистләри матәм митинги чағырдылар. Интернасионалын кечмиш хадими, Америка фәһлә һәрәкатынын фәал иштиракчысы Куно некролог јаздығыны Енкелсә билдирди.

Ингилабчы Русијанын нүмајәндәләри мәрһумун хатирәсинә өз кәдәр вә дәрин һөрмәтләрини дәфәләрлә ифадә етмишдиләр. Рус сосиалистләринин Лавров тәрәфиндән јазылмыш матәм мүраҹиәтиндә дејилирди: «Карл Марксын вәфаты онун фикирләрини баша дүшүб дөврүмүзә онун тә'сирини гијмәтләндирә биләнләрин һамысында кәдәр доғураҹагдыр»[3]. Ҹеневрәдән Енкелсин адына Лопатинин, Плехановун вә Барди-

[1] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 3, сахлама ваһиди 151.
[2] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 3, сахлама ваһиди 174.
[3] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-ҹу ҹилд, сәһ. 352.

нанын имзасы илә рус мүһаҹир социалистләри ҹәмијјәтиндән телеграм кәлди. 1883-ҹү ил мартын 28-дә Лопатин Елеонораја јазмышды ки, о, Марксы «бир дост кими севирди, бир мүәллим кими она һөрмәт едирди вә ата кими онун еһтирамыны сахлајырды»[1]. Москвада Пјотр кәнд тәсәррүфаты академијасынын, Петербургда техноложи институтунун, Одесса али мәктәбләринин тәләбәләри, рус тәләбә гызлар әклил үчүн пул топлајыб буну мүхтәлиф јолларла Енкелсә көндәрдиләр. Габагҹыл рус хадимләри Марксын әсәрләрини нәшр едиб кениш јајмаға ҹәһд көстәрдиләр. Данијелсон Елеонора Маркса мәктубунда өзүндә олан бүтүн материаллары вә мәктублары Марксын әдәби ирсинин кәләҹәк нәшринин сәрәнҹамына вермәјә һазыр олдуғуну билдирди. Плеханов, Акселрод вә Засулич Алманија социал-демократијасынын 1883-ҹү ил мартын ахырларында — апрелин әввәлләриндә кечирилән Копенһакен гурултајына тәбрикдә «Марксын бүтүн әсәрләринин *халг нәшри* үчүн»[2] хүсуси фонд јарадылмасы арзуларыны билдирдиләр.

Бөјүк мүтәфәккир вә ингилабчынын вәфаты мүнасибәти илә мүхтәлиф өлкәләрин тәрәггипәрвәр зијалылары нүмајәндәләринин башсағлығы билдирән сөзләри сәмимијјәтлә сәсләнирди. Буржуа радикалы Бизли Елеонора Маркса јазырды: «О һәгигәтән көркәмли инсан иди; мән онун бахышларына шәрик олмасам да, онун арзуларыны јүксәк гијмәтләндирирдим вә она ән бөјүк бир еһтирам бәсләјирдим»[3] Берлиндәки *Кәнд* тәсәррүфаты академијасынын динләјичиләри 1883-ҹү ил мартын 18-дә Енкелсә көндәрдикләри мәктубда әмин олдугларыны билдирмишдиләр ки, Марксын идејалары әсрләр боју јашајаҹаг вә «он доггузунҹу әср онун ады илә адланаҹагдыр»[4].

Марксын вәфаты мүнасибәти илә фәһлә һәрәкаты хадимләринин рә'јләриндә социализми елмә чевирмәк кими бөјүк бир ишдә Марксын чох бөјүк хидмәтләри, дүнја пролетариатынын рәһбәри олмаг е'тибары илә онун ролу е'тираф едилмишди. Девил Енкелсә мәктубунда гејд едирди ки, Маркс «фәһләләрин азадлығы үчүн, бәшәријјәтин азадлығы үчүн ән чох иш көрмүш олан»[5] бир шәхсијјәт иди. 1883-ҹү ил мартын 24-дә Һолландија социалист «Recht voor Allen» журналында дәрҹ едилән некрологда Нјувенһејс јазмышды: «О, социализмин елми тәмәлини вермиш олан бир инсан иди...»[6].

Социалист мәтбуатында вә фәһлә синфи натигләринин чыхышларында Марксын тә'лиминин бејнәлмиләл характери һәр

[1] Бах: «К. Маркс, Ф. Енкелс вә ингилабчы Русија», сәһ. 485.
[2] К. В. Плехановун әдәби ирси. VIII мәҹмуә, I һиссә, 1883—1894, М., 1940, сәһ. 26.
[3] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 3, сахлама ваһиди 173.
[4] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 3, сахлама ваһиди 147.
[5] МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 5, сахлама ваһиди 4396.
[6] «Beiträge Zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung», 1966, № 4, S. 636.

васитә илә гејд едилирди. Пролетар ҹәбһәсинин нүмајәндәләри гејд едирдиләр ки, онун вәфаты бүтүн дүнја зәһмәткешләри үчүн, тәрәггијә ҹан атан бүтүн инсанлар үчүн, бүтүн дүнја елм вә мәдәнијјәти үчүн әвәзсиз бир иткидир. Енкелс Марксын вәфаты барәсиндә данышаркән бу фикри һамыдан јахшы ифадә етмишди: «Бәшәријјәт бир зәкадан, һәм дә зәманәмиздә малик олдуғу зәкаларын ән бөјүјүндән мәһрум олду»[1].

Бу кәдәрли күнләрдә фәһлә һәрәкаты хадимләринә тәсәлли верән белә бир фикир иди ки, вәфат етмиш Марксын хәләфи онун сәдагәтли силаһдашы Енкелсдир. Марксын достлары вә шакирдләри билирдиләр ки, елми коммунизм «бир-бирини һејрәт едиләҹәк шәкилдә тамамлајан[2] бу ики даһи мүтәфәккирин јарадыҹы иттифагынын бәһрәсидир. Артыг Марксын хәстәлији заманы фәһлә һәрәкатына рәһбәрлик кетдикҹә даһа чох Енкелсин үзәринә дүшүрдү. Марксын вәфатындан әввәл вердији шифаһи сәрәнҹама көрә, Енкелс вә Елеонора Маркс онун әдәби вәсиси олдулар.

Марксын дәфни мартын 17-дә Һајкет гәбристанында, адәтән рәсми ҹәмијјәт вә килсә тәрәфиндән рәдд едилмиш шәхсләрин дәфн едилдији һиссәсиндә олду. Дәфн мәрасими садә иди — тәнтәнәли дәфн мәрасимләринә мәнфи мүнасибәт бәсләјән мәрһумун ирадәси белә олмушду. Марксы сон мәнзилә јола саланлар ичәрисиндә онун гоһумлары, о ҹүмләдән ејни заманда Франса Фәһлә партијасыны тәмсил едән әр-арвад Лафарглар, Лонке, һәлә Коммунистләр иттифагы заманындан Марксын силаһдашлары олан вә бурада нитг сөјләјән Либкнехт, һәмчинин Лесснер вә Лохнер вар иди. Ики бөјүк тәбиәтшүнас алим — зоолог Рej Ланкестер вә кимјачы Шорлеммер дә бурада идиләр. «Sozialdemәkrat» редаксијасы адындан, алман фәһләләри Лондон Маариф ҹәмијјәти адындан әклилләр гојулду. Лонке алынан телеграмлары охуду.

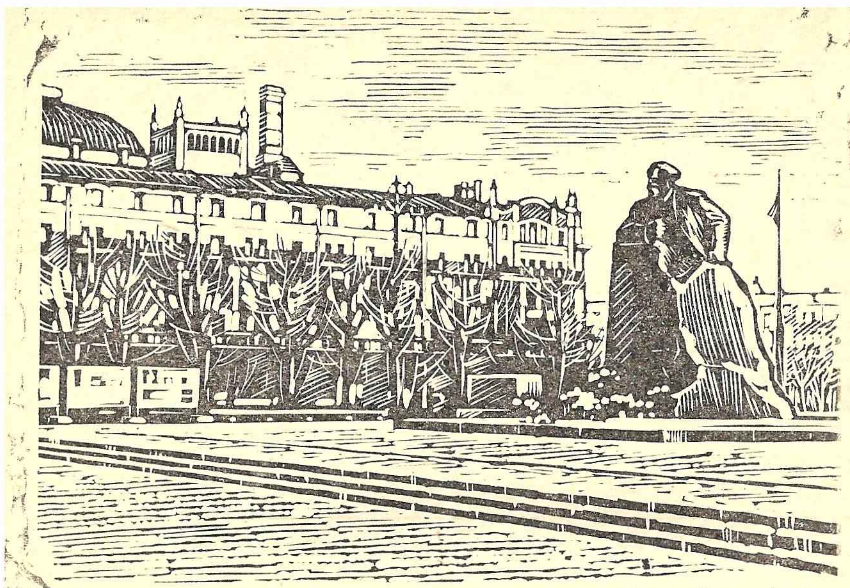
Марксын, һәлә әввәлләр арвадынын ҹәназәси гојулмуш ачыг гәбри јанында онун даһијанә елми кәшфләринин әһәмијјәти һаггында, онун бир алим вә ингилабчы мүбариз кими әзәмәти һаггында Енкелсин сөјләдији сөзләр үрәкдән кәлән тәнтәнәли сөзләр кими сәсләнди. «Һөкумәтләр — һәм мүтләгијјәтчи, һәм дә республикачы һөкумәтләр — ону сүркүн едирдиләр, буржуалар — һәм мүһафизәкар, һәм дә ифрат демократ буржуалар — арасы кәсилмәдән она бөһтан вә лә'нәт јағдырырдылар. О бунлара әһәмијјәт вермәјиб бунларын һамысыны бир һөрүмчәк тору кими өз јолу үзәриндән силиб атыр, јалныз сон дәрәҹә зәрури олдуғу заман ҹаваб верирди. О өләркән дә бүтүн Авропа вә Америкада, Сибир мә'дәнләриндән

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 35-чи ҹилд, сәһ. 386.
[2] И. Ф. Беккер—Енкелсә 18 март 1883-ҹү ил. МЛИ МПА, ф. 1, сијаһы 5, сахлама ваһиди 4399.

Калифорнијаја гәдәр милјонларла ингилабчы силаһдашлары она һөрмәт бәсләмиш, ону севмиш, онун үчүн көз јашлары ахытмышлар, һәм дә мән ҹәсарәтлә дејә биләрәм: онун чох әлејһдары ола биләрди, лакин чәтин ки, бирҹә нәфәр шәхси дүшмәни олсун.

Онун ады да, әмәлләри дә әсрләр боју јашајаҹагдыр!»[1].

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 19-ҹу ҹилд, сәһ. 352.

Он алтынчы фәсил

МАРКСИЗМ — КОММУНИЗМИН ГӘЛӘБӘСИ УҒРУНДА ЗӘҺМӘТКЕШЛӘРИН МҮБАРИЗӘ БАЈРАҒЫДЫР

Маркс вә Енкелс дәфәләрлә демишләр ки, бизим тә'лимимиз еһкам дејил, фәалијјәт үчүн рәһбәрликдир, мән дә белә һесаб едирәм ки, биз һәр шејдән әввәл вә һәр шејдән чох буну нәзәрә алмалыјыг.

В. И. Ленин

Марксизмин тарихи мүгәддәраты

Марксын тә'лими јарандығы замандан е'тибарән бүтүн дүнјада чох кениш јајылды вә бәшәријјәтин тарихи инкишафына вә мә'нәви һәјатына һеч бир идеоложи чәрәјанла мүгајисә едилмәјәчәк бир ингилабиләшдиричи тә'сир көстәрди.

XIX әср ичтимаи фикир вә ингилаби азадлыг мүбаризәси тарихинә марксизмин јаранмасы вә сосиализм нәзәријјәси-

нин фәһлә һәрәкаты илә бирләшмәсинин илк тәчрүбәси әсри кими дахил олачагдыр.

XX әср — елми коммунизм идејаларынын әмәли сурәтдә тәчәссүм етмәси әсридир, ленинизмдә јарадычылыгла даһа да инкишаф етдирилмиш олан марксизм тә'лими әсасында чәмијјәтин ингилаби јолла дәјишдирилмәси әсридир.

Ичтимаи идејалары вә сијаси нәзәријјәләри доғуран синифләрин талеји нечә олурса, бу идејаларын вә нәзәријјәләрин дә талеји елә олур. Истисмарчы синифләрин тарихинин јүксәлиш дөврүндә онларын нүмајәндәләри өз заманы үчүн габагчыл фәлсәфи идејалар вә сосиал нәзәријјәләр ирәли сүрә билирдиләр. Лакин бу синифләр чәмијјәтдә һаким мөвге тутан кими, ирәлијә дејил, керијә бахмаға башлајыр, иртичаја үз тутурдулар. Бу синифләр кәләчәкдән горхур вә өз титрәк әлләри илә кечмишдән јапышырлар. Онларын идеолокијасы ичтимаи һәјатын јүксәлән хәтт үзрә кедишинә ашкар зидд олур.

Фәһлә синфинин дүнјакөрүшү олмаг е'тибары илә марксизм өз тәбиәтинә көрә фикир дурғунлуғу илә, реал һәјат шәраитиндән кери галмагла бир јерә сыға билмәз. Чәмијјәт инкишаф етдикдә, фәһлә синфи тәнәззүлә доғру дејил, јүксәлишә доғру кедир, тарих она зәһмәткеш бәшәријјәти коммунизмә чатдырмаг вәзифәсини һәвалә етмишдир. Инкишаф етмәкдә олан ингилаби нәзәријјә олмадан о өзүнүн бу тарихи вәзифәсини јеринә јетирә билмәз. Марксизмин вәзифәси ичтимаи инкишафын дүзкүн мәнзәрәсини вермәкдән, һәр бир јени тарихи дөврүн хүсусијјәтини, јени һадисәләрин мә'на вә әһәмијјәтини дәрк етмәкдән, буна әсасән дүнјанын ингилаби гајдада јенидән гурулмасы јолларыны елми шәкилдә мүәјјән етмәкдән ибарәтдир.

Марксизм еһкам дејил, фәалијјәт үчүн рәһбәрликдир. Коммунистләрин шүары олмуш бу ганадлы сөзләр марксизм-ленинизм нәзәријјәсинин јарадычы вә дәрин һәјати маһијјәтини ифадә едир.

Марксын тә'лими өз нәтичәләринин көзәл ардычыллығы вә бүтөвлүјү илә, бүтүн өз тәркиб һиссәләринин: фәлсәфәнин, сијаси игтисадын вә елми коммунизмин гырылмаз, дахили вәһдәти илә фәргләнир. Материалист диалектика олмадан, марксист сијаси игтисадыны јаратмаг олмазды; диалектик вә тарихи материализм олмадан, марксизмин игтисади нәзәријјәси олмадан сосиализми утопијадан елмә чевирмәк мүмкүн олмазды. Елми коммунизм Марксын фәлсәфи вә игтисади тә'лиминдән ганунаујғун сурәтдә чыхан бир нәтичәдир. Бу нәтичә олмадан пролетариатын синфи мүбаризәси нәзәријјәси вә тактикасы илә әлагә олмадан, марксизм фәлсәфи вә сијаси игтисады тамамланмамыш, баша чатмамыш галарды вә бу гәдәр бөјүк ингилабиләшдиричи әһәмијјәтә малик олмазды.

Марксын вәфатындан сонра онун бөјүк силаһдашы Енкелс пролетариатын елми дүнјакөрүшүнү ишләјиб һазырламаг ишини давам етдирди, бүтүн өлкәләрин социалистләринин мәсләһәтчиси вә рәһбәри ролуну јеринә јетирди. Бу дөврдә о, Марксын «Капитал»ынын II вә III чилдләрини бурахды вә өзүнүн бир сыра әсәрләрини јазараг бурада марксизм нәзәријјәсини әсасландырыб даһа да инкишаф етдирди.

Авропа өлкәләриндә фәһлә һәрәкатынын инкишафы илә әлагәдар олараг, пролетар партијаларынын јени бејнәлхалг бирлијини јаратмаг тәләбаты мејдана кәлди. Белә бир бирлик Енкелсин ән јахындан бир рәһбәр кими иштиракы илә јарадылан II Интернасионал олду. Сосиалистләрин бу бејнәлхалг тәшкилатынын биринчи конгреси 1889-чу илдә Парисдә кечирилди.

II Интернасионал пролетариатын кениш тәбәгәләри ичәрисиндә марксизмин јајылмасына көмәк етди, фәһлә синфинин күтләви тәшкилатларынын — һәмкарлар, кооператив, гадынлар, кәнчләр, идман тәшкилатларынын вә башгаларынын инкишафына вә мөһкәмләнмәсинә јардым көстәрди. Лакин фәһлә һәрәкаты белә енинә инкишаф едәркән сосиал-демократ партијаларында ингилаби сәвијјәнин мүвәггәти ашағы дүшмәси, оппортунизмин, реформист тә'сиринин күчләнмәси кими бир һал да баш вермәмиш олмады.

Хырда буржуа сосиализминин көһнә чәрәјанлары — луибланчылыг, прудонизм, бланкизм, бакунинчилик — идеја чәһәтдән ифлас етди. Јени мәрһәләдә антипролетар идеолокијасынын нүмајәндәләри артыг марксизм бајрағы илә пәрдәләнәрәк елми сосиализмә гаршы мүбаризә апармаға башладылар. Әслиндә онлар ингилаби марксизм тә'лимини оппортунизм руһунда тәһриф едир, онун үзәринә каһ сағдан, каһ да «солдан» һүчум едирдиләр. Капитализмин «динч» инкишафы шәраитиндә марксизмдән онун ингилаби руһуну — синфи мүбаризә вә пролетариат диктатурасы нәзәријјәсини чыхарыб атан реформизм хүсусилә бөјүк тәһлүкә олмаға башлады.

Марксизмин сафлығыны мүдафиә едән Енкелс ингилаби нәзәријјә вә тактиканын бу тәһрифләринә гаршы гәти мүбаризә апарырды. О, «1891-чи ил сосиал-демократ програмы лајиһәсинин тәнгидинә даир» әсәриндә вә бир сыра башга әсәрләриндә оппортунист бахышларыны ифша едирди.

Енкелс капитализмин инкишафында јени мејлләри, хүсусилә капиталист инһисарларынын јаранмасыны вә Инкилтәрә фәһлә һәрәкатына бунларын тә'сирини сезирди. О, инкилис фәһлә һәрәкатындакы реформизмин мүстәмләкәләри амансыз истисмар етмәјә әсасланан буржуа ифрат мәнфәәтләринин артмасы илә әлагәсини ашкара чыхарырды. Капитал асанлыгла әлдә едилән бу гәниmәтин бир һиссәсини фәһлә синфинин јухары тәбәгәсини әлә алмаға сәрф едирди. Енкел-

син сағлығында ән әввәл Инкилтәрә үчүн сәчијјәви олан һал империализм дөврүндә инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә һәр тәрәфи бүрүјән бир һал олду.

Енкелсин вәфатындан сонра сосиал-демократ партијаларында оппортунизм кет-кедә даһа чох күчләнди. Онларын сағ лидерләри марксизмин ән башлыча принсипини — нәзәријјә илә практиканын, ингилаби фикирлә ингилаби ишин бирлијини аддым-аддым позурдулар вә сонра ону тамамилә бир кәнара атдылар. Сөздә онлар марксизми гәбул едир, Марксын әсәрләриндән кәтирилән ситатларла әдабазлыг едирдиләр, лакин ишдә фәһлә һәрәкатынын ингилаби хәттиндән узаглашмышдылар.

XIX әсрин ахырларында вә XX әсрин әввәлләриндә тәфтишчилик бејнәлхалг характер алды, оппортунист мејлләр бу вә ја дикәр дәрәчәдә бүтүн сосиал-демократ партијаларында јајылды. Алманијада Е. Бернштејнин, Г. Фолмарын, Франсада А. Милјеранын, Белчикада Е. Вандервелденин тәрәфдарлары, Русијада «легал» марксистләр, «игтисадчылар», меншевикләр ингилаби нәзәријјәни вә тактиканы рәдд едирдиләр, марксизми она јабанчы олан буржуа вә хырда буржуа бахышлары илә «тамамламаға», әслиндә исә әвәз етмәјә чалышырдылар. II Интернасионалын рәһбәрлијиндә үстүнлүк газанан оппортунизм ән нәһајәт ону рүсвајчылыгла ифласа кәтириб чыхартды.

XX әсрин әввәлләриндә ингилаби мүбаризәнин јүксәлмәси илә әлагәдар олараг анархистләр, есерләр вә с. кими һәр чүр хырда буржуа авантүрист партијалары вә груплары фәаллашды. Марксизм бајрағы алтында гондарма ингилаби авантүризм тротскичилијин тактикасында өзүнү хүсусилә көстәрди.

II Интернасионал лидерләринин сағ вә «сол» оппортунизми пролетариатын азадлыг мүбаризәсинә бөјүк зәрәр вурурду. Лакин Марксын вә Енкелсин өлмәз идејалары әсл ингилаби фәһлә һәрәкатынын инкишафына гүдрәтли тә'сир көстәрмәкдә давам едирди. Сосиал-демократ партијаларында олан ингилабчы ганадын нүмајәндәләри хаинләрә вә реформистләрә гаршы мүбаризә апарырдылар.

Марксизми сағ вә «сол» тәфтишчи тәһрифләрдән мүдафиә етмәкдә, ону јарадычылыгла даһа да инкишаф етдирмәкдә, елми сосиализм идејаларыны чәмијјәтин ингилаби јолла дәјишдирилмәсинә әмәли суретдә тәтбиг етмәкдә В. И. Ленин вә онун јаратдығы болшевикләр партијасы апарычы рол ојнады вә тарихи тәшәббүс көстәрди. Ленин партијасы марксизм нәзәријјәсинин мөһкәм зәмини үзәриндә, бејнәлхалг фәһлә һәрәкатында вә рус ингилаби-демократик һәрәкатында ән јахшы нә варса, бунларын һамысынын гануни вариси кими мејдана кәлди. XIX әсрин ахырларында дүнја ингилаб просеси мәркәзинин Русијаја кечмәси бу партијанын јаранмасы

үчүн објектив илкин шәрт олду. Русија фәһлә синфинин үзәринә јени шәраитдә сосиал ингилабларын јени дөврәсини башламаг кими шәрәфли бир вәзифә дүшдү, бундан өтрү исә онун габагчыл нәзәријјә илә силаһланмыш вә оппортунист сәндәләмәләрә гаршы барышмаз олан мүбариз сијаси авангарда еһтијачы вар иди.

Русијада марксист партијасы јарадылмасы јолу асан олмамышдыр. Ленинин јаздығы кими, Русија марксизми «һәгигәтән *изтираблар нәтиҹәсиндә газанмышды»*. XIX әсрин 80-ҹи илләринин әввәлләриндән е'тибарән халгчылыг һәрәкатындан марксизм нәзәријјәсинин тәблиғинә кечид өзүнү көстәрирди. 80-ҹи илләрин орталарындан 1903-ҹү илә гәдәр ирәлијә доғру — дағыныг, күтләләрлә зәиф әлагәдар олан марксист дәрнәкләриндән вә групларындан фәһлә синфи ичәрисиндә дәрин көкләри олан сых бирләшмиш сијаси партијаја доғру чох бөјүк бир аддым атылды. Бу ишдә 1895-ҹи илдә Ленинин Петербургда јаратдығы «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы» олдугча бөјүк рол ојнады, һәмин иттифаг ингилаби марксист партијасынын рүшејми иди. 1898-ҹи илдә РСДФП I гурултајы партијанын јарадылдығыны рәсми сурәтдә е'лан етди. Лакин јени типли ингилаби партијанын програм, тактика вә тәшкилат әсасларыны јаратмаг үчүн Ленинин вә онун силаһдашларынын, Ленин «Искра»сынын нәһәнк нәзәри вә тәшкилатчылыг фәалијјәти лазым кәлди. Бүтүн бу фәалијјәт 1903-ҹү илдә ардычыл ингилаби Програм гәбул етмиш олан РСДФП II гурултајында тәсбит олунду. В. И. Ленин јазырды: «Болшевизм сијаси фикир ҹәрәјаны вә сијаси партија олмаг е'тибары илә 1903-ҹү илдән мөвҹуддур»[1].

Бу ҹүр партијанын мејдана кәлмәси јалныз Русија фәһлә һәрәкатында дејил, һәмчинин бејнәлхалг фәһлә һәрәкатында дөнүш нөгтәси олду. Ленинчи болшевикләр ингилаби марксизм вә пролетар бејнәлмиләлчилији бајрағыны јүксәкләрә галдырдылар, синфи пролетар сијасәти нүмунәләри көстәрдиләр, меншевизмә вә башга оппортунист ҹәрәјанлара, һәмчинин бејнәлхалг саһәдә реформизмә вә тәригәтчилијә зәрбә ендирдиләр. Болшевик партијасынын рәһбәрлији алтында Русија пролетариаты вә зәһмәткеш кәндлиләри чаризмә вә капитализмә гаршы мүбаризәдә үмумдүнја-тарихи гәләбәләр газандылар.

Јени тарихи дөврдә — империализм вә пролетар ингилаблары дөврүндә В. И. Ленин Марксын вә Енкелсин әмәлләринин вә тә'лиминин ләјагәтли вариси вә давамчысы олду. Ленинин бахышлары системи вә онун тә'лими — ленинизм — елм вә практиканын вердији јени мә'лумат әсасында Марксын

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 4-ҹү нәшри, 31-ҹи ҹилд, сәһ. 8.

вə Енкелсин бахышлары вə тə'лиминин јарадычылыгла инкишаф етдирилмəсидир, бу, мүасир дөврүн марксизмидир. Буна көрə дə ганунаујғун бир һалдыр ки, фəһлə синфинин вə онун коммунист партијаларынын ингилаби дүнјакөрүшү инди марксизм-ленинизм адланыр. Индики заманда ленинизм олмадан, керчəклији дəрк етмəк вə ингилаби фəалијјəт көстəрмəк үчүн чанлы рəһбəрлик кими марксизм јохдур вə ола да билмəз. Марксизм-ленинизм бүтүн дүнја коммунистлəри вə ингилабчылары үчүн нəзəри əсас вə рəһбəрлик олмуш ваһид бејнəлмилəл тə'лимдир.

Ленинин шəхсиндə Русија вə бејнəлхалг фəһлə һəрəкаты марксизм тə'лимини игтисадијјатда, сијасəтдə, идеја һəјатында јени һадисəлəрə јарадычылыгла тəтбиг едə билмиш əн бөјүк бир мүтəфəккир, маһир стратег вə тактик тапды. Сосиал-демократ партијаларынын К. В. Плеханов вə К. Каутски кими көркəмли нəзəријјəчилəри, марксизм нəзəријјəсинин тəблиғи үчүн хејли иш көрмүш олан бу хадимлəр бүтөвлүкдə марксизми јарадычылыгла инкишаф етдирмəјə гадир олмадылар. Онлар јени дөврүн маһијјəтини вə фəһлə һəрəкатынын бурада ирəли кəлəн стратежи вə тактики вəзифəлəрини анлаја билмəдилəр. Плеханов, Каутски вə II Интернасионалын башга хадимлəри үмумијјəтлə марксизми еһкамчы кими баша дүшмəк чəрчивəсиндəн кəнара чыха билмəдилəр. Онларын һəјат јолу көстəрди ки, марксизм нəзəријјəсинин еһкамлашдырылмасы сон нəтичəдə онун ингилаби маһијјəтиндəн əл чəкмəјə апарыб чыхарыр. Марксизм тə'лиминин бүтүн тəркиб һиссəлəрини дəриндəн, јарадычылыгла инкишаф етдирмəјə, јени дөврдə ингилаби мүбаризə тəчрүбəсини нəзəри чəһəтдəн үмумилəшдирмəјə, ингилаби нəзəријјə илə практиканын јени, јүксəк синтезини вермəјə, материалист диалектика методуну даһијанə сурəтдə тəтбиг етмəјə вə даһа да тəкмиллəшдирмəјə мəһз Ленинин күчү чатды.

В. И. Ленин марксист игтисад елмини капитализмин əн јүксəк вə ахырынчы мəрһəлəси олан империализмин тəдгиги илə зəнкинлəшдирди. О, марксизмин аграр нəзəријјəсинə чох бөјүк һəдијјə верди. Ленин тəбиəтшүнаслығын вə сосиолокијанын вердији јени мə'луматы үмумилəшдирəрəк, диалектик вə тарихи материализми даһа да инкишаф етдирди, онлары елмин јени сəвијјəсинə вə ичтимаи инкишафын јени пиллəсинə ујғун формаја салды. Ленин елми коммунизм нəзəријјəсини, пролетар мүбаризəсинин стратекија вə тактикасыны ишлəјиб һазырламагда чох јүксəјə галхды.

Мəһз белə инкишаф етдирилмəк, дəгиглəшдирилмəк вə тамамланмаг сајəсиндə Марксын вə Енкелсин əсас нəзəри принсиплəри, марксизм фəлсəфəсинин, сијаси игтисадынын, стратекија вə тактикасынын əсас мүддəалары мүасир дөврдə

јени һәјат вә елми идрак тәҹрүбәси илә зәнкинләшир, ингилабчы гүввәләрин гүдрәтли идеја силаһы олур.

Фәлсәфә саһәсиндә Маркс вә Енкелс тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш материалист диалектика идејалары һазырда елми идракын тәрәггиси кедишиндә кет-кедә даһа әтрафлы тәсдиг олунур. XIX әсрдә әсасән кеолокијада, космогонија фәрзијјәләриндә вә биолокијада тәтбиг едилән инкишаф идејасы инди тәбиәтшүнаслығын бүтүн саһәләриндә: физикада, кимјада, астрономијада вә и. а. дәрин көк салмышдыр. Атомларын бөлүнмәзлији вә дәјишмәзлији һаггындакы тәсәввүрүн јерини әввәлләр «материјанын илкин кәрпичҹикләри» сајылан бу һиссәҹикләрин мүрәккәб гурулушу олмасы вә бир-биринә чеврилмәси һаггындакы тә'лим тутмушдур. Електронун да атом кими түкәнмәз олмасы һаггында Ленинин диалектик идејасы өзүнү тамамилә доғрулдур. Марксын «Капитал»да чох мүвәффәгијјәтлә тәтбиг едилән, империализмин вә сосиалист ингилабы проблемләринин тәһлили просесиндә Ленин тәрәфиндән зәнкинләшдирилән методу мүасир шәраитдә дә гәти сурәтдә өз гүввәсини сахлајыр. Тарихин материалист анлајышы кечмиш дөврләрин вә мүасир дөврүн елми сурәтдә ишыгландырылмасына, сијаси вә идеоложи үстгурумун игтисади базислә ганунаујғун әлагәләрини вә гаршылыглы тә'сирини ашкар етмәјә, дүнја ингилаб просесинин башлыча һәрәкәтверичи гүввәләрини мејдана чыхармаға имкан вермишдир.

Игтисад елми саһәсиндә Маркс тәрәфиндән јарадылмыш изафи дәјәр нәзәријјәси инди дә капиталист игтисадијјатынын тәһлилиндә башланғыч нөгтәсидир. Ленин империализмин игтисади маһијјәтини тәдгиг едиб көстәрмишдир ки, империализм инһисарчы капитализмдир вә бу да јүксәлиб дөвләтинһисар капитализминә чеврилир; Марксын игтисади тә'лими Ленинин бу тәдгиги илә зәнкинләшиб, индијә гәдәр дә дүнја ингилаби фәһлә һәрәкатынын стратекија вә тактикасынын нәзәри әсасыны тәшкил едир. Истеһсал васитәләри үзәриндә иҹтимаи мүлкијјәт әсасында мәһсулдар гүввәләрин инкишафы һаггында Марксын үмдә идејалары сосиализмин сијаси игтисадыны јаратмаг үчүн мүһүм мәнбә олду. Бурадан сосиализмдә истеһсал вә бөлкүнүн формалары һаггында чох мүһүм мүддәалар ирәли кәлир, һәм дә бу мүддәалары Ленин вә онун ардычыллары сосиализм ҹәмијјәтинин бәргәрар олмасы просесләрини өјрәнмәк әсасында инкишаф етдирмишләр.

Марксын вә Енкелсин идејаларына архаланан Ленин сосиалист ингилабы һаггында мүнтәзәм бир тә'лим јаратды, ингилаби шәраит һаггында, ингилабын објектив вә субјектив амилләри һаггында, буржуа-демократик ингилабынын бөјүјүб сосиалист ингилабына кечмәси һаггында, сосиалист ингилабынын әввәлҹә ајрылыгда көтүрүлән бир өлкәдә гәләбәсинин мүмкүн олмасы һаггында чох мүһүм мүддәалар ирәли сүрдү.

О, пролетариат диктатурасынын вә сосиалист дөвләтинин маһијјәтини вә сәчијјәви чәһәтләрини ачыб көстәрди, сосиализм чәмијјәтинин әсас ганунаујғунлугларыны мејдана чыхартды вә бу чәмијјәти гурмаг үчүн конкрет програм ишләјиб һазырлады. Пролетар партијасы һаггында, чәмијјәтин ингилаби јолла дәјишдирилмәси просесиндә бу партијанын апарычы, артан ролу һаггында тә'лими Ленин јени пилләјә галдырды. Милли мәсәлә вә мүстәмләкә мәсәләси һаггында марксизм нәзәријјәси, пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләри Ленинин јарадычылығында даһа дәриндән инкишаф етдирилди, Ленин Русија фәһлә һәрәкатында вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатында ингилаби марксизм принсипләрини ардычыл сурәтдә мүдафиә едир, II Интернасионалда оппортунизмә вә сосиал-шовинизмә гаршы мүбаризәдә бу һәрәкатын ингилабчы бејнәлмиләл үнсүрләрини сых бирләшдирирди.

Пролетариатын синфи мүбаризәсинин Маркс тәрәфиндән ишләниб һазырланан вә Ленин тәрәфиндән зәнкинләшдирилән *стратекија вә тактикасы* үч рус ингилабынын кедишиндә парлаг сурәтдә өз тәчәссүмүнү тапды. 1905-чи ил ингилабында, өз сосиал мәзмунуна көрә буржуа-демократик ингилабы олан бу ингилабда фәһлә синфи ингилаби һәрәкатын рәһбәр гүввәси, авангарды иди: күтләләрин ингилабиләшдирилмәсиндә вә һәлледичи һадисәләрин јетишмәсиндә спесифик пролетар мүбаризә васитәләри башлыча рол ојнајырды. Биринчи дүнја мүһарибәси заманы, полис террору вә буржуа шовинизминин азғынлыг етдији чох чәтин бир шәраитдә ленинчиләр фәһлә синфини јени ингилаби дөјүшләрә инадла һазырлајырдылар вә 1917-чи илдә бу дөјүшләр кенишләнди. Ингилаби мүбаризәнин 1917-чи ил Феврал буржуа-демократик ингилабындан Бөјүк Октјабрадәк инкишафы фәһлә синфинин марксист-ленинчи партијасынын сијасәт вә тактикасынын дүзкүнлүјүнү тәсдиг етди вә сон дәрәчә зәнкинләшдирди.

Октјабр сосиалист ингилабы марксизм-ленинизмин ән бөјүк тәнтәнәсидир

Ленин башда олмагла болшевикләр партијасынын рәһбәрлији алтында һәјата кечирилән Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы үмумдүнја-тарихи һадисә олду. Бу ингилаб истисмарчы гурулушдан бәшәријјәти хилас етмәјин башланғычыны гојду, тарихдә јени дөвр — капитализмдән сосиализмә кечилмәси вә коммунизм чәмијјәти гуручулуғу дөврүнү ачды. Марксизм-ленинизм стратекијасы вә тактикасынын тәнтәнәсини тәчәссүм етдирән Бөјүк Октјабр дүнја фәһлә синфинин галибијјәтли ингилаби дөјүшләри мәрһәләсини ачды, бу дөјүшләр марксизм-ленинизмин дүзкүнлүјүнү вә онун әзәмәтли күчүнү тәсдиг едән јени-јени сүбутлар верди.

Октјабр ингилабы марксизмин өзүнүн инкишафында вә онун идејаларынын реал практикадакы тәчәссүмүндә чох мү-

һүм мәрһәлә олду. Бүтөв бир дөвләтин, һәм дә дүнјада ән бөјүк бир дөвләтин халглары илк дәфә өз игтисадијјат вә мәдәнијјәтини марксизм-ленинизмин нәзәри көстәришләринә ујғун бир сурәтдә гурмаға башладылар. Өлкәнин сосиалистчәсинә сәнајеләшдирилмәси вә кәнд тәсәррүфатынын коллективләшдирилмәси, мәдәни ингилабын һәјата кечирилмәси Совет Иттифагында сосиализмин там гәләбәсинә кәтириб чыхартды. Марксизм-ленинизм идејалары коммунизм чәмијјәтинин әмәли сурәтдә гурулмасында чанлы бир рәһбәрлик олду.

Совет Иттифагынын ардынча бир сыра башга өлкәләрин сосиализм гуручулуғу јолуна кечмәси, дүнја сосиализм системинин јаранмасы чәмијјәтин ингилаби сурәтдә дәјишдирилмәсинә марксизм-ленинизм идејаларынын тә'сир даирәсини бөјүк бир дәрәчәдә кенишләндирди. Бу идејаларын тә'сиринин күчләнмәси дүнја коммунист һәрәкатынын мисилсиз дәрәчәдә јүксәлмәсиндә, дүнјанын демәк олар бүтүн өлкәләриндә коммунист партијаларынын јүксәлмәсиндә өз ифадәсини тапды, инди бу партијалар коммунизм иши уғрунда чарпышан он милјонларла габагчыл мүбаризләри бирләшдирир.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тәнтәнәси Ленинин belә бир идејасыны чох парлаг сурәтдә тәсдиг етди ки, габагчыл мүбариз ролуну јалныз габагчыл нәзәријјәни рәһбәр тутан бир партија јеринә јетирә биләр. Марксизм-ленинизм бајрағы алтында болшевик партијасы өлкәмизин фәһлә синфини вә бүтүн зәһмәткешләрини капитализмин деврилмәсинә вә сосиализмин гәләбәсинә кәтириб чатдырды. Бу бајраг алтында совет халгы Коммунист партијасы башда олмагла мүвәффәгијјәтлә коммунизм чәмијјәти гурмагдадыр.

Октјабр ингилабы вә сосиализм гуручулуғу кедишиндә фәһлә синфи илә кәндлиләрин иттифагы һаггында Марксын вә Ленинин идејасы һәјата кечди. Вахтилә В. И. Ленин сосиалист ингилабында кәндин һәлледичи ролу һаггында һәм халгчы-есер нәзәријјәләринин, һәм дә кәндлиләрин ингилаби имканларыны меншевикләрин инкар етмәсинин әсассыз олдуғуну ашкара чыхартмышды. Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын синфи сијасәтинин әсасыны фәһлә синфинин зәһмәткеш кәндлиләрлә иттифагы тәшкил етди. В. И. Ленин көстәрирди: «Сосиалист ингилабынын гәләбәси үчүн зәрури шәрт — бүтүн габагчыл өлкәләрдә — әмәкчи, истисмар олунан вә зәһмәткеш кәндлиләрин фәһлә синфи илә — пролетариатла там иттифагыдыр»[1].

Ленин аграр мәсәләсини дәриндән ишләјиб һазырламаг әсасында кәндин ән үмдә еһтијачларыны вә партијанын кәндлиләр барәсиндә сијасәтини мүәјјән етди. Ленин програмы вә

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 4-чү нәшри, 26-чы чилд, сәһ. 328.

тактикасы ән кениш кәндли күтләләрини фәһлә синфинин тәрәфинә чәлб етмәк, буржуазијаја вә мүлкәдарлара гаршы мүбаризәдә ингилабчы гүввәләрин һәлледичи үстүнлүјүнү јаратмаг, сонра да кәнд тәсәррүфатынын сосиалистчәсинә јенидән гурулмасыны тә'мин етмәк имканы верди.

Истисмарчы синифләри мәһв едиб сосиализм гурмуш олан фәһлә синфи вә зәһмәткеш кәндлиләр инди халг зијалылары илә бирликдә тарихдә сосиал-сијаси вә идеја бирлијинә көрә фәргләнән јени чәмијјәти, сосиализм чәмијјәтини тәшкил едирләр.

Октјабр ингилабы бејнәлмиләлчилик бајрағыны, пролетар һәмрә'јлији бајрағыны јүксәкләрә галдырды. О, болшевик партијасынын рәһбәрлији алтында, фәһлә синфи башда олмагла Русијада јашајан бүтүн милләтләрин вә халгларын зәһмәткешләринин биркә мүбаризәси вә әмәкдашлығы нәтичәсиндә галиб кәлди. Һакимијјәт башына кәлән фәһлә синфи милли мәсәләдә марксизм-ленинизм принсипләрини әмәли шәкилдә һәјата кечирмәјә башлады. Милләтләрин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк, милләтләрин көнүллү вә азад бирләшмәси һүгугу, һәмчинин мүстәгил дөвләт һалында јашамаг һүгугу кими дәрин демократик һүгугун гәбул едилмәси бу принсипләрин әсасыны тәшкил едир.

Бөјүк Октјабрдан бәри кечән он илләр инандырычы шәкилдә көстәрди ки, милли зүлмүн ләғв едилмәси, бүтүн милләтләрин әсл бәрабәрлији, көнүллү сурәтдә әмәкдашлығы вә бир-бири илә јахынлашмасы јолу сосиалист ингилабындан кечир.

Совет өлкәси чохмилләтли сосиалист дөвләти гурулмасында, сосиализмин вә коммунизмин мадди-техники базасыны јаратмаг вә әввәлләр керидә галмыш милли учгарларын игтисадијјатыны вә мәдәнијјәтини јүксәлтмәк вәзифәләрини нәзәрә алараг, мәһсулдар гүввәләрин јерләшдирилмәси вә инкишаф етдирилмәсиндә бејнәлмиләлчилик, халгларын һүгуг бәрабәрлији вә гардашчасына әмәкдашлығы принсипләрини әмәли сурәтдә һәјата кечиртди. 1922-чи илин декабрында Совет Сосиалист Республикалары Иттифагынын јарадылмасы ленинизмин јени бир әламәтдар гәләбәси, бүтүн бәшәријјәтин сосиал тәрәггиси саһәсиндә мүһүм бир дөвр олду. Халгларын бәрабәрлијинә вә достлуғуна даир Ленин милли сијасәти көзәл бәһрә верди. ССРИ-дә сосиализм гуручулуғу илләриндә инсанларын јени тарихи бирлији олан совет халгы мејдана кәлди вә дурмадан инкишаф етмәкдәдир.

Коммунист Партијасы индијәдәк мисли көрүнмәмиш мигјасда мәдәни ингилабы һәјата кечирәрәк даим Марксын, Енкелсин вә Ленинин бу мүддәаларыны рәһбәр тутмуш вә тутмагдадыр ки, сосиалист мәдәнијјәти кечмишин бүтүн мә'нәви ирсини мәнимсәјиб тәнгиди сурәтдә јенидән ишләмәклә бәра-

бәр истисмарчы синифләрин мүртәче идеолокијасыны гәти сурәтдә арадан галдырмаг әсасында јарадылыр. ССРИ-дә тәһсилин инкишаф етдирилмәси вә беләликлә дә милјонларла зәһмәткешләрин үзүнә билик јолунун ачылмасы, совет елм вә мәдәнијјәтинин тәрәггиси, совет халгынын сосиалист шүурунун формалашмасы бу саһәдә марксист-ленинчи сијасәт јеридилмәсинин көзәл нәтичәләридир.

Совет халгынын 1941—1945-чи иллләрдәки Бөјүк Вәтән мүһарибәси сосиализм гурулушунун мөһкәмлији үчүн ағыр бир тарихи имтаһан олду. Тарихин бу ән ағыр вә амансыз мүһарибәси совет сосиалист игтисади вә дөвләт системинин үстүнлүкләрини, совет чәмијјәтинин сарсылмаз сосиал-сијаси вә мә'нәви бирлијини, Коммунист Партијасы әтрафында халгын сых бирләшмәсини парлаг сурәтдә нүмајиш етдирди. Совет Иттифагы дүнја империалист иртичасынын зәрбә гүввәси олан алман фашизминин дармадағын едилмәсинә өз һәлледичи төһфәсини верди. Фашист Алманијасы, сонра да империалист Јапонијасы үзәриндә ССРИ-нин гәләбәси сосиализм гурулушунун, халглар достлуғу, сосиалист бејнәлмиләлчилији вә совет вәтәнпәрвәрлији идеолокијасынын парлаг гәләбәси олду. Бу мүһарибә илләриндә партија тәрәфиндән чәбһәдә вә архада апарылан чох бөјүк тәшкилатчылыг ишинин әсасыны тәшкил едән бүтүн марксизм-ленинизм тә'лиминин тәнтәнәси олду.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Совет Иттифагынын гәләбәси бүтүн дүнја зәһмәткешләринин нәзәриндә сосиализм гурулушунун нүфузуну олдугча јүксәлтди, Авропа вә Асија өлкәләриндә сосиалист ингилабларынын инкишафы вә тәнтәнәси үчүн, милли азадлыг һәрәкатынын вә демократик һәрәкатын инкишафы үчүн мүстәсна дәрәчәдә әлверишли шәраит јаратды.

Бир сыра өлкәләрдә фәһлә синфи бүтүн зәһмәткешләрлә иттифагда һәрәкәт едәрәк, капиталистләрин вә мүлкәдарларын һөкмранлығыны devирди вә сосиализм чәмијјәти гурмаг јолуна кечди. Мүһарибәдән сонракы илләрдә сосиалист дөвләтләринин бүтөв бир системи мејдана кәлди. Бунунла да чәмијјәтин сосиалистчәсинә дәјишдирилмәсиндә башлыча гүввә олмаг е'тибары илә пролетариатын үмумдүнја-тарихи вәзифәси һаггында Марксын вә Енкелсин идејасы әмәли имтаһандан чыхды. Артыг инди тәкчә нәзәри тәһлилдә дејил, һадисәләрин бүтүн тарихи кедиши илә сүбут едилмишдир ки, фәһлә синфи өзүнү истисмарчы гурулушдан азад етмәклә, бүтүн зәһмәткеш әһалини азад едир. Үмумдүнја мигјасында белә бир һәгигәт тәсдиг олунду ки, чәмијјәтин капитализмдән сосиализмә кечмәси кими тарихи бир просесдә пролетариатын ролу онун әһали күтләси ичәрисиндәки пајындан өлчүлмәз дәрәчәдә јүксәкдир.

Маркс вә Енкелс тәрәфиндән ирәли сүрүлән пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләри бејнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкатында, пролетар ингилабынын мүстәмләкәләрдә вә асылы өлкәләрдә јашајан халгларын милли азадлыг мүбаризәси илә иттифагында өз тәчәссүмүнү тапды.

В. И. Ленинин тәшәббүсү илә 1919-чу илдә јарадылан III Интернасионал, Коммунист Интернасионалы дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндә коммунист партијаларынын формалашмасында, сосиализм уғрунда чарпышан мүбаризләр арасында олан вә II Интернасионал лидерләринин хәјанәти үзүндән гырылан бејнәлхалг әлагәләрин бәрпасында вә инкишаф етдирилмәсиндә чох бөјүк рол ојнады. Коминтерн бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын көркәмли хадимләрини, бу һәрәкатын мүбариз кадрларыны тәрбијә етмәк саһәсиндә бөјүк иш көрдү.

I Интернасионалын вә онун рәһбәрләри Марксын вә Енкелсин шанлы ән'әнәләри Коммунист Интернасионалынын фәалијјәтиндә дирчәлдилди вә даһа да инкишаф етдирилди. Коммунист Интернасионалынын бүтүн дүнја пролетарларына мүрачиәтлә Коминтернин I конгресиндә гәбул едилән Манифестиндә дејилирди: «Биз коммунистләр, Авропанын, Американын вә Асијанын мүхтәлиф өлкәләринин ингилабчы пролетариатынын Совет Москвасында топлашан нүмајәндәләри өзүмүзү програмы 72 ил бундан әввәл е'лан едилмиш ишин хәләфләри вә ичрачылары һесаб едирик»[1].

Бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын Ленинин билаваситә иштиракы вә рәһбәрлији илә Коминтерн тәрәфиндән ишләниб һазырланан баш хәтти марксизмин ингилаби руһуна вә пролетар һәмрә'јлији принсипләринә тамамилә ујғун иди. Коминтерн кәнч коммунист партијаларына дүзкүн стратекија вә чевик тактика ишләјиб һазырламагда көмәк едирди, бу партијаларын тәшкилат вә идеолокија чәһәтдән мөһкәмләнмәсинә фәал јардым көстәрирди. Коминтерн ики чәбһәдә — сағ оппортунизмә гаршы вә «сол» хырда буржуа ингилабчылығына гаршы барышмаз мүбаризәни давам етдирди.

Коминтернин сијасәтиндә вә тактикасында Ленин фәһлә синфинин әксәријјәтини коммунист партијаларынын тәрәфинә чәлб етмәјә хүсуси әһәмијјәт верирди. Коминтернин III конгресинин (1921-чи ил) башлыча шүары «Күтләләр ичәрисинә!» шүары иди. В. И. Ленинин истигамәтверичи тә'сири altында Коминтернин III вә IV (1922-чи ил) конгресләри ваһид фәһлә чәбһәси тактикасыны ирәли сүрдү, бу тактикадан мәгсәд исә кениш зәһмәткеш күтләләрини капиталын һүчумуна гаршы мүбаризә үчүн бирләшдирмәк иди.

Коминтернин VI конгреси (1928-чи ил) Коминтернин про-

[1] «Коммунист Интернасионалы сәнәдләрдә. 1919—1932», М., 1933, сәһ. 53.

грамыны гәбул етди, бурада исә пролетариатын бејнәлхалг ингилаби һәрәкатынын тарихи тәҹрүбәси үмумиләшдирилмишди. Програмда көстәрилирди ки, Коминтерн өзүнү «Марксын билаваситә рәһбәрлик етдији «Коммунистләр иттифагынын» вә I Интернасионалын тарихи хәләфи вә II Интернасионалын мүһарибәдән әввәлки ән јахшы ән'әнәләринин варисиȣ»[1] һесаб едир. Програмда гејд едилирди ки, өз нәзәри вә әмәли ишиндә Коммунист Интернасионалы тамамилә вә гәти сурәтдә ленинизмдә даһа да инкишаф етдирилмиш олан ингилаби марксизм нөгтеји-нәзәриндә дурур.

В. И. Ленинин вәфатындан сонра Коминтернин фәалијјәти ҹидди нөгсанлардан, бә'зән һәтта тәригәтчи характерли сәһвләрдән азад дејилди. Коллектив сә'јләр сајәсиндә бејнәлхалг коммунист һәрәкаты бу нөгсанлары вә сәһвләри дүзәлдирди.

Коминтернин VII конгреси (1935-ҹи ил) пролетариатын синфи мүбаризәсинин әсас проблемләринә марксист-ленинчи кими јанашмағы јарадыҹылыгла инкишаф етдирди, марксизм-ленинизмә јабанчы олан тәригәтчи көстәришләри гәти сурәтдә арадан галдырды. Конгрес сүлһү мүдафиә үчүн, империалист мүһарибәси тәһлүкәсинә гаршы ваһид фәһлә ҹәбһәси зәмининдә кениш антифашист халг ҹәбһәси јаратмаға чағырды.

Ваһид ҹәбһә вә халг ҹәбһәси тактикасы фәһлә синфинин башга зәһмәткеш тәбәгәләри илә иттифагы, коммунистләрин дикәр демократик партијаларла әмәкдашлығы сијасәтинин тә'сирли ифадәси иди. Белә бир тактика испан зәһмәткешләринин фашизмә вә иртиҹаја гаршы гәһрәман мүбаризәси дөврүндә, мүһарибәдән әввәлки илләрдә Франсада, сонра исә Авропа вә Асијанын сүлһсевәр халгларына гаршы фашист империалист тәҹавүзү илә мүбаризәдә әмәли сурәтдә тәтбиг едилди.

Мүасир шәраитдә мүтәрәгги сосиал инкишаф платформасы әсасында, империализмә, инһисарларын һөкмранлығына гаршы, сосиализм, демократија, милли истиглалијјәт вә халглар арасында сүлһ уғрунда мүбаризәдә халг гүввәләрини кениш мигјасда бирләшдирмәк имканы даһа да артыр.

Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра бејнәлхалг коммунист һәрәкаты гардаш партијалар арасында гаршылыглы мүнасибәтләрин јени формаларыны ишләјиб һазырлады. Икитәрәфли, чохтәрәфли вә рекионал көрүшләр вә мүшавирәләр, һәмчинин актуал проблемләри коллектив сурәтдә мүзакирә етмәк үчүн коммунистләрин бејнәлхалг Мүшавирәләри кими мүһүм бир форма тәҹрүбәјә дахил олду. 1957-ҹи, 1960-ҹы вә 1969-ҹу илләрдә коммунист вә фәһлә партијалары нүмајәндәләринин

[1] «Коммунист Интернасионалы сәнәдләрдә. 1919—1932-ҹи ил», сәһ. 3.

Мүшавирәләриндә тарихи сәнәдләр коллектив сурәтдә ишләниб һазырланды вә бу сәнәдләрдә зәманәмизин ән мүһүм мәсәләләринә јарадычы марксизм-ленинизм мөвгеләриндән чаваб верилди, мүасир дүнја коммунист вә фәһлә һәрәкатынын стратекија вә тактикасынын әсас принсипләри ифадә едилди. Бу чүр мәчлисләрин чағырылмасы вә бунларын фәалијјәтинин нәтичәләри гардаш марксист-ленинчи партијаларын бәрабәрлији, коллективчилији вә јолдашчасына әмәкдашлығы принсипләрини ишдә тәчәссүм етдирир. Коммунист вә фәһлә партијалары ингилаби нәзәријјәни үмуми сә'јләрлә инкишаф етдириб зәнкинләшдирирләр.

Мүхтәлиф өлкәләрдә бејнәлхалг фәһлә синфи бәрабәр олмајан бир шәраитдә ингилаби мүбаризә апарыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын вә пролетариатын сонракы синфи дөјүшләринин тәчрүбәси белә бир һәгигәти тәсдиг етмишдир ки, ингилаби мүбаризәнин бу вә ја дикәр формаларынын мүтләгләшдирилмәси дејил, бунларын әлагәләндирилмәси, бунлардан мүәјјән шәраитә ән чох ујғун кәләнләринин илк сыраја кечирилмәси буржуазија үзәриндә гәләбә үчүн зәрури илкин шәртдир. Коммунист вә фәһлә партијалары марксизм-ленинизм методолокијасыны јарадычылыгла тәтбиг едиб, һәм ингилаби просесин үмуми ганунаујғунлугларыны, һәм дә бунларын һәр бир өлкәдә тәзаһүрүнүн хүсусијјәтини нәзәрә алараг дүнја коммунист һәрәкатынын нәзәри вә тактики проблемләринин ишләниб һазырланмасына хидмәт көстәрирләр. Тарихи инкишафын үмуми кедишинин, бу вә ја башга өлкәләрин зәһмәткешләринин конкрет тәчрүбәсинин тәһлили әсасында марксизм-ленинизми даһа да инкишаф етдирмәк бүтүн гардаш марксист-ленинчи партијаларын гајғы көстәрдији бир мәсәләдир.

Мүасир дүнја азадлыг һәрәкатынын сосиал зәмининин даһа да кенишләнмәси бу һәрәкатын фәргләндиричи чәһәти олмушдур. Бу просесин инкишафы үчүн ән мүһүм амилләрдән бири Асија, Африка вә Латын Америкасы халгларынын ингилаби һәрәкатынын кениш вүс'әт алмасыдыр. Империализмә гаршы јөнәлән, үмумдемократик бир характер дашыјан милли азадлыг мүбаризәси сосиализм вә коммунизм уғрунда фәһлә синфинин мүбаризәси илә сых әлагәдар олуб бу мүбаризә илә үмуми бир ахын һалында бирләшир. Тарих империализмә гаршы мүбаризәдә башлыча ингилабчы гүввәләрин — Сосиалист Совет Республикасынын, дүнја фәһлә һәрәкатынын, мүстәмләкәләрдә вә асылы өлкәләрдә јашајан халгларын милли азадлыг һәрәкатынын иттифагынын һәлледичи әһәмијјәти һаггында В. И. Ленинин ирәли сүрдүјү мүддәанын дүзкүнлүјүнү тамамилә тәсдиг етди.

В. И. Ленин Коминтернин II конгреси үчүн Тезисләрдә јазмышды: «Дүнјанын сијаси шәраити пролетариат диктатура-

сыны инди күнүн вәзифәси олараг гаршыја гојмушдур вә дүнја сијасәтинин бүтүн һадисәләри лабүд сурәтдә бир мәркәзи һадисә әтрафында чәмләшир: бу да Совет Русијасы республикасына гаршы үмумдүнја буржуазијасынын мүбаризәсидир, чүнки бу республика, бир тәрәфдән, бүтүн өлкәләрин габагчыл фәһләләринин совет һәрәкатыны, дикәр тәрәфдән дә, үмумдүнја империализми үзәриндә Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән башга ничат јолу олмадығыны ачы тәчрүбәдә јәгин едән мүстәмләкәләрин вә мәзлум халгларын бүтүн милли азадлыг һәрәкатыны лабүд олараг өз әтрафында топлајыр»[1]. III Интернасионал Ленин сијасәтини ифадә едәрәк Марксын: «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!» шүарыны тамамламыш вә өз бајраглары үзәриндә белә јазмышдыр: «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары вә дүнјанын мәзлум халглары, бирләшин!»

Марксист-ленинчиләр ингилаби стратекија вә тактиканын елми принсипләринә тамамилә ујғун олараг дүнја сосиализм системини, капитализм өлкәләриндәки фәһлә һәрәкатыны вә халгларын милли азадлыг мүбаризәсини муасир дөврүн империализмә вә иртичаја гаршы дуран үч башлыча ингилаби гүввәси һесаб едир вә бу ингилаби гүввәләрин сых бирләшмәси үчүн лазым кәлән һәр бир иши көрүрләр.

Ленин Шәргдә милли азадлыг һәрәкатыны Гәрбдә сосиалист ингилабы ишинә гаршы гојмаг үчүн көстәрилән һәр чүр чәһдләр әлејһинә гәти е'тираз едирди. О, «Гәрбин талејинин куја анчаг Шәрг өлкәләриндә ингилаби һәрәкатын инкишафы вә күчү дәрәчәсиндән асылы олмасы»[2] иддиаларыны әсассыз иддиа кими рәдд едирди.

Мүстәмләкәләрдә вә асылы өлкәләрдә баш верән милли азадлыг һәрәкаты дүнја сосиализм системинин вә бејнәлхалг фәһлә синфинин јардымына архаланараг бөјүк мүвәффәгијјәтләр әлдә етмишдир. Азадлыг һәрәкатынын тәзјиги алтында империализмин мүстәмләкә системи әслиндә дағыдылмышдыр.

Сосиализм өлкәләринин игтисади, сијаси вә мүдафиә гүдрәтинин јүксәлмәси вә бүтөвлүкдә дүнја ингилаб просесинин инкишафы нәтичәсиндә дүнјада сосиализм илә капитализм арасында гүввәләрин нисбәти дәјишилмишдир. Инди ичтимаи инкишафын әсас мәзмунуну вә истигамәтини даһа капитализм дејил, сосиализм вә бүтүн антиимпериалист гүввәләр мүәјјән едир.

Бејнәлхалг коммунист һәрәкаты империализмә гаршы, оппортунизмин вә тәригәтчилијин бүтүн нөвләринә гаршы, буржуа милләтчилијинә гаршы мүбаризәдә мәтинләшир вә мөһ-

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 4-чү нәшри, 31-чи чилд, сәһ. 138.

[2] «Коммунист Интернасионалы 2-чи конгресинин хәбәрләри», № 1, 27 ијул 1920-чи ил (ситат бу китабдан көстәрилир: «Коммунист Интернасионалы. Гыса тарихи очерк», М., 1969, сәһ. 92).

кәмләнир. Тәчрүбәнин көстәрдији кими, буржуа идеологларынын һәр һансы антикоммунист һүчумлары, марксизм-ленинизм дүнјакөрүшү үзәринә һәр чүр һәмләләр, һәмчинин ону ичәридән сарсытмаг, онун ингилаби маһијјәтини тәһриф едиб бајағылашдырмаг, империализмә гаршы вурушан мүбаризләри идеја чәһәтдән тәрк-силаһ етмәк вә онларын сыраларына тәфригә салмаг чәһдләри сон нәтичәдә боша чыхмыш вә боша чыхмагдадыр. Бунунла бәрабәр ингилаби мүбаризә тәчрүбәси марксизм-ленинизмдән һәр чүр кәнара чыхылмасы һалларыны, хүсусилә сосиалист ингилабы ишинә сәдагәт һаггында ријакар ибарәләр пәрдәси алтында, дәјишилмиш ичтимаи шәраитә марксизм-ленинизм нәзәријјәсинин «јарадычылыгла» тәтбиг едилмәси кими сахта бәһанә илә едилән керилəмәләри вә и. а. гәти сурәтдә ифша етмәјин дә зәрурилијини көстәрир. Марксизм-ленинизм тә'лиминин әсас мүддәаларыны реформизм руһунда јенидән нәзәрдән кечирмәк, фәһлә синфинин ингилабчылығына е'тигады сарсытмаг вә реал сосиализмин наилијјәтләрини шүбһә алтына алмаг үчүн мүасир сағ тәфтишчиләрин вә коммунист һәрәкатына хаин чыханларын чәһди, һәмчинин јени тротскичиләрин һај-күјлү ифрат сол тәблиғаты, сосиализм өлкәләри вә дүнја коммунизми һаггында онларын бөһтанлары, коммунист вә фәһлә партијаларынын стратекија вә тактикасына онларын авантүрист шүарлары гаршы гојмаг чәһдләри антиимпериалист гүввәләрин сых бирләшмәси ишинә ачыгча зәрәр вурур.

Чинин маочу һаким даирәләринин бөјүк дөвләтчи шовинист хәтти, дүнја ингилаб просеси барәсиндә онларын ирәли сүрдүјү хүсуси, антимарксист консепсија, дахили сијасәтдәки волјунтаризм вә диктатор һөкмранлыг методлары сосиализмин мәнафејинә, империализм әлејһинә халгларын ингилаби азадлыг мүбаризәсинин мәнафејинә чох бөјүк зәрәр вурур. Марксизм-ленинизм принсипләриндән онларын узаглашмасы, сосиализм гуручулуғунун үмуми ганунаујғунлугларына лагејдлик көстәрмәси Чиндә игтисади базисин вә сијаси үстгурумун, бүтүн сосиалист ичтимаи мүнасибәтләри комплексинин чидди деформасијасына кәтириб чыхармышдыр. Харичи сијасәт саһәсиндә маочуларын һекемончу хәтти вә бејнәлхалг саһәдә онларын тәфригәчи һәрәкәтләри сосиализм системинин вә бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын бирлијини позмаға јөнәлдилмишдир.

Марксын, Енкелсин вә Ленинин тә'лимини тәһриф едән бүтүн бу һаллары, ингилаби пролетар сијасәти вә бејнәлхалг пролетар һәмрә'јлији принсипләри үзәринә бүтүн гәсдләри дәф етмәк бүтүн һәгиги марксист-ленинчиләрин бејнәлмиләл борчудур.

Пролетар бејнәлмиләлчилији бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын башлыча әсасы олмуш вә олмагдадыр. Пролетар

бејнәлмиләлчилији үчүн милли, мәһәлли вә ја континентал сәдләр јохдур вә ола да билмәз. Марксизм-ленинизм принсипләри әсасында бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын сых бирлијини вә јекдиллијини тә'мин етмәк — онун тә'сиринин даһа да артмасы, империализмә гаршы мүбаризәдә бүтүн ингилабчы гүввәләрин сәфәрбәрлијә алынмасында онун мүвәффәгијјәтләр газанмасы үчүн башлыҹа шәртдир. Коммунист һәрәкатынын кечдији бүтүн тарихи јол марксизм-ленинизмә, пролетар бејнәлмиләлчилијинә сәдагәтин зәрурилијини сүбут едир. Тарихин ән мүһүм дәрсләриндән бири бундан ибарәтдир.

Марксизм вә мүасир капитализм

Тарихи инкишафын перспективләри һаггында Марксын бөјүк габагкөрәнлији нә гәдәр долғун шәкилдә өзүнү доғрулдурса, буржуазијанын идеологлары марксизмин көһнәлмәсиндән, ону мүасир керчәклијә тәтбиг етмәјин мүмкүн олмамасындан бир о гәдәр инадла дәм вурурлар.

Лакин тарихи инкишафын вә елми идракын кедиши буржуа идеологларынын ујдурмаларыны боша чыхардыр.

Капитализмин тарихән мәһвә мәһкум олмасы вә социализмин лабүд гәләбәси һаггында Марксын чыхардығы нәтиҹәләрә кәлдикдә, бу, артыг тәкҹә габагкөрәнлик дејилдир: планетимизин хејли һиссәсиндә сосиализм реал бир һал олмушдур, капитал өлкәләриндә исә чох кәскин синфи мүбаризә кедир вә бу мүбаризә шүбһәсиз, буржуа гурулушунун мәһв олмасы илә нәтиҹәләнәҹәкдир.

Империализмин тәҹавүзкарлығы вә јени мүстәмләкәчилик маневрләри онун гүввәләринин артдығыны дејил, онун зиддијјәтләринин, арадан галдырыла билмәјән чәтинлик вә мүнагишәләринин кәскинләшдијини әкс етдирир, онун јыртыҹы тәбиәтини ашкара чыхарыр.

Капитализмин инкишафында Марксын кәшф етдији әсас мејлләр инди даһа чылпаг шәкилдә мејдана чыхыр. Муздлу әмәјин истисмар едилмәси кет-кедә күҹләнир. Бу әмәк кечән әсрин орталарында олдуғуна нисбәтән инди хејли даһа бөјүк мигјасда мүасир капитализмин базисини тәшкил едир. 1848-ҹи илдә капиталист өлкәләриндә муздлу фәһләләрин вә гуллугчуларын сајы тәхминән 10 милјон нәфәр олдуғу һалда, XX әсрин орталарына доғру 400 милјон нәфәрдән чох олмушдур. Инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә муздлу әмәк адамлары иш габилијјәти олан әһалинин 70%-дән чохуну тәшкил едирләр.

Мүасир капитализмин мүдафиәчиләри муздлу әмәјин мөвҹуд олдуғуну ачыг данмаға ҹәсарәт етмәјәрәк, һәр васитә илә сүбут етмәјә чалышырлар ки, куја бу әмәјин характери принсипҹә дәјишилмишдир вә мүасир фәһлә XIX әсрин јохсул пролетары дејил, капиталист илә бәрабәр һүгуглу бир «сосиал партнјорудур». Кетдикҹә даһа артыг дәрәҹәдә күтләви

ингилаби һәрәкат характери алан синфи мүбаризәнин кәскинләшмәсиндән горхуја дүшүб дүнјада јаранмыш јени шәраитә бир тәһәр ујғунлашмаға чалышан инһисарчы буржуазија зәһмәткешләрин истисмар едилмәсиндә даһа чох үстүөртүлү, лакин маһијјәтчә һеч дә аз амансыз олмајан методлардан истифадә едәрәк сосиал маневрин мүхтәлиф формаларына, капиталист истеһсал мүнасибәтләри системиндә әмәк адамларынын һәгиги вәзијјәтини һәр васитә илә өрт-басдыр етмәјә әл атыр. Истеһсал васитәләри мүлкијјәтчиләри илә өз иш гүввәсини капитала сатмаға мәчбур оланлар арасында дәринләшмәкдә олан учуруму кизләтмәк үчүн гызғын сә'јләр едилир.

Әлбәттә, кечән әср әрзиндә капитализм дәјишилмишдир. Марксын вә Енкелсин сағлығында капиталист игтисадијјатында вә сијасәтиндә ја мөвчуд олмајан, ја да јалныз рүшејм һалында олан јени һадисәләри үмумиләшдирән Ленин ејни заманда гејд едирди ки, капитализмин бу инһисарчы мәрһәләси капитализмин әсас мејлләринин даһа да инкишаф етмәсиндән ибарәтдир вә империализм нәзәријјәси капиталист истеһсал үсулунун Маркс тәрәфиндән верилән тәһлилиндән билаваситә ирәли кәлән нәтичәдир[1]. Сов.ИКП вә башга гардаш партијалар мүасир тарихи шәраитдә марксизми јарадычылыгла зәнкинләшдирир, мүасир чәмијјәтдәки јени мејлләри, јени просесләри диггәтлә нәзәрә алыр, инандырычы сурәтдә сүбут едирләр ки, лап өз руһуна көрә тәнгиди вә ингилаби олан јалныз марксизм инкишаф етмәкдә олан дүнјаны бүтүн мүрәккәблији илә адекват сурәтдә әкс етдирә биләр.

Мүасир капитализмин фәргләндиричи чәһәти инкишаф етмиш капитализм өлкәләриндә дөвләт-инһисар капитализминин һөкмранлығыдыр. Буржуа игтисадчылары дөвләтин игтисадијјата мүдахиләсини куја капитализмин тәбиәтини әсаслы сурәтдә дәјишдирмәјин һәлледичи сәбәби е'лан едирләр. Капиталист игтисадијјатында дөвләтин ролунун әһәмијјәтли дәрәчәдә артмасы мүасир буржуа чәмијјәти үчүн сәчијјәви һалдыр. Лакин Маркс дејирди ки, буржуа дөвләти һеч бир шәраитдә «буржуа чәмијјәтинин јығчам ифадәси»[2] олмагдан галмыр. Капиталист игтисадијјатында дөвләтин фәал ролунун ән мүһүм чәһәтләрини Ленин һәлә јарым әср бундан әввәл ашкара чыхармышды; о көстәрмишдир ки, «капитализмин инкишафынын мүәјјән мәрһәләсиндә капитализмин нәһәнк гүввәсини дөвләтин нәһәнк гүввәси илә бир механизм һалында, он милјонларла инсаны ваһид дөвләт капитализми чәрчивәсинә алан бир механизм һалында бирләшдирмәк ишинин әсасы» гојулур[3].

[1] Бах: *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 27-чи чилд, сәһ. 348.
[2] Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 12-чи чилд, сәһ. 735.
[3] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 32-чи чилд, сәһ. 93.

Капиталист дөвләти инһисарлары малиjjәләшдирмәк үчүн чох бөjүк васаити сәфәрбәрлиjә алыр, игтисадиjjатын һәрбиләшдирилмәсинин башлыча дашыjычысы кими чыхыш едир. Даими һәрби сифаришләр мәнфәәтләри jүксәк сәвиjjәдә сахлаjыр, инһисарлары капитал гоjулушу үчүн jени саһәләрлә тә'мин едир.

Дөвләт-инһисар капитализми мүасир елми-техники чеврилиш шәраитиндә инкишаф едир. Истеһсалда jени енержи мәнбәләриндән истифадә олунур, истеһсал автоматлашдырылыр. Бу зәмин үзәриндә әмәк мәһсулдарлығы артыр. Лакин баш вермәкдә олан елми-техники ингилаб сосиал ингилабы ләғв етмир вә һеч бир һалда она бәрабәр деjилдир, һалбуки мүасир буржуа сосиолокиjасында вә сиjаси игтисадында олан технократиjа ҹәрәjанынын нүмаjәндәләри чох заман буну сүбут етмәjә чалышырлар.

Дөвләт-инһисар капитализми истеһсалы ичтимаиләшдирәрәк, бунунла да онун әсас зиддиjjәтләрини обjектив сурәтдә сон дәрәҹә күчләндирир вә фәһлә синфинин сиjаси һөкмранлығы үчүн мадди илкин шәртләрин jарадылмасыны хеjли дәрәҹәдә ирәлиләдир. Капиталист истеһсал мүнасибәтләринин сосиалист истеһсал мүнасибәтләри илә әвәз едилмәси ән кәскин бир зәрурәт олур. Мәһз бу мә'нада Ленин дөвләт-инһисар капитализмини сосиализмин билаваситә әрәфәси адландырырды.

Капитализм шәраитиндә һәр бир техники тәрәггинин о бири үзү дә вардыр: техники тәрәгги еһтиjат әмәк ордусуну артырараг фәһләләрә jохсуллуг вә мәһрумиjjәт кәтирир; фәһләләрин сәрф етдикләри физики вә әсәб гүввәсинин jерини онларын әмәк һаггы, һәтта артмыш олан әмәк һаггы да кифаjәт гәдәр өдәмир. Мүасир капитализмин реал зиддиjjәтләри «үмуми фираванлыг ҹәмиjjәти» кими мәддаһлыг нәзәриjjәсини гәти сурәтдә тәкзиб едир.

Мәһсулун истеһсалы вә сатылмасы тәләбаты нәтиҹәсиндә мүһәндис-техник ишчиләрин, инзибати һеj'әтин, хидмәт даирәсиндә чалышан шәхсләрин саjынын артмасындан буржуа идеологлары капитализм ҹәмиjjәтинин синфи структуру вә сосиал антагонизмләри һаггында марксизм тә'лимини көһнәлмиш е'лан етмәк үчүн истифадә едирләр. Һәмин мәгсәдлә онлар бу барәдә Марксын сон дәрәҹә бәсит бир анлаjыша малик олдуғуну иддиа едирләр. Әслиндә исә Маркс деjирди ки, реал буржуа ҹәмиjjәти һеч дә тәкҹә фәһләләр синфи илә сәнаjе капиталистләри синфиндән ибарәт деjилдир. О, «фәһләләр илә капиталистләрин вә торпаг мүлкиjjәтчиләринин арасында дуран орта синифләрин даим чохалдығыны гејд едирди»[1]. Сон ил илләр әрзиндә «ағ jахалыглы пролетарлар» деjилән-

[1] *К. Маркс.* Капитал, IV ҹилд, II һиссә, сәһ. 556, 647.

ләрин сајы хејли артмышдыр вә инди јүксәк инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә сәнаје истеһсалы даирәсиндә чалышан бүтүн әһалинин азы дөрддә бир һиссәсини тәшкил едир. Сәнаје пролетариаты кими, бу категоријалара мәнсуб олан ишчиләр дә өз иш гүввәләрини капиталистләрә сатмаға мәчбур олур вә онларын тәрәфиндән истисмар едилирләр; онлар да истеһсалын азалмасы заманы вә автоматлашдырманын тәтбиг едилмәси нәтичәсиндә мүәссисәләрдән вә конторлардан күчәјә атылмаг тәһлүкәси гаршысында галырлар; онларын әмәк һаггы чох вахт ихтисаслы фәһләләрин әмәк һаггындан ашағы олур. Бу сәбәбләр үзүндән онлар чох заман инһисарлара гаршы фәһләләрлә бир сырада чыхыш едирләр вә дәзкаһ башында дуран фәһләләрлә әгли әмәк ишчиләри арасында буржуазијанын вар гүввә илә јаратмаг истәдији сәдләр бу мүбаризәнин кедишиндә тәдричлә арадан галхыр.

Буржуа идеологлары әбәс јерә сүбут етмәјә чалышырлар ки, пролетариатын јохсуллашмасы һаггында Марксын тә'лими куја мүасир дөврә тәтбиг едилә билмәз, чүнки бу дөврдә «кәлирләрдә ингилаб» јаранмышдыр вә бу, куја варлылары аз варлы, јохсуллары исә даһа зәнкин етмишдир. Башга һалларда олдуғу кими, бурада да Марксын бахышлары фасиләсиз, автоматик мүтләг јохсуллашма просеси һаггында сон дәрәчә бәсит бир схемлә әвәз едилир. Јохсуллашма проблемләри барәсиндә Марксын әсл бахышлары илә бу вулгар тәсәввүрләр арасында һеч бир үмуми чәһәт јохдур. Маркс көстәрмишди ки, капиталист фәһләләрин әмәк һаггыны минимума ендирмәјә чалышса да — бу мејлдә истисмары күчләндирмәк үчүн үмумијјәтлә капитализмә хас мејл өз ифадәсини тапыр, — әмәк һаггынын сәвијјәси мәсәләси синфи мүбаризә кедишиндә һәлл едилир вә мүбаризә едән тәрәфләрин гүввәләринин нисбәтиндән асылыдыр. Маркс гејд едирди ки, әмәк һаггынын сәвијјәси «тарихи вә мә'нәви үнсүрү» әһатә едир, көтүрүлән өлкәнин конкрет тарихи шәраитиндән, онун инкишаф дәрәчәсиндән, истеһлакын јаранмыш олан структурундан вә башга амилләрдән асылыдыр. Мәһсулдар гүввәләр јүксәлдикчә вә истеһсал просеси техноложи чәһәтдән мүрәккәбләшдикчә, капиталистләр фәһләләрин објектив сурәтдә јүксәлмиш олан тәләбатыны мүәјјән дәрәчәдә өдәмәјә мәчбурдурлар, чүнки белә олмазса, онлар лазыми ихтисаса малик иш гүввәси әлдә едә билмәзләр. Һәм дә бу заман әмәк һаггынын артмасы сәнаје мәһсулунун артмасындан вә мәнфәәтләрин динамикасындан олдугча кери галыр вә бу фәрг даим артыр. Маркс јазырды: «Дүнја базарында бир өлкә башгасына нисбәтән нә гәдәр чох мәһсулдардырса, орада әмәк һаггы башга өлкәләрдәкинә нисбәтән даһа јүксәкдир. Инкилтәрәдә тәкчә номинал әмәк һаггы дејил, реал әмәк һаггы да континентдә олдуғундан јүксәкдир. Фәһлә даһа чох әт јејир, даһа чох миг-

дарда тәләбатыны өдәјир... Амма Инкилтәрәдә әмәк һаггы инкилис фәһләләринин мәһсулдарлығынын башга өлкәләрин фәһләләринин мәһсулдарлығындан артыг олдуғу дәрәчәдә јүксәк дејилдир»[1].

Бу фәрг фәһлә синфинин нисби јохсуллашмасыны көстәрән әсас амилләрдән биридир. Јүксәк инкишаф етмиш капиталист өлкәләри үчүн хүсусилә сәчијјәви олан дикәр мүһүм чәһәт фәһлә һәјатынын тә'минатсызлығы дәрәчәсинин јүксәлмәсидир, бу да әмәјин интенсивлијинин күчләнмәси илә, истеһсалын артмагда олан автоматлашдырылмасы илә, дүнја базары конјунктурасында дәјишилмәләр вә с. илә бағлыдыр.

Лакин марксизм-ленинизм фәһлә синфинин даим мүтләг мә'нада јохсуллашмасыны гаршысыалынмаз бир һал һесаб етмир. Ленин фәһлә синфинин мүтләг мә'нада јохсуллашмасы мәсәләсиндә марксизмин тәһриф едилмәсинә гаршы кәскин сурәтдә чыхараг јазырды: «Маркс јохсуллуғун, алчалдылманын вә саирәнин артмасындан данышараг, ејни заманда әкс-тә'сир мејлини вә бу мејли доғурмаға јеканә габил олан реал ичтимаи гүввәләри дә көстәрмишдир». Ленин «буржуазијанын тәләбатынын вә бүтүн чәмијјәтин тәләбатынын јүксәлән сәвијјәси илә зәһмәткеш күтләләрин һәјат сәвијјәси арасындакы ујғунсузлуғун» артмасындан јазыр, һәмчинин гејд едирди ки, «јохсуллуғун артмасы һаггындакы сөзләр капитализмин «сәрһәд боју вилајәтләри» һаггында тамамилә доғру олараг галыр»[2]. Мүасир капитализмин белә «сәрһәд боју вилајәтләри», һәр шејдән әввәл, зәиф инкишаф етмиш өлкәләрдир. Инкишаф етмиш капитализм өлкәләринә нисбәтән бу өлкәләрдә адамбашына милли кәлир он дәфәләрлә ашағыдыр.

Капитализмин көклү зиддијјәтләри даим тәкрар олунан игтисади бөһранларда өз ифадәсини тапыр. Марксын буржуа тәнгидчиләри онун бөһранлар нәзәријјәсини тәкзиб етмәјә чалышараг, хүсусилә буна әсасланмағы севирләр ки, о замандан бәри капитализмдә әсаслы дәјишикликләр әмәлә кәлмишдир, даһа бурада әввәлләр һәр он илдән бир буржуа игтисадијјатында баш верән дағыдычы сарсынтылар олмур, мүасир буржуа дөвләти куја бөһранларын гаршысыны алмаг игтидарындадыр. Лакин әсл Маркс өзүнүн чохлу тәнгидчиләриндән хејли даһа дәрин вә узагкөрән олмушдур. О, бөһранларын вахташыры характер дашыдығыны гејд едәрәк јазырды: «Перманент бөһранлар олмур»[3]. Илк дәфә олараг Маркс бу вахташырылығын тәбиәтини ашкара чыхармыш, ону әсас капиталын јениләшдирилмәси илә әлагәләндирмишдир; техники тәрәгги кедишиндә дөврәнин узунлуғу әһәмијјәтли дәрәчәдә дәјишилә биләр. Һәм дә Маркс мәһсулдар гүввәләр инкишаф

[1] К. Маркс. Капитал, IV чилд, II һиссә, сәһ. 7.
[2] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 197.
[3] *К. Маркс.* Капитал, IV чилд, II һиссә, сәһ. 560.

етдикчә дөврәләрин гысалмаға мејл етдијини көстәрмишди. «Капитал»ын I чилдинин франсызча нәшриндә о јазырды: «Индијәдәк белә бир дөврә адәтән он илдән он бир илә гәдәр мүддәти әһатә етмишдир, лакин бизим әлимиздә бу рәгәми дәјишмәз һесаб етмәк үчүн һеч бир әсас јохдур. Әксинә, шәрһ етдијимиз капиталист истеһсалы ганунлары белә нәтичә чыхармаға әсас верир ки, бу рәгәм дәјишкән рәгәмдир вә дөврәләрин вахты кет-кедә көдәләчәкдир»[1].

Буржуа вә гондарма сосиалист әдәбијјатында капитализм дүнјасынын артыг он илләр боју 1929—1933-чү илләрдәки кими бир бөһран кечирмәмәси барәсиндә, капитализмдә һәмин бөһран заманы олдуғу гәдәр күтләви ишсизлик олмамасы барәсиндә чох јазылмышдыр. Доғрудан да белә бир мигјас алан игтисади бөһранлар олмамышдыр, лакин истәр икинчи дүнја мүһарибәсинә гәдәр, истәрсә бу мүһарибәдән сонра чох дәрин бөһранлар баш вермишдир. Мәсәлән, 60—70-чи илләрдә мисилсиз валјута-малијјә бөһранлары капитализмин дүнја игтисадијјатыны кетдикчә даһа чох сарсыдыр. Һәр шејдән әввәл капитализм дүнјасынын башлыча валјутасы олан АБШ долларынын вә инкилис фунт стерлингинин нүфузу сарсылмышдыр. Һәтта ән ифрат тәдбирләрин көмәји илә белә һагг-һесаб мүнасибәтләри механизмини гајдаја салмаг вә капиталист өлкәләри арасында сабит малијјә әлагәләрини бәрпа етмәк мүмкүн олмур. Лакин башлыча чәһәт ондан ибарәтдир ки, бу мүддәт әрзиндә капитализмин зиддијјәтләрини һәлл етмәк үчүн империалист буржуазијанын әл атдығы үсуллар мәһсулдар гүввәләрин олдугча исраф едилмәсинә вә сајсыз-һесабсыз мүсибәтләрә сәбәб олмушдур. Бурада һәр шејдән әввәл, икинчи дүнја мүһарибәсинин вә мүһарибәдән сонра — «мәһәлли» мүһарибәләрлә долу олан дөврүн нәјин баһасына баша кәлдијини нәзәрдә тутмаг лазымдыр.

1929—1933-чү илләрдәки дүнја игтисади бөһраны капитализм өлкәләринин халглары үчүн чох бөјүк бир фачиә иди. Лакин сонракы һадисәләр көстәрди ки, империализм бәшәријјәтә даһа дәһшәтли вә дағыдычы мүсибәтләр кәтирди. 1929-чу ил бөһраны заманы бүтүн капитализм аләминдә ишсизләрин сајы 30 милјон нәфәрә чатмышды. Бу, әлбәттә, чох бөјүк бир рәгәмдир. Икинчи дүнја мүһарибәси заманы 110 милјон адам истеһсалдан ајрылмыш вә силаһ алтына алынмышды, чәбһәләрдә вә архада 50 милјона јахын адам һәлак олмушду. 1929—1933-чү илләрдәки игтисади бөһран заманы игтисади иткиләр бөјүк идисә, икинчи дүнја мүһарибәсинин вурдуғу игтисади зәрәри үмумијјәтлә һәтта һесабламаг да чәтиндир. Бу, милјардлар демәкдир.

Мүһарибәдән сонракы дөврдә сүр'әтлә силаһланма, империализмин төрәтдији вәһши «мәһәлли» мүһарибәләр, бу мү-

[1] *Karl Marx.* Le Capital. Paris 1872—1875, p. 28.

һарибәләрин һазырланмасы вә апарылмасы јенидән чох бөјүк хәрч вә инсан гурбанлары тәләб едирди. Игтисадијјатын вә сијаси системин һәрбиләшдирилмәсинин давам етмәси, һәрбисәнаје комплексинин гејри-мәһдуд һөкмранлығы халглары јени мисилсиз фәлакәтләрлә тәһдид едир.

Сон илләрдә капитализм аләминдә фәһлә һәрәкаты хејли фәаллашмышдыр, капитализм өлкәләриндә синфи мүбаризә сакитләшмир, әксинә кет-кедә даһа чох кәскинләшир. Һәмкарлар иттифагларында вә башга күтләви тәшкилатларда бирләшмиш олан милјонларла фәһләләр капитал һөкмранлығына гаршы инадлы мүбаризә апарыр, узун сүрән тә'тилләр тәшкил едир, өз мәнафеләрини мүдафиә етмәк үчүн мүхтәлиф васитәләр ишләдирләр. Инкишаф етмиш бир сыра капиталист өлкәләринин фәһләләри арасы кәсилмәдән мүбаризә апармагла өзләринин һәјат шәраитини мүәјјән гәдәр јахшылашдырмаға, әмәк һаггыны јүксәлтмәјә, иш күнүнү гысалтмаға, пенсија гојулмасына вә и. а. наил олмушлар. Буржуазијаја гаршы пролетариатын синфи мүбаризәсини сосиализмин артмагда олан мүвәффәгијјәтләри гүввәтләндирир. Сосиал тә'минат, сәһијјә, маариф саһәләриндә Совет Иттифагынын вә дикәр сосиализм өлкәләринин зәһмәткешләринин наилијјәтләри, онлара әмәк вә истираһәт һүгугларынын тә'мин едилмәси харичи өлкәләрдә фәһләләри истисмара вә капитал зүлмүнә гаршы чыхыш етмәјә руһландырыр.

Синфи мүбаризә кедишиндә тә'тилләр инһисарларын һөкмранлығына гаршы кет-кедә даһа чох сијаси чыхышлар характери алыр, бу да фәһлә синфинин рәһбәрлији алтында үмуми антиимпериалист чәбһәни мөһкәмләдир. Инһисарчы капиталын иртичачы гүввәләри кет-кедә даһа чох тәчрид олунур. Гәти фактлар сүбут едир ки, фәһлә синфи јенә дә заманын ән габагчыл ингилабчы синфидир, дөврүмүзүн башлыча мәһсулдар вә сосиал-сијаси гүввәсидир.

Мүасир һәјат ајдын көстәрир ки, синфи мүбаризә капитализм чәмијјәтинин һәјат гануну олараг галыр. Синфи мүбаризәнин үмуми ганунларынын фәалијјәти пролетариата игтисади, сијаси вә мә'нәви тәзјиг көстәрмәк үчүн чох бөјүк васитәләрә малик олан, бу мәгсәдлә һәмкарлар иттифаглары бүрократијасындан вә реформист партијаларын јухары тәбәгәсиндән истифадә едән гүдрәтли капиталист инһисарларынын гызғын мүгавимәтинә раст кәлсә дә, бу ганунлар һәр һалда ашкар сурәтдә өзүнә јол ачыб, сосиалист ингилабынын лабүдлүјүнү бир даһа көстәрир.

Тарихин тәчрүбәси әмәклә капитал арасындакы зиддијјәтләри «һәлл етмәк» үчүн реформист ресептләринин әсассыз олдуғуну сүбут етмишдир. Реформизм јалныз нәзәријјәдә дејил, практикада да мүфлис олдуғуну нүмајиш етдирмишдир. Мүхтәлиф буржуа дөвләтләриндә сағ сосиалист лидерләри-

нин дәфәләрлә һакимијјәт башында олмасы көстәрмишдир ки, онларын јеритдикләри сијасәт зәһмәткешләрин үмдә мәнафејини мүдафиә етмәкдән узагдыр вә инһисарчы буржуазијанын һөкмранлығына тохунмур. Бүтүн бунлар бир даһа белә бир һәгигәти тәсдиг едир ки, капитализм әсарәтиндән хилас олмаг үчүн јеканә дүзкүн јолу јалныз марксизм-ленинизм тә'лими көстәрир.

Марксизм вә коммунизм чәмијјәти гуручулуғу

Марксын һәмишә чанлы вә инкишаф едән, истәр нисбәтән динч инкишаф илләриндә, истәрсә чошғун сарсынтылар дөврүндә бүтүн имтаһанлардан чыхмыш олан тә'лими заманәмиздә дә нәинки мүасир капитализми тәһлил етмәкдә, һәмчинин сосиализм вә коммунизм гуручулуғу просесләрини, јени чәмијјәт јарадылмасынын вә инкишаф етдирилмәсинин ганунаујғунлугларыны баша дүшмәкдә коммунист һәрәкатына јахшы хидмәт едир.

Әлбәттә, Маркс сосиализм вә коммунизм гурмаг үчүн һазыр ресептләр гојуб кетмәмишдир, о, кәләчәк чәмијјәтин тәфәррүаты илә мәшғул олмурду. Лакин онун сосиализм илә капитализми бир-биринә гаршы гојмасы, сосиализм чәмијјәтинин әсас чизкиләрини ирәличәдән көрмәси сосиализм өлкәләринин тәчрүбәсиндә өзүнү чох көзәл бир шәкилдә доғрулдур.

В. И. Ленин сосиализм гуручулуғу јолларыны мүәјјән едәркән марксизмин белә бир мүддәасыны әсас тутурду ки, ири сәнаје сосиализмин мадди зәминини тәшкил едир. Мәһз ири сәнаједә истеһсалын ичтимаиләшдирилмәси ән јүксәк сәвијјәјә чатыр. Јалныз ири сәнаје тәсәррүфатын бүтүн саһәләрини јени техника әсасында јенидән силаһландырыб мәһсулдар гүввәләрин һәртәрәфли инкишафыны, сосиалист игтисадијјатынын үмуми јүксәлишини тә'мин едә биләр. Бу заман Ленин Марксын «Капитал»ында ишләниб һазырланмыш тәкрар истеһсал нәзәријјәсинә, ири истеһсалын үстүнлүкләри һаггында онун үмуми мүддәаларына архаланырды.

Совет Иттифагы Коммунист Партијасы халг тәсәррүфаты үчүн мүасир техники база јарадылмасы һаггында Ленинин идејаларыны ардычыл сурәтдә һәјата кечириб инкишаф етдирмиш, өлкәнин сосиалистчәсинә сәнајеләшдирилмәси хәттини гәтијјәтлә јеритмишдир. ГОЕЛРО планы вә совет бешилликләри Марксын вә Ленинин игтисади нәзәријјәсинин әмәли ишдә тәчәссүмү олду, халг тәсәррүфатынын планаујғун инкишафынын тарихдә илк нүмунәси олду.

Ленин сосиалист игтисадијјаты јаратмағын јолларыны вә үсулларыны мүәјјән едәркән Марксын «Капитал»ында мүлкијјәт формаларынын тәһлилинә архаланмышды. Буржуа игтисадчылары хүсуси мүлкијјәтин принсипчә мүхтәлиф олан ики формасыны гарышдырырдылар, бунлардан бири истеһ-

салчынын өз әмәјинә, дикәри исә өзкә әмәјини истисмар етмәјә әсасланыр. Бунларын гарышдырылмасындан мәгсәд капиталист мүлкијјәтинин истисмарчы тәбиәтини пәрдәләмәк вә ону тамамилә «гануни» вә әдаләтли мәнимсәмә формасы кими гәләмә вермәк сә'јидир. Һалбуки муздлу әмәјин истисмарына әсасланан капиталист мүлкијјәти истеһсалчынын шәхси әмәјинә әсасланан мүлкијјәтдән көклү сурәтдә фәргләнир.

Ленин синфи мүбаризәнин стратекија вә тактикасы вә сосиализм гуручулуғу нөгтеји-нәзәриндән мүлкијјәтин ики формасынын белә фәргләндирилмәсинин дәрин мә'насыны јүксәк гијмәтләндирди. Фәһләләри истисмар етмәјә әсасланан мүлкијјәт ингилаб кедишиндә миллиләшдирилир вә онун әсасында дөвләт сосиалист мүәссисәләри јарадылыр. Шәхси әмәјә әсасланан мүлкијјәтә кәлдикдә, бу мүлкијјәтдән мәһрум етмәк олмаз вә ингилабын кедишиндә фәһлә синфинин гаршысында бу мүлкијјәти сосиалист әсаслары үзәриндә дәјишдирмәк үсулларыны вә методларыны тапмаг вәзифәси дурур. Бу мүлкијјәт формасы барәсиндә елми коммунизм ону тәдричән кооперативләшдирмәк сијасәтини әсасландырмышдыр. Буна ујғун олараг Совет Иттифагында вә башга сосиалист өлкәләриндә дөвләт мүәссисәләри илә јанашы кустарлар вә сәнәткарлары бирләшдирән мүхтәлиф типли сәнәт кооперасијасы артелләри јарадылырды.

Мүхтәлиф мүлкијјәт формаларына мүхтәлиф чүр јанашмағын зәрурилијини бу чүр баша дүшмәјин, әһалиси ичәрисиндә милјонларла кәндлиләрин үстүнлүк тәшкил етдији өлкәмизин кәнд тәсәррүфаты барәсиндә хүсусилә бөјүк әһәмијјәти вар иди. Ленинин кооператив планы Марксын игтисади нәзәријјәсиндән чыхарылан мәнтиги нәтичә вә кәндли күтләләрини сосиализмә апармаг јолларынын даһијанә бир сурәтдә әсаслaндырылмасы олду. Ленин, болшевикләр партијасы мүлкијјәт формаларынын елми тәһлилинә ујғун олараг кәндин сосиалистчәсинә јенидән гурулмасы програмыны ишләјиб һазырладылар, бу програма исә кечмишдә капиталистчәсинә тәшкил едилмиш ири кәнд тәсәррүфаты маликанәләри базасында дөвләт мүәссисәләри — совхозлар јарадылмасы вә шәхси әмәјә әсасланан хырда кәндли тәсәррүфатларынын кооперативләшдирилмәси дахил иди. Ленинин бу програмы сонрадан мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилди вә көзәл нәтичәләр верди.

Тарихи тәчрүбә коммунизм ичтимаи формасијасынын бәргәрар олмасы вә инкишафынын әсас мәрһәләләри һаггында Марксын даһијанә сурәтдә ирәличәдән көрдүкләрини тамамилә тәсдиг етди, бураја исә: а) кечид дөврү, б) коммунизм чәмијјәтинин биринчи фазасы олан сосиализм, в) онун јүксәк фазасы олан коммунизм дахилдир. Ленин коммунизмин ики фазасынын фәргләндирилмәсинә чох бөјүк әһәмијјәт верәрәк

буну коммунизм ичтимаи формасијасынын тарихи инкишафы просесинин чидди елми сурәтдә анлашылмасы һесаб едирди.

Кечид дөврүнә кәлдикдә, Маркс вә Ленин онун тарихи чәрчивәсини тамамилә гәти шәкилдә капитализмдән социализмә кечид дөврү кими көстәрмишләр. Маркс образлы бир дилләдејирди ки, коммунизм чәмијјәтинин биринчи фазасы кечид дөврүнүн узун сурән доғум әзабларындан сонра кәлиб чатыр. Бу дөврдәки дөвләтин пролетариатын ингилаби диктатурасы дөвләти олмасы барәсиндә Марксын идејаларыны инкишаф етдирән Ленин јазырды: «Капитализмдән социализмә кечиләркән пролетариат диктатурасы шәксиз зәруридир вә бу һәгигәт бизим ингилабда әмәли олараг тамамилә сүбут едилмишдир»[1]. Ленин кечид дөврүндә игтисадијјатын вә сијасәтин дәрин тәһлилини верди, мүхтәлиф игтисади укладларын вә бунларын архасында дуран синифләрин нисбәтини ачыб көстәрди, пролетариат диктатурасы дөврүндә синфи мүбаризәнин јени формаларыны ашкара чыхартды.

Бу күн дүнја социализм системи өлкәләри јени чәмијјәт гуручулуғунун мүхтәлиф мәрһәләләриндәдир. ССРИ-дә социализм 30-чу илләрин икинчи јарысында артыг галиб кәлмишдир. О вахтдан бәри бүтүн саһәләрдә хејли тәрәгги әлдә едилмишдир. Сов.ИКП XXIV гурултајынын (30 март — 9 апрел 1971-чи ил) сәнәдләриндә көстәрилдији кими, совет адамларынын фәдакар әмәји илә инкишаф етмиш социализм чәмијјәти гурулмушдур, бу да партијанын Програмында гаршыја гојулмуш бөјүк вәзифәнин әмәли сурәтдә јеринә јетирилмәсинә — коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасына башламаға имкан вермишдир. Бунунла әлагәдар олараг бүтүн истеһсалын елми-техники сәвијјәсинин јүксәк олмасы, елмин сәмәрәлилијинин артырылмасы, мүасир сәнајенин вә игтисадијјатын дикәр саһәләринин тәшкилат формаларынын һәртәрәфли тәкмилләшдирилмәси, елми-техники тәрәггинин сүр'әтләндирилмәсинә үмуми гајғы чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Сов.ИКП XXIV гурултајы гејд етмишдир ки, елми-техники ингилабын наилијјәтләринин социалист тәсәррүфат системинин үстүнлүкләри илә үзви шәкилдә бирләшдирилмәси тарихи әһәмијјәтә малик вәзифәдир.

Совет Иттифагында вә дикәр социализм өлкәләриндә елм вә техниканын ән јени наилијјәтләринин истеһсалатда сәмәрәли тәтбиги уғрунда, чәмијјәтин бүтүн үзвләринин тәләбатынын кетдикчә даһа мукәммәл өдәнилмәси наминә игтисадијјатын, елмин вә мәдәнијјәтин сүр'әтлә вә һәртәрәфли инкишафы уғрунда сә'јлә мүбаризә апарылыр. Социализмдә елми-техники тәрәгги бүтөвлүкдә зәһмәткешләрин мәнафејинә чаваб верир, әмәк просесләринин характеринин тәкчә јүн-

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 4-чү нәшри, 27-чи чилд, сәһ. 284.

күлләшдирилмәсинә дејил, һәм дә көкүндән дәјишмәсинә сәбәб олур, ишчинин јарадычылыг ролуну јүксәлдир, физики әмәклә әгли әмәк арасында мүһүм фәргләрин арадан галхмасына көмәк едир. Марксын дәрин узагкөрәнлији һәгигәтә чеврилир: о, ири истеһсалын инкишаф мејлини нәзәрдән кечирәрәк санки заманәмиздә кенишләнән просесләри габагҹадан дујмушду. Маркс «Капитал»ын илк вариантында (1857—1858-чи илләрин игтисади әлјазмасы) јазмышды: «Әмәк артыг, истеһсал просесинә дахил едилмиш әмәкдән даһа чох елә бир әмәк кими мејдана чыхыр ки, бурада инсан, әксинә, истеһсал просесинин өзүнә онун нәзарәтчиси вә тәнзимчиси кими мүнасибәт бәсләјир»[1].

Ҹәмијјәтин игтисади базисинин вә синфи тәркибинин дәјишилмәси илә әлагәдар олараг сијаси үстгурумда дәрин дәјишикликләр баш верир. ССРИ-дә истисмарчы синифләрин ләғв едилмәси нәтиҹәсиндә, истеһсал васитәләри үзәриндә иҹтимаи мүлкијјәтин бәргәрар олмасы вә бир-биринә дост олан фәһлә синфи илә кәндлиләр синфинин иттифагы әсасында сосиал-сијаси бирлик јаранмасы сајәсиндә дөвләтин сијаси тәшкили әсл халг һакимијјәтинин ифадәси олмушдур.

Маркс вә Енкелс вахтилә буржуа дөвләтинин көмәји илә «мәһсулдар ширкәтләр» јарадылмасы јолу илә сосиализм тәтбиг етмәк һаггында Лассалын апардығы тәблиғаты тәнгид етмишдиләр. Бунунла әлагәдар олараг Енкелс Бебелә мәктубунда о заман билаваситә «халг ганунверичилији» һаггында, капитализмдә «халг дөвләти» һаггында дәбдә олан ибарәләрин нә гәдәр дә сахта олдуғуну изаһ етмишди. Ленин бу тәнгиди тамамилә дүзкүн һесаб едәрәк көстәрди ки, јалныз сосиализмдә дөвләти үмумхалг идарәетмә органына чевирмәк үчүн реал шәраит јарадылаҹагдыр[2].

Беләликлә, Ленин сосиализмдә дөвләтин өзүндә әмәлә кәлән дәјишикликләрин әсас ҹәһәтләрини ирәличәдән көрмүшдү. Ленинин бу идејалары руһунда вә партијанын Програмына ујғун олараг, Октјабрын 50 иллији мүнасибәтилә Сов.ИКП МК-нын Тезисләриндә көстәрилир: «Сосиализмин гәләбәси нәтиҹәсиндә пролетариат диктатурасы дөвләти фәһлә синфинин рәһбәр рол ојнамасы шәраитиндә бүтүн халгын сијаси тәшкилатына чеврилир.

Үмумхалг дөвләти сосиалист дөвләтинин инкишаф едиб иҹтимаи коммунист өзүнүидарәсинә чеврилмәси јолунда јени мәрһәләдир».

Сов.ИКП тарихдә, ингилаби иҹтимаи дәјишикликләрдә зәһмәткеш күтләләрин һәлледичи ролу һаггында марксизм-ленинизм тә'лимини әсас тутмуш вә тутмагдадыр. Сосиализм

[1] *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 46-чы ҹилд, II һиссә, сәһ. 213.
[2] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 33-чү ҹилд, сәһ. 293.

вә коммунизм милјонларын шүурлу тарихи јарадычылығынын бәһрәсидир. Коммунист һәрәкатынын инкишафында фәһлә синфинин көркәмли рәһбәрләринин шәхси хидмәтини, рәһбәрләрин нүфузуну истәр ниһилистчәсинә инкар етмәк, истәрсә онлары сүн'и сурәтдә јүксәлтмәк, онлары күтләләрә гаршы гојмаг, рәһбәрлијин коллективлији принсипини гүсурсузлуг иддиасында олан, өзүнү партијадан вә халгдан јүксәк тутмаға чалышан ајры-ајры лидерләрин тәкбашына вә өз билдикләри кими гәрарлар гәбул етмәси илә əвәз етмәк мејли марксизм-ленинизмә јабанчыдыр. Шәхсијјәтә пәрәстиш руһунда олан бу чүр мејлләр елми коммунизм принсипләринә дәриндән зиддир вә Сов.ИКП, бејнәлхалг коммунист һәрәкаты тәрәфиндән гәтијјәтлә писләнилмишдир. Партија игтисади, сијаси вә идеоложи мәсәләләрә јанашмагда субјективизмин вә волјунтаризмин әлејһинә чыхды. Партија коммунизм гуручулуғуна рәһбәрлик методларыны јорулмадан тәкмилләшдирир, тәнгиди вә өзүнүтәнгиди инкишаф етдирир, коммунистләри вә бүтүн зәһмәткешләри эталәтә вә мүһафизәкарлыға гаршы барышмазлыг руһунда тәрбијә едир. Кениш коммунизм чәмијјәти гуручулуғу шәраитиндә совет халгынын рәһбәр вә истигамәтверичи гүввәси олан Коммунист Партијасынын тәшкилатчылыг вә тәрбијә ролу кет-кедә даһа чох артыр.

Ардычыл бејнәлмиләлчи олан Маркс сосиалист тәсәррүфатынын планаујғун тәшкили ганунуну тәкчә милли игтисадијјата дејил, сосиализм өлкәләринин бејнәлхалг игтисади мүнасибәтләринә дә шамил едирди. В. И. Ленин бу идејаны инкишаф етдирәрәк көстәрди ки, ваһид, бүтүн милләтләрин пролетариаты тәрәфиндән үмуми бир план үзрә тәнзим едилән, бир там һалында олан үмумдүнја тәсәррүфатынын јарадылмасы мејли «сосиализм дөврүндә, шүбһәсиз, даһа да инкишаф етдирилиб тамамилә баша чатдырылмалыдыр»[1].

Артыг инди тарихи тәчрүбәдә тәсдиг едилмишдир ки, сосиализм халглары вә өлкәләри бир-биринә јахынлашдырыр, кениш игтисади әмәкдашлыг үчүн илкин шәртләр јарадыр. Сосиализм өлкәләринин игтисадијјатынын инкишафында Гаршылыглы Игтисади Јардым Шурасынын ролу кет-кедә артыр. Чохтәрәфли вә икитәрәфли игтисади әлагәләр кенишләнир, истеһсалын ихтисаслашдырылмасы вә кооперативләшдирилмәси артыр, халг тәсәррүфаты планларынын әлагәләндирилмәси инкишаф едир, Сосиалист дөвләтләринин гардашчасына әмәкдашлығы сајәсиндә бунлардан һәр бири өз еһтијатларындан ән сәмәрәли вә ән долғун шәкилдә истифадә едә билир, мәһсулдар гүввәләри инкишаф етдирә билир. Бу просесләр објектив шәкилдә јетишмиш сосиалист интеграсијасынын маһијјәтини әкс етдирир.

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 4-чү нәшри, 31-чи чилд, сәһ. 139.

Дүнја социализм системи һәр һансы бир гитә чәрчивәсиндә гапаныб галмыр. Һәр бир социализм өлкәси дүнја социализм системинин, бејнәлхалг фәһлә синфинин јардымы сајәсиндә күчлүдүр. Дүнја социализм системинин пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләринә мүвафиг олараг мөһкәмләндирилмәси социализм вә коммунизм гуручулуғунун кәләчәк мүвәффәгијјәтләринин мүтләг шәртидир.

Совет дөвләтинин мејдана кәлиб инкишаф етмәси вә дүнја социализм системинин јаранмасы бејнәлхалг мүнасибәтләрдә әсаслы ирәлиләмәләрә, империалист тәҹавүзкарлығына гаршы үмуми мүбаризәдә, сүлһү вә бејнәлхалг тәһлүкәсизлији мүдафиә етмәкдә социализм өлкәләринин вә бүтүн антиимпериалист гүввәләрин иттифагынын јаранмасына кәтириб чыхартды. Бүтүн бу гүввәләрин сых бирләшдирилмәси вә бунларын фәалијјәтинин әлагәләндирилмәси бејнәлхалг сијасәтдә ән мүһүм амилдир, јени дүнја мүһарибәсинин гаршысыны алмаг үчүн һәлледичи шәртдир.

Ленинизм ичтимаи гурулушу мүхтәлиф олан дөвләтләрин динҹ јанашы јашамасыны социализм илә капитализм арасында синфи мүбаризәнин формасы һесаб едир. Ајдындыр ки, динҹ јанашы јашамаг принсипләри залымларла мәзлумлар арасындакы, мүстәмләкәчиләрлә мүстәмләкә зүлмүнүн гурбанлары арасындакы мүнасибәтләрә тәтбиг едилә билмәз. Ичтимаи гурулушу мүхтәлиф олан дөвләтләрин динҹ јанашы јашамасы хәтти империалистләр тәрәфиндән јени дүнја мүһарибәси башланмасына гаршы, онларын тәшкил етдикләри бејнәлхалг фитнәләрә гаршы, әксингилабын ихраҹына гаршы, халгларын өз өлкәләринин инкишафы јолларыны мүстәгил мүәјјән етмәк саһәсиндә өз мүгәддәс һүгугуну һәјата кечирмәси үчүн вә бејнәлхалг мигјасда гаршылыглы сурәтдә фајдалы игтисади, елми-техники әлагәләри вә мәдәни мүбадиләни кенишләндирмәк үчүн әлверишли шәраит јарадылмасына јөнәлдилмишдир. Сүлһ уғрунда мүбаризә империализмә гаршы, бәшәријјәтин сосиал тәрәггиси уғрунда мүбаризәнин ајрылмаз тәркиб һиссәсидир.

Марксизмин кәләчәк тарихи гәләбәләри бүтүн дүнјада социализмин инкишаф едиб мөһкәмләнмәси илә, ССРИ-дә вә социализм бирлијинә дахил олан башга өлкәләрдә коммунизм вә социализм гуручулуғунун мүвәффәгијјәтләри илә, дүнја коммунист һәрәкатынын бирлијинин мөһкәмләнмәси илә, мүасир дөврүн милли азадлыг вә демократик һәрәкатынын јүксәлмәси илә бағлыдыр. 1970-чи ил апрелин 21-дә Владимир Илич Ленинин анадан олмасынын јүз иллијинә һәср едилмиш тәнтәнәли ичласдакы мә'рузәсиндә Л. И. Брежнев демишдир: «Дүнја ингилаби просеси гаршысыалынмаз сурәтдә инкишаф едир. Марксист-ленинчи партијалар мөһкәмләндикчә, онларын нүфузу артдыгча һәмин просесин мүвәффәгијјәтләри даһа

чох олачагдыр. Бөјүк марксизм-ленинизм идејалары күтләләрин шүурунда даһа дәриндән көк салдыгча ингилаб даһа тез-тез јени гәләбәләр газаначагдыр»[1].

Маркс сосиализми утопијадан елмә чевирмәклә фәһлә синфи үчүн чәмијјәтин коммунистчәсинә дәјишдирилмәси уғрунда мүбаризә јолуну ингилаби нәзәријјә нуру илә ишыгландырды. Фәһлә синфи бир сыра өлкәләрдә истисмарчы гурулушу девириб бу өлкәләрин инкишафыны сосиализм јолуна салмагла марксизм идејаларыны тарихи реаллыға чевирди. Марксын, Енкелсин, Ленинин ингилаби нәзәријјәси бу әсас үзәриндә әзәмәтли дәрәчәдә зәнкинләшиб јени-јени јүксәкликләрә галхды.

Дүнјанын ингилаби јолла јениләшдирилмәси кими бөјүк тарихи просес нә гәдәр чох дәринләшиб кенишләнирсә, елми коммунизм күнәши өз нуруну бир о гәдәр парлаг вә күчлү шәкилдә әтрафа јајыр.

Елми коммунизмин бániси Марксын өлмәз адыны вә ингилаби бајрағыны тәрәггипәрвәр бәшәријјәт әсрләр боју јашадачагдыр.

[1] *Л. И. Брежнев.* Ленин јолу илә. 2-чи чилд, сәһ. 647.

КӨСТӘРИЧИЛӘР

АДЛАР КӨСТӘРИЧИСИ

ВАХТАШЫРЫ НӘШРЛӘР ҜӨСТӘРИЧИСИ

МҮНДӘРИЧАТ

БАШЛЫГ ШӘКИЛЛӘРИН СИЈАҺЫСЫ

М27 **Карл Маркс.** Биографија. 2-чи нәшр. — Б.: Азәрнәшр,

1984.—XVI, 786 с. шәкилләр (Азәрбајҹан КП МК јанында Партија Тарихи Институту — Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институтунун филиалы).

М $\frac{0103010000-121}{М-651-84}$ 6—84 3К16

Редактору *М. Сулејманов.*
Бәдии редактору *В. Мартынов.*
Техники редактору *М. Мәммәдов.*
Корректорлары *З. Мәммәдова, А. Бағырова.*

ИБ № 2677

Јығылмаға верилмиш 23. 03. 83. Чапа имзаланмыш 19. 09. 84. Форматы 60×90 1/16. Мәт. кағызы № 1. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу илә. Шәрти чап вәрәги 50,25. Шәрти рәнкли сурәти 62,25. Учот нәшр. вәрәги 56,2. Тиражы 10 000. Сифариш 294. Гијмәти 3 ман.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси.

Халглар Достлуғу орденли Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы—370005, Һүсү Һачыјев күчәси, № 4.

26 Бакы комиссары адына мәтбәә. Бакы, Әли Бајрамов күчәси, № 3.

Государственный комитет Азербайджанской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли.

Азербайджанское ордена Дружбы народов государственное издательство «Азернешр». Баку—370005, ул. Гуси Гаджиева, 4.

Типография им. 26 бакинских комиссаров. Баку, ул. Али-Байрамова, 3.

ҠАРЛ МАРҠС. БИОГРАФИЯ
(на азербайджанском языке)
Баку · Азернешр · 1984